

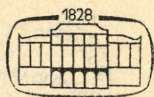
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

LXV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

LXV. ÉVF.

1969. MÁRCIUS

I. SZÁM

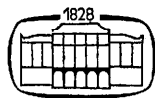
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

449. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1969

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Nyíri Antal</i> : A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben	1
<i>Bartha Antal</i> : Gazdaságtörténet és szavak	14
<i>Szabó T. Attila</i> : Cheh István deák nyelvéhez	25
<i>Papp Ferenc</i> : Tő, rag és ami közöttük van	33
<i>Szabó Zoltán</i> : A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről	39
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben	45
Kisebbségi közlemények. <i>Sima Ferenc</i> : A lesz, megy-féle igetövek zárt ő-jének nyíltabbá válása. — <i>Bartha Magdolna</i> : A német pf magyar megfelelőihez. — <i>Incze Géza</i> : Újabb adalékok a Biberés földrajzi név eredetéhez	57
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Horpácsi Illés</i> : Kellős közepén. — <i>Kiss Jenő</i> : Kalinkó és karingó. — <i>É. Kiss Sándor</i> : Literáti. — <i>Marton Gyula</i> : Parafernum. — <i>Moór Elemér</i> : Luc. — <i>Puruczki Béla</i> : A Csepel-sziget nevei. — <i>Reuter Camillo</i> : Vesdeszka. Harasztól és Tölharaszt	63
Nyelvművelés. <i>J. Soltész Katalin</i> : A helyesírás fetisizálása	79
Nyelvtörténeti adatok. <i>Zsoldos Jenő</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Török Gábor</i> : XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások. — <i>Pastinszky Miklós</i> : Kálnoki Kata Huszton volt kelengyéje. — <i>Schram Ferenc</i> : XVIII—XIX. századi állatnevek	84
Szemle. <i>Hajdú Mihály</i> : Személynév-kutatásunk 1960 és 1967 között. — <i>Sipos István</i> : A szláv névtudomány helyzete, szervezete s tervei	93
Külföldiek. <i>Szathmári István</i> : Bárczi Géza hetvenötödik születésnapjára. — <i>Lakó György</i> : Megemlékezés Schmidt Józsefről születésének századik évfordulója alkalmából. — <i>Danczi V. József</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában	109
Társasági ügyek. <i>Pais Dezső</i> : Nyíri Antal üdvözlése. — <i>Fokos Dávid</i> : Lakó György üdvözlése. — <i>Mikesy Sándor</i> : A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből	122
Levélsekrény.	126

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-ÍRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612

Előfizetési díj egy évre: 30,— Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben*

1. Mint ismeretes, a 'tectum; Dach' fogalmára három közismert szó van nyelvünkben: *fédél*, *tető*, *házhéj*, illetőleg *hajazat*. Találkozunk ezeken kívül a XVI. és a XVII. században még a 'tectum' jelölésére a *ház fële* ~ *főle* kifejezéssel is, de ez kiavult nyelvünkéből.

A *fédél* szó eredete és története már ki van derítve (SzófSz.; MNyFgrE.; TESz.): ez a finnugor eredetű *féd* igének ugor kori *-l* képzős származéka, és eredeti jelentése 'háztető; Dach' lehetett. Erre mutat a vogul AL. *kwäl-päntél* 'házfédél' összetétel is (TESz.).

A *ház fële* 'tectum' kifejezésre 1541-ből Sylvestertől tudok adatot: ÚT. 38: Máté XXIV. 17.: „A ki az *ház feliben* vagon le ne zallon: Et qui in tecto, non descendat ~ Arndt: Und wer auf dem Dache ist, steige nicht herab". Megvan ez a XVII. században is: MA. 1604., 1621.; MA.: Bibl. 1608. IV, 11 (NySz.); Molnár Albertra hivatkozva megemlíti KRESZNERICS 1831-ben (I, 231). Mai nyelvjárásainkban nem tudok rá adatot. Talán az ugor eredetűnek minősíthető *fél* ~ *föl* főnév (MNyFgrE.; TESz.) magyar nyelvi, külön jelentésfejlődésével van itt dolgunk.

A 'tectum; Dach' másik kifejezéséről, a *tető* szóról csak annyit tudunk, hogy az az ismeretlen eredetű, 'appareo, emico' jelentésű *tet-* igének több jelentéselágazását mutató *-ő* képzős igeneve (SzófSz.). Viszont: a *tető* 'tectum' jelentésének kialakulásáról már van mit mondani.

Talán legérdekesebb és művelődéstörténeti szempontból is legtanulságosabb a 'házfédél' jelentésű *házhéj*, *hajazat* stb. szócsoportjának az eredete és története, de ezt majd az alábbi fejtegetésből lehet megítélni.

2. A 'tectum; Dach' fogalmának meggyőződéseim szerint legősibb neve: *haj*, melynek — mint arra PAIS DEZSŐ (MNy. LIV, 482) 1958-ban utalt — a Bécsi, a Münchener és az AporK.-ben megvan a *hajazat* 'tectum' származéka, más kódexekben a *haj* szónak *héj* változata és *hejazat* vagy *héjazat*, illetőleg *híjazat* képzett alakja.

A *haj* ~ *héj* 'tectum; Dach' eredetének irodalma nagyon gyér. BUDENZ (MUSz.) sem foglalkozik vele, csupán BEKE ÖDÖN (Nyr. LIX, 97–102, LXV, 156, LXXXVI 68), de nyilvánvaló etimológiai kapcsolatait csak a megfelelő hangalakú, 'padlás' jelentésű szó hangváltozataival állapította meg, azt sem megnyugtató módon. BEKE (Nyr. LIX, 97) ugyanis a következőket mondja: a 'háztető' jelentésű *hé*, *hij* „nem más, mint az országszerte különböző hangalakban ismert *hiu* 'padlás' szó, amely azonos az eredetileg 'üres'-et jelentő *hiu* melléknévvel, melynek *v*-s változatai is vannak. A *héj* eredeti

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1968. június 18-i közgyűlésén elhangzott előadás.

jelentése tehát 'fedél' volt, vagyis 'ami üres' ". — Ez a fejtegetés és megállapítás azonban nem nyugszik kétségtelen nyelvi tényeken, sőt az utolsó mondat — „A *hěj* eredeti jelentése tehát 'fedél' volt, vagyis 'ami üres' " (a kiemelés tőlem: NY. A.) — még zavaros is.

A MTsz. a 'gyümölcs vagy termés védőburka' jelentésű *hěj*, *hěj*, *hějj*, *hějju*, *hěju*, *hijj* — pl. alma *hijja* — szó változatának tekinti a 'házfödél, padlás' jelentésű *haj* szót és ez utóbbi származékának a *hajazat*, *hějjazat* 'födél, tetőzet' meg a *hajazat* 'eresz, eresz alja' jelentésű szavakat, az ÉrtSz. pedig a következőket veszi a „*hěj*¹ fn. -at, -a (nép) haj" címszó alá: „1. Gyümölcs v. termés külső védőburka, ill. a mag kemény tokja ... 2. A fa kérge ... 3. Vminek külső, borító része, anyagának többi részétől megkülönböztető kérge, burka ... 4. (ritk, költ) ... szemhěj ... 5. Némely puhatestű állat kemény védőburka ... 6. (nép) Tollas ágynemű, paplan huzata; ciha ... 7. (táj, rég) Házfödél, hiu, padlás ..."

3. A *hěj* ~ *haj* szónak valóban ezek a jelentésváltozatai, de a leíró jelentéstani szempontú ÉrtSz. a *hěj* főnév jelentésváltozatainak az általa megállapított sorrendjében — nyilvánvalóan — nem e szó jelentésfejlődésének történeti folyamataát követi; hanem a jelentésváltozatok gyakorisága szerint következik a sorrend. Ezért kerül a *hěj* főnévnek 'házfödél, padlás' jelentése a hetedik helyre; ugyanis ez csak a régi nyelvben meg a mai nyelvjárásokban fordul elő, az irodalmi nyelvben már csak elvétve találkozunk vele. Az irodalmi nyelv a 'tectum' fogalmára, amint ezt szintén láthatjuk az ÉrtSz.-ből, általában a *tető* szót használja. — Azonban ha az ÉrtSz. helyesen állapítja is meg a *hěj* ~ *haj* jelentésváltozatait, kétségtelen, hogy ezzel még e szó etimológiája nincsen megfejtve. Ezért az alábbi fejtegetésben a *hěj* ~ *haj* szavunk eredetével és legfőbb jelentésváltozatainak történetével foglalkozom a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján.

4. Először annak a ténynek a tárgytörténeti és nyelvészeti bizonyítékait adom elő, hogy a 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde stb.' jelentésű *haj* ~ *hěj* stb. szónak egyik, mégpedig ősi jelentésváltozata a 'tectum; Dach'.

Mivel a magyar *haj* ~ *hěj* l. 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde → 2. tectum; Dach' jelentésfejlődés igazolására elsősorban tárgytörténeti bizonyítékok szükségesek, a hajlékok fakéreggel, mégpedig többnyire nyírfakéreggel való fedésének igazolásául nemcsak a nyelvtudományban általánosan ismert néprajzi tényekre kell hivatkoznom, hanem azt is igazolnom kell, hogy a nyírfakéreggel és fenyőkéreggel való hajlékfedés az ősidőktől kezdve napjainkig széles körben megvan Európa északi és keleti részén, így a Kárpátok vidékén is, továbbá Szibériában. Ezért nagyobb néprajzi kitérést kell tennem. De ezzel nagymértékben valószínűsíteni tudom azt a véleményemet, hogy a *haj* ~ *hěj* 'tectum; Dach' eredetileg anyagnév volt, azt a fát jelenthette, amelynek kergét a hajlék befödésére — bizonyos vidékeken általános elterjedtsége és alkalmas volta miatt — általában az ősidőktől fogva szinte napjainkig használják.

A néprajzi kutatások jelenleg érvényes megállapításai szerint (SIRELIUS: FUF. VII, 81; ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk 121; HAJDÚ PÉTER, A magyarság kialakulásának előzményei 29; űő., Finnugor népek és nyelvek 63) a finnugor kori hajlék vázát husángok alkották, és kúp alakú, könnyen összerakható sátorféle lehetett a föld színén, vagy — talán csak a hidegebb évszakokban — félig földbe vájt kunyhó volt. E hajlék finnugor kori neve — a magyar és a rokon nyelvek tanúsága szerint — **kota* (CompGr. 411) volt,

ennek magyar nyelvbeli fejleménye a ház. Lehet, hogy volt a finnugor kori hajléknak más neve is, de erről bizonyos véleményt jelenleg mondani nem lehet.

A vogulok kúp alakú sátra, amint erről ZSIRAI (i. m. 169–70) is tudósít és az obi-ugor *csum*, amint ezt CSERNYECOV nyomán KOROMPAY BERTALAN (A magyar ház hátteréről: NyK. LVI, 77–8) is leírja és fényképét is közli, nyírfakéreggel vagy rénszarvasbőrrel van fedve. Az obiugor *csum* — KOROMPAYTÓL (i. m. 78) idézem —: „Ez lényegileg kb. 30–40 drb. 5 m hosszú rúd egymáshoz támasztásából s azután az így kapott váznak (nyáron) nyírfakéreg — illetőleg (télen) rénszarvasbőr-fedőlapokkal való letakarásából áll.” — Az osztjások lakása vidékenként és évszakonként változik, írja ZSIRAI (i. m. 188): „nyaranta többnyire póznasátor vagy nyírfakéreggel borított négyszögletes kunyhó szolgál hajlékul, télvíz idején pedig különféle alakú fedett vermek vagy kisebb-nagyobb ügyességgel összetákoltt gerendaházikók nyújtanak védelmet. Nem ritkaság az orosz minta szerint épült szilárd, kényelmes és tetszetős külsejű faház sem.” (I. m. 188 és 192.) — Az a véleményem — és ezt majd alább több tárgyi bizonyítékkal is valószínűsítem —, hogy az obi-ugor téli, veremszerű hajlék fedelén szintén lehet vagy lehetett nyírfakéreg, melyre vastagabb faágakat, esetleg gallyakat, arra meg földet tettek az időjárás viszontagságai ellen. — KOROMPAY (NyK. LVI, 89) megemlíti M. V. TALICKIJ szovjet tudósnek körülbelül az i. sz. VI. századból a Kámanak északabbra fekvő partján feltárt eredetileg a föld felszínén levő bolgár-török építményekre vonatkozó megállapításait. „Méretük 6 × 11 m, tehát hosszúkások, négyszögletesek. 10–15 ember fért meg bennük. Az épület teteje földig ért ... Fedőanyagául a szalmát vagy fakérget gondolja, és inkább a kéreg mellett dönt. Három ilyen párhuzamosan elhelyezett épület kb. egy patriarchális nagycsalád tagjait fogadta be ...” KOROMPAY úgy véli: „ilyenféle lehetett az a ház, az a szállás, amelyben a honfoglaló útjára elindult harcos sereg kíséretében a vele vonuló nép zöme időről-időre megszállott.”

A magyar *haj* ~ *héj* 'tectum; Dach' etimológiája szempontjából már most az a fontos, hogy M. V. TALICKIJ ezen i. sz. VI. század körüli Káma parti bolgár-török hajléknak a fedelét is inkább fakéregnek gondolja, ami teljesen indokolt. MANNINEN¹ azt írja, hogy az észti paraszti melléképületeknek olyan tetejük is van, amely két deszkarétegből és a közéjük helyezett nyírfakéregből áll. MANNINEN ezt a tetőfajtát is nagyon réGINEK mondja. A mi szempontunkból itt is a nyírfakéregnek tetőként való felhasználásáról van szó, de azért ez már viszonylag fejlettebb az egyszerű nyírfakéreg-tetőnél. Tudósít aztán MANNINEN fenyőkéregtetőről is, melyet megfelelő előkészítés után két rétegben

¹ GUNDA BÉLA szíves levélbeli közlése. GUNDA levélbeli kérésemre rendelkezésemre bocsátotta a Kárpátok területén a fakéregfedési eljárásokról szóló kutatásainak publikált eredményeit, valamint egy saját fényképfelvételét a fakéreg fehérmezei szárításáról, továbbá közölte velem az e kérdésekkel foglalkozó egyéb fontosabb irodalmat. GUNDA BÉLA, Das Hirtenwesen als kultureller Faktor in Karpatenraum. Europäische Kulturverflechtung in Bereich der volkstümlichen Überlieferung. Festschrift zum 65. Geburtstag Bruns Schier. Herausgegeben von Gerhard Heifuhrt und Heinrich Siuts. Göttingen, 1967. 169. Uő., Ethnographica Carpathica. Bp., 1966. 50–2. SZEKENI GÉZA, A csiki juhászai: Ethn. LXXIII [1962.], 64–70. TIBERIU MORARIU, Vieața pastorală în Munții Rodnei. București, 1937. 154. I. MANNINEN, Die Sachkultur Estlands II. Bd. Tartu, 1933. 285. BRUNO SCHIER, Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa. Reichenberg, 1932., 92. U. T. SIRELIUS, Über die primitiven Wohnungen der finnischen und obugrischen Völker: FUF. VI–IX. és XI. k. Ezekén kívül a megfelelő helyeken hivatkozom majd GUNDÁNAK egyéb levélbeli közleményeire is. Fáradozásáért és készséges szívességeért itt is köszönetet mondok.

terítették az épületre. Az ilyen tetők sokáig tartottak (Die Sachkultur Estlands II, 285: GUNDA adata). — BRUNO SCHIER (i. m. 62; GUNDA adata) arról tudósít, hogy Norvégiában és Svédország nagy részén igen régi az olyan tűzegtető, mely nyírfakéregre két rétegben van terítve, mégpedig úgy, hogy a nyírfakéregre helyezett két tűzegrétegnek a gyökerei egymással összenőnek. — GUNDA rámutat levelében arra is, hogy „A nyírfakéreg és más fák kérge nagy szerepet játszik a szibériai népek kota-típusú sátrának (rudas kunyhó) fedésénél.”

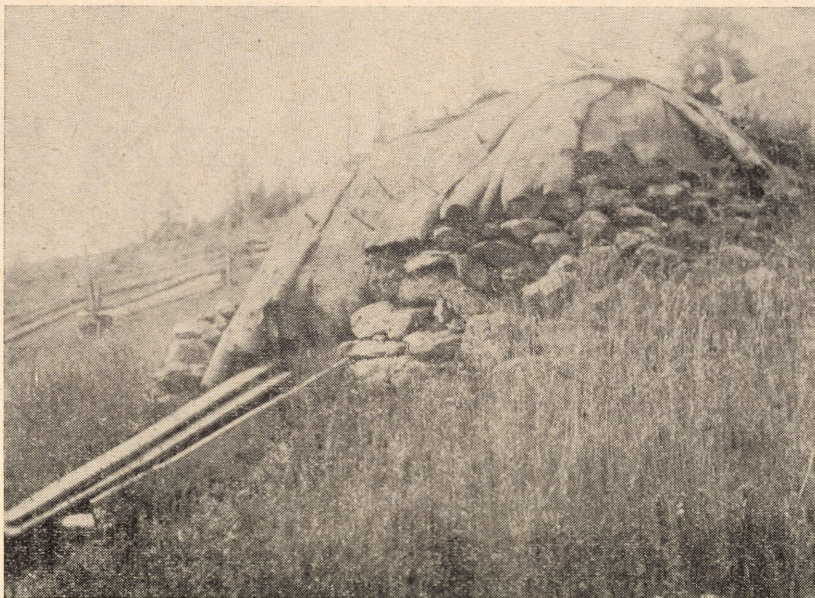
D. G. MESSERSCHMIDT (Forschungsreise durch Sibirien 1720—1727. Akademie-Verlag, Berlin, 1964. I, S. 256) naplójában 1722. július 2-án arról értesít, hogy Ačinskij ostrogtól Bož'e ozero felé utaztában, tehát Krasznajarszktól nyugatra, amikor éppen egy tatár településen tartózkodott, olyan nagy jégeső kerekedett, hogy a verébtojásnyi, sőt galambtojásnyi nagyságú jégeső „minden tatár jurtát, melyek nyírfakéreggel voltak fedve, mint a papírost, átlýuggatott . . .” 1723. június 10-én (i. m. II, 64) 10—12 osztják (= jéniszei-osztják, azaz ket) jurtából álló településre érkezett: „Ezek a jurták nyírfából voltak hegyesen vagy kúpalakúan felállítva, de nagyon nyomorúságosak voltak.” — Igen becses azután MESSERSCHMIDTnek az a tudósítása (i. m. I, 280—1), amely 1722. július 25-én kelt, és arról szól, hogy a nyírfakérget az oroszok is felhasználják közlekedési eszközeik és holmijaik befedésére utazás alkalmával, de házfödésre is, hasonlóképpen a tatárok, akik télen-nyáron ezekben a nyírfajurtákban laknak.¹

De a Kárpátok vidékén is megvan a fakéreggel való fedés, ha nem éppen nyírfakéreg is általában annak az anyaga. GUNDA erről hozzám írt levelében a következőket mondja: „A fakéreggel való fedés a Kárpátok területén még napjainkban is igen általános a magyar, román, szlovák, lengyel pásztorok körében. Kunyhóikat fedik fakéreggel, leginkább különböző fenyők lehántolt kérgével.” Róla a következő közleményében: „Das Hirtenwesen als kultureller Faktor in Karpatenraum” (3. lap jegyz.): „A természeti környezethez való alkalmazkodásnak egyik tanulságos példája, hogy a kárpáti pásztorok az építkezésükhöz nagymértékben felhasználják különböző fenyőfélék kérgét.”

¹ »Dieser Birkenrinden bedienen sich sowohl die Russen zu Bedeckung der Fahrzeuge und Güter auf ihren Reisen, auch zur Deckung der Häuser, doch so, dass obenüber allezeit Bretter und Schindeln gelegt werden, alle Feuersgefahr besser zu verhüten, als auch sonderlich die Tataren, welche Winter und Sommer unter diesen Birkenjurtten wohnen, welche in Form eines Coni detruncati zugespitzt sind, oben in der Spitze offen, welche Öffnung von inwendigher den Rauch des Feuers, so in der Mitten solcher Jurten allezeit brennet, herauslasset und also anstelle eines Schornsteins dienet, von aussenher wiederumb das Tageslicht in die Jurten scheinen lasset und anstatt eines Fensters gebraucht wird, ausser welchem [ohne das] es in der Jurten stark finster sein würde. Diese Rinden werden also von den Tataren sorgfältig gesucht, sonderlicht im Frühjahr, da sie wegen vielen Safts leicht von ihrem Baum abzuschälen sind. Es wird nämlich der ganze Stamm des Baumes von der Wurzel bis zu den nächsten untersten Asten [Ästen] nach der Länge aufgeschnitten und nach und nach mit holzernen [hölzernen] Keilen oder einem Messer gelöset, so dass der Stamm hernach ganz entblösset stehenbleibet. Die Rinden werden gleich zusammengerollet und verbunden und hernach auf einmal 20 bis 30 Stück in einen grossen Kessel gesteckt und mit Wasser etwan 4 bis 5 Stunden lang gesotten und maceriert [durchgeweicht], wodurch sie auch so geschmeidig und traktabel [leicht zu behandeln] werden als ein Leder, ohne zu brechen oder aufzureissen. Weil aber diese Rinden nicht ganz völlig vom Wasser können bedeckt werden, es wäre denn, dass der Kessel sonderlich gross sei, so binden sie zuoberst umb den Kessel eine Zarge [Rahmen] von der gleichen Rinde und verdecken alsdann obenher mit einer anderen Rinde die Öffnung der Zargen, dass der Dampf des Wassers nicht so leicht evaporieren [ausströmen, verdampfen] kann und also diese Rinden im Kessel so viel leichter maceriert werden müssen.«

A fenyőkéreg — gyantatartalma miatt — kitűnő szigetelőanyag. A tetőre terítve megóvja a kunyhót a beázástól. Igen gyakran a kunyhó földjét is fenyőkéreggel terítik le. Kétségtől, hogy a fenyőkéregnek az ilyen felhasználását a legősibb »szőnyegnek« tarthatjuk .. » (I. h. 169.)

GUNDA BÉLA e közleményének 4. jegyzetében SZEBENI GÉZA „A csíki juhászat” és TIBERIU MORAIU „Vieața pastorală în Munții Rodnei” című munkájára hivatkozik.

Száradó fakéreg egy kőkupacon. A fakérget tetőfedésre használják. (Fehérmező, Nagy-hagymás alatt, Gyergyói havasok. Gunda Béla felvétele.)

SZEBENI (Ethn. LXXIII, 68–70) a többi között a következőket írja: „Fel-Csíkon még meg lehet találni az esztenának régebbi típusát is (5., 6. kép) ... A gömbfából alkotott oldalfalak embermagasságától félkörívben folytatódhatnak, s dongaboltozatban fedik be a házacskát. Mivel a tető ívelt, nem lehet egyenes deszkákkal befedni, hanem csak hajlítható fenyőfakéreggel, amiről az esővíz lefut. Hátránya a deszkatetővel szemben, hogy hamar kiszárad, megvete-medik, s ha nem újítyják fel, rések támadnak rajta, amiken át becsurog az esővíz. Ma különben is tilos a fák kérget lehántani, mert ezáltal az élő fa kipusztul. Valószínűleg már a világháború előtt megtiltották az erdészeti hatóságok efajta esztenák építését. E típus a sátor eredetű székely kunyhó emlékét őrizheti. Ilyen és hasonló archaikus formájú, például henger vagy kúp alakú, de kisebb méretű kunyhókat ma is készítenek Csíksban disznók, majorság és más állatok számára. 18. kép.” — SZEBENI Géza ezenkívül még két fakéreggel borított kalibá képét közli. A 16. kép: „Verebes nevű kaliba fenyőfakéreggel borítva” (i. h. 63); a másik, a 17. kép: „Fakéreggel fedett nagyobb méretű (2,5 × 3,5 × 2 m) kaliba, verebes, 6–8 ember számára, erdei munkák alkalmára” (i. h. 64). — SZEBENI ugyanezen tanulmányában olvashatjuk még azt

is (i. h. 67), hogy „A z ép í t m é n y (tudniillik: az esztena) szélnek kitett külső oldalára néha nagy fenyőkérgeket erősítenek fel” (a kiemelés tőlem: Ny. A.). — Rendkívül becses GUNDÁnak az a rendelkezésemre bocsátott fényképfelvétele, melyet — mint levelében írja — a gyimesi csángóknál a Nagybagmási hegyecsúcs közelében Fehérmező pásztortelepen készített. „A kép azt ábrázolja, hogy a lehántott kérget egy kőrakásra téve szárítják s száradás után terítik a kunyhóra. A fenyőkérgyet ágakkal pöckölik le, hogy a szél el ne vigye. A fenyőkérgyet ráarakják a fedélszékekkel (szarufástető) ellátott kunyhókra, esztenákra, például a székelyek. De ráarakhatják minden fedélszék nélküli egyszerű, primitív kunyhóra. Vö. SZEBENI tanulmányában az 5–6. képet.” (I. h. 58.) — A nyírfakérgyet GUNDA szerint a székely esztenáknál olyan módon használják fel, hogy a zsindeleyel, drányicával fedett kunyhónál a drányica, a zsindeley alá nyírkérgyet tesznek, hogy a hóle, az esővíz befolyását megakadályozzák” (levélbeli közlés).

Az itt előadott néprajzi tények valóban igazolják azt, hogy a nyírfakéreg és más alkalmas fakéreg (fenyő) Észak- és Kelet-Európában — így a Kárpátok vidékén —, de Szibériában is ősidők óta használt anyaga a ház fedelének. — A fakérgyet a bőrhöz hasonlóan már a régebbi kőkorszaktól fogva használja az ember, és alkalmas volta miatt sokféle tárgyat, edényt készítenek belőle, mint GUNDA írja (Ethnographica Carpathica 56–8), egyszersmind rámutat arra, hogy a magyarság a fakéregnek és a háncsnak közép-európai fölhasználásától függetlenül már a legrégibb korszakában is ismerte ezeknek a nyersanyagoknak különböző tárgyak készítésére való alkalmasságát, és nyilvánvaló, hogy a nyírfa- és fenyőfakéregnek hajlék fedésére alkalmas voltát és ősidőktől fogva való felhasználását különösen hangsúlyozni kell a *haj* > *hěj* stb. 'tectum; Dach' etimológiájának a kutatásakor.

Tárgytörténeti és jelentéstani szempontból tehát lehetségesnek bizonyult az, hogy a 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *hěj* stb. azonos a 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde' jelentésű *haj* > *hěj* szóval, annak egyik, mégpedig ősi jelentésváltozata.

5. Megfigyelhetjük, hogy a *haj* > *hěj* 'cortex arboris, cortex ligni; Baumrinde' szónak és jelentésváltozatainak ugyanolyan hangváltozatai vannak, mint a 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *hěj*-nak.

A) *h a j*: 1. 'cortex ligni': 1590. Kár: Bibl. I, 643: „Az fánac haia: cortex ligni” (NySz.); *fahaj* 'Zimmetrinde': Szentes | 2. 'gyümölcs vagy termés külső védőburka': 1608. MA: Bibl. I, 123: „Az szőlő haja: cutis uvae” (NySz.) | 3. 'vminek külső borító része, kérge, burka': 1767. PPB.1.: *Kenyér haj* 'crustarum panis segmenta' | 4. 'cilium': 1643/1673. Com: Jan. 47: „Szem hajac: cilia” (NySz.); *szöm haj*: Kecskemét (MTsz.) | 5. 'squama; Schuppen; halpikkely'; 'Cochlea; SchneckenSchale'. 1767. PPB.1.: „Üres tsiga haj: concha cava” (NySz.); *hal-haja*: Komárom, Tiszaróff (MTsz.) | 6. 'theca pulvinaris; Polsterüberzug': 1549: „Ket Wankoft ket ket hajba”: RMNy. II, 66. 1567: *Parna hayak*: RMNy. II, 199 (NySz.); Szentesen ma is van *dunnahaj*, *párnahaj*.

h é j: 1. 'cortex ligni' 1578. Mel: Herb. 12: „A szilfa heia” (NySz.); 'cinnamomum; Zimmetrinde': 1565. Helt: Bibl. Rr. *faheyat* (NySz.) | 2. 'gyümölcs v. termés külső védőburka': 1767. PPB.1.: *Szőlő-héja* 'cutis uvae' (NySz.); *alma-hěj*, *hagyma-hěj*: Csík (MTsz.); *hěj*: Háromszék m. (MTsz.); *almahěj* (ÉrtSz.) | 3. 'vminek külső borító része, kérge, burka': XVI. század FortSzer. I: „vizbe mártott *kenyér-hěj*” (NySz.) | 4. 'cilium; Augenwimper': 1598. Erasm:

Erk.: „Szemeknek mozgo *heiok* vagyön, az az huniorgatok.” (NySz.); *szemhéj* (ÉrtSz.) | 5. 'squama; Schuppen; halpikkely': 1516–1519. JordK. 94: „Valamynnek zarnyaskaya vagyön es *heeya*: quod pinnulas et squamas habet” (NySz.); *hal-héj*: oldalukra fektetett nádkévékből álló rakás Heves m. (MTsz.); 1643/1673. Com:Jan. 17: „A g y ö n g y ö k a *tsiga héjakban* találtnak” (NySz.) | 6. 'theca pulvinaris; Polsterüberzug' 1697: „három *párna héj*, selyemmel varrott” (Radv: Csal. III, 353: NySz.).

h é: 1. 1566. Helt: Mes. 170: *fahé*; 1616. Bal: CsIsk.: „Ne csak az *heat* szopoghassatok az édes fának” (NySz.) | 5. 1519. DebrK. 155: *hal he* (NySz.) | 6. 1561: „Egi *parna he fwtha*” (OklSz.).

h í j: 2. *alma hijja*: Háromszék Uzon (MTsz.) | 6. 1595: „Araninjal ewzstel Teölteot (így!) keth *vankos hy*” (Radv: Csal. II, 85: NySz.).

h í: 5. 1541. Sylv: ÚT. I, 177: „az *halnak hiai*” (NySz.); *hal-hí*: Komárom, Tiszaroff Jász-Nagykun-Szolnok m.; „*Halhíba* van rakva (pl. a rózse): úgy, mint a halpikkely, egymást félig elfödve” Tiszaroff (MTsz.).

h é j u: 2. *héju, héjju* (MTsz.).

B) A 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *héj* hasonló hangváltozatokat mutat.

h a j: 1692. Otr. Fóris: Origines Hungaricae II, 102; de már a XV. század közepén *h a j a z a t*. BécsiK. 116: Báruk VI. 67.: „kie *haiazatoc* ala futhatnac = quae possunt fugere sub tectum”; BécsiK. 278: Zofóniás 1. 4–5.: „a *haiazaton* = super tecta” (vö. KÁROLY, A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban 57); MünchK. 29vb: Máté XXIV. 16.: „a *haiazaton* = in tecto” stb.; Apork. 62: *haiazaton*; PeerK. 81: wy *hayazatok* (NySz.).

h é j: 1519. DebrK. 4: „parancsola a nőmös ifyunak hogi a *haza heiara* menne es eg ampolna vizet aduan kezében meg hagia neki hogi az langra ötteneie”; *ház-héj*: Kecskemét és vid., *ház-héja*: Hajdúszoboszló stb. (MTsz.) || *h é j a z* 'tectum induco; das Dach decken': 1575. Helt: Krón. 169: „Az épületet be *heyaztatoc* öreg czerepeckel.” (NySz.) || *h é j a z a t* 1516–1519. JordK. 286: „Az haznak *heyazatty*a = solarium domus”; stb.; *héjjazat*: Székelyföld (MTsz.) stb.

h é: 1493 k. FestK. 95. Zsolt. 128: 6: „Legyenek menth *hazhenak* zenaya: ky my elewth ky nyewthethneyek: meg azoth ~ Fiant sicut foenum tectorum: quod priusquam evellatur, exaruit ~ Arndt: Sie mögen werden wie das Grass auf den Dächern, das welkt, ehe man es noch ausreisst”; 1522. Kesztk. 364: „Mynd *hazheen* valo zena” (NySz.); stb.

h í j: *ház-hijja*: Székelyföld, *ház-híjja*: Hódmezővásárhely (MTsz.) stb. | *h í j a z a t* 1508. DöbrK. 287 Máté VIII. 8.: „Es felelven Centvrio monda Vram nem vágok melto hog te be iöi en *hyazatom* ala ~ Et respondens Centurio, ait illi: Domine non sum dignus ut intres sub tectum meum ~ Arndt: Und der Hauptmann antwortete, und sprach: Herr! ich bin nicht würdig, dass du eingehest unter mein Dach”.

h í: 1590. Kár:Bibl. I, 194: „az *híjára*”; Thaly: Adal. II, 262: „Zsendelyes *hi*, eszterhás” (NySz.); *ház-hia*: Hajdúszoboszló (MTsz.); stb.

h é j u: 1595. Decsi: SallJ. 57: „Az asszony allatok is es gyermekec az *haz heiukra* aluan: mulieres puerique pro tectis aedificiorum” (NySz.).

6. Azt látjuk tehát, hogy a 'cortex ligni, cortex arborum; Baumrinde; stb.' jelentésű szónak is meg a 'tectum; Dach' jelentésűnek is *haj* ~ *héj* ~ *hé* ~ *híj* ~ *hi* ~ *héju* változatai vannak. A szó hangtörténete: *haj* > *héj* > *hé* > *hi*. A *héju*-ra majd később térek vissza. Ez a hangtani és jelentéstani párhuzam

nagy mértékben igazolja azt, amit a néprajz eredményei nyomatékosan támoogatnak, hogy a *haj* > *hěj* stb. 'tectum; Dach' a 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde' jelentésű *haj* > *hěj* jelentésváltozata, és abból az időből való, mikor a hajlékot még nyírfakéreggel, fakéreggel fedték. Vagyis a *haj* > *hěj* 'tectum; Dach' a házfedél ősi anyaga neve jelölésével van itt dolgunk. Olyan ez, mint a *fa* 'hasta, lancea; Speer' és 'hordó' jelentése (NySz.).

A nyírfakéreggel, fakéreggel való fedés nemcsak a finnugor és az ugor korban volt általános, amint erre a fenti — egyáltalán nem teljes, de igen nyomós — néprajzi adatokból következtethetünk, hanem az ősmagyar korban is, sőt a mai hazában is, hiszen nemcsak a honfoglalás idején voltak a mai-nál sokkal nagyobb erdőségek a Kárpátok vidékén és azon belül, hanem még később is.

7. A 'padlás' jelentésű *hěj* (NySz.; MTsz.), *ház héja*, *hé*, *híj*, *hí*, *hi*, *ház-hia*, *ház-híja*, *híjju*, *híjjú*, *hiú*, *hiu* (MTsz.) olyan névátvitel a tárgyak érintkezésével kapcsolatos fogalmak érintkezése alapján, amilyen a 'tectum; Dach' jelentésű *hajazat* szónak az 'eresz, eresz alja' (Kecskemét) jelentése (MTsz.).

8. A *híjju*, *híjjú*, *hiú* alakok *u ~ ú* hangja minden bizonnyal olyan eredetű, amilyen a *szíj* főnév mellett az erdélyi *szíju*, *szíjju*, *szíjú*. Megjegyzem, hogy KRIZA szójegyzékében *yan háncsu* 'lehántolt fahéj' is (KRIZA JÁNOS, Erdélyi tájszótár. Kiadta: Az Erdélyi Helikon Barátai 43).

9. Ezek: *hé*, *hí* 'defectus; Mangel' például *Hia* vminek PPB. (NySz.) stb. | *hėjában*, *híjában*, *hėja*, *hiába*, *hiában* 'frustra, incassum, inaniter; vergeblich, ohne Ursach' PPB. (NySz.) stb. | *hiú* 1. 'inanis, cassus, vacuus; leer, öde'; 2. 'vanus; eitel'; 3. 'stultus; töricht' | *hiún*, *hívan* stb. 'vacue, inaniter; leer'; 2. 'otiose; müssig'; 3. 'solum; blos' (NySz.): valószínűleg szintén a *haj*, *hěj*, *híju* stb. 'tectum; Hausdach' fejleményei. Ezek a szavak abban az időben vehették fel az itt jelzett jelentéseket, mikor a ház *héja* alatt levő rész még nem volt mennyezettel elválasztva a lakóhelyiségtől, és ez a rész kihasználatlan üresség volt. -- Eredetibb fokon tehát a „kicsiny *héja* vagy *híja* van valaminek” konkrét tárgyra vonatkozott, például *hordónak hējára*, *híjára*: 1557: „keth hordoth thewltetenek wala, az harmadyknak kychyn hea wala . . .”, amint ez még ma is használatos, de azután elvont értelemben is elterjedt. A *hea wala* (a hordónak) azt jelentette: 'üressége vala a hordónak', mint ahogy a háznak is *hėja* volt, azaz 'a teteje alatt üressége'. A Tinódinál (186) olvasható „kopia *héban jára*” (NySz.) annyit jelent 'a kopja le v e g ő b e n jára, nem talált senkit', azaz 'üres helyen', amilyen eredetileg a *házhěj* alatti rész is volt. A *hiú beszéd* 'üres beszéd' kifejezésnél eredetibb lehetett a *hiú kéz* 'üres kéz' (NySz.), vagyis a HB.-beli *heon* 'hiába' kifejezésnél eredetibb jelentést őriz a JókK. 109: „Tewredelemnek napyan lewlyk *hyuan kezeket*” (= *hívan kezeket*), azaz: 'üresen kezeket'. Ezek a példák még közvetlenül érzékeltetik az egykor általában szemlélhető és átvitt kifejezés forrásául szolgáló *házhěj*-at, *hěj*-at, mely ebben a vonatkozásban — mint már jeleztem — 'háztető alatti üres rész' jelentésű volt.

10. RÉDEI KÁROLY (NyK. LXVIII, 421¹) szerint a magyar *hiú* 1. 'eitel, selbstgefällig', 2. 'nichtig, gefallsüchtig, stolz' szó 3. jelentésváltozata N.

¹ Erre a cikkre RÉDEI KÁROLY hívta fel a figyelmemet előadásom után. Szíveségét köszönöm. E cikkkel kapcsolatos megjegyzéseimet tehát az előadásom után fűztem hozzá itt közölt fejtegetésemben.

'Boden, Dachboden', 4. pedig R. 'leer, öde'. RÉDEI úgy véli, hogy „A *hiu* és származékai alapján eredeti 'Höhle, Höhlung, hohl' alapjelentésből indulhatunk ki. Ebből a *hiu* valamennyi jelentése ('hohl' → 'Boden, Dachboden'; 'hohl' → 'leer' → 'eitel') levezethető.” — E magyar szó osztják megfelelőinek a következő szavakat tartja: „(KT. 302–3) DN. *χōm* 'Höhlung (z. B. unter dem Boot)', Vj. Trj. *kōm*, Kaz. *χom* (V.), 'Höhlung unter dem Ufereis (Vj.)'; DN. *χomāl*, Vj. Trj. *kōmāl* 'Konkavität (DN, Vj), Hohlheit (DN.), Krümmung der Schaufel (Trj.)', Kaz. *χōmālī* 'Konkavität, Hohlheit'. — Ez adatokhoz RÉDEI (i. h.) a következő megjegyzést fűzi: „Az osztják szó jelentései arra utalnak, hogy az eredeti jelentés 'Höhlung' lehetett, ugyanúgy, mint a magyarban. Ez a jelentés a legtöbb osztják nyelvjárásban ma is megvan. — A m. *i* ősmagyar veláris **i* (>*i* ugor vagy finnugor **o*) hangra megy vissza. (A fgr. **o* > m. *i* (<*i*) megfelelésre vö. *fiu*, *him* stb.). Az osztják alapján feltehető szóbelseji **m-* **w-n* keresztül vokalizálódott. Az így keletkezett **iū* > *iū* diftongus a magyarban különféle módon fejlődött tovább: 1. A N. *hi*, *hé* magánhangzójában az *iū* vagy a nyiltabbá vált *ēu* fokon delabializálódott *iī*, illetőleg *ēī* kettőshangzó monoftongusos folytatóját találjuk meg. 2. Az *iū* kettőshangzó kettéhasadt: *iū* > *iū*. Például: N. *hiu*, *hiū*, *hiju*, *hiju* stb. A *-j*-hiátustöltő (vö. BÁRCZI, Htört.² 93). A *hiu* alak hosszú *ū*-ja bizonyára az *-ū* melléknévképző hatásával magyarázható.”

II. RÉDEINEK ez a magyarázata hangtörténetileg meg van okolva, jelentéstörténeti szempontból azonban több sebezhető pontja is van. Az egyik: a RÉDEITől a FestK. 95. lapjáról idézett „*hazhenak* zenava”-beli *hazhe-* (= ház-hé) jelentése nem 'Dachboden', hanem 'Dach'. Ez a XV. század végi idézet ugyanis a 128. zsoltár 6. verséből való, melyet Káldi (1626.) „a' *hejazatok* füve” kifejezéssel fordít, mert a Vulgatában ennek megfelelője: „foenum t e c t o r u m”. A másik meggondolkoztató jelentéstani tény az, hogy az osztják DN. *χōm* és társai jelentésviszonyai sincsenek kifejtve, következésképpen nincsen bebizonyítva, hogy „Az osztják szó jelentései arra utalnak, hogy az eredeti jelentés 'Höhlung' lehetett, ugyanúgy, mint a magyarban” (RÉDEI: i. h.). Különben ezek kétségtelenül azonos eredetűek az osztják *χōmva*, *χāmpa* stb. 'u m g e s t ü l p t', mit dem Gesicht nach unten', a vogul *kham*, *χami* 'auf den Kopf (stellen), auf den Bauch (legen)' szavakkal; vö. ezzel azt, hogy az osztják Vj., Trj. *kōm*, Kaz. *χom* is 'Raum unter einem g e s t ü l p t e n Boot' és a DN. *χōm* 'Höhlung (z.B. unter dem Boot)', ami feltétlenül úgy értendő, hogy a felfordított hajó (= csónak) alatti 'Höhlung; üreg'. Erre mutat az osztják (K.—T.) Kr. *χōm* (*χōmāt*) 'Schutz, geschützter Ort (z. B. wenn man sich unter einem Boot, einem Gefäss, einer Mütze u. a. befindet)' is, és már az osztják adatok egymással való összevetéséből is kitűnik, hogy a V., Vj. *kōmār* 'Höhlung unter dem Eis (V.), Höhlung unter dem Ufereis (Vj.)'; DN. *χōmāl* 'Konkavität (DN., Vj.), Hohlheit' (DN.) Krümmung der Schaufel (Trj.)', Kaz. *χōmālī* 'Konkavität, Hohlheit' származékok viszonylag újabb jelentésfejlődést mutatnak. — Különben ez az egész osztják szócsalád a már idézett vogul *kham*, *χami* 'auf den Kopf (stellen), auf den Bauch (legen)' és a magyar *hanyatt* szavakkal együtt a finn *kumo* (pl. olla *kumossa* 'umgestürzt, umgeworfen sein' KATARA) szóval van etimológiai kapcsolatban, melynek lapp, cseremisiz, votják, zürjén megfelelői is vannak (SKFES.; E. ITKONEN, Lappische Chrest. 116; NYÍRI: CSIFU. 364–5).

¹ Sajthiba < helyett.

12. A SzófSz. a *haj* > *hég* 'fakéreg' szavunk eredetéről a szakirodalom akkori eredményei alapján két véleményt említ meg. Vagy 1. ugor eredetű ez a szó, és a vogul *χalp* 'nyírfakéreg hárttyája' szó tövével vethető össze, de lehet, hogy ennek zürjén, votják, finn és lapp megfelelői is vannak; vagy pedig: 2. a finn *koja* 'kéreg' stb. a magyar *haj*, *hég* megfelelője. Ez utóbbi etimológia J. H. TOIVONENTŐL származik (Wortgeschichtliche Streifzüge: FUF. XV, 74): „fi. *koja* 'bark', kar. *koja* 'rinde', olon. *koja* 'baumrinde, birkenrinde', *koja* id. und ung. *haj* 'rinde, schale' lässt sich wahrscheinlich denken. Lautlich vgl fi. *kota* 'hütte' ~ ung. *ház* 'haus', fi. *voi* 'butter' ~ ung. *vaj* id.". — Ezt az etimológiát megkérdőjelezve megemlíti COLLINDER is (FUV. 90), kérdőjel nélkül elfogadja a SKES (II, 208). Ennek az etimológiának az a gyengéje, hogy csak a magyarból és a finn meg a karjalai nyelvekből mutathatók ki az egymásnak hangtanilag és jelentés tanilag szabályosan megfelelő szóalakok. — Ezen etimológia lehetőségének fenntartása mellett azonban inkább arra gondolok, hogy a magyar *haj* > *hég* 'cortex ligni, c. arboris; Baumrinde' etimológiailag összefügghet az uráli eredetű finn *koivu* 'Betula; Birke, Birkenbaum' szóval és rokon nyelvi megfelelőivel (a *koivu* etimológiai rokonságára vö. N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fás helyek nevei az uráli nyelvekben. Kny. 1943. 42–3; FUV. 25; SKES. I, 208). E szócsalád kikövetkeztetett uráli alapalakja: **kojva*. Megemlítem, hogy a föltehető uráli magánhangzóközi **jv* hangkapcsolatra más példa — tudomásom szerint (vö. COLLINDER, CompGr. 116) — még csak a finn *oiva* 'excellent' előzményében (< uráli **ojva*: CompGr. 408) ismeretes. Az érdekes mármost az, hogy a finn *koivu* 'Betula; Birke' szónak van finn nyelvjárási *koju* változata is (idézi N. SEBESTYÉN IRÉN i. m. 42 SUHONEN 63–5 alapján), azonkívül mordvin M. *kuj-gôr*, E. *kiv-ger* 'Birkenrinde', továbbá szamojéd Jur. *hõ, kõ*, T. *kua*, Jen. *kua*, O. *kwe, küe, kã* jne, *koivu, kyivu*, Koib. *kujv*, Mot. *ku*, Taigi *kuo* 'ua.' (SKES. II, 208). — Amint ugyanis a finn *koivu*-nak lehet nyelvjárási *koju* változata, tehát *v* nélkül, és a M. *kuj-gôr* is *v* nélkül van, hasonlóképpen a szamojéd Jur. *hõ, kõ*, Koib. *kujv*, Mot. *ku*, ugyanúgy ebbe a családba vonható a magyar *haj* > *hég* 'cortex ligni, c. arboris; Baumrinde' is. Egyszersmind hogyha van a finn *koivu*-nak finn nyelvjárási *koju* alakja, akkor vajon nem tartozhatik-e ebbe a szócsaládba a szintén finn *koja*, melynek nemcsak egyszerűen 'cortex ligni, c. arboris; Baumrinde' a jelentése, hanem a karjalaiban és az aunusziban 'tuohi; Birkenrinde' is (SKES. II, 208)? — Nekem az előadottak alapján az a véleményem, hogy a magyar *haj* > *hég* 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde → tectum; Dach → Dachboden', illetőleg: 'tectum; Dach → der unter dem Dach befindliche leere Raum → vacuus, cassus, inanis; leer, öde → vanus; eitel → stultus; töricht' ebbe az uráli szócsoporthoz tartozik bele.

Az ősi *haj* > *hég*, *hajazat*, *hégazat* stb. 'tectum; Dach' jelentésben a XIX. század elején nyelvjárási szintre szorult vissza, de ott még elég széles körben használják ma is.

13. Viszont: a 'tectum; Dach' fogalmának mai nyelvünkben általában használatos neve — a *tető*, *háztető* — a *tető*-nek a XIII. századtól a XIX. századig tapasztalható rendkívül gazdag adatáradataiban — érdekes és az első pillanatban meglepő ez — nincsen meg. Már az a tény is sejtet ebből valamit, hogy a NySz. sem idéz a *tető* szónak 'tectum' jelentésére egyetlen egy adatot sem, de ez még természetesen nem feltétlen bizonyíték amellett, hogy a *tető*-nek a XIX. századig 'tectum' jelentése nincsen.

Ha azonban nemcsak az OklSz. és a NySz. idetartozó jelentésviszonyait vetjük tüzetes vizsgálat alá ebből a szempontból, hanem középkori és későbbi glosszáinkat, szójegyzégeinket, szótárainkat, kódexeinket és nyomtatványainkat is, azt tapasztaljuk, hogy *tető* szavunk jelentésváltozatainak a következő az időrendi sorrendje.

1. 1256-tól 1471-ig az OklSz.-ban 31 adat van a *tető*-re. Ezek jelentései: 'monticulus, mons, mons magnus, mons excelsus, cacumen montis, vertex montis' vagy egyszerűen 'locus', de nyilván ez is kiemelkedő földfelszínre vonatkozik. Megvan ez a jelentése a *tető*-nek a XIV. század végi BesztSzj.-ben (205), a XV. század eleji SchlSzj.-ben (697), a XV. század közepéről való, de voltaképpen a XV. század első feléből eredő BécsiK.-ben: BécsiK. 15: Judit IV. 3.: „hègekn^e mēden *tètēiet*: omnes vertices montium”; BécsiK. 186: Hózséas IV. 13.: „Hegeknēc *tètēiebēn*: super capita montium”. A BécsiK.-ben még 6 adat van az 'apex montis' (23), 'summitas montis' (166), 'caput montis' (186, 205), 'vertex montis' (215, 229, 250) jelentésű, különféle toldalékokkal ellátott *tètē*- olv. *tete*- *tő* birtokosjelzős szerkezet alaptagjára.¹ — 1519 k. DebrK. 11: *a hegi tetőre* | 1585: „az *tetej* teolgyēs az h e g y n e k” (RMNy. II, 309) | 1585. CAL. 569: „iugum: *Hegy tető*...”; 1113: 'verruca: *Hegy tető*'; 807: „pinna: *Tető hegy*"; 1029: „summitas: *Tető hegy*" | 1590. Kár: Bibl. I, 160: „Pisga h e g y n e c *teteiere*" | 1653. Megy.: 3 Jaj I, 110: „a h e g y *tetejére*" (NySz.) | 1749. Recueil de dialogues royaux 123: „le Sommēt, der Gipfel, *hegy tető*" | XIX – XX. sz.: *hegytető*. — Vö. még HEFTY GYULA ANDOR, A térszíni formák nevei: Nyr. XL, 366 – 7.

2. 'cacumen arboris, cacumen ramorum; Wipfel; a fa hegye': JókK. 64: „f a k n a k *teteyere*" | BécsiK. 193: Hózséas IX. 10.: „monnal f ű g è n e c èlő almaiat o *tètēiebē*. quasi prima poma ficulneae in cacumine eius . . ." | 1818. MÁRTON, Lexicon: „Cacumen . . . ramorum, ovi, montis, etc. *tető*, *teteje*, vagy hegye, vége valaminek; der Gipfel, die Spitze" | CzF.: a *fa teteje* kifejezés megvan a mai magyar nyelvben is.

3a) 'vertex, Scheitel, fejtető' — 3b) 'vertex capilli; der behaarte Scheitel'. — a) XV. sz. e. SchlSzj. 279: „vertex: *tetew*"; előtte: 278: „Caput — *fw*", utána: 280: „celebrum — *aglag*" olv. *agylágy*. — XV. század k. BécsiK. 176: Dániel XIV. 35.: „Es ragada otēt vrnac angala o *tètēien* ~ Et a p p r e h e n d i t e u m Angelus Domini in vertice eius" | 1533. MURM. 628: „Vertex -- Embernek *teteie*" | 1539. KulcsK. 11: Zsolt. 7: 17.: „Teer w alnok-saga wnen feyere, ees w *teteyere* zal w kegyetlensege ~ Convertetur dolor eius in caput eius: et in verticem ipsius iniquitas eius descendet ~ Arndt: Auf sein Haar kehrt sein Unheil zurück und sein Frevel stürzt auf seinen Scheitel herab" | 1695. Hall: HHist. III, 119: „Ugy tsapja *tetén*, hogy a feje éppen két felé válik" (NySz.) | b) XV. század v. Apork. 16: Zsolt. 67: 22.: „fúrteknek *tetejt*" ~ 1508. DöbrK. 128: „h a i o k n a k *teteiet* ~ verticem capilli ~ Arndt: den Scheitel derer". — Itt említhető meg 1618. MA: Scult.: „Czac gyapjokat, *tetejeket* kerestéc az ő juhainnac" (NySz.)

4. 'kéz vagy láb vége': 1617. Lép: PTük. I, 169: „Kezeyinek es labaynak *tetey* elvagdaltatnak" (NySz.).

¹ A BécsiK. adatait KÁROLY SÁNDOR „A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban" című műve alapján kerestem ki, és azoknak jelentését az Új Nyelvméltár-ból állapítottam meg.

5. 'épület fedelének az orma, a csúcsa'; 1466. MünchK. 10ra. Máté IV. 5: 2: „allata qtèt a t e m p l o m n a c tètèièrè ~ et statuit eum super p i n n a c u l u m templi ~ Arndt: und stellte ihn auf die Zinne des Tempels”. Vö. még 1708. PP.: „pinnaculum: *Ház, avagy torony ormója*, melyre a' szél annyát, vitorlát és a' kakast szokták helyheztetni.” | 1585. CAL. 19: „acroteria: *Ház tető, tsuts*”. — Hogy a *háztető* a XVI. században csakugyan szinonimája volt a *csúcs*-nak, sőt még később is, ezt azzal is tudjuk igazolni, hogy 1818-ban MÁRTON, Lex. szerint az „acroterium” — a többi között — „*felső tsútsa v. hegye* valaminek, p. o. *hegynek* . . .” (a kiemelés tőlem. — NY. A.). A CAL.-nál előforduló *Ház tető* tehát a. m. 'a ház fedelének a csúcsa', mai kifejezéssel: 'a háztető gerince'. CAL. 262: „coronis: *Tető, vég, hegy*”; 1708. PP.: „coronis: *Vég hegy, Tető*.” Vö. ezzel 1818. MÁRTON, Lex. I, 676: „coronis a. m. legfelsőbb része valamely hegynek v. épületnek, *tető, ormó, gomb, zászló v. vitorla valamely házon*; die oberste Spitze eines Berges oder Gebäudes, der Knopf oder Fahne auf einem Hause. 2) *koszorú kerekességű valami*; etwas rundes wie ein Kranz; 3) *vég, végzet, berekesztés*; das Ende, der Beschluss . . . 6) *hajó hátulsó része*; das Hintertheil des Schiffes”. — Ebből is láthatjuk, de később majd más példát is idézünk rá, hogy MÁRTON JÓZSEF 1818-ban a *tető*-nek még nem ismerte 'tectum; Dach' jelentését. — CAL. 807: „pinna: *Tető hegy*” Vö. 1708. PP.: „Pinna: *Kemény toll, hegy tető, Tsiga, Hal szárnya, Kőfal párkánya*”. Ugyanúgy MÁRTONNA is a latin „pinna” magyar és német megfelelője: „4. *fal ormója v. gerintze*; die Spitze auf der Mauer, Zinne”; — „5. *sisak bokréta*; der Federbusch auf der Sturmhaube”. — Amint látni fogjuk, az alább következő XVI. századbeli két adat sem társadalmilag érvényes 'tectum; Dach' jelentésű szava a *tető*-nek. Az első adat 1536-ból Pesti Novum Testamentumában 19v (nem pedig 20, mint a NySz.-ban) Máté X, 27.: „Az mýt een nektek setetbe mondok, tȳ mondjátok az wilagon, és az mit fýllet hallotok hȳrdessetek a *haztetewben*.” — Ez a *haztetewben* azonban rendkívül suta fordítása lenne a Vulgata „super tecta” kifejezésének. Ezt ugyanis Pesti valószínűleg így mondotta volna: *az haz hejjan* vagy *az haz helyjazatȳjan*, ahogy az 1538-ban kiadott „Nomenclatura”-jában (44) a „supra tectum” kifejezést is magyarul írta. Pesti Novum Testamentumában is *hejázat, ház heja* kifejezéseket találtam a 'tectum' fogalmára. Így pl. NTest. 52v: Máté XXIV. 17.: „A kȳk a *hazhejjan* wannak lene zallȳjanak . . . ~ Et qui in tecto, non descendat . . . ~ Arndt: Und wer auf dem Dache ist, steige nicht herab . . .”; NTest. 71; Márk II. 4.: „Az haznak *helyjazatȳjat* levonak ~ nudaverunt tectum ~ Arndt: deckten sie das Dach ab”. Továbbá: ha a „super tecta” a *tető* szóval volna is fordítva, locativusi -n határozóraggal volna, így: *haztetewn*, nem pedig *haztetewben*. Ez az utóbbi magyar kifejezés minden bizonnyal olyan latin szövegből van fordítva, melyben a megfelelő helyen „in solariis” van, ahogy a NySz. (III, 655) is idézi e szöveg latin megfelelőjét: „. . . quod in aurem auditis, praedicate in solariis.” Úgy vélem, a fordító nem tudta, hogy a *solarium* voltaképpen mi: 'lapos háztető', vagy 'erkély', vagy 'emelkedett verőfényes hely-e'? — és ezért fordította így: a *haztetewben*, vagyis: -ben határozóragos főnévvel. — A másik XVI. századbeli — 'házfödél' jelentésű *tető* szónak látszó — adat 1585-ből CAL. 275: „culmen: *Tető, haz földél*”. Vagyis ebből az látszik, mintha a *Tető* a *ház földél* szinonimája lenne. De hogy ez tévedés, azt MA. 1621-i kiadásából is megítélhetjük, ahol ez olvasható a *Culmen* címszó alatt: „*Házfedel, hejázat T e t e j e*” (a kiemelés tőlem). Így van ez például

1708. PP.-ban is: „Culmen Ház fedél, Héjazat teteje” (a kiemelés tőlem). CAL.-ban 16 jelentésváltozata van a *tető*-nek. Ezek sorrendben a következők: 19: „acroteria: Ház *tető*, *tsuts*”, vagyis: 'a háztető gerince'; 80. „apex: *Tető tsutsos süveg Tető*”; 145: „cacumen: *Tető*”; 218: „columen: *Tető*”, vagyis 'támasz, gyámol, oszlop' stb., van ugyanitt: 218: „columus: *Tető*” is, de ez sem 'tectum' (a latin szótárakban „columus” szót nem talállok); 257: „conus: *Sisak teteie, gombia*”; 262: „coronis: *Tető*, vég, hegy” („Coronis: legfelsőbb része valamely hegynek v. épületnek, *tető*, ormó, gomb, zászló v. vitorla valamely házon . . .”: MÁRTON. 1818.); 275: „culmen: *Tető*, ház *födél*”: erről az ímént bebizonyítottam, hogy tévedés, helyesen *házfödél teteje*, azaz 'a házfödél csúcsa' lenne; 289: „decacumino: *Tetejét el metezöm* [!]” [a kiadó lapalji megjegyzése: „Hiba *metezöm* h.”]; 409: „fastigium: *Tető*” (a *fastigium* 1832-ben KRESZNERICS II, 256 szerint 1. 'ormó, csúcs házon' és 2. 'általában legfelső része, hegye, teteje valaminek', de nem 'házfödél'); 569: „iugum: *Hegy tető. Járom, iga. Egy iga bárom* [!]”; 807: „pinna: *Tető hegy*”, vagyis 'orom, csúcs, kőfalpárkányzat' (van 'ormós csiga, biborcsiga' jelentése is; 1029: „summitas: *Tető, hegy*”, tehát ez sem 'házfödél'; 1034: „supparum: *Vitorla tető*”; 1113: „verruca: *Hegy tető*”; 1115: „vertex: *Tető*”).

14. Kiténik tehát, hogy a XIII. századtól a XVI. század végéig nem tudunk adatot idézni a *tető* szónak 'tectum' jelentésére. — De nincs rá adat a XVII. és a XVIII. századból sem, pedig más jelentésben sokszor előfordul a *tető* szó. — Mint már említettem: nincs rá adat a NySz.-ban sem. Hogy a *tető*-nek a XVIII. század végéig bizonyosan nem volt 'tectum' jelentése, azt bizonyítja az is, hogy a *tető* szónak *tetőz* származéka a NySz.-ban csak azt jelenti: 1. 'cumulo; anhäufen, überfüllen'; 2. 'cacumino, fastigo; spitzig machen, zuspitzen'; — a *bétekezés* 'accumulo; steigern', a *föl-tetéz* 'accumulo; anhäufen' és a *meg-tetőz*, *meg-tetéz* is 1. 'concumulo; überfüllen, anhäufen'; 2. 'fastigio, fastigo; zuspitzen, einen Gipfel machen'. A *megettőzés* is 'fastigatio', vagyis egyik sem jelenti azt, amit a *héjaz* és *be-héjaz*, tudniillik: 'tectum induco; das Dach decken; tego, tectum domui impono; decken, auf ein Haus ein Dach machen'. — Ezek után bizonyos, hogy a Com: Jan. 107: „A vitorlác kokasoc, keresztec a *tetőzet*nek mind a ket szegeletin fel emeltetni szoktac” (NySz.) mondatban sem 'tectum; Dach' a *tetőzet*, mint a NySz. mondja, hanem: 'a házfödél orma'. Ennek az a kétségtelen bizonyítéka, hogy MA. 1621.: „pinna-culum . . . Ház oromja, Torony oromja, kire az Szél annyát, Vitorlát, és az kakast szokták helyheztenni.” Hasonlóképpen PP. 1708. is. — Ebből nyilvánvaló, hogy a Com: Jan. 107. lapjáról idézett *tetőzet* = 'a ház vagy torony ormója, a fedél csúcsa', mert a vitorlát és a kakast a házfödél legkiemelkedőbb részén szokták elhelyezni. Hogy az adatok áradatában el ne vesszek, a XVII. századból csak MA.-ra hivatkozom, a XVIII. század végéről pedig SzD.-ra: 1621. MA.: „*Tető*: Apex, Fastigium. vide *Tetey*.” és „*Tetey* Vertex, Fastigium, Culmen, Pinna, Pinnaculum, Cacumen, Summitas.” | 1792. SzD.: „*Tetey*: *tető*. Fej-, hegy *-tetej*, v. *tető*. *Tetés*: hegyes. *Tetézés*: hegyezés. Fel- v. *bétekezés* p.o. a' kazalyt. *Tetézett* érdemeire nézve.” — Még a XIX. század elején, 1818-ban sem tud MÁRTON JÓZSEF a *tető* 'tectum' jelentéséről (Dict.). Az ő szótárában a *tető* 'apex, fastigium, pinna, pinnaculum, summitas, iugum'. — Vagyis: a XIX. század elejéig a *tető* a következőket jelentette: 1. 'hegy, a hegy csúcsa'; 2. 'a fa hegye'; 3/a 'fejtető'; 3/b 'der behaarte Scheitel'; 4. 'kéz vagy láb vége'; 5. 'épület fedelének az orma, a csúcsa'. Ezekén kívül még neve a *tető* több olyan

tárgynak is, ami kiemelkedik, kitetszik, vagy régi magyar szóval *kitetik*, hiszen a *tet-* ige -ő képzős igeneve a *tető*, ezért ennek eredeti jelentése: 'kiemelkedő, kitetsző'. 6. A *tető* 'tectum; Dach' jelentésére a NSz. anyagából 1820-ból (DUCONICS, Példabeszédek I, 61) tudom az első adatot idézni: „Eb is föl hág a' ház tetejére, ha az udvarban nagyon meg szalasztják.” De ez is jelentheti: 'a ház gerincére'. Továbbá: 1821-ből (Katona József: Bánk bán 113): „ki, ki! a' *Tető* mindjárt reám szakad.” — Ez azt jelenti, hogy a *tető* 'tectum; Dach' jelentése a XIX. század fordulója körül keletkezhetett. Egyéb adataim a *tető* 'tectum; Dach' jelentésére: 1827: „*Tető* s. *tetej*, die Spitze, der Gipfel, das Dach, mit Affixen. *tetőm*, *tetőd*, *teteje*; *főtető*, der Scheitel; *tetőpont*”, — de itt még nincs ház-tető összetétel (Német—magyar és magyar—német szókönyv. Második darab, magyar—német rész. Pest, 1827.). Más adataim a *tető* 'tectum; Dach' jelentésére: 1838. Tzs.: „*Ház-tető*: das Dach, der Giebel.” | 1838: „*Tető*: die Spitze, der Gipfel, das Dach, der Scheitel” (National-Schul—Wörterbuch. Ungarisch—deutscher Teil. Pressburg, 1838.) | 1867: „*Tető* fn. (rag. *teteje*), ált. vminek legfelsőbb része, csúcsa; fa *teteje*, hegy *teteje*; (km.) az életre való ember kőszikla *tetején* is megél; kül. 1. a fej legfelsőbb része; inn.: *tetőn* ütni és (szój.) *tetőtől* talpig; ha feje *tetejére* áll sem bánom; 2) a ház legfelsőbb része, a ház fedele [a kiemelés tőlem; Ny. A.] (BALLAGI, A magyar nyelv teljes szótára. Bp., 1867.) | CzF. 1874-ben szintén 2. jelentésnek közli a *tető* 'tectum' jelentését: „2. Különösen az épületnek födele. *Ház-tető*, *faltető*. Főlrakni a *tetőt*.” — Az ÉrtSz. *tető* szavunk 1. jelentésének már a 'tectum'-ot veszi, annak jelölül, hogy a mai magyar nyelvben ez a szó legtöbbször használt jelentése.

15. *Tető* szavunk tehát hosszú utat tett meg, míg a 'tectum' jelentése általánosan elterjedt. A középmagyar nyelvben még csak a fedél csúcsát, ormóját jelentette, és minden bizonnyal a nyelvújítás korában kezdték jelölni vele nemcsak a fedél legkiemelkedőbb részét, hanem az egész házfedelet is.

16. Áttekintve a 'tectum; Dach' fogalma magyar nyelvi kifejezéseinek az eredetét és történetét, vizsgálatainkat a következőkben foglalhatjuk össze.

A régi magyar nyelvben a 'tectum; Dach' fogalmára három szót használtak: a *fedél* ~ *födél*, a *ház féli* ~ a *ház föli* és *haj*, *házhéj*, *hajazat* és ez utóbbi három hangváltozatait. A *fedél* ugor korbeli képzett szó, és valószínűleg már akkor is a hajlék tetejét jelölte. A *ház-féli* a középmagyar nyelvben is csak szűkkörű használatban mutatható ki, és amellet ki is avult nyelvünkéből. A harmadik: a *haj*, *hajazat*, *házhéj*: *haj* > *héj* stb. szó valószínűleg a legősibb, uráli eredetű szavai közé tartozik a *ház-nak*, és eredetileg a házfedél nyírfakéreg anyagát jelölte. A 'tectum; Dach' jelentésű *haj* > *héj* stb. él a mai magyar nyelvben is, de a XIX. század elején nyelvjárási szintre szorult vissza a *fedél*-l együtt. Ennek az az oka, hogy ezek szerepét az eredetileg 'kiemelkedő, kitetsző' jelentésű *tető* vette át, amely utóbbi a 'tectum; Dach' jelentésben csak a XIX. század elején jelentkezik nyelvünkben.

NYÍRI ANTAL

Gazdaságtörténet és szavak

1. MOÓR ELEMÉR tanulmányai készítették cikkem megírására. Szerinte egyes történészek „... a honfoglaló magyarokat kinevezték 'félnomádoknak' gondolván, hogy az ilyesfajta embereket mégis csak inkább lehet már ősöknek

is vállalni” (Nyr. LXXXVIII, 22). E bírálathoz szánt vádaskodás elemzése helyett sorra veszem azokat a megállapításokat, amelyeket Moór eligazításnak nyújtott a történészek számára. 1. A magyarok a Kisalföld keleti felében „egy középszlovák nyelvjárást” (Nyr. LXXXVIII, 23–4) beszélő földműves nép hatására tértek át a letelepült életformára. 2. A magyaroknak a földművelést átadók „elszlovákosodott avarok” . . . „azonos népi kultúrával bíró vérszerinti atyáinkfiai voltak” (MNy. L, 74–5). 3. A honfoglaló magyarok a nomád korszak „nem dolgozó állapotát” (Nyr. LXIII, 180) szláv hatásra adták fel, közelebbről, „a X. század első felében a Felső-Tisza mellékének szlovákjaitól vették át” (MNy. LXIII, 178) az ekés földművelést. 4. Az utóbbiak viszont „elszlovákosodott nomád avarok voltak” (MNy. LXIII, 181).

Nem tudjuk, melyik következtetést tekintjük végérvényesnek. Csak egy dologban látunk következetességet, hogy a magyarok „ugor származásuk ellenére valódi nomádok” voltak, sokan viszont „erőnek erejével »félnomád«-oknak akarnák kinevezni” őket (MNy. LXIII, 169–70).

2. Forduljunk a kútfőkhöz.

Ibn Ruszta és Gardizi egyező szövege így tájékoztat minket a IX. századi magyar törzsek gazdálkodásáról: „Sátraik vannak és együtt vonulnak a takarmánnyal, valamint a zöld vegetációval.” „Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyhez éppen közelebb van, s ott marad télre, és halászik benne.” „A magyarok országa bővelkedik fáknak és vizekben. Földjük nedves. Sok szántóföldjük van.” (CZEGLÉDY K. fordítása: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. GYÖRFFY GY. Bp., 1958. 52–4.)

Vegyük most nyelvünk bolgár-török jövevényszavait, először az ekés és kerti földművelésre vonatkozókat: *tarló, búza, árpa, eke, sarló, boglya, szérű, szór, őrlő, dara, gyümölcs, alma, körte, som, dió, szőlő, szűr, bor, söprő, komló, kender, csalán, tiló, csöpp, orsó, borsó*. Ezek a szavak BÁRCZI GÉZA (Szók. 77) szerint „bizonyos fokú megtelepedésre vallanak”. Állattenyésztésünk színvonaláról az alábbi bolgár-török jövevényszavak tanúskodnak: *bika, ökör, tinó, üdő, borjú, ürü, kos, toklyó, üvecs, gyapjú, kecske, olló (kecskegida), disznó, ártány, serte, karám, köpű, író, sajt, túró, teve, tyúk* (uo.). A lótenyésztéssel, illetőleg használatával kapcsolatos szókincsünk kevésbé gyarapodott bolgár-török szavakkal: *béklyó, ől, gyeplő, tengely* s talán a *kantár* (uo.). Megjegyzem, igen fejlett állattenyésztésre vallanak ezek a szavak. Megemlítem még a lakásra, annak berendezésére vonatkozó szavainkat is: *sátor, karó, kút, kapu, szék, bölcső, koporsó* (láda), *söprő* s esetleg *kancsó* (uo.). Idézem még a perzsa eredetű *vásár, vám* és *vár*, továbbá az alánoktól kölcsönzött *asszony* (úrnő), *vért, gazdag, verem, üveg* és az esetleg szintén alán származású *kárt* (kert) szavunkat (BÁRCZI i. m. 54–5). BÁRCZI (i. m. 54) fejlettebb kultúrával járó fogalmak neveinek tartja ezeket a szavakat.

Számos történész, így legutóbb SZABÓ ISTVÁN a keleti kútfők adatainak és imént idézett szókincsünknek elemzése alapján joggal állítja: „Aligha lehet tehát kétséges, hogy a magyarok a lebediai-etelközi földeken szántottak és vetettek.” A földművelést SZABÓ véleménye szerint a viszonylag állandó jellegű folyóparti téli szállások környékén folytatták, ahol „bizonyos szilárd építményeik” is voltak. „Ilyen szilárd építményekre lehet következtetni abból, hogy a hosszú steppe korszakon át a magyarok finnugor eredetű szavakat tartottak meg és hoztak magukkal . . . , mint a »falu«, »ház«, »fél« (ajtófél),

»küszöb«, s ez csak azért történhetett, mert közben is éltek e szavakkal.” (A falurendszer kialakulása Magyarországon X—XV. század. Bp., 1966. 26—7.) Láttuk, hogy a lakásra vonatkozó kifejezéseink bolgár-török jövevényszavakkal is gazdagodtak.

A történészek, mint SZABÓ vagy a nyelvész BÁRCZI, amikor a honfoglalás előtti magyarok téli szállásainak viszonylagos állandóságát hangsúlyozták, még nem ismerhették az adatoknak azt a csoportját, amelyet a Don és a Dnyeper, a ligetes steppe déli határa, a Kaukázus előhegyei, valamint az Azovi és a Fekete-tenger határolta területen folytatott régészeti feltárások biztosítanak.

Mivel MOÓR (MNY. I, 74), a jövevényszó-vizsgálatokban hiányolja a tárgytörténeti kutatásokat, ezért ebből az adósságból kívánok egy keveset törleszteni, bár a tárgytörténeti kutatásoknak a MOÓR hangoztatta elhanyagolását nem látom igazoltnak. Tagadhatatlan viszont, hogy az írott kútfők és jövevényszavaink nyújtotta bizonyítékok mellett a gazdálkodásra, életmódra valló leletek objektivitása nélkülözhetetlen honfoglalás előtti gazdaságtörténetünk kutatásában. A szükséges adatokat a Материалы и Исследования по Археологии СССР. (továbbiakban МИА.) megfelelő köteteiből merítem.

Az ímént jelzett területen a VIII—IX. században a szaltovo—majácki steppei kultúra virágzott. E kultúra a nevét két fontos lelőhelyről: Verhnyij Szaltovról (vagy Verhnyeje Szaltovo) és Majáckról kapta. Ez a steppei műveltség a Kazár Kaganátus határain belül és hatalmának tetőzése idején, csúcsán bontakozott ki. Bizonyos tehát, hogy a Kaganátus uralma alatt élő bolgár-török, alán, gót és finnugor lakosság hagyatékát kell látnunk ebben a kultúrában.

Eddig 268 település nyomaira bukkantak (МИА. 142. 191—6) a Don, Tyihaja Szoszna, Bitjug, Csornaja és Bjelaja Kalitva, Tolucsejevka, Csir, Kotlubanka, Akszaj, Donyec, Korocsa, Volcsja, Babka, Udi, Bereka, Oszkol, Voluj, Urajeva, Duvanka, Ajdar, Bisztraja, Kundrucsja, Jeja, Kugo-Jeja, Szoszika, a Taganrog-i öböl északi és déli partján, a Szal s végül a Dnyeper partján. (A kérdéses területen feltárt — a településekkel azonos korú — temetőket szándékosan hagytam számításom kívül). Valamennyi település folyóparti, közülük 143 település szerkezetén nyomon követhető a kör és félkör alakú nomád téli szállások átalakulása állandó falvakká. Ezeken a településeken a házak típusai is átmenetet képviseltek a jurtától a gödörbe ásott és föld felszínén épített házakhoz. Kezdetben a kör alakú jurtákat 20—30 cm mély verem fölé állították, majd további fejleményként 50—60 cm mélyre ásott, még mindig kör alakú házverem fölé húzták a jurtákat. A következő lépésben a könnyű nemez vagy bőr borítású jurta helyett ácsolt „gerenda-jurtát” építettek, s így gerendafalú kupolás tető emelkedett a lakóverem fölött. Végül felhagytak a kör alaprajzú hajlék építésével, a további 125 településen paticsfal, téglá, kő és ácsolt gerenda alkalmazásával földbe ásott, valamint a föld felszínén négyszögletes házakat építettek, de az egykori jurtahajlék utolsó emlékeként a nyílt tűzhelyet a házak közepére telepítették. A házak tetőszerkezete féloldalas nyerges, nagyon ritkán sátor-tető volt. Mindkét településtípus házai között találunk egy és több osztatút; a házakban eleség tárolására vagy egyéb célokra szolgáló vesszőfonattal és agyagtapasztással bélelt vermeket találtak („félpince”) (МИА. 75. 40—134, МИА. 142. 13—68). Ezeken a „belső” vermeken kívül a házakhoz két külső verem is tartozott. A nagyobbik mérete $2 \times 2 \times 2$ m, azaz 8 m^3 , a kisebb $1,5 \times 1,5 \times 1,5$, azaz $3,4 \text{ m}^3$ űrtartalom. A Don egykori

balpartján épült Sarkelben feltárt gabonavermekben törpe búza (*Triticum compactum* Horst) és kétsoros árpa (*Hordeum distichon*) magvait találták. A kultúrnövények között talált gyommagvak őszi és tavaszi vetésű szántóföldi kultúrák termesztését bizonyítják (МИА. 62. 37, 101, 288, МИА. 142. 65. Материалы по истории земледелия СССР. II. 1956. 16, 18, 46—7.).

A szántóföldi művelés szerszámai közül a szimmetrikus és az aszimmetrikus ekevasak három típusa került elő: nehéz ekevas: hossza 30 cm, szélessége 12 cm; közepes ekevas: hossza 20—22 cm, szélessége 14 cm; könnyű ekevas: hossza 18 cm, szélessége 10 cm. Egészen nyilvánvaló, hogy a talajtípusoknak és a gazdálkodási igényeknek megfelelően különböző eketípusokat gyártottak (МИА. 62. 29, 37, 117, 126, МИА. 75. 135—50, МИА. 142. 144—6. Megemlítem még a Leningrádi Eremitage Koraközépkori Raktárában általam személyesen tanulmányozott eke leltári számát: $\frac{ВД - 41}{С_{II} - 2523}$; [a továbbiakban Eremitage].

Az ekékhez nagyszerű csoroszlyák járultak: teljes hosszuk 50—55 cm, pengéjük hossza 21—23 cm, a legnagyobb szélességük 5 cm, a metszetük 4×4 cm (МИА. 62. 29, 37, 117, 126, МИА. 75. 145, 197, МИА. 142. 144—6; Eremitage: $\frac{ВД - 50}{С_{II} - 3395}$ és $\frac{ВД - 51}{С_{II} - 545}$).

A termést 30 cm-es pengénagyságú sarlókkal és 42 cm pengénagyságú rövid kaszákkal takarították be (МИА. 62. 117—8, 311—2, МИА. 75. 146, МИА. 142, 147; Eremitage: $\frac{ВД - 51}{2618}$ és $\frac{ВД - 51}{869}$).

A kerti művelés szerszámai közül megemlítem a 18 cm pengeátmérőjű kapát és a hajlított pengéjű szőlőmetező kést (МИА. 62. 119, МИА. 142. 146—7).

Gabonaórléshez kiválóan megmunkált kerek malomkövek szolgáltak. Az iga alá fogott jószágot a településeken talált 3—3,5 × 10—14 m-es fedett ólakban tartották, a ház körüli állattartást bizonyítják a béklyók és a kolompok. A juhok gypját rúgós ollóval nyírták (МИА. 62. 100—101, МИА. 142. 66, 148). — A tenyésztett jószágállomány összetételét az állati csontmaradványok alapján ítéltethetjük meg: szarvasmarha 29—39%, juh 24—27%, ló 18%, sertés 10—20%, tevé 0,05—2% és házi szárnyasok 2%. Az emberi táplálkozásban nagy jelentőségű hús 75—80%-át az állattenyésztés szolgáltatta, ezt kiegészítette a sikeresen űzött vadászat és halászat.

A települések nagyok és népesek voltak. A kisebb települések területe 3—5, a nagy, már szinte városias települések területe 10—20 hektárt ölelt fel. A Verhnyij Szaltov környéki híres katakombatemetőben eddig 40 000 katakombát számláltak; az eltemetettek száma ennek a többszöröse, mert egy-egy katakombában többször is temetkeztek. Több ezer temetkezést számlál a Dmitrovo község határában talált katakombá és annak közelében fekvő sírgödrös temető is.

A házi- és kézműipari termelésben is jelentős eredményeket tudott felmutatni a steppei lakosság. A kézi és lábhajtású fazekaskorong használatában például száz évvel megelőzte a keleti szláv szomszédokat.

A férfiak fegyverzetében, övviseletében, a lakosság temetkezési rítusában (lóáldozat) az ekés földművelés ellenére tovább éltek a nomád hagyományok. Ezt a tavasztól ősziig még a folyók közti gazdag steppék legelőjét hasznosító állattenyésztést az ekés és a kerti földműveléssel, valamint téli takarmányozással egyesítő gazdálkodást nevezzük tudományos értelemben *f é l n o m á d n a k*.

I b n R u s z t a és G a r d i z i tudósításából tudjuk, hogy a kazárok erődökkel védték határaikat. A VIII. század folyamán a ligetes steppétől az Azovi-tengerig a Donyec és Don mentén fehér mészkőből rakott erődláncolat épült. Ismertetem az eddig felderített erődök helyét: Nezségolszkoje (Archangelszkoje), Verhnyij Szaltov (XVII. századi nevén Szaltanov), Kabanovo (XVII. századi nevén Kaganovo), Muhnacsevo, Komolsa (vagy Gomolsa), Dmitrovo, Volcsanszkoje, Korobovo, Podliszenki, Majáck, Karabut, a 830-ban épült Sarkel s végül az azzal szemközti, a Cimljánszk közelében talált Don jobbparti erőd. Ennek az erődrendszernek déli csoportját képezte a dagesztáni Szemender, Kercs és Tamatarha (Tmutorokany vagy Phanagoria). A mészkővárakon kívül az alábbi földvárak ismertek: Szrednij, Karnauhovo, Majáki, Bogorodicsnoje és Kosztomarovo (МИА. 142. 22—44). Egy XVII. századi orosz földrajzi leírásban szereplő négy erőd: Zujev, Csugujev, Kodkovszk és Gumninya nyomát még nem sikerült megtalálni (Книга Большому Чертежу. Под ред. Сербина И. Н. М.—Л. 1950. 70—1). A várfalak vastagsága 4—5 m volt, a majácki és Don jobbparti erőd falát kívülről vésett növényfonatos dísz, tamgák, állatalakos ábrázolások és rovásírásos feliratok díszítették. Ugyanazok a díszek, amelyek a steppe lakosságának használati tárgyain is láthatók. Az erődök voltak a környékükön fekvő ugyancsak folyómenti településeknek politikai és gazdasági központjai. Figyelemre méltó, hogy az egy sarkeli téglakerőd kivételével az erődök építéséhez szükséges fehér mészkövet a Donyec felső folyásának vidékéről 400—500 km-es vízi úton szállították a Don vidékére. Petronas főkardhordozó ugyanis tájékoztat arról, hogy a Don vidékén nincs kő (MORAVCSIK Gy., Bíborbanszületett Konstantin 42. fej. 185.). A sarkeli téglákon — méreteik 27×25 cm, $13,5 \times 12,5$ cm és 40×30 cm, 6 cm vastagság mellett — a szinte valamennyi településről jól ismert tamgajelek láthatók. A steppe vegyes etnikumú népessége egyébként már 830 előtt gyártott téglákat (МИА. 75. 19, 362—5).

Az arab geográfusok helyesen tájékoztatnak a steppei népes települések lakosainak távoli tartományokkal folytatott kereskedelméről is. A szaltovi—majácki településekről és temetkezéseikből egyaránt kerültek elő dirhemek, de különösen nevezetesek Gyevick, Zavalisinszk, Mitrovo, Pogrebnoy, Pejpusz és Bezljudovka határában talált nagy dirhemleletek; a bezljudovkai lelet 1100 darabból állott. Különösen nevezetesek ezek a leletek azért, mert közöttük igen nagy arányban fordulnak elő barbár dirhemutánzatok, amelyek azonban teljes értékű ezüsből és a törvényes 2,7—2,9 gramm súlyban készültek. (Янин В. Л., Денежно-весовые системы Киевской Руси. М. 1956. 117—8.) Ezt azért volt érdemes jelezni, mert I b n R u s z t a és G a r d i z i említik, hogy a magyarok ismerték a pénzt; honfoglalóink sírjaiban ugyancsak találunk IX. századi, de főként a X. század húszas—negyvenes éveiben vert dirhemeket. A huszti dirhemleletet pedig a benne talált barbár utánzatok jellemzik (ZAMBAUR E., Orientalische Münzen in Nord- und Ost-Europa. Vortrag in der Wiener Numismatischen Gesellschaft. 1902.; vö.: Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien. VIII (1902.); Фасмер Р., Список монетных находок. II. Сообщения Государственной Академии Истории Материальной Культуры. II. М.—Л. 1929. 293).

Következésképp a Szamanida Emirátus kereskedői felkeresték őseinket még Kárpátokon túli hazájukban is.

Az ismertetett régészeti adatok teljes összhangban vannak az írott kútfők és a nyelvünk nyújtotta bizonyítékokkal őseink VIII—IX. századi hazá-

jának állapotait illetően. Ennek a három, egymástól teljesen független — történész szóhasználatból élve — forráscsoportnak az adatai szerencsésen kiegészítik egymást, és a további kutatásokhoz új lehetőségeket nyitnak.

Ezek az adatok azoknak a történészeknek és nyelvészeknek az álláspontját igazolják, akik a honfoglaláskori magyarság ekés földművelését a kelet-európai steppe VIII—IX. századi műveltségi állapotaiból származtatják.

3. A fentiek nem jelentik azt, hogy csupán a Don és Dnyeper közének VIII—IX. századi lakosságát jellemezte volna a nomád gazdálkodásról az ekés földművelésre való áttérés. SUNKOV V. I. akadémikus Szibéria területén a következő orosz kolonizáció előtti földművesgócokat mutatja ki: Kuznyeck-i Alatau, a Nyugati- és Keleti-Szajánok között fekvő Minuszinszki-medence. Az innen kisugárzó földművelés Krasznojarszk vonaláig éreztette hatását. Nyugati-Altaj területén a Csuj, Ak-Tura, Katun, Urszul, Kaerlik és az Argut folyók menti területen, valamint az Ujmon völgyben az i. sz. első évezred második felében (nagyjából a szaltovi-majácki kultúra virágzásával egy időben) öntözéses földművelés folyt; ekkor honosodott meg az „andazin” elnevezésű eke is. Vojekov vajda 1598-ban jelentette, hogy Kucsum kán az Ob folyó mentén gabonaföldekkel rendelkezik. A XVII. századi jelentések a Tobol, Pisma, Tura, Vágáj, Isim, az Ob és az Irtis közén élő tatárok búza-, rozs- és árpaföldjeit említik. Adatok szólnak a Bajkálon inneni burjátok XVI—XVII. századi ekés földműveléséről, melynek az i. sz. első évezred közepére visszanyúló előzményei vannak. Végül a legkeletibb góc az Amur és mellékfolyóinak mentén volt, ahol az oroszok több évre elegendő kenyérnek valót találtak (Шунков В. И., Очерки по истории земледелия Сибири. XVII век. М. 1956. 13—35). Az orosz nyelvű irodalomban nehezen tájékozódó olvasó a nomád állattenyésztés és az ekés földművelés kapcsolatáról adatokat meríthet KRADER L. művéből (Social Organization of the Mongol-Turkic Pastoral Nomads. Mouton, 1963. The Hague.: burjátok 61, 63, 65, 77—85; volgai kalmükök 123—7, 133—4, 147—51, 159, 160; kazahok 178, 184—8, 209—13, 215—20, 222—8, 241—2, 245, 246, 248—50, 280—5, 293—6, 298—9).

Adataink vannak arra nézve, hogy a Karahanida Birodalom uralkodói (932—1165.) gondoskodtak a nomád türkök és a földművelők békés együttéléséről, bátorították a nomádok letelepedését és földművelését (BARTHOLOM W., Turkestan down to the Mongol Invasion. Second Edition. London, 1958. 268, 274, 277, 281—6, 305, 307, 309, 311—2, 315, 316, 319, 320.). A t a M a l i k J u v a i n i ismerteti az ujugrok letelepedését (The History of the World-Conqueror by Ala-ad-Din Ata Malik Juvaini. By Boyle J. A. Manchester, 1958. 47, 61). Az ujugur írásos emlékek kiadása révén betekintésünk van az ujugrok ekés, kerti és nomadizáló gazdálkodásába (Бернштам А. Н., Проблемы источниковедения. 3. М.—Л. 1940. 61—62. l.; Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности. М.—Л. 1951. 200). A középső Volga vidékén a kazáni terület népeinek településtörténeti kutatása kimutatta a nomád szállásoknak falutelepülésekké való átalakulását. (Вестник научного общества татароведения. 8. Казань, 1928. 68—9, 71—2, 73, 75, 81, 83, 85, 88—9, 92, 97).

Végül, de nem utolsósorban bőséges adatok állnak rendelkezésünkre a szaltovi-majácki kultúra bolgár-törökjeivel rokon nyelvet beszélő szibériai és belső ázsiai türkök földműveléséről, földművelő szerszámokat és termelt kultúrákat jelölő szókincséről. — Így egyebek között ismerjük a „szántóföldem”: „*tarlyrym*” kifejezést is. — Egyébként Nyugat-Szibériában tárták fel

először azokat a gerendaházakat, amelyek a könnyű rácsos szerkezetű jurták fejleményei. Ezeknek az V—X. századi faház típusoknak a nyomán terjedt el a szaltovi—majácki kultúra egyik háztípusa esetében is alkalmazott „gerendajurta” kifejezés az irodalomban (Киселев С. В., Древняя история Южной Сибири. М. 1951. 510—49. Бернштам А., Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок VI—VIII веков. М.—Л. 1946. 154.; Малов С. Е., Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии М.—Л. 1959. 15, 19, 24, 91; уо., Енисейская письменность тюрок 363, 427).

4. Moór (MNy. LXIII, 169—70, 173, 182) úgy tájékoztatja olvasóit, hogy a magyar törzsek egy szárazsági periódus idején 896-ban hagyták el a Don mellékét, úgy, hogy a besenyőket és a magyarokat is egy olyan aszály hozta mozgásba, amelynek hatása kiterjedt a középső Duna vidékére. Másutt viszont (Nyr. LXXXVIII, 22) arról tudósít, hogy a magyarok a Volga vidékéről érkeztek.

A kelet-európai folyók deltáinak eđdigi vizsgálata alapján a csapadékos övezet észak—dél irányú ötven—kétszáz évenkénti ingadozása igazolható. A IV. századtól a X. század közepéig az a steppeövezet, ahol a magyar törzsek hazája is volt, bőséges csapadéknak örvendett, bár éppen ezért a folyók víz-szintje az erdőövezet mérsékelt csapadékosága következtében viszonylag alacsony volt. A magyarok viszont nem a X. században beköszöntött szárazság idején, hanem a IX. század végén hagyták el kelet-európai hazájukat. A magyarok távozását előidéző politikai okok: a bizánci diplomácia kettős játéka, a besenyő-bolgár szövetség katonai következményei jól ismertek. A régészeti kutatások eredményeinek ismeretében felmerülő új mozzanat az, hogy a szaltovo—majácki kultúra pusztulása egybeesett a magyarság IX. század végi távozásával. A pusztítás előidézői a besenyők voltak. Igaz, a fejlett steppei civilizáció maradványai túléltek még a tatárjárást is, de a VII—IX. századihoz hasonló virágzást csak a XVII. század közepén az egyre erősödő kozák kolonizáció hozott. Az eltelt több mint fél évezred alatt az éghajlat többször is változott. A tények viszont azt bizonyítják, hogy a kedvező csapadékmegoszlásnál fontosabb a feltételek hasznosítására alkalmas társadalmi szervezet. Egyébként a csapadékos övezet változásai a Volga és a Terek mentén gazdálkodó népeket érzékenyen érintette, a Don és a Dnyeper vidékén élőkre viszont a csapadékosság változása alig gyakorolt számot tevő hatást.

5. A mondottak után világos, hogy miben látom Moór felfogásának a cáfolatát. Néhány megállapításával azonban — legalábbis részben — egyetértek. Bizonyos, hogy vannak felesleges szláv jövevényszavaink is (MNy. L, 75). A ’sertés’-tenyésztésre és általában a fejlett, takarmányozó állattenyésztésre vonatkozó szláv eredetű szavaink bizonyára ebbe a kategóriába sorolandók. Ezeknek a szavaknak egyébként Moór (Nyr. LXXXVIII, 23—4, MNy. L, 67—70) igen nagy jelentőséget tulajdonít. A szaltovo—majácki népesség jószágállományának a két pontban ismertetett adatai fényt vetnek azokra az okokra, amelyek következtében lótenyésztési kifejezéseink kevéssé, a szarvasmarha meg a juh tenyésztésére vonatkozó kifejezéseink viszont jelentős mértékben gazdagodtak bolgár-török jövevényszavakkal. Bizonyára nem bocsátkozom két vagy még ennél is több értelmezésre okot adható feltevésre akkor, ha azt álítom, hogy a VIII—X. századi magyarok a kanca és a csődör megkülönböztetésén túlmenően — amit egyébként Moór (MNy. L, 68) is megenged — kitűnően értettek a lótenyésztéshez. Középkori fejlett állattenyésztésünk

eredetének ismeretében az ide sorolható szláv jövevényszavaink, melyeknek Moór (MNy. LXXXVIII, 23–4, L, 67–70) tévesen primer jelentőséget tulajdonít, nem genetikai, hanem másodlagos jelentősséggel rendelkeznek.

Fejlett állattartásunk eredetére azért érdemes felfigyelni, mert megállapított tény, hogy a szarvasmarha magas aránya az állattenyésztő népek jószágállományának esetében a letelepedés és az ekés földművelés kezdetét tételezi fel. A sertéstartás magas aránya a VIII–IX. századi steppei településeken határozottan cáfolja a nomadizáló életmód kizárólagosságát. A IX. századi magyarság pedig mind a szarvasmarha, mind pedig a sertésenyésztést bolgár-török jövevényszavaink bizonyossága után ítélve a bemutatott VIII–IX. századi Don és Dnyeper közötti steppei gazdálkodás színvonalán úzte.

Láttuk, hogy Moór dolgozataiban szláv eredetűnek tartja ugyan földművelésünket, de az átadó népet illetően bizonytalanságban hagyja olvasóit. Mégis saját bizonytalansága ellenére úgy következtet, hogy a Kárpát-medence szláv népeitől, közelebből a Felső-Tisza vidéki szlovákoktól tanulták el őseink a fordítós eke használatát és a háromnyomásos gazdálkodást (MNy. LXIII, 151, 171, 173–8). Ebből a felfogásból joggal hiányolhatjuk annak az elemzését, hogy vajon a Felső-Tisza vidékének természeti feltételei huzamosan biztosíthatták-e 450–500 ezer főnyi honfoglaló magyarság életét? Nem találtam forráshelyre hivatkozást, amely bizonyítaná a IX–X. századi szlovák nép meglétét. A kérdéses korban a szlovák nép még nem alakult ki, s bizonyára ebben leli magyarázatát a hivatkozás hiánya.

Magyarország területéről egyetlen valóban jelentős, hitelesen IX. századi ekepapucs „ralo”, „naralnik” került elő a zalavári ásatásokból. Ez viszont nem csoroszlyás, fordítós eke, s technikai színvonalát tekintve messze áll a szaltovi–majácki ekéktől.

A *kokot* szóból eredeztetett lánctartó szeg *kakatszeg* esetében a számot: tevő nyelvészeti problémákon túl gondot okoz az is, hogy a VIII–X. századi ekéken ez az alkatrész még hiányzott. A *lánc* és *retesz* szavak sem kerülhettek nyelvünkbe a feltételezett szlovák fordítós eke átvételével egy időben. Őseink a lánc és a retesz tárgyi ismeretét előző hazájukból hozták, ahol dekoratív és gazdasági célokat szolgáló láncokat, láncingeket kiváló minőségben gyártottak.

Moór nagy jelentőséget tulajdonít a székelyföldi ekealkatrészek elnevezésének. Idézem azokat: *szarv*, *gerendely*, *ék*, *kokasszeg*, *hosszúvas*, *címervas*, *köldök*, *laposvas*, *talp* és *kormány* (deszka) (ErdTudFüz. 207. sz. [1947.] 7, 9). Különösen jelentősnek tartom a *hosszúvas* csoroszlya és a *laposvas* ekepapucs magyar nevét, ami Moór érve ellen szól, aki szerint az 1000 körül Erdélybe vándorló magyarok szláv eredetű ekét vittek magukkal.

Az egykori Morva Fejedelemség központi területének mezőgazdasági eszközkészlete ismeretes, de annak színvonala nem múlta felül a VIII–IX. századi steppei eszközökét.

A háromnyomásos gazdálkodás és a feltett római eredetű nehéz eke IX–X. századi elterjedése nem bizonyítható. Középkori paraszti gazdálkodásunkban a háromnyomásos rendszer csak a XIII–XIV. század fordulója körüli időben jelent meg (Ethn. LXXI, 81–106; ActaEthn. XVI, 1–34). Moór egyébként nem közli a szláv nyelveknek háromnyomásos gazdálkodásra vonatkozó kifejezéseit, márpedig ezeknek kor tekintetében is adatolt vizsgálata nélkül könnyelműség a háromnyomás szláv területen való koraközépkori elterjedéséről beszélni. Ellenben (MNy. LXIII, 171) pontatlanul idézi az orosz *perelőznaja*, *zaležnaja* kifejezéseket. Ezek főnévi alakja *perelógz* és *zaležb* (Сло-

варь современного русского литературного языка. М.—Л. 1959. IX, 722; БСЭ. XVI, 385, XXXII, 424.)

A római fordítós nehéz eke azért sem terjedhetett el szláv területen, mert az egy pár ökrös nem fordítós eke volt. A fordítós nyugat-európai nehéz eke megjelenésének idejét és eredetét illetően a vélemények megoszlanak. Lehetséges, hogy a IV. századtól a barbár népek terjesztették el Nyugat-Európában (Technology and Culture VIII, 19—43). Most pedig már tudjuk, hogy nyugati hatástól függetlenül a VIII—IX. században a Don vidékén, ahol őseink éltek, megjelent. Európa közbülső területén a fordítós eke VIII—IX. századi előfordulását egyelőre nem lehet kimutatni.

Moór véleménye szerint a római eredetű vízimalmot ugyancsak szlovák közvetítéssel vettük volna át (NyK. LXVI, 131—3, Nyr. LXXXVIII, 23—4, LXIII, 170). A vízimalom a római birodalomnak csak nyugati tartományaiban fordult elő szórványosan, kelet felé való korai terjedését ez ideig nem sikerült nyomon követni (Technology and Culture. VIII, 19—43).

A magyar—szláv kapcsolatok a IX. század elejétől folyamatosan évszázadokon át tartottak; ezért e kapcsolatok színhelye nem korlátozható hazánknak egy kicsiny szegletére, időben pedig a IX. század vége és a X—XI. század fordulója közötti korra annak a még egyébként vizsgálatra szoruló feltételezésnek (Nyr. LXXXVIII, 27—8) a kedvéért, hogy a szláv denasalisatiót és a b eltűnését az ezredforduló körüli időre „szokás” tenni.

De még a magyarság és a keleti szlávok IX. század elejétől adatolható kapcsolatának az ismeretében sem származtathatjuk fejlett állattenyésztésünket és ekés földművelésünk kezdetét szláv hatásból. Aligha meggyőző tehát Moór megállapítása a X. századi magyarok gazdálkodásáról, akik „... csak a Kárpát-medencében ismerhették fel, hogy török jobbágyaik Kelet-Európában egykor szintén parlagos gazdálkodást folytattak, mint a szlovákok példaadására nyomán most önmaguk is.” (MNy. LXIII, 175—76, 179.) Ehhez a véleményhez három észrevétel kínálkozik. 1. A *jobbágy* szó 'szolgarendű, köznép' értelemben való használata a X. századra vonatkozólag anakronizmus, mert ekkor még az előkelőket nevezték *jobbágyok*-nak. Már HUNFALVY PÁL célzott erre (MgEthn. 345—8), legutóbb pedig GYÖRFFY GYÖRGY adatokkal bizonyította, hogy osztályrétegződésünk kezdetén a *jobbágy* kifejezés az uralkodó rétegen belüli vazallusi állapot jelölésére szolgált. (Tanulmányok a magyar állam eredetéről. 1959.)¹ 2. Az olvasó nem érti, miképpen eshetett meg ugyanazon tanulmány lapjain a X. századi szlovák háromnyomásos gazdálkodás regressziós metamorfózisa kezdetlegesebb parlagos gazdálkodássá, — melyet a magyaroknak már Kelet-Európában is illett volna ismerniük. 3. Milyen eredetű volt végül is az a nép, amelyiktől a magyarok akár a háromnyomásos, akár a parlagos gazdálkodást eltanulták? Moór következtetése tehát nem rendszerezi a saját maga által felvetett kérdéseket. — Ellenben a Don és a Dnyeper menti 268 település anyagának egybevetése az eddig ismert adatokkal bizonyítja fordítós ekés és kerti földművelésünk kezdeteinek, valamint fejlett állattenyésztésünknek VIII—IX. századi nem szláv előzményeit. Következésképpen KNEZSA (SzlJsz.) járt el körültekintően akkor, amikor a fejlettebb életformára és műveltségre valló szláv jövevényszavainkat nemcsak a kétes, hanem a késői átvételek csoportjába sorolta, amiért viszont Moór (MNy. LXIII, 170) indokolatlanul marasztalja el őt. Földműves kultúránk

¹ Vö. PAIS: I. OsztKözl. VII, 262—3. — P. D.

kelet-európai kezdeteit vitathatatlanul hiteles adatok bizonyítják, de éppoly tagadhatatlan az is, hogy a későbbi évszázadok folyamán ekés földművelésünk szláv hatás alatt fejlődött tovább.

A marxista történelemszemlélet erőssége a tények tisztelete és az azokban rejlő kimeríthetetlen információk felszínre hozása. A marxista történelemfelfogás alkalmazása a magyar történelemben nem válhat hibás premisszák áldozatává. A marxista módszer különösen a gazdaság- és a társadalomtörténet terén hozott maradandót — erről még ellenfelei is megbecsüléssel nyilatkoznak (COLLINGWOOD R. P., *The Idea of History*. Oxford University Press, 1961. 122—6). Ezt az értéket gonddal kell kezelnünk, ellenkező esetben avatatlan kezekben a marxista gazdaságtörténetből kihullanak a tények, és — maradnak a szavak!

6. Befejezésül néhány apróbb, bár távolról sem lényegtelen megjegyzést óhajtok közölni.

Moór (MNY. LXI, 147—8) nem érti, hogy a magyarokkal érintkezésbe került törökök miért nem ismerték az orsógombot. Ismerték. Az említett folyóparti településeken ezrével kerültek elő orsógombok. Nyilván ismerték azt a magyarok is.

A kibitka és a jurta közötti különbséget minden lexikon és értelmező szótár megmagyarázza. Nem tudjuk adatolni, de feltehetjük, hogy honfoglalóink is ismerték a fedett szekeret, és nemcsak a *szárnyék*-ot (MNY. L, 468—70, Nyr. LXXXVIII, 23). Azt viszont az előzőkben adatolva láttuk, hogy a VIII—X. századi magyarok ismerték a házat. 1930-ban BÁTKY ZSIGMOND a magyar ház német eredetét bizonygató germanista Moór ELEMÉRrel szemben bebizonyította házkultúránk ugorkori eredetét. A szlavista Moór ELEMÉR házkultúránk szláv eredetét bizonygatja. Tudniillik úgy gondolja, hogy a bolhát és a poloskát (Nyr. LXXXVIII, 23—7) a szláv ház átvételével egy időben ismerték meg a magyarok. Az Élet és Tudományban (1967. 18—20. sz.) megjelent cikksorozat megemlíti a mongol jurtákban fellelhető bolhákat és poloskákat. Moór (ÉT. 1967. 30. sz.), megtámadta e nagyon pontos megfigyeléseken alapuló cikksorozatot, mert az ő tudomása szerint ezek az élősködők csak az állandó hajlék jellemzői. Sok ezer kilométert utaztam, nomadizáltam a mongolok és egyéb nomád népek között. Tapasztalataim alapján állíthatom, hogy Moór értesülései tévesek. Lám-lám, gondolhatnók, — még az élet apró kellemetlenségei is tudományos érvekké magasztosulnak. — De nem ez a lényeg. A kérdés az, hogy maga Moór ELEMÉR melyik álláspontját tartja jelenleg mérvadónak; a germanistáét vagy a szlavistáét?

A Dunántúlt és az Alföld nagy részét, de még Erdély egyes részeit is a honfoglalók nem a X. század végén szállták meg (Moór: NyK. LXVI, 132—3). Ennek ellentmondanak a magyar törzsek és nemzetségek megtelepedésére vonatkozó írott források és régészeti leletek egyaránt (Régészeti Tanulmányok II. Bp., 1962.; Székesfehérvár Évszázadai I. Székesfehérvár, 1967.). A jelenleg Komárom megyei Bana község határában feltárt tarsolylemez sirt Kiss Ákossal ástam meg és dolgoztam fel (sajtó alatt angolul az ActaArch. legközelebbi számában; a magyar kézirat a Központi Régészeti Könyvtárban hozzáférhető).

Moór (Nyr. LXXXVIII, 22, MNY. LXIII, 180) szerint a folyók, a hegyek, az erdők, de különösen a Kárpátok csak súlyos áldozatok árán leküzdhető akadályokat jelentettek a magyarok számára. Ezzel szemben a nomádok az Altaj, a Szajánok, a Pamir, az Urál és a Kaukázus valóban zord útvonalain

mindenkor biztonsággal közlekedtek. Ulánbátortól a Szajánokig, majd onnan az Uvszanurhoz vezető 2800 km-es hegyi utamon végig észleltem az i. e. első évezred vége és az i. sz. első évezred első fele közötti időben ugyanazt az utat megjáró nomád népek kőből és gerendából épített lenyűgöző kurgánjait. Megemlítem a híres paziriki I. sz. kurgánt (1650 m. tengerszint feletti magasság), amelybe 1800 m³ követ építettek be, alatta 24 m² kettős gerendafalú 1,9 m magas, deszkával padlózott sírkamrában 5 m hosszú és 1 m széles fatörzskoporsó volt (Монгайт А. Л., Археология в СССР. М., 1965. 166).

Moór (Nyr. LXXXVIII, 22, MNy. LXIII, 180) elmarasztaló jelzőkkel illeti azokat a történészeket, akik a „kalandozások” kifejezéssel jellemzik a X. század első felének katonai aktivitását. Köztudomású, hogy a kijevei nagyfejedelmek, például Igor és Szvjatoszlav, sőt az utóbbinak édesanyja, Olga nő léte is kiváló hadvezéri képességről tett bizonyosságot. A marxista szovjet történetírás e fejedelmek expanzív hadi vállalkozásait „поход” ’hadjárat’ kifejezéssel illeti. Szvjatoszlav virágzó kazár városokat — Itilt, Sarkelt és Szemendert — feldúlt, úgyhogy rettegő lakosaik földönfutókká váltak. A dunai Bolgáriát is meghódította (968.). Szvjatoszlav országa székhelyét Kijevből a Duna menti Perejaszlaveche helyezte át (Очерки истории СССР. М., 1953. 85, 87, 89). A szovjet történetírás elemzi ezeknek a hadjáratoknak negatív következményeit, de emellett rámutat a hadvezér fejedelmek tehetségére, bátorságára is. Marxista történetírásunk egy történetileg meghatározott társadalmi állapot következményeként értékeli a X. századi magyarság vezető rétegének katonai aktivitását. A „kalandozás” szóhasználatunk (az orosz „набег” kifejezésnek felelne meg) a „hadjárat” kifejezésnél negatívabb értelmű; nincs tehát okunk lemondani róla. Bár persze ténykérdés, hogy korai hadviselési módszerünk a különböző fegyverzetű lovas alakulatok tervszerű mozgatásán alapult, s ez nem lebecsülendő szervezetségre vall (A magyarok elődeiről. Szerk. GyÖRFFY Gy. 64—7, 72—7). A vikingek kivételével kevés európai nép ismerte a X. században az alakulatok tervszerű, gyors mozgatásának előnyét. A bizánci hadviselés például a IV. századtól kezdve barbár népek szolgálatba fogadásával gazdagította hadseregének szervezetét és harcmodorát. A magyar történetírói terminológiában érdektelen, de a középkori hadtörténelemben járatos polgári hadtörténész Moór ELEMÉRNél körütekintőbben vonja meg a magyar kalandozások negatív és pozitív oldalának mérlegét (OMAN C. W. C., The Art of War in the Middle Ages A. D. 378—1515. New York, 1960. Cornell University Press. 16, 19, 20—21).

Mindezek ellentmondanak Moór idealizáló felfogásának (MNy. LXIII, 170), hogy a X. századi magyarok nem fosztogatták szláv szomszédaikat. A IX. századi magyar—keleti szláv viszony jellege cáfolja Moór elképzelését (Очерки истории СССР. 195). A magyar törzsszövetség fegyverrel szerezte új hazáját, s mint bármely más hasonló fejlődési fokon álló nép a korai középkor századaiban, ha tehetette, hódítóként viselkedett. Abban a korban a népek közötti kapcsolatoknak még pozitív következményeire is a születő antagonisztikus ellentétek nyomták rá bélyegüket. Egyenlő mértékben vonatkozik ez a magyar—szláv és a magyarságnak a szaltovi—majácki műveltség népeihez fűződő kapcsolatára. A viszonyok a VIII—IX. században a Don és a Dnyeper közén sem voltak ideálisak, de a részletek bemutatására egy rövidre szabott közleményben nem vállalkozhatom.

Meg kell említenem viszont azt, hogy Bizánc a X. század elején felajánlotta a magyar törzsszövetség vezetőinek a birodalom határőr katonai segéd-

népének szerepét. A magyarok fő emberei azonban a besenyő veszélyre hivatkozva elutasították ezt az ajánlatot (MORAVCSIK, Bíborbanszületett Konstantin 8, 57). A bizánci javaslatot nyilván nem az a feltételezés sugalmazta, hogy a magyarok békés eszközökkel tartják majd távol a besenyőket a birodalom határaitól. Ha pedig egy jelentős birodalom hatásos katonai erőt látott a magyar törzsszövetségben, akkor nekünk sincs okunk ideológiát gyártani a X. századi magyar hadak magatartására vonatkozólag.

BARTHA ANTAL

Cheh István deák nyelvéhez

1. Éppen egy félszázados különbséggel került a nyelvtörténeti kutatók elé az erdélyi magyar nyelvű írásbeliség két legrégebbi szövegemléke: Ródi Cheh István végrendelete 1507-ből és Suky István menedéklevele 1508-ból. A két emlék közzétételének időrendje éppen fordítottja a keletkezésbeli sorrendnek: KELEMEN LAJOS és PÁLFI MÁRTON ugyanis még 1912-ben közzétette az 1508-ból való menedéklevelet (ErdMúz. XXIX, 257–64; hasonmással), és éppen egy fél századdal később, 1962-ben vált közkinccsé JAKÓ ZSIGMOND levéltári kutatásai és közlése eredményeként az egy évvel előbbi keltezéssel ránk maradt Cheh-testamentom (NyÍrk. VI, 184–7; ua.). A két emléket azonban nemcsak az a merőben külsőleges körülmény fűzi össze, hogy mind a kettő a XVI. század első évtizede egymást követő két esztendejéből kelteződik, hanem az a belső mozzanat is, hogy mindenik azon egy fő szerkesztménye, azonos kéz: Ródi Cheh István írása. A két, erdélyi vonatkozásban legkorábbi magyar nyelvű levéltári darabot nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti szempontból amiatt kell a figyelemre különlegesen érdemesnek tartanunk, mert a mintegy hatvan sornyi szöveg tanulmányozása szerkesztője és leírója nyelvi jellegzetességeinek meghatározásához és így várhatóan a XVI. század eleji Kolozsvár környéki írásbeliségben egykor érvényesülő tájnyelvies sajátságok felvázolásához juttathat el.

Mert noha a két szövegemlék szerzője életsorsának alakulásáról, működésének földrajzi kereteiről annál többet, mint amennyit a két emlékből megállapíthatunk, nem tudunk, nem tudhatunk, mégis annak alapján, amit KELEMEN LAJOS és JAKÓ ZSIGMOND Ródi Cheh István valószínű működési terével kapcsolatban mond, eléggé jogosnak tarthatjuk azt a feltevést, hogy a két nyelvemlék szerkesztője sohasem sodródhatott el huzamosabb időre családjá törzsbirtokai, a Kolozsvár közvetlen közelében, a Mezőség északkeleti csücskén fekvő Pata és Rőd nyelvjárási világától, de persze nem a kézműves-kereskedő-östermelő, kis részében értelmiségi lakosságú Kolozsvárnak akkor bizonyonnyal szintén tájias városi nyelvétől sem. Ha tehát szép számmal volnának Cheh István oklevelező nyelvében táji jellegű sajátságok, ezeknek minden bizonyonnyal mezőségies színezetűeknek kellene lenniük. Ellenben ha ilyenek — nem kis meglepetésünkre — nem vagy csak csekély mértékben jelentkeznének, az okot valamiképpen meg kell keresnünk, illetőleg legalább valószínűsítéssel meg kell határoznunk.

2. Mielőtt az ilyen értelmű válaszáadásra sor kerülhetne, először közbevetőlegesen a feleletet előkészítő nem lényegtelen két kérdésről: a levéltári darabok írás- és helyesírástörténeti jellegéről ejtek néhány szót.

Az ilyenféle vizsgálódásra kedvező lehetőséget teremthet az a közéletbeli gondosság, amely mind a két szövegméleket nemcsak betű szerinti, sőt a lehetőségig grafikai hűségű közlésben, hanem hasonlóan is rendelkezésünkre bocsátotta.

A) Az első, amit az írástörténeti vizsgálódónak meg kell állapítania, az, hogy a két szövegmélek írásjellege, grafológiai-grafikai képe teljesen azonos: a két emlék tehát ugyanazon kéz tolla alól került ki. További észrevételként kínálkozik az a megállapítás, hogy a levéltári darabok írásképe gyakorlott, kiírt írású, az irat kiállításakor a szerkezeti tagoltság külsőségeire is gondosan vigyázó, az oklevelezésben tehát eléggé jártas kézre vall. A külső gondosságra törekvés főként a régebbi, 1507-beli darabnál szembetűnő, hiszen — mint JAKÓ elfogadhatóan valószínűsítette (i. h. 186) — ez a darab úgyszólván csak olyan sajátkezű fogalmazványnak tekinthető, amelynek felhasználásával Cheh István latin nyelven akart közhitelű, hiteleshelyi oklevelet kiállíttatni. Az emlék fogalmazvány voltára mutat az a tény, hogy az irat az alaki formásokat (aláírás, pecsét) teljesen nélkülözi, s így, hitelesítetlen fogalmazványként kerülhetett minden valószínűséggel a szerkesztéséhez közel eső időpontban az előbb jelzett rendeltetéssel a kolozsmonostori hiteles hely okleveleinek gyűjteményébe; itt őrződött aztán meg korunkig. Nincs azonban semmi nyoma annak, hogy a végrendeletnek a maga korában ünnepélyesebb, szokásosabb latin nyelvű formáját a hiteles hely valaha is elkészítette volna.

Másodikként maga a hangjelzés és a helyesírás kérdése kerülhet a vizsgálódás körébe. Itt az a meglepő, hogy bár korai magyar nyelvű emlékről, az anyanyelvű erdélyi irattermelésnek eddig előkerült két legkorábbi darabjáról van szó, a két emlék helyesírása meglepően kialakult, és a jóval későbbben, akár a század végén keletkezett emlékek helyesírásához viszonyítva is legalább annyira következetes, mint amazoké.

A magyar nyelvű írásbeliség helyesírási szabályai kialakulásának kezdő — és bizonyos alapvető jellegzetességeiben egyben véglegesítő — korában, a XVI. században nem minden hangjel esetében találkozunk jelzésbeli ingadozással. Az egymástól formában itt-ott elütő, merőben grafikai jellegű eltéréseket figyelmen kívül hagyva, a XVI. század elejétől a század végéig nincs jelzésbeli ingadozás a magánhangzók közül az *a*, *e* és az *o* jelölésében, sőt az *i* meg az *u* jelölésében is csak annyi, hogy az utóbbit az *u* mellett *v* és *w*-féle jelekkel is írják, az előbbi jelölésére meg a gyakoribb *i* mellett *j* meg *y*-féle jelek is szolgálnak. Nagymérvű ingadozás és tarkaság figyelhető azonban meg a ma mellékjeles rövid *ö* és *ü* hang, valamint a hosszú magánhangzók: az *á*, *é*, *í*, *ó* és *ú* jelzésében. Három alapvető jelölésirányzat küzdelme figyelhető meg: a jelkettőzéses, a mellékjeles jelölés és a mellékjel nélkül hagyás irányzata. Cheh István helyesírásában az *á*, *é*, *í*, *ó* és *ú* jelölésben nincs példa sem a jelkettőzéses, sem a mellékjeles hosszúságjelzésre, az *ö* és *ü* esetében pedig nincs különbség a rövid és a hosszú változat jelölése között. Az *á*, *é*, *í*, *ó* és az *ú* hangjelölésére a két levéltári darab leírója ezeket a mellékjel nélküli betűket alkalmazza: *a* = *á* | *e* = *é* | *i*, *y*(*ij*) = *í* | *o* = *ó* | *u*, *v*, *w* = *ú*. — Az *ö* és az *ü*, valamint *e* kettő hosszú változata jelölésében találkozunk egyébként a maga korában, sőt a rá következő egy-másfél században is általánosan jelentkező nagyobb mérvű jelölésbeli ingadozással. Cheh István hangjelölésének ide vonható példái így csoportosíthatók:

a) *o* = *ö*: *Eleozor*, *koltotem*, *kozykbe*, *Eroly* (öröl), *kozottok*, *ezkozbol*, *fyzossek*, *okre*, *tobyjt*, *torot* (törött), *koblet*, *erewssytotuk*.

- o = ö: ezko**z**bol, menes**z**bol, vzo (üs**z**ő).
 eo = ő: Eleo**z**or.
 eu = ö: eleu**t**, Eue (övé), Eucemet (öcsémet), ieleussen.
 eu = ő: beleulle, felseu, Eu (ő), Reudy (rődi), wyseleu.
 ew = ö: elewt**u**nk, kew**t**.
 ew = ő: ew (ő), erewss**ij**totuk, penzebew**l**, Vitezlew.

- b) u = ü: epules**s**ere, Ezus**t**, uzo.
 u = ű: fekest**u**l, harmat fu, Negged**ff**u, mindenekr**u**l.
 v = ü: vnot.
 w = ü: zwksegere, fell**ij**wl, peetw**u**el.
 w = ű: egebekr**u**l.

Cheh István helyesírását a magánhangzók jelölése tekintetében tehát a jelkettőzés és a mellékjeles jelölés lehetőségének figyelmen kívül hagyása, valamint továbbmenőleg az jellemzi, hogy az ö, ő, ü, ű jelölésére hol egy jelt, hol két betűből álló jelcsoportot használ. Ez az ingadozás azonban egyáltalában nem nagyobb mérvű, mint a maga százada többi, de jóval későbbi oklevelezőjének helyesírásában jelentkező következetlenség.

B) A mássalhangzók jelölésében a XVI. század helyesírását általánosságban az jellemzi, hogy — a helyesírástörténeti szempontból figyelmen kívül hagyható pusztá grafikai eltéréseket kivéve — a b, d, f, g, h, l, m, n, p, r, s, t és z hang jelölését illetően különösebb észrevételezni való nem mutatkozik. A jelölésbeli ingadozás és következetlenség csak a c, cs, gy, j, ly, sz, zs és ty hang jelölése tekintetében figyelhető meg. E hangok jelzése vonatkozásában Cheh István hangjelölésére nézve a következő észrevételezni való akad:

a) Jóllehet saját nevében a két szövegemlék leírója a vezetéknévét *Cheh* és *Cheeh* alakban írja, tehát *ch* = *cs* értékű hangjelöléssel él, ugyanerre a hangra a közsók esetében a *c* betűt is használja: *cynalassaban*, *Elegyce*k, *Eucemel* (öcsémmel), *tekyncen*, *terycen*. A *c*-t azonban használja mai hangértékben is: *zwbycamat*.

b) Az *Illyen* (kétszer) és *Il*, *Jllen*, *mel*, *melben*, *mel* (*Buzanak*), de *mellyet*-féle helyesírási ingadozás megett aligha állhat a jétlen és jés változatnak valószínűsége; ez esetben inkább jelölésbeli következetlenséggel számolhatni. Az *ly* ~ *l* hangjelzésbeli ingadozás a XVI. században különben általánosságban is nagyon határozott mértékben jelentkezik (BENKŐ: Nytud-Ért. 1. sz.). A *gergel* név háromszori *l*-es és nem *ly*-es írása miatt e névben azonban valószínűleg jétlen *l*-et ejthettek.

c) Nem egyszer elmarad az affrikáció, illetőleg a palatalis hangállapot jelzése a *gy* és az *ny* hang esetében. A kettős hangjelzés mögött itt azonban semmi esetre sem állhat váltakozó *j*-s és *j*-tlen, hanem csak *j*-s ejtés. Itt tehát valóban a jelölésbeli következetlenség, illetőleg a jelölés-kialakulatlanság eseteivel találkozunk. Ilyen példák tartoznak ide: *eg* (egy), *egetembe*, *Egház*, *zenteghaz*, *Ig* (így), *germekem*, *germeket*, *germekjmmnek*, *germek louath*, *gongokat*, *hog* (hogy), *Neg* (négy), *vag* (vagy). Ellenpéldaként a *j*-s jelölésű *agja*, *Agjjanak*, *Angjjanak* (ángjának), *egjjetembe*, *Egjjetembe*, *Egjjut*, *hagjyok*, *hagjyasság* (hagyasásak), *hagyom*, *legyen*, *Negyedffu* sorakoztatható fel. — Az *ny* jelölése esetében — az egyetlen *j*-s jelölésű *leanjom* példát kivéve — jelöléstelen *annokot* (anyjokot), *azzon* (asszony), *Azonnak*, *leanok*, *leanomnak* és *Njlas* írott formával találkozhatni.

d) Ha még szóvá teszem, hogy éppen az okleveleztető Suky István vezetéknévénél *Zukj* és a Bozs településnévből *-i* képzővel alakult *Bozj* írásában a *z*-nek *zs* hangértékével találkozunk, holott egyébként a *z* Chehnél a *z* és az *sz* hang jele, nagyjából el is mondtam azokat a fontosabb helyesírástörténeti észrevételeket, amelyeket a Cheh István alkalmazta jelölésrendszer jellemzésekor megemlítenedőnek tartok.

e) A mássalhangzó-jelölés vizsgálatakor meg kell említenem a mássalhangzók ikerítésével kapcsolatban itt előforduló néhány esetet is. Cheh István az ikerítést a szokásos módon, azaz jelkettőzéssel jelöli: *Annak, beleulle, benne, Benne, cynalassaban, epulesse, fyszossek, utanna*. Néha azonban jelkettőzésének semmi fonetikai értéke nincs: *Emlekezsetre, hozot* stb., viszont a jelkettőzés elmaradása (*hozam, Nalam*) sem jelenthet minden esetben egykori ejtésbeli ikerítéshiányt, hiszen a jelölés olyan esetekben (*Eucemel, malomal*) is elmarad, amikor kétségtelenül mássalhangzó-hasonulással kapcsolatban egykori ikerítés ejtéssel kell számolnunk, és így a nyelvelmékekben feltétlenül jelisméltéses alakokkal kellene találkozunk.

Ilyenformán minthogy a jelölésbeli ingadozás és következtelenség Cheh Istvánnál a mássalhangzók jelölése tekintetében sem nagyobb mértékű, mint a magánhangzók esetében, e két szövegmélt írója alatta marad a XVI. század jóval szeszélyesebb jelzésbeli kavargásának. Éppen ezért méltán mondhattam meglepőnek az anyanyelvi írásbeliség kezdő kora elején Cheh István írásában azt a viszonylagos következetességet, kialakultságot, amely a keze alól kikerült két szövegméltet jellemzi.

3. Az ilyenféle előzetes helyesírástörténeti észrevételek után még inkább kíváncsiak lehetünk, hogy vajon Cheh István oklevelező nyelvében jelentkeznek-e annak az érdekes területnek, Kolozsvárnak és közvetlen környékének mezőségi színeződésű nyelvjárására jellemző tájnyelvi sajátságai, amely terület — minden valószínűséggel — Cheh István szülőföldje, neveltetési helye és — hihetőleg — működési tere volt.

A meglepetés ilyen tekintetben még nagyobb fokú lehet, mint volt, lehetett a helyesírási sajátságok keresgélése, kiszemelgetése alkalmával. A két, mintegy hatvan sornyi emlékszöveg ugyanis következetesen jellemző nyelvjárásai sajátságokat alig-alig kínál.

Minthogy a XVI. század derekán és harmadik negyedében már találkoztunk a Mezőségre azóta is jellemző *a*-zás biztos jelentkezésével (MNY. LIV, 134, LXI, 492-6), elsősorban is e jelenség Kolozsvár környéki meglétére várnánk az emlékekből kiszemelgetni való nyelvelmékes bizonyosságokat. Csalódásunkra mindössze az 1507-ből való *oltalmakra* (értsd: *oltalmukra*) adalék az, amelyben ez a sajátság jelentkezik. Nem szükséges azonban az adalékkal szemben túlzó kétkedéssel az egyetlen adatnak kijáró fenntartást emlegetnünk, hanem inkább arra gondolhatunk, hogy Cheh anyanyelvjárása és így köznapi nyelve is kisebb-nagyobb mértékben mezőségi *a*-zó lehetett, az *e* sajátságtól azonban mentes kolozsvári és Kolozsvár környéki értelmiségi, deáki réteg, amelynek körében két oklevele tanúsága szerint eléggé gyakran, ha ugyan nem állandóan foroghatott, jelentős mértékben hozzájárulhatott e nyelvjárásai sajátság visszazsorításához, illetőleg eltüntetéséhez.

Feltűnő viszont, hogy a szövegméltakban a következő *ö*-zéses példákkal találkozunk: *erewssijtutuk, fyszossek, ielessen* (jelösen), *kewlt*. — Ezek közül a *költ* forma a régiségben nem *ö*-ző vidékeken Erdélyben is olyan általános használatú, hogy — bizonyos óvatossággal — igazat adhatunk HORGER ANTAL-

nak, aki e jelenséget az azonszótagú *l* előtti *ē* kivétel nélküli (?) labializálódása egyik esetének tekinti (Nyj. 76). Ez alkalommal azonban megpendíthető az az eshetőség is, hogy Kolozsvárra és környékére a török beutésektől ekkor már veszélyeztetett Délvidékről megkezdődhetett elsősorban a deáki réteghez tartozóknak az a lassú, majd egyre erősödő beszivárgása, amely a délvidékiek nyelvjárási sajátosságoknak olyan elszórt jelentkezését, mint amilyen a Cheh-nél találkozunk, valamennyire érthetővé tehetné.

Ugyancsak egyetlen elszórt példában és ugyanakkor vele szemben álló ellenpéldával jelentkezik a Mezősége jellemző *i*-zés: *meg eljgjtetem*, de *meg-elegjtette*. Az ingadozás minden valószínűséggel a Cheh István oklevelező nyelvében keveredő anyanyelvjárási *i*-zés és a Kolozsvár környéki oklevelező nyelv *i*-tlensége közötti küzdelem ellentéttségéből adódik.

Első pillanatra az *o*-zás körébe tartozónak tetszik ez a néhány adalékkal a *malom* szóban jelentkező *o*-s hangállapotot tükröző forma: *molom*, *molomal*, *molna*, *Molnot*. Jóllehet a *malom* szó eredete nem tekinthető véglegesen tisztázottnak, az kétségtelen, hogy régi magyar alakváltozata *molun* volt (SzófSz.; KNIEZSA, SzJ. 327), és így a belőle fejlődött *molom*: *molna*-féle alakok első szótagbeli *o*-s hangállapota a XVI. század elején nem tekinthető korabeli mezősegi nyelvjárási sajátásnak; így ejthette ezt még az igényesebb kolozsvári deáki értelmiség is. A XVI. század végi kolozsvári nótáriusok jegyzőkönyvezésében is gyakran találkozunk ezzel az *o*-s változattal. A *vosarnap* első szótagjában már határozottan zártabbá válással kell számolnunk, de hogy e hangalak a feltehető kettős fejlődés (*vasár* > *vosár*- vagy *vásár* > *vosár*- közül melyiknek eredményeként jellemezhetette Cheh és vele együtt elég általánosan a közép-erdélyi nyelvjárási-köznyelvi beszédet, ezt eldönteni nem tudom. A *testamentum* szó *om*-os végződése a *testamentum* alakokkal a régiségben váltakozva széleskörűen használatos volt. A SzófSz. az *om*-os alakot tartja köznyelvinek, az ÉrtSz. ezt népiesnek és régiesnek minősíti.

Hangalakbeli és ugyanakkor alaktani nyelvjárásiasságra bukkanunk a *gondviselésekre* és a *Nekyek* adalékban. (Ugyanígyen párhuzamos alak az ige-ragozásban is jelentkezik: *kel vennie k zaboth*.) A közeli Kalotaszegen és a székelységben ma is meglehetősen általános, akkor pedig bizonyosan kizárólagos *-ik* birtokos személyragra Cheh István nyelvéből egyetlen példa idézhető: *kozykben*. Ebből az *-ik* formából nyilván nyíltabbá válással fejlődött az *-ék* > *-ek*, és hangrendi illeszkedéssel, illetőleg ajakhangúsodással az *-ok*, *-ök* alak. Ez utóbbi itt több adalékkal szerepel: *annokat* (anyjokat), *gongokat* (gondjokat), *hazasjytassoktul*, *kozottok*, *megmaradasokra*, *taplalassokra*. Szótörténeti gyűjtésem rendjén a XVI. század második felében Kolozsvárt és a város környékén keletkezett levéltári darabokban mindegyre találkozom a magashangú változatban jelentkező *-ek* ~ *-ök* formával. A birtokos személyrag mélyhangú *-ok* alakja Cheh nyelvében váltakozhatott a mezősegi *-ak* formával (*oltal-makra*). Lehetséges, hogy köznapi beszédében éppen ez a nyelvjárási alak volt a kizárólagos.

A *-ból*, *-ből* és a *-ról*, *-ről* határozórag-pár közül a két szövegművekben az előbbi a mai irodalmi nyelvi alakban, az utóbbi azonban zártabb formában jelentkezik: *Barmombol*, *ezkzobol*, *marhabol*, *morhayabol*, *menesbol*, *penzebeawl*, *ruhabol* | *egebekrwl*, *mindenekrwl*, *ruhajarwl*. A *-tól* ragnak is zártabb *-túl* alakjával találkozunk az 1507-i szövegművek következő két példájában: „az leanok tartasatul es hazasjytassoktul”. Nincs tehát e szövegművekben olyanféle párhuzamosság a *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről*, *-tól*, *-től* ragpárok nyíltabb és zártabb

hangzós alakjai között, mint a magyar nyelvterület egyes részein (l. BENKŐ, Nyjtört. 102: A/1 térkép). Egyébként ez az adalék egyben kiegészíti BÁCZI GRÉZÁNAK e ragok nyelvföldrajzi helyzetéről adott és belső erdélyi adatokban teljesen hiányos térképvázlatát (i. h.). — A *-val*, *-vel* rag mássalhangzó-hasonulásos formája mellett (*Eucemel*, *molomal*) az egyszeri hasonulás nélküli előfordulás (*azval*) talán Cheh nyelvében a régi és az új között akkor folyó küzdelem bizonyossága. Ez azonban akkor még nem nyelvjárási jelenség.

Nem lehet még abban a korban nyelvjárási jelenségnek venni azt sem, hogy az *-ít* képző egy továbbképzett névszói származékban *-ét* formában jelentkezik (*segetseg*), habár mellette már élő, sőt elevenebb volt a ma egyedül irodalminak számító *-ít* forma; ez itt öt adalékkal jelentkezik: *Elegicek meg*, *meg elegytette*, *hazasytassoktul*, *terijcen meg*, *tanjtassag*. Cheh István nyelvét azonban valószínűleg jóval inkább jellemezhetette az *-ét* ~ *-ít* képzőforma váltakozó használata, mint amennyire erre a nyelvemlék 1 : 5 arányú példanyaga bizonyosságot szolgáltat.

Alaktani vonatkozásban a *-t* tárgyraggal kapcsolatban a következő észrevételt kell tennem: A hangzónyújtó tövek közé tartozó *tehén* szó esetében a tárgyrag az újabb, csonka tőhöz járul: *tehent*. A hangjelzés ilyen vonatkozású hiányai miatt nem tudom eldönteni, hogy Cheh István nyelvében az írott *tehent* alak megett *tehent*, *tehēt* vagy *tehēnt* ejtéssel kell-e számolnunk. Ez a nagyon korai előfordulás a régiségben azonban nem áll magában (l. NySz. *borjas-tehén*, *űsző-tehén* a.), és mai nyelvjárásainkban sem ritka.

Érdekes, hogy a *tó* főnévnek jelentkezik ugyan egyik szövegemlékünkben birtokos személyragos alakban teljesebb *v-s* töve is: *touanak*, a *-t* tárgyrag azonban a *-stol* határozóraggal együtt az egytagú tőalakhoz járul: *tot*, *tostol*. Meg kell azonban jegyezni, hogy az erdélyi, sőt itt-ott a távolabbi régiségben ez egyáltalában nem egyedül álló eset. Az ilyenféle tőváltakozások adatolása tekintetében eléggé szegényes OklSz.-ban és a valamivel gazdagabb NySz.-ban eléggé gyakran találkozunk az egytagú, *v*-tlen tőalakhoz járulás eseteivel: *tók*, *tót*, *tói*, *tós*; *tója* (l. NySz. *tó*, *álló-tó*, *halastó*, *halastavi*, *vizes-tó* a.). Mivel az erdélyi régiség írásbeliségében a XVI. század közepétől fogva sohasem találok mással, mint a *v*-tlen tővel alakult *-k* jelű, *-t* ragú és *-s* melléknévképzőjű formákkal, Cheh István nyelvében sem tartom feltűnőnek, az erdélyi köznyelvtől elütő nyelvjárásiasságnak az ilyenféle tőhasználat jelentkezését. Ennek ellenére koraiságukban a Cheh végrendeletében megőrzött példák első erdélyi bizonyosságai a *tó* szó ilyen alaki viselkedésének.

Az igeragozás területével kapcsolatban Cheh István nyelvét illetően nagyon kevés észrevételezni valóra akadok. A *lesz* ige *-n* ragos *leszen* ~ *lezen* és vele együtt a *tesz*, *vesz*, *visz* ige *teszen*, *veszen*, *viszen* alakjának használata az erdélyi régiség nyelvét nemcsak Cheh korában, de évszázadokkal később is jellemezte, sőt az erdélyi nyelvjárásokat helytel-közzel jellemzi korunkban is (l. pl. MNny. I, 62).

Az ikes igék ragozása tekintetében Cheh Istvánnak csak 1507-i szövegemlékében maradt fenn két olyan alak, amely az ikes ragozás „szabályos” megőrzéséről tanúskodik: *meg Elegendjék*, *oztozzek*. Az *oszlik* igének a régiségben nagyon gyakori *oszol* formája miatt (az ÉrtSz. is ezt az alakot *rég* minősítéssel tartja nyilván) a Chehnél jelentkező *meg ozolyon* adatot nem ajánlatos iktelen ragozású ellenpéldaként tartani számon.

Minthogy ünnepélyes vagy legalábbis hivatalos jellegű nyilatkozatokat rögzít a két szövegemlék, nem lehet benne változó beszéd- és hangulati hely-

zetekről szó. Ezért nem feltűnő, hogy viszonylag kevés igealakkal találkozunk. A jelentő mód jelen és egyszerű múlt idejű alakok váltakoznak felszólító mód jelen idejű formákkal. Más igeidejű alakra mindössze két adalékot idézhetni: *attam vala, Byrta vala*.

4. A két szövegemlék szókészletéből az 1507-i emlék ilyen vonatkozásban legértékesebb adalékát, két becenevet kell kiemelnem.

Az észrevételezésre számot tartó első szövegrész ez: „ha *katonak* fya lezen”. Az itt megőrződött *Kató* becenév e szövegemlékben a „*Cata* leanom” adalékban jelentkező *Kata* névalakkal párhuzamosan fordul elő. Ezzel kapcsolatban két megjegyzés kínálkozik. Az egyik az, hogy a *Kató* névnek eddig Kolozsvárról 1555-ből ismert első előfordulása (NytudÉrt. 59. sz. 50) helyett mostantól kezdve ezt az 1507-i adalékot kell a legkorábbi jelentkezés bizonyosságaként számon tartanunk. Persze ez így is még mindig valamivel több, mint harmadfélszáz évvel fiatalabb az első, ómagyar kori, földrajzilag azonban nem rögzíthető jelentkezés (1252.) időpontjabeli adaléknál (Oklsz.). A becéző képzőjű *Kató*-val párhuzamosan szereplő *Kata* névalak valamelyes mértékig annak bizonyosságaként tartható számon, hogy a *Katalin*-ból törövidítéssel keletkezett *Kata* forma is a XVI. század eleji Kolozsvár környéki nyelvben még becealak lehetett, és nem önállósult a *Kató*-val szemben és a *Katalin* mellett közömbös hangulatú keresztnévvé.

A másik észrevételezésre számot tartó becenevi adalék „Az *orsyka* Azzon” szövegrészből kiemelhető *Orsika* (<: *Orsolya*) beceforma. Mikor közelebről a kolozsvári becenevanyaggal foglalkoztam, sajnos, ez az adalék még nem került elem, és így legrégebbi, földrajzilag nem rögzíthető előfordulásként az 1544-ből, legelső erdélyi előfordulásként viszont éppen a kolozsvári 1603-ból egyetlenül jelentkező adalékot tekintettem (i. h. 63). Látnivaló azonban, hogy most már az első előfordulás kolozsvári vonatkozásban szinte egy századdal, sőt egyetemes vonatkozásban is szinte négy évtizeddel előbbre viendő.

Az 1507-i szövegemlék másik fontos szótörténeti adaléka ebben a szövegrészben maradt fenn: „Cheh Janosnak hagyom Az wyseleu *zwybycamat*”. Ez az adalék először is e szóra vonatkozó legrégebbi előfordulás, hiszen eddig elsőnek az Oklsz. 1524-ből való adatát tekintették (így JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXV, 195, 198). Nyelvemlékes adalékunk szókezdő *z*-je — az előbbieken kifejtettek miatt — *zs*-nek olvasható, és így ez az adalék minden valószínűség szerint egy *zsubica*-nak olvasandó szót őrzött meg. Magának e szónak akadt magyarból eredetűje is. JUHÁSZ ugyanis a régiségben *s*-sel írt szót *subicá*-nak olvasva e szót a *suba* öltözködarab-név *-ica* képzőjű származékának tartotta (i. h.), valószínűbb azonban KNIEZSÁNAK (MNy. XXIX, 9, SzlJsz. 582) és PAISNAK (MNy. XXXVII, 288) a szláv eredetre utaló véleménye. Az eddig legkorábbinak bizonyult Kolozsvár környéki előfordulás miatt nem lehet csodálkozni, hogy a kolozsvári Heltai Gáspárnál, CALEPINUS (1585.) erdélyi tolmácsolóinak magyar nyelvű értelmezésében, az Erdélyi Országgyűlési Emlékekben (1609.), a PP-ben (1708.) és a PPB-ban (1767.) is előfordul a szó (KNIEZSA, SzlJsz. 582; JUHÁSZ: i. h.). — Az első előfordulások közé tartozik a már jó ideje elavult *gyermeklő* is: az 1507-beli adalék erre az erdélyi régiségben olyan közkeletű szóra a legrégebbi bizonyosság (BBKözl. I, 235—51). Az állat-életkort jelző ősi *harmadfű* és *negyedfű* összetételre is az 1507-ből való adalék tekinthető a legkorábbinak. A NySz.-ban egyetlen adalékkal szereplő *üszb-tehén* és az ugyanonnan többszöri előfordulásból ismert *borjús-ünő* össze-

tételre, illetőleg szószerkezetre sincs a Cheh István végrendeletebelinél korábbi tanúságunk. — A legkorábbi előfordulások számontartásában különleges hely illeti meg az 1508-i menedéklevél *kedeglen* adalékát. Noha a *pedig* XVI. századi alakváltozatainak előfordulásai között FÜLÖP ILONA ezt nem tartja nyilván (vö. MNy. LXI, 57), ugyanez a forma megvan a menedéklevelünkkel azonegy évben keletkezett Nádor- és meg az 1526–1527-ből keltezhető Érdy-kódexben (NySz.). Ez a már régen nyilvántartott alak most az első előfordulásban szakasztott egykorú társat kapott az 1508-i menedéklevélbeli adalékban.

A szövegmélekben előforduló latin jövevényszavak közül a *testamentom* szóra vonatkozólag az előbbieken már tettem megjegyzést. A másik latin jövevényszó az 1507-i szövegméleknek a már JAKÓTÓL is kellően kiemelt következő részletében fordul elő: „Az tobýt mýnt Ezust marhamat mýndenemet hagyom az peternek, hogy tanýtassag es az *Eskolat* el ne hagyássak vele”. E szövegrészlet *eskola* szava az *oskola* változattal együtt a régiségben jóval gyakoribb volt (NySz.), mint a mai köz- és irodalmi nyelvi *iskola* forma; ez egyébként nyelvjárási szinten még újabban is használatos, bár halódónak mutatózó alak (MTsz.).

Nyelvemlékes első szótörténeti előfordulásként kell kiemelnem a szláv eredetű *nadrág* szó itteni *Nagragomat* adalékából kiolvasható *nagyrag* ejtészavát; erre a formára eddig csak egy jó félszázaddal későbbi, 1559-beli előfordulást tartottunk elsőként nyilván (KNEZSA, SzJsz. 352).

A két szövegmélek szerkesztő-leírója oklevelezésének rendjén tehát viszonylag kevés újabb átvételű szláv és latin eredetű jövevényszóval élt. Kerülte még a kódexek korától közkeletű *templom* szót is; helyette a régi magyar *szentegyház* szót használta. E szóra eddig a Vitkovics-kódexbeli 1525-i előfordulást (NySz.) tarthattuk elsőként nyilván, most már szinte két évtizeddel előbből, 1507-ből való adalékkal kezdhethetjük a szó történetére vonatkozó adatolást. Az 1508-i emlékből a már rég elavult szavak közé tartozik a *menedék* 'nyugtatvány' és még nyelvjárási szinten is ma már halódó, egyébként finnugor eredetű *ángy* 'a bátya felesége, (a beszélő testvérre nézve idősebb) sógornő' szó (TESz.). A *menedék*-re vonatkozólag egyébként nemcsak az itt előforduló jelentésben, hanem egyáltalában is ez a legelső adalék. A régi pénz- és súlyegység-nevek közül a Cheh Istvánnál is előforduló *forint* adaléka alig másfél évtizeddel későbbi az eddig ismert legrégebbi köznévi előfordulásnál, a súlyegység jelentésű *nehezék* ilyen jelentésében a már régen elavult szavak közé tartozik a *girá*-val együtt. Mindkettőre van az e szövegmélekben jelentkező adaléknál előbbi, XV. századi előfordulás is.

5. A helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálódásnak az előbbieken részletezett eredményei Cheh István két XVI. századi szövegmélekével kapcsolatban a következő összefoglaló megjegyzésekre késztetnek:

A) A két szövegmélek a hangjelzés kialakultsága, hiányosságai ellenére is elég jelentős mértékű következetessége tekintetében egyáltalában nem marad még a század második felében működő deákok helyesírása mögött sem, sőt mintha amazok helyesírásának kilengéseivel, ingadozásával szemben ez nagyobb következetességet mutatna. Ezt a jelenséget nem lehet másként megmagyarázni, mint azzal, hogy Kolozsvárt és környékén a XV. század végén és a XVI. század első évtizedében a magánlevelezésben és oklevelezésben már viszonylag olyan sűrűn alkalmazhatták írásbeliségi nyelvként az anyanyelvet, hogy a folyamatos gyakorlat rendjén bizonyos mérvű egységesség, állandóság

már korán jellemezhetette az e vidék magyar nyelvű írásbeliségét. Emiatt aztán az oklevelezésben itt csak jelentéktelen kilengésekkel jelentkező ingadozás figyelhető meg. Minthogy azonban az anyanyelvű írásbeliség még ilyen korán inkább a levélbeli érintkezés eseteire és a kisebb, múltó jelentőségű, szigorúan magánjogi természetű ügyek intézésére szorítkozhatott, érthető, hogy az ilyen jellegű, az utódok számára mindenféle szempontból jelentéktelen iratok „értéktelenség”-ük miatt nem kerültek a féltve őrzött vagyoni jogi természetű magán- és közületi (hiteles helyi) levelesládák, illetőleg levéltári gyűjtemények anyagába, hanem hováhamarabb a gondatlanság, a szándékos megsemmisítés vagy a szándéktalan elkallódás, megsemmisülés sorsára jutottak.

B) Az anyanyelvű oklevelezés XVI. századi Kolozsvár környéki sűrű gyakorlatára következtethetünk abból a további, belső természetű, nyelvemlékes tényből is, hogy Cheh Istvánnak korunkig megőrződött, szintén eléggé helyi, múltó értékű és kizárólag személyes érdekű két szerkesztményében következetesen érvényesülő, kiötlően nyelvjárási jellegű nyelvi sajátsággal egyel sem találkozunk, habár a szórványosan jelentkező ilyenféle adalékokból arra következtethetünk, hogy köznapi beszédében feltehetően gyengébben-erősebben érvényesülhettek a Felső-Mezőségre jellemző egyes tájnyelvi sajátságok. Ezeknek a nyelvjárási sajátságoknak korlátlan érvényesülését éppen a Kolozsvár környéki deákság anyanyelvű oklevelezésében akkor már alakulatóban levő, nyelvi egységesülésre törő, a kiötlő tájnyelvi sajátságokat éppen ezért kerülő köznyelvi eszrevételeket, amelyek a két legrégebbi erdélyi szövegemlék nyelvéből levonható tanulságként úgyszólván önként adódtak.

Jóllehet mindez csak egyetlen deák keze alól kikerült két szövegemlék nyelvének vizsgálata alapján felvillantott feltevés, a további kutatás — lehet — újabb megfigyelésekkel segítheti majd az irodalmi nyelv történetének kutatóját e feltevés igazolásában, vagy ellenkezőleg adalékokat szolgáltathat e feltevés bizonyításának lehetetlenségére nézve. Ha azonban a két szövegemlék helyesírás- és nyelvtörténeti vizsgálatából leszűrt kézzelfogható eredmények értékelésében e sorok írójának álláspontját a további vizsgálódás esetleg túlzónak bizonyíthatja is, hihetőleg nem minősítheti fölöslegesnek és jelentéktelennek azokat a nyelv- és nyelvjárástörténeti észrevételeket, amelyek a két legrégebbi erdélyi szövegemlék nyelvéből levonható tanulságként úgyszólván önként adódtak.

SZABÓ T. ATTILA

Tő, rag és ami közöttük van

A címben felvetett kérdésről írni készülő kedvét éppen úgy, mint nyilván az azt meglátó olvasóét is, lohasztja ma az a körülmény, hogy az elmúlt néhány év folyamán már igen sokat beszéltünk, vitatkoztunk e problémákról. Ha újból felvesszük a fonalat, csak azért tesszük, mert épp a lezajlott viták, melyeket még megtoldott legutóbb a készülő egyetemi magyar leíró nyelvtan-tankönyv elmemozdító megtárgyalása, talán lehetőséget nyújtanak egy-két igen egyszerű következtetés levonására; ezeket meg szeretnénk tudni a modern alkalmazások felvetette néhány kérdéssel is.

1. A vita során sajátos módon kevesebb figyelem fordult magának a t ő n e k a m e g h a t á r o z á s á r a. Ha BÁRCZI GÉZA rendkívül tömör meghatározását (vö. M. tört. szóalaktan I (1958.), 17) némileg kifejtettebbé

tesszük, nyilvánvalónak tekinthetjük, hogy a *tő* egyes szóalakoknak maximális közös darabja. E szóalakok különbözhetnek egymástól valamennyi képző-, jel- és ragmorfémájuk tekintetében, akkor beszélünk abszolút töről, szógyökérről; vagy csupán egy-egy képző-, jel vagy rag tekintetében, akkor beszélünk viszonylagos töről (vö. uo.). Ám valahogy mindjárt a kezdet kezdetén, a meghatározásnál utalnunk kell arra, hogy a szóalakok „maximális közös darabja” kifejezés (e kifejezés tőlünk van, nem BÁRCZITÓL) mögött e közös darab bizonyos változásai is értendők. Más szóval: mint ahogy az egyes nyelvtani morfémák is esetleg több allomorfban (variánsban) ölhetnek testet, éppen úgy a lexikális morfémák (tövek) számára is természetes módon fel kell tennünk, hogy nem okvetlenül egyalakúak.

A *tő* és a ragok (jelek, képzők) közötti határvonal meghúzása tehát azért problematikus, mert eleve megengedjük, hogy a *tő* több változatban szerepelhet, és a rá következő morféma úgyszintén. Formálisan szólva, ha egy AXB jelsor áll előttünk, abban ilyen feltételek mellett az X elemet mind az A , mind a B elemhez csatolhatjuk. Mi dönti el a határ meghúzását, az X elem ide- vagy odacsatolását? Nyilván a tények — történeti vizsgálat során a történetiek, szinkrón vizsgálatok során meg a szinkrón rendszeréi. Emellett, bár kimondatlanul, mind a diakrón, mind a szinkrón szempont érvényesülésekor arra törekszik a nyelvész, hogy minél egyszerűbben írja le a tényeket, minél kevesebb elem és az elemeken belül minél kevesebb ismétlődés felvételével.

A leírás egyszerűségének követelménye több, különféle szempont hallgatólagos érvényesülésével szokott megvalósulni. Így például, bár meg van engedve mind a *tő*morféma, mind a *toldalékmorféma* számára, hogy elvileg tetszőleges számú alakváltozatban jelenjék meg, az elemek nagy többsége esetén (a „rendes”, nem kivételes képzésűekében) a *tő* szokott kevesebb változatban fellépni és egyes *toldalékmorfémák* viszonylag több változatban. Konkrét példát az alábbiakban fogunk erre látni, itt utaljunk csak arra, hogy ez az eljárás a gazdaságos abból a szempontból, hogy *tő* jóval több van (több tíz- vagy százezer a ragozható szófajok esetén), mint *toldalékmorféma* (még a magyarban is csak néhány tucat). Két *tő*változat elismerése esetén tehát kétszer tíz- vagy százezer elemet, míg két *toldalék*változat felvételekor csupán kétszer tíz-húsz elemet kell felvennünk. — Ez az eljárás utal az egyszerűség-követelmény egy másik hallgatólagosan elismert megnyilatkozási formájára: hogy tudniillik a nyelvész figyelembe veszi, miből van több, miből kevesebb, igyekszik minél nagyobb taglétszámú osztályokat felölelni szabályával. Így például valamely szinkrón leírás során úgy találja, hogy van egy *utu* elem, mely minden alakjában (ezek az alakok vagy azok nagy része csupán feltett alak lehet, írásos tanúsítás nélkül — ez nem lényeges) tartalmazza e három részt ($u-t-u$): nyilván fel kell tenni, hogy ez az *utu* darab a *tő* — a maximális nem változó szegmentum. E feltevést erősíti, hogy elfogadása esetén a másik oldal, a *toldalékoké* is egyszerűen leírható, általában egy-egy alakváltozatos *toldalékmorfémák* segítségével. Végül törvényerőre emelkedik e feltevés, amikor kiderül, hogy az *utu* típusát tekintve egyáltalán nincs egyedül: ott vannak mellette a *hodu*, *kertő* stb. féle alakok mind.

Vagyis: ha helyesen hallgatunk a tényekre, azok maguk sok esetben sugallják a lehető legegyszerűbb, legtermészetesebb megoldást. És akkor a nyelvész természetesen ezt a megoldást választja. Ám a „lehető legegyszerűbb, legtermészetesebb” fogalma a továbbiakban már változhat attól függően,

diakrón vagy szinkrón struktúrákat vizsgálunk-e. Pontosabban: maga a fogalom ugyanaz kell, hogy maradjon, de előfordulhat, hogy e fogalom mögött nyelvi anyag tekintetében más húzódik meg a két különböző szempont érvényesítésekor.

2. Mit tapasztal a nyelvtörténész, amikor az előbb említett, részlegesen kiindulásának tekinthető állapot leírása után áttér a diakrón struktúra vizsgálatára? (Közbevetőleg: ha nem is nevezte ilyen szép és divatos szóval, a nyelvtörténész nyilván mindig is struktúrákkal foglalkozott: diakrón struktúrákkal. Történeti nyelvtanról nyilván azért is beszélhetett, mert hallgatólagosan feltette, hogy az általa vizsgált jelenség különféle időkben való megnyilatkozásai között szerves kapcsolat van; ahol írásos emlékek hiányában egyes közbeeső alakok hiányoztak egy-egy időszakaszban, azokat az alakokat éppen úgy pótolni tudta, mint a szinkrón szövegekből hiányzó egyes darabokat stb.) Azt tapasztalja, hogy az eredetileg *utu*-ként rögzített elem *ut* alakban jelenik meg újból, egyes funkcióiban. A tő előbbi pontban vázolt értelmezése mellett nyilván az a célszerű, hogy az *utu* elemet (mely most is tovább él bizonyos szóalakokban), meg az *ut* elemet összekapcsolja és megállapítja: ennek a szónak, különböző alakjaiban, két tőalakja lép fel: hol az *utu*, hol az *ut*. A maximális állandó rész, a tő tehát: *ut/utu*. Csak fokozza ennek az eljárásnak az előnyét, hogy kiderül: távolról sem csupán ez az egy elem viselkedik így, a „tővéghangzó-vesztés” vagy ehhez hasonló elnevezés segítségével tehát igen gazdaságosan, sűrítve meg lehet nevezni egy olyan jelenséget, amely a tények tanúsága szerint valóban egy jelenség. Igaz, esetenként, egyes konkrét szavaknál a helyzet némileg bonyolódott: két, a további fejlődés során esetleg már három, sőt több tőről is kell beszélnünk majd. Ám ez a bonyolultság csak látszólagos: hiszen ezt a jelenséget meg egy másik, jól ismert s fentebb említett, egészen általános törvényszerűség hatálya alá lehet vonni, nevezetesen azé alá, hogy egy és ugyanazon morféma megjelenhet több változatban (allomorfban) is. Hasonló módon a megoldás megfelelő volta mellett tanúskodik az a körülmény, hogy a másik oldal, a ragok rendszere is viszonylag egyszerű maradt: a megfelelő tő-alternánshoz mindig ugyanazok a rag- (képző- stb.) morfémák járulnak.

Ne köntörfalazzunk tovább, mondjuk ki világosan: a magyar nyelvtörténet tényei a legtermészetesebb módon arra készítetik a kutatót, hogy egy- és többalakú töveket vegyen fel, így adhatja a magyar alaktan tényeinek legkompaktabb, a tényeknek legegyszerűbben (és ezért helyesen) megfelelő leírását. Semmi szükség sem volt természetesen arra, hogy valamiféle kötőhangzót vegyen fel — nem mintha a horror vacuae morphemae, vagy egyéb érzés hatott volna rá, de minek vegyen fel egy új elemet, amikor arra nincs égető szükség? Éppen ilyen természetesen eszik annak a lehetősége is, hogy a régről jól ismert tővéghangzókat valamilyen oknál fogva a raghoz (képzőhöz stb.) csatolja, megváltoztatva ezzel egyébként ez utóbbi, grammatikai morfémák jól ismert és régtől tanúsított alakjait is.

Mit tapasztal ugyanakkor a szinkrón rendszert vizsgáló nyelvész, ha mondjuk, nem az *utu* alakkal egyidejű, hanem egy későbbi, például a mai rendszert vizsgálja? Átfésüli a mai magyar szókinészt, ahol az *út* alaktól kezdve a *szputnyik*-ig, a *mozi*-ig, a *kert*-től kezdve a *modell*-ig és a *blablá*-ig talál több tízezer vagy több százezer magyar főnevet. Ismét abból indulhat ki, hogy a tőmorféma is több alternánsban realizálódhat, meg a ragmorfémák is külön-külön több allomorfban ölthetnek testet — csak lehetőleg úgy

építsük fel leírási rendszerünket, hogy minél kevesebb elemmel, minél áttekinthetőbb szabályokkal dolgozhassunk. A mind baloldalt (ti. a tónél), mind jobbaloldalt (ti. a grammatikai morféma) megengedett változatosságot éppen az egyszerűbb leírás céljából kell kihasználni. Nem untatom itt sem tovább az olvasót: a szinkrón nyelvész mihamar arra az álláspontra jut, hogy a magyar főnévi tövek túlnyomó többsége egyalakú, egy további jelentős része pedig igen egyszerű és egyszerű helyeken meghatározható változáson esik át (ezek a hangzónyújtós tövek: *alma-*, *almá-*). Módomban áll e megállapításomat pontosabb adatokkal is alátámasztani (az adatok még nem véglegesek: bizonyos további ellenőrzések után lehetséges, hogy egy-két ezrelékes eltérés lesz az itt közöltektől). Eszerint az ÉrtSz.-ban szereplő 30 574 főnév közül 24 300-nak a töve egyalakú az előbbi értelemben (*kert*, *ház*, *modell*, *hajó*, *krumpli* — mind egyalakú tövek). További 4 144 főnév végződik rövid magánhangzóra, az *i* végűeket ide nem számítva (*alma*, *epe*). A fennmaradó mintegy kétezer magyar főnév mindössze az, ahol egyéb tőváltozások lépnek fel; közülük a legnépesebb csoport az *irodalom*: *irodalm*, *ajak*: *ajk* típus (689 egyeddel), valamint a *rez*: *rez(e)*: *rez(et)* típus (592 egyeddel; — megjegyzendő, az *út*: *út(ja)*: *ut(at)* típust, mely az egyes szám 3. személyű birtokos személyrag előtt nem rövidül meg, külön számítottuk). A fennmaradó néhány száz főnév közül igen sok ingadozik a változatlan tőtípus és valamely ritkább, változó tőtípus között: *bagoly*: *bagolyt* vagy *baglyot* (ebben a sorrendben felsorolva a két változat az ÉrtSz.-ban), *termőbimbója* vagy *termőbimbaja* (?) stb. Ha túllépünk az ÉrtSz. szabta határokat, betekintenénk a szakszótárakba, a származékfőneveknek az ÉrtSz. címszavai közé fel nem vett tengerébe — a kétezer változó tövű szó teljesen elveszne az egészhez való arányait tekintve.

Igaz, az egyalakú tövek feltevéséért a másik oldalon kellett fizetnünk: több alternánst kellett felvennünk egyes nyelvtani morféma számára (pl. *-ak*, *-ok*, *-k*, *-ek*, *-ök*). Ám e veszteség eltörpül a haszon mellett: ha fenntartanók a mássalhangzóra végződő szavak többtövétségének elvét, tíz- és tízezer főnév esetén kellene esetenként két-három tövet nyilvántartanunk.

A mássalhangzóra végződő főnevek többtövétségét tehát egyáltalán nem azért kényszerül a szinkrón nyelvvizsgáló elvetni, mert haragszik a nyelvtörténetre. A tények készítetik arra, hogy így járjon el, hogy ne tegyen fel olyat, amit a szinkrón rendszer maga nem ad. Összevetvén saját eredményeit a diakrónia nyújtottakkal, meg kell állapítania az eltérést, egy eléggé közönséges nyelvtörténeti törvényszerűség formájában: úgy látszik, az évszázadok folyamán a magyar főnévragozásban is végbement a szóalakok átszegmentálódása, bizonyos morfémahatárok eltolódása. A tő utolsó eleme a rákövetkező toldalékmorféma előtagja lett annak egyes alternánsaiban. Eléggé közönségesnek nevezhetjük ezt a nyelvtörténeti változást, mert más nyelvekben is lépten-nyomon előfordul: a mai oroszban például a nőnemű főnevek egyes alanyeseti *a* végződése eredetileg tövéghangzó volt; hasonló módon a többes szám függő eseteiben az *a* elem ma a rag része, korábban tövéghangzó stb. (Vö. pl. DOMBROVSKY JÓZSEF—PÉTER MIHÁLY, Orosz történeti nyelvtan. Egyetemi jegyzet. Bp., 1968. 89.)

Az eddig elmondottak alapján egyébként csak azt mondhatjuk, hogy a mássalhangzóra végződő főnevek jórészt egytövéűek. A kötőhangzó—előhangzó vitában más megfontolások szükségesek: mi általános esetre azt tartjuk célszerűnek, ha a jelzett magánhangzó-elemek nem tekintetnek külön morfémanak (kötőhangzónak), hanem a toldalékmorféma szerves részének

annak egyes alternánsaiban; ám a kérdésnek erre a részére itt nem kívánunk kitérni.

Az egyalakú tövek felvétele (illetőleg e kategória mértéktelen kiterjesztése a nyelvtörténeti múlthoz képest), mint említettük, megfelelhet a nyelvtörténetnek akkor, ha elismerjük, hogy a nyelv története valóban történet, abban történhet egy s más: például a morfémahatárok eltolódhatnak valamely irányba. De a nyelvtörténethez való hűség más pontokon is megnyilatkozik e felfogás esetén. Az új főnevek, melyek a sorvadó véghangzók eltűnése után kerültek nyelvünkbe, igen szép számmal szerepelnek szótárunkban (az e tekintetben rendelkezésünkre álló adatok közlésétől ezúttal eltekintünk). E nagy többség számára a többtövűség feltevése nyilvánvaló anakronizmus, bár természetesen el lehet képzelni, különösen korai kölcsönszavaink, korán megjelent származékszavak esetén, hogy náluk az akkori nyelvtudat azt a bizonyos magánhangzót (nehéz e korra vonatkozóan minek nevezni) a tőhöz tartozónak érezte; a fentebb említett morfémahatár-eltolódás később jött létre.

Valamilyen balhiedelem azt teszi fel a mai strukturalistákról, hogy azok nem csupán a jelentés elismerése ellen vannak (ez a balhiedelem talán már szétfoszlóban van), hanem hogy a nyelvérzék fogalma ellen is élesen tiltakoznak. Pedig tiltakozásunk csak e fogalom pontatlan használata ellen van, tehát éppen a fogalom tisztasága és maga a fogalom mellett szól. Ha feltesszük, hogy valóban van rendszer a szinkrón állapot tagjai között — és ezt azért általában fel szoktuk tenni —, s ezt a rendszert kívánjuk egyre jobb közelítésben leírni, akkor nyilvánvaló, hogy feltesszük e rendszer visszatükröződését is az egyéni tudatokban. Éppen ezt nevezzük nyelvérzéknek. Nos, az előbb említett szuverén szinkrón szempontú rendszerezés mögött nyilván ilyen pszichikai realitás is meghúzódik. Nem tehetjük fel, hogy a mai magyar (nem filológus) nyelvérzék érez a XI–XIII. században teljesen eltűnt dolgokat. Viszont logikus feltenni, hogy a nyelvérzék is, bár a tudatosítás fokára nem emelve, a lehető legegyszerűbb, legáttekinthetőbb formában tükrözi a szinkrón rendszert; legalábbis ilyen, a gazdaságosságra való törekvés mindenütt át- meg át- hatja a psziché mechanizmusát. Vagyis a szuverén szinkrón-elvűség nem csupán a nyelv absztrakt rendszerével, hanem annak emberi visszatükröződésével is vélhetően harmóniában van, és azzal egyre jobb harmóniába kerül. Persze az kétségtelen s azt nem is tagadjuk: ha a nyelvérzék a nyelvi tények rendszerének, úgy, ahogy azt pillanatnyilag leírtuk, ellentmond, inkább hallgatunk az eszünkre, mint a szívünkre (nyelvérzékünkre). Nemegyszer csalatkozunk is ezért, de mást nem tehetünk.

3. Az a viszonylag új kérdés, melyet fel óhajtok vetni, a nyelv két fő megjelenési formájának: a hangrezgések és fényrezgések (írás) formájának a kérdését illeti, esetünkben a tő és tövváltozás viszonylatát tekintve. Ez a probléma természetesen általánosabb érvényű: világos, hogy sok szempontból a hangzó alak az elsődleges, de ugyanakkor, véleményünk szerint, nem szabad megtagadnunk a rendszerszerű vizsgálatot az írott alaktól sem. (Erre vonatkozóan bővebben l. következő tanulmányunkat: Некоторые вопросы изучения устной и письменной разновидностей языка. — Slavica 1963: 21–30. Itt hívom fel a figyelmet arra, hogy nemrég megjelent egy egész orosz alaktan, mely a betűkre épít és nem a fonémákra: З. М. Волоцкая — Т. Н. Моложная — Т. М. Николаева, Опыт описания русского языка в его письменной форме. Москва, 1964.) Az írott rendszer vizsgálata érdekes általá-

nos, jelrendszertani szempontból. További elvi érdeklődésre tarthat igényt a két rendszer (a hangrendszer és az írásrendszer) összevetése. Nem hanyagolható el az alkalmazás szempontja sem, bár ez természetesen nem elsődleges jelentőségű: örvendetes módon egyre többen tanulnak magyarul idegen ajkúak (külföldi ösztöndíjasok); számukra sok anyag először és elsődlegesen írott formájában él, csak erről váltanak át a hangzó alakra. A számítógépek mindig írott formával dolgoznak, és (egyelőre) nem térnek át arról a hangzóra; de ha majd technikailag időszerű lesz a betű—hang, illetőleg hang—betű átmenet mechanizálása, e folyamat egyik láncszemét is az írott rendszer tüzetes tanulmányozása jelenti.

Egy további kérdés, immár a hangzó alakon belül: külön kell választani a hangokat a fonémáktól, a hangokban megadott rendszert a fonémákban megadottól. E három rendszer: az írott, a fonematikus és a fonetikus távolról sem esik mindig egybe, nem anyagát tekintve (az természetszerűleg más), hanem elvi, morfológiai struktúráját. Minderre most csak néhány példát.

Az *alszik* típusú magyar igék számos nyelvtanunkban, így a jelenlegi magyar leíró nyelvtani jegyzetben úgy szerepelnek, hogy van egy *alud-*tővük, ebből képezik például a múlt idejüket, felszólító módbeli alakjaikat, főnévi igenevüket stb. Ez a megállapítás ebben a formában nyilván csak az írott nyelvre lehet érvényes: *alud-tam*, *alud-j*, *alud-ni*. Ha a hangokat tekintjük, ugyanezek az alakok legalább két (bizonyos stílusrétegek ejtésében három) különböző tőből képzettek: [*alut*], [*alud'*], és esetleg: [*alun*] (ti. [*alun:i*]). (A hangok szerinti átírást szögletes zárójelbe tettem és a *d'* jellel jelöltem az egyszerűség kedvéért azt a hangot, melynek írásban közönségesen a *gy* kétjegyű betű felel meg.) Ennek megfelelően a jelek-ragok alakja is módosul: így például az [*alud'*] alak végződése: nullmorféma. Ehhez hasonló, de ettől némileg mégis eltérő képet kapunk, ha a fonémák rendszerében vizsgáljuk a kérdést; a tőváltozatok: <*alud*>, illetőleg <*alud'*>. (A fonematikus átírást csúcsos zárójelek közé helyeztem; a múlt idejű alak töve fonémák szintjén nyilván <—*d*—>re végződik, ez a fonéma <*t*> fonéma előtt rendszeren mint [*t*] hang realizálódik.) Hasonló módon szerteágazó eredményekbe ütközünk, ha a *t* végű igék felszólító vagy parancsoló módbeli alakjainak képzését vizsgáljuk. A betűk szintjén: *tanít-s* — *t*-re végződő tő, a módjel: -*s*. Hangok szintjén: [*tani:é:*] a tő, módjel: nulla; hasonlóan a fonémák szintjén. És a másik típus ezek közül az igék közül: *lás-s*; a betűk szintjén a tő *lás-* változatban lép fel, a módjel ismét -*s*. Hangok szintjén: [*la:š:*] — a tő megnyúlt végső mássalhangzós alakváltozatában lép fel, a módjel: nulla; hasonlóan a fonémák szintjén is. Hogy hol végződik a tő, és hol kezdődik a módjel (idő jele stb.), hogy tehát miért nem így szegementáltuk, például: [*tani:—é:*], arra most nem kívánok kitérni: a tőnek az I. alatt adott definíciójából indultunk ki mindenütt. Közbevetőleg kiderül tehát, hogy „a magyarban egyes esetekben palatalizáció van a következő *j* hatása alatt” (KNEZSA: MNy. LVIII, 305.). — Az eddigi magyar nyelvtanokban erről kevés, és főleg: nem rendszeres szó esett. A rendszeresen itt azt értjük, hogy minden szófaj minden alakképzésénél figyelembe kell vennünk a három megjelenést (betű, hang, fonéma), rá kell mutatnunk például arra, hogyan változik a tő az egyes megjelenésekben, milyen toldalékmorféma-változatok jelennek meg e tőváltozatok után stb.

4. Fentebb mellékesen utaltunk arra, hogy az alkalmazott ágak igénye természetesen nem lehet döntő jelentőségű az általános nyelvtudomány szá-

mára: ez utóbbinak pontosan és következetesen le kell írnia egyes jelenségeket; ha ez megvan, az alkalmazott ág a maga céljaira majd külön feldolgozza, átalakítja ezeket az elméleti eredményeket. Erre az itt tárgyalt kérdéskörből csupán egyetlen példát kívánok felhozni.

A 2. pont alatt részletesen kifejtettük, miért gondoljuk úgy, hogy a mássalhangzóra végződő főnévi tövek nagy része ma nem változó. Akkor nem érintettük az egyes szám 3. személyű birtokos alakot: ha egyszer a *tő* változatlan, akkor nyilván a *j* elem is a toldalékmorfémához csatolandó. (Tehát a szegmentálás: *kar-ja* és nem *karj-a*.) Nem kívánok a kérdés elvi részének érdemébe vágni: elég általánosan elfogadott éppen ez a szegmentálás (*kar-ja*).

Mi történt, amikor ilyen elvi álláspont után (melyet itt fejtettünk ki, de természetesen korábban is vallottunk magunkban), az a gyakorlati feladat állt előttünk, hogy az Ural 2-t megtanítsuk a magyar főnévragozásra? Az történt, hogy az *alma* : *almá*-féle tőváltoztatást az algoritmusnak valóban a tőváltoztatásra vonatkozó részében intézzük el; ám célszerűnek mutatkozott ugyanitt elvégeztetni az *almá* : *almáj*-, illetőleg a *kar* : *karj*-változtatást is (vö. MNy. LXII, 204). Vagyis: együtt intéztünk el egy olyan dolgot, melyet elvileg tőváltoztatásnak tartunk (*alma* : *almá*-) meg egy olyat, amelyet elvileg nem annak tartunk (a *j* a birtokos morféma adott változatának előtagja, és nem a tőváltozathoz tartozik). Ugyanakkor a többi, a toldalékmorféma-változatokra jellemző szükséges lépést valóban a toldalékmorfémák feldolgozásának helyén intéztük el. Tehát például a *T* szimbólum (az accusativus szimbóluma) a toldalékok feldolgozása során ölt konkrét *-t*, *-at*, *-et*, *-ot*, *-öt* testet. A gép memóriájába tehát nem abban a rendben vittük be az anyagot, ahogy azt elvileg, általános nyelvészeti szempontból gondoltuk; összekevertünk benne bizonyos össze nem tartozó dolgokat, szétszakítottunk bizonyos összetartozókat. Ám hiba ez? Tettük ezt azért, mert a gép „didaktikailag” így kívánta: ő így jobban, egyszerűbben megértette. Programozott algoritmusunk működik, az Ural 2 szépen ragozza a magyar főneveket (e sorok írásakor még a magánhangzó-illeszkedést nem tudja, de remény van rá, hogy hamarosan azt is ismerni és gyakorolni fogja). Algoritmusunkat, mint elméleti alkotást, az Ural 2 napi gyakorlata igazolja. Másrészt algoritmusunk, mint alkalmazott, tehát gyakorlati alkotás igazolja a mögötte meghúzódó elméleti megfontolásokat. De a gyakorlat és az elmélet között nyilván csak ilyen áttételes kapcsolat képzelhető el, nem valamilyen vulgárisan leegyszerűsített.

Hasonló módon várható, hogy olyan fontos alkalmazási ágakban, mint az anyanyelv iskolai oktatása, a helyesírás-oktatás, idegen ajkúak magyarra oktatása és ehhez hasonló — ismét csak más-más módon ölt testet az elmélet. De ez véleményünk szerint nem baj, ez szükségszerűség. Ez nem kisebbíti, éppen ellenkezőleg: növeli felelősségünket az elmélet tisztaságáért.

PAPP FERENC

A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről

1. A képzett szokat és a szóképzés egészét általában még ma is egyformának, egyfélének tartják. A nyelvtanok a szóképzést elsősorban mint új szót alkotó eljárást ragadják meg; pl.: „a szóképzés (derivatio): az a művelet, amelynek során valamely szóból bizonyos toldalékhozzáadásával új, más jelentésű szót formálunk” (RÚZSICZKY: MMNyR. I, 333). Az újabb

tanulmányokban is általános az, hogy a képzés szóképzleti jellegét minden megszorítás nélkül hangsúlyozzák; pl.: „A képző a lexikai szóalkotás eszköze. Megváltoztatja az alapszó alakját, s ezzel párhuzamosan jelentését is: új lexémát hoz létre.” (BERRÁR: ÁltNyTan. V, 69.)

A meghatározások tehát valamilyen lexikológiai egyféleséget általánosítanak a grammatikai funkciójú esetek miatt egyáltalán nem egynemű szóképzésben. Persze az általánosító meghatározásoktól eltérően a szóképzés tárgyalásában található olyan részleteket is, amelyek arról tanúskodnak, hogy néhány kutató felfigyelt a szóképzés nem lexikológiai eseteire is. Igaz, ezek a vélemények közvetlenül nem a grammatikai jellegre hangsúlyozzák, hanem csak az alapszó és a származék közötti jelentésmódosulás kisebb fokát: „A képzők nem egyenlő mértékben változtatják meg az alapszó jelentését; némelyikük inkább csak árnyalatnyi jelentésmódosulást idéz elő” (RUZSICZKY: MMNyR. I, 335). Ennél is határozottabban érzékelteti a különbséget D. BARTHA KATALIN, amikor a képzéssel járó jelentésmódosulást lexikológiailag két fogalomhoz, nem lexikológiailag pedig egy fogalomhoz köti: „Vannak olyan képzések, amelyekben a származékszó egészen más fogalmat jelöl, mint az alapszó . . . pl. *kocsi* > *kocsis* . . . Vannak azonban olyan képzések is, amelyekben a jelentésmódosítás csak árnyalatnyi, a származékszó voltaképpen ugyanazt a fogalmat jelöli, mint az alapszó.” (A magyar szóképzés története 13.)

Különböztet a jelentésmódosítás kisebb fokát vagy fokozati különbségekhöz, pl. *jó* — *jóságos* (MMNyR. I, 335), hangulati eltérésekhez, pl. *nap* — *napocska* (uo.) kötik, vagy pedig valamilyen grammatikai jellegű jelentésselátolásra utalnak. Az ilyen és ehhez hasonló észrevételeket azonban mindezekig még nem általánosították, nem kerekítették ki ezek alapján egy átfogó különemű szóképzés-fajtát.

2. Hogy a magyarban kétféle szóképzés van, arra tudtommal K. E. MAJTYINSZKAJA hívta fel legelőször a figyelmet (Vengerszkij jazik. II. Moszkva, 1959. 16—7). Magam is írtam már a kétféle szóképzés elhatárolásának szükségességéről (NyIrK. V, 160—1), majd az elkülönítés módszerbeli, technikai lehetőségeiről (Cahiers de linguistique théorique et appliquée. II. Bukarest, 1965. 305—11). Máshonnan kiindulva nagyjából hasonló különbségeket jelez KÁROLY SÁNDOR (NyK. LXVII, 280; ÁltNyTan. IV, 103; uo. V, 189—218).

3. A magyar nyelvben kétféle szóképzés van: grammatikai és lexikológiai.

Grammatikai képzésről akkor beszélünk, ha a képző valamilyen nyelvtani jelentéssel gazdagította az alapszó értelmét. Például többszoriség: *érintget*, műveltetés: *kinyittat*, visszahatás: *fésülködik*, lehetőség: *léphet*, főnévi igenév: *írni*, folyamatos, befejezett és beálló melléknévi igenév vagy határozói igenév: *kirázó*, *megcsalt*, *felvásárolandó*, *megkapálva*, *felépítvén* stb. A grammatikai szóképzés összes lehetőségeinek, eseteinek számbavétele ma még elvégezhetetlen feladat. Pillanatnyilag persze nem is az a legfontosabb, hogy a grammatikailag szóba jöhető képzőjelentéseket latolgassuk, hanem inkább az, hogy a grammatikai jellegű képzést a lexikológiaiaktól elhatároljuk.

A grammatikai képzés egyik szembeötlő vonása az, hogy funkcionálisan, szemantikailag közel áll a jelezéshez, a nyelvtani jelekkel történő kifejezés-módhoz. A *léphet*, *lépeget*, *lépni*, *lépve* származék lényegében nem különbözik a *lépett*, *lépne*, *lépjen* igealaktól, hisz mindkettőben közös az, hogy: 1. valamilyen grammatikai kategória jelentése fejeződik ki; 2. az alapszó és a származék

közötti jelentéseltolódás egészen csekély. A grammatikai képzések e két sajátosságukkal sokkal közelebb állanak a jelekkel ellátott nyelvtani alakokhoz, mint képzett társaikhoz, a lexikológiai jellegű származékokhoz. S e két sajátosságból következik egy harmadik, egy egészen alapvető különbség. Ezt a megkülönböztető vonást jelenleg csak kérdésként lehet megfogalmazni: vajon új szó-e, új lexikológiai egysége-e a grammatikai képzésű származék? Elméletileg, egyfajta meggondolás alapján határozott nem volna a gyors felelet erre a kérdésre. De pusztán a képzés szempontjából aligha lehetne ezt a nehéz kérdést elfogadhatóan megválaszolni. Majd csak sokkal szélesebb alapon, általános lexikológiai és grammatikai szempontok figyelembevételével lehet eldönteni.

Különben maga a gyakorlat, mondjuk a szótárírás technikája sem igazít el. Ha minden származék egyaránt új szó, mint ahogy eddig általában vallottuk, akkor a szótárakban benne kellene lennie külön címszóként a *lezuhanva*, *lezuhanni*, *lezuhanhat*, *lezuhanat*, *lezuhangat* származéknak. Az ilyen jellegű képzések azonban jórészt hiányoznak a szótárakból, nyilván azért, mert nem tekintik őket önálló, új szónak, legalábbis nem olyannyira újnak és önállónak, mint például a *menyecske*, *érintő*, *csalogat*, *nyomtat* származékot.

S ha nincs is teljes fokú következetesség abban, hogy milyen képzett szó kerüljön be egy szótárba, és milyen ne, azaz mi önálló, új lexikológiai egység, és mi nem az, a ki nem kristályosodott gyakorlat annyit mégiscsak jelez, hogy vannak képzett szavak, amelyeket a szótárszerkesztők nem vesznek be a szótárba. És e kirekesztés okai között azok a megkülönböztető sajátosságok is szerepelnek (grammatikai jelentés, az alapszó és a származék közötti csekély jelentéseltolódás), amelyekkel az előbb a grammatikai képzést jellemezni próbáltuk. E két sajátosság mint a szótárból szavakat kirekesztő elv akkor hat fokozottabban, amikor a képző szinte korlátlanul produktív, tehát bármelyik szóhoz vagy egy bizonyos szócsoporthoz tagjaihoz mind hozzájárulhat (ez KÁROLY SÁNDORNÁL a kategorikusan produktív képző: NyK. LXVII, 282): pl. a *-ni*; *-va*, *-ve*; *-hat*, *-het*. Az ennél gyengébb produktivitású képzők esetében maga a formáns nem elhatároló értékű, mert egyaránt alkothat grammatikai és lexikológiai származékokat. Ilyen például a *-gat*, *-get*: *érintget*, *learatgat*, de *látogat*, *mosogat*. Éppen e kettősség miatt a *-gat* képzős származékok besorolásában vagy kirekesztésében nincs és talán nem is lehet olyan következetesség, mint például a *-ni* vagy a *-va*, *-ve* képzővel alkotott származékokéban.

4. A lexikológiai szóképzés körébe soroljuk azokat a származékokat, amelyekben a képző valamilyen új, nem grammatikai jelentéssel módosítja az alapszó értelmét, és ezzel új szót hoz létre. A még teljességgel számba nem vett és kellően nem értelmezett lexikológiai jelentések közül példaként néhány ismertebb és nyilvánvalóbb esetet említünk meg. Valamivel ellát: *talpal* (cipőt), *zsíroz*; valamiként viselkedik: *lustálkodik*, *inaskodik*; jellemző tulajdonság: *harapós*, *fázékony*, *nyúlánk*, *ingatag*; foglalkozás (a cselekvést hivatás-szerűen végző vagy egy eszközzel, anyaggal dolgozó stb.): *takarító*, *köszörűs*, *radász*.

Lexikológiaiának számítanak azok a származékok is, amelyekben ugyan van nyelvtani jelentés, de amellet valamilyen lexikológiai értelem is kimutatható (ez KÁROLY SÁNDOR műszavával a s e m a n t i k a i s p e c i a l i z á l ó d á s (ez ÁltNyTan. V, 199). Például *dörgöldzik* l. 'testét [tehát magát] dörgöli valakihez, valamihez'; 2. 'valakihez újra meg újra odatolakodva, rend-

szerint hízelgéssel, kedveskedéssel barátságába, kegyeibe igyekszik férközni' (ÉrtSz).

És idetartoznak azok a származékok, amelyek képzett volta nyilvánvaló, de a képzőnek nincs megfogható jelentése: *ármánykodik, ügyes, lakodalom*.

A lexikológiai képzések természetszerűleg mind új szónak számítanak, a szótárakban külön címszóként szerepelnek. Mindazt, amit eddig a szóképzésről (új, más jelentésű szót alkotó képességéről) írtak, az lényegében erre és csak erre a szóképzésfajtára áll.

5. A lexikológiai és grammatikai szóképzésnek mint két nagy alapvető csoportnak az elkülönítését elméleti síkon viszonylag könnyen meg lehet okolni és magyarázni. Annál nehezebb viszont a gyakorlat: az egyes származékok besorolása. Mint jelentéssel összefüggő, végső fokon szemantikai kategóriák biztos kritériumok hiányában nehezen minősíthetők és nehezen osztályozhatók.

Könnyebb volna a feladat, ha magukat a képzőket kellene e kettősség szerint elkülöníteni. A formánsokat azonban csekély kivétellel nem lehet így osztályozni. Egy képző ugyanis egyaránt alkothat grammatikai vagy lexikológiai származékokat. Például a műveltető *-tat, -tet* a *feléptített* és a *vágtat* származékokban. E kettős funkciójú formánsok teszik lehetetlenné a képzők szerinti elkülönítést. Emiatt nem tehetünk mást, mint hogy magukat a származékokat osztályozzuk.

6. Egy megbízható módszerrel (elemzési eljárással) el kell döntení, hogy egy származék jelentése szerint grammatikai vagy lexikológiai képzés. Erre az elkülönítő osztályozásra használtam fel a transzformációs analízist (I. erről részletesen: Cahiers de linguistique théorique et appliquée. II. Bukarest, 1965. 305–11; valamint csak a módszer jelzését: NyIrK. XI, 9–10). Ebben a művetben a transzformáció nem volt generatív érdekű, pusztán megítélő, és ennek alapján elkülönítő, osztályozó feladatokat oldott meg, úgy, mint ahogy például D. S. WORTH járt el az orosz instrumentalis esetvégződésű szerkezetek osztályozásában (Transform Analysis of Russian Instrumental Constructions: Word XIV, 247–90), vagy PAPP FERENC magyar anyagon (Az *után* névutós szerkezetek transzformációs analízise: ÁltNyTan. I, 237–61).

A transzformációk alapjául a szóképzés közismert grammatikai szinonimikája, szintagmákkal való párhuzama szolgált (a kettő megfeleléséről l.: PAPP ISTVÁN: MNy. XLIX, 367; KÁROLY SÁNDOR: NyK. LXVII, 275 kk.; ÁltNyTan. IV, 101; BERRÁR JOLÁN: ÁltNyTan. V, 74–8). Például *ütöget* = *többször üt, mosakodik* = *magát mossa, könyvecske* = *kis könyv*.

Az első alkalmazott transzformáció (jele: T_1) menete a következő. Mindegyik vizsgált származékot alávetettem egy előre rögzített szabályok szerint történő transzformációnak, egy mondatszerkezetté való átalakításnak. Csak magát a nyelvi anyagot példázva itt: *mereget* → *többször mer*. Ha a vizsgált származékot át lehet alakítani a kívánt mondatszerkezetté, akkor grammatikai képzésű, mert megvan benne a feltett nyelvtani jelentés. Ha a transzformációt nem lehet elvégezni, akkor a származék csak lexikológiai lehet, mint-hogy hiányzik belőle a feltett grammatikai jelentés. Az előírt szabályok szerint nem lehetett mondatszerkezetté átalakítani az olyan igéket, mint *csalogat, foglal, kéreget, látogat, csavarog, folyamodik, kaparint, folytat, tudat, költözik* stb.

Persze a vizsgálatot ezzel az egyféle beállítású transzformációval nem lehet befejezettnek tekinteni. Szükségesek még emellett kiegészítő és ellenőrző transzformációk is. Az egyik kiegészítő transzformáció (a T_2) lényegében az

előbbinek a fordítottja: *ismétellen érint* → *érintget*, tehát mondat szerkezetet alakítunk át származékká. Ha a mondat szerkezet átalakításaként nem a T_1 kiindulásaként szereplő származék jelentkezik, hanem annak egy szinonim képzővel megtoldott alakja (nem *öntöz*, hanem *öntözget*), akkor a T_1 alapján grammatikainak minősített képzett igéket a T_2 alapján mégis ki kell rekeszteniünk, és a lexikológiai csoportjába tenniünk.

A másik kiegészítő transzformáció (a T_3) az előbbieknél bonyolultabb, a szövegkörnyezetre is figyelemmel levő és a disztribúcióval is kombinálódó eljárás. Itt a kiinduló egység a T_2 -jéhez hasonló mondat szerkezet, megtoldva egy olyan szóval, lexikai elemmel, amellyel a vizsgált igei származék korrelatív kapcsolatba léphet, például a *lő* ige a *vaktában* határozószóval. Ha az ilyen mondat szerkezet átalakításaként a vizsgált származék és a feltett szó szintagmatikus kapcsolatát kapjuk (például *vaktában lövöldöz*), akkor a kérdéses származék nem lehet grammatikai képzés, bár az első menetben a T_1 bizonyítása szerint annak minősült. Azért nem grammatikai, hanem lexikológiai egy ilyen származék, mert a meglevő grammatikai jelentésbe beletartozik valamilyen megszorító többletértelmelem. Például a *lovöldöz* igében a többszöriséghez a 'rendszertelenség, a szabály nélküliség' jelentés is társul, emiatt fordul elő gyakran a *vaktában* határozószóval. További példák: *eszeget* (tartósság + lassúság, kényelmesség), *keneket* (tartósság, többszöriség + lassúság, óvatosság), *szökdel* (tartósság, többszöriség + könnyedség, előrehaladás).

7. A transzformációk alapján a származékoknak nemcsak a két nagy csoportba való besorolása lehetséges, hanem annál árnyaltabban négy szemantikai osztály felállítása is (az ÉrtSz. jelentésértelmezéseinek a felhasználásával):

1. A származékokban csak grammatikai értékű jelentésmódosítás figyelhető meg: *kiütöget*, *felépített*, *fészülködik*, *tanulhat*, *áradni*, *lezuhanó* stb.

2. Az elsődlegesen grammatikai jelentéshez valamilyen lexikológiai értelem is társul: *emelget* 1. 'ismételten emel', 2. 'könnyedén, próbálkozva stb. emel'; *sodorint* 1. 'egyet sodor', 2. 'egy sodró mozdulattal létrehoz, készít valamit'; *írat* 1. 'téteti, okozza, hogy írjon', 2. 'tulajdonjogot írásban átruház'; stb.

3. A származék alapjelentése lexikológiai, de magába foglal még valamelyes grammatikai jelentést is: *mosogat* 1. 'edényeket elmos', 2. 'ismételten, óvatosan, könnyed mozdulatokkal mos'; *szoptat* 'tejjel táplál' (téteti, hogy szopják).

4. A származékoknak csak lexikológiai jelentése van: *látogat*, *érint*, *csalódik*, *menyecske* stb.

A négy szemantikai csoport közül csak az első tekinthető grammatikai képzésnek, a többi mind lexikológiai.

8. A magyar szóképzés generatív grammatikai leírása a tárgyalt kettőséget minden bizonnyal igazolni fogja. És ezt azért állíthatjuk így, mert mindaz, bármilyen kevés is, amit ma erről a kérdéssel tudunk, már kiinduló pontként feltételezi a szóképzés ilyenszerű felosztását.

A szóképzés generatív leírása persze csakis egy olyan tágabb körű generatív grammatikában lehetséges, amelynek nemcsak mondat tana, hanem lexikológiai fejezete is van. Ez utóbbit N. CHOMSKY *lexicon*-nak nevezi, és struktúrájának, állományának az egyszerűsítési (redundancy) elve alapján az angol nyelvre vonatkoztatva kirekeszti belőle a transzformációkkal

levezethető produktív képzéseket (Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Mass., 1965. 164). Tételünket jól igazolják WOLFGANG MOTSCH idevágó részletesebb megállapításai is: „die Menge aller Wortbildungen zerfällt in zwei Teilmengen, nämlich Wortbildungen, die durch generelle Regeln erzeugbar sind und solche, die als fertige Ausdrücke im Lexikon beschrieben müssen” (Der kreative Aspekt in der Wortbildung. Sokszorosított tézisek. Balaton-szabadi, 1968. szeptember 6–10). MOTSCH tehát a képzések egy csoportjának azt a jellemvonását emeli ki, hogy generatív szabályok szerint előállíthatók, a másikat pedig azzal jellemzi, hogy kész kifejezések.

A magyar származékokról is hasonlóképpen vélekedhetünk. A grammatikai képzések generálása nem lexikológiai kérdés. Morfofonológiai szinten vizsgálható, generálható esetek, úgy mint — mondjuk — a CHOMSKYTÓL jelzett angol múlt idejű igealakok, tehát például *go + past → went*. Eszerint — úgy ahogy a 6. alfejezetben is láttuk — az idetartozó származékok az alapszóból a nyelvtani jelentés hozzáadásával levezethetők: *csavar + többszöriség → csavargat*, *csinál + tétetés → csináltat*. Ebből is láthatni, hogy a grammatikai képzések származtatási lehetőségeik szerint egy szinten állanak, egy csoportba tartoznak más, ugyancsak nyelvtani funkciójú szóalakokkal: az igeidőkkel, igemódokkal, többes számmal stb.

Amely származék levezetése így és itt nem oldható meg, az lexikológiai egyed, és a lexikonba tartozik. Persze ez a kimondottan generatív érdekű megítélés nem mindenben egyezik meg a tőlünk felállított kettősséggel, mert nem mindegyik lexikológiai tartott származék kerülne be a generatív grammatika lexikonjába. Az egészen produktívak, mint például a *szépít* vagy az *ujjas* ugyanott és ugyanúgy generálhatók, mint bármelyik grammatikai származék. Különösebb problémát egyikük sem vet fel: *szép + azzá tesz → szépít*, *ujj + azzal ellátott → ujjas*.

A lexikon származékai viszont a mi szempontjaink szerint is egyöntetűen lexikológiaiak. Azt persze ma még nem tudhatni, hogy a lexikonba tartozó származékok közül mit kell egyszerű szó értékű kész elemként elfogadni, és mit lehet és érdemes generálni. Egy látszatra egyszerű, nem szövevényes képzett szót, mint mondjuk az *asztalos*-t, meglehetősen nehéz levezetni mindekenélőtt azért, mert jelentésátvitel is van benne ('asztalos mester' → 'asztalos'), és mert az alapul szolgáló *asztal* szó tulajdonképpen 'bútor' értelemben szerepel. Emiatt előállítása szempontjából maga a képzés szinte másodrangú jelenséggé más, szemantikai jegyekkel társul, és így levezetése csakis szélesebb lexikológiai alapon végezhető el olyan sajátos és bonyolult transzformációkkal, mint amilyeneket például R. B. LEES használt (elliptikus, exocentrikus; l. töle *The Grammar of English Nominalizations*, Hága, 1960.; l. még KÁROLY: ÁltNyTan. IV, 97–8). Ezek után nyilván magától adódik az a kérdés, hogy nem volna érdemes az *asztalos* típusú származékokat kész elemként felfogni.

9. A deskriptív szempontok mellett nyelvtörténeti alapon is igazolni lehet a szóképzés kettősségét. A származékok jelentésfejlődése ugyanis arról tanúskodik, hogy az eredetileg tisztán grammatikai képzések részlegesen vagy teljes mértékben lexikológiaiává változnak, elveszítik konkrét nyelvtani jelentésüket, és valamilyen elvontabb lexikológiai jelentést vesznek fel, vagy más megfogalmazással „szemantikailag specializálódnak” (KÁROLY: ÁltNyTan. V, 199); — „a képzett szó és a szintagma... rendszerbeli, memoriális kap-

csolata megszakad” (BERRÁR: A magyar nyelv története és rendszere. Bp., 1965. 81).

Néhány példa: *mosogat* 'lavo; waschen': JordK. 765: „*Mosogata* megh . . . sebőket” (NySz.) → 1. 'piszkos edényeket . . . ' egymás után mos; sorra elmos', 2. 'valakinek valamely testrészét . . . ismételt, óvatos mozdulatokkal mossa' (ÉrtSz.). További (röviden, szöveg nélkül magyarázott) példák: *folytat* 'okozza, hogy folyjék' → 'continuare', *érdekel* 'többször érint' → 'interessieren', *kereskedik* 'keresgél' → 'negotiatur; Handel treiben' stb. (NySz. és ÉrtSz.).

10. A levonható következtetések közül az alábbiakat emelném ki:

1. Lényegében semmit sem lehet leírni a képzésről addig, amíg megnyugtató módon nem különítik el egymástól a grammatikai és a lexikológiai szóképzést. Mindegyiknek más az arculata, és vizsgálatuk, megközelítési módjuk is különbözők.

2. Ha elfogadjuk, hogy két eltérő jellegű származéktípus van, akkor a képzők funkciójának a megítélése is módosul. Ott is két lehetőséggel kell számolnunk. Az első, a lexikológiai képzés egy valóban új szónak az alkotását jelenti: *munkás, szaval, látogat*. A második, a grammatikai viszont pusztán nyelvtani jellegű jelentésmódosítás; nem új szó alkotása: *olvashat, rakva, fonván*.

3. Mindezt az igekötőkre is vonatkoztatni lehet: *hátranéz* (lexikológiai), *megáll* (grammatikai). S ha így igaz, akkor kérdésessé válik, hogy a grammatikai funkciójú igekötős szók összetételek-e. Vajon nem volna-e jogosultabb őket is származéknak (praefixumos, előlképzős szónak) tekinteni?

SZABÓ ZOLTÁN

Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben

1. Köztudomású, hogy az erdélyi nyelvjárásokra mint megkülönböztető alaktani—mondattani sajátosság jellemző az ikes ragozás. A kérdés önmagában nem nagyon izgalmas. Fontos azonban abban a megközelítésben, hogy milyen szerepe volt a XVIII. század végén a magyar irodalmi nyelvi norma kialakításában. BENKŐ LORÁND megállapította, hogy „a XVIII. századi Erdélyben a nagyobb városokban használt provinciális köznyelvnek, valamint a beszélt nyelvi részleg irodalmi felhasználásának már eléggé nagy hagyományai voltak. Ezzel kapcsolatban viszonylag hosszú időn keresztül érezhető Erdélyben egy bizonyos provinciális öntudat megléte.” (A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 291). Részletes bizonyítás után megállapítja azt is, hogy „tárgyalt korunkban a normatív írásbeliség Erdélyben meglehetősen csekély mértékben, mintegy vékony felső rétegben érvényesült csupán” (i. m. 490). Volt azonban a magyar irodalmi nyelvi norma fejlődésének egy rövid szakasza, amelyben az erdélyi írók nyelve, az erdélyi magyar nyelvtanok szerepe megnőtt. Ez a rövid szakasz az, amelyikben RÉVAI MIKLÓS megismerkedik az erdélyi nyelvtanokkal (vö. Az ikes igék ragozása Révai Miklós és Verseghy Ferenc nyelvében: Alak- és mondattani gyűjtelék 28—34: NytudÉrt. 46. sz.), és foglalkozni kezd az erdélyi írók nyelvével.

Amikor VERSEGHY FERENC az élő nyelvre való hivatkozással megtámadta RÉVAI MIKLÓST az ikes ragozás kérdésében (A' tiszta magyarság... Pest, 1804.), RÉVAI „Elaborationis Grammaticae Hngaricae volumini secvndo adiectae vindiciae ivstissimae de secvnda verborvm forma indeterminata” címen nagy nyelvtanához írt védekezésében az ikes igék meglétének bizonyítására az erdélyiek nyelvhasználatára hivatkozik: „Etiansi vltro largiar Versegio, omnino ad nutum ipsius, Szolnokini, et in toto tractu vicino, in nonnullis praeterea Comitatus Tibiscanis, constantem, et vniuersalem esse hunc loquendi vsum: potestne tamen recte admitti, eundem esse optimum, ac propterea et reliquis necessario adoptandum? Haec regio est tantum *prouincia*; et vsus eius est distinctus dumtaxat *prouincialismus*; cui in lingua nostra communi non potest tantus tribui dominatus; vt legem imponat toti nationi Hungaricae. In hunc censum veniunt etiam Transilvani, nam et isti Hungari sunt. Et hi quidem soli longe superant tractum illum Tibiscanum, in quo regnat *Puritas Versegiana*, ipsa scilicet miserae, et sub enormi tyrannide gementis, linguae Hungaricae *Deflorata Impuritas*.” (1005.) Majd utal az erdélyi nyelvtanokra és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságra: „Memorau iam alibi (pag. 926. et seqq.) Grammaticorum fidem in ea proponenda. E recentioribus excellunt hoc conatu soli fere Transilvani: Antonius Böjtius, Stephanus Szentpális, et Hungarica Societas Transilvana (annis continuis 1794–5–6).” (1014.)

Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság nyelvészeti tevékenységéről ma már megbízható ismereteink vannak (vö. JANCÓS ELEMÉR, Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai 28–9 és BENKŐ LORÁND i. m. 313–4). A társaság kezdeti munkájának szerves része egy normatív magyar nyelvtannak a megírása. Az 1794. május 29-én, a tizedik gyűlésen felolvasott javaslatokból nemcsak ez a cél derül ki, hanem világosan kitapintható GYARMATHI, SZENTPÁLI, ARANKA és BÖJTHI szerepe is: „1. A deklinációk kidolgozására alkalmasnak gondoljuk doktor Gyarmatit s fejevári tanácsbéli Szent Páli Istvánt. 2. A verbumok paradigmáit Aranka György atyánkfia nagy részént már kidolgozván, reméljük, hogy elkészíti. 3. A kézi grammatikácskát a tanulóknak számára, a *tiszt[eletes] Böjthi, doktor Gyarmati és közelebb nevezett Szent Páli István* úgy mint akik közül mindeddig egy-egy bővebb grammatikát írt, könnyebben elkészítheti.” (JANCÓS i. m. 167.) Hogy e mögött a terv mögött kész munkák álltak, nemcsak a megjelent nyelvtanok bizonyítják, hanem KAZINCZY FERENC egyik levele is, mert ARANKA GYÖRGYHÖZ írt válaszából kiderül, hogy a fent említett „verbumok paradigmáit” ARANKA kidolgozta, és elküldte KAZINCZYNak, különben nem válaszolhatott volna neki KAZINCZY ilyen formában: „Coniugatiód tempusainak, modusainak elnevezését nem értem. Időt veszek magamnak, hogy azokat dechiffirozhassam és akkor írok aztán.” (1794. KazLev. II, 359.)

2. Az ikes igék különleges ragozása éppen az anyanyelvjárás alapján RÉVAI MIKLÓSTól teljesen függetlenül merült fel a három erdélyi nyelvtanban. GYARMATHI SÁMUEL „Okoskodva tanito magyar nyelvmester” című munkájában (1794.) világosan megfogalmazza, hogy miért foglalkozik oly sokat az ikes ragozással, illetőleg a különféle ikes igék ragozásával: „1. *Jegyzés*: Minthogy az *ikbe* végződő időszók igen nevezetefek a' Magyar nyelvben, és a' tanulóknak-is nem kevés bajt okoznak; méltó azoknak tulajdonágaikról mindent feljegyezni, valami tsak azoknak könnyebb meg-tanulhatófokra utat mutat” (171). GYARMATHI valóban bemutatja az ikes igéket (172), az ikes igék ragozá-

sát (172—5, illetőleg 182—6, 207—9), végül pedig ragozási táblázatokat mellékel könyvéhez (a 227. laphoz kötve), és szövegeket közöl az ikes ragozás meg-létének bizonyítására (227—34). A feldolgozott anyagból levont következtetése teljesen naiv: „Jóllehet hogy a' mostani folyása szerint, a' Magyar nyelvnek, tsak valami tized része szenvedi meg az idő-fzőknak, hogy *ik*, légyen végzetek; de méltán gyanithatni, hogy valaha minden idő-fző *ik*-be végződött, a' mint azt ma-is némelly Magyar Orfzági helylységek bizonyítják, az hol így szólanak: *Ha engemet két a' maga házánál látik, tudom, hogy egy pint bort adik. A' puská nagyot pattanik. A' lábam a' fíkámló óldalon le-tsuszfszanik.*” (175.) Az idézet második része azért értékes, mert az ikes igék és az ikesség terjedésének viszonyát mutatja még akkor is, ha a belőle levont következtetés hamis.

BÖJTHI ANTAL az ikes igéket mint „közép-igék”-et tárgyalja „A' nemes magyar nyelv írásának, és szólásának tudománya” című, 1794-ben megjelent nyelvtanában (164), példákat sorol fel az ikes igékre (176. és 192. lapon), leírja az *eszik* (172—5), a *fázik* (181—4) és a *küszködik* (188—91) ige teljes ragozását minden időben és módban. Ennyivel azonban nem éri be, tanácsokat ad az ikes ragozás elsajátítására, s ezzel nyelvművelési elképzelését is papírra veti: „Most tehát ez a' kérdés, honnan tudhatod Te azt meg, hogy, mivel a' Tiszta Közép Ige soha két féle képpen *k*, és *m*, betűn ki nem mehet, hanem csak egygyiken mellyiken kell nékie ki menni? *F.* Ezt először nem másunnan, hanem az igaz, tiszta, Nemes ajaku Magyaroktól tanulhatod meg. *Másodszor:* Segítheted magadot azzalis, ha a' Közép Igének (: mikor abban kételkedel:) két formáját képzeled magadnak, *p: o:* Meg akarod tudni, mondatike: *Merevedek, merevedsz, mereved*, vagy pedig: *Merevedem, merevedel, merevedik*, már mellyik tetszik néked jobbnak? Nékem jobbnak tetszik *Merevedem, merevedel, merevedik*. Nékedis így fog tetszeni, ha csak Bitang Magyar Tejet nem szoptál. De *Harmadszor*, hogy ezeket mind egygy aránt talállyuk, azt egygy nevezetes jó Szótárban kellene meg határozni. És imé ez az a' botránkoztató kö melybe sokan belé botlanak, meg nem tudván különböztetni jól, mely Közép Igék mennek ki *k*, melyek *m*, betűn: 's innen a' Kívánó es Egybe kötő Módoiban szoktak illyen szókkal élni: *kölömbözzön, szomorkodgyon, gyönyörködgyön*, 's a' t. ezek helyet: *kölömbözzék, szomorkodgyék, gyönyörködgyék*. Sőt még a' Tiszta Szenvedő Igéketis, egybe zavavják [!] a' Parancsoló Igékkel.” (165—6.)

SZENTPÁLI ISTVÁN latin nyelven írt magyar nyelvtanában (*Grammatica hungarica*. 1795.) tárgyilagosan megállapítja, hogy a magyar királyság és az erdélyi fejedelemség területén másként beszélik a magyar nyelvet: „*Diversum esse in Inclyto Hungariae Regno, ac in Magno Transilvaniae Principatu, Linguae hungaricae ufum: nemo, Linguae hungaricae gnarus, ibit inficias.*” (V.) Szabálytalanságokat észlel, s ezeket nyelvtana előszavában (*Praefatio*) tíz pontban összegezi. Ezek között második szabálytalanságként tárgyalja az egyes szám 2. személyű *-l* és *-sz* rag összekeverését (VII—VIII), majd hetedik szabálytalanságként az ikes igék helytelen ragozását a magyarországi területeken: „*Septima Diverfitas in eo confistit: quod in modo Coniunctivo Verborum Neutorum in: ik, definentium, tertiae perfonae confundantur cum modis Coniunctivis Praesentis & Imperfecti temporum Verborum activorum, in Littera d & t, definentium. E. g. Juxta annotationes Verborum pag. 90. adpositas, a Verbo: tseleklfik, Coniunctivi tertia perfona eft: tselekedjk; in Hungaria tamen ufurpatur juxta formam activam taliter tselekedjen. A Verbo:*

tetfzik, Conjunctivi tertia perſona Praeteriti imperfecti eſt: tetfzenék; in Hungaria uſurpatur in *tetſzene*. Ita: *tſelekedne*, pro tſelekednék; ita *látſzana*, pro látſzanék; ita: *alunna*, pro alunnék; ita: *igyan*, pro igyék; *inna*, pro innék &c. Quae diverſitates, niſi ad unam reducantur normam, formae Verborum activorum ac neutrorum a ſe invicem diſtingui non poterunt; quorum formae alioquin a Paradigmatibus Verborum, in exempla adductorum, facillime erui ac cognosci poſſent.” (IX—X). Majd felemeli ſzavát az ikesség terjedése ellen: „Unde enatum eſt, ut diſtinctione Verborum, quo ad eandem tertiam perſonam non ſat lucide edocta, juxta quosdam Grammaticos inconditus & naturae contrarius introductus ſit uſus. Talia ſunt Verba: *Folyik*, pro foly; *hazudik*, pro hazud; *ragadik*, pro ragad; *ſzollik*, pro ſzoll, & his ſimilia: quae ſane evitanda potius, quam ſequenda ſunt.” (XV.) Minden ſzemélyben, számban, időben és módban végigragozza az *eszik* igét (136—8), néhány példát ſorol még fel, majd megjegyzi, hogy a *hazud* ige iktelen, úgy kell ragozni, mint a *lát* igét (139). Közvetlenül ezután „Exemplum Verbi tranſitivum ſeu ſtatistici, juxta formam Verbi indeterminati in Littera k definientis” címen ragozza végig a *látſzik* igét (140—1), megjegyzi, hogy ugyanígy kell ragozni az *eszméſzik*, *kezdődik* és *verődik* igét (141). „Exemplum Verbi Reciproci” címen a *vergődik* ige ragozási táblázatát mutatja be (144—5), egyéb hasonlóan konjugálható igéket ſorol fel (146). Ez a futó áttekintés is kétségtelenné teszi, hogy RÉVAI MIKLÓST BÖJTHI nyelvtanán kívül (vö. BRAUN MARGIT, Böjthi Antal nyelvtanáról. Budapest, 1917. 17) SZENTPÁLI grammatikája is megerősítette abban, hogy a ma ikes ragozásnak ismert, harmadik igeragozást felvegye nyelvtani rendszerébe, és *forma indeterminata secunda*-nak nevezze.

3. Hogy ezek a nyelvtankönyvek mennyire ismertek lehettek az írók körében, az mutatja a legjobban, hogy amikor BARÓTI SZABÓ DÁVID „Orthographia-, és grammaticabéli észre-vételek” című művében (1800.) „A’ Közép Igék” ragozásáról ſzól, lapalji jegyzetben hivatkozik BÖJTHIRE: „Lásd Böjthi Antal’ Grammatikáját” (75). BARÓTI már korábban, „Kisded ſzó-tár”-ában (1784.) felsorolta az ikes igéket, de ebben a részletes grammatikai művében hosszasan foglalkozik az igékkel és az igék ragozásával. Az ikes ragozás kérdéséről a „középigék” tárgyalása közben értekeznek: „A’ Közép Igék réſz ſzerént az Határozatlan Tſelekvők’ módgyára, réſz ſzerént pedig a’ Szenvedő Igék’ I-ső v. II-dik Táblájának Formájira hajtódnak meg” (75). Világosan látja az egész magyar igeragozás megzavarodását, RÉVAI MIKLÓSON kívül tulajdonképpen ő az, aki részletesen és behatóan foglalkozik ezzel a kérdéssel. Minden igeragozásbeli ingadozást számba vesz és értékeli. Nyolc pontban ſorolja fel a különböző ragozásban, ſzemélyben, számban, időben és módban található problémákat (75—82), majd igeragozási táblázatokat közöl (82—96), végül a legkérdésesebb igéket egyenként felsorolja, és egyenként meghatározza, hogy miként kell azokat ragozni. Ezek közül néhány bennünket érdeklő kérdést kiemelek.

Először is megdöbbentő, hogy BARÓTI milyen jól látta az ikes ragozás megbomlását: „Ezen meg-hajtogatásbann fok, és egygymással ellenkező útra ſzakadtak a’ Magyarok. Mert I-ször Mások az ak-ba végződött Igéket a’ Parantsoló Módnak 2-dik, ’s 3-dik egygyes ſzemélybenn így ejtik: *adgyál*, *adgyék*; *mondgyál*, *mondgyék*; — *kérjél*, *kérjék*; — *olvassál*, *-ék*; *tanítsál* *-ék*; *vegyél*, *-ék*; *legyél*, *-ék*; *repedgyél*, *-ék* ’s a’t. Ezek az egyenes Forma ellen nyilván vétének; ’s a’ Második Rendbéli Tſelekvő Igékben az értelmet-is felforgatták; mert p.o. *kérjék*, *vegyék*, ’s a’t. a’ Többes számbann vannak a’ jó

Magyaroknál.” (75—6.) Ugyanitt foglalkozik az egyes szám 2. személy -l és -sz ragjának ingadozásával, követeli a pontos megkülönböztetést, de megjegyzi, hogy „Valami fízint lehetne adni az ilyeneknek: olvasol, -keresel, -halálzol, -vadálzol, s' a't; mert olvasz, keresz, 's a't, nem igen kellemetes hangúak” (76).

Továbbá megállapítja, hogy „Mások abban a' tévelygésbenn vannak, hogy minden Közép Íggének az első személye a Jelentő Módbann k-val végződik mindég, m-mel pedig loha fem: 's ezért másoknak-is ilyen el-fajúlt Íggel akarnak kedveskedni: e/fzek, i/fzok, alu/zok, tselekedek, gondolkozok — egyek, igyak, alugyak — ennék, innék, tselekednék 's a't. Ezen utólsók jól mondatódnak az 3-dik személyről, rofzfú az elsőről... Következésképpen (a' rofzfú fundamentomon tovább építvén) helyefeknek tartják lenni az ilyeneket-is: eve, iva, egyen, igyon. Igen-is helyesek ezek akkor, mikor ezen Név-Mássaival mondatódnak: engem', téged', minket, titeket... 's a't. p. o. engemet v. tégedet — e/fz, i/fz, eve, iva, inna, enne. — De ezek már valóságos Tselekvő ertelműek.” (77—8.) Roppant érdekes, ahogyan továbbfűzi SZABÓ a gondolatait, s még érdekesebb a végkövetkeztetés: „Sokann azt tartják az m-be ki-menő Közép Ígéről, 's egyzersmind a' tódom, és tődöm végű Szenvedőkről-is, hogy a' Fogláló v. kötött módbann-is egygyes számú 3-dik személynék végzetit (ha a' kellemes hang meg nem fértődik) na-val, v. ne-vel fel-tserélhetjük, 's mondhatjuk, p. o. bofzfzonkodna, adaközna, hadakozna, inna, rontódna, bántódna — enne, gyönyörködne, engedelmeskedne, törődne, mérgelődne, vétetődne, 's a't. Ezen állítás helyes, kivált a' versre nézve. Mert 1-ször a' na, ne és nék végzetek közül melyik hangzik szebben? a' két első-é, vagy az egygy utólsó? Mert 2-odszor, arról kételkedni sem lehet, hogy az Első Rendbéli Ígékkel nem a' nék, hanem a' na végezet sógoros. Azért azt azzal fel-tserélni miért nem lehetne akkor, mikor a' fel-tserelés által az értelembenn semmi leg kissebb zavarodás sem következik?” (78—9.)

Hasonlóan vélekedik az elbeszélő múlt egyes szám 3. személyű ragjának a szabályostól eltérő alakjáról: „okoskoda, adakoza — engedelmeskede, töröde — 's a' t. Az ilyenekben az értelem lérelem nélkül megmarad ugyan; de az a, e itt nem hangzik olly jól, mint a' na, ne minden Ígékben. Tehát tsak azokbann vehetjük-bé ezen most mondott fel-tserélést, a' mellyekben mind a' kettő (t. i. értelem, és hang) épségben marad.” (79.)

A felszólító mód egyes szám 2. és 3. személyben elismeri a kettős alakok meglétét, és a következő indoklással tartja elfogadhatónak: „Mind ezeket bízást el-fogadhatjuk (jóllehet a' regulákat e' részben nem követik.) mert 1-ször. Az értelem megmarad. 2-szor Kivált az 3-dik Személyre nézve, sokkal szebb öfzve-hangzást okoz ebbenn a' magánnhangzóknak rendefebb, és természetesebb fel-öfztásával a' gyon, v. gyen, v. gyön, hogysem az egygy szám-talanfzor elé-forduló gyék végezet. Azonbann a' gyék végzettal-is (mint régula szerént valóval; 's mellyet a' régibb Írók nagyonn kedvellettek, 's a' mostaniak közül-is sokann kedvellenek) egygyenlőképpen élhetünk. Nem látom, miért vólna a' Második Személyre-is ízebb, p. o. bofzfzonkodgyál, törödgyél, alugyál, fekügyél, bántodgyál, hozódgyál, vitetödgyél, 's a' t. hogysem bofzfzonkodgy, törödgy, alugy, bántodgy, hozódgy, vitetödgy, egy ízotaguak (mellyből sem értelembéli kéttőség, sem kelletlen hang nem támad) el-tsípese miatt.” (80.) Érvként a tárgyaz ragozás felszólító mód egyes 2. személyének kettősségét hozza fel (81).

Az utolsó pontban nyíltan kimondja, hogy bizonyos szabadságért küzd az igeragozásban: „Mások pedig minden hibákat, mellyeket

ki-jegyeztünk, el-mellőzvé, azon kevés szabadságot, melyet a' 47-dik, és 48-dik szám alatt fundamentomos okokból helybenn hagyunk, sem akarják meg-engedni; hanem a' Tselekvő, és Szenvedő Ígék' Formájit szoroslann megtartván, mindenkor csak ezek szerént szokták meg-hajtogatni a' Közép Ígéket-is. De ezek a' fellyebb említett okokra nézve, minket illy rövid pórázra nem foghatnak; sőt magok sem érik-el a' tökéletességet a' Szenvedő Ígék' meg-hajtogatásabann: mivel ezeket (a' mit mi nem tselekszünk, vagy leg alább el-kerülni kívánunk) sokszor öfzve-keverik a' Parantsoló Ígékekkel; és így az értelmet-is kétfélegessé teszik, ha a' meg-hajtogatást magábann tekéntyük, a' mint majd meg fog nyilván mutatódni." (81.) Igeragozási táblázataiból ez valóban kiderül (82—5). A ma változó ikes ígéknek nevezett kettősséget is számba veszi (94), és ezt a megjegyzést fűzi a kétféle ragozáshoz: „a' két ellenkező módonn belzélők közül ki első, ki -3-dik személyt fog érteni" (95), illetőleg: „azt jól észre kell venni, hogy ha változni talál a' vezér-betű, változni fog a' kimenetel-is p. o. *omlik*; *omol-ok-na*, *-hat*, *lyon*, 's a' t. A' kellemetes hangnak a' fül, az értelemnek az elme, bírāja" (96).

Grammatikai észrevételeinek további részében pontosan felsorolja, hogy mely ígéket kell ikesen és melyeket kell iktelenül használni (98—107). BARÓTI SZABÓ egész könyvéből kiderül, hogy pontosan és jól ismerte az igeragozás körül kiobbanni készülő vitát, s a maga józan és tudományosnak is mondható leírásával hozzájárult ahhoz, hogy az írók el tudjanak igazodni ebben a zavaros kérdésben.

Az írókat már lassan kezdte komolyan érdekelni az ígék ragozása. ANDRÁD SÁMUEL „Elmes és mulatságos rövid anekdoták" című (I. darab. Bécs, 1789.; II. darab. Bécs, 1790.) munkájának bevezetésében őszintén megvallja, hogy egy-egy nyelvi kérdésben bizonytalan: „Némely szóknak leírásában igen bizonytalan voltam; mert a' 'száj-járás ezt-is amazt-is jónak tartván, kételkedtem p. o. hogy *atyámat* irjak-e vagy *atyámat*, *erőlködjön* e vagy *erőlködjek*, *könnyebbedjen* e vagy *könnyebbedjék*. Az ilyen esetekben különben, hogy a' Nyelv annál inkább könnyebbedjen, arra sem vigyáztván, hogy némely nagy Hazafiaknak értelmek szerént *vocalium litterarum varietas delectet*... én igen szeretném azt követni, hogy azok a' *vocalis*-ok maradjanak-meg inkább a' 'szóban, melyek egy-máshoz közelebb járulnak hangokkal. És így a' három említett példákban az első 'száj-járás lefzen a' jobb" (XVIII—XIX.)

4. Az írók tudatos megjegyzéseinek kialakult írásgyakorlat volt az alapja. Az erdélyi provinciális köznyelv írott nyelvi, hivatalos stílusának tükröződése az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság jegyzőkönyveinek szövege (vö. JANCÓS i. m.). Az ügyirat természetéből következik, hogy az ígéket 3. személyben találjuk. Ezekben jól megfigyelhető az ikesezési folyamat is. K i j e l e n t ő m ó d b a n: „hogy annak világot szerezen... más szép vagy közhasznú tárgyaknak közönségessé tételével *eshetik*" (1796: 206), „Hogy ami újság a tudományok és mesterségek rendiben Európában *esik*, a Társaság eleiben tétessék" (1801: 311), „A vár Vaskó kősziklán *fekszik*" (1797: 250), „megmuttatik, hogy nem ég lánggal és hamar *megaluszik*" (1796: 201), „mint a feljebbekből *kütszik*" (1793: 136), „amiatt egész érdemnek *ki* nem *tetszik*" (1793: 138), „az írás mélyen *látszik* a táblán" (1796: 199), „ahová *illik*, a jelentő levelet megadják és küldjék" (1796: 215), „ítéletén és választásán a Társaság *megnyughatik*" (1796: 215), „*Igyekszik* a Társaság mind a két hazában az esméretes jobb-jobb hazafiait... megtalálni" (1793: 144), „kinek a Társaság minden lehető segedelmét *igyekezik* nyújtani" (1793: 135), „másra nem

emlékezik” (1795: 173), „általadódik esperest Cserei József atyánkfíának bővebb vizsgálat és a tanácsnak téendő tudósítása végett” (1801: 311), „tudósítván annak az állatnak a helyéről, honnan jó és hova *takarodik* vissza” (1797: 243), „Más nem tudja azt a becsületet meggondolni, mellyel nemzetének s a közönségesnek tartozik” (1793: 135), „a nyelvkülönbségekről nem úgy *gondolkodik*” (1793: 136), „Ennek tárgyairól pedig így *vélekedik*” (1793: 141), „terhes foglalatosságai miatt nem utasíthatta és nem is *érkezik* utasításokra” (1794: 159), „mélt. gr. Teleki Mihály úr . . . *megérkezik*” (1798: 286), „Aranka György egy rövid beszéddel kinyitja az ülést, mely szóról-szóra így *következik*” (1793: 130), „csak a szerzővel *bajoskodik*” (1798: 266), „erről a gyűlés *tanácskozik*” (1798: 281), „Mi az igaz, a hazugság *különbözik-e* etice gondolva a nem igaz-mondástól” (1803: 315), „[vizsgáltassék meg] hogy a munka felosztása s kidolgozása a Társaság és egész institutum céljaival *egyezék-e?*” (1797: 239), „és a munkát adja sajtó alá, amint Hochmeister úrral jobban *egyezhetik*” (1796: 206), „Midőn valamelyik titoknak atyánkfia innét *elutazik*” (1794: 156), „a több munkáit is, melyeket kiadni *szándékozik*” (1793: 147), „jóízű kiadásokban *dolgozik*” (1793: 137), „A sima márványra olvasztott meleg fagygyúba mártott pennával betűk íratnak, az írásra választóvíz töltetik, egy darabig rajta áll, letöröltetik s az írás *kiormózik* s olyan lesz, mintha a márványból nőtt volna ki” (1796: 199), „minden léptén *hibázik*” (1793: 135). A kor ingadozó igéi: „Azonban az idő eltelvén, a gyűlés *eloszlik*” (1797: 246), „Ezzel a gyűlés *elbomlik*” (1801: 309), „A gyűlésbe semmi nem *foly*” (1796: 213). — F e l s z ó l í t ó m ó d b a n „a Társaság ne *késsék* véle” (1796: 209), „olyan kidolgozásában, melyből *kitessék*, hogy” (1796: 206), „végeztetik, hogy . . . véle *akludjék meg*” (1796: 203), „*Igyekezék* a titoknak mindenkiről illő és hiteles tudósítást venni” (1797: 251), „hogy . . . *cselekedjék* aszerént, mint ő exc[ellenciája] parancsolja” (1797: 255), „anélkül, hogy . . . fordítások körül *forgolódjék*” (1793: 137), „Ugyanerről *értekeződjék* a Társaság titoknokja az itt lévő társakkal is” (1797: 243), „a nyelv azáltal *gyarapodjék*” (1793: 137), „a szép tudományokkal és mesterségekkel *esmerkedjék*” (1793: 137), „aziránt előre *gondolkodjék* a Társaság” (1797: 233), „azalatt más előlülőkről *gondolkozzék* a gyűlés” (1794: 159), „Némelyik az kíványa, hogy a Társaság csak a nyelven *dolgozzék*” (1796: 206). — F e l t é t e l e s m ó d b a n : „s a közjó előmozdítására hasznosnak látnák, ha a Társaságnak *tetszenék* két biztosokat kinevezni” (1798: 285), „hogy . . . előbb a közönségnek tekintetét *igyekeznék* megnyerni” (1801: 309), „Ami pedig még ezekben *fogyatkoznék*” (1793: 135), „ezen Társaságnak elküldeni *szándékoznék*” (1801: 308), „míglen a Társaság tagjainak nagyobb része *eloszlanék*” (1801: 311). A *kelletik* ige hatására alakult ki a *kellenék* igealak is „azért ezeknek tisztába hozására valakinek Csíkba *kellenék* menni személyesen” (1797: 238), vö.: „a Társaság jelentő leveleire érkezendő válaszokból *kelletik* azt kinézni, hogy” (1794: 167).

5. A r a n k a G y ö r g y műveiből feldolgoztam a „Júlia levelei Ovi-diushoz” [Kiad. KAZINCZY FERENC] (Kassa, 1790.) és „A’ budai basa” [Kiad. GÖRÖG DEMETER] (Bécs, 1791.) című művét, valamint „Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai” című gyűjteményből Aranka röpiratait (Egy erdélyi magyar nyelv mívelő társaság fel-állításáról valo rajzolat . . . Kolozs-vár, 1791. A’ magyar nyelv mívelő társaságról ujjabb elmélkedés. H. n. 1791. stb.). Aranka szövegeinek kiadásakor az igék használatát senki sem korrigálhatta, még Kazinczy sem, hiszen Kazinczyt ebben az időben még nem érdekelte az ikés ragozás. Egyébként Aranka igeragozása tökéletesen beleillik

abba a képbe, amelyet a magyar nyelvtudomány eddig az erdélyi ikes ragozásról kialakított magának (Vö. SIMONYI ZSIGMOND, Az ikes ragozás története: Nyr. XXIV, 444–5 és 495).

A kijelentő mód egyes szám 1. személyében mindig *-m* ragot használ: „*esküszöm . . . örökké szertetlek*” (Júl. 32), „*hogy kérését tellyesíteni igyekezem*” (67), „*A tudós uraknak barátságokhoz s hazájok szertetéhez való bizodalomból cselekszem*” (ErdIr. 1795–96: 197), „*minden jó-tétidről háládatosan emlékezem*” (Júl. 60), „*Főbb közfönettel tartozom Liviának*” (117), „*Én veled együtt úgy gondolkodom . . . hogy*” (62), „*hogy irtózás nélkül nem gondolkodhatom róla*” (77), „*Úgy vélekedem, hogy*” (ErdIr. 1791: 116), „*Éppen semmit sem kételkedem*” (Júl. 10), „*magamnak hízelkedem*” (108), „*Hízlekedhelem magamnak, hogy*” (83), „*nem tsudálkozom*” (18), „*De hogy tsudálkozhatom rajtad?*” (5), „*Bátorkodom ezért a jelenlevő hazafi társaimnak közönségesen elejekbe terjeszteti*” (ErdIr. 1791: 123), „*Nyughatatlankodom, kétségeskedem*” (Júl. 26), „*engedelmeskedem*” (103), „*Tsak bánatommal foglalatoskodom*” (122), „*én meg is elégfzem ezzel a' réffzel*” (108), „*mondani meg-nem szünöm*” (37). — Kevés adat van az egyes 2. személyre, de következetesen *-l* a ragja: „*meg-nyugfzol és te is azon a' bizonyos hiedelmen*” (Júl. 37), „*Midön a' gyönyöröségekre emlékezel [!]*” (102), „*gondolkodol*” (10). — A 3. személyre igen sok példa áll rendelkezésemre, a hely szűke miatt azonban csak néhány érdekes adatot emelek ki: „*Hentze . . . Turnanba lakik*” (1797: MNy. XLVI, 64), „*mennél nehezebben esik el-múlások*” (Júl. 23), „*halasszák máskorra, míg a dolog jobban megéri*” (ErdIr. 1798: 277), „*egy kissé csudálatosnak látszhatik*” (ErdIr. 1791: 93), „*Olyan tárgy körül forgolódik*” (1791: 94), „*olylan köntösbe öltöztetik, hogy többé tellyességgel meg-nem esmerfzik*” (Júl. 44), „*hogy már mintegy maga idejét elérő ifjú, kikéredzik dajkája öléből*” (ErdIr. 1798: 274), „*nevekedik bizonytalansága*” (Bud. 43), „*két ellenkező sors között küszködik*” (ErdIr. 1791: 102), „*mennyire emelkedhetik-fel*” (Bud. 15), „*melly természetemmel . . . ellenkezik*” (Júl. 57), „*ettől származik szeretet*” (ErdIr. 1791: 111), „*a' mi szokásunk Erdélybe különbözik*” (1798: Kaz: Lev. I, 296). Egyéb igékre is elsősorban az ikesség jellemző: „*Alig végezte, azonban lépik-bé Caesar*” (Júl. 41), „*a házba lépik be egy figyelmetes vizsgáló ember*” (ErdIr. 1791: 95), „*El-jő talám az az idő, mikor mostani titkom titkom lenni meg-fzünik*” (Júl. 5–6), „*egy-réffe az éjtfzakának el-telik azzal a' mulattsággal*” (61), „*el-tünik minden felle*” (26), „*megtörténik, hogy*” (ErdIr. 1791: 112), „*szabadjába bánik az uralkodója fejével-is*” (Bud. 57). Egy ige azonban iktelen: „*Ezektől elég segedelem gyűl*” (ErdIr. 1798: 275).

A felszólító módban is nyomon követhetjük az ikes ragozást. Egyes szám 1. személyben: „*hogy néked tesszem*” (Júl. 98), „*hogy előtted titkolódjam*” (65), „*Alig vólt annyi időm, hogy fel-öltözzem*” (42), „*hogy . . . feddőléssel di viaskodjam*” (101), „*nem marad semmi reménységem, mellyhez támaszkodjam*” (97), „*rólad ne gondolkodjam*” (22), „*találkozam veled*” (40), „*engedjed hogy gyönyöröségeimről el felejtkezsem*” (128), „*hogy a' szerelemmel, veled és magammal meg-elégedjem*” (62), „*hogy annyira nyughatatlankodjam?*” (59), „*hogy Caesárnak engedelmeskedjem*” (97), „*bátorkodjam*” (ErdIr. 1791: 106). — A 2. személy adataiból bizonyos ingadozásra következtethetünk: „*meg ne botránkozzál*” (Júl. 125), „*szünj-meg elmés kínaidat a' tengeren is által küldeni*” (125). A 3. személyben következetes a ragozás, csak azokban az igékben találunk ingadozást, amelyeknek ikessége egyébként sem állapotodott még meg ebben a korban: „*és e' bírál arra, hogy . . . Drinápolyba lakjék*”

(Bud. 56), „hogy annak az ábrázat képét úgy írja, hogy előtted kellemetesnek tessék” (Júl. 10), „hogy igyekezzék a' Basával . . . beszélni” (Bud. 23), „Hogy erről, s több számtalan ilyenekről meggyőződjék” (ErdÍr. 1791: 94), „hogy . . . jól kezdődjék” (1791: 118), „Úgy, hogy a titoknak számadással tartozzék” (1791: 104), „nemcsak a fordításnak semmi bűze, amint mondják, ne érezzék rajta” (1791: 115), „Hogy . . . hazánk és nemzetünk más pallérozottabb nemzetekkel . . . esmerhet és értelem világába is vetélkedhessék” (1791: 119), „a nemzeti nyelv műveléséről gondolkozzék” (1791: 93), „szabadon gondolkodhassék” (Júl. 110), „el-végzi gyorsan magába hogy el-bujdossék” (Bud. 17), „a nemes haza méltán meglegedhessék” (ErdÍr. 1791: 118), „hogy . . . a Társaság igen hamar nőjen és szaporodjék” (ErdÍr. 1798: 275), „hogy gyökeresedjék [a társaság]” (1798: 275), „hogy . . . rajta győzedelmeskedjék” (Júl. 87), „hogy edgy darabig serényen dolgozzék” (Bud. 27), „olyanokat készítsen és dolgozzék . . . könyveket kidolgozzon” (ErdÍr. 1791: 112), „hogy az . . . szűnjék meg” (Júl. 123), „soha Tibériusnak nem jutott volna eszébe is hogy töle meg-váljon” (81), „Hogy a n. magyarországi és erdélyi magyar nyelvből két különböző nyelv ne váljék” (ErdÍr. 1791: 96–97), „Haszontalan gyűlésekkel s tanácskozásokkal ne teljék hiába az idő” (1798: 276), „hogy a' dolog tovább [!] is folyjon” (Júl. 83):

A feltételes módban következőes a ragozás. Egyes szám 1. személy: „Uralkodnám mindenkor a' te fziveden” (Júl. 98), „mintsem egy szempillantatig is kételkedném rajta” (ErdÍr. 1791: 102). — 3. személyben: „az öröm sem esnék olyan jól, ha” (Júl. 29), „netalán könnyen megeshetnék, hogy” (ErdÍr. 1791: 94), „ha az nem tetszenék” (Bud. 23), „melly nékem tet/fzhetnék” (Júl. 98), „szükségesnek látszanék, hogy” (ErdÍr. 1791: 104), „mellyeket tsak azért tselekednék, hogy” (Bud. 43), „a felséges fő k[ormányszéki] igazgató tanács itt Kolozsvárott megállapodhatnék” (ErdÍr. 1791: 100), „mennyivel tartoznék . . . a' mivel hazájának tartozik tellyesítése” (Bud. 65), „ha kedvek addig nem változnék” (ErdÍr. 1791: 122), „ámbár kevés tehetséggel érkeznék” (1791: 102), „Bátorkodnék a' szerelem Istenével szembe szállani, bár nagyobbban tudná” (Júl. 50), „Az igazi meg-tagadás pedig fzivből származnék nem tsak a' fziából” (Bud. 43), „úgy múlték-el életem mint egy álom” (Júl. 53). Megtaláljuk az ikesegett *kell* igét is: „a' városnak . . . megkellenék vétetni” (Bud. 73).

Aranka használt elbeszélő módot, sőt ki is fejti, hogy a különböző igeidőket összekeverik. Ekkor írja, hogy „így szoktunk szólani: megyek vala a piacon, mikor sat. találkozám egy emberrel, jött a kapu felől” (ErdÍr. 1791: 94). 3. személyben: „a' Hertzeg Beaufort elesék” (Bud. 64), „Silviánus Lakadalma tegnap meg-esék” (Júl. 47), „Silviánus meg-esküvék, hogy” (48), „meg-tetszék az ő katonás viselete” (Bud. 57), „feleletével . . . meg-elégedék” (Bud. 57), „nem válék-meg bú nélkül Bendertől” (70), „El-telék végtére az a' két nap is” (Júl. 16).

6. Gyarmathy Sámuel levelezéséből is az ikes ragozás pontos használatát követhetjük nyomon. A kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személyben: „mig t. i. itt lakom” (1797: MNy. XLVI, 61), „még ott is valamit nemzetem hasznára szülni igyekszem” (1799: MNy. XLVI, 249), „Igyekszem annak is végire menni” (1797: MNy. LXVI, 61), „látván hogy véle egy gyökeren rágodom” (1797: MNy. XLVI, 62), „Megegyezésről semmit sem kételkedem” (1794: MNy. XL, 222), „Bátorkodom még egyszer emlékeztetni a'

Mlgos Urat joltevő ígéreteré" (1799: MNy. XLVI, 249). — 3. személyben: „hegyen *lakik*” (1795: MNy. XL, 360), „Kár hogy nem Göttöngába *lakik*” (1797: MNy. XLVI, 62), „Melly, ha adig, mig itt mulatok, *meg esik*” (1797: MNy. XLVI, 65), „ha Istennek *tettzik*” (1794: MNy. XL, 221), „Ebből hát az *láttzik ki*, hogy” (1795: MNy. XL, 361), „hol *dolgozik?* vagy *nyugszik?*” (1797: MNy. XLVI, 64), „*igyekszik* annak plántálásában” (1796: MNy. XL, 364), „mellyel . . . *ditsekszik vala*” (1794: MNy. XL, 224), „Igy *tselekszik* ezen mostani nagy munkájával is” (1797: MNy. XLVI, 62), „Minden ember nagy tisztelettel *emlékezik* azon szertelen nagy munkákról [!]” (1794: MNy. XL, 221), „Az első rendbe is mindjárt így *kezdődik*” (1798: MNy. XLVI, 156), „Ez a Nagy Politicum Corpus terhes nyavallyakkal *küszködik*” (1798: MNy. XLVI, 157), „olly keringő utakon *verekedik* oda minden küldemény” (1794: MNy. XL, 223), „öszvehasznításával *foglalatoskodik*” (1794: MNy. XL, 221), „mellyik mennyit *dolgozhatik* 12 órák alatt” (1796: MNy. XL, 364), „melly *külömbözik* az Itől” (1796: MNy. XL, 363), „Breithopfnak is irtam . . . *Megválnik* mit felel” (1794: MNy. XL, 223), „egy sing ilyen puha vastag fonalbol *nyulik* öt hat singnyi fonal” (1796: MNy. XL, 363), „Tsak ket correspondentiával szinte 9 holnap *telik*” (1797: MNy. XLVI, 61).

Felszólító mód egyes szám 1. személyre csak egy bizonytalan adat van: „nem következik, hogy . . . soha többet ne *utazhassak*” (1794: MNy. XL, 221). — 3. személyben: „ollyan rendelkezéseket tettem, hogy Kolosvár ezután közel *essék* Göttíngához” (1798: MNy. XLVI, 154), „addig ne *nyugodjék*, mig, nagy részt el nem végzi munkájának” (1797: MNy. XLVI, 63), „lássá a világ *rágódjék* rajta, a ki szereti meg emesztí, a ki nem ki hányja” (1794: MNy. XL, 224), „Ezt a levelet hát, hogy egy néhány minutával hamarabb *érkezzék*” (1798: MNy. XLVI, 153), „melly hogy *el* ne *tévelyedhessék* [ti. a levélben küldött kézirat]” (1794: MNy. XL, 223), „a mi egy gazdanak kell, minden *kiteljék*” (1798: MNy. XLVI, 156), „valora ne *váljék*” (1798: MNy. XLVI, 157).

Feltételes mód egyes szám 1. személyben: „vád alá *eshetném*” (1798: MNy. XLVI, 154), „tudomány szerető Grofokat is arra *igyekezném* venni, hogy” (1812: MNy. XLVI, 250), „Én a legnagyobb gyönyörűséggel *dolgoznom* rajta” (1798: MNy. XLVI, 155). Harmadik személyben: „Nagy öröömre *esnék*; ha” (1797: MNy. XLVI, 64), „*Meg eshetnék*, hogy” (1795: MNy. XL, 360), „de *fel kopnék* az állam” (1798: MNy. XLVI, 155), „ha itt Bétsbe velem parantfolni *tettzenék*” (1799: MNy. XLVI, 248), „hogy ha *találkoznék* vagy egy Svecus Tudos, ki velem correspondálni szeretne” (1797: MNy. XLVI, 64).

Az elbeszélő múlt egyes szám 1. személyben: „mellyekre ő nekem mind egyig megfelelően, a dologba sokat *világosodám*” (1796: MNy. XL, 362). A 3. személy pedig bizonyítja, hogy a *folyik* ige Gyarmathi nyelvében is iktelen volt: „Eddig *foja* az Erfurti tudositás” (1796: MNy. XL, 365).

Nyelvtankönyvének cédulázás útján való feldolgozása megdöbbentő eredménnyel járt. Példamondataiból (nem az igeragozásra, hanem a nyelv más szabályaira vonatkozó példáiból) kiderül, hogy Gyarmathi összegyűjtötte saját nyelvhasználatának ikes igéit, s példamondatait úgy alkotta meg, hogy egy-egy igének lehetőleg minden időben, módban és személyben meglegyen a természetes nyelvi környezete, s ezzel könnyebben sajátíthatassák el az ikes ragozást. Az összegyűlt rengeteg adatból néhány érdekes, a nyelvjárásra is jellemző példát mutatok be.

Kijelentő mód jelen idő egyes szám 1. személy: „*ithon lakom*” (I, 154), „*Ha husételt nem efzem, úgy tettzik jól fe lakom*” (II, 206), „*jól lakom, borral, kenyérral*” (II, 123), „*efem*” (I, 202), „*A'kor efzem én jó ízüt, mikor a' szegény anyám főztiből efzem*” (I, 352), „*Álva nem ehetem*” (II, 87), „*Nem ifzom, nem kívántatik több*” (II, 218), „*Nem kéfem a' munkával, hamar ki-adok, fel-adok rajta*” (II, 173), „*Belől fekfzem*” (II, 102), „*Az Iftenben bizom. Rád bizom magamat . . . A'hoz nem bizom*” (II, 178), „*Efzem, ifzom . . . nyugszom*” (II, 54), „*Nem nyughatom tölle, miatta*” (II, 134), „*Mire mo'sdom, hízen meg-mosdatott a' bába mikor kitsiny voltam . . . Én ki-mo'sdom közülletek, foha veletek többé nem tartok*” (II, 233), „*aggódom . . . törődöm*” (II, 54), „*Én pedig nem tépelődöm lenkivel*” (II, 257), „*Öltözöm, öltözödöm, övedzem köntösbe*” (II, 116), „*Bövälködöm . . . borral, kenyérral*” (II, 123), „*PéNZ nélkül szükölködöm*” (II, 128), „*Éjjel alufzom, nappal dolgozom*” (II, 124), „*szándékozom*” (II, 72), „*Ifzom ifzom én néha, egy egy kevés bort is, de a'tol bizony nem részegfzem-meg*” (II, 58), „*El-válom . . . a' Feleségétől*” (II, 119), „*Menekedem, meg-szünöm, a' munkától*” (II, 119), „*botlom*” (I, 45), „*ofzlok*” (I, 45), „*jövök, kelek, növök, omlok*” (I, 177), „*bomlom*” (I, 44), „*hajlok*” (I, 45), „*Soha fem hazudok többet*” (II, 159). — 2. személyben: „*Ki-mellett lakol?*” (II, 105), „*de tsak hamar le-efel a' lábadról*” (I, 283), „*Ha efzel-is, ha nem-is mind egy*” (II, 231), „*Nem kapfz, nem észel, Nem ifzol benne*” (II, 117), „*Te a' folyamatból ihatol*” (II, 136), „*Kiben bizol? Az Iftenben*” (II, 40), „*Talám nem nyughatol töllem?*” (II, 121), „*Nekem nem kellefzfz, ha tsak ilyen verfeket ellefz*” (II, 214), „*Mellyik köntösbe öltözöl?*” (II, 41—42), „*Ugy dolgozol hogy majd megölöd magad, magadat*” (I, 126), „*A' helyett hogy kártyázol, jobb volna tanúlnál*” (II, 130), „*Ha egyszer kétszer ifzol, nem részegfzel-meg*” (I, 283), „*Egyfzer én hozzám, málfzor ő hozzá hajol sz Kati*” (II, 201), „*Ki-tettzik, ha hazudfz*” (II, 257). Az iktelen igék személyragja az -sz: „*Kit keresfz?*” (II, 40), „*Meg-kapod, a' mit keresfz*” (II, 212). Természetesen ezt nem lehetett tökéletesen végrehajtani, amint ezt az *ellik* és *ellesz* példa mutatja.

— A 3. személy: „*Fel-kopik az álla ha lokáig itt lakik*” (II, 218), „*Öfzfel mindenkor fok eső efik*” (II, 114), „*Efik a' hó*” (II, 55), „*Eső efik. Hó efik, havaz*” (II, 185), „*tsak egy magánhangzó efik közibe*” (I, 43), „*Egyik efzik, máfik tántzol*” (II, 55), „*Étten efzik*” (II, 86), „*Efzik a' mit efzik*” (II, 75), „*Mind egyre ifzik vagy kell, vagy nem*” (II, 214), „*Itton ifzik*” (II, 86), „*égyetlen égy fiam terhes himlőkben fekfzik*” (I, 119), „*a'hol apád halva fekkfzik*” (I, 123), „*Az Iften nem kéfik, nem fem nem fiet*” (II, 211), „*A' fok lármától a' befzéd fem hallik*” (II, 120), „*Dudorog a' ki fázik*” (II, 275), „*Bizik magába, magához*” (II, 227), „*Nagyokat ugrik a' varas béka*” (II, 277), „*Borjut ellik a tehén*” (II, 73), „*Sokat nyugfzik a' reft*” (II, 73), „*Sokat törődik, aggodik, tsuklik, eméfstődik*” (II, 74), „*Törekedik, vagy törődik a' fia halálán*” (II, 259), „*Szomfzéd afzfzony mindenkor Patikai mosdóval mosdik*” (II, 233), „*a'ki nyárban hever, 's télben szükölködik*” (II, 167), „*más sok említett dolokban mások felett bövälködik*” (II, 278), „*Ejjet napot egygyé teszen, a' nyit dolgozik*” (II, 256), „*a'ki nem született Magyar . . . ez ellen gyakran hibázik*” (I, 177), „*A' nyit utazik, esküfzik*” (II, 74), „*Ma útazhat nyóltz mért földet*” (II, 73), „*Ö keme látom minden nap jól efzik ifzik, dorbézol, vefzteget, kártyázik?*” (II, 160), „*Mindjárt mindjárt meg-részegfzik*” (II, 95), „*Ott, a'hól az ut két felé válik*” (II, 261), „*Egy kevefet szünik, játtzik, kopik*” (II, 74), „*Egy kevélfé szünik*” (II, 74), „*Sokat botlik a' ló*” (II, 73), „*Omlík a' viz. Ki-bomlik a' varrás. Le-omlik a' köfal*” (II, 91), „*Sok réfzre ofzlik a' jófzág*” (II, 237), „*A' balha nagyot*

szökök . . . Magaffat *szökök* a' víz" (II, 253), „Ez a' gyermek mindjárt *ki-szökök* a' házból" (II, 262), „Kényeffen *lépik* . . . Nem tudja az ember mire *lépik-ki* a' házból" (II, 227), „Ezeknek meg-fontoláfa után, már bátran *léphetik* a' tanuló, a' következő két Tábláknak vi'ssgálásokra" (I, 135), „Itt leg-ottan *szemibe tűnik* a' gondos olvasónak, hogy" (II, 131), „*Gyűl* a' pénze, szaporodik" (II, 199), „*Foj* a' víz. *foj* ez a' fazék, meg-van hafadva . . . Jól *foj* a' multság. Jól *foj* a' te dolgoz. A' Fufzujka *fel-foj* a' karora . . . Ja *ki-foj* a' perem, meg-fizettek" (II, 194), „Nagyra *vágyik*" (II, 233), „Azonban a' Magyarban még majd gyakrabban *történik* az ellenkező" (II, 164), „Jói *tsu/z* a' szán . . . Néha a' tsigeris *el-tsu/z*, ha bor nints. Unom az olyan embert, ki-mások előtt alatonul *tsusz mász*, mint a hizeldő [!] kutya" (II, 261), „A' kis gyermek még nem jár, hanem tsak *mász* egy keveffet" (II, 74). „A' medve fára *mász'*" (II, 229), „Nem nézhetem (azt) a'ki *hazud'*" (II, 158). Sajnos nem áll módomban mindazt a példát felsorakoztatni, amely az ikesedési folyamatra utal. Inkább azokat emeltem ki, amelyek körül abban az időben vita folyt.

Felszólító mód egyes szám 1. személy: „Nem hagyta, hogy *egyem*" (II, 199), „Hibás így: *Folylyak. Follyak*. Jobb így? *Fojjak*" (I, 379, példa a helyesíráshoz). — 2. személy: „*Egyél* a' mig tart benne" (II, 254), „a' leprő pálinkából ne *igyál*" (II, 243), „*Fekügy* faltól, lábtól, főtől" (II, 120), „Belől *fekügyél*" (II, 136), „*Futamodj* a' piatzra" (II, 195), „*Forgolódjál!*" (II, 55), „Kérlek ne *részegeskedjél*" (II, 76), „*Ofzolj* innét" (II, 237), „Többé az én házamba *bé-ne lépj*" (I, 274), „*Szoljál, lépjél*" (I, 210). — 3. személy: „*Tefsék* bé-jöni" (II, 158), „A' gyermek hadd *fekügyék* az én melegembe" (II, 22), „Ki-látta? (az az hogy olyan idétlenül *tselekedjék* valaki . . .)" (II, 224), „Had *haragudjék* ott ökeme" (II, 96), „ha nints tzél, melybe *meg-határozódjék* tselekedetünk" (II, 10), „Vigyázz a' lovamra, *meg-ne hevergödzék* a' nyereggel" (II, 203), „Mikor azért valaki valamelly szótskát meg-akar itélni, hova *tartozzék*" (I, 263), „hogy az együgyüekről *emelkedjék-fel* a' meftersége-sebbekre" (II, 4), „a' határtalanba *férkezhessék*" (II, 144), „Alig hiszem (alig várom) hogy *meg-érkezzék*" (II, 204), „Már teheti hogy soha többé ne *dolgozzék*" (II, 94), „hogy leg-ottan szembe *tűnjék* melyik fzó melylyikből származott" (I, 107), „hogy valamelly Európai nyelvtől *ki-telejk*, nem képzem" (II, 148), „Egészségire *váljék*" (II, 265), „Költsd-el a' pénzt, akár me'nyi *gyűljön*" (I, 125), „Kérem ne *lépjén* a'ra Nagd hogy Nagy Pénteken tegye a' lakadalmat" (II, 226), „Mikor *kelljen* élni" (II, 70), „Mi okon *kelle/sék* ezen szót" (II, 71), „*meg-kék* azt venni azt a' szántó földet" (II, 232).

Feltételes mód egyes szám 1. személy: „*Ehetném, ihatnám, Álhatnám*" (II, 78), „Nints valami étel maradék, ugy *ehetném?*" (II, 228), „Bort *ihatnám*" (II, 75), „*fáznék*" (I, 202), „*jáznám, jáznál*" (I, 202). — 3. személy: „Be jól *esnék* most egy pohár ro'solis!" (II, 203), „Azonban nem olyan közönséges, hogy minden szókra *illenék*" (I, 46), „Ha a' tudófnak így *tettzenék*" (II, 102), „mintha a' birtokos névmálsa a' középén kettő *vágódnék*" (I, 37), „Ó tsak *érkeznék* hamar!" (II, 78), „mert a'ból e' *következnék*" (I, 123), „ugy véghetetlen könyv *kerekednék* belölle" (I, 23), „a'melly *külömböz-nék* a' Nevezőtől" (I, 33), „Nem *származnék* a'nyi Grammatikai Hartz" (I, 384), „Akár melyitek házán *történhetnék* a' szerentsétlenség" (I, 130), „Ha valaha (*kellene*) a'kor ugyan okofan *kellene* magát viselni" (II, 159).

Elbeszélő múlt egyes szám 1. személy: „A' két leány közül a' nagyobbiknak *esém* kedvibe" (II, 39), „A' mig itt tántzolának a' legények nem-is *alhatám* miattok" (II, 141), „*Meg-ivám* egy pohár bort mentemben"

(I, 152), „Hozzád közföntöül érkezém” (I, 259), „El-keferedém rajta” (II, 215), „Én-is meg-fzőkém” (II, 210), „Hogy bé-lépék a’ nagy palotába, a’ fokaság közt mindjárt a’ fzemembe ötlék az ötsém” (II, 238). — 3. személy: „Tsekela-kán tsak alig lakhaték” (II, 259), „Hevenyibe által esék a’ munkán” (II, 21), „A’ te lovad miatt szinte ki-törék a’ nyakam” (II, 140), „Három nyul ugrék ki a’ bokorból” (II, 142), „Tsak a’ dig (iparkodék)” (II, 159), „A’kor erőffen meg-haragvék rá” (I, 294), „nap fel-jötivel érkezék-meg” (I, 274), „el-tsudálko-zék” (II, 142), „Egy nagy füst fel-kerekedék . . . A’ Biro eleibe kerekedék a’ dolog” (II, 214), „a’ fokaság közt mindjárt a’ fzemembe ötlék az ötsém” (II, 238), „Tsak egy kevésbe mulék-el hogy” (II, 116), „hirtelen haragvo, hirtelen fel-fzőkék” (I, 93), „Látod ama’ közziklát? A’ mellől fzőkék ki a’ szarvas” (II, 142), „Kefervefen néz a’ környéket, melly felé Ulifses hajója, háfitván a’ habokat, el-tünék fzeimei elől” (I, 257), „Mikor el-befzéllem ő kemének egy titkos tettit, fzeze fzája eltelék belé” (II, 247), „Sok idő telék belé, mig el-vegezém ezen munkát” (II, 177), „Hivatlan vendég, hivatlan jövő, Hivatlan megjelenék” (I, 93), „Történék meg-látnom kedves magzatomat” (II, 83), „Véletlen bé lépék a’ házban” (I, 93), „Tsak most lépe-ki a’ házból. Nem tudja az ember, mire lépik-ki a’ házból” (I, 227).

(Folytatjuk.)

R. HUTÁS MAGDOLNA

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A *lész*, *mögy*-féle igetövek zárt *ë*-jének nyíltabbá válása

Az ezzel a kérdéssel foglalkozó cikkemhez (MNY. LXII, 318—23) adok itt helyre-igazítást, illetőleg pótlást.

A cikk megírása után került kezembe az akkor frissen megjelent Bécsi Kódex Nyelvtana, s hogy legalább bibliográfiailag értékesítsem, kutya-futtában utánanéztam adataimnak a műben. Egy adattal onnan az enyéimet meg kellett ez után toldanom, de néhányat nem találtam. KÁROLY SÁNDOR (MNY. LXII, 512) kimutatta, hogy nem az ő hibájából, hanem az enyémből. Ha előzőleg elolvasom a bevezetést, megtudom, hogy a *lész* szócikkben nem tüntet föl a könyv minden adatot, s ha nem sietek, és közelebből megismerkedem legalább a mű felépítési szerkezetével, nem kerülök el figyelmemet a *vënd* tö hiányolt adatai sem.

Tanulmányomban 6 zárt *ë*-s tövű igét említek, melyeknek magánhangzója a *-het* — és a régiségben az *-end* toldalék előtt is — nyílt *e*-vé változik. Az igetövek számát megtoldhatom egy hetedikkel. Ez Pozsonypüspöki töben is *ö-ző* nyelvjárásából való, ami annál érdekesebb. MÉSZÁROS ILONA odavaló végzős hallgatóm diplomamunkájában olvasom két szövegmutatványban — az egyik a 78 éves nagyanyjától való, a másik egy 17 éves középiskolás lánytól — a *gyehet*-et. A nagymama szövegében: „Bözsi tutta mundanynyi, hoty hűsvitra a Julcsi jizs gyön, dehát mos mög aszt írta, hocs csak májuzsba *gyehet*”. A lány szövegében: „Maga jis *ëgyehet*”. MÉSZÁROS ILONA, ha anyanyelvjárásán beszél, maga is *gyehet*-et mond. Természetesen a *-het* toldalék előtt Pozsonypüspökiben a többi 6 tö *ö*-je helyett is *e*-t ejtenek. *Gyehet* nélkül a jelenséget esetleg a pozsonyi magyar köznyelv kihatásaként magyarázhatnók, a *gyehet* azonban arról tanúskodik, hogy a jelenség Püspökiben belső keletkezésű s igen régi, még *ö-zés* előtti.

SIMA FERENC

A német *pf* magyar megfelelőihez

A német *Zopf* 'hajfonat' magyar megfelelője igen változatos formákban jelenik meg nyelvjárásainkban: *copf*, *coff*, *cóf*, *cop*, *cóp*, *copp* stb. (1. alább).

Mivel a felnémet *pf*-nek a közép- és az alnémetben *p* (*pp*) felel meg, és mivel a magyar nyelvterület is érintkezik középnémet nyelvjárásokkal, ezért joggal felmerülhet a kérdés, vajon a német *pf* magyar képviselői a magyar nyelvben keletkeztek-e, vagy pedig az átadó német nyelvjárás számlájára írhatók-e.

A szó első magyarországi feljegyzése 1769-ből származik: „... rövid bajúszú, *Czopffot* ... visell” (MNY. LX, 222). Szótárban először MÁRTONNÁL (1807.) olvashatjuk: „*Tzaf* mg *hajtzaf*, der *Haarzopf*”. A szó tehát kései átvétel. A német *Zopf pf*-je a magyar megfelelőkben leggyakrabban *f*-ként jelentkezik. Ez is arra mutathat, hogy a szó újfelnémet kori átvétel, ugyanis „... a magyarban még a XIII—XIV. századból sem tudunk egyetlen biztos adatban sem szóbelseji vagy szóvégi *f*-et kimutatni” (KNIEZSA, SzJjsz. 930). Figyelmen kívül hagyva a nyelvjárasi szempontból nem vagy csak bizonytalanul értékelhető adatokat, a *copf* alakváltozatai a következő nyelvjárasi megoszlást mutatják: *coff*: 8 adat Győr-Sopron megyéből (ÚMTsz.), 1 adat Szegedről (SzegSz.) | *cop*: 2 adat Győr-Sopron megyéből (ÚMTsz.), 1 adat Szegedről (SzegSz.), 2 adat Nyíregyháza vidékéről (MNY. III, 238, ÚMTsz.), 2 adat Erdélyből (MTsz., Nyr. XXI, 144) | *cuop*: 2 adat Erdélyből (NyK. XXXI, 394, ÚMTsz.) | *copp*: 1 adat Nógrád megyéből (ÚMTsz.) | *cóf*: 1 adat Erdélyből (Nyr. XLIV, 125) | *csof*: 2 adat Erdélyből (Nyr. XLIV, 123, NéprÉrt. XXI, 117) | *cäpf*: 1 adat Pozsony megyéből (ÚMTsz.) | *copf*: 3 adat Szegedről (SzegSz.), 1 adat a palócvidékről (Nyr. XXIII, 94).

Az a tény, hogy a *p*-s alakok főleg a Szepességben és Erdélyben gyakoriak, még egy lényeges következtetéshez vezet az átvétel korának megállapításán túlmenően. Ahol *f*-es alakot találunk, a *pf* > *f* változás a magyar nyelvben ment végbe. A magyar nyelvben a *pf* affrikáta ismeretlen. A szokatlan mássalhangzó-kapcsolatot a magyar nyelv főként *f*-fel, illetőleg *ff*-fel helyettesítette. A *p*-s alakok esetében más a helyzet. Mint már említettem, az ilyen német alakok főleg a felvidék egyes német nyelvterületein, valamint Erdélyben, szászok lakta területeken gyakoriak: szepesi szász *tsöp* (LUX, Wörterbuch der Mundart von Dobschau. Marburg, 1961.), erdélyi szász *Zöp* (KISCH, Vergleichendes Wörterbuch der Nösner ... Mundart ... Hermannstadt, 1905.), *tsöp* (KRAUSS, Wörterbuch der Nordsiebenbürgischen Handwerkersprachen. Siegburg, 1957.). E területek német nyelve a középfrank nyelvjárásokhoz tartozik. A középfrank nyelvjárásokban a közép-felnémet és újfelnémet *pf* helyett ma is *p*-t ejtenek (MELICH: AkNyÉrt. XVII/4. sz. 5—6). A hétfalusi *cóp* (MTsz.), a halmágyi *cuop* (NyK. XXXI, 394) alakok esetében a *pf* helyett jelentkező *p* az átadó nyelvjárás számlájára írható. Mivel azonban *p*-s magyar alakok előfordulnak olyan vidékeken is, ahol az átadó nyelvjárás nem lehet középnémet, ezért számolni kell a német *pf*-nek magyar *p* hanghelyettesítésével is. Hogy erre mikor és mely vidékeken került sor, az még további vizsgálatot kíván.

BARTHA MAGDOLNA

Újabb adalékok a Biberés földrajzi név eredetéhez

1. A Magyar Nyelv LXIV. kötetében (47—51) LŐRINCZE LAJOS „Névfejtés és művelődéstörténet” címen e folyóiratban régebben megjelent „A Szeged környéki paprika-kultúra legrégebb nyelvi emléke” (LIX, 68—71) című dolgozatát bírálja. A szerző legfőbb ellenvetése abban foglalható össze, hogy nem teszsem először eléggé kétségtelenné az etimológia helyességét, mielőtt az etimológiára épülő művelődéstörténeti tanulságokat

levonnám (uo. 49). LŐRINCZE dolgozata nagyon tanulságos a névtudomány művelői számára, mert az adott névfejtés részletes bírálata kapcsán rámutat a szerző mindarra, amit szerinte tisztázni kell a kutatónak, ha további következtetéseket akar névfejtésére építeni.

A nevek értelmezése kétségtelenül sok gondot okoz, és e gondok már a névtudományi munka elemi formáinál jelentkeznek. Valamely terület neveinek már a tipológiai rendszerben való helyét a név etimológiája határozza meg. Ezért a nevek rendszerezője sem térhet ki e bonyolult kérdés elől még akkor sem, ha csupán valamely vidék névrendszérének összeállításáig akar eljutni. A névfejtést a legtekintélyesebb nyelvészek minősítették nehéznek és bizonytalanoknak. Itt példaként csak két szerző véleményét említem; ANTOINE MEILLET megállapítja: „les étymologies de noms propre sont incertaines” (La méthode comparative en linguistique historique. Oslo, 1925. 41–2); B. A. SZEREBRENYIKOV szerint (Vopr.Jaz. 1959. 6. szám 45) a toponímiai irodalom a szó szoros értelmében hemzseg a végtelenül sikertelen etimológiáktól. (Más megnyilatkozásokat l. INCZEFT: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1965: 128–33.) Ez az oka annak, hogy a külföldi és hazai névtudományi munkák névmagyarázatainak egy része (olykor a bírálatok is) a kényszerű és legyőzhetetlen nehézségek miatt nincsenek kellően megalapozva. Erre bőven lehetne idézni a különböző nyelvű toponímiai munkákból. A magyar névtudományban leginkább a történeti adatok szűkös volta gátolja a névfejtés biztonságát, de más okok (l. i. m.) is jóval nehezebbé teszik a földrajzi nevek eredetének kutatását, mint a köznevekét. Azonban ennek ellenére sem tartom fölöslegesnek, ha a monográfiák készítői kellő szakismerettel és mértéktartással mérlegelik mindazt, amit a helyszínen (a terepet, a néphagyományt, a névadókat ismerve) meg lehet tudni, és ezekre is támaszkodva névmagyarázatokat is közölnek (vö. például MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967.). Ezt semmi esetre sem tekinthetjük a régi és hitelét veszített romantikus névfejtés folytatásának akkor sem, ha a szűkös forrásanyag következtében nem mind időtállóak e magyarázatok. De LŐRINCZÉNEK azzal a megállapításával elvileg egyetérthetünk, hogy csak biztos névmagyarázatokra építve lehet művelődéstörténeti tanulságokat levonni (uo. 49); csak azt nehéz megmondani, hogy mikor biztos valamely névmagyarázat. Példaként felhozom, hogy a Szeged környéki *Átokháza* nevének az *átok* köznévből való származásában senki sem kételkedhetett volna, hiszen a településtől távol eső területre nagyon illik a név. De véletlenül fennmaradt 1493-ból *Altokszallasa* adata, és ez teljesen más irányba terelte a névfejtést (l.: GYÁRFÁS, A jászkunok tört. III, 335; RÁSONYI: ALINGO. VII, 76). Mindezek figyelembevételével hosszas tapasztalatom annak a megállapítására készítet, hogy biztos névmagyarázat kevés van, csak a valószínű feltevés a gyakoribb, amelyet lelkiismeretesen, nagy helyi ismerettel készíthet el a kutató, és amelyet aztán a későbbi kutatás vagy megerősít, vagy elvet.

Munkáim névfejtési kísérleteit ez alkalommal bírálta LŐRINCZE először folyóiratunk nyilvánossága előtt, de a Makó környéki *Ingó*—*Fingó* névpár elsőbbségével kapcsolatos felfogásom helyességét kétségbe vonta a szerző kiadásra benyújtott munkámról készített lektori jelentésében. Úgy vélem, hogy e névpár *Ingó* tagjának elsőbbségére vonatkozó aggályát utána sikerült eloszlatnom (A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei i. h.), és remélem, hogy a *Biberés*-ről előadott sok ellenvetésből is többre megnyugtató választ tudok adni régebbi és újabb adataim alapján. E névfejtésemet már a kandidátusi vitámon bírálta a szerző, ott azonban újabb adatokkal kiegészítettem magyarázatomat (amelyeket tehát a szerző is ismer) opponensem bírálatát nyomon követve. Azóta ismét megtetéztem bizonyítékaimat, és ezeket itt a bírálat rendje szerint az alábbiakban adom elő.

2. Nem is olyan furcsa dolog szerintem az, hogy valamely virágzó növénykultúra (ez esetben a paprikáé) viszonylag rövid idő alatt nyomtalanul elenyésszik történeti földrajzi és gazdaságtörténeti okok miatt. A vidék monográfiájának, BOROVSKY SAMUNAK

a megállapítása (Csanád vármegye tört. II, 333), hogy a múlt század elején makai dohánytermelő kertészek (ún. gányók) telepedtek Lelére és a közeli falukba. A makai gányók települését BÁLINT SÁNDOR is említi (SzegSz. II, 32), és ez néphagyományként is él a leleiek körében. E települést megkönnyítette az a körülmény, hogy Makó és Lele egy birtoktestben (a Csanádi Püspökség uradalmában) volt, mert Mária Terézia 1746-ban Lelét is a csanádi püspöknek adományozta (uo.), és az elnéptelenedett Lele pusztá Makó birtokába jutott (BOROVSKY I. M. I, 261). A kertészek betelepődése azonban jóval korábbi a múlt század közepénél, mint ahogyan kiváló történetésünk megállapítja, mert az uradalom levéltárának iratai már 1790-ben említik a „Lelei-kertéz”-eket (l. például Csanádi Püspökség Levéltára Makón 1790/134); korábbi arról azért nincsen adatunk, mert hiányos a levéltár, régebbi irat csak kevés van. De joggal feltehető, hogy a török háborúk után azonnal megindult a kertészek települése. Azonban a dohánygányók működése nem volt Lelén vég nélküli, mert valósággal elsöpörte őket a püspöknek az az intézkedése, hogy a múlt század második felében nagybérloknak osztotta ki a községtől északra fekvő területet (köztük Biberést is). E rendelkezés következtében kiszorultak a kertészek a kisbérletből, és vagy zselléreké váltak, vagy másutt kerestek bérletet. Ezért tűntek el nyomtalanul és hirtelen a kistermelő kertészek Leléről mintegy 120 évi működés után. A néphagyomány pedig azért őrzött meg keveset mindebből, mert a török háborúk után a nagy és gyakori telepítések gátolták a hagyományok átadását, folytonosságát.

A kertészek Lelén elsősorban dohányt termeltek, de ki kételkedhet abban, hogy mindazt termelték, amire a piacon szükség volt, és aminek a termelése már makói létük idején haszonnal járt. Különböző BÁLINT SÁNDOR megállapítása, hogy a dohánykultúra helyébe lépett a paprika termelése (l. az irodalmát MNy. LIX, 69). A makai viszonyokról pedig megbízható ismertetésünk van a neves SZIRBIK MIKLÓS tollából (l. MNy. LIX, 70): „veres és fokhagymát sokat: *paprikát* annyit, hogy némellyik, törve hordókat töltenek meg véle; mindenféle káposzta, és saláta nemet eleget, 's jót . . . Szóval az egész Alföldet, és Bánátot elönti Makó gyökereivel, hagymáival és *paprikájával*”. Meg kell azonban mondanom, hogy ma nincsenek kertészek Maroslelén, hagymát is csak mintegy húsz éve termelnek, de erre a munkára sokan jönnek Makóról ide. Csak kevés paprika terem ma a falu határában, de annál több fokhagymát tartanak a leleiek. A két háború között 400–450 hold fokhagyma volt a faluban, de ma is meg kell lennie a háztájiban $\frac{1}{4}$ hold fokhagymának; a Rákóczi tsz.-nek van vagy 150 hold fokhagymája (Benkő Antal vb. elnök szíves közlése, köszönet érte). Úgy látszik, hogy a régi kertészek kultúrájából a fokhagyma termesztése vált csak hosszú életűvé.

Most a Biberés talajáról kell szólnom, amelyet LŐRINCZE alkalmatlannak tart paprika termesztésére. A Biberés földje ma kötött, jól terem rajta a paprika, ha víz van. Különböző lelei határnak — néhány kisebb szikes területet kivéve — minden része alkalmas paprikának (Benkő Antal tájékoztatása). Ma csak a *Biberés* név él, régen azonban egész névcsaládja volt (l. INCZEFI: MNy. LIX, 69–70); és az alapnév az egész terület összefoglaló megnevezése, amelyet javarészből a víz járt, de belőle kiemelkedett a *Biberéshát* (*Kis- és Nagybiberéshát*), amely egy 1852-ből való térképen (Lele határa. 1852. MÁTEFFY PÁL mérnök által. József Attila Múzeum Makó) jól kivehető. Kár, hogy ez a térkép a kertészeteket nem tünteti fel, de a közvetlen környéket ábrázoló más térképek készítőinek figyelme erre is kiterjed. Az 1805-ből való VERTICS-féle térkép (Mappa Pascui Interni Oppidanae Comunitatis Makó . . . Domini JOSEPHI VERTICS: Makói József Attila Múzeum) a földéaki határban a *Gacsibaizsombók* nevű vízállásos területből kiemelkedő hátságon sok kertészetet jelöl: „Hortulani in Űrmös hát”, „Hortulani in Borzhát”, „Hortulani in Czirok Méhes”. Ezek meglétét a levéltári iratok is megerősítik régebbi adattal: 1797: „Űrmösháti kertészek” (Csanádi Püspökség Levéltára 1797/34); „Borzháti kertéjkek” (uo. 1790/122); 1790: „Czirok-Méhesi Kertéjkek” (uo. 1790/122).

Mindez Maroslele közvetlen szomszédságában volt. Marosleletől 8,7 km-re fekvő Óföldsékon (akkor Földéák volt a neve) GIBA ANTALnak, a neves mérnöknek 1827-ből való térképén (Szegedi Állami Levéltár T. 41) közvetlenül a falutól északra *Szabóhalmi Kertészek* jelzést találunk, egy kissé nyugatra pedig a *Mamahalmi Kertészség*, délre pedig *Kéthalmi Kertészek* felirat olvasható. A neves GIBA mérnök megörökítette a kertészeteket is a maga térképezte területen, de az azonos jellegű Lele határát térképező MÁTÉFFY PÁL (1852. József Attila Múzeum, Makó) ezek térképre rajzolását mellőzte, térképén egyet sem tüntet fel, holott azonos (egymást fedő) területrészeket is tartalmaz a két térkép: *Mamahalom* vidékét, de ott is csak GIBA jelöli a kertészetet, MÁTÉFFY nem. A lelei vidék (Biberéssel) és az imént felsorolt területek jellege teljesen azonos: vízből kiálló hátakon voltak a kertészetek. Miért hagyták volna megműveletlenül a kertészek éppen csak a Biberéshátat, amikor szűkében voltak a kertészetre alkalmas földnek? Újra ismétlem, csak a hátakról van szó, itt keresem a paprikát, és nem a hátak melletti síkokon, réteken, ahogyan LŐRINCZE állítja. Ez nem volt ártér, ilyen csak a síkok, rétek földje volt, csak ott termett káka, szittyó. A hátak melletti vízállásokból vették a vizet növényeik öntözésére. A kertészeteknek ez az alapvető szükséglete hiányzik a folyószabályozás óta, nincs mivel öntözni; ezért nem létesülnek ma kertészetek Lelén. A kertészet annak idején jól jövedelmezett, ezért felkutattak minden hátat, ahol pihent földet találtak.

A paprika számára a legjobb az iszapolt, víztől mentes terület, de földje hamar kimerül, a termés ilyenkor korcsosodik (SZÜTS, Szeged mezőgazdasága 130, 134), ezért termelőinek gyakran kellett új földet keresniük a környéken. Az 1832-ből való „A *Biberésben* található Gyékény” levéltári idézetben *Biberés* az egész terület összefoglaló neve, amelynek voltak bőven vízjárta, gyékényt, kákát termő részei (*Biberésirét, Biberéssík*), és mindig száraz területei; tehát tévesen állítja LŐRINCZE, hogy az egész Biberés vízjárta terület volt. Az 1805-ből való VERTICS-féle térképen jól láthatók ilyen kiemelkedő hátak (*Ürmöshát, Borzhát*), és körülötte egész tengert jelez a szerző (*Mámai-fenék, Gacsibaizsombók, Jakabfenék* stb.). A *Ludasrét* nevű hely is vízjárta terület volt, de a *Ludashát* nevű nem, hanem a vízből kiemelkedett. A vízből kiemelkedő hátaknak igen nagy jelentőségük volt a régi emberek számára, amint ez közismert a tudományban. Az egykori paprika tehát kivészése után nem a kákanak, szittyónak adta át a helyét — ahogyan LŐRINCZE tévesen megjegyzi —, hanem a vizek korai lecsapolásával kiszáradt a vidék, és ezzel a víz nélküli földek alkalmatlanná váltak kertészkedésre, a búzakonjunktúra idején pedig (vö. EPERJESSY, A magyar falu története 188) a kiszáritott földeken mindenütt gabona-termesztésre tértek át.

A *biber* ~ *bíber* tájszót valóban a Dunántúl déli részéről közölték, de e vidéknek szoros gazdasági kapcsolata volt Szegeddel (ahonnan sokan rajzoltak ki Makóra és környékére; l. SzegSz.). A tizedlajstrom szerint a szegedi gazdák közül hetvenheten voltak szőlőtulajdonosok a Szerémségben, de Baranyában is tartottak szőlőt (SZÜTS i. m. 169; REIZNER, Szeged tört. III, 439 kk.; BÁLINT, SzegSz. 174). Azonban a török uralom idején a szőlők odavesztek. A szegediek kapcsolata a Dél-Dunántúllal ezután sem szűnt meg, mert onnan szállították sok év múltán is Szegedre a bort a paprika megjelenésének idején is: „Mikoron a Baranyaiak az hidon által bort hoztak volna” (Tanácsjegyzőkönyvi iratok 1747. Szegedi Áll. Levéltár). Tehát a dunántúli tájszó átvételének feltételei megvoltak. Itt jegyzem meg, hogy Kórógyon él az idézett *bíberpaprika* 'apró gömbölyű rózsapaprika' adaton kívül a *biber* szónak *bibörget* származéka is a 'hüvelyk- és mutatóujja között sodor (anyagot)' jelentésben, s ezt a MTsz.-ből már idézett kiskunhalasi *biberél* (*biböréll*) 'ujjai között morzsolgat' adat mellett az egykori *biber* 'paprika' közszo meglétére nézve újabb bizonyítéknak tekintem.

A tárgyi nehézségek közül „a paprika-megmunkálási módról” kell szólnom, bár e szóhasználat (megmunkálás) eleve valamilyen üzemi őrlésre utal. Erre azonban semmi

esetre sem gondolhattam, hanem csak a paprika legegyszerűbb és legtermészetesebb porítási módjára, arra, hogy a pásztorok, halászok és mások a szárított csöves paprikát ujjuk között morzsolták bele az ételbe. Ezt jelentette szerintem a *biböréll*, amelyet a MTsz. Kiskunhalasról „ujjai között morzsolgat” jelentésben közöl. Felfogásom szerint az ige eredeti jelentésében a konkrét, a tárggyal (paprikával) való művelet szemlélete is benne volt a *bíber* ~ *bíber* alapszó eleven korában (l. MNy. LIX, 70). De újabb származék is előkerült: *bibörget* 'a hüvelyk- és mutatóujj között sodor' jelentésben él Kőrógyon (PENAVIN OLGA szíves közlését köszönöm). A paprika törését nem csak famozsárban vagy kölyűben végezték, hanem például lábbal is. Az úgynevezett csormó paprikát zsákba rakták, és lábbal taposták szét. A zsákban fillér nagyságúak maradtak, a por meg kihullott (BÁLINT, A szegedi paprika 62–3; Szűts i. m. 337). A kézzel való morzsolást is ismeri a nép. A legszegényebbek (halászok, pásztorok, mások) bizony nem öröltették régen malomban a paprikát, mert pénzbe került. Paprikatörésre szolgáló famozsár volt ugyan sok helyen, de szegény házban, ahol nem volt asszony, magánosan élt a halász, pásztor, más szegény ember, aki maga főzte meg az ebédet, nem mindig bajlódott a mozsárral, hanem a tarisznyába tett néhány „csüves paprikát”, és ujjai között belemorzsolta az ételbe (a sok adatszolgáltatató közül néhányat említék: Cs. Nagy István halász, Szeged, Tiszasor 5.; özv. Molnár Péterné, Tápé, Felszabadulás u. 5.). A félégyházi határ közelében fekvő Felsőcsengelen a két háború között a húslevesbe gyakran morzsolták az idős emberek ujjuk között a száraz csöves paprikát (Bovetsek Dezső szíves közlése). Ez, azt hiszem, nagyon természetes és nagyon régi porítási mód volt. Ennek háttérbe szorulásával azután a szó is kiveszett. Egyáltalában nem tartom lehetetlenné, hogy a MTsz. *paprikál* adata is e növény termésének morzsolását jelentette eredetileg. Ezt bizonyítani nem lehet, de az ellenkezőjét sem.

LŐRINCZE magyarázatom nyelvi nehézségeként felhossa, hogy analógiás képzési igéket kellene felsorolni, amelyek a feltevést valószínűvé teszik (49). De erre a kételyre a szerző adja meg a választ azzal, hogy az analógiák hiánya nem zárja ki okvetlenül a *biböréll* meglétét. A képzők felhasználása egyáltalában nem terjed ki a rendszer azon részének egészére, amelyben a feltételek megvannak. Például a szóban forgó -l képzőnek 'valamivel működik' szerepében vannak realizált alakjai: *palántál, füvel, nádal, porol*, de bőven vannak csak potenciálisan meglevő formák is: *ágal, búzál, babol, pontyol*, amelyeket azonban talán soha sem realizál a nyelv, mert nincs rá szüksége, vagy mert erős, új vetélytársa, a -z képző (D. BARTHA, Szóképz. 56) gátolja realizálását, illetőleg a meglevőt kiszorítja (rég *hibál, hálol, boltol* : új *hibáz, hálóz, boltoz*). Régi nyelvünk gyakori -l képzős származékaiból néhány példa: „az szénát kaszával kaszálták-é vagy ollóval *ollólták*” (Pázmány: TMNy. 453), *kémel, anyál, luczál* 'házal', *sántál, bánöl, károl* stb. (i. h. 453–4). Ebbe a sorba a MTsz. *paprikál* adata mindenesetre beleillik, 'piszmogva dolgozik' jelentése pedig nagyon közel áll a paprikamorzsoláshoz. De az -l képző terhelésének nagyarányú csökkenése következtében ma már nem kell okvetlenül meglennie a *paprika* szó -l képzős származékának, mert a -z képző realizálódhatott; valóban van is -z képzős alakunk: *paprikáz*, de ennek más a jelentése. Más fűszer neve viszont -l képzős származékában él régóta: „Nálunk is sóval sóznak, borssal *borsolnak*”; „en immar el vntam az *borsolást*” (TMNy. 454).

LŐRINCZE bírálatát érdeklődéssel olvastam, és sok megjegyzése közül azokra válaszoltam, amelyekre adatszolgáltatóimtól és sok vihart megért alföldi levéltárainkból adalékot találtam. Talán más vidék neveit a gazdagabb levéltárak és a régi időre visszatekintő néphagyomány alapján meggyőzőbben lehet magyarázni, és ezzel a művelődéstörténeti tanulságoknak is biztosabb alapjuk volna.

INCZEFI GÉZA

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Kellős közepén. 1. HEXENDORF EDIT „Kellő közepe, kellős közepe” című cikkében (MNY. LXII, 399–407) a kifejezés eredetét a *küllőközép*, *küllő közepe* formában keresi, aminek jelentése: 'kerékközép, sugárközép'.

A *küllőközép* elnevezésre MA.-tól és PP.-tól idéz szótári adatokat, majd a XIX. század első felének geometriai műnyelvéből. Szövegadatokból összeállítást találunk aztán cikkében a címül írt szókapcsolatra vonatkozólag a XVII. század elejétől kezdve, többnyire helyhatározós alakban (más ragokkal és névutókkal is, mint a címbe), és az előtagot illetően gyakrabban *kellő*, *kellős*, ritkábban *köllő*, *köllős* formában.

2. Cikkének áttanulmányozása során arra a megállapításra jutottam, hogy a címül írt fokozó értelmű helyhatározóban az előtag nem a *küllő* főnév alakváltozata.

HEXENDORF nagyszámú régi nyelvi idézete közt ugyanis egy 1842-ből való „a” ligetnek *küllő-közepéből*” adat és a szótári meg geometria-szaknyelvi olv. *küllőközép* ~ *küllőközép* megjelölés kivételével nem találunk *küllő* vagy *küllős* előtagú szókapcsolatokat, hanem csak *kellő*, *kellős* és ritkábban *köllő*, *köllős* előtagúakat. Viszont, miként HEXENDORF (i. h. 405) is megjegyzi: „*kellő* alakkal nem találkozunk a *küllő* szó eddig kimutatott adatai között”. — Az is furcsa, hogy a *küllő* főnév *köllő* alakváltozatán kívül, ami a *küll* ~ *köll* ige melléknévi igeneve is, egyéb változat: olv. *küll*, *küllü*, *küllő*, *küllü*, *küllő* (vö. NySz. és SzófSz.) nem szerepel a szövegadatokban előtagként. HEXENDORF-nak fel kell tehát tennie, hogy a *küllő* főnév, illetőleg ki nem mutatható *küllő* alakváltozata elszigetelődött a többi változattól, majd az elszigetelődés következtében csúszott át a melléknévi igenevek kategóriájába. — Minthogy szótárainkban MA.-nál olv. *küllő közepi*, PP.-nál olv. *küllő közepi*, CAL.-nál és egyebütt olv. *küllő közepi* stb. található a latin *centrum* 'középpont' magyarítására, úgy látszik, kétféle fordítással számolhatunk: az egyik a kerék, illetőleg annak küllője közepét nevezi *centrum*-nak, a másik fordítás *közep*-et mond a *küllő* melléknévi igennel nyomosítva.

3. Véleményem szerint a címül írt szókapcsolatban tehát a *küll* ~ *köll* ige melléknévi igenevét kereshetjük, a *küllős*-ben a fokozó funkciójú -s képzővel megtoldva (vö. i. h. 399).

Finnugor eredetű *küll* ~ *köll* igeik jelentése a rokon nyelvi megfelelőikben: 'kell, szükséges; alkalmas; tetszik' (vö. SzófSz.). A NySz. szerint (*küll* alakváltozat a kódexektől kezdve) jelentései: 1. 'libet, placet' és 2. 'oportet'; a *küllő* ~ *küllő* pedig a. m. 1. 'placens, perbellus, egregius', 2. 'necessarius', 3. 'idoneus, aptus, accommodus'. Előfordul *külletik* ugyancsak a kódexek korától kezdve 1. 'placet', 2. 'opus est', 3. 'oportet' jelentésben. A *külleti magát* szintén ettől a kortól adathozható 'placere facit' értelemben; a *küllemés* meg a. m. 'placitus'. A MTsz. Háromszék megyéből idéz *még-küll* igét 'megtetszik' jelentésben.

A *küllő közepén* és egyéb határozóragos változatai mellett ugyancsak régtől élnek a NySz. szerint a *küllő időben*, *küllő képpen* kifejezések. A *küll* igeik és származékainak jelentéseit figyelembe véve meg részben a mai nyelvhasználat szerint is a *küllő időben* a. m. 'tetsző, megfelelő, alkalmas időben'. A valaminek a *küllő* vagy *küllős közepén* is eredetileg azt jelentette: 'valaminek a tetsző, az illő, a megfelelő, az alkalmas közepén', tehát 'pontosan, éppen a közepén'. Így válik érthetővé a SzamSz.-nak egy helyről közölt *kel-lemes közepébe* változata, figyelembe véve a *kellemes*-nek régi nyelvbéli 'placitus' jelentését. — HEXENDORF megemlíti még, hogy az ÚMTsz. adataiban az előtag *küllő*, *küllü*, *köllő*, *küllő* változatokban is szerepel, azonkívül három helyről *küllős közepe* van feljegyezve (i. h. 404). Ezek a *küllő*, *küllős* változatok vagy zártabbá válással jöttek létre a rákövetkező -l hatására, vagy népetimológias módosításai az értelmét veszített *küllős*,

köllös előtagnak, vagy esetleg a *küllőközép* 'kerékközép' elnevezés hatására módosult a hangalak.

4. A valaminek a *kellős közepén* kifejezés itt adott magyarázatára a francia és az olasz nyelvnek egy hasonló kifejezése vezetett rá: az „au beau milieu de quelque chose” és a „nel bel mezzo di qualche cosa”, aminek pontos magyar megfelelője a „valaminek a kellős közepén”. Az olasz *bel* jelentése 'szép', a francia *beau* jelentése többek között 'szép, tetsző; illő; megfelelő, alkalmas', a francia és az olasz kifejezés szó szerinti fordítása eredetileg tehát: „valaminek a szép, az illő, a megfelelő, az alkalmas közepén”, azaz „éppen a közepén”. Egyébként a francia és az olasz kifejezés is ma már legtöbbször olyan helyzetben használatos, amilyenre HEXENDORF utal a *kellős közepén* kifejezéssel kapcsolatban: bizonyos meglepetést, megütközést keltő helyzeteket jelölnek vele, tehát illőt, de pejoratív értelemben.

A mondottak alapján, figyelembe véve a *kellő* szónak 'tetsző, illő, megfelelő, alkalmas' jelentéseit, tükörfelfejzéssel lehet dolgunk. Hogy valóban idegenből való fordítás-e a szókapcsolat, nem tudnám eldönteni, hiszen nyelvünkben önállóan is létrejöhetett. Mindenesetre vannak francia és olasz jövevényszavak a magyarban, vannak régi kapcsolatok mindkét nyelvvel a külföldi iskoláztatások stb. révén, — így tükörfordítás is feltehető.

HORPÁCSI ILLÉS

Kalinkó és karingó. 1. A című írt szavak eredetével legutóbb és legbehatóbban DÖMÖTÖR SÁNDOR foglalkozott (Nyr. LXXXIV, 216—20). Részletesen tárgyalta e szavak tárgyi néprajzi vonatkozásait, és nyelvi érvekkel is támogatva arra a következtetésre jutott, hogy „Mind a *karingó* (kalácsféle), mind a *kalinkó* az osztrák-bajor *Kringel* 1. Bäckerei: craqueline, gimlette (= Brezel), 2. prov. cercle (= Ringel) szó XIV—XV. századi átvétele” (i. h. 219), egyszersmind szerinte „teljesen megnyugtatónak látszik a *kalinkó* < *karingó* < *Kringel* származtatás” (uo.). — A tárgyalt szavak magyar nyelv-történeti-nyelvjárástörténeti problematikájának alaposabb ismeretében e származtatás korántsem megnyugtató: DÖMÖTÖR nyelvészeti okfejtése és érvelése ugyanis nem mindenben felel meg a valóságnak.

2. Nem támogatja DÖMÖTÖR magyarázatát a nyelv földrajz: a *karingó* ugyanis mind a nyelvtörténetben, mind ma csak Szolnok és Békés, a *kalinkó* pedig csak Győr—Sopron—Vas—Veszprém—Somogy megyéből adatolható (CzF.; MTsz.; ÚMTsz.; stb.). E tényt — a német eredeztetést elfogadva — a legvalószínűbben úgy magyarázhatjuk, hogy a *Kringel*-t a nyugati nyelvjárás vette át (a földrajzi mellett művelődéstörténeti bizonyítékok is egyértelműen erre mutatnak: „A *kariká*-k, esetleg *perec*-ek vagy *patkó*-k különösen az alsó-ausztriai lakodalmi szokásokban játszottak nagy szerepet a századforduló táján”: DÖMÖTÖR: i. h. 219), és közvetítette a belső magyar nyelvterület felé; a közvetítés megtörténte után következett be a nyugati nyelvjárásban a *karingó* > *kalinkó* változás. — Más magyarázati lehetőség: a szó külön átvétel mindkét nyelvjárásban. (Hogy a békési nyelvjárás vette át és közvetítette nyugat felé, bízvást, sőt föltétlenül elvetendő.) — Ha így történt, miképpen magyarázandó, hogy a tárgyalt szó csak két, földrajzilag egymástól meglehetősen távol levő, gazdasági-kulturális jellege és kapcsolatai tekintetében lényegesen eltérő nyelvjárásban él, s másutt, ahol pedig ugyanazon lakodalmi szokások élnek, nyomát sem találjuk? A nyelvjárástörténet határozottan ellene szól DÖMÖTÖR származtatásának a tekintetben, hogy miért hiányoznék a feltett német *Kringel* előzmény végső *l* hangja nemcsak nyugaton, hanem Békésben is. Hiszen „a tővégi *l* kiesése körülbelül a Tiszáig hatolt, onnan keletre nem találjuk nyomát” (BENKŐ: NytudÉrt. 1. sz. 74). És a *karingó* kivétel volna? Az *l* hiánya már csak azért sem

magyarázható, mert „a korai átvételű *páncél* szó kivételével összes tövégi *l*-es (és *r*-es) átvételeink keleten *ly*-esekké váltak” (BENKŐ: i. h. 52). A nyugati nyelvjárásban a korai (XVII. század előtti) *l* végű német átvételek egy része valóban *ó*-ra, illetőleg *ő*-re végződik (*sindő*, *vindő*, *pintő* stb.), azonban palatalis hangrendű osztrák-bajor szónak velarisként való átvétele teljesen valószínűtlen; meggondolkoztató továbbá, hogy éppen az átvendő magyar nyelvjárásból nem tudunk kimutatni az átvett szóhoz hangtanilag közelebb álló *r*-es alakot. A nyelv történeti adatok sem támogatják DÖMÖTÖR magyarázatát: adós marad ugyanis teljesebb számbavételükkel, ily módon a néhány kiválasztott adattal operáló — elsősorban jelentéstani — bizonyítás sem fogadható el.

A fentiek okán és jogán az a véleményem, hogy a nyugat-dunántúli *kalinkó*-nak, különösképpen pedig a békési *karingó*-nak semmi köze a bajor-osztrák *Kringel*-hez. Ezért eredetük másutt keresendő.

3. A *karingó* a finnugor eredetű *kering*-ből hangrendváltással jött létre. Nyelv-tudományi irodalmunkban e fölismerés egyébként nem újkeletű (CZF.; MÉSZÖLY: MNy. VII, 339; PAIS: MNy. XI, 407). A rokon nyelvi megfelelők (vogul, osztják, ?mordvin, finn, észt, lapp) alapján a *kering* eredeti jelentéséül egyértelműen a 'kerek, forgó, forgatható', illetőleg 'forog, forgat, fordít' alapjelentés teendő föl (I. MSzFgrE. II. kötetének kézirata). A finnugor tőnek a magyarban számos származéka és alakváltozata létrejött: *kerül*, *kerek*, *kerék*, *kereng*, *kering*, *kerget*, *kerít*, *kert*, *kertel* stb. Hasonlóképpen tekintélyes számú szócsoportha terebélyesedett a *karing* is, amely a keleti nyelvjárások szava: MÁRTON. 1807.: *karing* 'kering'¹ | 1680: *karingőz* '[kreisen]' (NySz.) | PP. 1708.: „*Karingóst* nyargal: Equo in gyrum decurrere” | 1763: *karingál* 'im Kreise reiten' (NySz.) | N. *karingol* 'keringel, körben fut' (MTsz.) | N. *karingó* 1. 'körbeforgó'; 2. 'körforgattyú'; 3. 'örvény'; 4. 'zsírban kisütött kacsakaringós fánktészta' (uo.) | N. *karungó* 'sok bő, fodros, fehér alsószojnya' (ÚMTsz.) | N. *karingós* 'keringő tánc' (uo.); stb. — Véleményem szerint ebből a többől képződött *karika* szavunk is. Minthogy a *ker(ing)* finnugor előzményéül nomenverbum teendő föl (I. MSzFgrE.), *kar*-alakváltozata is az lehetett, illetőleg lehetett az is. Eszerint a *karika* lehet -*ka* kicsinyítő képzős alakulat, és lehet — megítélésem szerint valószínűbben — *-k* igeképzős igei származéknak melléknévi igeneve is. Vö.: *karikó* 'karika' és *karikóy* 'a varrottas-minta része, magába visszatérő vonal'; *karikos* 'széles (parasztsojnya)'; *karikós* 'kerek, köralakú' (ÚMTsz.).

4. A *kalinkó* — mint láttuk — nem magyarázható a németből, sőt a szlávból sem, mert — bár a szónak szláv származtatása is van — KNEZSA (SzlJsz. 658) szerint „a mi szavainknak megfelelő jelentések . . . a szlávságban nem találhatók”. Jól magyarázható viszont a magyarból: véleményem szerint a *kalinkó* a *karingó* szóhasadásos alakváltozata (vö. KASSAI III, 97). A két liquida: az *l* és *r* váltakozásának a magyarban számos esete ismeretes (KNEZSA: MNy. XXXVI, 108; BENKŐ: NytudÉrt. 38. sz. 27). Az *r > l* változásra (ez jóval ritkább) példák: N. *türök* > *tülök* (MARTINKÓ: Nyr. LXXXI, 124); *Barbara* > *Borbála*; *Catharina* > *Katalin*; *Szórád* > *Szólád* (MIKESY: MNy. LIV, 118); *dáridó* > *dalidó* (TESZ.); *karinca* (SzD. 1784. 43) > *kalinca* (ÚMTsz.); *kerevet* (CAL. 1585. 588.) > *kelevet* (Monírók. XV, 216); stb.

A *kalinkó* szótörténetéből a *kalinkós* származék adatolható legkorábról, 1669-ből; 'flexuosus, tortuosus; gewunden; kanyargós, ferde, görbe' jelentése (NySz.) jól megfelel a *karingó*, *karikó* szavak jelentésének. A 'kalácsféle' jelentésű *kalinkó* 1829-ben bukkán csak föl (Tsz.); ez is azt mutatja, hogy a szónak ez a jelentése — miként a *karingó*-é is (l. fentebb) — másodlagos fejlenény. Ma már viszont csupán 'lakodalmi fonott kalács, rába-

¹ MÁRTON. 1800.: „*Karingani*, 's a' t. lásd. *Keringeni*.” *Keringeni* nincs, ellenben van: „*Kerengeni*, 1. sich wälzen, in die Runde drehen. 2. herumirren.” — P. D.

közi pereg' jelentése ismeretes, s a szó csak Sopron és Vas, illetőleg részben Győr megyében él. Hasonló végződésű nyugat-dunántúli ételnevekre vö.: *furkó* 'nehéz téstás étel (gombóc, pogácsa)' (NyF. 34. sz. 43), *csuszko* 'elcsipkedett levestésztá' (i. h. 42), *porozinkó* 'császármorzsa' (NyF. 17. sz. 26). Mint PAIS DEZSŐ szóbelileg közli, a *kalinkó*-t Zalaegerszegen is ismerték, emlékezete szerint *borsos kalinkó*-ként. Ugyancsak PAIS DEZSŐ révén tudom: Zalában Bődén a *kalinkó* 'négy ágból fonott lakodalmi kalács': LULICHNÉ BAJÁN BORBÁLA közlése; Pipahegyen (ma Zalaegerszeg egyik városrésze) a *kalinkó* 'egyszerű, szegényes — nem kelt — sülttésztá, pogácsaféle'; e tésztaféle másik neve ugyanott *kalimangó* volt: a HEVESI nők tudomása.

Mind a *karingó*, mind a *kalinkó* viszonylag tekintélyes számú, elsősorban a nyelvjárásokból adatolható szövegyeddel mutat rokonságot. Ennek bizonyítását most nem tekintem föladatomnak; ehelyütt — a *karingó* és a *kalinkó* etimológiai összetartozásának bizonyosságát erősítendő — csupán arra utalok, hogy a két szó szócsoportjának azonos képzős származékai jelentésüket tekintve megegyeznek: *karingál*: *kalíngál* 'körbe jár', *karingyál*: *kalíngyál* 'összevissza röpköd, hadonász', *karimpál*: *kalimpál* 'ide-oda lóbál (lábát), körbe forog, hedereg' (MTsz.; ÚTmsz.). Ez a jelentésazonosság nem magyarázható a fenti szavak keveredésével, egymásra hatásával, mert — adataink szóföldrajzi vallomása szerint — zömükben egymást kizáró területeken fordulnak csak elő.

5. Mind a *karingó*, mind a *kalinkó* azonos szemlélet alapján vált tésztajelölővé. Annak bizonyítására, hogy a különböző tésztafélék elnevezésében milyen fontos szerepe volt az illető tészta alakjának, formájának, álljon itt néhány példa a magyarból a kalácsfélék megnevezései közül: *fonatos*, *fonott*, *hajtovány*, *botratekeres*, *fáratekeres*, *kunkorgó*, *kukorgó*, *kukuró*, *kükürü* (lelőhelyüket is közli MÉSZÖLY: MNy. VII, 339—45), *kulcsos*, *kujesos*, *hajtóra* (NyF. 34. sz. 43), *kukori* (GÖNCZI, Gösej 155) stb. (l. még MgNépr. I, 101—2). A névadás ezen módja természetesen más nyelvekben is egészen közönséges. Így például — a kalácsféléknél maradván — a szláv nyelvek *kalács* szava a 'kerék' jelentésű *kolo* szóból alakult (KNIEZSA, SzlJsz. 240); a latin *circulus*-nak 'pereg' jelentését is ismerjük (WAGNER, Phras. 1750. 191); a 'pereg' jelentésű olasz *bracciatella* és a német *Brezel* végső forrása a latin *brachium* 'kar, oldalsánc stb.' (KLUGE, EtWb.¹⁹); a 'Kreis, rundes Backwerk' jelentésű német *Kringel* a 'drehen, wenden' jelentésű indoeurópai **grehgh* töből jött létre (KLUGE, EtWb.¹⁹); e szavak 'kalács', illetőleg 'pereg' jelentése a 'kör', illetőleg 'kering, forog' jelentéshez képest másodlagos. — Véleményem szerint jelentésanilag ugyanígy magyarázandó *karingó* és *kalinkó* szavunk is.

KISS JENŐ

Literáti. A *Literáti* (*Literáty*, *Literátti*) családnév a magyarban ugyan nem tartozik a gyakran előforduló nevek közé, de nem is annyira ritka, hogy figyelmet ne érdemelne. A Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának katalógusában például hat alkalommal szerepel: 1564: *Literáti* Boldizsár, 1601: *Literáti* Péter, 1647: *Literáty* János, 1810: *Literáti* Mádi János, 1881: *Literáty* János, 1931: *Literátti*-Végh László. Hajdúböszörményben is ismerek *Literáty* nevű családot. A budapesti telefonkönyvben is szerepel *Literáty*, illetőleg *Literáty*-Káldi nevű előfizető. A Népszabadság 1968. augusztus 31-i száma (11. l.) egy *Literáty*-Lotz nevű személyt említ. De vannak még régebbi példák is, amelyek a név eredetére és kialakulására fényt derítenek.

A krakkói magyar bursa regestrumának (Regestrum bursae Cracoviensis Hungarorum. Krakkó, Jagelló Könyvtár Ms. F. 2751.) 8. lapján a névsorban a 319. név 1506: „Lachus *lrati* de Bekes”, a 388. név 1507: „Franciscus de Pesth *lrati*”. A *lrati* felett levő ívelt vonás azt jelzi, hogy rövidítéssel van dolgunk, amely teljes alakjában leírva: *literáti* vagy *litteráti*. (ADRIANO CAPELLI, Dizionario di Abbreviature Latine ed Italiane.

Milano, 1889. 185.) A 319. névben az első elem, a *Lachus* a keresztnév, a második elem, a *literati* az apa foglalkozásának a megnevezése, a harmadik a lakóhely neve. A 328. névben a második helyen van a lakóhely és harmadikon az apa foglalkozásának a neve. Minthogy az apa neve genitivusban van, a teljes nevet így fordíthatnók pontosan magyarra: *Békési Lachus, a literátus fia*, illetőleg *Pesti Ferenc, a literátus fia*, de valóban így mondhatták: *Békési Literáti Lachus* és *Pesti Literáti Ferenc*. (MELICH JÁNOS (MNY. X, 149) írja: „*Lack*, írva *Lachk*, kicsinyítés a *László, Lácsló*-ból. A *Lachus* a *Lachk* becézett alak latinos formája lenne?)”

Mit is jelent a *literátus* vagy *litterátus*?

PPB. 1767. szerint: „Tudós, Jódeák.” SCHELLERS, Lateinisch-deutsches Lexicon oder Wörterbuch. Leipzig, 1788. így értelmezi: „geschickt im Schreiben, der schreiben kann”.

A *literatus* (*litteratus*) melléknév, a *litera*, -ae főnévből, illetőleg többes számban is önálló szóként használt *literae*, -arum főnévből van képezve. — PP.-nál a *litera* = *Betű*, a *literae* = *Levél* és az egész *Deáki tudomány*. SCHELLERNél az előbbi: „der Buchstabe”, az utóbbi: „alles was schriftlich verfasst wird, jede Schrift oder Schriften, jedes Schreiben”.

Literatus (*litteratus*) tehát olyan ember volt, aki a *litera* és *literae* fogalmába tartozó tevékenységekhez és tudományokhoz értett.

Az 1500-as évek elején a magyar névrendszer még csak kialakulóban van, az egyes névelemek — kivéve a keresztnévet — legtöbbször még nem igazi tulajdonnevek, amint azt a kutatók már bebizonyították. A Regestrumból idézett nevekben is a *de Bekes* és a *de Pesth* a valóságos lakóhelyet, a *literatus* a valóságos foglalkozást jelenti, tehát a nevezettek apja „literatus”, írni tudó, íráshoz értő, az összes deáki tudományokban jártas ember, aki a literátus foglalkozást hivatásszerűen gyakorolta.

Miért nem nominativusi *literatus* alakban vált családnévvé ez a foglalkozást, hivatást jelentő szó? Azért, mert amint a mi példánk is bizonyítja, az apa foglalkozását jelzi, s lévén genitivusban azt mutatja, hogy a keresztnévvel megnevezett *literátus* foglalkozású apának a gyermeke. Ha a nevezetnek saját foglalkozását jelzi, akkor nominativusi *literatus* alakban fordul elő.

Magyarországon sokan nem tudtak latinul még abban az időben sem, s ha a „*Lachus literati de Bekes*”, a „*Franciscus de Pesth literati*” és más hasonló neveket hallottak, a második declinatio egyes hímnemű genitivus -i végződését a magyar -i melléknév-képzőnek érezték, mintha lenne valami *Literát* nevű hely, ahonnan a nevezett származott. Érezhette ezt így még a latinul értő magyar fül is.

Ugyanaz a jelenség játszódhatott le a *literati* névelemben, mint szintén a Regestrumból vett 1493: „*Franciscus Martini de Zegedino*”, és az 1531: „*Paulus Zoltani de Chepe*” személynevek második névelemében, ahol is az apai név genitivusának -i-jét szintén érezhette -i melléknévképzőnek az élő nyelv. Így is keletkezettek a *Martini*, a *Zoltáni* és más ilyen típusú nevek.

A Regestrum 316. neve „*Franciscus sartoris de Waradino*”. E név második eleméből faragta az élő nyelvérzék a *Szártori* családnévet, amely ma már szintén helynévből képzett -i képzős melléknévnek hat, holott a *sartor*, -is a. m. *szabó* latin főnév egyes genitivusa -s végződésének elhagyásával keletkezett.

A szóban forgó *Literáti* név tehát úgy alakult ki, hogy az apa foglalkozását jelző *literati* névelem egyes genitivusi alak -i-jét az élő nyelvérzék a helynevekből képzett családnévek analógiájára -i melléknévképzőnek éreztette. A *Literáti* név és változatainak viselői olyan ösökkal dicsekedhetnek, kiknek az írás volt mesterségük abban az időben, amikor még a papokon és szerzeteseken kívül kevesen értettek hozzá.

É. KISS SÁNDOR

Az adatokból látható, hogy az újabb helyszíni gyűjtés a MTsz.-ból ismert *parafernum* ~ *penefernum* ~ *perefernum* : *përne* alakváltozatok mellett a szónak számos, eddig ismeretlen hangalak-változatát, valamint több összetételét és származékát hozta felszínre. A fontosabb alakváltozatok: *parafernum* ~ *pernefórum*; *paraferung* ~ *pereferung* ~ *perefernung*; *paraferna* ~ *pereferna* ~ *peneferna*; *pereferánium*; *parafernális* ~ *perefernális*.

2. A rendelkezésünkre álló anyag alapján a szó alakváltozatainak nyelvföldrajzi vonatkozásai is elég jól körvonalazhatók.

A *parafernum*-ot a MTsz. — mint láttuk — Udvarhely megye és Kovászna megjelöléssel közli. A mi helyszíni gyűjtésünk amellet szól, hogy ez az alakváltozat az udvarhelyszéki tájszólásnak inkább csak két részlegében fordul elő. Az egyik a tájszólás északi—északnyugati, Erdőszentgyörgy környéki pereme, a másik a háromszéki tájszólás felé eső részlege. Itt-ott följegyeztük a tájszólás Székelyudvarhely és Székelykeresztúr közé eső részlegében is.

A háromszéki tájszólásból származó adatok szemügyre vétele arról tájékoztat bennünket, hogy a *parafernum* alakváltozat előfordulása a székely nyelvjárás e részlegére nem jellemző. Meg kell jegyeznünk még azt is, hogy a felszínre került szórványos adatok nem is annyira az orbai tájszólásrészből valók, amelyhez Kovászna tartozik (vö. GÁLFFY MÓZES: Pais-Eml. 446—53), hanem a háromszéki tájszólás miklósvárszéki Bölön, Szárazajta, Nagybacon részlegéből, azaz a tájszólás udvarhelyszékivel érintkező területéről.

A *perefernum* alakot a MTsz. Csík megye megjelöléssel közli. A mi gyűjtésünk is amellet szól, hogy valóban főleg a csíki tájszólásra jellemző alak, azonban meglehetősen elterjedt a háromszékiben, valamint az udvarhelyszékinek sóvidéki és a háromszékivel érintkező részlegében is. E nyelvjárási alakulat Székelyudvarhely és Székelykeresztúr környéki, tehát középső részlegében szintén több ponton talákoztunk vele.

A MTsz.-ból hiányzó *pernefórum* előfordulása elsősorban a gyergyói tájszólásra jellemző, de feltűnik a csíkinak kászoni és gyimesi alegységében, valamint magában a szorosabb értelemben vett csíki tájszólásban is.

A *penefernum* alakváltozatot a MTsz. mindössze a háromszéki tájszólás miklósvárszéki részlegéhez tartozó Uzonból adatolja. A mi megfigyelésünk szerint azonban ez az alakváltozat nem is annyira a háromszéki tájszólásra jellemző, hanem sokkal inkább a csíkira, amelyben rendszerint a *parafernum*-mal és a *pernefórum*-mal párhuzamosan jelentkezik. Mindössze egy kutatóponton, a sóvidéki Korondon találkozunk vele az udvarhelyszéki tájszólásban is.

A mélyhangú *parnafernum* alakváltozatra alig van adatunk. Egyetlen faluban, az udvarhelyszéki tájszólás havasalji részlegéhez tartozó Kápolnásfaluban jegyeztük le.

A többi alakváltozat előfordulása szórványos. A *gyernefórum* alakot a Gyergyóremetéhez tartozó Kicsibükk nevű településrészen hallottuk, a *paraferung* (1) ~ *pereferung* (1) ~ *perefernung* (4): *pereferánium* (1): *perefernális* (1) pedig az udvarhelyszéki tájszólásban, a *paraferna* és *pereferna* alakokat pedig a háromszékinek miklósvárszéki, illetőleg kézdi részlegében (Nagybacon, Ikafalva, Nyújtód, Kézdimartonos) jegyeztük le.

Nyilvánvaló, hogy a szó alakváltozatainak pontos elterjedése csakis a készülő Székely Nyelvjárási Atlasz térképlapjai segítségével körvonalazható megnyugtató módon; annyit azonban a fentiekből is megállapíthatunk, hogy a háromszéki tájszólásban inkább a *perefernum* ~ *<parafernum>*, a csíkiban a *perefernum* ~ *penefernum* ~ *pernefórum* (ez utóbbi főleg a kászoni részlegben), a gyergyóiban a *pernefórum*, az udvarhelyszékiben pedig a következő alakok jelentkeznek: *parafernum* ~ *perefernum* ~ *penefernum* ~ *pereferánium* : *pereferung* : *parafernális* ~ *perefernális*.

3. A szó nyelvföldrajzi vonatkozásainak e futólagos számbavételéből is kítűnik, hogy a székely nyelvjárás említett részlegeiben nem mindenütt fordul elő. A háromszéki tájszólás mintegy 7 pontján (Réty, Zágón, Egerpatak, Nagyborosnyó, Csomakörös, Besenyő, Bita) a *staférung*, 2 pontján (Páké és Kovászna) a *hozomány*, 1 pontján (Sepsibükszádon) pedig a *hozomány*: *staférung*: (cecen) szót jegyeztük le, a *parafernum*-ot nem. A csiki és gyergyói tájszólásban ugyanakkor mindenütt ismerik és használják a szót; a *staférung* és a *hozomány* legfeljebb a latin kölesönszó dublettjeként szerepel. Az udvarhelyszéki tájszólásban viszont, a már említett három részleg kivételével, csak szórványosan merül fel. A tájszólás nagyobb részében a *kiállitás*: *staférung*: *hozomány* szó szolgál a szóban forgó fogalom megnevezésére.

A szó elterjedésének és életének behatóbb megismeréséhez még annak a megemlé-tése is hozzátartozik, hogy nem egy esetben csak szópár tagjaként jelentkeznek. E jelenség még a szó használata szempontjából legegységesebb csiki és gyergyói tájszólásból is adathozható. Több csiki és gyergyói faluban figyeltük meg azt, hogy a latin jövevényszó mellett a *staférung* ~ *stáférung* ~ *stáférung* ~ *stáfjérung* ~ *stafirung*, ritkábban a *hozomány* ~ *hozomány* ~ *hozomán* ~ *hozomán* szót ismerik, illetőleg használják. A csiki tájszóláshoz tartozó Gyimesbükkön a románból kölcsönzött *gyeszre* (vö. r. *zestre*) is hallható a *hozomány*, kelengye neveként. A háromszéki tájszólásba mintegy 20 ponton figyeltük meg a *perefernum* és *staférung* (~ *stáférung* ~ *stáfjérung* ~ *stáfjérung* ~ *stáfjérung*), egy-két ponton pedig a *hozomány* szóval való párhuzamos előfordulását. Az udvarhelyszéki tájszólás több részlegére szintén jellemző a latin jövevényszó és egy másik szó (*staférung* ~ *stáfjérung* ~ *stafirung*, *kiállitás* ~ *kijállitás* ~ *kiállitás* ~ *kiállitás* kelengye ~ *keleny*, *gye* ~ *kelengygye* ~ *kelengygye*) párhuzamos jelentkezése. Ilyen megfigyeléseket tettünk például a tájszólás északi, Erdőszentgyörgy környéki peremén, a Sóvidéken, Székelyudvarhely vidékén, valamint a háromszéki érintkező részekben. Az ugyancsak udvarhelyszéki tájszóláshoz tartozó Szentléleken a *főkélhető* ~ *főkélhető* szót is említették adatközlőink.

Mint mindig, a szópárok ebben az esetben is nemegyszer fényt vetnek arra, hogy alkotóelemeik közül melyik van terjedőben és melyik visszaszorulóban. Csiki és gyergyói adatközlőink felvilágosításai, valamint e tájnyelvi alakulat több pontján végzett sajátos: a nyelvjárás nemek és nemzedékek szerinti rétegződését vizsgáló kutatásaink amellett szólnak, hogy e két tájnyelvi alakulatban a *parafernum* ~ *perefernum* még egészen közkeletű, mindenkitől ismert és használt tájszó. Nem egy ponton győződünk meg arról is, hogy a *hozomány* és a *staférung* újabb keletű szóként él a beszélők tudatában a nyelvjárás *parafernum*-mal szemben. Ugyanakkor a háromszéki és az udvarhelyszéki tájszólás említett részlegeiben lényegesen gyakrabban minősítették adatközlőink a tárgyalt szót elavulófélben levőnek a *kiállitás*-sal, *hozomány*-nyal és *staférung*-gal szemben. A székely nyelvjárás két részlegében tehát a szó erőteljes háttérbe szorulása figyelhető meg, folyamat, mely a köz- és irodalmi nyelv hatásának eredményeképp a hagyományörzőbb csiki és gyergyói tájszólásban is nyilvánvalóan erősödni fog.

E folyamatról a rendelkezésünkre álló élő nyelvjárás adatok alapján többet aligha mondhatunk. Az előzmények részletekbe menő megvilágítása a nyelvjárástörténet feladata.

4. A *parafernum* jelentése a csiki tájszólásban ORBÁN BALÁZS szerint 'hozomány', akárcsak a latinban (A Székelyföld leírása. II. Pest, 1869. 150). A MTsz.-ban a 'kelengye, nászhozomány' értelmezés olvasható. A mi helyszíni tapasztalatunk szerint a szó legelterjedtebb jelentése valóban ez: 'a menyasszony kelengyéje, általában minden ingóságot felölelő hozománya'. Ezért alkothat szópárt a *hozomány*, *kiállitás*, *staférung* és *kelengye* szóval.

Adatközlőink azonban, főleg Udvarhelyszéken, nem egy esetben figyelmeztettek bennünket arra is, hogy a fenti szavak jelentése nem teljesen azonos a *parafernum* jelentésével. Így Homoródjánosfalván és Recsenyén a *parafernum* a múltban a teljes hozományt jelentette. A szorosabb értelemben vett kelengyét *staférung*-nak nevezték, a *kiállítás* pedig a hozomány bútordarabokból álló részlegének volt a neve. Homoródkarácsonyfalvi adatközlőnk azt a megjegyzést fűzte a szóhoz, hogy náluk a *parafernum* éppen ellenkezőleg csak a kelengyét jelentette, a leánnyal adott minden ingóságának *hozomány* volt a neve. Homoródszentpéteri adatközlőnk a *parafernum*-ot a *hozomány* abszolút szinonimájának minősítette, a *staférung*-ról pedig azt mondta, hogy az a kelengye neve. Ugyanezt a felvilágosítást kaptuk kásonyakabfalvi adatközlőnktől.

E néhány megjegyzés egyrészt amellet szól, hogy a szó jelentése már a múltban sem lehetett teljesen azonos az egész székely nyelvjárásban. De másrészt az is valószínű, hogy az irodalmi nyelv megfelelő (*hozomány*, *staférung*), szavai, valamint a *kiállítás* tájszó és a *parafernum* közt szórványosan valamelyes jelentésmegoszlás következett be, ami az új szók meghonosodásának és egyes régi szavak háttérbe szorulásának nemegyszer kísérő jelensége.

5. A vizsgált középkori latin jövevényszónak a magyar szakirodalom egyetlen áttadó nyelvbeli alakját tartja nyilván, a *paraphernum* alakot (I. R. PRIKKEL MARIÁN: NyK. XXIX. 339). A számba vett székely nyelvjárási alakváltozatok jelentős része valóban erre vezethető vissza. Ilyen mindenekelőtt a *parafernum* és a belőle hangrendi illeszkedéssel keletkezett *perefernum*,¹ valamint a közismert szóvégi *um* > *om* fejlődésre (vö. FLUDOROVITS JOLÁN, A magyar nyelv latin jövevényszavai² 14) visszavezethető *parafernum* ~ *perefernum*. A *parafernum* ~ *perefernum* (~ *parafernum* ~ *perefernum*) első *r* hangjának elhasonulása további nyelvjárási alakokat eredményezett: *palafernum* ~ *pelefernum*, majd ezekből: *panafernum* ~ *penefernum*. A *parnaforum* ~ *perneforum* keletkezhetett a *parafernum* ~ *panafernum*, illetőleg *perefernum* ~ *penefernum* kontaminációjával is, de lehet, hogy egyszerű hangátvetéssel alaként jött létre. Ez utóbbiból keletkezhetett elvonással a *pérne*, ebből pedig a *pernéz* származék.

Vannak azonban a felszínre került alakváltozatok közt olyanok is, amelyek nem magyarázhatók a latin *paraphernum*-nak a magyar nyelv, ezen belül a székely nyelvjárás jellegzetes hangtani sajátságaihoz való alkalmazkodásával, illetőleg a magyarban bekövetkezett más hangváltozásokkal. Ilyen a *paraferna* ~ *pereferna*, *parafernális* ~ *perefernális*, valamint a *parafernium* ~ *perefernium* és *pereferanum*. A *paraferna* ~ *pereferna* kérdése egyszerű, hisz a latin szó többes nominativusi alakjával azonos, mely már a latinban nemegyszer az *um* végű egyes nominativusi alak dublettjeként jelentkezett.² Latin nyelvi alaknak kell tekintenünk a *parafernális* ~ *perefernális*, valamint a *parafernium* ~ *perefernium* formákat is; mindössze azt jegyezzük meg, hogy ezek minden valószínűség szerint annak a latinos műveltségű, az egyházi latint és az adminisztráció latin nyelvváltozatát ismerő magyar értelmiségnek az írásgyakorlatában, esetleg késői latin jövevényszavakban bővelkedő magyar beszédében keletkeztek, mely más írásbeli tevékenység mellett a hozományleveleket is szerkesztette. A *parafernális* ~ *perefernális* talán a *paraferna* ~ *pereferna* éppen latin jövevényszavakból elvont, *-ális* végződéssel ellátott származéka (vö. FLUDOROVITS i. m. 38), a *parafernium* ~ *perefernium* (és alakváltozásai) pedig a magyarban előforduló *ium* végű latin jövevényszók (pl. *evangélium*, *kollégium*, *stipendium*, *szilencium*) keletkeztek. Ugyanennek a rétegnek a körében kelet-

¹ A *parafernum* alakváltozat amellet szól, hogy a latin *parafernum* fokozatosan alakult át *perefernum*-má.

² A jelenség oka az *um* végű semlegesneműek többes nominativusi és az *a* végű nőneműek egyes nominativusi alakjának egybeesése (I. Istoria limbii române. I. k. Limba latină. București, 1965. 132–3).

kezhették a *pereferánum* alakváltozat is. A háromszéki és udvarhelyszéki tájszólásban szórványosan jelentkező *ung* végű alakok (*parafernung* ~ *perefernung* ~ *pereferung*) csakis német nyelvi hatással magyarázhatók. Emellett szól az is, hogy a fenti alakokat mind az udvarhelyszéki tájszólás nyugati—északnyugati peremén, valamint a háromszéki-nak Brassó közelében levő részlegében, tehát olyan vidéken jegyeztük le, amelynek lakossága valóban érintkezik szász lakossággal.

MÁRTON GYULA

Luc. Ez a neve a Felső-Maros egyik jobboldali mellékvízének, amely Vajola közelében (Maros-Torda, előbb Kolozs m. tekei járás) ered, és Sárpataknál ömlik a Marosba. Egy malomépítéssel kapcsolatban már 1470-ben említik *Lucz* néven a Kolozs megyei (Dedrád-)Széplak határában (vö. CSÁNKI V, 412); ilyen alakban találjuk a nevét LIPSKY-ben is.

A *Luc-patak* mindenesetre annyira kis víz, hogy az 1944. évi Helységnévtárhoz mellékelt közigazgatási térképen nemcsak, hogy a neve nincs feltüntetve, hanem még a folyása sincs jelezve, bár a középkorban már néhány kilométernyire a forrásától malmot létesítettek rajta. Dedrád-Széplaknál nyilván még sebes folyású patak, mert hisz ilyen vizeken szerettek a középkorban leginkább malmokat építeni. Az a Sárpatak, amelyről a torkolata közelében levő község a nevét kapta, valószínűleg azonos a *Luc*-cal, jelölül annak, hogy alsó folyásában — úgy látszik — már elposványosodott.

Bár víznevekben fanevek nem ritkák, a *Luc* pataknév semmi esetre sem azonos a *lúcjenyő* nevével, mert hisz ez a fanév egy olvasási hibában gyökerezik (vö. KNIEZSA, SzJisz. 318). Ellenben arra való tekintettel, hogy néhány kilométernyire forrásától már malmot tudott hajtani, valószínűnek látszik, hogy a 'vad, heves' jelentésben a szláv *ljuta* szó -*ec* képzős származéka; ez a név *Ljuta* alakban hegyi patakok nevéként szerb-horvát területen sem ritka (vö. MIKLOSICH, ON. aus Appell. Nr. 311.). Csakhogy ez esetben -*ec*, -*ac* végződést kellene a magyarban várunk, ha a név legalább 1000 utáni átvétel volna (vö. pl. a szlovén, cseh *Zelenec* helynevet). Az pedig nem valószínű, hogy ez a pataknév még a X. század folyamán került volna a magyarba. Ellenben az lehetségesnek látszik, hogy a forgalomtól távol eső helyeken lakó szlávok nyelvében bizonyos hangtani régiességek még a X. század után is megmaradtak, mert egy lehetséges szláv *ljūtsc* névalakból a magyarban **lütici* > **lúc* > *luc* fejlődéssel a *Luc* névalak már származhatott volna. Ehhez csak azt kell megjegyeznünk, hogy a magyarban a szláv *l'*-t (*lj*) *l*-lel helyettesítették volna. A többeli *u* pedig valószínűleg már a szlávban is hosszú volt (vö. a régi cseh *l'útj*, szerb-horvát, szlovén *ljut* szóalakokat: BERNEKER, EtWb.), bár a többeli *u* megnyúlása a kiesésével (vö. a HORGER-féle hangtörvényt) pótlónyújtásként a magyarban is bekövetkezhett volna (vö. szláv *malina* > magyar *málna*), a régi hosszú *ú* pedig a magyarban az *u* > *o* hangváltozás után mindenütt megrövidült. — A patak mentén a magyarság kétségtelenül már nagyon régen megtelepedhetett, mert Dedrád-Széplak neve *Sceplac* alakban már 1228-ban szerepel (CSÁNKI: i. h.), a falu plébánosát pedig a pápai tizedjegyzék is említi.¹

MOÓR ELEMÉR

A Csepel-sziget nevei. A Duna Budapestet érintő szigetei közül a legdélibb és egyben a legnagyobb kiterjedésű. Északi csücske 26,1 km²-es területen a fővároshoz, attól délre meg Pest megye ráckevei járásához tartozik. Szerepét nyugodtan nevezhetjük történel-

¹ És mi a szerző véleménye az alsó zempléni Tisza-*Lúc* nevééről (CSÁNKI I, 355), amely Anonymus 20. fejezetében így tűnik fel: „in portu *Lucy*”? Nincs közük egymáshoz? — P. D.

Tisza-lúc neve gyaníthatólag ugyanazon töből származott szláv személynévi helynév (vö. MOÓR: ZONF. VI, 118). — M. E.

minek, annál is inkább, mert a régészeti leletek tanúsága szerint már a történelem előtti korban is emberlakta hely volt.

1. Az utóbbi években BENKŐ LORÁND (MNY. LXII, 134–46, 292–305) nagy anyagra támaszkodó tanulmánya meggyőzően foszlatott szét egy olyan hagyományt *Csepel* helynevünkkel kapcsolatban, ami el volt terjedve a szakemberek és a nagyközönség körében egyaránt. A magam részéről megtoldanám egy adalékkal, nevezetesen azzal, hogy az 1600-as évek elején egy budai hegyet is így neveztek, ami BENKŐ végső következtetését támogatja, tudniillik a 'növendék, sarjadék erdő, bokor, cserje, bozót, bokros sűrűség, fiatal növény, csemetefa' jelentést. Ez az adalék DÖBRENTAI GÁBORTÓL származik, s az idevágó rész egy nagyobb szövegegységből kiragadva így hangzik: „... külön alkalmazása pedig a többször említett XVII. század elején kelt német jegyzékekből igazoltatik, melyekben azon hegy *Csepelyheggynek* neveztetik.” (Életképek 1847. II. 54.) DÖBRENTAI feltevése szerint a hegy a mostani Csillebércel azonos, amit nem tartunk biztosnak, de ez helyrajzi kérdés, és itt nem taglalom. Nyelvészeti szempontból az a lényeges, hogy a főváros határában még háromszáz évvel ezelőtt is *h e g y i e r d ő t* illettek a névvel.

Áttérve a Csepel-szigetre, két vonatkozásban kívánok szólni róla. Egyrészt arról, hogy a *Csepel* név a XII. századtól erre a helyre folyamatosan adatolható, ennek ellenére az idők folyamán sok más néven is említik. Ezt a „sok más” nevet sorolom fel először, majd megadom az esetek többségében magától értetődő, mert konvencionálisan, okszerűen ráruházott helynevek magyarázatát.

2. A sziget legkorábbi említése egy 1148-ban keltezett oklevélben fordul elő „*ad magnam insulam regis*” formában (ÁÚO. VIII, 262; BARTFAI SZABÓ LÁSZLÓ, Pest megye okleveles emlékei 3). Ezután következik Anonymus adata, amire nem térek ki, majd egy 1257-i oklevélben *Chepel*. A további, középkori királyi iratokban *Insula nostra*, *insula regis*, az udvaroncok ajkán pedig *insula suae maiestatis* (PESTY, Az eltűnt régi vármegyék I, 75–85).¹ A törökök *Kojun-ada*, *Juh-sziget* névvel látták el. Anne de Bretagne 1502-ben itt járt fegyverhírnökének francia szövegében *L yslé de Chepel*, egy vele egykorú német szövegben eléggé elírt alakban *Thöppel* olvasható (Történeti és régészeti füzetek. 1863. II, 123).

ORTELIUSNAK (1570.) SAMBUCUS: ZSÁMBÉKI (1579.) által javított térképén *ursziget* található. Nem sokkal később a történetíró ISTVÁNFY művében (Regni Hung. Historia. 1724. évi kiad. 147) ez a váratlan mondat lep meg bennünket: „*Insula divae Margaretae, quae Cepelia vocatur*.” Hajlandók lennénk elírásnak, melléfogásnak vélni, ha nem találkoznánk vele HEVENESI GÁBORNÁL 1639-ben *S Margr* alakban és egy másik egykorú térképen *Ins S. Margr*, s ugyanazon a falu neve *Czepele*.

Buda visszavívása idején készült, nagyobbára külföldi archívumokban őrzött, de fényképmásolatokban itthon is hozzáférhető térképeken egészen új nevekkal találkozunk. Egy 1685-i keltezésű térképen *Ratzen Marck Insul* (Karlsruhe, Grh. Familienarchiv. Band VI. No 8.), 1686-ból az Attaco di Buda feliratú olasz térképen *Isola di Razzi* olvasható. Ezek közé sorolandó az olasz hadmérnök, MARSIGLI térképe is, amelyet meglehetősen korán (Danubius Pannonico-Musycus. 1726. VII–VIII. tábla) ki is adtak. Ezen a sziget neve: *S. Andrea sive Kovinska-Ada*. Más XVIII. század végi, illetőleg XIX. század eleji térképeken is hasonló nevek járnak. Az 1785-ben készült Duna-térképen például *Racköve Insel*, vagy *Ráczköve Insel* (az utóbbi a Föv. Lev. B. II. 69. jelzésű térképén). Egy 1813-i térképen vagylagos a neve: *Csepeleer oder Raiskevier Insel*. Ez a kettősség még a múlt század közepén készült magyar nyelvű városleírásokban sem ismeretlen, így HUNFALVY JÁNOSNÁL *Csepel* vagy *Ráczkevi sziget* elnevezést olvashatunk.

¹ A kiemelés az egész cikkben tőlem.

Egy újabb névcsoporthoz is a hódoltság utáni időben tűnik fel. Buda város 1711. évi számadásainak fennmaradt kézírataiból idézi BARACZKA ISTVÁN a *Savoyische Insul* megnevezést (Budapest, 1966. szept. No 6. 38.). Ezzel egybevág MICHAEL BOMBARDUS megnevezése: *Eugenia* (Topographia. 1715. 53).

A sokszor rosszul értesült Hübner Lexicon (1816. I, 679) a következőket jegyzi fel róla: „Csepel, Duna sziget Pest Várm. közel Budához . . . sok vadja, különösen nyulak van, innen *Nyulak szigetének* is neveztetik . . . Főhelye Ráczkeve és Csepely.” Nyilvánvalóan összezavarták a Margitsziget egyik középkori nevével és a rávonatkoztatott nyulakkal.

A soknevű sziget északi csücskében levő települést azonban mindig *Csepel*-nek hívták, erre másféle adat nincs. Így tudta ezt MERTL JÓZSEF csepeli plébános is, aki PESTY FRIGYES helyrajzi kérdőívére válaszolva ezt írta 1864. január 14-én keltezett levelében: „a községnek csak egyféle neve él, mely országszerte ismeretes, helyi és más szerbek (illirek:) azt „Csepelye” nevezik.” (OSZK. Fol. Hung. 1114/33. fol. 71.)

Miután újra hangsúlyozzuk, hogy a szigetet is elsősorban a *Csepel* névvel illették a századok folyamán, összefoglaljuk és egyben magyarosítjuk a fenti forrásokban előforduló más elnevezéseket, amelyeket kétséget kizáróan szintén használtak egy-egy rövidebb időszakban vagy éppen alkalmi megjelölésként: *Nagy-sziget*, *Király-sziget*, *Király nagy szigete*, *Ófelsége szigete*, *Úrsziget*, *Szent András-sziget* (vagy *Szentendrei-sziget?*), *Nyulak szigete*, *Jenő-sziget*, *Savoyai-sziget*, *Margit-sziget*, *Kevei-sziget*, illetve *Ráckevei-sziget*, *Juh-sziget* és természetesen *Csepel-sziget*.

3. Ezután megkíséreljük a nem is nehéz névmagyarázatokat. A *Csepel* névről BENKŐ tanulmánya után sokáig nehéz lesz lényegesen újat mondani. A Hübner Lexikon-féle *Nyulak szigete*, mint már említettük, biztosan félreértésen alapul, amit felesleges magyarázni. Nem tudok kielégítően választ adni a *Szent András-sziget* névre, talán ez is a Budapest északi csücskénél kezdődő Szentendrei-szigettel való összetévesztésnek köszöni létét.

A *Margit-sziget* név, amit több forrásból idéztünk, csakugyan erre vonatkozik és nem a maira, s okát is megtalálhatjuk. A nagyobbik Duna-ágban, a budafoki oldalon volt a Dunában egy Újfalu-sziget, amit a múlt századi folyamszabályozás során kikotortak. Ebben Szent Margit, vagyis Árpád házi Margit emlékét ábrázoló szentképeket helyeztek el, s erről a nagy szigetre is ráragadt — ideig-óráig — a név. Analógiát rögtön mondhatunk a közvetlen közelből. *Háros* falu a nagy szigeten feküdt, s mégis átháramlott a neve a tulsó part közelében ma is így emlegetett *Háros-sziget*-re. Ezek után jogosan írta BODOR ALADÁR (Csepel-sziget és Budafok 6) is, hogy „nem csodálhatjuk tehát, hogy egyes geográfusok Csepelszigetet Margitsziget néven említik.”

A *Nagy-sziget* név nyilván a többi, közeli szigethez kapcsolódó viszonyát tükrözi, méretét fejezi ki. A felhasználási módra utal a török *Juh-sziget* elnevezés. Bizonyosan juhokat legeltettek rajta.

A *Király-sziget*, *Ófelsége szigete*, sőt az *Úrsziget* is a birtokosra utal, ami közismerten a magyar helynévadás leggyakoribb esete. A sziget ugyanis ősidőktől, de a XII. század derekától oklevelekkel igazolhatóan az uralkodók birtoka volt. Az 1514. évi IV. te. el nem ajándékozható coronalis jószágnak nyilvánította. A középkori királyok legtöbbször feleségeiknek adták nászajándékkul; így tett IV. László, III. Endre, Zsigmond és Mátyás is (PERÉNYI JÓZSEF, Csepel. 1932. 20).

A fentiek hasonlóan tulajdonosi eredetű a *Jenő-sziget* és a *Savoyai-sziget* név is. Ezt az teszi érthetővé, hogy az 1686-i budai ostrom után Budafokot és Csepelt Savoyai Jenő kapta birtokul. Az idézett *Eugénia* névalak természetesen a személynév *Eugén* formájából származik.

A *Kevi-, Kevei-, Kovi-, Kövi-sziget* változatok Ráckevével állanak összefüggésben. Csepel falu elsőbbsége sokáig nem volt meg, még a XIX. század közepén is viszonylagos, korábban pedig Ráckevéé volt a sziget helységei között a vezető szerep, s így erről emlegették magát a szigetet is. Magának a településnek a neve azonban újabban, a visszavívás után keletkezett, a középkorban *Ábrahámtelek*-nek vagy *Ábrahámfalvá*-nak hívták. A hódoltság alatt elnéptelenedett települést délvidékiekkel népesítették be. Ezek a Szendrő végvárral szembeni *Covinum*, *Kubin*, *Kövin* helységből jöttek, magukkal hozták régi lakóhelyük nevét, s azt ráruházták az új telepre. Könnyen elképzelhető, hogy a régiről nem is tudtak (PÁPAI KÁROLY, A Csepel-sziget és lakói. 1890. 130).

A mai XXI. kerület a múlt század végén indult rohamos fejlődésnek, ma is új negyedekkel bővül a roppant iparváros, s ezeknek természetesen új nevei is keletkeznek — *Királyerdő*, *Csillagtelep*, *Rózsa-telep* stb. —, de ez már más tárgykör.

PURUCZKI BÉLA

Vesdeszka. Régi hagyománya a magyar erdészeti szaknyelvnek, hogy igyekezett a magyar nép nyelvéből az erdőgazdálkodáshoz szükséges szabatos szakszókincset kiemelni, összegyűjteni. Ilyen népnyelvi gyűjtés folyt a ma már több mint évszázados magyar erdészeti szaklap — az „Erdészeti Lapok” — felhívására is, amelyből több ízben történt közlés, így a MTsz. is felhasználta az egyes közlemények anyagát. Mint határozottan erdészeti szaklapnak azonban — SZINNYEI JÓZSEFnek, úgy látom, 1882-vel bezáruló feldolgozása óta — tudomásom szerint nyelvtudományi célokra közléseit nem használták fel.

Ebből az anyagból emeltem ki a címben szereplő *vesdeszka* szót, mint amely elsőrendű figyelmet érdemel. Az Erdészeti Lapok (XXVI [1887.], 587) közli: „*vesdeszka* 'széldeszka'” a Csík megyei Gyergyó területéről.

MELICH JÁNOS „A testrészek neveiről” című közleménye (MNy. XI, 361) óta többen igazolták, hogy a magyarban a *vese* szónak összetételekben, sőt egy adat szerint önállóan is fennmaradt az eredeti *ves* alakja. Így CSEFKÓ GYULA a Szakács Tudományból (MNy. XVIII, 169) közölte KERTÉSZ MANÓ későbbi megerősítésével (Nyr. LV, 127) együtt a *vespecsenye* szót. Ezt megelőzően ZOLNAI GYULA az élő nyelvből adatolta az 1880-as évekből a Szolnok-Doboka megyei Horgospataka községből, amelynek még 1907-ben is (Hnt.) magyar többségű lakossága volt. CSEFKÓ volt azután az, aki egyúttal GENCSEY ISTVÁN (Nyr. XXXIV, 264) Gyergyóból közölt *ves* 'renes; Niere' szavára is rámutatott.

GENCSEY adatával függ azután szorosan össze az ErdL.-ből közölt *vesdeszka* adat, szintén Gyergyóból és Csík megyéből, megerősítve az előbbieket. A *vesdeszka* ugyanolyan antropomorf szemlélet eredménye, mint a MTsz. *szegydeszka* kifejezése.

A fűrészrönk (fatörzs) felfűrészeléskor a két szélső deszka neve *színdeszka* (MTsz.), ezek között vannak a *szegydeszkák* (uo.). A *vesdeszka* azonos a *színdeszka*-val, a két szélső, a törzs hengerességét és kergét viselő deszkával. A törzs illetén való felvágásával keletkezik az értékes *boule(s)*, magyarul *tönkárú*, amely az eredeti törzsfarmára összerakva kerül elszámolásra, értékesítésre (vö. KRIPPEL MÓRIC, Adatok a helyes magyar erdészeti szaknyelvhez. Sopron, 1939. 34). Így a *vesdeszka* az előbb említett antropomorf szemlélettel az emberi törzshöz, s az emberi vese kétoldali szélső fekvéséhez hasonlítja a *széldeszka* (= *színdeszka*) helyzetét.

Szavunk a figyelmet egyrészt arra irányítja, hogy népünk nyelve fölösen kiválóan alkalmas a magyar szaknyelvek helyes magyarságú kifejezésekkel való ellátására, hiszen jelen esetben is három pompás azonos értelmű kifejezést találtunk. Másrészt régebbi szakirodalmunk sok értékes adatot tartogat még a kutató számára.

Harasztól és Tölharaszt. 1. A folyóiratunk lapjain újabban két ízben is (MNy. LX, 128, LXIV, 336) felbukkant *Tölharaszt* helységnév vetette fel bennem azt a gondolatot, hogy úgy látszik, szükséges elmondanom azt is, ami „*Tölgy és haraszt*” című (MNy. LXI, 80–9) dolgozatomból — a *haraszt* szóval kapcsolatban — Baranya megye határain kívül maradt.

Dolgozatomban a *haraszt* szó 'Quercus robur L.' értelemben való baranyai használatát igazoltam, s ebből arra következtettem, hogy ez olyan déli szláv nyelvből került át, amelyben azonos jelentésben élt. Ezt vehette észre — tanulmányom megjelenése előtt — PAIS DEZSŐ is, amikor MOÓR ELEMÉR „Két erdőféleség régi neve: *haraszt* és *cserét*” cikkére azonnal válaszol „Levélszekerény” útján (MNy. LX, 128), s felveti — egyebek között — *Tölharaszt* falu nevének ügyét. Én nem tárgyaltam, mivel egyrészt Baranya határára, másrészt korban — a XV. századtól van adatolva — kívül esett tanulmányom keretén. Pedig helyes lett volna, megkímélvén általa másokat a felvetett kérdés okozta nehézségektől (MNy. LXIV, 336).

A *Tölharaszt* helységnév földrajzi neveink azon roppant érdekes rétegéhez tartozik, ahol a név két része két — egymástól idegen — nyelv azonos értelmű szavából tevődött össze. Ilyenek *Ácsteszer*, *Guraszáda*, *Lippahárs*, *Dombócsér*, *Rikájó* stb. E név tökéletes példája annak, hogy a névadás mind a szóföldrajzi, mind a növényföldrajzi törvényszerűségeknek kiválóan megfelel. Ilyen név csakis a szóban forgó növény és a két nyelvet beszélő nép együttes lakóhelyén keletkezhetik. Ilyen azonos név azután a Vas megyei — ma már elpusztult — *Harasztól* község neve, csak benne a nevet alkotó két szó helyet cserélt. A nevet CSÁNKI (II, 754) közli 1432-ből „poss. *Haraztheul*” alakban. A magyar földrajzi nevek magyarázatában kedvét lelő néprajztudósunk, BÁTKY ZSIGMOND foglalkozott — tudtommal — vele először (FE. III, 20), s helyesen sorolta az *Ácsteszer*, *Kőkemene* típusú nevekhez.

2. Egy kis kitérével — CSÖRE PÁL hasonló kérdést fejtegető cikkéhez függesztet — tisztáznom kell a *haraszt* 'Q. robur L.' szóval kapcsolatban a következőket. Én csakis a déli szláv eredetű *haraszt* szóval foglalkoztam, elsősorban a Baranya területéről rendelkezésekre álló adatok alapján.

A nyugati szlávból (szlovákból) átvett *haraszt* szót vizsgálatomból kizártam, mert egyrészt az Árpád-kori adatok földrajzi rögzítése még nem történt meg, másrészt a magyar *haraszt* szó számos jelentése fogas kérdés elé állítja a kutatót. Nem lehet és nem szabad a mai szóföldrajzi és jelentésbeli adatokból kiindulni. Hasonló megfontolás vezetett a *magyal* és *muzsdaly* esetében is. A régi magyar növénynevek botanikai fajokkal való azonosítása igen gondos, többszörösen ellenőrzött adatgyűjtést kíván, s nem szabad a tényeken kívül semmiféle, még olyan természetesnek látszó feltevést sem elfogadnunk ellenőrzés nélkül. Példaként a *malogya* szó értelmezése körül tett vizsgálatra hivatkozom, amely tulajdonképpen összefügg a *magyal* szó tisztázásával.

A *Quercus robur L.*-vel történő azonosításomat CSÖRE PÁL megkérdőjelezendően tartja, mert az általa ismert adatok közül számos hegyen, hegyoldalon termett *harasztfá*-ra mutat. Nincs itt semmi baj. Ha a történeti magyar nyelvterület adatait kutatjuk, akkor olyan vonatkozó (jelen esetben dendrológiai) szakmunkát kell forgatni, amely szintén a Kárpát-medence viszonyait tárgyalja. ROTH GYULA (Erdőműveléstan. I. Alapvető rész. Sopron, 1935. 128) ezt írja: „Hazánkban a síkságok fája, de nemcsak a mélyfekvésű alföldeké, hanem a fensíkéké is. Legjava termőhelyei a Duna—Dráva—Száva lapálya és a Temesköz (Temes, Béga), de a Kárpátok és Alpok fensíkjain is — gyakran a kocsántalan tölgygel együtt — remek tölgyesek állanak (Spessart, Hargita).” (Vö. még BLATTNÝ TIBOR — ST'ASTNÝ TIBOR, Prirodzené rozšírenie lesných drevín na Slovensku. Bratislava, 1959. 163–5).

A CSÖRE PÁLTól felkutatott adatból azonban kiválóan értékesíthető és egy szórvány-nyelvemlék sokoldalú értékelését, értékesíthetését megvilágító példa a következő: 1333-ban a mai Nógrád megyei Szécsény (< szl. *Sěčany* hn. < *sěčane* 'irtáson lakók' <: *seč* 'irtás': KNEZSA, KMGHn. 289) és az elpusztult Várad községek elhatárolásánál említik — a számos „arbor *tulfa*” adaton kívül —: „... aliam viam magnam per quam itur de Rymolch in Zechan et ipsam viam Rymolch transit parumque eundo venit ad arborem *harazth*...” (AnjOkm. III, 51). Az oklevél földrajzi neveit már felhasználta KNEZSA ISTVÁN (Mg. népei a XI. sz.-ban. Kny. 427), s a következőket írja: „A Pilis—Gerecse terület az Alsó-Ipoly völgyével és a Börzsönyi hegyvidékkel együtt zárt települési egységet képezett, ezért tehát valószínű, hogy szláv lakosságuk is egy és ugyanahhoz a törzshöz tartozott. Igaz viszont, hogy ott sincs semmi olyan jellegzetességet feltüntető név, hogy ez a szlávság a nyugati szláv (azaz tót), vagy a déli szláv (azaz bolgár, szerb, horvát vagy szlovén) csoporthoz tartozott-e? Az egész területről (Észak-Dunántúl) csupán csak Sopron és Vas megyéből van bizonyítékunk erre a kérdésre vonatkozólag. Itt a Rábca mellett van egy helynév: *Gereblyén*, amely a maga másodlagos *l'*-jével inkább a déli szlávság mellett látszik vallani. Hasonlóan a déli szlávásra mutat a Vas megyei *Szeleste* helynév a maga *l*-jével a nyugati szláv *dl*-je helyett.”

Ezt vallja a *Szelesté*-ről keletre volt *Harasztól* falu neve is, amely szintén csak déli szláv jövevényszóval alakulhatott. Ennél is értékesebb azonban a nógrádi adat, ahol az „arbor *harazth*” csakis megőrzött régi nyelvi emléke az ott élt (vö. ugyanabban az oklevélben „Thomas *Sclauus* de Herenchan”: i. h. 47), a környék szláv helyneveivel együtt felbukkanó déli szlávásznak. Sőt kiválóan igazolja egyúttal azt is, hogy hiteles helyeink, királyi kancelláriánk tagjai gondosan ügyeltek a határjárások során a helyszíni megnevezések feljegyzésére, s távol állt tőlük az idegen kifejezések és nevek bármiféle magyarosítása. — Erdélyben — Borbánd és Karakó határjárásában — ezért már így írnak: 1299: „... et intrat nemus Ompey ad arborem *tutul* meta terrea circumdatam; inde transiens ipsum veterem fluvium Ompey, in quadam vena venit ad arborem *ilicis* meta terrea circumseptam, inde ad metam terream, in qua est arbor *tul*... juxta viam sub *dumo ilicis*...” (ÁÜO. V, 208). Mert azt mégsem tehetjük fel, hogy az oklevelek leírói, másolói, az adomány- stb. levelek szerkesztői olyan növény- és állattani, helynévadási, nyelvészeti ismeretekkel rendelkeztek, hogy a földrajzi kíváncságnak megfelelően magyarosíthassák a nyelvi szórványokat, mint azt egyesek évtizedek óta — komoly bizonyíték nélkül — állítják, és gyakran érvet kovácsolnak belőle írásos emlékeink hitelességének megingatására (BRATIANU, G. I., Le problème de la continuité daco-roumaine. Bucarest, 1944. 31—2, 63, 66, 68; KRANZMAYER, F.—BÜRGER, K., Burgenländisches Siedlungsnamenbuch. Eisenstadt, 1957. 3—4, 194—5). HALAGA, O. R. (K problematike historického zemepisu Arpadovského Uhorska. Českoslov. časopis historický XII [1964.], 189—90) például így ír: „U stromov, ktoré sa v metačných listinách uvádzajú obyčajne po maďarsky s podotknutím, že sú vulgárne (t. j. nelatinské), sám sa [ti. GYÖRFFY GYÖRGY] neodváža jednoznačne usudzovať na jazyk obyvateľstva.”¹

GYÖRFFYt felelősségteljes tudata vezette arra, hogy ezt írja le: „Behatóbb vizsgálatra szorul, hogy a határjárásban szereplő fanemek vulgáris megjelöléséből mennyiben lehet a lakosság nyelvére következtetni.” Íme az előzőekben Nógrád megyei vonatkozású adat megvizsgálása igazolja KNEZSA kizárólag nyelvtudományi módszerrel levont következtetését (ide vág az a megállapítása is, hogy a Nyitra megyei *Szolcsány* [< szl. *Selčane*] neve is a déli szláv *selo* alakból származik: A zobori apátság okl. 21, 48).

¹ „A fák [neveit], amelyeket a határjáró oklevelekben általában magyarul jelölnek, azzal a megjegyzéssel, hogy azok köznyelvek (azaz nem latinok), ő maga [ti. GYÖRFFY GYÖRGY] sem mer megnevezésükből egyszerűen a lakosság nyelvére következtetni.”

3. Ezek után már csak néhány kérdés tisztázatlan.

Mit jelent az 1327: „sub arbore ilicis *Bohtustulgya*” (Oklsz.)? Ehhez tudni kell azt, hogy a mocsári tölgynek (*Q. robur* L.) — csak annak! — van egy gubacsdarázs kártevője: a *Cynips quercus-calicis* Burds., amely az úgynevezett *suskagubacs*-ot (cserzőgubacs) okozza a makk kupakján. A megtámadott kupakon barázdált, sokszor dió nagyságú tarajos buzogány alakú torz (callus-)szövet képződik, amely a kocsányon (hossza 1—16 cm lehet!) csüngő makkot messziről a régi lövészbojthoz teszi hasonlónvá. Innen őseink szemlélete, amely szintén a magyar *tölgy*, a hazai latin *ilex* 'Q. robur L.' jelentésmagyarázatokat erősíti meg, — egyúttal helyesbít egy régi (GOMBOCZ ENDRE: MNy. X, 19; PAIS: MNy. LX, 128) magyarázatot.

A másik felmerült növény- [?]név a „*telelő haraszt*”, amelyet MOÓR ELEMÉR (MNy. LX, 98) az *örökzöld magyal*-al (*Ilex aquifolium* L.) azonosított. Ennek valószínűtlenségére rámutattam akkor, amikor az *Ilex* elterjedésével (MNy. LXI, 85) bizonyítottam földrajzi akadályát. Habár CSÖRE PÁL dolgozatában e kifejezés mással bukkant fel, megfelelőnek látom ezt is helyére tenni. — A sokat tudó TAKÁTS SÁNDORHOZ, a magyar múlt kiváló ismerőjéhez forduljunk most. „Rajzok a török világból” című munkájában (II, 273—5) tüzetesen ismerteti a *nyaraló*-kat (> *nyárló*: Oklsz., vö. *delelő* > *déllő*: Baranya m. s. gyűjt.) és *telelő*-ket, ahol nyáron és télen ridegen tartották az állatokat. 1593: „... az Szarka Ostvárt szolgálját megh verte az *nyaralón*, ...” (HORNÝIK, Kecske-mét tört. II, 86). Erre gondolt már az Oklsz. nyomán KNIEZSA is az erdélyi *Nyárló* helységnévvel kapcsolatban (KMgHn. I, 198). Azonban a NySz. *nyárlík* adata: II, 1014 nyomán mégis másként magyarázza, holott II, 1013 alatt a *nyaraló* szó is megvan, ha hibás értelmezéssel is ('aedicula aestiva; Sommerhaus'). Ilyen még a Kolozs megyei Föld határneveként közölt 1451-i *Nyárlókút* h. (CSÁNKI V, 353), azután 1550/551: „cuiusdam foeneti *Nyarlo* dicti partis Alpís *chygla*^{1,2} vocatis intra metas poss. Gyerewmonostra” (SZABÓ T. A., Kalotaszeg helynevei I, 76). Bár nem ismerem az 1269. évi *teleleu* horost földrajzi helyét (Dunántúl?), az Oklsz. 2. magyarázata a helyes: „pastio hiemalis; Winterweide”. Rámutatok még annak a lehetőségére is, hogy egyes erdei fűvek (pl. a bükkösök alatti *Carex* fajta) télen a hó alatt is zöldek maradnak, gyenge téli legelőt nyújtva a ridegen tartott jószágoknak.

Néhány szót fűznék még CSÖRE PÁL magyarázatához, amellyel a gyakori *veresharaszt* kifejezést óhajtotta megvilágítani. Valóban számos adatát ismerem én is, azonban nem merem határozottan valamely tölgyféléssel összekapcsolni, — annak ellenére, hogy a *Q. robur* és *pedunculata* fajokról valóban ismert az, hogy elsősorban a sarjakon és a fiatalabb példányokon, az idősebb egyedek alsó ágain a levél fennmarad (FEKETE L. — MÁGOCSEY-DIETZ S., Erd. növénytan. 1896. II, 465, 483). Saját tapasztalatom, hogy a Mecsekben a *cser* (*Q. cerris* L.) sarjai hasonlóan viselkednek, *veresharna* lombjukat sokáig megtartják (vö. Cserkút: 1858: *Vörös Cser* — e PÁL. BiU. 117; Kistótfalu: 1852: *Vörös Cser* — e, szó, leg PÁL. BmK. 153; Máza: 1912: *Vörös cser* — e Kataszt. térk.). Megfigyelték, hogy a nagyon korai fagy meg is akadályozhatja a levelek ősszel való lehullását, úgyhogy ezek csak a levélnyelvek rothadása után hullanak le a következő tavaszon. Ez rendes eset a fiatalabb tölgy-, bükk-, gyertyán- s más fáknál (FEKETE — MÁGOCSEY-DIETZ i. m. I, 136). Ha most földrajzi adottság folytán ilyen állandó fagyos helyek (ún. fagyzugok) kialakulnak, a természetes tájban élő emberben kialakulhat a névadás szükséglete nyomán a *veresharaszt* ~ *verescser* stb. szemlélet s ennek folytán a *Veresharaszt*, *Verescser*

¹ SZABÓ T. A. i. m. I, 231, 266. Az adat kiválóan értékesíthető — más vonatkozású — következtetésre is módot ad. Vö. PAIS: MNy. XXXIX, 208.

² *Cýlla* mező vagy *Cýlla* nevű legelő miatt való pereskedés tanúvallatásának 1550-ben kelt jegyzőkönyvét közli CSÜRY BÁLINT: MNy. XXIV, 289—92, 357—60. Ugyanaz, mint az 1550/1551-i „Alpis *chygla*”. — P. D.

és Erdélyben a *Verescsere* földrajzi név. Vízakna határában tudniillik 1810; „... kivévén a *Veres Cserét*, amely meg volt tiltva, hogy nőjjen épületre való fa benne...”: azaz állandóan fiatal sarjerdőként tartották fenn (ErdOkI. III, 23, 27, 28, 31).

Azonban a *veresharaszt* nevek mindig 'vepretum, virgultum' értelmezéssel fordulnak elő (vagyis a mai szlovák *chrast'* jelentésben), tehát nem fafajt, hanem állapotot, az erdő (mint faállomány) korbeli állapotát jelentik. Igazolom ezt a következő adattal: Csetnek (Gömör m.) határában 1668-ban és 1706-ban említenek „*Veresharaszt allat* [!] helynevet, s ezt a helyet 1711-től „*Pod červením brieskom*”¹ névvel jelölik (ILA B., Gömör m. II, 164), megnevezve a terepalakulatot, amelyen a *veres haraszt* áll.²

REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

A helyesírás fetisizálása

I. A Nyelvőr 1967. évi 3. számában (Nyr. XCI, 302—5) IMPLÓM JÓZSEF egy népszerű hetilapnak, a Rádió és Televízió Újságnak a helyesírását vizsgálja, és igen szigorú bírálattal illeti. A megbírált lap 1967. évi 45. számában (15. l.) reflektált a cikkekre, s címét a bírálattal egyetértve e számtól kezdve RÁDIÓ- ÉS TELEVÍZIÓÚJSÁG-ra változtatta. Ugyanott azonban azt is megjegyzi a szerkesztőség, hogy jó néhány kritikai megállapítással nem ért egyet. Mi is kérdésesnek tartjuk, hogy a cikkben felsorolt jelenségek — amelyek valóban hibának tekintendők a Helyesírási Szabályzat és a Helyesírási Tanácsadó Szótár értelmében — rászolgálnak-e ilyen súlyos megbélyegzésre.

Kezdjük az egybeírás-különírás kérdésével, helyesírásunknak e legszövevényesebb dzsungelével. A helyesírási szabályzatok, útmutatók és magyarázatok, valamint a szóösszetétellel foglalkozó tanulmányok nemegyszer hangsúlyozzák, hogy az összetétellel válásban s az ezt tükröző egybeírásban milyen fontos szerepe van az összeforrottságnak, az állandósultságnak, a gyakoriságnak. (Vö. pl. HSz. 157., 166., 167., 169., 172., 176. § stb.; PAIS, A különírás és az egybeírás: Helyesírásunk időszerű kérdései 70; MMNyR. I, 451, 455; SZEMERE, Hogy is írjuk? Gondolat, 1961. 130.) Azok a kapcsolatok, amelyeknek Implom az egybeírását kívánja, többségükben alkalmiak: *megye-vetélkedő*, *adó-táblázat*, *sláger-szükséglet*, *bűnbak-választás* stb. Az alkalmi összetételek kötőjeles írása általános gyakorlat irodalmunkban. (Vö. F. KOVÁCS FERENC, A kötőjel mint költői kifejezőeszköz: Nyr. LXXXVII, 69—80.) Mellőzöm most a költői nyelv jól ismert példáit — Adytól, Juhász Ferentől stb. —; csak azokra a példákra hivatkozom, amelyeket a MMNyR. az „utóélet nélküli”, szokatlan összetételekről szólva (I, 444) Darvas József prózájából idéz, „a szerző helyesírását megtartva”: *kenyér-hajsz*a, *szántás-kocka*, *sátor-örzés*, *béres-szegődés*. A kötőjelnek ezt a funkcióját — amint ezt RÁCZ ENDRE is szóvá tette a HTSz.-hoz fűzött megjegyzéseiben (MNy. LIX, 243) — a Helyesírási Szabályzat sajnálatos módon nem veszi figyelembe. Pedig mindenképpen olvashatóbbak, érthetőbbek így ezek a ritka nyelvi alakulatok, mint egybeírva: *megyevetélkedő*, *slágerszükséglet*, *szántáskocka*. Az Implom által ajánlott egybeírások közül legormótlanabb a Moszkvai *Kamaradzsesszkwartett*. (A jazz írásmód hibáztatásával természetesen egyetértek; minden sajtótermékünk közül bizonyára éppen a rádióújság írja le legtöbbször ezt a szót, elvár-

¹ A. m. 'a vörös dombocska alatt': „Briežok (= žka) m (por. breh) l. kis part; 2. dombocska, kis domb” (HVOZDZIK I, 61).

² A *vörösgyűrű* 'Cornus sanguinea L.' mint *n ő v é n y n é v* nem tartozik ide, mint „Gyűrűfa és sörgyefa” című tanulmányomban kimutatom (s. a.).

hatjuk hát tőle, hogy áttérjen az előírt magyaros írásmódra.) Még a *dzsesszkvartett* sem annyira meggyökeresedett szó, hogy meg ne bocsáthatnánk kötőjeles írását: *dzsessz-kvartett*; a pleonasztikus *kamara* előtag pedig — minden kvartett per definitionem „kamara” — felfogható a szóban forgó együttes tulajdonnévszerű megnevezésének, főnévi jelzőnek (vö. „Kamara Varieté”, egy budapesti színház neve, ill. „kamara a hang”, zenei szakkifejezés), tehát külön is lehet írni: „Kamara Dzsessz-kvartett”. De legföljebb is „Kamara-dzsesszkvartett”.

Az *autós és motoros szenvedély* egybeírására a *vadászszenvedély* nem kellő analógia, hiszen a *vadász* főnév, az *autós* és a *motoros* pedig melléknév, a kifejezés tehát egyszerű jelzős szerkezet is lehet; a *vadászkirándulás-t* is egybeírni, az *autós* vagy *motoros kirándulás-t* pedig külön. (A *keresztes hadjárat*-nak éppen egybeírását kifogásolja a szerző, természetesen a HTSz. nyomán.)

2. A hosszabb összetételek egybeírását, illetőleg kötőjelezését a HTSz. bevezetője és DEME LÁSZLÓ „Helyesírási rendszerünk logikája” című tanulmánya (Nyr. LXXXVIII, 243—6) az összetételi tagok és a szótagok száma alapján szabályozza. Nem állítom, hogy ezt a szótagszámszabályt (szívesebben írnám így: szótagszám-szabály) némi mnemotechnika segítségével ne lehetne megtanulni. Csakhogy ennek a szabálynak nem az az egyetlen fogyatékoossága, hogy elhanyagolja a kötőjelnek a nem összeferrott, alkalmi összetételekben való szerepét. A nyelvtani pontosság szempontjából kifogásolható, hogy az összetételek származékait is összetételként kezeli; az *orvosságosüveg*-gel szemben a *gyógyszeres üveg*-et két szóba íratja, tehát a *gyógyszeres* szót így tagolja: *gyógy + szeres*, noha a helyes tagolás *gyógyszer + es*. Ez inkább csak elméleti kifogás; a gyakorlatban több nehézséget okoz, hogy a szabály nem veszi figyelembe: az összetételnek nemcsak „felfelé”, a szókapcsolat, hanem „lefelé”, az egyszerű szó felé is elmosódik a határa, azaz nem tisztázza, hogy az ilyen, már-már elhomályosult összetételek, mint *szerszám*, *szegfű*, *ügyvéd* stb. egy vagy két elemnek tekintendők-e. A hét szótagja ellenére egybeírt *testvérdemokrácia* arra vall, hogy a *testvér* már nem számít összetett szónak, de ez az elszigetelt adat nem igazít útba arra vonatkozólag, hogyan kell írni például azt, hogy *szegfűszeg(-)ül-latú*. Tanácstalanok vagyunk az összetett idegen szók tekintetében is. Ebben a kérdésben a HTSz. példái ellentmondásosak. Az *élő súlykilogrammonként* egybeírásából az következik, hogy a *kilogramm* egy elemnek számít az összetételben, a *kiló méter-mutató* kötőjele ellenben arra mutat, hogy a *kiló méter* maga is összetétel. — Összegezve tehát: a különírás és egybeírás szabályai nem minden esetben kínálnak megnyugtató megoldást.

Az *áruvásárlási kölcsön-lehetőség*, *szilveszterikabaré-ismétlés* típusú monstrozus összetételek már túlmutatnak a pusztá helyesírási problémákon. (A rádióújság ezeket — az úgynevezett mozgó szabály figyelmen kívül hagyásával — így írta: *áruvásárlási kölcsön-lehetőség*, *Szilveszteri kabaré-ismétlés*.) Üzleti feliratokon, hirdetésekben igen gyakran találkozunk efféle alakulatokkal: *harisnya szemfelszedés*, *csecsemőkelengye utalvány beváltóhely*, sőt: *gyermek és női fehérnemű szabás-varrás tanfolyam*. Próbálja meg valaki ez utóbbit egybeírni, kötőjelezni! A nyelvművelők ilyenkor — ezt teszi Implom is — birtokos szerkezetté való átalakítást javasolnak, de sokszor ez sem segít. Nyelvünkben a birtokos szerkezet, különösen a többszörös birtokviszony kifejezése elég nehézkes. A „szilveszteri kabaré ismétlése” birtokos szerkezetben elhelyezve, mondjuk: „a szilveszteri kabaré ismétlése sikerének tényezői” aligha szebb, mint a fenti kifejezések. A „gyermek- és női fehérnemű szabás-varrásának tanfolyama” pedig értelmileg sem kielégítő. Érdemes volna megvizsgálni, vajon valóban összetételek-e ezek, vagy pedig afféle szerkesztetlen szintagmák, amelyek nyelvünk őskorában a mai jelöletlen összetételek előzményei voltak — csak, természetesen, a fejlődés magasabb, bonyolultabb fokán.

A szabályellenesen egybeírt szókapcsolatok ismét másra figyelmeztetnek. Ha egy-egy szókapcsolat egybeírása szociális szinten makacsul jelentkezik, ez annak a jele,

hogy — állandósultsága folytán — átcusúszott az összetétel kategóriájába. A cikkben idézett példák közül ilyen a *kereszteshadjárat*, az *összekötőszöveg*, az *újesztendő* 'jövő esztendő' jelentésben, amelyeket a szabályok szerint külön kell írni. Az utóbbi esetben jelentéskülönbségre szoktunk hivatkozni, holott a nyelvközösséget az egybeírt *újesztendő*-nek két jelentése — 'január elseje' és 'jövő esztendő' — éppoly kevésbé zavarja, mint ahogy a *kislány* szót is egybeírjuk, akár újszülött leánygyermeket, akár húszéves hajadont értünk rajta.

Tudom, az elmondottak ellen éppen jelentéstani szempontból lehet ellenvetéseket tenni. Az *autós kirándulás*-ban nem ugyanaz az *autós* jelentése, mint az *autósszenvedély*-ben ('autóval történő', illetőleg 'autózásra vonatkozó'); a *kislány*-nak 'leánygyermek' és 'felnőtt lány' jelentései között — ha úgy vesszük — csak mennyiségi különbség van, a 'január elseje' és 'a jövő év' között minőségi stb. Ám éppen ezeket a jelentéstani finomságokat kellene kiküszöbölni a helyesírás szabályaiból. Elvégre nem kívánhatjuk tízmillió magyartól, hogy ugyanolyan járatos legyen a szójelentések elemzésében, mint az a néhány szakember, aki évtizedeken át foglalkozott szemantikai bűvárkodással.

3. Lehet mentséget találni a „kis és nagy kezdőbetűk” és „a mondatbeli frásjelek” címén hibáztatott példák egy részére is. A *tsz* mozaikszó tulajdonnévi használatának írásmódját a HSz. 261. pontjában, a HTSz. 744. lapján és a Nyelvművelő Levelek 358. üzenetében nagybetűvel találjuk. De az utóbbinak az a tanácsa, hogy ha a *tsz* utótagot csak a felsorolás végén tesszük ki, kisbetűvel írjuk: „az abdai Dózsa, a vésztől Kossuth és a kismalmi Tánács tsz (vagy: termelőszövetkezet)”, már gondolkodóba ejtethet afelől, valóban tulajdonnévi elem-e a *tsz*, és nem afféle köznévi megjelölés, mint az *utca* vagy a *pályaudvar* a *Jókai utca*, *Keleti pályaudvar* típusú tulajdonnevekben. — A szabályokból értelemszerűen következő *Szent Iván-éji álom* szórszálhasogató pedantéria volna az Arany János alkotta, immár több mint száz év óta népszerű *Szentivánéji álom*-mal szemben. Ki gondol itt Szent Ivánra? (Vagy *szent Iván*? A HSz. 226. pontja nagybetűvel írja a történelmi személyek nevének állandó jelzőjét, de a szentek nem mind történelmi személyek, sőt nem is mind emberek. Szent Mihály például angyal.)

Nem talállok kivetni valót ezen az írásmódon sem: *Peter Weiss Vizsgálat-ának rendezése*, noha a HSz. 139. pontja előírja, hogy az idézőjel nélkül írt és ragtalan címekhez kötőjel nélkül kapcsoljuk a ragokat. A címnek a szövegből való kiugratása nem nehezíti, hanem könnyíti az olvasást, hiszen ezért tétetjük idézőjelbe a több szóból álló címeket, s általában megengedjük a címek tipográfiai kiemelését; a dőlt betűs kiemeléshez pedig a ki nem emelt toldalék kötőjellel szokott csatlakozni. Miért ragaszkodunk hát hozzá, hogy az egyszavas és simán szedett címek — esetleg értelemzavaróan — beleolvadjanak a szövegbe?

Az írásjelek használatát a HSz. viszonylag nagyon röviden szabályozza. De nem is lehet szabályokat találni az élő nyelvhasználat ezernyi árnyalatára, hanglejtésbeli modulációjára és tagolódására, amelyet az írásjelezés csak durva közelítéssel tükröz. Ezért van annyi bizonytalanság például az *és* előtti vessző körül: rövid kapcsolatos mondatok között, amikor a beszédben nem tartunk szünetet, a vesszőt inkább zavarónak érezzük — nem beszélve arról, hogy köztudomásúlag milyen nehéz megállapítani, mikor van két mondatról dolgunk, és mikor egy mondat két állítmányával. Azt a kiirthatatlan szabályt pedig, hogy a felszólító mondat után felkiáltójelet kell tenni, az általános iskola második osztályától kezdve senki sem veszi komolyan. A kérdőjel szabályellenes használata az idéző mondatnál megszakított összetett mondat előtt álló főmondata után: „Nem énekelne valamit? — kérdezte ezután a konferanszié az énekesnőtől . . . —, ha már erre járt . . .” nézetem szerint hívebben tükrözi a hanglejtést, mint a szabályos írásjelezés: „Nem énekelne valamit — kérdezte . . . —, ha már erre járt?” Itt emlitem meg, hogy Implom szövegében is (305) találunk a szabályoktól való eltérést: kettőspont után

két ízben is nagybetűvel kezd, pedig nem idézet következik: „Befejezésül két kérdésre kell még válaszolnunk: Mi lehet az oka . . .”; „A következmény: A helyesírásban jártasak bosszankodnak . . .”.

4. Érdemes-e bosszankodni ilyen hibák miatt? Igaz-e, hogy „a helyesírásban jártasak” ezek után „az íróról nem valami megtisztelő véleményt alkotnak”, figyelmük pedig „többé-kevésbé elterelődik a tartalomról”? Az igazság az, hogy a helyesírási szabályoktól való ilyen jellegű eltérések a legigényesebb kiadványokban is lépten-nyomon előfordulnak. — Egy 1962-ben, tehát már a HTSz. megjelenése után kiadott regényben 10 lapon 29 effajta „hibát” számoltam össze, például „vastag-ételek”, „fejbevágta”, „Vályúhoz! kész a korpacibere!”, „Holnap majd összehívja a családi tanácsot, és meg fogja kérdezni, hogy miért szerették?”, „Viola palettája volt benne, meg az ecsetei” stb. Rosszabb véleménnyel vagyunk-e ezek után a nagy műveltségű, nyelvészetileg is kiválóan képzett íróról, a magyar irodalom egyetemi tanáráról, B ó k a L á s z l ó ról? Nem volt-e igaza, hogy „embernadrág” helyett *ember-nadrág*-ot írt, mivel ez alkalmi összetétel ’felöltönnék való nadrág’ jelentésben? Nem inkább helyénvalók-e a pontok a felkiáltójelek és kérdőjel helyett az álombeli párbeszédben: „Jaj, nagyanyám, kösse be, gyógyítsa meg, hiszen maga boszorkány. Majd elmegy innen, szégyentelen, szemtelen kölyke. . . . Úgy kell neked, minek vetted el a vöröshajút.”? (Bóka László: Karfiol Tamás. Szépirodalmi Könyvkiadó. 1962. Az idézetek a 7–16. lapról.) Persze, a szépirók iránt megbecsátóbbak vagyunk: a stíluszándék még az *eccer*, *tuggya* típusú írásmódokat is menti (vö.: LÓRINCZE LAJOS: Nyr. LXXXIII, 7–386; BÁRCZI GÉZA, Nyelvjárás és irodalmi stílus: Stilisztikai tanulmányok. Gondolat, 1961. 89). De vajon az újságírónak nem lehet stíluszándéka? Ki állapítja meg azt az írói rangot, amelyen fölül már lehet valakinek „egyéni helyesírása”, s amelyen alul önkényeskedéssel, egyénieskedéssel vádoljuk?

Az újságbeli helyesírási szabálytalanságokat azonban többnyire nem a stílustörekvés, hanem a hanyagság számlájára írjuk. Szemére vetjük az újságírónak, hogy nem törődik a szabályzattal, kétes esetekben nem fordul a Tanácsadó Szótárhoz. Ma ugyanis ott tartunk, hogy a Helyesírási Szabályzat 438 pontját százezernyi adatával és nehezen megjegyezhető szótagszám-szabályaival tovább finomított HTSz. nélkül iskolázott, egyetemet végzett, rendszeresen olvasó, tollforgató emberek, sőt: céhbeli nyelvészek, talán azzal sem túlzok, ha azt mondom: a helyesírás specialistái sem mernek íráshoz fogni. Még így is részük lehet abban a megszégyenítésben, hogy nyomdába adott írásaikat a szedést előkészítő technikai szerkesztő vagy a korrektor helyesírási javításaival látják viszont. Éppen csak az osztályzat hiányzik. Ez nem egészséges állapot; mit várhatunk akkor a kevésbé képzetektől, a nem érettségizett gépiíróktól, az iskolás gyerekektől? (Először így írtam: iskolásgyerekek, de gyanút fogva megnéztem a HTSz.-t.¹ Mennyi időt vesz el a folytonos utánanézés, lapozgatás a valódi munkától!) A helyesírás nem lehet külön képzettséget igénylő szakma: mindenki számára elsajátíthatónak kell lennie. Ezt pedig nem érhetjük el a bonyolult és sokak szerint még tovább finomítandó szabályok fetisizálásával.

5. A helyesírás élő rendszer, mint maga a nyelv. Vannak alapvető törvényei, például a hangjelölés, a szótagolás, a szerkesztetlen (jelöletlen) és jelentésváltozások (képzetváltások) összetételek egybeírása, és vannak szokványai, ha úgy tetszik, játékszabályai — célszerű és ajánlott megoldási módjai olyan esetekre, amikor maga a nyelvi jelenség is változó, ingadozó vagy többféleképpen ítélt meg. Jellemző, hogy a HTSz. is nem egy ponton ellentétbe került a néhány évvel korábban kidolgozott HSz. paragrafusaiival, de ennek nyílt bevallása helyett vagy átvette változatlanul a HSz. példáját

¹ Én is megnéztem volna. — P. D.

(*labdarúgó-csapat* a *labdarúgópálya* és az *úttörőcsapat* mellett), vagy pedig elhallgatta (a *nylonkendő*, *nylonnadrág* mellől hiányzik a *nylon harisnya*). Mindkét eljárásból csak következetlenség és zavar született. Másrészt azonban éppen a HTSz. példát mutat azzal, hogy néhány — szókapcsolatnak és összetételnek egyaránt felfogható — kifejezést kétféle írásmóddal is fölvesz: *lovascsapat* 'lovakok csapata' és *lovas csapat* 'olyan csapat, amelynek lovai vannak', *tűzoltófecskendő* 'a tűzoltók fecskendője' és *tűzoltó fecskendő* 'tűzoltásra való fecskendő'. Választhatunk a *komoly figyelemre méltó* és az *igen figyelemreméltó* írásmód között is; stb.

Véleményem szerint — amellyel, tudom, a liberalizmus, sőt az anarchizmus vádját vonom magamra — a fakultatív írásmódot minden olyan esetre ki kellene terjeszteni, amikor a kérdéses kifejezés nyelvileg többféleképpen értelmezhető, vulgárisabban szólva: amikor a hétköznapi írásgyakorlat ingadozik, s egyik megoldása sem mond ellent a helyesírás alapszabályainak. Az anarchia elkerülhető, ha a HTSz.-t vesszük alapul, s attól csak indokolt esetben térünk el. Arra például nincs szükség, hogy az előírt *Keleti pályaudvar* helyett *keleti pályaudvar*-t, *Keleti Pályaudvar*-t vagy *Keleti-pályaudvar*-t írjunk, noha mindegyik írásmód védhető (vö. HTSz. 7); az ilyen esetekben, mint ugyanott olvashatjuk, „a rögzítettség fontosabb az egyéni logikánál”. De adódhatnak olyan szöveghelyzetek, amikor az értelem kívánja meg a sémától való eltérést. Nem mindegy például, hogy *huszonhat émeletes* házat vagy *huszonhatemeletes* házat építenék (ELEKFI LÁSZLÓ példája), noha a szabályok szerint az utóbbit is külön kellene írni. Különbséget kell tenni a „pihenéssel töltött hétvége” és a „munkában töltött hét vége” között is. Előfordulhatnak olyan kapcsolatok, amelyeket képtelenség a helyesírási szabályok szerint leírni. Az üzemi étkezők étlapján gyakran szereplő „csurgatott tojásleves” a mozgó szabály szerint volna írandó (vö. *vágottbarmofi-kereskedő*), de a *csurgatott* és a *tojás* szavakat a három *t* miatt nem írhatjuk egybe, csak kötőjellel, két kötőjelet viszont nem írhatunk, marad tehát ez a megoldás: *csurgatott-tojás leves*, amelyet semmiféle analógia nem támogat. Ennél mégis jobb a spontán alakult *csurgatott tojásleves*; igaz, hogy nem a levest csurgatja a szakács, hanem a tojást, ennek ellenére az ételt *csurgatott leves*-nek is nevezzük, s ez támogathatja a „szabályellenes” írásmódot. Meg kell engedni azt is, hogy a helyesírási logika szellemében korrigáljuk a HSz. példatárába és a HTSz.-be becsúsztott tévedéseket. (Példák az utóbbiból: *felső kar*; vö. *felsőtest* 'a test felső része', de *felső test* 'két test közül a felső'; a *felsőkar* nyilván nem 'két kar közül a felső', hanem 'a kar felső része'. A *pofon egyszerű* egyedüli kivétel a *hőfehér*, *kőkemény* típusú hasonlító előtagú összetételek sorában; a különírás azzal sem magyarázható, hogy az utótag összetett szó, mivel a *-szerű*-t képzőnek tekintjük.) Végül ne hunyjunk szemet a fölött a nyelvünkre igen jellemző tény fölött, hogy naponta keletkeznek alkalmi összetételek, amelyeknek tagolatlan egybeírását erőltetni fölösleges és célszerűtlen: fogadjuk el a szépirodalom gyakorlatát, amely az efféleket kötőjellel írja.

6. Senki sem vonhatja kétségbe, hogy a helyesírási kultúra emelésére, szélesítésére szükség van, s hogy ebben a törekvésünkben figyelmeztetnünk kell a saját munkásait helyesírás hibáikra. Küzdelmünk azonban hatástalan marad, ha egyforma szigorral lépünk fel a helyesírás alaptörvényeit sértő vétségek ellen és azok ellen, amelyekkel kapcsolatban a Helyesírási Tanácsadó Szótár — mint címével hangsúlyozza — maga is csak [„nemegyszer nem könnyen fellelhető vagy bajosan kikövetkeztethető” — P. D.] tanácsot ad, nem törvényerejű rendelkezést. E tanácsok merev értelmezése, követésüknek elriasztó szigorúsággal való számonkérése csak azt eredményezi, hogy hovatovább senki sem mondhatja magáról, hogy tud helyesen írni. Helyesírásunk ügyének bizonyára többet használunk nagyobb engedékenységgel, rugalmassággal, nemszeretem szóval liberalizmussal, vagy ha úgy fogjuk fel: demokratizmussal, mint a meglevő vagy vélt szabályok fetisizálásával.

J. SOLTÉSZ KATALIN

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Fidibusz. E német diáknyelvi szavunkkal MELICH JÁNOS (MNy. XIV, 20) foglalkozott. Tájékoztatása szerint a *fidibusz* a német nyelvben már a XVII. században megjelent. Innen került át a magyarba. Első adataink a XIX. századból valók. A kifejezés azonos Horatius egyik ódájának (I, 36) *fidibus* 'húr' szavával. A német diákok az „*Et ture et fidibus iuvat | Placare . . . | . . . deos*” mondatban a *ture* szót tréfásan *tömjén* helyett *dohányfüst*-re vonatkoztatták, a *fidibus* 'lant' ablativust pedig 'pipagyújtó' jelentéssel ruházták fel (KLUGE—MITZKA, EtWb.¹⁷). A magyar tudatban azonban a szó eredetének más magyarázata élt. Egy 1918-ban közölt hírlapi tárcában bukkan fel ez a kitétel: „*fidibus* annyi, mint — *fidelibus fratribus*”. ZOLNAI GYULA (MNy. XL, 287) e szűkszavú közlést nyelvtörténeti megokolás nélkül pusztá ötletnek tartja.

MELICH az EtSz.-ban némileg módosítja megállapításait. A szót magyar vonatkozásban a XIX. század közepéről adatolja; hazai latinságból átvett kifejezésnek minősíti (MÁRT. 1818.), s végső forrását csak feltételezetten jelöli meg a német diáknyelvben. Egyben megismétli kijelentését: a szó nem lelhető fel szótárban.

Újabb adatok alapján az EtSz. mindhárom tételéhez egy-egy szótörténeti megjegyzést fűzhetünk. Szavunk első előfordulása a XVIII. század végéről keltezhető; mivel a viszonylagosan korai lelőhelyeken a szó németországi mozzanatok kapcsán jelenik meg, a *fidibusz*-t talán mégis csak német jövevényszavaink közé sorolhatnók; végül más megfogalmazásban is szembesíthetjük magunkat a német diáknyelvi eredet gondolatával. Ez a forrás aztán egyben válasz is ZOLNAI elhárító véleményére.

A *fidibusz* már Andrád Sámuel anekdotagyűjteményében előfordul. A szerző tréfás történeteket tud a tubákról: 1789: „Orbán Pápa egy Bullája szerént számkivette-tett, ki a' templomban portubákozott. I. Jákáb Ánglus Király egy vastag könyvet irt a tubák ellen. Mellyből ma a' Berlini Taba'siban és a' Német országi kávé-házakban *Fidibus*-t (pipa-gyújtót) tsinálnak” (Elmes és mulatságos rövid anekdoták I, 184). — A másik ugyancsak anekdotaszerű közlemény szószármaztató igénnyel íródott (Kedveskedő I.). A cikk címe: 1824: „Honnét vette a' pipagyújtó papirosnyiredék ezen nevezetét: *Fidibus*?” Első mondata így hangzik: „Származott ez alkalmasint a' Német Országi Univerzitásokról 's hihetőleg ezen deák szó' megrövidítéséből *fidelibus*” (i. h. 29). Az értelmező ismertetés szerint azonban a *fidibusz* szóösszevonás: latin szavak csonkított elemeiből szerkesztett szó. Az egyetemi diákoknak nem volt szabad dohányozniuk. Ezért titkos társaságokba tömörültek, és összejöveteleket tartottak. A találkozóhelyen csak a megbízott vendégfogadás meghívójával jelenhettek meg. Ennek szövege rövidítésekből állott. Így kezdődött: „*Fid. Ibus* S.D.N.H.” Feloldva: „*Fidelibus fratribus salutem dicit N. hospes*” (i. h.). Magyarul: „A megbízható cimborákat üdvözli N. vendéglátó gazda”. A meghatározott órában összegyűlt diákok körbe álltak, „s töltött pipájik számára az olyan meghívó cédulát, mint *fidibus-áldozatot*, meggyújtották. S innét támadott a' nevezet *fidibus*” (i. h. 30). A cikk tartalma — még ha utólagosan megszerkesztett történetnek tekintjük is — hitelesnek látszó környezetrajzával valószínűsíti a *fidibusz* származáshelyét.

Szavunkat már a múlt században szótározták: BABOS KÁLMÁN (Közh. magyarázó szótár. 1865.) 'pipagyújtó papírszelet'; FÜREDI IGNÁC (Közh. idegen szótár. 1891.); KÖNNYE NÁNDOR (Idegen — magyar szótár. 1895.) 'pipagyújtó (papiros)' jelentéssel közli.

Koplaláció. Latin jövevényképzőink között még nem szerepel a *-ció* (GYALMOS JÁNOS, Latin eredetű képzőink: MNyTK. 31. sz.; D. BARTHA KATALIN, A magyar szóképzés

története 131—2); a MMNyR. azonban már említi a magyar alapszóhoz kapcsolódó latinos végzések sorában (I, 400). Az egyik esetben az elmaradás, a másikban a minősítés magyarázatát abban kell találnunk, hogy csak két évtizede közöltek rá egyetlen előfordulást. A *nomen actionis* alkotására szolgáló latin *-tio* képzőt vagy talán inkább az *-atio* végződést a magyar nyelvérzék a *curatio*, *donatio*-féle főnevekből vonta el és függesztette magyar alapszóhoz, illetőleg csonkult szóelemhez.

PÉTER LÁSZLÓ (Nyr. LXXXII, 83) hívta fel a figyelmet az élő nyelvből közölt *kitaláció* 'kitalálás' szóra, és CSEFKÓ GYULA (Nyr. LXXIII, 379) szövegpéldát is idézett rá egy 1948. évre szóló naptárból.

Valójában e tréfás hangulatú szóalkotás nem napjaink jelensége. Már a régiségben előfordul. Széchényi György 1715-ben képez a *-ció*, illetőleg *-áció* képzővel magyar származékot. Vejét invitálja farsangi vendégeskedésre: „ha ezen farsangi napokban megalázza magát kgd egy is *coplalatiora*, szívesen fogadom” (Sz. Gy. levelei Ebergényi Lászlóhoz 540). A *koplaláció* 'kopálás' szóval kettőre növekedett példaanyagunk száma. Ennek alapján talán az *-ációt* is latin jövevényképzőink közé iktathatnók.

Skatulya. Az olasz—magyar szóegyeztetés tévesnek bizonyult (KARINTHY FERENC, Olasz jövevényyszavaink: MNyTK. 73. sz. 44). Szavunk a középlatin *scatula* 'ua.' átvétele (SzófSz.). A NySz. közölte XVII—XVIII. századi példamondatok azonban a szókezdő mássalhangzó-torlódást már feloldottan mutatják: *iskátula*, *iskatula*. A kifejezés legkorábbról ismert forrása, az 1597-ből adatolt szóalak is *iskatulá*-t tüntet fel (HADROVICS LÁSZLÓ—KISS LAJOS: MNy. LXI, 489).

Alábbi idézeteink korábbiak, és az átvétel időpontjához közelebb álló hangalakban rögzítik szavunkat. Egy soproni polgár házában található ingóságok leltárának egyik tétele: 1563: „Item Fg' *Scatulaba* ok levelek” (HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek 39); Balassi Bálintnak Batthyány Ferenchez írt levelében: 1593: „Bécsbe létembe keresett itt Nd levelével Nk egyik szolgája. *Skatulát* is hozott volt” (ECKHARDT SÁNDOR, B. B. ÖM. I, 397).

Vegzál. Jelentése: 'cibál, gyötör, kínoz, zaklat'. Feltesszük, hogy a *vegzál* nem közvetlenül a latinból (*vexare* 'ua.') került át nyelvünkbe. E feltevést támogatja az a körülmény, hogy a szó a hazai latinságból nem mutatható ki: nem szótározza MÁRT. 1818. Glossariuma és nem említi a MLSz. sem.

Szavunk a német *vexieren* átvétele; a korai újfelnémet *vexieren* jelentkezésének éve 1468. (KLUGE—MITZKA, EtWb¹⁷). A kölcsönzésnek ez az útja erősíti BÁRCZI GÉZÁNAK azt a megállapítását, hogy a német *-ieren* igei végződésnek megfelelő magyar *-ál* igen régi nyelvünkben. BÁRCZI bizonyító példáit (*interessál*, *ruinál*) 1707-ből idézi (MNy. L, 452).

Címül írt szavunk korábbi időpontokat jelöl. Eddigi tudásunk szerint a *vegzál* első előfordulásának dátuma: 1723. (IMPLÓM JÓZSEF: MNy. LX, 494). Igénkre azonban már XVI. századi szövegekben ráakadunk. Találkozunk vele Balassi Bálint végrendeletében: 1585: „Eö Fellege engeggýe meg törüenyet es ne *vexallia* efele méltatlan perekwel, kýre ez Jöwendö gyúlesben citaltatta” (KOMLOVSZKI TIBOR: MNy. LVIII, 380). Egy megvádolt soproni polgár két ízben is használja védekezésében: 1594: „effele el wegezet dologhal az aduersa pars engemet *wexal*” (HÁZI JENŐ, XVI. századi magyar nyelvű levelek 204); „az actor effele indebita actiokkal *wexal* engemet” (i. h. 209). Kemény János is él a szóval: 1657—1658: „*Vexálá* igen a fejedelem Haller Istvánt” (K. J. önéletírása és levelei 199); ugyanitt az igekötős alak is előfordul: „Az brassaiakat [a fejedelem] igen *megvexálá*” (i. h. 228).

ZSOLDOS JENŐ

XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások

1. Az utóbbi években föllendült az állandó szókapcsolatok kutatása a magyar nyelvtudományban. Ezeknek az állandó szókapcsolatoknak vannak közismert típusai (szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék, udvariassági formák); vannak elhanyagoltabb fajtái is: ezek közé sorolnám a szitkok és káromkodások túlnyomó részét is. Azért nem az egészüket, mert elvégre lehet egyéni módon, egyéni és egyszeri megfogalmazásban is szitkozódni vagy káromkodni. A továbbiakban az állandó szókapcsolattá vált, „lexikalizálódott” szitkokról és káromkodásokról lesz szó. Ezeknek egy része össznépi: benne van minden magyar anyanyelvű felnőttnek — legalábbis a passzív — szókinésében. De bizonyítás nélkül nem állíthatjuk, hogy más részük nem mutat földrajzi vagy társadalmi tagozódást. Feltehető, hogy vannak rétegnyelvi és nyelvjárási szitkok, káromkodások: éppúgy, mint ahogy vannak rétegnyelvi és nyelvjárási szólások, szóláshasonlatok! Nyilvánvaló, hogy ezek a nyelvi alakulatok nyelvjárástörténeti vonatkozásban is vizsgálhatók.

2. Persze teljes értékű nyelvjárástörténeti anyaggá csak akkor válnak a nyelvemlékek efféle részletei, ha helyhez tudjuk őket kötni. Az általam gyűjtött anyag önmagában, „műfajában” hordja lokalizálását. Kihallgatási és tanúvallomásokat tartalmazó jegyzőkönyvekből, panaszos beadványokból, feljelentésszerű instanciákból szedtem össze a közlendőket. A panaszos instanciák is, de még inkább az úriszéki vagy ügyészségi jegyzőkönyvek a szitkoknak tartalmilag pontos lejegyzésére törekedtek. Ez a pontosság jogilag igen fontos tényező volt, hiszen a szitkokat korántsem mai ízlésünk szerint mérlegelték, hanem egészen más szempontok szerint. Az istenkáromlásnak felfoghatókat sokkal súlyosabbnak tartották, mint a legtöményebb obszcénséget. A becskei Hatala Péter *ördög teremteté*-je jóval súlyosabb bűn volt, mint ellenfelének durván becsületsértő, trágár *sztrela matyerá*-ja. Mindez a szitkok hitelessége, helyi jellege mellett szól. Egyébként sem valószínű, hogy az itt elhangzó szitkokat a följegyző más területen szokással helyettesítette volna. Amint látni fogjuk, az eufémiára való törekvés sem olyan erős, hogy az akkoriban a középpalóc területen dívó káromkodások rekonstruálását megnehezítene. Adataink meglehetősen őszintén tükrözik, hogy az indulati túlfűtöttség hogyan tör át a szexuális és más társadalmi gátlásokon és korlátokon.

3. Az anyag túlnyomó része Nógrád megyéből való; hajdan Vác is e megyéhez tartozott. Egyetlen olyan emléket vettem csak föl, amely egy nyugati palóc területről, illetőleg a Kisalföldről Nógrád megyébe szakadt asszony szitkait idézi. Igyekszem közölni a szitkozódó nemét és társadalmi helyzetét is. Anyagomat fordított időrendben teszem közzé: Vác, 1782., egy fassióból; a vádlott jobbágy, férfi: „azt mondotta: hogy *fikja* a teremtesit, és még a teremtesinek a lelkit is . . .”; „*fikom* adta teremtetete . . .” (Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki iratok 1782/2.). — Ebeck Nógrád m. (ma Csehszlovákiában), 1777., Tihanyi Pál helyi birtokos nemes instanciája; Kalmár István, szintén helyi nemes őt és családját gyalázta, sőt tetteleg is bántalmazta: „... engemet és Felesigemet űs Czesznak Borbala aszoñt és az én Fiamot, űs Tihanyi Gabort, csunyaJul böcstelenitett, *huncfutozot*, hami | solt, *kutyalinak* [így !, talán *kutyafi*?] nevezgetet, mivelte Lelkeinket . . .” (Nógrád m. feud. lt. Aetiones 1777/26.). — Vác, 1775., Cseko József helyi polgár panaszos instanciája egy szintén váci férfi ellen: „... eleget *sztrela Matyerázot* . . .” (múlt idő; Váci püsp. gazd. lt. Úriszéki ir. 1775—7.). — Vác, 1771., egy tanú mondja a nem nemesi vádlott szavait idézve: „... vár [’várj’] var [’ua.’] te *kurvas kurafi* . . .”; „lelke mivelissel karomkonni . . .” (uo. 1771—4.). — Tolmács Nógrád m., 1762., egy helyi lány, a tolmácsi patvarista szeretője mondja: „*aza lõcs lábú fekete cigány*” (nem cigányról volt szó !); Darasits Ádám tolmácsi patvarista szavai: „O, Bácsi így köl a Világön élni i |

szélem a lelkit a leányának, addig Isten úgy segélyen nem megyek el Tolmácsrul a medig három leányt föl nem csina | nalok” [így !] (Váci püsp. lt. Acta Spons.). — Bodony (ma Kétybodony része) Nógrád m., 1756., a tanú szerint Milecz Andrásné nem nemes asszony mondja, aki a Komárom megyei Gutáról költözött a faluba: „valamikor akkor leszen, de az Görögné kurva legyen az Annya meg sirattya eőtett” (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia XXVII/25.). — Becske Nógrád m., 1754. V. 3., a helyi bírák nevében a falu jegyzője leírja Hatala Péter helyi jobbágy és „Plachi uram”, helyi birtokos nemes összezsapását: „... Péter rútol Káromlotta Plachi uramot ... Plachi uramis káromlotta Pétert ...”; „... azt felelte eő klminek Hatala Péter s. v. Kutyának páransolsz ördög teremtetten ebnek vagy ura ...”; „Hatala Péter ördög teremtettenél Plachi Uramot szitta, eő Kigyelme pedig Pétert strela Matyeraival ...”, „mivelte a Lelkit ...” (uo. XXV.). — Berki (ma Pusztaberki), 1746. V. 9., a tanúk Obsitos János nagyoroszi lakos hencseregését mondják tollba (ez az Obsitos János megverte az oroszi katolikus papot, majd így dicsekszik a tanú előtt): „... nem félek semmit, mert el vitte immár az ördög a’ Papot ...”; „már én attúl nem fé | lek mert el vitte az ördög a’ Papot ...”; „... ő már attúl nem fél mert el vitte már az ördög a’ Papot ...” (uo. XVII.). — Vác, 1732. IX. 23., két helybeli legény véres verkedéséről: „... Gyenes György Mongya hogy Ismérlek en Tegetet ki vagy Baszom az lelketet és Kurucz Gyergelly [!] Nem álhattya az Káromkodását ...” (Váci püsp. gazd. lt. Űriszéki ir. 1726–32.). — Vác, 1727., Kállaj Imre váci lakos beadványa Vitalis György városi jegyző ellen, aki őt szidalmazta és gyalázta: „... min., | den igaz ok nélkül engemet hunczfut, Tolvaj, és más a’ féle mocskos szitkokkal megh böstelenített volna ...” (uo.); Buják Nógrád m., 1698., Horváth Suska helyi jobbágyasszony mondja egy másik jobbágy vallomása szerint: „... az Őn már csak vené el ha el akar vinyi, ha penigh az Őn el nem akar vinyi vine el az eördögh ...”; egy másik tanú Sarlai Miklós helyi legény szavait idézi: „... megh váltam már az eördögh atta kurvájátúl ...”; „tugya eördögh ki csinálta”; „ide veti az gyermeket az eördögh atta kurvája ...” (Nógrád m. feud. lt. Fiscalia IV.). — Fülek Nógrád m. (ma Csehszlovákiában), 1670., egy Nagylámon lakó Korcsok nevű árendás vagy taksás mondta a tanú szerint a veresi jobbágyoknak: „No Eördögh teremtetten úgy mond, ne ke[re]k én az után tületek ...” a veresi jobbágyok szava, „Eördögh tudgia mere vagyon [a két falu határa] ...” (Nógrád m. feud. lt. Metales).

4. A föltehetően az egész magyar nyelvterületen járatos szitkok mellett jellegzetesen helyi a nyilván a szlovákból kölcsönzött *sztréla matyera* (vö. NytudÉrt. 45. sz. 54–6). Bár összehasonlítható adatok hiányoznak, a *fik* igére épülő szólás már 1782-ben is elterjedtebb lehetett (a közelmúltra l. a MTsz. adatait).

Anyagunk nem eléggé nagy, de óvatosan mégis megkockáztathatjuk, hogy a szitkok divatja száz év alatt is változhat. Az ördög-gel kapcsolatosak inkább a távolabbi múltban voltak járatosak.

Kaptunk adatokat az eufémia két fajtájára is. Eufémia nyilvánulhat meg magának a beszélőnek, a szitkozódónak a nyelvhasználatában, már ő is szelídítheti a sztereotíp trágárságot. A tolmácsi patvarista a *baszom a lelkit* állandó szókapcsolatot tompította *iszélem a lelkit*-re. Egyébként ez a káromkodás annyira gyakori lehetett, hogy adatainkban több eufemisztikus — ma már groteszk humorú — kifejezés is utal rá: „mivelte Lelkeinket”, „lelke mivelissel karomkonni”, „mivelte a Lelkit”. Minek is tagadnánk, a művelődés még ma sem szorította ki egészen az ilyen és efféle művelődés-t.

TÖRÖK GÁBOR

Kálnoki Kata Huszton volt kelengyéje

Maros vármegye két hites személye, Nagy István és Sárosi Zsigmond 1664-ben — nyilván politikai okokból — „megh látogatták” a Kálnoki Kata öt ládában elfekvő, 152 tételben részletesen felsorolt kelengyéjét kitevő ruha-, asztal- és ágyneműt, ezüstholmit, lószerszámot, s mivel azokban „semmi leveleket nem láttak, az melyek hasznosak lettek volna”, erről öt és fél ívrétű oldalon saját kezű aláírásukkal és gyűrűs pecsétjükkel ellátott leltárt készítettek.

E magyar művelődés- és ipartörténeti szempontból becses leltár egy nagy múltú, híres erdélyi családnak, a köröspataki Kálnoki családnak a sarjájé volt. Kálnoki Kata Kálnoki Istvánnak, Miklósvárszék királybírájának és a székelyek kapitányának Béli Annától született leánya, a családnak 1697-ben grófi rangot szerző Kálnoki Sámuelnek, Erdély kancellárjának nővére. — Férje, Csáky László (1640—1708.) szintén nem kisebb méltóságokat töltött be. Atyja Csáky István tárnokmester (1603—1662.), a Szepesség megszerzője, akinek második feleségétől, Perényi Máriától született László nevű fia. Doboka vármegye főispánja, erdélyi kormányzócs. kir. belső tanácsos, egy ezred ezredese, majd tábornok. Jelentős szerepet játszott a Diploma Leopoldinum létrejöttében. Részt vett Buda 1686-i ostromában, majd két év múlva Badeni Lajos oldalán a tatár kán ellen vezetett ütközetet. 1703-ban — Cserei Mihály történetíró szerint — II. Rákóczi Ferenc pártjára állott.

*

A[nn]o 1664. die 11. Maÿ, Huszt városában az mely jóvait Nemzetes Tholdi Geörgy uram instantiajára Tekéntetes N(agysá)gos Redej Ferencz Ur(am) eó Nagysága ki nem adot volt, N(agysá)gos Kálnoki Kata, Tekéntetes Groff ur Csaki László ur(am) eó N(agysá)ga szerelmts házas társáját mellyet ma hosztunk alá Huszt várából azok(na)k rendi így keövetkezik kiket in specie láttunk.

1. Egy uy veres bársony teólteót szkofiomos sarga atlaczos Czopragh.
2. Egy viseltes hasonlo veres bársony szkofiomos Czafragh, baraczk Virágh szín atlaczu.
3. Egy metszin bársony Aranyas és selymes teólteót Czapragh sarga atlaczos.
4. Egy violaszin bársony, szkofiommal varrot Czapragh baraczk Virágh szín atlaczu.
5. Egy zeöld sekallát hiuz mállal béllet Teóreók mente, Gombjaj Gyöngiös a dorebol keóteót.
6. Egy virágos Veres bársony felsoe mente gomb nélkül.
7. Egy veres simma bársony dolmány selyem gombos.
8. Egy virágos fekete bársony Arany Prémes szoknya válastol. Ezüst aran[. . .]kapezok rajta.
9. Egy simma Király szín bársony dolmány gomb nélkül.
10. Egy zeöld simma bársony dolmány gomb nélkül.
11. Egy veres schálát hoszszu uÿu, fekete rokával béllet schofiomos tizen egy bokor gombos galamos mente.
12. Egy metszin simma bársony arany Prémes szoknya vál nélkül.
13. Két Ezüst bot aranyas, éggik túrkéses, masik simma.
14. Egy e(z)üstös¹ aranyas veres bársonyos túrkéses kard,
15. Egy mereó ezüst huvelyu keóves aranyas kard selyem maiczostol.
16. Egy mereó Ezüst hüvelyű aranyas, túrkéses hegyes teór
17. Egy fekete czapájú hét boglárú, Ezüstös* aranyas kard.
18. Egy fekete czapájú két kéz ezüst aranyas bogláros spáde.
19. Egy fekete czapás ezusteós fejer Pallos.
20. Egy kardra valo maicz ezüst boglárival, aranyas.

¹ Ős kihúzza.

21. Egy eóreggh mosdo korsostol aranyas.
22. Egy Ezüst Csésze.
23. Egy Ezust lábas szélyke.
24. Egy Ezust aranyas zaszlora valo vértés.
25. Eőt Egyb(en) járo Ezüst sellegek mely(ne)k az nagibikja aranyas.
Ezek voltak égyzeöld tarkás ládáb(an) mellyen két zár vagion
26. Item Egy túkeóreós fekete sztrucz tol Kéz(b(en) valo legyezeó

Második Ládáb(an) valok. Ezek.

1. Három Schallát szeónyegh.
2. Egy ezust Gyertya tarto Vékonyon aranyazot.
3. Egy Tyukmony tarto Ezüst.
4. Egy szélyes maiczos türkéses, rubintos, Jaspisos, Ezust mereó Aranyas, lora valo szerszám szugyelleósteól, zabolástol.
5. Egy keskenyebb habos régi forma Ezüst merón aranyas, lora valo szerszám, melynek Szugyelleje szélyeseb.
6. Egy gyengebben czinált habos Ezüst lora valo szerszám szugyelleósteól, melyben két türkés vagion, merón aranyas.
7. Egy szélyes aranyal vert Ezust szerszám, ugyan maiczais ezusteós, melynek szugyellein ezüst Aranyal vert Jaspisos gyongios rubin boglár teosbol, lora valo.
8. Egy keskenyebb Ezüst mereón aranyas habos lora valo szerszám, szugyellesteól, orrozostol.
9. Egy két sor apro boglárú szélyes szín ezüst aranyas szűgyelleó.
10. Egy régi forma Ezust, vekonyon aranyazot magos fedeles kanna.
11. Egy lábas viragos aranyas fedeles kupa.
12. Egy lábas régi forma Ezüst merón (aranyas) kupa fedél nélkül.
13. Egy lábas holyagos Ezust merón aranyazot fedél nélkül valo kupa.
14. Két Eór(e)gh ezüst gyertya tarto láb
15. Egy lo homlokára valo Ezüst aranyas tol tok.
16. Két darab virágos fekete szeór kámoka.
17. Fél végh lengjel szélyes potyolat.
18. Két egész gelezna tengeri nyul béllés.
19. Egy Vont Arany paplan kiralyszín atlaczos.
20. Egy zeöld aranyas veres atlaczos paplan.
21. Egy Schatulyában fü szerszám és nád méz.
22. Egy Végh Váralljaj Gyolcz.
23. Egy ablakra valo kék kanavác superlát
24. Fél sák Gyómbér.
25. Fél sák bors égy kevés malosa szeólyó.
26. Egy pappirosban, holmi ezüst égygetmás és kalán nyel cseh gyemántos.
27. Két lora valo tarka Jakup.
28. Egy szekérre valo fekete simma bársony, temetésre valo.
29. Hét temetésnek ödeni lora valo simma fekete bársony.
30. Egy zeöld Sckarlát válba vagot, száras selyemmel elegyegittet schofiomos gyongyos gombos, veres viragos aranyas atlaczczal berlet mente.
31. Egy zeöld nyári Selyem poszto, meczzin kamokával berlet selymes Szckofiomos Száras mente.
32. Egy Király Szín Ezüst Czipkes, galamos, sojtásos mereó Schofiomos száras gombos mente.
33. Egy Tetszin selyem poszto nyusztal és atlaczal bérlet süegh

34. Egy Tetszin selyem poszto nadrágh.
35. Egy Fekete Virágos szelyes Ezüst Czipkes bojtos bársonyal és fekete tafotaval
bérlet bársony palast, négy sor az prémén.
36. Egy fekete szeór kamoka palást béllés nélkül.

Harmadik ládában Valo Jok.

1. Egy dolomány allyára valo Veres Virágos Vont arany béllés.
2. Egy hoszszu asztalra valo nyomtatott veres szattyán beór.
3. Egy darab tetszin virágos terczella.
4. Egy ezusteós virágos aranyas teóreók kaftány.
5. Egy Ezüst aranyas bontsok.
6. Két darab hinto ablakjára valo Arany rojtos bársony veres.
7. Egy végh vá[rally]aj gyolcz.
8. Egy pár Sch[ofiomoss . . .]t ujjos kestyü nyári.
9. Egy Tengerszin Tafota selyemmel. Szkofium-agakkal varrot vánkös héj.
10. Egy Királyszin Tafota hasonlo varrot vánkös héj.
11. Egy Eóreggh Tengeri Cziga.
12. Egy Ezüsteós tekervényes fekete lebenon fábol czinált pálcza.
13. Egy Virágos tarka atlacz bársony mereón bársonyal bérlet hús suba.
14. Egy Tengerszin habos tafota ezust czipkés galanos Szoknya.
15. Egy karmasin Szin virágos atlacz Schofiommal és selyemmel varrot vánkös héj.
16. Eót darab hinto keónyóklire valo feke [!] arany rojtos bársony.
17. Három lora valo selymes lepedeó.
18. Egy Vékony Vászombol Valo reczés lepedeó
19. Két kamokás Vékony Vászomból valo lepedeó.
20. Egy fejéres asztal kerület gyolcz.
21. Egy selyemel varrot asztal kerület gyolcz.
22. Egy reczes gyolcz asztal kerület.
23. Egy reczés czipkés selyemmel varrot also abrosz.
24. Egy néhány vékony vászon kendeó.
25. Egy néhány darab reczes és egy reczés lepedeó.
26. TizenEót selymes és Szchofiomos gyolcz vánkös héjjak.
27. Eót Szcofiomos Selymes gyolcz also abroszok.
28. Tizenkét aranyas selymes vékony gyolcz lepedeók.
29. Eót Szcofiomos Gyolcz asztal kerületek és selymesek.
30. Egy reczés vékony viselt gyolcz lepedeó
31. Hét szcofiomos selymes gyolcz kendeók.
32. Egy palást elejre gallérára valo bojtos bársony, fekete.
33. Egy Csomos Szélyes és keskény Arany prém.
34. Egy Csomoban égy falka recze. Másban sok rendbéli Aranyas selymes himek,
kendeóban abrozban valo és holmi recze.
35. Ezeken kívül két Eóreggh régi Déván Szeónyegh, és holmi apro sok égyet mások.
36. Egy néhány darab fekete kanavác.

Negyedik ládában ezek voltak

1. Hat ur aszszonynak valo Strucz tollak, hajra valok.
2. Egy schatulyában Egy néhány pántlika feókeóteók és kéz eleóre valok és egy eóreggh
mathringh arány fonal. és fekete Claris.
3. Fél végh szelyes lengyel potyolat.

4. Egy párnahéjban holmi apro himek [és egy]éb egygyet más
5. Egy küsseb párnahéjban sza [. . . egyet má]s.
6. Egy szederjes sákban egy kus suba alá valo bojtos bársony és egyéb poszto szabok miviteól marat jok.
7. Egy eóregh kép iro aranyas tukeór.
8. Egy Eóregh sakos abrosz.
9. Egy sakos uj kendeó.
10. Egy viselt Egh szín keskeny czipkés vál.
11. Egy viseltes királyszín bársony keskeny aranyas vál.
12. Egy eóregh sárga atlacz derekaly héj.
13. Két lepedcóban valo selymes aranyas him.
14. Egy virágos terczealla mente béllés.
15. Egy Egh szín selyem kanavác ablakra valo superlat
16. Egy fekete válban vágot mente.
17. Egy Eóregh hoszszu abrosz.
18. Egy Végh hoszszu abrosz.
19. Egy kamoka hoszszu abrosz.
20. Egy eleó keóteónak valo lengyel potyolat.
21. Eót asztalra valo kamoka abrosz.
22. Egy selymes Szchofiomos varrot lepedeó gyolcz.
23. Egy fejer simma ezust fedeles Csesze.
24. Három Schofiomos selymes varrot vánkös héj.
25. Egy lepedeóban valo selymes Schofiomal varrot igen szép him.
26. Két darab potyolat.
27. Egy igen szép zomanczos lepedeóban valo patyolatra varrot Szchofiommal selyemmel varrot him.
28. Egy lepedeóban valo igen szép teóreók him.
29. Egy fekete virágos barsony val, gyongyel és Szchofiommal perémezet. —
30. Egy zeöld simma bársony gyongyós hasonlo vál.
31. Egy Karmasin szín Atlacz selyemmel Szchofiommal varrot vánkös héj.
32. Egy Aranyos mosdo korso.
33. Egy Szchofiommal selyemmel varrot vankosban valo him.
34. Egy Schatulyaban égy néhány süegh nád méz.
35. Egy néhány darab aranyas kanavácok
36. Három dar[ab . . .] Viola szín vont Arány
37. Egy zeöld szín Eó[regh] derek alj héj.
38. Egy bojtos bársonnyal bérlet metszin bársony kesztyű.
39. Egy mente alá valo virágos metszin kanavác aranyas.
40. Két nyereghben valo apro teólteót veres bársonybol csinált nemez.
41. Egy keókeórechin szín habos Tábit allyában szeót Szoknya.
42. Egy rosa szín Szchofiommal és selyemmel varrot vánkös Héj.
43. Egy darab viola Szín Arany Virágu kanavaz.
44. Egy király szín atlacz arannyal varrot eleó keóteó.
45. Egy nyári fekete habos kanavacz fekete tafotával bérlet palást.
46. Egy virágos veres bársony, szekérben valo vánkös héj.
47. Egy néhány darab prémes szekérre valo fekete bársony.
48. Egy tarka régi forma abroc.
49. Ezeken kívül egyéb ruhanémű apro égygetmás.
50. Egy fekete Viseltes, Katusnak Valo palást, mellyet ládában nem tettek.

Eóteódik ládában Valo Jok.

1. Egy Ezüst gyertya tarto fejér.
2. Egy ezüsteós maroklyatu Paraszt kard, viseltes
3. Ezeken kívül lora valo szerszámok vadnak, színbol állók csak.
4. Mentére valo felemás gombok.

Ezeket mi mind megh látogattuk, hanem vagion megh hátra két láda mellyekben mindenikben az mint az Aszszony eó N(agysá)ga referallya vaszonbol állo holmi jok vadnak, egyebek ninczenek, mi semmi leveleket ezekben nem láttunk, az mellyek hasznosok lettek volna Málhaban valo szeónyegh vagion hét málha, melyekben Scharlát és egyéb Deván szeónyegek, selyem szeónyegh ketteó vagion. Mely dolgokrol adgyuk e [saját peczét]ünk alat keólt levelünkeó fide nostra mediante. Actum et datum anno, A(nn)o die locoque supranotatis.

Coram me Stephano Nagy iudice
Comitatus Marosiensis, iudex Nobilium
Processus inferioris m. pr.
(Gyűrűs pecsét nyomai.)

Coram me Sigismundo Sarosi,
Jurato Assessore Comitatus
Marosiensis Sedis Judiciariae m. pr.
(Gyűrűs pecsét töredékei.)

PASTINSZKY MIKLÓS

XVIII—XIX. századi állatnevek

Mind nyelvészeti, mind néprajzi folyóirataink megindulásuktól kezdve közölnek állatneveket és állathivogatókat, Ezek a adalékok az akkor, azaz a gyűjtés időpontjában élt neveket tartalmazzák, s most őket mintegy 200 régebbi névvel egészítjük ki. Az itt felsorakozó nevek több mindent elárulnak, először is azt, hogy a múlt században élt elődeink már fontosnak tartották tudatos összeszedésüket, mint például IPOLYI ARNOLD, CSAPLÁR BENEDEK és SZILÁDY ÁRON, kiknek gyűjtése kéziratárakban ma is hozzáférhető. A véletlen a levéltárakban néha másképp is megőrzött egy-egy állatnevet, így peres iratokban, végrendeletekben, összeírásokban, leltárakban. Bizonyítják ezek a nevek azt is, hogy parasztságunk századokkal ezelőtt ugyanazokkal a nevekkal illette állatait, mint napjainkban, valamint hogy főuraink névadó képzelete sem sokat változott, hiszen a Bercsényi-uradalom agarainak nevével Jókainak a reformkorban játszódo regényében, az „Egy magyar nábob”-ban is találkozunk.

A neveket időbeli sorrendben közöljük, állatfajták szerint csoportosítva, ha van hozzá magyarázat, azzal együtt.

1701: *Buidoso* (subalbus), *Fecske* (niger), *Bussa* (castanei coloris), *Maidon* (paripák). — *Rava* (?), *Praeda*, *Nyepros*, *Rigo*, *Fecske*, *Hattyú*, *Kranis*, *Cziczke*, *Fordics*, *Amrad*, *Dutka* (vadászkutyák az ungvári Bercsényi-uradalom dubrinci allodiumában). — *Trubacs*, *Lantos*, *Brodís*, *Zagras*, *Labis*, *Viplas*, *Citerka*, *Visla*, *Spinák*, *Dolyes*, *Lomza*, et duo Canes allici vulgo *Schinkurant* (vadászkutyák a hosszúmezei allodiumban). (OL.UC. 107: 44.)

1762—1768: *Szarvas* nevű Ló, *Csakó* nevű Ló, *Csitri* nevű Ló, *Sárga* nevű Ló. (Borsod megyei Levéltár. Miskolc város tanácsülési jegyzőkönyvek 1762—1768. 107 f.)

1790: *Sugár*, *Bojti*, *Daru*, *Csakó*, *Szilaj* (ökrök). (OL. UC. 191: 11, Sátoraljaújhely.)

1828: *Szarvas*, *Sugár*, *Csakó*, *Bimbo*, *Virág*, *Lombár*, *Zsombo*, *Rendes*, *Pirok*, *Fako*, *Hajas*, *Kökény*, *Sodro* (ökrök). — *Barna*, *Pipás*, *Czitrona*, *Kukutska* (tehenek). (Nógrád megyei Levéltár. III. Polgári peres iratok 985/1828. Alsószátok.)

1828: *Hattyú, Szilaj, Szarvas, Csapó, Daru, Betyár, Bimbó, Gattyás, Pirok, Dallos, Sármány, Szennyes, Gombos, Bojtos, Hurko, Tündér, Zombo* (ökrök). (Nógrád megyei Levéltár. VIII. Végrendeletek. 1928/I. Rád.)

1828: *Sugár, Virág, Bojtos, Szavas (!), Villás, Szőke, Körmös, Betyár, Sármány, Lamos, Ruzsanya, Szajko, Villás, Tsutora, Zsidó, Bellyeg* (ökrök). — *Pogány* (ló). — *Szarvas* (tehén). (Nógrád megyei Levéltár. VIII. Végrendeletek. 1828/5 és 181/1. Vanyarc.)

1853: „A Sellő itt ökörnévül használtatik, mint a Tündér név lovaknak neve, mint Sugár, Villám, Bogár, Kényes, Betyár, Tatár, Rigó, Vidám, Bátor, Lidérez, Táltos, Pajkos, Fürge. Bármennyire ősi sajátság, babonás hiedelem van e tősgyökeres város alrendű népében, de főleg a tanyákon lelhetők, úgy vélem az ilyesek még bővebben, s azokra kirándulni gyűjtés végett föltett szándékom, mihelytt szerét tehetem, azonban ez csak tavaszkor s nyáron hihető, addig csak itt kell vizsgálódnom, s olyanokat jól examinálgatnom, kik a tanyákon gyakran megfordulnak,”: írja Ipolyi Arnoldnak CSAPLÁR BENEDEK Szegeden 1853-ban kelt levelében. (Primási L. Ipolyi hagyatéka, C. 61.)

„Ló-nevek Csallóközben: *Kese, Fakó, Deres, Villám, Muszka, Tatár, Vidám, Csillag, Rózsa, Szellő, Virgese, Bogár, Szikra, Tüzes, Szekfű, Ficzkó, Tündér, Betyár, Nyerges, Piros, Barna, Szőke*. — Ökör nevek Csallóközben: *Kökény, Bodor, Hattyú, Szőke, Szennyes, Vellás, Betyár, Pírók, Jeges, Szőrös, Körmös, Gatyás, Galamb, Szilaj, Bukros, Füge, Virág, Bimbó*.” (MTA kéziratára 906/II. CSAPLÁR BENEDEK gyűjtése.)

Ló: *Dinka, Bogár, Csillag, Madár*. — Kutya: *Darázs*. (MTA MS 67. SZILÁDY ÁRON feljegyzései. Szalkszentmárton.)

1888 körül: „Ökörnevek: *Bimbó* (szarvú a melyik a közepe táján megtekeredik, a szarva högye surgós). *Hajdár* (egyik szarva föl, másik lefelé áll). *Gyűszű* (egyenössen fölfelé, a högye kicsit fordult). *Lamos* /·/ *Lombár* lefelé hajló szarvúak. *Virág* is a fölfelé perdülő szarvú. *Sudár* a nagy farkú. *Körmös* a nagy talpú. *Dió* jó, de kurta állású. *Pompás* szilaj, fia nem szerető tehén. *Fátyol* a kesely vagy homály. *Daru* kékes szerű. *Szennyes*, amelynek a nyaka feketés. *Rendes* sárgás színű. *Vellás*, a melyeknek csak úgy van a szarva meghajtva mint a fa vella. *Hajas* üstöke van. *Galamb* a színitől világosabb a Daru szőrűnél. *Buga* kis összeforduló szarvú. *Madár* könnyű karsú testű. *Boros* kissé de csak alig vörhenyes.” (MTA MS 63. SZILÁDY ÁRON följegyzései 1888 tájáról.)

SCHRAM FERENC

SZEMLE

Személynév-kutatásunk 1960 és 1967 között

1. Húsz évvel ezelőtt jelent meg a Magyar Nyelvben BENKŐ LORÁND tanulmánya: „A történeti személynév-vizsgálat kérdései” (MNY. XLV, 116–24, 244–56), amely áttekintést nyújtott a modern magyar személynév-kutatás eredményeiről, helyzetéről, és vázolta a soron következő feladatokat. LŐRINCZE LAJOS „Szempontok és adatok személynéveink újabbkori történetéhez” című tanulmányához (MNYj. I, 64–94), BÁRCZI GÉZA pedig „A magyar szókinés eredete” című egyetemi tankönyvének második kiadásához (Bp., 1958.) csatolt tudománytörténeti összefoglalót (123–6). Így több szempont alapján egyre részletesebb kép bontakozott ki előttünk a magyar személynévek vizsgálatának állásáról.

A felszabadulást követő első tizenöt évről bibliográfiai pontossággal és a teljesség igényével BERRÁR JOLÁN írta meg a magyar antroponímiai irodalom részletes ismerteté-

sét „Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között” címmel (MNY. LVI, 267—79). Értékeléssel és tudományos igényű megjegyzésekkel látta el a fontosabb szakirodalmi munkákat. Jó csoportosításával áttekinthetővé tette az időszak gazdag anyagát, s így magától mutatkozott meg, melyek az elhanyagoltabb, kevésbé művelt parcellái a magyar névtannak, hol értünk el jobb, kimagaslóbb eredményeket. Az 6 munkáját kívánom folytatni a további esztendőök névtani irodalmának összegyűjtésével és közreadásával.

Először is időben kapcsolódik a szemlém BERRÁR JOLÁN munkájához. Ő 1959. december 31-vel zárta a gyűjtést, tehát az 1960. január 1. óta kiadott műveket, cikkeket kellett számba vennem. Kihagytam azonban a Névtudományi Vizsgálatok 1960-ban megjelent kötetét, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958-ban megtartott névtudományi konferenciájának az anyagát tartalmazza, s BERRÁR JOLÁN analitikusan feldolgozta említett munkájában. Felvette a konferencián el nem hangzott előadások szövegét is, mely függelékként szerepel a kiadványban. Így teljesen feleslegesnek tartottam az egyes tanulmányok részletes bemutatásának az ismétlését, azonban a kötetről szóló és a vizsgált időszakban megjelent recenziókat, ismertetéseket felsorolom a konferenciát méltató megemlékezésekkel együtt. Anyaggyűjtésemet 1967. december 31-vel zártam. Ez elsősorban az önálló kiadványokra vonatkozik, s a folyóiratok 1967. évi utolsó számai, amelyek 1968-ban jelentek meg, szerepelnek a munkában.

Igyekeztem átvenni BERRÁR JOLÁN anyaggyűjtési, szelektálási és feldolgozási módszereit, az összegyűjtött anyag csoportosításának, felosztásának s végül a közreadásnak a módját is. A felosztásban csupán látszólagos különbség van azzal, hogy a történeti anyagot nem emeltem ki a mai névanyag elé, hanem az egyes kategóriákon belül rendeztem a történeti szempontoknak megfelelően a bemutatásra kerülő műveket. Felvettem továbbá, és a könyvészeti szokásoknak megfelelően az élre helyeztem azokat a bibliográfiákat, amelyek személynevekkel foglalkozó irodalmat is tartalmaznak. Az általuk említett munkákat a megfelelő csoportokban természetesen feldolgoztam.

2. Bibliográfiák. — A) A névtani bibliográfiák között elsőnek említem BERRÁR JOLÁN „Személynév-kutatásunk 1945 és 1959 között” című, már méltatott munkáját, amely tulajdonképpen a most vizsgált időszakban jelent meg: MNY. LVI, 267—79. Még ugyanabban az évben ismertette részletesen V. Š [MILAUER] „Mad'arska antroponomastika v letech 1945—1959.” címmel: Zpravodaj Mistopisne Komise ČSAV. (továbbiakban: ZMK.) I, 223—6.

A magyar névtudomány állásáról a nagy nemzetközi névtani folyóiratot, az Onomát MIKESY SÁNDOR és GÁLDI LÁSZLÓ tájékoztatta az 1962—1963. évi kötetig. Azóta pedig MIKESY SÁNDOR egyedül állítja össze a „Bibliographia onomastica” magyar fejezeteit. Az 1958—1959-ben megjelent magyar névtani cikkek az Onoma IX. (1960—1961.) 1—2. száma 192—7. lapjain találhatók. Ugyanez a kötet közli az 1960-ban megjelent önálló magyar névtani kiadványokat: 280—1. A további kötetek magyar vonatkozásai: X. 1. sz.: 1960. évi névtani cikkek: 147—50; 1961. évi kiadványok: 210; — XI. 1. sz.: 1961. évi cikkek: 139—44; 1962. évi kiadványok: 198. Ugyanezen kötet Ázsia című fejezetében sok neves magyar orientalistának neveivel is foglalkozó cikkét találhatjuk: 162—7. A nemzetközi tájékoztatás céljainak megfelelően az Onoma bibliográfiai tevékenysége, a hazai igényeket azonban nem elégíti ki. Egyrészt a Magyarországra rendszeresen járó csekély példányszám (tudomásom szerint mindössze négy), másrészt a lassú tájékoztatás lehetetlenné teszi itthoni felhasználását. (1965-ben jelent meg az 1961. évi irodalmat ismertető kötet, s ez 1966-ban jutott el hozzánk.)

B) A magyar nyelvtudományi bibliográfiák közül leggazdagabb és számunkra legjelentősebb „A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája” című sorozat, mely a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete Közle-

ményeinek új folyamaként KIRÁLY PÉTER felelős szerkesztése alatt és BALÁZS JÁNOS vezetésével indult meg 1963-ban. Az I. kötet az 1961. évben megjelent műveket tartalmazza. 1—2. lapján névtani vagy neveket is tartalmazó bibliográfiákat találunk. Az 50. lapon az általános, a 105—10. lapokon pedig a magyar onomasztikai jellegű művek vannak felsorolva. Forráskiadványok jegyzéke a 66—83. lapokon. A következő kötetek anyaga: II. 1962. (megjelent: Bp., 1965.): forráskiadványok: 73—92; névtani munkák: 1—4, 55, 111—9; — III. 1963. (Bp., 1966.): források: 60—7; onomasztika: 1—2, 47, 85—90; — IV, 1964. (Bp., 1967.): források: 74—84, onomasztika: 1—2, 60—1, 106—11. Meg kell jegyezni, hogy az egyes fejezetek végén bőséges számú utalással találkozunk, amelyeket legtöbbször érdemes megkeresni a személynevek kutatóinak is. Több ismeretetés is jelent már meg ezekről a kötetekről, s közülük kiemelkedik SZATHMÁRI ISTVÁN francia nyelven írt recenziója: *ALingu.* XVII, 442—6 és FERENCZY GÉZA méltatása: *MKsz.* LXXXII, 200. El kellene érni azt, hogy ezeknek a bibliográfiáknak az anyaggyűjtése és kiadása meggyorsuljon, s a következő év végére megjelenhessen mindig az előző év szakirodalmának gyűjteménye, hiszen a pontos és gyors tájékoztatás nagy mértékben serkenti minden tudományág munkáját, művelését.

A nyelvtudomány részterületei közül a személynév kutatáshoz legközelebb a földrajzi nevek vizsgálata áll. Néha, különösen a történeti nevek vizsgálatakor, nem is lehet elválasztani egymástól a kettőt, s egy-két esetben fel kellett vennem olyan cikkeket is, amelyek címükben toponimiai szemléletűnek látszanak, tartalmuk azonban lényeges személynévtörténeti kérdéseket is érint. Feltétlenül meg kell tehát néznünk a földrajzi nevek bibliográfiáit! Ilyen SEBESTYÉN ÁRPÁD „Újabb eredmények és feladatok földrajzinév-kutatásunkban” című cikke, mely „Utószó a »Földrajzi neveink élete« új kiadásához” alcímmel jelent meg: *MNyj.* XIII, 29—55. Annál is inkább fontos mű ez, mert kitér a tulajdonnevekkel foglalkozó általános elméleti és módszertani kiadványokra is: 33—4.

A magyar nyelvészet egyéb területeit áttekintő munkák közül elsőként MOLNÁR JÓZSEF „Nyelvtörténeti forráskiadványok 1945 és 1961 között” című összefoglalását említem: *MNy.* LVIII, 506—20, mely a névközléseket, névtani munkákat is felsorolja: 513, 514, 520. — TOMPA JÓZSEFnek „Az 1945-től 1960-ig megjelent magyar leíró nyelvtani közlemények” című szemléje (*MNy.* LVIII, 115—25, 243—55, 387—95) névtani munkákat is felvesz: 244—5. Különösen jelentős a képzőkről (250) és az ikerítéses becézésről szóló rész (251). — SEBESTYÉN ÁRPÁD „Nyelvművelő irodalmunk 1945-től 1960-ig” című közleményében (*MNy.* LVII, 108—19, 250—7, 367—77) felsorolja a névtudomány területét érintő köteteket, tanulmányokat: 115, 117, valamint a nevek alaktani kérdéseivel foglalkozó munkákat: 371—2. — Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának nyelvtudományi diákköre FÁBIÁN PÁL vezetésével állítja össze és közli rendszeresen a Magyar Nyelvőr hasábjain a „Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje” című cikksorozatát. Megjelent eddig: 1957—1958: *Nyr.* LXXXV, 356—65; névtani művek: 361, 364; — 1959—1960: *Nyr.* LXXXVII, 477—89; névtan: 485—6; — 1961—1962: *Nyr.* XCI, 80—91; a tulajdonnevek helyesírásáról: 88. — FÁBIÁN PÁL „A magyar helyesírás jelenének és múltjának kutatása 1945-től 1959-ig” című munkája (*MNy.* LVI, 121—34, 492) a tulajdonnevek helyesírásáról megjelent cikkeket ismerteti: 129, 492. — Az irodalmi névadás problémáival foglalkozó műveket is említi HEXENDORF EDIT „A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között” című szemléjében: *MNy.* LVI, 406—14, 484—92.

¹ Nem a vizsgált korszakban jelent meg, ezért részletesen nem elemzem KÁZMÉR MIKLÓS „Helynévkutatásunk 1956-tól 1966-ig” című, aprólékos kutatáson alapuló és példamutató módszerekkel összeállított feltáró munkáját: *MNy.* LXIV, 108—22, 245—55.

1963 óta rendszeresen összefoglalja az év nyelvészeti eseményeit, jelentősebb kiadványait PAPP LÁSZLÓ az *Acta Linguistica*-ban. „Onomatologie” című fejezetei tartalmazzák a névtani cikkeket az alábbi helyeken: 1962. évi munkák: *ALingu.* XIII, 362; 1963: XIV, 366–7; 1964: XV, 397–8; 1965: XVI, 382–3; 1966: XVII, 400–1.

A nyelvészeti folyóiratok mutatói mindig fontos lelőhelyei az egyes szakterületek irodalmának. A Magyar Népr nyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez SEBESTYÉN ÁRPÁD készítette el a mutatót: *MNyj.* XI, 107–93, amelynek használatát megkönnyíti a jó tárgy- és névmutató. — TAKÁTS KÁROLYNÉ, VÉGH JÓZSEF MIHÁLY és MIKOLA TIBOR állította össze a *Nyelv és Irodalom* I–II, a *Mészöly - Emlékkönyv*, valamint a *Néprajz és Nyelvtudomány* I–X. kötetéhez a mutatókat: *Népr. és Nytud.* XI, 69–108. — MURÁDIN LÁSZLÓ pedig a *NyIrK.* VII, 320. lapján sorol fel névtani cikkeket.

„Az Akadémiai Értesítő és a Magyar Tudomány repertóriuma 1840–1960.” című kötetet (Bp., 1962.) GERGELY PÁL és MOLNÁR ZOLTÁN állította össze. A 74–98. lapokon közlik a nyelvészeti, köztük több névtani vonatkozású cikkeket. Ugyancsak tartalmaz néhány névtudományt is érintő értekezést a „Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa 1952–1961.” című kiadvány (Bp., 1962.), amely CSAPODI CSABA és GERGELY PÁL szerkesztésében jelent meg.

C) A rokon tudományok bibliográfiái közül az *Index Ethnographicus* című kiadványsorozatban megjelenő néprajztudományi bibliográfiák közülnek külön onomasztikai fejezeteket. Az 1959-ben megjelent műveket a IV. kötet közli, névtani munkák 71–2., továbbá a VI, 25–30, 32, 57–8. A VII. kötet neveket is tartalmazó művei: 44–50, 90–3. Továbbá: X, 30–3, 55–6. — SÁNDOR ISTVÁN „A magyar néprajztudomány bibliográfiája” című munkája (Bp., 1965.) retrospektíve sorolja fel a néprajzi jellegű, de neveket is tartalmazó műveket: 98–108, valamint a névadás szokásaival foglalkozó tanulmányokat: 187–8. — FÖLDES LÁSZLÓ „Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalmá” című munkájában: *IndEthn.* VIII. 1–2. sz. a pásztorösszeírásokat ismerteti: 70–5, továbbá felsorolja az állatnevekkel foglalkozó cikkeket: 227–31. — Tartalmaz még néhány, neveket is közlő művet az „Újabb könyvek a Néprajzi Múzeum Könyvtárában” című kiadvány 26–7: *IndEthn.* V. 1. sz.

Félévenként jelentkezik a Századok hasábjain „A Magyarországon megjelent történeti munkák jegyzéke” című sorozat, amelyben elsősorban forráskiadványokat, adatközléseket kereshet a személynevek kutatója.

Elszórtan találunk még onomasztikai műveket az alábbi helyi bibliográfiákban: CSEKEY ISTVÁN, Baranya és Pécs bibliográfiája (Pécs, 1964.); BATA IMRE, LENGYEL IMRE és VARGA ZOLTÁNNÉ, Debreceni bibliográfia (Debrecen, 1961.); HAJDÚ MIHÁLY és SZABÓ FERENC, Orosháza bibliográfiája (Orosháza, 1965.); továbbá a több szerző munkájaként sorozatban megjelenő „Sopron bibliográfiája”: *SoprSz.* XIV, 95–6, XV, 190–2.

D) Külön kell felsorolnunk neves nyelvészeink bibliográfiáit, amelyek valamilyen alkalomhoz kapcsolódva jelentek meg, s bennük személynevekkel foglalkozó munkák is vannak. — BALECZKY EMIL állította össze Kniezsa István munkáinak jegyzékét: *StudSl.* XII, 465–80. — E. ABAFFY ERZSÉBET pedig Bárczi Géza irodalmi munkáinak jegyzékét közölte a „Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből” című kötet 375–81. lapján. — PÉTER LÁSZLÓ állította össze Mészöly Gedeon (In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. 13–30) és Csefkó Gyula bibliográfiáit: *ASzeg. NéprNytud.* V–VI, 95–114. — VARGA MÁRIA szintén két életrajzi bibliográfiát készített: Viski Károly irodalmi munkássága: *IndEthn.* V, 1. sz. 62–80, és Szendrey Zsigmond tudományos munkássága: *IndEthn.* VI, 109–30.

Végül megemlítem, hogy megjelent FERENCZYNÉ WENDELIN LIDIA, FÜGEDI PÉTERNÉ és SOMOGYI ANDRÁSNÉ összeállításában „A magyar bibliográfiák bibliográfiája

1958–1960” (Bp., 1963.), amely 67–72. lapjain sorolja fel a nyelvtudományi bibliográfiákat.

3. A személyneveknek általános kérdéseiről, nyelvtani kategóriájáról, terminus technikusairól és a társtudományokkal való kapcsolatáról szóló művek ismertetésével kezdem az egyes tanulmányok felsorolását.

A) Általános nyelvészeti jellegű BALÁZS JÁNOS előadása: „Le nom propre dans le système de signes linguistiques”, melyet a firenzei névtudományi kongresszuson tartott 1961-ben, s nyomtatásban az „Atti del VII. Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche” (Firenze, 1961.) 153–9 jelent meg. Bővített magyar kiadása: „A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében”: ÁltNyelvTan. I, 41–52. A tulajdonnevek meghatározásában a nyelvészeti szempontokat vizsgálja, s a nyelvi jelek rendszerében állapítja meg helyüket. Abból indul ki, hogy elsődlegesen egyedet jelölnek, másodlagosan azonban csoportot is. Utal a szintagmatikus kapcsolatokra, melyek vagy állandók, vagy alkalmiak, vagy a beszédhelyzetből adódnak.

ANTAL LÁSZLÓ „A jelentés kérdései” című munkájában (NyK. LXVI, 279–325; angolul is megjelent: Questions of Meaning. The Hague, 1963.) a tulajdonnevek szimbolikus jelentését érinti. — A személynevek köznevesüléséről ír TEMESI MIHÁLY „A szófaji értékek váltakozása” című cikkében: NyelvTan. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 69–88.

B) Nyelvtörténeti összefoglalásaink részletesen foglalkoznak a személynevek problematikájával. BÁRCZI GÉZA könyve, „A magyar nyelv életrajza” (Bp., 1963.) kitér a régi magyar személynevek ismertetésére: 82–3, a jövevény keresztnemekre: 99, 125, a nyelvújítási nevek: 297–8. Foglalkozik a névképzőkkel: 255–7, 358, utal az idegen személynevek lefordítására: 307, s felsorol néhány XVI. századi családnevet: 194. A kötetet igen jó szó- és névmutató zárja. (Itt említem meg, hogy az ismertetések közül csak azokat sorolom fel, amelyek egy-egy munka névtani részével is foglalkoznak. A fenti könyvről 12 ismertetést találtam a vizsgált időszakban, ezek pusztá felsorolása is feleslegesen növelné a cikk terjedelmét.)

Egyetemi tankönyvül jelent meg BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND és BERRÁR JOLÁN „A magyar nyelv története” című munkája (Bp., 1967.). A személynevek történetét BENKŐ LORÁND foglalta össze: 378–84, a képzőkről pedig a 331. lapon olvashatunk.

C) Leíró nyelvtanaink szinte kivétel nélkül foglalkoznak kisebb-nagyobb terjedelemben a személynevekkel. Legjelentősebb ezek között „A mai magyar nyelv rendszere I–II.”, amely TOMPA JÓZSEF szerkesztésében jelent meg 1961-ben. A tulajdonnevekről szóló rész (I, 215–9) TEMESI MIHÁLY munkája. Részletesen tárgyalja a személynevek egyes csoportjait, érinti történeti kialakulásukat, esztétikai és helyesírási kérdéseiket is. KÁROLY SÁNDOR „A szótövek” című fejezetben I, 329–30 külön részt szentel a tulajdonnevek sajátos tótani kérdéseinek bemutatására. RUZSICZKY ÉVA a névképzés különböző eseteit ismerteti: I, 396–7, 400–4.

A TEMESI MIHÁLY által szerkesztett „Nyelvten, stílus, szónoklás” című kötetben (Bp., 1960.) SZATHMÁRI ISTVÁN írta „A szófajok” fejezetét, s 334–5 foglalkozik a személynevekkel. — RÁCZ ENDRE és TAKÁCS ETEL „Kis magyar nyelvten”-a (Bp., 1961., 2. kiadás) 112–8 a tulajdonnevek részletes bemutatása mellett helyesírási, nyelvhelyességi és stilisztikai tudnivalókkal is találkozunk. — SZENDE ALADÁR, KÁROLY SÁNDOR és SOLTÉSZ KATALIN „A szép magyar nyelv” című munkájában (Bp., 1967.) szól az *-i* kicsinyítő képző funkciójáról: 96, a tulajdonnevekről általában: 112, 123, valamint az irodalmi névadásról: 216–8. — BERRÁR JOLÁN, FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZENDE ALADÁR és TERESTYÉNI FERENC, Nyelvten, stílus, szónoklás. Szerk. TERESTYÉNI FERENC. Bp., 1960. A tulajdonnevek fajtái: 335, helyesírásuk: 339–41. — DEME LÁSZLÓ, A nyelvről — felnőtteknek. Bp., 1966. Röviden utal a tulajdonnevekre: 52.

D) A személynevek kutatásának állapotáról, a magyar névtan helyzetéről elsősorban a magyar nyelvtudomány bemutatásán át nyerhetünk képet. BARCZI GÉZA, Hol tart a magyar nyelvtudomány?: Valóság VII. 5. sz. (16–30) a névkutatás hiányait említi: 19–20. — Ugyancsak e hiányosságokról olvashatunk BENKŐ LORÁNDnak „A mai magyar nyelvtudomány” című cikkében, mely az első nemzetközi magyar nyelvészkongresszuson hangzott el (Debrecen, 1966. aug. 24–28.), s „A magyar nyelv története és rendszere” című kötetben (Bp., 1967.) 9–21 jelent meg.

Közérthetően, olvasmányos formában számol be a magyar onomasztika helyzetéről PAPP LÁSZLÓ „A magyar névtan helyzetéről” című cikkében: Valóság VI. 5. sz. 76–85. Ismerteti a személynévadás történetét, a terminus technikusokat, az elért eredményeket és az előttünk álló feladatokat.

E) A kutatás módszereiről széles látókörű kitekintést ad B. GERGELY PIROSKA, Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban: NyIrK. X, 387–91. Ismerteti a névtudományi kongresszusokat, újabb kiadványokat, hangsúlyozza az összefüggő névvizsgálatok szükségességét, a nyelvföldrajzi, történeti és statisztikai kutatások alapelveit, módszereit. A következő feladatnak a vizsgált terület szélesítését, a strukturális jellegű kutatást és a komplex módszerek bevezetését tekinti.

PAPP LÁSZLÓ „Szinkrón anyagú névtárak készítése” című előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1963. április 16-án tartott ülésén hangzott el (említi MIKESY SÁNDOR: MNy. LX, 256). Nyomtatásban a „Szótártani tanulmányok”-ban (Bp., 1966.) jelent meg 55–76. Ebben a munkájában tisztázza a szinkrónia fogalmát, bemutatja a külföldi nagyobb névtani műveket és az utóbbi idők jelentősebb magyar névgyűjteményeit. Vácsolja a személynévkutatás feladatait, ismerteti a gyűjtés és az adattárkészítés módszereit. — Másik munkájában, „A tulajdonnevek gyűjtése”-ben: A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1959–1961. 1–4. sz. 69–75 megmagyarázza az onomasztika fogalmát, ágait. Felhívja a figyelmet az adatközlések hiányaira, rámutat a gyűjtés problémáira, lehetőségeire és módszereire, valamint az elemi fokú feldolgozás módjára.

„A képzők rendszerbe foglalásának, illetőleg tárgyalási sorrendjének néhány kérdése” című dolgozatában RUTSICZKY ÉVA a játszi képzőkről ír: NyelvtTan. Szerk. SULÁN BÉLA. Bp., 1961. 155–64.

F) A használt terminus technikusok fogalmának tisztázását szinte valamennyi nagyobb feldolgozó munka feladatának tekinti. Különösen a ragadványnevek csoportjainak elnevezésében találhatók vitatott kérdések és nagy különbségek. Érdemes ebből a szempontból elolvasni a ragadványneveket közlő munkák bevezetéseit.

Néhány cikk azonban önállóan is kitér a névtudományban használatos elnevezésekre. MIKESY SÁNDOR „Mi legyen az *onomasztika* magyar neve?” című cikkében javasolja a *névészet* kifejezés elfogadását: MNy. LVI, 236–8. BENKŐ LORÁND válasza ellenzi ezt a javaslatot, s a *névtan* meghatározást tartja továbbra is helyesnek: Megjegyzések terminus technikusokról: MNy. LVI, 238–40. — FEHÉRTÓI KATALIN „Az úgynevezett ragadványnevekről” című cikkében MNy. LXII, 462–5 a nemzetközi irodalomban is megtalálható terminológiai bizonytalanságról ír. Felsorolja a magyar szakirodalomban használt kifejezéseket és a különbségek által jelzett felfogásbeli eltérést. — A német *Prügelname* és *Rufname* magyar megfelelőiről FERENCZY GÉZA és MOLLAY KÁROLY között folyt vita. FERENCZY a *szólítónév* terminus technikust javasolja: Nyr. LXXXIV, 505, MOLLAY pedig az *egyéni név* meghatározást tartja helyesnek: Nyr. LXXXV, 238. FERENCZY válaszában: Nyr. LXXXV, 379–81 kitart eredeti javaslata mellett. Végül az Új Magyar Lexikon *onomasztika* címszavának meghatározását helyesbíti MIKESY SÁNDOR egy kisebb cikkben: MNy. LVIII, 132.

G) A társtudományok területén néhány munka érinti a személynevek elméleti kérdéseit is. Így LŐRINCZE LAJOS új kiadásban megjelent műve, a „Föld-

rajzi neveink élete”: MNy. XIII, 3—27. Az elnevezés indítékai között szól a névadó személyek szerepéről, s elsősorban alaktani szempontok alapján kategorizálja a személynevek földrajzi nevekben való különböző előfordulásait. — Ugyanebbe a tárgykörbe vág INCZEFI GÉZÁNAK „A földrajzi nevet alkotó szókinszről” című munkája: ASzeg. Ped. Főisk. Évk. 1963. I, 131—4.

MOÓR ELEMÉR könyve, „A nyelvtudomány mint az ős- és néptörténet forrástudománya” (Bp., 1963.) több helyen is utal a személynevek felhasználásának fontosságára, de külön fejezetet is szentel a kérdésnek „Személynevek mint néptörténeti forrásanyag” címmel: 57—64. — EPERJESSY KÁLMÁN, A magyar falu története (Bp., 1966.) hangsúlyozza a névelemzés és névkutatás fontosságát: 133—4, összefoglalja a magyar névadási rendszer történetét, s utal az egyes névadási típusok történelmi-társadalmi hátterére.

4. Forráskiadványok, adatközlések. — Elsősorban a felhasználhatóság szempontjait vettem figyelembe ennek a résznek az anyaggyűjtésekor, amikor a szokásosnál kissé tágabb teret adtam a nem nyelvészeti szempontú műveknek. Bizonyos esetekben fel tudja használni a személynévkutatás a történeti munkák adatait, névsorait, s jó, ha tudja a kutató, hol állnak ilyenek rendelkezésére. A korszakok szerinti beosztás elején azonban mindig a nagyobb terjedelmű, betűhív közlések állnak, az adatközléseket utána, a szerzők nevének betűrendjében sorolom fel. Ha egy mű több korszakot is magában foglaló névsort tartalmaz, abban helyezem el, amelyben kezdődik, de utalok a folyamatosságára. Általában a XVIII. századig vettem fel az adatközléseket, s a XIX. század elejéről már csak olyanok szerepelnek, amelyek egy foglalkozási ág vagy népcsoport neveit tartalmazzzák nagyobb tömegben, bizonyos összefüggésben.

A) A forráskiadványok készítésének elveiről, módszertani kérdéseiről:

PAPP LÁSZLÓ, Személynevek és helynevek. Az Árpád-kori Személynévszótár kérdéseiből: MNy. LVII, 183—94, 325—31. Bevezetésében taglalja a névtárak készítésének történeti igényeit, majd a személy- és helynevek együttes vizsgálatának szükségességét hangsúlyozza, de megmagyarázza, miért nem kerülhetnek be a helynevek a készülő szótárba. A személynevek kritériumait szemléletes csoportosításban közli. — Az Árpád-kori személynév-gyűjtemény anyagáról számol be még CSAPODI CSABA, A MTA Könyvtárának kéziratára és a régi könyvek gyűjteménye: MTud. LXXI, Új folyam IX, 330—3.

BÁRCZI GÉZA, Hozzászólás a történeti forráskiadások kérdéséhez: MNy. LVII, 413—8. Hangsúlyozza a betűhív közlések szükségességét, s ennek időhatárát a kiegyezésig, de legalább az első helyesírási szabályzat idejéig (1832.) javasolja megállapítani. — PAPP LÁSZLÓ a személynevek mutatójának készítéséről szól, melyeket elengedhetetlennek tart a forráskiadványokban: Úriszéki perszövegek mint nyelvünk történetének forrásai: MNy. LVIII, 56—63.

B) XI—XIV. század. — SZENTPÉTERY IMRE kéziratának felhasználásával szerkesztette BORSA IVÁN „Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke” II. kötetének 2—3. füzetét, mely az 1272 és 1290 közötti oklevelek adatait tartalmazza. Közli az eddig kiadatlanokat, s igen jó névmutatót csatol a könyvhöz: 437—527. — MAKKA LÁSZLÓ és MEZEY LÁSZLÓ rendezte sajtó alá a jórészt már megjelent, de egy-két kiadatlan forrást is tartalmazó „Árpád-kori és Anjou-kori levelek. XI—XIV. század.” című kötetet (Bp., 1960.); névmutató: 425—40. — GYÖRFFY GYÖRGY „Diplomata Hungarica Antiquissima 1000—1196.” című cikke az új forráskiadások formáit ismerteti, s példaként közöl egy 1009-i adománylevelet: TörtSz. III, 523—35. — KUMOROVITZ L. BERNÁT „A zselicszentjakabi alapítólevél 1061-ből” című tanulmányában közli a több személynevet is tartalmazó emléket: Tan. Bp. Múltjából. XVI, (1965.) 43—83.

RÁSONYI LÁSZLÓ, A *székely* név eredete: MNy. LVI, 186—94. Elsősorban mint népnévvel foglalkozik, de megemlíti személynévi vonatkozásait is, és felsorol néhány

történeti adatot személynévi használatára. L. még *Uő.*, *L'origine du nom székely (sicule):* *ALingu.* XXI, 175—88. *Vö. A. SAUVAGEOT, Une nouvelle etymologie du nom du Sicules (Székely):* *Rev. Int. d'Onom.* XIII, 221—2.

Személynévi adatokat közölnek még ebből a korból a következő munkák: GERICS JÓZSEF, *A Tátony nemzetségről:* *TörtÉrt.* IX, 1—24. — Ehhez kapcsolódik GYÖRFFY GYÖRGY cikke: Egy krónikahely magyarázatához: *TörtÉrt.* IX, 25—35. — HÁZI JENŐ cikksorozata több XIII—XIV. századi oklevél átfirt szövegét közli: Vas megyei középkori oklevelek: *VasiSz.* XXI, 96—8, 250—3, 441—4, 597—600. — JUHÁSZ KÁLMÁNNAK „Az aradi hiteleshely vezetői” című dolgozata XIV—XV. századi neveket idéz: *A Szántó Kovács Múz. Évk.* Orosháza, 1960. 101—32. *Uő.*: „Egy dél-alföldi hiteleshely kiadványai” című munkájában 632 oklevelet sorol fel, legtöbbször a címében személynévek is előfordulnak (Gyula, 1962.) — KÁROLYI ANTAL, *A Herman-nemzetség 1259-i oklevele:* *VasiSz.* XVIII, 93—8. — KESZEI PÁL, *Terra Jaak:* *VasiSz.* XXI, 191—210. — KRISTÓ GYULA, *A Csákok és a Kőszegiek harca Sopron megyében (XIII—XIV. századi személynéveket közöl):* *SoprSz.* XX, 331—40. — LÁSZLÓ GYULA, *A magyar pénzverés kezdeteiről:* *Száz XCVII*, 382—97. *Uő.* német nyelven erről a témáról: *Die Anfänge der Ungarischen Münzprägung:* *Annales Univ. Bp. SHist.* IV, 27—52. — MOLLAY KÁROLY, *Névtudomány és várostörténet Dágtól Ágfalváig.* 1195—1416: *SoprSz.* XV, 114—30, 193—200. — VAJKAJ AURÉL, *Balatonmellék* (Bp., 1964.); felsorolja a Tihanyi Alapítólevél több személynévét: 14. — ZOLNAY LÁSZLÓ, *István ifjabb király számadása 1264-ből:* *Bp. Rég.* XXI, 79—111.

C) *X V. s z á z a d.* — TÖRÖK GÁBOR „Ötszáz éves híradás a szlavóniai magyarságról” című cikke Kórógy, Eszék és Baranyavár 1469. évi adóösszeírásait közli, mely közel ezer jobbágynévet tartalmaz: *MNy.* LVII, 236—42, 360—3. — DÉTSZY MIHÁLY, *Munkások és mesterek az egri vár építkezésein 1493 és 1596 között:* *Egri Múz. Évk.* I, 173—201, II, 151—80. Sok magyar, de több idegen nevet tartalmaz.

BÁCSKAI VERA, *A mezővárosi fejlődés kérdései a XV. században.* Kézirata a MTA Könyvtárában: D, 2100. — FALVY ZOLTÁN, *Énekmondók a középkori Magyarországon:* *FilKözl.* VII, 86—106; megjelent még: *StudMus.* AH. I, 29—64. — FÜGEDI ERIK, *A XV. századi magyar püspökök:* *TörtÉrt.* VIII, 477—98. — GÁLLOS FERENC, *Vázlatok Pécsvárad kialakulásának és középkori mezővárosi fejlődésének történetéből:* *Pécsi Janus Pannonius Múz. Évk.* 1960. (1961.) 159—80. — HORVÁTH FERENC és KISS MÁRIA, *Kőszeg szabad királyi város titkos levéltára:* *VasiSz.* XVII. 3. sz. 64—85. — MOLLAY KÁROLY, *Zur chronologie deutscher ortsnamentypen im mittelalterlichen westungarn:* *ALingu.* XI, 67—97. — PUSZTAI ISTVÁN gondozásában a Birk-kódex hasonmás kiadása (Bp., 1960.); névmutató: 81. — SZABÓ T. ATTILA, *Kolozsvári gyalázkodás 1491-ből:* *MNy.* LX, 496—9, betűhív közlés. — SZÉKELY GYÖRGY, *Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV—XVI. században:* *Agrártörténeti Szemle* III, 303—43. — ZOLNAY LÁSZLÓ, *Buda középkori vízművei:* *TörtSz.* IV, 16—54.

D) *X V I. s z á z a d.* — Igen nagy vállalkozás és a magyar névkutatás számára is különösen jelentős FEKETE LAJOS és KÁLDY-NAGY GYULA „Budai török számadáskönyvek 1550—1580.” című könyve (Bp., 1962.). Több mint 600 lap terjedelemben közli a nyelvtudomány számára is felhasználhatóan az anyagot, a személynévek kincseshányóját. Átírása alkalmas a névváltozatok vizsgálatának aprólékosabb, tüzetesebb módjára is. Lényeges, hogy a neveket rangjukkal, foglalkozásukkal együtt találjuk, s így azok társadalmi összefüggéseire is adatokat kapunk. Igen jó személynévmutató teszi teljessé a kötetet: 617—43. Ismertetések: BÁLINT SÁNDOR: *NéprNytud.* VII, 183; HAZAI GYÖRGY: *NyK.* LXV, 486—7; HEGYI KLÁRA: *AOr.* XVII, 352—4; BRAUN: *UAJb.* XXXV, 431—2; BJÖRKMAN, W.: *Orientalische Literaturzeitung* LIX, 589—90; A. SZ. TVERITYINOVA: *Narodi Azii i Afriki.* 1964. N° 4. 239—40.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 103. számaként jelent meg KÁLDY-NAGY GYULÁnak „Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai” című értékes könyve (Bp., 1960.). Több mint ezer helység adózó lakosainak nevét közli az 1554-i összeírás alapján igen jó átírásban. Megadja az 1565. és az 1582. évi összeírás számadatait is községenként. Térképmelléklete lokalizálja a falvakat. Ismertetések: GYÖRFFY LAJOS: Ethn. LXXVI, 623—4; KÖHEGYI MIHÁLY: Agrártörténeti Szemle IV, 344—5. — KÁLDY-NAGY GYULÁnak még két cikke szolgáltat bővebb személynévanyagot a török összeírásokból: Tolna mezőváros mezőgazdasági termelése a XVI. század derekán a török adójegyzékben: Agrártörténeti Szemle IV, 579—600; Two Sultanic Hass Estates in Hungary during the XVIth and XVIIth centuries: AOr. XIII, 31—62. Mindkét munka jól felhasználható átírásban közli az adatokat.

BÁLINT SÁNDOR „Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei” című könyvének részletesebb ismertetésére, mivel a szerző bizonyos szempontokból fel is dolgozta anyagát, a Családnevek című fejezetnél térek ki.

N. KISS ISTVÁN hatalmas kötete: „16. századi dézsmajegyzékek. Borsod, Heves, Bereg, Bihar és Közép-Szolnok megyék.” (Bp., 1960.) csak részben hasznosítható a névtan kutatói számára. Személyneveket ugyanis csak a 927—97. lapokon közöl, egyebütt csak a jegyzékek számadatait találjuk. Segítséget nyújt azonban a nevek lelőhelyének felkutatásában.

Elszórtan találunk még neveket az alábbi művekben: E. ABAFFY ERZSÉBET, Chernel Tamás ítélmester magyar nyelvű levelei a XVI. századból: MNy. LXII, 347—50. — BÁLINT SÁNDOR, Adatok a szegedi határ régi birtoklástörténetéhez: InMemMészöly. 1961. 179—83. — BARACZKA ISTVÁN, A budai Nádasdy-ház számadása. 1530. IX. 30—1531. I. 13.: Tanulm. Bp. Múlt. XVII, 247—71. Több név betűhív közlése, névsor: 261—2. — BÉKEFI ANTAL, A vasi várak zenei élete a török megszállás idején, 1526—1686: VasiSz. XIX, 516—55. — CSATKAI ENDRE, A soproni vendégfogadók a 16/19. században: SoprSz. XX, 201—17. — DOMOKOS PÁL PÉTER, Kézdiszentléleki följegyzések 1503.: MNy. LX, 104—7: betűhív. — ECKHARDT SÁNDOR, Levelek a XVI. századból: MNy. LIX, 481—7. — ÉRI ISTVÁN, Mezei kertek Nyársapáton a XVI. században: Agrártörténeti Szemle IV, 182—92: betűhív. — FEKETE LAJOS, Eine Konskription von den Jassen in Ungarn aus dem Jahre 1550.: AOr. XI, 115—43. — HORVÁTH FERENC, Kőszeg ostromának leírása: VasiSz. XVII. 3. sz. 41—8. A védők egy részének névsora betűhíven és átírásban. Uő., Egy kőszegi kalmár számadásai, 1592—93.: VasiSz. XVII. 3. sz. 114—6. — IMPLÓM JÓZSEF, Toronyi Tamás: Gyulai Múz. Jub. Évk. 1960. (1961.) 61—6. — JAKÓ ZSIGMOND, Ródi Cseh István végrendelete 1507-ből: NyÍrk. VI, 184—7, két fakszimilével. Uő., Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez: MKsz. LXXVII, 60—5. — KAKAS ISTVÁN, Keszű község történetéből: Műv. Táj. 1964. szept. 98—103, 1554. és 1700. évi összeírások. — KATONA IMRE, A Báthoriak, Batthyányok és Zrínyiek Habsburg-ellenes mozgalma a XVI. század második felében: Savaria V, 159—74. — KOPASZ GÁBOR, Baranyai falvak az 1542. évi adóösszeírásban: Műv. Táj. 1964. június 82—6. — KOVÁCS ISTVÁN, Egy misszilis levél 1513-ból: NytudÉrt. 40. sz. 215—7: betűhív. Uő., Szótörténeti adatok: MNy. LVI, 116—8, 261—4, 384—7; a MNy. LV, 422—5, 540—3 közölt cikk folytatása: betűhív. Uő., Magyar naptártöröredék 1595-ből: MNy. LVII, 357—60, egy részlet fakszimile is. — KUMOROVICZ BERNÁT és M. KÁLLAI ERZSÉBET, Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból I—II. Bp., 1959., 1960. — MISZ JÁNOS, Nagytálya bortermelő parasztgazdasága a XVI. században: Agrártörténeti Szemle VI, 150—68. — MOLLAY KÁROLY, Volksmedizinisches aus St. Margarethen im 16. Jahrhundert: Burgenländische Heimatblätter XXV, 91—3. — MOLNÁR JÓZSEF, Nagyréde története a feudalizmus korában. Bp., 1966. — ORT JÁNOS, Úriszék és majorgazdaság a Vas megyei Alsószelesten, 1555—1580. Agrártörténeti Szemle III, 429—56. — OSZVALD

FERENC, Adatok a paraszti gazdálkodás termelési szervezetéhez — a munkaerő igénybevételéhez — egy nagy uradalomban, 1525-ben: Ethn. LXXIV, 494—500. — PAPP LÁSZLÓ, Marinith Horváth Ferenc végrendelete 1566. június 6.: MNy. LXII, 229—30. Uő., Két XVI. századi irat: MNy. LXIII, 486—8. Uő., Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában: NytudÉrt. 25. Valamennyi közlése betűhív. — ROMÁN JÁNOS, A sárospataki szőlőművelés történetének 16—17. századi forrásai a mezővárosi protokollumokban: Sárospataki Múz. Forrás-kiadv. 1. 1964. — SZABÓ T. ATTILA, Az erdélyi régiség személynévanyagának nemzedék-viszonyító elemei: MNy. LXIII, 51—64 (XVI—XIX. századi bőséges névanyag). Uő., Egy virágénekmondó kolozsvári leányzó pajzán históriája 1585-ből: MNy. LX, 499—501. Uő., Erdélyi levelek a XVI. századból: MNy. LVIII, 490—3. Uő., Erdélyi levelek a XVI. századból: MNy. LIX, 92—4. Uő., Nyelvtörténeti adatok: MNy. LIX, 360—3. Uő., Két kalotaszegi osztó levél a XVI. századból: MNy. LXIII, 222—4. Uő., Egy mezőszegi nyelvjárási emlék 1552-ből: MNy. LXII, 492—6. Uő., Sombory László gyermekeinek osztó levele 1595-ből: NyÍrk. V, 101—4. Valamennyi közlése betűhív. — SZENTGYÖRGYI MÁRIA, Jobbágyterhek a XVI—XVII. századi Erdélyben. Bp., 1962. — SZIJ REZSŐ, Várpalota. Bp., 1960.; névsorok az 1690—1789 közötti időből: 549—56. Uő., Várpalota a török világban. Bp., 1966. — VIRÁGH FERENC, Török hódoltság Gyula térségében. Békéscsaba, 1960. Uő., Krónikák és históriás énekek a törökkori Körös—Maros közéről. Békéscsaba, 1961.

Régi Magyar Drámai Emlékek I—II. Szerk. KARDOS TIBOR. 1960. Igen sok személynévet tartalmaz a XVI—XVIII. századból. — Példák Könyve. 1510. Bp., 1960. Hasonmás és kritikai szövegkiadás a Codices Hungarici IV. köteteként. — Emlékezzünk Vég-Gyula váráról. Szerk. PAPP JÁNOS. Békéscsaba, 1967. A Bibliotheca Bekesiensis I. kötete.

E) X V I I. s z á z a d. — Ennek a századnak csak egy jelentősebb cikke van: KÁLDY-NAGY GYULA, A Szeged környéki szultáni házbirtokok mezőgazdasági termelése a XVII. század második felében: Agrártörténeti Szemle III, 457—513. Igen sok magyar és szerb-horvát személynévet tartalmaz jól felhasználható átírással.

BAKÁCS ISTVÁN, A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII—XVIII. században. Bp., 1965.; jó névmutatóval: 143—55. — BAKÓ FERENC, Maklár. Településnéprajzi tanulmány: Az Egri Múz. Évk. II, 287—350. — BALASSA IVÁN, Földművelés a Hegyközben: Mgtört. Tan. I, 1964. Betűhíven közli a neveket. — BATÁRI FERENC, Asztaloslegények Győrött a XVII. században: Arrabona IX, 93—125. — BÓNIS GYÖRGY, Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiűzése után. 1686—1708. Bp., 1962. Névmutató: 355—74. — DOMONKOS OTTÓ, A győri szíjgyártó legények szokásai a XVII. században: Arrabona VI, 83—98. — ERDEI ARANKA, Adatok Körösnagyharsány parasztságának történetéhez. Gyula, 1961. (XVII. és XVIII. századi családnevek.) — FERENCZI IMRE, Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban: Debr. Múz. Évk. 1960/61. (1962.) 215—30. — FILEP ANTAL, Győr XVII. századi településtörténetéhez: Arrabona II, 101—10. — HÁZI JENŐ, A soproni belváros házai és háztulajdonosai 1687-ben: Soprsz. XIX, 127—41, 223—32. — HETVÉSSY ISTVÁN, Sopron taksált lakói 1604-ben: Soprsz. XX, 263. — HOLOVICS FLÓRIÁN, Baranya a XVII. század elején: A Janus Pannonius Múz. Évk. 1966. 171—8. — ILA BÁLINT, A vízimalmok teljesítőképessége a XVII. század végén: Agrártörténeti Szemle VI, 415—24. — JENEI FERENC, A Szigeti Veszedelem magyar hősei: A Janus Pannonius Múz. Évk. 1965. 257—62. Uő., Egy győri rab asszony a török világban: Arrabona II, 53—60. — KISS MÁRIA, Jobbágylevelek: VasiSz. XVII. 1. sz. 61—5, egy fakszimilével. — NAGY LAJOS, Buda polgársága a XVII. század végén: Tanulm. Bp. Múlt. XVII, 27—57; adattár: 40—55. — PÁSZTOR ENDRE, Sarud község története. Sarud, 1963. XVII—XIX. századi családnevek. — PATAKI JÁNOS, A Nádasdy-család sárosi uradalmának szegődményei 1606-ban: Ethn. LXXIII, 141—6. — R. PÉTER

KATALIN, Vita a jobbágyháztartások vizsgálatának módszertani kérdéseiről: TörtSz. IV, 364—8. — PORCSALMY GYULA, Hajdúböszörmény rövid története a Hajdúkerület megszűnéséig. Debrecen, 1963. XVII. és XVIII. század eleji névsorok. — TABA ISTVÁN, Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban: Tört. Stat. Évk. 1961/62. (1962.) — TÖRZSÖK GYULA, Egy kolozsvári ötvösműhely szerszám-készlete 1622-ben: MNy. LXII, 230—1. — WESZPRÉMI ISTVÁN, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. Bp., 1960.

Régi Magyar Költők Tára. Szerk. KLANICZAY TIBOR és STOLL BÉLA. II. 1962.: névmutató: 520—32; III. 1961.: névmutató: 739—43; IV. 1967.: névmutató: 705—10. — Végvári levelek 1660—1682. Bp., 1962.

F) XVIII. század. — SÁNDOR PÁL, A jobbágybirtok történeti statisztikai vizsgálatához. 1786—1853. 1961. Történeti Statisztikai Kötetek. Különböző vidékekről közöl XVIII. század végi és XIX. század eleji jobbágynévsorokat. — TÁRKÁNY SZÜCS ERNŐ, Vásárhelyi testámentumok. Bp., 1961. Nem nyelvészeti felhasználásra készült elsősorban, de a névtan kutatói is találnak benne adatokat. Különösen a becéző nevek száma jelentős. 14 fakszimile is ad. — BÁLINT SÁNDOR, Adatok Újkígyós népéletéhez: NéprNytud. III—IV, 85—90. — Bethlen Kata önéletrajza. Bp., 1963. — CSATKAI ENDRE, A soproni nyomdászat a 18. század első felében: Soprsz. XV, 38—51. Uő., A salétromfőzés soproni múltjából: Soprsz. XIX, 274—9. — DANKÓ IMRE, A gyulai fizekasság. Gyula, 1963. XVIII—XIX. századi névsor. — DÁNYI DEZSŐ, Győr polgársága a XVIII. század végén: Arrabona VI, 109—31. — DÖMÖTÖR SÁNDOR, Abádszalók földje, népe, kultúrája: Szolnoki Múz. Közl. V/VII, (1961.). — HADNAGY ALBERT, A szakályi jobbágyok küzdelme a földesúri hatalom ellen. 1766: Múzeumi Évk. I (1961.), 11—39. — HÁRSFALVI PÉTER, Adatok a Szabolcs megyei mezőgazdasági cselédnépesség létszámáról a XVIII. században: Agrártörténeti Szemle V, 399—405. — HETÉNYI REZSŐ és LAKATOS ERNŐ, Vecsés község 175 éves. Vecsés község története 1786—1961. Vecsés, é. n. Fakszimile az első telepések névsoráról. JENEI FERENC, Régi győri órásmesterek: Arrabona VII, 345—52. Uő., Fejezetek a győri vendégfogadók és kocsmák történetéből: Arrabona II, 61—70. — KÁLMÁN BÉLA, Halálokok a martosi anyakönyvben: MNy. VII, 185—6; betűhív. — Cs. KOVÁCS IMRE, A fiúiskola története. Karcag, 1962. XVIII. és XIX. századi névjegyzék. — KOVÁTS ZOLTÁN, Somogy megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban: A Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1964. I, 221—43. — KOVÁTS ZOLTÁN és Cs. TÓTH PÉTER, Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai. 1720—1950.: Tört. Stat. Évk. 1961/62. (1962.). — LÁSZLÓ FERENC, Adatok a győri mészáros céh történetéhez: Arrabona VII, 375—412. — MADAY PÁL, Az 1735. évi békésszentandrás parasztfelkelés 2. Békésszentandrás, 1960. Uő., Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960. — MÁLYUSZ ELEMÉR, Budai Farkas László: Tan. Bp. Múlt. XV, 153—86. — MÁNDOKI LÁSZLÓ A mohácsi reformátusok házassági szerződésai. 1790—1827: A Janus Pannonius Múz. Évk. 1964. 187—91. — MÉREY KLÁRA, A XVIII. századi határperek néprajzi és történeti forrásértéke: Ethn. LXXVIII, 533—46. — NAGY BÉLA, Adatok Solt község történetéhez. H. és é. n. — PÁHI FERENC és SCHNEIDER MIKLÓS, Pusztaszertől Pusztaszertig. Dokumentumok Csongrád megye történetéből. Szeged, 1965. — PETRÓCI SÁNDOR, Pest megye újjátelepítése 1711—1790. Tanulmányok Pest megye múltjából. Bp., 1965. — ROMÁN JÁNOS, Források és regeszták Sárospatak település- és építészettörténetéhez a XVI—XVIII. századi mezővárosi protokollumokban. Sárospatak, 1965. — SCHRAM FERENC, 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. Bp., 1964. — SZABÓ PÁL, Orosháza története az alapítástól a polgári forradalomig. 1744—1848: Orosháza története és néprajza I—II. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza, 1965. I. 241—85. — SZÁNTÓ IMRE, Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp., 1960. — TAKÁCS LAJOS, Irtásszerződések a Zala megyei Pölöske vidékéről, 1742—1807: NéprKözl. VIII. 1—2. sz. 416—28.

— TIBORI JÁNOS, Békéscsaba története I—II. Békéscsaba, 1960. — TRÓCSÁNYI ZSOLT, Az erdélyi jakobinusság kérdéséhez: TörtSz. VIII, 1—13. — TUNGLI GYULA, Izsákfa. Részlet egy falumonográfiából: VasiSz. XIX, 432—40. — VIRÁGH FERENC, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca a Körös—Maros-közben. Békéscsaba, 1962. — VÖRÖS KÁROLY, Vas megye 1744. évi adóösszeírása: Tört. Stat. Köt. 1962.

G) X I X. s z á z a d. — Nagyobb terjedelmű adatközlés nem jelent meg ebből a századból. Meg kell azonban említenem, hogy néhány keresztnév-vizsgálat, ragadványnévvel foglalkozó munka mind ebből, mind az előző korszakokból közöl adatot is. Ezeket a feldolgozó munkák között találja meg a kutató.

Kisebb névsorok: DANKÓ IMRE, Adalékok a gyulai cigányság életéhez. Gyula, 1962. — HORVÁTH FERENC, Szombathelyi házszámozások: Savaria I, 257—78. — MÁNDOKI LÁSZLÓ, A baranyai céhek életéből: Műv. Táj. 1961. ápr. 68—73. Uő., A siklósi reformátusok házassági szerződésai. 1802—1862: NéprKözl. VI. 1. sz. 125—237. — MIKLYA JENŐ, Csanádapáca. Adatok a község történetéhez, földrajzához, néprajzához. Csanádapáca, 1962. — OLTVAI FERENC, Mezőkovácsháza község telepítése és fejlődése. 1814—1849. Mezőkovácsháza, 1964. — SÁNDOR PÁL, A XIX. századi parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata: Agrártörténeti Szemle VI, 36—83. — SZINKOVICH MÁRTA, Ürészéki jegyzőkönyvek a bolyi uradalomból: Műv. Táj. 1961. ápr. 57—64. — SZÜCS LAJOS, Új falu született. Kistótfalu születésének egy fejezete: Műv. Táj. 1960. dec. 90—5.

H) K o r s z a k o k b a b e n e m o s z t h a t ó m ű v e k. — Magyarország Története I—II. Szerk. MOLNÁR ERIK. 1964. Név- és helységmutató: II, 623—46. — Magyarország története I—III. Egyetemi tankönyv. Bp., 1961—1962. — Szöveggyűjtemény Magyarország történetének tanulmányozásához I. 1000-tól 1526-ig. Szerk. LEDERER EMMA. Bp., 1964. — DIENES ISTVÁN és LÁSZLÓ GYULA, Beszélgetések a magyarok elődeiről. Bp., 1960.

HOLUB JÓZSEF, Adatok Pécs és Baranya történetéhez. A Janus Pannonius Múz. Évk. 1960. 183—93. — KRISTÓ GYULA, Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. A honfoglalástól 1715-ig. Békéscsaba, 1967. Jó személynévmutatóval. — DEÁK GÁBOR és GYIMESI SÁNDOR, Olvasókönyv Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965. — A hatszázéves Debrecen. Szerk. KOMORÓCZY GYÖRGY. Debrecen, 1961. — KANYAR JÓZSEF, Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967. — HORVÁTH ZOLTÁN, Sopron és a megye múltja egykorú iratok tükrében. Sopron, 1964. — ILA BÁLINT és KOVACSICS JÓZSEF, Veszprém megye helytörténeti lexikona. Bp., 1964.

PURUCZKI Béla, FANCSALI PETRONELLA és NOVÁK TAMÁSNÉ, Az utcák megőrzik emléküket. Bp., 1963. Budapest személynévi eredetű utcanevei. — Magyar Életrajzi Lexikon I. Szerk. KENYERES ÁGNES. Bp., 1967.

Legnagyobb tömegű és legmegbízhatóbb anyag a XVI. század időszakából áll rendelkezésünkre, s ehhez vegyük hozzá, hogy az előző korszak nagy forráskiadványa is XVI. századi anyagot tartalmaz (SZABÓ ISTVÁN, Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből: MNyTK. 86. sz. 1954.). Nem véletlen tehát, hogy a feldolgozás munkája is ebben a korban a legelőrehaladottabb (BÁRCZI GÉZA és KÁLMÁN BÉLA keresztnévvizsgálatai, BÁLINT SÁNDOR családnév-tanulmánya stb.).

A további kutatásokban — véleményem szerint — nagyobb figyelmet kellene szentelni a XV. és a XVII. századi anyag feltárására, forrásközlésére; a későbbi időkből ugyanis már könnyen hozzáférhető országos összeírások s viszonylag teljes, de legalábbis jól felhasználható egyházi anyakönyvek állnak a kutatók rendelkezésére.

(Folytatjuk.)

HAJDÚ MIHÁLY

A szláv névtudomány helyzete, szervezete s tervei

A Szláv Nemzetközi Névtudományi Bizottság (a Nemzetközi Szláv Komité munkacsoportja) soron következett III. munkaértekezletét 1966. szeptember 14–17. között tartotta a Prága melletti Liblicében (a ČSAV nyaralója).

A Bizottságnak a szláv országokon kívül — földrajzi helyzetüknél és névanyaguk összetételénél fogva — tagjai még Magyarország, az NDK és Románia is. A magyar névtani kutatásokat sokra értékeli, figyelemmel kísérik és számon tartják. De a magyar névkutatás is sokat nyerhet a szláv onomasztika ismeretével és felhasználásával. Ehhez csak az kell, hogy mi is nyomon kövessük és szem előtt tartsuk a szláv onomasztika mai kutatási céljait és eredményeit.

*

A célt hasznosan szolgálhatja az a jelentés, amelyet VL. ŠMILAUER, a cseh Helynévbizottság elnöke adott a fenti konferenciáról, kiegészítve azt az egyes országokban folyó kutató munka felvázolásával. Ezt ismertetjük tömörítve az alábbiakban.

VL. ŠMILAUER a jelentését négy pont köré csoportosította: I. Általános kérdések. II. A szláv onomasztika helyzete. III. A szláv onomasztika a konferencián. IV. A cseh-szlovák onomasztika a konferencián.

I. Általános kérdések

1. A szubsztrátum kérdése nemcsak fontos, hanem nyomasztó is egyes szláv országokban. P. TROST (Prága) el nem mondott, de beküldött előadásában túl egyenesnek és szépnek tartja KRAHE óeurópai teóriáját ahhoz, hogy igaz is legyen. Egyelőre munkahipotézisként szolgálhat, amelyet esetleg igazolhat az elkészítendő Európa Vízrajza című munka (a londoni Onomasztikai Kongresszus határozata).

Szláv területi szubsztrátumokkal foglalkozó előadásában V. POLÁK is túl leegyszerűsítettnek tartja KRAHE hipotézisét. A vita során tisztázódott, hogy a szubsztrátum kérdésével való foglalkozás hasznos, de különbséget kell tenni a biztos, „érzékelhető” szubsztrátumok (mint a balti és finnugor Oroszországban, az iráni, török-tatár Ukrajnában, az illír és kelta Jugoszláviában, a trák Bulgáriában) és a feltételezett rétegek között (mint az elő-finnugor Archangelszk területén s az Oka vidékén, a lausitzi, földközi-tengeri, alpesi, pontuszi, kaukázusi rétegek, amelyeket szétválasztani és jellemezni is nehéz). Az egyes konkrét szubsztrátumoknál a valószínűség fokának jelölése is kívánatos volna. Még így is sok bizonytalanság maradna számos esetben.

2. T. WITKOWSKI (Berlin) vetette fel a népnevek (etnonimiák) problémáját: köz- vagy tulajdonnevek-e. Az onomasztika munkaterületén kell velük foglalkozni.

3. V. BLANÁR (Pozsony) a szláv személynévrendszer (antroponimiák) kialakulását vázolva utalt a személynevek sokrétű és koronként változó funkcióira (azonosító, jellemző, rokonsági, társadalmi-jogi, rendi stb.). F. ČUŘÍNNAL (Prága) egybehangzóan hangsúlyozza a személy- és helynevek polaritását (Csehországban sok az -ice végű helynév, de csaknem teljesen hiányzik az -ic végű személynév; Oroszországban fordítva: kevés az -iči végű helynév és sok az -ič végű személynév).

4. A földrajzi nevek osztályozásával foglalkozó előadások (T. WITKOWSKI és P. ŠIMUNOVIĆ) során az a nézet alakult ki, hogy a „partvidékek” földrajzi nevei gyakorlatilag oszthatatlan egésznek képeznek vízrajzi és helyrajzi elemekkel.

5. Az onomasztika görög szakkifejezéseinek jegyzékét ismertette M. FRYDRICH (Prága) néhány új kifejezést javasolva: p a p o n y m o n: nagyapától származó név, f e r o n y m o n: eseménynév. Kérdéssé tette az o n y m i a kifejezés

helyességét, de az a nézete, hogy szükség van rá, mint a következő arány egyik tagjára: $\text{antroponomastik} + \text{toponomastik} : \text{onomastik} = \text{antroponymia} + \text{toponymia} = x$).

6. J. LUTTERER (Prága) vázolta az *onomasztika* helyzetét a felsőoktatásban. A névtudomány sehol sem főtárgy, önálló tanszéke nincs, de ma már halaszthatatlan és nélkülözhetetlen onomasztikai szakkollégiumok tartása és szakszemináriumi közösségek kialakítása.

II. A szláv onomasztika helyzete

A) Egyes országok:

1. Bulgária. — 1963–1966 között három járás földrajzi neveiről szóló monográfia jelent meg, hat további járásról készülöben vannak. Megjelent BSEVLJEV munkája Trákia személyneveiről, és készül Szt. ILCSEV munkája a bolgár személynevekről is. Folynak egy történeti atlasz előmunkálatai. A Szófiai Egyetem és a tarnovói Pedagógiai Intézet főiskoláisi gyűjtőexpedíciókon vesznek részt.

2. Jugoszlávia. — Főként anyaggyűjtő munka folyik, amelyet az Akadémia-közi Névtudományi Bizottság (1965-től Zágráb) szervez. — a) Legmesszebb tart az erős hagyományokkal rendelkező Szlovénia (FR. BEZLAJ). Teljes történelmi anyagából eddig a vízrajzi neveket dolgozta fel. — b) Horvátország. A személynevek (M. HRASTE) mellett folyik a közép-dalmáciai szigetek (P. ŠIMUNOVIĆ) és Pozsega térsége földrajzi névanyagának a gyűjtése. Befejezik s újból kiadják DICKENMANN munkáját a Száva vízrendszerének neveiről. — c) Szerbia. M. PAVLOVIĆ professzor egyes jelentősebb területeket dolgoz fel (Fruska Gora, Koszmaj, Novi Pazar vidéke stb.). — d) Montenegro. Három nahija hely- és víznevein dolgoznak (AJ. RASOVIC). — e) Macedónia. Előkészületben egy víz- és földrajzi névtár (VIDOESKI), valamint egy személynévtár (FR. SZTAMATOVSZKI).

A történészek készítenek elő egy történeti-földrajzi szótárt (1599-ig) és egy atlaszt. A Centar za balkanoloska izstrazivanja szubsztrátum-kérdésekkel foglalkozik.

3. Német Demokratikus Köztársaság (az egykori Pomeránia, Elbavidék és szorboterület). — a) Északon a munkálatokat a berlini Abteilung für Namen und Reliktwortforschung fogja össze. Itt készül: a Branderburgisches Namenbuch, párhuzamosan a járássok szerinti történeti szótárral, amelyből az első kötet: R. E. FISCHER, Die Ortsnamen für Zauche (Berlintonól délnyugatra) már meg is jelent; a Mecklenburgisches Namenbuch (H. SCHALL és J. BILEK) egységes feldolgozás lesz. T. WITKOWSKI, a „Grundbegriffe der Namenskunde” szerzője, Stralsund középkori személyneveit jelenteti meg. — b) Délen a Leipziger namenskundliche Arbeitsgruppe dolgozik, kutatásai a Deutsch-Slawische Forschungen című sorozatban jelennek meg. Újabban az Informationen című tájékoztatót adják ki.

4. Lengyelország „onomasztikai nagyhatalom” hagyományai, tapasztalatai s kiadási lehetőségei alapján. 1963 óta jelenik meg a járásonkénti hivatalos helységnévtár (317 járás). Elkészült a krakkói vajdaság s folyamatosan készül a többi is. 1965-ben jelent meg PRZ. ZWOLIŃSKI Hydronymia Wisły című munkája. Hosszú, gondos előkészület után indult meg W. TASZYCKI „Słownik staropolskich nazw osobowych (Ólengyel személynévtár)” című munkája, a második füzet a Cieme címszóig 368 lap). Készül ST. ROSPOND „Słownik nazwisk śląskich” című könyve. Számos monográfia lát napvilágot kisebb-nagyobb területek hely- és határrészneveiről. A lengyel névkutatás önálló folyóirata az Onomastica.

5. Szovjetunió. — U k r a j n á b a n nagy az érdeklődés a névkutatás iránt; jeles gárda: CILUJKO, KARPENKO, NIMCSUK, SZTRIZSAK stb. kezdte el művelését. Céljuk a 26 kötetes Vízrajzi Atlasz és Történeti Szótár. Az OSzSZK.-ban is nagy az érdeklődés, jó

kutatókban sincs hiány (különösen a földrajztudósok között), egyes központok is alakulóban vannak (Szverdlovszk), de egyelőre nem élvezik az Akadémia szervezeti támogatását.

6. Magyarország. — W. TASZYCKI, a Bizottság elnöke, őszinte részvétellel emlékezett meg KNIEZSA ISTVÁN akadémikus, a Bizottság magyar tagja elhunytáról, s meleg szavakkal méltatta érdemeit a szlavisztika és névtudomány művelésében.

7. Románia. — PETROVICI professzor folytatja a román terület szláv szubsztrátumainak kutatását.

B) Szervezeti keretek:

Kongresszusok. — Az egyes országok (főként a SzU.-ban) nemzeti konferenciáin kívül vannak szélesebb körű szláv konferenciák is (I. Krakkó, II. Berlin, III. Liblice). Az egyes országok részt vesznek a Nemzetközi Onomasztikai Kongresszusokon is. Ezek egyikét a közeljövőben (1969., Bécs után) az egyik szocialista ország fővárosában (valószínűleg Szófiában) rendezik meg.

Folyóiratok (részletes tájékoztatót a MNY. LXII, 367—73 közölt róluk). — a) A lengyel Onomastica évkönyvként jelenik meg. — b) A ZMK (Zaprvojaj Místopisné komise) évente ötször 450 példányban lát napvilágot. — c) Az Informationen című tájékoztatót a lipcei központ adja ki. — d) Az Ukrán Bulletin megjelenését a közeljövőre jelzik, s születőben van egy orosz folyóirat is.

Szervezet. — a) Az egyes kutató központok a Szláv Nemzetközi Névtudományi Bizottságban tömörülnek (vezetője W. TASZYCKI — Lengyelország). — b) A szocialista országok (a SzU. kivételével) az I. C. O. tagjai is.

Gyűjtemények. — Névtani jellegű gyűjtemények egyre több helyen keletkeznek (Krakkó, Kijev, Szverdlovszk, Prága, Ljubljana, Szkopje stb.).

Bibliográfiák. — a) Gyűjteményes: egyelőre Lengyelország rendelkezik teljes bibliográfiával; befejezés előtt a cseh, amely az irodalomjegyzéken kívül értékes tájékoztatót ad a szerzőkről; retrospektív bibliográfia készül Jugoszláviában is. — b) Átfutó (folyamatos) bibliográfiát közöl a leuveni Onoma.

Kézírókönyvek és népszerűsítő kiadványok. — ŠMILAUER „Úvod do toponomastiky” című műve már második kiadásban jelent meg. — V. A. NIKONOV „Vvegyenyije v toponimiku” című (1965.) műve szép áttekintés számos statisztikával. V. A. ZUCSKEVICS „Toponimika” című könyve a SzU. és a világ földrajzi neveinek jellemzését adja (pedagógiai főiskolai kézikönyv). Megjelent még A. I. POPOVtól „Geograficeszkije nazvanyija” és M. N. MELBEJEV-től „Proiszhogenyije geograficeszkih nazvanyij”. — Szép népszerűsítő könyvek is születtek (A. V. SZUPERANSZKAJA, M. FEGYENKO). Különösen kiemelendő W. P. CIENKAWSKI lengyel szerző „Sekrety imion własnych (A tulajdonnevek rejtelmek)” című könyve. Értékes, érdekesen megírt könyv, amely alkalmas a főiskolások onomasztika iránti érdeklődésének felkeltésére.

III. A szláv onomasztika a konferencián

Három központi téma dominált, amelyek gondozására a krakkói konferencia albizottságokat létesített.

1. Terminológiai kérdések. — Ez az albizottság megkapta a szláv országok névtani terminológiai jegyzékét. Párhuzamos szótárként fogja megjelentetni egységesítési szándékkal a további fejlesztésnél. Ennek azonban egyelőre különböző akadályai vannak. Más az idegen szavakhoz való viszony az egyes szláv nyelvekben. Mindjárt az onoma — name megfelelői is különbözők az egyes szláv nyelvekben. Az onomastika kifejezéssel a névtudomány egészét kívánják jelölni (tehát nemcsak az antranomastikát). A toponimia és toponomasztika (toponimika) megkülönböztetést is hasznosnak tartják.

2. Szláv onomasztikai atlasz. — VL. ŠMILAUER, az albizottság elnöke szerint erre csak az egész szláv anyag történeti és nyelvészeti feldolgozása és a nemzeti atlaszok után kerülhet sor. Elkészült a Cseh Helynév-atlasz (VL. ŠMILAUER) 390 térképen. A bevezető részen (A települések természeti, történeti feltételei) kívül a tulajdonképpeni anyag feldolgozása a nevek szótövei és szóképzési eszközei szerinti csoportosításban történt.

Területi atlaszok. — A Nagymorva Birodalom nyugati szlovák területének atlaszát R. KRAJCSOVICS (Pozsony) készíti. — Szorb területről körülbelül 20 atlasz készült (E. EICHLER). — 1980-ra készül el Ukrajna Vízrajzi Atlasza. — ST. ROSPOND (Wrocław) és tanítványai egyes névtípusok (-bskō, -itj-, -n-) teljes szláv területi előfordulásait igyekeznek rögzíteni.

Sok még a tisztázatlan módszertani kérdés (az egyes típusok kronológiája területenként változó, a földrajzi nevek, metaforikus nevek, személynévek felhasználása stb.)

A Cseh Térképszeti Intézet messzemenően támogatja a cseh atlaszmunkákat.

3. Hidronomasztika. — A Visztula folyamvidékének víznevei után készül a többi lengyel folyó vízgyűjtő-területének névkatalógusa is. — Folynak az Ukrán Vízrajzi Atlasz (ЦІЛУЖКО) előmunkálatai; dolgoznak a cseh víznév-anyagon (M. FRYDRICH). — Kisebb területi egységek víznév-anyagát kutatják Bulgáriában (J. ZAIMOV) és Jugoszláviában (M. PAVLOVIČ, P. ŠIMUNOVIČ),

A földrajzi nomenklatura kutatása is sok problémával küzd. Alapanyaga köznévi eredetű, de vizsgálata mégis a névtan területére tartozik.

IV. A cseh és szlovák onomasztika a konferencián

1. A konferencia első teljes seregszemléje volt a cseh és szlovák onomasztikának. — A cseh tudománytörténet a névkutatást a nyelvészek, történészek és földrajztudósok közös munkaterületének tekinti. Ezt tükrözte a 45 tagú csehszlovák csoport összetétele is. Túlsúlyban voltak ugyan a bohemisták, szlovakisták az egyetemekről, pedagógiai főiskolákról és akadémiai intézetekből, de klasszikus filológus, orientalista, általános nyelvész is volt. A történettudományok területéről csak a régészek hiányoztak. A történészek között erősen voltak képviselve a levéltárosok (vidékiek is). Voltak még történeti földrajzosok, földrajztudósok és térképészek. — Erős hangsúlyt kapott a névkutatás jelentősége a történelem területén (belső migráció, gazdasági-társadalmi, nemzetiségi viszonyok megismerése stb.).

2. A csehszlovák névkutatás érdeklődési központjában az anyaggyűjtés áll.

a) Jelenlegi anyag. — A gazdasági szerkezet változása következtében igen sürgősnek tartják a határrésznevek gyűjtésének megszervezését. Ez egyelőre Szlovákiában halad kedvezően.

b) Történelmi anyag. — A prágai Központi Levéltárban 1970-re elkészül a nemesi birtokösszeírások lajstromozása és a II. József korabeli kataszterek feldolgozása. — Nyomdába került egy szlovák oklevéltár (1235-ig).

c) A vidéki levéltárak is igen szépen dolgoznak, közülük is kiemelkedően a Blansko járási (J. SKUTIL), amely publikálta a járás helyneveinek történetét (L. HOSÁK) és a járás helynévtárát (286 lap, 700 példány).

3. A készülő ócehszótár csak abban az esetben közöl tulajdonnévi anyagot, ha az máshol nem rögzített szó adata vagy a szó első előfordulási adatánál régiebb, illetőleg szóképzés szempontjából érdekes és értékes adat.

A konferencia határozataiban sürgeti:

1. a szervezeti hálózat jobb kihasználását (OSzSzK., Szerbia, szorb terület);

2. a névtani kiadványok és időszakifolyóiratok hathatósabb támogatását;

3. a névtani kutatások folyamatossága és tudományos színvonala érdekében a névtudomány felvételét a főiskolai tantervekbe; érdeklődő filológus, történész és földrajzszakos hallgatók szakelőadásokon és szakszemináriumokban való képzését;

4. a határrésznevek gyűjtésének rendszeresítését és meggyorsítását;

5. a különböző típusú történeti anyagok felhasználásra alkalmas feldolgozását;

6. kisebb területegységek névtani atlaszainak és személynévszótárainak megjelentetését.

A fenti pontok általános tájékoztatási jellegükön túl is igen hasznosak és megízírelendők. Még közelebből érint azonban bennünket a határozatoknak az a pontja, amely albizottságot hoz létre a szláv hagyományokkal rendelkező nem szláv országok (Albánia, Ausztria, Magyarország, Németország, Románia) szláv névanyagának kutatásainak előmozdítására és koordinálására. A szervezésre a lipcei központ kapott megbízást.

*

A konferencia az eddig végzett munka számbavételével s a jobb munkalehetőségek vizsgálatával erőt adott a szláv onomasztika még sikerebb folytatásához.

Szolgáljon számunkra is ösztönzésül.

SIPOS ISTVÁN

KÜLÖNFÉLÉK

Bárczi Géza hetvenötödik születésnapjára

1. Január kilencedikén, egy hideg téli délután, benépesült az egyébként csendes csillaghegyi Ráby Mátyás utca. A magyar nyelvészek nagy családjának tagjai: az Akadémia képviselői, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai, az Egyetem oktatói, a Magyar Nyelvtudományi Társaság munkásai és mások — a legöregebbektől a legfiatalabbakig — igyekeztek jókedvűen, útjuk céljának és a ritka együttlétnek az örömétől áthatva az egyik ház felé. Mégpedig azért, hogy talán kevésbé ünnepélyesen, de annál bensőségebben, szívük teljes melegevel köszöntsék otthonában a hetvenöt éves Bárczi Gézát, a példaképnek odaillő embert, kollégát és vezetőt, a ritka eredményességű tanárt, a kiváló tudós alkotót, és természetesen az alkotást, amelynek hatása alól — akár közvetlen vagy közvetett tanítványa az ünnepeltnek, akár nem — egyetlen nyelvészeti részdiszciplína művelője sem vonhatja ki magát.

Milyen méltató szavakat mondhatnék én az ott elhangzottakhoz és mindahhoz képest, amivel öt évvel ezelőtt ünnepeltük Bárczi Gézát, tisztelői, barátai, tanítványai? (L. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből: NytudÉrt. 40. sz. Bp., 1964., különösen BENKŐ LORÁND, Bárczi Géza hetven éves: 5—15.) És hogy tudnám a rendelkezésre álló keretek között még a legvázlatosabban is érzékeltetni ez életmű fő irányait és jellemzőit? ... Inkább — saját emlékeimben kutatva — arra próbálok most feleletet keresni: mi az, ami ezt a nem mindennapi, rendkívül sokrétű munkásságot egységbe fogja; mi az, amivel Bárczi tanár úr — legközelebbi és távolabbi tanítványokra, szakemberekre

és nagyközönségre — a legnagyobb mértékben hatott, hat ma is, és kívánjuk, hogy haszon még nagyon, nagyon sokáig.

2. 1945 márciusa . . . az első Bárczi-előadások a debreceni egyetemen a magyar névmások történetéről és a nyelvföldrajz kérdéseiről . . . Mint ijedt elsőévesek milyen megilletődéssel hallgattuk a professzor úrnak mindig logikus és mégis színes okfejtéseit, és ha valamelyik névmás történetének sokszor bonyolult problémaláncolatában ki is maradt számunkra — a legnagyobb igyekezet ellenére is — egy-egy láncszem (ez a kollégium egyébként a felsőéveseknek volt meghirdetve!), egyet biztosan éreztünk: ezeken az előadásokon a tudományal találkozunk. Aztán következtek az első proszeminárium órák és az úgynevezett önkéntes beszámolók, amelyeken gyakran alig esett szó a tőlünk kiválasztott Magyar Nyelv vagy Nyelvőr stb.- cikkről, de annál több a mi személyes kérdéseinkről: olvasmányainkról, érdeklődési körünkről, terveinkről . . . Majd megírtuk az első szemináriumi dolgozatot, amelynek az volt a legmaradandóbb haszna számunkra, hogy — nem lévén könyvtáros — egyszerűen s mindenkorra megismerkedtünk a nyelvészeti könyvtárral, az egyes művekkel, a folyóiratokkal, és megtanultuk — vagy egyelőre inkább csak megpróbáltuk — professzorunk jelenlétében élőszóban előadni mindazt, amit 4–5 heti, sokszor keserves, de mindig izgalmas munka során összeszedtünk . . . És azok a közvetlen beszélgetések: amikor késő délután vagy már este a professzor úr átjött a szobájából a szemináriumi helyiségbe (amely egyúttal könyvtár is volt), hogy munkája közben utána nézzen valaminek! . . . Mindezek az emberi közelséget, a velünk való igazi törődést jelentették. Végül a megszenvedett „igen jeles” kollokvium nyelvföldrajzból: azt hiszem akkor nem volt nálam boldogabb ember Debrecenben! — Igazi tudomány, emberi közelség: ezt kaptuk Bárczi Gézától. Csoda-e hát, ha sokan vonzódtunk hozzá és a nyelvészeti tanszékhez, s hogy néhányan arról álmodoztunk: bárcsak mellette maradva, tőle tanulva mi is a magyar nyelv kutatóivá válhatnánk.

A következő egyetemi évek? Az eddigieket mélyítették tovább. Miközben a szemünk láttára — pontosabban a fülünk hallatára — formálódta Bárczi Géza kitűnő jegyzetei, illetőleg egyedül álló tankönyv- vagy inkább kézikönyv-sorozatának egyes darabjai, még mélyebben és még többet láttunk meg a magyar nyelv és a nyelvek múltjának és jelenének a problematikájából, és még jobban megvilágosodtak előttünk azok a módszerek, amelyekkel ezek a problémák megközelíthetők, megoldhatók. A nagyerdei szemináriumi kirándulások, fagylaltozások a Tóth-cukrászdában, a tanszékhez immár hivatalosan is közelebb kerültek tartott franciaórák és azok a gyakori beszélgetések, amelyeket az egyetemről hazamenet (az akkori Libakerten keresztül a Kollégiumig) folytattunk (ez persze valójában azt jelentette, hogy én hallgattam a professzor úr mindig érdekes, színes beszámolóját legfrissebb olvasmányairól — nyelvészeti munkáktól kezdve a szépirodalmon át a szakácskönyvekig —, a pesti egyetem tanárainak, leendő oktatóinak a kutatásairól, emberi vonásairól, a saját vizsgálódásairól stb.) . . . Mindezek révén — ha lehet — még közelebb kerültünk Bárczi Gézához.

Lényegében nem változott semmi akkor sem, amikor a pesti egyetemre kerülve tanszékvezetőm lett. Szigorú követelményei — csak persze most már az egyetemi oktató számára — megmaradtak: végigtanítani (előadáson, szemináriumon és gyakorlaton) minden kollégiumot; olvasni, tanulni minél többet; dolgozni, írni, publikálni . . . De megmaradt a segítő kéz is! Nemcsak azokra a megbeszélésekre gondolok, amelyeken a tanszék tagjai beszámoltak az éppen akkor folyó kutatásaikról, az oktatással kapcsolatos problémáikról, a legújabb folyóirataikkokról stb., hanem elsősorban arra, hogy Bárczi Géza szobájának ajtaja szüntelenül nyitva áll előttünk (és mindenki előtt), hogy nagy és kis ügyekben, átfogó és apró tudományos kérdésekben kikérhessük mindig tanulságos, meggondolkoztató véleményét.

Sok mindent el lehetne még mondani arról, hogyan hatott és hat ránk ma is Bárczi Géza, de talán ez a kis visszaemlékezés — a maga szükségszerűen szubjektív és hézagos mivoltában is — rávillantott valamelyest az ünnepelel ember, tanári és tudósi jellemére.

3. Ismeretes, hogy aki ma a magyar hangtan, szókinés és alaktan bármilyen — elvi vagy gyakorlati, átfogóbb vagy a részletekbe vágó — kérdésével akar foglalkozni, aki szavaink eredete után kíván nyomozni, mindenekelőtt Bárczi Géza összefoglaló munkáit veszi kezébe. De a magyar helyesírás, a mondattan, továbbá a magyar nyelv-járások, az irodalmi nyelv, valamint a nyelvművelés, a stilisztika, a névtudomány, a lexikográfia, a nyelvtudomány-történet, a nyelvtörténeti módszertan stb. vizsgálója szintén nem nélkülözheti ünnepelelünknek gyakran az egyes részdiszeiplínák alapjait feltáró és mindig távlatokat nyitó idevágó eredményeit, dolgozatait. Ha mármost azt kérdeznél valaki tőlem, vajon mi vitte Bárczi Gézát ilyen sok irányba, mi tette munkásságát ilyen páratlanul sokrétűvé, akkor röviden ezt mondanám: nyelvünk és a nyelvtudomány határtalan szeretete.

Vajon sok egyéb mellett mi indította „A magyar nyelv életrajza” című — mindenki számára és minden tekintetben — szép könyv megírására (a második kiadása is napok alatt elfogyott!)? Mi készítette például arra, hogy részt vegyen a nyelvátlasz-gyűjtés fásasztó kiszállásain, az egyetemi nyelvjárásgyűjtő tanulmányutakon; hogy évenként az országos találkozókön buzdítsa az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtőket a további munkára; hogy betegen is elmondja ösztönző megjegyzéseit a debreceni nemzetközi magyar nyelvészkongresszus záróülésén; stb. stb. Vagy miért tudta legutóbb is olyan reálisan és mégis hatásosan jellemezni mai nyelvünket (l. Látóhatár XVI [1966.], 1117)? ... Minderre — anélkül, hogy tovább folytatnám a még nagyon hosszúra növelhető felsorolást — úgy gondolom, csak a fentiekkel válaszolhatunk.

4. Ide már csak a köszönet és a hála szavai illenének. De mi — mint minden ember — „önzők” vagyunk. Amikor tehát hetvenötödik születésnapja alkalmából jó egészséget, az eddigiekhez hasonló munkakedvet és nagyon, nagyon hosszú, boldog életet kívánunk Bárczi Gézának, ugyanakkor várjuk további szintézisjellegű műveit (a Szófejtő Szótár új kiadását, a magyar lexikográfia kézikönyvét stb.), sokrétű tanulmányait, és kérjük, irányítsa bennünket továbbra is a tanításban, a tudományos kutatásban, a Magyar Nyelvtudományi Társaság munkájában és mindenütt, ahol a magyar nyelv ügyéről esik szó.

SZATHMÁRI ISTVÁN

Megemlékezés Schmidt Józsefről születésének századik évfordulója alkalmából*

Mielőtt a finnugor és az általános nyelvészeti szakosztály mai együttes ülésének előadóját felkérném előadása megtartására, a Nyelvtudományi Társaság vezetőségének megbízásából a hazai indogermanisztika és általános nyelvtudomány egy kiemelkedő művelőjéről kívánok megemlékezni, abból az alkalomból, hogy a folyó hó 24-én lesz születésének századik évfordulója. S c h m i d t J ó z s e f emlékét idézem. Neve talán nyelvtudományunk fiatal művelői előtt nem is ismeretes, hiszen művei rég nem kaphatók, s nem tartozik a legismertebbek közé az a folyóirat sem, amelyben kisebb dolgozatainak többsége megjelent, tudniillik a Nyelvtudomány. Annál inkább értékelni tudják azonban munkásságát azok, akiknek a szaporodó évtizedek lehetővé tették Schmidt József mun-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti és finnugor szakosztályának 1968. december 3-án tartott együttes ülésén.

káinak felkutatását, illetőleg a betekintést abba a széles érdeklődési körbe, mely őt jellemezte.

Schmidt József 1899-ben szerzett tanári oklevelet. Előbb gimnáziumi tanár volt, 1908-ban magántanárává fogadta a budapesti egyetem, majd 1914-ben nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. 1911-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. A Tanácsköztársaság idején haladó magatartást tanúsított, s ezért az ellenforradalmi rendszer elmozdította állásából. „Fáradtan, meggyötört lélekkel tért örök nyugalomra ... 1933. október hó 1-én, 65 éves korában ... A háborút követő politikai viharok mély sebet ejtettek ... érzékeny lelkén. Nem taníthatott, nem dolgozhatott az egyetemen ... Az évek múltával a seb, melyet lelkén ejtettek, nem gyógyult, hanem mindig mélyebb és fájóbb lett. Az időelötti nyugdíjazás emberkerülővé tette, és legjobb barátaival is alig érintkezett ... Tudta, hogy dolgozatai nem jelenhetnek meg, de mégis dolgozott szakadatlanul ... Hátrahagyott írásai között egész sora van a befejezett, vagy gondosan előkészített munkáknak” — írja róla BALASSA JÓZSEF (Nyr. LXII, 117–8).

Schmidt József munkásságának méltatására voltaképp általános nyelvészeink és indogermanistáink lennének — és lettek volna ma is — hivatottak. Minden magyar nyelvészt érdekelhet azonban egyik legismertebb műve: „A nyelv és a nyelvek”, mely 1923-ban jelent meg. A nyelv mivoltáról, életéről és funkciójáról tájékoztat bennünket, külön egy-egy fejezetet szentelve a nyelvek rokonsága, a nyelvek osztályozása és a nyelv eredete kérdéseinek. Igaz, hogy az ilyen című fejezeteket megtaláljuk a legtöbb hazai és külföldi általános nyelvészeti bevezető műben, mindamelllett e könyv olvasása sok tanulsággal jár magyar és finnugor nyelvészeink számára azért, mert szerzője a nyelv életének és funkciójának megvilágítására közölt példáit az indogermán nyelvekből vette, s így ismert jelenségeket nálunk kevésbé ismert nyelvek bizonyos jelenségeinek és változásainak a bemutatásával szemléltet.

Amíg „A nyelv és a nyelvek” — amint szerzője mondja — a művelt nagyközönség számára készült, Schmidt József legtöbb nyelvészeti értekezése a szorosabb értelemben vett szaktudományi irodalmat gazdagította. Ki kell emelnem közülük „Az indogermán flexió genesisének problémája” című dolgozatát (Nyelvtudomány III–VI.), mely a címében jelölt kérdést igen tanulságosan és sok eredetiséggel tárgyalja. Hosszú ismertetésben számolt be Schmidt a korában nagy érdeklődést keltő hettita kérdés állásáról is (Nyttud. VI, 241–62).

A finnugor nyelvtudomány művelőit közelről érintik azok a cikkei (NyK. XXXVI., ill. XXXVII.), amelyekben a finnugor—indogermán nyelvrokonság kérdéséhez szólt hozzá. E hozzászólásait WIKLUNDnak a *Le Monde Oriental* I. kötetében 1906-ban megjelent, „Finnisch-ugrisch und indogermanisch” című érdekes értekezése, illetőleg azon megjegyzések váltották ki, amelyeket az értekezés szerzője Schmidt József bírálatára tett. Noha Schmidt minden állásfoglalásával ma már természetesen nem tudunk egyet-érteni, nagy elismeréssel kell szólnunk arról az alaposságról, amellyel WIKLUND állításainak helyességét sorra mérlegelte, úgyszintén a meglepően nagy mennyiségéről azon nyelvi ismereteknek, amelyekkel a különféle kérdésekhez hozzászólt.

Schmidt József a nagyközönségnek szánt irodalmat nem csupán egy általános nyelvészeti munkával, hanem több, egyéb természetű kiadvánnyal is gazdagította. 1921-ben jelent meg „Az ó-ind epika”, 1923-ban pedig „Az ind filozófia” meg „A szanszkrit irodalom története” című összefoglalása, „Ázsia világossága (Buddha élete, tana és egyháza)” című vallástörténeti tanulmánya pedig már korábban: 1920-ban napvilágot látott. Műfordítóként is buzgón tevékenykedett: ind eredetiből lefordította a Pancsatantrát meg az ind irodalom több egyéb, értékes termékét. Ha mindezt figyelembe vesszük, őszinte csodálattal kell adóznunk műveltsége, érdeklődése és ismeretei sokoldalúságának, a tudomány iránti önzetlen lelkesedésének és az őt ért méltánytalanság után egy ideig még

lankadatlan szorgalmának. Annak alapján, amit alkotott, bizonyosak lehetünk felőle, hogy kedvezőbb életkörülmények között tudományos irodalmunkat még több jeles művel gazdagította volna, a hazai indogermanisztikát jóval magasabb fokra emelte volna, mint az az ellenforradalmi korszakban volt, sőt nemzetközi viszonylatban is még több dicsőséget szerzett volna a magyar tudománynak.

Tisztelettel őrizzük emlékét.

LAKÓ GYÖRGY

A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában

1. A cseh tudományos kutatás elindítói között találjuk J o s e f D o b r o v s k ý nevét. Dobrovskýt több tudományos szálon kívül az is Magyarországhoz fűzi, hogy a Győr közelében levő Gyarmat községben született, ahol szülei — atyja katonai szolgálata miatt — átmenetileg tartózkodtak. A család neve *Daubravský* volt; a név *Dobrovský* változatát az újszülöttet anyakönyvelő gyarmati plébános indította útjára. Sajnos, a Dobrovský személyi adatait tartalmazó anyakönyv az 1863-i tűzvészben elpusztult. — Dobrovskýt szülei Csehországban német nevelésben részesítették, mégis ő lett a cseh nemzeti megújulás egyik vezetője. Tanulmányait (filozófia, teológia, történelem, cseh irodalom, nyelvészet) Prágában fejezte be. Közben belépett a Jezsuita-rendbe. Sokat utazott tudományos célokért. A mi szempontunkból legfontosabb útját 1792—1793-ban tette Oroszországba. — Dobrovský finnugor érdeklődése az oroszországi útját követő időszakra esik. Finn nyelvismerete alapján arra a gondolatra jutott, hogy a magyar és a finn rokon nyelv. A finn nyelvvel foglalkozó tanulmányainak egy része kézirati hagyatékában található.¹

Dobrovský állandó összeköttetésben állt kora nagy nyelvészeivel és könyvtáraival. Fontosabb műveit latinul írta, hogy az európai tudomány számára hozzáférhetőek legyenek. De folyóiratait, cseh néprajzi és néprajzi munkáit cseh nyelven adta olvasói elé. Ő terelte a cseh nyelv fejlődését helyes irányba. A cseh prozódiaíróról írt tanulmányával jó alapot adott az új cseh költészetnek. Oroszországi útja után kiszélesedett munkaköre a szláv öntudat ébresztőjévé tette. Megalapítója lett a szlávokról szóló tudománynak, a szlavisztikának és a szláv összehasonlító nyelvtudománynak.

Brünnben halt meg 1829-ben. Az óbrünni temetőben álló sírkövének első sora szülőföldjére utal: „Hungaria me genuit...”

Főbb művei: *Fragmentum Pragense evangelii sancti Marci*. 1788.; *Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*. 1792.; *Deutschböhmisches Wörterbuch*. 1821.; *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*. 1809.; *Sbírka českých přísloví*. 1804.; *Slavín*. 1806.; *Slovanka*. 1814. A szláv nyelvtudományban korszakalkotó műve: *Institutiones linguae slavicae dialecti veteris*. 1822. Ez a könyve a nyugat-európai és a szláv kölcsönhatás fontos eszköze lett. (Műveit l. még: SZINNYEI, MÍR. II [1893.], 942.)

2. J o s e f D o b r o v s k ý, akit a nyelvtudomány „a szláv filológia atyja” néven tisztel, időrendben az elsők közé tartozik, akik a magyar nyelv szláv jövevényszavainak kérdéséhez szaktudással nyúltak. E szakavatottságra alkalmassá tette Dobrovskýt az ószláv és az élő szláv nyelvek kiváló ismerete, a finnugor nyelvek terén szerzett nyelvészeti tájékozottsága és a korabeli Magyarország iránt mutatott élénk érdeklődése. — Alkotásait a felvilágosodás és a nemzeti újjászületés eszméi jellemzik.

¹ Mivel cikkem jelen alakjában már régebben készen állt, azért csak itt utalhatok RICHARD PRAŽÁKNAK a közelmúltban megjelent két tanulmányára: 1. Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist (Universita J. E. Purkyně. Brno. 185 1.). — 2. Josef Dobrovský magyar kapcsolatairól (FilKözl. 1968: 195—207).

Életét Dobrovský a tudománynak szentelte: művei a filozófia, teológia, történelem, cseh irodalom és a szláv nyelvészet kiváló fokon való birtoklásáról tanúskodnak. Magyarországi hatásáról tömören megemlítjük, hogy nagy befolyással volt a szlovák „tudós társaságok” létrejöttére. Irodalmi és nemzeti téren hatott a korabeli gyér számú szlovák íróra: ezek tőle fogadták el a cseh és szlovák nyelvegység elvét Bernolák irányzatával szemben. A cseh és szlovák műveltségi közösség gondolatának szála is hozzá vezetnek. A cseh és szlovák nyelvegység és műveltségi közösség gondolatából nőtt ki 1848-ra a Magyarországtól elszakadni kívánó szlovák ifjúság. Magyarországi kapcsolatairól szólva megemlítjük, hogy *Institutiones Linguae Slavicae Dialecti Veteris* című (Vindobonae, 1822.), a szláv nyelvtudomány terén korszakalkotó művét Budán akarta kinyomatni, s a szedés idejére Budán akart letelepedni. Tervétől Fr. Kopitar riasztotta el.

3. A finnugor népek iránti érdeklődése oroszországi útjára és az azt követő életszakaszára esik. Pétervárott lapp és finn tankönyveket, szótárakat szerzett. Tanulmányai alapján leírta az indoeurópai és a finnugor nyelvek alapvető különbségeit (*Reise nach Schweden und Russland*. Prag, 1796. 95–100). A finnugor nyelvek szláv jövevényszavai abból a szempontból érdekelték, hogy azok milyen fogalomkörből kerültek át, azonkívül meg, hogy az átvett szavaknál milyen hangtani és jelentéstani változások következtek be.

Különösen érdekelték őt a magyar nyelvben funkcióhoz jutott szláv szavak. A magyar nyelv szláv jövevényszavaival foglalkozó dolgozata 1815-ben készült el. Dolgozatából látható, hogy szláv jövevényszavainkkal nem véletlenül és nem avatatlanul foglalkozott.

4. A továbbiakban Dobrovský tudományos munkásságának csak azokra a vonásaira szorítkozunk, amelyek kézirati hagyatékából most közzétett dolgozata¹ szempontjából bizonyos mértékig lényeges mozzanatokat jelentenek.

Honnan szedte össze Dobrovský a jövevényszavakat? Dolgozata közli a forrásokat, a szlovák eredetű szavak kivételével. Legkiadósabb forrása GYARMATHI SÁMUEL *Affinitas Linguae Hungaricae* (1799.) könyve, illetőleg a benne felhasznált orosz, szerb cseh, lengyel nyelvekre kiterjeszkedő vocabulariumok anyaga (306–62). GYARMATHI az orosz nyelvből átvett szavaknál felsorol körülbelül 950 jövevényszót; ezekhez járul még a cseh, szerb és lengyel vocabulariumok szóanyaga. — Ezzel szemben Dobrovský 255 magyar szóról mutatja ki a szláv származást. Mi magyarázza GYARMATHINAK túlságosan kitárt kapuját? Az orvos GYARMATHI először is kizárólag a hangtani hasonlóságot vette tekintetbe, s a hangtörténeti változásoknak szabadosságot engedett. Például: *Volk : Volkas : Farkas; Vina : Vün : Bün; stb.* (Affinitas 333). Talán nem tévedünk, ha második okként GYARMATHINAK az Affinitas bevezetésében jelzett célját vesszük: szeretett volna kijutni a rokon népek közé nyelvük tanulmányozására. Ezért ajánlja az Affinitast I. Pál cárnak, s célravezetőnek találta az orosz nyelv hatásának kiemelését; erről természetesen meg is volt győződve. GYARMATHI szerint orosz közvetítéssel került a magyar nyelvbe *schola : skola : iskola; der Kegel : Keglja : kugli* (GYARMATHINAK BÉL MÁTYÁS írását bezáró sorai, 306); *Burav : Furó* (307); *Djak : Diák, Déák* (309); sőt *vidua : vdova*; majd *ovdovjety*-ből *v, o, j* hangok elhagyásával *Odvety : özvegy* (292).

A Dobrovskýtól összeírt szavak között is találunk tévesen minősítetteket. Nincs kizárva, hogy GYARMATHI hatása alatt ingott meg egyébként szigorú tárgyilagossága. Dobrovský alapos tudományosságával veszi szemügyre GYARMATHI vocabulariumait. E vocabulariumokban az összehasonlítás alapján felsorolt szavak kitesznek kb. 2500-at.

¹ Kézirati hagyatékát a prágai Nár. Museum őrzi. A szláv jövevényszavainkkal foglalkozó dolgozat fotokópiái a győri Xantus János Múzeumban találhatók.

Ezzel szemben Dobrovský gyűjtőmunkáját kiterjeszti a szlovák, vend és horvát nyelvre, s így is csak 255 szavunkról mutatja ki a szláv eredetet.

GYARMATHI Affinitásán kívül DOBROVSKÝ idézett forrásai között találjuk O. GUTSMANN, A. JAMBRESSICH, J. MICALIA, G. MEGISER, J. STULLI, J. VOLTIGGI, M. POHLIN gyakorlati célú délszláv szótárát és J. RODDE német—oroszláv szótárát.

Ezeknél nagyobb érdeklődést vált ki RIBAY GYÖRGY segítsége. DOBROVSKÝ nem tesz említést RIBAYról e szógyűjtő munkája nyomán. DOBROVSKÝ és RIBAY kapcsolata magyar történelmi és irodalmi, sőt nyelvészeti szempontból sincs kielégítően feldolgozva. (Egy ilyen munkára alapul szolgálhatna levelezésük: PATERA, A., Vzájemné listy Jos. Dobrovského a J. Ribaye z let 1783—1810. Praha, 1913.) M. WEINGART szerint Dobrovský Ribayval együtt érdeklődött a magyar nyelvbe átkerült szláv szavak iránt. WEINGART szerint RIBAY összeállított DOBROVSKÝ számára egy szlovák—magyar szógyűjteményt (M. WEINGART, Příspěvky k studiu slovenštiny. Bratislava, 1923. 29).

Dobrovský kapcsolatban volt ST. LESCHKÁVAL is. Bár LESCHKA szótára (Elenchus vocabulorum. Budaë.) csak 1825-ben jelent meg, mégis biztosra vehetjük, hogy szlovák szavakkal LESCHKA is segítségére volt Dobrovskýnak. Ugyanis LESCHKA már az 1790-es években munkatársa volt DOBROVSKÝNAK a német—cseh szótár készítésénél.

Mi jellemzi Dobrovskýnak — ADELUNG és LINDE mellett kora legnagyobb szláv nyelvészének — módszerét jövevényszavaink feldolgozásánál? GYARMATHI vocabulariumaival szemben Dobrovskýnak első tulajdonsága, hogy nem engedi magát befolyásolni csupán a szavak hangalakjától. A hangtant szigorúan tudományos keretek között kezeli. A hangtani összehasonlítást ellenőrzi és megerősíti jelentéstani vagy elég sok esetben etimológiai megfelelésekkel (pl. *jedu* : *objed*, magyar *ebéd*; *pero* : *perina*, magyar *párna*; *zub* : *zubadlo*, magyar *zabala*). Összehasonlítási elve: minél több nyelvi tényből — tehát induktíve — kell eljutni az új igazság elfogadásához. Ezért megy vissza példaként az ószláv nyelvhez a hat élő szláv nyelven kívül. Az olyan szláv szavaknál pedig, amelyeket a szláv nyelvek csak közvetítettek a magyar nyelvbe, rámutat a szó eredetére (l. pl. *olaj*). — A jelentéstani szempont bőségesen érvényesül. A magyar és szláv szavakat németül tolmácsolja, s rámutat a jelentésbeli váltásokról (pl. *bán*, *beszéd*). Dobrovský korában erősen hatott a nyelvtudományban Descartes túlzó racionalizmusa és Leibniz logikai módszere. Szláv jövevényszavainknál Dobrovský az apriorizmus felé terelő hatásokat nyeste vissza etimológiát és szemasiológiát alkalmazó módszerével. Tudatosan használta a Locke által elindított empirizmust és a göttingai irány historizmusát.

Szláv jövevényszavaink feldolgozói — sem ASBÓTH, sem MELICH, sem KNEZSA — nem hivatkoznak Dobrovskýra, mert kéziratban fekvő dolgozata nehezen volt hozzáférhető. A következő oldalakon közöljük részben Dobrovský személye, részben történeti értéke miatt Dobrovský dolgozatát.

*

Slawische Wörter in der ungarischen Sprache mit Rücksicht auf die altslawische, russische, polnische, böhmische, slowakische und windische Mundart.

a b á r l a n i, aussieden, — *wariti*, kochen, slow. und poln. *obariti*, anköchen.

A b l a k das Fenster, slow. u. poln. *oblok* vom altslaw. *oblog*, was eingefasst ist.

A b r a k das Pferdefutter, slow. u. poln. *obrok* das Futter, russ. *obrok* die Abgabe eines Bauers.

A b r á z a t das Gesicht, — in allen slaw. Mundarten *obraz* das Bildniss.

+ *obraz* Croat. illyr. *facies*.

a b r o n t s der Reif oder Zirkel, russ. u. poln. *obruč*, wind. *obroč*.

A b r o s z das Tisch Tuch, poln. u. slow. *obrus*, — russ. *obrus* die Decke. + *ubrus* böhm.

A t z é l der Stahl, slow. *ocel* — wie auch in ander slaw. Mundarten.

NB. *čelik* serb., *jeklu*, *hekl* wind. *jéklu* P. MARKA¹; *acciajo* — *ovilj*, *čelik*, *mazia*, *bliznica*, *stal*, *naddo*, *uklád* — STULLI, Lex. ital.; *ocigl*, *bliznica* MIC.²; *ocal* VOLT.³; *oczel* JAMBR.⁴ *stal*, *uklád*, *bulat*, russ. *RODDE stal*, poln. et *musat*, Wetzstahl.

A g á r d. Windhund, poln. *ogar*, böhm. *ohař* (*ohař*) d. Jagdhund.

A k n a und *a k o n a*, der Spund u. d. Spundloch, poln. u. böhm. *okno* d. Fenster, russ. *h. okno*, das Fensterloch.

A k ó der Eimer u. d. Visier, slow. *okow* d. Eimer, poln. u. russ. der Beschlag.

A p a d n i fallen, in allen slaw. Sp. *padati* — und *opadati* abstellen.

A r o k der Graben, russ. *jar* aufgeworfene Erde, slow. *jarok* ein Graben, — Bach.

A s z t a l der Tisch, sl. russ. poln. *stol*.

b á b a d. Hebamē, poln. u. russ. *baba* eine alte Weib, auch Grossmutter, slow. *baba* die Hebamē.

b a b die Bohne, sl. russ. poln. *bob* eigl. *Fába*.

b a b o n a die Aberglaube, poln. *babonni* altweibisch auch hexerisch, slow. *babony* Aberglaube, auch Zauberereren.

b a l h a der Floh, windisch *bolha*, slow. *blocha* oder *blecha*.

b á l v á n y ein Götze auch Statur, russ. *bolvan* ein Klotz, poln. *balwun* ein Götzenbild.

B a n der Gouverneur von Banat, viell. aus dem altsl. *župan* bey den Byzantiniern, woher das böhm. und slow. *pán* der Herr.

B á n y a das Bergwerk und das Bad, slow. u. *baně* die Berggrube, russ. *banja* die Badstube.

B a r a n y das Lam̄, in allen slaw. Mundarten *baran*, der Schöps, das Lam̄, Schaaf.

*B á r á t [!]*⁵ der Freund und der Mönch, bey allen Sl. *brat* der Bruder.

B a r a t z k a die Pfirsche, Aprikose, slow. *broskina*, poln. *brzozkwina*.

B a r á z d a die Furche, slow. *brázda*, poln. *brozda*, russ. *borozda*.

B a r l a n g die Höhle, poln. *barlog* die Streue (adde schlechts Lager), russ. *berlog*, slow. *brlok* (corr. *brloh*), wind. *berlog*, das Thierlager in der Höhle.

B á t o r nebst den abgeleit. Wörten, tapfer oder kühn, russ. *bodor* dasselbe (muthig, munter, *bodr* slav.)

b é l das Mark u. der Darm, poln. *biel* der Splint, slow. *bel* die Fette an den Eingeweiden.

b é r der Lohn u. der Zins, slaw. *ber* und *zber*, poln. *bierz* die Einnahme von slaw. *beru*, nehmen.

B e r e t v a und *b o r o t w a*, das Scherrmesser, russ. u. slow. *britwa*, poln. *borotwa* (corr. *brzytwa*).

B e s z é d die Rede, d. Gespräch, russ. *besieda* Gesellschaft, auch Unterhaltung (+ slaw. *besedy*, homiliae).

B i a l u. *b i v a l* der Büffel, russ. und slow. *bywol*.

B i k a der Stier, bey all. Sl. *byk*, d. Ochs u. der Stier.

B o d z a der Holunderstrauch, poln. *bez*, slow. *baza* (? *bezy*, wind. *bazy*, VOLTIGGI)

b a r o n a die Egge, poln. *borona*, russ. *brona* (corr. pol. *brona*, russ. *borona*), slow. *brána*, Egge.

B a r ó k a d. Wacholderbaum, slow. poln. und russ. *borowka* dasselbe + Corr. *borowiczka* Wacholderbrautwein poln.) russ. *možževelnik*, Wacholder.

b o r o s t y á n der Efeu, böhm. u. slow. *brečtan*.

b u j a üppig, dann der Wollustling, russ. *bujny* grob u. wild, poln. u. slow. *bujny* üppig und wollüstig.

¹M. POHLIN. ²MICALIA. ³VOLTIGGI. ⁴JAMBRESSICH.

- ő ü k* die Buche, bey all. Sl. *buk*, nach dem deutschen Buche.
D a j k a die Säugame, auch das Kindswieb von slaw. *dojiti* saugen, *dojka* die Āme.
D é d der Ahn, slow. u. russ. *djed*, poln. *dziad*, der Grossvater.
D a r a b ein Stück, von dem slaw. *drob* und *drobny*, klein oder zerstückelt.
D e r é k der Rumpf oder Oberleib, slow. *drjék* der Oberl.
D é z m a der Zehent, slow. u. böhm. *dežma*, nach dem lat. *decima*. (Lapszéli jegyzet: *džma* Slov.)
D é v a j schlim und wild, auch muthwillig bey den Slawen *diwy* und *diky*, wild.
D i n n y e die Melone, poln. *dynia* der Kürbiss, russ. u. wind. *dinja*, slow. *dynie* d. Melone.
D o h ein Dampfgeruch, slow. *tuch*, russ. *duch* ein Geruch.
D o l o g die Sache oder etwas gemachtes, *dolgozni* machen und arbeiten, nach dem slaw. *dielo* u. *dielat* — vergl. das kroat. *dugovanye*.
D o r o n g die Stange, poln. *drag*, slow. *druk*, eine hölzerne Stange, windisch *drog*, die Fährstange.
D ö g das Aas u. die Seuche, wom. slaw. *dochnu* oder *dechnu*, der Geist aufgeben, verreken.
D r á g a theuer, bey all. Sl. *dragi* oder *drahy*.
D r u s z a der Namensbruder, slow. *drusa* dasselbe, russ. *drug* ein Freund.
D u d a der Dudelsack, poln. u. slow. *duda*, — russ. *duda* die Pfeife (+ eine Bauerpfeife, *volynka* Sackpfeife).
E b é d das Mittagessen, slow. u. poln. *objed* von *jem* oder *jedu* essen.
E s z t e r h a das Vordach, böhm. u. poln. *strzecha* d. Dach, aus das Vordach, wind. *streha*.
E t z e t der Essig, bey den einsten Slawen *ocet* oder *ocat* (corr. *ocat*) — *acetum* ?
E v e d z ō das Ruder, *evezni* rudern, russ. u. slow. *weslo* das Ruder, von *wezu* ich fahre.
g a l a m b die Taube, bey allen Slawen *golub* oder *holub*.
g a n a j der Mist, poln. *hnoy* (corr. *gnoy*), slow. *hnoj* der Mist, russ. *gnoi* der Eiter, auch die Fäulniss, wind. *gnoj* Mist. + (Russ. *navóz* Mist)
g a r m a d a ein Haufen bey all. Slawen *gromada* ein grosser Haufen.
g á t der Dam, *gátolni* hindern, slaw. *gat* oder *hat*, *gatat* hindern.
g á t s i r der Enterich, poln. u. slow. *kacor* oder *kacer*.
g a z d a der Hausherr, warscheinlich aus dem altslaw. *gospod* oder *gospodin* Herr.
g e l e s z t a u. *g i l i s z t a*, der Wurm, bey den einsten Slawen *glizta* oder *hlista* der Spulwurm.
g e r e b e n d, Kam, *gerebetni* hecheln, von slaw. *hreiben* oder *greben*.
g e r l i t z e die Turteltaube, slow. *hrdlíce*, vom *hrdlo* oder *grlo* das Hals, an dem die Turteltaube einen Strich hat
g o r o m b a grob und grobian, bey allen Slawen *grubi* und *hruby* grob, wind. *grob*.
g ö r t s der Astwimer, auch der Krampf, böhm. u. slow. *krč* — slaw. *garča* u. *gerča* eine Beule. + (*gerzha* (wind.) Kruy, Beule, Geschwulst).
g u n y a ein Bauerkleide, slaw. *hunja*, böhm. *žině* dasselbe (corr. *hauně*, *žině*, hären kleid, buss Kleid), poln. russ. *gunia* ein Kotzen, auch Kotzenkleid.
g y e n g e schwädlich u. zartlich, nach dem slaw. *tenky* u. *tonky*, dünn oder schwach.
h a l o m ein Hügel, altböhm. *chlum*, wind. *holm* ein Hügel.
h a r a g der Zorn, poln. *grzech*, slow. *hrjech*, d. Sünde.
h i b a ein Fehler, poln. u. slow. *chyba*.
I g a das Joch, russ. *igo*, böhm. *gho*, lat. *iugum*.
I k r a der Fischroggen, bey allen Slawen *ikra* und *jikra*.
J a r o m d. Joch, windisch *jarem*, slow. poln. russ *jarmo* das Ochsenjoch.

Íspány wahrscheinlich aus dem altslaw. *župan* bey den Byzantiern, wovon das böhm. *pán* Herr.

Kád Bodung und Badwanne bey den Slawen *kad* und *kadie* eine Tonne oder Wanne (cf. *cadus*).

Kalap der Hut, slow. und russ. *klobuk*, von *klub* oder *klob* ein Knaul.

Kapa die Haue, *kapalni* hauen und scherren, von slaw. *kopat* hauen oder graben.

káposzta das Kraut, bey allen Slawen *kapusta* das Kohlkraut.

kas und *kosár* der Korb, bey den einsten Sl. *koš*.

kasza Sense, *kaszálni*, mähen, aus dem slaw. *kosa* und *kosit*.

kássa Brey, bey allen Sl. *kaša*.

katoná der Soldat, vielleicht aus dem slaw. *kat* der Scharfrichter.

Keleptze die Falle, bey den einsten Sl. *klepec*, die Falle zum Fang der Thiere.

Kereszt das Kreutz, russ. *krest*, poln. *krzyż*.

Keresztény der Christ, wohl nach dem Slawen *krestjan*.

Király der König, slow. u. böhm. *král'*, poln. *krol*, russ. *korolj*, wind. *kralj*.

Kita ein Büschel, poln. u. slow. *kyta*, ein Federbüsch, auch Büschel überhaupt

Kolbász die Bratwurst, slow. u. böhm. *klobása*.

Koma der Gevatter, russ. *kum* und *kuma*, Gevatter und G - ien (+ *kum*, *kuma*, *kumstvo* Illyr. Croat.).

Konkoly der Lolch, das Unkraut, poln. *kankol*, böhm. *kaukol*, wind. *kokalj*.

Konyha der Küche, russ. wind. und poln. *kuchnja*, slow. *kuchyna* (+ *kuchyně* böhm.).

Korona die Krone eben so bey den einsten Slawen *koruna* oder *korona*, nach den lat. *corona*.

Korpa die Kleie, bey den Slawen *krupy*, soviel als Grütze.

Kortsmá die Schenke, wind. slow. *kréma*, poln. *karczma*.

Kotsi die Kutsche, soll urungarisch seyn; der russ. NESTOR hat doch *kočewat* vom Reiten und Lagern der Nomaden, *koča*, die Sennhütte.

Kotzka der Würfel, bey einsten Slawen *kočka* (+ corr. *kostka*).

Kova der Feuerstein und *kő* der Stein böhm. *kow* ein Metall, russ. u. poln. *kow* etwas geschmiedetes.

kovács ein Schmied, auch bey den Sl. *kowáč*, vom slaw. *kowati* schmieden.

Köh der Husten, slow. *kach* u. *kech*, Husten der Pferde, von *kichati*, niesen und keuchen.

Könyv das Buch viell. nach dem slaw. *kniga*.

Kulcs der Schlüssel, bey d. Sl. *kluč* und *klič*.

Kaliba die Hütte, russ. poln. slow. *koliba* Zelt und Hütte.

Kupa ein Hölzern Wassergefäß, — slow. *kupa*.

Lant die Leier, böhm. u. poln. *lutnia* die Laute.

Lapát die Schaufel, bey den einsten Sl. *lopata*.

Lapta der Ball, slow. *lopta*.

Len der Flachs, slaw. *len*, nach dem lat. *linum*.

Lentse d. Linse, slaw. *leča*, nach dem lat. *lens*.

Lepény der Kuchem, slow. *lepen* — von *lepeti* kneten auch kleben.

Les die Hinterlist, slaw. *lez* von *lgati*, lägen oder von *lest* die List.

Lév und *leves* die Suppe, aus dem slaw. *polewka*, wo die Wurzel *lew* und *leg*, etwas flüssiges.

Lopni stehen, böhm. u. poln. *lupiti*, daher *lup* die Beute.

Lótza die Bank, bey den Sl. *lawa* und *lawica*.

Mák der Mohn, wie bey den Sl. *mák*.

Malaszt die Gunst, aus dem Sl. *mílost* dasselbe.

- Malom* die Mühle, *molnár* der Müller, bey den Sl. *mlin* und *mlinar*, nach dem lat. *mola* und *molitor*.
- Marha* das Vieh, böhm. *mrcha* und *mrčina* (corr. *mršina*) verrecktes Vieh.
- Medve* der Bär, im slaw. *medved* und *nedwed*.
- Megye* das Gebiets, wind. *meja*, böhm. *meze*, poln. *miedza*, russ. *meža*, kroat. *megya*, die Gränze.
- Mélföld* die Meile, bey den Sl. *milja*.
- Mérő* und *mérték* von *mierit*, das Mass, aus dem slaw. *miera* und von *mierit*, messen wind. *méra!*
- Mészáros* der Fleischhacker, nicht von *mész* und *áros*, sondern vom slaw. *meso*, *mieso*, das Fleisch und *mesar*, *miesar* der Fleischer.
- Mész* [! *méz*] der Honig, in Oberkrain auch *més*[!] sonst *med*.
- Moh* das Moas, slaw. *moh* und *meh*.
- Moly* die Motte, slaw. *mol*, kroat. *moly*.
- Motsár* der Morast, slow. *močar*, von *močit* nass machen.
- Mozsár* d. Mörser, nach dem sl. *mazár* und *mozdír* . . .
- Murok* d. gelbe Rübe, slow. *mrkwa*, böhm. *mrkew*, poln. *mrchew*.
- Nádorispány* der Palatinus, vielleicht doch nur aus dem slaw. *nadworny špan*, gleichsam Hofmeister.
- Nadra* d. Gebärmutter, böhm. und slow. *nádra* der Schooss (corr. der Busen).
- nadrág*, Hosen, *nadrági* = *štany* Eugen.
- Natha* der Strauch, wie böhm. und slow. *natoha* dasselbe. NB. Schnuppen
- Német* der Deutsche, nach dem slaw. *niemet*.
- Nyavalya* die Krankheit, viell. aus dem slaw. *nevola*, kroat. *nevolja*, Unwillen, Unglück, auch Ungäschlichkeit.
- Okulár* die Brille, wie bei einsten Sl. *okular*, von *oko* das Auge, lat. *oculare* (vitrum).
- Ola* das Oehl, bey allen Slaw. *olej*, nach dem lat. *oleum*. (+ auch *elej*, nach dem griech.)
- Oltár* der Altar, bey den Sl. *oltár*, aus dem *altare* der Lat.
- Ország* das Land, das Reich, die Posten haben *ország*, was ein Gefolge, auch eine Menge bedeutet. (Begleitung, Versammlung, Trotz)
- Oszlop* die Säule, böhm. *slaup*, russ. *stolp* (corr. *stolb*, habent tamen *stolpéc* die Kolumne einer Blattseite).
- Padlás* der Boden, vom slaw. *pad* oder *pod*, unter und *laz* oder *leg*, was du liegt, also Unterlage (cfer. boh. *podlaha*??)
- Palást* der Priestermantel, bey vielen Sl. *plášť* der Mantel überhaupt.
- Pálinka* der Brantwein, slaw. *palenka*, von *páliti*, brennen.
- Páltza* der Stock, krainisch u. bei den einsten Slawen *palica*.
- Panasz* Beschwerde, Klage, altslaw. *ponos*, ein vorgetragene Anklage, russ. *ponos*, Beschimpfung.
- Pap* ein Geistlicher, gewiss aus dem slaw. *pop*, ein Priester. + *papragy*, Filix M E G.³, cf. *paprad?*
- Paprika* Pfeffer, bey den einsten Slawen auch *paprika* (corr. *paprika piperitis*, MIC. cf. JAMBR.).
- Pára* d. Dampf, auch Athem, beydes auch slawisch *para*.
- Paraszt* der Bauer, ganz identisch mit dem slaw. *prost*, gemein, ohne Stand u. Würde.
- Parasz* [! *parázs*] die Loderasche, böhm. *pražma*, vom slaw. *pražiti*, rösten.
- párkány* ein Pfahlzaun, slow. u. poln. *parkan*, von *prkno* der Pfahl.
- pázsit* der Rasen, slow. u. russ. *pažit*, die Weide.
- párna* der Polster, slaw. *perina*, was mit Federn gesüllt ist, von *pero*, Feder.
- pásztor* der Hirt, bei den Slawen *pastier* (?) nach dem lat. *pastor*.

- patak* der Bach, slaw. *potok*, von *teku*, fließen.
- pátkány* die Ratte, ebenfalls slaw. *patkan*(?) oder *potkan*. (+ russ. *krysa*, poln. *szczur*, *szczurek*, STULLI sub *sorcio*, *mist* et *krisa*.), wind. *podgana*, *podkan*.
- patkó* das Hufeisen, vom slaw. *podkowa*, von *podkowati* unterschlagen, windisch *podkov*.
- pozdorja* die Ohnen, slow. *pazder*.
- pelyva* die Spreu, bey den Slawen *plewa*.
- pemet* und *pemete* der Ofenrohrwisch, aus dem slaw. *pometat*, auskeren, woher *metla* der Besen.
- penz* [!] das Gold, bey allen Slawen *peniz* und *penjaz*.
- per* der Prozess, böhm. *pre*, wind. *pér*, russ. *prawo* dasselbe. (+ Slav. *prja*).
- perés* die Presse, bey einigen Slawen *preš*, *préša*, nach dem deutschen.
- pesztonka* die Kindswärterin, böhm. u. poln. *piestun*, der Pflegevater, *piestunka* die Kindswärterin.
- petsenye* der Braten, bey einsten Slawen *pečenie* — (*petsét sigillum*)
- pitze* der Keller zusammen gezogen aus dem slaw. *piwnice*. (corr. böhmisch.)
- piótza* Blütigel, — slaw. *pijawica* (+ efer *pijawka*) — NB. *pióka* non -tza.
- pitvar* der Gang, das Vorzimmer, slow. *pitwor*, russ. *prítwor*, die Vorsalle.
- pogány* der Heide, bey den Slawen *pohan* und *pogan*, aus dem lat. *paganus*.
- pokol* Hölle, von slaw. *peklo*, aus *peku* braten.
- pokrotz* die Kotzen, slow. *pokrowec*, Decke und Kotzen.
- poloska* (*palasska*) die Wanze, bey vielen Slawen *ploštica*. (+ Russ. *klop*, poln. *pluskwa*, wind. *steniza*, kroat. *sztenicza*, böhm. *štunice*, illyr. *kimal*, *cimaviza*, *zinaviza*, *kimka* GUTSMANN, Stulli sub *cimice*: *csimavica*, *kimak*, *stjenica*, *klop*.)
- pórász* (!) der Strick, böhm. u. poln. *prowaz*, slow. *powraz*.
- posztó* das Tuch, poln. u. slow. *postaw*.
- pusztá* Wüste, aus dem slaw. *pusta*, wüst, öde.
- rabota* der Frohedienst, altslaw. und kroat. *robota*, eigentlich die Arbeit.
- radina* der Taufschmaus, böhm. *radowanky* ein Freudenmahl, von *radost*, die Freude. (+ efer *rodiny*)
- ráj* die Bienenschwarm, slow. *raj*.
- rák* der Krebs, wie bey den Slawen *rak*.
- rakottya* und *rekettye* die Bachweide, ebenfalls im slaw. *rokita*.
- rend* der Ordnung, windisch *réd*, poln. *rzad*, slow. *rjad*, eben dasselbe.
- retesz* das Gesperr, bey den Slawen *retez* und *retjaz*, die Kette.
- ritka* dünn, schütter, im slaw. *rédi* eben dasselbe . . .
- róna* flaches Land zusammen gezogen aus dem slaw. *rowina*, die Ebene.
- rozs* der Roggen, slow. *rož*, böhm. *rež*.
- ruha* das Kleid, böhm. *raucho*, auch Kleid.
- sapka* die Mütze, russ. *šapka*, slow. *čapka* (+ poln. *czapka*).
- sátor* das Zelt, russ. *šater*, slow. *šjator*.
- sztársza* die Wache, wind. *straza*, bey einsten Slawen *stráž*.
- szabad* frey, slow. u. poln. *swobodny*, russ. *swojewodny*, eigenwillig. (corr. *swojewolný*)
- szalonna* der Speck, poln. u. böhm. *slonine* und *slanina*, russ. *solonina* das Salzfleisch, von *slany* salzig.
- szalma* das Stoh, im slaw. *slama*.
- szan* [!] der Schlitten, slaw. *san* und *sanje* (*szan* elött két kérdőjel.)
- szappan* die Seife, slawisch *sapon*, aus dem lat. *sapo*. (+ Illyr. *saplün*, VOLT. *sapun* — et MIC. id. et *midlo*, (STULLI: *midlo*, *milo* sub *sapone*. (wind. *shefa*, *sopun*.)
- szarka* die Älster, wind. *sraka*, slow. *straka*, russ. *soroka*.

- szem* der Same, nach dem slaw. *semja*, vergl. lat. *semen*.
széna das Heu bey allen Slawen *seno*.
szent heilig, nach dem slaw. *swjaty*, vergl. lat. *sanctum*.
szerda die Mittwoche, bey den Slawen *sreda* und *streda*.
szetska der Häckerling, aus dem Slaw. *sečka*, von *sekati* schneiden.
szikla der Felsen, in den slaw. Mundarten *skala*. (?)
szikra der Funke, bey den Slawen *iskra* u. *jiskra*.
szilva die Pflaume, slow. russ. u. poln. *śliwa*.
szita das Sieb, bey den Slawen *syto*.
szó das Wort, viell. aus den slaw. *slowo*.
szo k n y a und *szo k m á n y*, Weiberrock, slow. u. russ. *suknja* ein Tuchrock.
szolga der Diener, bey den Slawen *sluga* und *sluha*.
szomszéd der Nachbar, poln. *sąsied*, russ. *sosied*, wind. *sosed*.
tábor das Lager, poln. *tabor*, die Wagenburg, böhm. *tábor* ein Lager.
tárnokmester der Truchsess, entweder aus dem slaw. *dworny* oder das zusammen
gezogene lat. *tavernicus*, von *taberna* (oder vom slaw. *towornik*.)
terh und *teher* die Bünde, slow. *tercha*, von *těžky* schwer.
tészta der Teig, böhm. *testo*, slow. *cesto*.
teve das Kamel, russ. u. slow. *tjawa*.
tiszta rein, davon *tisztelet* Ehrfurcht, vom slaw. *čisty* rein und *čest* Ehre.
tompá stumpf, slaw. *tupi* (corr. *tupý*).
tot der Slawe, viell. das deutsche *teut*, womit auch die Slawen von den Ungarn bezeichnet
werden (vielmehr Non liquet K.).
tömlőt der Kerker, slow. und russ. *temnica*, von *temny* dunkel.
török der Türke, bey den Slawen *Turek*, nach dem *turkos* der Byzantiener.
tsászar der Kaiser, wind. *cesar*, poln. u. böhm. *cysarz*, russ. *car*, jenes nach dem lat.
caesar.
tseléd der Diensthote, böhm. russ. poln. *čeljad* das Gesinde.
tsép der Dreschflegel, böhm. u. poln. *cepi* plurale.
tserep [!] die Scherbe, slow. u. böhm. *čerep* (corr. *štěp*, russ. *čerep*, wind. *zhrep* ~i.)
tseresnye die Kirsche, bey den Slawen *čeresnja*, nach dem lat. *cerasum*.
tsésze die Schale, böhm. *čiše*.
tsiklani kitzeln, slaw. *cekliti* u. *štekliti*, *štěklati*?
tsinálni machen, slaw. *činiti*.
soda und *tsuda* ein Wunder, slow. russ. poln. *čudo*. (?)
Udvar der Hof, in allen slaw. Mundar. *dwor*.
Ugar die Brache, slow. *uhor*, poln. *ugor*.
Usora (!) der Wucher, slow. u. poln. *užer* und *užera*, Wucherziesen (wohl zunächst
vom lat. *usura*)
Utza die Gasse, zusammengez. aus den slaw. *ulica*.
Vajda der Herzog, das altslaw. *Wojewoda* bey den Byzantiern jetzt *wojwoda* und
wywoda, ein Herrführer.
Vatsora das Nachtessen, im slaw. *wečer* der Abend, *wečera* das Abendmahl.
Veder der Eimer, poln. u. slaw. *wedro*.
Vidék die Gegend, poln. *widok*, slow. *widjek*.
Vila (!) die Gabel, im slaw. *wila* und *widla*.
Vitéz der Held, wind. eben dasselbe.
Zabola oder *zabla* das Gebiss, slow. *zubadlo* von *zub* der Zahn.
Zalog das Pfand, vom slaw. *zálog* und *založ*.
Zár ein Schloss, das slawische *závor*, zusammen gezogen.

Zászló die Fahne, slow. u. russ. *zastawa*.
Zavárni (!) verwirren, vom slaw. *zwariti*.
Zsidó der Jude, nach dem slaw. *žid*, *Judaeus*.
Zuzmara der Reif, im slaw. *mraz* und *mroz*.

— —

Š. R.

an Šamuel Rožnaj Slovacus?

cf. Sam. Gyarmathi Affin. 1. Hung. (Gött. 1799.)
 p. 306 Vocab. Russ. Germ. Hungaricum
 p. 334 Vocab. Slaviano-Serbico German. Hung.
 p. 346 Vocab. Bohemico-lat. Hungar.
 p. 356 Vocab. Polonico-germ. Hungar. — fin. 362 žid.

*

A Dobrovský által összeírt szláv jövevényszavak között találunk olyanokat, amelyek a nyelvtudomány mai állásfoglalása szerint nem a szláv nyelvekből jutottak a magyar nyelvbe, sőt nem is jövevényszavak. A Dobrovský gyűjteményében levő szavakat a KNEIENZA, SzJJs.-ból ismert kategóriákba, KNEIENZA értékelése szerint osztályozzuk. A Dobrovskýnál szerepeltetett jövevényszavak közül a fentiek szerint szláv eredetű 199, kétes eredetű 11 (*agár, bálvány, dézsma, gazda, kupa, lepény, mérték, oltár, pogány, sapka, szán*); nem szláv eredetű 17 (*árok, bél, bér, bika, bükk, drusza, kocsi, könyv, lév (leves), marha, radina, sátor, tábor, tárnokmester, teher, uzsora, vidék*); KNEIENZÁNál nem szerepel (vagyis minősítésük tévedésen alapszik és biztosan nem szláv eredetűek (18–19) 28 szó (*apad, bátor, dévaj, dög, evedző, gyenge, harag, kalap, katona, korona, kova, köh-keh, lant, les, lop, mélföld, mész, okulár, ország, párkány, prés, szem, szó, teve, tót, török, csiklani, zavar*). Dobrovský 20 szónál latin, 2 szónál görög nyelvből való közvetítésre hívja fel a figyelmet.

DANCI V. JÓZSEF

TÁRSASÁGI ÜGYEK

Nyíri Antal üdvözlése

Nyíri Antal, Társaságunk szegedi csoportjának elnöke 1967. március 9-én lett hatvan éves. Ez alkalomból a magyar szakosztály 1967. március 14-én tartott felolvasó ülése előtt PAIS DEZSŐ köszöntötte őt.

*

Tisztelt Tagtársunk!

Kedves Barátom!

Most, hogy együtt vagyunk, nem az idő múlására akarunk emlékezni, illetőleg Téged arra emlékeztetni, hanem a bizonyos mértékig kerek dátumot mint alkalmat ragadjuk meg, hogy Irántad való nagyrabecsülésünket és barátságunkat kifejezzük. — Ez a megemlékezésünk egyébként nem is csak Nyíri Antal személyének szól. Rajtad keresztül ki akarjuk fejezni, mennyire fontosnak tartjuk, hogy vidéki központjainkon is termékeny szervezettséggel, — külön helyeken, de a tudomány és a magyarság egységében munkálkodjunk.

De ha már üdvözöllek, nem tudom megállni, hogy rövid és töredékes szemlét ne adjak tudományos tevékenységről.

Két nagyméretű munkád, amelyet tudományos pályád első szakaszában tettél közzé, az akkori viszonyokhoz képest nem volt különösebben „korszerű”.

Az első — 1933-ban megjelent doktori értekezésed — „A Winkler Kódex hangtana és szótana”. Egyik legalaposabb kódex tanulmányunk, főképpen pontos szójegyzékével.

A másik: „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” — 1939-ből — nemcsak mint gondos gyűjtőmunka tartozik nyelvjárástudományunk értékei közé, hanem feldolgozásként is jóval a szokványos színvonal fölé emelkedik, többek közt a benne foglalt jelentéstani fejtegetések révén.

„A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” című önálló kiadvány — 1948-ból — és az ezt megelőzőleg — 1941-ben — napvilágot látott Magyar Nyelv-cikk (MNY. XXXVII, 41–6): „A térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban” a szülőföld iránt megnyilvánuló kegyelet mellett fontos emlékeit örökítik meg a magyar népiségnek és a magyar nyelvnek.

A Magyar Nyelvnek ugyancsak 1941-i évfolyamában (MNY. XXXVII, 157–61), valamint a Nép és Nyelvnek szintén ez évi kötetében (199–203) megjelent „Mű”, illetőleg „Szörnyű” című cikkekkal indul kibontakozásnak etimológiai tevékenység, amelynek sok szavunk, szócsportunk eredete tisztázását vagy új szempontból való megvilágítási lehetőségét köszöni nyelvtudományunk.

A szófejtések jelentékeny hányada nyelvünk hangutánzó elemeinek vizsgálata. Ilyenek: „Lohog, lohol, lohad” (MNY. XLIII, 189–92); „*Hárít* szavunk és rokonai” (i. h. XLIX, 392–9); „Gége, gegőzik” (i. h. LII, 42–8); „Hangutánzó eredetű térszínforma-nevek” (NéprNytud. V–VI, 55–62). — Az ezekben tárgyalt szók valóban hangutánzók, nem pedig olyan nyelvelemek, amelyeknek a keletkezési indítékát az a csekély vagy gyakran semmi alapon odavetett címke van hivatva elintézni, hogy „hangfestő”. — Ilyen irányú dolgozataid azonban nemcsak részletmegoldásokat tartalmaznak, hanem a hangutánzás kérdéseivel kapcsolatos általános irányelveket is felvetnek. Így a *lohog*-csoport tárgyalása során találjuk a következő nagyönis megszívlelni való észrevételt: „a hangutánzó szavakra nem feltétlenül és nem mindig jellemző a hang- és alakváltozatok sokfélesége, mint általában mondani szokták” (MNY. XLIII, 192). Én is némileg babonának tartom, hogy a sok változatosság a hangutánzókra, illetőleg csak a hangutánzókra vagy az úgynevezett „hangfestők”-re volna jellemző.

Kedvvel keríted munkarendedre a művelődés- vagy társadalomtörténeti vonatkozású kifejezések magyarázatát. Ilyen jellegű „A tűzgerjesztés magyar nyelvi kifejezéseinek történetéből” című értekezés (NyelvIrod. I, 74–87), amely nyomós tárgytörténeti mozzanatok körültekintő számbavétele alapján *szén* szavunknak finnugor elemekkel való összekapcsolhatóságára mutat rá. — Hasonló jellegű „A *had* és a *szer*” című tanulmány (NyelvIrod. II, 103–32), továbbá az ehhez kapcsolódó két közlemény: „A *szerint* névutó eredetéhez” (NéprNytud. I, 83–5) és „Ugor vagy finnugor eredetű-e *sző* szavunk?: A *sző* és a *szér* viszonyáról” (i. h. III–IV, 57–67). Munkásságodnak ezekhez a termékeihez személyesen is jócskán közöm van, mivel részben ezek ösztönöztek arra, hogy „Szer” című 1962-ben megjelent tanulmányomban napvilágra hozzak egyet-mást két évtizeddel azelőtt összeszedett anyagom és cédulákon lappangó észrevételeim bevetésével. A Nyíri-féle közleményekből igen sok tanulságot merítettem másokkal együtt én is, ha némely kérdésekben többé-kevésbé eltérő nézetet nyilvánítottam is.

„A magyar *nyár* 'aestas' eredetéről” című cikk (MNY. LX, 414–23) szerint az évszakejelölő a 'mocsár, láp', illetőleg 'nyárfá', azaz 'mocsárfa' jelentésű finnugor eredetű *nyár* szóval egyeztethető. A gondolat talán merésznek látszhatik, azonban a felhozott bizonyítékok alapján az etimológia igen komolyan mérlegelendő a forgalomban levő török származtatással szemben.

Nyíri Antal szófejtéseinek sikerességét több esetben az biztosítja, hogy kiválóan tájékozott a finnugor nyelvi anyagban, valamint ennek tudományos feldolgoásaiban. —

Ugyancsak a finnugorság oldaláról támogatja a kódexbeli *nap levő színöd — hó levő testöd* fordulatok magyarázatát (NéprNytud. IX, 23—31).

Értékes magyarázati lehetőséggel járulsz hozzá a budapesti finnugor kongresszuson tartott előadásodban a magyar *-ni* végű igenévre vonatkozó nem csekély számú megfigyelésekhez: finnugor anyag bevonásával vezeted le az alakulatot *-ni* lativusragot fölvetett nomen-verbumból.

Érdekes és több — nemcsak nyelvészeti, hanem filológiai — szempontból igen tanulságos a *törlejt* szó magyarázatával és a Szabács Viadala hitelének kérdésével kapcsolatos két közleményed (MNY. LVIII, 313—23, LIX, 162—71). A *törlejt* szó keletkezésére és történetére nézve nem voltam, nem vagyok, és valószínűleg nem is leszek Veled azonos nézeten. De ez talán nem olyan nagy baj, hiszen elég gyakran megmutattam, hogy magammal sem mindig vagyok egy véleményen. Azt hiszem, itt is az igazságot nem a „török—szakad” felfogás útján lehet inkább megtalálni vagy megközelíteni.

Ifjúkori vonzalmad a kódexekhez újabb munkálatokra készítetett ebben az irányban. Egyik eredmény a Bécsi és Müncheni Kódex vitatott helyesírási kérdéseivel foglalkozó közlemény az Acta Linguistica-ban (X, 275—85). Meggyőződéseim szerint jogos várakozással tekintünk az e téren végzendő nagyobb teljesítményre: a Müncheni Kódexnek előkészületben levő és remélhetőleg hamarosan megvalósuló betűhű kiadása elé.

Kedves Barátom! A tudományos nyilvánosság előtt való fellépésed a Népünk és Nyelvünk 1932-i évfolyamában, tehát három és fél évtizede történt meg (i. h. 131—4). Első közleményed címe „Tudja a dürgést”. A szólást a vadászat tárgyköréből magyarázod mint a fajdkakas dürgő helyének felfedezésében való jeleskedés kifejezését. Ebben az induló cikkben valami predestinációt érzek. Te valóban a nyelvtudomány számos területén kiválóan tudtad aztán a dürgést, s így tudományunkat igen sok értékes eredménnyel gazdagítottad.

Kívánom a magam és nyelvésztársaim, valamint a rokon tudományágak művelői nevében is, hogy a gazdagítást mind sikeresebben folytasd tovább, és mint jó pedagógus minél több munkatársat nevelj tudományunk számára.

PAIS DEZSŐ

Lakó György üdvözlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának elnöke, L a k ó G y ö r g y születésének hatvanadik évfordulójáról FOKOS DÁVID a finnugor szakosztály 1968. szeptember 24-én tartott ülésén következőképpen emlékezett meg:

Tisztelt Nyelvtudományi Társaság! Kedves Vendégeink!

Midőn én is tisztelettel és szeretettel üdvözlöm igen tisztelt Tagtársainkat és kedves vendégeinket, engedjék meg, hogy mielőtt a finnugor szakosztály megkezdene ülését és meghallgatná kedves vendégünknek: EEVA KANGASMAA-MINN dr.-nak, a turkui egyetem professzorának, nagy érdeklődéssel várt előadását, én emlékezzem meg Társaságunknak, Elnökségünknek nevében egy nevezetes évfordulóról.

Teszem ezt Társaságunk elnökének, Bárczi Géza professzor úrnak nevében is, akit — sajnos — betegsége akadályoz meg ma a megjelenésben. Hő óhajunk, hogy szeretett elnökünk minél előbb nyerje vissza teljes jó egészségét!

Mondottam: egy nevezetes évfordulóról szeretnék — ha csak röviden is — megemlékezni.

Szakosztályunk tisztelt elnökét, L a k ó G y ö r g y akadémikus, professzort akarjuk születésének hatvanadik évfordulója alkalmából üdvözölni, neki legjobb sze-

rencsekívánatainkat átadni. Egy olyan férfiút akarunk ünnepelni, aki nemcsak a mi Társaságunknak, hanem az egész magyar tudománynak, sőt ezen túl a világ finnugor nyelvtudományának büszkesége. Egy tudósnek és embernek egyaránt kiváló férfiút, egy kristálytisztá jellemű, hatalmas tudású kiváló nyelvészt üdvözlünk abból az alkalomból, hogy — mint mondtam — most tölti be nagyszerű eredményekben gazdag munkás életének hatvanadik esztendejét.

Kivételes egyéniség Lakó professzor. Csöndes, gyengéd ember, aki azonban tudott harcolni is, ha szeretett tudományának, a finnugor nyelvtudománynak az érdekében volt szó. Fáradhatatlanul kutatott, önfeláldozóan — még egészségének kockáztatásával is — dolgozott. És végtelen szerénységében nem kívánt a maga részére elismerést, érvényesülést, jutalmat, csak tudományunknak segítségét, pártolását kérte.

Mély erkölcsiség, fennkölt erkölcsiség áradt lényéből, és — ez is hivatott vezetővé tette —, erényei átragadtak munkatársaira is, tanítványaira is.

Mintaszerű családi élete lehetővé tette, hogy minden erejét hivatásának, a tudomány művelésének szentelje. És tanított, hirdette tudományának igazságait az egyetemen, az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében, folyóiratokban (mint szerkesztő is), kongresszusokon itthon és külföldön, hirdette őket nagyszerű könyveiben és tanulmányaiban. Valóban áldozatos segítőkészséggel irányította a kutató munkát, vezette, segítette munkatársait.

Lakó Györgyben a nagy tudóst, a kiváló jellemű, nemes szívű embert tiszteljük és szeretjük. És büszkék vagyunk rá elsősorban mint nyelvtudósra.

Az ő nevéhez fűződik a magyar finnugor nyelvtudomány egyik korszakos és döntő jelentőségű alkotásának: „A magyar szókészlet finnugor elemei” című munka I. kötetének megjelenése. Ennek és a következő köteteknek évtizedes előkészítő munkálatait ő irányította mint főszerkesztő és a munka számos szócikkét is ő írta meg.

Talán idézzük emlékezetünkbe néhány más munkáját, tanulmányát is: A magyar nyelv finnugor alapjai. Hangtan. 1964.; A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965.; A permi nyelvek szóvégi magánhangzói: NyK. XLVIII—XLIX.; a határozói ragok eredetéről szóló nagyjelentőségű tanulmánya: I. OK. I.; Északi-manyasi nyelvtanulmányok: NyK. LVII.; Über die Frage der anlautenden stimmhaften Verschlusslaute in der finnischugrischen Grundsprache: ALingu. XII.; A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai: NyK. LVIII.; stb.; stb.

Fontos irányító szerepet töltött be a NyK., az ALingu. és más kiadványok szerkesztésében és munkálataiban is.

Mikor emberek alkotásairól van szó, tisztában vagyunk azzal, hogy azok nem szólhatnak örök időkre, de igaz az is, amit Schiller mond az emberről, az alkotó emberről: „Denn wer den Besten seiner Zeit genug getan, der hat gelebt für alle Zeiten”.

Lakó György munkásságának az eredményei közül még azok is, melyek nem véglegesek, még ezek is alapjaivá lesznek a további kutatásoknak, előkészítik, elősegítik a tudomány haladását, újabb eredmények elérését.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöni Lakó György professzornak, amit tudományunk haladása érdekében már eddig is tett.

Kívánunk neki hosszú, boldog életet, melynek folyamán még sok szép munkával fogja gazdagítani, előbbre vinni a finnugor nyelvtudományt.

Azzal fejezem be üdvözlő szavaimat: Öröm volt ezt a kiváló férfiút üdvözölni, ünnepelni. Kívánságunk: alkosson még tovább is évtizedeken keresztül jó egészségben, zavartalan boldogságban.

Jelentem, hogy Ligeti Lajos akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke, aki hivatali elfoglaltsága miatt nem jelenhetett itt meg, levélben üdvözölte Lakó professzort. A levelet ezennel átnyújtom az ünnepeltnek. FOKOS DÁVID

A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből*

1968. szeptember 24. Finnugor szakosztály. A felolvasás előtt FOKOS DÁVID köszöntötte a hatvan éves LAKÓ GYÖRGY-öt (l. ui. 124—5). KANGASMAA-MINN EEVA (Turku), Az ősfinn fokváltakozás mint strukturális jelenség. — A finnségi nyelvek fokváltakozása olyan rendszer, amely az egyes finnségi nyelvekben különböző módon jelentkezik. Az ősfinnben ugyanazon fonéma variánsai váltakoztak, s a jelenség teljesen mechanikus volt. A származéknyelvekben történt hangváltozások azonban odavezettek, hogy most nem ugyanazon fonéma variánsai, hanem a nyelv különböző fonémái váltakoznak egymással vagy hanghiánnyal. A finnben és a karjalaiban a váltakozás morfofonémikus. Az észtnben és a vótban a váltakozás jelentés-megkülönböztető szerepet kapott, mivel bizonyos esetekben a gyöngye- vagy erős-fokúság mutatja, hogy milyen nyelvtani alakról van szó. Ezekben a nyelvekben a fokváltakozásból fonémikus jelenség lett.

1968. október 8. Általános nyelvészeti szakosztály. ZSILKA JÁNOS, A Chomsky-féle strukturalizmus korlátai. — Az általa kidolgozott úgynevezett szerves nyelvi rendszer és az amerikai generatív grammatika lényeges vonásait hasonlította össze. Az egybevetés eredményei: 1. Az amerikai leírás egyoldalúan deduktív. Nem képes a) a nyelvet szükségszerű érvénnyel ábrázolni; b) az egyes mondatokat mint a mondatok alkotó elemeinek szükségszerű egységét kimutatni; c) az egyes mondatokat szükségszerű érvénnyel levezetni egymásból. Az amerikai leírásban a nyelv egyes alakulatai önkényes jellegűek maradnak. Ezzel szemben a szerves rendszer a nyelvet szükségszerű érvénnyel ábrázolja. — 2. Az amerikai leírás szerint a transzformációs műveletek a jelentés szempontjából irrelevánsak. A szerves rendszer a transzformációs műveleteket olyan eljárásoknak tekinti, amelyeknek segítségével a nyelv a szemantikai rendszer mind bonyolultabb szintjeit valósítja meg. — 3. A generatív nyelvtan a paradigmatisz rendszeret nem vizsgálja. A szerves rendszer a mondatformák rendszerét kiépítve egyúttal a mondatokat alkotó elemeknek mint elemeknek a rendszerét is kiépíti. A paradigmatisz rendszerek a mondatformák rendszerének kondenzációi, a nyelv legnagyobb hatásfokú szabályrendszerei. — 4. A generatív grammatika a nyelvi rendszer és a valóság összefüggéseit sem kutatja. A szerves rendszer azon alapul, hogy a nyelv struktúrája a valóság — mindennapi tapasztalatok során elsajátított — összefüggéseinek szerkezetével függ össze.

1968. október 15. Általános nyelvészeti szakosztály. STOCK EBERHARD (Halle), Methoden und Ergebnisse der Intonationsforschung in der DDR.

1968. október 22. Germanisztikai—romanisztikai szakosztály. KRAMMER JENŐ, A svájci német népnyelv mint műfordítások nyelve. — A sok változatú svájci német nyelvjárás, a Schwyzerdütsch nemcsak a köznyelv Svájcban, hanem színvonalas fordítások nyelve is. Gazdag irodalmi anyagon mutatható be, hogy milyen sok színű, változatos és nagy igényű tolmácsolások készülnek rajta. Az előadás ezeket osztályozza és jellemzi, majd felveti a kérdést: mi a magyarázata annak, hogy a meglevő és minden svájci számára könnyen érthető irodalmi német fordítások mellett svájci német fordítást is kívánatosnak, sőt szükségesnek tartanak. A több ok közül az előadó ezeket ítéli a legnyomósabbaknak: a) előbb, meghittebb, „esaládiasabb” számukra az anyanyelvi vagyis nyelvjárási változat; b) sajátos igény jelentkezik náluk arra, hogy ezen a nyelven is megkíséreljenek tolmácsolni kíváló műalkotásokat; c) vannak olyan témák, amelyeknek irodalmi német nyelven való megszólaltatása a svájci német számára természetellenes (par excellence népi jelenetek, külvárosi beszéd stb.); d) a gyermekirodalom kívánalma, hiszen az iskola előtti korban levő svájci német gyermek csak a népnyelven hallott mese, dal vagy bábjáték szövegét érti meg igazán; e) a rádió és a televízió az audiót, a meghallgatást állította a műélvezet középpontjába, s ez kedvez a beszélt nyelvnek, ez esetben

* L. MNy. LXIV, 506—12.

a svájci német népnyelvnek. Idegen nyelven szerzett művek külön irodalmi német és külön svájci német fordításának stíluselmzése érdekesen világítja meg a két nyelv stílussajátosságait, s az előadó ebben látja az ilyen vizsgálatok nyelvészeti értelmét.

1968. október 29. Szlavisztikai szakosztály. HADROVICS LÁSZLÓ, A mai szlovén irodalmi nyelv problémái. — Ismertette a mai szlovén irodalmi kiejtés és hangsúlyozás, szókincsfejlesztés, mondattan és stilisztika problémáit, áttekintést adott a velük foglalkozó irodalomról, egyszersmind értékelte a feldolgozások eddigi eredményeit.

1968. november 5. Finnugor és magyar szakosztály. GÜLYA JÁNOS, Az ősmagyar igeragozás kérdéséhez. (Az ikés ragozás rejtélye.) — Az ikés igeragozás magyarázatára két számottevő véleményünk van: a) a MÉSZÖLY-féle (NyK. LI, 1—13) és b) a PAIS—JUHÁSZ-féle (MNY. XXVII, 142—3, XXXV, 284). Mondattani szempontból azonban mindkét nézet vitatható. Vahi-osztják nyelvjárási tanulságok alapján valószínűnek látszik, hogy a magyar ikés ragozás valamely előmagyar kori ergatív szerkezet maradványa.

1968. november 12. Nyelvoktatási szakosztály. HERNÁDI SÁNDOR, Összetett mondatok helyesírási célú elemzése. — A szövevényesebb összetett mondatokat lezáró írásjel megválasztása gyors és biztonságos elemzést követel meg. Általában nem elegendő az egyes mondatok mondattani viszonyainak felismerése; szükség van arra is, hogy nagyobb egységeket, tömböket elkülönítsünk. Ezeknek a mondattani kapcsolata szabja meg, hogy milyen írásjel kerül az összetett mondat végére. Az írástempó megkívánja a gyors döntést, a célratörő elemzést. Az analízis e fajtája nem a részletek felől közelíti meg a célt, hanem az egész felől vizsgálja a részleteket. Leghatásosabban feladatlapok segítségével fejleszthetjük tanítványaink készségét. Az ilyen jellegű gyakorlatoknak a leggyakrabban előforduló és a legfontosabb nehézségeket kell tartalmazniuk.

1968. november 26. Általános nyelvészeti szakosztály. NAGY JÓZSEF, Az énekelt szöveg objektív és szubjektív előadási feltételei. — Mondandóját a következő csoportosításban tárgyalta: Az ábrázoló és a kifejező dallam. A szöveg és a dallam előadási igénye. A szöveges dallam előadási igénye. Évszázados megnyilatkozások a prozódiairól. JESPERSEN KNUD a Palestrina-stílus szövegéről és dallamáról. A hang fizikai tulajdonságai a szöveges dallamban. Gócelmélet a szöveges dallamban. Adott szöveg prozódiai grafikonja prózában és versben. Szöveges dallam prozódiai grafikonja. A helyes előadás biztosítása a hangtulajdonságok révén. Rossz példák kijavítása a hangtulajdonságok segítségével.

1968. december 3. Finnugor és általános nyelvészeti szakosztály. A felolvasó ülésen LAKÓ GYÖRGY, a finnugor szakosztály elnöke, méltatta a száz éve született Schmidt József nyelvtudományi munkásságát (vö. ui. 111—3). VÉRTES EDIT, Valószínűségszámítás és rekonstrukció. — Alapnyelvi hangokat és szavakat szinte a finnugor nyelvek tudományos egybevetésének kezdete óta rekonstruálnak. Módszeresen azonban eddig csak a finnugor alapnyelvi mássalhangzókat következtették ki, uráliakat és ugorokat csak egyet-egyedül. A kikövetkeztetett finnugor hangokat minden további ellenőrzés nélkül uráli vagy ugor alapnyelvi hangoknak is tekinteni módszertani hiba volna. Ha a mai hangállományból fokról fokra következtetünk vissza az előzményekre, s a kikövetkeztetett hangok valószínűségét is figyelembe vesszük, akkor a sibilansoknál például az eddig kikövetkeztetett hangok finn—permi alapnyelveknek bizonyulnak, a finnugor és az uráli alapnyelvre pedig más eredményhez juthatunk. Gyakorlati okokból célszerű lenne a kikövetkeztetett hangokon kívül az uráli hangmegfelelési sorokat is rövid jelképpel szimbolizálni; ez a jel gyakran — de nem mindig — azonos lenne a kikövetkeztetett mássalhangzó jelölőjével.

1968. december 10. Nyelvoktatási szakosztály. TAKÁCS ETEL, Anyanyelvünk Csillebércen. (Az úttörők tantárgyi versenyének 1968. évi országos döntőjén megoldott nyelvtani feladatok metodikai tanulságai.) — L. Nyr. XCII, 428—41.

Összeállította MIKESY SÁNDOR

LEVÉLSZEKRÉNY

Büky Bélának, Budapest. A „Századunk névváltoztatásai” című, Budapesten 1895-ben megjelent munkának, amely az 1800—1893 között helytartósági, majd miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, liptószentiváni SZENT-IVÁNY ZOLTÁN az összeállítója. Érdekes, hogy erről a műről, amely századunk első felében a család-történetek egyik fontos kézikönyvének számított, sem a Századok, sem a Turul — a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság folyóirata — nem közölt ismertetést. A szerző elhúnytáról azonban az utóbbi megemlékezett, mert az említett társaság egyik alapító tagja volt (Turul XXXIV [1916.], 124). A jó nevű genealógus családi levéltárát a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában helyezte el (Turul XXXII, 133), és — mint a nekrológból tudjuk — a Könyvtárra hagyta anyaggyűjtését is (most az Országos Levéltárban a Szent-Ivány család levéltárában, mintegy 9 doboznyi családtörténeti jegyzet).

MIKESY SÁNDOR

Mikesy Sándor írja: Ahogyan az már lenni szokott, néhány nappal a MNy. LXIII. évf. 3. számának imprimálása után látom, hogy a *Kondákor* név származásáról STANISLAV JÁN is nyilatkozott (Slovenský juh v stredoveku II, 279—80). Természetesen szláv eredzetetés lehetőségét veti fel, utalva az orosz *Kondakov* névre, de sem a magyar név szóvégi *r*-jét, sem orosz név nyugat-dunántúli előfordulását nem világítja meg. Csupán a teljesség kedvéért emlitem meg, hogy BÁTKY ZSIGMOND két ízben szólt róla: FE. III, 1923, 24 és IX, 1929, 44.

Vámos István írja: Kitűnő szószármaztató és nyelvtörténeti szótárunk, a TESz. következő kötetéhez óhajtok egy aprósággal hozzájárulni. A *háj* szónak ugyanis van egy egyetlen szótárunkban sem számon tartott, eufémisztikusan használt jelentése is: 'excrementum'. Például tejfeles képű sihedereknek tréfásan azt szokták ajánlani, hogy a bajusz helyét *bölcsőháj*-jal kenegessék, hogy kinőjön, a kopasznak meg azt tanácsolják, hogy keressen fejére *kakasháj*-at. A kártevő nyulak ellen úgy védekeztek régen Tokaj környéken, hogy a szőlőkarókat megkenték *rókaháj*-jal (Egri Ped. Főisk. Évk. V [1959.], 17, 50). Természetesen itt is 'gané' értendő rajta, amelynek jellegzetes szaga távol tartja a szőlőtől a csemegézni akaró fülesek, s nem szó szerint 'róka szigereiből kivágott vagy kiolvasztott háj'. Rokon vele ez a CzF. (II, 1293) közölte szólás: *Farkashájjal kent ostortó megijednek a lovak*. — Nem tartozik azonban ide a már Decsitzől lejegyzett „Nekiis rauaz háyal kenték volt meg az alfelét: pulchre fallit vulpem” (NySz. I, 1250), valamint az „Ebhájjal kenték az alfelét a. m. csintalan, hamis. (Km.)” (CzF.: i. h.). Ez utóbbiak gyanis az eredetileg *hájjal megkent*, később pedig *minden hájjal megkent* kifejezés tovább fokozott változatai, azaz nem akármilyen hájjal tették magukat kezünkől kisiklónak, kicsúszónak az így jelölt személyek, hanem a hamisságot már önmagában is felidéző 'kutya' és 'róka' fogalmakat jelentő szókkal súlyosbították, nyomatékosították a tartalmát. (Vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások 259.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. I. 9. — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,2 (A/5) ív.

69.66888 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzüsszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

24. **Gombocz Zoltán:** Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. 1960. 4,— Ft
25. **Papp László:** Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában. 1961. 28,— Ft.
26. **Büky Béla:** A fővárosi keresztnévadás hatóerői. 1961. 10,— Ft.
27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsonyi Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás ígétövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. **A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában.** Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. **Szótörténeti és szövegtörzsi tanulmányok.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. **Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből.** **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. **Alak- és mondattani gyűjtelék.** Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ige-képző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg-ige-kötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat-szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. **A magyar nyelv története és rendszere.** (A debreceni nemzetközi nyelvész-kongresszus előadásai.) Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedüs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutas Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégibb szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájsozgyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókinccsgyűjtések és a magyar szókinccsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Knieszsa István. 1968. 14,— Ft.

LXV. ÉVF.

1969. JÚNIUS

2. SZÁM

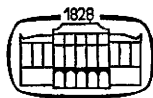
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

450. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>Papp László</i> : A Magyar Nyelvjárások Atlasza.....	129
<i>Ligeti Lajos</i> : A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig.....	136
<i>Papp Ferenc</i> : „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak gépi feldolgozásáról	145
<i>Balázs János</i> : Nyelvtörténet és „transzformáció”.....	154
<i>Szabó Géza</i> : Helyhatározóink rendszeréhez.....	160
<i>R. Hutás Magdolna</i> : Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben	172
<i>Ördög Ferenc</i> : A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszertani kérdései	184
<i>Mező András</i> : A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága.....	198
Kiseb b közlemények. <i>Pogány Irén</i> : Hozzászólás Buda magyar dülőneveinek kérdéséhez.....	204
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Biró Izabella</i> : Tárogató. — <i>Gregor Ferenc</i> : Lánc szavunk és a bányászat. — <i>Gunda Béla</i> : Milyen mitikus lény a beng? — <i>Kiss Jenő</i> : Vakabula. — <i>Kubinyi László</i> : Bűz, büdös. Kancsó. Kámpol és hámpol. — <i>Reuter Camillo</i> : Kukrejt. — <i>Szabó T. Attila</i> : Magda	207
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok.....	225
Szé m le. <i>Hajdú Mihály</i> : Személynév kutatásunk 1960 és 1967 között.....	239
Levél szekrény. <i>Fettich Nándor</i> : Válasz Pais Dezső újabb közleményére a zempléni fejedelmi sír dolgában. — <i>Pais Dezső</i> : Végyszó az Álmos—Árpád-pörhöz. — <i>Vámos István</i> : Mechteldisz.....	251

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30,- Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében Anyagát gyűjtötte a magyar nyelvatlasz munkaközössége: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkaközösség elnöke BÁRCZI GÉZA. I. rész (1–192. térkép). A magyar nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

1. Az elmúlt 1968. esztendő legjelentősebb nyelvtudományi eseménye kétségtelenül A Magyar Nyelvjárások Atlasza első részének megjelenése volt. Az egész vállalkozás jóval több és fontosabb, mintsem hogy egyszerű nyelvészeti eseményként lehetne elkönyvelni megjelenését: az emberrel foglalkozó leíró és történeti tudományok mellett még egyik-másik természettudományi diszciplína is (például a növényföldrajz, hogy csak a legszembetűnőbbet említsem) igen nagy haszonnal forgathatja e térképlapokat. Egészséges közéletünk egyik örvendetes jele, hogy hírközlő szerveink is ilyen értelemben tudósítottak 1969. január végén az atlasz megjelenéséről. A Magyar Rádió esti krónikája például 1969. január 28-i adásában igen részletesen és nagy elismeréssel szólt a magyar nyelvészek eme nagy teljesítményéről; nem fukarkodott az elismerő szavakkal a napisajtó sem. Ha valamit, csak azt lehet sajnálni, hogy nem korábban jelenhetett meg, hogy nem korábban készülhetett el a mű. De még ennek a körülménynek is megvan a maga haszna: az atlaszt készítő munkaközösség felhasználhatta és felhasználta az Európában, Amerikában és Japánban megjelent nyelvatlaszok tanulságait. A tudománytörténeti előzmények ismeretében pedig azt állíthatjuk, hogy ez a munka csak az egész életünkben bekövetkezett változás után valósulhatott meg.

A korai terveket vagy inkább kívánságokat és a nem éppen helyes elveken épülő próbálkozásokat már 1941-ben, az első magyar népnyelvkutató értekezleten egy egységes szempontok szerinti elgondolás, gyűjtés és szerkesztés eredményeképpen megalkotandó nyelvatlasz terve váltotta fel. Az értekezlet egy nyelvatlasz-bizottságot is létrehozott, amelynek elnöke 1942. január 13-án BÁRCZI GÉZA lett. A bizottság és főleg BÁRCZI GÉZA megkezdte a munkát. Ő állított össze egy körülbelül kétezer szavas kérdőívet; ez lett az alapja a nyelvatlasz végleges, összesen körülbelül 1500 kérdést tartalmazó gyűjtőívének, amely az MTA Nyelvtudományi Intézetének kiadásában 1950-ben nyomtatott formában is megjelent. A terepmunka azonban a negyvenes évek elején nem indulhatott meg: anyagi és személyi akadályok gátolták, sőt lényegében lehetetlenné tették az érdemi munkát. Ezen a helyzeten a felszabadulás előtt az sem segített, hogy egy idő után az anyagi nehézségek megszűntek a Teleki Pál Tudományos Intézet támogatása következtében. A tulajdonképpen munka csak 1949-ben kezdődött az Akadémia újjászervezése és a

Nyelvtudományi Intézet megalakulása után. (Vö.: SZABÓ DÉNES, Az első magyar népnyelvkutató értekezéslet határozatai. Bp., 1942.; BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvátlasz előkészítése. Bp., 1944.; BÁRCZI GÉZA szerk., Mutatvány a magyar nyelvátlasz próbagyűjtéseiből. Bp., 1947.; Uő. szerk., A magyar nyelvátlasz munkamódszere. Bp., 1955.; DEME LÁSZLÓ, Nyelvátlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.)

2. A most megjelent első kötet a 192 nyelvi térképen kívül a következőket tartalmazza: a betűrendes címszójegyzék a címlap hátoldalán (4. lap); a jelzések magyarázata magyarul és franciául (5–6. lap); a kutatópontok jegyzéke a kutatópontok jelzete szerint (7–8. lap); a kutatópontok jegyzéke betűrend szerint (9–10. lap); egy színes domborzati térkép; a kutatópontokat feltüntető térkép; egy munkatérképnek használható vaktérkép.

A nyelvi térképek tematikai csoportosítása: szóföldrajzi 172 (jelzésük *lex.*); hangtani 14 (jelzésük *fon.*); alaktani 6 (jelzésük *morf.*). Alább elsősorban a szóföldrajzi térképekkel fogok foglalkozni. Itt most felsorolom, hogy mely szavak hangtani változatainak földrajzi elterjedését ábrázolják a *fon.* jelzésű térképek: 23. *tarló*, 24. *parlag*, 25. *barázda*, 57. *petrezselyem*, 74. *paprika*, 81. *fű*, 84. *széna*, 114. *fenyő*, 117. *fűzfa*, 132. *ösztoke*, 156. *tengely*, 188. *szalma*, 189. *zsup*, 192. *ocsú*. Természetesen a szándék szerint szóföldrajzi térképek között is vannak olyan „egyhangú” lapok, amelyek csak hangtani kiértékelésre nyújtanak módot; erre a körülményre lentebb majd rámutatok. — A *morf.* jelzésű térképlapok a következők: 82. *füvet*, 83. *füves*, 89. *almába*, 92. *körtét*, 93. *körték*, 115. *fenyőt*.

Tartalmilag, illetőleg fogalomkörök szerint az atlasz első részének 192 térképe így csoportosítható: 1–76. termesztett növények és a velük kapcsolatos kifejezések; 77–86. nem termesztett növények, gyomnövények; 87–123. gyümölcsök és fák; 124–140. a föld megmunkálása; 141–178. szállítás; 179–192. aratás, betakarítás, cséplés. — Az első csoport még alcsoportokra is tagolható: 1–13. gabonafélék; 14–18. főként köztűz tenyésző gyomok és más kártevők; 19–22. takarmánynövények; 26–50. kapások és velük kapcsolatos egyéb kifejezések; 51–76. főként konyhakertészet. A 23–25. lapot (*tarló*, *parlag*, *barázda*) én a föld megmunkálásával kapcsolatos csoportba helyeztem volna. A gyomnövényeket is fölösleges volt két helyre szétosztani. Ez azonban majdnem mellékes kérdés. De minthogy a fentebb említett két kérdőív kérdéseinek a sorrendjét a kiadványban nem tartották meg (minden térképlap külön jellel utal a kérdés eredeti sorszáma, pontosabban arra, hogy a gyűjtőfüzet első, illetőleg második részének hányadik kérdéséről van szó), célszerűbb lett volna a fogalomköri csoportosítást némileg következetesebben keresztülvinni. Ezzel kapcsolatban természetesen lehetnek nehézségek, a következő kötetek anyagában talán még fokozottabb mértékben, és lehetnek nézetbeli különbségek is. Atlaszunk anyagát — nagyon helyesen, a lehető leghelyesebb és leginkább célra vezető módon — mindig egy szóra vagy szóalakra való kérdés segítségével gyűjtötték össze. Célszerűnek tartom tehát, hogy az anyag közlése is tükrözze a fogalmi körök összetartozását. Mert igaz ugyan, hogy számos szóföldrajzi térkép csupán hangtani tanulságokat tár fel — szóföldrajzi eltérések nincsenek bizonyos fogalmak megnevezésében —, de az is igaz, hogy ilyen szempontból a hangtani céllal felvett kérdések lapjai is rendkívül tanulságosak: szembetűnően mutatják, hogy melyek vagy milyen természetűek azok a fogalmak, amelyeknek megnevezése egységes az egész magyar nyelvterületen. — Azt hiszem, nem kívánok lehetetlent az atlasz

szerkesztőitől, ha a fogalomköri elrendezés következetes megtartására kérem őket.

3. A következőkben a szóföldrajzi (*lex.* jelzésű) lapokhoz fűzök megjegyzéseket.

A) Először azokat a lapokat vegyük szemügyre, amelyeken semmi vagy lényegében semmi szóföldrajzi különbség sem mutatkozik.

1. Minden kutatóponton ugyanaz a lexikai elem jelöli a következő fogalmakat: 1. 'árpa; orge' (minden térkép címszáva franciául is értelmezve van, illetőleg a térképen ábrázolt fogalom franciául is ki van fejezve), 5. 'zab; avoine', 8. 'szem (a búzáé); grain (de blé)', 19. 'muhar; sétaire', 22. 'köles; millet', 53. 'lencse; lentille', 55. 'kapor; aneth doux (fenouil bâtard)', 61. 'reték; radis', 62. 'fokhagyma; ail', 63. 'torma; raifort', 65. 'uborka; concombre', 66. 'zeller; céleri', 67. 'karalábé; chou-rave', 69. 'káposzta; chou', 71. 'saláta; salade', 72. 'spenót; épinard', 77. 'csalán; ortie', 88. 'alma; pomme', 90. 'birs-alma; coing', 91. 'körte; poire', 95. 'cseresznye; cerise', 101. 'dió; noix', 102. 'szőlő; vigne', 111. 'mogyoró; noisette', 112. 'kőkeny; prunelle', 122. 'rózsa; rose', 157. 'kerék; roue', 180. 'kéve; gerbe'. Mindezekben a lapokon tehát az *árpa, zab, szem, muhar, köles* stb. szavak hangtani változatainak földrajzi megoszlását lehet tanulmányozni.

2. Csupán egy-két ponton figyelhető meg lexikai különbség a következő fogalmak megnevezésében: 10. 'szár (a búzáé); tige (du blé)', 30. 'dinnye; pastèque, melon', 36. 'levél (a kukoricáé); feuille (du maïs)', 37. 'gyökere; sa racine (celle du maïs)', 60. 'cukorrépa; betterave sucrière', 68. 'karfiol; chou-fleur', 73. 'sóska; oseille', 75. 'paradicsom; tomate', 85. 'sarjú; regain', 94. 'meggy; griotte, cerise aigre', 97. 'szilva; prune (longue)', 116. 'akác; acacia', 119. 'gyertyánfa; charme', 124. 'ekegerendely; age de charrue', 131. 'ekeszarv; mancheron (da la charrue)', 141. 'ökrös szekér; chariot à boeufs', 148. 'rúd; timon', 154. 'nyújtó; allonge (du chariot)'.

A szóföldrajzi lapoknak több mint negyedrésze (26,7%) a kért fogalom egységes megnevezéséről tanúskodik, a nagyobb rész (28 térkép) teljesen, a kisebb rész (18 térkép) lényegében. Annak szemléltetésére, hogy mit értek ez utóbbi csoporttal kapcsolatban a *l é n y e g é b e n* megszorításán, idézek néhány példát. A 10. térkép egyhangúságát a kiskapusi (Ro-17.) *szál* és a lozsádi (Ro-18.) *szál* tőri meg. A 30. térkép kérdése a görög- és sárgadinnyét egyaránt felöleli, így a lap a *dinnye* szó változatait közli; négy kutatópontról (F-8., 13., 16., 17.) vannak *herbuc* ~ *harbuc* adatok. Ezek kétségtelenül a székelyek idetelepítésének nyelvi következményei; vö. rom. N. *harbúz* 'görögdinnye' (DictRomM. 1964. I, 536). A *levél* hangtani változatait mutatja a 36. térkép. Figyelmet érdemelnek azonban a „Megjegyzések” alatt található adatok, különösen a *sás* (B-34.) és a *sássá* (J-2.); ezekkel kapcsolatban l. a 3. 'levele (a búzáé); sa fauille (celle du blé)' térképet. Kiemelem még a *lapu*-val kapcsolatos megjegyzéseket ezen a 36. lapon. Szóföldrajzilag egységes a 37. *gyökere* lap is. A szórványosan jelentkező *töve* típusú adatokat nem tüntetik fel, minthogy jelentésükben nem azonosíthatók kétségtelenül a kért tárgyval. A megjegyzések közé került a Ju-6. és 9. kutatóponthoz tartozó *töve* adat is, minthogy ott csak ezt jegyezték fel. S végül még egy példa a *l é n y e g é b e n* illusztrálására. A 60. térkép ('cukorrépa; betterave sucrière') egyhangúságát a Romániához tartozó terület egy pontján (Ro-16. Vajasd) feljegyzett *nádmészrépa* tőri meg. Ezzel szemben igen feltűnő az 59. térkép ('marharépa; betterave fourragère') tarkasága. S ha nem volna túlságosan

korai, fel lehetne vetni a kérdést, hogy mivel magyarázhatjuk bizonyos fogalmak megnevezésének egységes voltát, másokénak tarkaságát. Erre a kérdésre alább még vissza fogok térni.

B) A 172 szóföldrajzi térkép legnagyobb része (126 lap) természetesen igen értékes szóföldrajzi tanulságokkal szolgál. Közvetlenül az 1. 'árpa' lap után meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy annak egysége korántsem mutatkozik meg a 2. 'búza; blé' lapon. Nagy területen jelenik meg a *tisztabúza*; ez a *rozsbúza* 'rozs', némely helyen viszont a *kétszeres* 'együttesen vetett búza és rozs' megnevezéssel áll szemben. Fentebb a 36. térképpel kapcsolatban hivatkoztam már a 3. 'levele (a búzáé); sa feuille (celle du blé)' lapra. Itt a *sása*, *sássa* uralkodik, de nagy területe van a *levele* megnevezésnek is. Meglehetősen ismeretes volt eddig is a 'rozs; seigle' megnevezésében mutatkozó különbség; ezt ábrázolja a 4. térkép. Számomra meglepetés a *rozsbúza* (l. a 2. 'búza' térképet és az ahhoz kapcsolódó fentebbi megjegyzést); ennek középpontja a térkép H mezője. Meglehetősen éles határa van a *gabona* területének: nagyjából a csehszlovákiai Bolyk (Bolkovce, Cssh-17.) és a tiszántúli Téglás (P-12.) vonaltól észak-északkeletre. Azonban figyelmet érdemelnek a több nyugati ponton (B-16., 24., 25., 28., Ju-1.) és a Székelyföldön (Ro-9.) is jelentkező *gabona* adatok. A 6. 'gabona; céréale' térkép adatainak gyűjtése során a búza, rozs, árpa, zab együttes nevét, közös megnevezését kérdezték. A köznyelvi *gabona* határa ezen a lapon lényegesen kevésbé éles, mint a 4. 'rozs' lapon. Nyilván a köznyelvi és hivatalos nyelvi megnevezésnek a nyelvjárási szóhasználatba való behatolásáról lehet szó. Figyelmet érdemel a *jószág* és az *élet* földrajza. Az előbbi a Duna mellett magyar és csehszlovák területen, továbbá a délnyugati részen jelentkezik, az utóbbi pedig — a *termény*-nyelvegyesen — nagyjából a *gabona* 'rozs' területén. A 7. 'kalász; épi' térképen is szépen kirajzolódik a *kalász* területe. A legáltalánosabb a *fej ~ fő* megnevezés, de — nyilván köznyelvi hatásra — a *kalász* is előfordul szinte minden kutatóponton.

Természetesen nem áll szándékomban ezt a 126 térképet egyenként bemutatni; alább a C) és D) pontban majd más vonatkozásban kiemelek néhányat. De legyen szabad még egy pár kérdésre itt is felhívnom a figyelmet.

A 9. 'bajusza (a gabonáé); sa barbe (celle de l'épi des céréales)' térkép is több megnevezést tár fel: *szálkája* elsősorban nyugat és kelet, *kalahája* Dunántúl, *toklásza* elsősorban a középső terület, *kalásza* szórványosan mindenütt; egyéb szórványosan előforduló megnevezések is, legritkább talán éppen a *bajusza*. Miért lett mégis *bajusza* a címszó? (L. a 42. térképet.) — A 11. 'anyarozs; ergot de seigle' térképpel kapcsolatban utalok a TESz. *anyarozs* szócikkére. A fogalom megnevezéseként az *anyarozs* 1790, a *rozsanya* 1762 óta adatolható jelenlegi ismereteink szerint. Mindkét kifejezés német mintára keletkezett tükörszó. Mindkettő előfordul az egész nyelvterületen, de a *gabona* 'rozs' területén (l. a 4. térképet) található *gabonaanya* és *anyagabona* is. Figyelmet érdemelnek a szórványosan előforduló egyéb elnevezések; ezek közül kiemelem a *bábfog*-at (P-3., 5., 14., 15.). És ugyancsak figyelemre méltó az is, honnan nincs adat, méghozzá tömegesen: az M mező tiszántúli része, az N mező és a jugoszláviai Vajdaság; ezeken a területeken nem termesztik a rozsot.

Az 'aranka; cuscute' lapján (18. térkép) fontos szótörténeti értékű adat a magyarbódi (Cssh-24.) *áramfánál*. Azt bizonyíthatja, hogy a Meliusnál előforduló *aranyfonálfű* (1578: Mel: Herb. 119: NySz.) valamikor széles elterjedtségű elnevezés volt. Az *aranka* egyébként elsősorban a Dunától keletre

fordul elő. Figyelmet érdemel a *kosz* és a *rüh* elterjedése, továbbá a *fecskefonal* földrajza. — A 35. 'címere (a kukoricáé); ses fleurs staminées (celles du maïs)' térkép egyike a legérdekesebb lapoknak. Engem személy szerint — ha szabad személyeskednem — a *zabja* elterjedése érdekel a legjobban. Ennek megvan egy aránylag összefüggő területe, de találkozunk vele a Duna—Tisza közén, a Duna mellékén és a Dunántúlon is. Eléggé bonyolult szóföldrajzi lap a 43. 'borítólevél (a kukoricacsőé); spathes (de l'épi du maïs)' is. Arany „Tengerihántás” című balladájához, illetőleg a ballada címéhez és Arany nyelvi hiteléhez is fontos adalékokat szolgáltat a 48. 'foszt (kukoricát); il enlève les spathes (du maïs)' térkép. — Igen nagy a lexikai variánsok száma a 64. 'sütőtök; potiron' lapon. A változatok földrajza is eléggé tarka. Figyelemre méltó szóföldrajzi eltéréseket mutat a 78. 'gaz; mauvaise herbe' térkép is. A 87. 'gyümölcs; fruit' lapon a *csemege* földrajza érdekes. Közelebbről is érdemes volna tanulmányozni a 100. 'mézga; gomme (des arbres fruitiers)' lapot. A 104. 'fürt (a szőlőé; teljes); grappe (de raisin; entière)' térkép azt sugallja, hogy a *fürt* — noha nem első vagy valamiképpen minősített változatként az egész nyelvterületen megtalálható; ebben természetesen a köznyelvi behatolásnak lehet szerepe — autochthon elnevezésnek a Duna vonalától keletre, de főleg a Tiszán túlun tekinthető. Figyelemre méltó a *gerezd* földrajza és az a körülmény, hogy a dunántúli *fej* a Romániához tartozó területeken is megjelenik.

A 107. 'egres; groseille à maquereau' térképpel kapcsolatban elsősorban az egyébként sok más lapon is megfigyelhető nyugat-dunántúli — erdélyi egyezésre hívom fel a figyelmet. Ezen a lapon különben szépen kirajzolódik az *egres*, a *tüskeszőlő*, a *csipkeszőlő*, a *piszke*, a *pöszméte* és a *köszméte* területe. Szórványosan persze egyéb megnevezések is előfordulnak. E lappal szemben meglepő egységet mutat a 108. 'ribizli; groseille rouge'. Eltérő adatok persze itt is vannak, de a különbség szembeszökő. S hogy mi a különbség oka, azt nem tudom.

Az ország nagy részén a kisebb és a nagyobb földdarabnak, rögnék más-más neve van. A 137. 'göröngy; motte de terre' térkép a kisebb földdarab elnevezését tükrözi. Ahol a gyűjtésben a másakra is volt adat, azt a szerkesztők jegyzetben közlik. Rendkívül érdekes a köznyelvnek tekinthető *göröngy* földrajza. Világosan kirajzolódik a *rög*, *hant*, *csopot* és *gaj* elterjedése is.

A szekér egyik fontos része a 'juha; sassoire'. Ennek van szentelve a 153. térkép. A *juh* és a *juha* (pontosabban ezek változatai) uralkodnak, szórványosan *-fa* utótaggal is. A megnevezés azonban több ponton a *juh* állatnév etimológiai vonzásába került, így több ponton megjelennek a *birka*, *birke*, *juhocska*, *báránka* adatok.

Nagy változatosságot mutat a 165. 'kocsikenőcs; graisse pour voitures, cambouis' térkép, amelyen főként a *kulimáz* és néhány más szó földrajza érdemel különös figyelmet. A 179. 'marokszedő; javaleur, -euse' lapon a *marokszedő* uralkodik ugyan, de megnevezés-tipológiai vonatkozásban elég sok más kifejezés is van: *félkezes*, *félrészes*, *gyűjtő*, *harmados*, *kettőző*, *markozó*, *szedő*. Egyébként összefüggő területen helyezkedik el a *marokverő* is.

C) Mint fentebb jeleztem, a szóföldrajzi eltéréseket mutató 126 térkép közül kiemeltem néhányat, amelyekről külön kívánok szólni. Először azokra utalok, amelyek főként néprajzi vonatkozásúak, a néprajzkutatók érdeklődésére különösen is számot tarthatnak. (Ezzel persze nem azt akarom mondani, hogy a néprajzosoknak csak az itt említett térképeket kell megnézniük.)

A 136. 'ekelő; cheval de labour' térkép ennek a ma már (illetőleg a

gyűjtés idején is) ritka, nem nagyon használt eszköznek a megnevezéseit tárja elénk. Az eszközt magát ismerem, gyermekkoromban használat, közben is láttam, de már nem emlékszem, hogy falumban, Hosszúpályiban (P-15.) mi a neve; ezen a gyűjtőponton az *ekelő* hangtani változatait találjuk a térképen. — Még fontosabb az egyes tárgyak, eszközök típusbeli különbsége a nyelvterület különböző részein. Az ilyen különbségnek megnevezésbeli következménye is szokott lenni. Az atlasz szerkesztői nemcsak a nyelvi különbségeket közlik a térképeken, hanem a megjegyzésekben a tárgyi különbségekre is felhívják a figyelmet. Néhány példa a szekér részeinek megnevezéseivel kapcsolatban: A 144. 'az oldal felső fája; barre horizontale formant le haut de la ridelle' és a 145. 'az oldal alsó fája; pièce de bois formant la base de la ridelle' térkép adatainak értékeléséhez szükséges tudnunk, hogy a szekéroldal e részének megnevezése többnyire eléggé bizonytalan. A felső és alsó oldalfal megkülönböztető elnevezései gyakran alkalmi jellegűnek látszanak. Egyes területeken maga a szekéroldal is ritka; vagy deszkát, vagy kast használnak helyette. Tárgyi különbségekkel kell számolnunk a 147. 'saroglyatartó; crochet du cul de chariot' és a 151. 'felhérc; volée (d'un chariot)' térkép nyelvi adatainak értékelésében is. A 'felhérc' lappal kapcsolatban egyébként feltűnő a lexikai egység. Több kutatóponton fordul elő *csatlás* a szekér eme részének megnevezéseként. A szekérnek az a része, amelynek neve az én nyelvjárásomban *csatlás*, látható a gyűjtés során használt rajzon, de nincs hozzárendelt szám, tehát nyilván nem kérdezték, vagy ha kérdezték, a közzétételre szánt anyagból kihagyták.

A 172. 'gyeplő; rènes, guide' térképen a Dunántúl, a középső területen és a Tiszántúl déli részén *-szár* utótaggal jelentkező megnevezéseket találunk. Ezekkel kapcsolatban jelzik, hogy nem mindig sikerült megnyugtató módon tisztázniuk, hogy ezek a gyeplő egészére vonatkoznak-e, vagy pedig csak a gyeplőnek az elágazásig tartó részére. — Lényegesebb eltérések tapasztalhatók a járom részeinek megnevezésében, minthogy az ország egyes részein a szarvasmarhák fogatolása nem általános. Ezeken a részeken, ha magát a jármot ismerik is, a részek megnevezése erősen bizonytalan (1. a 174–178. térképet).

A 182. 'kereszt; tas de gerbes; dizain' lap adatainak megértéséhez szükséges szem előtt tartani a következőket: A kévék keresztbe rakása vidékenként erősen különbözik a kévék száma tekintetében. Ezenkívül van olyan terület, ahol külön neve van a két legkisebb egységnek, sőt a több egységből álló sornak is. Erre a térképre a legkisebb egység elnevezése került, a benne foglalt kévék számának feltüntetésével. A nagyobb egységek megnevezését pedig jegyzetben közlik. — Néprajzi, közelebbiől a munkaművelésben, illetőleg a munkaeszközök közötti különbségben rejlő okai lehetnek a 'polyva; glume, bale' és a 'törek; menue paille' (190. és 191. térkép) fogalmának és megnevezéseinek keveredésében.

D) Az atlasz kérdései között szerepel néhány olyan fogalom is, amely — különféle okokból — nem ismeretes országszerte. Ezekben az esetekben nem a tárgy, eszköz típusának különbségéről van szó elsősorban, mint az előbbi C) pontban említett példákban. — Így a 'hajdina; blé noir, sarrasin (Fagopyrum)' (21. térkép) a nyelvterület nagy részén nem ismeretes. A meglevő elnevezések három fő típusba sorolhatók: *hajdina*, *pohánka*, *tatárka*. Azokon a területeken, ahol nem ismerik a növényt, szórványosan fel-felbukkan egy megnevezés. Azt hiszem, ennek magyarázata abban rejlik, hogy a régi nép-

iskolai olvasókönyvekben volt egy olvasmány erről a növényről, és a gyűjtő-alanyok ennek halvány emlékeként adtak választ a feltett kérdésre. — Sok kutatópontról nincs adat a 120. 'égerfa; aulne' térképen, minthogy magát a fát nem ismerik. A hazai területen a Duna vonalától keletre a 'nyomórúd; barre fourragère' fogalma (166. térkép) lényegében ismeretlen. Ugyancsak nagy területről nincs adat a 'kévekötfő; instrument de bois pour lier les gerbes' megnevezésére (181. térkép), minthogy maga az eszköz ismeretlen. Ahol megvan, bizonyos különbségek megfigyelhetők az elnevezésben.

4. Legszívesebben minden térképlap bemutatására vállalkoztam volna. Jól tudom azonban, hogy ez lehetetlen. Majdnem hogy lehetetlenebb összefoglaló és értékelő áttekintést adni. Kétségtelen, hogy a magyar dialektológiai kutatások új fellendülése, új virágkora fogja követni az atlasz megjelenését. Ez azonban természetes, hiszen a nyelvátlasz a legszervezettebben végrehajtott nyelvjáráskutató munka terméke, de egyszersmind a nyelvjárástani vizsgálatoknak is talán a legmagasabbrendű munkaeszköze. Óriási szerencséje a nyelvtudománynak — és még számos más tudománynak —, hogy az atlasz munkaközössége és szerkesztői lemondtak arról a csábításról, hogy az adatokat interpretálják. Így számtalan sok szempontból felhasználható adattárat adnak kezünkbe, amely ezer év múlva sem avul el; úgy számtalan sok szempontból használhatatlan lett volna, az interpretációk pedig előbb-utóbb elavultak volna.

A dialektológia mellett a nyelvtudomány egyéb ágai közül a szótani kutatásokat emelem ki, mint amelyekre a nyelvátlasz döntő hatással lehet.

Azt, hogy az etimológiai kutatásban, egyes etimológiák helyességének meghatározásában a szóföldrajzi tényeknek fontos szerepük van, hosszú idő óta hangsúlyozzák a kutatók. Nyilvánvaló, hogy egy Felső-Tisza melléki és csak onnan adatolt tájszó nemigen lehet szlovén eredetű. De más vonatkozásban is fontos, általános nyelvészeti szempontból is igen érdekes kérdéseket vetnek fel az atlasz szóföldrajzi lapjai. Mi az oka annak, hogy országosan ismert fogalmak megnevezése bizonyos esetekben országosan, illetőleg az egész nyelvterületen egységes, bizonyos esetekben jól körülhatárolható területekhez köthetők az egyes megnevezéstípusok, bizonyos esetekben csak a különbségeket tudjuk regisztrálni, de ezeket a különbségeket nem tudjuk földrajzilag is jól körülhatárolni? Az okok nyilván különbözők, s ha az atlasz a jelenségre felhívja a figyelmünket, meg kell próbálnunk felderíteni ezeket az okokat. Azt hiszem, hogy sok esetben könnyebben találunk magyarázatot a különbségre, mint az egységre. Például a kukorica (21. térkép) megnevezésének földrajzi különbségeit (*kukorica, tengeri, málé, törökbúza*) könnyebb megokolni, mint a saláta (71. térkép) szóföldrajzi egységét. Nyilván ismét más okra vezethető vissza a marharépa (59. térkép) megnevezéseinek feltűnő tarkasága és a cukorrépa (60. térkép) elnevezésének feltűnő egysége. — A jövő kutatásai dönthetik el, hogy ezekben a tényekben milyen szerepe van a szó történetének (mióta része az illető szó a magyar szókincsnek?), és milyen szerepük van történeti-gazdaságtörténeti mozzanatoknak.

Befejezésül csak ennyit: nagyon sajnálom, hogy az atlasz munkálatainak csak a kezdeti szakaszában vehettem részt; nagyon örülök, hogy az atlasz első kötetéről itt írhattam, és nagyon várom a következő köteteket. Ezekben néhány többletet szívesen látnék: több üres munkatérképet (ilyen most egy van) és több átlátszó papírra nyomott térképet (ilyen most egy sincs).

PAPP LÁSZLÓ

A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig

1. A TESz. I, 1152 szerint e szavunk valószínűleg ótörök eredetű. A „valószínű” minősítés magyarázatául ezt olvassuk: „Az egyeztetésnek némi nehézsége az, hogy csupán az oszmán-törökből mutatható ki a 'gyopár' jelentés, a többi török nyelvben pedig erős illatú növényt jelöl a szó. A gyopár viszont nem illatos növény.” Korábban GOMBOCZ fenntartással élt az etimológiával szemben, mert a szó növénynévként nem volt kimutatható a törökből; ezúttal, úgy látszik, már csak a növény illata a vita tárgya.

Az eredetitől eltérő módosított fogalmazás lektorálásom után került a címző szövegébe, s azt az imprimalás előtt nem láttam. Minthogy nem annyira arról van szó, hogy a régi fenntartás lényeges oldaláról átbillent a lényegtelenre, hanem inkább arról, hogy sorozatos félreértésekkel van dolgunk, hasznosnak látszik, hogy a *gyopár* törökből való származtatásához néhány megjegyzést fűzzek.¹ Mondanivalómat a következő három — így vagy úgy lényegét érintő — kérdésre kívánom összpontosítani:

A) Csakugyan nincsen illata az oszmán-török 'gyopár'-nak?

B) Illatos vagy illat nélküli virág-e a magyar 'gyopár'?

C) Az erősen illatos török 'gyopár' periferiális helyzete a török szókészletben és ennek néhány tanulsága török jövevényszavaink szempontjából.

2. A kérdéses oszmán-török szó a köznyelvben ismeretlen, az egyik nyelvjárásból idézte HASAN EREN (Régibb és újabb török jövevényszavak a magyarban: MNY. XXXIX [1943.], 359) mégpedig a török tájzótár alapján (Söz Derleme Dergisi II [Istanbul, 1940.], 793): *ipar* 'dikenli bir otun sarımtırak bir çiçeğidir ki dağların kar düşmiyen yerlerinde yetişir ve kuruduğu zaman uzun müddet kokusunu kaybetmez (Alanya „Antalya") [egy tüskés fű sárgás virága, amely olyan helyeken terem a hegyeken, ahol hó nem esik, és ha kiszárad, hosszú ideig nem veszti szagát]' (a ritkítás tőlem való).

A hivatkozott példából HASAN EREN nem arra következtetett, hogy az oszmán-török *ipar*-nak éppúgy nincs illata, mint a magyar *gyopár*-nak, ellenkezőleg, ezt írja: „A magyar *gyopár* szó régi jelentése — közismerten — 'különféle erősszagú növény'. A török *yipar* szó 'erősszagú növény' jelentésére eddig nem volt adatunk. A török szót 'növény' jelentésben sem ismertük.”

3. HASAN EREN helyesen értelmezi a magyar szót, nyilván BÁRCZI nyomán, aki szerint (SzófSz. 104) a *gyopár* régi jelentése 'különféle erősszagú növény'. BÁRCZI sem tévedett, hiszen ő is megnézte forrásait, elsősorban persze a NySz.-t. De megtette ugyanezt már MUNKÁCSI BERNÁT is, akitől az etimológia mai formájában származik (Ung. *gyopár* 'Edelweiss': KSz. XVII, 234–6). Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar szó régi és mai jelentése közt ellentmondás van. Ez az ellentmondás — növénynévről lévén szó — sem nem meglepő, sem nem példátlan.

Terepkutatásaim során, főleg Afganisztánban és Perzsiában, szógyűjtés

¹ Magyarázták a *gyopár*-t belső keletkezésű szónak is. FISCHER (= HALÁSZ) IGNÁC (Ritkább és homályosabb képzők: Nyr. VII [1878.], 62–3) a *gyaponik* 'gerjed, lángra gyúl' (eredete ismeretlen: TESz. I, 1121) származékának tekinti. Az etimológiát hallgatólagosan elfogadta MELICH JÁNOS is (A *határ* szóról: MNY. XXVI [1930.], és szélesebb körben népszerűsítette RAPAICS RAYMUND (MagyVir. 14). A származtatás hangtani és jelentéstani okokból elfogadhatatlan.

közben gyakran tapasztaltam, hogy az állattartó nomádok és félnomádok kitűnő botanikai ismereteik ellenére olykor ugyanazt az elnevezést több növény meghatározására is használják, külső hasonlóság (alak, szín, illat stb.) alapján. Érdekes megfigyelni, hogy a névátvitel nemcsak azonos nemzetségen belül lehetséges az egyes fajok közt, hanem a magasabb kategóriák között is előfordul. Nagy számmal lelünk hasonló ingadozásra példákat a mongol népi botanikában is (vö. V. I. GRUBOV, Konspekt flory Mongoljskoj Narodnoj Respubliki. Moskva, 1955.).

A botanikai elnevezéseknek ez a játéka még szélesebb skálán jelentkezik, ha azt az egész török nyelvterületen, valamennyi török nyelvben kísérjük figyelemmel. Világos, hogy a szemantikai approximatio fokozottabb mértékben érvényesül nyelvi átvételek alkalmával.

Növényneveink kutatása során mindezekon felül számolnunk kell egy sajátosan hazai hibaforrással. Botanikai kutatásaink első szakaszában bizony nem egyszer megesett, hogy orvos-botanikusaink az egyes növényeket tévesen kapcsolták össze magyar növénynevekkel. Közismert tény, hogy amikor LINNÉ első magyar követői a magyar flórát megpróbálták az új rendszer szerint meghatározni és leírni, gyakran követtek el e fajta hibákat. Így lett DIÓSZEGI és FAZEKAS tévedése folytán a *magyal*-ból *Ilex aquifolia*, holott az *Quercus lanuginosa*, a *harasztfa*-ból *Ostrya*, bár az *Ulmus* stb. Vö. GOMBOCZ ENDRE, A magyar botanika története (Bp., 1936.), 19.

4. A magyar (és török) *gyopár* botanikai összefüggéseinek felderítése céljából nem árt egy pillantást vetni azokra a családokra és nemzetségekre, amelyekkel eddig valamilyen okból kapcsolatba került. Ilyen család voltaképpen csak kettő van Soó—JÁVORKA rendszerében, a 62. és a 82., de mindegyiken belül több bennünket közelebből érintő genus-szal kell számolnunk.¹ Ezek a következők:

62. család. *Labiatae* — *Jakosak*. Az idetartozó növények felszínén kellemes, sőt erős illatú illó olajat termelő mirigyek vannak. Drogként használják és ételízesítő fűszerül szolgálnak. (Vö. TermTudLex. I, 68.)

V. (genus) *Lavandula* L. — *Levendula*. A nyílás előtt gyűjtött virág *Lavandulae flos* néven drog. A friss virágban 0,8, a szárazban 1,5—2% illóolaj, 12% cseranyag, azonkívül keserűanyag, glikozida, sapomin, gyanta van. (JÁVORKA SÁNDOR—Soó REZSŐ, A magyar növényvilág kézikönyve, I [Bp., 1951.], 510.)

XXIII. *Satureja* L. — *Pereszlény*. (I. m. I, 523—4.)

XXIV. *Hyssopus* L. — *Izsóp*. Virágzás előtti hajtása drog. Van benne 1,3—0,9% illóolaj, cseranyag, glikozida, almasav, gumi, gyanta, hyssopin. (I. m. I, 524.)

XXV. *Majorana* Mill. — *Majoranna*. *Majorana hortensis* Mönch (*Origanum Majorana* L.). Virágzás előtt drog; 0,7—1% illóolaj, cseranyag, keserűanyag, pentosanok. Fűszernövény is; levele 1,5—2% illóolaj. (I. m. I, 525.)

XXVI. *Origanum* L. — *Szurokfű*. Virágzó hajtásvégei drogot adnak

¹ Az új (1967 óta) Soó REZSŐ-féle rendszerben a családok másképpen helyezkednek el; vö. TermTudLex. IV, 687—92. Az új rendszeren alapul Soó REZSŐ, A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I—III (1964., 1966., 1968.; a mű hat kötetből áll majd). E nagy művet, melyből különben a Fészkeseket tárgyaló rész még nem jelent meg, s amely nem tartalmazza a gyógyszerészeti megjegyzéseket, dolgozatunkban nem vehettük figyelembe, helyette a korábbi Soó—JÁVORKA kiadásra támaszkodunk.

(*Origani herba*); 0,2–1% illóolaj, cseranyag, keserűanyag. (I. m. I, 525.) Egyéb nevei: feketegyopár, gyapor, gyopár, balzsammag, kasbók, murvapik, szárazfű, szűfű, vadmajoranna, vargamajoranna (CSAPODY VERA—PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára [Bp., 1965.], 184).

XXVII. *Thymus* L. — Kakukfű. Drog. (I. m. I, 525–8.)

XXVIII. *Lycopus* L. — Peszérce. (I. m. I, 528.) Egyéb nevei: gyopár-tapló, vízigyopár, cigányfű, farkaslábfű, kínafa, vízipemete, vízipeszterce (CSAPODY—PRISZTER i. m. 152).

Egyéb jól ismert genusai: rozmaring, pemetefű, repkény, zsálya, menta, bazsalikom, pacsuli.

82. család. *Compositae* — Fészkesek. I. alcsalád: *Tubuliflorae* — Csövesvirágok.

X. *Filago* L. — Penészvirág. Faj: *F. arvensis* L. — Mezei penészvirág. A levelek hosszú lándzsásak, a növény vastagon fehéren gyapjas (Soó—JÁVORKA II, 667). Egyéb neve: mezei gyopár (CSAPODY—PRISZTER i. m. 130).

XI. *Antennaria* Gärtn. — Macskatalp. Fészekvirágzata *Pediscati flos* (*Gnaphalii flos*) nevű drogot szolgáltat; tartalmaz keserűanyagot, gyantát, phytosterint, cseranyagot és nyomokban illóolajat. (I. m. II, 666.) Egyéb neve: macskagyopár, parlagigyopár, szövőfű (CSAPODY—PRISZTER i. m. 122).

XII. *Leontopodium* R. Br. — Havasi gyopár. A növény vastagon fehéren gyapjasmolyhos. Sziklakerti dísnövény. Nem illatos. (I. m. II, 667.) Egyéb nevei: gyopár, csillagvirág, havasi hófehérke, szeménikvirág, sziklagöngye (CSAPODY—PRISZTER i. m. 78).

XIII. *Gnaphalium* L. — Gyopár. Szintén illat nélküli. Fajtái: erdei gy. (*silvatum* L.), iszapi gy. (*uliginosum* L.), halvány gy. (*luteo-album*). (I. m. II, 667.)

XVI. *Helichrysum* Mill. — Szalmagyopár. Fajtái: a) kerek szalmagyopár (*H. petiolatum*): a levelei majdnem kerek, fehér-molyhosak, a fészkek tejfölféhr. Főleg szegélynek ültetett kerti félcserje (*Gnaphalium lanatum* hort.); b) homoki szalmagyopár (*H. arenarium*). Évelő, fehérésszürkén gyapjas növény; a fészkek kénsárgák, később sötétsárgák. Nyíló fészkei *Helichrysi flos* néven drogul szolgálnak. Tartalmaz illóolajat, cseranyagot, keserűanyagot, talán sterineket is. (I. m. II, 668.) Egyéb nevei: pusztagyopár (Kiskunság), sárgagyopár, homoki szalmagyopár, homoki bársonyvirág, sárgaszalmavirág, málvirág, molyfű, molyűzőfű (CSAPODY—PRISZTER i. m. 174).

5. Ami a *gyopár* szó történetét illeti, legrégibb köznévi előfordulásait a szójegyzékek szolgáltatják: 1395 kör.: *gyopar* 'secat[us]' (BesztSzej. 375); 1405 kör.: *gopar* 'cicadus' (SchlSzej. 881); 1435 kör.: *gabor* 'secad[us]' (SoprSzej. 212). A latin szó értelmezése kezdettől fogva vitás, minthogy maga a szó a másolások során torzított alakban hagyományozódott ránk. SZAMOTA a *cicades* alakból indult ki, amelyet DIEFENBACH szótára alapján 'Hauswurz; fűfű, borsos szaká'-nak értelmezett, ami nem más, mint a *Sedum acre* — Fűfű. FINÁLY a romlott alakok mögött a középkori *Stoechas*-ra gyanakodott, csakúgy mint RAPAICS (MagyVir. 15). Ez utóbbi szerint *Stoechas*¹ ugyanaz, mint

¹ A *Stoechas*, többes szám *Stoechades*, ma *Hyères* egy Marseille közelében fekvő szigetcsoport neve; szerepel e szigetcsoporton termő több illatos ajakos és fészkes növény elnevezésében is. Vö. CALEPINUS (1585.): „*stoechas* — *Sthoeias zigeđen term ő fw*” (MELICH 298); MA. 1611., 1621.: „*Stoechades*: Három Bigetec, közel Massiliahoz; *stoechas*: Fűnec neve”; MÁRTON. 1818.: „*Stoechas*, sc. insula, Plur. *Stoechades* scil. insulae ad litus Narbonense Galliae, hodie: Isle de Hieres. 2) i. e. *Lavandula*

a mediterrán *Helichrysum Stoechas* és a magyarországi gyapjas levelű, sárga, szalmás fészű *Helichrysum arenarium*, azaz a sárga gyopár. Ugyancsak RAPAICS szerint (i. m.) azonban 1583-ban a *Stoechas* BEJTHE ISTVÁN nomenclatorában tévesen még a *Sedum minus claustricum*-ot, vagyis a *Sedum acre*-ot jelenti.

A 'sárga gyopár'-ra vonatkozó többi fontosabb adat: 1577 kör.: „E melle fêz Maŷoranat vyzben es *Sarga gjoparth*” (OrvK. 9); „Malwath, Apromalwath, vjolat, añ M. j. s. zekfweth, *Sarga gjoparth* añ M. s. vyzjteoknek vjragath” (i. m. 24); „Bakfweth, *Sarga gjoparth*, zekfwet, Maŷoranath, chýnalý Sakeýoban” (i. m. 91); „*Sarga gjoparth* tery megh téd az Nýelwre” (i. m. 123); „*Sarga gjoparth* chýak az vjragat, feozd meg Borban” (i. m. 307); stb. (14, 195, 451); 1584: 'sedum minus causticum' (Beythe: Nom. 8 [Hauswurz]: NySz.); 1588: „Reð fiu, auagy *sarga gyopar*” (Frank: HasznK. 18: NySz.); 1595: „Az *sarga gyoparnak* az viragat borban id meg, gyakran farsabasokat és tókösöket gyogit” (BeytheA: FivK. 106: NySz.), „*sarga gyopor* [így] arany viraga fyu barsony zinű az viraga” (i. m. 105n: NySz.).

A régi adatok másik nagy csoportja a 'fekete gyopár'-ra vonatkozik: 1470 k.: *fekete gyopar* ['origanum'] (CasGl. 64); 1577 kör.: „zékfwet, Sarke-repeth, Salýat, Cýombort, Maýorât, *Fekete gjoparth*, Lomentath, Borffweth, fonnýas meg vyzben ” (OrvK. 42); „Kaproth es *fekete gjoparth* teorý megh” (i. m. 71); „*Fekete gjoparth* egess megh es têrd porra” (i. m. 83); „*Fekete gjoparnak* koroýath, fêzd êzwe borban” (i. m. 913); „*Fekethe gjoparth* igýal borban” (i. m. 185); „Iften faját, *Fekete gjopart*, Lo mentath, mýnd ez harom felebeol vagý ket nehezekeoth” (i. m. 335); stb. (14, 50, 91, 94, 106, 107, 121, 131, 134, 172, 235, 262, 293, 322, 401, 413, 428, 592, 609, 611, 622, 646); 1584: „*fekete-gyopár*: *origanum silvestre*” (Beythe: Nom. 6; *origanum*. Nom.² 45 [dosten]: NySz.); 1588: „*Fekete-gyopar* leuele virágostul 8 lat” (Frank: HasznK. 19b: NySz.); 1595: „Ha az isopot *fekete gyoparral*, figeuel ôzue temperalod, vizi korsagot gyogit” (BejtheA: FivK. 68: NySz.); 1647: „*Fekete gyopár* szabasu fű, máj gyógyito fű: *ageratum*” (Major: Szót. 20: NySz.); 1667: *gyopár-fű* [*origanum*; *wolgemut*]: „Isopot eszik a retekre vagy *fekete gyopár* fűvet” (Lipp: PKert. II, 166: NySz. I, 1022); 1673 (1643): „Kertiek: az isten-fája, mely nöstény és him, pápa fű, *fekete gyopár* szabásu fű” (Com: Jan. 25: NySz.), „Meleg természetuek: *fekete gyopár*, erdei vad kőmény” (i. m. 26: NySz.); 1680: „Szurok fű, mellyet szű-fűnek és *fekete gyoparnak* is hívnak” (PP:PaxC. 16: NySz. I, 1031); 1702: „Mikor a gólya megsebesítettik, menten *fekete gyopár* és bolha fűvet keres, azt teszi a sebre s meg-gyógyul” (Misk: VKert. 236: NySz.); 1767: Szűfű, *fekete-gyopár*: oritis; *fekete-gyopár*, szű-fű, szurok-fű: *origanum* (PP.I.: NySz.); MÁRTON. 1807.: „*Gyopár* 1. Fekete gyopár; szűrfű, varga majoránna, die gemeine Dosten. 2. Sárga gyopár, die Rheinblume. *Gnaphalium Stoechas*” (575–6):

1708, 1767: Jó szagú gyopár: *stoechas* (PP.I., PP.I.: NySz.).

Vörös gyopár: 1557 kör.: „Ifopoth, Fekete es veorês *gjoparth*, añ 3, j, tegý hozza az meny vjáz eleg” (OrvK. 315).

Stoechas, L. *spikinard*; der Spikinard.” G. C. WITTSTEIN, Etymologisch-botanisches Handwörterbuch (Ansbach, 1852.) 847: „*Stoechas* T. (Labiatae). Nach den Stoechaden (jetzt hierischen Inseln) benannt; die Pflanze kommt aber auch sonst im südlichen Europa vor. — *Stoechas* (Compositae). Wie vorige Gattung. Art von *Gnaphalium*.” Érdekes még: A. LEMÉE, Dictionnaire descriptif et synonymique des genres de plantes phanéroganes VI (Brest, 1935.), 827: „*Stoechas* Tourn. = *Lavandula* Tourn. ex. L.”

Az eddig felsorolt jelentéstani kategóriák valamelyikébe tartoznak: 1702: *gyopár* (Misk: VKert. 336); 1604 (1621): *gyopár*: *stoechas citrina* (MA: NySz.; valószínűleg ez a sárga gyopár); 1578: *gyopár*: *oraganum* (Mel: Herb. 115: NySz.; *oraganum* olv. *origanum*; a fekete gyopárról van szó).

6. Valamennyi idézett adat illatos növényt jelent: illatos a fekete-gyopár, az a jószagú gyopár, sőt az a sárga-gyopár is, valamint a szorosabb meghatározás nélküli gyopárelőfordulások is. A régi adatok közt nincs egyetlen egy sem, mely a ma ismert illat nélküli gyopárra vagy éppen a havasi gyopárra volna vonatkoztatható. Vajon miért? De beszéljen a botanikus RAPAICS RAJMUND (MagyVir. 19): „A XVIII. század vége felé BENKŐ JÓZSEF, aki elsőnek kísérte meg LINNÉ rendszerét átültetni a magyar botanikába, a *Gnaphalium* növénynevezettség magyar nevéként javasolta a gyopárt és ezzel gyopárrá lett a botanikában mindaz a növény, amelyeket LINNÉ a *Gnaphalium* nemzetségbe foglalt össze. Így született meg DIÓSZEGIÉK fűvészkönyvében a sokféle gyopár, közöttük a »havasi gyopár« is, amely később egészen lefoglalta magának a közhasználatban a gyopár nevet.”

DIÓSZEGIÉK erőfeszítését tökéletes siker koronázta: a mai köznyelvben az ÉrtSz. II, 1113 már csak (1) 'havasi gyopár' és (2) 'gnaphalium' nevéként ismeri. Érdekes, hogy a botanikusok, bár jól ismerik e növénynevek történetét, már maguk sem képesek szabadulni a mai szóhasználatától: a TermTudLex. (III, 18) az említett két jelentésen kívül harmadikként megemlíti még a 'szalma-gyopár' (*Helychrysum* = sárga gyopár)' értelmezést is, de CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 72 csak a 'Gnaphalium' és 'havasi gyopár' jelentésről tud, az eredeti értelmezést idéző 'szurokfű (= fekete gyopár)' elé odafűzi a tilalmazó fekete háromszöget, hogy ebben az értelemben „semmiképpen se használjuk, sőt lehetőleg irtsuk ki nyelvünkéből”. A „kiirtás” gyakorlatilag megtörtént.

7. Ilyen körülmények közt magától értetődik, hogy a szó tulajdonnévi előfordulásainak eddigi értelmezése módosításra szorul. Ezúttal is az történt, amit GOMBOCZ E. számos példával igazolt (i. h.), hogy tudniillik a szó jelentését „későbbi szótárak és növénytani munkák alapján az Oklevélszótár rosszul határozta meg”.

A szó tulajdonnévi előfordulásai különben kronológiai okokból igen tanulságosak: 1346: „Monticulum *Gyparthew* nominatum” (Oklsz.); 1471: „Ad montem *Gyparthew* vocatum” (uo.); 1493: „Ad facies dicte vinee in promontorio *Gyoparos*” (uo.); 1494: „In monte *Gyoparos*” (uo.); 1346/1405: „montem *Gyaparus* nominatum” (MNy. X, 80); 1497: „ad quandam vallem *Gjaparos* appellatum” (uo.).

8. A török és a magyar szó jelentéstani egyezése kifogástalan: a törökben ugyanúgy illatos növényeket jelent, mint a XV—XVIII. századi magyar adatokban. Feltűnő azonban, hogy a szó a törökben — ebben a jelentésben — felettébb gyéren adatolható, bár nem az oszmán-török adat az egyetlen.

Egy kazáni tatár adat torzított formában hagyományozódott ránk: „p'r'садовый иссонъ (паст.); kerti? (növény)” (BUDAGOV, Sravn. slov. tureckotatarskich neregij I, 6). Ez az adat tovább vándorolt RADLOFF nagyszótárába (I, 613): *apar* 'Name einer Blume'. A virágot, illetőleg növényt közelebből is meghatározhatjuk: иссонъ ugyanis sajtóhiba иссопъ helyett, azaz BUDAGOV értelmezése magyarul 'kerti izzóp (növény)'. Az *izzóp*-ról (Hyssopus L.) fentebb már szóltunk, mint a *gyopár* körébe tartozó illatos növények egyikéről.

A szókezdő *a*-t az *elif* fölé írt *medda* látszik biztosítani. Az *apar* < *ipar* a kazáni tatárban meglehetősen szokatlan, még akkor is, ha idegen nyelvjárásból magyarázzuk. Meglehet, hogy másodszor is megtréfált bennünket a sajtóhiba koboldja, és tévedésből került a *medda* az *elif* fölé; ez esetben a szót egyszerűen *ipar*-nak vagy *ipar*-nak olvashatjuk. Az *apar* (*ipar*) BUDAGOV idejében is nyelvjárási alak lehetett, a kazáni tatár mai forrásaiban ugyanis semmilyen változata nem ismeretes.

Másodikként szólnék az oszmán-török *ipar*-ról. Ezt az alakot déli türkmén, vagy ha tetszik, azerbajdzsáni nyelvjárási sajátosságok jellemzik: a szókezdő *y*- [= *j*] hiánya, palatalis *i* a velaris *i* helyett. Kár, hogy ez idő szerint sem a mai azerbajdzsáni nyelvjárásokból, sem a türkménből nem mutatható ki, sem ebben a hangalakban, sem ebben a jelentésben. Az oszmán-török szó különben alighanem a sárge-gyopárnak valamelyik változatát képviseli.

Harmadik adatom az afganisztáni özbek nyelv kipszak típusú kongrat nyelvjárásából származik. A szót *ĵepar* alakban jegyeztem fel. Közlöm, Üsejn szerint a szónak közismert 'pézsmá-illat' jelentése mellett 'egy virág (*yák gül*)' jelentése is van; a szónak sajnos nem ismerte tádzsik megfelelőjét, és a virágot közelebből nem tudta meghatározni. Hozzáfűzte azonban, hogy a helyet, ahol ez a virág nő, *ĵeparlâ*-nak nevezik (mutatis mutandis, ez a szó a magyar *gyopáros*-nak felel meg).

A törökből jövevényszóként átkerült a perzsába: *ipār* 'thymium, al. origani species, satureja C. thyme, wild marjoram Shakspeare' (VULLERS, *Lexicon Persico-Latinum* I, 65); *ipār* 'thyme, sweet marjoram' (STEINGASS, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* 12); 'душица; origanum vulgare' (BUDAGOV i. m. II, 347). A jelentések a már jól ismert körben mozognak: 'kakukfű', 'szurokfű v. fekete-gyopár egy fajtája', 'pereszleny', 'vad majoránna, édes majoránna'. A perzsa alak egy déli türkmén típusú török szó átvétele. Vö. G. DOERFER, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* II, 2; hozzáfűzött megjegyzéseim: *Acta Or.* XXI, 179–80.

9. Ugyanez a szó — más szemantikai tartalommal — a törökségen belül széles körben ismeretes. Eredeti jelentése 'illat', 'erős, kellemes illat', periferikusan, különösen kölcsönzésben 'erős, kellemetlen szag'. Másodlagos jelentése hasonlóképpen széles körben van elterjedve: 'mosusz [= pézsmá]-illat', 'a pézsmát tartalmazó zacskó', végül maga az állat, a legtöbbször 'pézsmacickány'. Jelenti ritkábban az 'ámbra'-t, 'ámbra-illat'-ot is. Mint ismeretes, bizonyos állatok, így a pézsmá-szarvas (*Moschus moschiferus*), ez a Közép-Ázsiában elterjedt agancstalan kérődző hímje a hasán levő pézsmá-zacskóban váladékot választ ki, amely frissen vörösbarna színű, puha anyag, megszáritva feketésbarna és szemcsés. Más állat is választ ki pézsmát, így a pézsmacickány vagy dezmán (*Myrgala moschata*). Az ámbra bizonyos cetfajta viasszerű illatos anyaga. (Vö. *TermTudLex.* I, 188–9, V, 222–3.) Közismert, mily fontos szerepet játszottak az illatszerek, köztük különösen a pézsmá Közép-Ázsiában és Elő-Ázsiában már a mohamedán korszakot megelőző időkben. A pézsmá mint illatszere a VII. századtól kezdve rendszeresen eljutott Kínába is (vö. E. H. SCHAFER, *The Golden Peaches of Samarkand* 157–60).

A régi török adatokat gyakran gépiesen a későbbi 'pézsmá' értelmezéssel kapcsolják össze; a belőlük adódó problémák érzékeltetésére — részletes taglalásuk helyett — most csupán két példát idéznék. A szó legrégebbi ma ismert adata a 735-ből való Bilgä qayan-féle rovásírásos felirattól származik, mégpedig igen érdekes *yipar* [*yipar*] alakban, jelentése feltehetőleg '(állati

vagy növényi) illatszert'. A temetési szertartásra érkező kínai követek aján-dékainak felsorolásában olvassuk (déli oldal, 11. sor): *yoy yipariy kälürip tikü birti*; ezt THOMSEN előbb (MSFOu. V, 130) így fordította: „Ils apportèrent du musc (?) pour les funérailles et le placèrent” (szemben RADLOFF „die Trauergeräte”, illetőleg „die Grabzieraten” értelmezésével; vö. i. m. 185: 111), majd „sie brachten Leichenkerzen (?) und stellten sie auf” (ZDMG. LXXVIII, 158). Legújabban TALAT TEKIN (A Grammar of Orkhon Turkic. 1968.) így magyarázza: „They (also) brought scented candles (?) for the funeral and set them up for us” (279); ugyanezt a *yipar* szót viszont a szó-jegyzékben (403) 'musk, scent'-nek értelmezi.

Hasonló probléma jelentkezik az ujjur receptekben előforduló *yipar*-ral kapcsolatban. E receptek egy vagy több recept-könyvből származnak, amelyeket nézetem szerint a mongol korban (XIV. sz. kör.) fordítottak indiai, esetleg iráni eredetiből. Íme: *yana kürküm qonaq mini yipar bor birlä içz-ün yaraşur* „Oder sie soll Safran, Hirsenmehl und Moschus mit Wein trinken, dann wird es gut” (G. R. RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren I, 10: 94) | *yana am künçit yayi yipar birlä az-qi-a yilidip burun[-qa] qodsar kidär* „Ein anderes Mittel: wenn man mit Moschus gemischtes Sesamöl etwas erwärmt und in die Nase einführt, so werden (die Kopfschmerzen) verschwinden” (I, 12: 160—1) | *qulyaq tikiläsär · uskada (·) livang (·) qabaq qu-a-si · yipar · tağıru yumurdaqasi birlä tüz qilip* . . . „Wenn das Ohr saust, so nehme man *uskada*, Caryophyllus aromaticus, Kürbisblüte, Moschus und Hühnerei zu gleichen Teilen . . .” (II, 12: 92—3) | *qabaq qu-a-si · yipar · künçit yayi bilän qayındurup qulyaq-qa tamissar · yuz bolmiş · qulyaq ayriy ärsär ymä açilur* „Wenn man Kürbisblüte und Moschus mit Sesamöl aufkochte und ins Ohr tröpfelte, so werden die Ohrenschmerzen auch wenn sie uralt sind, sich öffnen” (II, 12: 107—8) | *[qa]diz (·) yipar · kürküm · livang · qav krüç · burunta [ü]rgä ot bu ärür* „Zimmt, Moschus, Safran, Caryophyllus aromaticus und *qav krüç*, dies sind die Heilmittel, die in Nase zu blasen (?) sind” (II, 16: 4—5) | *kim-ning tiş ayriy bolsar kākātrün (?) küyürz-ün (·) külin alz-un (·) ypar · gra tuz bilän ayz-inta tutz-un* „Wenn jemand Zahnschmerzen hat, so soll er *kākātrün* verbrennen und die Asche davon mit Moschus und schwarzem Salz im Munde halten” (II, 16: 25—7). RAHMATI habozás nélkül 'mosusz'-nak fordította a *yipar*-t. Már most bizonyos: a török szó nem illatszert, hanem valamilyen drogot jelent. Csak párhuzamos szövegek segítségével dönthetjük azonban el, hogy állati vagy növényi eredetű a szóban forgó drog.¹

10. A török szó fontosabb előfordulásai különben ezek:

Ótör. *yipar* 'Duft' (GABAIN AlttürkGram. 354); ujj. *yipar* 'Duft, Moschus' (AnalInd. 56), *yid yipar* 'Geruch' (TTT. VI, 28: 172), *ädgü yidly yiparly* 'wohrliechend' (TTT. V A, 72); Ming-kori ujj. *yipar* 'pézsma (illatszert)' (Weiwu-erh yi-yü 15b, C 9b); Kāşy. *yipar* 'Moschus' (BROCKELMANN 88); QB. *yipar* 'pézsma (illatszert)' (MALOV, Pamjatniki 391); HŠ. *yipar* 'musc' (ZAJĄCZKOWSKI 91); csag. *yipar* 'vessie de musc' (PDC. 551), 'Moschus, Moschusbeutel' (KÚNOS

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a *pézsma* megjelölés — nyilvánvaló utalással illatára — növénynevekben is előfordul. Ilyenek: *pézsma*, az imola neve Csongrádban, Békésben; másként csükküllőnek is hívják (*Centaurea*); *pézsmafű*, másként mosusz búzavirág (*Centaurea moschata*); *pézsma hagyma* (*Allium moschatum*); *pézsma mályva* (*Malva moschata*); *pézsma növény* (*Mimulus moschatus*); *pézsma rózsza* (*Rosa moschata*); *pézsmatő* vagy cickafark (*Achillea millefolium*); *pézsma tök* vagy mosusz tök (*Cucurbita moschata*) (vö. CSAPODY—PRISZTER i. m. 152, 83).

100, 106), *ipar* 'Wohlgeruch, Moschus' (RADL. I, 1566; s. v. *ipar*); IM. *yipar* 'pézsmaillat' (BATTAL 91); óoszm. *ipar* 'misk gibi güzel kokulu bir nesne; a pézsmához hasonló jószagú valami' (TTT I, 350); oszm. N *ipar* 'misk, amber; pézsma, ámbra': Urfa (SDD. II, 793); tkm. *yufar* 'parfum' (ALIEV—BORIEV 61; a többi tkm. szótárakba nincs felvéve) < **yupar* < **yipar*; kun CodCum. *ipar* 'Moschus [muscatum cum f(olliculo)]' (GRÖNBECH 273); kip. Leid. Névt. *yipar* 'Moschus' (HOUTSMA 104); kip. Bul. Muš. *ipar* 'musc' (ZAJĄCZKOWSKI I, 55; s. v. *ibar*); kip. AH *ipar* 'pézsma' (CAFEROĞLU 40; *ipar*); kip. Tuhfat *ipar* 'ámbra' (ATALAY 174); kaz. tatár *yofar*, *jofar* 'pézsma-cickány' (TRS. 770); bask. *yofar* 1. 'pézsma', 2. 'pézsma-cickány' (BRS. 228) < **yupar* < **yipar*; toboli *yufar* 'pézsma' (GIGANOV 287), *yipar* 'der Moschus', *yipar sačqan* 'die Bisamratte' (RADL. III, 499), kkalp. *župar iyis* 'jószaq, illat' (BASKAKOV, RKkS. 55); kirg. *žipar* 'jószaq, jó illat; jószaqú, illatos', *žipar samın* 'szagos szappan', *žipar mončog* 'szegfűszeg', *žipar kindik* 'asszonyfaló', *žipardu* 'jószaqú, illatos' (JUDACHIN, KRS. 283); kazak *žipar* 'der Moschus' (RADL. IV 133), *župar tišqan* 'dezmán, pézsma-cickány' (SAURANBAEV, RKzkS. 120), *žúpar* 'musk', *žúpar tišqan* 'muskkrat' (SHNITNIKOV, Kaz.-Eng. Dict. 111); özb. *ipor* = *ipār* 'pézsma' (BOROVKOV, URS. 181); tar. *ipā* 'der Wohlgeruch' (RADL. I, 1566); tar., turki *yipar* 'der Moschus' (RADL. III, 529); turki *ipār* 'Moschus' (MENGEŠ, Gloss. II, 54), *ifar*, *ipar*, *ipār* (JARRING 138). Végül megvan a szó a csuvasban: *yāpar* 'pézsma-cickány, dezmán' (SIROTKIN, ČRS. 117); (vö. V. G. EGOROV, Этим. слов. чув. яз. 75). A csuvas szó jövevény valamely szomszédos török nyelvből, alkalmasint a kazáni tatárból. A csuvas szó viszont átkerült a cseremiszbé: *jābar* 'pézsma-cickány', *jābar*, *javar* 'Moschus-ratte' (RÄSÄNEN, TLT. 131–2; régi szótárak alapján a következő érdekes alakokra hivatkozik: kaz. tat. *ž(i)yar*, *žagar*, kirg. *žugar*).

Megvan a szó a mongolban is: kínai átírásban, XIV. száz.: *jiqar* 'musc, chevrotain musc' (LEWICKI 30; mongol írásban *jiyar*); Muqaddimat al-adab (XV. száz.) *jár* 'mosusz, erős illat' (POPPE 204); irod. mong. *jiyar*, *jaɣar* 'le musc' (KOWALEWSKY III, 2249); *jaɣartu modun* 'arbre couvert de mousse' (2250); *jaɣar*, *jiyar* 'musk, moschus', *jaɣartu* 'having a strong smell, odoriferous', *jaɣartu modu* 'camphor wood' (LESSING 1023); irod. ojr. *zār* 'pézsma' (POZDNEEV 261); kalm. *zār* 'Moschus; herber, ekelhafter Geruch' (RAMSTEDT 469); ord. *džār* 'musc (substance odorante)' (MOSTAERT I, 187); halha *zaarī* 'pézsma' (LUVSANDĒNDĒV 185); burját *zaar* 'átható, kellemetlen szag', *téchyn zaar* 'kecskebak-szag' (ČEREMISOV 256). A mongol *jiyar* < **jiɣar* < **yipar* igen régi jövevényt szolgáltathat a törökből; közös altaji szóképzésből való származtatása nem valószínű. A mongolból való a jakut *jár*, *čār* 'starker, ekelhafter Geruch (od. Geschmack)' (vö. ST. KALUŽYŃSKI, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache 32).

A XVI. század előtt került a mongolból a mandzsuba *járin* (< mong. *jár*) 1. 'Moschus, dasselbe wie mikacan, d. i. Moschusparfum'; 2. 'der Moschusbeutel des Moschustieres' (HAUER 524).

II. A *yipar* túlságosan „testes” ahhoz, hogy a török szóképzés elemezhetetlen, úgynevezett alapszavaihoz sorolhassuk. Valóban GABAIN (Altürk. Gram. 70 § 107) és BROCKELMANN (OstürkGram. 96 é 34) összekapcsolja a *yipar*-t a *yid*-del, illetőleg a két szót ugyanabból a tőből származtatja.

A *yid* szócsalád fontosabb adatai közül megemlítendőek a következők: ótör. *yid*, *yit* (ez utóbbi helyesírás!) 'Geruch, Duft, Moschus', *yidī* 'stinken', *yidīy* 'stinkend', *yidit* 'stinken werden lassen', *yidla* 'rieche' (GABAIN,

AltürkGram. 354); ujj. *yîd yîpar*, l. fentebb; Kāšy. *yîd* 'Geruch', *yîdi-* 'stinken', *yîdiy* 'stinkend' (*yîdiy ot* 'Peganon, Harmala'), *yîdiyliq* 'Gestank', *yîdiš-* 'faulen', *yîdla-* 'beriechen', *yîdlan-* 'stinken', *yîdlaš-* 'einander beriechen' (BROCKELMANN 87); QB. *yîd* 'Geruch' (RADL. III, 493); Raby. *yîdliq* 'der Zustand der Verderbnis, die Fäulnis' (RADL. III, 497. s. v. *yîzliq*); alt., leb., tal. *yît* [*<yîd*] 'ua.'; (alt.) 'der Hauch, Geist, die Seele' (uo.); tel. *yîtî* 'der Jagdhund, Spürhund' (RADL. III, 495); alt., tel., leb. *yîdi-* 1. 'rieche, einen Geruch gaben'; 2. 'zu riechen anfangen. einen üblen Geruch haben, faulen, in Fäulnis übergehen' (uo.); sór, szag. *čît* 'der Geruch' (RADL. III, 2089); sór *čîdi-* 'rieche (intr.), zu riechen anfangen' (uo.), sór *čîdiq* 'faul' (uo.); bar., tob. *yîs* 'Geruch', kojb., kacsá *tyîs* 'ua.' (uo.); bar. *yîzû* 'faul, verfault' (RADL. III, 497); oszm. *yîi-* 'verderben, faul werden, faulen' (RADL. III, 465); jak. *sît* 'Geruch' (BÖHTLINGK 162), 'szag, illat, bűz' (PEKARSKIJ II, 2500), *sîti-* 'verfaulen, faulen; bűzlik, rothad' (uo.).

Képzés szempontjából GABAIN és BROCKELMANN joggal hivatkozott az olyan párhuzamokra, mint *qa-d*, *qa-δ* 'hóvihar' ~ *qa-r* 'hó'; *to-d* 'kövér' ~ *to-lu* 'teli'; *ki-d* ~ 'vég' ~ *ki-n* 'után'; *yo-d-un* 'megsemmisítés' ~ *yo-d-uy* 'pusztulás' ~ *yo-q* 'semmi, nem'. E képződményeket az jellemzi, hogy a *tō* maga, önálló szóban nem maradt fenn; nem kevésbé jellemzi az is, hogy a fossilis tövekhez legtöbbször fossilis képzők járulnak. A *yî-d* képződményben a *-d* fossilis képző néhány más hasonló képződményben is jelentkezik. Az *-p-ar* összetett képző azonban felettebb ritkának látszik; ez idő szerint legalábbis nem szerepel az ismert, kimutatott képzők között.

12. Végső soron tehát megállapítható, hogy a *yîpar* a török szókészlet jól magyarázható eleme, melynek eredeti jelentése 'szag, illat; jószagú', későbbi jelentése 'illatos növény' és 'illatos állati termék', illetőleg ilyen kiválasztó 'állat' maga. Megállapítható az is, hogy az 'egyfajta illatos virág; gyopár' a török nyelveknek csak egy, meglehetősen kis csoportjában fejlődött ki; e csoport egyik tagjától — közvetlenül vagy közvetve — került a mi nyelvünkbe.

Régi török jövevényszavaink állományát tekintve korántsem elszigetelt jelenség ez. Bár még ma is kísért az a felfogás, hogy megnyugtatóan csak azt a magyar szót tekinthetjük török eredetűnek, amely a törökség egész területéről kimutatható, mégpedig a magyaréval azonos fonetikai és szemantikai jegyek kíséretében, egyre kevésbé vitatható, hogy török jövevényszavainak csak egy része egy sor olyan kritériumot tartalmaz, amely a török nyelveknek csak egy bizonyos csoportját jellemzi. Most természetesen nem a fonetikai kritériumokra gondolok — ezek felismerése régi keletű —, hanem a szóföldrajziakra. Gondolok elsősorban az olyan szókészleti elemekre, mint a *som*, a *körös*, a *sőreg*, a *süllő*, amelyek csak szűk földrajzi területről mutathatók ki. Mások földrajzi elterjedése jelentésük alapján szűkül bizonyos területre; ilyenek a *tok* vagy a *gyopár*. Ez utóbbi csoportba tartoznak olyanok is, mint a *kököröcsin*, amelynek növénynevi jelentését — szemben az általános 'galamb' értelmeléssel — eddig semmilyen török nyelvből nem sikerült kimutatni.

Szóföldrajzi szempontok fontosságát hangsúlyozni, jövevényszavaink történeti, művelődéstörténeti értelmezése szempontjából, már régóta felesleges. Ám, úgy látszik, még mindig nem felesleges arra rámutatni, hogy ezeket a szempontokat török jövevényszavaink felderítése során is érdemes érvényesíteni.

LIGETI LAJOS

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak gépi feldolgozásáról

Az alábbiakban a TESz. egy lehetséges gépi feldolgozásának tervezetét szeretnénk felvázolni az olvasók előtt. Ezzel azt kívánjuk elérni, hogy minél több érdekelt és hozzáértő nyelvésztől kaphassunk tanácsot, s így minél jobban sikerülhessen a tényleges gépi feldolgozás — azt követően, ahogy a TESz. teljes anyaga megjelenik, vagy esetleg már ezzel párhuzamosan. (Ez utóbbi esetben a gépi feldolgozás valamelyest elősegíthetné a TESz. szerkesztési munkáját, ebben az esetben az első, összefoglaló „gépi” eredmények valószínűleg előbb készülnének el a szokásos néhány példány kéziratban, mint ahogy a TESz. utolsó kötete nyomtatásban napvilágot lát majd.)

1. Bevezetésül a következőket kívánjuk előrebecsátani.

Hogy mi lehet egy ilyen gépi feldolgozás célja, arról alább (4.) valamivel részletesebben fogunk szólni. Itt csak annyit: ha a TESz.-ban foglalt óriási adatmennyiségből valamennyit a szokásos módon lyukkártyákra viszünk (ismét úgy, hogy egy-egy szó és azt követő információi egy-egy kártyára kerülnek), akkor ezzel azt nyerjük, hogy a továbbiak folyamán ezt az anyagot tetszőleges rendezésekben kaphatjuk vissza. A TESz. maga is, mint minden szótár, már bizonyos rendezésben hozza az anyagot, éspedig: a) felbontva címszavakra, alcímszavakra, származékokra és utalószavakra; b) az a) alatti csoportok tagjait bizonyos módon ábécérendbe rakva. Mondanunk sem kell talán, milyen célszerű ez az elrendezés, amikor e g y - e g y s z ó t, az arra vonatkozó információkat keressük; ugyanakkor mennyire nem kielégítő ez az elrendezés, ha a szavaknak csak valamely, egyszerűbb vagy bonyolultabb ismérvek alapján összeválogatott c s o p o r t j á t keressük. Erre csak egyetlen példát — nem a tervek, hanem a megvalósult dolgok közül, tehát az ÉrtSz. anyagából. Igen ésszerű követelmény minden grammatika-író, kutató számára, hogy például minél többet együtt lásson szókincsünk kettős és hármas szófajiségű elemei közül; hogy biztos legyen benne: nem lehetnek-e olyan elemek, melyek négyes vagy még annál is több szófajiségűnek minősülhetnek; stb. — legalább egy akkora anyagon, mint amekkorát az ÉrtSz. a magyar szókincsből magában foglal. E szófajok egyes képviselői természetesen megvannak mind az ÉrtSz.-ban a maguk betűrendes helyén — ám tessék belőlük kézi erővel csoportokat alkotni próbálni, méghozzá teljes csoportokat, kihasználás nélkül! Megmutattuk, hogy ez az általunk alkalmazott gépeken könnyen megvalósítható feladat (l. Nyr. XC, 185, 404–8). Hasonló csoportokra nyilván nyelvtörténeti és etimológiai szempontból is szükség van; ezekre az alábbiakban fogunk néhány példát hozni; reméljük, több célszerű javaslatot kapunk arra nézve, hogy még milyen vagy milyen jellegű csoportokra lennének kíváncsiak a kutatók.

Egyébként nem véletlenül utaltam itt az ÉrtSz. gépi feldolgozására. Az ott, viszonylag egyszerűbb anyagon szerzett tapasztalatok nélkül semmiképpen sem vállalkozhattunk volna a TESz. feldolgozására. Hadd jegyezzem itt meg, hogy 1967. óta már az ÉrtSz. gépi feldolgozását is egy debreceni telephelyű vállalat végzi, KOVÁCS KATALIN és SZÜCS SÁNDORNÉ programjai alapján, SZENDREI ISTVÁN közvetlen irányításával. Minden valószínűség szerint ők fogják a TESz. gépi feldolgozását is végezni; invenciózus, a napi rutinjuktól sokszor eléggé erősen eltérő munkájukért, melyet e téren nekünk kifejtettek, itt is köszönetet mondok.

A TESz. közvetlen gépi feldolgozása ugyanis nincs már olyan messze, mint azt esetleg gondolni lehetne. Nevezetesen: előzetes megbeszélések után hallgatóink egy önként jelentkezett csoportját felkészítettük arra, hogy a TESz. első kötetének teljes anyagát „lekódolják”, vagyis közvetlenül gépekbe vihető formába öntsék. 1968 végéig ez a munka el is készül, és ennek megfelelően reméljük, hogy 1969 első felében gépekre is kerül. E feldolgozás kísérlet lesz csupán: nemcsak azért, mert a TESz. anyagának nem egészen az egyharmadát öleli fel várhatóan, hanem azért is, mert magának a feldolgozásnak az alapelveit is, melyeket az alábbiakban ismertetünk, kísérleti és megvitatandó jellegűeknek tartjuk, ilyen céllal is közöljük. Nyelvész részről ebben az előkészítő munkában sok segítséget kaptunk a TESz. főszerkesztőjétől, BENKŐ LORÁNDTÓL és két szerkesztőjétől, KISS LAJOSTÓL és PAPP LÁSZLÓTÓL, valamint BÁRCZI GÉZA és KÁLMÁN BÉLA professzortól. Mind nyelvész, mind „gépi” részről igen nagy segítségünkre volt JOHN C. ALLEMAN, akinek a jelenléte és állandó inspirációja nélkül alkalmasint hozzá sem fogtunk volna ilyen korán (ti. rögtön az első kötet megjelenését követően) e különben tervezett munkánkhöz. Külön köszönet illeti a hallgatókat, akik erre a munkára teljesen önzetlenül vállalkoztak és akik — úgy látom — jól meg is birkóznak e nehéz feladattal.

2. A feldolgozandó anyag kérdésköre két csoportra osztható:

A) A feldolgozandó szöveg. Kísérletünk számára úgy döntöttünk, hogy külön tételként (tehát majdan egy-egy külön kártyára) felvesszünk minden egyes címszót, alcímszót és szócikken belüli származékot. Ilyen egyed a TESz. szerkesztői szerint összesen 8386 van (I. TESz. I, 1142), a három kötetben összesen tehát várhatóan nem lesz több (vagy nem lesz lényegesen több) 30 000-nél, még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy maga az első kötet, mely a bevezetést stb. is magában foglalja, nyilván valamivel kevesebb anyagot tartalmaz, mint amennyit a második és a harmadik külön-külön tartalmazhat majd. Nagyságrendben tehát a három kötet anyaga együtt megfelel az ÉrtSz. tízezres nagyságrendjének, de már az első kötet anyaga is megérdemli pusztán mennyiségénél fogva is, hogy elektromechanikus gépeken feldolgozzák. Ám éppen hogy csak megérdemli: az elektromechanikus gépek optimális kihasználása a százezres, azt csak kevéssé meghaladó tétel-szám (kártyaszám) körül van. E tisztán technikai szempontból tehát azt mondhatnánk: még háromszor-négyszer annyi külön álló szót is jól feldolgozhatnánk eddigi technikánkkal, mint amennyi a TESz. három kötetében lesz. Ugyanakkor az egyes alakváltozatok külön kártyára vitele ezeken a gépeken nem lehetséges épp az alakváltozatok jellegénél fogva (különféle betűk!); az ÉrtSz. szemantikai (értelmező) részének gépi feldolgozása előtt arra sem kívánnánk vállalkozni, hogy az egyes címszavakat (alcímszavakat stb.) jelentéseikre bontva taglaljuk. Ha az alakváltozatokat és/vagy az egyes jelentéseket külön-külön is figyelembe vennők, tehát ha az egyes alakváltozatok, az egyes jelentések is külön-külön kártyát kapnának, akkor természetesen többszörösére nőne a feldolgozandó anyag, vagyis elérné a technikai optimumot.

A pusztán technikai lehetőségre azért utaltam, hogy ennek ismeretében kérdezhessem a nyelvtörténész kollégáktól: vajon helyesen döntöttünk-e anyagunk ilyen elhatárolásakor? (A továbbiakban nem fogom mindig újból s újból felvetni ezt a kérdést — l. fentebb, I.)

B) A feldolgozandó egyéb információk körét négy csoportra osztottuk:

1. M a i (pontosabban: „p á n c h r o n”, l. alább) i n f o r m á c i ó k a szóra vonatkozóan. Jelölők ezen belül:

a) A homonimiát, a TESz.-nak megfelelően. Sőt azokat az eseteket is, ahol a TESz. külön homonima-számokat nem alkalmaz, de világos, hogy erről van szó (vö. pl.: *ábráz* fn. és *ábráz* ige az *ábra* a.), ez utóbbiakat, hogy az előzőektől megkülönböztethetők legyenek, az ÉrtSz. „álhomonimái”-hoz hasonló módon jelöljük.

b) A hangrendet a ragok-képzők mai illeszkedésének megfelelően, ugyanakkor jelölve, hogy egyrészt nem volt-e valaha hangrendi változás e szó esetében (*cseresnya* ~ *cseresnye*), vagy nincs-e hangrendi párja; jelölve, hogy a hangrend eldönthető-e magának a tőnek a „betűállománya” (ti. fonéma-állománya) alapján vagy sem. Ez utóbbi eset áll fenn akkor, ha a tő csak *e* (ti. zárt *ē*, de ez jelöletlen a forrásban, így minden *e*-re ki kellett terjesztenünk), *é*, *i*, *í* elemeket (azok valamelyikét vagy valamely együttesét) tartalmazza.

c) Az összetettséget úgy, ahogy az ÉrtSz.-ban tettük.

d) A képző meglétét vagy hiányát valamivel részletesebben, mint az ÉrtSz. esetén tettük.

e) A szófajt (az ÉrtSz.-ból ismert gyakoribb kettős szófaj-kombinációk jelölésével).

f) Azt, hogy az adott szó tövet reprezentál-e, vagy nem.

Ezek az információk azért hordhatnák inkább a páncron, mint a mai nevet, mert természetesen ott is állni fognak, ahol egy ma már nem élő címszó (alcímszó, származék) jellemzésül szolgálnak; hasonló okoknál fogva a homonimia, különösen a fentebbi értelemben vett „álhomonimák” egy része ma tulajdonképpen nem is áll fenn, esetleg reálisan nem is állt fenn a nyelvtörténet során; efféle problémák felmerülnek a képző megléte, az összetettség fennforgása stb. esetén is. Mégis legalább két okból fontosnak tartottuk ezeket az információkat, annak ellenére, hogy tekintélyes tanácsot kaptunk: hagyjuk el a c), d), e) csoportot. Egyrészt: ezekre az adatokra szükség lehet a szó egyszerű azonosítása, különféle csoportokba való vonása alkalmából. Másrészt: azokban az esetekben, ahol valóban lehet a szinkrón mai adatokat rögzíteni (és ahol lehet, törekszünk éppen azt rögzíteni), ott a felvetett kérdések tekintetében érdekes történeti összevetésekre kerülhet sor (l. alább e ponton belül, 3.).

Külön magyarázatot érdemel az f) alatti információ. A TESz. alkotói felhívták a figyelmünket arra, hogy valamely szónak címszová, illetőleg alcímszová való minősítése sokszor a véletlen műve, bizonyos technikai-megtalálhatósági szempontoktól függ stb. Tehát esetünkben nem volt elegendő csupán azt rögzíteni: címszó-e valami vagy nem. Hiszen világos, hogy a feldolgozás egyik — nem is lényegtelen — eredményeként választ kapunk arra a kérdésre: melyek is nyelvünknek a TESz.-ban tükrözött (szereplő) t ö v e i, ezek a tövek hogyan oszlanak meg eredet szerint; az egyes képzős származékok esetén is nyilván érdekes magának a tőnek az eredete stb. Vagyis egészen világosan állást kell foglalnunk minden egyes felvett szó esetében a tekintetben, hogy önálló tövet reprezentál-e a magyar nyelvben, vagy nem. Ha jól belegondolunk ebbe a kérdésbe, látjuk, egyáltalán nem triviális kérdés ez: az *orr* meg a *száj* külön-külön tőként él tovább a magyarban, ám az *arc* tőszó-voltát sem lehetne könnyen elvitatni; a kettős átvételek (*gítár* ~ *citera*), a szóhasadás következtében előállott külön tövek (vagy „tövek”?) (*alsó* ~ *olcsó*), a hangutánzó-hangfestő bokrok tovább bonyolítják a kérdést. Igaz, az etimo-

lógiai-szótörténeti vizsgálatból sok minden kiderülhet (így például az *arc* szóról, hogy ősi összetétel), de épp ezt a sok mindent, mely ezen kívül nem egyszer több „valószínűleg”, „talán” stb. módosítással van megtűzdelve, nehéz lenne még akár elektronikus gépeken is abból a célból érvényesíteni, hogy eldönthető legyen: tövet reprezentál-e valamely szó vagy nem. Példaképpen idézzük az *ember* szóról tudottakat: valószínűleg összetétel, az *em-* előtag azonos lehet a *N. eme*, *emse* alapszavával, a *-ber* utótag talán a *férj* szó változata stb. Nos, gép legyen a talpán, amely ezen információk alapján majd eldönti, hogy felvegye-e ezt az elemet a magyar tőszavak listájára, avagy nem; hogy — differenciáltabb eljárasmód esetén — az *ember* szót ugyanoda sorolja-e e szempontból, mint az *arc*-ot. Ezért nem bízunk ennek a kérdésnek az eldöntését a gépre, hanem a kódolóra: az egész szócikk elővasása alapján döntsön, méghozzá nyolc lehetséges érték közül: biztosan tő-e, a magyar nyelv külön életében vált tövé, talán nem tő, valószínűleg nem tő stb.

2. Lexikográfiai információk:

a) Adatszám (itt szerepelnének, de csak számukkal, az alakváltozatok).

b) Jelentésszám (külön: az összes jelentések száma és külön: ebből a ma is élő, tehát a szótárban #-tel jelölteké).

c) Származékok száma (címszavak és alcímszavak esetén).

3. Szótörténeti információk alatt az abszolút első előfordulást (ahol ilyen egyáltalán van) jelöljük meg, a biztos első előfordulást. Ezen kívül mind az előbbi, mind az utóbbi esetben jelöljük azt a szófajt is, amelyben az adott szó a k k o r előfordult; az abszolút első előfordulás esetén ezen kívül még azt is, hogy milyen jellegű nyelvi alakulatban (származékban, személynévben stb.) szerepelt ez a szó (ez a tő). Ha valahol, itt aztán igen természetesen adódnak az általunk mindenütt alkalmazott számkódok: csupán a megfelelő dátum utolsó három számjegyét kell beírnia a kódolónak a kódoló-úrlap (adatlap) megfelelő három oszlopába. Ez az eljárás csak igen ritkán okozhat félreértést, így az *árpa* szó esetén, melynek abszolút első előfordulása 950 körül van: a beírt 950 látszólag azt jelenti, hogy ez a szó 1950-ben fordult először elő. Ezen az egy-két esetben könnyen tudunk segíteni bizonyos eszközökkel. — Különösen a korábbi nyelvemlékek évszámhoz kötése sokszor nem egészen pontos, ezért a dátum három oszlopa után a kódolónak rendelkezésére áll még egy további, negyedik oszlop, amelyben az előbbi dátumot módosítja a TESz. módosításainak megfelelően (előtt, után, körül stb.).

Ám nyilván nem kapnánk helyes képet az egyes szavaknak nyelvünkbe való bekerüléséről, ha csupán azt a dátumot rögzítenők, amikor írásos emléken legelőször előfordul az adott elem. Így például maga az *árpa* szó vitathatatlanul csupán 1395 körül fordul elő először az eddigi adatok szerint; igen helytelen lenne, ha ennek a dátumnak kizárólagos jelentőséget tulajdonítanánk a szó kormeghatározásában. Ezért vettünk fel itt még egy rovatot, a szó bekerülésének feltehető korára vonatkozóan. A korszakolásban a ma szokásosat alkalmaztuk (tehát 1000—1526., 1526—1772., 1772—1900.); XX. századi szavainkat két alcsoportra is bontottuk: 1945-ig és azóta mostanig, bár épp itt az első előfordulás dátuma eléggé pontosan megállapítható, és ennek alapján a szó korszakolható.

4. Etimológia vonatkozásában — ismét bizonyos tanácsok ellenére, próbaképpen — jelöljük egyrészt a közvetlen átadó, másrészt a végső

forrásnyelv adatát. Még hozzá úgy, hogy egyrészt mindkét esetben van egy-egy „A” és egy-egy „B” rovat: az előző tartalmazza a főréteget (fgr., belső magyar, török, szláv stb.), az utóbbi ezt teszi pontosabbá; másrészt itt is lehetőség van a különféle árnyalatú módosítások („talán”, „vitatottan” stb.) pontos kifejezésére. Mivel feldolgozásunknak épp ez az aspektusa számos olvasónkat érdekelheti, az 1. táblázaton pontos másolatát adjuk az erre vonatkozó kódolási utasításnak.

Ehhez a táblázathoz a következő megjegyzéseket fűzhetjük. Ha, példának okáért, valamely szó bizonytalan eredetű, akkor a kódoló a megfelelő rovatba 0-t ír, az ezt módosító rovatba 2-t. Ez a 0 + 2 együtt olvasva éppen ezt jelenti: 'nincs konkrét etimológiája, az is bizonytalan'. Az Et-B oszlopba ettől függetlenül, illetőleg a szócikk szövegének megfelelően, beírhatja azt a feltételezett nyelvet — „talán”, „vitatott” módosítással —, melyből a szó származik, ha van ilyen nyelv egyáltalán feltüntetve. Ha meg éppenséggel több számbajöhető nyelv is van, akkor a kódoló beírja az elsőként említettnek a számát és utána módosítja: „vagy . . .”. (Azt már itt nem tudja érzékeltetni, hogy a „vagy” után konkrétan milyen nyelv vagy nyelvek állnak, csak azt, hogy az elsőként adott etimológia után a forrásban „vagy” szócska állt.) Ha — hogy tovább lépünk a táblázaton — valamely szavunk ősi örökség, ott az Et-A oszlopba beírja az 1-et (ez aztán van módosítva vagy nincs), az Et-B oszlopba meg beír 0-t, 1-et, 2-t stb. a szócikk szövegének megfelelően. Nem tudom, rögtön látható-e a táblázatnak ebből a részből két finomság. Éspedig: külön kezeljük a közös ugor elemeket (ezek kódja: Et-A 1, Et-B 4), illetőleg a csak a magyarban és az osztjákban (Et-B 5), a csak a magyarban és a vogulban (Et-B 6) előforduló elemeket. Továbbá: külön kezeljük azokat az elemeket is, melyek csak a magyarban és a permiben vannak meg. Nem kell mondanom, miért lényeges ez: ennek az apróságnak a kódolásával lehetővé tettük, hogy differenciált közös ugor, magyar-osztják, magyar-vogul stb. jegyzékeket is kapjunk végeredményként.

Látható etimológiai felosztásunk néhány további sajátossága is. Így a „német” fő kölcsönzési ág lett, leszakítva az egyéb germán nyelvekről és a „szláv”, a „török” stb. csoportokkal egyenrangú módon. Látható, hogy a „nemzetközi”, „vándorszó” szintén önálló fő kölcsönzési iránynak számít; ezen belül az Et-B teszi pontosabbá a közvetítő (közvetlen átadó) nyelvet. Egyelőre nem fogadtuk el azt a javaslatot, hogy a „hangutánzó-hangfestő” szintén egy önálló fő etimológiai réteg legyen, bár ez felelne meg tulajdonképpen a TESz. szerkesztői álláspontjának, és így az átkódolás során e kérdés kapcsán többször vannak nehézségeink.

Kollektívánkon belül különösen sok vitát és nehézséget váltott ki az a kérdés, hogy hol jelöljük magának a tőnek és hol a szó egészének az etimológiáját (a szó egészére vonatkozó etimológiai jellegű utalásokat). Egyelőre, számos megbeszélés és némi megfontolás után, a következő álláspont alakult ki. Legelőször el kell döntenünk: a magyar nyelv szempontjából ő s s z e t e t t szóval állunk-e szemben. Ha a szó valóban összetett (pl. *anyaszentegyház*), akkor: a) az átadó nyelv rovataiban okvetlenül 0 áll: nincs átadó nyelv; b) a forrásnyelv rovataiban vagy szintén nulla áll, vagy a szó egészére vonatkozó etimológiai jellegű megjegyzések. Például: az adott szó (mint szó) valószínűleg tükörfordítás eredménye . . . nyelvből (kódoljuk a megfelelő „forrásnyelvet”); részfordítás stb. Nem számítanak valóban összetettnek az ún. „kilences” összetettséggű, vagyis gyakori idegen előtaggal (mint: *anti-*, *bio-*,

17. <i>Átadó-A</i>	19. <i>Átadó-B</i>	21. <i>Forrás-A</i>	23. <i>Forrás-B</i>
<i>Et-A</i>	<i>Et-B</i>	<i>Et-A</i>	<i>Et-B</i>
bizony- talan isml. = 0		német = 5	további pont. nincs = 0
ősi = 1	nincs más pontosítás = 0	ausztriai német = 1	bajor-osztrák = 2
örökség	ősi összetétel (pl.: <i>arc, ember</i>) = 1	bécsi német = 3	hazai német = 4
	ősi származék (<i>apa</i>) = 2	szász E. = 5	hazai k. német = 6
	fgr = 3	szász Ny. = 7	szász Sz. = 8
	ugor = 4	egyéb német = 9	
	ugor: ma—osztják = 5	lat-gör. = 6	további pontosítás n. = 0
	ugor: ma—vogul = 6	latin = 1	ókori latin = 2
	ma—permi (zürjén, votják) = 7	görög eredetű latin = 3	görög = 4
magyar = 2	további pontosítás = 0	neolat. = 7	további pont. nincs = 0
	nincs = 0	rumén = 1	francia = 2
	képzős, ragos s z á r - m a z é k, elhomályosult ö s s z e - t é t e l, szövegnyúlás = 1	olasz = 3	spanyol = 4
	önkéntelen hangkitörés (indulatszók, állatterelő) = 2	portugál = 5	
	szóhasadás = 3	egyéb = 8	iráni (alán, oszét) = 1
	szórövidülés = 4	tulajdonnévi = 2	cigány = 3
	nyelvújítás = 5	jiddis = 4	héber = 5
	„ -i elvonás = 6	angol = 6	egyéb germán = 7
	„ -i össz., képz. = 7	afrikai = 8	eszkimó, indián = 9
	hangut-hangf., gyermek = 8	egyéb (kelta, lapp) = R	
	egyéb (pl.: népetim) = 9		
	tükörfelfejezés, részford. = R	nemzetk. = 9	k ö z v e t í t ő : tör = 3, szl = 4, ném = 5 stb. = <i>Et-A</i>
török = 3	további pont. nincs = 0		
	ótörök = 1		
	csuvasos török = 2		
	kun-besenyő = 3		
	oszmán = 4		
szláv = 4	további pont. nincs = 0		
	délszláv = 1		
	nyugati szláv = 2		
	óorosz = 3		
	ukrán = 4		
	szerbhorvát = 5		
	bolgár = 6		
	szlovén = 7		
	szlovák = 8		
	cseh = 9		
	egyéb szláv = R		
		18. -20 -22 -24. Et. módosítás	
		nincs módosítás	= 0
		valószínűleg	= 1
		talán, esetleg, bizonytalan, ismeretlen, vitatott, — hat.	= 2
		vagy ...	= 3
		l. TESz. II.—III.	= 4

biblio- stb.; maga a „kilences” elnevezés az ÉrtSz. kódolási hagyományához nyúlik vissza) rendelkező elemek: ezek, ha egyéb kizáró ok nincs, tőszónak számítanak a magyarban. Ha a szó nem összetett, akkor el kell döntenünk, *képzett-e* magyar szempontból: nemegyszer ezt sem könnyű eldönteni, de ezt egyszer el kellett már döntenünk a „mai” információtömb számára. Nem képzős az a szó, amelyben ma már semmiféle képző nyoma nincsen; amelyen gyakori idegen szóvég jele látható (mint: *-ilis, -áció* stb. — az ÉrtSz.-hagyományban ez a „nyolcas” képző). Viszont képzős a szó, ha világos magyar tövéhez nem képzőjellegű toldalék merevedett (*félre*: „kilences” képző). Mármost ha e szempontok figyelembevételével úgy ítéljük, hogy a nem összetett szó nem is képzős (magyarán: tőszó), akkor a legegyszerűbb a helyzetünk: az átdó nyelv alatt kódoljuk az átdó, a forrásnyelv alatt a forrásnyelvre vonatkozó információkat. Megjegyezzük, hogy forrásnyelv nem mindig van, de átdó nyelvek mindig kell lennie: fgr., magyar belső szavak esetén például ezek a rétegek számítanak átdónak. Ha viszont az illető szó képzős, akkor az „átdó” rovatban a szó egészére vonatkozó információkat közöljük; a „forrás” rovatban az abszolút tőre vonatkozó ismereteket, tehát pl. az *egészséges* származék esetén az *egész*-re vonatkozót (és nem az *egészség*-re vonatkozót, holott az *egészséges*-hez képest ez utóbbi alak lenne a relatív tő). Ha valamely képzett (nem összetett) szóról mint szóról derül ki, hogy tükörkifejezés, részfordítás stb., ezt úgy jelöljük, hogy az átdó etimológiában — mely tehát a szó egészét kell, hogy jellemezze — $Et-A = 2$ 'magyar belső', $Et-B = R$ 'tükörkifejezés, részfordítás', jelölés nélkül hagyva, hogy éppen-séggel mely nyelv megfelelő szavának mintájára készült e magyar szó. Ha valamely képzős egytővű szó viszont nem tükörkifejezés, és ez lesz a helyzet nyilván az esetek igen nagy részében, akkor az átdó etimológiában az $Et-A = 2$, $Et-B = 1$ jelet fogja kapni. A kérdés nehézsége itt valószínűleg azzal volt kapcsolatos, hogy — mint fentebb láttuk — nem könnyű eldönteni valamely szóról, hogy reprezentál-e tövet vagy nem; nem könnyű eldönteni valamely szóról, hogy van-e rajta magyar képző, összetett-e magyar szempontból; — márpedig az etimológia meghatározását e nehezen kiszámítható tényezők egységes beszámítása nélkül nem lehet elvégezni. Ilyen kódolási eljárás mellett viszont nemcsak arról lesz majd tiszta képünk, hogy mely töveket mely nyelvekből kölcsönöztük, hanem arról is, hogy melyik etimológiai tőszórétegünk mennyire számosan és mely szavakkal van mint származékokkal szó-kincsünkben reprezentálva, legalábbis ami szó-kincsünknek a TESz.-ban tükrözött részét illeti. Ugyanez a kódolási eljárás lehetővé teszi, hogy a tükörkifejezéseket egy-egy külön listán megkaphassuk — összetett szavak esetén még annak a jelölésével is (tehát aszerint alcsoportokra bontva), hogy mely nyelvből tükörkifejezés (részfordítás).

5. Egyéb kódolt információk:

a) Stílus (csak abból a szempontból, hogy az adott szó mai köznyelvi szó-e, nyelvjárási-e, elavult-e).

b) A SzófSz. szerinti etimológiai minősítés.

c) Egyéb megjegyzés (két különféle dolog összesűritése: itt jelöljük, ha a szó, illetőleg tő további kutatásra szorul, és hangrendi párja van, illetőleg hangrendi változáson ment át; a két különféle dolog tisztán technikai okokból került ide együvé).

Ezek közül talán csak az szorul némi magyarázatra, miért kívánjuk feltüntetni a szó (tő) BÁRCZI-adta etimológiáját. Szeretnők látni, hogy azok

alatt az évtizedek alatt, amelyek a SzófSz.-t a TESz.-től elválasztják, globalisan mennyit változott, mennyit változhatott etimológiai összképünk. Egy-egy szó új etimológiája mindenki előtt ismeretes — de vajon mit jelent ez szókinsünk egészére vonatkoztatva? (Erről bővebben l.: Néhány megjegyzés „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” első kötete kapcsán — megjelenik a NyK. hasábjain.)

3. Mennyiben tudunk támaszkodni e feldolgozásunk során az ÉrtSz. gépi feldolgozására? Ez a kérdés kezdetől fogva engem is izgatott, és most már eléggé pontos választ tudok adni rá.

Tényszerűen, tárgyszerűen több lényeges kérdésben tudunk támaszkodni korábbi feldolgozásunkra, annak egyes listáira. Így az összetettség — nem összetettség, képző — nem képző fogas kérdését illetően jó listáink vannak. Mai kódolóink e listákon a korábbi sűrített tapasztalatot találják; sokszor a korábbi munka ilyen irányú hibáin is okulhatnak. Hasonló módon a szófaj kérdésekor is jól kitaposott úton járhatunk.

Módszerben, felfogásban nemcsak e sorok írója, a kísérleti tervezet kidolgozója, hanem mostani munkatársai, ez az újabb diákgeneráció is sokat tanul elődeitől. Ez a módszer, felfogás részint a ÉrtSz.-feldolgozás eddigi konkrét eredményeiben, az egyes rendezésekben tükröződik, melyekből azóta cikkek, szakdolgozatok készültek és készülnek, melyek tehát így fokozatosan a vérébe ivódtak és ivódnak minden egyes újabb nemzedéknek. Ám nincs teljesen kizárva a személyes tapasztalatátadás lehetősége sem: azon kívül, hogy e sorok írója ugyanaz maradt az évek folyamán, arra a hírre, hogy „újból kódolnak Debrecenben”, eddig egy „régí”, ÉrtSz.-kódolónk már önként megjelent, hogy bekapcsolódjék ebbe a munkába is.

Ugyanakkor érezhető eltérések is vannak a korábbi és e mostani munka között, ha a mostanin csupán az első kötet feldolgozását értem. Sokkal kisebb a szóanyag (alig több mint egy tizede a korábbinak), és több volt immár a vállalkozó diák. Így egy-egy emberre kevesebb munka jut, többet adhat a minőségre; ugyanakkor annál inkább kell vigyáznunk arra, hogy az egységes eljárásmódot biztosítsuk. A kisebb szóanyagot viszont majd háromszor annyi (összesen minden egyes szót 27) különféle szempontból kell jellemezni — ez látszólag ismét nehezíti a munkát. Ugyanakkor kiderült, hogy az ismérvek jelentős része, kivált ha a szoros ábécé-rendben haladunk, ahogy a TESz. elemei el vannak helyezve, igen mechanikusan és könnyen kódolható (évszámok; a fő etimológiája szerint kódolandó a képzős származékok töve stb.). Több esetben kell önállóan döntenünk, mint az ÉrtSz. esetében kellett (például: nincs külön jelölve a szófaji hovatartozás; következetlenül van jelölve az, hogy hány ma is élő jelentése van a szónak stb.). És főleg: el kell olvasnunk az egész szócikket, mielőtt a kódoláshoz hozzáfogunk. A szófaji minősítéstől kezdve az összetettségig, a töreprezentációtól az etimológiáig mindent úgy kell kibányásznunk a szócikkből. Az ehhez hasonló információk az ÉrtSz.-ban „tálcaán” voltak előttünk a fejben, a szócikkhez csak bizonyos, meghatározott esetekben és céllal fordultunk.

E munkánkban viszont, az egyes szócikkek egységes feldolgozásában, óriási segítséget nyújt nekünk — maga a TESz. Egy-két egészen apró dologtól eltekintve (melyek némelyikére fentebb utaltam is) olyan rendkívüli következetességet, az olvasmányos stíluson belüli abszolút szigorúságot találtunk benne, hogy erre szilárdan tudtunk építeni tervező munkánk és most a kódolás során. Az egész TESz. rendkívül jól szerkesztett, egységes, szócikkei-

nek apró részleteiig átgondolt alkotásként áll előttünk. Igyekszünk ezt a jó nyersanyagot minél kevésbé elrontani. (Valamennyit feltétlenül fog romlani a feldolgozás során: az ÉrtSz. is „romlott”, feldolgozásunkba hibák csúsztak, és azoknak mindig csak egy részét sikerült kijavítani.)

4. Mielőtt — befejezésül — egész feldolgozásunk célját vázolnám, két technikai kérdést érintenék. Az egyik e feldolgozás anyagi oldala. Folyóiratunk olvasóit nyilván ez érdeklí legkevésbé, tehát egyetlen mondatban el tudom intézni: az e g é s z három kötetes TESz.-feldolgozás gépi költsége, ha csak a legszükségesebb rendezéseket végeztetjük el a gépekkel — a KI TE 1967. évi úgynevezett TUKUFA-keretének 3, azaz három százaléka. Hogy ez sok-e vagy kevés, azt tessék eldönteni az alábbi felvázolandó célok ismeretében. A másik „technikai” kérdés a korábban már említett diákoké. Ők, úgy veszem észre, elég sokat tanulnak a „kódolói” tevékenység során: bizonyos rutinjuk alakul ki a szócikkek olvasásában, a nyelvtörténeti—etimológiai adatok aktív kezelésében; érdeklődés ébred bennük általában bizonyos történeti kérdések iránt stb. Szívesen végzik ezt a munkát, mert jól látják maguk előtt annak célját, értelmét (itt is sokat segít az ÉrtSz. gépi feldolgozása, mint a megvalósult cél példája); emellett még tanulnak is, de ezt alig veszik észre. Ezért — úgy gondolom — kódolói munkájuk tisztán oktatási szempontból sem haszontalan; márpedig e sorok írója, annyi más társához hasonlóan, első-sorban mégiscsak oktató és nem tudományos kutató lenne, és ezért az oktatási célt mindig becsben tartja.

Ámde mi mégis a valódi cél? Fentebb utaltunk már rá: szókincsünk TESz.-ban tükrözött részének történeti-etimológiai c s o p o r t o k b a n való látása; bizonyos t ö m e g e s diakrón összefüggések megláttatása. Feltehető, hogy a kutató e tömeges diakrón jelenségeket látva helyenként diakrón strukturális összefüggéseket is fog találni a nagy és többféleképpen rendezett anyagban ott, ahol eddig ilyen összefüggések nem voltak kimutatva. Milyen csoportokra gondolhatunk tehát?

Egy-egy listán — ABC és AT-sorrendben külön-külön — helyet foglal-nának például a biztos tőszavak, a magyar nyelv külön életében tőszónak minősült elemek, a „talán nem” tőszavak stb., egészen a biztos származékokig. A biztos, belső magyar és „talán nem” tőszavakat együtt vagy külön-külön kezelve megkaphatjuk tőszókincsünk eredet szerinti listáit (a) következőkben nem fogom mondani, hogy ABC és AT-sorrendben külön-külön); megkaphatjuk a képzős származékok eredet szerinti listáit (töveik szerint csoportosítva őket etimológiai rétegekbe). Az egyes etimológiai rétegeket különféle hangstatisztikai vizsgálatoknak vethetjük alá: hangrend szerint általában; betű- (fonéma)-statisztikai szempontból az egyes betűkre vonatkozóan, az egyes jellegzetes szókezdő, szóvégző vagy bárhol a szó testében előforduló kettősök, hármasok, esetleg négyesek vonatkozásában stb. (Megjegyzendő, míg a korábban említett s az alább említendő munkálatok elvégezhetőek a hagyományos lyukkártyarendszerű gépeken, addig e statisztikai munkák már csak elektronikus gépeken képzelhetőek el; ám a Budapestre nemrég megérkezett RAZDON gép, mely az egyetemi számítóközpontban dolgozik, teljesen alkalmas ilyen feladatok megoldására; abba a gépbe lyukkártyákról közvetlenül be lehet majd menni, tehát a kutató nyelvész végső soron észre sem fogja venni, hogy bizonyos, számára szükséges adatok más gépeken készültek, mint a korábbiak.)

Összeállíthatjuk nyelvünk kronológiai szótárát — mondjuk, az első elő-

fordulások szerint. (Ez a „szótár”) nyilván állandóan változnék: egyre korábbi és korábbi adatok szerepelnének bennük elsőként.) Teljesen értelmesebb lennének továbbá az ilyen kérdések és kérések a gépi feldolgozás felé: Mely szavak kerültek nyelvünkbe 1000 és 1526 között, századokra bontva első megjelenésüket, az egyes századokon belül — mondjuk — etimológiai csoportonként? Milyen magyar szavak közül válogathatott egy — mondjuk — 1300 körül működő, magyarul író egyén (kérhetjük a listát egyszerűen abécé-rendben, esetleg szófaj szerinti csoportosításban és azon belül abécé-rendben stb.)? Melyek azok a nyelvújítási szavak, melyek ma is élnek nyelvünkben — mondjuk — ma is élő jelentéseik száma szerint csoportosítva, ezen belül abécé-rendben. Melyek azok a szavak, amelyekben első megjelenésük óta szófaji változás ment végbe? És így tovább.

Úgy gondoljuk, az ilyen s ehhez hasonló kérdések érdekesek és megérik a rájuk fordított fáradságot. Úgy gondoljuk, érdemes a mi nemzeti nyelvészetünk egyik legerősebb ágát, a történeti-etimológiai kutatásokat összekapcsolni a korszerű technikával. Így persze a mi „gépi” nyelvészetünk nem fog egészen hasonlítani — mondjuk — az egyesült államokbeli gépi nyelvészetre. Ez baj?

PAPP FERENC

Nyelvtörténet és „transzformáció”

Fejezet az uráli nyelvek legősibb szintagmatikus kapcsolatainak történetéből

1. Az uráli nyelvek legősibb szintagmatikus kapcsolatainak kialakulásában véleményem szerint alapvető szerepük volt az értelmezői funkcióit betöltő névmási elemeknek. Az értelmezőként álló névmással sajtó alatt levő akadémiai doktori értekezésemben (A névmások szerepe a szuffixumok kialakulásában. 1964. 94—118), valamint egyik tanulmányomban (NytudÉrt. 46. sz. 3—16) foglalkoztam részletesebben. Ezekben kifejtett véleményem szerint névmási értelmezőjük már a differenciálatlan fogalomszóknak is lehetett, sőt egyes esetekben a pontosabb közlés érdekei meg is kívánták, hogy legyen. Ráműtattam ugyanis arra, hogy a fogalomszóknak természetüknél fogva meghatározatlan jelölési értékét félreérthetetlen (= explicit) formában már a nyelvfejlődés korábbi szakaszaiban is a mutatószók mint értelmezők determinálhatták.

A mutatószók efféle ősi szerepére már többen felhívták a figyelmet. Ezzel kapcsolatban P. RAVILA rámutatott arra, hogy az uráli alapszavakban a szórend egy szempontból szigorúan kötött volt, amennyiben a jelző csak a jelzett szó előtt állhatott. Ám a névmások szerinte kivételesen viselkedtek, mivel nemcsak a jelzett szó (= Hauptglied) előtt, hanem ez után is elhelyezkedhettek. A fejlődés későbbi folyamán mindazok a névmások, amelyek a jelzett szó előtt álltak, hangsúlyukat megtartották. Ezzel szemben a jelzett szó után vetett névmások hangsúlyukat és önállóságukat elveszítették (Sananjalka II [1960.], 28—35).

Ezzel szemben PAPP ISTVÁN (MSFOu. CXXV, 406 kk.) annak a véleményének adott kifejezést, hogy az uráli alapszavakban a mutatószói elemek (a későbbi névmások előzményei), akár valamely fogalom szó elé kerültek, akár utána, eredetileg önálló tagként viselkedtek, s a velük kapcsolatos fogalom-

szóval eleinte értelmezői viszonyban álltak. Ezért efféle ősi funkcióikban eleinte minden bizonnyal megőrizték hangsúlyukat. Egyformán mondhatták tehát: *se, poika* 'jener, [nämlich] der Knabe', vagy pedig: *poika, se* 'der Knabe, [nämlich] der'. Az effélékben a névmási elemek még hangsúlyosak. Ha azonban a hangsúly a *se, poika*-féle kapcsolatok előzményeiben a jelzett szóra tolódott át, a névmásból névelő lett, mint a magyarban: *a(z) fiú* 'jener Knabe → der Knabe'. A *ház* te-féle kapcsolatokban viszont PAPP ISTVÁN szerint a névmás vált jelzett szóvá, miközben hangsúlyát is elveszítette (→ *házad*).

Mindezek a megállapítások a nyelvi tényekkel összhangban állnak. Föltehetjük azonban a kérdést: vajon törvényszerű-e, hogy a *poika, se*-jellegű értelmezős szerkezetekben a mutatószó, korábbi, viszonylagos önállóságát föladva csupán a névszóval kerülhetett szorosabb kapcsolatba. Vajon nem kerülhetett-e ugyanígy valamely állítmányi funkciót betöltő ige vonzáskörébe is? S ha igen, akkor milyen szerepe fejlődhetett ki az igével alkotott kapcsolatokban? Az alábbiakban ezekre a kérdésekre próbálunk feleletet találni.

2. Induljunk ki abból a tényből, hogy az uráli nyelvekben, nyilván ezek fejlődésének legősibb szakaszaiban is, a fentiek értelmében egyaránt mondhattak efféléket: *se, poika* 'ez [ti.] a fiú', *se, puu* 'ez [ti.] a fa', vagy pedig *poika, se* 'a fiú [ti.] ez', *puu, se* 'a fa [ti.] ez' stb. Voltak tehát bizonyos mutatószók, amelyek a nyelvi mutató mező meghatározott területén bármire utalhattak: személyre, dologra, élőre, élettelenre, közelire vagy távolira egyaránt. Voltak azonban egyéb mutatószók is. Idő jártával azonban mindezek használata úgy rendeződött, hogy a beszélő és társa körüli mutató mezőnek egy-egy részére egy-egy meghatározott mutatószóval kezdtek utalni. A deiktikus elemek használatának ilyen jellegű szabályozódására már régen rámutattak. K. BRUGMANN megállapításaira támaszkodva K. BÜHLER (Sprachtheorie 24 kk.) a nyelvi mutató mező három alapvető területét: a beszélő (Sender), a hallgató (Empfänger) és a szóban forgó dolog (Gegenstand) szféráját emelte ki. Ezzel szemben H. FREI (AL. IV, 111–29) rámutatott, hogy a világ különféle nyelveiben a deiktikus elemeknek ilyen jellegű hármas rendszere mellett igen elterjedt kettős tagolódása is. Véleményem szerint az utóbbi nyilván a legősibb, mivel a logikai szempontból legegyszerűsebb és legalapvetőbb felosztási elv, a dichotomia érvényesülését mutatja: a beszélő a világot két területre, a hozzá közel és a tőle távolabbra levőre tagolja. Ezzel szemben a hármas tagolódás már bonyolultabb, s ennek a különféle nyelvekben FREI szerint többféle változata alakult ki.

Ehhez kapcsolódva KNUT BERGLAND (MSFOu. XCVIII, 30 kk.) a lapp mutatónévmások bonyolult hálózátát elemezve megállapította, hogy az őslappban a deiktikus elemeknek két bináris részrendszere formálódott ki: egy elsősorban deiktikus névmáspár: **tā- ~ *tuo* állt szemben egy inkább anaforikus (**tē- ~ *tō*) párral. Célszerű volna a hasonló jellegű vizsgálatok kiterjesztése a többi uráli nyelvre is. Ehhez olyan jellegű monográfiák volnának szükségesek, mint VÉRTES EDITÉ az osztják névmásokra vonatkozólag (Die ostjakischen Pronomina. 1967.). Egyelőre csak annyit tudunk bizonyosan, hogy az uráli alapnyelvben viszonylag sok mutató névmás szerepelt (vö. RAVILA: Vir. 1945: 323; LAKÓ: ALingu. I, 355, 363; MSzFgrE. 103), de hogy ezek rendszerszerűleg hogyan tagolódhattak, azt még nem látjuk elég világosan. A mi szempontunkból azonban elég annak a ténynek a megállapítása, hogy az uráli korban különféle deiktikus szférajelölő elemek (**m.*, **t.*, **n.*, **s.*

stb.) voltak járatosak. Ezek viszont a velük kapcsolatos fogalomszó előtt és után egyaránt állhattak. Ennek megfelelőleg valamely F uráli fogalomszó determinálása a fenti elemekkel $*m_{\bullet} + F_{\bullet}$, $*t_{\bullet} + F_{\bullet}$, $*n_{\bullet} + F_{\bullet}$, $*s_{\bullet} + F_{\bullet}$ stb., illetőleg $F + *m_{\bullet}$, $F + *t_{\bullet}$, $F + *n_{\bullet}$, $F + *s_{\bullet}$ formában egyaránt lehetséges volt. Mivel az efféle determinálás mindig egy-egy meghatározott beszédhelyzetben történt, s a mutatószók szerepe e kapcsolatokban a fogalomszónak a nyelvi szituációra való vonatkoztatása volt, az ilyen szerepű mutatószókat *s z i t u á t o r* nak nevezhetnők.

3. Az alanyként álló névszót, utólagos kiegészítőként, vagy ha úgy tesszük, *s z i t u á t o r*ként követi a mutatószó az effélékben: „A hegedű... az oly csodás: nem látja ő, de látja más” (Árany J.: A hegedű.) | „A lányok, azok nem csinálnak semmit” (Szabó Pál: Most és mindörökké II, 154.) (Sok más példával együtt idézi KÁROLY SÁNDOR, ÉrtSzerk. 31) | „Munka, az van elég.” (Ézt, sok hasonlóval együtt idézi NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXXVII, 385.)

A magyar nyelvészek közül elsőnek FOKOS DÁVID (NyK. LVIII, 75–81) elemezte behatóbban ezt a szerkesztésmódot, a mutató névmásokat az ilyen kapcsolatokban az uralkodó képzet kiemelésére szolgáló eszköznek tartva. PAPP ISTVÁN (MNYj. III, 25–6) e szerkesztésmódot — BRUNOT nyomán — újrakezdő formának (*forme à reprise*) nevezte. KÁROLY SÁNDOR (i. m. 14) szintén behatóan tárgyalta az efféle használatát, amely szerinte inkább csak formailag értelmezős. Az *az*-t fenti funkciójában új akadémiai nyelvtanunk mutató névmási mondatrészekapcsoló szócskának nevezi (MMNyR. II, 104).

A szituátorok használatának ez a módja igen közönséges az uráli és altaji nyelvekben, sőt az indoeurópai nyelvekben is, mint erre már FOKOS DÁVID (NyK. LVIII, 75) rámutatott. Az Új-Kaledóniában beszélt hualiu nyelvben A. SAUVAGEOT (MNY. LIV, 412–3) megfigyelése szerint a *na* deiktikus elem tölt be ilyen funkciót. Egyéb példákat is idézek doktori értekezésben (118 kk.) és fent említett cikkemben (NytudÉrt. 46. sz. 14–6). E jelenség tehát eléggé ismertnek tekinthető, és ezért további példák felsorolását fölöslegesnek tartom.

4. Az eddigi kutatók azonban minden megkülönböztetés nélkül kezelték az ilyen funkciójú névmási elemeket, nem tekintve, hogy *t ő a l a k b a n* vagy *k ő p z e t t f o r m á b a n* szerepelnek-e. Pedig szerintem ennek a körülménynek az uráli nyelvek legősibb szintagmatikus kapcsolatainak további fejlődése szempontjából nagy jelentősége volt.

A magyar mutató névmások, mint ismeretes, mai formájukban mind toldalék-elemekkel vannak ellátva (*e-z*, *a-z*; *e-m-e-z*, *a-m-a-z*; *té-to-va*; *tú-l*; *ta-vu-ly*; vö. SzófSz., EtSz., TESz., MSzFgrÉ., R. *to-t(t)*, *ta-t(t)*; vö. BALÁZS: MNY. LIX, 148, NytudÉrt. 38. sz. 52 kk.). Az *az* névmásnak *a*, az *ez*-nek pedig *e* alakja későbbi változások eredményeként jött létre (TESz.). Tiszta tőalakban csak a simuló kérdőszócskaként járatos *e* szerepel, amely eredetileg figyelemkeltő indulatszó lehetett (TESz.), s így szituátorként is szerepelhetett. Ezzel szemben más finnugor nyelvekben eléggé gyakoriak a pusztá tőalakú mutató névmások is; vö.: vogul *tí*, *tí* 'ez', *ta* 'az'; osztják *ši*, *tí* 'der, dieser', *tu* 'az' (vö. VÉRTES EDIT i. m. 116 kk.); *si* 'az', határozott névelőként is (vö. uo. 124); cseremis *ta*, *tu* 'jener', mordvin E. *še*, *še* 'jener; der', M. *te*, *te* 'dieser'; finn *se* 'ez, az'; szőlőkup *na* 'az', *ta* 'ez', *to* 'ez ott' (vö. HAJDÚ P., ChrestSam. 144) stb. Mármost kimutatható, hogy az ilyen csupasz mutatószók ugyanúgy

szerepelhetnek értelmezői kapcsolatokban szituátorként, mint testesebb változataik. Ilyen szerepben a vogulban a *ti* 'dieser, siehe', valamint a *ta* 'jener, siehe' mutatószavak igen gyakoriak, így egyebek között a KÁLMÁN BÉLÁTÓL följegyzett vogul dalok énekelt szövegében is (MSFOu. CXXV, 182 kk.). De kötetlen szövegekben is sűrűn előkerülnek e minőségükben; így: vog. *É. tump ta nānki*, jelentése: 'íme, egy sziget látszik' (tkp. 'egy sziget, az látszik') (VNGy. II, 291; idézi FOKOS: Nyr. LVIII, 75) | vog. P. *vuj-anšux ti šöplēs* 'az állatöreg ezzel megengesztelődött' (VNGy. III, 539; idézi FINCZICZKY: NyK. XLVII, 385–6). A fentiek szerint eredetibb fordítása ez lehetne: 'az állatöreg, ez megengesztelődött' (vö. NytudÉrt. 46. sz. 15). A finnben a szintén csupasz *se* mutató névmás is gyakori szituátorként (vö.: M. RAPOLA: Vir. 1954: 1–17; PAPP I.: NyK. LVIII 105). PAPP ISTVÁN olvasókönyvében (FinnOlv. 219) erre az alábbi finn népnyelvi példát találhatjuk: *Otava se kääntyi*.

Ezzel szemben képzett alak, mégpedig a *ta*- mutató névmási tönek *-m* névmásképzős származéka, a közelebbre mutató osztják *tam* 'ez', mely szintén közismert szituátori szerepében is. Egy 155 soros dalban, a *kattaš* — asszony énekében, amelyet W. STEINITZ jegyzett le, ez a mutatószó a *nāj* 'női szellem' alany után szituátorként több mint huszonötször fordul elő (OVd. I, 349; vö. NytudÉrt. 46. sz. 16). Végső soron azonban ugyanilyen *-m* névmásképzővel alakult szerintem a magyar *im* is (vö. BALÁZS: MNy. LIX, 143, NytudÉrt. 38. sz. 53), mely ugyanígy szerepel értelmezői szituátorként, vö.: Czepl: Japh.: „Bizony én életem *im* csak veszekedés” (NySz.). Vagy akár a magyar *im*, *ihol*, R., Nyj. *ihon*, *ihun*, *ēhun* is, vö. Helt: Bibl.: „Es *ime ihon* vagyon feleséged: nunc igitur ecce conjux tua” | Zrinyi: ASyr. 248.: „*Ihon jū* Zrininek ragyogo chillaga” (NySz.) | Gömör megye: „Ne tróbjál idi jönni, mert *im* kikapsz. *Im* elmenőnk.” (MTsz.) | Fazekas: „... *Ihol* újra Látogatásra megyen hozzá Matyi” (ÉrtSz.) | stb. Ezek, régi szótáraink szerint 'en, ecce' jelentésűek, s mint az ÉrtSz. (*ihol* al.) helyesen állapítja meg, ilyen jellegű használatukban jelen idejű igével vagy önállóan, állítmányként egyaránt állhatnak, de ugyanúgy szerepelhetnek közbevetett felkiáltásként is az előadás élénkítésére. Aligha kétséges azonban, hogy ezek utólagos értelmezőnek vagy a fenti műszóval élve szituátornak is nevezhetők, ha efféle mondatokra gondolunk: „Zrinyi tündöklő csillaga — *ihol!* — jó!” Ugyanilyen szerepben láttuk fentebb a vogul *ta* és *ti*, valamint a finn *se* mutatószót is. A különbség csak az, hogy az utóbbiak puszta tóalakban tárultak előnk, míg az idézett magyar és osztják szituátorok mindegyike toldalékosan.

5. Kérdés mármost, hogyan keletkezhettek az ilyen toldalékos alakok. Doktori értekezésemben erre próbáltam megfelelni. Ott az uráli és indoeurópai nyelvek, kérdő és mutató névmási rendszerének tüzetesebb elemzése alapján rámutattam arra, hogy a névmási tövek testesebbé válásában minden valószínűség szerint döntő szerepük volt a *ki ez? mi ez?* - féle szókapcsolatok ősi előzményeinek. Az effélékben a kérdő névmást mindig valamely mutató névmás determinálja. Erre azért van szükség, mert a kérdő névmások jelölési értéke határozatlan, hiszen csak a beszédhelyzetben, rámutatással vagy valamely közelre vagy távolabbra mutató névmás melléjük helyezésével válik világossá, hogy a nyelvi mutató mezőben kire vagy mire vonatkoznak, vagyis hogy mi a *s z i t u á t u k*. Nem meglepő tehát, ha a kérdő névmások képzésmódját elemezve arra a felismerésre jutunk, hogy ezek tövéhez valamikor, nyilván determinánsként (= szituátorként) valamiféle mutató névmási tölem tapadt. Így például aligha lehet kétséges, hogy az észtnben a *kesse* 'kicsó-

da?' és a *misse* 'micsoda?' jelentésű kérdő névmások a *ke*, illetőleg a *mi* kérdő névmási töveknek és a fentebb más ismételten emlegetett *se* mutató névmási tőnek ilyen jellegű társulásával jöttek létre. (Vagyis: *ke-se* 'ki ez?' és *mi-se* 'mi ez?') S ugyanígy keletkezhettek valamikor a latin *quis* 'ki?' és *quid* 'mi?' névmások előzményei is az indoeurópai **kui-* kérdő névmási tőnek a **so-*, illetőleg **to-* mutató névmási tövekkel való determinálása révén. Mindezt figyelembe véve nyilván nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, hogy a vogul K. *chot* 'ki, mely?', osztják *chot* 'mi?', szölkup *kut* 'ki?' kérdő névmások is lényegében ugyanilyen előzmények után, az uráli **ko- ~ *ku-* kérdő névmási tőnek az uráli **t-* mutató névmási tővel való egybeforradásával alakultak ki. Lényegében így formálódhattak ki szerintem az uráli nyelvek más, képzőelemekkel ellátódott kérdő névmásai is.

Egyidejűleg azonban nyilván a mutató névmási tövek is testesebbé kezdtek válni. Ezek ugyan nem szorultak determinálásra, de előfordulhatott, hogy megkettőzték őket. Így keletkezhettek a cseremisz *tudo* 'az', *tide* 'ez', *nuno* 'azok', *nine* 'ezek' előzményei, mint erre már BUDENZ is gondolt (UAL. 289). De persze az is lehetséges, hogy közönséges ráhangoztatással, a kérdő névmások képzőelemei tapadtak a csupasz mutató névmási tövekhez, a *ki ez?*, *mi ez?*-féle kérdő mondatokban, s így egyfajta egyeztetés (konkordancia) jött létre. Erre mutatnak a vogul AL. *kwät* — *tät* 'melyik az'; osztják *χot* — *tēt* 'mi ez?' vagy akár a finn *ken* — *hän* 'ki ő?', mordvin *kona* — *tona* 'melyik az?'; valamint a latin *quis (est) is* 'ki ez?', *quid (est) id* 'mi ez?', a litván *kàs* — *tàs* 'ki az?', az orosz *kmo* — *amo* 'ki ez?' *umo* — *amo* 'mi az?' stb. — félék. Ezekben a kérdő és mutató névmások azonos végződése félreérthetetlenül jelöli, hogy a velük alkotott szintagmák mindegyike ugyanarra a denotátumra (= szituátumra) vonatkozik. A szintagmatikus kapcsolatok létrejöttének ugyanis, mint ezt másutt már részletesebben kifejtettem, alapfeltétele, hogy elemeik ugyanarra a dologra (= szituátumra) vonatkozzanak. A *madár!* és a *repül!*-féle monorémák csak akkor szerveződhetnek a *madár repül*-féle dirémává (= szintagmává), ha a *madár* ugyanarra vonatkozik, amire a *repül*, s ez természetesen érvényes a kérdő és a mutató névmásokból alkotott *ki ez?*, *mi ez?*-féle kapcsolatokra is. (Vö. BALÁZS: ÁltNyelvTan. I, 45 kk., NytudÉrt. 46. sz. 3 kk.) Mármost nyilvánvaló, hogy a fentebb elemzett *quis (est) is* jellegű kapcsolatokban a konkordanciát létrehozó azonos képzőelem, amely végső soron mutató névmási eredetű és determináló funkciójú, ennek az azonos vonatkozásnak félreérthetetlen (= explicit) jelölője.

Mindezeket figyelembe véve joggal hihetjük, hogy az uráli nyelvek ősi névmásképzői (**-t, *-n, *-k, *-m, *-l*) stb. az iméntiekhez hasonló jellegű névmási kapcsolatokban, az élő beszédben formálódtak ki, s hogy az így létrejött képzőelemek légzősibb mondattani funkciója az azonos vonatkozás' világos jelölése volt. Azt is mondhatnók, hogy a szóban forgó ősi képzőelemek a fentiekhez hasonló mondatokban szintaktikai determinánsként, vagyis szituátor-ként szerepeltek. (Vö. BALÁZS: CSIF. I, 41—3.)

Mint fentebb láttuk, az ilyen módon testesebbé vált névmások éppúgy szerepelhettek értelmezőként, mint csupaszon maradt társaik. Idő jártával viszont mindezek szintaktikai funkciója — a múlt századi A. LUDWIG szavai-
val élve — a d a p t á l ó d h a t o t t, átértékelődhetett, vagy ahogy ma, divatos műszóval mondhatnók, t r a n s z f o r m á l ó d h a t o t t. Ha ugyanis az értelmezői funkciójú, vagyis szituátor szerepű mutatószók, viszonylagos mondatbeli önállóságukat föladva, az igei állítmány vonzáskörébe kerültek,

lassanként határozószói, igekötői vagy bonyolultabb fejlődés után, névutói szerepre tehetek szert. Ezenközben a beszélők ezeknek eredetileg egészen más rendeltetésű képzőelemeit az új funkciók jelölőiként kezdték felfogni. Így formálódhattak ki szerintem az uráli nyelvek legősibb határozóragjai. Másfelől bonyolult áttételekkel, véleményem szerint hasonló módon alakultak ki e nyelvek legősibb névszó- és igeképzői is. (A legősibb uráli igenevek keletkezésének efféle lehetőségeiről vö. BALÁZS: NyK. LXX, 191–9.)

Hogyan keletkeztek tehát a legősibb uráli határozószók? Hogy erre megfelelhesünk, induljunk ki efféle közlésekből: *a medve — ihol! — jön*; Nyj. *a madár — ehun! — röpül*. Ezekben az *ihol* és *ehun* még inkább csak közbevetés (= interjectio). Ha viszont ezeket kisebb szünettel ejtve folyamatosan csatoljuk az előttük és utánuk mondottakhoz, akkor már szervezsebb részei lesznek a mondatnak, s ha fölfoghatjuk őket utólagos értelmezéseknek vagy szituátoroknak, még kisebb szünettel ejtve őket már attól sem zárkozhattunk el, hogy ezeket az ige határozóinak, vagyis névmási határozószónak (= adverbiumnak) tekintsük. S ha az *ehun*-félleket legősibb funkciójukban még nem érezzük határozószónak, akkor *-n* elemüket aligha minősíthetjük másnak, mint ugyanolyan névmásképzőnek, mint ami a finn *ke-n* 'ki?', zürjén—votják *ki-n* 'ki?', mordvin *ko-na* 'melyik?', vogul *kq-n* 'ki?' kérdőnévmásokon, vagy a mordvin *to-na* 'az', *te-ne* 'ez', magyar *ezé-n*, *azo-n* stb. mutató névmásokon is megtalálható. (Ezekre vö. T. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 388–99.) Ugyanígy véleményem szerint az *ihol* *-l* elemét is végső soron uráli korú névmásképzőnek tekinthetjük, ha a szamojéd nyelvek efféle névmási képződményeire gondolunk: tavgi *sele* 'ki?' (< **se* + *-le* névmásképző), jeniszeji *e-le-i*, *e-lo-i* 'solch einer' (vö. i. h. 389). Véleményem szerint ugyanezzel a névmásképzővel alakult a magyar *mély* (< *mē* + *-l*), *mily* (< **mi* + *-l*), *ily* (< **i* + *-l*), *oly* (< **o* + *-l*) is.

A fejlődés későbbi folyamán, amikor a szituátorként szereplő értelmezői funkciójú mutatószókat az igei állítmánnyal kezdték szintagmatikus viszonyba hozni (*a medve ihol jön*, *az erdő ehun van*), képzőelemeiket a beszélők adaptálással, illetőleg transzformálással az adverbiumi szerepkör jelölőiként, vagyis határozói ragként kezdték felfogni. Ennek megfelelőleg joggal hihetjük, hogy már az uráli alapnyelv határozórag-állományának legősibb rétegében fontos szerepet játszottak az **n*, **t*, **k* és **l* elemek (így: DÉCSY, EinfFgrSp. 157–9; A. KÖVESI M.: NytudÉrt. 58. sz. 131–5), amelyek azonban eredeti funkciójukban szituátori szerepű névmásképzők voltak.

Ebből azonban az is következik, hogy a legősibb uráli esetragok hordozói eleinte a névmási tövek voltak. Lényegében erre a felismerésre jutott BERRÁR JOLÁN is, bizonyos magyar esetragok használatának legrégibb magyar nyelvemlékekben nyomon kísérhető fejlődését és kiterjedését kutatva. Megállapításai szerint ezek csupán néhány névmástövön jelentkeztek eleinte, s csak idők múltán, a fejlettebb gondolkodás igényeinek megfelelőleg terjedtek át egyes névszótövekre is (NytudÉrt. 13. sz. 32). De ugyanígy az obi-ugor nyelvekben is az ősi határozóragok némelyike csupán névmástöveken található meg. Így a *-t* locativusrag az osztjákban inkább csak névmási töveken mutatható ki, névszókban csak kivételesen (vö. VÉRTES EDIT: ALingu. XII, 167–86).

A fejlődés további szakaszainak nyomait keresve olyan mondatokra gondolhatunk, amelyekben a névmási határozószó által csak egyszerű deixissel megjelölt helyviszonyt az utána következő újabb határozószó vagy értelemző-

szerű ragos névszó nevezte meg tüzetesebben. A magyarban erre a legközségesebb példák azok, amelyekben az *itt*, *ott*, *emitt*, *amott* névmási határozószók után, utólagos kiegészítésül, újabb *-t* locativusragos határozószók vagy névszók állnak, például *itt lent*, *ott fent*, *amott künt*, *valami mögött*, *valami felett* stb. A régiségből erre ilyen példákat idézhetünk: Mel: Herb. 79: „Széles *it alat* a földön a leuele” | Helt: Bibl. I. Cccc: „Ály *itt* a te egő aldozatod *mellett* . . .” (NySz.; stb.). Ugyanígy a vogulban is: VNyj. 203: vog. K. „*tqt khwqšat ppuł kéli*: ott, a távolban, falu látszik”. Az effélékben az eleinte nyilván csak a mutató névmásokból lett határozószókon meglevő *-t* rag a kongruencia elve alapján, ráhangoztatásszerűen terjedt át más határozószókra, névszókra és névutós kifejezésekre.

Az uráli nyelvek legősibb határozóragjainak kialakulását tehát nem úgy képzeljük, hogy a csupasz mutató névmástövek a névszókhoz való tapadással (= agglutinálódással) váltak esetraggá, mint BOPP nyomán sokan és sokáig hitték, hanem úgy, hogy a névmásokon, a fentebb elemzett módon, előzőleg, a kongruencia elve alapján, kérdő és mutató névmási elemek kapcsolataiban, bizonyos képzőelemek alakultak ki, majd a függetlenebb értelmezős szerkezeteknek adverbialis funkciójú ártértékelődése, vagyis *transzformációja* során, ezek váltak esetraggá. A fejlődés ilyen lehetőségére, mellékesen, már FOKOS DÁVID is célzott (NyK. LVIII, 94.), anélkül azonban, hogy e fejlődés útját behatóbban elemezte volna.

7. Hogy fenti magyarázatom jobban összhangban áll a nyelvi tényekkel, mint a régebbi agglutinációs magyarázatok, azt akadémiai doktori értekezésemre hivatkozva, MIKOLA is valószínűnek tartja (vö. NéprNytud. X, 32–4). A szamojéd névutók legősibb rétegeinek kiformalódását kutatva MIKOLA véleményem szerint helyesen állapította meg, hogy elfogadhatatlan az a felfogás, amely szerint az elsődleges határozóragok névszóképzőkből alakultak ki ráértés útján, vagy az, hogy a névmásképzők határozóragokból lettek. Ezek ugyanis szerinte is nem egymásból keletkeztek, hanem „egy közös előzményből párhuzamosan fejlődtek ki” (i. h. 34). Hogy a közös előzmény mi lehetett, az a fentiekből, úgy hiszem, kihámozható.

De hogy a fent elemzett módon kiformalódott névmási alakulatoknak és ezek képzőelemeinek milyen szerepük volt vagy lehetett a legősibb névutók, igekötők, valamint a legrégibb névszó-, igenév- és igeképzők létrejöttében, arra ezúttal nem térhetek ki. Ennek fejtegetése szétfeszítené az itt rendelkezésre álló kereteket. Az ezekkel kapcsolatos problémák bogozgatása egy általános nyelvészeti megalapozású összehasonlító uráli szintaxis területére tartozik. Egy ilyen műnek a jelen dolgozat legföljebb szerény kis fejezete lehet.

BALÁZS JÁNOS

Helyhatározóink rendszeréhez

A mai magyar nyelv egy sajátos helyhatározói kategóriája

1. A köznyelvben, illetőleg az irodalmi nyelvben nem kis számban találhatók olyan helyhatározók, amelyekben a ragmorféma alakja és funkciója között nincs meg a szokásos megfelelés. A MMNyR. a bel- és külviszonyragok fordított használatáról beszél többek között a következő pél-

dáknál: „Egyedül lakom ócska szobán (Kaffka: Petike jár; HÉ. 753); Befordultam a konyhára (Petőfi: verscím); Elszedett dolgait begyűrte a zsebeibe és vágatott ki a rendőrségről (Nagy I.: Nincs m. 79).” (II, 178.) Ugyanitt az idézett adatokra vonatkozóan megjegyzi: „Ezekben viszont az -n, -on ~ -en ~ -ön; -ra ~ -re; -ról ~ -ről belső helyviszonyt jelöl.”¹ Ugyancsak a fordított ragszónálra hozza fel példának az „Éz a kislány megy a kútra” ismert népdalsort (i. h.). Az adathoz ugyanitt a következő magyarázatot kapjuk: „... előfordul tehát például, hogy arra a körülményre, hogy a cselekvés, történés, létezés valaminek a közelébe tart, -hoz ~ -hez ~ -höz helyett -ra ~ -re raggal utalunk.”

A MMNyR. más esetekre vonatkozóan megállapítja: „A bel- és külviszonyragos alakok sok esetben árnyalati különbséget¹ éreztetnek. A -ban ~ -ben stb. ragos határozók többnyire egyszeri, alkalmi vagy időleges állapot valóságos körülményét határozzák meg mint belső helyviszonyt. . . . Az -n stb. ragos alakok viszont a színhelyre csak általában, elmosottabban, mint tágabb, a külső helyviszonyhoz közelebb álló, azt is magába foglaló vagy elvont körülményre utalnak.” (II, 179.) A jelenségre a következő példákat említi: *A konyhában ül, az erdőben sétál: a konyhán van, az erdőn dolgozik; bemegy a faluba: lemegy, illetőleg kimegy falura; a gyerek az iskolában van, elment az iskolába: a titkár iskolán van, valakinek az urát iskolára küldték; az irodában megtalálod: az irodán dolgozik, az irodára került.* (Vö. i. m. II, 178–9).

Az itt idézett külső helyviszonyragos alakok egy olyan sajátos helyhatározónkat képviselik, amellyel a leíró nyelvtani kutatások mind ez ideig meg lehetőségen keveset foglalkoztak, jóllehet a nyelvművelő szakirodalom nem egy értékes észrevétellel hívta fel rá a figyelmet (vö.: KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyelvművelésünk főbb kérdései. Bp., 1953. 158–9; A. KÖVESI MAGDA: Nyr. LXXX, 20; IMRE SAMU: Nyr. LXXXI, 169–73).

Jelen dolgozatomban azokat a külviszonyraggal kifejezett helyhatározóinkat kívánom vizsgálat alá venni, amelyek semmiképpen sem tekinthetők külső helyhatározóknak. Egyrészt megkísérlem alaktani, jelentéstani szempontból jobban megvilágítani őket, másrészt feleletet keresek arra a kérdésre, hol foglalnak helyet ezek helyhatározóink rendszerében. A probléma tanulmányozására a szépirodalom és a sajtó nyelvéből gyűjtöttem anyagot. Adatgyűjtésem során 10–10 nyomdai ívnyi szöveget céduláztam ki a következő művekből (zárójelben megadom az adatközlésem során használt rövidítéseket): Déry Tibor: Szerelem. Bp., 1963. (Déry); Galgóczi Erzsébet: Öt lépcső felfele. Bp., 1965. (Galgóczi); Illés Endre: Száz történet II. k. Bp., 1966. (Illés E.); Kamondy László: Megdézsmált örömök. Bp., 1964. (Kamondy); Németh László: Égető Eszter. Bp., 1965. (Németh); Salamon Pál: Sasok és denevérek. Bp., 1966. (Salamon). — Teljes egészében kicéculáztam: Szivárvány. Fiatal magyar elbeszélők. Bp., 1964. 300 l. (Szivárvány). — Néhány adatot Szabó Pál nyelvéből is közlök, korábban, más okból kicéculázott két művéből: Szivárványerdő I–II. Bp., 1966. (Szabó P.: Sziv.); Új föld. Bp., 1965. (Szabó P.: Új f.). A Népszabadság (Nsz.), a Dunántúli Napló (D. N.) és a Nők Lapja (N. L.) napi-, illetőleg hetilap ez évi számaiból is jelentős mennyiségű szöveget néztem át anyaggyűjtés céljából. — Bár teljességre nem törekszem, mégis

¹ Az én ritkításom. — Sz. G.

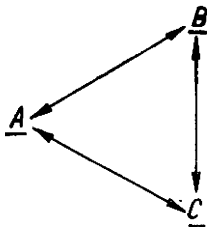
úgy gondolom, ilyen mennyiségű és összetételű szöveg lehetőséget ad arra, hogy a fenti kérdéssel részletesebben foglalkozzam.

2. Köztudott, hogy a mai magyar nyelv egységes típusában, annak írott és beszélt változatában helyhatározóragjaink a honnan?, hol?, hová? irányultságnak megfelelően elkülönülve három helyviszonyfajtát jelölnek: *A* = belső helyviszony: *-ból, -ből; -ban, -ben; -ba, -be*. *B* = külső helyviszony I., valaminek a felszíne: *-ról, -ről; -n, -on, -en, -ön; -ra, -re; -nak, -nek; -ig*. *C* = külső helyviszony II., valaminek a köre: *-tól, -től; -nál, -nél; -hoz, -hez, -höz*. — Ha jelen esetben helyhatározóragjaink rendszerének körét szigorúbban akarjuk megvonni a ragsorok korrelációja és oppozíciója szempontjából, akkor figyelmen kívül hagyhatjuk a *-nak, -nek; -ig* ragmorfémákat, mivel egyik helyviszonyfajtát jelölő ragsorban sincs velük közvetlenül szemben álló ragmorféma.

A magyar helyhatározói viszonyt jelölő ragok, illetőleg a velük alkotott helyhatározók rendszerére jellemző, hogy alakilag és jelentésanilag is határozott a szembenállás a belső és a külső helyhatározók, illetőleg a külső helyhatározók két fajtája között (vö.: SIMONYI, M^{Hat.} I, 50—1, 108, 227 és passim; KLEMM, TörtMondt. 164 és passim; MMNyR. II, 176 és passim; stb.).

Ennek megfelelően a *ház* és a *kémény* alapszókkal alkotott helyhatározókban például ilyen szembenállások jönnek létre:¹ *A*: *házból, kéményből; házban, kéményben; házba, kéménybe*. *B*: *háztól, kéménytől; házon, kéményen; házra, kéményre*. *C*: *háztól, kéménytől; háznál, kéménynél; házhoz, kéményhez*.

Helyhatározóinknak ezt a hármas egymásba feszülését a fenti szimbólumokkal a következőképpen ábrázolhatjuk:

A szimbólumoknak legyen kettős értéke, ha úgy tetszik, kettős arca: mondat-tani és alaktani. *A* = belső helyhatározók, illetőleg alapszó + belső helyhatározóragok. *B* = külső I. helyhatározók, illetőleg alapszó + külső I. helyhatározóragok. *C* = külső II. helyhatározók, illetőleg alapszó + külső II. helyhatározóragok.

Am helyviszonyító eszközeink, illetőleg a velük alkotott helyhatározóink között más típusú szembenállások is vannak: 1. *Erdő b e n*: *erdő n*: „A karcsú törzsű *gyertyánerdőben* már félhomály volt” (Salamon 117): „Ekkor aztán az őrmester a tenyerébe fűjt: úgy, mint mikor az *erdőn* a mócok faragják a fát . . .” (Szabó P.: Sziv. I, 402). — *Konyhá b a n*: *konyhá n*: „A *konyhában* alig volt valami, amit elronthattunk volna . . .” (Galgóczi 20): „Nyolc bérescsalád élt ezen az egyetlen *konyhán* . . .” (Szabó P.: Sziv. I, 112). — 2. *Ház b a n*: *ház n ál*: „Pedig a *házban* már mindenkinek van papagája” (Galgóczi 67): „Egy kis pénz kerülne a *háznál*, nem mondom” (Szabó P.: Sziv. II, 370). — 3. *Sza-*

¹ Az alapszó főnév, illetőleg főnévi értékben használatos egyéb szófajú szó, amelyhez a ragmorfémák járulnak.

lag o n: szalag n á l: „A négyes szalagon dolgozik” (ÉrtSz. VI, 47. Én ritkíttattam. — Sz. G.): „Egyelőre még csak egy-két szalagnál vezettük be a személyi besorolást...” (N. L. 1968. márc. 9. 3). — 4. Kút n á l: kút o n: „Egy utcai kútnál megállt, és megnyomta a kút karját...” (Szivárvány 219): „Reggelente fordult egyet az ártézi kúton, egy leverte zománcú kék kannával hordta a vizet...” (Szivárvány 74). — Bár az adattárból a későbbiekben úgy is kitűnik, mégis már itt megjegyzem, hogy ezek a szembenállások általában a honnan? hol? hová? kérdésre felelő határozók valamennyi tagjában fellelhetők.

Helyhatározóinknak ezt a fajta szembenállásait az alak és a funkció egységének jegyében, a fentiek mintájára így jelölöm: 1. $A \longleftrightarrow B'$, 2. $A \longleftrightarrow C'$, 3. $B \longleftrightarrow C'$, 4. $C \longleftrightarrow B'$.

A B' , illetőleg a C' szimbólummal jelölt határozók alakjukra megegyeznek, de jelentésüket illetően eltérnek a B , illetőleg a C által jelölt határozóktól. Tehát ezekben az ellentétpárokból kettős ellentét feszül, egyrészt a viszonyító eszközök, másrészt a jelentésfunkció ellentéte. Valójában a jobb oldalon álló B' , C' által jelölt határozó más típusú helyet jelöl, mint a bal oldalon levő A , B , C .

Tehát itt nem különböző határozófajta, hanem különböző határozóminőség áll szemben minden egyes párban. Amíg az A , B , C szimbólumokkal jelölt helyhatározók külön határozófajták, addig a B' , C' által jelölt határozók csak alakilag különböznek el egymástól, funkcionálisan nem; ezért egy egységes helyhatározói kategóriának, mégpedig a z e g y e d i v e l s z e m b e n á l l ó á l t a l á n o s h e l y h a t á r o z ó n a k tekinteném őket.

3. Az egyedivel szemben álló általános helyhatározóink, a továbbiakban: általános helyhatározóink alaposabb megismerésére tekintsük át az elmondottak támogatására összeállított adattárat. Az adatokat alapszók szerint betűrendben közlöm. Ha az alapszó összetétel utótagjaként a nyelvtudatban még elevennek tekinthető, akkor még az utótagot veszem alapszónak. Adataimban az általános helyhatározókat én ritkíttattam. Az adatokat alaktani, jelentéstani és rendszertani megfontolásokból négy csoportra tagolom.

Helytakarékosságból adattáramban nem közlöm az általános helyhatározókkal alaktanilag és jelentéstanilag szembenálló egyedi helyhatározókat.

A) Azok a helyhatározók tartoznak ide, amelyek a fölérendelt szintagmatagban kifejezett cselekvés, történés, létezés helyét mint az egyedi hellyel szembeni általánost fejezik ki. Figyelemre méltó, hogy az idetartozó főnevek, illetőleg főnévként szereplő egyéb szók a viszonyító eszközöktől függően az egyedi és az általános helyhatározóknak egyaránt alapszavai lehetnek.

a) A helyviszony kifejező eszköze: $-ról \sim -ről$; $-n$, $-on \sim -en \sim -ön$; $-ra \sim -re$. A viszonyító eszköz a $-ból \sim -ből$; $-ban \sim -ben$; $-ba \sim -be$ ragsorral áll szemben. A határozók e típusa $A \longleftrightarrow B'$ szembenállást tükröz: „A centenáriumára készülő vasasi Petőfi-aknáról féltizenkettőkor kaptunk jelentést” (D. N. 1968. III. 31. 1); „Eredményes kísérletek folynak Béta-aknán egymilliós megtakarítást ígérő újítással” (D. N. 1968. VIII. 11. 1); — „... Jancsó meg egy üdvözlőlapot nézegetett igen ehnerülten. A szomszéd család küldte a *Balatonról*” (Kamondy 117); „Olcsó nyaralási lehetőség: egy hét a *Balatonon*” (Nsz. 1968. VII. 25. 12); „... leviszi az egész családot kocsin a *Balatonra*” (Szivárvány 278); — „És különben is semmi szükség a IV/B lányosztály érettségi *bálgán* füstölt disznólábra” (Uo. 86.); — „A téli vasárnap reggeleken

néha esküvői menetek vonultak a hóban, *házzól házra* jártak...” (Szivárvány 196); itt állandósult kapcsolatban fordul elő az általános helyhatározó; — „Akkor lopták át, amikor tudták, hogy az *irodán* kell lennie neki” (Németh 41); „13. jelenet. Tanácsházán Hármán vannak az *irodán*, Patonai, Timár Miklós meg Ilonka” (Galgóczi 137); „A *pártirodán* is szaporodnak az emberek, jönnek, akik csatlakoztak...” (Szabó P.: Ú. f. 109); — „Tömegesen kerültek a *középiskolákra* és egyetemekre munkás és parasztfiatalok” (A magyar és nemzetközi munkásmozgalom története 1945–1966. Kézirat gyanánt. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1966–1967. 115); — „... azért utazott Pécsre, hogy munkát keressen. Ehelyett *kocsmáról kocsmára* járt...” (Nsz. 1968. VII. 5. 9); 1. *házzól-házra*; — „A *konyháról* Kozákné siet be, hatalmas kosár a kezében” (Galgóczi 106); „Miért elégedtem meg ezekkel a sétákkal, a buta vasárnap délutáni malomjátékkal ott nálatok a *konyhán*, az anyád mellett...” (Szivárvány 270); „Ha nagymamuska kitámolygott a *konyhára*, ő ment, s nyitotta máris az ablakot” (Németh 128); — „... az eset után nyolc nappal Lorenz Károly alezredest elvitték városi *lakásáról*” (Salamon 20); „Ez a telefoncsengetés 1944 nyarának egyik éjszakáját hasítja fel, Gerenday főorvos *lakásán*, Budapesten” (Illés E. 69); „Hódmezővásárhelyi *lakásukon*... késsel hátba szúrta 40 éves férjét...” (Nsz. 1968. VIII. 11. 12); „De a főmérnök megelőzte, találkát kért, illetve a *lakására* hívta őt...” (Illés E. 125); „Miért, talán övé ez a fa? ... — Nem éppen... de az övé lesz! Majd... pályakocsin lehordjuk a *lakására*...” (Kamondy 13); „Korábban nagy tisztelője volt, és hetenként járt a főnök *lakására*” (Salamon 145); — „A ház a Dunára néz: lakói többnyire tisztviselők, egy fotós, néhány mérnök, két festőművész fent a *manzardon*” (Szivárvány 276); — „... s amikor megláttam őket... ott voltak mind a *patakon*...” (Szivárvány 253); „... aztán úgy lett, hogy a *patakra* mennek rákászni...” (Uo. 251); — „... s ha elválasztottak bennünket a szoba legtávolabbi *sarkaira*, grimaszokat vágtunk egymásra...” (Galgóczi 14); — „Így szokott inni minden hónapban egyszer, ha bejön a *tanyáról* a fizetésért” (Szivárvány 285); „Nyáron, amikor kinn voltak a *tanyán*...” (Németh 28); „... az asszony meg kiment a *tanyára*, a nagybeteg anyjához” (Déry 138); „Néhány talicskás ember is, aki a *tanyákon* dolgozó cséplőgéphez indult vissza vasárnapi pihenője után...” (uo. 141); — „Beiratkoztam a *technikumra*. — Hosszú ideig csak éjszakás voltam, mert így *technikumra* járhattam” (N. L. 1968. III. 9. 9); — „... a tyúkketrecek, kasok, s a nagyobb libaketrecek gyülekeztek, melyeket Beck Mócsi és társai szállítottak át lankadatlan szorgalommal a baromfi-felvásárló *udvaráról*...” (Déry 133); — „No, gyertek már be a konyhába... ne álljunk az *udvaron*...” (Kamondy 66); „Megtörtént olykor, hogy olvasás közben bejött az *udvarra* valaki” (Németh 31); — „Ha ide látna valaki az *utcáról*...” (Szivárvány 257); „Künn az *utcán* vasárnapi csend...” (Déry 122); „Az *utcára* nem ment ki” (Salamon 65); — „Ő most *vásárról* jött meg, s hozott a családjának valamit” (Szabó P.: Új f. 100); „Úgy veszik körül a csepegő, csordogáló csövet, mint mikor a *vásáron* portékát néznek” (uo. 96); a régi típusú vásár a mai életben egyre inkább háttérbe szorul, ezért a 'Jahrmarkt' jelentésű alapszóval alkotott általános, illetőleg egyedi helyhatározó szembenállása már jobbára a nyelvjárásokban, illetőleg a regionális köznyelvben van meg; — „*Vécéről* jön”; „*Vécén* van”; „*Vécére* megy”; ezeket a határozókat a köznyelvből idéztem; — „A nyakláncot meg a karkötőt csak úgy meztelenül vágta *zsebre*” (Illés E. 121); itt az általános helyhatározó állandósult kapcsolatban fordul elő.

b) A helyviszony kifejező eszköze: *-tól ~ -től; -nál ~ -nél; -hoz ~ -hez ~ -höz*. A viszonyító eszköz a *-ból ~ -ből; -ban ~ -ben; -ba ~ -be* ragsorral áll szemben. A határozók szembenállása $A \longleftrightarrow C'$ típusú: „Volt már anyuka a *Balatonnál*?” (Szivárvány 80); „... a magyar szakszervezetek vendégeként egy hónapot töltenek a *Balatonnál* és néhány napot *Budapesten*” (Nsz. 1968. VII. 20. 1); — „Nem arról van szó, hogy ez minden bányavidéken, valamennyi munkacsapatnál így van” (Nsz. 1968. III. 6. 5); — „De azért nekem mégsem közömbös, hogy mi történik a parancsnokságom alatt álló *egységnél*” (Salamon 35); — „... mögöttük negyediknek a kétkerekű tolokocsi, melyet Trenka Dezső kölcsönzött el az apai *háztól*...” (Déry 133); „Két *háznál* van a lagzi, a vendégek vándorolnak, hol a lányéknál, hol a vőlegényéknél vannak” (N. L. 1968. VII. 27. 6); „A *házaknál* helyezkedtünk el” (Szivárvány 225); „... a lány férjhez ment, aztán jött a *házhoz* Reza néni menyje, Edit...” (Szivárvány 256); „Este beszállásolták magukat a *házakhoz*, szalmát hoztak a konyha kövére...” (uo. 269); — „A szülők egy része ennek ellenére érdekli a szakmunkástanuló-*intézeteknél*...” (Nsz. 1968. III. 6. 6); — „... a 8. osztályosok jelentkezési lapját az általános iskola továbbítja a választott középiskolához vagy szakmunkástanuló-iskolához” (Nsz. 1968. III. 6. 6); — „Közgyűlés a Pécsi Vasas és a Pécsváradi Építő *Ktsz-nél*” (D. N. 1968. III. 10. 1); „Mérlegzáró a *ktsz-eknél*” (D. N. 1968. III. 10. 3); — „... háromkor hazajön a munkából, felváltja feleségét a *liftnél*” (Szivárvány 277); — „A községi ápolónő az orvosi *rendelőnél* lakik...” (N. L. 1968. III. 9. 25); — „Előbb kikémlelt, hogy nincs-e a *ruhatárnál* senki” (Salamon 48); — „A *Vasasnál* másfajta a nehézség” (Nsz. 1968. III. 6. 12); a Vasas ismert futbalcsapat neve.

c) A helyviszony kifejező eszköze: *-ról ~ -ről; -n, -on ~ -en ~ -ön*. A viszonyító eszköz a *-tól ~ -től; -nál ~ -nél; -hoz ~ -hez ~ -höz* ragsorral áll szemben. A határozók szembenállása $C \longleftrightarrow B'$ típusú: „Ha a *folyóra* megyek, az ajtóban állsz majd. A fiú... előhúzta a fekhelye mellé dugott horgászbót, leballagott a folyóhoz” (D. N. 1968. III. 10. 6); — „... ha Cseppentőné a boltban volt, vagy az *ártézikúton*, az asszonyok olyan nyájasan köszöntek neki...” (Szabó P.: Sziv. III, 481); „Reggelente fordult egyet az *ártézi kúton*, egy levert zománcú kék kannával hordta a vizet...” (Szivárvány 74); „... lányok, asszonyok mennek az *ártézikútra*, vagy jönnek az *ártézikútról*” (Szabó P.: Új f. 96); „A kút: afféle falu-kútja. Beh sokszor járt erre a *kútra* egyedül is Pista...” (Szabó P.: Sziv. I, 355).

B) Azok a helyhatározók tartoznak ebbe a csoportba, amelyeknek alapszavához általában csak külviszonyrag járul. Az ide tartozó főnevek többnyire nem léphetnek kapcsolatba belviszonyragokkal, és nem szerepelhetnek egyedi helyhatározók alapszavaként. Minthogy általános helyhatározóinknak ez a csoportja erősen gyarapodik, több olyan főnév is található itt alapszóként, amely még felemásan viselkedik.

a) A legnagyobb alcsoportot itt azok a határozók alkotják, amelyeknek alapszava meghatározott, állandó személyi kerettel rendelkező szerveket, intézményeket jelöl. A helyviszony kifejező eszköze: *-ról ~ -ről; -n, -on ~ -en ~ -ön; -ra ~ -re*; illetőleg *-tól ~ -től; -nál ~ -nél; -hoz ~ -hez ~ -höz*. Az idesorolható főnevek egy jelentős csoportjához egyformán kapcsolódhat a kétfajta külviszonyrag azonos funkcióval. Ez is azt bizonyítja, hogy a kétfajta külviszonyt jelölő ragoknak az általános helyhatározókban nincs egymástól elhatárolódó funkciója. Az ide tartozó adatok: „... így került Czíko

a bécsújhelyi katonai *akadémiára*” (Illés E. 122); — „A bíróságon úgy ismerték, mintha a saját alkalmazottjuk lenne” (Salamon 75); „Lutuper András azután nem járt többé a bíróságra tanúskodni” (Salamon 76); — „Ezt a mozgalmat — mondotta Főcze Lajos, a KISZ budapesti *bizottságán* — intézményesebbé kellene tenni” (N. I. 1968. VII. 20. 6); „... a megyebizottságon megnézheted, ott van egypár ...” (Szivárvány 273); — „Hívja ide, elvtárs. — Kit mondjak? — A megyebizottságtól” (uo. 228); „... így foglalták össze tevékenységüket a Fővárosi Munkaügyi Döntőbizottságnál ...” (Nsz. 1968. III. 10. 13); „Mind-ezt és még egyéb kérdéseket őszintén megvitatták a XII. kerületi Pártbizottságon” (Nsz. 1968. VII. 19. 4); „... igaz, már tizenegy óra. De a VB-n ott kellett lennem ...” (Szivárvány 7); „A vizsgaszünet utolsó napján behívták a pártbizottságra” (Salamon 11); — „Éppen ezért szorgalmazzuk a Krupp-cégnél és más cégeknél is a nagyobb rendelést” (Nsz. 1968. VII. 24); — „... júniusban lesz egy éve, hogy az egyetemen megkapta a diplomáját” (Galgóczi 58); „Az lett volna bűn, ha betolakszom az egyetemre ...” (Salamon 83); „Az ELTE-re egyébként ... csak a magas pontszámot elért diákok nyerhettek felvételt ...” (Nsz. 1968. VII. 20. 4); — „Mik voltak a mi nagyapáink? Megvan az *eklézián* a könyvekben ...” (Németh 88); — „Mi a gyárakból jöttünk, maguk a *főiskolákról* ...” (Szivárvány 8); „A *főiskolán* ismertem meg” (Salamon 138); „Negyed kilenckor ment be a *főiskolára*” (uo. 105); — a *hivatal* mint bővített szintagmagtag szerepelhet intézményféle névként: „Egyéneknek, csoportoknak helybiztosítás: a síófoki Idegenforgalmi *Hivatalnál*” (Nsz. 1968. VII. 25. 12); „Egy sovány férfi a telekkönyvi *hivataltól* ...” (Szivárvány 23); — „Én is bejárom az *Igazgatóságra* takarítani este hattól ...” (Szivárvány 88); — az *iroda* mint utótag, illetőleg bővített szintagmagtag szintén szerepelhet intézményféle névként: „Kilencezer közérdekű bejelentés a fővárosi rendőrségi *panaszirodán*” (Nsz. 1968. IV. 9. 9); „... egy év alatt mintegy kilencezer bejelentés érkezett a Budapesti Rendőr-főkapitányság *panaszirodájához*. A statisztika tanúsága szerint a *panaszirodához* érkezett leveleket ... névvel és címmel látták el ...” (uo.); „Felvilágosítás és prospektus, valamint jelentkezés a magyar utazási *irodáknál* vagy a román Országos Turistahivatalnál ...” (Nsz. 1968. VII. 4. 12); „Később már csak akkor ment ki az ezredparancsnokság épületéből, ha valami elintéznivalója akadt a zászlóalj *irodák*on” (Salamon 41); — „A *járástól* felszólították, hogy részletesen jelentse ...” (Galgóczi 49); „De ti ott a *járáson*, csak nyafogtok az osztályellenségnek” (Szivárvány 222); „Megvolt a fegyelmije a *járásnál* ...” (uo. 108); „Varjas elvtársat keresem, azt mondták a *járásnál*, itt van” (uo. 228); „Már a *járásnál* is kerestelek” (uo. 229); „A *járáshoz* megyek ...” (uo. 110); „Akkor én bemegyek a *járáshoz*” (Galgóczi 51); — „... a bölcsészkaron a minimális pontszám 19 volt, s csupán egy-két ponttal kevesebb a másik két karon” (Nsz. 1968. VII. 20. 4); — „Egyszer a *katonaságnál* hetven kilométeres menetgyakorlat után őrségbe küldték” (Szivárvány 224); „Emlékszem, hogy amikor az unokabátyám leszerelt a *katonaságtól* ...” (Salamon 33); — „A beteget a mentők beszállították a *klinikára*. Valaha fiatalkorában tanársegéd volt egy berlini *klinikán*, ...” (Ko. ÉrtSz. IV, 267); — „... valami muki jött a *megyétől*, nemzeti-színű előadást tartott ...” (Szivárvány 266); — „A VBKM-nél 100 forint termelési értékre 60 forint anyag- és kooperációs költség jut ...” (Nsz. 1968. VII. 19. 5) (VBKM = Villamos Berendezés és Készülék Művek); — „Feladta a pénzt a *postán*” (Szivárvány 198); — „A *Rádiótól* vagyunk” (Szivárvány 34); — „Telefonáltak a *rendőrségről* ...” (Szivárvány 93); „Bejelentették gyermekük

eltűnését a *rendőrségen*” (Nsz. 1968. VII. 21. 10); „Menj, fiam, telefonálj a *rendőrségre*” (Salamon 93); — „A kerületi *tanácsnál* kilónyi aktacsomó gyűlt össze panaszokból” (Nsz. 1968. VII. 28. 13); „A *tanácsnál*, a VII. kerületben, pénteken egy óraker kezdődnek a fogadóórák” (Nsz. 1968. VII. 24. 6); „Száz-ezer ügyfél a *tanácsokon*” (D. N. 1968. III. 10. 9); „Most nem a járási *tanácsra* hívták be...” (Galgóczi 32); „Egyszer elment vele a városi *tanácshoz* külön engedélyért...” (Salamon 110); „Sajtótájékoztató az Országos Béketanácsnál” (Nsz. 1968. VII. 19. 4); — „Ezért üldögélt naphosszat az üres *tanácsházán*” (Galgóczi 34); „Ezután a megyei *tanácsházán* az olajipar vezetői tájékoztatták a vendégeket a szénhidrogén-kutatás helyzetéről” (Nsz. 1968. III. 20. 3); „A *tanácsházánál* volt valami dolga, s a tanácselnök minden további nélkül azt kérdezi tőle...” (Szabó P.: Sziv. II, 482); „Holnap berendelem őket a *tanácsházára* az iratokkal” (Galgóczi 139); „... kezdtek ölmi a disznókat rendre, s vitték fel a *tanácsházához* a négy kiló zsírokat, meg a nyolc kiló zsírokat...” (Szabó P.: Sziv. II, 482); — „Még a szállítási *vállalatnál*, a műhelyben csináltak neki egy boxert” (Szivárvány 95); „A Mecseki Ércbánya *Vállalatnál* tegnap fizették ki a nyereségrészesedést...” (D. N. 1968. III. 31. 10); „A Könnyűipari Minisztériumba tértem be, mégpedig az ott működő Könnyűipari Gépi Adatfeldolgozó *Vállalathoz*” (Nsz. 1968. VII. 24. 6); — „... aki máskor csak a torony alatt sétáló rendőröket s a *városházán* piszmozgó tisztviselőket buzdította...” (Németh 97); „... s nyomban széjjelneznék a faluban vagy az utcán, vagy a *városházánál*, hogy melyik emberre is pászol leginkább a szó?” (Szabó P.: Sziv. II, 338); — „Az a fontos, hogy az ember a *vasúton* sose sieszen...” (Kamondy 15); „Hát miért gyön ilyen a *vasútra*?” (uo. 18). — Végül a vizsgált szöveg alapján megemlítem, hogy a *minisztérium* mint alapszó helyhatározóként mindig belső viszonyt jelölő raggal lép kapcsolatba, a *bank* és a *központ* viszont kétféleképpen viselkedik: „... erre a kérdésre a *minisztériumban* adták meg a választ” (Nsz. 1968. III. 14. 5); — „A csere végrehajtása céljából a részvények tulajdonosai részvényeiket a *banknál* letétbe helyezni kötelesek” (Nsz. 1968. III. 20. 8); „... az utalványt a *banknál* bejelentett, aláírásra jogosultak írják alá” (Nsz. 1968. III. 6. 10); de: „S a hová bár hiteljeggyel bármikor elmehet a *bankba*” (Németh 70); „Mert az ő nevét a *bankban* elfogadták” (uo. 95); „... és elhatározta, hogy a kettétépett bankókat beváltja a Nemzeti *Bankban*” (Kamondy 112); — „... a Pénzügyi *Központnál* vagy valamelyik magyar külképviseletnél bemutatatták részvényeiket...” (Nsz. 1968. III. 20. 8), de: „Mivel a trafik gyakran órákig zárva volt a vállalat *központjából* udvariasan figyelmeztették” (Salamon 79); „Az elnök készségesen pattant fel, mind az öten bezúfolódtak a Volgába, és áthajtottak a *központba*” (Szivárvány 37).

b) A helyhatározó alapszava közhasznú építmények, tömegközlekedési járművek neve. Erre az alcsoportra kevés adatom van. Inkább kezdődő tendenciával, mint általános érvényű törvényszerűséggel állunk itt szemben: „Amint a gyors kifutott az *állomásról*, az öreg azonnal abbahagyta az ékelest...” (Kamondy 19); „A főmolnár Pestre utazott, láttam reggel az *állomáson*...” (Déry 138); „Most már cipekedni se kell az *állomásra*, hát hogyne vinnétek” (Szivárvány 81); — „Egy régi ismerőssémmel találkoztam a *buszon*” (a köznyelvből idézve); „Gyilkosság az *autóbuszon*” (Nsz. 1968. V. 30. 6); „Az Egyesült Államokban ugyanis az *autóbuszokon* nincs kalauz...” (uo.); „Az *autóbuszra* szállók reggel, a kalauznő a bérleteket kéri” (Nsz. 1968. VII. 24. 6); „Pozsár papa elől felmenekültem a *buszra*” (Szivárvány 164); ritkán

még belső helyviszonyragos alakban is előfordul alapszavunk egyedi helyhatározóként, egyetlen adatot találtam rá: „... s ilyenkor valósággal megnyugodott. Egy kicsit most az autóbushoz is” (Galgóczi 90); — *kocsi* 'autóbusz': „Még két öregasszony és egy kamasz fiú utazott a *kocsin*” (Salamon 112); „A telepen átszálltunk a város felé induló MÁVAUT *kocsira*” (uo. 136); — „... a környékbeliek feltörték a *felsőpályaudvaron* vesztegelő tehervonatokat...” (Szivárvány 191); „Mint hosszú jajszó |fütty sivit| a szomszéd *pályaudvarról*” (Ba.: ÉrtSz. V, 619); — „Hányan lehettek azon az izraeli *repülőgépen*, amelyet az arab partizánok Algírba vittek” (Nsz. 1968. VII. 28. 8); — „Megilletődötten, némán jöttek le a lépcsőn, a *villamoson* is alig szóltak egymáshoz” (Szivárvány 70); „... nála csak egyvalaki volt udvariasabb a nap folyamán: a kalauznő, a *villamoson*” (Nsz. 1968. VII. 24. 6); „Fellépett az épp eléje csikorgó *villamosra*. A pótkocsiról ugyanakkor egy börtönőr szállt le...” (Déry 108); — „Hozta valamelyik unokát is, egyszerre csak egyet; elég baj volt így is visszafelé a mindig zsúfolt *vonaton* a kitömött szatyrokkal” (Szivárvány 87); „Mindenkinek jogában áll oda ülni, ahol üres helyet lát. Így van ez a *vonaton* is...” (Kamondy 126); „... Pusztaszabolcsra elkísér és besegít a pécsi *vonatra*” (egy családi levélből idézve); „... Egerben leszállt a *vonatról*...” (Szivárvány 217).

C) Azok a helyhatározók sorolhatók ebbe a csoportba, amelyeknek alapszava másodlagos, általánosabb jelentésben szerepel az adott szintagmában, szemben ugyanannak az alapszónak elsődleges, konkrétabb jelentésével. Tehát egy és ugyanannak az alapszónak különböző jelentése a hozzá kapcsolódó helyviszonyragok szembenállásában is megmutatkozik. Az alapszóként ide tartozó főnevek elsődleges jelentésükben általában mindhárom helyviszonyító ragszor tagjaival előfordulhatnak mint egyedi helyhatározók, viszont másodlagos, átvitt jelentésükben csak egy ragsorral, rendszerint a *-ról* ~ *-ről*; *-n*, *-on* ~ *-en* ~ *-ön*; *-ra* ~ *-re*, ritkábban a *-tól* ~ *-től*; *-nál* ~ *-nél*; *-hoz* ~ *-hez* ~ *-höz* viszonyítóeszköz sorral léphetnek kapcsolatra, és általános helyhatározóként funkcionálnak. Az idetartozó helyhatározók szembenállása $A \longleftrightarrow B'$, illetőleg $A \longleftrightarrow C'$ típusú.

Helytakarékoság céljából csak a B' , illetőleg C' típusú általános helyhatározókat közlöm, az alapszóként szereplő főnevek másodlagos, átvitt jelentésére röviden utalok: *Falu* 'vidék': „Ilyen kötélt csak *falun* van” (Illés E. 85); „Ki akar ma *falun* lakni?” (Szivárvány 141); „Látszik rajta, hogy *faluról* jött” (ÉrtSz. II, 535); „A munkások száma az 1913. évinek a felére csökkent; egy részük visszament *falura*...” (Mód: Tud. szoc. I, 117). — *Fürdő* 'fürdőhely': „Az orvos *fürdőre* küldte” (ÉrtSz. II, 960). — *Iskola* 'hosszabb-rövidebb ideig tartó, gyakran bentlakásos, szakmai vagy ideológiai tanfolyam': „Timár Ilonka hazajött az *iskoláról*” (Galgóczi 124); „Mi úgy tanultuk a *pártiskolán*, hogy önkéntes” (uo. 138); „A Magyar Honvédelmi Szövetség budapesti gépkocsivezetői *iskoláján* történik mindez” (Nsz. 1968. III. 12. 6); „... a néphadsereg tiszthelyettes-*iskoláira* jelentkezhetnek mindazok...” (Nsz. 1968. III. 20. 9); „Ahá! Ezért vittek *iskolára*!” (Galgóczi 130); „Aztán háromhónapos *párt-iskolára* küldött” (Salamon 140). — A *kéz* főnév különböző átvitt jelentésben szerepel a következő példákban: „A papír azonban nem jutott a címzett *kezéhez*” (Nsz. 1968. VI. 18. 9); „Nagy felelőtlenségemre... vall, hogy magát ennyi ideig megtűrtem a vállalatnál, amely az én *kezemre* volt bízva” (Galgóczi 82); „Rendőr*kézen* a pécsi fényképész-kisiparos gyilkosa” (Nsz. 1968. VII. 5. 9); „A gyanúsított *kézre* kerítésére

országos körözést adtak ki" (uo.); „A diósgyőri nevelőotthonból szökött fiatalokú betörők rövid idő alatt *kézre* kerültek" (Nsz. 1968. VII. 24. 8). Az alapszó jelentésének elhalványodása az adott morféma kapcsolatban a határozószóvá, illetőleg a névutóvá válást segíti elő: „Mert ha ügyes vagy, akkor mindig neked kell *kéznél* lenned, ha valami sietős van, hogy rád bízassák . . .” (Kamondy 15); „. . . de először mindenki a telefonra gondol, s motorosok sincsenek mindig *kéznél*” (N. L. 1968. III. 9. 25); „. . . szinte pontról pontra bizonyítani lehetne, hogyan szürkül el a víg fantasztikum, fantáziátlan, ötlettelen filmek *kezén* . . .” (Nsz. 1968. III. 6. 7); „. . . a dohány is egyre jobban nő és finomodik és terem az ura *kezén* . . .” (Szabó P.: Sziv. II, 460). — *Konyha* 'háztartás, megélhetés': „De az asszony szorgalma, veteményei, jószágai is hoznak valamit a *konyhára*” (Nsz. 1968. VII. 25. 6). Az alapszó jelentésének elhalványodásával névutószerű szerepet vállal az általános helyhatározó: „. . . a kúttisztítók 1967 júniusától decemberig mintegy 100 ezer forint tiszta jövedelmet hoztak a *tsz konyhájára*” (D. N 1968. VI. 16. 9). — *Konyha* 'étkező intézmény': „Az üzemi *konyhán* ebédel” (ÉrtSz. IV, 314). Az alapszó és a helyviszonyító rag kapcsolatában visszaütés tapasztalható a következő adatban: „. . . mivel a bányatelep üzemi *konyhájában* vasárnap nem főztek . . .” (Szivárvány 198). A *lacikonyha* fn. ragozása is a nyelvtudatban elvenen élő *-konyha* utótagnak másodlagos, általánosabb jelentésével magyarázható: „Felcsaptam fejemet, és beleszagoltam a *lacikonyhán* sitergő friss húsok és a kései gyümölcsök illatába” (Salamon 98); „Evelt egy szelet húst a *lacikonyhán*” (ÉrtSz. IV, 550). — *Lap* 'a lap szerkesztősége': „. . . majd az Ellenzék című kolozsvári politikai *lapnál* főmunkatársként dolgozott” (Nsz. 1968. VIII. 13. 8). — *Osztály* 'Abteilung': „Rosszul jártam a kórház újszülött *osztályán* is . . .” (N. L. 1968. III. 9. 25); „Az *osztályon* úgy határozunk, hogy le kell váltani” (Szivárvány 229). — *Város* 'mint a falu ellentéte': „Tanyán tizennyolc nemzedéket él egy család, a *városon* alig négyet” (Németh 69); „Hát nem jobban megvan, mintha *városon* koplalna? . . .” (uo. 132). Úgy látszik, ennél az alapszónál ingadozás van a raghasználatot illetően, ugyanis van egy ellenpéldám is: „*Városban* szándékozik állást szerezni nekem?” (Salamon 109). — *Vásár* 'Messe': „Magyar siker a madrasi *vásáron*” (Nsz. 1968. III. 10. 4); „A gépek világában az igazi újdonságot az automatika térhódítása jelentette, s ennek jó keresztmetszetét láthattuk a Budapesti Nemzetközi *Vásáron* is” (Nsz. 1968. V. 28. 10); „Jövőre 32 nemzetközi *vásáron* és szakkiállításban vesz részt Magyarország” (Nsz. 1968. VIII. 29. 5); „Az egyik hétköznapon este az 1-es autóbusszon hazafelé tartottam a *vásárról*” (Nsz. 1968. V. 28. 6).

D) Ebbe a csoportba azok az általános helyhatározók sorolhatók, amelyeknek alapszáva a fölérendelt igei, illetőleg névszói szintagmatagtól kapja általános jelentésvonatkozásait. Ezek a helyhatározók tehát olyan igei, ritkábban névszói fölérendelt taggal együtt alkotnak szó szerkezetet, amelyeknek jelentéstartalma általános. Célszerűnek látszik az idesorolt adatokat fölérendelt tagjuk szerint közölni. Alaki elkülönülés szempontjából ennél a csoportnál meglehetősen nagy tarkaság tapasztalható; egyrészt más vonatkozásban az előző három csoportban szereplő alapszavak itt is előfordulhatnak, illetőleg előfordulnak, másrészt helyhatározóinknak ez a rétege a legfiatalabbnak látszik, és éppen ezért a legkisebb mértékben tudott morfológiai egységesülésre szert tenni. Bár alapszótól függően *-ról ~ -ről*; *-n, -on ~ -en ~ -ön*; *-ra ~ -re*, illetőleg *-tól ~ -től*; *-nál ~ -nél*; *-hoz ~ -hez ~ -höz* viszonyítóeszközökkel

egyaránt találkozhatunk itt, mégis úgy látszik, hogy a *-nál, -nél* stb. ragsor máris jelentősen felülkerekedett.

Van: „Azt is tudja, hogy a *Banknál van* állásban . . .” (Szabó P.: Sziv. II, 361); „Harminc éve *vagyon a bányánál*, egy évtizede az omlasztó brigádban” (Nsz. 1968. VI. 16. 13); „Az öreg most gépállomásvezető Békés megyében, Laci itt *van a járásnál* . . .” (Szabó P.: Ű. f. 191); „Amióta itt *van a mezőgazdasági osztályon* . . . leginkább papíron, s vetési és termelési kimutatásokon keresztül tudott a parasztról, amit tudott” (Szabó P.: Sziv. II, 408); „A férfi a *gyárban*, az asszony a *tanácsnál*, a bejárónő csak délután jön” (Illés E. 86). Ellenpéldák: „A juhásznak az agyán végigszaladt a gondolat: mióta a *csoportban van*, neki egy fűszál se tapadt a kezéhez” (Szivárvány 289); „Két fia, két lánya itt *vannak* körülötte; ki a *tszben*, ki a debreceni egyetemen” (Nsz. 1968. III. 6. 6). — *Dolgozik*: „Arthur Millert ebben a kivetített múltban Bertnek hívják s egy autóalkatrészkereskedés szállítási *részlegénél dolgozik*” (Nsz. 1968. III. 6. 7); „Hol *dolgozik?* — A megyei tervező *vállalatnál*” (Salamon 130). Rendesen a *vállalat* alapszóhoz csak *-nál, -tól, -hoz* helyviszonyrag járulhat. Egyébként itt az ellenpéldák vannak túlsúlyban: „. . . a szokottnál is fokozottabb gondossággal . . . kell eljárniuk azoknak, akik az *erdőben dolgoznak*, vagy ott tartózkodnak” (Nsz. 1968. IV. 3. 9); „Az egyetem elvégzése után egy tervező *intézetben* kezdtem *dolgozni* . . .” (Nsz. 1968. III. 10. 4); „Én is tanár *vagyon*, de most a *minisztériumban dolgozom*” (Salamon 101). — *Marad*: „Szegény mindig ilyeneken fantáziál, ahelyett hogy az *irodájánál maradt volna*” (Németh 47). De: „Anyám addig sírt, hogy ne *maradjak bányában*, amíg eljöttem” (Salamon 10). — *Él*: „Nyolc béreescsalád *élt* ezen az egyetlen *konyhán* . . .” (Szabó P.: Sziv. I, 112). — *Működik*: „Mint ismeretes, Schwartz előzőleg a *Benficánál működött* [ti. mint edző. — Sz. G.] . . .” (Nsz. 1968. VII. 4. 12). — *Állás*: „Szereztem neked *állást* a járási tanácson” (Galgóczi 146). — *Szolgáló* (igenév): „Estére az *ezredtörzsnél szolgáló* tisztek bankettet szerveztek a tiszti klubban” (Salamon 29). — *(Be-, el-)megy, bemenni*: „Az *erdőgazdasághoz ment* 750-ért” (Nsz. 1968. VII. 25. 6); „Azt akarják, hogy a *járáshoz menjek dologzni*” (Galgóczi 130); „. . . És ha nem lépsz be, akkor . . . nekem muszáj *bemennem a járáshoz*. Akkor én *bemegyek a járáshoz*” (uo. 132). De: „Iskolatársaim, akik odahaza maradtak, vagy *elmentek a gyárba* . . .” (Szivárvány 31). — *Jön*: „Hát miért *gyön* ilyen a *vasútra?*” (Kamondy 18). — *Bedug* (vkit vmilyen munkahelyre): csak egy adatom van rá, az is ellenpélda: „Már nem lehetett tartani az örökös ivászat miatt. *Bedugták a tervező irodába*” (Salamon 131). — *(El)helyez*: „. . . igen rossz minősítéssel *elhelyezték az ezredtől* Gál Albert hadnagyot” (Salamon 38); „Antal Endrét alacsonyabb munkakörbe *helyezik*, más *szövetkezethez*” (Nsz. 1968. III. 10. 4).

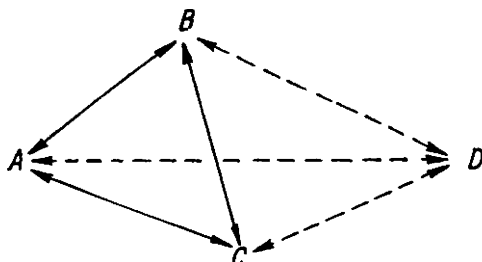
Az adattárban nem törekedtem teljességre, ahhoz még további gyűjtőmunkára van szükség. Az eddigiekből az is kétségtelenné vált, hogy egy alapszó több csoportba is besorolható, például: az *osztály* 'Abteilung' jelentéssel a C) csoportba sorolható, de szerepelhet intézménynévként is: „Az *osztályon* úgy határoztunk, hogy le kell váltani” (Szivárvány 229), és ekkor már a B) csoportban van a helye. — Hogy a csoportok közt nincs éles határ, az csupán azt igazolja: az itt felsorakoztatott határozók valójában *e g y s é g e s k a t e g ó r i á t a l k o t n a k*. Ennek ellenére csoportokra bontásuk nem fölösleges, közelebb vezet bennünket minél jobb alakítani és jelentéstani megismerésükhöz.

4. Bár alaktani és jelentéstani szempontból indokolható az adattár határozóinak külön csoportokra bontása, mégis ennek ellenére úgy látom, hogy egyetlen helyhatározói kategóriával van itt dolgunk, amely mögött egységes törvényszerűség működik az egyedi helyviszonnyal szemben álló általános helyviszonynak alaki eszközökkel történő elkülönítésére. Amint a fentiekből láthatjuk, e sajátos funkciónak megfelelő alaki elkülönülés a magyar nyelvben könnyen lehetséges, hiszen roppant gazdag helyviszonyrag-állomány teszi ezt lehetővé. Az alaki elkülönülést, illetőleg erre törekvést nyelvi ténynek kell tekintenünk még akkor is, ha az egyes alapszók és helyviszonyragok egymással való kapcsolódásában visszaütések, kivételek, „szabálytalan alakok” is vannak. Ezek csupán azt jelentik, hogy az alaki elkülönülés ma még korántsem kivételtelen.

Az adattár különböző csoportjaiba sorolt határozókat két tényező fogja egyetlen helyhatározói kategóriába: 1. Valamennyi helyhatározó jelentésvonatkozásai miatt mint általános helyhatározó egységesen áll szemben az egyedi helyhatározóval. 2. Valamennyi helyhatározóban az alapszó és a helyhatározórag között azonos minőségű kapcsolat van. Az utóbbi kérdéssel kapcsolatban szükséges egy kis kitérő. — Ha a magyar helyhatározóknak a 2. pontban bemutatott szűkebb rendszerében az alapszó és a határozórag között csupán alaktani kapcsolattal számolunk, akkor nem jutunk tovább annál a véleménynél, amely az idevágó helyhatározókban „ragcseré”-t lát (vö.: SIMONYI, MHat. 116—8; KLEMM, TörtMondt. 167; MMNyR. II, 178; stb.). Ám ha az adattárat végigtekintjük, meggyőződhetünk arról, hogy általános helyhatározóink valamennyi csoportjában az alapszónak közös szemantikai saját-sága, jellemvonása van: az alapszó által jelölt hely nem differenciálódik külső és belső helyre. Tehát az általános helyhatározó alapszavának szemantikai karaktere általános, szemben az egyedi helyhatározó alapszaváéval. Az egyedi helyhatározó alapszava által jelölt hely külső és belső helyre differenciálódik. Az egyedi helyhatározó alapszavának szemantikai karaktere egyedi. Az alapszó különböző szemantikai karaktere határozza meg az adott irányultságon belül (ablativus, locativus, lativus), hogy melyik határozóraggal lép kapcsolatba az alapszó, tehát: *erdőben* : *erdőn*, *irodában* : *irodán*, *konyhában* : *konyhán*, *kútnál* : *kúton*; *állomáson*, *buszon*, *tanácsházán*, *villamoson*; *faluban* : *falun*, *iskolában* : *iskolán* stb. Az alapszónak olyan sajátosságával kell itt számolnunk, amely disztribúciós törekvéseket mutat. Helyhatározóinkban az alapszó szemantikai karakterének megfelelően lép a helyviszonyragokkal morfémakapcsolatra. Az alapszó és a helyviszonyrag ilyenféle kapcsolatát szemantikainak tekintem. Ebből következik, hogy az egyedi, illetőleg az általános helyhatározókban az alapszó és a határozórag szemantikai kapcsolata minőségileg különböző. Ilyenformán morfológiailag azonosnak látszó morfémakapcsolat adott esetben különböző szemantikai viszonyt takarhat: *kúton* 'kút tetején' — egyedi helyviszony; *kúton* 'kút környékén' — általános helyviszony stb.

Ezek után — úgy gondolom — nem szükséges részletesen fejtegetnem, hogy az általános helyhatározókban az *-n*, *-on* ~ *-en* ~ *-ön*; *-ra* ~ *-re*; *-ról* ~ *-ről* stb. nem jelölhet belső helyviszonyt, mint ahogy a MMNyR. (II, 178) az 1. pontban idézett adataira vonatkozóan megállapítja.

Az általános helyhatározók külön kategóriába foglalásával helyhatározóink rendszerét a következőképpen ábrázolom:

Az ábrában az A , B , C már az előbbiekből ismert, a D új szimbólum, amely az általános helyhatározó jele. Az előzőekben az általános helyhatározót B' , illetőleg C' jelölte. Az adott összefüggésben az alaki tulajdonságra jobban rámutatott a B' , illetőleg a C' szimbólum; ugyanakkor az eddigiekben azt is láttuk, hogy egységes kategóriáról lévén szó, nem helyes az általános helyhatározót morfológiai szempontból kettéhasítani. Különösen akkor nem, amikor a mai magyar helyhatározók rendszerében vizsgáljuk.

Valóságos helyhatározóink tehát minőségileg két nagy határozókatégoriára oszlanak: egyedi, illetőleg általános helyhatározóra. Míg az egyedi helyhatározó három fajtára különül el: A = belső, B = külső I., C = külső II., addig az általános helyhatározó jelentésvonatkozásai szerint egységes.

SZABÓ GÉZA

Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben*

6. Baróti Szabó Dávidnak négy művét dolgoztam fel: *Kisdéd szó-tár* ... Kassa, 1784. (Kisd.); *Vers-koszorú* ... Kassa, 1786. (Vers. I.); *Ki nyertes az hangmérséklésbenn?* Kassa, 1787. (Hang.); *Orthographia- és grammaticabéli észre-vételek* ... Komárom, 1800. (Orth.). „*Kisdéd szó-tár*”-ában SZABÓ összegyűjtötte, valamint egy-két időben, módban és személyben be is mutatta az ikes igéket. Ezek nagy része tájszó, s egyébként is mennyiségileg túlságosan sok ahhoz, hogy egy cikk keretében elő lehessen adni. E kis szótár anyagát pillanatnyilag csak az igeragozás szempontjából használom fel. Baróti Szabó egy kötet verséből és prozódiai művéből kikerekedett anyag egyrészt a szótár nyelvi anyagán, másrészt az ismert prozódiai elveken nyugszik.

Kijelentő mód jelen idő egyes szám I. személy: „*avom* 53. *öfzvevonódom* ... *fugorodom*” (Kisd. 9), „*bízom* [pél^ada] ... *hízom* [pél^ada]” (Hang. 79), „*Életeddel ját^{sz}om*” (Vers. I, 65), „*Nyűg^{sz}om* [pél^ada]” (Hang. 20), „*Eskű^{sz}om* ...” (Vers. I, 37), „11. rémlik előttem; valamintire reá *emlékezem*” (Kisd. 68), „*szontyolodom*, *szomorodom*, kedvem el-meg-efik, tsügged” (76), „*mi vefzelybe verődöm!*” (Vers I, 127), „*Társolodom*: társul adom magamat” (Kisd. 89), „*Lengedezek: ingadozom*, levegek [!]” (51), „*húzódózom*

* L. MNy. LXV, 45–57.

[példa]" (Hang. 87), „*kérkedem, ditsekedem*" (Kisd. 45), „*ditsekedem* [példa]" (Hang. 21), „*hunnyázkodom*" (Kisd. 37), „*futamodom, rugázkodom*" (27), „*büszködöm* [példa]... *küszködöm* [példa]" (Hang. 87), „De miben *tartózkodom?*" (Vers. I, 86), „*ólálkodom: leselkedem, leskődöm*" (Kisd. 62), „*ólálkodom* [példa]" (Hang. 91), „*Botlakozom*" (Kisd. 15), „*hámloom: bőrómból vetkezem*" (34), „*tolyongok: tolyakozom*" (84), „*ütközöm* [példa]... *adakozom* [példa]" (Hang. 87). — Több denominalis verbumot is találunk: „*Tsámporodom: etzetefedem, meg-veteredem*" (Kisd. 81), „*temérdekem: vastagodom, tellyefedem*" (90), „*távolyodom: távozzom*" (90), „*agyaskodom: tsevegek*" (9), „*én így okoskodom*" (Hang. 53), „*vakloskodom, vakoskodom*" (Kisd. 91), „*hadakozom* [példa]" (Hang. 77 és 87), „*ágazom: ágakat verek, ereztek, hajtok, növök, zöldellek, virítok*" (Kisd. 8), „*el-fajzom*" (21). Ide tartoznak még esetleg a következő igék: „*el-időzőm*" (23), „*üldözőm* [példa]" (Hang. 77), „*falatozom* [példa]" (87), „*adó-zom* [példa]... *esztendőzőm* [példa]" (77), „*ízem: ízem* (ízés) gyakrabban ásitok, vagy tsuklom" (Kisd. 38). A kérdéses igék: „*gyakrabban ásitok, vagy tsuklom*" (Kisd. 38), „*hámloom: bőrómból vetkezem* (34), „*aprófodom: fok rélzre ofzlom*" (7), „*fülök* [példa]" (Hang. 95), „*nyúlok* [példa]" (82), „*ez a' nemző íge: nyíl v. nyílok*" (24). Lényegében a tárgyasságot magyarázza meg: „*örvendem: örülöm p. o. az ő fzerentséjét*" (Kisd. 96).

Egyes szám 2. személy csak a verseiben található: „*Mellyhez nem bízhatfz*" (Vers I, 111), „*mikor öntődöl gégere*" (78), „*Zrinyi, kegyefséggel de Fiadnak tartozol*" (28), „*Rofzfzúl gondolkozol*" (30), „*de miért nem elégfzel aval (!) meg, hogy*" (26), „*moft úfzhatol ismért Vərbenn újra*" (32), „*mit habozfz?*" (72). Az egész igeragozás szempontjából fontos adat: „*Mit téfzfzfz?*" (160).

Az egyes szám 3. személyre nagyon sok példánk van. Tekintetbe véve Baróti Szabó székely voltát, perdöntő az *esik* ígéről szóló vallomása, valamint ennek az ígének a tőle való használata. Magáról az ígéről a következőket mondja: „*efs: efik* az első (imperfonale)" (Kisd. 20); „*Az igaz Magyaránál eff, effett, effeni, fzemélytelen íge, valamint a' Deáknál pluít*" (Hang. 21); „*Ezen fzó esső* (deákul pluvia) ettől a' fzemélytelen, régi, de még a' Székelyeknél fenn-forgó Igétől *ess* (pluít) fzármazik... *Kövel ess... Nagyon ess*" (Orth. 34). Egyéb jelentésében ikes az íge: „*első-mosástól meg-penífzedés, valamint az első ki-molta falon meg-efik*" (Kisd. 70), „*fzontyolódóm, fzmorodom, kedvem el-meg-efik, tsügged*" (76), „*Az ő... a' Nyelv' tulajdona szerént esik*" (Orth. 43; hasonlóan 75, 76, 116), „*A' mi gyakran meg-efik*" (Vers. I, 131; ugyanígy Hang. 28, 35, 36, 44). Egyéb igék: „*ha jobban illik e bajnoki kard, vagy tsendes penna kezébe*" (Vers. I, 162), „*Ama' fem késik-el*" (40), „*hízik*" (38), „*Bajnoki karjában bízik*" (16), „*Maga fem bízik a' Fel-peres ezen hagyásához*" (Hang. 9), „*immel ámmal eszik, kényes az ételben*" (Kisd. 61), „*fekszik*" (Vers. I, 80), „*ez, vagy amaz könyvben fekszik*" (Hang. 69), „*több vərbenn is meg-fördik*" (Vers. I, 150), „*Ennek az, annak eme' tetfzik, vagy vízfzfa*" (Kisd. 104), „*a' nagy folyam, alja ki-látfzik*" (Vers. I, 56), „*Drága kereszt játszik fzínekkal*" (125), „*kedve ellen tselekszik*" (Hang. 49), „*Itt mélyen bukik*" (Vers. I, 56), „*el-fogy, el-olvad, el-mállik* (Kisd. 24), „*mállik: virágzik (el-meg-mállik)*" (56), „*Egy Nyelv fem ditsekedhetik azzal, hogy*" (Orth. 19), „*ígyekszik... ki-fatsarni*" (Vers. I, 58), „*az üdőre haragfszik*" (45), „*Bűnben léledzik*" (73), „*Meg-futamodik*" (44, 162), „*Ha a' nyelv-járáshoz folyamodik*" (Hang. 14), „*ifzamodik... tsufzamodik* [példa]" (86), „*Tzímere tsillámlik*

leg-elöl" (Vers. I, 139), „két részre *sikamlík* A' feje" (148), „*háramlík*" (Kisd. 32), „*iramlík*" (39), „nyel' fal, *faldoklik*" (31). Az -odik, -ődik, -ódik, -ödik képzős visszaható és szenvedő értelmű ikes igéket BARÓTI SZABÓ „Kised szótár"-ából már SIMONYI ZSIGMOND és az etimológiai szótárak is feldolgozták, ezért én ezeket most nem sorolom fel. Ugyanígy csak utalok arra, hogy a Hang. 80—2. lapján, illetőleg a 86. lapon körülbelül 80 igét sorakoztat fel. Összefüggő szövegből hasonló példák: „*sodródik* az égbe Fült-gomolyag" (Vers. I, 8), „már vége *vetődik* Ugy mondek, epedélimnek" (130), „Az u bötü allhatatoln *meg-nyújtódik*" (Hang. 81), „magán-hangzón *kezdődik*" (36), „A' Magyarfzó . . . rövid o betün nem *végződik*" (80), „ha a' kellemes hang *meg* nem *fértődik*" (Orth. 78), „jobban *ki-ütődik* benne a' közép értelem" (104), „midönn femmi Birtokoslag nem *jelentődik?*" (57), „rövid *meg* nem *nyújtódik*" (121), „*Ki-vétődik* innen" (98). A -z képzős igék: „Tigrisnek *lakozik* természetete . . . te benned" (Vers. I, 80), „mézed méreggő *változik*" (83), „rövidebb felyem köntölét, és abba *öltözik*" (7), „a' fzem *Irtózik* rá nézni" (76), „tsepeg, tsepereg, *permetezik*, *szemzik* az első" (Kisd. 49), „réfen vagyon a' füle, mindenre fülel, *halgatózik*" (69), „magán-hangzóhoz *tartozik*" (Hang. 65). Egyéb igék: „fel-dagad, terjed, *nevekedik*, *tenyészedik*. p. o. a' lifzt, téfzta" (Kisd. 75), „*küszködik* p. o. az ökör, juh" (89), „kikre . . . *támaszkodik*" (Hang. 37), „*teprenkedik*, remeg, refzket, *töplekedik*, *tépelődik*" (Kisd. 82), „lebsfel: *hívalkodik*, ántsorog, időt egy helyben-velzteget" (53), „*hízlekedik* is még" (Vers. I, 41), „haboz, *kételkedik*, hajlik" (41), „*nyalakodik* [péllda]" (Hang. 86), „*fel-fívalkodik*" (Kisd. 18), „Az hol a' bor uralkodik" (Vers. I, 74), „nedvelséggel *bővelkedik*" (84), „é nélkül-is többnyire *szűkölködik*" (Hang. 19), „Ierdül: *fel-ki-hízalkodik*" (Kisd. 71), „*buslakodik*" (10), „*dusmad*, *duszaszkodik*" (18), „a' tűzre *viaskodik* a' víz" (Vers. I, 57), „Flóra kies völgyön *tartózkodik*" (84), „De mért *gyorfalkodik* annyira vallyon" (21), „*érkezik*" (54), „képe fzemébe *Ütközik*" (55), „vallyon mi *következik?*" (73), „*értekez*: tudakoz valami" (Kisd. 22). Denominalis verbumok: „*kopaszodik*, kopaszul, tarúl, *tarosodik*" (Kisd. 40), „*savanyodik* . . . *házasodik* [péllda]" (Hang. 86), „Víz ellen tűz *mérgefedik*" (Vers. I, 57), „*számosodik* [péllda]" (Hang. 86), „okúl: *okosodik*" (Kisd. 62), „pirúl, *pirossodik*" (67), „meddül, magtalanúl, *magtalanodik*, *soványodik*, *gyümöltstelenedik*" (56), „*öregbedik*" (95), „*hofszzabbodik* [péllda]" (Hang. 86), „a' fzó-tagok' igaz mérsékléfe honnan *bizonyodik-meg*" (17), „*gyanakodik*" (Kisd. 30), „mint vad kan, *agyarkodik*" (Vers. I, 73), „*alakoskodik*: *játékoskodik*, varáfol, *alakozik*, *tündérkedik*" (Kisd. 9), „a' bévett jobb ki-ejtéffel *ellenkezik*" (Orth. 21), „fem *elégszik*-bé egyes n-nel" (Hang. 38), „tsepeg, tsepereg, *permetezik*, *szemzik* az első" (Kisd. 49), „*borjúzik* [péllda]" (Hang. 92), „haboz, *kételkedik*, hajlik" (Vers. I, 41), „hafonló Módra *haboz* Neptún" (67), „A' Duna . . . *tajtékszik*" (56), „virít: zöldellik, *virágzik*" (Kisd. 92), „*Dolgozik*" (Vers. I, 47), „*Bútsúzik*" (53), „ingyenes fzivtől *származik*" (3), „nem *származhatik* e" (Hang. 23), „*Külömbözik* ebben a' Görögtől's Deáktól" (Orth. 110), „melly . . . arra *szándékozik*, hogy" (Vers. I, 3). — Érdekes, hogy az *egyez* ige minden előfordulásában iktelen, a *hangzik* ige pedig mindig ikes: „mi-képpen *eggyez* . . . ezekkel" (Hang. 10), „íráfokkal bizonyára *meg-eggyez* az igaz fzóllás módjával" (41), „*meg-egyez* a' fzármaztatáffal" (Orth. 61); „. . . *hangzik* Szájában még hajdani nyelv" (Vers. I, 135), „édes Anyai nyelvünk, nem egy-féleképpen *hangzik*" (Hang. 96—97), „olly erőssen *hangzik*" (Orth. 31). — A vitatott igék között megtaláljuk a *rémlik* igére az első adatot: „*rémlik*: *rémlik* előttem; valamintire

reá emlékezem, említem, jut eszembe" (Kisd. 68). Az úgynevezett változó ikes igék példatára igen tanulságos: „haboz, kételkedik, *hajlik*" (Vers. I, 41), „nem *hajlik* Erre tudom loha Zrínyi" (9), „*omlik* a' . . . köszikla Pogányra" (145), „mint *omlik* egekből Rendítő dördület után a' zápor" (118), „*ofzol* a' fzem elől *el*" (42), „mind *ofzlik-el* a' bú" (80), „bánat *ofzol*" (93), „özvegység *el-ofzlik*" (125), „Mind ez után *ofzol* a' lokaság" (141), „*el-ofzlik*" (169), „virít: *zöldellik*" (Kis. 92), „*piroslik*" (67), „*le-döglik*" (Vers. I, 82). Példák a Hang.-ban: *tűnik* (20, 93), *szűnik* (20, 93), *múlik* (81, 95), „Az *ű* bötü *meg-nyúlik*" (83). „míg *fel-* nem *nyílik* mellyünk, nem *nyílik* elébb *fel* F' kapu" (Vers. I, 31), „Szája *ki-nyíl*" (58), „Más képpen *nyílik* azoknak Torka" (89), „Derék alkalmatofságom *nyílik* itt" (Hang. 77), „ez a' nemző ige *nyíl*, v. *nyílok*" (24), „az előtte-való fzó . . . azon egy jegy-vonással *jelenik-meg*" (13), „egy fzinben *jelenik-meg*" (17), „Félre-*szökik* kiki" (Vers. I, 48), „de velünk jaj, egek! mint *bánik?*" (66), „*űsz*" (111), „*űsz* [példa]" (Hang. 81), „*fu*vad, *tsűsz*, el-vál, el-fzakad" (Kisd. 71), „Megint példa erre *gyül*" (Hang. 24), „*fül* (calefit)" (24), „*fu*vad, tsűsz, el-vál, el-fzakad" (Kisd. 71), „fegyvertől hamarabb *el-válik* ezen melly ['mell]" (Vers. I, 31), „mint *válik-el* a' rész A' résztől" (114), „Ott lefzek én-is; *Meg-válik*" (17), „Nem *vágyik* e fzíved Arra, hogy" (19), „Ürefs kofarad, látd, nem *telik* itt is" (87), „*telik* udvar, pintze" (110), „Meg-tsendül a füle, 's *meg-tel* . . . zajongásra" (48), „Nem fok üdö *telik-el*" (42), „Nem *telik* óra belé" (173), „Kedve *telik* bennem" (77), „Hajlaffuk-meg, a' mint csak *ki-telhetik* ezeket" (Hang. 26), „ide *botlik*, 's tántorog" (Vers. I, 114), „Ím nyomorúságom vég nélkül *ötlik* efzembe" (130), „*hanyatlik*" (23), „Nem csak ez Országban *tündöklük* fzip Neve" (125), „ragyog, és *tündöklük*" (126), „egybe-*omol*" (Kisd. 16), „A' két Fő Tifzt Zrínyi' lábaihoz *omol*" (Vers. I, 34. jegyzet), „le nem *omlik* büfzke Komárom" (53), „török, fzakad, *omlik*" (59), „A' vak homály *el-enyész*" (93), „*foly*" (11), „*ki-foly*" (34), „*foly*" (76), „*Folyhat*" (120).

Felszólító mód egyes szám 1. személy: „van mit *ditsekedjem*" (Vers. I, 148), „*imádkozzam?*" (130). — 2. személy: „ne *késél*" (Vers. I, 105), „*egyél* rá Nyers babot" (167), „*feküdj-le*" (86), „*ebredj*, *otsódjál*, *ebrülj*" (Kisd. 20), „*izzódj*" (40), „kotorj, vakarj, *vakarodj*, *takarodj*, *lódúlj*" (45), „Félre ködök, felhő *vakarodj*, *takarodjatok* első" (Vers. I, 108), „Ne búsulj . . . ne *törődjél*" (Vers. I, 38), „*Efzelkedj*" (Kisd. 20), „gyáfzából *vetkezz-ki*" (Vers. I, 62), „Már *meg-elégedj*, 's ballagj" (I, 83), „*Meg-elégedj* ezzel" (71), „*hamarkodjál*" (Kisd. 32), „*magyarkodj*" (54), „föld *nyílj-meg* alattunk" (Vers. I, 61), „*dolgozz*" (14). — 3. személy: „Nagyon tartok, ne-hogy hafztalan *efsék* A' tett munka" (Vers. I, 21), „Az *i* bötü melly fzóknak elején, vagy közepénn *efsék-el* a' hofzizu hangtól . . . azokból is éfzre vehetni" (Hang. 86), „Fegyvereiben *bízzék*, ő láffa" (Vers. I, 9), „Így kell írni, hogy . . . hangja *ki-tefsék*" (Hang. 51), „hogy elmétek *mosdjék-ki* motsokból" (Vers. I, 35), „De az *a* igen rekedten *ejtődgyék-ki*" (Orth. 52), „bátor az utánna következő fzó magánhangzón *kezdődjék* is" (Hang. 69), „akárminémű magánnhangzónn *végződgyék* a' név" (Orth. 16), „*iparkodjék*" (Hang. 97), „híred *nevekedjen* az égi" (Vers. I, 109), „*ismérkedjen*" (96), „így *gondolkodjon*" (Kisd. 5 [Előszó]), „*kiki munkálkodjon*" (Vers. I, 53), „Át ide *költözzék*" (54), „a' máfik pedig az utánna jövőhöz *tartozzék*" (Orth. 120), „a' fzinből *vetkezzék* teltetek" (Vers. I, 156), „*ki-nyíljon* A' föld' fzája" (Vers. I, 40), „bús harmatot adni *Szünjön-meg* fzetetek" (161), „Hogy te veled Úgy *bánjon?*" (83), „A' dolgot fzineld addég, hogy efzébe fe *tünjön* Kedvetlenség" (39), „fzem elől *tünjék* két hólnapi

izennye" (138), „Rés *nyíljon* füleden" (73), „Músáknak az udvara *nyíljon*" (138), „*máfszfon . . . tsúfszfon* [példa]" (Hang. 70).

Feltételes mód egyes szám I. személy: „*Vétkezném* ifzonyúképpen" (Vers. I, 26). — 3. személy: „Vulkán' vinnyéje hol *esnék*" (Vers. I, 45), „Ez tsak az egygyes 3-dik izeméllyben *esnék-meg*" (Orth. 92), „Nékem ugyan inkább *tetfzenék*" (Hang. 93), „ne *késne*" (Vers. I, 51), „*igyekeznek*" (164), „a' mikoron tsak aliglan *enyéfsznék* Egy nap az egről *el*" (156), „jól-lehet az utánna következő magán-hangzón *kezdődnek*" (Hang. 54), „Értelem-béli zavarodás-is *következnék* az ilyen írásból" (Orth. 21), „És az egélsz nyájnak izomorú bögéfe . . . *Hangzana*" (Vers. I, 159), „regula Izerént így *hangzanék*" (Hang. 52), „ha szinte nem *hangzanék-is*" (Orth. 43), „ö vele . . . *meg-egyezne*" (Hang. 37), „s valóban *meg-egyeznek* e állatáfom az Erdélyi nyelv-járáffal?" (74), „Nem *könyvezne* izemem" (Vers. I, 23), „s ha *telnék* Az ki Magyar néptől, hoy" (121), „melly *megettörténnek*, ha" (Orth. 42).

Elbeszélő múlt egyes szám I. személy: „*Vélekedéfmétől el-esém*" (Vers. I, 123), „e' jelen-való dolgokról is *értekeződém*" (Hang. 74). — 3. személy: „billene, *fitzamék*" (Kisd. 12), „gebbede, *merevedék*, meg-hala" (19), „Éppen most *érkezék* kezemhez" (Hang. 46), „*tsudálkozék* . . . azt felelé" (74), „lohada, *hítványkozék*, öltövéredett" (Kisd. 89), „Ofonta: illana, illa, farkalla, illanta, *tüne*, ballaga, lábbala" (61), „Így *bomlék-el* az oftrom" (Vers. I, 67), „a' mit nem is *álmada*" (76).

8. ANDRÁD SÁMUEL kiterjedt szépirodalmi működése, anekdotagyűjteményének élénk, változatos stílusa, beszélt nyelvi fordulatai gazdag tárházát alkotják egy erdélyi író igeragozási formáinak. Amikor Andrád az irodalmi nyelvi norma megközelítésére törekedett, Baróti Szabóhoz hasonlóan az ikes igék felszólító módjában a jóhangzást tartotta szem előtt. Ezzel végeredményben a provinciális erdélyi köznyelv igeragozása egységet megtörte. Valószínűbb azonban, hogy a beszélt nyelv éppen a jóhangzás érdekében felerősítette az ikes ragozás felbomlását. Andrád feldolgozott művei: Lakadalmi versek ... Bécs, 1777. [helyesen 1787.] (Lak.); Elmés és mulatságos rövid anekdoták I. darab. Bécs, 1789; II. darab. Bécs, 1789. (An. I., II.); A' magyar írásmódról némely jegyzéseim ... Bécs, 1793. (Ir.).

Kijelentő mód jelen idő egyes szám I. személy: „Én pedig itt *lakom* most BÉTSben" (Vir. [hátlapon]), „ágyába *fekszem*" (An. II, 142), „Nem *alufszom*" (II, 76), „ha én fogoly madarat *ehetek*, nem kívánok semmi egyebet" (II, 42), „*ifszom* az Ur egélségéért" (II, 144), „*igyekezem* . . . házamba menni" (I, 195), „jót-is *igyekeztem*, *igyekszem* [cselekedni] a' mig élek" (I, XII.), „könnyen *meg-alkufszom*" (I, 186), „melyre ugyan én nem *emlékezem*" (I, 223), „nem *emlékezhetem* reá" (II, 389), „engedelmet kérek arról, hogy nem *tfelekedhetem*" (II, 193), „Minden, valamit számodra *tfelekedhetek*" (II, 274), „én mindent örömeft *meg-tfelekszék*" (II, 194), „mindent *tfelekszék*, a' mi" (II, 264), „én nem vagyok az, a' kinek *láltzom*" (II, 350), „én hijába *feddődöm* tupa ízóval" (II, 316), „én nem *tréfálódóm*" (I, 261), „én . . . egybe-*fugorodom*" (Ir. 16), „én az ilyen világhoz nem *tartozom*" (An. I, VII.), „*boszonkodom*, ugymond magamra" (II, 193), „mikor *veszekedem*, elég erőfs vagyok" (II, 53), „méltán *vélekedhetem* ugy, hogy" (II, 59), „femmit nem *kételkedem*" (I, 74), „Tovább most nem *terjeszkedek*" (Ir. 5), „azért *vetkezem-le*" (An. I, 252), „s mikor fáradtan *meg-érkezem*" (Vir. 56), „én annyi ideig *el-várazokozom*" (8), „Mely két Vendégeimről én soha *el-nem felejtkezem*" (38), „Azon pedig *tfudálkozom*" (Ir. 12), „kinek térden állva *esedezem*" (An.

II, 289), „Ugy fem *engedelmeskedhetem*” (I, 129), „moft nem *alkalmatlankodom*” (II, 232), „*bátorkodom*-is magamnak 30. napokból álló időt kérni” (II, 14), „*meg-elégszem* én ép bőrömmel-is” (I, XV.), „én *meg-egyezek* benne” (II, 274), „éppen moft *álmodom* vala rólad” (II, 55), „*meg-házasodhatok?*” (II, 82 és 83).

A 2. személyben majdnem szabályos a ragozás. Az ikés igékben -l a rag: „Ha még egyet *íszol*” (An. I, 201), „nem *tfelekszél* igazságos dolgot” (I, 107), „Miért nem *igyekszél*” (I, 19), „*dorgálódol* az én életem-módjára” (I, 254), „*tartozol* meg-fizetni” (I, 22), „*Ditsekedhetel* e te azzal, hogy” (I, 73), „ha úgy *gondolkozol*, *hibázol*” (I, 248), „Mikor *szünöl-meg* egyfzer a' játéktól?” (II, 58). Iktelen igékben -sz a személyrag: „*üldösz* málokat” (An. I, 254), „mitfoda elztelen tfelekedetet *okozsz* nékem?” (II, 83–4).

A 3. személyben gazdag anyag gyűlt össze: „*efik* a hó” (An. II, 361), „belé *esik* [a Dunába]” (Vir. 60), „*Le-efik* a' házról” (An. I, 64), „ha valaki nagyot *efik*” (I, 152), „mely leg-feljebb fél óra alatt *meg-efhetik*” (I, XXIX.), „ki egy barátjának házában *lakik*” (I, 157), „valakinek a' lába vagy a' karja *el-törik*” (II, 390), „Kegyelmed *hizik* naponként; mert... nem tfinál elég mozgáft” (I, 185), „olyannak *tettzik* a' Király tfelekedete, mint a gödör” (I, 168), „a' dolog tlonkán *láttzik*” (II, 20), „Egy Pap *alufzik* a' templomban” (I, 72), „A virtuft mutató leány gyermek-ágyban *fekszik*” (II, 52), „hát a' többi ételből miért nem *eszik* (II, 42), „mert *ehetik* az Ur” (II, 230), „Koponyából *íszik* egy affzony” (II, 189), „a' külföldi abból *ihatik*” (Vir. 48), „nagyon *fázik*” (An. II, 360), „Hogy *illik* nékem ez a' ruházat?” (An. II, 230), „lemmiként nem tudhatom, ha *buvik* e ki még valaha az én rongyos lárvám-ból valamely alávaló pille” (Vir. 16), „Egy hiv felelég *le-ugrik* a' folyóforól” (An. II, 13), „lokkal inkább *bizhatik* felelége hivfégehez mint” (II, 44), „Egy Actrix fokszor Actort *jáztzik*” (II, 113), „balgatagul *tfelekszik*” (I, 269), „melyet könnyen *meg-tfelekedhetik*” (97), „a' leg-kilsebb patak-istengerbe [!] *igyekezik*” (I, V), „*igyekszik* meg-fzerezni” (I, 103); „Nem *haragszik* e meg, ha” (II, 142), „Nem *haraghatik* egy Printz az Abbáfra” (I, 165), „annál-is *alkufzik*” (I, 48), „hogy *emlékezik* e még azokra” (I, 16), „*játszodik* [!] vala egy Frantzia katona-Tízt az Obesterével” (I, 230), „Egy Pap *dorgálódik* és *panaszolkodik* vala... a' leányokra” (II, 177), „*finlódik* [a fog]” (II, 381), „*veszódik* [a fog]” (II, 380), „leg-elől *kezdődik*” (II, 390), „hátral *végeződik*” (II, 390), „ő reft fija *nyújtózódik* vala” (I, 186), „egyik Perfa katonája N. Sándor ellen *szitkozódik*” (I, 124), „Nem *tréfálódik* e az Ur?” (I, 79), „hogy ha egyik *meg-férte-tődik*, tehát a' más vifelje gondját” (I, 47). „De e' nem *értetődik* a' finom papirosú exemplarokról” (Vir. 5), „ez az én könyvetském pedig az egézf elztendő alatt *nyomtatódik*-ki” (Vir. 4), „hogy ez a' Papi ember *meg-félemlik*” (An. I, 275), „*meg-futamodik*” (II, 385), „A tolvajfág *harapodzik* naponként tovább” (II, 64), „A' jó lelkü ember nem *irtozik* [!] 's nem fzégyenli a' maga hibáját meg-vallani” (II, 158), „személyre *tartozik* nem pedig egéffz társfágra” (II, 352), „*el-változik* a' férje matskává” (II, 165), „*költözik*” (I, 264), „tolvaj-nak *kiáltoz*” (I, 196), „Egy falui Pap nagyon *gyönyörködik* vala a' tsillag-néző tudományban” (I, 8), „még azzal *ditsekedik*, hogy” (II, 148), „addig bódogságával nem *ditsekedhetik*” (Vir. 49), „az ő házi-kakaffa nem *pezder-kedik*” (An. II, 269), „a' fült fogoly-madarakhoz *ragaszkodik*” (II, 42), „Meny-nyre *nevekedik* a' Doctorban való bizakodás az ilyen tfelekedet által” (II, 39), „az állatoknak királya nem *ereszkedik* olyan alá, hogy abból a' patakból igyék, melyet a' kutyának nyelve bé-motfkolt” (II, 33), „Egy fel-fuvalkodott

vén Ur *kérkedik* vala Familiájával" (I, 77), „Két nap-fzamos *vetélked* vala [!]" (I, 72), „ki *erőlködik* vala meg-menekedni termélfzeti terhétől" (I, 12), „Az Ur *szükölködik* e' fizamár nélkül" (I, 56), „míg ő a' dologról jobban *gondolkodik*" (I, 140), „Íftrangról *gondolkodhatik* itt az okos Olvafó" (I, 11), „*ural-kodik* fzolgai Urán" (II, 298), „nagyon *kételkedik* benne" (II, 189), „Egy Pap dorgálódik és *panaszolkodik* vala . . . a' leányokra" (II, 177), „*hízeltkedhet* magának azzal" (II, 107), „a' fzomorufágtól, unalomtól, haragtól 's a' t. fokfzor *érkezik* nyavalyája a' teftnek-is" (An. I, XIV.), „így az egéfféges-is *érkezhethet* minden 24. órában egyfzer, purgátzió Uram pedig többfzör" (An. II. Bevezető), „nem *érkezhethet* azért a' köznép a' maga munkájának végbevitelére-is" (Vir. 26), „*le-vetkezik*" (An. II, 342), „ha felebarátod *vétkezik*" (II, 51), „*ímádkozik* e?" (I, 63), stb.; „*efedezik*" (152), „*efedez*" (II, 282), „mind *ki-fítskándoz* a' lév" (II, 39). — Denominalis igék: „*el-keferedik*" (Vir. 57), „Már ilyenkor méltán *el-keferedhetik* az édes Anya" (Vir. 55), „[a kakas] a' nap-fényen tfendeffégben *tollásfzódik*" (An. II, 269), „ha *meg-ifjodik*" (II, 260), „ha afzfzony *elegyedik* a' dologba" (II, 100), „Hát mikor *betegedik-le?*" (II, 38), „kevéfse *meg-elégedhetik*" (I, 82), „a' mennyivel ő *meg-elégszik*" (Vir. 38) stb. — Érdekes, hogy ugyanolyan képzésű ígét hol ikesen, hol iktelenül használ: „Melyért molt annyira *fzorgalmatoskodik*" (An. II, 372), „Férjének *engedelmesked* pro forma" (II, 292). — A -z képzős igék: „ki a' Próteftánfok ellen *hadakozik* vala" (An. I, 53), „Író-fzobájában egy ember *dolgozik* vala" (II, 86), „A' miolta Sz. Péter *kotsfzik*" (I, 40), „*fzekerez*" (I, 137), „*fzánkáz*" (II, 180), „efik a' hó, az igaz, de Pári'sban még jobban *havaz*" (II, 361), „a' matfka tfak matfkát *kölykez*" (I, X.), „Az ördög!!! nagyon *lárma* a' templomban" (I, 207), „Kémény, *külömböz* a' kürtötől [!]" (II, 308), „nem *külömbözhet* az írásban" (Ir. 9), „*fzármazik*" (Ann. II, 336), „mitfoda tűz *fzármazhatik*" (II, 109–10), „ez a' betű valófágos két-hanguft (confonantem) *hangzik*" (Ir. 8), „*hibáz*" (An. I, 10), „*Távozik* . . . *távozik* tőlle" (II, 147), „*Könyvez* a' fzeme a' nagy fűft miatt" (II, 66), „ellenfégeivel *levelez*" (II, 87), „*kettő* fem *egyez-meg* ugy egy-málsal . . . mind a' 30 óra *meg-egyez*" (I, 231), „*keresztül-utaz*" (I, 246). — A kor ingadozó ikes igéi: „Ez a' ló oda *vizellik*" (An. I, 134), „A' Magyar mikor *ki-lépi* a' Hazájából" (Ir. 5), „a' lovam itt-honn marad, egy nyomot *le lép* az íftálóból" (An. I, 35), „Diogenes ábrázatra *pök*" (I, 99), „*El-fzökik* egy afzfzony az énekeffel" (II, 235), „bele *fzökhetik*" (II, 392), „*Ufz* a' borju-hus a' lévben" (I, 252), „az egéffz fereg (Regiment) ide *gyül*" (I, 141), „ígen rutul *bán* fogoly-fzolgájával" (I, 35), „a' Printz nem *bán* velem ugy mint ellenfégevel" (I, 165), „*bánik*" (I, 137), „*fel-máfsz*" (I, 112), „A' mint egyik ága *le-foly* a' Dunának" (Lak. 2), „Magyar vér *foly* ereikben" (An. II, 5), „mely a' Cfáfzár jelen-léte nélkül nem *folyhat*" (II, 34), „Nem *nyul* az oroszlán ahoz, mit a' farkas meg-rágtfált" (II, 32), „A' rövid kard hogy *nyulik-meg?*" (II, 38), „arról *le-nyulik* egy öltöző ruha" (II, 179), „egy nap fem *mulik-el*" (I, 185), „*el-mulik* az én felefégemhez való nagy fzeretetem" (II, 308), „és a' hernyóból (larva) . . . a' leg-fzebb pile, (pillangó, Papilion) *válik*" (Vir. 31), „*Ki-telik* itt azért a' Bölts Salamonnak Agya . . ." (Lak. 4 v.), „a' milyen idő-töltés a' falufi fa háztól *ki-telik*" (An. II, 45), „be fzerentfés az, a' ki dolgát annyira vihette, hogy minden-nap *ki-telik* egy jó pohár bort innya" (Ir. 14), „maga mefterféget, házi és mezei munkáját olyan nagy tökéletefségre vífzi, a' mint tőlle tsak *ki-telhetik*" (Vir. 27), „*el-romol*" (An. I, 231), „*tündököl*" (II, 206), „nevezetes dolog *történik*" (I, 185), „mikor valakin leg-kiffzebb roffz *történik-is*" (II, 353), „fzemélyefén *meg-*

jelenik" (II, 52), „miért hazud a' templomban olyan nagyat!" (II, 181), „ha nem hazud" (II, 392), „Miért nem házasodik-meg?" (II, 90), „hogy meg-házasodik e" (II, 216).

Felszólító mód egyes szám I. személy: „hogy annál többet ihassak" (An. I. 70), „tudom én ofztán, mit tfelekedjem" (II, 213), „Akármint igyekezzek" (I, XII.), „hogy egyg árkosra le-telepedheffek" (Ir. 5), „nagy szüklégem van reá, hogy meg-füttözzem" (An. II, 362), „hogy még többre-is ne terjeszkedjek" (I, XXXI.), „hogy meg-érkezheffek" (II, 240), „hogy én arról ne-is gondolkozzam" (II, 79), „hogy . . . kanapén szunyadozzak és heverjek" (Vir. 57), „már hogy hoffzasabban-is ne alkalmatlankodjak" (I, XXX.), „a'hova pökhese" (An. I, 100), „uszhasak" (I, 252). — A 2. személy: „Tselekedj jól, ha már roffzul tfeleklízik-is" (An. I, 53), „tfelekedj minden jót velem" (I, 254), „nyugogyal benne" (II, 306), „emlékezzél az én kedves átalagomra" (II, 353), „emlékezz prédikáziódra! emlékezz Jóbra!" (II, 354), „Költözz keblembbe" (Lak. 2), „Tlak egélségefen érkezz" (An. I, 81), „Várakozz barátom!" (Vir. 40), „azon femmit fe tfudákozz" (A. II, 226), „ne szomorkodj" (II, 20), „az iránt ne szorgalmatoskodj" (I, 101), „ne fősvénykedjél" (I, 228), „dolgozhafs" (Ir. 15); „Lépjél fijam egyet elébb" (An. II, 38), „szünjél-meg az Istennek többet alkalmatlankodni" (II, 267), „Nyulj annak némü-némü 'febébe" (II, 179). — A 3. személy is az igeragozás bomlását tükrözi: „hogy femmi hiba ne effék ebben a' Könyvetskében" (An. I, XXIX.), „Nem akarja, hogy . . . Izáraz nyavalyába effen a' torka" (I, 268), „effék-le" (I, 64), „hogy minden okkal 's móddal effék a' háznál" (II, 230), „hogy jobban meg-esheffen" (II, 256), „mely miképpen eshefsék-meg, már arról szóllok" (Vir. 4), „olyan legyen, hogy nekem tefsék" (An. I, 250), „Tlak az Urnak a' hangja teffék" (I, 186), „Tessék menni az Urnak Isten hirivel" (II, 71), „Tlak tessen" (II, 216), „tlak teffék" (II, 253), „tlak-hogy nékie tettzeffen" (II, 358), „Két nyul-fület varra a' köpenyege alá ugy, hogy mindenik láffék-ki" (I, 149), „ki ne alugyék" (II, 384), „hogy jobban el-alhasson" (II, 343), „hogy . . . mit egyék holnap" (I, 243), „ki ötöt kénfzeríté, hogy egyék" (II, 70), „hogy a' leg-jobb ételből annyit egyék" (Vir. 20), „hogy a' felette fokat egyék és igyék" (Vir. 20), „hogy egyedül ehessék" (An. II, 230), „hogy abból a patakból igyék" (II, 33), „fekügýdön helyébe" (II, 256), „hogy inkább meg ne fázzék" (II, 107), „hogy akarmint meg-ázzon" (II, 392), „meg ne haragugyék én reám Nagylágod" (II, 356), „De emlékezzék reá" (II, 372), „tlak hogy tfelekedjen-meg Ó Felfége mindent" (II, 29), „ki-is kérem azért, hogy ezt a' grátziát [!] tfelekedjék én velem" (II, 96), „hogy többet effélet ne tfelekedheffen" (I, 242), „a' hol nyugodjon áldott pora" (Ir. 5), „hogy . . . néki a' kár meg-fizetődjék" (An. I, 80), „Hogy ebben jobban-is meg-győződjék" (I, 132), „Vigasztalódjon az Alfzony" (II, 178), „Hogy ezzel a' tudós leánnyal egy tréfás vig játékot játszodhasson" (II, 278), „a' tenta ne pazérlódjon" (II, 158), „ne tréfálódjon" (I, 144), „úgy foha egy Nemzet fem reménlhetné, hogy ő a' maga fíjai által ki-pallérozódhasson" (Vir. 53–54), „Minden madár a' maga félfkében telepedjen-meg" (Vir. 49), „Folyamodjon hozzá" (An. II, 372), „hogy öltözzön egy betfületes városi alfzony formájában" (II, 86), „hogy a' férfiu ne öltözzék alfzony-ember ruhájába" (II, 183), „nem tudta miként öltözhessen" (II, 86), „a' Magyar az ő munkájába bele-írja azt mind, a' mit tud, akár tartozzék ad materiam akár ne" (I, XXIII.), „a' fzerelemnek bővebben áldozhasson" (II, 358), „Mind ezekben az elmének meg-világofodása határ nélkül mindég nevekedhet, és kell is, hogy nevekedjen a' közjónak hasznára nézve" (Vir. 21),

„hogy ne *viaskodjék*” (An. I, 264), „*kérdezősködjön* hadnagy B** után” (I, XXXII.), „akármint *erőlködjön-is*” (I, XXXII.), „Hogy *gondolkozhaszon* most a Izeretetről?” (II, 252), „hogy a’ Hertzezzel *találkozhaszon*” (I, 68), „Ne *tfudálkozzék* azon az Ur” (I, 66), „*le-vetkezhessen*” (II, 341), „erről a’ ravalzfágról *el ne felejtkezzen*” (II, 100), „melyről *hafzon következzén*” (Vir. 31). — Denominális igék: „hogy felette egyfzeribe *meg ne szomorodjon*” (An. I, 159), „hogy a leg-jobb ételből annyit egyék, mely miatt nagyon *meg-betegesedjen*” (Vir. 20), „hogy a’ te kíváncsi *be-teljesedjen*” (An. II, 161), „*bé ne teljesedhesen*” (I, XXVI.), „hogy a szoba *füljön vagy melegedjen*” (II, 308), „*elégedjen-meg*” (II, 274), „*bátorkodjon e*” (II, 157), „hogy ne *leb’feljen (korhelkedjen)*” (II, 116), „hogy . . . *tolvajkodjék*” (I, 254), „ne *szorgalmatozkodjon* arról, mit egyék hol nap” (I, 243), „hogy ne *nyughatatlankodjon*” (II, 360), „Mint-fem . . . *el-kárhozzon*” (I, 156), „hogy ofztán a’ külömbsegről való ítélet-tételben ne *hibázhaszon*” (Vir. 62–3), „*el-tökéllé* magában, hogy lak-hellyétől *el-távozzon*” (An. II, 68), „*reá beszállé* Ciniska nevű hugát, hogy ő-is . . . *pályázzon* [’lóval versenyt fusson]” (II, 32), „ne *lokat lármázzon* Gazd’ Uram!” (I, 196), „hogy ide *utazzon*” (I, 213). — A vitatott igék: „egy jó katonának nints rövid fegyver; tflak a’ kell annak *meg-hoffszabbittálára*, hogy egy kevésllé *lépjék* elébb” (An. I, 210), „hogy a szoba *füljön* vagy *melegedjen*” (II, 308), „a’ tolvaj . . . a’ tflomó *prédával fzem* előll *el-tünhesen*” (II, 287), „*meg-szökjön*” (II, 11), „hogy a’ víz *le-follyon*” (I, 97), „hogy *máffzon-bé* a’ kéménybe” (II, 309), „a’ férj tflak azon volt hogy *el-váljon* feleségétől” (II, 17), „hogy az emberből idő-vártatva jó Hazafi és Hazaleány *váljon*” (Vir. 30), „hogy ott-is *nyílják* egy Izája” (An. II, 328), „vagy *fizeffe-ki* nékiek, vagy hólnap *jelenjen-meg* a’ törvényben” (II, 25), „mitfoda köntösben *jelenjen-meg?*” (II, 247), „hogy . . . *fekügyön* bele, hogy *szokjon*” (II, 11), „Tanulja-meg most Hertzezzel, hogy ezután egy Nemes emberrel *bétfületefebben bánjon*” (I, 69), „Páfqálnak alig vala annyi ideje-is, hogy . . . az ágy alá *buhasson*” (II, 341), „Elföbben úgy *gondolkodott*, hogy egyfzeribe *ki-ugordjon*, és az uttzára *izaladjon*” (II, 343), „hogy az esső *bé* ne *huljon*” (Vir. 44), „*Illatozzon* Györnek ez a’ Isep egy Párja” (Lak. 4. v.).

Feltételes mód egyes szám I. személy: „ez a’ fok ivás ártani fogna, ha nem *enném*” (An. I, 70), „hogy *ehetném* e vagy *ihatnám*” (II, 228), „*meg-éskünném*, hogy ez az” (II, 217), „ugy jót *tfelekedném* az ördöggel” (I, 240), „de lehetne e valami, mit én a’ Madamért ne *tfelekedném?*” (II, 366), „itt mindazonáltal, mindenekelőtte azokról *emlékezném*” (Vir. 13), „hogy *ehetném* e vagy *ihatnám* . . . vagy *okádhatnám*” (An. II, 228), „mindenkor *bosz-kodhatnám*” (II, 229), „kedvetlenfégre lenne e, ha én *bátorkadnám* az Ifijaflszonyal egyet létálni” (II, 142), „addig *várakoznám*, mig az Affszonynak *tettzene*” (II, 362); „ugy *pökhetném*, hogy” (II, 388), „hogy mikor Pari’s felé *utaznék* el-vétém az utat” (II, 144). — 3. személyben: „ő bizony ha *meg-fizetnék* fe *laknék* ott” (Ann. I, 156), „minekelötte a’ medve *gyilok meg-efhetnék*” (I, 211), „mely a’ Közjónak hátra-maradáfa nélkül nem *eshetne*” (Vir. 22), „Mivel igen *ehetnék* volt” (An. II, 245), „ki most *teljefléggel* nem *ihatnék* volt” (II, 211), „*Ihatnék* é az Ur?” (Ir. 7), „Azért, hogy nem *alhatnék* volt” (An. II, 304), „*fekünnék*” (I, 232), „gyenge derekam-is *le törne*” (I, XIII.), „ez a’ kabát . . . nekem igen *illenek*” (I, 237), „ki a’ legnagyobb Dámának *bé-illene*” (II, 110), „*tettzenék* neki ez a’ kardi-játék” (I, 75), „a’ hol *tettzenék*, olyan helyen *lőnek*” (I, 244), „az ő vífelete *különöfön tettzene*” (II, 113), „No hát hogy *tettzenék?*” (II, 131), „a’ nekem-is *tettzene*” (II, 185), „a’ mi az Affszonynak

nem *tettzhetne?*” (II, 248), „minden lónak az iftálóban felső és elfő ajkakat le-vágá, ugy, hogy azoknak fogok *láttzanék*” (I, 54), „Ő ugyan egéffz tehetlége szerént *igyekeznek*, ugymond beteg annyán fegilteti, de” (II, 49), „a' tlonka toronyhoz *igyekezne*” (II, 377), „mit *tfelekedne* . . . ?” (I, 156), „Hogy ő mit *tfelekedne*” (II, 203), „magára *emlékeznek* e?” (II, 350), „nem *emésztdődnék*” (II, 382), „mikor a felesége le akarna betegedni, és az ifzonyu szülő fájdalomak miatt *kinlódna*” (II, 20), „Mikor . . . *dorgálódnek* és *feddődnek* egy Pap a' prédikáló székben” (I, 19), „hogya . . . *ki-tudódnek*” (II, 246), „hogya *vigyázódnek* arról” (I, 232), „Az alatt, míg az affzony vele *tréfálódna*” (II, 99), „*erőlködnek*” (I, 249), „*vetélkednek*” (I, 265), „Mikor így *gondolkodna*” (II, 344), „Midőn ez az okos Pap abban méltán *kételkednek*” (II, 129), „midőn semmit nem *kételkedne*” (II, 346), „mitfoda mulatfágban *gyönyörködne* leginkább?” (I, 82), „ha valaki utánna *kérdezősködnek* . . . és a' molnár után *kérdezősködne*” (I, 119), „Kegyelmed ok nélkül *boszorkodhatnak*” (II, 230), „a gyermek pedig *haldoklana*” (I, 156), „Midőn még tñak mind *foglalatoskodnak*” (II, 210), „Ha nekem-is lok nép *endedelmeskednek*” (I, 254), „s a' míg velek *kardoskodnak*” (I, 170), „így *okoskodna*” (Vir. 57), „ki örökké többet kíván, mint a' mennyivel a' természet *meg-elégednek*” (An. I, 164), „minden kíváncsiágom *bé-teljesednek*” (I, 2), „Midőn a' felesége meg-betegedne, hogy” (II, 228), „de mikor ez oda *meg-érkeznek*” (II, 96), „a' melyből oftán könnyekben és hamarább *következne* a' lok roffz” (Vir. 27), „Az affzony-is mutatta, mintha *irtoznék*” (An. II, 245), „Egy vén paraszt . . . ide ugyan nem *tartoznak*” (Ir. 14). — A kérdéses igék: „*vizellene* a' lova a' vízbe” (An. I, 134), „mikor ő a' pirongatáftól *meg-szünne*” (II, 81), „Midőn a' fib-válár így *folyna*” (II, 236), „az ördög lelkibe is *be-nyulna*” (II, 225), „ha az én férjem egyfzer az Urban bódogul *ki-mulna*” (II, 59), „3. nap *el-mulna*” (II, 167), „fizetéfedből . . az efféle ki nem *telnek*” (I, 209), „hogya a' lok időbe *telne*, míg” (II, 342), „édes ölelgetésitől nem örömeft *válna-meg*, és el-mene” (II, 199), „Midőn a' Ferneyi öreg Voltair *megjelennek*” (I, 16), „míg a' valófágos Racan *meg-jelenne*” (II, 278), „minekelőtte rajtam szerentfétlenfég *történhetne*” (II, 356), „*származna*” (I, 166), „Dion felé *utazhatna*” (I, 23).

Elbeszélő múlt egyes szám 1. személy: „Ebbe a' . . . tsalfa világba színte *bé-esém* én-is” (An. I, VII.), „Három Magyar szókra olyanokra *emlékezém*” (Ir. 11), „én olyan meg-gondolatlanfágra *vetemedém*” (An. II, 273), „*meg-érkezém* fáradton” (Vir. 57). — 3. személy: „Mellyel Hohenloé *jól-lakék* 's vizet ivék reá” (An. I, 82), „nagy elő *esék*” (I, 100), „az alatt nagy hó *esék*” (II, 281), „*le esék* a' lováról” (I, 102), „térdre *esék* előtte” (I, 125), „ütközethen *el-esék*” (I, 172), „ellenfégeinek kezekbe *esék*” (I, 275), „gondolkodálba *esék*” (I, 260), „kinek nehezen *esék* ez a' vele való bánás” (I, 68), „helyébe *fekvék*” (II, 257), „hasra *fekvék*” (II, 377), „Sem meg nem hűle, [!] sem meg nem *fázék* Socrates, mikor” (I, 83), „*meg-feredék*” (II, 368), „a' lebeli szekerkezés miatt *el-törék* a' tengely” (I, 95), „ugya a' földhöz üte, hogy a' nyaka egyfzeribe *ki-törék*” (II, 82), „Jól *evék* ivék a' fogadóban” (I, 195), „A' vendég . . . egy falatot sem *eheték* belőle” (I, 27), „Jól *evék* *ivék* a' fogadóban” (I, 195), „s vizet *ivék* reá” (I, 82), „*el-aluvék* a' Gyóntató Atya” (II, 76), „*el-alvék*” (II, 337), „addig nem *nyugvék*, míg” (II, 174), „néki az ő álla elég szélesnek és egyenlőnek *tettzék*” (I, 132), „Ez a' tréfás befzéd annyira *tettzék* a' tolvajoknak” (I, 99), „a' koldus előtte egy betfületes és igaz szívi embernek *láttzék*” (I, 213), „*fel-ugrék* a' Donna” (II, 340), „*bé-ugrék* ő-is a' vízbe” (I, 197), „*elé-ugrik* a' majma-is” (I, 232), „*le-ugrék* annak-is . . . a' feje” (II, 102),

„melyet a' király *meg-is tfelekvék*” (I, 97), „De még többet *tfelekvék*” (II, 68), „melyet a' következendő módon *tfelekvé*” (II, 256), „mint ez az irás-Mód-is 12-füzad magával *tfelekedék*” (Ir. 16), „*meg-haragvék* a' Gyóntató” (An. II, 153), „egy tréfás és elzes gondolat *ütödék* az elzibe” (Vir. 29), „*bé-lopódék* a' Klastromba” (An. II, 350), „az a' gondolat *ötlödék* elzibe” (I, 232), „Jó alkalmatosság *adódék* erre” (I, 91), „A Tyrannus úgy *el-fogódék* ezen a' ritka hülégen való tfudálkozás miatt” (I, 60), „Ez, a' ki annak fzavából egéffzen *meg-győződék*, hogy” (II, 83), „ujra *kezdődék* a' viadal” (II, 62), „mely által nagy háborufágától *mentődék-meg*” (II, 174), „ugy *meg-illetődék* ettől a' példátlan szép példától, hogy” (II, 9), „vetélkedés . . . *végeződék*” (II, 331), „*viga/fztalódék*” (II, 375), „az uj ruha-is mind *el-motskolódék*” (II, 252), „A' Doktor az operatio-hoz kezde; de mint *meg-félemlék*, midőn látná” (II, 39), „Egy fejedelemnek *el-háromla* egy jó fumma kintfe” (I, 119), „a' Fayel kaftéllyának tájára mene, 's ott *megállapodék* egy kevésfé” (II, 69), „egykor olyan vakmerő-fégre-is *vetemedék*” (II, 170), „melyre *le-kutzorodék*” (I, 260), „*Meg-telepedék* egy kis városban” (I, 208), „*el-tévelyedék* a' fürü erdőben” (I, 201), „V. Károly *el-tévelyedék* egykor vadálz tárfaítól” (I, 237), „olyanná *öltözék*” (II, 351), „minden gyálz örömré *változa*. És a' tragoedia vig comaedia-ra *változa*” (II, 217), „egylzeribe örvendetes bámulásra *változék* a' haragja” (II, 74), „*tar-tozék annak*” (II, 187), „*ő el-rejtezék* a' köfszıklák megé” (I, 133), „*meg-menekedék* a' vezdelemtől” (II, 343), „*meg-menekede* a' Hertzeg félelmétől” (II, 121), „Két ember . . . *vetekedék*” (I, 271), „nem *kételkedék* benne lemmit a' fzolga” (I, 200), „*meg-efmerkedék* az Angliai Lady a' feredező tárfaifággal” (II, 355), „Egy vén embernek kedve *ereszkedék* . . . a' házaffágra” (II, 113), „ezen a' nagy Tifzt felette *boszonzkodék*” (I, 203), „igy *gondolzkodék* magában” (I, 139), „a' felelégéről *kérdezősköde*” (II, 200), „*lokát buzgolkodék*” (I, 239), „*fel-efzmélkede* a' meg-hólt halottaiból” (II, 83), „Végezetre *elé-lipitzkedék* a' Melt'Uram kedves élete Párja-is” (II, 47), „a' boltba *érkezék* a' gazda-is” (I, 226), „*le-vetkezék*” (II, 368), „A' rend *következék* a' leg-utólfóra” (II, 122), „*várakozék* még egy darabig” (II, 76), „De utóljára *talalkozék* egy, ki ennek a' kérdésnek értelmét által-látá” (I, 263), „Mentében *találkozék* a' falufi molnárral” (I, 9), „*gondolkozék* azon, hogy” (I, 131), „bele *unatkozék* Izép Hélénájába” (II, 364), „A' fogadás-is ezzel most *meg-elégedék*” (I, 221), „Mivel ezzel a' felelettel *meg* nem *elégedheték*” (I, 46), „Egylzer valóifággal *meg-betegedék*” (I, 125), „*meg-hevesedék* a' fzóbeli vetélkedés” (I, 266), „a' czigányok abroffza (fzoknyája) a' feje tetejére *kerekedék*” (II, 277), „panaszra *kerekedék* a' dolog” (I, 229), „*el-mofolyodék*” (II, 217), „*Meg-vifelősdék*” (II, 318), „a' 'Sidóval való proceffus hamar és könnyen *eligazódék*” (I, 205), „ujra *meg házafodék*” (II, 116), „A' Dáma *pinaszkodék* a' fogadásnak” (II, 111), „*Engedelmeskede* az özvegy” (II, 255), „Ebben a' Deák-örömeft-is *engedelmeskede*” (II, 306), „*mefterkedék* azon, hogy” (II, 64), „igen roffzul *fzorgalmato/fkodék* maga iránt” (I, 131), „meffze *el-távozék* a' vadálzó tárfaifágtól” (II, 276), „Egy falufi Pap *felestöközék* a' Cántorral, minekelötte a' templomba mene” (I, 72), „*el-butfuzék* tölle, haza sieté” (I, 212), „*el-utaza*” (I, 49), „*fzármaza*” (II, 220), „*meg-egyeze*” (II, 217), „*gyuladoza*” (II, 330), „köhögni kezde, és egy fzolgának . . . fze me közü *pökék*” (I, 110), „a' markába *pökék*” (I, 248), „*meg-gyónék* ifméft hulvétkor” (I, 63), „*meg-gyóna* annak mindent egyenefen” (II, 153), „Szorultfágában az ágy alá *buvék* a' Hertzeg” (II, 316), „kegyetlenül *bána* vele” (I, 219), „majma . . . *fel-fzőkék* egy fízekre” (I, 232), „ki-mene egy folyófóra, és onnan nyakra före *le-fzőkék*” (II, 14), „*lépék* a' máfodik

kérdésre mondván" (I, 10), „s tflak azért-is keresztüll-lépék a' vonáfon" (II, 134), „ez a' gyermek . . . végre meg-szünék a' firáftól" (I, 173), „a' tengerbe folya" (II, 137), „Mihelyt az órá le-folya" (II, 213), „fel-másza a' Cordinál ágyába" (I, 233), „Ez-után ugrék egyet a' Studivfus, és el-tüne mint a' villám vagy tündér" (I, 196), „a' láthatatlan tündér ki-tünék az ajtón" (II, 55), „Nilhisdale el-tüne a' tömlöztből" (II, 11), „ki-nyilék a' kapu" (I, 143), „Ekkor meg-nyilék . . . egy oldal-ajtó" (II, 216–217), „A falu birék egy lzeles elzü nemes emberre" (I, 8), „le-esék . . . és a' földön el-nyulék [!]" (I, 62), „az ágy alá nyula egy üveg pálinka (égettbor) után" (II, 342), „Három nap el-telék" (II, 8), „a' tengerbe folya, 's ílmét vizzé válék" (II, 137), „a' comaedia-ja tragoedia-ra válék" (II, 217), „A' Márquis hajlék [a kérdésre]" (II, 213), „le-hajola a' földre" (I, 206), „Más nap tehát meg-jelenék a' fogadóné a' törvényben" (II, 27), „Izerentléje történék" (I, 125), „az a' fzerentlétlenlég történék rajta" (I, 223), „igy hazuda valaki" (II, 163), „Ezekben SZERENTSI ugyan jól halásza, És a' két viz között okoffan vadásza" (Lak. 2 v.), „ugy meg-konásfélék, hogy [= kanásfélék, kanászodék, vagyis juhászodott]" (An. II, 132).

Andrád Sámuel nyelvi anyagát azért mutattam be ilyen bőségesen, mert anekdotagyűjteménye az élő nyelvet tükrözi. Nyilvánvaló, hogy a kijelentő mód jelen időben a személyragozás majdnem teljesen ép, bár a bomlás jelei ebben is megtalálhatóak. A 3. személy ikes vagy iktelen volta megfelel e kor erdélyi nyelvhasználatának, bár több ponton ingadozik. Feltűnő a -kod, -ked, -köd képzős igék ragozásának ingatagsága, s feltehető, hogy a denominalis verbumokban az ikesedési folyamat nem győzött sohasem teljesen. A felszólító módban Andrád nyelvében ugyanúgy felbomlott az ikes ragozás, mint pl. Dugonics anyanyelvjárásában (vö. Az ikes igék ragozása Dugonics András nyelvében: MNy. LXI, 326–38).

9. Hogy teljesebb képet kapjunk a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelv ikes ragozásáról, feldolgoztam még: Bartsai László: Az ora járásához alkalmaztatott ember vagy a' rend tartó házi gazda [Erdélyi Játékos Gyűjtemény] [Kolozsvár, 1793.], K. Boér Sándor: Negyedik László. Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Kolozsvár, 1793., K. Boér Sándor: Az obester, vagy-is a' hivség jutalma. Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Kolozsvár, [1793.], K. Boér Sándor: A' nemes jól tévő. Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Kolozsvár, [1793.], G. Bethlen Imre: A' Posta tzug vagy a' nemes uralkodo indulatok . . . Marosvásárhely, 1793., Bölöni Sámuel: Mária: vagy a' nemes gondolkodásu paraszt leány. Kolozsvár, 1794. Ezek a szövegek az ikes ragozás meglétét s a -z képzős denominalis verbumok ikesedését igazolják.

10. A grammatikusok nyilatkozatai után az adatok önmagukért szólnak. Csupán néhány jelenségre szeretném felhívni a figyelmet. A denominalis -z képzős igék közül a dolgozik ekkor már végérvényesen ikes volt, olyannyira, hogy a ragozása is beleilleszkedett a rendszerbe. Feltűnő azonban, hogy a lépik ige, amelynek ikessége ebben az időben már kimondottan erdélyi sajáttság volt, még az erdélyi írók szövegében is váltakozik a lép formával, illetőleg iktelen ragozási példái is vannak. Tekintetbe véve SIMONYinak azt a megállapítását, „hogy néhány egytagú igének ikes alakja is fejlődött, de csak külön jelentésben" (i. m. 344), szembeötlő, hogy ezt a jelenséget csak a nyúl és nyúlik párban tapinthatjuk ki végérvényesen, a többi ingadozó ikes igében ez a folyamat vagy még nem ment végbe teljesen, vagy esetleg az igragozási

rendszer felbomlásának analógiás hatására megzavarodott. Abban azonban nem volt igaza SIMONYinak, hogy az iktelen ragozásból következették ki a *megegyez* formát, hiszen Baróti Szabó például csak *egyez*, *megegyez* igealakot ismert. A *foly*, *csúsz*, *mász* és *hazud* valóban iktelen még az erdélyi írók nyelvében. Végül az elbeszélő múlt használatának frappáns bizonyítékát láthatjuk. Érdekes, hogy ez a múlt őrizte meg legkövetkezetesebben az ikés ragozást, de ez egyben ennek a múlt időnek a visszaszorulását is bizonyítja.

Összefoglalva tehát: igaza volt RÉVAI MIKLÓSNak, amikor az ikés ragozás feltámasztásában az erdélyi írók nyelvére hivatkozott. Ez a ragozás azonban korántsem volt olyan tökéletes, mint ahogyan azt RÉVAI hinni akarta. Nagy ellenfele, BARÓTI SZABÓ sokkal jobban ismerte az élő nyelvet (Andrád példái ezt tökéletesen bizonyítják), ezért a magyar nemzeti nyelv továbbfejlődése szempontjából az igeragozásban lényegi változásokra figyelt fel.

R. HUTÁS MAGDOLNA

A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszertani kérdései*

1. Nyelvtudásaink szinte fájdalommal említik névtani tárgyú cikkeikben, különböző kongresszusi előadásaikban (l. többek között: NévtVizsg. 93; NytudÉrt. 58. sz. 17 stb.) a magyar személynévkutatás háttérbe szorulását. Ahhoz, hogy e diszciplína művelése nagyobb lendületet vegyen, sok egyéb között feltétlenül szükséges a széleskörű történeti és mai anyaggyűjtés megszervezése (vö. NévtVizsg. 126 – 31), valamint a névfejtések mellett azoknak a vizsgálati módszereknek az alkalmazása és továbbfejlesztése, amelyekről többek között elsősorban a nemzetközi névtudományi kongresszusokon esik szó.

Ha a magyar személynévkutatás történetét áttekintjük (vö.: BÁRCZI, A magyar szókincs eredete². 1958. 123–37; BERRÁR, Személynévkutatásunk 1945 és 1959 között: MNy. LVI, 267–79; PAPP LÁSZLÓ, Szinkron anyagú névtárak készítése: Szótártani tanulmányok. 1966. 55–9), azt látjuk, hogy a „budapesti iskola” nyelvtörténeti koncepciójának eredményeként a kutatás középpontjába a nevek etimológiájának, jelentéstani rendszerének, a régi magyar személynévadás indítékainak, a különböző kicsinyítő-becéző képzőknek a történeti vizsgálata áll. GOMBOCZ, MELICH, PAIS, MÉSZÖLY, KNIEZSA, BÁRCZI, MOÓR ELEMÉR, SZABÓ T. ATTILA, valamint BENKŐ LORÁND, BERRÁR JOLÁN, RÁ CZ ENDRE, KÁLMÁN BÉLA, LŐRINCZE LAJOS, PAPP LÁSZLÓ, MIKESY SÁNDOR személynévkutatásait, tehát még a középnemzedékét is a történetiség határozza meg. Kétségtelen, hogy előbb – BENKŐ LORÁND szavait idézve – „régí névadásunk problémáit kell tisztáznunk ahhoz, hogy az újabbra rátérhessünk” (MNy. XLV, 116), azonban mai személynéveink intenzív gyűjtése meglehetősen sokat várhat magára. Az időnként megjelenő, a becéző képzők vizsgálatával foglalkozó dolgozatok mellett feltétlenül ki kell emelnünk BÜKY BÉLÁnak „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” című (Bp., 1961.) tanulmányát, de szólnunk kell a Magyar Nyelvjárások újabb (X–XIII.) köteteiben található, elsősorban egyes községek mai ragadványneveit tárgyaló közle-

* Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1968. május 28-i felolvasó ülésén.

ményekről, továbbá a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények névtani tárgyú cikkeiről.

A kérdés az, hogy az egyes községek évről évre örvendetesen szaporodó, de a magyar nyelvterület egészéből ötletszerűen kiragadott, rendszerint más-más szempontú gyűjtéssel összehordott ragadványneveiből fölvázolható-e majdan a mai ragadványnév-rendszer, megállapítható lesz-e az egyes vidékek névadási szokása, az egyes ragadványnév-típusok megterhelése, alaktani tanulságaik stb. és mindezen kérdések földrajza (vö. KÁLMÁN BÉLA, *A nevek világa*. 1967. 104). De a ragadványnevek csak egy részét képezik egy-egy település személynév-állományának, éppen ezért a vezetékneveknek, a keresztnemeknek és becéző alakjaiknak a lejegyzésére is gondolnunk kell még akkor is, ha ezen névfajták egyikét-másikát nem is vesszük vizsgálat alá (vö.: LŐRINCZE: MNyj. I, 64–94; MARKÓ IMRE LEHEL: Nyr. LXXIX, 113–24; PENAVIN OLGA: Nyr. LXXXII, 476–81). Egy-egy vidék személynév-rendszerének a megrajzolása csak egységes szempontú gyűjtőmunka után végezhető el; egyáltalán a névrendszer megrajzolásához, a nevek megterhelésének és földrajzának a vizsgálatához csak komplex szempontú gyűjtések birtokában foghatunk majd hozzá. Az onomasztika művelői közül mind többen hangsúlyozzák a rendszerszerűséget, hogy tudniillik a neveket mint a névtani rendszer tagjait és típusait tekintsük. LEO WEISGERBER a VI. nemzetközi névtudományi kongresszuson a régi rajnai személynévek nyelvi rétegződéséről tartott előadásában nyomatékosan hívta föl erre a figyelmet: „Das wichtigste ist dabei der Zwang, nicht einige interessante Tatsachen herauszuwählen, sondern jeden einzelnen Namen immer in seinem Bezug zu einem solchen Ganzen zu sehen” (VI. Internationaler Kongress für Namenforschung I, 96. München, 1960).

Arról természetesen szó sem lehet, hogy az elkészítendő magyar névtan anyaggyűjtéséhez azzal a céllal fogjunk hozzá, hogy a magyar nyelvterület valamennyi helységében összegyűjtsük személyn neveinket – amiként tervbe vettük a földrajzi nevek felgyűjtését –, mert ezt a munkát csak elkezdni lehetne, de befejezni nem, hanem egy-egy nyelvjárásterületről egy-két nagy (15–20 ezer lakosú) vagy több kisebb község neveit gyűjtenők össze. Ez utóbbi megoldást választottam, amikor a nyugati nyelvjárásterület két híres tájegységének, Göcsejnek és Hetésnek a mai személyn neveit gyűjtőm össze és vizsgálom meg azzal a feltevéssel, hogy ezek antroponímiai szempontból is ugyanolyan egységesek, illetőleg elkülönülők, mint dialektológiai szempontból, tehát fölfedezhetők a személynévek rendszerében olyan sajátosságok, amelyek csak e vidékre jellemzőek. Égyelőre nem tudom, hogy e nyelvjárási – etnikai terület, amelynek körülhatárolási problémáira az alábbiakban majd röviden kitérek, bizonyos jelenségek alapján valamennyire is egységes, zárt antroponímiai terület lesz-e. Ahhoz, hogy viszonyítsak, más vidékről is hasonló szempontú gyűjtéseknek kellene rendelkezésemre állni, mivel azonban ilyenek nincsenek, az egyes jelenségeket gyűjtőterületem kutatópontjain belül viszonyítom. (A XVI. századi nevek összevetésére szép példát ad KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VII, 23–43). Előfordulhat, hogy a két tájegység névanyaga egymáshoz viszonyítva semmiféle különbséget nem mutat, de különbséget mutat a Zselic-ség vagy a moldvai csángó személynévekkel összevetve. Ugyanakkor megtörténhetik az is, hogy a „szegek” vidékének (Milejszeg, Kustánszeg, Pálfiszeg, Gomboszeg, Vargaszeg, Paisszeg stb.) ragadványnevei elkülönülnek a többi göcseji ragadványnevektől. — Fölösleges szaporítanom a feltevéseket; én is csak azt tudom mondani, amit A. VALLET: „Les frontières anthroponomiques,

dans de cadre du domaine étudié, se degagent progressivement au cours de l'étude" (VII. Congresso internazionale di scienze onomastiche. Firenze, 1963. 508). De előfordulhat az is, hogy nem bontakoznak ki, és ha kibontakoznak, akkor még mindig kétséges, hogy antroponímiai határokkal fölszabdalható-e egy nyelvterület (vö. F. DE SAUSSURE, Bevezetés az általános nyelvészetbe. 1967. 248–50; KÁLMÁN BÉLA, Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról: MNy. VIII, 3; BENKŐ LORÁND, Nyelvtörténet és mai nyelv: Általános Nyelvészeti Tanulmányok V, 57).

2. A gyűjtőterület. Göcsej határának a megvonásával először 1827-ben találkozunk DEÁK FERENC Vörösmartyhoz írott levelében (megjelent Vörösmarty Emlékkönyvében, szerk. CZAPÁRY LÁSZLÓ. Székesfehérvár, 1900.), amelyben Göcsej nyelvjárásáról értekezik. A szakirodalomban pedig 1838-ban olvashatjuk Göcsej körülhatárolását PLÁNDER FERENC tollából: „Zala Vármegyének dél hajlati része, melyet napkeletről és délről Váliczka, napnyugotról Kerka, északról a Szala folyók határoznak, általánosan Göcsei nevet visel” (TudGyűjt. 1938. VI, 4). Nem tudjuk, PLÁNDER minnek az alapján húzta meg Göcsej határát, mert egy korábbi, 1832-ben megjelent cikkében még csak annyit ír gyűjtőterületének fekvéséről, hogy „Zala vármegyének nyugoti része, mely Göcseinek neveztetik, az írói közönségtől nagyon eltávolzik” (TudGyűjt. 1832. III, 64).

GÖNCZI FERENC a PLÁNDER által körülhatárolt területet vette alapul a „Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése” című (Kaposvár, 1914.) művének megírásakor: „Göcsej természetes határa, északon Zalaalövőtől Zalaegerszegig a Zala folyó, keleten a Pusztamagyaródtól Bánokszentgyörgyig délnek folyó Váliczka patak: További határolás délen, Páka községen túl egy darabig — a Kerkával való egyesülésig — a Cserta patakot, azután Lentiig a Kerka patakot tekintik. Nyugati határolás a Lentitől északra futó megyei, azután a varasd—pozsonyi országutat tekintik.” (I. m. 17.) De GÖNCZI eltér a természetes határtól, kiszélesíti, s még 14 községet Göcsejhez tartozónak vesz.

Gyűjtőterületemet a GÖNCZI által körülhatárolt Zala, Északi-Váliczka, a megyei, majd a pozsony—varasdi országút, a *Római-ut* (I. Zala megye földrajzi nevei 141/54, 156/19) közé zárt szabálytalan alakú négyszög közé szorítottam, tehát ragaszkodtam a DEÁK, PLÁNDER és GÖNCZI által leírt természetes határhoz. Elhagytam azokat a községeket, amelyek kívül esnek az említett patakoktól, illetőleg utaktól. Kihagytam továbbá Zalaegerszeget az 1956-ig hozzásatolt községekkel együtt, ugyanis személynévanyagának az összegyűjtése egyrészt nagyon megnövelné a terjedelmet és a költségeket, másrészt nem hozná meg a kívánt eredményt, azaz a névanyagból leszűrt megállapításokat nem tekinthetném Göcsejre jellemzőnek a település város volta miatt (vö. GÖNCZI: NéprÉrt. XV, 10). Gyűjtőterületem határvonala formális, és lényegében véve megokolatlan, mivel nem tudjuk azokat a kritériumokat, amelyek alapján DEÁK, PLÁNDER és GÖNCZI körülhatárolta Zalának ezt a részét. SZENTMIHÁLYI IMRE „A göcseji nép eredetanyagománya” című (Bp., 1958.) tanulmányában Göcsej határainak a kialakulását történelmi folyamat eredményének tartja (i. m. 10). BARABÁS JENŐ azt írja, hogy „az elkülönülést sem különösebb földrajzi, sem történelmi okokkal magyarázni nem lehet, hanem a kutatók feltételezték egy, a környezettől többé-kevésbé eltérő kulturális, esetleg nyelvi sajátosságot. Ilyen Göcsej és Hetés. Egyik szó etimológiája sincs a mai napig megfejtve, kérdés az is, hogy népi eredetű elnevezések-e,

az irodalomban is későn jelennek meg, az előbbi említése a régiebb, először a XVIII. század második felében" (NéprÉrt. XL, 21). Megjegyzem, ha a két szó jelentését, eredetét a sok kísérlet után megnyugtató módon meg is tudnók fejteni (vö. többek között: KARDOS ALBERT: Nyr. XIII, 160—5; BORBÉLY GYÖRGY: Nyr. XXXVIII, 421; VÁMBÉRY ÁRMIN, A magyarság keletkezése és gyarapodása 214. Jegyzet; PAIS DEZSŐ: MNy. VIII, 124—6; PAIS LÁSZLÓ: MNy. XXXVIII, 136; NYIRI ANTAL: NéprNytud. V—VI, 61), bennünket nemigen vinne közelebb Göcsej és Hetés területének a viszonylagosan pontos lokalizálásához.

A hetési kutatópontok kijelölésében (34., 40., 44., 47., 55., 56., 57., 58., 59. sz. községek), pontosabban Hetés mint etnikai egység határvonalának a megállapításakor már kevesebb aggályom volt, tekintettel arra, hogy VÉGH JÓZSEF ŐHA-ja és PENAVIN OLGÁNAK „A jugoszláviai muravidék magyar tájnyelvi atlasza” (Bp., 1966.) GÖNCZI idézett műve mellett biztosabb fogódzót jelentettek.

Gyűjtőterületem teljes sűrűségű, a kutatópontok megfelelnek az 1956. évi hivatalos helységnévtár, illetőleg az ugyanez évi megyei térkép közigazgatási egységeinek, amely dokumentumok egyben a „Zala megye földrajzi nevei” című (Zalaegerszeg, 1964.) kiadvány alapjául is szolgáltak. A községek neve sorszám szerint: 1. Boncodföldre, 2. Kávás, 3. Teskánd, 4. Salomvár, 5. Hottó, 6. Szenterszéthegy, 7. Keménfa, 8. Böde, 9. Ebergény, 10. Németsfalu, 11. Dobronhegy, 12. Babosdöbréte, 13. Zalabesenyő, 14. Bazita, 15. Csonkahegyhát, 16. Milejszeg, 17. Kustánszeg, 18. Pálfiszeg, 19. Nagylengyel, 20. Bocföldre, 21. Pusztapaáti, 22. Kálócfa, 23. Becsvölgye, 24. Gombosszeg, 25. Ormándlak, 26. Gellénháza, 27. Sárhida, 28. Lickóvadamos, 29. Petrikeresztúr, 30. Iborfia, 31. Pórszombat, 32. Szilvág, 33. Bak, 34. Csesztreg, 35. Barlahida, 36. Zala-baksa, 37. Zalatárnok, 38. Baktüttös, 39. Nova, 40. Baglad, 41. Kerkabarábás, 42. Szentkozmadombja, 43. Tófej, 44. Resznek, 45. Mikekarácsonyfa, 46. Bárszentmihályfa, 47. Bödeháza, 48. Lentikápolna, 49. Hernyék, 50. Zebecke, 51. Csertalakos, 52. Náprádfa, 53. Gutorföldre, 54. Pusztaderics, 55. Zalaszombatfa, 56. Belsőárd, 57. Gáborjánháza, 58. Szijártóháza, 59. Kül-sőárd, 60. Mumor, 61. Kissziget, 62. Lentiszombathely, 63. Ortaháza, 64. Szentpéterföldre, 65. Csömödér, 66. Iklódbördőce, 67. Pusztamagyaród, 68. Páka, 69. Döme-földre, 70. Pördeföldre, 71. Szentliszló, 72. Kányavár, 73. Vár-földre, 74. Bánokszentgyörgy.

3. Az anyaggyűjtés módszeréről. A komplexitás és a rokon tudományzakok érdekeinek a szem előtt tartásán túlmenően az értekező jellegű munkák anyaggyűjtésének a módszerét elsősorban a szerző elé vizsgálatra kitűzött cél határozza meg. Mivel gyűjtőterületem mai névrendszerének a megrajzolását jelöltem ki célul, következésképpen a ma élő emberek vezetékes és keresztnéveit kellett összegyűjtenem. Azonban a nevek önmagukban, viselőjük életkorától, foglalkozásától elvonatkoztatva, tehát a társadalmi, családi szövegből kiszakítva lényegesen kevesebbet mondanak, mintha tudjuk a név tulajdonosának legfontosabb adatait (vö. BENKŐ LORÁND: MNy. XIV, 246). Mindezeknek az adatoknak a tárháza a lakónyilvántartó könyv. Amikor Zala megye Tanácsának Végrehajtó Bizottsága megbízott kutatóterületem személynéveinek összegyűjtésével és megírásával, kérelemmel fordultam a végrehajtó bizottság elnökhelyetteséhez, bocsássa rendelkezésemre az általam megjelölt adatokat, amelyek egyben megteremtik az alapot a helyszíni gyűjtéshez, azaz a megszólítási formáknak, valamint a ragadványneveknek az

összeszedéséhez. Ez 1966 november végéig meg is történt. A Megyei Rendőrfőkapitányság hozzájárulásával a községi tanácsok megküldték a kért adatokat a megyei művelődésügyi osztálynak, és ezzel máris kezdetét vehette a gyűjtés. Kérdőívem a következő kérdéseket tartalmazza:

1. A község neve:
2. Név:
3. Leánykori név:
4. Szül. hely, idő:
5. Anyja leánykori neve:
6. Foglalkozás:
7. Lakcím:
8. B:
9. Rn—Gn:
10. Miért?

A 8., 9. és a 10. kérdésre a feleletet — tehát a megszólítási formára (B) a ragadvány- vagy gúnynév meglétére (Rn — Gn), valamint ez utóbbiak keletkezési módjára — természetesen nem a községi tanácsok töltötték ki, hanem azokra az adatokat a helyszínen népi adatközlők közreműködésével jegyzem le, de mielőtt még a helyszíni gyűjtést megkezdeném, az 1—7. kérdések adatait összevetem a lakónyilvántartó könyv adataival. Tehát ezek az adatok annyira pontosak és megbízhatóak, amennyire pontosak és megbízhatóak a lakónyilvántartó könyvek adatai.

4. A vizsgálódás szempontjairól. Amikor e gyűjtést megterveztem, elsődleges, mondhatnám legfőbb szempontom az volt, hogy tanulmányommal együtt egyben olyan adattárat is közlétegyek, amely a további kutatások alapjául szolgáljon, tehát ne befolyásolja a bármikori és bármilyen szempontú vizsgálatokat (vö. BENKŐ LORÁND: MNy. XLV, 248).

Vizsgálódásom szemléletmódja szinkronikus, azaz a neveknek egymással és viselőjükkel szinkron szerkezetes kapcsolatban levő, állapotszerű rendszerhálózatát tárom fel. Eljárásom leíró-összehasonlító, tehát a regisztrált nyelvi tényeket területi tagoltságukban vetem egybe (vö. TEMESI, Az általános nyelvészet főbb kérdései 282—5. Kézirat.), és e nyelvi tények (nevek) és e nyelvi tényekkel (nevekkel) összefüggő főbb szokások funkcionális és strukturális elemzését gyűjtőterületem egészére vonatkoztatva végzem el témák szerint (vezeték- és ragadványnevek, keresztnévek és a megszólítási formák) az említett földrajzi szempontot szem előtt tartva és így a nevek területi megoszlásáról hű képet adva (vö.: BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 127; BENKŐ LORÁND, Nyelvjárástörténet a névtudományban: NévtVizsg. 132; A. VALLET, Notes sur la methode de l'anthroponomie et sur les dictionnaires de noms de personnes: VII. Congresso internazionale di scienze onomastiche. Firenze, 1963. III, 506).

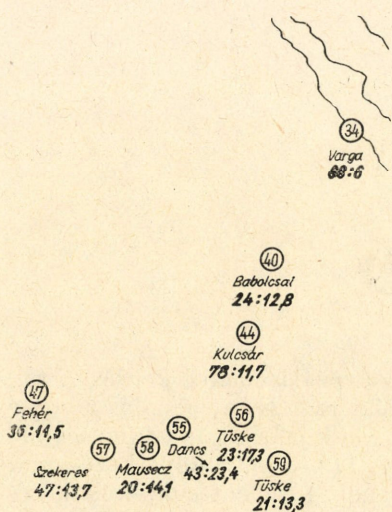
A nyelvi tények térképre vetítése kérdésének hazai és nemzetközi irodalmát VÉGH JÓZSEF (i. m. 12—20) és DEME LÁSZLÓ (Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956. 12—31) tekintették át. A dialektológusok idevágó eredményeit felhasználva, de a névtan sajátos szempontjait érvényesítve kell kidolgoznom a nevek és névtípusok, valamint megterhelésük térképeken való szemléltetésének a módjait annak az alapelvnek a figyelembe vételével, amelyet DEME (i. m. 74) fogalmazott meg: „a modern nyelvátlasz

térképezési eljárás módjában az adatbeírás és a szemléltetés közt nem választani kell, hanem a kettőt úgy egyeztetni össze, hogy jó oldalaik egyesüljenek hiányosságaik nélkül”.

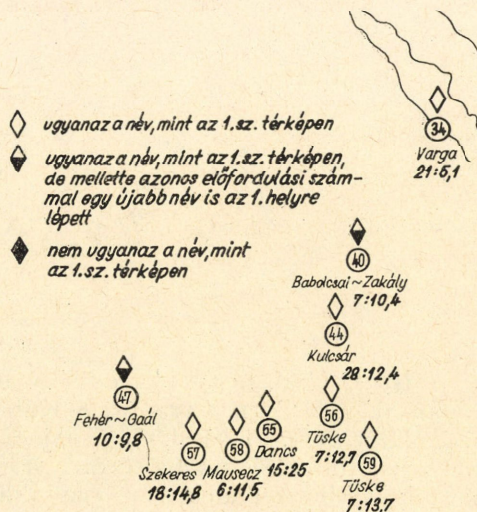
Tekintettel arra, hogy nemcsak a nyelvi tények (nevek) földrajzi elterjedését, hanem a nyelvi tények (nevek) kutatópontonkénti megterhelését is törekszem szemléltetni, térképlapjaimat úgy kell megszerkeszteni, hogy ne kelljen az olvasónak minden egyes laphoz külön megtanulnia — BÁRCZI szavaival élve — „egy ravaszul (logikusan) bonyolult jelrendszert” (DEME i. m. 320), hanem valóban szemléltesse (1., 2. és 5. sz. térkép), esetleg egyes esetekben adatolja a nyelvi jelenséget (3. sz. térkép), annak megterhelését, illetőleg a kettőt együtt (4. sz. térkép). A nyelvi statisztikák alkalmazása régi, lehetőségei pedig széleskörűek a névtani kutatásokban, mert különösen haszonnal alkalmazható a pontosan megszámálható nyelvi tények vizsgálatakor (vö. DEZSŐ LÁSZLÓ és DEME LÁSZLÓ hozzászólásaival: Általános Nyelvészeti Tanulmányok II, 158—9, 284—5), azonban a statisztikák veszélyei itt is fenyegetnek (vö.: PAPP LÁSZLÓ, Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika. Bp., 1963. 177—80; vö.: MNyj. X, 7—9).

Tehát a nevek vallatára fogásának két legfőbb eszköze: a névstatisztika és a névföldrajz. E két eszközzel függőleges és vízszintes tagoltságban ábrázolni lehet a nyelvi állapotot különböző szempontjainkon belül (vö. IMRE SAMU, Nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozása: MNyj. VIII, 11—27 több helyen).

Ha vizsgálati szempontjaim egy részét mind a négy névfajta esetében többé-kevésbé tudom is érvényesíteni (a névtípusok megterhelése, a nevek életkor szerinti rétegződése stb.), jelentős részüknél a névtípus szabja ezt meg (például a keresztnévket divatja, a becézés pszicholingvisztikai és szociológiai tanulságai, vö. HUTTERER: Általános Nyelvészeti Tanulmányok I, 157, a ragadványnevek keletkezésének különböző feltételei stb.).

A leggyakoribb hetési vezetéknevek.

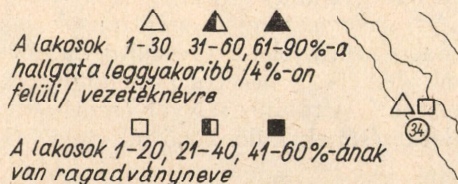
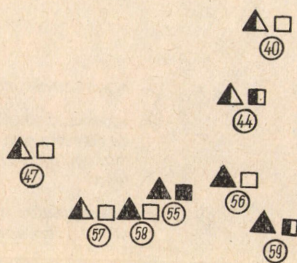
A leggyakoribb nevet viselő családok abszolút és százalékszám.

A) Gyűjteményemből — mint az 1. sz. térkép szemlélteti — pontosan megállapítható, hogy egy-egy községben melyik vezetéknévet viseli a legtöbb személy; a 2. sz. térkép pedig azt tartalmazza, hogy melyik vezetéknévet viseli a legtöbb család, és egyben a kettő azonosságát, illetőleg eltéréseit is szemlélteti. Első látásra megállapítható, hogy akár a személyek, akár a családok neveit vizsgáljuk gyakoriságuk szerint, nagyjából ugyanaz lesz az eredmény.

A szakirodalomban is, sőt a köztudatban is közhelynek számít az a megállapítás, hogy a sok azonos vezetéknévvel egyenesen arányos a ragadványnevek száma. Ez az összefüggés általában érvényes Hetésre is — egészen pontosan a községek egyharmadára —, de a pontos megfeleléseken túlmenően (sok azonos vezetéknév — sok ragadványnév, kevés azonos vezetéknév — kevés ragadványnév stb.) a sok vagy közepesen sok azonos vezetéknév — kevés ragadványnév a legjellemzőbb. Ezt szemlélteti az 1. sz. grafikon és a 3. sz. térkép. Az 1. sz. grafikonon az abszcissza tengelyre (x tengely) független változóként a leggyakoribb (a lakosság 4%-át vagy ennél magasabb százalékot kitevő) vezetéknévűeket mértem föl, az ordináta tengelyre (y tengely) pedig függő változóként a ragadványnévvel bírók százalékát. Az arány azért 2 : 3-hoz és nem 1 : 1-hez, mert lehet olyan embernek is ragadványneve, akinek a vezetéknéve nem tartozik a gyakori nevek közé. Ez is figyelmeztet bennünket arra, hogy a ragadványnevek kialakulásának, továbbélésének a feltételeit nemcsak a sok azonos vezetéknév és keresztnév meglétében (vö. 2., 3. és 4. sz. grafikon), hanem más területeken is kell keresnünk.

A lakosok 1-30, 31-60, 61-90%-a
hallgata leggyakoribb /4%-on
felüli/ vezetéknévre

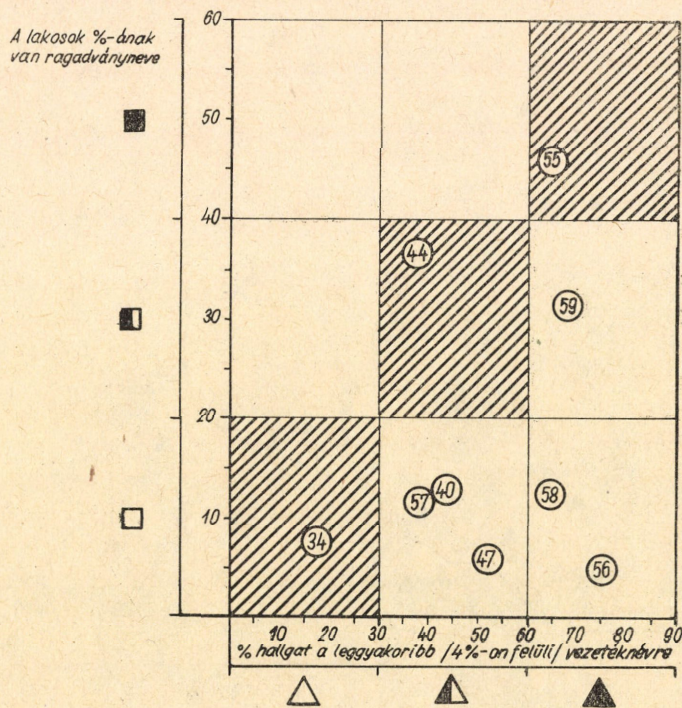
A lakosok 1-20, 21-40, 41-60%-ának
van ragadványneve

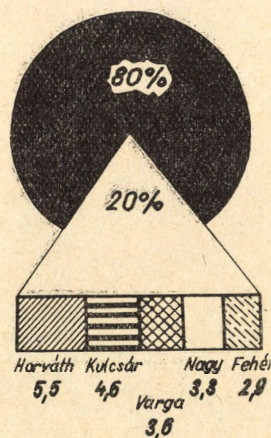
3. sz. térkép

B) Anélkül, hogy a ragadványnevek tipologizálásának a kérdéseit taglalnám (l. erről TÓTH KATALIN, A Karancs vidéki ragadványnévadás kérdéséhez: MNyj. XII, 97—100; ebből sajnálatos módon kimaradt az eddigi legjobb felosztás, MARKÓ IMRE LEHELÉ: Nyr. LXXIX, 113—24), a következő szempontok szerint szándékozom vizsgálni e neveket: 1. jelentésük, keletkezési módjuk alapján, amely szempont az újabb gyűjtésekben maradék nélkül érvényesül (vö. többek között: NAGY JENŐ, Család-, gúny- és ragadványnevek a kalotaszegi Magyarvalkóról. Kolozsvár, 1944.; LŐRINCZE: MNyj. I, 64—94; MARKÓ: Nyr. LXXIX, 113—24; KOVÁCS LÁSZLÓ: MNyj. III, 174—84; PÁ-

KOZDI: MNyj. VII, 83—100; PENAVIN: Nyr. LXXXII, 476—81; uő.: MNyj. IX, 182—92; MÁTÉ JÓZSEF: MNyj. XI, 43—58; K. SZOBOSZLAY ÁGNES: MNyj. XI, 59—63; BALOGH LÁSZLÓ: MNyj. XII, 109—35; TÓTH KATALIN: MNyj. XII, 95—107; DEME GABRIELLA: NyIrK. IV, 362—7; KOVÁCS ISTVÁN: NyIrK. VIII, 243—7; SZÁSZ LŐRINC: NyIrK. X, 77—91; BURA LÁSZLÓ: NyIrK. X, 369—77 stb.), 2. szófajuk (vö. KÁLMÁN: MNyj. VII, 38), 3. alaktani sajátosságai, 4. használati formájuk, 5. a vezetékevekkel vagy a keresztnévvel (becéző formákkal) való szintaktikai kapcsolatuk szerint. — W. BAL „Surnoms et sobriquets de L'Ouest-Wallon” című tanulmányában (VI. Internationaler Kongress für Namenforschung. München, 1960.) az értelmi jellegű ragadványnevektől elkülöníti az expresszív, érzelmi jellegű ragadványneveket: „la première présente les caracteres du langage affectif et expressif” (i. m. 101. A kiemelés tőlem. — Ö. F.), amellyel voltaképpen a megkülönböztető nevek és a gúnynevek egymást átszövő kategóriájának a tisztázásához járul hozzá. Azt, hogy egy ragadványnév érzelmileg közömbös-e avagy expresszív, mindenkor a település közössége és viselőjének a névhez való viszonya dönti el. Természetes, hogy az obszcén vagy valamiféle fogyatékos-ságra, szégyellni való eseményre utaló szavak nevekké válva expresszívek maradnak, illetőleg lesznek, de ugyanilyen expresszív ragadványnévvé válhatik egy ma már ritkán használatos becéző képzős név is, például a *Manka* (< *Mária*: 34. Csesztreg; vö. RÁCZ: MNyj. XII, 87), ha viselője haragszik érte.

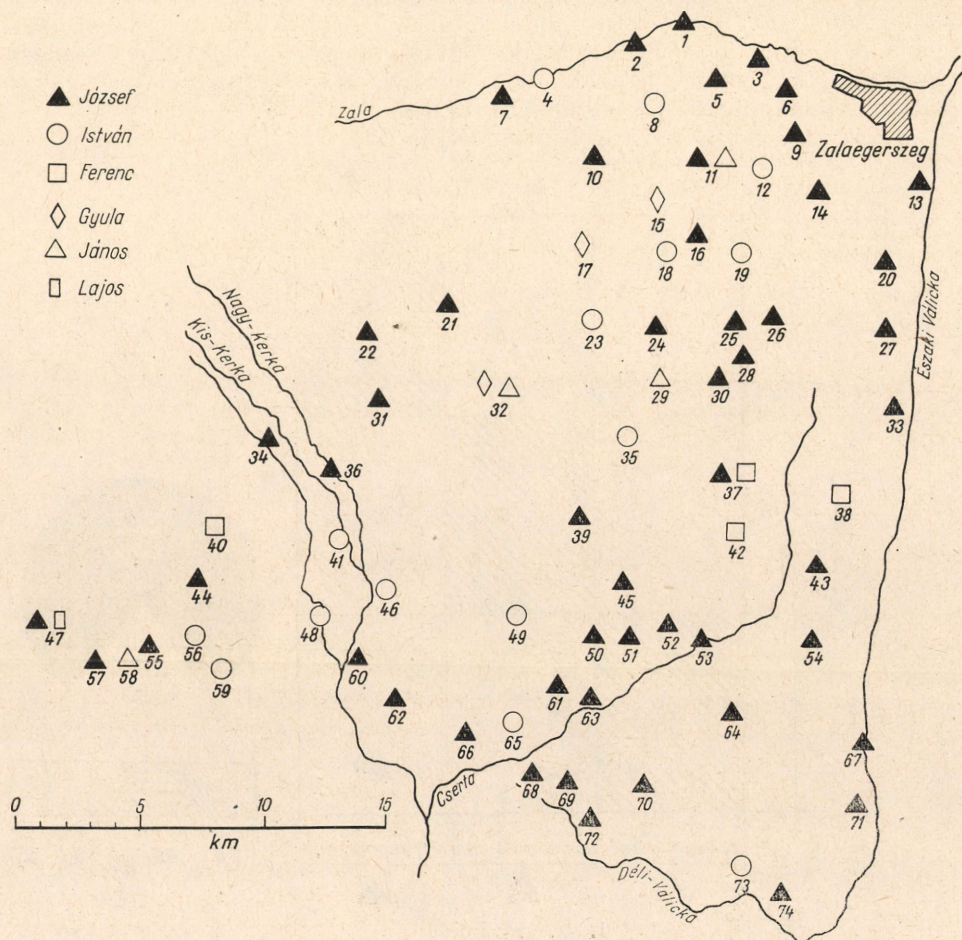

1. sz. grafikon

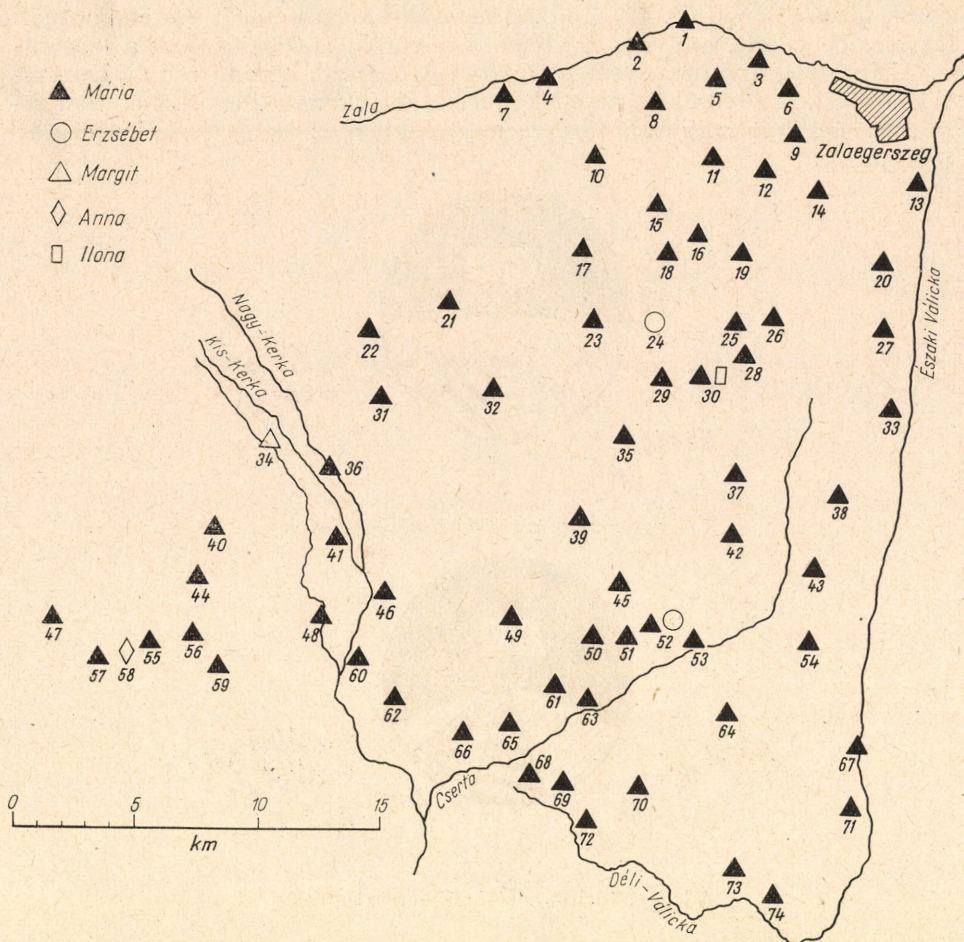

2. sz. grafikon
A leggyakoribb hetes vezetékevek

C) A keresztnevek vizsgálatának legfőbb szempontja a névdívat okainak a nyomozása. Kétségtelen, „az egyes névcsoporthoz, névtípusokhoz keletkezése, meghonosodása, elterjedése, társadalmi hullámszáma, majd esetleg elhalása nem a véletlen játékán alapszik, hanem okai vannak” (BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 127); mégis ezeknek az okoknak a tüzetes felderítése sokszor olyan nehéz helyzet elé állítja a kutatót, hogy nem lát más a névdívat hullámszámban — különösen egy emberöltőnyi szakaszban —, mint „az emberi gondolkodásnak sokszor konkrét képzetektől független csapongása” megnyilvánulását (vö. BENKŐ LORÁND: MNy. XLV, 251). Igaz, még csak mintegy 40 községben fejeztem be a gyűjtést, de a sok kérdeztetés ellenére sem tudnám okát adni annak, hogy miért viseli a legtöbb férfi a *József* (l. 4. sz. térkép) és miért a legtöbb nő a *Mária* nevet (l. 5. sz. térkép), vagy a három egymás mellett levő községben (Csonkahegyháton, Kustánszegen és Szilvágyon) miért a *Gyula* név a leggyakoribb. De ugyanígy egyelőre kérdéses

4. sz. térkép

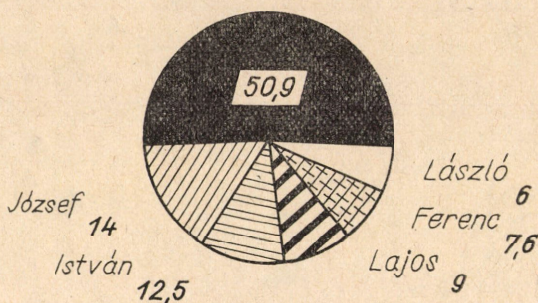

5. sz. térkép

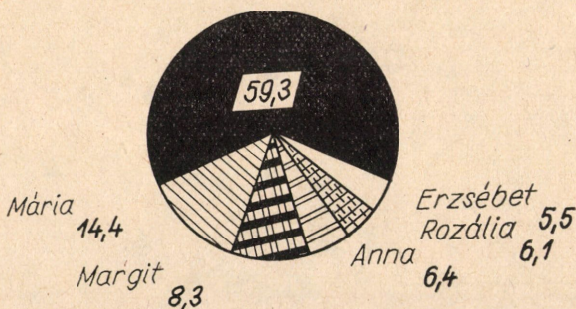
marad, hogy Hetésben miért a leggyakoribb 5 név a következő: József (221: 14%), István (191: 12,5%), Lajos (143: 9%), Ferenc (120: 7,6%), László (95: 6%); illetőleg Mária (242: 14,4%), Margit (139: 8,3%), Anna (108: 6,4%), Rozália (103: 6,1%), Erzsébet (93: 5,5%). A 3. és a 4. sz. grafikonon láthatjuk, hogy a divatos férfinévnek jobban meg vannak terelve, mint a divatos női nevek, a nők lényegesen több keresztnév között válogatnak, mint a férfiak, de az előforduló keresztnévek számához viszonyítva nagy a divatos nevek megterhelése.

CSÁK LÁSZLÓ közleményeiben (NyIrK. VI, 289—306, IX, 99—106) a névadás szubjektív kritériumainak a vizsgálatát tartja elsődlegesnek, amelyekről az adatközlők kikérdezésével szerez tudomást. A 62 bélfényéri általános iskolai tanuló meghallgatása, illetőleg a kiadott kérdőívek kitöltése után azt állapítja meg, hogy „majdnem minden esetben a névadó egyéni ízlése, tehát szubjektív tényező alapján történik az újszülött nevének megválasztása — természetesen csak a már előbb is említett uralkodó névdivat megengedte

határok között” (NyIrK. IX, 100). Amennyire helyes ennek a szempontnak a figyelembe vétele, annyira helytelen a névöröklés szándékának a lebecsülése. Akármilyen divatos névről is van szó, ha egyezik a szülő vagy a keresztszülő nevével, a névöröklés szándékát lélektani okoknál fogva lehetetlen ki-zárni, ha nem is mindig ez határozza meg ezekben az esetekben a keresztnév kiválasztását.

3. sz. grafikon
A leggyakoribb hetési férfi keresztnévek

4. sz. grafikon
A leggyakoribb hetési női keresztnévek

Mivel a lakónyilvántartó könyv nem tartalmazza az apa nevét, a fiúgyermek névöröklését a gyűjtött anyag alapján nem tudtam vizsgálni. Szükség volt tehát egy olyan kiegészítő jellegű anyaggyűjtésre, amelyből megtudhatom, hogy bizonyos időközökben (1900-ban, 1920-ban és 1940-ben) hány újszülött kapta a szülő, illetőleg a keresztszülő nevét, és a névválasztásban hány esetben játszott szerepet a naptár, illetőleg a keresztelő pap. Ezekre a kérdésekre csak a keresztelési anyakönyvek adatainak az elemzéséből kaphatunk feleletet, amely adatokat a következő lapon közölt cédulára jegyeztük ki.

A névegyezéseket magam is csak tájékozódó jellegűeknek tekintem, és névegyezésről beszélek, nem pedig névöröklésről, bár az esetek többségében szerintem mégiscsak arról van szó; ugyanis merész dolog volna véletlen névegybeesésnek vagy pusztán a névdivat realizációjának tekinteni azt, hogy felekezetre való tekintet nélkül a fiúk 22,5%-a, a leányok 12,2%-a a szülők nevét, míg a keresztszülők nevét a fiúknak csak 17,5%-a, a leányoknak pedig 21,6%-a kapta (5. sz. grafikon).

Itt jegyzem meg, hogy az izraeliták névadási szokásait, sajnos, adatolni nem tudom, mert a nyilasok XX. századi születési anyakönyveiket meg-

semmisítették. A szülők és a koma nevének továbbvitelét vallásuk tiltja, sőt az újszülött nem kaphatja a nagyszülő, a közeli rokon nevét sem, ha azok élnek. Amennyiben a szülő vagy a nagyszülő, a közeli rokon már nem él, keresztnévüket örökölheti a gyermek. Vonatkozik ez mind a héber, mind a világi nevekre.

1. A szülők lakhelye:
2. Felekezet:
3. A születés éve, hava, napja:
4. A keresztelés éve, hava, napja:
5. A megkeresztelt neve(i):

--
6. Az apa keresztnéve(i):
7. foglalkozása:
8. Az anya keresztnéve(i):
9. foglalkozása:
10. A keresztapa keresztnéve(i):
11. foglalkozása:
12. A keresztanya keresztnéve(i):
13. foglalkozása:
14. A keresztszülő(k) lakóhelye:

Összes
(róm. kat., református, evangélikus)
megkeresztelt (keresztnévet kapott)
férfiak nők

	száma 2148		száma 2041	
Ebből		%		%
1. Az újszülött keresztnéve azonos a szülő keresztnévével	484	22,5	249	12,2
2. Az újszülött keresztnéve azonos a keresztszülő keresztnévével	387	17,5	441	21,6
3. Az újszülött keresztnéve azonos a születés vagy a keresztelés napjának naptári nevével	103	4,8	62	3
1—3. Összesen	974	44,8	752	36,8

Az újszülött keresztnéve azonos:

5. sz. grafikon

Nem lebecsülendő szerepe van a névválasztásban a naptárnak sem (a született fiúk 4,8, a leányok 3%-a azt a nevet viseli, amely napon született), bár itt feltétlenül számolnunk kell a véletlen egybeesésekkel. De akár a gyakori nevek napján születettekre gondolok (például Salomváron 1900. augusztus 20-án 2, 21-én 1 fiú született, mindhárom az *István* nevet kapta), akár a ritkább nevékre (Kerkabarabáson 1920-ban 1 *Gertrud*-ot kereszteltek, aki március 17-én, Gertrud napján született), nehéz szabadulni attól a gondolattól, hogy a név kiválasztásakor ne játszott volna szerepet a naptár (vö. BÁLINT SÁNDOR: NéprNytud. III—IV, 88).

Ezekben a szórványos esetekben valóban csak a naptár szerepéről van szó, de Göcsejben olyan névadási gyakorlatra is bukkantam, amely ugyan a szakirodalomban egyáltalán nem ismeretlen, de századunk közepén elég ritka: a nevet a keresztelő pap választja. A csatári plébániához gyűjtőterületemből Bocfölde (20), Sárhida (27) és Bak (33) tartozik, és e három község keresztnevei meglehetősen más képet mutatnak, mint a többi községé. Oka: K á u z l i G y u l a plébános keresztelési, illetőleg névadási gyakorlata, aki a ragadványnevek elburjánzása ellen harcolt itteni hosszú működése idején (1912-től 1949-ig), amikor is a szülők és a keresztszülők megkérdezése nélkül azt a nevet adta az újszülöttnak, amely szent napján vagy amely szent napjához közel született. Névtani szempontból áldásos tevékenységéhez az 1802-ben Velencében nyomtatott Martyrologium Romanumot (Éx tip. Balleoniana) használta. Benne alá is húzogatta azokat a neveket (a férfineveket kézzel, a női neveket pirossal), amelyeket adott vagy adni készült. Ha a csatári matrikulát találmra fölütjük, az 1916. esztendőben többek között ilyen neveket olvashatunk: *Marcella, Martina, Mátyás, Ede, Janka, Ottó, Dániel, Eleonóra, Vince (paulai), Jácinta* (Káuzli nőiesítette a *Jácint*-ből, mivel az újszülött Jácint napján született), *Orsolya, Gellért, Ferenc (assisi)* — a naptárban többször előforduló, más-más szent névnapjára utaló jelzőt (vezetéknévét) következetesen odaírja, ami viszont arra mutat, hogy nemcsak a ragadványnevek elleni harc vezethette Káuzlit (mint ahogy egykori káplánja, majd utóda, A c z é l I s t v á n plébános elmondta), hanem a „védőszent” és a „védenc” közti kapcsolat szorosabbá tétele, tehát vallási ok is —, *Tamás, Miklós, Szilveszter* stb. És természetesen a nevek viselője a fenti napokon vagy azokhoz közel született, illetőleg kereszteltetett.

D) A keresztnevek becéző alakjával foglalkozó dolgozatokból szükség-szerűen kimaradtak azok a megszólítási formák, amelyek nincsenek összefüggésben a keresztnévvel (*Ócsi, Hugi* stb.), én azonban — mivel a lakosok megszólítási formáit gyűjtöttem össze — ezeket is vizsgálat alá veszem. A keresztnevek becéző képzős alakjai természetesen a legtetemesebb részét képezik a megszólítási formáknak (Hetésben 96,9%), mert a megszólítás és becézés olyannyira összeforrt funkciója a keresztnevek rövidült, képzett, csonkított, ikerített formáinak (vö. RÁCZ: Nyelv és Irod. II, 137; uő.: Névt-Vizsg. 147), hogy szinte községenként és életkoronként kellene megvizsgálni, mely névformák milyen korú személyek esetében használatosak valóban kedveskedő, becéző funkcióban (vö. ÖRDÖG: NéprNytud. V—VI, 82—3), ugyanis zömük egyszerű névváltozat (vö. PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXX, 454—7). B. LŐRINCZY ÉVA „Képző- és névrendszertani vizsgálódások” című értekezésében (NytudÉrt. 33. sz.) újból fölveti az ómagyar kori -s ~ -cs képzővel alakult névanyag vizsgálatakor, hogy „elképzeltető-e valóban, hogy mindazok az oklevelekben nagy számban előforduló személynevek, amelyeken a föntebb

említett képzőket megtaláljuk, a szó szoros értelmében vett kicsinyítő-becéző jelentéstartalmat hordoztak. Ezt még akkor is nehéz lenne feltennünk, ha csak mai nyelvünk úgynevezett beceneveinek igen-igen különféle hangulatára utalnánk.” (I. h. 30–1.)

A keresztnévek becéző alakjainak életkorok szerinti különbségéhez az a kérdés is hozzákapcsolódik, hogy a ma élő 60 év körüli *Részka*-kat, *Mári*-kat, *Télka*-kat, *Jancsi*-kat, *Ferku*-kat stb. kiskorukban is így hívták-e, vagy pedig életkorukkal párhuzamosan változtak a megszólítási formák (vö. NÉMETH GÉZA: MNyj. II, 132). Ezt azonban a nevek egyszerű összeszedésével eldönteni nem lehet, éppen ezért a majdan kiválasztandó 8–10 községben a kikérdező módszert alkalmazva kívánnék az egyes névváltozatok becéző funkciójára fényt deríteni.

Az *Öcsi*, *Hugi*, *Baba*-féle megszólítási formák a városi lakosság körében eddig is gyakoriak voltak (ma már éppen ők nem használják ezeket), divatjuk az ötvenes években ért el a falusi iparosság és az olajvidékre járó munkásság körébe. (Bödeházán például a 4 *Öcsi* közül háromnak az apja munkás, egyé paraszt.)

Egyes becéző névformák izoglosszáit határozottan meg lehet húzni gyűjtőterületemen belül (vö.: GERGELY PIROSKA: NyÍrK. VI, 158; HAJDÚ MIHÁLY: Nyr. XCI, 295–6), például a *Csicsá*-ét (vö. RÁCZ, *Csicsa* és társai: Mészöly-Eml. 143–9), amely megszólítási formaként ez ideig csak Göcsej délkeleti csücskében Pusztamagyaródon és környékén fordul elő, másutt öröklött ragadványnévként jön elő, mint a *Piku* <: *Miklós* (vö. FATÉR JÓZSEF: Nyr. XXXVIII, 191) Bödeházán, a *Pila* <: *Ilona* (vö. RÁCZ: NéprNytud. II, 43–8) Szentkozmadombján. Becézőként ezekben a falvakban ma már nem használatosak. Keresztnévi eredetű ragadványneveink között a becézés történetéhez számos, ma már elavult, divatjamúlt becéző nevet találhatunk.

Ismeretes, egyik-másik becéző névforma két-három keresztnévhez is kapcsolódhat, például a *Gyuri* a *György*-höz és a *Gyula*-hoz, a *Manci* a *Máriá*-hoz, a *Magdolná*-hoz, a *Margit*-hoz és a *Malvin*-hoz (vö. RÁCZ: MNyj. XII, 81); éppen ezért én a becézők adatolását általában a keresztnemekhez (alapnevekhez) kötöttem, így a *Gyurá*-kat vagy a *György*, vagy a *Gyula* név alá vettem, de az önkényes névcserék és a második keresztnév használata esetében (például amikor egy *Julianna* nevű leányt *Mariká*-nak szólítanak) eltérek ettől a gyakorlattól, és az előbbi példában szereplő *Mariká*-t a *Mária* név alá sorolom, mivel nyilvánvalóan nincs összefüggés a *Julianna* alapnév és a *Marika* becéző név között (vö.: TOLNAI: MNy. XXIII, 174; GÁLFFY MÓZES, Keresztneveink becéző alakjai a Borsavölgyén. Kolozsvár, 1944.).

5. Mivel „nyelvjárásaink becéző névanyagáról csak igen hiányos ismereteink vannak” – állapítja meg RÁCZ (NéprNytud. II, 44) –, talán nem hiába remélem, hogy a majd összehordandó 50–60 ezer adat alapján sikerül valamit enyhíteni e tényen.

Végezetül újból hangsúlyozom, hogy ilyen jellegű gyűjtőmunka megtervezése csak akkor nem irreális, ha az állami vezetés olyan mértékű segítséget ad a tudományos kutatáshoz, mint amilyen mértékű segítséget ad Zala megye. Többek között ezért válik lehetővé nemcsak a göcseji szegek, hanem az egész Göcsej, sőt Hetés személynéveinek az összegyűjtése és feldolgozása, amelyre a figyelmet LŐRINCZE LAJOS hívta fel még 1951-ben (MNyj. I, 90), amikor azt írta, hogy „ennek a vidéknek a névanyaga külön monográfiát érdemelne”.

ÖRDÖG FERENC

A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága

1. A magyar földrajzinév-kutatás az 1958-i „fordulat éve” (SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XIII, 37) óta gazdag névtárakkal és sokszempontú elméleti vizsgálatokat tartalmazó tanulmányokkal örvendeztette meg a névtan híveit (1. SEBESTYÉN összeállítását: i. h. 29—55). A földrajzi nevek egy jelentős csoportjának elemzésével azonban mindmáig adósok vagyunk. LŐRINCZE LAJOS alapvető dolgozatában (Földrajzi neveink élete 27—9) már 1947-ben felhívta a figyelmet a belterületi hivatalos nevekre is, és elítélte azt a fel fogást, hogy a mesterséges úton keletkezett nevek nem lehetnek a tudományos vizsgálat tárgyai. Ezt tette később BÁRCZI GÉZA is (Szók.² 146), EPERJESSY KÁLMÁN pedig még LŐRINCZE megnyilatkozása előtt a gyakorlatban mutatta meg a belterületi hivatalos nevek hasznát (Várostörténet az utcanevekben: Domanovszky-Eml. 125—47). Az utóbbi két évtizedben mégsem akadt kutató, aki a LŐRINCZE dolgozatában fölvetett szempontok alapján „névész” szemmel megvizsgálta volna a hivatalos tér- és utcaneveket.

A mesterséges úton keletkezett elnevezések vizsgálata, hasonlóan a közösségi eredetűekéhez, több szempont alapján történhetik, mert mondani valók is sokrétűek. Megállapítható történeti rétegződésük, ennek alapján fontos forrásai a helytörténetírásnak (vö EPERJESSY i. m.). Az ország különböző részeiről való gyűjtemények segítségével összeállíthatnók a hivatalos nevek típusárát. Noha a hivatalos névadás tulajdonságait igazában csak a nagyobb városok gazdag névanyaga alapján lehet megállapítani, nem fölöslegesen a kisebb települések neveire vonatkozó kutatások sem. Jó lenne látni, hogy mennyire követik a névválasztásban a városok mintáját. Azt pedig még jobban szeretnők tudni, hogy mennyire térnek el tőle. Nemrégiben olvashattuk KÁLMÁN BÉLÁNak a zalai kis faluk névalkotó hatóságait elmarasztaló szavait (MNyj. XII, 148). A Pusztapátíéhoz hasonló durva példát (egyetlen utcájának is hivatalos nevet adtak) Szabolcs megyéből is hozhatunk. A több tanyából községgé szervezett Tiszatelek Kossuth utcája az egymástól távoleső tanyák útmenti házaira is vonatkozik (JÓNÁS BERTALAN, Tiszatelek földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. Kézirat). Szerencsére az ellenkező irányú tendenciára is van már példánk: Nyírbogdány tanácsa 1960-ban két régi, népi eredetű utcanévet állított vissza (a Sztálin utcából *Kéki út*, a Rákosi utcából *Fő utca* lett).

Külön figyelmet érdemel a hatóságok elnevező tevékenysége: milyen gazdag a kelléktáruk, mik befolyásolják a névválasztást, hogyan szerkesztik meg nyelvileg a neveket stb. Érdekes lenne két vagy több város névrendszerének összevetése, hiszen a mindenkori hivatalosnév-rendszer (egyebeken kívül) többé-kevésbé az öt formáló hatóságra is jellemző. Az összevetésre nem vállalkozva a hivatalos elnevező tevékenység néhány tulajdonságát óhajtom bemutatni Nyíregyháza mai és történeti neveinek segítségével.¹

¹ Adataim — az élőnyelvi gyűjtésen kívül — a következő helyekről származnak: BOROVSKY SAMU szerk.: Szabolcs vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. 1900. (A térkép a 128—9. oldalak között van); SZOHOR PÁL szerk.: Nyíregyháza az örök-váltság századik évében. Nyíregyháza, 1924. (= SZOHOR); HUNEK EMIL szerk.: Nyíregyháza és Szabolcs vármegye községei. Magyar városok monografiája VIII. Budapest, 1931. (Az 1890-es térkép a 44., az 1930-as a 45. lapon van.); BALOGH ISTVÁN szerk.: Szabolcs-szatmári útikönyv. Nyíregyháza, 1965. (= Útikönyv); Nyíregyháza járási jogú város. (Térkép.) Kiadja az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal Kartográfiai Vállalata. 1966—75/10/II. 2. javított kiadás. — Az évszámokkal a megfelelő művek térképeire hivatkozom.

Nyíregyháza névrendszere kitűnően alkalmas erre a vizsgálatra. A mai település keletkezése évszámhoz köthető: 1753-ban szállták meg a csaknem teljesen üres határt a zömükben Szarvasról és Békéscsabáról átköltöző szlovák telepesek. Az azóta eltelt alig több, mint kétszáz év alatt terebélyes város nőtt a nyíri homokon. A térképekről, összeírásokból és feljegyzésekből pontosan kideríthető az utcák keletkezése, követhető gyarapodásuk, és tetten érhető a hivatalos nevek születése. A város átélt minden — a hivatalos névadás szempontjából — jelentős időszakot: még ahhoz is elég korán keletkezett, hogy jelen legyenek a magyar utcanévrendszer első csoportjához tartozó, „a primitív városképet illusztráló” (vö. EPERJESSY: i. h. 128) elnevezések is.

2. Először egy terminológiai probléma: mi a hivatalos név?

A települések belterületén a népi és a hivatalos nevek egymás mellett élnek. A közöttük levő határ megvonása azonban nem könnyű, hiszen a népi nevek hivatalossá, a hivatalosak pedig a közösségi eredetű névkincshez idomulva (elváltozva, megrövidülve stb.) népi nevekké válhatnak. A belterületi népi nevek adóját tehát a hivatalos névadás egyik forrását. A korábbi irodalom ezeket — úgy látszik — nem tekinti hivatalos neveknek. LÓRINCZE is külön beszél róluk (i. m. 28), mondván, hogy „Ezt az elnevezési módot nem lehet réGINEK vagy ÚJNAK tekinteni, ma is él ott, ahol van elnevezők közösség” (én emeltem ki — M. A.). INCZEFI GÉZA is hasonlóképpen nyilatkozik, amikor a mesterséges nevekre bevezeti az *emlékeztető nevek* műszót, mert azokat „valamilyen eszmére, személyre való emlékeztetés céljából alkották” (A települések belterületének földrajzi neveiről: SzTFTK.¹ 1966. 69). Más helyen (A földrajzi nevek terminológiájáról és vele összefüggő kérdésekről: SzTFTK. 1965. 128) egy terminológiai kérdés tisztázása közben a következőket írja: „A direkt nevek mind régi, népi megnevezések, az indirektek között ilyen kevés van (Érmellék, Kertalja), legtöbbje régi mesterséges alkotás, a község vezetősége nevezte el őket a múlt század közepén az akkor szokásos nevekkel (Északisor, Keletisor stb.), . . . A mostani mesterséges, ún. emlékeztető nevek (Petőfi utca) divatja akkor még ismeretlen volt e falukban.” Népi eredetű hivatalos nevekről tehát nem beszél.

Úgy gondolom, a hivatalos nevek csoportjából nem lehet kizárni a közösségi eredetűeket. Azzal, hogy egy helység névalkotó hatósága a mesterséges nevek közé adoptálta őket, rájuk ütötte hivatalos pecsétjét, utcanévtáblákon rögzítette, térképeken kinyomtatta, s hogy használatukat a hivatalos fórumokon kötelezővé tette, a hivatalos nevek közé tartoznak. Ráadásul ez az adoptáció egyben adaptáció is: a hivatalos névadásban gyakran megváltozik a népi eredetű név jelentése és funkciója, tehát megtalálható benne a mesterséges elnevezési módra jellemző egyéni (újra) alkotás mozzanata (vö. LÓRINCZE i. m. 29). Hadd szemléltessem egy nyíregyházi példával! Az 1920-as években a közösségi nevű *Hímes* kertségben utcákat nyitottak, de közülük csak egy kapta a *Hímes utca* nevet, a többi hat madárnevet kapott (l. alább!). Másrészt a névalkotó hatóság nem mindig tud elszakadni a vidék közösségi névrendszerétől, s a belterület részeinek gyakran a természetes névalkotás módján ad hivatalos nevet. Ha egy malom mellett utca épül, akkor a hivatalos *Malom utca* nevet nem föltétlenül előzi meg egy közösségi alkotású *Malom utca* név. De ez már átvezet bennünket a hivatalos név és a „táj” kapcsolatának kérdéséhez.

¹ A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei.

3. A mesterséges nevek nagyobbik részére (különösen a nagyobb városokban és — sajnos: most már a kis falukban is) igaz LŐRINCZE megállapítása (i. m. 29): „Minthogy a név nem az elnevező és a táj természetes kapcsolatának az eredménye, nem is lehet a táj és név között ugyanolyan összefüggést keresnünk, mint a természetes alakulású nevek esetében. Nem a »táj« motíválja a nevet, hanem a név ad jelleget a »táj«-nak.” INCZEFI is ezt írja (SzTFTK. 1966. 69): „E mesterséges nevek alapjaiban különböznek a természetes nevektől abban, hogy kevésbé szolgálják a tájékozódást, mint a természetes nevek, mert a név és a jelölt utca (tér) között nincs reális kapcsolat. Tehát nem azok helyzetét, alakját stb. határozzák meg, hanem valamilyen eszmére, személyre való emlékeztetés céljából alkották őket.” Az előbb vallott hivatalosnévfelfogás alapján azonban reális összefüggéseket is észrevehetünk a név és az elnevezett objektum között. A legvilágosabban felismerhető ez az összefüggés az időtlen irányjelölő utcanevekben, tudniillik az utcák elnevezésének természetes módja, hogy arról a helységről nevezik el őket, ahová vezetnek. Nyíregyháza 1754-i összeírásában ilyen a *Tokajszka Ulica*, *Pazonszka Ulica*, *Oroszke Ulica* (SZOHOR 195—6), amelyek a későbbi térképeken *Tokaji utca*, *Pazonyi utca*, *Orosi utca* néven bukkannak fel. A maiak közül a *Debreceni út*, *Kemecsei út*, *Kisteleki utca* (a Kisteleki-bokorba vezet), *Kótaji út*, *Mandai út* (a Manda-bokorba vezet), *Orosi út*, *Pazonyi út* stb. tartozik ide. Méretéről kapta hivatalos nevét a *Kis tér* (1930; ma: Mártírok tere) és 1890-ben a *Keskeny utca*, korábban *Jeruzsálem utcá*-nak hívták. A helyzet, fekvés volt a névadó a *Kereszt* és a *Közép utca* esetében. Igaz, a két név élt már a helység életének egy korábbi szakaszában is, de akkor nem a mai objektumokra vonatkoztak (SZOHOR 195—6), így rehabilitálásukkal az egyéni alkotásúak közé kerültek. Reális összefüggésen alapszik a népi eredetű határnévnek utcanevévé válása. Ez történt az előbb említett *Hímes: Hímes utca* esetében. Más példák: *Epres-kert: Epreskert utca* (1890.), *Bujtos: Bujtosi sor* (1890.), *Bujtos utca* (1930.), *Ér-kert: Érkert utca* (1900.), *Kert: Kert utca* (1890.), *Ó-szőlő: Ószőlő utca* (1890.), *Új-szőlő: Újszőlő sor* (1890.), *Újszőlő utca* (1930.). Hasonló ehhez a típushoz (mert végső soron népi ihletésű) az utcában levő jellegzetes építményről való elnevezés: *Iskola utca* (1930.; az egyik általános iskola van az utcában), *Kórház tér* (1890.; katonai kórház volt a tér mellett; ugyanitt van a *Kórház utca* 1930.), *Laktanya tér* (1966.; laktanya volt itt), *Malom utca* (1930.; a névadó gőzmalmot a háborúban lebombázták, az utcanév megmaradt), *Morgó utca*, *Morgó zug*, *Morgó-temető* (régen egy *Morgó* nevű kocsmá volt a környéken, vö. Útikönyv 117), *Stadion utca* (az 1956-ban épült városi stadion mellett van), *Vasgyár utca* (1900.), *Hatház utca* (egy rövid utcácskára vonatkozik); emlékműről, szoborról kapta a nevét a *Kossuth tér* (1930.; itt van a *Kossuth-szobor*, korábban *Beltér*-nek, majd a felépült városházáról *Városház tér*-nek hívták), *Felszabadulás útja*, *Felszabadulás tér* (a felszabadulási emlékmű van a téren), *Bessenyei tér* (szobor), *Benczúr tér* (szobor), *Petőfi-kert*, *Petőfi park*, *Petőfi utca* (szobor). A régi Búza teret azért nevezték el *Szamuely tér*-nek, mert itt van Szamuely Tibor szülőháza. Az egyik példát érdemes közelebbről is szemügyre venni. Kallós Ede nagyszerű alkotását, a Bessenyei-szobrot 1899-ben állíttatta a város a mai Beloianisz téren, a Hősök szobra helyén. 1908-ban a teret is Bessenyeiről nevezték el. A szobrot 1928-ban áthozták mostani helyére, s a felszabadulás után a tér neve is utána vándorolt, felváltotta az addigi *Dessewffy tér* nevet (kitűnő példája a hivatalos jelölésátvitelnek; vö. LŐRINCZE i. m. 27). A régi *Bessenyei tér* pedig *Beloianisz*

nevét kapta. Valóságvonatkozása van az egykori *Bujtos* mocsár helyén épült *Agyag*, *Halász*, *Jég* és *Nád utca*-nak (1930.), s kitapintható még a valósághoz való igazodás szándéka a szőlő- és gyümölcsös kerteken épült utcák madár- (*Szalonka*, *Galamb*, *Fecske*, *Fürj*, *Rigó*, *Gém utca*) és virágneveiben (*Ibolya*, *Liliom*, *Mák*, *Nefelejcs*, *Szegfű utca*). A név és az objektum között levő reális kapcsolatnak egy másik formája nyilvánul meg az utcának (térnek) a rajta levő intézményről való elnevezésében. A felszabadulás után a *Kótaji utca* azért kapta a *Vasvári Pál utca* nevet, mert benne volt a korábban elnevezett Vasvári Pál Gimnázium. A *Gimnázium* köz pedig a Kossuth Lajos Gimnázium mellett halad.

4. Érdekes jellemzője a városi (nyíregyházi) mesterséges elnevező tevékenységnek a *n é v b o k r o s í t á s*, amelynek két határozottan elkülönülő módja van. Gyakran előfordul, hogy az egymás mellett levő vagy az egymással kapcsolathat álló két (esetleg három) elnevezendő objektum azonos megkülönböztető elemet kap. A névalkotó elem azonossága alapján a névkapcsolásnak ezt a formáját *h o m o g é n n é v b o k r o s í t á s*nak nevezhetnők,¹ szemben a másik: *h e t e r o g é n n é v b o k r o s í t á s* formával, amikor egy utcacsoportot egy közös fogalom alá tartozó szó(név)csoport tagjaival megkülönböztetnek meg.

Példák a homogén névbokrosításra: *Akácfa utca*: *Akácfa tér* (az utca öhlös része), *Benczúr-szobor*: *Benczúr-kert*: *Benczúr tér* (a két utóbbi név a kétféle szemlélet alapján keletkezett), *Bessenyei-szobor*: *Bessenyei-kert*: *Bessenyei tér* (vö. az előzővel), *Bujtos*: *Bujtosi sor*: *Bujtos utca*, *Búza tér*: *Búza utca* (a térből nyílik), *Csillag utca*: *Csillag köz* (a Csillag utcát a Róka zuggal köti össze), *Csipke utca*: *Csipke köz* (a Csipke utcát a Szarvas utcával kapcsolja össze), *Debreceni utca*: *Debreceni út* (az első a városban, a másik a város szélén levő utcaszakaszra vonatkozik), *Egyház tér*: *Egyház utca* (a térből nyílik; a tér neve ma *Kálvin tér*), *Luther-ház*: *Luther tér*: *Luther utca* (az evangélikus templom mellett vannak; a tér és az utca neve ma *Felszabadulás útja* és *Felszabadulás tér*) stb.

Heterogén névbokrosítással különösen gyakran az újonnan utcásított és beépített területek elnevezése során találkozunk. Nyíregyházán a régi *Vásár-tér* (1900.) beépítése 1920-ban kezdődött meg. Az itt keletkezett utcák a múlt rendszer irredentizmusát kifejező neveket kaptak (vö. EPERJESSY: i. h. 146): *Pancsova-u.*, *Fiume-utca*, *Eszék-utca*, *Zombor-u.*, *Újvidék-u.*, *Zimony-utca*, *Zenta-u.* (1930.). 1945 után ugyanezeket az utcákat a nemzeti felszabadító és a parasztmozgalmak hőseiről nevezték el: *Áchim András utca*, *Budai Nagy Antal utca*, *Esze Tamás utca*, *Szántó Kovács János utca*, *Táncsics Mihály utca*. A *Zimony utcá*-ból *Zója utca* lett, a *Zenta utca* név azonban valamilyen véletlen folytán máig megmaradt. Az utcacsoport → névescsoport elvének szemléletes alkalmazásával találkozunk a *Ságvári-telep* (régén: *Elető-telep*) 1930-i és mai utca-neveiben. Az 1920-as években ez az új városrész is az irredentizmus politikáját hirdető neveket kapott, a felszabadulás után pedig a magyar kommunista munkásmozgalmak mártírjainak állítottak emléket az utcanevekben: *Rozsnyó-utca* → *Rózsa Ferenc utca*, *Bártfa-utca* → *Schönherz Zoltán utca*, *Igló-utca* → *Sallai Imre utca*, *Verecke-u.* → *Fürst Sándor utca*, *Kassa-u.* → *Hámán Kató utca*, *Dobsina-u.* → *Löwy Sándor utca*. A Hősök temetője mellett

¹ INCZEFI GÉZA dolgozatának (A földrajzi nevek differenciálódásáról: MNy. LXI, 75–80) terminus technicusai nem alkalmazhatók erre a jelenségre.

levő három utcát hadvezérről nevezték el: *Hadik András utca*, *Dobó István utca*, *Kinizsi utca*. Hasonló névadásról tudósít EPERJESSY KÁLMÁN (i. h. 145): Nagykőrös a századforduló táján 13 egymás mellett fekvő utcáját az aradi vértanúkról nevezte el. A Szabolcs megyei Vaja községnek 1940-ben összesen 14 utcája volt. Egynek a neve úgysis történelmi eseményre utalt, s a fennmaradó tizenháromnak itt is a tizenhárom mártír tábornok nevét adták (MEZŐ ANDRÁS, A baktalórántházi járás földrajzi nevei. Nyíregyháza, 1967. 172).

Már említett sajátossága a nyíregyházi hivatalos névadásnak, hogy a városrészre emelkedő kertségek utcáit madár- vagy virágnevekkel illetik. A város északi részén terül el a *Hímes*. A századfordulón még nem volt egyetlen utcája sem, az 1930-i térképen pedig már szerepel a mai utcahálózat a mai hivatalos nevekkkel: *Szalónka utca*, *Galamb utca*, *Fecske utca*, *Fürj utca*, *Rigó utca*, *Gém utca*. A keleti oldalon levő *Bujtos* nevű városrész helyén egykor mocsár volt, a vizét 1849-ben csapolták le. A mocsár helyén keletkezett kertségben a századforduló óta szerveződnek az utcák. A K—Ny-i irányúak virágneveket (*Mák utca*, *Nefelejcs utca*, *Ibolya utca*, *Szegfű utca*, *Liliom utca*), az É—D-i fekvésűek pedig férfi-keresztneveket (*Géza utca*, *Kálmán utca*, *Béla utca*, *István utca*, *László utca*) viselnek. A régi mocsárból visszamaradt nádashoz közelebb a táj jellegére utaló közszókkal alkotott utcaneveket találunk: *Nád utca*, *Halász utca*, *Jég utca*, *Agyag utca*.

A névbokrosítás törekvése a mai hivatalos névadásban is tovább él. A régi *Tanító-kert*-ben (1890.) épült É—D-i fekvésű utcákat a szocialista országok fővárosairól nevezték el (*Varsó utca*, *Szófia utca*, *Bukarest utca*, *Moszkva utca*), az őket metsző K—Ny-i irányú utcának pedig Szabolcs-Szatmár megye testvérterülete, *Kárpátalja* adott nevet.

Végül nézzünk egy másik városból is néhány példát a névbokrosításra!

Debrecenben¹ a *Tanácsköztársaság útja* déli végének keleti oldalán az 1918—1919-es forradalmakra utaló utcanévek vannak: *Kún Béla utca*, *Szamuely utca*, *Őszirozsa köz*, *Vöröskatona utca*. Ugyancsak Debrecenben a *Vénkert* szomszédságában három egymás mellett fekvő utcát virágokról neveztek el: *Ibolya utca*, *Szegfű utca*, *Viola utca*; a *Csigekert*-ben, a Honvéd-temető szomszédságában pedig a következő névbokrot találjuk: *Honvédtemető utca*, *Hősök utcája*, *Csörsz utca*, *Katona utca*, *Csata utca*. A katonaságra és katonáskodásra emlékeztetnek a *Nyulas* nevű városrész délkeleti oldalán elhelyezkedő utcák nevei is: *Doberdó utca*, *Százados utca*, *Kartács utca*, *Nádasdy utca*, *Hadik utca*, *Görgey utca*. Az *Arad utca*, *Szatmár utca* és *Ungvár utca* is egymás mellett helyezkednek el, a *Vágóhíd utca* szomszédságában pedig a *Bárd utca* van. A Csokonai Színház mellett van a *Liszt Ferenc utca*, *Blaháné utca*, *Újházi Ede utca*, a Déri Múzeum előtt pedig a *Déri tér* és a *Múzeum utca*.

5. A mesterséges elnevező tevékenységet abból a szempontból is vizsgálhatjuk, hogy termékei mennyire könnyítik meg a tájékozódást. Úgy látom, hogy a valóságvonatkozásokat tartalmazó nevek és a névbokrosítással alkotottak elősegítik, a névbokrosítás elvének megsértésével keletkezettek pedig akadályozzák a nevek funkcionálását. A helyismerettel nem rendelkezők a nyíregyházi *Kórház-utca*-t a megyei kórház környékén szokták keresni, pedig a város ellenkező sarkában van, mert katonai kórház volt mellette. Fanévvvel

¹ A Debrecenre vonatkozó adatokat a Debrecen (Cartographia, Bp., 1965—719. Panorama—70 035) című térképről vettem.

nevezett utca is több van: *Akácfa utca*, *Nyírfa utca*, *Szilfa utca*, *Zöldfa utca*, — s ezek egymástól távol, a város különböző pontjain fekszenek. Zavarja az eligazodást, ha ugyanaz a névalkotó elem több olyan objektumra vonatkozik, amelyek nincsenek kapcsolatban egymással. Például a *Ságvári-telep*-en nincs *Ságvári utca* (a városnak egy másik részén van), pedig a munkásmozgalom mártírjainak emlékét idéző többi utca ott fekszik.

A hivatalos nevek megváltoztatásakor zavar támad a névhasználatban (vö. NévtVizsg. 61). Az elnevező hatóság néha úgy próbál enyhíteni ezen (és ez egyben adalék a névválasztás lélektanához is!), hogy a régi név helyett egy ahhoz hasonló hangzású (kezdetű) nevet választ: *Bánság utca* → *Bartók Béla utca*, *Bessenyei tér* → *Beloianisz tér*, *Debreceni utca* → *Dimitrov utca*. *Ér utca* → *Engels utca*, *Eszék utca* → *Esze Tamás utca*, *Szarvas tér* → *Széchenyi tér* → *Szabadság tér*, *Kolozsvár tér* → *Komszomol tér*, *Rozsnyó utca* → *Rózsa Ferenc utca*, *Szatmár tér* → *Zalka Máté utca*, *Temesvár tér* → *Thököly tér*, *Zimony utca* → *Zója utca*.

A belterületi nevek — és általában a földrajzi nevek — fő funkciója nem az emlékállítás, eszmékre való emlékeztetés, hanem a tájékoztatás (városon ennek roppant nagy a jelentősége) és a tájékozódás. Erről sokszor megfélekedeznek névalkotó hatóságaink. Már-már külsőséges kegyeletnek látszik, ha egy íróról három-négy objektumot neveznek el. Nyíregyházán van *Móricz Zsigmond utca*, *Móricz Zsigmond Megyei Könyvtár*, *Móricz Zsigmond Művelődési Ház* és *Móricz Zsigmond Színház*. (Van *Móricz-szobor* is, és félő, hogy még tér is lesz, mert a szobor egy névtelen téren áll.) Krúdy Gyula kultuszát lehetne másképpen ápolni, mint hogy a *Krúdy utcá*-n kívül még szórakoztató intézményeknek is adjuk a nevét: *Krúdy Szálló*, *Krúdy Gyula Szabadtéri Színpad*, *Krúdy Mozi*. Az emlékezés f e l e l ő s s é g e nem csökken azzal, ha halmozzuk nagyjaink nevét az utca- és intézménynevekben.

Jó a hivatalos név akkor, ha tulajdonságai megegyeznek a közösség által adott vagy már elfogadott névrendszer tulajdonságaival. Ekkor a közösség is befogadja a nevet. Ellenkező esetben megmarad emlékeztetőnek, és produktívása legfeljebb a hivatalos fórumokra terjed ki. Nem teljesítheti fő funkcióját az a név, amelyik helyesírási és kiejtési problémát okoz a névhasználók körében. Ilyen a *Beloianisz tér* Nyíregyházán. Noha a város testében ez a szív, a lakosságnak mindennapos vele a kapcsolata, még ma sem közhasználatú, még sokszor visszajár a régi *Bessenyei tér* név. Jó a hivatalos név, ha táplálja a lakosság hagyománytiszteletét, és rossz, ha megsérti azt. Figyelemre méltó, hogy még a „nem konzervatív” (LŐRINCZE i. m. 29) névhasználók passzív ellenállása is visszavonulásra kényszerítheti a névadó hatóságot. Jó példa erre a *Szarvas utca* sorsa. (Ezt az utcát szállták meg 1753-ban a Szarvasról jött telepesek.) A felszabadulás után *Kalinin utcá*-nek keresztelték el, majd 1966-ban újra visszakapta régi nevét. Kalinin érdemeit egy cseppet sem csökkenti, hogy most már nincs róla elnevezve utca Nyíregyházán.

6 A hivatalos elnevező tevékenység és terméke, a hivatalosnév-rendszer az előzőekben érintettekén kívül még sok érdekes problémát vet föl. Foglalkoznunk kellene például az úgynevezett háznevekkel: milyen típusaik vannak, mi a névvé válásuk útja; milyen kapcsolatban vannak az intézménynevek a hivatalos nevekkel: meddig terjed az intézménynév határa: *Megyei Tanács*, *Zrínyi Gimnázium* — és hol kezdődik a földrajzi név: *Megyei-tanács*, *Zrínyi-gimnázium*. Természetesen ez nem helyesírási probléma. Feltáratlan a hivatalos elnevező tevékenység lélektana is.

Nyíregyházi példáim között találtam néhány szellemes alkotású nevet. (Vajon másutt élnek-e, és milyen a megterheltségük?) A *Csaló köz* megteremtése állítólag Jósza Andrásnak köszönhető. Ő írta fel ezt a nevet az addig névtelen utcácska kerítésére, ugyanis négy tehetős ügyvéd háza állt ott (Útikönyv 116). B. NAGY ERZSÉBET mondja, hogy a nyírbátori *Csaló köz* nevű utcában is ügyvédek laktak. A név ráadásul a tájegység képzetét is fölkelti az iskolázott emberben (*Csallóköz*). Ugyanígy a szomszédos *Etel köz* neve is (→ *Etelköz*). Valamiféle tapintat kifejeződése a *Holló utca* név, hiszen régen ez volt a „muzsikussor”, a cigányok utcája (Krúdy Gyula: Nyíri emlék: SZOHR 11). S bizonyára az utolsó ítélet harsonája jutott eszébe a névadó hatásának, amikor az *Angyal zug* nevét *Kürt utca*-ra változtatta (1890.). Bár alakjáról is elnevezhették, noha annak alapján inkább **Görbe utcá*-nak is hívhatnák.

A hivatalos nevek és a névadó tevékenység megérdemli a tüzetesebb vizsgálatot is. Ha alapos helyismerettel rendelkező kutatók feldolgoznák és elemeznék egy-egy város belterületi neveit, az összevetés lehetősége révén olyan eredmények születhetnének, amelyek tovább színesítenék, sőt kiteljesítenék az eddig is sokszínű névtudományt.

MEZŐ ANDRÁS

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Hozzászólás Buda magyar dűlőneveinek kérdéséhez

1. Mindazok, akik valamiképpen érdeklődnek a főváros földrajzi nevei iránt, örömmel vehették kézbe PURUCZKI BÉLÁNAK már címében is sokat ígérő dolgozatát (Buda magyar dűlőneveiről: Nyr. XCII, 398—416). Annál is inkább, minthogy a vizsgált kérdés a földrajzinév-kutatáson belül nemzetközileg is elhanyagolt problémához, a tudatos névadáshoz kapcsolódik. Többen megállapították már, köztük épp ezzel az anyaggal kapcsolatban LŐRINCZE LAJOS, hogy szükséges és fontos lenne az ilyen jellegű nevek tüzetesebb vizsgálata. Érdekes eredményeket hozhatnának a névlektani vagy tipológiai kutatások. Ehhez azonban nyersanyagként szükséges lenne a régi és az újonnan adott névanyag összegyűjtése, lokalizálása, magyarázata. Elengedhetetlen ez a budai anyag esetében, ahol történeti okok miatt többször is kicserélődött az amúgy is összetett, erősen rétegződött lakosság. A továbbhaladás érdekében tehát mindenképpen időszerű a tisztázás, amire — úgy tetszik — Puruczki vállalkozott. E közlemény írója maga is örömmel látott neki a cikk olvasásának, remélvén, hogy hasonló témájához nem csupán új ötleteket, hanem mindenekelőtt idézhető alapanyagot is talál. A tanulmány végigolvasása után azonban csalódottan állapíthatjuk meg, hogy a szerző mindezzel a legteljesebb mértékig adós maradt, sőt csak tovább fokozta az egyébként is meglevő zűrzavart. Éppen ezért — az anyag elvi jelentősége miatt — nem lehet szó nélkül hagyni a közleményt.

2. Előjáróban meg kell jegyeznünk, hogy a budai településtörténeti viszonyok, valamint a névmagyarosítást létrehozó társadalmi okok távolról sem olyan egyszerűek, mint ahogy azt a szerző feltünteti. Kissé merésznek tűnik fel az az állítása, hogy a budai dűlőknek a középkorban csak magyar nevük volt. Legalábbis vegyesek voltak; erre utalnak az ilyen nevek, mint *kranfeld*, (zu) *Viebisch*, (*auf dem*) *aigen*, (*aus der*) *lugken*, (*an dem*) *Zeysel puchel* stb. a XV. században (vö. MOLLAY, K. [Hrsg.]: Das Ofner Stadtrecht. Bp., 1959. 41, 45).

Puruczkinak, céljait tekintve, nem lett volna kötelessége felsorolni, honnan érkeztek 1686 után az új telepesek; de ha már megtette, figyelembe kellett volna vennie a német településtörténet új eredményeit, amelyek már túl vannak a Schwarzwaldból való származtatáson (BONOMI E., *Die Ansiedlungszeit des Ofner Berglandes*: SOF. V [1940.], 403 kk.).

3. Ezek — noha elvi jellegűek — részletkérdések, de kiemelnék két lényeges problémát, amelyben semmiképp sem érthetünk egyet a szerzővel.

Erős túlzás azt állítani, hogy: „A németek a hajdani helyneveket nem ismervén, újakat adtak” (399). A telepesek ugyanis ismerték és fenntartották a helyneveket (természetesen megfelelő hangtani változásokkal); így *Budaörs* ~ n. *Wudersch*, *Buda-keszi* ~ n. *Wudigeß*, (Pest) *Hidegkút* ~ n. *Hidikud* stb. Ahol „új” helyneveket adtak, ott ezek vagy a régi magyar névhez kapcsolódnak, mint *Pilisborosjenő* ~ n. *Weindorf*; *Békásmegyér* ~ n. *Krottendorf* stb., vagy új településről van szó, vö. *Albertfalva* ~ *Sachsenfeld*. Ha pedig netán a dülőnevekre gondolt volna Puruczki, akkor sincs egészen igaza, hiszen például a *Csiki-hegyek* neve a budai, illetőleg Buda környéki németeknél a XVII. század óta egyfolytában *Csiker Berg*.

Nem kielégítő az a magyarázat, mely szerint Buda és környéke erőteljes megmagyarosodása miatt vált szükségessé a XIX. század közepére a dülők magyar elnevezése (399). Elsősorban a reformkortól általánossá váló és a szabadságharc korában kiteljesedő, minden téren — még a földrajzi nevekben is — megnyilatkozó nemzeti önállósági eszmrendszer volt a névmagyarosítás fő indítéka. Az önálló magyar szellemiségért még ebben a korban harc folyt, és ez nem magától, a magyar lakosság számbeli fölényéből adódott, különösen a fővárosban nem. Maga Döbrentei tudatos háborút vív a német elnevezések, még a többnyelvű kocsmacégek ellen is (vö. DÖBRENTAI GÁBOR, *Viissza-magyarodás Budapesten*: Honderü 1844. II. 9. — 1845. I. 45.). A meglehetősen nagyszámú német lakosság egyes rétegei rokonszenveztek a magyarság törekvéseivel. Bizonyíték erre az, hogy a korabeli, hazai német sajtó is nagy lelkesedéssel fogadta a dülőkeresztelést. A *Der Ungar* című fővárosi német lap 1847. június 23-i, 143. számában a következőket olvashatjuk: „Die Wiederbelebung der historischen Namen war also durchaus keine magyarische Neuerungssucht, sondern eine heilige Pflicht uns allen — Magyaren wie Deutschen — heilig; ein Tribut, den wir unserer gemeinsamen Geschichte schuldig.”

Másrészt az sem közömbös, hogy a dülőknek Döbrentei akciója előtt is volt hivatalos magyar nevük: a német változat pusztá fordítása, ezt azonban a közönség nem mindig találta megfelelőnek. Döbrentei sikerének oka, hogy az új nevek alapja a nemzeti pátosz lesz, a történelem hősi hagyományaihoz való tudatos visszanyúlás. A névadás társadalmi összetevői között még számos tényező szerepel, de ezek felsorolása itt nem cél, és nem is lehetséges. Csupán jelezni kívántam, hogy nem helyesíthető a problémák szimplifikálása; arra a kérdésre ugyanis, hogy miért ilyenek ezek a nevek, mint amilyenek, az említett tényezők beható vizsgálata nélkül válaszolni nem lehet. Igaz, Puruczki el sem jutott odáig, hogy ezt követelményként állítsa maga elé.

4. Mindettől azonban eltekinthetnénk, ha a nevek világos, pontos, adatokkal támogatott magyarázatát kapnók a következőkben. Az igazi csalódás, sőt megdöbbenés viszont itt éri az olvasót.

Az *Orbánhegy* nevet például a következő, felettébb fura logikai okfejtés indokolja: „A XVIII. sz. elején az egyik szőlőben Szent Márton szobrát állították fel, mivel akkor még Orbán pápát a szőlő és a bor védőszentjeként tisztelték.” (415.) — A *Farkas-völgy* és a *Farkasrét*: előbb *Wolfstal* és *Wolfswiesen* elnevezés Puruczki szerint a farkasalmától ered (414). Ezt adatolni nem lehet; másrészt ezen az alapon hogyan magyarázhatók a

Dunántúl-szerzte meglevő „*Wolfstrib*” ~ ’Farkashajtás’ stb. analóg jellegű nevek? Egyébként a gyomnövény neve németül általában *Osterluzei*. Előfordul szórványosan a *Wolfsapfel* is, de a budai német nyelvben ez — tudunkkal — nem ismeretes. — Nem tudni, miért nem hallunk a *Kurucles* (403) közvetlen előzményéről, amely pedig DÖBRENTÉINél is szerepel *Kreutzenwinkel* formában. A *Mazengraben*, amelyet Puruczki Frankenburg Miksa nevével magyaráz, korábban *Marxengraben* volt, ami a *Marx* < *Markus* ’Márk’ névre vezethető vissza, és valószínűleg Szent Márkkal kapcsolatos. A *Marxengraben* alak németül, de magyarra fordítva mint *Marxiárok* is szerepel a DÖBRENTÉI kéziratai között levő, általa munkapéldáynak használt, 1847 előtti, keltezetlen plakáton (Döbrentei Gábor kéziratai, MTA Könyvtára, Kézirattár, M. Nyelvt. 4. r. 23.).

5. Ezek az apróságok azonban eltörpülnek a szerző egyéb megállapításai mellett. Nem lehet szó nélkül hagyni a *Pasarét* (402) értelmezését. Ez esetben a szerző olyan etimológiát költ, amelyre nemcsak bizonyíték, de szükség sincs. A tabáni rácok nem hívták ezt a területet *pasá*-nak, és nem „sajátságosan budai, német—szerb keverékszóból származik”. NAGY LAJOSnak a rácok településtörténetét tárgyaló alapos tanulmánya egy szóval sem említi, hogy a Pasaréten a tabáni rácoknak birtokaik lettek volna, noha különben ezeket igen részletesen felsorolja (vö. NAGY LAJOS, *Rácok Budán és Pesten. Tanulmányok Budapest Múltjából* XIII [1959.], 57—101). Egyébként a cikkben közölt anyagból is világosan kiderül, hogy a név előzménye magyarul *Disznórét* és *Zsirdomb* (amelyek a német *Sauwiesen* és *Schmalzbergl* tükörfordításai). A *Pasarét* pedig Döbrentei saját alkotása, aki kifejezetten azt állítja, hogy a budai pasák emlékére alkalmazta a nevet. Kíváncsiak lettünk volna ezek után arra az adatra, miszerint a tabáni rácok egyszerűen *pasá*-nak mondták ezt a területet, és arra is, amely szerint tulajdonukban volt.

Puruczki a *Nyék* névre (403) meglehetősen pongyola magyarázatot ad. PAIS DEZSŐRE való hivatkozása pedig félreérthető: éppen az idézett okfejtés lényege sikkadt el. Ez már csak azért sem engedhető meg, mert a kérdés nemcsak a budai dülőnevek, hanem az egész magyar nyelvtörténet és történelem szempontjából kulcsfontossággal bír. A *Nyék* törzsnév tudniillik — mint ezt NÉMETH GYULA és PAIS DEZSŐ (MNY. XLIX, 280—6) egyetértőleg megállapította — a ’kerítés, sövény’ jelentésű, finnugor eredetű *nyék* közszóval volt azonos. PAIS NÉMETH GYULA állásfoglalását kiteljesítve és egyes pontjaiban helyreigazítva bebizonyította, hogy a XII—XIII. századra általában a törzsnevek — jelen esetben a *Nyék* — hajdani ilyen szerepe elfelejtődött. Az akkor előforduló *Nyék*-féle személynevek a *nyék* közszói jelentésével magyarázhatók, abból alakulhattak ki. Hasonló módon, a közszói értelem tudatában jöhettek létre némely esetekben *Nyék* helynevek is. A Buda környéki *Nyék* sem közvetlenül a törzsnévből vált helynévvé. Puruczki világosabban, határozottabban fogalmazhatta volna meg, hogy voltaképpen mi a felfogása a szóban levő helynév keletkezésére nézve. PAIS ugyanis a maga álláspontját éppen a budai *Nyék*-kel kapcsolatban egészen egyértelműen nyilvánítja: „Itt jegyzem meg, hogy az előadottak alapján a Mátyás király vadaskertjére vonatkozó Oláh Miklós-féle adatbeli *Nyék*-et közszói eredetűnek tartom. Ez esetben a *nyék* a hely körülkerített voltát jellemezte — annak idején. Ti. a megjelölés jóval Mátyás kora előtt történt...” (PAIS DEZSŐ, *Nyék* törzsnevünk és ami körülötte lehetett: MNY. XLIX, 285).

6. Az eddigiekben csak Puruczki kirívó félremagyarázásait említettük, de csaknem minden cikkelye vitatható vagy pontatlan. Így a *Virányos*, előbb *Sauwinkel* esetében például a szerző (405—6) a néphagyományra fog — természetesen a forrás közlése nélkül — egy ilyen magyarázatot: „... az egyik budai basának itt állott a nyári

rezidenciája, ahol keresztény felfogás szerint nagy disznóságok történhettek” (406). Egyébként a *Sauwinkel* név a hazai német dülönevek között igen gyakori volt. Előfordul Bakonykoppány határában, magyar neve *Disznószöglet* (PÉTERDI OTTÓ, Az Észak-Bakonyaljai német falvak dülönevei. Bp., 1934. 32.), Pozsonyban (vö. VASS KLÁRA, Buda német utcanevei. Bp., 1929. 18); továbbá így hívnak egy erdőrészt a Fejér megyei Gánt mellett, amelynek magyar neve *Disznósarok*, de megtalálható Pécsett is stb. Ezek a nevek mindenütt a disznókkal, illetve vaddisznókkal kapcsolatosak.

Az anyag jellege miatt a cikkíró sok német elnevezéssel is kénytelen foglalkozni. Ez a tény megint számos pontatlanságot von maga után. Jeleznie kellett volna azt, ha magyarázataiban szándékosan korabeli helyesírással adja vissza a német földrajzi közneveket, ugyanis — idézetek kívül — következetesen *Thall*-nak írja a *Tal* ’völgy’ szót (vö. 413, 414, 408). Súlyosabbak azonban a fordítási problémák és okfejtések. Érthetetlen, miért kell a *reich* ’gazdag’ szónak ’hatalmas’-at is jelentenie ahhoz, hogy a *Reiche Ried*-et ’Gazdagrét’-nek fordíthassák. Az *Örmező* nevét a szerző a katonai őrhellyel hozza kapcsolatba, ami lehet helytálló, de erre az általa említett német *Feldhut*, *Veltried* nem bizonyíték, hiszen ezek nem katonai műszavak, hanem egyszerűen a legelőre utalnak. Ellenpéldája ennek a *Csatárka*, amelynek német *Schartak[en]* alakja valóban katonai őrhelyet jelenthetett. Nagyon megnehezíti a tájékozódást, hogy Puruczki nem használja a Döbrentei előtti hivatalos magyar dülöneveket, e helyett esetleges és önkényes névalakokat gyárt. Például a német *Raitzenköpfl* ~ *Rácfej*, esetleg *Rácff* (Döbrenteinél *Vezérhalom*) nevét soha nem használták *Rácfejecske* (407) alakban, ez a forma csak Puruczkinál fordul elő. (A hivatalos formákra vö. Fővárosi Lvt. Budai Lt. Budai tanácsíratok 6878; Kivonat Szabad Királyi Buda fő városa 1844. évi novemberi Tanács ülésének jegyzőkönyvéből.) Ugyanez a helyzet a „Straßbrunn, vagyis Uti kut” (416), a „Faulenzer, Heverő” (404) stb. esetében. Ahol a különböző, egy helyre lokalizálható nevek ilyen nagy számban fordulnak elő, mint Budán, ott ez az önkényesség határozottan zavaró. Ha a szerző szükségesnek tartja a fordítást, netán új dülónév-javaslatok vannak, ezeket legalábbis szögletes zárójelbe illenék tennie, különben az olvasó azt hiheti, hogy ezek ténylegesen megvolt alakok. Ezek a névfordítások nemcsak önkényesek, hanem rosszak is. A *Breiter Morast* jelentése nem ’Szélesebb’ (413), hanem ’Széles Mocsár’, mivel a *Breiter* itt nem középfok, hanem erős ragozású, hímnemű melléknév (413). Szerzőnknek, minden jel szerint, az idézés sem erős oldala. A *Virányos* (405) előzményeként ismert *Sauwinkel*-t konokul *Schauwinkel* formában idézi TOLNAITól is, DÖBRENTETől is, holott mindkét hivatkozott szerző tudta, hogy itt a német *Sau* ’disznó’ szó van, ez csak *s*-sel íratik, és így is írták.

Fentiek korántsem merítik ki Puruczki cikkének melléfogásait. A példákat tovább sorolhatnók, de feltehetőleg ízelítőül ennyi is elég. Summázva: ez a közlemény nem jelent előrelépést. Elvi tisztázatlansága és filológiai igénytelensége miatt még nyersanyagnak sem alkalmas a további kutatások elősegítésére. Olyannyira megbízhatatlan, hogy még ahol helytállóak a véleményei, ott is kételyeket támaszt. Csak vitázni lehet vele: idézni, sajnos, nem.

POGÁNY IRÉN

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Tárogató. 1. E hangszer nevének eredete a mai napig nem látszik tisztázottnak, illetőleg a kétféle magyarázat egyike sem meggyőző. BÁRCZI GÉZA (SzófSz.) valószínűbbnek tartja a hangutánzó eredetet, melyet SZARVAS GÁBOR (Nyr. XXIII, 85)

képviselt, miután előzőleg (Nyr. XXII, 544) idegen származásának tartotta a *tárogató* szót (és alighanem akkor volt igaza, mint látni fogjuk). A másik magyarázat (RÉTHEI PRIKKEL M. (Nyr. XLVII, 1) a *tár* igéből indul ki, a hangszer neve tehát melléknévi igenév volna a *tár* ige gyakorító alakjából. — Az első magyarázat több követőre talált. A hangutánzás mellett szólt BARTALUS ISTVÁN (AkNyÉrt. V/6, 26), SIMONYI ZSIGMOND (TMNy. 420), ZOLNAI BÉLA (SzegFüz. III, 153), MÉSZÖLY GEDEON (i. h. I, 226), LEHR ALBERT (MNY. XI, 184). A *tár* igéből való eredeztetést elfogadta HORGER ANTAL (MSzav. 167—8), miután előbb (NytudAl. 36. j.) a hangutánzó eredet mellett foglalt állást.

2. Mindenekelőtt érdemes megnézni a szó alakváltozatait első ismert előfordulásától kezdve.

MURMELIUS (az ÚNySz. anyagából): „Afcaula. Sackpfeyff. *Tarogato*¹ fyp.” Móré Tamás leveléből (Nád. L. O. L.): „... Io *tarogato Sýpos* fzezin Horwath Marko *tarogato Sýpofsa* vala . . . hath mindiarast Venne nekj *tarogato Sýpoth*, az tótle Sýphozis tud . . .”

COMENIUS több mint száz év múlva (Orbis sensualium pictus 203) több hangszert felsorolt, köztük van a *tarogato-fip*, németül „Schalmey”, latinul „tibia gingrina”, eltérőleg az egyszerű síptól, mely nála németül „Pfeiffe (Flöte)” és latinul „fistula (tibia)”.

MA. 1604. azonban felváltva *tarogató*-t és *tárogató*-t ír. — Néhány újabb adatban ugyancsak nem egységes, kialakult a szó alakja. 1742-ben Tóth Istvánnak Cziráky Józsefről szóló versczetében (144) ezt olvassuk: „Jártak vigadozván *tárogató* sípokkal.” 1788-ban Dugonics (Etelka I, 266) így ír: „Lehelnek ezen *Tárogató Sípjával* még most-is dicsekednek . . .”. 1792-ben Simai Kristóf (Magyar Játékszín I, 135) *tárigató sip*-nak nevezi, Szalkay Antal (Virg. Éneás 71) *táragató sip*-nak. SIMAI még 1809-ben is (VSzót. I, 178) *tárigató-sípos*-t és *Tárogató-sípos*-t ír. 1816-ban, GYARMATHI (Voc. 77) *Tarrogato-sip*-nak nevezi a hangszert. Sőt még Fazekas Mihálynál (versei 70 1836) is ezt találjuk: „... hegedűbe valók? vagy *táragatóba*? A' miket én eddig firkálék.”²

Mint látjuk, a szó kialakulása lassan ment végbe. A múlt század harmincas éveitől kezdve néhány tájnyelvi adatot nem tekintve (pl. *tárigatnyú*) már a mai *tárogató* alak szokásos.

3. Megfigyelhettük, hogy az első ismert előfordulásban az első szótag rövid *a*-val van, ugyanúgy mint az idézett Móré-levelében. Igaz ugyan, hogy sem MURMELIUS, sem Móré nem jelöli a hosszú *á*-t egyéb helyeken sem. COMENIUS azonban máshol jelöli (pl. ugyanazon a 203. lapon a *hárfa* szónál), de mégis *tarogató*-t ír. S bár MOLNÁR már az 1604-i kiadású szótárában hosszú *á*-val írt alakot is közöl, a rövid *a*-val írt alak — mint láttuk — még 1816-ban is előfordul. Ezt kell tehát az eredeti alaknak tekinteni, s ezzel szinte természetesen elesik az a föltevés, hogy a *tárogató*-nak a *tár* igéhez bármi köze is volna.

4. A szó mai formája melléknévi igenév, melynek alapszava a *tárogat* ige volna; ez azonban a régiségből nem mutatható ki. A XIX. században az írók szívesen használták 'hirdet, kürtöl' értelemben, például Széchenyi (Hunnia 192): „... ilyest ne csak a hírlapok *tárogassanak*”. Egy másik jelentése is felbukkan imitt-amott, éspedig az, amely a *tár* ige gyakorító formájából következne; SÁNDOR ISTVÁN Toldalékában (1808.) olvassuk ezt a szótári adatot: „*Tárogatni*, Nyitogatni.” — KRESZNERICS 1831. szerint: „*Tárogat*, tárogatja. Identidem aperit”. Sőt még a Tzs. is ismeri: „*Tárogat*: wiederholt öffnen”. — Egy irodalmi példát is idézhetek erre a jelentésre Darnay Viktortól (Ujabb költemények 113): „*tárogatják* nagy sebeiket”. — De ezek az igék mind újabbak, mint a *tárogató*. Mutatja többek között az is, hogy 1844-ben KISS MIHÁLY az „Ujdon szavak tárá”-ban (99) értel-

¹ SZAMOTA kiadásában (2490) „Ascaula: *Taragato syp*” van.

² Az adatokat a MTA nagyszótári gyűjtésében találtam. A kiemelések tőlem származnak.

mezi az igét, mégpedig így: „wiederholt öffnen”. Arra, hogy a hangszerezen való játszást is jelentené, ami a legtermészetesebb volna, nincs példának a régi irodalomban, s ma is *tárogatózik* az, aki a hangszerezen játszik. SzD. 1784. (85) adatát, mely szerint „*Tárogatók: Török-sípolok*” bízvást figyelmen kívül hagyhatjuk, mert egy magányos szótári adat amúgy sem bizonyító erejű. TOLNAI (Nyúj. 43) kikövetkeztetett szónak, gyökérelvonásnak tartja; SZABÓ DÁVID egyébként nem maga találta ki, hanem ADÁMI nyelvtanából vette, mondja TOLNAI; ADÁMI pedig arról nevezetes, hogy a kikövetkeztetett töveket, gyökereket önálló szókként regisztrálta, s ezzel megindítója lett a szógyökök önállósfításának amellyel a nyelvújítók oly szívesen éltek. Egyébként ez az adat is vagy kétszázötven, évvel fiatalabb, mint a *tárogató*. — Hogy a nyelvújítók merészebben is éltek ilyen szavakkal, láthatjuk VÖRÖSMARTYNÁL, aki szerint nem a hangszerezen játszó, hanem maga a hangszer *tárogat*: „Úgy van, bodza-sípod *tárogat* és te forogsz” (Bohódsi: ÖM. VIII, 17).

Ha azonban az eredeti *tárogató* alak alapigéjét nézzük, ilyen is van a székelységben, de jelentése annyira távol esik a hangszerétől, hogy eleve kizártnak látszik az összefüggés a két szó között. Néhány példa: „*tárogat*: kézzel integet, hívogat” (Nyr. XII, 282); „*tárogat*! fenyeget az ujjával” (NyK. XXXI., 398); stb. Sőt ehhez személyes gyűjtésből is szolgálhatok adattal: M. L.-né 82 éves dítrói lakos levélbéli közlése szerint a *tárogat* szó ma is él az idősebbek nyelvében, főleg ’gesztikulál’ jelentésben. Ennek a szónak az eredete tehát a későbbi kutatásra tartozik.

5. Ha tehát a ’nyitogat’ és a ’gesztikulál’ jelentéseket kizárjuk a feltevések közül, marad kiindulásnak a *tara* onomatopoetikus tő. A *tárogató* eszerint a *tara* + *gat* elemekből állana, mint például *jajgat* = *jaj* + *gat*, *nógat* = *nó* + *gat*, *noszogat* = *nosza* + *gat*. Így vélekedik LEHR ALBERT is (MNY. XI, 184). Ez nagyon tetszetős feltevés, de van egy bökkenője, hogy tudniillik a *tara* szó önállóan, olyasformán, mint a *jaj*, a *nó*, a *nosza*, nem ismeretes. — Lehetne persze arról is szó, hogy csak olyanféle szó, mint a *la-la-la*, s ez csakugyan fel van jegyezve, például a Magyar Népzene Tárában (III, 432, III, 667), ahol a szöveg helyett, illetőleg réjaként ezt a két szótagot ismétli a daloló; de ilyen a sok egyéb kurjantás és refrén között elenyésző csekély számban található az óriási gyűjteményben, s ha igen, akkor is többnyire a *la-la-lá*-val kombinálva, ilyesformán: *tralala* stb. Ez tehát nemigen szolgálhatott a szó alapjául.

Volna még egy lehetőség a hangutánzó eredet támogatására; az, hogy a *tara* elem nem önálló indulatszó, hanem csak tő, amelyhez képző járul, olyasformán, mint *puffog*, *pattog*, *ugat*, *béget*, *csörög* stb. Ezek szerint a *tárogató* olyan eszköz, amelynek szólása: *tara*, ahogy Ennius közzismert hexaméterében olvashatjuk: „At tuba terribili sonitu *taratantara* dixit” (Ann. lib. II. XVIII. 140). A *tara* hangutánzó tő valóban elterjedt az európai nyelvekben, sőt egyes kutatók az indus nyelvig vezetik vissza létezését, amikor ide kapcsolják az indiai *tarai* nevű hosszú trombitát is (mint pl. SACHS CURT, Real-Lexikon der Musikinstrumente 377). Erről alább még szólok. Most csak annyit jegyzek meg, hogy ez a hangutánzó tő az irodalomból ismert minden megjelenési formájában két rövid magánhangzót tartalmaz mind e mai napig. A magyarban is így jelentkezik, ha jelentkezik. De honnét van az, hogy éppen a *tárogató* szóban az első szótag hosszúvá vált? Úgy látszik, a beszélők nyelvérzéke nem mondta meg, hogy ebből az onomatopoetikus tőből származik. Mert ha élt volna valahogy a beszélők tudatában, hogy a *tárogató* olyan hangszer, amelynek szólása *tara*, akkor nem lett volna rá semmi ok, hogy megváltoztassák a szó alakját, és valamely más jelentést értsenek bele, mint ahogy általában a meg nem értett idegen szavakkal szokták.

Egyáltalán az a körülmény, hogy a *tara* tőből képezett ige a régi szótárirodalomban

¹ Így! — A szerk.

nem fordul elő, maga is kétségesse teszi az ebből való származtatást. Ha az ige létezett volna, csak természetes, hogy a szótárírók azt is regisztrálták volna az önállósult melléknévi igenév mellett.

6. Most tehát lássuk, hátha mégis igaza volt SZARVAS GÁBORNak, amikor idegen szó-nak tartotta a *tárogató*-t.

SACHS CURT (1913) felsorol néhány hangszert, amelynek nevében ezt a tőt ismeri fel. Az ind *tarai* nevű trombitát már láttuk. Ismeri SACHS a *tarot* nevű francia hangszert (378), amely értelmezése szerint „quart-(terc-) fagót a XVII. században”. Ezt a *tarot* szót LITTRÉ is ismeri (Dictionnaire de la langue française. 1878.), és úgy értelmezi, hogy „a fagót régi neve”. Sőt meglepő módon a magyar szótárirodalomban is találkozunk vele már a múlt század elején; SÁNDOR ISTVÁNNál ezt olvassuk (Sokféle XII, 139): „*Tárogató síp*. Tibia. Fr. Tarot”; GYARMATHI SÁMUEL-nél pedig (Vocabularium 77): „*Tarrogato-síp*, Ga. tarot”. Ők tehát a *tárogató* nevű hangszert azonosnak vették a francia *tarot* nevű fagóttal. Hogy igazuk volt-e, azt most nehéz megállapítani, mert a *tarot* nevű fagót részletes leírását vagy képét idáig nem sikerült megtalálnom; még SACHS sem ismerteti, mint láttuk. — SACHS-nak egy másik érdekes példája (378) a szerb-horvát *taroro*, *tororo* nevű hangszer, mely értelmezése szerint a *sopelo*-val azonos, továbbá a magyar *tárogató*-val és a lausitzi vend *taragav*-val. Megemlíthetjük még a *taraka* címszót ’vend trombita’ értelmezéssel. — A *taratantara* szó SACHS (377) szerint az 1600-as években a trombita onomatopoeitikus neve volt. — Legalaposabban értelmezi SACHS (377) a *tarakawa* nevű hangszert ilyesformán: „vend kihalt pásztorsíp bükkfából, 9 elülső és 4 oldalsó lyukkal és 4 billentyűvel, magyar *tárogató*”. Alább (378) a *tárogató*-t mutatja be a következőképpen: „lausitzi vend *taragav*, szerb-horvát *taroro*: 1. régi magyar népi pásztorsíp erős kó-nusszal és . . . kihajló fémtölcsérral; nincsenek billentyűi. — 2. Egy Budapesten Schunda W. J. által készített faszaxofon . . .” stb. SACHS tehát úgy véli, hogy a *tarakawa*, a *taraka*, a *taroro*, a *taragav* és a *tárogató* egy és ugyanaz a hangszer; hogy a leírásuk nem egyezik mindenben, annak számunkra nincs jelentősége, mert mint tudhatjuk, az eredeti régi *tárogató*-nak többféle formája volt (írja a Zenei Lexikon III, 490); a *tarakawá*-nak is volt legalább kétféle alakja, mint RAUPP JAN „Sorbische Volksmusikanten und Musikinstrumente” című művében (Bautzen, 1963.) olvashatjuk; két képen egy nagyobb és egy kisebb *tarakawá*-t mutat be; billentyű egyiken sem látható, eltérőleg SACHS leírásától; sőt RAUPP szerint a szorbok egyéb fúvóhangszert is *tarakawá*-nak neveztek.

7. Érdekes, hogy SACHS a *tárogató*-t ugyan a szorb *tarakawá*-val azonosnak tartja de az említett helyen nem bizonyítja semmivel, még ábrákkal sem. Mi azonban láthattunk a Nemzeti Múzeumban két eredeti *tárogató*-t, és láttuk a *tarakawa* képeit RAUPP említett, könyvében, valamint egy Bautzenban 1966-ban megjelent kiadványban, melyet egy szerzőcsoport írt „Die Sorben” címmel. A hasonlóság a két hangszer között annyira szembeszökő, hogy szinte nincs is szükség semmiféle bizonyításra. A hangjukról is körülbelül egyformán írnak a német és a magyar szerzők, hogy tudniillik éles, bántja a fület, csak szabadban elviselhető. Mégsem fogadják el egyesek. Magyarországon még az eddig átnézett irodalomban nem találtam cikket, amely tudomást vett volna a *tarakawá*-ról. RAUPP (i. h. 183) is „tarthatatlan hipotézisnek” nevezi SACHS azonosítását, de nem okolja meg semmivel, hogy miért. Ő inkább azt hiszi, hogy mind a két szó önállóan keletkezett a *tara* hangutánzó tőből. Mi azonban inkább hitelt adhatunk SACHS-nak, aki európai hírv hangszertörténész, s akinek nézete egybevág azzal, amit már a *tara* tőről az előzőekben kifejtettem.

8. A hangszert ismerték egész Közép-Európában, mondja a névtelen szerző a „Die Sorben” című kötetben (215). A legtöbb magyar szerző szerint azonos a török síp-pal, amelyről a török uralom idején beszéltek a források. Egyesek, pl. legutóbb GÁBRY

GYÖRGY (Folia arch. XVIII, 256) azt mondják, hogy a hangszer már előbb is ismert volt hazánkban, és a törökök felélesztették. Ezt nyugodtan elfogadhatjuk, hiszen MURMELIUS adata még a törökök magyarországi nagy arányú terjeszkedése előtt jegyeztetett föl, bár jelentése ott más. Minket egyébként is nem a hangszer története foglalkoztat, hanem a nevéé. Van-e, illetőleg lehet-e valami köze a szorb *tarakawá*-hoz és *taragav*-hoz, sőt esetleg a francia *tarot*-hoz is?

Hogy az utóbbihoz van-e köze, ahhoz egyelőre nem lehet hozzászólni. Elképzelhető ugyan, hogy a távoli Franciaországból is hoztak hozzánk hangszereket — a nevükkel együtt —, de egyelőre nem tudok sem ellene, sem mellette felhozni semmit. Sokkal több lehetősége van annak, hogy a hangszer neve a szorb nyelvből jött hozzánk, valószínűleg a hangszernek egy-egy példányával együtt. A lausitzi hangszerkészítők jó hírnévnek örvendettek, olvassuk RAUPP-nál. Nagyon is elképzelhető, hogy Magyarországon is volt vevőjük; esetleg utasok magukkal hozták, esetleg ajándékba küldött valaki onnan *tarakawá*-t vagy *taragav*-ot. Gondolhatunk arra is, hogy Mátyás király katonái hozták magukkal. Mátyás mint cseh király ura volt Lausitznak is, katonái nem egyszer portyáztak arrafelé, könnyen találkozhattak muzsikussal, hoztak is talán hangszereket magukkal. Ezeket a régebbi magyar sípoktól való megkülönböztetésül *tarakawa-síp*-nak vagy *taragav-síp*-nak nevezték. A beszélők nem értették, csak félig fogták fel, egyebet értettek bele, magyaros képzővel látták el, s így keletkezett a *tarogató* és végül a *tárogató* szó, miután még néhány egyéb változatot is fejlesztett, mint láttuk: *tarogató*, *tárligató*, *táragató*, *tárigatyú* stb.

9. A teljesség kedvéért meg kell még említenem, hogy a *tárogató* szó első előfordulása MURMELIUS-nál bizonyos kételyeket is ébreszthet. Ő ugyanis a dudával tartja egyértelműnek a *tárogató*-t. Ez az adat lehet egyszerűen téves is: Ugyanis a későbbi adatok nem igazolják ezt a jelentést; már 1572-i adatunk — Móré levele — külön megemlíti a *tömlő-síp*-ot a *tárogató síp* mellett. CALEPINUS 195 és 1068 is 1585-ben csak a 'síp': 'cingriae' és 'tibia' jelentést ismeri. Egy másik magyarázata az lehet, hogy valamint a *tarakawa* szó is többféle fúvóhangszert jelölt, úgy hozzánk is ilyen tág értelemben jött át, és csak később szilárdult meg a szűkebb 'tárogató' jelentésben. — Az is feltűnő, hogy MA. 1611-i és következő kiadásaiban, valamint PP.-nál a *tárogató* szó a zenészt jelenti, aki a *tárogatón* játszik. Ez a szótári adat MA. 1604-i kiadásában nem található. Hogy honnét került elő, arra nehéz magyarázatot találni, és nem is igen lehet hitelt adni neki, míg szövegben föl nem bukkan valahol. A *tárogat* ige az említett helyeken nem fordul elő, sőt a *tárogatón* játszó személynek *tarogató fípos* neve is van, tehát a *tárogató*-nak mint zenésznek említésére nincs semmi szükség. El is tűnt: már MÁRTON-nál, 1800. csak mint a hangszer neve maradt meg: „*tárogató*: die Schalmey, Feldschalmey.”

10. Az elmondottakból az derül ki, hogy a *tárogató* neve alighanem mégis csak hangutánzó eredetű, mert a szorb *taraka*, *taragav*, *tarakawa* stb. szavak hangutánzó eredete ellen senki sem emelhet kifogást. Fejtegetéseimmel mégis arra törekedtem, hogy valószínűsítsem az idegen eredetet, vagyis hogy a *tárogató* nem a magyar nyelvben hangutánzó eredetű, hanem a szláv nyelvekben, közelebbről a szorbban, a magyarban pedig ennek a kész szónak az átvétele a vázolt népetimológiás fejlődéssel.¹

BIRÓ IZABELLA

¹ A szorbokra vonatkozó irodalomra KISS LAJOS hívta fel a figyelmemet. Ezért és a munka közben felmerült egyes útmutatásaiért e helyen is köszönetet mondok.

Lánc szavunk és a bányászat. 1. Azt a korábbi felfogást, amely szerint a magyar *lánc* délszláv jövevényszó (KNIEZSA, SzlJsz. I, 302–3; itt l. a kérdés addigi irodalmát is), legutóbb HADROVICS LÁSZLÓ (NytudÉrt. 50. sz. 31) elvetette és részletes elemzéssel kimutatta, hogy éppen ellenkezőleg, „az 1304 óta adatolt magyar *lánc* nem származhatik egyik szomszédos nyelv fiatal szavaiból sem, ellenben minden szomszédos nyelvben a magyarból való.” Véleménye szerint a magyar *lánc* egy **láncó* alakon keresztül valamelyik szomszédos szláv nyelv *lancuch*, *lancug* szavának átvételéből fejlődött ki (i. m. 32). Az északi szlávból ismert *lancuch*, *lancug* eredetét viszont BERNEKER (SLEtWb. I, 689) óta egy feltételezett középnémet **lannzug* (< kfn. *lanne* + *zuc*, *zug*) alakban vélük megtalálni az etimológusok. (MACHEK, EtSICSL. 258 már olyan messzire megy, hogy a szlovák *lanc*-ot és annak *lancek*, *lancik* képződményét is ide sorolja, de ez nyilvánvalóan tévedés.) HADROVICS szerint (i. m. 32) azonban ez a magyarázat nem kielégítő, főképpen azért, mert az a német szó, amelynek forrásul kellett volna szolgálnia, sehol ki nem mutatható, másrészt meg mivel a német *g* végződés cseh, lengyel, ukrán *ch*, illetőleg *h* megfelelése mellett az oroszban levő *g* külön átvételre mutatna, azonkívül a német szóvégi *g* helyén nem tartja teljesen szabályosnak a cseh és lengyel *ch* megfelelést.

2. HADROVICS fejtegetéseire részben MOÓR ELEMÉR is csatlakozik (MNy. LXII, 331–2). Először is elismeri, hogy a régebben általa is szláv, pontosabban szlovén jövevényszónak tartott magyar *lánc* nem származhatik a délszlávól. Tovább megy azonban HADROVICSNÁL, s teljesen elvetve a szláv átvétel lehetőségét, a szót a középnémet **lannzug*-ból származtatja, amelynek ejtése feltehetőleg **lancux* volt. Hangsúlyozza, hogy a középfelnémet korban a szóvégi *-g* hangot a középnémet nyelvjárásokban *γ*-val vagy *χ*-val ejtették, s a *γ* hangot a szlávok *g*-vel is meg *ch*-val is helyettesíthették. A cseh, lengyel *-ch* és az orosz *-g* tehát hangtanilag nem okoz nehézséget a német **lannzug* forrásként való megjelölésében. — Ezzel egyetértek, de a **lannzug*-ra alább még visszatérek.

MOÓR a *lánc* szónak németből való származtatása érdekében olyasmit mond, ami nem látszik egészen megalapozottnak. Úgy véli ugyanis, hogy a *lanne*-hoz — a **lannzug* jelentését tekintve — leginkább a 'Vorrichtung zum Ziehen, Aufziehen, Zieherät' értelmű középfelnémet *zuc*, *zug* járulhatott, s az így létrejött összetétel valószínűleg a bányák, várkapuk, -hidak, esetleg kutak felvonó szerkezeteinek megnevezésére szolgált. A főként középnémet nyelvjárásokat beszélő német bányászok és várépítők ismertették volna meg azután a szlávokkal és a magyarokkal ezeket a felvonó szerkezeteket, illetőleg azok fő tartozékát, a *lánc*-ot.

3. Nem vitatható e gondolat jogossága, ha figyelembe vesszük, hogy a középkori Magyarországon milyen fontos szerepe volt az ipar, a kereskedelem, a városi élet stb. kialakításában a német telepéseknek. Az is közismert, hogy hosszú évszázadokon át milyen komoly tevékenységet fejtettek ki hazánkban a német bányászok. Ennek következtében a bányászati terminológia igen nagy hányada német eredetű. Természetesen nem gondolok itt a mai hivatalos szaknyelvre, hanem az egyes bányavidékek lakosságának szóhasználatára.

A kérdés az, hogy a *lánc* is valóban a német bányászok által alkalmazott felvonó szerkezetek útján vált-e ismertté népünk körében, amint azt MOÓR feltételezi. Véleményem szerint ez egyáltalán nem valószínű, minthogy sem tárgyi, sem nyelvi vonatkozásokkal nem lehet támogatni. MOÓR ugyan hivatkozik az OklSz.-ra, amely közül láncos felvonókra vonatkozó adatokat; így: 1597: „*Fel vonio Lancz*” (OklSz. 276); 1587: „*Kapu felvonios lancz*” (OklSz. 453); 1637: „*Mely hidon találtunk egy le vono gémet lanczaual együtt*” (OklSz. 571): csak hogy ezek mind várkapuk vagy várhidak tartozékai,

és semmi közük a bányászathoz. S hogy nyelvtörténeti szótáraink a bányászkodással kapcsolatos láncos felvonókra nem hoznak példákat, az egyáltalán nem véletlen. Ilyen felvonók ugyanis a magyarországi bányákban a XV. századig aligha is voltak.

A kérdés jobb megértéséhez tudni kell, hogy a föld alatti bányaművelés kapcsán — amelyet Magyarországon német bányászok ismertettek meg a szlovákokkal és a magyarokkal egyaránt — milyen kérdések merültek fel. Először is meg kellett védeni a mélyülő aknákat, illetőleg a bennük dolgozó munkásokat az időjárás viszontagságaitól. Ezt követően a munkások le- és felszállása, a kinyert bányatermék külszínre juttatása, végül a fölgülemmlő bányavíz eltávolítása várt megoldásra. E célból először nagyon egyszerű gépet szerkesztettek, melynek működési elve azonos volt a mai kerekcsúttal. Vagyis egy fahengert lábakra helyeztek, a hengerre kötelet, annak végére rendszerint bőrszákot vagy bőrtömlőt (később esetleg fatartályt is) erősítettek, és így húzták föl a mélyből a kibányászott terméket, s egészen a XVII. század végéig még a víz kiemelésére is használták ezt a szerkezetet. Egyben ennek a segítségével lehetett leszállni az aknák mélyébe, vagy kijutni a bányákból. Németül *Haspel* volt a neve, s a szót a szlovákok *hašpľa*, a magyar bányászok *haspoly* formában vették át. Egy 1667/1742-ből származó német kézirat így vall róla: „Ein *Haspel* ist, womit die Gäng, Ärtz und der taube Berg aus dem Sinckhen mit einem Sail in Kräzen gezogen werden” (HŠ. VII, 225). A magyarországi német nyelvű szakszövegekben először az 1400 körül keletkezett gölnicbányai bányajogban található, amely egy 1500-ban írt kézirat kódex anyagában maradt fenn: „Item er sol auch keynnen gapel noch *haspel*, weder kawen noch krem pey hütten vnd mülen nicht peschaidigen lassenn . . .” (WENZEL 327).

A termelés növekedésével a szállítás és a vízmentesítés nem volt megoldható csupán emberi erővel. Alkalmazni kezdték tehát az úgynevezett *Göpel*-t, amely a magyarban *gépely*, a szlovákban *gápel* alakban honosodott meg. A német *Göpel* az egykori Magyarországon először ugyancsak a XV. század kezdetéről adatolható. Így például a fenti idézetben is megvan, továbbá az 1400 körüli évekből származó selmecbányai rendtartás is tartalmazza: „Auch wo der stickt vnd ertwknkn ezechnn sind, die kein rad noch *Gepl* geweldignn kon, oder gewynnen” (ÁÜO. III, 223). Erről a lőerővel meghajtott felvonógépről egy magyarországi bányákról szóló okiratban ez található: 1555: „pyramidalem machinam extractoriam vulgo *gepel*, vertunt octo equi, qui cum 60 saccoꝝ ex cute bovina factos, repletos rudi minere extraxerunt” (Száz. 1911: 23). Ahol a természeti adottságok lehetővé tették, hogy a vizet hajtóerőnek használják, ott a gépelyt nem ló-, hanem vízi erővel működtették (vö. HŠ. VII, 11).

Idővel azonban ez a módszer sem volt már kielégítő, ezért a magyarországi bányavárosok a XV. század elején bevezették a nyomó-szivattyús berendezések használatát (vö. TörtSzle. IV, 16), de működtek a bányákban vödörösor emelők is, ahogyan ezt a XVI. század közepén Agricola kétségbevonhatatlanul bemutatja. A vízkiemelő szerkezetek neve a német szaknyelvben *Kunst* volt: ebből lett a szlovák *kumšt* és a régi magyar bányásznyelvi *kuncs* (l. LUMTZER—MELICH, DOLw. 160). Ha megnézzük Agricolának a bányászatról szóló híres műve (De re metallica . . .) képanyagát, akkor megállapíthatjuk, hogy például az 1928-i német kiadás 80. lapján levő képen három akna van, mindháromnak a tetején haspoly látható, s a haspolyok k ö t é l l e l vannak felszerelve. Ugyanígy: a 83. lapon két akna, két haspoly k ö t é l l e l, a 184. lapon három akna, a rajtuk levő haspolyokon k ö t é l van, a 131. lap bemutatja a haspolyt, ugyancsak k ö t é l l e l, a 136. lapon gépely van k ö t é l l e l, a 145. lapon vízemelőgép l á n c o s szerkezettel. Vagyis az emelőszerkezetek döntő többségét k ö t é l l e l ábrázolja és nem l á n c c a l, pedig ekkor már a XVI. század közepét írták. S hogy korábban, amikor a kézi erőnek sokkal nagyobb szerepe volt a szállításban is, a kötél még gyakrabban használt alkatrésze volt az emelőknek, mint Agricola idejében, az

egészen nyilvánvaló. Ugyanígy vallanak a nyelvi adatok is. Az általam átnézett s kevésnek egyáltalán nem mondható, főként német, magyar és szlovák bányászati vonatkozású középkori anyagban a bányákban használt szállító-, illetőleg emelőszerkezetekkel kapcsolatosan kizárólag csak a kötéllel találkoztam, a láncsal soha. Példák: Körmöcbánya 1446: „Item . . . vor ein *gepel sel* 10 flor.” (FEJÉRPATAKY 635); Körmöcbánya 1450: „Item vmb ein dick *sayl zu der kunst*, adir an eynem *sayl rot flor. 9*” (i. h. 645); Besztercebánya 1526: „Idem *gapellsayll 3*” (Dokumenty 276); 1530: „*Corde magne ad gepel*” (Oklsz. 297); Selmezbánya 1548: „*Haspl sail*” (GÁRDONYI 198); Nagybánya 1556: „*Funes grandes haspol kewtel vocate*” (Oklsz. 353); Felsőbánya 1589: „Valamel' Baniara mikoron *kotelet wesznek*” (WENZEL 423); Bocabánya 1589 (a bányakiadásoknál): „Item dal/som panu, kdi kupil *lyczowy powras*” (BLÁNÁR 38); Máramaros 1614: „Az Nagy Aknan vagion egy Gepely No 1. Vagion raita ket *keötél* No 2.; Vagion egy kis Vy Akna No 1. vagion rajta egy kis gepely No 1. vagion raita egy hýttuan *keötél* No 1.” (OL. UC. 152: 7); Máramaros 1614: „Az Aknara valo *Gepely keotelet* Bezterchen chinalliak kett keoteler Zaz hattua(n) forintot zoktak adnj fl. 160.” (uo.); Sóvár 1616/1643 (az aknával, illetőleg a rajtuk levő géppel kapcsolatban): „Az esigán 2 *kötél*, egyik kenderkötél, az másik hárskötél” (MGSz. VI, 123); stb.

Vagyis a *Haspel*, *Göpel*, *Kunst* mellett, amelyeknek használata, mint láttuk, Magyarországon nyelvilag a XV. század elejétől kimutatható, nem szerepel a *lánc* a korai adatokban, s még a középkor után sem találkozunk vele hosszú ideig. Mindebből arra következtethetünk, hogy a bányászok a magyarországi bányászat első évszázadaiban a felvonó szerkezeteket kötéllel szerelték fel és nem láncsal, melynek beszerzése és kezelése akkoriban nyilvánvalóan nehezebb feladatot jelentett. Ha pedig ilyen láncos szállító-, emelőgépeket nem használtak, akkor természetesen a magyarokkal sem ismertethették meg azokat, illetőleg azon szerkezetek teherhordó tartozékát, a *láncot*. Márpedig ha elfogadjuk is Moór azon ellenvetéseit, amelyeket a *lánc* szavunkra vonatkozó XIII–XIV. századi adatokkal kapcsolatban tesz, akkor is tény, hogy a XV. század elején a szó már közismert volt a magyarban, hiszen az 1405 körül keletkezett SchlSj. már közli *lanch* alakban. Ez azt jelenti, hogy a *lánc* szónak már jóval korábban honossá kellett válnia, ha egy szójegyzékbe is bekerülhetett. S mivel a magyarországi bányászat a *láncot* a XV. század előtti igen egyszerű gépein nem alkalmazta, a magyarság erről a területről nem is nyerhette a rá vonatkozó ismereteit.

4. De van itt még egy ellentmondás, amelyre rá kell mutatni. Nevezetesen, ha a magyar *lánc*-ot egy főként bányászok használta középnémet **lannzug* szóalakból származtatjuk, ahogyan ezt Moór teszi, akkor felmerül a kérdés: hogyan lehetséges, hogy a szlovákban a **lannzug* mégsem terjedt el? Hiszen a szlovák bányászok helyzetüknél fogva sokkal intenzívebb kapcsolatban voltak az odatelepülő németekkel, mint a magyarok. Ennek következtében a régi szlovák bányászterminológia ugyanúgy a német műszavak átvételével alakult ki, mint a magyar. Megjegyzem, Moór (MNY. LXII, 332) ugyan azt állítja, hogy a *lancuch* a szlovákból hiányzik, de ez csak részben igaz, mert az irodalmi és köznyelv nem ismeri, a népnyelvben azonban megvan. Így például Sáros megye: *lancuh* (CZAMBEL 544); Szepes 1842: *lancuch* (JČ. IX, 107); Árva megye: *lančúx*, *lancúx* (HABOVŠTIAK 104, 106); Levoča, Spiš. Podhradie: *lancuch*, *lancušek*, Remeniny: *lancoh* (JŠ. IX, 187). A Sáros, Szepes, Árva megyei adatok azonban elárulják, hogy a *lancuch* és változatai mindenekelőtt a lengyel nyelvterülethez közel fekvő vidékeken ismeretes. Jogos tehát a feltevés, hogy ez a kifejezés a szlovák nyelvjárásokba a lengyelből került át (vö. JŠ. IX, 187), és nem hozható közvetlen kapcsolatba a némettel.

Visszatérve a **lannzug*-ra, idézem Moór ELEMÉRT (MNY. LXII, 332): „Ezenkívül sem a délszláv nyelvekben, sem bajor-osztrák nyelvjárásokban semmi nyoma annak, hogy a **lannzuc* összetétel meglett volna a bajor-osztrák nyelvjárások területén is.

A **lannzug* szóalak középnémet nyelvjárásokban is — úgy látszik — inkább csak bányaműszó volt.” — Éppen ellenkezőleg, nagyon is úgy látszik, hogy ez a titokzatos **lannzug* nem volt bányaműszó sem eredetileg, sem a későbbiek során. Nem szabad ugyanis elfelejteni, hogy a szótárilag is olyan alaposan földolgozott német nyelvben a bányászat szókinsét szintén nagy részletességgel fölletározták (magyarországi viszonylatban legutóbb GÁRDONYI SÁNDOR; a korábbi irodalmat is l. ott). Ennek ellenére egyetlen alkalommal sem bukkant elő olyan adat, amelyből a leghalványabban is kibújhatna ez a művelődéstörténetileg olyan jelentős **lannzug* összetétel. Éppen ezért meg merem kockáztatni azt a véleményt, hogy a föltételezett **lannzug*, amelyből annak idején BERNEKER a szláv *lancuch*, *lancug* stb. alakokat magyarázta, talán nem is létezett a németben, s különösen nem a bányászati szaknyelvben. Csatlakozom tehát HADROVICH-hoz, s úgy vélekedem, hogy e szláv szavak eredetének kérdését újabb vizsgálatnak kell alávetni.

Mivel MOÓR a *lanc* magyarországi használatában és elterjesztésében főként a német bányászok feltehető szerepét hangsúlyozta, ezért csupán ezt a kérdést igyekeztem közelebbről megvilágítani. A várépítés körülményeit ebből a szempontból szintén elemezni kellene. Mindamellett a fent előadott okok miatt korántsem tartom bizonyosnak, hogy a *lanc* közvetlenül egy német **lannzug*-ra menne vissza.¹

GREGOR FERENC

Milyen mitikus lény a beng? 1. Az Ethnographia LXXIX. 1968. évi kötetében (437) BALOGH LÁSZLÓ a szatmári mitikus lényekről közöl értékes feljegyzéseket. Elmondja, hogy a szatmári Szamoszszegen *Vigyék el a bengék!*, *Megették a bengék!* szólások valamiféle ördög vagy manó személyre utalnak, de a *bengék* (mindig csak többes számban említik őket) külsejéről, tartózkodási helyéről, természetéről már nem tudunk. BALOGH szerint Szamoszszeg lakosságának egyik része — valószínű, hogy a mai Kárpát-Ukrajna területéről — a XVIII. század folyamán települt be a faluba. Feltételezi, hogy Szamoszszeg ősi lakossága előtt ismeretlen volt ez a mitikus lény. Az őslakosság a betelepülők révén ismerte meg a *bengék*-et, amelyek fogalma később elhomályosult. Mindehhez még hozzáteszi, hogy ezt az elgondolást „csak a néprajz igazolhatja egy esetleges Kárpát-ukrajnai kutatással”.

2. A *beng* problémája a cigányfolklore nyomán oldható meg. Valóban mitikus lényről van szó! — A tiszántúli (Debrecen vidéke, Szatmár) cigány néphitben a *beng* (pl. *benga*) bajt, betegséget okozó gonosz szellem, aki letéríti az éjszaka kóborló cigányt az úttjáról. Megnyomkodja az embert. A kérésmyéni cigányok szerint a *beng* elcseréli a keresztleletlen gyermeket, s nagyfejű, csont nélküli torzszülöttet hagy helyette. A debreceni cigányok szerint kifordított ruha hordásával lehet védekezni a *beng* ellen, amely megjelenhet bába, bagót adó juhász, óriás ember, kutya, macska, fejetlen szamár stb. alakban (l. erről részletesen GUNDA, Gypsy Medical Folklore in Hungary: Journal of Ameri-

¹ A szakirodalomban szokásos rövidítéseken kívül ezeket használok: BLANÁR = V. BLANÁR, *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava, 1961. — CZAMBEL = S. CZAMBEL, *Slovenská reč a jej miesto v rodine slovanských jazykov*. Turč. Sv. Martin, 1906. — Dokumenty = Dokumenty k baníckemu povstaniu na Slovensku (1525–1526.). Na vydanie pripravil P. Ratkoš. Bratislava, 1957. — FEJÉRPATAKY = FEJÉRPATAKY L., *Magyarországi városok régi számadáskönyvei*. Bp., 1885. — GÁRDONYI = GÁRDONYI S., *Zur Geschichte der deutschen Kanzlei- und Bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14.–16. Jahrhundert*. Debrecen, 1964. (Kézirat). — HABOVŠTIAK = A. HABOVŠTIAK, *Oravské nárečia*. Bratislava, 1965. — HŠ. = Historické štúdie (folyóirat). Bratislava. — JČ. = Jazykovedný časopis (folyóirat). Bratislava. — JŠ. = Jazykovedné štúdie (időszakos kiadvány). Bratislava. — WENZEL = WENZEL G., *Magyarország bányászatának kritikai története*. 1880.

can Folklore Vol. 75. 1962. 131—46; űő., Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956. 136—46; űő., Die Funktion des Märchens in der Gemeinschaft der Zigeuner: Fabula VI [1963.], 95—107). A *beng* terminus az európai cigány nyelvjárásokban, így a magyarországi giban is általánosan ismert, s 'ördög', 'gonosz szellem', 'sárkány', 'pokol', 'stb.' a jelentése (MIKLOSICH F., Über die Mundarten und die Wanderung der Zigeuner Europa's. Heft 7. Wien, 1877. 19). A *beng* 'ördög' jelentésben szótározva van abban a cigány szójegyzékben is, amelyet a Pallas Lexikon közöl és egy újabb cigány nyelvtnban is (HUTTERER M.—MÉSZÁROS GY., A lovári cigány dialektus leíró nyelvtna: MNyTK. 117. sz. 70), hogy csak két — egymástól távoli időközben megjelent — forrást említsek. A szó többes számú alakja (*benga*) 'ördög' jelentésben mint cigány jövevényszó ismeretes a román nyelvben is, de csak az átkozódásokban, mint például *du-te la bengă* 'geh' zum Teufel!', *bengă sé te ia!* 'hol' dich der Teufel!' (TIKTIN, RumDeutschWb. I [1903.], 176).

3. Ezek után nyilvánvaló, hogy a szatmári magyar *beng(ek)* helyi cigány jövevényszó, s jelentése 'ördög', 'valamilyen gonosz szellem'. A szatmári-szabolcsi falvak legtöbbszében jelentős számú — s különböző eredetű — cigány lakosság is él. Asszonyaik bejáratosak a magyar gazdák udvarába, a férfiak vályogot taposnak, egyéb munkát végeznek a parasztoznak, régebben a cigányasszonyok szerelmi varázslatokra, gyógyításra adtak tanácsot, s az általuk gyakran emlegetett *beng*, többesben *benga* került át a szamosmenti népnelyvbe.

4. A cigány szó többes számú alakja, úgy látszik, szórványosan másutt is átmert a magyar népnelyvbe. A *benga* vagy *bénga* mitikus alakját — külön címszóban — számon tartja a Pallas Lexikon is. A címszót KATONA LAJOS dolgozta fel, s KÁLMÁNY LAJOS „Szeged népe” című munkája (III [1882.], 103, 222; l. még: SzegSz.; Ethn. XLIX, 271) után azt mondja, hogy a *bénga* vagy *bénga* „a temesközi (szajáni) magyar néphit szerint fejtetlen ember, ló vagy számár képében hazajáró kísértet, hazajáró lélek, melyhez nem szabad szólni, mert aki megszólítja, elveszti az életét; kincset őriz, temetőkbén is tartózkodik, furulyázni is hallották; keresztjelekkel lehet ellene védekezni, mint más kísértetek ellen.”

A *bénga* szót 'hazajáró lélek, ördög' jelentésben, de ismeretlen eredettel a kiskunsági és az adai nyelvjárásból az Nyr. után számon tartja az EtSz. is.

5. Talán ugyanez a szó a Pápa és Sümeg vidéki *bénga* 'száraz köhögés', vasi *béngás* 'beteg mellű', amelyeket az EtSz. (l. még az ott idézett helyeket) szintén ismeretlen eredetű szavunkként közöl. A *benga* 'ördög' szó népnelyvi terjedésénél és jelentésváltozásánál feltétlenül figyelembe kell venni a Szeged vidékéről közölt *bengár* 'erős, vaskos (gyermek)' (MTsz.; SzegSz.) tájszavunkat is.

GUNDA BÉLA

Vakabula. 1. A címűl írt szó — jelentése: 'bárgyú, hülye; ügyetlen' — SZABÓ KÁROLY (Nyr. XCII, 215) szerint „a *vaco* 'nincs valamije, üres' vagy a *voco* 'kiált' latin szavak valamiféle származéka”. Teljesen valószínűtlen. Még a fenti, meglehetősen tág lehetőségű magyarázattal vagy inkább ötlettel is. Miért kell a latinból kiindulnunk egy nyelvjárasi szavunk eredetének boncolgatásakor, amikor magyar, pontosabban: magyar nyelvjárasi alapon minden nehézség nélkül etimologizálható?

2. A *vakabula* mind alakilag, mind jelentését tekintve egyértelmű világossággal szókincsünk egyik sajátos részlegébe, a pejoratív jelentésű, -a, -e képzős, ikerítéssel alakult melléknevek csoportjába tartozik; vö. *hebehurgya*, *kellekolla*, *retyerutya* 'fecsegő', *kelekula* 'szeles, hebehurgya', *makabula* 'együgyű', *sedrebedre* 'szeles' stb. (MTsz.; ÜM-

Tsz.). Éppen ezért célszerű, hogy szavunk eredetvizsgálatakor e szócsoporthoz vegyük először szemügyre.

Az említett szócsoporthoz tartozó tagjai között latin eredetű, egyáltalán: kimutathatóan idegen eredetű szó — eddigi tudásunk szerint — egyetlenegy sincs. Majdnem kizárólag hangutánzó-hangfestő eredetűek, vö. például *kelekóla*, *makabula*, *teszlefoszla* stb. (ÚMTsz.) (l. még BÁRCZI, Szók.² 28, 33), nem hangutánzó-hangfestő s főként névszói töből létrejött alakulat ritkán fordul elő. A kétféle persze nincs ellentétben egymással, mert a hangfestő szavak gyakran valamely meglevő szó vagy szóelem alapján kiinduló játsszi fejlemények. Ilyen alakulat a rábaközi *zsáklí-fólli*, a *zsák* és a *foli* szavakból: arra az esetre mondják, amelyekre érvényes a „minden zsák megtalálja a maga foliát” közmondás. A *sükebóka* ~ *sikebóka* 'süket; együgyű' is névszói tö alapján, a *süket* nyelvjárási *süke* ~ *sike* változatából jött létre, ugyancsak ikerítéssel (részletes bizonyítását l. a Nyr.-ben megjelenő cikkemben). Valószínűleg efféle alakulat a *kulipintyó* is, amely minden valószínűség szerint a *kaliba* 'kunyhó' nyelvjárási *kuliba* változatából alakult (TESz. II. kötet kézírata). Belső keletkezésük magyarázza, hogy jelentős hányaduk kis területen ismeretes csupán, jóllehet a nyelvjárásokban buja gazdagságuk él. Lényeges jellemzőjük, hogy létrejööttüket a tréfás-játsszi szemléletnek köszönhetik: pejoratív jelentésük, illetőleg játsszi-ikerítéses alakulásmódjuk a bizonyosság erre.

3. A *vakabula* — véleményem szerint — a *vak* névszóból jött létre. Ezt bizonyítandó igazolnunk kell, hogy 1. a *vak* jelentésbelileg alkalmas volt a létrejövendő *vakabula* kiindulópontjául; 2. megvolt az analógia lehetősége, azaz voltak olyan szavak, amelyek mintául szolgáltak a *vakabula* létrejöttéhez. — 1. A *vak* negatív jelentéstartalmú, de kivétel nélkül azok összetételei (SULÁN a mai magyar nyelvjárásokból és a régiségből — a NySz. alapján — mintegy negyven, a *vak* szóval mint előtaggal alakult összetételek tárgyal jelentéstani tanulmányában: MNyTK. 104. sz. 10–3), valamint származékai is, különösen a nyelvjárásiak: *vaksi* 'rosszul látó; ügyetlen' (MTsz.), *vakota* l. 'foltos (üveg a piszkotól)', 2. 'rozsdafoltos', 3. 'forradásos, ütődött, ragyás (gyümölcs)' (MTsz.). Ehhez hozzávehetjük — bár ez is elegendő volna — a következő tényt: mivel a testi fogyatékokkal gyakran jár együtt a szellemi fogyatékoság, az előbbi jelentő szavaknak számos esetben létrejött az utóbbit kifejező jelentésük is, mint *kukko* 'törpe → bárgyú', *kuburc* 'törpe → hülye, buta' (TESz. II. kötet kézírata), *nyótelen* 'törpe → hülye', *süket* 'süket → buta' (MTsz.; SzegSz.). Így a *vak*-ból alakult származék esetében sem kételkedhetünk ilyen jelentésfejlődés lehetőségében. — 2. Lássuk az alaktan felől. Előbb azonban egy megjegyzést: mivel a *vakabula* csak a nyugati nyelvjárástípusban ismeretes,¹ az alább következő bizonyító anyagban is csupán olyan szavak szerepelnek, amelyek a szóban forgó nyelvjárásokból adathatók; tárgyunk természetéből következőleg ugyanis elsősorban ezeknek van bizonyító erejük. Tehát: *kelekóla*, *kelekula* 'hebehurgia, féleszü', *teszetosza*, *teszletosza*, *teszetusza* 'rendetlen, lompos', *kellekolla*, *retyerutya* 'sokat összevissza fecsegő', *tetyetotya* 'nehezen, totyogva járó'; az ikerítés utótagja labialis mássalhangzóval kezdődik (miként a *vakabula*-ban is): *kelebóla* 'hebehurgia, féleszü', *makabula* 'féleszü, együgyű', *sandabanda* 'sunyi', *sedrebedre* 'szeles, hebehurgia', *sükebóka* 'süket; együgyű', *sülemüle* 'együgyű, ostoba', *teszefosza*, *teszlefoszla* 'rendetlen, lompos' stb. (MTsz.; ÚMTsz.; saját gyűjtésem). Az ikerítésre l. még PARS: MNy. L, 275.

A fentiek alapján úgy vélem, a *vakabula* tréfás-játsszi, ikerítéses szóalkotással (szóalakítással) a *vak* névszóból keletkezett a hangfestő eredetű, ikerítéses alakulásmódú *makabula* és társai mintájára.

KISS JENŐ

¹ Sem az MTsz.-ben, sem az ÚMTsz.-ben nem találom. SZABÓ KÁROLY VASBÓL közli, magam Rábaközéből ismerem.

Bűz, bűdös. 1. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárának első kötetét ismertető, méltató és bíráló közleményében NYFRI ANTAL (MNY. LXIV, 129–44) a következőket írja:

„A *bűz* és *bűdös* etimológiájához. A TESz. vitatott eredetűnek mondja, de az 1. helyen az iráni eredet lehetőségéről szól, és 2. helyen említi azt, hogy »Magyar ikerszó önállósult eleme az *iz* ikerítéséből [ikerítődéséből]; vö. *iz-biz*, *izellen-bűzellen* (NySz.).« És megjegyzi: »Egyik származtatás sem eléggé meggyőző: az 1.-nek hangtani és némi jelentéstani, a 2.-nak elsősorban szótörténeti nehézségei vannak.« — Az iráni eredet lehetőségének 1. helyen való említése már csak azért sem indokolt, mert hangtani és »némi« jelentéstani nehézségét látják; ezzel szemben a 2. etimológiának elsősorban szótörténeti nehézségét említik, az »elsősorban« kitétel nincs megindokolva, tehát jelentősége nincs.» (I. h. 142.)

2. A TESz. szócikke „elsősorban” szavának megokolása a szótár szócikkeinek természeténél fogva nem kaphatott helyet, de van oka, az „elsősorban” nem a fogalmazás henyeségének szülötte. Van ugyanis a *bűz* MÉSZÖLY-féle származtatásának más — nemcsak szótörténeti — nehézsége is. Ez pedig a következő. F o r r a d á s o s ikerítésre alkalmat ad a két szó véletlenül megfelelő alaki és jelentésbeli vonatkozása (vö. PAIS: utóbb MNY. XLVII, 148), s ez a kétféle vonatkozás az esetleg más-más eredetűnek tekinthető *iz* és *bűz* esetében meg is van, akárcsak az *ág* és a *bog* esetében; az o s z t ó d á s o s ikerítés azonban nem a nyelv, illetőleg a szókinés véletlen lehetőségeinek kihasználásából keletkezik, más indítékai vannak, s ezek az osztódás lehetőségét eleve korlátozzák. Az osztódásos ikerítések (vö. PAIS: többek közt MNY. LV, 448–61, LIX, 280) többsége ige, az osztódást az iteratív, frekventatív vagy intenzív jelleg kifejezésének szándéka válthatta ki. Névszói osztódásos ikerítések — melyek közé esetleg az *ízés-bízés*, se *íze*, se *bűze* stb. tartozhatnék — sem keletkeznek csőstül, korlátlanul. Ez még vizsgálatot kíván, mégis megkockáztatható az az észrevétel, hogy névszók ikerszóvá osztódása a térbeli gyakoriság (pl. *dímbe-dombos*, *gidres-gödrös*), a pejoratív hangulati árnyalat (pl. *dirib-darab*, *giz-gaz*, *ringy-rongy*) vagy éppen a kedveskedő, tréfálkozó hangulati árnyalat (pl. *őzem-bőzem*, *róka-bóka*, **Ista-Pista*) kifejezője. A felsorolt — és talán még egyéb — jelentési, hangulati mozzanatokkal szemben fogalmi tartalmuknál fogva föltehetően eleve közömbös névszók ikerszóvá osztódása aligha várható; nincs tehát például **asztal-basztal*, **elég-belég*, **éles-béles*, **hideg-bideg*, **ing-bing*, **kút-bút*, **nagy-bagy*, **öröm-böröm*, **öt-böt*, **szag-bag* stb., és bizony fogalmilag az *iz* is inkább a névszóknak ez utóbbi csoportjába tartozik, miként még például az *árok* is, mely érthető okokból összetétellé f o r r a d t össze ugyan a *bokor*-ral, de n e m o s z t ó d o t t iker-szóvá: **árok-bárok*, **árkon-bárkon*, **árkos-bárkos* stb.

Az *iz* osztódásos ikerítéséből való származtatásnak sajátosan szótörténeti nehézségei között valóban nem számottevő az, hogy az ikerszó először csak az Érdy-kódexben fordul elő, bár ez is inkább a forradásos keletkezés javára billenti egy kissé a mérleg nyelvét. Talán nagyobb súllyal esik latba a következő két körülmény. 1. A két szó *d-s* változata nem jelentkezik az ikerítésben: nincs **idés-bidés*, **idés-bűdös*, **édés-bédés* vagy más efféle, holott megnyugtató lenne, ha volnának ilyenek, figyelembe véve, hogy az *izes* és az *édes* etimológiai kapcsolatának tudata még a XVI. században sem homályosult el teljesen (TESz. I, 708). 2. Az *iz* ~ *éd*-családjának tagjai nem jelentkeznek a már a nyelvemlékes kor kezdetétől fogva inkább pejoratív jelentésű *bűz* ~ *bűd*-családjá tagjainak szinonimáiként; így például a *bűdös* vagy *bűzös* jelzői előtaggal alakult, igen korai helynevek (-*kút*, -*tó* stb.) nem váltakoznak **Édeskút*, **Ízestó* stb. típusúakkal úgy, hogy ez utóbbi-félékben (pl. 1290/1536: „Riuulum ydesuiz”: OklSz.) a jelzői előtag jelentése 'kellemetlen szagú' volna. Másfelől a *bűz* ~ *bűd*-családjának tagjairól egyetlen esetben sem lehet kimutatni, hogy a 'süss; schmackhaft; lieblich', illetőleg a 'Süsse;

Wohlgeschmack; Lieblichkeit' jelentések körében önállóan szerepeltek; e jelentéskört csakis az íz családjának tagjaival való ikerítődésükben, és így valószínűleg az előtag hatására közelítik meg. E jelentéstörténeti körülmények inkább forradásos ikerítésre vallanak, közelebből pedig a poláris kifejezések típusára utalnak (különösen a „se íze, se büze” kifejezésben mutatkozik ez meg). Osztódáskor az osztódó szó aligha szüli meg a maga jelentésileg polarizált párját vagy éppen antonimáját. Osztódásos ikerítések tagjaiként szereplő szavak között számottevő jelentéskülönbség csak valamelyik vagy mindkét tagnak — az ikerszó keretén kívül, önálló szói minőségben történő — jelentéskéjlődése révén keletkezik (antonimikus vagy poláris korreláció létrejötte ekkor is aligha várható). A történeti adatok szerint a *bűz* inkább integrálódott (az ikerszóban) az *íz*-zel, semminthogy differenciálódott volna tőle (az ikerítés ágyából kikelve), ha csak vissza nem megyünk az *íz*-nek ugor kori, esetleg feltehetően általánosabb 'íz, szag' jelentéséig, ami elvégre lehetséges, de ezzel az eljárással az említett nehézségeknek csupán csekély részét hárítanók el.

3. Az persze mindezek után sem tagadható, hogy a *bűz* TESz.-beli szócikkében éppen föl lehetett volna cserélni az etimológiák számozását. A főképpen a magyar—iráni kapcsolatok nyelvtörténeti kutatásának eléggé előre nem haladott volta miatt homályos iráni származtatásnak sem támogatására, sem cáfolatára nincs egyelőre annyi megfogható érvünk, mint amennyit latba lehet vetni az *íz*-ből való származtatás mellett és ellene is. Nehéz a mérlegelés. Ilyenkor a megfejtési kísérletek felsorakoztatásának rendjébe belejátszhatik még tudománytörténeti sorrendjük, valamint az elkövetkezendő etimológiai kutatások bizonyos irányban való ösztönzésének szándéka is.

4. A későbbiekben NYÍRI (i. h. 143) ezt írja: „... nem megokolt kétségbe vonni a *bűzös* > *bűdös* etimológiát...”. A TESz. nem vonta kétségbe sem a *bűz*, sem a *bűdös* címszó alatt. Egyébként ez az etimológia az iráni egyeztetéssel is összeférhet.

Kancsó. 1. „Régi magyar női nevek” cím alatt JAKUBOVICH többek között ezeket az adatokat közli: „*Kancsó*: 1361/1364: nobilium puellarum *Kanchou*, Zwmur et Kathlen uocatarum, filiarum uidelicet Ladizlai filij Chal de Detreh, Comitatus de Zonuk (Muz. br. Perényi, I. Lajos) | 1364: Nicolaus filius Jacobi de Zenthkyral in personis nobilium puellarum *Kancho*, Zumur et Kathlyn uocatarum, filiarum uidelicet Ladizlai filij Chal de Detreh (Muz. br. Perényi)” (MNY. XI, 367). Ezeket az adatokat a SzófSz. elfogadja a 'Kanne, Krug' jelentésű *kancsó* első, személynévi előfordulásaiaként. „Női neveink 1400-ig” című munkájában (MNYTK. 80. sz.) BERRÁR a *Kancsó*-t nem említi. — Hogy az illető hölgy nevében a 'Kanne, Krug' jelentésű közszót keressük, arra van ok az alak megfelelő voltán kívül is, mivel hasonló tárgyak neve valóban vált női névvé a régiségben: *Vederey* (PAIS: MNYTK. 115. sz. 22; BERRÁR i. m. 23), testvérek nevéként *Chupor*, *Bwgur* (BERRÁR: i. h.). De kételkedésre is van ok, mivel a *Kanchou*, *Kancho* a *kancsal*, *kandi* családjába is tartozhatik; vö. MA. 1604: „Lufciolus: Sandaloczka, *kandsczoczka*”, N. *kancsi*, *kancsó*kás 'kancsal' (MTsz.). Eszerint a *Kancsó* a névadás indítékának, a személynév jelentésének szempontjából olyan volna, mint a R. *Kandi* női név (BERRÁR i. m. 12), sőt annak családjába tartoznék, s így a JAKUBOVICHTól közölt adatokban jelentési vonatkozásban lehetne a név viselője egyik testvérének *Zwmur*, *Zumur* nevével: ez utóbbi ugyanis nemcsak a *szomorú*-hoz kapcsolható (BERRÁR i. m. 14), hanem a *szem* származéka is lehet.

2. A 'Kanne, Krug' jelentésű *kancsó* etimológiájának megállapítása szempontjából kár, hogy a *Kanchou*, *Kancho* személynév hovatarozását végül is aligha lehet eldönteni. BEKE (Nyr. LVIII, 143) szófejtése szerint a *kancsó* a R., N. *kán*-ból alakult

-csó kicsinyítő képzőbokkal. A *kán* 'kanna' első jelentkezése MA. 1611.: „*Kán* : „Cantharus, vide *Kanna*”, a *kancsó* pedig már valamivel korábban — CAL. 125 — feltűnik. Ez a BEKE-féle szófejtésnek nem kedvező kronológiai viszony kétszázhatvan esztendőnyi különbséggé növekednék a vélt származék korábbi volta javára, ha az idézett női név a *kancsó* 'Kanne, Krug' szóval volna azonos; ekkora időbeli távolság a bőven nyelvemlékes korban pedig, azt mondhatjuk, már akadálya volna a származtatásnak.

Hagyjuk most figyelmen kívül a kétséges *Kanchou*, *Kancho* személynevet. BEKE szófejtése ekkor sem teljesen megnyugtató. Nem az a fő nehézség, hogy sem a *kán*-nak **kan* változatát, sem a *kancsó*-nak **káncsó* változatát nem lehet kimutatni, mivel a *kán* : > *kancsó* alakviszonyt a *Pál* : > *Palkó*, *János* : > *Jancsó* stb. párok igazolhatnák. Inkább az a fő nehézség, hogy a *kán* erdélyi, különösképpen székely és hétfalusi csángó nyelvjárási szó (MTsz., ÚMTsz.); valószínűleg erdélyi szász eredetű (vö. erdélyi északi szász *kon* 'kanna': KRAUSS, Wörterbuch der nordsiebenbürgischen Handwerkssprachen. Siegburg, 1957. 458; vö. még német R., N. *kan*, *kann* 'kanna': GRIMM, Deutsches Wörterbuch V, 164 szövegidezetekben; ~ ném. *Kanne* 'kanna'). Ezzel szemben a *kancsó* az egész magyar nyelvterületen él (MTsz., ÚMTsz.). — A *kancsó*-nak igen bizonytalan, csak a csagatájából és csak egyetlen forrásból idézett adatesoportha támaszkodó török etimológiája (VÁMBÉRY: NyK. VIII, 122, 157; MUNKÁCSI: KSz. VI, 377, XV, 346; GOMBÓCZ; BTLw. 89, 148; — vö.: SzófSz.; BÁRCZI: MNy. XXXIX, 294, XLVI, 223) mellé állítva BEKÉET, mégis nehéz teljesen szakítani az utóbbival. Megoldásként talán az is szóba jöhetne, hogy a *kancsó* a *kanná*-ból alakult csonkítással és kicsinyítő képzéssel (a -csó képzőbokra vö. D. BARTHA, Szóképz. 116); maga a kicsinyítés a *kancsó* fogalmát illetően — becéző jelleggel — jelentésánál is magyarázható (vö. BEKE: i. h.). Ez a magyarázat nem ütköznék sem szótörténeti, sem szóföldrajzi akadályba; alaki szempontból pedig valamelyes támasztékot nyújthat az *Anna* : > *Ancsó* (vö. D. BARTHA: i. h.) analógiája. De a *kancsó* eredetének kérdése ezután sem tekinthető megnyugtatóan tisztázottnak.

Kámpol és hámpol. A dunántúli N. *kámpol*, *kámpul*, *kámbul* 'arcfintorgatással, nyelvöltögetéssel csúfol' (MTsz.), *kámpál* 'gúnyol' (ÚMTsz.) LUMTZER (NyK. XXVIII, 126) és MELICH (AkNyÉrt. XVII, 4. sz. 8) megállapítása szerint (vö. még LUMTZER — MELICH, DOLw. 145) egy a középnyémetből a bajor-osztrákba került német nyelvjárási szó átvétele; vö. bajor-osztrák *kámpln* 'összeszid; megver' (SCHMELLER, Bayerisches Wörterbuch I, 1251), bécsi német *kampeln* 'megfedd, rendreutasít' (HÜGEL, Der Wiener Dialekt. Lexikon der Wiener Volkssprache. Wien. Pest. Leipzig. 1873. 87); vö. még sziléziai német N. *kampeln* 'tréfásan kötekedik, ingerkedik, évődik' (MITZKA, Schlesisches Wörterbuch. Berlin, 1964—5. II, 612 *kampeln*¹ alatt). BÁRCZI (MNy. XLIV, 85) igen valószínűnek tartja ezt az egyeztetést, és így ír: „Aligha választható el azonban ettől [a m. N. *kámpol* igétől] az erdélyi *hámpol* 'gyaláz, szid, lehorc' szó, mely Faludinál is ugyancsak megtalálható (NySz.); a két szó összefüggése azonban homályos, alkalmasint két külön átvételről van szó” (i. h.).

A BARÓTI SZABÓ DÁVIDnál 'gúnyol, csúfol, kinevet' jelentéssel mutatkozó (1784.: 30, 34), Erdélyben 'gyaláz, szid, fedd' jelentésben élő N. *hámpol* (MTsz.) német előzményét keresve a következő lehetőségeket találjuk. 1. Átvétele ennek: erdélyi szász *hampo* 'együgyű fráter, tökfilkó' (KISCH, Vergleichendes Wörterbuch der Nösner [siebenbürgischen] und moselfränkisch-luxemburgischen Mundart... Hermannstadt, 1905. 101); ~ moseli, rajnai frank *hampol* 'ua.' (uo.) ~ felsőnémet *hampel* 'ua.' (GRIMM, Deutsches Wörterbuch IV/2, 321); gyakori szitokszó. A magyar *hámpol* eredeti jelentése eszerint 'tökfilkónak nevez, lehülyéz' lehetett: ez hidalná át a német főnév jelentése és

a magyar ige adatolt jelentései közötti különbséget. 2. Átvétele lehetne még egy ki nem mutatott, esetleg föltehető erdélyi szász igének, melynek más német nyelvjárásbeli változata volna a sziléziai német *hampeln* 'veszekedik; alkudozik' (MITZKA i. m. I, 482). Ez egyébként etimológiailag összefügghet az első egybevetésben szereplő német szóval.

KUBÍNYI LÁSZLÓ

Kukrejt. 1. Ennek a növénynévből származott ételnevezésnek az eredetét vizsgáltam folyóiratunkban (MNY. LXII, 335–9), éppen akkor vetve fel a kérdést, amikor kiváló nyelvvizsgálónk, PROHÁSZKA JÁNOS érdeklődését is felkeltette (i. h. 333–5). A nagyközönség nyelvünk iránti figyelő érdeklődésére vall, hogy a Magyar Nemzet hasábjain megjelent ismertetést egyre-másra követték a hozzászólások, adatközlések.

A rendelkezésemre állt művelődéstörténeti adatok nyomán a Mercurialis annua L. 'hashajtó szélfű' és a gyógyhatásaiban vele egyező Mercurialis perennis L. 'erdei szélfű' nevű növények német *Kuhkraut* nevében láttam *kukrejt* szavunk eredetét.

2. Most jutottam hozzá MARZELL HENRIK „Wörterbuch der deutschen Pflanzenamen” című kitűnő munkájának Lipcsében 1965-ben megjelent 21. füzetéhez (Mentha – Migella), amelynek bőséges adattára véglegesíti feltevésemet. — A következő német neveket közli (III, 180):

„a.) *Kuhkraut*. 1591: *Kühkraut* (TABERNAEMONTANUS, JAC. THEOD., New Kreuterbuch. Das erste Buch Frankf. a. M. 1588. — Das ander Theyl . . . durch Nicol. Braun. Uo. 1591. 254). 1777: *ua*. (MATTUSCHKA, HEINR. GOTTFR. Graf v., Flora Silesiaca stb. Breslau u. Leipzig. II, 400). 1906: *Ko(u)kraut* (Wb. der luxemburgischen Mundart. Luxemburg. 236).

b.) *Kuhwurtz*. X. és XII. sz.: *cuowurz, cūwrc* 'Mercurialis' (BJÖRKMANN, ERIK, Die Pflanzennamen der althochdeutschen Glossen. In: Zeitschr. f. deutsche Wortforschung. Straßburg, II [1902.], 202–233, III [1902.], 263–307, VI [1904–05.], 174–198. ahd. Gl. 5, 42, 20; 5, 38, 13). 1519: *Küwurtz* (PHRISIUS (FRIESE), LORENZ, Synonyma und gerecht vßlegung der wörter so man dan in der artzny allen krütern . . . zu schreiben ist. Straßburg. 33v). 1532: *ua*. (BRUNFELS, OTHO, Contrafayt Kreuterbuch nach rechter vollkommener art vnnd beschreibungen der Alten beszt berumpten ärztzt vormalis in Teutscher sprach der maszen nye gesehen noch im Truck ausgangen. Straßburg. 315). 1534: *Kuhevurtz* (CORDUS, EURICIUS, Botanologicon. Coloniae. 105). 1543: *Küwurtz* (FUCHS, LEONHART, New Kreutterbuch . . . Basel. 180). 1579: *Kürwurtz* [*Küe-*] (SEBIZIUS, MELCHIOR, Siben Bücher von den Feldbau . . . Etwann von Carolo Stephano u. Joh. Siebhalte . . . frantzösisch beschrieben. Straßburg. 58). 1673: *Kühwurz*. (PANCIVIUS, THOMAS, Herbarium oder Kräuter- und Gewächs-Buch . . . verbessert durch Barth. Zornn. Cölnn an der Spree. 259). 1777: *ua*. (MATTUSCHKA i. m., i. h.). NEMNICH, P. A., Allgem. Polyglottenlexikon der Naturgeschichte. Hamburg u. Halle. 1794. II, 557. GRIMM, Dwb. V, 2584 [vö. MNY. I, 166–7, ahol V, 2504-re történt hivatkozás].”

MARZELL a növény német nevét HEGI művének (Illustr. Flora v. M.-Europa. I–XIII. k. München, 1906–1931.) ugyanazon helyével (V, 129) magyarázza, mint jómagam (MNY. LXII, 338) tettem.

3. Érdemes azonban figyelembe venni a növény különböző gyógyhatásaira utaló elnevezéseket is, amelyeket MARZELL munkája bőven közöl:

Hashajtó hatásra utal a német *Scheissmelde*, *Scheisskraut*, *Olistierkraut*, *Ruhrkraut*, a svéd *purgaasgräs*, a francia *foirole*, *caque en lit*, a román *trepădătoare* név.

A másik fontos gyógyító hatását a néphit szerint a syphilis ellen fejtette ki egyrészt mert „Für Luetiker wohl deshalb, weil die Saponine wirkungssteigernd bei Quecksilber- und Arsenkuren wirken” (MADAUS, Heilpflanzen 3), másrészt „Die Anwendung gegen Syphilis ist vielleicht darauf zurückzuführen, daß das gegen diese Krankheit gebrauchte Quecksilber bei den alten Chemikern und Ärzten Mercurius hieß und unser Kraut gewissermaßen ein »vegetabilischer Mercurius war.” (MARZELL i. m. 179.) Ez kitűnően magyarázható a MOLLAY KÁROLY szívességéből közölt adat nyomán is (MNY. LXII, 338).

4. Hátra volna annak megállapítása, hogy a *kukrejt* szó hogyan került hozzánk. Mindaddig azonban, amíg a régi magyar növénynevek feldolgozása hiányzik, ilyen tekintetben csak feltevéseink lehetnek.

Amint láttuk, a *Kühkraut* név elsőnek a pfalzi TABERNAEMONTANUS halála (†1590.) után megjelent (1591.) munkájából idézhető. A magyar botanika történetének kiváló kutatója, GOMBOCZ ENDRE TABERNAEMONTANUS munkájának hatását csak gróf Marsigli (1658–1730) működésénél említi. — TABERNAEMONTANUS azonban közismert szerző volt korában, akinek hatása hazánkban is már jóval előbb feltehető. Egyébként is a *kukrejt* szót a XVI. század elejéről ismerjük, — s hozzánk korán, esetleg már a XV. században eljutott —, s talán nem tévedek, ha a XV–XVI. század fordulóján, a XVI. század elején Európán végigsöprő syphilisjárvány elleni védekezés során jutott el, mint olyan gyógynövény, amely az akkor igen kedvelt purgálásra is alkalmas volt.

Mindenesetre további vizsgálatra készített körülmény az, hogy a hazai írásbeliségben a növénynév előbb bukkan fel, mint a németben.

5. Másik hiányossága volt tanulmányomnak, hogy nem tudtam fényt deríteni a NySz.-ban, majd a Nyr. XIX, 470 helyén közölt XVI. század elejéről való *kukrejt* recept leltőhelyére. Ez a rejtély is megoldódott. NAGY ISTVÁN GYÖRGY gépészmérnök leveléből idézem: „A kérdés megfejtése igen egyszerű. A Vasárnapi Újság 1887-től a tízes évek elejéig kétféle kiadásban jelent meg. Az egyik, az Ön által is bizonyára jól ismert, napilap formátumú alapkiadás minden héten, vagyis évfolyamonként 52–53 számban. Volt azonban emellett egy havonként kétszer (tehát évfolyamonként 24 számban) megjelenő kiadás is „Képes Folyóirat — A Vasárnapi Újság füzetekben” címmel és az alapkiadástól eltérő évfolyamszámozással. Ez utóbbi, kisebb formátumú kiadás I. évfolyama az 1887. évi. A Képes Folyóirat — tudomásom szerint — az alapkiadás anyagát közölte, az eredeti szedés áttördelésével. A sajtótörténeti kutatók feladata lenne megvizsgálni, hogy vajon a Vasárnapi Újság teljes anyaga átkerült-e a Képes Folyóiratba, s fordítva, hogy az utóbbi nem közölt-e olyan cikkeket, amelyek az alapkiadásból hiányoznak. Nos, a szóban forgó cikk, amelyre a NySz. (és a Nyr. XIX, 470) hivatkozik, a Képes Folyóirat I. évfolyamának 53. lapján jelent meg. ... Valószínű, hogy a cikk a Vasárnapi Újság 1886. vagy 1887. évi XXXIII., illetőleg XXXIV. kötetében is napvilágot látott. SIMONYI meintségül szolgáljon, hogy a NySz. megjelenése, vagyis a századforduló idején a Vasárnapi Újság mindkét kiadása közismert volt, s az olvasóról feltehető, hogy az adat helyét azonosítani tudja. Ma már a Képes Folyóirat teljesen feledésbe merült. Négy évtizedre visszatekintve legfeljebb egy-két esetre emlékszem, hogy példányait valamelyik antikváriumban láttam. A könyvtárakba a Vasárnapi Újságot járatták, s nem hiszem, hogy a köteles példányokat gyűjtő OSzK. hírlaptárán kívül a Képes Folyóirat évfolyamai másutt megtalálhatók volnának. Feltehető egyébként, hogy a NySz. egyebütt is hivatkozik a Képes Folyóiraatra. Úgy gondolom, hogy az elmondottak szerint ezek a forrásadatok is fellelhetők lesznek.”

NAGY ISTVÁN GYÖRGY köszönettel fogadott tájékoztatása után teljes egészében közlöm a keresett receptet, amelyről az ismeretlen adatközlő (a cikk név nélkül jelent

meg) azt írja, hogy a XVI. század első feléből fennmaradt s kéziratban levő szakácskönyvből idézi:

„*Kukrejt*el tehénhus pecsenye. Az szép tar pecsenyét szépen mosd meg, azt vond föl tiszta nyársra, sózd meg, azt süssd meg, mikor pengig jól sülésében vagyon, vedl ki az tűztűl, verd meg fával, hogy az sója lehulljon, az mely fazékban főzni akarod, bele vagdaljad, hogy az leve el ne mennyen, mert annak az az ízi, annak utánna végy tehénhus levet avagy abállást reá, ha pengig az nem lészen, tiszta vizet tölts reá, tedd az tűzhöz, hadd főjjön, az tajtékját eltisztítsad, mert annak az az abállása, mess vörös hagymát reá, sállját, de meg ne metéllyed az sállját, hanem az mint az levele vagyon, ha meg akarod metélleni is, csak kettő vagy hárma, hogy megismerjék, hogy sállja, fenyő magot is törj belé annyit, hogy meg ne keserítse, ha arányzod, hogy megfő, ecsetezed meg, de meg ne öllyed az eczettel az levet; safránt, borsot, gyömbért vess bele, de avval is módgyával élj, ugy, mint annak az módgya.”

Látható, hogy egy eleddig ismeretlen kézirat forrás anyaga bukkant elő, amely feltehetően ma is lappang, ha el nem vészett. Ez ideig ez a legrészletesebb, legbővebb *kukrejt*-recept, s így méltán érdemel figyelmet.

Kutatóink figyelmébe ajánlom, hogy ugyanezen kéziratból közli még Magyar Baláznak „lével tyúk” receptjét, míg egy másik, a XVI. század végéről való kéziratból „Lúd zöld sásával” és „Bárányczimört mondola-tejjel és rizskásával” nevű ételek leírását.

6. A *kukrejt*-ra vonatkozó megjegyzések teljessége kedvéért megemlítem, hogy HORGER ANTAL szerint szóvégi *t*-je „valószínűleg hanghelyettesítésként került a bajorosztrák nyelvjárások zöngétlen *d*-je helyébe” (MÉSZÖLY, A HB. hangtört. és alakl. 30 jegyz.). REUTER CAMILLO

Magda. 1. A magyar becenevek alakulásmódjait vizsgálva már ezelőtt néhány évvel megfogalmaztam azt a MELICH JÁNOS fejtegetéseire (MNY. X, 105) alapított véleményem, hogy a *Magdácska* becszarmazék *Magda* tőalakja a *Magdaléna* (> *Magdolna*) keresztnévből rövidüléssel alakulhatott (NYÍRK. X, 276). A *Magdolna* névformát tekintetbe véve kétségtelenül jogos annak az alakulási lehetőségének a felvétele is, amely szerint a *Magda* a *Magdolná*-ból *Magd*-alakra rövidült *tő*-a beceképzőjű származéka is lehet (így — a rövidüléssel való alakulás elsőbbségének hangoztatásával — KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, Személyneveink 1500-tól 1800-ig: NytudÉrt. 28. sz. 112; még határozottabban: RÁCZ ENDRE: MNY. LXII, 411—2, LXIII, 193). Minthogy előbb hangoztatott véleményem megfogalmazásakor a két utóbbi helyen kifejtett vélekedést — időrendi okokból — nem ismerhettem (vö. MNY. LXIV, 205—6), most az alábbiakban előadom, mi késztetett annak idején arra, hogy a címszóbeli becejellegű névformát rövidüléssel és nem rövidült tőből képzéssel alakult becszarmazéknak tekintsem.

2. Noha az itt szóban forgó, bibliai női névre vonatkozólag a magyar nyelvterületről már 1141 tájától vannak adataink (BERRÁR JOLÁN: MNY. XLVII, 179), a latin nyelvű szövegekben előforduló egyes korai magyar nyelvű szörványoknak névtörténeti adalékként való kezelésével ajánlatos csínján bánni. Pontosabban, illetőleg egy névpéldára korlátozódóan beszélve: a XII—XIV. századi latin nyelvű szövegekbe ágyazott, gyakori *Magdalena* forma mellett a *Magdalina* névalak nem teljes bizonyossággal tekinthető olyanak, amely e keresztnévnek magyar ajkon való egykorú használatára kétségtelen tanúság. Az egyetlen előfordulásban idézett *Magdalina* alakkal (BERRÁR: i. h.) szemben tehát nem árt a fenntartás kételyével élni. A beceformának minősülő névszörvány-adalékok azonban már — az esetek többségében — kétségtelenül magyar ajkon dívó beceformáknak tekinthetők, és természetesen csak

magyar nyelvi adaléknak tartható a *Magdolna* (1291.) forma is; ez ugyanis a *Magdalena* harmadik nyílt szótagbeli rövid megánhangzójának sorvadásával minden valószínűséggel csak a magyarban alakulhatott.

3. Ha KARÁCSONYnak az itt tárgyalt női keresztnevünkre vonatkozó egybeállítását fellebbezhetetlen bizonyásnak vehetnők, a nála (i. h. 69—70) kizárólagosként adatolt *Magdolna* formát kellene az 1500-tól 1800-ig terjedő régiségbeli időszakaszra nézve egyedül élő formának tekintenünk. KARÁCSONY munkáját azonban az adatolás teljessége szempontjából — túlzottan igényes címe ellenére — nem lehet a tőle vizsgált időszakaszra nézve még csak megközelítőleg sem hiánytalannak venni, hiszen nemcsak hogy természetszerűen korlátozott kiadatlan és kiadott forrásanyaggal dolgozott, de figyelme körén kívül rekedhettek (és rekedtek is kétségtelenül!) az egyes nevekre vonatkozóan jelentős közkeletű adalékok. Így például nem találok hivatkozott egybeállításában az itt szóban forgó név *Magdolna* formájának egykori kizárólagosságát már önmagában is cáfoló, azt a két-három nagyon korai adalékot, amely pedig már ZOLNAI GYULA jóvoltából két helyen is rendelkezésünkre áll. Íme: 1525: „en serethew *magdalnam*”. „Zerelmes *magdalena* azzon” | 1526: „Sentlazar . . . hagyom *magdalnanak* . . .” (ZOLNAI, Nyelveml. 237, 256—7; OklSz. asszony és *Magdolna* al.).

Hogy aztán ez a *Magdalena* forma nem lehetett a régiségbeli névváltozatok között ritka, annak beszédes bizonyítékeként erdélyi névtörténeti gyűjtésemből ezeket a hirtelenjében előszedegetett adalékokat iktathatom ide: 1554: „[A házat] Janosnak myclosnak *magdalnana* [!] Azzonnak attam orok aron” Sárd Kolozs megye | 1570: „*Magdalena* Thakacz gërgh zolgaló leania” Kolozsvár | 1582: „En fylep Janosne *magdalena* aszon” uo. | 1589: „Janos kowaczne *Magdalena* azzonj Deesi” Dés | 1594: „Kerkes Matias magiar fratay lpsaŷ *magdalena* Jobagia” Magyarfráta Kolozs megye | 1597: „nagy andrasne *magdalena* oszonj” Derzs Udvarhelyszék | 1597: „Kadas Andrasne *Magdalena*” Kolozsvár | 1602: „Zep Miklosne *Magdalena* azzony” uo. | 1606: „En Nagj Andrasne Veres *Magdalena*” Udvarhelyszék.

Alig férhet kétség ahhoz, hogy a további forrás-vallatás rendjén a levéltári darabok, az egyházi anyakönyvek, sőt a már kiadott névanyagot tartalmazó egykori emlékek is még fölös számú adalékot szolgáltathatnak egyebek mellett a *Magdalena* névforma hajdani széleskörű elterjedésére nézve is.

4. Addig is, amíg ilyenek előkerülnek, megjegyzendő, hogy az itt tőlem felsorolt *Magdalena* adalékok mellett az erdélyi régiségben ugyancsak nem ritka *Magdaléna* névalak láttán jogosan vélekedhettem és vélekedem a továbbiakban is úgy, hogy a *Magda* becenév természetesebb úton — rövidüléssel — alakultnak fogható fel a *Magdalena* > *Magdalna* névformából, mint ha a névalakulásnak másik, együttes rövidülés (*Magd-*) és képzés útján (-a képzővel) való keletkezésével számolunk. A kifejtettek tekintetbevételével a kizárólagosan rövidüléssel való alakulás helyett tehát magam a továbbiakban — a rövidüléssel való formálódás valószínűségének kiemelt hangsúlyoztatása mellett — a rövidült töből képzés útján való alakulásmódot is számba vehetőknek tartom.

5. Magam a *Magda* névvégi -a elemét már azért is inkább az eredeti tőhöz tartozó elemnek és magát a névformát törövidüléssel keletkezett alaknak tarthattam és tartom, mert hiszen a *Magda* név első előfordulása: 1571. idején, a XVI. században már egész sereg -a végződésű gyakori női nevünk — csak a legközkeletűbbeket említve: *Anna*, *Borbála*, *Dorottya* ~ *Duruttya*, *Éva*, *Fruzsina*, *Ilona*, *Johanna*, *Katerina* ~ *Katalina*, *Klára*, *Krisztina*, *Márta*, *Orsolya*, *Zsuzsanna* — volt, és így ezek a minták természetesebben ösztönözhatték a korabeli névalakító készséget arra, hogy a *Magdalena* ~ *Magdalna* névformából pusztán rövidüléssel teremtsen a — talán ide tartozó — *Magics*, *Magicsa*, *Magita*, meg esetleg más beceforma mellé új *Magda* becealakot, mintsem arra, hogy

az említett női névből előbb *Magd*-tövet vonjon el, és ezt lássa aztán el *-a* bece-képzővel.

6. Jóllehet ilyenformán a *Magda* becealak rövidüléssel való alakulásának lehetőségét a továbbiakban nincs szándékomban egyetlen alakulási módként erőszakolni, nem hallgathatom el azt a vélekedésemet, hogy — különösen a sok erdélyi *Magdalena* adalék láttán — a *Magda* beceforma esetében továbbra is inkább a rövidüléssel, mintsem a rövidülés + képzéssel keletkezés lehetőségét tartom természetesebb és olyan alakulási módnak, amellyel elsősorban ajánlatos számolni.

Erre készítet egyébként az is, hogy a *Magdolna* forma mellett a *Magdaléna* szintén meglehetősen dívhatott a régiségben, sőt dívhatik ma is. Még *J u h á s z G y u l a* is az előbbi névforma helyett a *Magdaléna* névváltozattal él egyik szép Anna-versében (Vigasztalásul). Az, hogy *VARGA KATALIN* (Becéző keresztnéveink 72) annak idején a *Magdolna* mellett a *Magdaléná*-t névváltozatként adattározta, e névforma századunkbeli közkeletű voltára nézve önmagában is éppen elég bizonyíték.

SZABÓ T. ATTILA

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok

Az alábbi adalékok a XVIII. századból és a XIX. század első feléből valók. A Békés megyei Levéltárból idézett adalékok után a MNy. LVII, 486 és LX, 217 közölt rövidítéseken kívül a következőket használom: úrisz. ir. = úriszéki iratok; id. biz., áll. biz., védbiz. ir. = Békés megyei ideiglenes, állandó és védbizottmányi iratok; Mgy. árv., kárbr., szolg., végr. ir. = magyargyulai árvagyami, kárbecslési, szolgafogadási és végrendeleti iratok. B. = Békés, Cs. = Békéscsaba, Gyo. = Gyoma, Or. = Orosháza, Ö. = Öcsöd. — Az egyes községek idézése: B. 8: 4 = Békés 8. csomó 4. sz. irat, illetőleg 4. lap. — Az Országos Levéltár Harruckern-irataiból (P. 418) közölt adalékok jelzése: OL. P. 418. U. [csomó] 4. [szám].

a b l a k f é l 1804: GÁLDI, Szótir. 286. — 1787: „6. új *ablak feleket* ... készített” (k. ir. 3354).

a b r a k o s t a r i s z n y a 1767: NySz. — 1735: „két *abrakos Tarisznnya*” (k. ir. 65—9).

a d o m á s z 'gyémánt'; vö. „*adamas newo kw*” 1530: EtSz. — 1785: „[Elloptak] 2. darab sárga *Adomászt*” (B. 9: 40).

á g a s 'oszlop a házban' 1546: OklSz. — 1716: „*furja meg az ágast meg gyógyul*” (t. ir. 7) | 1716: „a mester gerenda alatt való *ágast* fúrja meg” (uo.).

á g y 'alom'. — 1785: „kötelessége a Csödörösnek lovak *ágyát* és Ganáját ki hányni” (B. 8: 4).

á g y a z á s 'almozás'. — 1785: „Mig a Csödörök alatt az estvéli *ágyazás* vagyon” (B. 8: 4).

á j ó s 'bizonyos alakú bevágással jegyzett' 1686: OklSz.; alakv.: *ájas* 'fecske-farkú, ami fecskefarkok módjára nyitva van' 1863: MTsz. — 1786: „az [tehén] jobb füle *ájas*” (B. 9: 136) | 1787: „[A tehénnek] mind a két füle *ájos*” (Fgy. 37: 67) | 1788: „a bal füle hegye *ájos*” (k. ir. 826) | 1819: „süldő, a jobb füléből *ályossan* ki van véve” (Mb. 25: 47) | 1825: *ájós* l. *k i l i n c s e s* a. | 1837: „birka ... a bal füle *ájos*” (Mgy. 116: 78).

aktái 'viselt dolgai'. — 1724: „ezen fellyebb említett Jakabb Miska [a boszorkánysággal vádolt] Kós Andrásnénak igen sok *aktáit* látta” (OL. P. 418. U. 4).

alatt '(a folyópart) mellett, tövében'. — 1792: „a *Körös alatt* jöttében Öszve találkozott Sánta Mihállyal” (OL. P. 418. U. 88).

aljas 'mélyebb fekvésű' 1753: TESz. — 1770: „Mind egy harmad része kaszá-lóinknak, a mely . . . az *allyasabb* helyen vagyon, a viznek káros áradása alá . . . vagyon vetve” (OL. P. 418. S. 178) | 1770: „[Kaszáló rétjeink a] Gyomai és Egei határnak *allyasain* vannak” (uo.).

állatoskert 'állatkert' 1838: Tzs. — 1786: „Az Fölséges Urunk Schönbrumi *Állatos kertjében*” (B. 9: 170).

alulról 1838: Tzs. — 1770 és 1787: l. *felülről* a. | 1786: l. *kilincses* a.

aluszékonyos 'kissé aluszékony'. — 1788: „az jo, s alkalmas időt, az említett *Naturálénak aluszékonyos* administratiojával [beszolgáltatásával] . . . el mulasztotta Szolga Biro Uram” (k. ir. 4582).

amidőn. — 1724: „a *mi időn* már a Tüzelist el vigeztük volna, . . . bé jött” (OL. P. 418. U. 4).

anyányi; alakv.: *annyánnyi* 1777: TESz. — 1784: „minden *Annyánnyi* darab Marhának adhatni, egy marok sót nyalni” (k. ir. 234).

aprólékosmarha 'baromfi'. — 1735: „Házj *aprólékos marháimat* [levágták]” (k. ir. 65–10).

apromarha 'ua.' 1797: MNy. LV, 546. — 1756: „az *apró marhát* [is így] szokta karomlani” (úrisz. ir.).

apszec. — Vö. *opszec*.

aranyázó; vö. *aranyászó* 'ua.' 1708: EtSz. — 1786: „ide nem ertvén az ollyatin aranyokat, melyek . . . a vizekben *aranyázok* által öszve szedetnek” (k. ir. 139).

aranybraszletta 'arany karperec'. — 1842: „Egy *arany braszletta* . . . arany máslival” (Mgy. 117: 216). — Vö. *braszlett, proszlét*.

[*árestál* XVIII. sz. e.: NySz.] *leárestál* 'lefoglal, zár alá helyez'; alakv.: *leáristál* 1831: GÁLDI, Szótír. 407. — 1721: „a Biro a több jószágokat *le arestáltatta*” (t. ir. 6) | 1776: „a lovak Kötegyánban *le áristáltattak*” (OL. P. 418. U. 97).

megárestál 1622: TESz.; alakv.: *megáristál* 1772: NySz. — 1. 'lefoglal, zár alá helyez' 1717: „midőn már migrálnának, referállyák hogy Jo Uram kld marháit *meg árestáltatta*” (k. jk. 160) | 1735: „[A szeghalmi] lakosoknak marháit . . . kapitány Vr ell hajtotta vagyis *megh arestálta*” (k. ir. 64). — 2. 'letartóztat' 1786: „azonnal *meg áristálván* leg első Magistratualis kézhez által küldeni [tartoznak]” (Fgy. 32: 44).

leárestáltat 'zár alá helyeztet'. — 1780: „A . . . pénzbéli Restantiát pedig addig *le árestáltatták*” (k. ir. 37).

árestáns 'fogva levő, fogoly' 1865: BABOS. — 1786: „Ns Dalton Regimentye béli *Arestáns Katona*” (B. 9: 235).

aristomoz 'börtönbe vet'. — 1780: „márhák lopásáért *aristomoztatott*” (k. ir. 17/1781).

árongyökér 1783: EtSz. — 1804: „Veszei Erdőn Áron *Gyökerett* ástam” (Mgy. ir. ápr. 18.).

artilléria 'tüzérség'; alakv.: *arteria* 1712: EtSz. — 1718: „Hadi *Artig-lériabéli* rendben vett Tiszteknek” (k. jk. I, 341).

artillerista 'tüzér' 1865: BABOS. — 1789: „a Pattantyúsok (*Artilleristák*)” (k. ir. 2249) | 1851: „Urai János *ártilérista*” (Mgy. 120: 50).

áskálódik 1757: MNy. XL, 245. — 1756: „a kik *áskálódnak* utánnam [Isten] büntesse meg” (úrisz. ir.).

asztalkendő 1838: Tzs. — 1795: „2. Tuczet *Asztal kendő*” (OL. P. 418. U. 93).

atilla 1838: Tzs. — 1835: „visel fekete *Attilát*” (Cs. 137. cs.) | 1851: „[A huszár] Elvitt magával . . . l. *átillát*” (Mgy. 120: 95). — Női ruhadarab is: 1865: „egy női posztó *átilla*” (Or. 23. cs).

atilladolmány; alakv.: *átilladolmány* 1867: CzF. *magyarka* a., de: *Atilla-mente* 1817: NyÚSz. — 1829: „visel kerek kalapot, és *Atilla dolmányt*” (Mgy. 114: 10) | 1836: „Ruházatja *Tsinos atilla dolmány*” (Mgy. 115: 235) | 1842: „*Atilla dolmány*” (Mgy. 117: 226).

auditor 'hadbíró' 1741: Hadi art. 25. — 1773: „*Auditor* Úrhoz” (k. ir. 186).

aufslóg 'hajtóka'. — 1773: „Németh ruhában, melynek az *Aufslagja*, mintegy Tenyéрни zöld bársony” (k. ir. 149) | 1784: „hamu színű fekete *aufsloggal* arany keskeny paszmántal körül kerített *kiriaja*” (Fgy. 30: 53).

aufslógos 'hajtókás'. — 1775: „zöld *aufslógos* haczikája [volt]” (Fgy. 27/1: 63).

austriga 'osztigma' 1742: Kniezsa, SzJsz. 700. — 1786: l. *misedli* a. | 1786: „*Ausztriga*” (Or. 490: 29).

azóta; alakv.: *azúte* 1874: MTsz. — 1787: „el-szökött, s az úte nem is láttatott” (k. ir. 2358) | 1788: „az úte semmi hére nem hallatik” (k. ir. 2326).

bajszika 'bajuszka'. — 1780: „az *Bajszikája* fekete” (k. ir. 147).

bajuszatlan; alakv.: *bajszatlan* 1782: MNy. LVII, 486. — 1762: „Szakalatlan és *Bajuszatlan*” (k. ir. 85).

[*bakalló* 'bojt, cafrang, csüngődís' 1831: EtSz. *bakló* a.] *bakallós*. — 1785: „hoszú *bakallos* Öreg szürben . . . ugrott el” (k. ir. 131).

bakenpart 'oldalszakáll, pofaszakáll'; alakv.: *bakonbart* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1815: „fekete . . . *bakenpartú*” (Mb. 24: 340) | 1816: „gesztenye szín szemöldökű és *bakkenbartú*” (Fgy. 57: 39) | 1830: „nagy fekete . . . *bákenpartja* [van]” (k. ir. 543) | 1830 k.: „kitsin bajuszú és *Bakkenportu*” (Fgy. 62: 9) | 1831: „*bakkenpartja* . . . szökés” (Mb. 25: 651) | 1831: „se bajussza se *bakonbartja*” (Mb. 25: 659) | 1839: „kis *bakonpartu*” (Mgy. 116: 459). — Vö. *pakompart*.

bakenpartos 'pofaszakállas'. — 1815: „gesztenye szín hajú, bajuszos és *bakkenbartos*” (Mb. 24: 303) | 1830 k.: „bajuszos és *bakkenportos*” (Fgy. 62: 9) | 1831: „fekete hajú *bakonbartos*” (Mb. 25: 655). — Vö. *pakompartos*.

bakter — Vö. *fabakter*, *vakter*.

balacska; vö. „*balog* körmű ló” 1691: OklSz.; „*balogos* ['befelé álló'] körmű ló” 1885: MTsz. — 1773: „az [ló] körme egy kevéssé *balacska*” (Fgy. 28: 11).

baldachinum 1796: TESz. — 1788: „Egy nagy ezüsttel ki-varott *Baldachinum*” (k. ir. 1507).

bankírozó fn. 'bankár'; vö. *bankér* 'ua.' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1786: „Lugdunum [Lion] Várossában Z. és S. nevű *Bankirozokat* meg loptak” (B. 8: 117) | 1786: „[a] *Bankerozokat* meglopták” (B. 9: 116).

banknót 'bankjegy'. — 1844: „hamis *pangnót* készítésével vádolt T. L.” (Mgy. 118: 2).

banknóta 'ua.' 1823: EtSz. l. *bankó* a. — 1821: „egy 10 Rfos *Banknotta*” (Fgy. 58: 81) | 1829: „a *Banknótáknak* újakkal leendő fel tserélésére” (Mgy. 113: 141).

1. *bankó* 'bank' 1721: Nyr. LXXXVIII, 206; vö. „*Bankó* tárnak hívatála” 1806: SZIRMAI, Magy.; „*bankó* 'feneratio publica' 1809: SIMAI, VégtSz. — 1771: „hogya valakinek sok pénze vagyon és nem tudná hova tenni, tehát felséges asszonyunk *bankójába* tegye” (Ö. 28: 24) | 1787: „eddig a Betsi *bankó*, a nyereségeknek bizonyos ki fizetése végett kezes volt” (Fgy. 37: 65).

2. *bankó* 'bankjegy, papírpénz' 1803: TESz. — 1799: „senki a Póstán, pénzt v. *Bancót* ne küldjön” (Fgy. 47: 33) | 1801: „Vasarhelyen egy 100 ftos *Banco* talaltatott”

(Or. 497: 75) | 1802: „fejér és arany pénzel való fell váltásra adott *bankó*” (Mgy. 1: 35) | 1819: „a Váltó Czeduláknak . . . rongyos *Bancokkal* való fel cserélésiről” (Mb. 25: 69). — Vö. *feketebankó*, *óbankó*.

bankócédula 1781: TESz. — 1785: „*Bankó Czedula*” (k. ir. 786. mell. 3 és 4) | 1786: „mint egy ezer forintra való arany pénzt *Banco tzedulával* együtt magával el vitt” (k. ir. 2131) | 1787: „50. forintos és több kisebb *Banko czedulák*” (k. ir. 1711).

bankókassa 'bank'. — 1798: „a Bétsi *Banco Cassában* pénzek fognak [betétként] kölcsön bé vétetni” (Or. 496: 27) | 1801: „ki köttvén [kivévén] ebből a Bétsi *Banco cassat*” (Or. 497: 80).

bankópénz 'bankjegyekben levő pénz'. — 1815: „*Banko Pénzben* való Veszteség” (Ngy. 2: 13) | 1816: „275 f *Banco pénzét* . . . el lopván” (O. 70: 7) | 1852: „*bankó pénz* 1500 ft” (Ngy. 16: 256).

batiszt 1763: MNy. LX, 219; alakv.: *batiz* 1787: TESz., *batiz* 1854: uo., *battiszt* 1869: uo. — 1772: „két vég fehér *batíz*” (Fgy. 27: 100) | 1775: „Tizen hat réf *batíz*” (Fgy. 27/1: 66) | 1785: „*batist*” l. *mandzsetta* a. | 1786: „fél róf *Battiszt*” (k. ir. 1820) | 1786: „1. pár *batisz* taszli” (uo.) | 1786: „Egy *patistból* való keszkenő” (Gyo. 16: 18) | 1789: „Firfi Ümög . . . *battist* Táczlira és *Sapodlira*” (k. ir. 1587) | 1837: „valódi *battiszt* zsebkendők” (Cs. 138. cs.).

batisztgyölcs; alakv.: *batizgyölcs* 1838: Tzs. — 1784: „Egy Darab *Batiz Gyólt*” (Fgy. 30: 55).

becstelen; alakv.: *bestelen* Nyr. LXXXVI, 443–7. — 1757: „karomkodással, *bestelen* szókkal . . . illette” (úrisz. ir.) | 1787: „több *böstelen* szokkal is illette é?” (k. ir. 423. 53. l.) | 1813: „hivatalának *bestelen* elvesztése” (Mgy. 110: 45).

becstelenít 'sérteget, gyaláz'; alakv.: *bestelenít* 1723: NySz. — 1803: „goromba beszédekkel *bestelenítette* itt a Város Hazában a Birákat” (Mgy. 1: 161).

megbecstelenít 'megszid, meggyaláz'. — 1793: „a Birákat meg *beste-*
lenítette” (Ngy. 5: 233) | 1801: „ez az Aszszony az ítélet tételeket a Birák Uraknak illetlen mondásokkal meg míveltette s *böstelenítette*” (Mgy. 1: 1).

becstelenítés; alakv.: *bestelenítés* 1803: MNy. LX, 219. — 1802: „ötet Tüz égetéssel fenyegette és illetlen *böstelenítéssel* mocskolta” (Mgy. 1: 69).

megbecstelenítés 'durva sértés'. — 1832: „ezen *megbestelenítésért* adandó elégtételtől könyörög” (Mgy. 5: 4).

bika 'szerető'; vö. *bika* 'fajtalan ember' 1808: TESz. — 1739: „az Aszony a Gyermekeket köteles Pistára akarná vétetni, . . . köteles Pista pedig nem akarja elvenni, mert azt mondja, hogy nem csak *éő* volt volna a *Bikája*, hanem más is” (OL. P. 418. U. 42) | 1739: „azt mondotta, hogy nemcsak *éő* volna ott a *Bika*, hanem más is” (uo.).

bikász 'a bika gondozója' é. n.: NySz. — 1829: „Nátzi János Városunk volt *Bikássza*” (Mgy. jk. 31).

bilét 1790: TESz. — 'Vámjegy, vámcédula' 1829: „ha . . . *bilétet* váltani nem akarna” (Mgy. 113: 142).

bimbószarvú. — 1841: „*bimbó szarvú* [ökör]” (Mgy. 117: 37) | 1849: „egy szőke *bimbó szarvú* [ökör]” (Mgy. 119: 142).

bíztomban 1770: MNy. LX, 220. — 1740: „Attyámnak s Battyámnak ismerősse volt és azon *bíztomban* mentem oda” (OL. P. 418. U. 45).

bocskorpénz (a pásttor járandóságában). — 1811: „*Botskor pénz*, egy számostul 4 xr.” (Mgy. szolg. 11) | 1813: „minden 4. Bornyútól 1. véka Buza, . . . és *Botskor pénz* 1 xr.” (uo. 32).

[*bodorít* 1792: EtSz.] *felbodorít* 1838: Tzs. — 1785: „fekete . . . bajuszú, a mellyet *fel bodorítván* gömbölün hordozza” (k. ir. 755) | 1785: „az haját rövid czoftban hordja, néha *fel bodorítva*” (Fgy. 31: 23).

[*bodorka* 'Trifolium pratense' 1913: EtSz.] *bodorkafű*. — 1774: „A Lohere vagj *bodorka fű* szaporitassék” (Fgy. 27/1: 20).

bojár 'román nemes' 1825: Kniezsa, SzlJsz. — 1788: „a *Bojárok*... Moldvában, és Oláh országban” (k. ir. 1989).

[*bojtárkodik* 1807: MÁRTON; alakv.: *bujtárkodik* 1756: NyÚSz.] *bojtárkodó*. — 1777: „a Fülöp szállási allsögi gulya mellet *bojtárkodó*... legény” (k. ir. 117).

bojtorjány 'kötekedő, másokba belekötő'; vö. *bojtorkodik*, *bojtólódzik* MNy. LX, 221. — 1788: „Másik görög Koszta Mihály nevezetű... itt is egész *bojtorjány*, szüntelen mindenekkel [mindenkivel] *öszönködik*” (k. ir. 264).

boka 'csukló' 1571: TESz. — 1770: „kezeit... *bokában* hátra köttette” (t. ir. 1/1769–47).

bókony (vízimalnár-mesterszó) 1770: TESz.; alakv.: *burkony* 1825: uo. — 1766: „*Tárhajóbúl a burkon* ki törtt. *Hajó farábúl a burkon* hasonló képpen óda vagyon” (k. ir. 166).

borjúszájú ing 'bő, lobogós ujjú ing' 1862: CzF. — 1846: 1. *füstös ing* a.

bornyász 'borjúpásztor' 1838: MTsz. — 1833: „*Bornyásznak*... meg fogadodván” (Mgy. szolg. 98).

borogat mai jel. 1796: Pais-Eml. 588. — 1770: „el készítvén néki szappanos pálínkát, azzal szüntelen mosta, és *borogatta* [a sebet]” (t. ir. 1/1769–18).

borseprőcibere. — 1795: „a *Bor seprü Tziberével* igen sok jó hasznot tehetnek magoknak az Betegek” (Orosháza 495: 39).

bödönke. — Vö. *fabödönke*.

börplundra. — Vö. *plundra*.

braszlett 'karperec'. — 1786: „Két kézre való *Brassalet*” (Gyo. 16: 3) | 1837: „*Bracelet*, egyszerű arany karikából” (Cs. 138. cs.).

braszletta 'karperec'. — Vö. *aranybraszletta*.

brokát. — Vö. *prokát*.

bronz 1808: TESz. — 1785: „aranyozott *Bronze* nevezetű munkák” (Or. 489: 39).

bronzírozott. — 1833: „Egy *bronzírozott kard*” (Fgy. 62: 50) | 1835: „*bronzírozott Tsat*” (Cs. 137. cs.).

brosíroz 'virágosan sző'. — Vö. *prozíroz*.

brusztflek 'pruszlik'; alakv.: *broosztflik* 1669: Kniezsa, SzlJsz. — 1789: „pamukos melyre valót (*Brusztflek*)... visel” (k. ir. 1587) | 1789: „a mellén váltóztatva visel kék, és fehér csikos ellenzöt (*Brusztflek*)” (uo.). — Vö. *prusztflekli*, *pruszlik*.

buba 'mézesbáb'; vö. *buba* 'báb, baba' 1807: MÁRTON. — 1817: „2 darab xros [krajcáros] *Buba*. 1 darab potrás [polturás] *Buba*. 1. darab garasos *Buba*” (Mgy. 161).

bucsák 'csákány'. — 1853: „két kapa, egy *bucsák*, 1 fejsze” (Mgy. árv. 343).

buga 'hibás (összehajló, csonka vagy apró) szarvú' 1825: EtSz. — 1789: „5 fű *buga* Tehén” (k. ir. 2706) | 1797: „Kék *buga* 6 tod fű tehén” (Szentandrás 1. cs.) | 1807: „Egy kékes... úszó fent álló öszve fordult szarvú *buga*” (Mgy. 108: 3) | 1809: „Egy szőke *buga* [ökör]” (Mgy. 108: 131).

buga szarvú 'ua.'. — 1785: „Egy *buga szarvú*, szőke szőrű Tehén” (k. ir. 1028) | 1833: „fenn álló *buga szarvú* [ökör]” (Fgy. 62: 53).

bugás szarvú 'kissé buga szarvú'. — 1844: „*bugás szarvú*... tinó” (Mgy. 117: 381).

[*bujdoklik* 1616: NySz.] *bujdoklóban van*. — 1788: „ez előtt

hat esztendővel... el szökött, azolta *bujdoklóba van*” (k. ir. 2247) | 1831: „feleségét elhagyván, ... maga *bujdoklóba vagyon*” (Ngy. 3: 66).

bukkánó 'kikapott gödör az úton' XX. sz. e.: EtSz. — 1809: „[Az országúton] a Gödrök és *Bukkanók* bé töltsenek” (Mgy. 108: 95) | 1809: „a nagy gödröket es *bukkanókat* bé foldellyék” (uo. 96).

bunkós orrú. — 1785: „*bunkós orrú*” (k. ir. 494) | 1832: „idomtalan *bunkós* rövid *órrú*” (Mgy. 114: 368.).

burkuskék 'a poroszoknál divatos kék'. — 1769: „mentéje *Burgus kék* színü” (Fgy. 27: 14).

burnyasz 'borzas'; vö. a német szövegben: „gekraußter Haare” 1789: k. ir. 870. — 1789: „*burnyasz* hajú” (uo.).

búbájós; alakv.: *búbájós* (l. alább); vö. *búvájós* 1882: MTsz. — 1776: „eleget hallotta, hogy a kérdésben lévő személy oly *búbályos* tudományú volna” (t. ir. 17) | 1776: „semmi *búbályos* tudományát nem tapasztalta” (uo.).

bünkő 'bunkó'. — 1792: „[látott] egy jó járomszeg forma *bünkőjű* botot” (OL. P. 418. U. 88).

cédulaház 1862: CzF. — 1777: „a *Cedula* háznál *Czédulát* is adtak” (k. ir. 72).

[*céduláz* 1862: CzF.] *kicéduláz* 1862: uo. — 'Cédulával, palétával ellát 1837: „a restánsok [köz munkával hátralékosok] rendessen *ki cédulázva*, rendelődjenek egy eskütt ember felvigyázata alatt a munka helyére” (Mgy. 116: 176).

cerhók 'Zwerchhacke' (asztalosszerszám). — 1830: „Egy *Czerhók*” (Mgy. ár. 301).

cigányos 1785: TESz. — 1786: „Magyarúl *Czigányosan* beszél” (Fgy. 33: 4) | 1801: „*czigányos* barnás ábrázatú” (Ngy. 12: 16).

cilinder 'pintes borospalack' 1825: TESz. — 1832: „Egy *Czilinder* 1 1/2 ittész üveg” (Mgy. ár. 316).

cilinderóra. — 1842: „Egy kisebb aszonyi *óra* *czilinder* arany lántzal” (Mgy. 117: 216) | 1843: „el lopott ... l asszonyi *cilinder* arany *órát*” (uo. 340) | 1844: „ezüst *cilinder óra*” (k. ir. 1442) | 1849: „elrablottak ... egy arany *Czilinder* 4. köre járó repetir *Zsebórá*t” (Mgy. 119: 149). — Vö. *Cylinderuhr* 'mit an einem hohlen Cylinder befestigter Spiralfeder' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

címer 'címervas'. — 1795: „szántó vas, hozzá való *Czimerivel* együt” (Csaba 125. cs.) | 1797: „el loptam sok szerszámait, u: m: ... szántó vasat *cimerestül*, esztékét, derék szeget” (Ö. 22. cs.) | 1815: „l. törtt Eke lapos vassal, Csoroslyával, *czimerrel* együtt” (Mgy. ár. 111).

címermánlegény 'ácslegény'. — 1786: „Bojkó László nevezetű Rhona-széki *Czimerman Legény*” (B. 8: 67) | 1786: „Bizonyos ... *Czimermán Legény*” (k. ir. 72) | 1786: „*Czimermán Legény*” (B. 9: 54).

címervas 1840: MTsz. — 1786: „Egy közönséges *Czimer vas*” (k. ir. 1820) | 1786: „Egy új eke, *czimér vassal*, taligával, egy hátulsó Tézslával, ösztökével” (uo.).

cipellős fn. 'cipész'; vö. *cipellősvarga* 'ua.' 1862: CzF. — 1794: „K. J. *czipellős* [,] H. M. Takáts mester emberek” (t. ir. 43).

cipők. — Vö. *püccők*.

cívís 'debreceni polgárember' 1766: MNy. LX, 222. — 1783: „magokat az Ó Aradi *civisekkel* öszve kapcsolják” (Fgy. 30: 14) | 1798: „Sza th m á r -né meti Várossa érdemes *Civissének*, Domokos András ó Klmének” (Gyo. 11. cs.).

cölöp 1651: NySz.; alakv.: *cülöp* 1904: EtSz. — 1788: „[A híd] *Czülöpjei* jelen létemben kezdődtek le verődni” (k. ir. 1248).

cővekszarvú. — 1788: „Egy öreg *Czövek szarvú* ... Bika” (Fgy. 38: 32)

1788: „Szöke vastag *Czövek s.arvu* [tinó]” (B. 12: 33) | 1791: „vastag, *tzövek szarvú* [üszö]” (úrisz. ir.).

cukorborsó 1838: Tzs. — 1788: „*Czukur borsó*” (Fgy. 39: 3).

cukpont; alakv. *cukpánt* 'a kocsivánkost és a tengelytokot összetartó vas' XX. sz. e.: EtSz. — 1765: „Derék szegh melyet foglaló karikáért vulgo *Czuhpont* kovács vasából [készítve] xr. 20” (k. ir. 72/1766) | 1847: „2 *Czúk pántot* fel kötöttem” (B. 7. cs.) | 1847: „A kis görbe paraszt kocsihoz a hátulsó tengejre 1 új *tzúk pántot* tsináltam” (uo.).

culág 'pótköltség, pótlék', *tzulag* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1786: „az Föld méréshez alkalmas segítő katonáknak... ráadást vagy is *zulagot* a Hellységek és Földes Uraságok fizetni tartozzanak” (B. 9: 247).

[*cuspájz*; alakv.: *cuspájsz* 1835: KUNOSS, Gyal.] *cuspájzkanál* 'főzelékeskanál'. — 1823: „egy ezüst nagy *Czuspeisz kanál*” (Mb. 25: 334).

cuspájzoskanál 'ua.'. — 1842: „1. kisebb tálaló *tsuszpaizsos kanál*” (Mgy. 117: 216).

cuspájzostál 'főzelékestál'. — 1816: „2. czin *tál*, egyik leveses, a másik *csuszpaizsos*” (Cs. 130. cs.) | 1844: „2 *zuspajzos tál*” (Mgy. árv. 334).

csákvári kolomp; vö. *csákvári* 'nagy kolomp' 1878: MTsz. — 1787: „Az második [lő] setét pej, mellyen... egy kis *csákvári kolomp* volt” (k. ir. 3060).

[*csal*; alakv.: *csól* (l. alább)] *kicsal*. — 1776: „elég pénzt Orvossagra... *ki csólt*” (t. ir. 17).

csalánpatyolat 1838: Tzs. — 1743: „Egy darab *csalány Patyolatot* [lopott]” (t. ir. 9/1747).

csalfás 1786: EtSz. — 1786: „mint hogy *csalfás*, pénzre is szokott jáczani” (k. ir. 901).

csánk 1796: TESz. — 1787: „a két hátolsó Lába *tsánkig*, fehér” (k. ir. 1142) | 1788: „[A tinó] a hatulso *csankjait* egy kevesse öszve veri” (k. ir. 137).

császári béres; vö. *császár bérese* 1717: MNy. LVII, 488. — 1790: „illyetén szolgálatyokat oda hagyó *Császári Béresek*” (Or. 494: 6).

csattogat 1767: NySz. — 'Csapkod' 1748: „éjt szakának idejenn tsak *tsattogtatták* az ajtót” (úrisz. ir.).

[*csattogzik*] *felcsattogzik* 'felpattogzik' XIX. sz. v.: MTsz. — 1756: „be kötés után a husa egészen *felcsattogzott*” (úrisz. ir.).

[*csavar*; alakv.: *csafar* 1788: EtSz. *facsar* a.] *kicsavar*. — 1787: „fokossát erőszakossan kezéből *ki csafarta*” (k. ir. 1641).

csécses 'himlőhelyes' 1777: MNy. LX, 223. — 1787: „valamennyire *Csécses*, vagy-is himlőhelyes” (k. ir. 3060).

csécshelyes 'ua.' 1831: EtSz. — 1787: „*Csécshelyes* orcájú” (k. ir. 1865).

csempely; alakv.: *csömpöly* 1735: MNy. LVII, 488. — 1818: „miért vittél *tsömpölyt*, hiszen nem olyan viz van ott hogy azzal dolgozhatnál... [A vádlott:] azt meg vallom, hogy a *Csömpölyt* több izbe is használtuk” (Mgy. 97: 34) | 1818: (más adatok uo. 40).

cserget 'ostorral ismételten cserdít' 1791: TESz. *csörög* a. — 1812: „a lovasok karikás hajtó ostorokkal... szünet nélkül *tsörgessenek*” (Fgy. 56: 26) | 1818: „a gyermekek utánna *tsergetvén*, a különbenn is bokros ló még jobban meg szelesedett” (Mgy. 97: 41).

csészi ke 'kis csésze' 1838: Tzs. — 1786: „fületlen *tsészikék*” (k. ir. 1820).

cséza; alakv.: *séza* 1700: TESz. — Vö. *landauercséza*.

csihe. — 1788: l. *csille* a.

csillag 'fehér folt a ló homlokán' 1811: TESz. — 1781: „Ezen Loo... hom-

lokán *Csillag*” (k. ir. 121) | 1787: „[A ló] homlokán mintegy két forintos, olyan *csillag* vagyon” (k. ir. 856).

csillagom teremtet te. — 1785: [Egy szolgáló mondja egy gyermek-lánynak:] „Hej *Csillagom* teremtetted, tudom miben jártok” (OL. P. 418. U. 84).

csillagos ’homlokán fehér foltos’ 1862: CzF. — 1786: „[A ló] a homlokán *tsillagos*” (B. 9: 194).

csille; alakv. *csillye* haio 1585: TESz., *csihe* 1812; uo. — ’boglya’ 1788: „Egy fertály kaszáló [egy negyed kaszáló] terem ottan három *Czillye* szenát, egy *Csillye* szena meg ér hat Marjást” (k. ir. 4209) | 1788: „Minden fertály Negy N° 4 *Csehet* [csehét] meg teremne” (uo.) | 1788: „negy *Csihét* meg teremhetne azon Balkányi nevezetű kaszálónak minden fertálya, és . . . egy egy *Csihe* 2 Rforintot [megér]” (uo.).

[*csimpajkzik* 1802–4: Csokonai: ÖV. (Bp., 1956.) II, 160; alakv.: *csimpajgózik* 1788: TESz., *csimbalkodzik* 1787: uo.] *összeccsimpajkzik.* — 1792: „*öszve csimbálgozik*” (OL. P. 418. U. 88).

csinvat ’kétnyüstös vászon’ 1712: TESz.; alakv.: *csinat* 1885: MTsz. — 1786: „*tsinvatból* nadrágot visel” (B. 8: 99) | 1786: „*csinatból* Nadrágot [visel]” (k. ir. 306. mell. 2) | 1848: „*vastag csinvadt* nadrág” (id. biz. ir. 619).

csinvatvászon ’ua.’ 1809: EtSz. — 1786: „*lajblit* visel, *nadrágot tsinvat vászonból*” (B. 8: 99) | 1786: „*Nadrágot csinatt vászonból* [visel]” (k. ir. 306. mell. 2).

csipkehordozó tót ’csipkeárus tót’. — 1788: „egy *tsipke hordozó Tót* . . . magát . . . fel akasztotta” (k. ir. 1589).

csipkés ’csipkeárus’ 1852: FOG.³, ’vásárról vásárra járó rőföskereskedő’ 1883: MTsz. — 1851: „a sáfrányos és *tsipkés* féle szekereket lesz szükséges szemmel tartani” (Mgy. 120: 64).

csipkéstót. — 1777: „Gyóltos, *Csipkés* és Sáfrányos *Tótok*” (Cs. 122. cs.) | 1820: „*Csipkés Tót*” (Mb. 25: 319).

[*csírádzik* 1838: Tzs.] *kicsírádzik.* — 1795: „[Az] Árpá . . . egy ujnyira *ki tsírádzig* [!]” (Orosháza 495: 38).

összeccsírádzik. — 1788: „[Ha az abrak] nedves helyeken, és földben fekszik, *öszve csíráczik*” (k. ir. 802).

[*csobány* ’juhász’ 1579: EtSz.] *csobánylegény.* — 1768: „egy *Csobán Legény* . . . el lopta” (t. ir. 5).

csobányos ’csobány’. — 1787: „Társom a *Csobányost* vagyis Göbölöst meg verte” (k. ir. 2285) | 1787: „ottan hallottam a kutasi *csobányostul*” (uo.).

csömpöly. — 1818: l. *csempely* a.

csörget. — 1812: l. *cserget* a.

csörtetés 1803: EtSz. — 1756: „nagy *csörtetést* vighez vivén a Házban” (úrisz. ir.)

csurák ’női felsőkabát’ 1872: TESz. — 1865: „egy viseltes posztó *csurák*” (Or. 23. cs.).

csurapé 1831: EtSz. — 1831: „visel . . . fekete prémű *tsurapét*” (Mb. 25: 651) | 1851: „2 db. *csurapéj* bőrrel bélelve” (Mgy. 120: 37).

csutakos szalma ’szalmacsutak’. — 1742: „[A mezőt] *Csuttakos Szalmával* circiter két vagy három helyen környös körül gyujtották meg” (úrisz. ir.).

csutakszarvú ’rövid, vastag szarvú’ 1840: MTsz. — 1826: „Egy *tsutak szarvu* . . . ökör” (Mgy. 113: 28).

csutka ’a dohánylevél vastag szára’ 1786: MNy. LX, 224. — 1783: „az [dohány]leveleken mentül rövidebb *csutkákat* hadgyanak” (Fgy. 30: 14) | 1783: (uo. más adatok is).

csutka ’a kukoricának a szár levágása után földben maradt töve, tuskója’

1814: TESz. — 1830: „a kukoritzta törés után annak szára és tsutkái . . . öszve szedetvén száraz helyre tétessenek” (Mb. 25: 557). — Vö. *kukoricacsutka*.

d a m á s 'damaszt'. — 1785: „vörös *Damásbúl* . . . mentét [vitt el]” (k. ir. 720). — Vö. ném. *Damasse* 'ua.' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

d a m a s k 'ua.' 1774: MNY. LX, 224. — 1776: „Fekete *Damask* Laibli” (OL. P. 418. U. 79) | 1785: „dalmátika fehér *Damaskbúl*” (Fgy. 32: 3) | 1787: „négy *Damask* Abroszok” (k. ir. 558. 4). — Vö. ném. *Damask* 'ua.' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

d a m a s z 'ua.' 1795 k.: TESz. — 1785: „Egy kazula, közönséges Fejer *Damasz-búl*” (Gyo. 15: 15) | 1837: „5 *damasz* abrosz” (Mgy. 116: 139).

d a m a s z k 1862: CzF. — 1842: „Egy finom asztali *Damaszk* abrosz” (Mgy. 117: 251).

d a m a s z l i 'ua.' — 1784: „uj Asztali készület *Damasliból*” (Fgy. 30: 55).

d a m i s; alakv.: *d a m i s z* 'ua.' 1818: TESz. — 1783: „kék . . . színü *damis* leiblija” (Fgy. 30: 7) | 1785: „*Damissal* bélelt . . . ruha” (Gyo. 15: 41) | 1785: „Egy . . . mentét férfinak valót [vitt el] . . . kék *Dámisz* belléssel volt meg bélvé” (t. ir. 310) | 1830: „egy melért szürke uj Kaput, *tamisz* bellésre” (Cs. 135. cs.). — Vö. 1792: „Ein [!] dunkelgrauen mit schwefelgelben *Tamiß* gefütterten Rock” (k. ir. 109).

d á n t i s k u m i v í z; vö. *dántiskumi égettbor* 1783: MKönyvh. I, 149. — 1792: *l. r a k a*.

d e l i n (kelme). — 1846: „stráfos *dellin* ruha” (Mgy. 118: 189) | 1848: „kék *delén* szövet” (áll. biz. ir. 1: 626) | 1851: „női *delin* kék ruha” (Mgy. 120: 43).

d e l i z s á n c 'postakocsi, gyorskocsi'; írásv.: *d e l i s á n t z* 1787: TESz.; alakv.: *dilizsánc* 1793: GÁLDI, Szótír. 249. — 1789: „némely terhes pósta szekereket (*Dilizsánczokat*) nevezetes prédákkal meg rablottak” (k. ir. 1757) | 1791: „az ugy nevezett *Delizsánczokon* utaznak” (Or. 494: 59) | 1821: „a *Diligenczon* utazók” (Ngy. 12/1: 70).

d e l i z s á n c k o c s i 'ua.'; vö.: *diligence-kocsi* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1786: „az illyeten *I[n]sellerek*, valahol Posta vagyon és *Delizsantz kotsi* jár, azon ók is jární tartozzanak” (B. 9: 117). — Vö. *diligenciális kocsi, szorgalomkocsi*.

d e v e r n y a 'tivornya'. — 1802: „egész éjszaka keresztül csupa *deverna* vólt a házok” (Mgy. 1: 44). — Vö. *tivornya*.

[*d í b o l* 'tipor, feldúl' 1862: CzF.; vö. *dibolás* 1814: TESz.] *l e d í b o l*. — 1839: „magosítták meg egy lábbal töltéseiket, . . . mivel a keresztül járó marhák nagyon *le dibolták*” (Mgy. 116: 462).

d i l i g e n c i á l i s k o c s i 'delizsánc, gyorskocsi'. — 1804: „a *Diligentialis Kotsi* (:Deligance:) Budárúl . . . Szabadkára . . . mennyen” (Ngy. 12: 200). — Vö. *d e l i z s á n c*.

d o b t a k s a 'doboltatási díj'. — 1839: *l. t a k s a a*.

D o r k a a s s z o n y; alakv.: *Dorkasszony*. — 1756: „gondoltam, hogy *Dork-asszony* lehet” (úrisz. ir.).

d o r o m b é l y 'doromb, Maultrommel'; alakv.: *drombé* 1881: KNEZSA, SzlJsz. — 1788: [A tilalmas áruk jegyzékében:] „*Dorombélyok*” (Fgy. 38: 2).

[*d ö m b ö r ö d i k* 'domborodik'] *k i d ö m b ö r ö d ö t t*. — 1841: „artzája széles, *kidömbörödött* arcz csontú” (Mgy. 117: 126).

d ö r g ö l ő d z é s 1862: CzF. — 1783: „mindenféle jószág könnyen hozzá férhetvén *dörgölődzésekkel* és durkálásokkal szüntelen károkat okoznak” (k. ir. 3/1784).

d r ó t g á t e r 'drótróstély'. — 1787: „A Fövény *Drót gáter* által szórtatik [!] e' vagy sem?” (k. ir. 844).

d u d á l 1807: MÁRTON. — 1762: „A Tanu Dudás lévén . . . *Dudál*” (úrisz. ir.).

d u d á l á s 1713: NySz. — 1728: „nálla lévén cir[citer] két Mariás, az kitt *dudalással* nyert vala” (OL. P. 418. N. 7).

[*dudorodik* 1792: EtSz., *feldudorodik* 1838: Tzs.] *feldudorodott*. — 1785: „*fel dudorodott ajakú*” (B. 8: 29).

dúladoz 'dúl, dúlong'. — 1830: „a körüled uralkodó marha dög... kebelünkben... szomorú pusztításokkal *duladozott*” (Mb. 25: 537).

dülledtes 'kissé dülledt'. — 1788: „nagy *dülletes* szemü” (k. ir. 2375).

[*dülöngözik*; alakv.: *dölöngözik* 1750: MNy. LX, 225] *ledülöngözik*. — 1782: „az Istállóba... *le dülöngöztén*, ott aludtak majd egész délig” (t. ir. okt. 11.).

ebágyában született 'ebadta'. — 1745: „még el is hordgya [a szalonnát] az *eb agj[á]bann született*” (OL. P. 418. U. 51) | 1745: „az *eb ágyábann született*” (uo.).

ebágyából született 'ua.'. — 1722: „*eb agyabol szöletett*” (OL. P. 418. U. 6) | 1743: „Verjük agyon az *eb ágyából született* rossz [tolvaját]” (úrisz. ir.).

ebalelke 'ua.'. — 1757: „*ebalelke* helyen soha sincs néktek tüzetek” (úrisz. ir.).

ebazanyád 'ua.'. — 1724: „csak abban is bizol *eb az anyád*” (OL. P. 418. U. 3).

ebédvéka 'a cséplőknek élelmezés fejében járó gabonarész' MTsz. — 1818: „A Nyomtatokat ha a magok kenyerén vannak minden harmadik Mérésben egy mérés, az úgy nevezett *ebéd Véka* illeti” (Mb. 24: 648).

eblelke 'ebadta'. — 1756: „kérdezte a Deutralis Aszszonytól, hogy miért verte s pofozta volna [őt a gazda], de a Deutralis Aszszony mindenkor csak azt felelte tудya az *eblelke* miért” (úrisz. ir.).

ebszülötte 'ua.', *ebszülte* 1789: TESz. — 1743: „mind a három kurvassok vattok *eb szülötték*” (úrisz. ir.) | 1743: (uo. más adatok is).

ebteremtette 'ua.'. — 1756: „hiválak *eb teremtetten*... bor innya” (úrisz. ir.) | 1756: l. *veszett-teremtette* a.

ebtől lelkezett 'ua.'; vö. *disznótól lelkezett* 1721: MNy. LVII, 488. — 1755: „fogjon meg az *ebtől lelkezett* ármással” (úrisz. ir.) | 1755: „veszsen magva a világnak az *ebtől lelkezettnek*” (uo.).

egészrása. — 1735: „egy *egész rása* veres kendőt [vittek el]” (k. ir. 65—9) | 1771: „Zöld *egész Rása szoknya*” (OL. P. 418. U. 74). — Vö. *félrása*.

egyenlően 'egyaránt, egyformán' 1807: MÁRTON. — 1724: „mind a ketőre... harmadnapig tartó nagy álom *egyenlően* érkezett” (OL. P. 418. U. 4).

[*elégszik* 1792: EtSz.] *elégszvéen* 'elégedvén'. — 1756: „Azon nem *elégszvéen*, annak utánna... meg nyomta őtett” (úrisz. ir.).

életpálinka 'gabonapálinka'. — 1781: „*Élet Pálinka*” (Fgy. 43: 7).

ellős 'ellés előtt álló, vemhes' 1838: Tzs. — 1786: „34 Baranyos Juh, 6 *ellős*, 8 Tok-ju, 4 meddő” (B. 9: 152) | 1842: „*ellős* kantza” (Mgy. 117: 190) | 1851: „sárga kancza, *ellős*, az óta meg is elhetett” (Ngy. 16: 22).

[*emészt*] *megemésztő adó* 'fogyasztási adó'; vö. *emésztőadó* 1874: MTsz. — 1786: „Rosolisnak *meg emésztő* v. *el kelésbeli adoja*” (B. 9: 153).

[*enyészlik*] *elenyészlik* 'megszűnik'. — 1786: „a Cautio mellyet eddig a leg felsőbb Tár-ház az illetén leve[le]k eránt adni szokott, *el fog enyészleni*” (B. 9: 152).

érdekel 'érint' 1611: TESz. — 1815: „annak kell vég[é]re járni, ha vallyon *érdeketten* a veszett állatnak nyála más egészséges állatoknak testét, ha *érdeketten*, a méreg a testről... le mosogattasson” (Mb. 24: 309).

essencia 1707 k.: TESz., alakv.: *essencia* 1792: uo. — 1785: „...szagos vizek, *essentiák*” (Fgy. 30: 90) | 1789: „kereskedik holmi kenetekkel, *esszszentziákkal*, és füvekkel” (k. ir. 2157).

estaféta. — 1788: l. *staféta* a.

estafétáliter. — 1788: l. *stafétáliter* a.

estenden 'este, esti időben' 1773: MNy. LX, 226. — 1738: „*Estvenden*, Éjféltájba meg holt” (OL. P. 418. U. 41) | 1761: „negyed napra *estenden* a Tanúhoz ment” (úrisz. ir.) | 1833: „*estendén* az ablakára menvén, kopogtatott” (Ngy. 3: 146).

estendi 'esti'. — 1785: „*estendi*, és már 9. óra táji időben” (k. ir. 633—9) | 1807: „*estendi* nyolczadfél órákor bé érkeztek” (k. jk. 587).

estendig 'estig'. — 1787: „ott egész *estendig* edgyút ittunk” (k. ir. 2285).

eszkábás. — 1815: „edgy *eszkábás* mosó teknő” (Mgy. árv. 137).

[*étet*] *beétet* 'tetová'. — 1826: „[A leírt személy] jobb keze szárán a feszület kék festékkal Nagyobb, a bal keze szárán pedig veres festékkal kisebb formába bé van *étetve*” (Ngy. 12/1: 254).

étető 'mereg' 1577: TESz. — 1738: „bé vévén az *Étetőt*, *Estvenden*, Éjféltájba meg holt” (OL. P. 418. U. 41).

evedző 'evező' 1590: TESz. — 1786: „*evedzőjök*, csaklyájok, és kötelek legyen” (Fgy. 33: 41) | 1795: „Hajó, *Evedzővel*” (OL. P. 418. S. 183) | 1819: „[Midőn] a kapuja előtt hajóval elment, egy *övedzővel* meg ütötte” (Mgy. 1/1: 164).

evedzőlapát. — 1816: „el vitt ... egy *evedző lapátot*” (Mgy. 1/1: 38).

évelődik 1810: TESz. — 1802: l. *lesekedik* a.

ezüstöl 'ezüstöz' 1838: Tzs. — 1836: „Két aczél tör ..., melyek nyelei *ezüstölve* vannak” (Ngy. 13: 275).

megezüstölt 'megezüstözött'. — 1786: „Egy pár réz, és nagyon *meg ezüstölt* gyertya tartó” (Fgy. 35: 23).

fabakter 'kerékvető'. — 1851: „[Az előljárók] az ugy nevezett *fabakterok*at azon utzákból hól azok nem a padló-megovására állíttattak — az illető ház tulajdonosok által kiszedések” (Mgy. 120: 352).

fabödönke; vö. *bödönyke* 'kis bődön' 1795: NySz. — 1795: „kiss *Fa Bödönke*” (OL. P. 418. U. 93).

fájos 'fájós' 1864: CzF. — 1787: „*fájos* szemü” (k. ir. 2201).

[*fájósodik*] *megfájósodik* 'megfájdul'. — 1756: „lábai *meg fájósodván* ... sohova nem mehetett” (úrisz. ir.) | 1757: „[Lába] sokkal jobban *meg fájósodott* el annyira, hogy semmiképpen nem szenvedhette” (uo.).

fakad 'serked' 1868: BALL., TeljSz. — 1786: „bajuszsza most *fokad*” (B. 9: 236) | 1825: „a bajuszsza most kezd *fakadni*” (k. ir. 1857) | 1847: „bajusza s pofa szőre *fakad*” (Mgy. 118: 349).

kifakad. — 1778: „a Bajúsza jól *ki-vagyon fakadva*” (k. ir. 173).

fakadozó 'serkedező'. — 1841: „*fakadozó* szőkés bajuszú” (Mgy. 117: 42).

fakadozott kása. — 1755: „Mi végre vetetted a falu körül az *fakadozott kását*” (úrisz. ir.) | 1755: „az rihes gyermeket ... *fakadozott kásában* meg fűroszteném, és azt a falu körül el hinteném” (uo.).

fakígyó (valamilyen háztartási eszköz). — 1795: [Leltárban:] „2. *Fa kigyó* a x 30 [à 30 krajcár]” (OL. P. 418. U. 93).

falc 'húsoló; Schabeisen' (tímárszerszám) 1832: TESz. — 1815: „12. darabb szerszám, úgy nevezett *Faltz*” (Mgy. árv. 122).

falcgyalu 'Falzhobel' (ácsszerszám). — 1810: „Négy *Pfaltz gyaluk*” (Mgy. árv. 15).

falc kasza 'húsolókasza' (tímárszerszám). — 1806: „avitt *faltz kasza*” (Mgy. árv. 25).

[*falcól*, vö. *falcolás* 1821: TESz.] *falcólósék* 'húsolósék' (tímármesterszó). — 1823: „3 *faltzoló szék*” (Mgy. árv. 256).

falcólóvas 'húsolóvas' (tímárszerszám). — 1823: „6. darab *faltzoló vas*” (Mgy. árv. 255).

fartoltat 'faroltat' 1838: MTsz. — 1756: „a Tehenét a kapu sarka mellé *fartoltatván* úgy fejte egy tálba” (úrisz. ir.).

fasina 'part- és úttömítésre használt rőzseköteg' 1706: TESz. — 1810: „[A] *fásinának* való vesszőket hordják” (Mgy. 109: 2) | 1814: „fűzfa galyat . . . hozassanak, és azokból 3. 4. 5. és 6. suckhos mintegy meg élemedett embernek tzombjához hasonló vastagságú *fa sinákban* azonnal úgy össze köttetessék, hogy a *kortzolás* egymástól egy-egy suknyi szélességben légyen” (Mgy. 110: 113).

fásli 1800: EtSz.; alakv. *fácsli* 1825: uo. — 1776: *fácsli*, vö. *gyermek-fásli*.

faszolás 'felvételezés' 1823: TESz. — 1804: „azért rendeltetett pedig 9. napra az [abrák- és széna]*faszolás*, minthogy 10. és 11. . . napokon [a katonák] nem érkeznek *faszolni*” (Fgy. 51: 73) | 1811: „A *Faszolásnak* napja Januarius 31-én fog tartatni” (Mgy. 109: 7).

fecskehasú 1799: MNy. LX, 226. — 1785: „*fecske hasú* paripa” (k. ir. 1028/1786. 2) | 1785: „az egyik [sertés] *fecske hasú* kan” (uo. 12).

fecskeorrú. — 1839: „*fecske óru* kantza” (Mgy. 116: 373).

fecskeés 'fecskefarkas'. — 1828: „a jobb füle keveset alúl ki van véve, *fecskeés*” (Mgy. 113: 84).

fecske szőrű. — 1777: „Egy *fecske szőrű* Kancza” (Cs. 1774. é. bír. jkv.) | 1813: „Kantza, *fecske szőrű*” (k. ir. 54).

fehértöltöz 'fehérmű' 1724: MNy. LVII, 489. — 1735: „Leanyanak való *Fejér ültet*” (k. ir. 65—9).

fejősjuhász 1807: MÁRTON. — 1755: „[Egy bárányt] ígért vólt néki, mint *fejős Juhásznak* béribe” (úrisz. ir.).

fejősjuhászkodik. — 1787: „a most múlt nyáron [nála] *fejős Juhász-kodott*” (k. ir. 271).

[*fejészé*] *kifejészé* 'fejszével kiver'. — 1757: „ide . . . ne járj Nagy Istvánné mert . . . innen *ki fejészék*” (úrisz. ir.).

feketebankó. — 1812: „meg ér a mostan[i] *Fekete Bankóban* 4000. ftokat” (Mgy. végr.).

félrása. — 1735: „egy *fél rasa* ketőt [kötőt] az Feleségérül [vontak le]” (k. ir. 65—9) | 1775: „*fél rása* dolmányban” (Fgy. 27/1 : 72) | 1786: „*Fél rásák* kékek és zöldek” (k. ir. 1601) | 1792: „Vörös *fél Rása*” (k. ir. 41). — Vö. *egészrása*.

félrehely 'félreeső hely' 1861: MTsz. — 1836: „figyelembe vétetvén, hogy a ház *félre helyen* vagyon, az eladott házak árrához mérsékelve [mérve] . . . becsültetett . . . 900 vftokra” (Mgy. kár. II, 12).

felülről 1838: Tzs. — 1770: „ámbár néha néha a víz *föllyürül* el-nem lépné [lepné]-is [a gátakat], *allórul* mindazáltal fel szokott fakadni rajtuk” (OL. P. 418. S. 178) | 1787: „akár *fellórul*, akár *alórul* jűjon” (k. ir. 1847).

felvan 'fent van' 1864: CzF. — 1792: „mig a Nap *fel lévén*, haza igyekezett” (OL. P. 418. U. 88).

félviseletű 'félig viselt, viseltes'. — 1787: l. *kirié* a.

féníng 'fillér'. — 1804: „Mikor vissza jött nagy örömmel és penzel nékem tsak egy *féníng*et se adott” (Mgy. ir. ápr. 18.).

fenyőfiatal 'növendék fenyőfa'. — 1795: „*Fenyő fiatalokért*, és Fenyő deszkákért” (OL. P. 418. S. 183). — Vö. *fiatal*.

fertályföld 'negyed (jobbágy)telek'. — 1817: „Egy Házatska 2. *Fertály Földel*” (Mgy. ár. 146) | 1834: „egy *fertály föld* ára” (Mgy. jk. 56).

fertályos mn. és fn. — Mn. 1795: „Töltogető *Fertálos* edény” (A serházban: OL. P. 418. S. 183). — Fn. l. 1815: „edgy két vas abrontsú *fertályos*” (Mgy. ár. 137) |

1832: l. *orrondi* a. — 2. 'negyed jobbágytelekkel bíró jobbágy, másképpen: negyedes'
1816: „a *fertályosok*” (Or. 22. cs).

fiatal fn. '(főleg az öreg fa tövéreől nőtt) növendék fa' 1302: OklSz. — Vö. *fenyőfiatal, tölgyfafiatal*.

fiatalos erdőcske; vö. *fiatalos erdő* é. n.: NySz. — 1770: „Vagyon egy kevés *fiatalos Erdőcskéje*... a városnak” (OL. P. 418. S. 178). — Vö. *fiatal*.

1. *ficckó* 'sörälja, Nachbier' 1784: TESz. — 1774: „el küldettem egy Xár [krajcár] ara *ficzkóirt*” (OL. P. 418. U. 68).

2. *ficckó* 'adolescentulus, kleiner Knabe' 1717 e.: TESz. — 1812: „*fitzkó* vagy *Ostoros béresnek*” (Fgy. 56: 21).

3. *ficckó* 'a sörétnél nagyobb golyó' 1805: TESz. — 1812: „Puskaport, nagy srétet, vagy is *fitzkót*, minden helység... köteleztetik venni” (Fgy. 56: 26).

filigrán; alakv.: *filegrám* 1790: TESz. — 1775: „egy *filegrám* ezüsttös hajtú” (Fgy. 27/1: 73) | 1833: „egy pár arany *filegrán* fülön függő” (Mgy. 115: 16).

filigránmunka; alakv.: *filegránmunka* 1724: MNy. LX, 227; *fülegránmunka* 1685: MNy. LXI, 485. — 1785: „arany karika gyűrők... *filegrán munkával*” (Fgy. 31: 42) | 1825: „ezüst lántz, *fülegrán munkával*” (k. ir. 1868).

fintor 'görbe, ferde, fitos' 1808: EtSz. — 1839: „orra *fintor* [,] középén fel tűnőleg be horpadt” (Mgy. 116: 425).

[*fintorodik* 'fitorodik'] *felfintorodott*. — 1780: „*föl fintorodott oru*” (Or. 488: 28).

fiókos; alakv.: *fiúk* (l. alább). — 1786: „Armárium *fiúkokkal*” (k. ir. 1820) | 1787: „három *fiúkra* készült... Armárium” (k. ir. 558. 2) | 1787: „Egy kised *fiúk*, mellyben... egy réz csengető találtatik” (uo. 1).

fiókos; alakv.: *fiúkos*. — 1787: „három *fiukos*... Armárium” (k. ir. 558. 1.).

fiziognómia 'ábrázat', alakv.: *physiognomia* 1789: TESz., *fizionomia* 1793: uo., *fizonómia* 1807: MÁRTON. — 1787: „A *Fiziognomiájok* igen egyez” (Fgy. 37: 59) | 1787: „*Fizonomiájok* igen egyez” (k. ir. 1865) | 1838: „együgyü *phisionomiája* [van]” (Mgy. 116: 245).

flanell; alakv.: *flanér* 1793: TESz. — 1785: „fejer *flanyer* rékliben... szökött el” (Gyo. 14 | 80). 1786: „kék újas Lajblit *flanérral* bérletett [béletett]” (k. ir. 64) | 1786: „Egy újjas fejer lajblit *Flanérbul* [vitt el]” (B. 8: 61).

flanellos. — 1848: „hord fekete *flanelos* magyar öltözetet” (id. biz. ir. 674).

flór 1704: TóTH, NémDiv. 488; 'könnyű, habos selyemszövet' 1865: BABOS. — 1770: l. *krepon* a. — Vö. ném. *Flor* 'dünnes, durchsichtiges Zeug von Seide, Nesselgarn oder Wolle' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

floret 'selyemhulladékból készített kelme' 1865: BABOS. — 1785: „*florétnek* neveztetett selyemből készült... galandok” (Or. 489: 38) | 1785: „a selem *floret*, Len és gyapjuból lévő pantlikájokat... be adták” (k. ir. 139. mell. 7). — Vö. 1789: „Bänder — halbseidene, das ist: von Leinen, oder *Floret*, und *Galletseide*” (k. ir. 1282); ném. *Floretseide* (HEYSE, Fwb.¹⁶).

fodorsás 1838: Tzs. — 1788: „a... Butsa nevezetü Pascuum... lapossabb része *fodor* sást... bőven teremvén” (k. ir. 1409).

[*fodroz* 1787: TESz.] *fodrozott*. — 1775: „hat fejer kötények, edgyik fejer csipkével *fodrozott*” (Fgy. 27/1: 73) | 1848: „fekete *fodrozott* haju” (áll. biz. ir. 1: 545).

[*fogadozik*] *felfogadozik* 'ruháját felfogja'; vö. *felfogaskodik* 'ua.' 1868: BALL., TeljSz. — 1740: „nem látta [a tanu az asszonynak a vízen való] által menetelét, mivel a fatens előtt szégyenlette *fel fogadozni*” (OL. P. 418. U. 49).

forspont 1697: MNy. XLII, 77; alakv.: *frospon* 1873: MTsz. — 1750: „a készen váro *Frospontra* fell ült” (k. ir. 7. C) | 1787: „ők *Frospon*tot szolgálni pénzért

sem tartoznak" (k. ir. 1096) | 1788: „Csántavirig is hajtának bennünket a *Frospontal*" (k. ir. 77) | 1825: *frospont* (Mgy. ir. febr. 12.) | 1845: *frospont* (adatok: Mgy. kárb. II, 84, 90, 96).

forspontbér. — 1830: *forspontbér* (Mgy. jk. 173).

forspontos 1767: MNY. LX, 227; alakv.: *frospontos* 1891: MTsz. — 1788: „az *forspontos* lovak tüstént készen nem voltak" (k. ir. 1519) | 1789: „ide az mi házunkhoz érkezett Oláh János... mint *forspontos* Ember" (k. ir. 577) | 1849: „*frospontos* kis-bírák" (Mgy. 166. cs. ápr. 7.).

forspontoz. — 1788: „az jelentett Helység béliek nem Martonosig hanem Kanisaig *frospontoztak*" (k. ir. 85).

forspontozás 1726: MNY. LVII, 490. — 1769: „[Pestre] kívántató *frospontozásokat*, és egyéb szekerezést tenni szoktunk" (OL. P. 418. S. 177) | 1787: „éjjeli s nappali *frospontozással* sokat szolgált" (k. ir. 2982) | 1788: „a *Frospontozásban*... nyakaskodnak" (Fgy. 39: 10) | 1788: „semmi terhet az... *frospontozásban* nem szenved" (k. ir. 77).

forspontpénz. — 1786: „az fuar, vagyis *forspont* pénzt... fel szedi" (k. ir. 256).

franciai kék. — 1786: „*Francziai kék*" (B. 9: 266).

franciakek 1807: MÁRTON. — 1773: „fél viseltes *Franczia kék* ujatlan poszto Leibli" (k. ir. 149) | 1773: „*Franczia kék* viseltes Posztó Nadrág" (uo.) | 1786: „*Franczia kék* lajbliban" (B. 9: 54). — Vö. 1777: „traget ein *franzblau* tüchenen abgetragenen Kaputrock" (k. ir. 18).

francos 'rojtos'; vö. *franci* 'rojt' 1563: MNY. LXI, 485, 1568: OklSz. — 1833: „nagy fekete *franczos* kendő" (Ngy. 13: 99).

francur 'vérbaj' 1868: BALL., TeljSz. — 1770: „hallotta hogy Szilágyi Maté *francurban* holt meg" (t. ir. 1/1769–57).

francuro 'vérbajos' 1731: OklSz. — 1770: „hallotta, hogy Sz. M. *francuro*s volt" (t. ir. 1/1769–57) | 1770: „*francuro*s nem volt" (uo. 45).

francurosság 'vérbajosság'. — 1770: „*Franczúrossagat* Szilágyi Máténak... nem hallotta" (uo.).

francurság 'ua.'. — 1770: „Szemeivel nem látta a *francurságát* de... gyógyéttatott Szilágyi[,] amint néki mondotta az orvos[,] *francurságbul*" (t. ir. 1/1769–57).

furvézer 'szekeresz' 1868: TESz. — 1849: „a *furvezerek*nél szolgált é" (Mgy. 119: 163).

fuser 1786: TESz.; alakv.: *fusser* 1795 k.: uo., írásvált.: *pfuscher* 1835: KUNOSS, Gyal. — 1783: „*Fusser* képpen imitt, amott dolgozik" (k. ir. 3) | 1826: „fiát megtámadta, és azt... *fusernek* neveszte" (Mgy. jk. 13) | 1835: „Farago Ferentz *Fuscher* Szatler nálla... élösködven" (Mgy. 7: 71).

[*futkoráz*; vö. *futkorász* 1878: MTsz.] *futkorázás*. — 1799: „a borjuk bogarazás béli *futkarázásokból* egy Tavaji borju... meg sebesedven" (Ngy. 5: 657).

fülestallér 'Agiotaler' 1852: Fog.³, 1864: CzF. — 1786: „*Fülyes taller*" (k. ir. 1112).

fűrész; alakv.: *fírész* 1538: TESz., *férész* (l. alább). — 1787: „öll fának mérték szerint *férészeltettek*" (k. ir. 423. 44) | 1787: „öll fának *fírészeltettek*" (uo.).

felfűrész. — 1787: „88. egész Darab fákot *fel férészölvén*" (k. ir. 423. 43).

felfűrészelt. — 1787: l. *közül-akaratul* a.

fürgenc 'virgonc' 1779: NyÚSz. — 1813: „a Gyermekek *fürgentz*, és szemre való" (k. ir. 59).

füröstöste knő. — 1756: „egy heti kis gyermeket a füröstös teknőbe végig jártatta” (úrisz. ir.).

fürtösguba 1833: EtSz. — 1771: „fürtös oltska gubába [jár]” (Fgy. 27: 69) | 1785: „fürtös Gubába ... szokott Jární” (k. ir. 462).

füstös 1. 'füstölt' 1811: EtSz.; 2. '(füstől) szennyes' 1864: CzF.; 3. 'füstszerű, barnás' 1868: BALL., TeljSz. — 1. 1788: „füstös húss” (Fgy. 39: 2) | 1795: „Füstös Hús kolbászal együtt” (OL. P. 418. U. 93). — 2. 1771: „hosszú füstös viselt szűrben ... szökött el” (Fgy. 27: 72) | 1846: „borju szájú pamuk füstös ing, hasonló füstös piszkos gatyá” (Mgy. 118: 223). — 3. 1805: „egy füstös fako színű fiatal Tehen” (Ngy. 12: 269) | 1819: „füstös ártány” (Mb. 25: 47) | 1818: „Füstös kék üsző borjú” (Mgy. 111: 149). (Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

SZEMLE

Személynévkutatásunk 1960 és 1967 között

5. Az egyelemű nevek vizsgálata. — BÁRCZI GÉZA, L'anthroponymie hongroise du moyen age. Atti del VII. Congresso Internazionale di Scienze Onomastiche. Firenze, 1961. Vol. III. Anthroponymia. (Firenze, 1963.) 109—24. A VII. nemzetközi névtudományi kongresszuson tartott előadás szövege. Áttekintést nyújt a középkori magyar személynévadás történetéről, de utal a magyar névadás általános problémáira is.

Személynévkutatásunk nélkülözhetetlen, alapvető munkáját, PAIS DEZSŐ „Régi személyneveink jelentéstana” című tanulmányát a Magyar Nyelvtudományi Társaság új kiadásban jelentette meg (MNYTK. 115. sz. Bp., 1966.). A kutatók számára jól ismert a mű értéke, jelentősége, s így részletesebb bemutatására nem is térek ki. Ehhez kapcsolva sorolom fel azonban PAIS többi egyelemű névmagyarozatát: *Úr* volt-e valóban *Vrsuuru*? MNY. LVIII, 133—46. Összeveti a személynévi előfordulásokat a régi helynevekkel, majd török nyelvi megfeleléseket keres az összetétel mindkét tagjára. Nem a 'dominus' jelentésű magyar *úr* szóval magyarázza az utótagot. Elvi álláspontokat is tisztáz. — Másik tanulmánya: Az *úr*, valamint a *bő*, *győ* és *bán* méltóságjelölőink szó- és társadalomtörténetéhez. NytudÉrt. 38. sz. 82—123. Önálló fejezetet szentel az *úr* és a *munka* szókkal összefüggő jelentésű magyar személynevek tárgyalásának, különös figyelemmel a méltóságnevekkel ellátott szolgák neveinek tisztázására. Ezeket gúnyneveknek tekinti. — A „Névfejtések” című közlemény „*Divék* és társai” részében helynevekké vált több személynevet magyaráz mint a *győ* méltóságjelölő tartozékait, a *Ginisdorf* helynevet pedig a *Diēns* személynévvel kapcsolja össze: MNY. LIX, 171—8. — Szintén helynév tárgyalásából indul ki „*Ola*” című cikke: MNY. LX, 282—90. Ebben is sok XI—XIII. századi személynév magyarázatát adja (*Csina*, *Taj*, *Ketel* stb.), s az *Ola* nevet is 'fogat, ló' jelentésű török személynév átvételének tartja. — A régi úton a veszélyben forgó *Tátika* név védelmére: MNY. LX, 104—14. A földrajzi névvel kapcsolatban személynevekre vonatkozó történeti megjegyzéseket is fűz. — Kisebb megjegyzése, mely érdekes módon kétszer is megjelent (MNY. LVI, 432 és LVII, 515), a *Liüntik* személynévhez fűz kiegészítést.

CZEGLÉDY KÁROLY, Megjegyzések a honfoglalás előtti magyar királyság intézményéhez: NytudÉrt. 58. sz. 83—7. Az *Atil*, *Géza*, *Gyula*, *Kündä* stb. nevekkel, méltóságot kifejező jelentésével foglalkozik. — „*Kündä*” című előadásáról, melyet a Magyar

* L. MNY. LV, 93—104.

Nyelvtudományi Társaság 1961. június 27-i közgyűlésén tartott, beszámoló: MNy. LVIII, 396. — CZEGLÉDY KÁROLY „*Τετρατῆος*” című cikke a név nyugati türk méltóságnévi eredetét mutatja ki: ActaAnt. X, 79–84.

LIGETI LAJOS, Gyarmat és Jenő: NytudÉrt. 40. sz. 230–9. A törzsnevek eredetéről szól. — RÉDEI KÁROLY, Nyék: NytudÉrt. 40. sz. 311–3. A törzsnév finnugor eredetét bizonyítja. — NÉMETH [GYULA], Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu. XVI, 1–21. A *Gyarmat*, *Jenő*, *Keszi*, *Magyar* stb. törzs, személy- és helyneveket magyarázza.

BENKŐ LORÁND, Az anonymusi hagyomány — és a *Csepel* név eredete: MNy. LXII, 134–46, 292–306. Anonymus nyomán eddig személynévi eredetűnek tartották a *Csepel* helynevet. BENKŐ nem fogadja el a személynévi magyarázatot, hanem a név eredetét a növényzeti vonatkozású földrajzi nevek körébe utalja. — REUTER CAMILLO későbbi, XV. századi adatokat közöl a *Csepel* név személynévi használatára: „*Csepel* mint személynév”: MNy. LXIII, 359–60.

CSÓKA J. LAJOS, Ki volt Anonymus? Sok nemzetség- és személynévet is bemutató cikk: MNy. LVIII, 153–9, 336–46. — BARTHA ANTAL, A IX–X. századi magyar társadalom. Kézirat. MTA Kvt. D. 2269. Törzs- és személynéveket is feldolgozó disszertáció. — MELICH JÁNOS, Anonymus Gestájáról: NytudÉrt. 41. sz. 3–28. A Gesta néhány személy- és nemzetségnevét is magyarázza. — ERDÉLYI ISTVÁN, Bolsaja Vengrija „Magna Hungaria”: ActaArch. XIII, 307–20. A *Gyarmat*, *Jenő*, *Magyar* stb. nevekről. — GYÖRFFY GYÖRGY, A magyar őstörténet néhány kérdéséről: TörtSz. IV, 417–26. Helynevek mellett személynév- és törzsnevekre is kitér. — SCHÜTZ ÖDÖN, Ungarisch katapán, armenisch katapan: Handes Amsorya Zeitschrift für Armenische Philologie LXXV, 517–20. A név örmény eredetének lehetőségére mutat rá. — MEGGYES KLÁRA, Mikor ment végbe a *Gallicus* népnév jelentésbővülése?: MNy. LVI, 362–3. A szó középkori személynévi használatából indul ki. — Uő., Zádor, Zándor, „felzándorul”: Nyr. LXXXIV, 107–11. E nyelvi elemek személynévi használatáról szól. — KÁROLYI ANTAL, Ómagyar személynév- és nemzetségnevek Szombathely környékének középkori topográfiájában: VasiSz. 1962. 3. sz. 51–6. A helynevekből kihámozza a személynéveket; igyekszik magyarázni jelentésüket, de nem használja fel a megjelent irodalmat. — ECSÉDY ILDIKÓ, A középkori népi hangszeres zene nyomozása régi magyar személynéveinkben: MNy. LVI, 85–91. Bemutatja az oklevelek azon személyeit, akiknek neve énekléssel vagy valamelyik zenészerszámmal kapcsolatos, a s neveket magyarázza.

6. Keresztnevek. — A) A névadás szokásaival, az egyes keresztnevek megterheltségével, történeti, jelenkori és földrajzi szempontú vizsgálatával foglalkoznak az alábbi művek. KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND, Személynéveink 1500-tól 1800-ig. Bp., 1961. NytudÉrt. 28. sz. A jelentős kötet betűrendben sorolja fel a neveket, s az első előfordulásokat századonként betűhíven közli. Összegezi az egyes évszázadokban előfordult azonos neveket, s viszonyszámukat is megadja. A terjedelmes adattárat rövidebb feldolgozás követi, amelyben eredetük szerinti csoportosításban találjuk a neveket, évszámukkal és előfordulási számukkal együtt. Viszonylag kimunkáltatlanabb a társadalmi, földrajzi és családi vonatkozásokról szóló rész: 99–109. Sok szempontból vitatható a „Becéző személynévek” című fejezet. Ismerteti a kötetet KÁLMÁN BÉLA: MNy. VIII, 149–51 és MIKESY SÁNDOR: Nyr. LXXXVI, 474–7. — KARÁCSONY másik munkája: Társadalmi, földrajzi és életkori sajátosságok a XIX. századi családi névadásban: NytudÉrt. 58. sz. 109–15 (rövidített szövege megjelent: A magyar nyelv története és rendszere. Beszédvázlatok. Bp., 1966. 35–7). Ebben a névöröklítés és névválasztás problémáit fejti ki. Az anyakönyvekben található becéző nevekről ír, s egy tiszántúli községet (Füzesgyarmat) hasonlít össze egy dunántúlival (Sósvertike) a névadás földrajzi különbségeinek bemutatására.

KÁLMÁN BÉLA két társszerző (BALOGH ÉVA és TAKÁCS IBOLYA) szakdolgozatának felhasználásával írta „Debreceni keresztnévek a XVIII–XX. században” című cikkét: MNyj. XIII, 91–104. Három időszakban hasonlítja össze a város névanyagát: 1770–1780, 1870–1875 és 1945–1948 + 1955–1958. (Az utóbbi kétszer négy évet együtt tárgyalja.) Az egyszerű névgyakorisági statisztikákon kívül megjegyzéseket fűz az egyes nevek elterjedésének okaihoz, a nevek megterheléséhez és a névöröklés kérdéséhez.

BÜKY BÉLA két munkájában is foglalkozik a budapesti névválasztás, névadás szokásainak kérdésével. „A fővárosi keresztnévadás hatóerői” (NytudÉrt. 26. sz.) címmel önálló kötetben adja közre a VIII. kerületi születési anyakönyvek újszülötteinek névstatisztikáját és adatait. Három időszak vizsgálatát állítja egymás mellé: 1895–1899., 1945–1949. és az 1959. évet. Sok új szempontot vet fel a vizsgálódások során: a hangalak szerepe a névadásban, családnév és keresztnév kapcsolata, érzelmi-hangulati tényezők hatása, kulturális és politikai szempontok, társadalmi, vallási, helyi szokások stb. A sok új szempontú vizsgálat mellett kevesebb hely jut a hagyományos vizsgálatra, s szinte lehetetlenné teszi az összehasonlítást más, hasonló témájú munkákkal az, hogy az egyes nevek előfordulási számát a teljes névanyaghoz, nem pedig az azonos neműek összes számához viszonyítja. Ismertetések: KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXXV, 370–2; KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VIII, 151–3; CSÁK LÁSZLÓ: NyIrK. VI, 361–3; PAPP LÁSZLÓ: ALingu. XV, 397–8; FARAGÓ JÓZSEF: Virittájá 1964: 325–6; SAUVAGEOT, AURELIEN: R. Int. Onom. XIII [1961.], 233–6. — BÜKY „Hagyomány és újszerűség a mai budapesti keresztnévadásban” című cikke: Nyr. LXXXVIII, az 1962. évi adatokat ismerteti. Érinti a névstatisztika területét is. — BÜKY harmadik munkája: A Czuczor–Fogarasi-szótár keresztnévanyaga: MNy. LXIII, 227–38. Összegyűjti a szótárban szereplő keresztnéveket a mellettük álló alakváltozatokkal, becéző nevekkkel együtt, s ezeket betűrendben közli.

BERÉNYI ZSUZSANNA, A csepeli személynévadás sajátosságai: Nyr. LXXXIX, 302–26. Összehasonlítja anyagát a VIII. kerületi adatokkal. — HAJDÚ MIHÁLY, Adatok a személynévek földrajzi különbségének vizsgálatához: Nyr. XCI, 293–7. Két szomszédos Nógrád megyei község XVIII. század végi névanyagát hasonlítja össze. Érinti a becéző neveket is. — Uő., Névadási szokások Csanádapácán száz évvel ezelőtt: Békési Élet 1967. 3. sz. 86–92. Névadási szokások és névgyakoriság az 1838–1860 közötti időszakról. — CSÁK LÁSZLÓ, Szempontok Bélfényér keresztnévrendszérének tanulmányozásához: NyIrK. IX, 99–106. A statisztikák közlésén és értékelésén kívül a névválasztás szubjektív tényezőiről is ír. — Uő., Méra keresztnévei. 1818–1960.: NyIrK. VI, 289–306. Hatvannégy év anyagát közli tíz évenkénti korszakolásban. — AL. CRISTUREANU—AURELIA STAN, Prenumele locuitorilor din satul Purcareți, Raionul Seleş, in 1957.: Cerc. de Lingu. V, 103–10. A falu keresztnéveinek terheltségét mutatja be.

B) Az egyes keresztnévek magyarázata, etimológiája. — MÁTRAY JÁNOS, Szentek, vértanúk, névnapok. Bp., 1960. A Ecclesia kiadásában megjelenő kötet elsősorban egyházi célokat szolgál, de hosszú idő óta az első nagyobb összefoglalás a ma használt keresztnévekről, s a nyelvészet kutatói is meríthetnek belőle. A könyv nagyobb része (11–301) betűrendben közli a neveket, azok valódi vagy egyesített katolikus egyházi patronusát, annak életrajzi adatait, ünnepeit. Ezek után felsorol néhány becéző formát, s megadja a név jelentését. Ez utóbbival külön fejezet is foglalkozik: 395–422.

PAIS DEZSŐ, Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez: MNy. LVI, 311–5. Befejezésében utal a *György*, *Györk*, *Györke*: *Gyurka*, *Gyuri* névcsoport származtatására. — BENKŐ LORÁND, Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez: NytudÉrt. 38. sz. 18–39. A *Virág* személynév eredetét is szóvá teszi. — SULÁN BÉLA Magyar -ó > szláv -ou ~ -ov? NyK. LXIV, 209–21. A *László* név szláv átvételei

érinti. — SZABÓ T. ATTILA, *A Katalina < Katalin típusú névalakulás kérdéséhez*: MNy. LVI, 322—7. Az *a* végződés lekopását a gyakori *a*-ra végződő személynév + *asszony* (*Katalina* + *asszony*) összetételekből magyarázza. — Uő., *Az Amadéfalva < Mádéfalva*-féle névalakulás kora: MNy. LVIII, 206—8. Az *Amadeus* név alakváltozásáról is. — Uő., *Acintus ~ Acintos; Cintus ~ Cintos*: MNy. LIX, 213—6. A *Hyacinthus* név alakulásáról. — KÁLMÁN BÉLA, Béla: MNy. LVII, 86—8. A magyar *bél* 'pars interior' jelentésű közszóból eredezteti a nevet. — Uő., *Egyek, Furta, Váncsod*: MNy. LXI, 343—5. Személynévi használatukra is utal az etimológiák során. — MOLLAY KÁROLY, *Középkori soproni naptárak*: Soprsz. XVI, 215—26, 299—311. A *Galsa : Golso* névről s faksimile lapokon több keresztnév régi előfordulásáról, alakváltozatáról. — NYÍRI ANTAL, *A Farkas személynév eredetéhez*: NéprésNytud. VIII, 62—3. Francia és német szenteket *Lupus* és *Wolfgangus* említ; a magyar nevet közszói eredetűnek tartja. — VAJAY, S., *Rayonnement de la „Chanson de Roland” Le couple anthroponyme „Roland et Olivier” en Hongrie medievale*: Le Moyen Age 1962. 3—4. sz. 321—5. A Rátold nemzetségben előforduló XIII—XIV. századi *Olivér* és *Rolnd* nevek bemutatása család-faközléssel, névrövidítésre való utalással.

Igen sok keresztnévet magyarázott a vizsgált időszakban MIKESY SÁNDOR. Ilyen tárgyú cikkeinek felsorolása a nevek betűrendjében következik. *Árpádina*: Nyr. LXXXVIII, 200—1. — *A Geraszim keresztnév magyar változatai*: MNy. LVIII, 478—9. — *Grizeldisz*: MNy. LXI, 465—6, LXII, 471—2. — *Jovel*: MNy. LVIII, 477—8.

KOVALOVSKY MIKLÓS, Gyöngy: Nyr. XC, 227. A *Gyöngyi* és *Gyöngyvér* keresztnév eredetéről. — R. L. G., *Timea*: Nyr. XCI, 506. — KONDÁSSY IMRE, *Egy régi névfeltetés következményei*: Nyr. XCI, 499—500. Szegedi Kis István egyik névmagyarázatának (*Orsolya*) szomorú következményeit, a sértődést és a bosszút írja le.

C) *Becéző nevek, névképzés*. — KRIZA JÁNOS *becézőnév-rendszerét* ismerteti ANTAL ÁRPÁD—FARAGÓ JÓZSEF—SZABÓ T. ATTILA, „KRIZA JÁNOS” című könyve (Bukarest, 1965. 226—9). — A magyar *becéző nevek rendszerét* SZABÓ T. ATTILA dolgozta ki messzemenő körültekintéssel: A magyar *becenevek alakulásmódjáról*: NyIrK. X, 275—88. Áttekinti az eddigi rendszerezéseket, felsorolja hiányosságukat, s olyan csoportosítást nyújt, amelyben minden magyar *becéző név* helyet kaphat. — Ehhez a munkához kapcsolódik RÁCZ ENDRE „Megjegyzések a magyar *becézőnevek* alakulásmódjáról” című cikke: MNy. LXIII, 292—7. Különösen az eddig kéttagú nyílt rövidülésnek tartott neveket vizsgálja behatóan (*Zsófi, Juli* stb.).

RÁCZ ENDRE több tanulmányban foglalkozik a magyar *becézés történeti és jelenkori problémáival*. Ilyen tárgyú cikkei: Rövidüléssel alakult *becéző nevek* a XIV. században: NéprésNytud. III—IV, 69—84. BENKŐ LORÁND rendszerezése alapján csoportosítja az adatokat. Állást foglal a gyakoriság és eredet kérdésében is. Utal a földrajzi különbségek lehetőségére. — A névrövidítéses *becézés* újabb előfordulásai: MNy. LXII, 408—20. Nyelvtörténeti és mai példákat ad az egyes típusokra. Foglalkozik a kéttagú nyílt rövidülések problémáival, s a nem *becéző* szándékú rövidülésekre is kitér. Ugyanezzel a címmel 1966. április 12-én megtartott előadásának ismertetése: MNy. LXIII, 251. — *Csicsa* és társai: In memoriam Gedeon Mészöly. Szeged, 1961. 143—9. Elveti az eddigi magyarázatokat, *Icsa* alapot feltételez. — Mancsi: MNy. XII, 81—93. Az adatok ismertetésekor stilisztikai kérdéseket is érint, *-nci* képzőbokrót feltételez. Mancsi című, 1965. május 11-én tartott előadásának ismertetése: MNy. LXII, 124. — A *Katalin* név kalotaszegi *Tata* *becézőjéről*: MNy. LIX, 474—5. Felveti az alakulásmód lehetőségeit, s a szóbeljei mássalhangzó hatását tartja valószínűnek.

TOMPA JÓZSEF, A *becéző szó eleji névrövidítés* a mai szóalkotások rendszerében: MNy. LX, 89—92. Szerinte a német hatás keveredik a magyarral. — PAIS DEZSŐ, A *magánhangzós előtagú — mássalhangzós utótagú ikerszók alakulásmódjai*: MNy.

LIX, 280—5. Felveti az ikerítéses — *Ista-Pista*, *Anna-Panna*-féle becézések kérdését is. — KELEMEN JÓZSEF, Az ikerítéssel és ikerítésből való kiválással magyarázott neveinkről: NytudÉrt. 40. sz. 181—6. A *b* és *p* hangokon kívül több mássalhangzóval alkotott névre ad példát. Nem tartja elfogadhatónak az ikerítésből való kiválás magyarázatát.

A névképzés vizsgálata szempontjából számottevő könyv jelent meg időszakunkban: B. LŐRINCZY ÉVA, Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az *-s* ~ *-cs* képzővel alakult névanyag az ómagyarban: NytudÉrt. 33. sz. 1962. A képző alakulásmódjain belül a neveket eredetük szerint csoportosítja, és századonként hasonlítja össze az adatokat. A formai vizsgálat mellett kitér a funkcionális szempontokra, továbbá a földrajzi megoszlás kérdéseit veszi alapos vizsgálat alá. Részletesen elemzi a földrajzi neveket és ezzel a képzővel alkotott közneveket is. Ism.: RÁCZ ENDRE: Nyr. LXXXVI, 339—44. PAPP LÁSZLÓ: NyK. LXIV, 430—2, ALingu. XII, 405—7. SAUVAGEOT, AURELIEN: Bulletin de la Société de Linguistique de Paris. LIX, fasc. 2. 272—3.

NYIRKOS ISTVÁN, A *-csa*, *-cse* képző elterjedtségéhez: MNy. VIII, 129—31. Mai becéző használatukat nyelvjárásinak érzi. — A. KÖVESI MAGDA, Egy vitatott eredetű magyar névszóképző: NytudÉrt. 40. sz. 218—25. A *-g* képző kicsinyítő szerepére is utal. — KÁZMÉR MIKLÓS, A *-si* képző nyelvföldrajzához: MNy. LXIII, 345—8. Személynevekben való előfordulásáról is. — D. BARTHA KATALIN, A *-só*, *-ső* képző eredete: MNy. LVIII, 27—30. Becéző jellegű képzőkkel való rokonságára utal. — NAGY FERENC, Denominalis képzőink gyakoriságáról: MNy. LX, 201—3. A kicsinyítő képzőkről is.

Egy földrajzi egység történeti vagy jelenkori becéző neveiről az alábbi cikkek jelentek meg. — SZÉCSI PÁL, Az egyelemű névadás és a becézés nyomai a kabai anyakönyvekben: NéprésNytud. VII, 107—11. 1741-től 1800-ig vizsgálta az anyakönyveket. — HAJDÚ MIHÁLY, Nyelvjárástörténeti adatok a becéző nevek funkciójának vizsgálatához: MNy. LXIII, 238—44. Nógrád megye nyugati részének becéző neveit vizsgálja az 1836 és 1843 közötti összeírások alapján. — PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., 1966. (MNyTK. 116. sz.) A *Katalin* (külön öreg és fiatal) becéző neveinek térképlapjai: 8—9. — ÖRDÖG FERENC, A gyulai keresztnévek becéző alakjai: NéprésNytud. V—VI, 79—83. MELICH nyomán csoportosítja az adatokat. Kitér a funkcionális szempontokra is. — KÁSLER MÁRIA, Dévai csángó becenevek: NyIrK. VIII, 235—41. A község teljes anyagát adja, bemutatja az idegen hatásokat is. — B. GERGELY PIROSKA, Egy kalotaszegi becenevtípusról: NyIrK. VI, 149—63. A *Bancsi*, *Parci* és *Tata* nevekről ír részletesen.

Egyes becéző nevekről számolnak be röviden: BAKOS JÓZSEF, Alinka: Nyr. XCI, 228—9. — GRÉTSY LÁSZLÓ, Gina: Nyr. LXXXVII, 153. — Sz. I., *Anikó* vagy *Annikó*: Nyr. LXXXIV, 263.

7. Családnévek. — A magyar családnévek eredetével, történetével, fejlődésével KÁLMÁN BÉLA két idegen nyelvű cikkben is foglalkozik. Unkarilaisten sukunimien syntty: Virittájä. 1961. 294—304. — L'origine et l'évolution des noms de famille hongroise: Iasi. 1963.

KNIEZSA ISTVÁN, A magyar és szlovák családnévek rendszere. Bp., 1965. (sokszorosítás). Több tanulmányból álló munka. Első része a magyar családnévek rendszerét ismerteti. Alapvető jelentőségű ez a rendszer, de még több alcsoport beiktatása, aprólékosabb felosztás válik szükségessé egy nagyobb, összefoglaló adatgyűjtés megjelenése után. A mű második része a felvidéki családnévek kapcsán elsősorban a névképzés eseteit írja le. Részletesen foglalkozik a szlovák és kárpátukrán családnévek képzésének kérdésével is. Ism.: PAPP LÁSZLÓ: ALingu. XVI, 372—3.

BÁLINT SÁNDOR munkája: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei (MNyTK. 105. sz. Bp., 1963.) forrásmunka is, például a keresztnévek vizsgálatához,

de a családnevek feldolgozását is adja. Ismerteti a nevek csoportosításának módszerét. A személynévi eredetű neveknel alaki szempontból több alcsoportot különböztet meg. A helynévre utaló neveket földrajzilag lokalizálja. A ma már ismeretlen foglalkozást jelentő nevekhez néprajzi magyarázatot fűz. Pontos adattár és minden egyes összeírt nevét felvevő névmutató egészíti ki a kötetet. *Ism.: PAPP LÁSZLÓ: ALing. XIV, 351; KATONA IMRE: Ethn. LXXV, 483–5.*

SZÉKELY GYÖRGY, Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek kialakulása: *NyudÉrt. 58. sz. 206–10.* Arra az időszakra utal, mikor nem lehet biztosan eldönteni, hogy már öröklődő családnévvel állunk-e szemben vagy egyelemű névvel, mely mellett valóságos foglalkozást jelentő értelmező áll. Rövidített formában megjelent: A magyar nyelv története és rendszere. Beszédvázlatok: Bp., 1966. 100.

PALÁSTI LÁSZLÓ összefüggő tanulmány sorozatban számolt be a szegedi francia eredetű családnevek történeti alakulásáról, változásáról, eredetükről és mai alakjukról: Adatok a XIX. századbeli szegedi francia családnevek történetéhez: *Szegedi Ped. Főisk. Évk. 1960., I, 87–113.* (A munka első része a XVIII. századi történetükkel foglalkozott. 1959. Évk. 41–52.) — Francia eredetű családnevek Szegeden 1958-ban. *Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1961. I. 133–49.* — KUCZY KÁROLY, Adalékok Foktő történetéhez: *Kecskeméti Népkutató Kör Évk. 1963/64. 1–19.* A község családneveit jelentésük alapján is csoportosítja.

Történelmi személyek családnévvel foglalkoznak az alábbi munkák. — HEREPEY JÁNOS, Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I–II. Bp.—Szeged, 1965–1966. Apáczay Csere János családnévéről: II, 419–43. — FERENCZY GÉZA, Brunsvík: *Nyr. LXXXVI, 373–4.* — BAKOS JÓZSEF, Comenius magyar származásáról — a *Szeges* családnévéről: *MNy. LXI, 89–91, LXII, 85–8.* — IVÁNY ZOLTÁN, Adalékok Dévai Bíró Mátyás származási helyéhez, rokoni kapcsolataihoz: *MNy. LIX, 462–4.* — MELICH JÁNOS, Jagelló — Jagula: *MNy. LIX, 206–7.* — MIKESY SÁNDOR, A *Latinka* vezetéknévéről: *Nyr. LXXXVI, 221–2.* — H. TÖRÖ GYÖRGYI, Petrovitstól Petőfiig: *ItK. LXVII, 598–9.* — MIKESY SÁNDOR, A *Pray* vezetéknévéről: *MNy. LXIII, 355–6.* — MELICH JÁNOS, Pray György vezetékeve: *NyudÉrt. 41. sz. 111–2.* — HEREPEY JÁNOS, Hogyan nevezzük Tótfalusi Kis Miklóst?: *MKSz. LXXVIII, 57–9.*

A mai magyar családnevek közül legtöbbnek magyarázatát, eredetét MIKESY SÁNDOR adta meg. Külön kiemelve sorolom fel az ilyen vonatkozású cikkeket. A *Bedros* családnév magyarázata: *MNy. LXI, 512.* — A *Birizdó* vezetéknévéről: *Nyr. LXXXVII, 127–9.* — Csobot: *MNy. LXI, 346–7.* — Donászy: *MNy. LX, 349–51.* — Fáró: *MNy. LXI, 219–21.* — Hatujjú: *MNy. LXII, 226–7.* — Kendrusz: *Nyr. LXXXVIII, 63–4.* — A *Kondákor* névről: *MNy. LXIII, 353–5.* — Az *Oszvald* keresztnév magyar vezetéknévi származékai: *MNy. LVII, 92–3.* — Pamlény: *MNy. LXII, 227.* — Rézmán: *MNy. LVIII, 209–14.* — Rokszin: *MNy. LXI, 256.* — Séra: *MNy. LVII, 346.* — Sölét: *MNy. LXI, 347–8.* — Szampiás: *MNy. LVIII, 364–6.* — Tirimpó: *Nyr. LXXXIV, 481–2.* — Törő: *MNy. LXI, 464–5.* — Vontszemű: *MNy. LXII, 227.* — Végül megemlítem a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1965. december 14-én „Néhány vezetéknév-magyarázat” címmel tartott előadását, melyben ismertette a magyar vezetéknévszótár tervezetét, s felolvasta néhány címszavát. *Ism.: MNy. LXII, 383.*

Más szerzők családnév-magyarázatai is a vizsgált nevek betűrendjében következnek. — SZABÓ T. ATTILA, Barók, Barrók, Borók: *Nyr. LXXXIV, 215–6.* — DÖMÖTÖR SÁNDOR, A *Berze* névről: *Nyr. LXXXVI, 452–3.* — KUBÍNYI LÁSZLÓ, Miért *Bor* a neve annak a vitéznek?: *MNy. LIX, 350–1.* — PAIS DEZSŐ, A *garaboncás* és társai: *MNy. LXIII, 442–53.* A *Diák ~ Deák* családnévéről. — PAPP LÁSZLÓ, Az *Erdei ~ Erdey* családnevek kérdéséhez: *MNy. LVI, 253–5.* — CSATKAI ENDRE, Volt-e Sopronban *Götjen* nevű nyomdász?: *SoprSz. XVII, 77–8.* — MOÓR ELEMÉR, Kalmár: *MNy. LVIII,*

366—8. — PAIS DEZSŐ, Luby Margitnak: MNy. LVII, 515. A Szatmár megyei Kőcse és Kőcsön családnevekről. — REUTER CAMILLO, *Pamlény: malom?* — és akkor *Paminócpusztá?*: MNy. LXII, 228. — BÁRCZI GÉZA, Örmény jövevényszavaink kérdéséhez: MNy. LVI, 304—10. A *Piszkok* családnevről. — MIKESY SÁNDOR és SCHEIBER SÁNDOR levélváltása a *Kóréh* családnevvvel kapcsolatban: Nyr. LXXXIV, 482, LXXXVI, 448—51, LXXXVIII, 64—5.

8. Ragadványnevek. — A ragadványneveknek csak egyik részterületét vizsgálja KÁLMÁN BÉLA „Szavajárási neveinkhez” című cikke, de általánosságban is ír a ragadványnevek kialakulásának szükségességéről, szabályairól: MNy. VIII, 139—42. — A névtípus történeti problémáival FEHÉRTÓI KATALIN foglalkozott behatóan: Az Árpád-kori ragadványnevekről: MNy. LXI, 419—28. Előljáróban ír a ragadványnév és a családnév kialakulásáról, irodalmáról, gyűjtési módszeréről. A nevek formai csoportosításán belül különbözteti meg a jelentés szerinti kategóriákat. Statisztikai adatokon is szemlélteti anyagát. Törvényszerűségeket és célkitűzéseket tartalmaz az összefoglalása.

KISS LAJOS két történeti ragadványnévvvel foglalkozik: Az albánok elnevezései a magyarban: MNy. LX, 472—5. Az *Orbonás*, *Arbanaz* dictus-névként való használatáról. — Kalugyer: Nyr. LXXXVI, 455—7. — SCHRAM FERENC, Pest megyei ragadványnevek: MNy. LIX, 94—100, 225—30. Az 1696—1849 közötti büntetőpercek anyagából válogatta közlését. — BANNER BENEDEK, Adatok a ragadványnevek kialakulásához: Ethn. LXXI, 537—51. Békés város XVIII—XIX. századi levéltári irataiból közül ragadványneveket, s ezeket csoportosítja.

A mai magyar népnyelvből való közlések többsége különböző szempontok szerint csoportosítja a ragadványneveket. Nagyon hiányzik az alapelveket, kategóriákat tisztázó összefoglalás.¹ — BURA LÁSZLÓ, Ragadványnevek Bogdánfalváról: NyIrK. X, 369—77. — DEMES GABRIELLA, Csíkszentimre ragadványnevei: NyIrK. IV, 362—7. — K. SZOBOSZLAY ÁGNES, Ragadványnevek Felsőnyáradon: MNy. XI, 59—63. — SZÁSZ LŐRINC, Gyergyócsomafalva ragadványnevei: NyIrK. X, 77—92. — MÁTÉ JÓZSEF, Ragadványnevek Heves községben: MNy. XI, 43—58. — TÓTH KATALIN, A Karancs vidéki ragadványnévasadás kérdéseihez: MNy. XII, 85—107. — KOC SIS ISTVÁN, Kőszeg-remete gúny- és ragadványnevei: NyIrK. VIII, 243—7. — CSÁK LÁSZLÓ, Supranumencu rol de identificare la Mera: Cere. de Lingu. VI, 183—9. — BECK ZOLTÁN, Néphagyományok Orosházáról és környékéről. H. n. (1965.) Ragadványnevek: 107—13. — HAJDÚ MIHÁLY—KOVÁCS FERENC, Népi jogélet: Orosháza története és néprajza I—II. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza, 1965. Ragadványnevek: II, 490. — BALOGH LÁSZLÓ, A szamoszegi ragadványnevek rendszere: MNy. XII, 109—35. — PÁKOZDI ENDRE, Vésztői ragadványnevek: MNy. VII, 83—100. — GRYNÆUS TAMÁS, Nadály és nadályosok: Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica. XXVI, (1962.) 129—55. — MOLLAY KÁROLY, Csalfa: MNy. LXIII, 205—7. Utal történeti és argóbeli ragadványnév-használatára.

9. A többbelemű nevek együttes vizsgálatával igen kevesen foglalkoztak. Jelentőségénél fogva a szemle legelején kellett volna bemutatni KÁLMÁN BÉLA könyvét: „A nevek világa”-t, mely a Gondolat-kiadó gondozásában jelent meg (Bp., 1967. 252 l.), csoportosításom jellege azonban ide utalta. Mindenki számára érthető formában, de tudományos megalapozottsággal foglalja össze a magyar névtannak minden területét. Bőséges példatára, sokoldalú szemléltetése, olvasmányos stílusa

¹ LŐRINCZE LAJOS cikke, Szempontok és adatok személyneveink újabbbkori történetéhez (MNy. I, 64—94) viszonylag régen jelent meg, néhezen lehet hozzáférni, s három különböző község anyagának a csoportosítása következtében nem lehet könnyen áttekinthető.

hasznos szolgálatot tesz a magyar onomasztika ügyének a nagyközönség előtt való bemutatkozásban. Népszerűségét mutatja, hogy közel 4000 példányban jelent meg, s az első napokban elfogyott. Amikor azonban a magyar személynivekről szóló fejezetet olvassuk, elgondolkozunk; nem volt-e kissé korai egy ilyen összefoglaló jellegű mű kiadása. Különösen érezhető ez a névdivatról és a ragadványnevekről szóló részeknél. Ezek még eléggé kiforratlan, kimunkálatlan területei a magyar névtannak, s sokszor az adatgyűjtést is magának a szerzőnek kellett elvégeznie, hogy legyen megfelelő alapja az általánosításokra. — Szintén KÁLMÁN BÉLA dolgozta fel SZABÓ ISTVÁN 1522-i dézsma-jegyzék-kiadványát: XVI. századi jobbágynévek: MNyj. VII, 23—43. Elemzi a könyv keresztnéveit, csoportosítja családnéveit, kitér az egyelemű és a ragadványnevek vizsgálatára is. Ism.: ŠMILAUER: ZMK. VI, 289.

PENÁVIN OLGA, Kopács személynévanyaga: MNyj. IX, 182—92. A falu család-névanyagát az anyakönyvek alapján vizsgálja 1759-től. A keresztnéveket 1800-ig évenként felsorolja, utána csak az 1860. esztendő anyagát nézi meg. Kitér a nők név-használatára és a ragadványnevek bemutatására is. — SZÁSZ LŐRINC, A hiátus megszüntetése a gyergyócsomafalvi kételemű személynivekben: NyIrK. XI, 281—3. A család- és keresztnév közötti hiátusról.

10. Az alkalmazott nyelvtudomány a személynivekről.

A) Helyesírás. — FÁBIÁN PÁL, Az akadémiai helyesírás előzményei. Helyesírásunk alakítására irányuló törekvések 1772 és 1832 között. Bp., 1967. A személynivek problémáiról: 154—62, 224—5.

Helyesírási Tanácsadó Szótár. Szerk. DEME LÁSZLÓ és FÁBIÁN PÁL. Bp., 1961. Felveszi a keresztnéveket és a történeti családnéveket is. — A Helyesírási Bizottság újabb határozatai. 1959. december—1961. június. I. OK. XIX, 277—87. — DEME LÁSZLÓ, Helyesírási rendszerünk logikája. Bp., 1965. (MNYTK. 110. sz.) A tulajdonnevekről: 21—9. Megjelent még: Nyr. LXXXVIII, 229—47, 357—76. Tulajdonnevek: 357—65. — Uő., Nyelvünk hangtani arculata: Magyar nyelvhelyesség.³ Bp., 1967. A családnévek elválasztása: 51. — SZEMERE GYULA, Hogy is írjuk? Bp., 1961. A személynivekről: 83—95, 114—5. — Uő., Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára.³ Bp., 1962. Személynivek: 109. — Uő., Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára.³ Bp., 1963. A tulajdonnevekről: 75—83. — FÁBIÁN PÁL, Néhány tulajdonnév-típus helyesírásáról: Nyr. LXXXIV, 442—53. — FERENCZY GÉZA, A szereplők neve kis kezdőbetűvel írva: Nyr. LXXXV, 377.

KLANICZAY TIBOR, A régi magyar családnévek helyesírása: MNy. LXII, 480—6. — BEKE ÖDÖN, Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink nevét!: Nyr. LXXXV, 418—9. — ERDŐS KÁROLY, Károli Gáspár nevének helyes írása: MNy. LVII, 214—5. — LADÓ JÁNOS, Károli Gáspár vagy Károlyi Gáspár?: MNy. LX, 363. — PAIS DEZSŐ, A Károly „karvaly” is lehetett: MNy. LX, 363. — ERDŐS KÁROLY, Károli vagy Károlyi Gáspár?: MNy. LXI, 209. — FERENCZY GÉZA, A Beethoven név elválasztása: Nyr. XCI, 501. — Uő., Régies helyesírású családnévek elválasztása: Nyr. LXXXV, 244—5. — MIKESY SÁNDOR, Becézőneveink helyesírása: Nyr. LXXXVIII, 261—3.

FÁBIÁN PÁL, A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1772 és 1832 között: MNy. LXII, 486—9. — RITOÓK ZSIGMOND, A görög szavak és nevek átírásának kérdése 1832 és 1954 között: MNy. LXI, 224—34. — HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY, A görög nevek átírásának problémáihoz: NéprNytud. V—VI, 117—9. — DIENES GEDEON, A magyar nevek orosz átírásáról: MNy. LVIII, 227—36. — KOVÁCS ZOLTÁN, Antologija vengerszkieh poetov-lirikov na ruszkom jazüke XIX. v.: StudSlav. X, 147—68. A magyar nevek orosz átírásáról: 167. — KÓNYI SÁNDOR, Az orosz szavak átírásához: Nyr. XC, 145—50. Az orosz nevek magyar átírásáról. — BETHLENFALVI GÉZA, Az ázsiai nyelvek átírásának kérdéséhez: MNy. LX, 213—7. — FERENCZY GÉZA, Indonéz nevek írása:

Nyr. XCI, 501–2. — GRÉTSY LÁSZLÓ, *Szardínia*-félék nevének átírása: Nyr. LXXXVII, 154. Az idegen személynevek átírásának problémáit is érinti.

B) Nyelvművelés. — Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. Bp., 1961. A személynevekről: 151–75, 335–6. Jó névmutató: 479–501. — Nyelvművelő levelek. Az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének levelesládájából. Szerk. LŐRINCZE LAJOS irányításával FERENCZY GÉZA és RUZSICZKY ÉVA. Bp., 1964. A személynevekről: 14–32, 181–2, 339, 357–60, 375–7. — RUZSICZKY ÉVA, Egy év a telefon mellett: Nyr. LXXXV, 170–84. Személynevekkel kapcsolatos kérdések az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálatához: 180–2. — HERNÁDI SÁNDOR, Helyesen, szépen magyarul.² Bp., 1965. A személynevekről: 8–11, 42–3, 51–2. — FERENCZY GÉZA, A fogalmazás néhány kérdése: Magyar nyelvhelyesség.³ Bp., 1967. 349–82. A tulajdonnevek kontaminációjáról: 362–3. — FAJCSÉK MAGDA—SZENDE ALADÁR, Miről vallanak a magyar szavak? Bp., 1966. A személynevekről: 31–2, 63, 74, 94, 105, 115, 120, 138–9, 179–82, 191. — KARINTHY FERENC, Nyelvelés. Bp., 1964. A családnevekről: 85–7.

A névhasználat problémáiról több tanulmány jelent meg. — PAPP LÁSZLÓ, A nők megnevezése a XVI. század második felében: MNyj. VI, 56–89. — „Hogyan nevezzük a nőket?” címmel hosszú és élénk vita folyt nyelvészeti folyóirataink hasábjain. Csak a hozzászólók nevét és cikkük lefolyását közlöm: NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXXV, 398–403; KAPÁS FERENC: Nyr. LXXXVI, 161–71; TOMPA JÓZSEF: uo.; BENKŐ LÁSZLÓ: uo.; NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXXVII, 30–8; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. LXXXVII, 169–73; TOMPA JÓZSEF: Nyr. LXXXVII, 284–94; VERES PÉTER: uo.; J. SOLTÉSZ KATALIN: uo.; FERENCZY GÉZA: uo.; HEXENDORF EDIT: Nyr. LXXXVII, 422–35; NAGY J. BÉLA: Nyr. LXXXVIII, 110–5; LŐCSEI JUDIT: uo.; NAGY J. BÉLA: MNy. LX, 484–6. — BODROGI TIBOR, A magyar rokonsági terminológia vizsgálatának néhány kérdése: Műveltség és Hagyomány. III, 129–48. A személynevek családon belüli használatáról. — FERENCZY GÉZA, Címek, foglalkozásnevek szőrendi helye: Nyr. LXXXV, 125–6. — RUZSICZKY ÉVA, A doktori cím szőrendi helye: Nyr. LXXXVI, 256. — P. BALÁZS JÁNOS, Voszok 3, Voszok 4: Nyr. LXXXVII, 39–40. A számnévi jelzős személynevekről is.

J. SOLTÉSZ KATALIN, A tulajdonnevek lefordíthatósága: Nyr. XCI, 280–92. Részletesen ismerteti a lefordíthatatlan neveket, azokat, amelyeknek megfelelői vannak, helyettesíthetők, végül a jelentéssel bíró neveket. Bemutatja ezek kombinációit is. — FERENCZY GÉZA, Magyar név idegen nyelvű szövegben: Nyr. LXXXVII, 495. — Uő., Idegen keresztnév sorrendi helye: Nyr. LXXXVIII, 79–80.

LADÓ JÁNOS, Családneveink kiejtési nehézségei: Nyr. LXXXVIII, 382–92. — KÁLMÁN BÉLA, Családneveink kiejtéséhez: Nyr. LXXXIX, 164–5. — FERENCZY GÉZA, A *Batthyány* név ejtismódja: Nyr. LXXXV, 381. — KÁLMÁNCHÉY ENDRE, Megjegyzések egy régies írású családnev helyes kiejtéséhez: Nyr. XC, 151–2. — FERENCZY GÉZA, *Zita* kiejtése: Nyr. XC, 103. — CSÓK PÁL, Az idegen szavak és nevek ejtése: Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Szerk. GRÉTSY LÁSZLÓ és SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1967. 210–4.

C) Stilisztika. — A magyar stilisztika útja; a lexikont és a bibliográfiát összeállította SZATHMÁRI ISTVÁN. Bp., 1961. A személynevekről: 307–9, valamint a lexikonban. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Névdívat és irodalmi névadás: Nyr. LXXXVIII, 285–94. Az 1910. és 1960. években megjelent művek személyneveiről. — NAGY JÓZSEF, Szép magyar szó. Bevezetés a stíluselmzésbe. Bp., 1961. A becéző és a teljes nevek szembeállítás: 122. — SZENDE ALADÁR, A stílus. Bp., 1964. — BENKŐ LÁSZLÓ, A szavak stilisztikai értékeléséről: NyK. LXVI, 141–50. — Uő., Juhász Gyula kedvenc szavai: A Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1960. I. 3–16. Petőfi és Juhász Gyula által használt személy-

nevek összehasonlítása: 5–8. — Uő., Mutatvány a Juhász-szótárból: A Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1963. I, 45–71. Személynevek is a címszóanyagban. — HORVÁTH MÁRIA, A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában: Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961. 330–407. A nevekről: 344–7. — RUZSICZKY ÉVA, Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában. Kazinczy tájszóhasználata alapján. Bp., 1963. A személynevekről: 30, 79, 86–7, 89–91, 95. — Uő., Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. PAIS DEZSŐ. Bp., 1960. 131–69. Az idegen nevek írásáról és használatáról: 142–5, 616–2, 164–5. — SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről: i. h. 67–130. A Csokonai által használt régi személynevekről: 104–8.

MIKESY SÁNDOR, A névszépítésről: MNy. LIX, 216–21. Általános megjegyzéseket fűz a névésztétika kérdéséhez, tipizálja a névszépítés lehetőségeit. — TÓTH IMRE, A legszebb magyar név: Nyr. XCI, 122–32. Közvéleménykutatás alapján rangsorolja a keresz- és családneveket. — ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat. Bp., 1964. Külön fejezet a névhangulatról: 30–4.

KARSAI GÉZA, Névtelenség, névrejtés és szerzőnév középkori krónikáinkban: Száz. XCVII, 666–77. A névrejtés különböző lehetőségeit áttekinthető csoportosításban mutatja be. — VÉRTESY MIKLÓS, Álnevek, írói nevek: Könyvtáros X, 782–3. — KÁLMÁN BÉLA, Az álnév: Alföld XIII, 1. sz. 141–5. — RUSZNYÁK PÉTER, Leánynevű férfiak: Nyr. LXXXVI, 249–50.

11. Személynevek és köznevek kapcsolata, szófaji átcsapás. — GRÉTSY LÁSZLÓ, A szóhasadás. Bp., 1962. Tulajdonnév és köznév megkülönböztetése töváltakozással: 193. — KÁLMÁN BÉLA, Az -ä végű tulajdonnevek ragozása: Nyr. LXXXVII, 38–9. — LOTZ JÁNOS, Adalék a közszó és név ragozási eltéréséhez: Nyr. XC, 328. — TOMPA JÓZSEF, A névszók kérdésköre: Magyar nyelv-helyesség.³ Bp., 1967. 204–24. A családnevek és köznevek kétalakúságáról is.

ÉDER ZOLTÁN, Muki: Nyr. LXXXVII, 474–6. — KISS LAJOS, Mumus: Nyr. LXXXVIII, 475–6. — Uő., Mikulás, télapó, krampusz: Nyr. LXXXVI, 92–4. — KUNSZERY GYULA, Milimári: MNy. LXII, 470. — O. NAGY GÁBOR, Pilátus macskája: Nyr. LXXXVI, 90–2. A *Pila* becéző névből eredezteti a *Pilátus* szót. — PROHÁSZKA JÁNOS, Áldomás-e a Szent János pohara?: MNy. LVII, 53–7. — Uő., A lacikonyha mivoltának és nevének kérdéséhez: MNy. LXI, 96–100. — Uő., Szent Antal tüze: MNy. LVII, 480–4. — REUTER CAMILLO, Parlag Péter: Nyr. LXXXVII, 370. — Uő., Pusztá Péter: Nyr. XCI, 365–6. — SCHEIBER SÁNDOR, A Bár Kochba-játék nevének eredete: MNy. LVII, 223–5. — R. L. G., Az árgyélusát neki!: Nyr. XCI, 384. — HERNÁDI SÁNDOR, Tulajdonnevekből alakult főnevek: Any. III, 4–5. sz.

12. A magyar névtudomány hírei. — A) Köszöntések. Pais Dezső nyolcvanadik születésnapjára: BÁRCZI GÉZA: ALingu. XVI, 215–24; uő., MNy. LXII, 117–9; BÓKA LÁSZLÓ: Pais Dezső hetvenéves: Arcképvázlatok és tanulmányok. Bp., 1962. 287–97; LŐRINCZE LAJOS: Nyr. XC, 110–1; PAPP LÁSZLÓ: ALingu. XVII, 387. — Nagy J. Béla nyolcvanadik születésnapjára: KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXXVIII, 1–4. — Bárczi Géza hetvenedik születésnapjára: PAIS DEZSŐ: MNy. LX, 129–36; BENKŐ LORÁND: NytudÉrt. 40. sz. 5–15; BERRÁR JOLÁN: ALingu. XIV, 111–8; KÁLMÁN BÉLA: MNy. X, 3–6; PAPP LÁSZLÓ: Nyr. LXXXVIII, 5–7. — Németh Gyula hetvenedik születésnapjára: KÁLMÁN BÉLA: MNy. LVI, 292–4. — SZABÓ T. Attila hatvanadik születésnapjára: BÁRCZI GÉZA: Nyr. XC, 111–3; BENKŐ LORÁND: MNy. LXII, 119–22.

B) Nekrológok, megemlékezések. — Fekete Lajosról: CZEGLÉDY KÁROLY: AOr. XIII, 3–7. — Melich Jánosról: BERRÁR JOLÁN: ALingu. XV, 135;

T. LOVAS RÓZSA: NyK. LXVI, 157–60; MIKESY SÁNDOR: Onoma. X, [1962–1963.] 2. sz. [1964.] 303–4; NYIRKOS ISTVÁN: FUF. XXXVI, 270–2. — Kniezsa Istvánról: BALECZKY EMIL: StudSlav. XI, 3–10; HADROVICS LÁSZLÓ: StudSlav. XII, 5–11; V. KIPARSKY: FUF. XXXVI, 295–301; KISS LAJOS: Nyr. LXXXIX, 409–10; Uő.: ALingu. XVI, 337–62; LIGETI LAJOS: MNy. LXI, 129–31; BÁRCZI GÉZA: MNy. LXI, 131–2; MIKESY SÁNDOR: Onoma. XI, [1964–1965.] 2. sz. [1966.] 336–40. — Karácsony Sándor Zsigmondrol: PAPP LÁSZLÓ: ALingu. XVII, 388.

C) A „Névtudományi Vizsgálatok” (PAIS DEZSŐ közreműködésével szerkesztette MIKESY SÁNDOR. Bp., 1960.) című kötet megjelent ismertetései: GYÖRFFY GYÖRGY: Száz. XCVII, 706–7; HEXENDORF EDIT: Nyr. LXXXIV, 483–8; Uő.: Valóság III, 4. sz. 121–2; KELEMEN BÉLA: Cerc. de Lingu. VI, 466–9; ERNST DICKENMANN: Beiträge zur Namenforschung. XII [1961.], 220–1. — Beszámoló a konferenciáról: MIKESY SÁNDOR: Onoma. VIII, 1958–1959. [1961.] 343–4; V. SMILAUER: ZMK. I, [1960.] 49–52.

D) A magyar nyelv története és rendszere nemzetközi nyelvészkongresszus (Debrecen, 1966. augusztus 24–28.) jelentőségét ismertető cikkek általában kitérnek a névtudomány elhanyagoltságára, hiányosságaira. Így a kongresszus határozatai is: MNy. LXII, 511–2; Nyr. XC, 461–2. Ismertetések: DEME LÁSZLÓ: Nyr. XC, 457–61; IMRE SAMU: MTud. LXXIV, új folyam XII, 128–33; Uő.: ALingu. XVII, 129–39; PAPP LÁSZLÓ: ALingu. XVII, 384–5; KOVALOVSKY MIKLÓS: The New Hungarian Quarterly VIII, 185–7.

13. Nem magyar személynevek magyarországi irodalma. — A nemzetközi névtudományba széleskörű és igen részletes kitekintést nyújt KISS LAJOS cikke: Névtudományi folyóiratok: MNy. LXII, 361–73. A névtudomány fejlődéstörténetének áttekintése után egyenként vizsgálja az egyes folyóiratok történetét, jelentősebb cikkeit röviden ismerteti.

A) Finnugor nyelvek. — VÁSZOLYI ERIK, Széljegyzetek a zürjén személynevek és névadás kérdéséhez: NyK. LXIII, 388–401. — ERDŐDI JÓZSEF „A finnugor patronimika kérdéséhez” című előadása 1961. nov. 14-én hangzott el. Ismertetése: MNy. LVIII, 528. — A. KÖVESI MAGDA ismerteti VILKUNA KUSTAA „Omanimi ja lapsen nimi [= Az én nevem és a gyerek neve]” című könyvét: MNy. VII, 163–5. — NISSILÄ VILJO, A Finn Névtani Archivum: Nyr. XCI, 465–9. — FABRICIUS-KOVÁCS FERENC „Három finnugrisztikai folyóirat” című cikke több finn névtani munkáról beszámol: MNy. LX, 235–44. — Uő., „Finnugrisztikai folyóiratok” cikksorozatában hasonlóképpen bemutat számos névtani tanulmányt: MNy. LXI, 252, LXII, 240.

B) Török nyelvek. — NÉMETH GYULA, Magyar törzsnevek a baskíroknál: NyK. LXVIII, 35–50. — LIGETI LAJOS, A magyar nép mongol kori nevei: MNy. LX, 385–404. A *Major* személynév előfordulása a XIII. századi mongoloknál. — RÁSONYI LÁSZLÓ, Les anthroponymes comans de Hongrie: AOr. XX, 135–49. Mintegy 150 kun tulajdonnevet sorol fel lelőhelyükkel, előfordulási idejükkel, s legtöbbnek megadja az etimológiáját is. — MOÓR ELEMÉR, A hunok származásának kérdése fő tekintettel a nyelvi forrásanyagra: MNy. LIX, 53–66. — Uő., Noch einmal zum Hunnenproblem: BzN. XVI, 14–22. — HORVÁTH JÁNOS, A hun-történet és szerzője: ItK. LXVII, 446–76. — FEKETE LAJOS, Beiname (laqab), Personennamen (isim) und Apposition (na't) in den Oñer muqata' a-Deftern: AOr. XV, 97–109. — KÁLDY-NAGY GYULA, Names of Merchandises in a Mediterranean Turkish Customs Register: AOr. XVIII, 299–333. — RÁSONYI LÁSZLÓ „A női nevek a török népeknél” című előadásának ismertetése MNy. LVIII, 527–8.

C) Német. — FEHÉRTÓI KATALIN, „A német névtudomány két újdonsága” címmel ismerteti W. FLEISCHER „Die deutschen Personennamen” (Berlin, 1964.) és

T. WITKOWSKI „Grundbegriffe der Namenkunde” (Berlin, 1964.) című könyveit: MNy. LXII, 245—7. — MAKSAY FERENC, Gabonatermesztés Nyugat-Magyarországon a XVI. század fordulóján: AgrtSz. IV, 14—24. Német személyneveket sorol fel.

D) Latin. — P. BUOCZ TERÉZIA „A szombathelyi Savaria Múzeum kótára” cikksorozata a Vasi Szemle alábbi helyein található: 1961. 2. sz. 102—8, 3. sz. 81—6, 1962. 1. sz. 100—8, 2. sz. 81—7, 3. sz. 98—105. — SZÉKELY GYÖRGY, Wallons et italiens en Europa Centrale aux XIe—XVIe siècles: Annales Univ. Bp. VI, 3—71. — FEKETE LAJOS, Latinok a XVI. századi Budán: MNy. LVII, 20—5. — ZOLNAI LÁSZLÓ, Az esztergomi latinusokról: Az Esztergomi Múz. Évk. I [1960.], 155—67.

E) Román. — GÁLDI LÁSZLÓ ismerteti N. A. CONSTANTINESCU „Dictionar onomastic romínesce” című (Bukarest, 1963.) könyvét: NyK. LXVI, 464—6. — GYÖRFFY GYÖRGY, Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez: TörtSz. VII, 1—25, 537—68.

F) Görög. — MARÓT KÁROLY, Odysseus — Ulixes: ActaAnt. VIII, 1—6. — FÜVES ÖDÖN, A pesti görögök önállóságért folytatott harca 175 évvel ezelőtt: AntTan. XI, 127—32. — Uő., Statisztikai adatok Pest és Buda 1687—1848 közt polgárjogot nyert görög származású lakosságáról: AntTan. X, 235—8. — Uő., Fejezetek a szentendrei görögök életéből: AntTan. VIII, 114—27. — Uő., Görög kereskedők Sopron megye területén 1770-ben: Soprsz. XVIII, 360—1. — LÁSZLÓ ERNŐ, Görögkeleti vallású diákok Sopronban: Soprsz. XVIII, 362. — SASVÁRI LÁSZLÓ, Mikor telepedtek le a görögök Tokajhegyalján? AntTan. VIII, 128. — Uő., Elkallódott tokaji görögök és rációk nyomában: Borsodi Sz. V, 422—4.

G) Szláv. — KISS LAJOS, Monográfia a cseh családnevekről: MNy. LX, 122—5. Ismerteti JOSEF BENEŠ „O českých příjmeních” című (Prága, 1962.) könyvét. — SULÁN BÉLA, A cseh szókincs magyar elemeinek problematikája: NyK. LXV, 283—96. — KISS LAJOS ismertetése a „Slovník staropolských názv osobových [= Ólengyel személynévtár]” című kötetéről, melyet WITOLD TASZICKY szerkesztett (Vroclaw—Varsó—Krakkó, 1965.): Nyr. XCI, 79—80. — BARTHA ANTAL, Kijev és Itil: TörtSz. VII, 223—54. — GYÖRFFY GYÖRGY, Die Erinnerungen an das Grossmährische Reich in der mittelalterlichen Überlieferung Ungarns. H. n., 1963. 13 (sokszorosítás). Anonymus és más krónikák szláv neveiről. — HOLLÓS ANTAL, Gogolevszkoje szlovo „levantar”: StudSl. XI, 149—51. — MIKESY SÁNDOR, Gagarin: Nyr. LXXXV, 490—1.

H) Héber. — SCHEIBER SÁNDOR, Magyarországi zsidó feliratok. A III. századtól 1686-ig. Bp., 1960. Ism. FERENCZY ENDRE: Száz. XCVI, 915—6; MOLLAY KÁROLY: Soprsz. XVI, 90—3. — Magyar—zsidó oklevéltár. Szerk. és kiad. GRÜNWARD FÜLÖP és SCHEIBER SÁNDOR. V. köt. 2. rész. 1701—1740. Bp., 1960. Névmutató: 439—68; VI. köt. Sopron 1600—1740. Bp., 1961. Névmutató: 631—58; VII. köt. Az első országos zsidó conscriptiók 1725—1748. Bp., 1963. Ismertetik kötetenként: BENDA KÁLMÁN: Száz. XCVI, 645—6, XCVIII, 1300—1; GUNST PÉTER: Száz. XCIX, 1335—6; MOLLAY KÁROLY: Soprsz. XVI, 90—3, XVIII, 380, XX, 279—80. — GRÜNWARD FÜLÖP, Israel iudeus Supruniensis — Izzerl, der Jud von Oedenburch. Adatok a középkori okmányokban névleg elsőnek említett soproni zsidóról: Soprsz. XV, 84—8.

14. Függelék. — Az állatnevek irodalma nem tartozik szorosan a személynévkutatáshoz, s ez a mostohaság meg is látszik. Hihetetlen kevesen foglalkoztak a vizsgált időszakban az állatnevekkel, még az egyszerű adatközlések száma is csekély. Egyedül a folyónévből lett kutyanevek váltottak ki egy kis eszmecserét, s ebben tisztázódott egy elvi részprobléma. NYÍRI ANTAL indította el a vitát: Nyr. LXXXVII, 351—4; IMPLÓM JÓZSEF és KÓHEGYI MIHÁLY szólott hozzá: Nyr. LXXXVIII, 203—6; később KÓHEGYI MIHÁLY közölte a Duna és Tisza kutyanevek földrajzi elterjedését: Nyr. XC, 423—4.

KIRÁLY LAJOS, A háziállatok tulajdonnévadásának módjai Büssében: Nyr. LXXXIX, 94—8. A névadás okairól és a nevek gyakoriságáról is ír. — BEKE ÖDÖN, Néhány népies állatnév történetéhez: Nyr. LXXXVII, 247—58. — SZABÓ KÁLMÁN, A kecskeméti állattenyésztés szókincse és szólásmondásai: NéprKözl. X, 1—2. sz. Lónevek: 92—3, marhanevek: 63—6. — NAGY GÉZA, A Zemplén megyei Karcsa községben használatos állatnevek: Borsod megye népi hagyományai. Szerk. BODGÁL FERENC. Miskolc, 1966. 108—36. Teljességre törekszik. Fajonként felsorolja a neveket megterhelésükkel, majd az egyes neveket betűrendben magyarázza. — GULYÁS MIHÁLY—HAJDÚ MIHÁLY—SZABÓ MIHÁLY, Állattartás: Orosháza története és néprajza I—II. Szerk. NAGY GYULA. Orosháza, 1965. II, 186—293. Lónevek: 206, marhanevek: 225—6, sertésnevek: 240, 242, kecskenevek: 273, kutyanek: 276, macskanevek: 277. — SZABÓ MIHÁLY, Kezes lótartás Orosházán: A Szántó Kovács Múz. Évk. 1963/64. 211—26. Lónevek: 216. — NAGY-CZIROK LÁSZLÓ, A lótenyésztés múltja a Kiskunságon: NéprKözl. X, 1—2. sz. 131—289. Lónevek: 222. — MÁRTON LÁSZLÓ, A békési lótartás ismeretanyaga és szókincse: NéprKözl. X, 1—2. sz. 290—361. Lónevek: 310. — KATONA IMRE, A kubikuskordé és a kordésmunka: Ethn. LXXII, 56—83. Lónevek: 79. — ISTVÁN—TIMOTITY—ZSIGMOND, Szarvasmarhaállományunk minőségi ellenőrzése a tenyészbikák utódellenőrzésével: VasiSz. 1961. 2. sz. 1—22. Több bikanév elszórtan. — KIS-ANTAL ALBERT, Utódellenőrzés és családtenyésztés az Orosházi Mezőgazdasági Technikum Tangazdaságában: Az Oh. Mg. Techn. Tang. Évk. Szerk. BABINSZKY MIHÁLY. Orosháza, 1966. 37—49. Több bikanév és tehénnev. — KOVÁCS GÁBOR, A takarmányozás-technológia fejlesztése és szervezése a Mezőgazdasági Technikum Tangazdasága tehenészetében: i.h. 50—67. Sok marhanév: 61—6. — KATONA ISTVÁN, Szarvasmarhatenyésztésünk eredményei az 1964—65. ellenőrzési évben: i.h. 87—108. Igen sok marhanév. A hivatalos és a népi névadás keveredése. — PALÁDI-KOVÁCS ATTILA, A keleti palócok pásztorkodása: Műveltség és Hagyomány. VII. Juhnevek: 88—9. — BERNSCHÜTZ SÁNDOR, Kutyanek Baján és környékén: Nyr. XC, 424—6.

15. Befejezésül hangsúlyozom, hogy az egyes csoportokon belüli besoroláskor igyekeztem azokat a tanulmányokat előbbre venni, amelyek régebbi korszakról szólnak, tehát a témák időrendjét tartottam elsősorban szem előtt. Ez után néztem meg a munka mondanivalójának súlyát, jelentőségét, s itt csak a névtudomány szempontjai vezettek. Bármilyen alapvető is más tudományág számára egy mű, ha a névtant csak érinti vagy csak adatokat közöl, a névtan szempontjából lényegesebb tartalmú kisebb cikkeknek is utána helyeztem. Az egymással nagyjából azonos értékű munkáknál vagy a téma betűrendjét vagy a szerzők betűrendjét választottam beosztási kritériumnak. Majdnem teljesen mellőztem a megjelenési időrendet, hiszen mindössze nyolc év irodalmát foglaltam össze, s ez oly rövid idő, hogy a megjelenés idejét legfeljebb a vitacikkeknel érdemes figyelembe venni. Végül elnézést kérek azoktól a szerzőktől, akiknek munkáját a „rangsorban” nem megfelelő helyre osztottam be, szemlém nem ítélkezési szándékkal készült, s tévedések lehetnek benne.

HAJDÚ MIHÁLY

LEVÉLSZEKRÉNY

Válasz Pais Dezső újabb közleményére a zempléni fejedelmi sír dorgában

☞ Lásd MNy. LXIV (1968.), 382—4.

PAIS DEZSŐ a négy év előtti napisajtó közleményeivel kapcsolatban felvilágosításokat kér tőlem. Mindenekelőtt: miért nem cáfoltam meg a napisajtó kiszínezett állításait? Válaszom erre a következő (hét pontban):

1. Ugyanazért nem szálltam szembe a napisajtó közléseivel, amiért Pais Dezső sem a napisajtóban, hanem a Tudományos Akadémia két folyóiratában jelentette meg hozzászólását. Én is az illetékes baráti ország Tudományos Akadémiájának kiadványsorozatában szándékozom megjelentetni munkámat. Egyébként, ha valaki cáfolni akar (én nem akartam!), a cáfolatnak ott kell megjelenni, ahol a cáfolandó szöveg napvilágot látott.

2. A négy év előtti napisajtó közléseit, minden, bennük előforduló kiszínezés és túlzás ellenére is, meg kell védenem. A napisajtó ugyanis más műfaj, mint a tudományos értekezés. Abban eleven, színes előadásra van szükség, amely akaratlanul is pontatlanságokat vonhat maga után. Ilyen közleményeket szakember nem szokott alapul venni tudományos folyóiratban közlendő megállapításai számára. Az inkriminált sajtóközleményekben azonban sehol sincsenek a megengedettnél erősebb (színesebb) kifejezések, vagy torzítások. Sőt állíthatom, hogy azok meg sem közelítik a „hímnemű Borgia Lukrécia”, „apagyilkos Árpád” vagy „krimi” valóban nagyon is színes kifejezéseket. A napisajtóban tehát (még kevésbé a tudományos fórumon) nem tartottam szükségesnek reagálni a napisajtó közléseire, melyek szerintem hivatásuknak megfelelőek voltak.

3. A napisajtó munkásai ez esetben fáradtságot nem ismerve ostromoltak adatokért. Csak köszönettel tartozom nekik a meleg érdeklődésért, amelyet a zempléni sírlelet iránt tanúsítottak. Órákon át zuhogtak a kérdések; minden lehetőséget részletesen megbeszéltünk; „mindent” azonnal jegyeztek. Talán célszerűbb lett volna, ha Pais Dezső is közvetlenül hozzám fordul felvilágosításokért nyilatkozatainak leírása előtt, annál inkább, mert 1965. augusztus 10-én hozzá intézett levelemben felajánlottam, hogy a zempléni sírlelet dokumentumait lakásán vagy bárhol másutt elébe tárom. Amit Pais Dezső inkriminál, az túlnyomó részben szóról szóra idézi szavaimat. Ezekért, mint különféle lehetőségekért, vállalom is a felelősséget. Egy példa azonban megvilágíthatja az akaratlanul is becsúszott tévedéseket, amelyekért nem felelhetek. Egyik alkalommal elmondtam, hogy a halott visszatérésének megakadályozására kölest vagy mákot tesznek be a koporsóba. Ugyanis a halott — a hiedelem szerint — köteles minden tulajdonát megszámlolni, mielőtt koporsóját elhagyná. A sok apró magocska hosszadalmas megszámlálása virradatig sem ér véget, s a halott akkor már nem mehet. Az egyik sajtóközleményben szavaim alapján az a téves adat szerepel, hogy a zempléni sír koporsójába egy marék mákot tettek be (valójában kölest tettek oda). De hol van ez a kis tévedés a „porhintés céljával rendezett dísztemetés” kifejezés mögött levő tévedéstől? A halottnak minden öt megillető mellékletet és szertartást megadtak a látszat szerint. Ezt a „látszatot” Pais nem értette volna félre, ha az én eredeti szövegemet ismerte volna. Ez a „látszat” igen lényeges volt a régi temetéseknél: nem a nagyvilágnak, hanem a halottnak szólt! A látszatot azáltal tartották meg adott esetben, hogy a fejedelmi jelvényeket mind visszatartották az utód számára, viszont ezeket pótolta másolatokkal kellett helyettesíteni, hogy a fejedelmi temetés látszata meglegyen, s a halottnak ne legyen oka békétlenkedni (azaz visszatéréssel zavarni az élőket s közöttük bajokat okozni).

4. Misztifikációkról éppúgy nem beszélhetünk a sajtóközleményekkel kapcsolatban, mint ahogy a „porhintés”-t, „apagyilkosságot” sem tekintem misztifikáció szülőttének, bár erős eltorzításai megállapításaimnak. A tudósok legnagyobb része szakrális gyilkosságot mond. Ez esetben a gyilkosság nagy nyilvánosság előtt, Árpád jelenlétében, történt volna. Mégsem jutott eszébe senkinek Árpádot apagyilkosnak mondani, bár ez esetben előre tudhatott a gyilkosságról. Szerintem azonban itt politikai gyilkosság esete forog fenn. Árpád szerepét illetőleg teljesen jogos Pais Dezső kérdése. Az interjúkban is ezt a kérdést feszegették. Sajnos, kielégítő választ nem tudtam adni.

Előadásaimban erről egy szót sem mondtam (a szöveg megvan). Ez történeti kérdés, mely messze meghaladja egy sírleletet ismertető régész feladatkörét. Véleményem azonban nekem is lehet erről a nehéz kérdésről, s ezt — a fenntartandók fenntartásával — itt is elmondhatom, ha kívánják tőlem. A gyilkosság rekonstruálásánál csak az Árpád-család, a hozzá legközelebb állók és a honfoglaló vezérkar mozgulataira támaszkodhatunk. Más írott forrás nincs. A gyilkosságot és a zempléni temetést tehát az Ungvárról Zemplénbe való költözködés mozzanatai közé lehet csak elhelyezni. Új adatokat pedig a helyszín és környéke szolgáltat. A gyilkosságot már Ungváron elhatározták. Ezzel függhet össze Álmos lemondása. A gyilkosság végrehajtására azonban Zemplént találták legalkalmasabbnak. Hogy az eredetileg szláv lakosú és szláv nevű Zemplén mért lett a megye egyik legrégebbi magyar községe, annak magyarázata az, hogy a magyar fejedelmi sír őrizetére állandó nagy magyar tábort kellett a sír körül tartani. Ezek emlékeit őrzik a sír körüli dűlők nevei (*Felsőtábor, Táboralja, Rihótábor*). Továbbiakat a gyilkosságról első válaszom végén írtam. Az ott mondottakhoz újabbakat tenni történetész sem igen tudhat.

5. Pais Dezső „teljes zavarban” van, hogy miképpen kellett volna vélekednie és nyilatkoznia „az annak idején kolportált krimire vonatkozólag”. Erre válaszul a következő: Észre kellett volna venni a vitaülésen elhangzottak és az Archeológiai Értesítő 1966. számában megjelent közlemények hangján az elfogultság, illetőleg animozitás szokatlanul éles megnyilvánulásait, amelyek itthon és a külföldön rendkívül kedvezőtlen visszhangot keltettek. Mi sem természetesebb, mint hogy ilyenkor elő kellett volna venni eredeti szövegemet, mely a vitaülés összes résztvevőinek rendelkezésére állt, és csak annak alapján kellett volna véleményt alkotni. Megértem, hogy Pais Dezső nagy elfoglaltsága miatt e szöveget nem ismerve ment el a vitaülésre. De érdeklődését már ott felkelthette volna vitatott könyvem, és utólag is igényelhetette volna azt gondos áttanulmányozásra, ha szándékában volt kritikát írni eredményeimről. L. Kovrig Ilona is a vitaülés után közel négy hónap múlva (1965. november 18-án) kérte magához monografiámat, és nagy elfoglaltsága miatt olvasatlanul kellett visszaadni azt. Ezt is megértem. László Gyula, Dienes István és Bóna István közléseire kár is volt hivatkozni az eredeti monográfia helyett, mert ezek föltűnő animozitásról tanúskodnak.

6. Tapasztalatom, hogy a napisajtó szerkesztősége nem szeret helyreigazításokat közölni. Az adott esetben semmiképpen nem tartottam szükségesnek a napisajtót helyreigazításokra igénybe venni. Ellenben a Petőfi Népe című kecskeméti napilapban megjelent szöveget még annak idején Kecskemétről megküldtük Budapestre a MTI-nak. Ez azonban (talán túlságosan száraz, szakszerű előadásmódja miatt?) ezt nem továbbította a fővárosi napisajtónak.

7. Kecskeméti előadásomban (1965. szeptember 25.), melyet 1967. május 26-án megismételtem Pozsonyban, a Szlovák Régészeti Társulatban (német nyelven), a zempléni fejedelmi sír halottjának Álmossal való azonosítását a következő, tíz pontba foglalt argumentumokkal támasztottam alá:

1. Az antropológiai adatok egyezése Anonymusnak Álmos-leírásával (ez nem egészen topos, mint egyesek gondolták).

2. Az összes fejedelmi jelvények kicserélése használt vagy rögtönzött darabokra. A zempléni szablyára színarany bádogdarabokat szereltek, hogy az eredeti fejedelmi darabot ezzel utánozzák. E fölületesen rögzített aranyak a szablya azon helyein vannak, amelyek a bécsi Schatzkammer híres „Attila-kardján” is arannyal vannak borítva. Ez utóbbiról 27 évvel ezelőtt megírtam, hogy Álmos számára készült Kiebben, 875 körül.

3. A sír helyének geopolitikai helyzete.

4. A Turul előfordulása az 5. számú ezüstkorongon (az Árpád-család totemőse).

5. Nagyarányú óvintézkedések a halott szellemének visszatérése ellen.

6. Gazdag textiliák a közel 9 m² nagyságú sírgödörben és a koporsóban (selymek, prémek, gyapjútakarók).

7. A tábor szóval összetett dűlőnevek a sír közvetlen közelében, köztük az ósiségre valló *Rihótábor* név is.

8. *Szomotor* népi etimológiája, mely a középkorra vezethető vissza (*Zomorutor*).

9. A Turul-totem továbbélése Álmos leszármazottjainál.

10. Negatív argumentum: az 1–9. alatti adatok a honfoglaláskor egyetlen más személyére sem illenek.

Ami a *Zomorutor* kérdését illeti, Pais Dezső ismét arra hivatkozik, hogy egy könyv, ez esetben SZIRMAY ANTAL „Notitia Historica com. Zempleniensis, Buda, 1804.” műve, elérhetetlen számára. Nyilvános könyvtárainkban azonban ez könnyen hozzáférhető (Nemzeti Múzeum r. szakkönyvtárában száma: 2719; a Néprajzi Múzeum könyvtárában: 17922 és 21980). Ebből az ellenkezőjére lehet következtetni annak, hogy SZIRMAY ANTAL „fabrikálta” volna a *Zomorutor*-t. A 9. §-ban ugyanis elítélően ismerteti Árva, Liptó, Szepes, Sáros, Zemplén helynevek népies etimológiáját, ezzel a befejezéssel: „Haec oblectandi Lectoris gratia; rectius tamen Zemlum terream munitionem Slauis designat” (2–3. l.). Ezek után valószínűtlen, hogy ugyanez a SZIRMAY ANTAL maga kezd etimologizálni és a „z” kezdőbetűvel misztifikálni. Sajnos, e kérdést elintézetlennek kell tekintenem.

A zempléni fejedelmi sír halottját továbbra is, változatlanul Álmos fejedelemmel azonosítom, mint azt az ellenvéleményekre adott részletes válaszómban (mely az Archeológiai Értesítő legközelebbi számában fog megjelenni) kifejtettem. Pais Dezső közleményének 346. lap utolsó mondatához annyit megjegyezhetek, hogy Pais Dezső, vagy bárki más ellenvéleményéhez készségesen csatlakozni fogok, ha komoly adatokkal és bizonyítással kiderül, hogy a maga nemében eddig páratlan gazdag fejedelmi sírlelet általam kidolgozott eredményei tévesek, és ha egy más, jobb eredményt mutatnak fel. Amíg azonban az argumentumok között olyan gúnyos és nagyon is színes kifejezések fordulhatnak elő, mint a „hegyeket mozgató hit” és „hatásos legenda”, vagy „gyász-elmélet”, addig nem várható erről az oldalról leszűrt eredmény.

FETTICH NÁNDOR

Végző az Álmos–Árpád-pörhöz

1. Fettichnek a Magyar Nyelv 1968. szeptemberi számában (MNY. LXIV, 384) megjelent válaszához fűzött megjegyzéseim sorában (i. h. 384) jeleztem, hogy Fettich könyve kéziratának megtárgyalása végett 1965. július 20-án rendezett ülésről tájékoztatót adott ki az Archeológiai Értesítő (93. kötet [1966. 2. sz.] 278–83). — Ugyancsak az Archeológiai Értesítő egyik közeli számában készül nyilvánosságra hozni Fettichnek a hozzászólásokra való válaszát és az érintettek viszontválaszát, köztük az enyémet. Ez részben a Magyar Nyelv 1968. szeptemberi számának két cikkébe tagolt közleményem (MNY. LXIV, 382–4, 343–6) bizonyos mozzanatait ismerteti. Ami pedig itt következik, abban Fettich fentebbi megnyilatkozásához a Magyar Nyelv tehermentesítése végett csupán annyiban szólok hozzá, amennyiben az Archeológiai Értesítőben megjelenendő viszontválaszhoz képest érdemleges többletet vagy eltérést tartalmaz.

2. Fettich szerint célszerűbb lett volna, ha én közvetlenül hozzá fordulok felvilágosításokért nyilatkozataimnak leírása előtt. Erre jelezhetem, hogy az ez ügybeli első megnyilatkozásom a Magyar Nyelv 1965. évi júniusi számának a Levélszekrényben jelent meg (MNY. LXI, 265–6). Ebből vittem magammal két tördelt korrektúrapéldányt a Fettich monográfiájának megbeszélése céljából az az évi július 20-án rendezett értekezletre, ahová pár nappal korábban hívtak meg. Természetesen arra számítottam, hogy ott jelen lesz Fettich, egyszersmind gondoltam, hogy az egyik levonatot odaadom

neki. Mindenesetre a többiekkel együtt rám is eléggé furesán hatott, hogy Fettich távol maradt erről a — mint a fejlemények bizonyítják — az ő érdekében is egybehívott összezejövetelről. Így az szintén érthető, hogy különösebben nem törtem magam az augusztus 10-én hozzámt intézett levélben felajánlott találkozáért, amely a zempléni sírlelet dokumentumainak a bemutatására szolgált volna alkalmul. A levél a munka kéziratáról hallgatott, és hogy én nyomozzak utána, miként lehetne ahhoz hozzáférni, az előzmények után aligha lehetett tőlem elvárni, annál kevésbé, mivel a Magyar Nyelv Levélszekrény rovatában napvilágot látott közleményem után egyáltalában nem volt szándékom kritikát írni Fettich eredményeiről.

3. Különben Fettich elismeri fent olvasható nyilatkozatában: „Amit Pais Dezső inkriminál, az túlnyomó részben szóról szóra idézi szavaimat. Ezekért, mint különféle lehetőségekért vállalom is a felelősséget.” — Tehát Fettich igazságot szolgáltat a sajtónak, amelyet egyébként én nem vádoltam vagy nem én vádoltam, — de igazságot szolgáltat — remélem, akarata szerint — nekem is. A sajtónak, amely hitt, meg nekem, aki ugyanazon az alapon nem hittem és nem hiszek az újon költ Álmos-mítoszban.

4. Alább ezt írja Fettich: „Misztifikációkról éppúgy nem beszélhetünk a sajtóközleményekkel kapcsolatban, mint ahogy a »porhintés«-t, »apagyilkosság«-ot sem tekintem misztifikáció szülöttének, bár erős eltorzításai megállapításaimnak... Szerintem azonban itt politikai gyilkosság esete forog fenn. Árpád szerepét illetőleg teljesen jogos Pais Dezső kérdése. Az interjúkban is ezt a kérdést feszegették. Sajnos, kielégítő választ nem tudtam adni.” — Ez — gondolom — szintén eléggé a mentesítésemként fogható fel a tekintetben, mintha nem megfelelő alapon nyilvánítottam volna ellenvéleményt Fettichhez szemben, illetőleg elismerése annak, hogy joggal kívántam némely kérdésekre nézve tisztább állásfoglalást tőle.

Amit az előbb idézettekhez csatolva Fettich a „gyilkosság rekonstruálása”-ról előad, lényegében hasonlóan van meg az Archeológiai Értesítőben jövőre való válaszában abban a részletében, amelyet a vitaülés egyik tanulságaként Árpád szerepének beállításával kapcsolatban pótlásnak szándékozik felvenni munkája kéziratához. Ez a pótlás, valamint a „gyilkosság rekonstruálása” jelzéssel a mostani viszontválaszba iktatott részlet bizonyos módosítás, de hogy kielégítő módosítás-e, arra vonatkozólag Archeológiai Értesítőbeli viszontválaszomban nem éppen pozitív véleményt terjeszték elő. Ezt ide a Magyar Nyelv kémlelése végett nem veszem át, de jelzem, hogy fenntartom. Kijelentem itt is azt a véleményemet, hogy Fettich beállítása mellett baj van Árpádnak az apagyilkossággal való vádolhatósága körül, mert hiszen gyilkos lehet és lehetett régen is valaki, aki nem saját kezűleg ölt. És e helyen is mondom: „Kérdem, muszáj — ha törik, ha szakad — erőszakolni, hogy Álmos gyilkosság, sőt politikai gyilkosság áldozata volt. — Szerintem: egyáltalában nem!”

A régészet területén nekem aránylag nem sok keresni vagy találni valóm lehetett. De még ha egy a leletből előkerült rovásírástól gyászjelentés igazolta volna is, hogy Álmost helyezték el — így és amúgy kikészítve — a zempléni sírba, akkor sem tekintem még csak valószínűnek sem az ő elhalálozásával vagy elhaláloztatásával kapcsolatban felvetett történeti vagy — mondjuk — honfoglaláspolitikai következtetéseket.

5. Fettich fenti válaszában egyik részlete: „Ami a *Zomorutor* kérdéséről, Pais Dezső ismét arra hivatkozik, hogy egy könyv, ez esetben SZIRMAY ANTAL »Notitia Historica com. Zempleniensis. Buda, 1804.« elérhetetlen számára. Nyilvános könyvtárainkban azonban ez könnyen hozzáférhető (Nemzeti Múzeum r. szakkönyvtárában száma: 2719; a Néprajzi Múzeum könyvtárában: 17922 és 21980).”

Mármint azt ajánlanám Fettichnek, hogy próbálja figyelmesen elolvasni, amit „Szomotor : Szomorú-tor — Rihó-tábor” című cikkemből (MNY. LXIV, 344) az ő kedvéért itt újra közlök:

„TOLNAINál ezt olvassuk: »SZIRMAY ANTAL a végső forrása ennek a [*Szomotor* annyi mint *szomorú tor*] helynévmagyarázatnak... A *Zomotor*, *Szomotor* helynevet sem említi Anonymus. Ez a [Labore kivégzésével való] egybekapcsolás már a Zemplénben élő SZIRMAY okoskodása. (Alkalmasint benne van a Notitia Comitatus Zempleniensis-ben is, melyhez nem bírok hozzáférni.)«

SZIRMAY »Notitia historica Comitatus Zempleniensis« című — az előszó szerint 1797-ben kész és 1804-ben kiadott — munkájában Labore felakasztásával kapcsolatban (l. l.) nem beszél a *Szomotor*: *Szomorú-tor* magyarázatról. Egyébként (9. l.) egy 1263-i okleveles adatból tárgyalja »*terram Zomothor*«-t.»

Nem tudom, miként nem vette észre Fettich, hogy az idézett két bekezdés közül az első TOLNAI VILMOS megnyilatkozása és nem az enyém, ellenben a második bekezdésben én a *Szomotor*: *Szomorú-tor* kérdésével kapcsolatos mozzanatokra SZIRMAYNAK éppen azon könyve alapján utalok, amelynek elérhetésében Fettich segíteni akar nekem, és amelyhez én egyébként az ő támogatása előtt az MTA könyvtára révén jutottam hozzá.

Hogy a *Szomotor*: *Zomorú-tor*, a *Rihó-tábor* és más *tábor*-ok dolgában a vitát, illetőleg feleselést tovább folytassuk, semmi értelmét nem látom, minthogy Fettichet úgy sem bírnám meggyőzni, mások meggyőzésére pedig — azt hiszem — nincs olyan nagy szükség.

6. Még valamit befejezésül, illetőleg a vitának részemről való lezárásául: Ha Fettich barátom kevésbé színes. feltevéseket kockáztat meg, én bizonyára ugyancsak kevésbé színesen stilizálok rájuk vonatkozólag. De hát így színt színiért! — Azonban bízom abban, hogy ezek után nem folytatjuk már a színeskedést.

PAIS DEZSŐ

Vámos István írja: Érdeklődéssel olvastam HAJDÚ MIHÁLY cikkét (MNY. LXIV, 232—45), de csodálkozva látom, hogy a *Mechteldisz* (!) női nevet a csak Nógrádban előforduló férfi nevek között szerepelteti (241). Nem lehet szó elírásról, mert alább az 1801—1830 közt felbukkanó, illetőleg 1831—1850 közt kihaló nevek lajstromában *Máté* és *Medárd*, illetőleg *Lázár* és *Taddeus* közt sorolja fel (242—3), noha végződése világosan mutatja női név voltát. A mássalhangzóra végződő német női neveket ugyanis az egyházi, illetőleg a középkori latinban *a*-tővű szók esetében *a*-, *i*-tővű szók esetében *-is* végződéssel illesztették be a szövegbe (vö. BACH, ADOLF, *Die deutschen Personennamen*, Heidelberg, 1952. I, 52), sőt az is előfordult, hogy férfinévből *-is*-szel képeztek női nevet, például 1552-ben *Jacobis* keresztnévű nő tűnik fel Majnafrankfurtban (BACH i. m. I, 94). Van természetesen ingadozás is, aminek következtében ugyanazon névnek kétféle latinositott alakja támadt: *Adelhaid* > 1243: *Alheida* ~ *Alheidis*, *Gertruda* ~ *Gertrudisz*, *Hedviga* ~ 1292: *Hedwigim* acc., *Kunigunda* ~ *Kunigundisz*, (ezekre l. BERRÁR: MNYTK. 80. sz. 39—42) és *Valpurga* ~ *Valpurgisz*. A latinositásokban a szóvégi *t* hang *d*-vé lett, például a kelta *Innoquent* női név *Innoquendis*-szé (BRUGGER: Zsch. f. franz. Sprache u. Lit. XLIX [1927.], 235). A germán *hilt* 'harc, csata' utótagú neveket *-is*-szel látták el: *Machitildis*, *Mathildis* és *Mathilde* krónikáinkban ugyanazon személy neve (BERRÁR i. m. 40; vö. *Wolfhildis* és *Rehildis* i. m. 42), de ismerjük a névnek *Mathilda* alakját is. Az 1198: *Mahtelt* (ÓMolv. 63) és a név egyéb magyarországi előfordulásai — például 1264: *Mahcelt*, 1325: *Mahtelte* (WERTNER: NyF. 77. sz. 67, 46) — német hangalakot tükröznek és azonosak mai *Matild* női keresztnévünkkel.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzeszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkszámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaszemlélet. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsonyi Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hangletítés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tövégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondattani gyűjtemék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás igekepző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg igekező funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabricsius-Kovács Ferenc:** A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A -beli névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szűzgető földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyi József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárási szókincsgyűjtések és a magyar szókincssarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.

Kérjük tagjainkat, hogy tagdíjukat a Társaság csekkszámlájára 1969. augusztus 15-ig befizetni szíveskedjenek.

LXV. ÉVF.

1969. SZEPTEMBER

3. SZÁM

MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

451. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

<i>O. Nagy Gábor</i> : A lexikográfia és viszonya a lexikológiához	257
<i>H. Molnár Ilona</i> : A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése	262
<i>Hexendorf Edit</i> : Egyezség	278
<i>Sima Ferenc</i> : Siker és szerencse	286
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A sport szó jelentéstörténete a magyarban	293
<i>Papp Zsuzsanna</i> : Állatnevek középkori földrajzi neveinkben	307
<i>Dienes Erzsébet</i> : Az Érdy-kódex írójáról	312
Kisebb közlemények. <i>Török Gábor</i> : „Mellyett... bizonyítottuk”	315
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Kiss Jenő</i> : Kosztk. — <i>Kunszery Gyula</i> : Fáró. — <i>Márton Gyula</i> : Koszta. — <i>Moór Elemér</i> : A pásztorfélék elnevezései nyelvünkben. — <i>Reuter Camillo</i> : <i>Lapsi</i> ~ <i>Lapis</i> : latin <i>lapis</i> ?	317
Nyelvművelés. <i>Kovalovszky Miklós</i> : Elöljáró névutók	327
Nyelvtörténeti adatok. <i>Implom József</i> : Szótörténeti adalékok. — <i>Szabó T. Attila</i> : Három XVI. század végi jobbágyszerződés	330
Nyelvjárások. <i>Imre Samu</i> : A v zöngéesség szerinti hasonulása és hasonító hatása a nyugati nyelvjárásokban	349
Szemle. <i>Balogh Lajos</i> : A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig. — <i>Szepes Gyula</i> : A »Nyelv és élet«-től a »Nyelvörsegen«-ig	351
Különfélék. <i>Prohászka János</i> : Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára. — <i>Szathmári István</i> : Utolsó búcsú Zolnai Bélától	376
Levélszekrény	384

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: *Akadémiai Kiadó* (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-IRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30,- Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.)

Imre Samu
(1917-1990)

A lexikográfia és viszonya a lexikológiához

1. A nyelvtudománynak az a diszciplínája, amelynek kérdéseivel ez a tanulmány¹ foglalkozik mint önálló kutatási ág jóformán csak most van kialakulóban. Ennek a következménye az, hogy a lexikográfiaelmélet sajátos jellege, egyéni arculata és a nyelvészeti kutatás más szakterületeihez való viszonya még nincs kellőképp meghatározva. Éppen ezért érdemes — vizsgálódásaink céljának és egyben határainak a kijelölése végett is — mindennek-előtt a lexikográfia mibenlétének, feladatainak és sajátos módszerének a problémájára választ keresni.

2. Hogy a lexikográfia szoros kapcsolatban van a lexikológiával, azt már csak az elnevezések előtagjának az azonossága is szembe-tűnően mutatja. Mindkét elnevezés jellegzetesen nemzetközi szó. Az angolban, ahol megbízható adataink vannak e két szó megfelelőinek az első előfordulá-sára, a *lexicography* jóval régebben bukkan fel, mint a *lexicology*. Az előbbire 1680-tól, az utóbbira pedig csak 1828 – 1832-től vannak írásos adatok (Oxf-EnglDict.). Mindkét szónak a görög *λεξικο-* szórész az előtagja, ezt pedig a *λεξικόν* 'szótár' szóból rövidítették (i. h.). Minthogy minden szótár valamely nyelv szókészletének a kisebb-nagyobb gyűjteménye, feldolgozása, érthető, hogy a *lexikon* — vagy egy másik, de ennek alapján keletkezett, hasonló alakú és a *lexikon*-nak görög *λέξις* 'beszéd, stílus; szó, kifejezés' alapszavát világosan mutató — szó több nyelvben is 'szókincs, szókészlet' jelentésűvé vált. (Vö. angol *lexicon* 'szótár, szókészlet', francia *lexique* 'szótár, szókincs', olasz *lessico* 'szótár, szókészlet', orosz (rég) *лексикон* 'szótár, szókészlet' és *лексика* 'szókészlet, szókinccstan', spanyol *léxico* 'szótár, szókészlet'.) A régebben keletkezett *lexikográfia* szóban — illetőleg ennek idegen nyelvi meg-felelőiben — az előtag megőrizte a szó eredeti 'szótár' jelentését, az újabb *lexikológia* szóhoz azonban épp a *lexikon* említett jelentésfejlődése követke-ztében inkább a 'szókincs' fogalma kapcsolódott hozzá. Ez tehát az egyik olyan eltérés, amely a *lexikográfia* szót és a vele jelölt fogalmat a *lexikológia*-tól mint szótól és mint a lexikográfiával legközelebbi rokonságban levő tudomány-ágtól megkülönbözteti.

Mindjárt itt jegyezzük meg, hogy a lexikológia, amelyet az utóbbi évtizedek-ben a szovjet nyelvtudomány fejlesztett önálló tudományággá, nem azonos a szótannal, noha több kérdéskör kutatásában szorosan érintkezik vele. A lexikológia — magyarul: szókinccstan — ugyanis a szókészleti elemeket önmagukban (például eredetük szempontjából), egymáshoz való viszonyukban (például szinonimikai szempontból) vagy a szókészlet egészéhez való viszonyá-ban (például mint a szókincs valamely rétegének, csoportjának a tagjait) vizsgálja. A szótan ezzel ellentétben jellegzetesen grammatikai diszciplína,

¹ A cikk a lexikográfia elméletét tárgyaló terjedelmesebb tanulmány bevezetésének az első fejezete.

amely részben a szó jelentésével (szójelentéstan), részben pedig a szó alkatával (szóalaktan) foglalkozik.

3. Visszatérve a lexikológia és a lexikográfia közötti eltérések vizsgálatára, a köztük levő másik különbség a két diszciplínát jelölő szó utótagjának az eltérő voltával kapcsolatos. J. CASARES (Introducción a la lexicografía moderna. Madrid, 1950. 11) csupán ebből eredezteti a két tudományág más-más jellegét, és arra mutat rá, hogy a *lexikológia* utótagja a görög *λόγος* szóval függ össze, amely számos „fenséges fogalmat” (conceptos todos de la más elevada jerarquía”) jelöl. Ezért a *-lógia* utótagú szavak csupa magas igényű és széles területet átfogó tudományt vagy tudományos elméletet jelentenek. Ezzel ellentétben a *lexikográfia* szó utótagja, az eredetileg ’ír’, átvitt használatban pedig ’leír, ábrázol, előad’ jelentésű görög igéből származó *-gráfia* gyakorlati tevékenységre utal. Ebből következik — CASARES szerint — az, hogy a lexikológia és a lexikográfia között olyanféle különbség van, mint az elméleti (azaz tulajdonképpen) és a gyakorlati („művészi”) grammatika között. Az utóbbiban tudniillik, amelyet tulajdonképpen „helyes nyelvhasználat”-nak nevezhetnénk, szerinte a grammatika tudománya valóságos „művészetté” („arte”) válik, és mint ilyen a helyes beszédben és a helyes fogalmazásban valósul meg. Ezek szerint a lexikológiának és a lexikográfiának tulajdonképpen ugyanaz a kutatási anyaga, vagyis mindkettő a szavak eredetével, formájával és jelentésével foglalkozik, a lexikológia azonban általános tudományos szinten vizsgálja a tárgyat („estudia estas materias desde un punto de vista general y científico”), a lexikográfia pedig gyakorlati jellegű tevékenység, azaz „a szótárírás művészete” („arte de componer diccionarios”).

Noha több vonatkozásban nem értek egyet CASARESnek a fentiekben összefoglalt nézeteivel, némely megállapítása mégis jó fogódzót nyújt a lexikográfiának a lexikológiától való további elhatárolásához, s egyszersmind a két tudományág sajátos jellegének a feltárásához. Vizsgáljuk meg ezért CASARES főbb tételeit, és mérlegeljük, mennyiben állják meg ezek a helyüket.

4. CASARES és vele egybehangzóan MIGLIORINI (Che cos'è un vocabolario? 2. ed. Firenze, 1951. 1) a lexikológiát elméleti, a lexikográfiát pedig pusztán gyakorlati diszciplínának tartja. (MIGLIORINI szerint „*lessicologia* è lo studio del sistema lessicale di una lingua, *lessicografia* l'arte di compilare i dizionari”: i. h.) Ami a lexikográfiát illeti, ebből annyi kétséggkívül igaz, hogy ez a diszciplína az *a l k a l m a z o t t n y e l v t u d o m á n y* körébe tartozik (BÁRCZI, Bev.¹ 92). Ez azonban csupán annyit jelent, hogy a lexikográfia eredményei az életben közvetlenül is felhasználhatók, de egyrésztől korántsem zárja ki a lexikográfia heurisztikus jellegét, vagyis azt, hogy e tudományág művelése során ne szerezhetnénk új ismereteket, ne tárhatnánk fel a vizsgált jelenségek között levő eddig nem ismert összefüggéseket, másrésztől pedig semmiképpen sem érthetjük rajta azt, hogy a lexikográfiának nincsenek elvi vonatkozásai. Épp ellenkezőleg. Ahhoz, hogy valaki tudományos értékű szótárt alkosson, elengedhetetlenül szüksége van olyan elméleti ismeretekre, amelyekkel a lexikográfián kívül semmilyen más nyelvtudományi diszciplína nem foglalkozik. Egyrészt tehát a szótárírás gyakorlatának is megvannak az elvi alapjai, másrészt pedig maga a szótárírás tevékenysége mint tudományos munka is elvezet a nyelvi jelenségekkel kapcsolatos olyan felismerésekhez, amelyek épp a lexikográfia sajátos módszerének az alkalmazásából következnek, s épp ezért más módszerrel nem szerezhetők meg.

E kutatási módszer jellegéről és felhasználásának eredményeiről a továbbiakban még részletesebben szólok; itt csupán arra kell felhívnom a figyelmet, hogy a lexikológiában különleges szemléletességgel érvényesül a gyakorlat és az elmélet kapcsolata. Mint már említettük, elméleti felkészültség nélkül nem végezhető eredményes szótári munka. Ezt az elméletet azonban más, régebben készült szótárak lexikográfiai gyakorlatából kell kielemezni. De nemcsak a régebbi szótárírói gyakorlaton alapuló elmélet vezet el új szótárak írásának a gyakorlatához, hanem ez a gyakorlat maga is további, fejlettebb lexikográfiai, sőt általában lingvisztikai elvek forrása. Ésszerűnek és ajánlatosnak pedig az látszik, ha ezt az új, haladottabb elméletet már nem a következő lexikográfus nemzedék teremti meg elődei gyakorlati tevékenységének az eredményei alapján, hanem maga a lexikográfus szűri le a munkájából adódó, a nyelvi anyaggal való közvetlen foglalkozásból származó elvi-módszertani következtetéseket.¹ A gyakorló szótárírónak tehát eleve ismernie kell a lexikográfia elméletét, a lexikográfiaelmélet fejlettebb formáinak a kialakítása pedig csakis szótárírói gyakorlat alapján történhet.

Arra egyébként, hogy lexikográfián nem pusztán szótárírást, szótárírói tevékenységet, hanem elméletet, azaz szótártudományt, szótártant is kell érteni, nálunk ORSZÁGH LÁSZLÓ mutatott rá először „A magyar szókészlet szótári feldolgozásának kérdései” című tanulmányában (I. ÖK. VI, 117). E dolgozat, amellyel szerzője a szóban forgó tudományág hazai fejlődésében új fejezetet nyitott meg, világosan rámutat, hogy „a lexikográfia egyfelől jelenti magát a szótárírást . . . , másfelől azon elvi szempontok és gyakorlati módszerek tudományos rendszerét, melyek alkalmazásával a különféle jellegű szótárak a szókészletet feldolgozzák” (i. h.).

5. Amint fentebb láttuk, mind CASARES, mind MIGLIORINI az *arte* szóval jelöli a szótárírási tevékenységet. Noha e szónak mind a spanyolban, mind az olaszban megvan az eredeti 'művészet' mellett a német *Kunstfertigkeit*-nek megfelelő 'valamihez való különleges hozzáértés, ügyesség' jelentése is — éppúgy, mint a magyar *művészet* szónak a *gyógyítás*, az *olvasás művészete* — és a *csábítás*, a *penzszerezés művészete*-féle kapcsolatokban (vö. ÉrtSz. 3. jelentés) —, mégis joggal föltehető, hogy az említett szerzők idézett nyilatkozataiban előforduló *arte* szóba az eredeti jelentés is erősen belesugárzott. Nos, azt a magunk részéről is kétségtelennek tartjuk, hogy a 'szótárírási' értelemben vett lexikográfia — ha semmiképpen nem tekinthető is a szó eredeti értelmében vett művészetnek — több olyan képesség és sajátos érzék együttes meglétét kívánja meg a szótárírótól, amely bizonyos vonatkozásban párhuzamba állítható a művészi tehetséggel. Természetesen a lexikográfiának csak arra az ágára gondolunk, amely egynyelvű, a szókincs jelentős részét felölelő, a szótári egységek beható jelentéstani, stilisztikai és grammatikai elemzésével foglalkozó és a kifejtő értelmezéseken kívül a szó beszédbeli és irodalmi életét is szemléltető szótárak alkotásával foglalkozik. Egy-egy ilyen típusú szótár szócikkei tömegének a minden jogos igényt kielégítő megírásához ugyanis nem elegendő sem a már említett elméleti felkészültség, sem a más tudományos munka végzéséhez is elengedhetetlen pontosság, szorgalom és kitartás, hanem még a következő készségek is szükségesek:

¹ Ezt tették az ÉrtSz. munkatársai ezekben a kiadványokban: „A szótárírási elmélete és gyakorlata A magyar nyelv értelmező szótárában” (Bp., 1962.); „Szótártani tanulmányok” (Bp., 1966.).

A) Olyan e l e m z ő k é s z s é g, amely nemcsak főleg széleskörű olvasottságon alapuló és az átlagosnál jóval nagyobb anyanyelvtudásra támaszkodik, hanem abból is következik, hogy a szótáríró a szókészleti egységek tulajdonképpeni jelentésein kívül fejlett nyelvérzéke segítségével föl tudja deríteni a szótári egységek rejtett „belső értékét”. Ez pedig külön-külön véve nem azonos egy-egy szókészleti egységnek sem a szókészlet többi eleméhez való viszonyából adódó SAUSSURE-i *valeur*-jével, sem önmagában vett stilisztikai értékével, sem frazeológiai természetével, vagyis azzal, hogy mely más nyelvi elemekhez szokott kapcsolódni, hanem mindezeknek a sajátóságoknak az együttes meglétéből, egyidejű érvényesüléséből fakad.

B) Olyan a r á n y é r z é k, amely harmóniát tud teremteni a szótár jellege, terjedelme és a szótárba fölvelt címszavak, illetőleg ezek száma között, s ezzel megakadályozza a szótárnak mind a címszavakkal való túltömöttséget és az ebből fakadó semmitmondó voltát, szójegyzékszerűségét, mind a szócikkek számának rovására történő terjengős előadásmódot, tehát azt, hogy a szótár használója a kelleténél hosszabb magyarázat jellegű szövegek miatt nem találja meg a szótárban azt a szót, amelyről pedig joggal elvárhatná, hogy a szótárnak címszava legyen. Ugyanez az arányérzék a nyelvi valóságot és a tényleges nyelvi tudatot hűen tükröző arányban építi bele a szótárba az egyes szócikkeket is. Ez a követelmény azt jelenti, hogy legyen egymással kellő arányban az egyes szócikkek terjedelme, „kidolgozottsága”, az egyes szócikkeken belül pedig jelentőségüknek megfelelően kapjanak helyet azok az elemek, amelyekből a szócikk felépül.

C) Olyan f o g a l m a z á s i k é s z s é g, amely képessé teszi a szótárírókat arra, hogy ne csupán a lényegyet megragadó, tömör és szabatos szótári szövegeket — értelmező jellegű szótárban: ilyen értelmezéseket — írjon, hanem egyszersmind olyanokat, amelyek ezenkívül még tetszetősek, olvasmányosak is, szóval amelyek az igényes szótárhasználó szövegesztétikai kíváncsiságainak is megfelelnek.

6. Amikor fentebb arra mutattunk rá, hogy a lexikográfiának is megvannak az elvi, elméleti vonatkozásai, és hogy a lexikográfia segítségével is szerezhethetünk a nyelvre, különösképpen pedig a szókészleti elemekre vonatkozó új ismereteket, látszólag elmostuk a lexikográfia és a lexikológia között levő éles különbségeket. Ha azonban a két diszciplína más-más módszerre vetünk egy pillantást, újra nyilvánvalóvá lesznek az eltérések.

Noha mindkét tudományág kutatói valamely nyelv szókészletének vagy szókészleti csoportjának a feldolgozását tűzik ki feladatukul, munkájuk eredményei egymástól lényegesen eltérő művekben öltenek testet. A lexikológus kisebb-nagyobb tanulmányban vagy monográfiában, a lexikográfus, illetőleg egy-egy lexikográfiai munkaközösség pedig szótárban teszi közzé a szókészletbeli egységekre, illetőleg ezeknek valamely csoportjára vonatkozó megállapításait. Ez a műfaji eltérés, amelyben formailag az a legszembevetőbb, hogy a lexikológiai tanulmány rendszerint több, egymással tartalmilag összefüggő, de gyakran egymástól eltérő felépítésű fejezetből, a szótár ellenben mindig számos azonos szerkezetű, de általában csak a betűrend külsőleges szabályai szerint egymás után következő szócikkből áll, szoros kapcsolatban van a két tudományág kutatómunkájának a módszerbeli különbségeivel. E különbségek közül az az egyik leglényegesebb, hogy a lexikológiai tanulmány szerzője a szókészleti elemeknek csupán azt a csoportját vizsgálja, amely eredetét, jelentését vagy alaki sajátosságait illetően megfelel a tanulmány sajátos vizs-

gálati szempontjának, és a kutatónak még e csoporton belül sem kell teljes-ségre törekednie, hanem megelégedhet azzal, hogy a szempontjából legjellem-zőbb nyelvi elemeket kiemeli, mintegy példaként említi, azokat pedig, amelyek egyáltalán nem vagy nem jellemző módon mutatják az elemezni vagy bemu-tatni kívánt sajátságot, joggal figyelmen kívül hagyja. A szótáríró ezzel ellen-tétben nem válogathat a szótárba felvételre kijelölt szókészleti anyagban, hanem ugyanazt az elemző munkát végre kell hajtania valamennyi elébe kerülő lexikai egységen. Egy válogatás természetesen a lexikográfiai munkában is előfordul, tudniillik maguknak a címszavaknak és a szótárba belekerülő szó-kapcsolatoknak a kiválasztása, ez azonban nem a szókészleti elemek eredete, jelentése vagy alaki sajátságai alapján, hanem csakis a szókészletben elfog-lalt helyük szempontjából, elsősorban gyakoriságuk, nyelvi jelentőségük, szo-cióális elterjedtségük alapján történhet.

E módszerbeli különbségből következik, hogy a szótáríró nem foglal-kozhat csupán a „tisztá esetekkel”, vagyis azokkal a szókészleti elemekkel, amelyeknek a rendszerbeli jellege (szófajisága, toldalékolhatósága, stilisztikai értéke, valamely jelentéskategóriába való beletartozása stb.) többé-kevésbé határozottan és egyértelműen megállapítható, hanem lépten-nyomon szembe találja magát a nyelvre különlegesen jellemző „átmeneti kategóriákkal”. Azonban már maguknak az „átmeneti kategóriáknak” a felvétele, megállá-pítása, elhatárolása sem sajátosan lexikográfiai munka, hiszen ha a „nem tiszta esetek” külön kategóriába sorolhatók, a velük való foglalkozás, azaz a belőlük kiemelhető közös jegyek megállapítása megint csak a lexikológia feladata, noha naguknak az egyes ilyen jegyeknek a meglételét a lexikográfus-nak kellett kimutatnia.

A szótáríró számára ugyanis kezdetben minden szókészleti egység olyan sajátos „individuum”, amelynek az alkati elemzéséhez, sajátságainak a leírá-sához csupán csak a rendelkezésére álló tényleges nyelvi anyagból, a szókészleti egység nyelvi életét dokumentáló adatokból kiindulva juthat el. Munkájában segítségül veszi ugyan a vizsgált nyelvi elem rendszerbeli hovatartozását is, ez azonban csupán megkönnyíti a munkáját, de az elemzés eredményét semmi-képpen sem befolyásolhatja. Például tudnia kell ugyan a lexikográfusnak, hogy -*ás*, -*és* képzős főneveink alapjelentése általában az alapigével kifejezett cselekvés, tevékenység, eljárás, folyamat, történés vagy állapot, és ha a *kérdés* főnév szócikkét kell elkészítenie, meg is kell vizsgálnia, hogy van-e ennek a szónak is 'a *kérd* igével kifejezett cselekvés' jelentése, de — minthogy erre nem talál a rendelkezésére álló nyelvi anyagban bizonyító adatot (e jelentés ugyanis a *kérdezés* főnévhez kapcsolódik) — a *kérdés*-nek pusztán a szó rendszer-beli helye alapján nem tulajdoníthatja az említett jelentést (vö. ÉrtSz.).

7. A fentiekből azt következtethetnénk, hogy a lexikográfusnak egy elemeire bontott, atomizált, „rendszer nélküli”, tehát lényegében fiktív nyelv-vel kell foglalkoznia. Ebből azonban csak annyi az igazság, hogy a lexikográfiai kutatás mint jellegzetesen induktív módszerű vizsgálati eljárás valóban nem abból indul ki, hogy a nyelv szókészletét tekintve is olyan struktúra, amelyben az elemek rendszertani összefüggéseit, kapcsolatait és viszonyait logikai úton fel lehet vagy fel kell deríteni, hanem a nyelvi adatok százezreit vagy éppen millióit a szókészleti egységek egyedi sajátságai szempontjából vizsgálja. E vizsgálatok során azonban önmagától — minden eleve föltett bizonyítási szándék nélkül is — kiderül, hogy a nyelv nemcsak grammatikai vonatkozás-ban, hanem a szókészletet tekintve is a részrendszerek bonyolult szövedéke,

nyílt és örök mozgásban levő struktúra. A lexikográfus tehát a szókészleti elemek tömegének a feldolgozása során akarva, nem akarva eljut az elemek rendszerszerű kapcsolatainak a felismeréséhez és regisztrálásához, például annak a bemutatásához, hogy a régiségben és a népnyelvben valamely rendszerint nem pontosan megjelölt betegséget jelentő szavaink tekintélyes része (pl. *nyavalya, frász, fene, kórság, nehézség, franc, rosseb, nyavalyakór, nyavalyatörés*) bizonyos kontextustípusokban sziktokszóvá, más szókapcsolatfajtákban pedig a tagadás, elhárítás nyomatékos kifejezésére alkalmas szóvá vált (vö. az ÉrtSz. megfelelő szócikkeit, a szótárírás során felderített más szemantikai részstruktúrákhoz pedig l.: MARTINKÓ: I. OK. VI, 151; O. NAGY: i. h. XVIII, 129). De az ilyen és másfajta rendszerszerű kapcsolatok, összefüggések és párhuzamok további vizsgálatát a lexikográfia már a lexikológiai kutatásnak, illetőleg a szemantika, a stilisztika vagy bármely más nyelvtudományi diszciplína lexikológiai kérdésekkel foglalkozó fejezeteinek engedi át.

A nyelvi rendszer vizsgálata szempontjából a lexikográfia tehát mintegy a bányászat feladatkörét látja el: feltárja, felszínre hozza és további feldolgozásra készíti elő azt az anyagot, amely nélkül nem lehetnek meg a szókészlet kérdéseivel foglalkozó más nyelvészeti diszciplínák.

Ami a nyelv rendszerszerűsége és a lexikográfia viszonyát illeti, hadd mutassunk rá végül MARTINKÓ ANDRÁS szavaival még egy igen fontos körülményre, arra tudniillik, hogy „a szótár demonstrálja legszemléltetőbben... azt, hogy a nyelv nem a b s z t r a k t jelrendszer, hanem a szavak révén a valósággal köt össze, hogy a szókészlet tanulmányozása megóvjá a nyelvészt attól, hogy merő absztrakciók idealista, metafizikus vagy formalista építőjévé válják” (I. OK. VI, 151).

O. NAGY GÁBOR

A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése

1. A generatív nyelvtan CHOMSKY alkotta transzformációs modelljét mind szűken értelmezett nyelvészeti, mind általánosabb, filozófiai vonatkozásban erősen ellentmondásos elméletnek látom, amely igenelhetőt és alapos bírálatra szorulót egyaránt tartalmaz. Értékelését, egyáltalán mivoltának mint egyéb nyelvtudományi koncepciókhoz, nyelvi modellekhez való viszonyának megértését nem kis mértékben megnehezíti, hogy hasonlóan Chomsky előtt az úgynevezett empirikus tudományok területén nem született, illetőleg nem vált kutatások alapjává (Chomsky elméletének csak egyes összetevői voltak meg részint magában a nyelvtudományban, részint a matematikában, a logikában stb.). Újdonsága — amint én látom — legfőképpen abban áll, hogy a felvilágosodás racionalista nyelvfilozófiájának úgynevezett „teremtő elvét”, azt a humboldti gondolatot, hogy a nyelv nem ergon, hanem energia, egy vele deduktív jellege révén összeillő, matematikai logikai alapú generáló módszerrel egyesíti s ezzel valóságos nyelvreírassá változtatja.¹ Ilyenformán gyökeresen átalakítja a nyelvreírás fogalmának tartalmát: a jelenségek fel-

¹ A XVII—XIX. századi racionalizmushoz való viszonyát CHOMSKY „Cartesian Linguistics” című könyvében (New York—London, 1966.) fejti ki.

sorolásának, osztályokba és típusokba sorolásának helyébe az új fogalomban a jelenségek létrehozása, generálása lép mint elképzelt útja és egyben célja is a megismerésnek. — Nem kevésbé fontos, hogy megváltozik a nyelvleírás formája, az ismeretek feldolgozásának, illetőleg közlésének módja is. A mondat-generáló automata gondolata azt a feltevést foglalja magában, hogy mindazok a nyelvi relációk, amelyek a mondatalkotásban szerepet játszanak, formalizálhatók. A nyelvész munkája szempontjából ez azt jelenti: *f o r m a l i z á l a n d ó k*, mivel a kutatásnak bármely eredménye csak úgy értékesíthető a generatív nyelvtanban, ha annak formanyelvére van átültetve.

2. Talán mondanom sem kell, hogy a humboldti elvnek nem a Chomsky-féle az egyetlen lehetséges értelmezése a mai korban sem. De kétségtelen, hogy merész és rendkívüli tudományos találékonyságra valló lépésével Chomsky olyan — bizonyos határok között konkrét nyelvi vizsgálódásokra is alkalmas — elvi-módszertani együttest teremtett, amely a végső nyelvfilozófiai kérdések megválaszolásától a leírás technikai apróságaiig spekulatív összehangolt, zárt és belsőleg szigorúan következetes egység; a teória benne egyúttal a kívánt cél elérését biztosító műveletek láncolatának előírása is, determinálja a generálás egész menetét. Ilyen értelemben Chomsky modellje elméletileg, amint mondani szokták, valóban „erős”. Ismertetői helyesen állapítják meg, hogy a generatív nyelvtan elméleti tudatossága és igényessége előnyösen megkülönbözteti a pusztán deskriptív, empirista nyelvleírásoktól (vö.: SZÉPE GYÖRGY: *ÁltNyelvTan.* I, 275–8; J. KATZ és J. FODOR: *Magyar Filozófiai Szemle* 1967: 665; KIS JÁNOS—PAP MÁRIA: *Magyar Filozófiai Szemle* 1968: 588).

E valóban lényegi és egyben igen szembetűnő tulajdonsága alapján sokan — köztük az említett szerzők is — úgy ítélik meg a generatív nyelvtant, mint új szintézist a nyelvtudomány történetében, tagadását és meghaladását a fejlődés korábbi szakaszainak, minőségileg magasabb és korunkban a legmodernebb szintjét a nyelv vizsgálatának (vö. még: TELEGDY ZSIGMOND: *MTud.* VI, 221–8; ÁBRAHÁM SAMU: *ÁltNyelvTan.* IV, 223). Olykor még ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonítanak neki: a tudományos gondolkodásban ma nagy szerepet játszó filozófiai strukturalizmus túlhaladásának lehetőségét és biztosítékát látják benne (vö. KISTAMÁSNÉ VARGA SAROLTA: *TársSz.* 1968. 5. sz. 105).

3. Hogy megállapításaik helytállók-e, vagy egészben, vagy részben elvetendőek, ezt a kérdést nehezebbnek és bonyolultabbnak érzem annál, semhogy egyszerű igennel vagy nemmel lehetne rá válaszolni.

A gondos mérlegelés már csak azért is indokolt és szükséges, mert nagy hatású irányzatról van szó. Aligha lehet véletlen, hogy Chomskynak viszonylag rövid idő alatt eléggé nagy számú híve és ellenfele támadt egyszerre; elméletének térhódítása szinte gyorsabb volt, mint a strukturalista nyelvészeté. Szuggesztív erejére jellemző, hogy ismertetői, köztük még olyanok is, akik nem tartoznak feltétlen hívei közé, többnyire egyszerűen átveszik, elismélik kijelentéseit önnön elméletéről, bizonyított ténynek, megvalósulásnak tűntetve fel azt is, ami Chomskynál hipotézis, program. Sikerének fő okát én abban látom, hogy Chomskynak nem egy gondolata valóban időszerű, és reális alapra helyezve a nyelvtudomány fejlődésének irányában hat. Azonban hozzá kell tennem: vannak Chomskynak első pillantásra is felismerhető gyengéi, (például az, hogy a nyelvtudomány problematikájának érzékelésében, így

saját szerepének értelmezésében is csupán az amerikai nyelvtudományhoz viszonyít, hogy alkotói meggyőződése és lendülete elméletének nem egy kényes pontján „átsegíti”), ezért azt, amit saját történeti szerepéről ő maga mond, nem fogadhatjuk el objektív igazságnak. Kíváncsok, hogy ismertetői, értelmezői, amikor Chomsky jelentőségéről beszélnek, értékmérőként — egyrészt — jobban támaszkodjanak a generatív nyelvtan eddigi tényleges teljesítményére, másrészt a generatív nyelvtant ne csak az amerikai deskriptivista irányzatokkal vagy a „hagyományos nyelvtan”-nak nevezett absztrakcióval, hanem a nyelvtudomány múlt- és jelenbeli egészével szembesítsék. (Sokan egyáltalán bele sem estek azokba a hibákba, amelyeket Chomsky elmélete kiküszöböl.)

4. Chomsky természetesen akkor is jelentékeny alakja maradna a nyelvtudománynak, ha behizonyosodnék róla, hogy „csupán” a behavioristákon lépett túl (persze, még akkor sem mindegy, milyen irányban!). A nyelvtudomány új korszakáról viszont csak abban az esetben beszélhetünk vele kapcsolatosan, ha kiderül, hogy szemlélete a szónak abban a mélyebb értelmében is új, hogy valódi és lényeges összefüggések felismerésén alapuló új harmóniát teremt a korábbi szemlélettel már megoldhatatlan ellentmondások helyén, s ezért a kutató munkában gazdagon gyümölcsözik, feloldva és elhárítva számos feszültséget és akadályt. ADAM SCHAFF idézi A. TARSKINak mély igazságot tartalmazó mondatát: „... úgy vélem, bármely kutatás értékének kérdése nem válaszolható meg megfelelően anélkül, hogy tekintetbe ne vennénk azt az intellektuális kielégülést, amelyet e kutatások eredményei nyújtanak azoknak, akik azokat megértik és törődnek velük.” (SCHAFF, *Bev. a szeman-tikába*. Bp., 1967. 48.)

Nos, ilyen intellektuális kielégülést a generatív nyelvtan elméletével és gyakorlatával való megismerkedés számomra nem nyújtott. Nagyszabásúnak, de ellentmondásosnak és mai formájában megvalósíthatatlannak találok ezt a koncepciót. Az alábbiakban arra kívánok vállalkozni, hogy kedvezőtlen benyomásaim okát és tartalmát kibogozzam, megfogalmazzam, ezáltal alkalmassá tegyem őket arra, hogy vitatkozni lehessen rajtuk.¹

5. Mivel a generatív nyelvelméletéről már magyar nyelven is jelent meg néhány ismertetés és több problémafelvető tanulmány (az idézettekén kívül l. még PETŐFI S. JÁNOS, *Modern nyelvészet*. TIT. 1967., kéziratban; l. továbbá a benne közölt bibliográfiát, valamint az ÁltNyelvTan. III, IV, V. kötetének ide vonatkozó ismertetéseit), a generatív modellt magát — annak korábbi és újabb változatát — ismertnek tekintem. — Megjegyzem még, hogy amikor a generatív nyelvtan Chomsky-féle transzformációs modellje helyett az egyszerűség kedvéért csak generatív nyelvtant említek, rajta az előbbit értem; a generatív jellegű nyelvleírásoknak egyéb típusaival ezúttal nem foglalkozom.

6. Először a generatív elv támasztotta követelmények megvalósításának nehézségeire, néhány akadályára mutatok rá.

¹ A cikkemben fejtegetett gondolatokat az MTA Nyelvtudományi Intézete generatív nyelvtani munkaközösségében többször is felvettem. Nézeteim alakulásában nem kis része volt a munkatársaimmal folytatott hasznos véleménycserének és vitának. Egyetértő vagy bíráló hozzászólásaikért DEZSŐ LÁSZLÓNAK, KÁROLY SÁNDORNAK és SZÉPE GYÖRGYNEK ezúttal mondok köszönetet. — A munkacsoport közleszen megjelenő generatív nyelvtani tanulmánykötetének bevezetésében olvashatjuk: „Most már kezdetnek elegendő empirikus, induktív anyag birtokában az elkövetkező években kerítünk sort a generatív nyelvtan elvi kérdéseinek és változatainak a behatóbb, kritikai jellegű vizsgálatára.” Szeretném, ha cikkemmel máris hozzájárulhatnék e program megvalósításához.

A generatív nyelvtan, mint már említettem, szigorúan formális elmélet: kezdő S szimbólumától az úgynevezett terminális láncokig, azaz a legelvontabb mondatfogalomtól a tovább már nem elemzett konkrét morfémasorokig egyetlen összefüggő formális szabályrendszer akar lenni. Egy axiomatikus — deduktív rendszer ez, amely bizonyos alapfogalmakból kiindulva, egymást meghatározott sorrendben követő szabályok, pontosabban: veselekvési utasítások segítségével létre kívánja hozni valamely természetes nyelvnek minden lehetséges helyes mondatát és csak a helyeseket. Szabályainak általános formája: $A \rightarrow Z(x)$, azaz: A (x környezetben előfordulva) behelyettesítendő (behelyettesíthető) Z -vel. Chomsky egyebek között azért folyamodott a nyelvleírásnak ehhez a módjához, mert úgy gondolta, hogy egy ilyen nyelvi automata automatikusan kimutatja majd, mely pontokon szorulnak kiegészítésre ismereteink a nyelvről, másrészt automatikusan elvezet bizonyos új eredményekhez és általánosításokhoz (I. N. CHOMSKY, *Syntactic Structures*. Hága, 1957. 5). Elképzelése legalábbis egy tekintetben helytálló. A modell automatizmusa a generatív nyelvtan művelőjének valóban parancsokat ad: bár a konkrét szabályrendszert munkája során maga a kutató hozza létre, azt, hogy mit kell keresnie, vizsgálnia, a modell lépésről lépésre meghatározza. (Úgyanis mindig valamelyik már meglevő szimbólumot kell tovább bontania, átírnia.) Nem is véletlen, hogy a generatív nyelvészek úgy érzik: „Most már legalább tudjuk, mit nem tudunk!”

7. Csakhogy itt több olyan kérdés is felvetődik, amelyet jó lett volna még kezdetben tisztázni, nem bízva a választ az automatizmus működésére. Tisztázni kellett volna például, mik a feltételei annak, hogy — visszautalva az előbbi idézetre — megtudjuk mindazt, amit nem tudunk, vagyis: milyen természetű és mekkora ismeretanyag szükséges ahhoz, hogy a mondatgenerátort fel lehessen építeni. Ez, amint a gyakorlatban kiderült, egyáltalán nem mellékes kérdés. — Chomsky nem vizsgálta meg azt sem, hogy a hagyományos vagy az újabb deskriptív nyelvészet adatait és fogalomkészletét milyen mértékben helyes, lehetséges és célszerű a generatív nyelvtanban felhasználni. (Vajon a generálás történhetik ugyanolyan fogalmakban, mint a leírás?) De annak a kérdésnek sem tekintett nézetem szerint eléggé a mélyére, milyen alapon tesszük fel, hogy a nyelv működése az S-től egészen a terminális sorokig, azaz a konkrét mondatokig egy axiómarendszerből levezethető.

Amint látjuk, a generatív modell nyelvészetiileg nem volt kellőképpen előkészítve; általános nyelvészeti vonatkozásainak egy része elkerülte megalkotójának figyelmét.

8. A kérdéskör számos részletével kapcsolatosan Chomskyt már több oldalról érte bírálat. Bírálták nyelvtani fogalomkészletének önkényes és heterogén volta miatt, de másrészt azért is, mert a generálás alapjául egy sokak véleménye szerint megbízhatatlan és körvonalazatlan „korpusz”-t jelölt meg: a beszélők információit (l.: A. Хилл, *Вопросы Языкознания*. 1962. № 4. 104—10; P. RAVILA: *JSFOu*. LXVIII (1967.), 1—15; Э. М. Уленбек: *Вопросы Языкознания*. 1968. № 3. 94—111). Viták különösen az utóbbi, valóban nem könnyen eldönthető kérdés, a beszélők úgynevezett kompetenciájának kérdése körül folynak. HILL (i. m.) kísérletsorozattal igazolta, hogy a beszélőktől szerzett értesülések igen sok, részint ellenőrizhetetlen tényező függvényei, és önmagukban nem szolgálhatnak a grammatikai helyesség kritériumául.

9. E kifogásokkal én egyetértek, s most egy további problémára, egy további bizonytalansági tényezőre szeretnék rámutatni. Arra a körülményre, hogy a generatív szabályok az egzaktság igénye és látszata ellenére valójában *nem egzakta*k, nem megbízhatóak, érvényességük köre bizonytalan, illetőleg ismeretlen, s hogy ez a koncepció ellentmondásainak egyenes következménye.

Arra gondolok, hogy a valóság valamely törvényszerűségének formális kifejezésére akkor nyíthat reális lehetőség, ha elégséges mennyiségű tapasztalati tény és adat biztosítja a vizsgált törvényszerűség egyértelmű, tudományos pontosságú meghatározását. Egyszerűen szólva: a formalizálásnak *jónak*, a lényegét pontosan tükrözőnek kell lennie ahhoz, hogy használható legyen, hogy automatikusan lehessen kezelni. Ellenkező esetben a formalizálás értelmét veszti. — Igaz, a tudományban — főként a matematika területén — előfordulnak, sőt olykor nagy szerephez jutnak hipotetikus levezetések is, amelyeknek realitását egyelőre nem vizsgálják. Úgy gondolom azonban, hogy ha a vizsgálat célja épp a valóság valamely konkrét jelenségének felderítése, akkor a formalizálást állandóan, újból és újból egyeztetni lehet és kell a valósággal, hogy vajon, amit leírtunk, fedie-e a tényeket. Egy konkrét nyelv generatív nyelvtanában is alapvető követelmény tehát, hogy a mondatokat létrehozó és struktúrájukat feltüntető szabályok minden tekintetben megállják a helyüket: ne csak a formális helyesség kritériumainak tegyenek eleget, hanem a valóságot is helyesen tükrözzék. Hiába „erős” a szabály a logikai—matematikai apparátus kidolgozottsága tekintetében, ha hitelességéhez, így használhatóságához is kétség férhet.

10. A generatív nyelvészek mindezt nem tagadják, de nem is érzékelik eléggé az itt jelentkező nehézségeket.

Közvetlen tapasztalataim alapján, valamint egy-egy nyelv már megjelent nagyobb generatív nyelvtani fejezeteinek tanulmányozása révén (pl.: R. B. LEES, *Grammar of English Nominalizations*. Bloomington, 1960.; M. BIERWISCH, *Grammatik des deutschen Verbs: Studia Grammatica II*. Berlin, 1963.) arra a következtetésre jutottam (de ez valószínűleg gondolatilag is felmérhető), hogy az $A \rightarrow Z(x)$ típusú szabályon alapuló teljes nyelv-leírás voltaképpen azt kívánná, hogy összemérjük a nyelvnek minden egyes elemét minden egyes elemével az elemek minden lehetséges elhelyezkedése (kombinációja) közben. (A követelmény megfogalmazása persze némileg leegyszerűsített, mert a valóságban bizonyos okoknál fogva részint bonyolultabb, részint egyszerűbb a feladat; igaz, hogy nem kisebb.) Hiszen a generálás során — Chomsky szerint — a grammatikai szimbólumokat előbb vagy utóbb konkrét morféma-kak kell felváltaniuk. Ezek pedig már az adott nyelv bonyolult rendszerének szerves részei, s ezer meg ezer szál fűzi őket össze a rendszer többi tagjával. A generatív leíráshoz, a szabályok egzaktságához elvben mindezen relációk ismeretére, sőt pontos meghatározására szükség volna.

Az olvasó méltán gyanakodhatik: nem túlzás-e, amit állítok. Nem, s ezt az is mutatja, hogy minden generatív nyelvész, aki a generálást a gyakorlatban is megkísérli, napjait akarva-akaratlan e végtelenbe tűnő művelet egy-egy parányi szakaszán való munkálkodással tölti, a részletekbe mind jobban belemerülve, míg ráeszmél, hogy az előtte álló feladat sokkal kompli-

káltabb, mint gondolta. Aligha szorul bizonyításra, hogy az egész művelet elvégzése lehetetlen, egyrészt a kutató teljesítőképességének véges volta, másrészt a vizsgált elemek kombinációinak végtelen sora miatt (erre vonatkozólag vö. 264—5). Pedig még hátra volna az eleinte összefüggéstelen szabálycsoportoknak összehangolása, ellentmondás nélküli egységgé ötvözése, amely az egyedüli lehetősége és feltétele volna annak is, hogy mind a részletek igazságát, mind az egész munka eredményességét ellenőrizni lehessen. Ám ebbe a stádiumba még egy nyelv generatív nyelvtana sem jutott el.

A generálási szabályok, amelyeket mégis felállítanak, így érthető módon, sőt szükségképpen bizonytalan tartalmúak. Állandó ellenőrzésre szorulnának, de mivel ez igen nehezen volna kivihető, ellenőrizhetetlenek, többnyire nem tudhatjuk, valójában mi az, ami kimaradt belőlük, vagy amit nem vettek figyelembe. Formális külsejük nem párosul, nem párosulhat valódi pontossággal, igen kérdéses hát, mennyire használhatók fel egy meghatározott célra szánt automatizmus részeként.

11. Ilyesféle probléma természetesen nem ebben a dolgozatban vetődik fel először. KIEFER FERENC írja (ÁltNyelvTan. II [1964.], 113): „Ideális eset áll elő, ha G lehetővé teszi L minden mondatának képzését, és G_s minden kifejezése mondata L -nek, vagyis amikor $G_s = L_s \dots$ A természetes nyelvek komplikáltsága azonban ezt az ideális esetet gyakorlatilag kizárja. Ezért meg kell elégednünk különböző approximációs lehetőségekkel.” (G = axiomatizálható grammatikai modell, $G_s = a$ G -ben képzett helyes kifejezések halmaza, L = valamely természetes nyelv, $L_s = L$ mondatainak halmaza.) KIEFER három megközelítési lehetőséget tart kielégítőnek: 1. G_s kisebb, mint L_s ; 2. G_s nagyobb, mint L_s ; 3. G_s -nek némely kifejezése egybeesik L_s némely mondatával. Elfogadhatatlannak csak azt tartaná, ha a két halmaznak egyetlen közös eleme sem akadna (i. m. 114). Sajnálatos, hogy e problémáról a generatív nyelvészek körében kevés szó esik, pedig érdemes volna közelebbről megvizsgálni. A KIEFER említette lehetőségek közül, úgy vélem, csupán az első érdemel figyelmet: G_s kisebb, mint L_s . Mindkét másik eshetőség megengedi ugyanis, hogy a G az adott nyelvben nem létező mondatokat is előállítson, aminek következtében a G megszűnnék egy adott nyelv grammatikája enni.

12. Különös ellentét: minden jel arra mutat, hogy a generatív nyelvtan gyakorlatában csupán a KIEFER-féle három lehetőség valamelyike, közülük is leginkább a 3., a leggyengébb valósulhat meg, a szavakban viszont mindig az ideális, de megalapozatlan $G_s = L_s$ értelmezéssel kerülünk szembe. Idézem például J. KATZnak és J. FODORNak következő kijelentését (MfilSz. 1967. 4. sz. 688): „Egy grammatika úgy képzelhető el, mint olyan formális rendszer, amely pontosan meghatározza egy nyelv mondatainak halmazát, és valamennyi mondat olyan strukturális leírását adja, amely kifejezésre juttatja a mondat grammatikai relációit. Olyan szabályrendszer, amely a nyelv szótárában található elemekből képezhetet láncok végtelen listájának megalkotására alkalmas, és amely szabályrendszer eléggé sokszor alkalmazva az így képzett láncok halmaza magába foglalja a nyelv bármely mondatát, de sohasem tartalmaz olyat, ami nem mondat.” (A kiemelés tőlem. — H. M. I.) Egy hazai ismertetésből is idézek: „... több olyan szabályrendszer képzelhető el, amelyik kielégíti azt a követelményt, hogy a nyelv összes (végtelen számú) jól felépített

mondatát — és csak azokat — létrehozza . . . Jelenleg egyetlen olyan szabályrendszer — a generatív grammatika transzformációs modellje — ismeretes, amely a nyelvi kompetencia adekvát leírásának tekinthető” — írja például KIS JÁNOS és PAP MÁRIA (MFiSz. 1968: 591), anélkül, hogy állításuknak elégséges elméleti vagy tárgyi bizonyítéka volna.

13. A generatív nyelvtan mivoltának és céljának megfogalmazásaiban jelentkező magabiztosság voltaképpen egy a matematikából ismert, onnan átvett elvre és eljárásra támaszkodik mint elméleti forrásra (de ez nem bizonyíték!). Amint LEES fejtegeti, matematikailag valamely halmaz meghatározásához nem szükséges a halmaz valamennyi egyedét egyenként megvizsgálni; elegendő azt kimutatni, hogy az egyedi jelenségek levezethetők egy teoretikus sémából. LEES úgy ítéli meg, hogy ez az eljárás a nyelv mondatai halmazának meghatározásában is alkalmazható. (Р. Б. Лиз, Вопросы Языкознания 1962. № 4. 47—55.) A generálás — írja — nem valamely halmaz elemeinek tényleges előállításában áll, hanem egy olyan szabály (szabályrendszer) megadásában, amely megmondja, hogy a hozhatók létre a kérdéses halmaz elemei. A páros számokra vonatkozó $y = 2x$ szabály például — említi LEES (i. m. 53—4) — ténylegesen nem produkálja a páros számokat, hanem generálja őket.

E meggondolás nyomán maga Chomsky és a generatív nyelvészet más művelői is sokszor hangsúlyozzák, hogy a generatív nyelvtan nem a nyelvtani jelenségek leltára, gyűjteménye, minél részletesebb felsorolása akar lenni. Nem ebben a primitív értelemben törekszik a teljességre, hanem úgy, hogy olyan átfogó és „kimerítő” szabályokat kíván alkotni, amelyek minden lehetséges mondat létrejöttének teoretikus magyarázatát adják (Н. Хомский, Вопросы Языкознания. 1962. № 4. 111; M. BIERWISCH, Grammatik des deutschen Verbs: Studia Grammatica II, 11—4).

14. A két eljárás mód elvi különbsége nyilvánvaló, s az utóbbi, a generálás fölénye is vitathatatlan a pusztá leírással szemben, ha nyelvészeti alkalmazásának konkrét tényeit és elvi akadályait figyelmen kívül hagyjuk.

Mindenekelőtt: nem a generatív elv meg nem értéséből adódik, hogy sokan, mint az imént én is, a még teljesebb gyűjteményt kérik számon a generatív nyelvtanon. A hiányérzet forrása, hogy — amint a gyakorlatban kiderült — maga a Chomsky-féle generatív nyelvtan természete, fogalomkészlete, generálási mechanizmusa olyan, amelyet a nyelvi jelenségek bármilyen részletes leltározásával sem lehetne teljes mértékben kielégíteni. Itt érződik, hogy ez a modell valóban automata. A kutató szándékától függetlenül igényli újabb és újabb, sokszor az adott összefüggésben jelentéktelen részletek felderítését, s ha valami hiányzik belőle, az előbb-utóbb hibaként jelentkezik működésében. Tény, hogy a generatív elv megvalósítása a nyelv vizsgálatában nem sikerült olyan jól, mint a páros számok esetében.

De vajon nem azért alakult-e így, mert a nyelvi elemek másfajta rendszert alkotnak, mint a számok? Nyitott kérdés ugyan, de a tapasztalati tények amellest szólnak, hogy a nyelv halmazai, pontosabban ismert halmazai, amelyekkel a generatív nyelvtan is dolgozik,¹ másfélék, mint

¹ Illetőleg: dolgoznia kellene. — P. D.

a matematikai halmazok, tehát nem végezhetők velük ugyanolyan műveletek, mint amazokkal. LEESnek igaza van, hogy az $y = 2x$ szabály felállításához felesleges minden páros számot megvizsgálni. A számok ugyanis egymásból levezethetők. A nyelvi halmazok azonban (erre cikkemben még visszatérek) más képet mutatnak. A „gyűjtemény”, a „leltár”, a végtelen számú (tudományosan sokszor értéktelen) adat szükséglete valószínűleg a generatív nyelvtannak abból az erőlködéséből adódik, hogy a nyelvi halmazokat a matematikai halmazok módjára határozza meg. A generatív nyelvtan így két dolgot művel egyszerre: keresi a szempontot, amelynek alapján egyenemű elemek halmazait kaphatnánk a nyelvben, ugyanakkor e szempont hiányában generatív szabályokat vonatkoztat ellenőrizetlen, formálisan egyelőre meghatározatlan halmazokra, — s ez következtelen és természetlen dolog. Előbb a generatív alapelveket kellene a nyelvtudomány eddigi tapasztalatainak mérlegére tenni, azután hozzáfogni a szabályok formájának kiválasztásához és a formának tartalommal való megtöltéséhez. A „leltár” egyebek között arra is felhasználható volna, hogy segítségével a nyelvben ható törvényszerűségek specifikumát és hatáskörét már előzetesen tisztázzuk, s ezzel megteremtsük a generálás reális lehetőségét, vagy elvessünk egy olyan módszert, amely nem a nyelvre van szabva.

15. Eddigi mondanivalóm tehát a következő:

A) Valamely nyelv generatív nyelvtanának Chomsky modellje alapján való elkészítése olyan nagy számú (de sokszor jelentéktelen) összefüggés megállapítását követeli, amely gyakorlatilag teljesíthetetlen, nélküle viszont a formalizálás csak látszólagos.

B) Hiányzik annak elméleti bizonyítása vagy legalább valószínűsítése, hogy a generatív nyelvtannak nevezett szabályrendszer egyáltalán létrehozható. Így pedig fennáll a lehetősége, hogy a gyakorlati megvalósíthatatlanság egyben elvi is.

Természetesen az a munka, amelyet a generatív nyelvtan művelői effektíve végeznek — a nyelvi relációk példátlanul aprólékos elemzése a nyelvi struktúra egészéhez való viszonyuk szempontjából — önmagában nem hogy nem értelmetlen, hanem olyan tevékenység, amelyet minden szaktudomány folytat a maga területén. Csakhogy éppen ezen a ponton ragadható meg a generatív nyelvtan pozitív és negatív oldala között az egyik legmélyebb ellentét. A generatív nyelvtan a teljességre törekszik, meg akarja teremteni a valóság tudományos mását, de maga akarja megteremteni. Ezzel olyasmire vállalkozik, ami nem egy a sok tennivaló közül, és nem egyetlen irányzat feladata, hanem a tudomány előtt álló mindenkori cél. A művet, amelyet a nyelvtudomány, míg létezik, épít és alakít, a generatív nyelvtan „ugrásszerűen”, körülhatárolt térben és időben és egyetlen zárt algebrikus szabályrendszer formájában kívánja létrehozni.

II.

1. További fejtegetéseimet, amelyekben a generatív nyelvreírással kapcsolatos szemantikai problémákhoz kívánok hozzászólni, HELL GYÖRGYNEK (ÁltNyelvTan. IV, 77) egy meglepő közlésével kezdem: „A formális elemzés módját a különböző gépi fordítói csoportok egymástól eltérően, többféle formában valósították meg és szinte a tökéletességig finom algoritmusokat dol-

goztak ki. Az eredmény — írja HELL — elmaradt a várakozástól, sőt arra a meghökkentő következtetésre vezetett, hogy szinte mindegy, hogy a gép az egészen primitív szavankénti fordítás módszerével dolgozik-e, vagy pedig egy igen szerteágazó és hosszadalmas mondatelemzés alapján szerkeszti össze a célnyelvi szöveget.” HELL megállapítása a formális nyelvészet „szemantika előtti” korszakára vonatkozik, ma pedig „a szemantika korát” éljük. A nyelvtani szemléletben beállott fordulatot éppen az említett sikertelenség idézte elő, mert ráébresztette a kutatókat, elsősorban a gépi fordítás szakembereit arra, hogy a nyelv formai oldalának vizsgálata egy bizonyos határon túl (s ez a határ közelebbinek bizonyult, mint korábban hitték) nem folytatható a jelentésviszonyok figyelembevétel nélkül. Így keletkezett az igény a nyelv jelentésviszonyainak formalizálására. Ma ezzel már több különféle elmélet foglalkozik.

2. A generatív nyelvtanban a fordulat a KATZ—FODOR-féle szemantika-elmélet megjelenésével és CHOMSKY „Aspects of the Theory of Syntax” című művének (Cambridge, 1965.) közzétételével következett be. A szemantika rehabilitálása az egész generatív modell újraépítését, újrafogalmazását tette szükségessé, s maga után vonta a generálás módszerének-technikájának jelentős módosulását és bővülését is. Ez utóbbiak leglényegesebbike az úgynevezett *m e g k ü l ö n b ö z t e t t j e g y e k n e k* a fonológiában már ismert és ott korszakalkotónak számító alkalmazása: ezúttal a lexikai kategóriáknak, illetőleg a lexikai egységeknek részben szintaktikai, részben szemantikai szempontú osztályozására. (Vö. DEZSŐ LÁSZLÓ, HELL GYÖRGY, KIEFFER FERENC, SZÉPE GYÖRGY tanulmányait: *ÁltNyelvTan. IV. 1966.*)

A formális szemantikaelméletek kísérlet jellegét a szerzők (és az ismeretéseik is) erősen hangsúlyozzák; a várható eredményeket mérlegelő fejtegetések és nyilatkozatok rendszerint óvatosak és aggodalmasak. A gépi fordítás kezdeti szakaszára, valamint a generatív nyelvtan eddigi korszakára jellemző lelkes bizakodás, máskor fölényes magabiztosság, amely a kutatás matematikai apparátusának kidolgozottságát összetéveszti az elméleti alapvetéssel, és a tudományosság biztosítékát látja benne, e szemantikai vizsgálatokban sokkal kevésbé jelentkezik. Ennek egyik oka az lehet, hogy a szemantikai szabályok talán közvetlenebbül vonatkoznak a konkrét szavakra vagy szócsoportokra, mint a grammatikai szimbólumok között megállapított összefüggések, s így hiányos vagy téves voltak könnyebben felfedhető, ellenőrizhető. Márpedig az eredményeket eddig többnyire épp a hiányok és a tévedések képviselik. Eredmény, hogy ma sokkal világosabban látjuk a jelentésviszonyok formalizálásának *n e h é z s é g e i t*, mint korábban, tehát jobban értjük magát a jelentést.

3. UHLENBECK nézete szerint a szemantika bekapcsolása nem tette jobbá a tőle korábbi formájában is erősen bírált generatív koncepciót (Э. М. УЛЕНБЕК: *Вопросы Языкознания* 1968. № 4. 108–12). Tapasztalatom szerint pedig egyenesen súlyosbította, *p a r a d o x m ó d o n e l m é l y í t e t t e* a korábban is jelen levő ellentmondásokat. (Így azt sem találnám meglepőnek, ha a HELL GYÖRGY jellemezte helyzet a szemantikai analízissel bővített algoritmusok gépi alkalmazását követően is előállna, megismétlődne.)

4. A generatív nyelvtanhoz kapcsolódó formális jelentéstan az úgynevezett szemantikai mezők elméletéből indul ki. A szemantikai mezőt különböző szerzők különbözőképpen értelmezik, de általában a szavak kompatibilitásának

vizsgálata során bizonyos közös tulajdonságokkal jellemzett lexikai részhalmazokat értenek rajta. E halmazok meghatározásában a modern fonológia ismert módszerét, a bináris oppozíciók rendszerét alkalmazzák. Ilyen, a szemantikába bevezetett oppozíciók például: élő—élettelen, konkrét—elvont, személy—állat, egyéni—kollektív stb. Eszerint az angol *boy* szó szemantikai jegyei ilyesfélék lehetnek: *boy* [+ főnév, + megszámlálható, + konkrét, + élő, + ember, + himnemű, — felnőtt] (vö. PETŐFI S. JÁNOS, Modern nyelvészet, kézirat. 1967. 94). A magyar *ír* igét pedig KIEFER a következő jegyekkel látja el: ige, tranzitív, konkrét, alkotás, közlés . . . (ÁltNyelvTan. IV [1966.], 148). — Ez a fajta eljárás teljesen összhangban levőnek látszik azzal a mindennapos tapasztalattal, hogy az említett és hasonló jellemzőknek valóban szerepük van részint a mondatok grammatikai megformálásában, részint az egyes szavak, illetőleg szócsoporthoz mondaton belüli kapcsolódásában, nem szólva arról, hogy egyben a valóság nyelvi—gondolati tükrözése kategóriáinak is tekinthetők. Úgy tűnik fel tehát, hogy a jelentésviszonyok formalizálása a szemantikai jegyek rendszere folyamatos csiszolásának, finomításának, tökéletesítésének útján megoldható.

5. A formalizálást megnehezítő körülmények közül többnyire kettő szokott szóba kerülni. Az egyik az, hogy a szavak kapcsolódásában — amint ez a szakmunkákban megfogalmazódik — igen sok az egyedi, csupán egy-egy szóra jellemző mozzanat. Kérdés: milyen határig szükséges és célszerű a megkülönböztető jegyek differenciálásában megközelíteni az egyedi szókapcsolatok szabályait. A másik problémát stilisztikai természetűnek ítélik. Itt arról van szó, hogy a különféle stílusrétegekben egy-egy szó használata (alkalmilag) eltérhet a köznyelvtől, a szabályostól. Kérdés, hogy e „kivételeket” milyen mértékben kell a formális szemantikának figyelembe vennie.

Mindkét kérdésfeltevés a törvényszerű és a véletlen mechanikus szétválasztásán alapul. Abból a szemléletből fakad, hogy a szavak nagyobb csoportjainak kölcsönös kapcsolódását stabil, formalizálható szemantikai szabályok határozzák meg, amelyek az általánosot, a tipikusot eredményezik. Vannak ezenkívül különféle okok közrejátszása folytán létrejött, a normálistól eltérő egyedi jelenségek, amelyek zavaróak ugyan, de végül is nem csökkentik a szabályok érvényét. Így: a *madár csicsereg* kapcsolat megfelel bizonyos szabálynak (állatnév + állathang neve); a *hölgy csicsereg* viszont már eltér a szabálytól.

6. E felfogás alapján végzett formalizálási kísérletek eredményei, tudjuk, jelentős mértékben elmaradnak a várakozástól. Próbáljuk megfejteni, mi ennek az oka.

Vizsgáljuk meg először közelebbről a megkülönböztető jegyek rendszerű jelentéstani felhasználásának lehetőségeit a gyakorlatban, mégpedig próbaként egyetlen szóból — bármelyikből — kiindulva. Legyen ez a szó a már említett *csicsereg* ige, s próbáljuk minél pontosabban meghatározni, milyen alanyra vonatkozhatnak. — A *Madár* lehetne az első a közelebbi megkülönböztető jegyek közül. A *Madár* jeggyel ellátható főneveknek azonban csak egy kis része kerülhet kapcsolatba a *csicsereg* igével: az, amely magas hangot hallató kisebb madarat jelöl. De ezeknek az igéknek sem mindegyike; a *veréb*, a *pacsirta* hangadását külön igével jelöljük (*csiripel*, *énekel*, *csattog*). Elsősorban a *fecske* csicsereg, továbbá néhány olyan kisebb énekes madár, amelynek hangjára nincsen külön szavunk. S érdekes ellentétként vonatkoz-

hatik ez az ige magára az összefoglaló *madár* szóra is. — Jelentésátvitel folytán kapcsolatba kerülhet a *csicsereg* az Ember kategóriával is (ez esetben az *ember* szóval már nem). Elsősorban nőre, kislányra mondhatjuk (kisebb termet, magas hang!), de csak tréfás vagy gúnyos színezettel. Tréfásan, gúnyosan viszont használhatjuk nőies hangú, beszédű férfi hangjának jellemzésére is.

A Természeti jelenség kategóriának is vonatkozhatik egy tagjára a *csicsereg* ige: a *hang* szóra. Vonatkozhatik azonkívül jónéhány tárgy, mégpedig emberi hangot továbbító készülék nevére, főként, ha e készülékeken éppen női hang hallatszik. Tehát (valamit) csicsereghet a *hangosanbeszélő*, a *magnetofon*, a *rádió* (a *telefon* már kevésbé). — A felsorolásnak ezzel talán a végére is értünk, legalábbis a mai köznyelvi állapotot illetően.

7. Most megkérdezhetjük:

A) Van-e a *csicsereg* ige használatában csak egyetlen olyan mozzanat is, amelynek típusa ne volna gyakori és megszokott a nyelvben?

B) Alkalmasak-e a felhasznált szemantikai jegyek arra, hogy a *csicsereg* ige nyelvbéli életének jellemzőit a rokon jelenségekkel összekapcsolják, s mint szemantikai hatóerőket általánosítsák?

A válasz mindkét kérdésre tagadó.

A *csicsereg* ige használata nem tér el semmiféle szemantikai szabályszerűségtől; minden vonatkozásában valamely általánosabb tendenciának a megnyilatkozása (például az állathang-jelentés átvitele emberre, tárgyra stb.), ugyanakkor teljesen egyedi és meg nem ismétlődő. Terjedelmi okok miatt nem mutatom be, de talán könnyen átlátható, hogy például a különféle állati és emberi hangokat festő igék (*bőg*, *dörmög*, *hápog*, *mekeg*, *vijjog* stb.), a szóbeli közlés igéi (*beszél*, *mond*, *szól*, *kérdez*, *válaszol* stb.), valamint az egyéb hangjelenségeket jelölő igék (*csörög*, *kopog*, *suhog*, *zörög* stb.) körében ugyanazon tendenciákkal találkozunk, de mindig más és más, a szokásos szemantikai jegyekkel meg nem határozható kombinációkban. E „szemantikai” jegyek valójában természet tudományos, illetőleg a laikus természet szemléleten alapuló fogalmak, amelyeknek viszonyai nem ismétlődnek meg a nyelv jelentésvizonyaiban. A szókészlet szemantikai struktúrája nem fedi, hanem sokszor épp keresztezi az anyagi világról alkotott fogalmaink rendszerét. Például a 'madár' fogalma olyan jegyeket tartalmaz, amelyek minden madár biológiai alkatára jellemzők, s összességükben (néhány egyenként is) csak a madaraknál találhatók meg. A *madár* szóra azonban alighanem egyetlen olyan melléknév vagy ige sem vonatkoztatható, amely kivétel nélkül minden madárnévvel és csakis madárnévvel kapcsolódhatnék. DEZSŐ LÁSZLÓTÓL ezt idézhetjük: „A szemantikai szabályokban a valóság viszonyai tükröződnek; a valóság összefüggései és a szemantikai kompatibilitási szabályok között nyilvánvalóan van bizonyos fokú izomorfizmus. A *rét elvigyorodott* mondat azért mond ellent a szemantikai szabályoknak, mert a *rét* denotátum illet nem csinál (kivéve, ha megszemélyesítik).” (DEZSŐ LÁSZLÓ: ÁltNyelvTan. IV, 42.) Vitatkoznám vele. Bizonyos fokú izomorfizmus van, ez mindenesetre kétségtelen. A szemantikai viszonyokat azonban mégsem lehet a valóság tükörképének tekinteni. A *rét elvigyorodott* mondat — csakugyan igaz — szemantikailag szokatlan, de nem a denotátum természete miatt. Hiszen akkor ilyen volna az *ég mosolyog*, a *virág nevet* mondat is. Azért szokatlan, mert — egyrészt — az *elvigyorodik* kezdő ige, másrészt, mert a *rét* szóval többnyire valami szép, kellemes, az *elvigyorodik* szóval pedig valami csúnya, kellemetlen asszociálódik. (Az *elvigyorodik*

ige ezért még megszemélyesítés esetén is csak igen kis valószínűséggel kerülhet a rét főnév mellé.)

8. A valóság jelenségei valamennyien „jelen vannak” a nyelvben, amennyiben szólni tudunk róluk; megtaláljuk tükrözésüket a nyelv szemantikai síkján, csak relációik tükröképét nem kereshetjük a nyelvi jelentésviszonyokban, amelyek a kommunikáció termékei.

Az egyes szavak jelentésének általában van egy többé-kevésbé állandó fogalmi magva. Ezért külön-külön általában minden egyedi szóról (mint fogalomjelölő elemről) eldönthető, hogy élőlényt jelöl-e vagy élettelen, ezeken belül embert, állatot vagy növényt, tárgyat, anyagot vagy folyamatot-e, stb. stb., illetőleg hogy ezek közül melyekre vonatkozhat s melyekre nem. Látszólag minden szó e kategóriák egy valamelyikébe kell, hogy tartozzék, s ha így volna, akkor e szempontok szerint az egész szókészletet végig lehetne osztályozni. Az osztályozás segítségével aztán az egyes szócsoportok vagy szavak összefüggései egyértelműen meghatározhatók és formalizálhatók volnának.

A valóság azonban az, hogy a szókészletet a tárgyalt szemantikai jegyek szerint nem lehet végigosztályozni, mert ezek értéke a jelentéssz összefüggések vonatkozásában erősen viszonylagos és változó.

A *gyermek* szó például, amely kétségtől élőlény, közelebbről kiskorú személy fogalmát jelöli, más szemantikájú az egyik, mint a másik ige szempontjából nézve. A *serdül* ige szempontjából például valóban kiskorú személy, a *csodál (valamit)* ige szempontjából: ember, a *dobálódzik* szempontjából: magasabb rendű, aktív mozgásra és helyváltoztatásra képes élőlény, a *csíp* ige szempontjából már akár növény vagy valamilyen anyag is lehetne, a *leesik (valahonnan)* ige szempontjából pedig teljesen mindegy, hogy élőlény-e vagy tárgy, csak az a fontos, hogy szilárd test. Az a szemantikai jegy tehát, hogy a gyermek élőlény és kiskorú személy, a nyelv működése viszonylatában van is meg ninc s is; amint látjuk, némelykor (ritkábban) releváns, többnyire azonban irreleváns és egyben félrevezető. De ez önmagában még nem okozna megoldhatatlan problémát a formális szemantikának, ha a *gyermek* szó hasonló szemantikai jegyekkel jellemezhető rokonai, illetőleg a *serdül*, *csodál (valamit)*, *dobálódzik*, *csíp*, *leesik (valahonnan)* stb. igék szinonimái között ugyanazon relációk állnának fenn, amelyekről az előbb szóltam. Csak-hogy a *csecsemő* és a *serdül*, a *csodál (valamit)* vagy a *dobálódzik* ige kapcsolata például, ha nem is lehetetlen, de már erősen korlátozott. (Vagy talán a gyermek kora is önálló szemantikai jegyként szerepeljen?) A *nő* és a *fejlődik* ige számára pedig mind a *gyermek*, mind a *csecsemő* szó már azonos értékű mindazokkal az élőlényekkel, természeti és társadalmi jelenségekkel, folyamatokkal, állapotokkal és olykor tárgyakkal is, amelyek még nem érték el fejlődésük tetőfokát. A *gyermek* szemantikai jegye itt egyszerűen: jelenség. De ha a fejlődés stádiumát például újabb szemantikai jegynek vennénk fel, csak újabb nehézségekbe bonyolódnánk, mert például a *feudalizmus* szó is a fejlődés egy stádiumát jelöli, s a *fejlődik* igét hozzá is kapcsolhatjuk, a *nő* igét azonban már nem.

És így folytathatnók tovább. A szemantikai jegyek differenciálásában lehetetlen volna megállni; a szókészlet tagjait és összefüggéseiket ilyen úton meghatározni nem lehet. Ez azért van, mert — mint már mondtam —

a szavaknak kapcsolódási lehetőségeik szempontjából nincsenek állandó, eleve adott jelentéstani mutatóik; a szóképzletnek a szavak jelentésbeli összeállása szempontjából nincsen(ek) abszolút érvényű osztályozása(i).

9. Voltaképpen minden szó más- és másféleképpen osztja fel, újraosztályozza az egész szóképzletet. (A nyelv természetéből fakadóan az így keletkezett csoportok köre is állandó változásnak van kitéve, szűkül vagy bővül.) Ezen osztályozások egymást keresztező hálózatainak egy-egy rekeszében pedig törvényszerűen az egyedi szavaknak kell megjelenniük. Úgy is mondhatnók — igen kis túlzással —, hogy a társulási lehetőségek szempontjából nincsen két teljesen egyforma szava egy nyelvnek. És ez a szabály! A szemantikai szabályok nem statikus jegyeken alapulnak, hanem a statikus és a dinamikus tényező kölcsönhatásán; a mozgás szabályai ezek (vö.: ZSILKA JÁNOS: NyK. LXX, 409; uő.: MNy. LXIV, 416). Az ilyen szerkezetek, mint *örül a város, éget a kérdés, probléma, fut az idő* stb. (vö. HELL GYÖRGY: ÁltNyelvTan. IV [1966.], 89), nem szabálytalanok, hanem épp ellenkezőleg: a szabály valójában az, hogy ilyeneknek óriási tömegben kell keletkezniük ahhoz, hogy a nyelv betölthesse kommunikatív funkcióját. (Megfigyelhetjük, hogy még a legprecízebbnek ismert természettudományos szaknyelvek is tele vannak metaforákkal és megszemélyesítésekkel!)

A formális jelentésemleletek azonban az ilyen szabályokkal nem tudnak mit kezdeni. Azért küzdenek annyit a „tipikus” és az „egyedi”, a „szabályos” és a „kivételes” problémájával, mert alkalmatlanok ezek dialektikájának megragadására, alkalmatlanok a jelentés dinamizmusának kifejezésére. A rendelkezésükre álló módszer, a szemantikai jegyek mind nagyobb fokú differenciálása ugyanis nem hogy közelebb vinne a célhoz, hanem épp eltávolít tőle, mivel a lényege szerint nyitott és dinamikus szójelentés körül egyre több megszorítást alkalmaz. Találón mondja UHLENBECK, hogy a generatív nyelvtan tükrében a nyelv rendkívül bonyolult szabályoknak ormótlan, de igen szigorú rendszere, holott a nyelv titka éppen viszonylag egyszerű, de igen hajlékony voltában van (Э. М. УЛЕНБЕК: Вопросы Языкознания 1968. № 4. 116; vö. HERMAN JÓZSEF: ÁltNyelvTan. III, 242—58). Ha e hajlékonyság helyzeteit a generatív nyelvtan rögzíteni próbálja, egyre távolabbra kerül mindattól, ami a nyelvben lényeges és specifikus.

10. A szavak szemantikai hajlékonysága egy másik generatív alapelv revideálásának szükségességét is felveti.

A generatív nyelvtani szakirodalomban számos helyen fogalmazódik meg az az alaptétel, hogy a nyelvi közlés során a beszélők véges számú elemről végtelen számú új mondatot hoznak létre (pl.: N. CHOMSKY, Syntactic Structures. 1957. 13; SZÉPE GYÖRGY: ÁltNyelvTan. I, 280; KIS JÁNOS—PAP MÁRIA: MFilSz. 1968: 590). Nem tudom, matematikailag lehetséges-e ilyesmi; engem nem a dolog matematikai oldala keltet megkérdőjelezésre.

Valamely nyelv fonémái, kétségtelen, véges és zárt fonológiai rendszert alkotnak. A szavak, illetőleg a morfémák számáról szokás azt mondani, hogy nem lezárt összesség, de véges (vö.: KELEMEN JÓZSEF: ÁltNyelvTan. II [1964.],

277; KALMÁR LÁSZLÓ: i. h. 18). Ha csak a morfémák hangtestét tekintjük, ez utóbbi megállapítás is helytállónak látszik. De vajon helyes-e csak a hangtestek számát figyelembe venni, amikor az a kérdés, milyen elemekből épülnek fel valamely nyelv mondatai? Szerintem ez nem elegendő, mégpedig épp a verbális jelek jelentésének dinamikája miatt. A számszerűség oldaláról megközelítve a problémát azt mondhatnók, hogy minden jelentéssel bíró hangtest valójában annyi elem, ahány jelentése van. Csakhogy a jelentések számszerű meghatározását a jelentés rugalmas, folyamatszerű volta lehetetlenné teszi, azaz: a jelentéseknek nincsen számuk. Így alighanem azt kell megállapítanunk, hogy a mondatok építőelemei végtelen halmazt alkotnak, s ez a körülmény már valóban lehetővé teszi, hogy a beszélők végtelen számú új mondatot képezzenek. (A szójelentés nyitott voltának közlésbeli szerepéről l. ADAM SCHAFF, Bevezetés a szemantikába. [1967.] 220.) Ez esetben azonban a generatív nyelvtan matematikai megalapozottsága lényegesen gyengül.

II. A generatív nyelvtan elmélete és módszere, látjuk, több ponton is ellentmondásban van a nyelv természetével. Metodológiája, amellyel a nyelv működésének nyitját igyekszik megtalálni, épp arra alkalmatlan, amire szánták, hogy a felszíni jelenségek tarka sokaságának belső magyarázatát adja, a nyelvi „energia” forrására rátaláljon. Olykor érdekékként említik, hogy a transzformáció módszerével — a nyelvvizsgálat szinkrón és diakrón aspektusát mereven elkülönítő strukturalizmussal szemben — a generatív nyelvtan a nyelvet a történeti változás és az egyidejű állapot egységében, kölcsönhatásában képes szemlélni (l.: TELEGDY ZSIGMOND: MTud. VI, 228; uő.: ÁltNyelvTan. I, 304—5; KISTAMÁSNÉ VARGA SAROLTA: TársSz. 1968. 5. sz. 105). E megállapításhoz több olyan ellenvéleményt, illetőleg cáfolatot tartalmazó hozzászólás is megjelent, amellyel egyetértek (ZSILKA: I. OK. XXIV, 1—4, 299; uő.: NyK. LXX, 409; BAKOS FERENC: TársSz. 1969. 1. sz. 84). ZSILKA (i. h. 381) írja: „A generatív grammatika — befogadott formájában — csak egy logikai jellegű, üres általános rendszert tud produkálni. Csak úgy tesz, mintha levezetések végezne, de az általa ábrázolt rendszerben mozgás nincs, a rendszer statikus jellegű. Ez a rendszer éppen azokat az összefüggéseket hagyja figyelmen kívül, amelyek nyelvi szempontból relevánsak.” E nézetem szerint teljesen helytálló megállapításhoz csupán azt szükséges hozzáfűzni, hogy a transzformációk bevezetésével Chomskynak nem is volt olyan célja, amelyet néha neki tulajdonítanak. A transzformációs módszert Chomsky főként azért vezette be, mert segítségével a generálás algebrailag egyszerűbbnek, könnyebben megoldhatónak bizonyult. Ez a körülmény persze nem csökkenti a transzformációk igen nagy módszertani értékét a szintaktikai elemzésben, sem pedig azt a lehetőséget, hogy elképzelhető a transzformációknak olyan rendszere is, amely a nyelv valódi mozgásának mozzanatait ragadja meg.

III.

1. A generatív nyelvtannak még van néhány olyan problematikus pontja, amely az előbbieknél nem kevésbé fontos. BAKOS FERENC egy hozzászólásában (TársSz. 1969. 1. sz. 84) említi például az úgynevezett mélystruktúrával kapcsolatos problémákat, illetőleg rámutat a Chomsky-féle struktúrafogalomnak a nyelv természetétől idegen voltára. — Az sem mellékes kérdés, amely különösen DEZSŐ LÁSZLÓnak egy szemantikai-lexikológiai tanulmánya nyomán

(l. ÁltNyelvTan. IV, 31) vetődhetik fel: hogyan oldja meg a generatív nyelvtan a nyelv grammatikai, szemantikai és pragmatikai síkja egységének kifejezését.

Mindezeknek a problémáknak az elemzése már túllépné azoknak a kérdéseknek a körét, amelyekről ezúttal szólni kívántam. Befejezésül azonban még néhány pontban összefoglalnám, megfigyelésem szerint mik a következők a generatív modell és módszer ellentmondásainak, hogyan tükröződnek ezek az ellentmondások a folyamatban levő generatív nyelvtani kutatásokban.

A) A nyelv specifikumának fel nem ismerése, illetőleg a nyelvnek egyéb, mesterséges jelrendszerekkel való azonosítása, amely Chomsky nyelvtani felfogását mind elméleti, mind módszertani vonatkozásban jellemzi, eredményezte, hogy a generatív nyelvtan messze került annak lehetőségétől, hogy valamely természetes nyelv valamennyi helyes mondatát, élő szerkezetét vizsgálata körébe vonja. A generálás — a logikai kiindulásból érthetően — többnyire az egyszerű, kijelentő mondatok körül mozog, mint például: *a mérges kutya hangosan ugat* | *John hit the Ball* | *Beate geht heute in die Schule*. Az ilyenekből való kiindulás persze indokolt, de én azt kifogásolom, hogy ezektől az idegennyelv-tanulási példamondatok fókán álló mondatszerkezetektől a nyelv valóban élő szerkezeteinek gazdagságáig a generatív nyelvtannak igen hosszú, az algebrai levezetés módszerével a kelletténél jóval bonyolultabb, sőt bejárhatatlan az útja.

B) A generatív nyelvtan magas szintű elméletéből, amely teóriája és metateóriája kívánt lenni a grammatikának, a kutatás tárgya és módszere közötti disszonanciából eredően mindinkább a nyelvi elemeknek és tulajdonságaiknak egyszerű taxatív felsorolása válik. Generálni akarván, de a nyelv belső törvényeit nem levén ez a nyelvtan kénytelen hatalmas tényanyagát végül is lényegében mechanikusan, bizonyos logikai rendbe szedve egymás mellé felsorakoztatni. (Gondoljunk itt például a szótár-rész megnövekedett jelentőségére!)

C) A generatív nyelvészek sokat írnak a tudományos értelemben vett egyszerűség kritériumáról (vö. pl. SZÉPE: ÁltNyelvTan. I, 281, 287—8). E valóban alapvetően fontos módszertani elv generatív nyelvtani megvalósulását azonban, úgy vélem, nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül.

Az egyik megjegyzés — mondhatnók így — a beavatatlan szemlélő spontán észrevétele: a generatív nyelvtan rendkívül bonyolult. Szabálytípusok, jelek, szimbólumok meghökkentő sokaságát alkalmazó technikája valósággal falat húz a bemutatandó nyelvi jelenségek elé. De ez persze csupán a köznapi értelemben vett egyszerűség szempontja volna (amely nem elhanyagolandó ugyan, de nem is jelentene sokat), ha nem támadnának a szemlélőnek egyéb kételyei is. Ám a generatív nyelvtan, „fejlődésével” párhuzamosan, egyre inkább azt a benyomást kelti, hogy — SCHAFF (i. m. 47) szavaival élve — logikai darukat alkalmaz kézzel könnyedén elmozdítható kavicsok felemelésére, azaz bonyolultsága inadekvát voltának a következménye. Módszerével — úgy tűnik fel — a nyelvet még sokkal bonyolultabban sem lehetne leírni, viszont a nyelv nem annyira bonyolult, mint ahogyan ezt a generatív nyelvtan feltünteti. Illetőleg bonyolult, de nem úgy!

D) A fenti ellentmondások egyenes következménye, hogy a nyelvi törvényszerűségek a generatív nyelvtanban meglehetősen eltorzult formában jelentkeznek. A generáló szabályokat tömérdek lényegtelen mozzanat rögzítése

terheli, melyek egybemosódnak a fontossal, a lényegessel; felborul a törvényszerű és a véletlen valóságos egyensúlya.

E) Sajátos módon alakul a generatív nyelvtan realizálódott változatában az elmélet fogalma. Ismeretes Chomskynak az a felfogása, hogy a grammatika a nyelv elmélete, tehát egy adott nyelv nyelvtana voltaképpen e nyelv teóriája, a grammatika elmélete pedig az (emberi) nyelv metateóriája. Értékes e felfogásban, hogy a grammatika elmélet voltát hangsúlyozza. De kifogásolható benne, hogy túlságosan szűkre vonja az elmélet fogalmának határait: kizárja belőle azoknak a fontos teoretikus kérdéseknek a sorát, amelyek kívül esnek a grammatikai struktúra problémakörén. — Az elmélet e szűk értelmezésének azonban egyéb következménye is van, s tulajdonképpen ez az, amit említeni kívánok. A generatív nyelvtani művekben egyre kevesebb valódi elméleti kérdéssel találkozunk, s helyettük egyre gyakoribb a generálás mikéntjének, technikájának mint elméleti problémának a boncolgatása. A generatív nyelvtan elé — láttuk — saját módszere és technikája állítja a legnagyobb nehézségeket; így ezek jelentősége a generatív nyelvész szemében egyre nő, mindinkább kiszorítva a valódi nyelvészeti kérdésfeltevéseket. Tehát: nyelvelmélet = grammatika = generatív nyelvtani modell = a generálása módja, technikája → a nyelvtől elszakadó-elidegenedő, külön életű problémavilág; a tárgy szempontjából: elmélet az elméletért.

F) Amit a generatív nyelvészeti fejlődésnek szoktak nevezni, többnyire nem egyéb, mint a módszer és a technika módosításának, toldalékolásának folyamata a nyelv tényeinek kényszerítő hatására. Nem annyira új összefüggések felismerése által fejlődik a generatív nyelvtan, mint inkább ismert, de figyelmen kívül hagyott összefüggések újrafelfedezése vagy rehabilitálása folytán. Arról a jelenségről van itt szó, amelyről KLAUS (i. m. 343) így ír: „Egy hipotézis alkalmatlanságának biztos jelét abban láthatjuk, ha a megfigyelések számának növekedésével és pontosságuk élesedésével egyre újabb kiegészítő-hipotézisekre lesz szükség.”

2. A generatív nyelvtannak eddig még nem sikerült felfedeznie a nyelv végtelen számú mondatának „gyártási titkát”. Chomsky grammatikaelmélete a strukturalizmus tagadásaként lépett fel, de a megoldást rossz irányban kereste: azon elméleti kísérletek egyike ez, amelyek a formális logika szintjén képzelik összerakhatónak a világot, s az egzakt tudományok minden számba jöhető eszközét felvonultatják egy tudományosan nem ellenőrzött cél érdekében. — RAVILA (i. h. 5, 14) a generatív nyelvtant merő formalizmusnak nevezi, amely nyelvi ismereteink gyarapításához még semmivel sem járult hozzá. Én ennél értékesebbnek tartom ezt az elméletet, és nemcsak negatív tanulságai miatt, amelyekkel bőven szolgál. A transzformációk módszertani jelentőségét alighanem már ma is csak igen kevesen vitatják. S úgy hiszem, magának a generálásnak a gondolata is nagy jelentőségű. Egyike azoknak az eszméknek, amelyek által megújulhat a nyelvtudomány, feltéve, ha az elméletet és a módszert a nyelv valódi mozgásához alkalmazzuk.

H. MOLNÁR ILONA

Egyezség

Szófejtés — nyelvművelés — helyesírás

1. Helyesírásunk néhány időszerű kérdésének megvitatása során NAGY J. BÉLA (MNy. LIII, 242) foglalkozott az *egyezség* szónak az akadémiai szabályzat 9. és 10. kiadásában rögzített írásmódjával. Véleménye szerint a szabályzat korábbi kiadásában szereplő *egyesség* formával szemben ez az *egyezség* változat nemcsak a kiejtésnek és a hagyomány alapelveinek mond ellent, hanem téves szóelemzésen alapul. Irodalmi példákra és etimológiai szótárainkra hivatkozva bizonyítja, hogy e szó nem az *egyezik* igéből származik, hanem az *egyes* melléknévből, amely a régi nyelvben és a népnyelvben 'egyetértő'-t is jelent. Az alábbiakban újabban megjelent szótáraink és az akadémiai nagyszótári gyűjtés kéziratos anyagának vizsgálata alapján igyekszem megokolni az újabb helyesírási szabályzatok állásfoglalását a mai köznyelvi szó helyesírását illetően. Ugyanakkor rámutatok a köznyelvi *egyezség* és a kiejtésben ezzel egybeeső régi és népnyelvi *egyesség* szavak megkülönböztetésének szükségére.

Az *egyesség* írású adatoknak már a NAGY J. BÉLÁTÓL idézett példái sem ítéltetők meg egyformán. A Vörösmarty Főti dalában előforduló szó („Hű *egyesség* tartsa össze fiait”) 'egyetértés'-t jelent, s így valóban helyesen származtatható az *egyes* melléknévből, amelynek a régi nyelvből örökölt 'egyetértő' jelentését Arany János a XIX. századi népnyelvből is ismerte. Kérdés azonban, hogy az a 'megegyezés, megállapodás' jelentésű szó, amely az Aranytól vett példákban szerepel („A fülemüle"-ben inkább folyamatra utaló 'egyezkedés', „A Jóka ördögé"-ben inkább a cselekvés eredményére utaló 'szerződés' jelentés-árnyalattal), s amelynek *egyezség* (*egyezség*) írású változatát SZINNYEITŐL (MTsz.) és az 1902-i akadémiai helyesírási szabályzatból idézi NAGY J. BÉLA, azonos-e ezzel. Egy képzett szónak a jelentésfejlődésével van-e dolgunk, vagy két különböző alapszóból képzett származékkal?

Az adatok beható vizsgálata során először is arra a megállapításra jutunk, hogy nem helyes ez az előzetes kérdésfeltevés, ez az egyszerű, eldöntendő formájú kérdés, mert a rá várható két felelet közül egyik sem adhatna kielégítő magyarázatot. A szóalakulásnak egy olyan bonyolult esete áll előttünk, amelyben nem csupán az *egyes*-ből származó régi *egyesség* kései jelentésfejlődésének és az *egyezik*-ből származtatható *egyezség* nyelvújítási megalkotásának lehetőségét, azaz az esetleges szóhasadás vagy szókeveredés tényét szükséges szemügyre vennünk, hanem különös figyelmet kell fordítanunk a természetes fejlődési folyamatok és mesterséges beavatkozások összefonódására, a tudatos szóelemzés és az írott forma nyelvfejlesztő hatására, s ami itt mindennél fontosabb: a szónak vagy szavaknak a változó nyelvi rendszerben való helyzetére.

2. Vitathatatlan, hogy a *-ség* képzős szó a mai köznyelvben 'megállapodás, megegyezés', főként 'hivatalos jellegű, jogi érvényű megállapodás, megegyezés' jelentésben használatos, és alkalmazási területe egészben vagy részben azonos az *egyezmény*, *egyezkedik*, illetőleg a szélesebb körben is használt (*meg*)*egyezik* és *egyeztet* szavakéval. Természetes tehát, hogy a mai nyelvérzék a szót az *egyezik* igéhez kapcsolja. Azokban a jelentésekben, amelyek az *egyes* melléknév ma már elavult jelentésének, pontosabban jelentéseinek felelnek meg, és kizárólag az *egyesség* formához kapcsolódnak, a szó használata régies vagy népies.

A mai nyelvállapotnak megfelelő képet megtaláljuk az ÉrtSz.-ban (II. 1960.). Ebben van egy *egyesség*¹ címszó; ezen belül 1. alatt nyilván van tartva egy népies használat, amelyben a szó „Megértés, egyetértés, összehang” szinonimákkal értelmezhető; 2. alatt pedig a *szentek egyessége* kifejezés szerepel, amelyben a szó tulajdonképpeni értelme ’közösség’. Az *egyesség*² a maga ábécérendi helyén csak utalószó; az erre vonatkozó anyag az *egyezség* szócikkében található. Az *egyezség* szócikk fejében régies írásváltozatú formaként meg van adva az *egyesség*. E változatot a szócikk egyik irodalmi példája is szemlélteti. E címszó alatt természetesen csak a ’megállapodás’ jelentéssel, illetőleg ennek árnyalataival találkozunk. — Ezt a ma sokunk számára bizonyára természetesnek látszó és mindenképpen helyeselhető szótári megoldást az ÉrtSz. munkatársainak nem lehetett könnyű dolog kialakítani. Munkájukat akkor értékelhetjük igazán, ha egy pillantást vetünk a szótári előzményekre, és figyelembe vesszük az írásmód szabályozásának múltját.

Az első — és 1960-ig egyetlen — olyan szótár, amelyben az *egyes*-ből származó *egyesség* és a talán az *egyezik*-ből származtatható *egyesség* ~ *egyezség* megkülönböztetésének megkísérlésével találkozunk, CZUCZOR és FOGARASI szótára (II. 1864.). Ebben az *egy-es-ség* tagolású származékszónak három jelentése van. Az elsőt mai szóhasználatunk szerint ’egyetértés’-ben, a másodikat ’közösség’-ben állapíthatjuk meg. A harmadikat idézem: „Megbékülés, visszázkodásnak elhárítása, megszüntetése. *Egyességre lépni az ellenféllel. Egyességet eszközteni a háborgó testvérek, a peres felek, az adós és hitelezőji között.* Ez utolsó értelemben jobban: *egyezség.*” Megjegyezhető, hogy ez a 3. alatti értelmezés nem egészen felel meg az *egyezség* mai értelmének, ebben és az első példákban is ott kísért az ’egyetértés’ árnyalata. A 3. jelentésnek ez a megfogalmazása figyelmeztet az ’egyetértés → megegyezés’ jelentésfejlődés lehetőségére, egy-szersmind jellemző a szótár korának nyelvállapotára, amelyben az *egyezség* elkülönülésének folyamata még messze volt a lezárulástól. A szótárban az *egyezség* ábécérendi helyén utalás van a 3. jelentésben használt *egyesség*-re. Az *egyességi* címszó alatt egyesítve van *egy-es-ség-i* és *egy-ez-ség-i*; a példa az *egyezségi* alakot és a jogi eljárással kapcsolatos jelentést szemlélteti. — Értelmező típusú szótáraink az itt látható kezdeményt nem fejlesztették tovább. BALLAGINÁL (I. 1868.) csak *egyesség* található; a ’megállapodás, megegyezés’ itt a 4. és részben a 3. jelentés keretein belül kap helyet. BALASSA szótárában (1940.) szintén csak *egyesség* van, három jelentéssel, amelyek közül a szerző a ’megegyezés’-t tartja „mai”-nak, köznyelvinek.

NAGY J. BÉLA említi, hogy az iskolai és a nyomdai helyesírás *egyesség* írásmódot ír elő, az akadémiai szabályzatban 1902-ben *egyesség* (*egyezség*) van, a 2—8. kiadásban csak *egyesség* szerepel. Ezt az írásmód szabályozásának történetéről adott vázlatot a következőkkel egészíthetem ki. Mint alább látni fogjuk, az *egyesség* ~ *egyezség* szópár esetében a XIX. és XX. század fordulója táján már eléggé előrehaladott volt az elkülönülés, az írásváltozatok és jelentésváltozatok egymáshoz rendeződése. A múlt századi akadémiai helyesírási szabályzatokhoz nem csatlakozott szótári rész, tehát ebből az időből a hivatalos állásfoglalást nem ismerjük. 1901-ben már találunk a szabályzatban szójegyzéket is, amely részben mutató jellegű, sok esetben utal a megadott szóalak mellett a szabályzat megfelelő pontjára. A kétféle írásmódban is közölt szavakról, kifejezésekről bevezetésként ezt olvashatjuk a jegyzék elején: „A hol két alak *vagy*-gyal van összekötve, mind a kettő egyenlő helyes. A hol a második alak minden megjegyzés nélkül zárójelben van, az is járatos vagy

megengedhető, de kevésbé ajánlatos az elsónél." E jegyzékben *egyesség* (*egyezség*) található. Az 1902-i kiadványból, amelyre NAGY J. BÉLA is hivatkozik, a zárójelbe tett változatok használatára, értékelésre vonatkozó bevezetés elmaradt. Az iskolai helyesírás (1903., NyF. 5. sz.) általában minden vonatkozásban egyszerűsítésre törekedett; talán ezzel is magyarázható, hogy az *egyezség*-et nem tartalmazza. Nem egészen világos számomra SIMONYI állásfoglalása az 1914-ben megjelent, „A helyes magyarság szótára” című nyelvhelyességi és helyesírási összeállítás alapján. A szótári tételek között ezt találjuk: „*egyese; egyesség (egyezség)*”, alább pedig: „*egyezség*: egyesség, megegyezés, alku”. Annyi kétségtelen, hogy a ’megállapodás’ jelentésű szó *egyezség* írását SIMONYI nem helyteleníti, de nem tartja feltétlen követelménynek sem, amint erről az értelmezésében szereplő *egyesség* is tanúskodik. Az *egyezség* írásformahatározott tiltásával KELEMEN BÉLÁNál találkozhatunk (A magyar helyesírás kis szótára. 3. kiadás. 1908.): „*egyesség* (nem: *egyezség*)”. Az akadémiai szabályzatok 1921-től kezdve egy sorba írt „*egyese, egyesek; egyesség*” tételt tartalmaznak. Ezzel az elhelyezéssel állást foglalnak a jelentés nélkül (az olvasó természetes következtetése szerint tehát köznyelvi ’megállapodás’ jelentésében) felvett szó származásának kérdésében is, illetőleg ki nem mondva ugyan, de tagadják az *egyesség* és *egyezség* elkülönülését. Hasonlóan jár el BALASSA: „*egyeseít, egyesül, egyesség*” (A magyar helyesírás szabályai szójegyzékkel. 1922.).

Az *egyesség* formának a hivatalos előírása, mint alább részletesebben is látni fogjuk, természetesen csupán lassította, de nem gátolhatta meg az elkülönülési folyamat lezárulását, a végső kikristályosodást. A legutóbbi időkig akadályozta viszont az *egyezség* keletkezésének és az ennek nyomán bekövetkező nyelvi változásoknak a tárgyilagos vizsgálatát. Talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy az ÉrtSz.-beli helyes megoldás megtalálását az akadémiai szabályzat két legutolsó kiadása (9. 1950., 10. 1954.) is elősegíthette a köznyelvi szó *egyezség* írásmódjának hivatalossá tételével.

3. Mielőtt megnéznők, hogy új etimológiai szótárunk mit mond az *egyesség* és *egyezség* keletkezéséről és történetéről, ezen a téren is számba vesszük az előzményeket.

A CzF.-féle szótár, mint fentebb már láttuk, számolt az *egyezség* képzés lehetőségével vagy megtörténtével, s nyelvművelő célzatú megjegyzést is tett a z-vel írott forma használatára vonatkozólag. — A NyÚSz. nem foglalkozik az *egyezség* írású szóval. Márpedig ha ez a szó a korábbi *egyesség*-től függetlenül jött létre mint az *egyez* igéhez kapcsolódó deverbális származék, akkor nyelvújítási alkotás. Az igéből alakult *-ség* képzős szavak általában régiek (*bírság, fáradság, ijedség, imádság, jelenség, kívánság, nevetség* stb.; *lehetséges*). A XIX. században, amikor az első *egyezség* írású adatok felbukkannak, a *-ség* képző deverbális szerepében már nem volt eleven. Tehát a maga korában szabálytalan képzésmódú, mesterségesen alakított *egyezség* nyelvújítási szónak minősülhetne. — Egyes helyesírási szabályzatoknak a származást illető állásfoglalásáról, amely az *egyesség* írásmód választásán kívül a szó elhelyezéséből is kiolvasható, az imént már szóltam. — Az EtSz. szerzői, úgy látszik, az ’egyetértés’ és a ’megegyezés’ jelentésű *-ség* képzős szavakat eredetükben azonosnak tartják (e rész 1929. január 1-jén van lezárva). Az *egy* származékai között *egyezség*-et hiába keresünk, viszont az *egyesség* (e szótár helyesírása szerint *éggyesség*) szónak a 4. jelentéseként ’pactum, conventio, vergleich’ van feltüntetve, „Tzs. 1838.” forrásjelzéssel. — A SzófSz. (1941.) az *egyez* ige szó-

cikkében nem tart nyilván *-ség* képzős származékot. Az *egy* származékai között a SchlSzj.-től kimutatható *egyesség* értelmezés nélkül szerepel. E szótár szerény keretei között természetesen még az *egyezség* felvételének esetében sem kerülhetett volna sor a két szó vagy két változat bonyolult viszonyának tisztázására.

Az új történeti-etimológiai szótártól (TESz. I. 1967.) már előzetes feltevések szerint is többet várhatunk. A szótárnak az az eljárása, hogy egyes gazdagabb szócsaládokhoz tartozó származékokat önálló címszó keretében dolgoz ki, azonkívül hogy magyarázataiban helyenként teret enged a címszó egyes származékait érintő fontosabb kérdések megvilágításának is, jobb lehetőséget teremt ilyen és ehhez hasonló problémáknak a megközelítése számára. Ezzel szemben némi nehézséget okoz, hogy a címszó származékai csak kivételes esetben vannak értelmezve, így jelentésváltozataik tanulmányozásához nem kapunk kellő segítséget.

E szótárban az *egyes* címszó származékai között első helyen az *egyesség* szerepel. Legkorábbi adata további *-s* képzős származékban a JókK. 72. lapjáról van idézve, ennek jelentése szerintem 'egybehangzó, harmónikus' lehet. A TESz.-ban az *egyes* címszó A/1. jelentése ('egyetértő | békés') éppen ebből a JókK.-beli adatból van — talán nem egészen megokolhatóan — elvonva.¹ Több joggal lehetne ezt a jelentést a kódex 91. lapján található *egjëffegeft* adatból kikövetkeztetni. A képző nélküli *egyesség* e szótár szerint is először a SchlSzj.-ben fordul elő; az 'egység' jelentésű adat értelmezés nélkül van közölve.

A TESz. *egyezik* cikkében az ige kései származékai között fel van véve az *egyezség*. 1835-ből, a KUNOSS-féle Gyalulattól van rá az első adat. Értelmezése nincs, de a forrásjelzésbeli *Accord* alapján bizonyosra vehető a 'megállapodás'. Az ellenőrzés valóban erről győz meg, s erre vall KUNOSSnál az *alku* szinonima is. A magyarázat kitér a címszó nyelvújítási alkotású származékaira, s ennek során ezt mondja: „Ugyancsak nyelvújítási eredetűnek látszik az *egyezség*, de a szó nemcsak származása, hanem mind kiejtése, mind jelentésköre szerint is elválaszthatatlanul összefonódik a sokkal régibb *egyesség*-gel”.

Hogy az *egyezség* esetleges nyelvújítási eredetét, az *egyesség* és *egyezség* kettős forrását, összefonódását és újabb elkülönülését jobban megvilágíthassuk, szükség van valamennyi megközelíthető adat vizsgálatára.

4. A NySz. által felölelt időkörben *egyezség* írású szó nem található. A szótárban az *egyesség* (az itteni írásmód szerint *Ēggyesség*) adatai 'egység' és 'egyetértés' jelentés alatt vannak csoportosítva. Az 'egység' alatt több, egymástól eléggé eltérő jelentés van összefogva, így például 'közösség' és 'egyedüliség' is. A felvett származékok: *egyességes*, jelentései a szótárban 'egyforma, együttes, egybehangzó' és 'egyedüli' (némely esetben a jelentésmegállapítás vitatható); *egyességi*, jelentése 'egybehangzó'. Említésre méltó még a szótár anyagából az *egyezőség* adata; e szó értelme 'összhang, harmónia'.

Az akadémiai nagyszótár gyűjtésében 1969. februárban az *egyesség* és *egyezség* adatainak együttes száma meghaladja a 280-at. (Ebben benne van a szórványosan adathozható származékoknak és a szavakat előtagként tartalmazó összetételeknek az előfordulása is.) Az adatokat írásváltozatuk, jelentésük és koruk szerint számba véve a következő áttekintést adhatjuk:

¹ Felhasználom az alkalmat, hogy a szótárban a jelentés mellett közölt irodalmi utalást korrigáljam: a MNy. 62: 370 javítandó MNy. 62: 360-ra.

I. *egyesség*

Jelentés	a XIX. sz. végéig	XX. sz.	összesen
1. 'egyetértés, harmónia'	112	2	114
2. 'közösség'	58	1	59
3. egyéb ¹	15	—	15
4. bizonytalan, vitatható ²	11	—	11
5. 'megállapodás'	45	6	51
összesen	241	9	250

II. *egyezség*

Jelentés	a XIX. sz. végéig	XX. sz.	összesen
1. 'egyetértés'	1	1	2
2. vitatható	1	—	1
3. 'megállapodás'	13	16	29
összesen	15	17	32

Az adatok kor szerinti megoszlásához tudnunk kell, hogy az 1770 előtti időre csak kivételesen terjed ki a szótári gyűjtés (a mi esetünkben 10 alatt van e régi adatok száma); a XX. századi anyag feldolgozása pedig egyelőre még nagyon hiányos a XVIII. század végihez és XIX. századihoz képest. A XX. századi adatok ebben az esetben sem teszik ki az egész anyagnak 10 százalékát sem, elkülönítésük mégis feltétlenül szükséges volt, mert a fejlődés tendenciájáról alacsony számuk ellenére is világosan tanúskodnak.

A táblázatból leolvasható legfontosabb tanulságok: 1. A régi nyelvben igen eleven *egyesség* szó korábról örökölt 1—2. jelentésében és ezekkel nagyrészt összefüggő, szórványosan előforduló jelentéseiben erősen háttérbe szorult; 185 korábbi adattal csak 3 XX. századi áll szemben. — 2. A 'megállapodás' jelentést 282 adat közül 80 képviseli. A kor szerinti megoszlás: 256 XX. század előtti adatról 58, 26 XX. századiból 22. — 3. Az *egyesség* és *egyezség* írásváltozatú 'megállapodás' jelentésű adatok aránya a korábbi 45 : 13-mal szemben a XX. században 6 : 16. Hozzáfűzzük ehhez, hogy századunkban a 6 *egyesség* adatról 2 népi stílusú szövegből való, ahol a fonetikus írásmód érvényesítése szándékos is lehet, a 16 *egyezség* pedig az érvényben levő helyesírási szabályok ellenére választott forma. — Hogy a fejlődésnek, az arányok megváltozásának vázlatos képe a XX. századi adatok csekély száma ellenére is kirajzolódik, az csak megerősítheti a fejlődés irányáról tehető megállapítást.

A tárgyalt szók 'megállapodás' jelentéséről és az *egyezség* írásformáról az adatok számszerűségén kívül még egyebet is kell mondanunk, főleg ami e jelentés kialakulását és az írásforma választásának következményeit illeti.

5. Az *egyesség* szó 'megegyezés, megállapodás'-féle értelmének létrejöttét a nagyszótári anyag alapján mintegy fél évszázaddal előbbre tehetjük az EtSz.-ban 1838-ból elsőként idézett ilyen jelentésű adat időpontjánál. Az 'egyetértés' jelentésből természetes módon, oki—okozati összefüggés alapján kifejlődött a 'megegyezés, megállapodás', amint például a *béke* szónak is létrejött

¹ Az „egyéb” alatt kisebb számban előforduló jelentések: 'egyesülés', 'azonosság', 'barátkozás', 'egyedüliség', 'keverés'.

² Ide azokat az adatokat soroltam, amelyekben a jelentés megállapítása a cédu-lák alapján nem lehetséges, vagy amelyek ide is, oda is tartozhatnak.

'békekötés' jelentésárnyalata is. A megegyezésnek egyetértés, békés állapot a következménye, a megállapodás megszegése viszont az egyetértés megbomlásához, békétlenkedéshez vezethet. Vigyáznunk kell azonban, nehogy a későbbi szóhasználat alapján vetítsük vissza a 'megállapodás' jelentést egyes korai adatokba. A XVIII. század közepe tájáról van például *egyesség-bontó*, *egyességszegő* adat, de ezek az összetételek minden valószínűség szerint nem megállapodás megszegésével, hanem a békés állapot megrontásával kapcsolatosak, mint ahogy erre vonatkoznak a korban ezekhez közel álló *egyesség-háborító*, *egyességkeverő* kifejezések is. Kétféle értelmezés is lehetséges például az *egyességszerzés*, *egyességszerző* előtagjának esetében. Az egyetértés megteremtésének eszköze jogi érvényű megállapodás is lehet, ezért az előtag itt 'egyetértés'-t, 'megállapodás'-t egyaránt jelölhet. Valószínű, hogy ellenséges felek esetében az összeütközéssel szembeállított *egyesség* inkább megállapodásra, békekötésre utal, de azért az 'egyetértés, békés állapot' sem zárható ki. Az első adat, amelyet feltételelesen a 'megállapodás' jelentéskategóriába soroltam: 1787: „mind ketten készülnek nem az *edgyességre*, hanem a' szerencsétlen ütközetre” (M. Kurir 432: NSz.). Kétségtelenül a megállapodás aktusára, sőt esetleg az erről való írásos dokumentumra (e két árnyalat természetes összefüggésére vö. a rokon értelmű *szerződés* jelentéseit) utalnak azok az adatok, amelyekben egyességekötésről van szó. Az első példa a vitathatatlanul, 'megállapodás' jelentésre: 1790: „A' Palatinatusi Elektor fel szabadíttatott annak az *egygyességn*ek kötele alól, melyet kötött... 1778-ban” (Pézteli: Álzir 338: NSz.). — Meg kell jegyeznem, hogy az *egyesség* régi jelentései közül nem az 'egyetértés' az egyetlen, amelyből a 'megállapodás' felé átmenet lehetséges, elképzelhető. Előfordul például a XX. századi népnyelvben a *kilép az egyességből* kifejezés (1912: Móricz: Magyarok 15: NSz.), amelyben a szó jelenthet 'megállapodás'-t is, de utalhat arra a közösségre is, amelynek tagjait egy meghatározott dologra (a jelen példa esetében egy cséplőgép közös használatára) vonatkozó megegyezés alakította csoporttá, toborozta egybe. Az adat tehát óvatosságra int: nem tagadhatjuk mereven a régi jelentések és az új 5. jelentés összefüggésének esetleges másféle lehetőségeit. De a legtermészetesebb és a XVIII. század második feléből vett példákkal igazolható fejlődés az 'egyetértés → megállapodás' volt.

Az adatok vallomása szerint tehát a régóta meglevő *-ség* képzős főnévnek kifejlődött 'megállapodás' jelentése, mégpedig évtizedekkel előbb annál a kornál, amikor a 'megállapodás' jelentésű szónak az *egyezik* igehez kapcsolásáról tanúskodó első z-s írású adatok megjelennek. Az *egyesség*-nek ilyen jelentésben való használata a XVIII. század végén és a XIX. század elején még ritkán, a régebbi jelentéseknél mindenesetre sokkal ritkábban fordult elő — ezért is volt szükség a nyelvújítási *egyezmény* (először 1833-ban: TESz.) megalkotására —, de már közismert lehetett.

6. Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy a 'megállapodás' jelentésű, később z-vel írt formában is jelentkező szó történetét nem tarthatjuk függetlennek az *egyes*-ből már a középkorban létrejött és használatában mindvégig folyamatosságot mutató *egyesség* származéktól. Ennek ellenére joggal minősíthetjük a köznyelvi *egyezség* főnevet nyelvújítási szónak. Nem olyan értelemben, mintha a régi *egyesség*-től teljesen függetlenül megalkotott deverbális származéknak tartanók, amelynek születése egybeesik az első *egyezség* alak leírásának pillanatával, — bár tulajdonképpen nem tagadhatjuk az *egyezik*-ből való képzésnek, a régi és a feltett új szó keveredésének, egybeesésének

a lehetőségét sem. Kétségtelenül nyelvújítási viszont olyan értelemben, hogy későbbi arculatát a természetes fejlődési folyamatokba beleszóló mesterséges alakító tényezőknek: a nyelvújítás korában különösen jelentős szerephez jutó tudatos szövelemzésnek és az ezen alapuló *z*-vel írott formának köszönheti. A régi *egység* szónak a 'megállapodás' jelentésben való használata nem szilárdulhatott volna meg olyan mértékben, hogy a régiekkel szemben ez váljék köznyelvivé, ha a nyelvújítás korabeli tudatos szövelemzés nem azonosította volna a szót az *egyezik* ige *-ség* képzős származékával, s nem jelölt volna ki számára új helyet a nyelvi rendszerben, a nyelvújítás korában létrejött deverbális származékok (*egyezmény*, *egyezkedik*) sorában. A szó további élete szempontjából közömbös, hogy ez a tudatos elemzés esetleg téves volt, mert nem követte nyomon a *-ség* képzős szónak történeti alakulását.

Egy származékszó történetének vizsgálatában nem hagyható figyelmen kívül, hogy a szóképzés egyfelől a nyelv életében történetileg lezajlott, másfelől a nyelvhasználatban újra és újra megismétlődő folyamat. A származékszó használata: megértése és alkalmazása többé-kevésbé tudatosan végzett elemzéssel és újraképzéssel egyenlő. Egy régi képzett szónak téves elemzése egy bizonyos más képzési lehetőségen alapul, s a téves elemzés eredményeképpen létrejött szóalak nem különböztethető meg attól, amelyik az elemzés alapjául szolgált képzési lehetőség valóra váltásával jöhet létre. A téves elemzés is általános törvényszerűségektől meghatározott nyelvtörténeti tény, és bizonyos körülmények között fontos szerepet kaphat egy szó sorsának a formálásában.

A származás szempontjából helytelen elemzés feltételei az *egység* esetében a kérdéses kor nyelvallapotában adva voltak: a hajdani *egyes* melléknév régi jelentései, amelyeknek az *egység* régi jelentései megfeleltek, már korábban háttérbe szorultak, a *(meg)egyezik* igének köznyelvivé szilárdult két fő jelentése közül pedig az egyik — a nyelvújítási származékok szempontjából fontosabbik — a 'megállapodásra jut, megállapodást köt' volt. A közös *egy* alapszó révén egymással rokonságban álló *egyes* és *egyezik* szavak történetében, egyes értelmi árnyalataiknak az előfordulási arányában jelentkező változások miatt, a természetes fejlődés folyamán következett be az az állapot, amelyben a 'megállapodás' jelentésű *-ség* képzős szót nem az *egyes* melléknévhez, hanem az *egyezik* igéhez kapcsolta a nyelvérzék.

Nem tudjuk, ki és mikor gondolt először az *egység*-gel kapcsolatban *egyezik*-re mint alapszóra. Bizonyosra vehetjük, hogy többször megtörtént ez már a szónak *z*-vel való leírása előtt is. A szemmel látható bizonyítéka ennek az elemzésnek mindenestre az *egyezség* írásmód, amely kevés kivétellel a 'megegyezés, megállapodás' jelentéssel együtt szerepel.

A kivételt jelentő három adatot (l. fent a táblázatot) tüzetesebb vizsgálatuk alapján elhanyagolhatónak látjuk. A XX. századi példa az 'egyetértés' jelentésű *egyezség*-re Móricz Zsigmondtól való (1912: Magyarok 148: NSz.). Ugyanebben a műben viszont *egység* is szerepel, mégpedig olyan esetben, amelyben jobban lehetne az *egyezség* forma (l. fent az 5. pontban). Látható tehát, hogy az adatok nem az írásforma tudatos megválasztása mellett szólnak, hanem egyszerűen helyesírási pongyolasággal van dolgunk. Az *egyezség* mindenestre az írásforma forgalomban létéről tanúskodik. — A másik két adat azért ítéltető meg nehezebben, mert az *egyezség* írásmód legrégebbi előfordulása. Mindkettő Batsányinak egy verséből való, az 1817 és 1835 közötti évekből (ÖM. I, 143, 144). Ellenőrzésük közben ugyancsak ebben a versben egy harmadik *egyezség* szót is találtam (141). A 141. és 143. lapon található két adatban

a jelentés 'egyetértés'. Elvben nem zárható ki, hogy az 'egyetértés' jelentésű főnév az *egyezik* igéhez kapcsolódik: vagy abból van képezve, vagy annak hatása játszott közre a szokásostól eltérő írásmód megválasztásában. Az *egyezik* igének ugyanis a régi nyelvből és a népies szóhasználatból kimutatható 'egyetért, össszhangban van' jelentése (vö. TESz. 3. jelentés; megjegyzem, hogy a NySz.-beli Félégyházi-adat vagy ennek, vagy a TESz.-beli 4. jelentésnek a szótárban megadottnál korábbi példája lehetne). A NySz.-ból már említett *egyezőség* származék is ehhez kapcsolódott. Batsányi 3. adatában az *egyezség* jelentése vitatható: 'egyetértés' és 'közösség' egyaránt lehet. Különösen ez utóbbi értelmezési lehetőség int óvatosságra abban a tekintetben, hogy Batsányi adatait deverbális szóképzés eredményének tekintsük-e. Inkább feltehető a nyelvérzék pillanatnyi megzavarodása, tévedése. A 'megállapodás' jelentésű szó *egyezség* írásmódjának zavaró hatása kevésbé valószínű. Mert igaz ugyan, hogy ez a jelenleg kimutatható 1835-i adatnál korábban is előfordulhatott, de nem lehetett olyan gyakori, hogy éppen ez befolyásolhatta volna a különben sem sok új magyar nyomtatványhoz hozzájutó, a magyar nyelv-közösségtől elszigetelten élő költő helyesírását. — Megállapíthatjuk tehát: az írásban lassan elkülönülő *egység* és *egyezség* viszonya az írásmód alakulásában nem volt kölcsönös, mert nincsen számottevő példánk arra, hogy az *egyezség* forma megbontotta volna az *egyes* melléknév elavult jelentéseihez kapcsolódó *egység* írásmódjának következetes hagyományát.

A nyelvújítás kori szóelemzésen alapuló *egyezség* forma írásképe tovább erősítette azokat a szálakat, amelyek a szót a 'megállapodás, megegyezés' jelentés révén már korábban is az *egyezik*-hez és ennek családjához fűzték. Már az első 'megállapodás' jelentésű *egyezség* adat környezete is figyelemre méltó e szempontból: 1835: „Accord: alku; *egyezség*. | Accordál: *egyezkedik*; alkudik” (KUNOSS, Gyalulat). A z-vel való írásmód eleinte szórványosan, a XIX. század folyamán később is viszonylag ritkán fordult elő. A fejlődés fokozatosan mégis a 'megállapodás' jelentésű *egyezség* szónak és a háttérbe szoruló régebbi jelentéseket hordozó *egység*-nek az elkülönüléséhez vezetett. A két szó tudatos megkülönböztetésének nyomaival már a múlt század közepe táján is találkozunk (vö. CzF., I. fentebb). Az elkülönülés egyrészt lassúbb és bizonyos nyelvhasználati szinten elmosódóbb, mint a szóhasadás megszokottabb típusainak esetében, mivel a kiejtésben a szópár két tagja egybeesik, a megkülönböztetés csak az írásos formához kötve jelentkezhetsz. Más vonatkozásban viszont tisztábbnak és élesebbnek érezzük a két szó különbségét azért, mert a z-s írású forma mellett számottevő jelentésingadozással még átmenetileg sem találkozunk, továbbá mert a köznyelvben csak a 'megállapodás' jelentésű szó él.

Az elkülönülés végső, XX. századi szakasza az említett helyesírástörténeti okokból csak nagyon nehezen kísérhető nyomon. S ezzel visszakanyarodhatunk kiindulópontunkhoz: a mai köznyelvi szó helyesírásának kérdéséhez.

7. Az, hogy az *egyezség* mint megengedhető írásváltozat a század elején egy-két helyesírási szójegyzékben is helyet kapott, a századforduló írásgyakorlatában tapasztalható nagy fokú ingadozás tükrözője. Következetlenség még egyazon egyén helyesírásában, többek között nyelvész és nyelvművelő szakemberek írásaiban is található. SIMONYI határozatlan állásfoglalását már láttuk. A MÓRICZ ZSIGMOND korai írásából említett pongyolaság nem jogosít fel különösebb következtetésekre. Néha azonban az egyéni következetlenségből érdekes tanulság vonható le. Így nem lehet véletlen, hogy a NAGY

J. BÉLÁTól idézett MTsz.-beli eltérő írású alakok közül az *eggyezség* változat a bevezetésben (III. lap), illetőleg az *alkalom* szó értelmezésében szerepel (ez lehetett SZINNYEINEK a népnyelvi *egyes* befolyásától független választása), az *eggyesség* forma viszont a *még-eggyesül* értelmezésében fordul elő, ahol az *egyes* melléknév régi és nyelvjárási jelentéseinek a hatása érvényesülhetett.

A század eleji engedékenységnak a szabályzatokban később már nincs nyoma. A következő lépés a valóság tényeinek felmérése és az eltérő írásformák használatának szabályozása, jelentéshez kötése lehetett volna. E helyett azonban a nem mindig célravezető egységesítés mellett döntöttek a szakemberek. A nyelvközösség művelt tagjainak írásgyakorlatát századunkban már a helyesírási szabályzatok irányítják. Az *eggyesség* írásmód hivatalos előírása éppen azokra hatott legerősebben, akiktől a két elkülönülő szó használatának tudatos megkülönböztetését leginkább várhatnók. A század második negyedében a z-s írásmódnak már jelentősebb hagyománya és — a szabályzatok ellenére — tekintélye is van. S itt említjük meg, bár nemcsak a z-s írásmóddal, hanem a 'megállapodás, megegyezés' jelentés megszilárdulásával is összefügg, hogy az *eggyezség* közhasználatúvá válása, illetőleg az egyéb jelentésekben használt *eggyesség* háttérbe szorulása tette lehetővé, hogy a másik rokon értelmű nyelvújítási szónak, az *egyezmény*-nek a sajátos használati köre kialakuljon, a korábbiánál jóval szűkebbre korlátozódjék.

8. A harmincas, negyvenes években az *eggyesség* és *egyezség* elkülönülése lezárult. Ekkor már sokaknak szemét bántotta a köznyelvi szó *eggyesség* írásmódja. Az életre nem lehet ráerőltetni a szabályt. Nagyon is itt volt az ideje annak; hogy az Akadémia végre hivatalosan az *egyezség* mellett döntsön. Az a vád, hogy a helyesírási bizottság 1950-ben helytelen, téves szóelemzésen alapuló írásformát választott, elhárítható. A vizsgálatok igazolják, hogy nem valamiféle új, laikus etimologizálás juttatta uralomra ezt az alakot. A nyelvújítás kori téves szóelemzésnek ez esetben olyan valóságformáló szerep jutott, olyan jelentős következményei voltak az *eggyesség* ~ *egyezség* szópár életében, hogy ez elegendőképpen megokolja a köznyelvi szó esetében az *egyezség* írásmód választását.

Más kérdés, hogy nem lett volna-e jobb megoldás, ha a szabályzat — mint más, a kiejtésben egybeeső szavak esetében — az eltérő jelentésű és írásmódú szópárt tartalmazza az egyetlen, megváltoztatott írásmódú szó helyett. Igaz ugyan, hogy az 'egyetértés' vagy 'közösség' jelentésű *eggyesség*-nek mint ma már nem köznyelvi szónak önmagáért nem kellene szerepelnie a szabályzat szótári részének szűkre szabott keretei között. Figyelembe véve azonban e szó irodalmi múltját, továbbá azt, hogy a szabályzatban hosszú időn keresztül jelentésmegadás nélkül csak az *eggyesség* forma szerepelt, helyes lett volna megfelelő értelmezéssel ezt is felvenni, s ezzel röviden a köznyelvi *egyezség* mellett való döntést is megokolni. A Helyesírási Tanácsadó Szótár sem tartalmaz *eggyesség* írású szót. Újabb kiadások vagy más hasonló jellegű kiadványok készítésekor érdemes volna gondolni e hiány pótlására.

HEXENDORF EDIT

Siker és szerencse

1. *Siker* szavunk jelentéstartalma kétnyelvű (HVOZDIK magyar—szlovák, SAUVAGEOT és ECKHARDT magyar—francia, KELEMEN—THIENEMANN vagy HALÁSZ ELŐD magyar—német, HADROVICS—GÁLDI magyar—orosz,

ORSZÁGH magyar–angol) egynyelvű és szótáraink (CzF., BALL., BALASSA, ÉrtSz.) tanúsága szerint 'kedvező eredmény, eredményesség' alapjelentésre sűrűsíthető.

Soroljuk fel az egynyelvű szótárakban található meghatározásokat. CzF.: 'általán, foganat, vagy kedvező eredmény, mely valamely vállalatot, munkát követ'. BALL.: 'vmely munka, fáradozás jó eredménye, foganata'. BALASSA: 'kedvező eredmény'. ÉrtSz.: 'vmely cél elérésére irányuló cselekvésnek, tevékenységnek eredményes véghezvitele, észlelhető foganata'.

Ezek után csak érthető, hogy felfigyeltem, amikor nyelvjáráskutató munkám során a Nyitra vidéki Alsócsitár (Dolné Štitáre) községben a *siker* szót váratlan értelemben hallottam használni. Egy középkorú asszony — anyja békéltető szándékú beszámolására, hogy haragosa hajlandó lenne kibékülni, de hogy ő fiatalabb léte mérgé csak nem is köszön neki — így fortyant fel: „Mé' köszönnyek neki?! < Utóvégre, amióta haragban vagyunk, > ec'cē sē vót *sikerēm* vele tā'lákoznýi!” Nyilvánvaló, hogy a szó a mondatban 'szerencse' értelemben szerepel. Azóta a *siker*-t több spontán megnyilvánulásból jegyeztem föl a községben ilyen jelentéssel.

A köz- és irodalmi nyelv a *siker*-nek ezt a jelentését — mint láttuk — nem ismeri. Nyelvjárásainkból sincs eddig kimutatva. Egyébként a MTsz. magát a szót sem tartja nyilván, csak a *sikér* 'glutinum' származékát, a *sikerés*-et. A SzamSz.-ban is hiába keressük csak a *siker* címszót is, nincs benne. Megtalálható benne a szónak azonban két származéka; a *kisikerit* 'kieszközlő, előteremt, kiteremt': „*kisikeritem* aszt a kis pészť valahogy” és *kisikerül*, a példamondatból kiindulva — „Mék körülbelölű *kisikerül* kilencven keresť” — az előbbi jelentésű ige tárgyatlan párja. (A szótár 'összekerekül, innen-onnan összegyűl'nek értelmezi.) Az ŐrmSz.-ban a más, hasonló alakú (*sikér* 'csekély'; *sikerés föld* 'sovány föld') szavak mellől szintén hiányzik. A SzegSz.-ban megvan a *siker* 'kedvező eredmény', tehát a köznyelvvel egyező jelentés-magyarázattal. Ezenkívül a szótár számon tart *sikerős* melléknevet: 'aminek sikere van' és *sikerül* meg *sikerődik* tárgyatlan igéket: 'kedvezően végződik, sikerül'. A *siker* szó 'szerencse' jelentése hiányzik az ÚMTsz. anyagából is.

Ami a mai köz- és irodalmi nyelvből, valamint a nyelvjárási följegyzésekből hiányzik, az még meglehetett a régiségben. De sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban nem találjuk meg a *siker* szó keresett jelentését. Az OklSz.-ban a szó címszóként egyébként nem is szerepel, és a NySz. szemléltető mondatot a címszóhoz egyet sem közöl. Azonkívül latin nyelvű értelmezését ('emolumentum, utilitas, effectus, successus') nem is saját megállapításából közli, hanem SÁNDOR ISTVÁN Toldalékából. Kikövetkeztetett német értelmezése a NySz.-ban: 'Nutzen, Erfolg'. — A keresett jelentést nem találom a nyelvészeti folyóiratok irodalmában sem.

2. Tehát a *siker* szónak 'szerencse' jelentése, melyet az irodalmi nyelv egyáltalán nem ismer, ismeretlen eddigelé a régiségből és a nyelvjárásokból is. Ám maga az a tény, hogy egy nyelvjárásban előfordul, önkéntelenül is fölteszi a kérdések egész sorát, melyekre vizsgálatunkkal feleletet próbálunk találni.

Elsősorban vizsgáljuk meg a megfigyelt jelentés szociális érvényét.

Említett jelentésével a *siker* szó nem kizárólagos kifejezője a 'szerencse' fogalmának nyelvjárásunkban. Ebben megosztozik a közmagyar *szerencsé*-vel, amellyel váltakozó viszonyban van. Noha ez a váltakozás tetszőleges, előfordulási arányát tekintve mégsem egyenértékű: a *szerencse* szó túlsúlyban van az ilyen jelentésű *siker* fölött. Nem mondható azonban, hogy elavulófélben

levő jelenséggel van dolgunk, mert nincs generációs tényezőkhöz kötve. Följegyzéseim között nem is annyira az idősebbektől, mint történetesen inkább a középkorúaktól, sőt a fiataloktól is hallott adatok szerepelnek. Még kevésbé mondható persze, hogy progresszív jelenséggel állunk szemben, mert megannyi kiegyenlítő és egységesítő tényező korában egy ilyen nyelvjárási elkülönülés nehezen volna elképzelhető. Stílusértékét illetően a szó — a 'kedvező eredmény, eredményesség' jelentésen kívül — teljesen olyan jelentésben, illetőleg jelentésekben szerepel, mint maga a *szerencse* szó.

Melyek ezek a jelentések? Nézzük meg a terjedelmes CzF.-t és az ÉrtSz.-t. Magától értetődik, hogy a két tájékoztató forrásnak csak azokat az értelmezéseit hozzuk föl, amelyek ráillenek nyelvjárásunk használatára.

A) CzF.: a *szerencse*-t elsősorban így értelmezi: 'széles értelemben véletlen, váratlan, előre nem látott, akaratunktól független esemény, amennyiben állapotunkat akár kedvezőleg, akár kedvezőtlenül érdekli, s akár haszonnal, akár kárral jár'. Az ÉrtSz.: 'akaratunktól független, véletlennek látszó körülmények, események sora, mely sorsunk alakulására vmilyen befolyással van'. — Az „*éccé sē vót sikerēm vele találkoznai*” mondat *siker* szavára éppen ez az értelmezés áll, a maga 'véletlen, váratlan, előre nem látott, akaratunktól független esemény' mozzanatával.

B) CzF.: 'szűkebb értelemben, midőn a ném. Glücknek felel meg, jelentése oly véletlen esemény, mely kedvezőleg lep meg, midőn váratlan hasznot, vagy örömet hoz, vagy előre rettegett gonosztól, veszélytől, kártól stb. ment meg. Továbbá oly körülmények találkozása, melyek az eseményeket előidézik'. Az ÉrtSz.: 'véletlen körülmény, mely sorsunkat jóra fordítja, v. kedvezően befolyásolja, v. az ilyenek sorozata'. — Tehát 'kedvező véletlen körülmény': „*Ollyā szá-máráknák kerő ollyā si-ker!*” Vagy pedig: „*Jó sikere Bót — ászongyā — neki, elättā.*”

C) CzF.: 'oly körülmények találkozása, melyek föltételeinket, vállalkozásainkat elősegítik, s vágyainkat teljesítik'. ÉrtSz.: 'olyan állapot, időszak, amelyben vkinek minden vállalkozása sikerül'. „*Mā tōb-bem mongyāk: — Hā nekēm oā si-kerēm vónā, mind ā pék-nek, mā föl-ípiténik pā'lotāt.*” — S. F.: „*Mi?*” — „*Oā szērēncsēm vónā!*”

Persze — mint mondtuk — a *siker* szónak megvan a nyelvjárásban a 'kedvező eredmény; Nutzen, Erfolg' jelentése is.

3. Dolgozom Nyitra vidéke tájszótárán, így hát magától értetődik, hogy érdeklődtem a *siker* szó tárgyalt jelentése után a többi falvakban is. Évekig, sajnos, nem várhattam, míg majd elilesem, kénytelen voltam próbálgatni eredményre jutni rávezetéssel. A körülírásra mindig *szerencse* volt a felelet. Közvetlen rákérdezéseimre viszont vagy kereken kijelentették, hogy: „Nálunk ászot úgy nem mongyāk.”, vagy pedig ráhagyták: „Úgy is mongyāk.” Nyelvjárásgyűjtő tapasztalataim nemigen engedték kijelentésüket fellebbezhetetlen ítéletnek venni, jóllehet elvben nem tartottam kizártnak, hogy esetleg csak egy faluban dívik a keresett szóhasználat. Saját magam megnyugtatóására és módszertani érdeklődésből a kiinduló faluban, Alsócsitáron is, amely nyelvjárásának évek óta tartó passzív megfigyelése eredményezte a 'szerencse' jelentésű *siker*-t, aktív módszerrel kezdtem a már többszörösen megfigyelt szóhasználat után érdeklődni. Az eredmény nagyban hasonlított a környező falvakbeliekéhez. Rávezetésre *szērēncse* volt a felelet, rákérdezésre pedig: „Mit jelent az, hogy *siker*, mi a *siker*?” — „Ami *si-kerő!*” Vagy pedig: „*Si-ker*, hā válāmi bē-vālik.” „Vā *sikerē*: bē-vāgot neki.”; stb.

Alsócsitár szülőfalum, melyben gyerekeskedtem, s melyben azóta is sűrűn és hosszasan szoktam megfordulni. Mondanom sem kell, hogy ez a körülmény biztosította számomra a könnyed és természetes közlekedést. Az aránylag kis község majdnem minden felnőtt lakosánál érdeklődtem. Akadtak egyesek, akik — noha tudatlankodtak — akaratukon és tudtukon kívül is ráhibáztak a várt szóhasználatra. Ugyanaz például, akinek tudatában csak 'eredmény' volt elraktározva („*si'ker*, há válámi bë'vālik”), következő mondatában már úgy fűzte a mondanivalóját, hogy: „Jó' lesz, há lesz hozzā *si'ker*.” Akadtak élénk nyelvérzékűek is, akik nyomban megadták a biztos választ. Például: „(Hā) vām' válāmi *szë'rëncse*, ās *si'ker*-nek is mongyāk, — vót *si'kere* hozzā.” Vagy: „(Hā) válāmit ākār'nak vëny'nyi, — jó' *sikere* vót hozzā. — vót hozzā *szë'rëncsëjje*.” „*Szë'rëncsëjje* vān, ākād, ker'ó: *si'kere* vót.” „*Si'ker*: āz ëty *szë'rëncse*, — *si'kere* vót neki.” Stb.

Nyilvánvaló volt tehát, hogy nem lesz meglepő, ha más községben már nem találkozom a szóhasználattal, de az sem lesz meglepő, ha — spontán megnyilvánulásként — másutt is följegyzem, mint ahogy aztán föl is jegyeztem. Például egy pogrányi asszonytól hallottam ezt a *szerencse* jelentésének B) típusába illő *siker*-t: „Ide oly'lyaj jó *si'kerem* gyütt! — Gyütt' ëty so'főrtak'szival ('személyautóval'), el'vitt, — mer én lë'kístem a pogrányi aut'óbust.” A C) típus utolsó mondatát a szomszéd Kolonban lestem el, méghozzá annak a családnak legény tagjától, amelyben egy évvel azelőtt hiába próbálkoztam.

4. Vizsgáljuk meg most, nem tükörjelentéssel van-e dolgunk.

Ha figyelembe vesszük azt a körülményt, hogy szavunk tárgyalt jelentése nincs kimutatva sem a régiségből, sem a magyar nyelvterület valamely más vidékéről, hanem hogy (talán) csak a szlovák nyelvterület közvetlen szomszédságában fordul elő, felmerül a kérdés, nem a szlovák *šťastie* 'szerencse' — *pošťas tišsa* 'sikerül' formai és jelentési összefüggés mintájára keletkezett párhuzam-e: *pošťastil' sa* : *sikerül* — *šťastie* : *siker*. Az évszázados egymás mellett élés nemcsak formai kölcsönszavak egész garmadáját juttatta át az egyik nép nyelvéből a másikéba, hanem tükörszavakat és egyéb jelentésbeli párhuzamokat is.

Szlovák tükörjelentésnek kellene tartanunk a *siker* Nyitra vidéki 'szerencse' jelentését, ha a párhuzam csak e két nyelvben fordulna elő, ha más — éppenséggel a magyarral vagy a szlovákkal, vagy egyikkel sem rokon és szomszédságában esetleg nem is élő — nyelv nem ismerné. A német 'szerencse'-t jelentő *Glück*-ből képzett ige, a *glücken* éppúgy használatos a *gelingen*, *geraten* mellett a 'sikerül' kifejezésére (vö. KELEMEN—THIENEMANN, HALÁSZ ELŐD), mint akár a szlovák *pošťastil' sa* a *podaril' sa* mellett (vö. HVOZDZIK). Hasonlóképpen a *счастье* 'szerencse' főnévnek megvan az oroszban a *посчастливиться* igei megfelelője, mely funkciójában az *удачиться*, *удаться* igékkel osztozik (vö. HADROVICS—GÁLDI). Ezeknek azonban, mint az említett nyelvek nem *szerencse* tövétől képzett igéinek is, a magyar *sikerül*-től kissé eltérő a képzettartalmuk, mégpedig annál az egyszerű oknál fogva, hogy a magyarban egy ige van arra, amire e nyelvekben kétfajta. De erről majd később.

Még egy fokozottabb mértékben kizáró körülmény miatt nem láthatunk kölcsönhatást a *siker* szó tárgyalt jelentésében. Kölcsönhatás esetén nem:

úspech, zdar : *siker* — *podaril' sa* : *sikerő*

šťastie : szerencse, *siker* — *pošťastíť sa* : sikerő-nek kellene a párhuzamnak lenni, hanem:

úspech, zdar : *siker* — *podariť sa* : sikerő

šťastie : szerencse — *pošťastíť sa* : szerencs(és)ő-nek. Ez pedig nincs.

A szlovák *pošťastíť sa* igének már maga a szerkezete is elárulja, hogy — éppúgy, mint a német vagy az orosz párhuzam esetében — a főnévnek, tehát a *šťastie*-nak a függvénye. A *pošťastíť sa* ige jelentéstani szempontból sem annyira önálló, mint a *šťastie* főnév, mert a *podariť sa* mellett másodlagos szerepet tölt be, így hát ez sem hathatott valami serkentőleg a párhuzam kifejlődésére.

5. Akkor mivel magyarázható a vizsgált jelentés, ha nem kölcsönhatással?

A *siker* meghatározásaiból mindjárt a legelején leszűrtük a 'kedvező eredmény' alapjelentést, a *szerencse* meghatározásaiból pedig leszűrhetjük a 'kedvező véletlen' alapjelentést. A kedvezőség mozzanata a két szót szorosán egymáshoz fűzi, olyannyira, hogy a két képzet közti határ megtartásával ezen az alapon egymásnak szinonimái is lehetnek: „Sok *sikert!*” — „Sok *szerencsét!*” Ami köztük különbséget tesz, az a *siker* számára a kedvezőségnek akarati tényezőktől, erőfeszítéstől függő volta, a *szerencse* számára pedig az akarati tényezőktől független, véletlen volta. Tehát mind a két szó esetében tulajdonképpen kedvező, ami kedvező, csak az elsőben megdolgozott, elvárt, a másokban véletlen, nem várt.

E két jelentésmeghatározó mozzanat — s így a két szó — között éles határ húzódik, amire számtalan illusztráció hozható fel. Ennek a határnak az élessége azonban attól függ, hogy adott helyzetben az 'elvárt' vagy a 'nem várt' képzete milyen erős. Ha a képzet nem erős és elmosódó, elmosódik a két szó jelentése közti különbség is, és mint közös nevező előtérbe lép a 'kedvezőség' mozzanata. A szótárak ezt a különbséget számba is veszik, mert azon nyelv *siker*-ének és *szerencse*-jének a megfelelőjét, amelyikére ez áll, a másik nyelvben mindkét szónak a felhasználásával adják meg.

Így a német *Glück*-nek 'szerencse' jelentése mellett megvan a 'siker' jelentése is. Példamondat rá: „mit wechselndem *Glück* kämpfen váltakozó szerencséivel v. sikerrel harcolni”. (HALÁSZ ELŐD, Német—magyar szótár.)

A magyar *siker* az oroszban *успех, удача, успешность*, de az *удача* jelentése nemcsak 'siker', hanem 'szerencse' is. Szemléltető példákban: *ему всецело удача* 'neki mindig szerencséje van'; *пожелать удачи* 'szerencsét (v. sikert) kíván'. Vagy: *удачливость* 'szerencse, sikeresség'; *удачливый* 'szerencsés, sikeres', *удачливый человек* 'szerencsés ember', noha *удачный* megint csak 'sikerült'. (HADROVICS—GÁLDI.)

A szlovák *šťastie* 'szerencse' (és 'boldogság') oroszul csak 'счастье', de *šťastný* a 'счастливый'-on — 'szerencsés'-en (és 'boldog'-on) kívül — már 'удачный' vagy 'благополучный' is, vagyis 'sikeres'. (A. V. ISAČENKO, Slovensko—ruský prekladový slovník. Bratislava, 1957. II.)

A szemléltetett nyelvekben a két jelentéspulzusnak — mint már láttuk — az ige terén is megvan a maga külön egy vagy több képviselője. Jelentésvagyülés itt, persze, szintén mutatkozik, mert hiszen az 'elvárt' és a 'nem várt' mozzanata között az ige terén is elmosódhat a határ.

A két jelentés vegyülése feltűnően nagyfokú a finnben, ahol valamennyi *sikerül* jelentésű ige egyformán kifejezője mind a két képzetnek: *onnistua*: 'gelingen, glücken, gut geraten' (KATARA, Suomalais—saksalainen sanakirja. Porvoo, 1925.); 'boldogul, szerencséje/sikere van, sikert ér el; sikerül, sikerrel

jár; sikerül vkinek' (PAPP ISTVÁN, Finn—magyar szótár); удаваться; onnistaa: 'посчастливиться' (Финско-русский словарь. Москва. 1955.) | luonnistaa (-tua): 'gelingen, glücken, ausfallen, geraten' (KATARA); 'sikerül'; luonnistaa 'szerencséje van, sikerül' (PAPP) | menestyä, mint onnistua: 'Glück haben, gelingen, glücken, gut geraten' (KATARA); 'boldogul, . . . , sikerül, szerencséje van, . . . ' (PAPP); иметь успех преуспевать (edistyä); удаваться (onnistua)' (Финско-русский словарь).

A finn szerencse és siker szónak, valamint a belőlük képzett névszónak is erősen összefonódott a jelentésük: onni '... Glück ... Erfolg' | onnekas: 'glückbringend, glücklich, erfolgreich'; 'szerencsés, sikerült' | onnellinen: '... szerencsés, kedvező ... sikeres, sikerült ... szerencsét hozó' || menestys: 'Erfolg ... Glück'; 'siker, boldogulás, előmenetel, érvényesülés, haladás, szerencse' | menestyksellinen: 'sikeres, jól sikerült, eredményes, szerencsés' (KATARA; PAPP.)

6. A szlovák és más nyelvi párhuzamokkal való egybevetés után nem foghatjuk fel a siker Nyitra vidéki jelentését másnak, mint belső fejleménynek.

Annak ismeretében, hogy az 'elvárt' és a 'nem várt, véletlen' mozzanata összefonódhat, jelentéstani oldalról kell próbálkoznunk a problémával.

A siker szó általánosan elfogadott etimológiája szerint elvonás a sikeres melléknévből, melynek eredeti jelentése 'ragadós, tapadós' volt. Ebből a jelentésből 'ami megragad' képzettel fejlődött az átvitt értelmű 'aminek foganatja van, ami eredményes', a melléknévből elvonódott alapszónak pedig a 'kedvező eredmény' jelentése. Az etimológia szerint a szó azonos a 'Kleber' értelmű sikér-rel (búza sikere) (SIMONYI: Nyr. XXVIII, 465; R. PRIKKELE MARIÁN: MNy. IV, 129; SZÉLL FARKAS: MNy. IV, 231; HORGER, MSzav. 151; SzófSz.). A SzófSz. a szó első előfordulását 1664-ben állapítja meg.

A jövevény szerencse a XV. század második felében íródott Sermones Dominicalesból van először adatolva. A magyarba valamelyik déli szláv nyelvből került át, és még itt fejlődött ki az eredeti 'találkozás' jelentéséből a 'véletlen', majd a 'sors' jelentése s ezekből a 'fortuna; Glück'. A magyarban a szó legelejétől kezdve használatos volt mind a két alapjelentésben, de a 'sors, véletlen' jelentése később elavult — ezt részben a latin eredetű sors, részben egészen a XIX. századig a történet (vö. történetesen) vitte tovább —, s ma csak 'kedvező véletlen'-t, 'jószerencsé'-t jelent. (Vö.: KNEZSA, SzJsz. 500; KLANICZAY TIBOR: MNy. XLIII, 38 kk.)

A 'kedvező eredmény' és a 'kedvező véletlen' fogalmakról aligha lehet föltenni, hogy csak magasabb kulturális, illetőleg civilizációs fokon van rájuk szükség. Elég mindennapiaknak mondhatók akármilyen társadalmi fejlődési szinten. A fogalmaknak, persze, formai kifejezőkkel is kellett rendelkezni, így hát 'siker', illetőleg 'szerencse' jelentésű szavaknak is kellett lenniük.

A jövevény szerencse magyar nyelvi előzményei után kutatva nem vagyunk könnyű helyzetben, mert a szó már igen korán került nyelvünkbe. ASBÓTH szerint a lencse-vel együtt a bolgárból, MELICH szerint viszont a IX—X. századi kaj-horvátból vagy a szlovénből; KNEZSA (i. m. 501) MELICHHEL szemben ASBÓTH véleményéhez hajlik. A szó korai átvétele előzményének vagy előzményeinek korai helyettesítését, illetőleg kiszorítását is előidézte.

A szerencsé-nek a magyarba kerülése óta használatos jelentéseire a XV. századig nem volt egységes szavunk, mert „A latin fortuna és sors szókat különböző esetekben más és más szóval fordították” (KLANICZAY: i. h. 42). A szerencse szónak a régiségből kimutatott előzményei ezek szerint tehát nem is

annyira előzmény-, mint inkább szinonima- és alkalmoszerűek voltak. MELICH a SzJsz.-ban a *nyíl* szót emlegeti mint a későbbi *sors* és *szerencse* előzményét, de KLANICZAY (i. h.) helyesen megállapítja, hogy „Az általa idézett példákban azonban a *nyíl* minden esetben kizárólag 'nyílvetés', azaz 'sorshúzás, sorsolás' jelentésben szerepel”. KLANICZAY szerint a MELICH említette jelentésben a *házsárt* 'lusus, palaestra', valamint a *sors* és a *szerencse* is járatos volt. A 'prosper'-féle 'szerencsés' értelemben gyakran állt a *boldog*, *bőséges* és a *szerencse* meg a *fortuna* eredeti értelmében az említett történet.

A *siker* történetének is első előfordulásánál jóval régiebbnek kell lennie. Azt hiszem, sok fényt deríthet rá a *sikerül* ige, mégpedig azzal a tényállással, hogy a magyarban csak ez az egy létezik arra, amire más nyelvekben kettő vagy esetleg több. A magyar *sikerül* igében, mivel egyedül van, és funkcióján semmilyen más igével nem osztozik, a 'kedvezőség' mozzanata dominál, az 'elvárt' és a 'nem várt' mozzanata között a határ teljesen elmosódott, vagy esetleg nem is tudott kifejlődni. Hogyha erre a két kedvezőségre — mármint a kedvező eredményre és a kedvező véletlenre — a magyarban elegendő egy ige, miért ne lehetett volna elég főnévből is csak egy? Nem tartom kizártnak, hogy elég is volt, s ez a főnév formailag is, vagyis tövében egyezett aztán az igével.

Abból a körülményből, hogy a XV. századig a *szerencse* fogalmára nem volt egységes szavunk, hanem hogy más-más szóval fejezték ki, azt lehet gyanítani, hogy a 'kedvező véletlen'-t, ha szükség volt kiemelten kifejezni, szinonim eszközökkel jelölték.

A *szerencse* maga is talán azért honosodott meg, mert a véletlenségi mozzanat kifejezésére etimológiai körülményeinél fogva nagyszerűen megfelelt. Egyetlen kifejezéssé való fejlődése érthetőleg nem történt társutasok nélkül.

Nem szándékom a *siker* eddigi általánosan elfogadott etimológiájának a hitelét lerombolni, noha a magam részéről fenntartással hiszek benne. Az általam kifejtettekkel ennek nem is kell okvetlenül ellentmondásban lennie, de a török egyeztetést talán még egyszer vizsgálat alá kellene venni. Egy török *çikar* 'eredmény, jövedelem (ami kijön)'-féle (VÁMBÉRY: NyK. VIII, 71) jelentéstani részénél fogva tán nem is olyan elvetendő ötlet, ha szem elől nem tévesztjük a *siker* meg a *szerencse* jelentésvegyülését. Egy jelentésvegyüléses állapotban a 'kedvező eredmény' felől éppúgy nyílt az út a 'kedvező véletlen' felé, mint fordítva. A török szó vegyes hangrendűsége és a magyarnak palatalis hangrendűsége nem jelentene akadályt. A felülvizsgálást, persze, a török filológiában jártasnak kellene elvégeznie. — Elvben azonban nem tartom kizártnak azt sem, hogy a bármilyen eredetű *siker* eleve nem tett különbséget a két képzeten alapuló jelentéskülönbség között, és hogy a Nyitra vidéki kettős jelentésű szó kis területre zsugorodott régiség.

7. A Nyitra vidéki 'szerencse' jelentésű *siker* — mint említettem volt — tetszőlegesen váltakozik a *szerencsé*-vel, noha nem egyenértékű változatként, mert a *szerencse* a fő variáns. Mellékváltozati jellege abban is megnyilvánul, hogy a 'szerencse' jelentéspulzus a belőle képzett két melléknév közül csak a *sikertelen*-nél mutatható ki, persze, itt is ritkán, a *sikeres*-nél pedig már nem. Azonban mint érdekességet és mint megerősítő illusztrációt arra, hogy a két képzet a magyarban mennyire szorosan együtt jár, megemlítem, hogy még külön a 'kedvező véletlen'-re fenntartott kifejezésnek, a *szerencsé*-nek is lehet „szomszédból vett” jelentése. Egy csitári öregasszony kérdezte egyszer tőlem,

mikor tudni akarta, hogy mi célból jegyzem annyit a tájszólást: „Minő szé-
rëncsëjje (értsd: 'eredménye, haszna') vám magának ábbó?”

Miért maradt meg a jelentés — ha csakugyan eredeti és nem másodlagos
fejlődmény — ebben a peremnyelvjárásban? Egyik ok a peremnyelvjárások
sok tekintetben konzervatív jellege lehet, másik tán a szlovák — bár aszimmet-
rikus, de mégis — párhuzam közelségének esetleges konzerváló hatása. Ha
pedig másodlagos fejlemény, általános nyelvi törvényszerűségek alapján megint
számba jöhet a szlovák párhuzam nyelvi—geográfiai tényezőként való közre-
játszása. (Mind a két eshetőségre vö. a balkáni nyelvszövetség egybevágó
megoldásait.)

Az imént vetettem föl azt a lehetőséget, hogy „történelem előtti korá-
ban” a *siker* egyformán volt kifejezője mind az 'elvárt', mind a 'véletlen'
mozzanatának, mint ahogy ez ma is megvan az ige esetében. Ebből a szem-
szögből hasznos lesz a régiségben előforduló *siker*-eket vallatóra fogni.

A 'szerencse' jelentéspulzust előreláthatólag nem lesz könnyű kitapin-
tani, éppúgy mint nem könnyű ezt megtenni a kettős képzetű ige esetében sem.
Azonban bizonyára akad majd szövegkörnyezet, amely nagy mértékben inkább
'kedvező véletlen'-nek, mint 'kedvező eredmény'-nek a kifejezőjét láttatja a
szóban. Ez irányú anyaggyűjtést nem végeztem, de megkockáztatom így
értelmezni R. PRIKKEL MARIÁN egy Csúzyból merített *siker*es adatát, melyben
R. PRIKKEL MARIÁNNAL szemben 'tartós' jelentés helyett ugyanannyi, ha nem
több eséllyel 'eredményes, hasznos'-t, sőt 'szerencsés, szerencsével járó'-t lát-
hatunk: „A sietséggel gyűjtött marha hamar el-fogy; a melly pedig apronként
gyűjtetik kézzel, az-az igaz munkás fáradsággal, megsokasodik és az Úr
áldásával *siker*es állandósága lészen.” (MNY. IV, 130.)

Ha akadnak majd adatok, amelyekben a szó félreérthetetlenül csak
'szerencsé'-t jelent, gyanításunk, hogy a *siker* főnév éppúgy kettős képzetű
volt, mint még ma a *sikerül* ige, beigazolódik, és egyúttal fény derül arra is,
hogy a Nyitra vidéki jelentés szűk területre szorult régiség-e, vagy pedig
regionális különfejlődés.

SIMA FERENC

A sport szó jelentéstörténete a magyarban

1. Mikor és hogyan keletkezett a sport: ez a sporttörténészek és a sport-
ideológusok kutatási területe. A nyelvész azt vizsgálja: mikor és hogyan
jelentkeznek a fogalmak a nyelvben.

A *sport* szó csak a XIX. század második negyedében tűnik fel nyelvünk-
ben. Ettől kezdve azonban pontosan végigkísérhetjük jelentésfejlődését nap-
jainkig, eljutva a leghivatalosabb nyelvi meghatározáshoz, A Magyar Nyelv
Értelmező Szótárához:

„1. A testi erőnek, ügyességnek, gyorsaságnak stb. alkalmazásával, fel-
használásával végzett olyan tevékenység, amely nem számít munkának,
s amelynek célja a testi-lelki erők, képességek harmonikus fejlesztése, ill.
versenyszerű összecsapásokon való bemutatása. || a. A szellemi képességeket
fejlesztő, kedvtelésből, gyak. mérkőzés keretében űzött tevékenység (pl.
bridzsezés, sakkozás). 2. E tevékenység szervezeti formája a vele kapcs.
intézményekkel, sportolókkal együtt; sportélet. 3. Sportág. 4. (sajtó) Ennek
keretében rendezett verseny, ill. mérkőzések, sportesemények összessége.

5. (átv, biz) kedvtelés, szórakozás. || a. (átv, biz, rosszalló) Olyan erkölcsi magatartás, indíték, amely haszonra, előnyre nem tekintve, öncélúan, pusztán szórakozásból, szeszélyből vmi rosszra irányul, ill. az ilyen indíték alapján végzett cselekvés."

Nem eshetünk azonban abba a hibába, hogy e meghatározás alapján csak a *sport* szó megjelenésétől fogva vizsgáljuk a sportnyelv történetét. A tevékenység ugyanis, melyet ma e szóval jelölünk, valamilyen formában feltétlenül élt a szó jelentkezése előtt is. Igazat kell adnunk a Pesti Hírlap egyik múlt századi cikkírójának: „A versengés, a vetélkedési vágy természetében fekszik az embernek, és időktől fogva tart a verseny, ember ember ellen küzd, hol karddal kezében, hol szellemének fegyverével sújtja egymást. A versenyben ismerjük ki egymást, respektáljuk ellenünk erejét... A testi-erő és ügyesség fejlesztését is csak a versenyek által fokozhatjuk, hol összemérhetjük azokat. Nehéz verseny, nehéz küzdelem az élet, igénybe veszi szellemi és fizikai erőnket egyaránt.” (1892. VII. 26. 4. l.)

2. Az igénybe vett testi erő megtartására és fejlesztésére nagyon régen használ az ember bizonyos tevékenységeket: a had-, a nevelés- és az orvos-tudománnyal kerültek bele leghamarább az emberi művelődés történetébe.

Vajon a magyarok milyen kifejezéseket használtak a *sport* szó előtt a „sportjellegű” tevékenységek összefoglalására? Erre nyelvünkben legelőször CALEPINUS szótárában (1585.) találunk adatot: „*test gyakorlásáért* hanyásra szabot ön darab — alter” (56). Azután a XVII. században akadunk rá; Apáczai Enciklopaediájában (1653. Kiad. 1803., Győr) magyar nyelven összefoglalta korának tudományos ismereteit, és a magyar nyelv tudományos szókincsének kialakításához nem nélkülözhetette a kifejezést: „Addig *gyakoroltassék a test* a míg a szín virágzónak (pirosnak) lássék” (VII. rész 37. pont).

Jó száz esztendő telt el, amíg jelentős helyet kapott a testgyakorlás a nevelési tárgyú munkákban. Boros-Jenői Székely Ádám nyitotta meg a sort (A gyermekek neveléséről. Kolozsvár, 1771.). Egyik fejezetcíme: „A jó Házból való Ifjat illető *Test gyakorlásáról*.” A vadászatról írja, hogy „ezen nehéz *test-gyakorlást*... közönségesen a leg-nagyobb karban helyeztetett emberek-is nagyon üzik” (295). — K. Mátyus István pedig óriási művének (Ő és új Diätetika az az: Életnek és Egységnek fenntartására és gyámogatására... Természet Historiája. Pozsony, 1793.) „Hatodik Darab”-jában korának szinte minden egyes testgyakorlási kérdését előhozza. Szól a „*testnek gyakorlásáról* közönségesen”, elősorolja a *test gyakorlásnak* hasznait és módjait, a *test gyakorlásának* „gráditsait”, a *test gyakorlások* neveit stb. — Ugyancsak a XVIII. századból való Kiss József műve, mely „kiváltképpen a Köz-népnek és az Oskolába-járó gyermekek számára” készült (Egészséget tárgyazó kathechismus... Sopron, 1796.). Itt bátran kimondja, hogy az evésen, iváson, alváson kívül „a *Testgyakorlás* negyedik el-mulhatatlan fel-tétel az egységnek fenntartására” (42). — Kováts Mihály Hufeland-fordításában (Az emberi élet meg-hosszszabításának mestersége. Pest, 1798.) szintén hasznosnak vélte a „*testi gyakorlások*”-at (174).

A XIX. század elején már szinte valamennyi nevelési munkában megtalálható a szó többé-kevésbé a mai értelemben (l. ÉrtSz.), de némely író (Zsöldos János: Diätetika. 1814.; Kis János: A testet tárgyazó nevelésről: TudGyűjt. IX, 1—38) még ideszámítja „a testnek kézi munkák által való gyakorlását”, például az esztergályozást, a lakatos munkát.

Idekíváinkozik feljegyzésünk Kis Jánostól: „Az Athletikának vagy

a *testi gyakorlás* mesterségének mineműsége a görögöknél” (A régi görögök . . . 85. Pozsony, 1809.); Szilasy Jánostól: „a régiektől használt *Testgyakorlás* (Gymnastica) az újabb időkben ismét elővették, s haszonra fordítani kezdték” (A nevelés tudománya. 1827. I, 78); Fésűs Menyhértől: „megszűntek a *testi gyakorlások*, s a testnek nevelése” (Értekezés az ember testi neveléséről. 1829. Előszó).

A *testgyakorlat* szó tipikusan a nyelvújítás alkotása a *testgyakorlás* mellé. A legkorábbi adataink: „A *testgyakorlat* mint nevelési eszköz” (Kovács Pál: A nevendék nőnem. 1833. 5); „mind ezen elsőség egyedül lelki és *testi gyakorlatoknak*,¹ idomításnak gyümölcse” (Széchenyi: Néhány szó a lóverseny körül. 1838. 110); Szalbec Györgynek a „Vadászok könyve” című (1854.) művében: „harmincz éves férfiú nem képes a tizennyolc éves ifjával *testi gyakorlatokban* mérkőzni” (34).

Párhuzamosan előkerülő kifejezések még: *gymnastica* (K. Mátyus 19; Kis János 86 (1809.); Zsöldos 121; Kis János 12 (1817.); Szilasy 78; Széchenyi 109); *athletica* (K. Mátyus 42; Kis János 86); *testi pallérozás* (Kovács Mihály 256); *testi nevelés* (Kiss József 82); *testi nevelés, a testnek nevelése* (Fésűs, cím, ill. előszó); *test formálása* (Szabó János: A hazabeli kisebb iskoláknak jobb lábra állításokról. 1817. 36); *testi mivelés* (Hasznos Mulatságok 1834. II, 46).

3. Időközben megtörtént a *sport* szó bemutatkozása a Vereinigte Ofner und Pester Zeitung irodalmi mellékletében, a Gemeinnützige Blätter 1828. július 10. számában: „*Sport's*” (28. lap). SIKLÓSSY LÁSZLÓ A Magyar Sport Ezer Éve II. kötetében (1928.) közölte az adathoz kapcsolódó szöveg egy részét magyar fordításban (vö. NytudÉrt. 58. sz. 78): „Az angolok szenvedélyesen szeretik a játékot. Ebből származik nemzeti sajátságaik legnagyobb része: a fogadási szenvedély, a boxolás, a lóverseny, a vadászszenvedély, ennek tudható be a sok részvénytársaság is. Minderre van egy sajátságos lefordíthatatlan elnevezésük: a *sport*. Minden gyakorlatot, amelyhez erő, ügyesség és gyorsaság szükséges, ezzel a szóval nevez, amely egyszersmind amatőrséget is jelent.” (434.) E legutóbbi mellékmondat maga külön is tükrözi korát, tudniillik a fordítás idején az amatőr—profli kérdés volt az egyik legtöbbet vitatott jellemvonása a sportéletnek, ezért került be az „amatőrség” szó. A német eredetiben ugyanis a mellékmondat így hangzik: „es bezeichnet seine *Liebhabe*ren”. Ez pedig csak ’kedvtelés’-t jelent. — Egyébként a jó, értelemszerű fordításból is kiviláglik, hogy a szöveg mennyire magán viseli a XIX. század angol társadalmi életének nyomait: a feudális urak ünnepségein szokásos lóverseny, rókavadászat, galamblovészlet mellett helyet kap a játékszenvedély: de ekkor már jelöli az úgynevezett testnevelési játékokat (boxolás stb.), sőt a népiünnepélyeket is a *sport*. Nagyon kiemeli tehát a szöveg a fogalomból a játékos, szórakoztató jegyet, ezért jelent a szó „egyszersmind amatőrséget is.”

A szó megjelenésekor az egyidejű angol szótárakból a jelentésbeli sorrend így következethet ki: 1. ’tréfa’, 2. ’játék’, 3. ’szórakozás’, 4. ’vidéki multság’, 5. ’testi erőgyakorlat’, 6. ’vadászat és halászat [leginkább többes számban]’.

¹ A szónak a maihoz hasonló első értelmezése Bock Ernő Károly könyvében (Diaetika. 1865.): „*Testgyakorlatok* . . . ügyes és erőteljes önkényes mozgásokat (gyakorlat, szoktatás, nevelés által idomított) helyes munkáltatás által lehet megtanulni és végrehajtani” (391); a mai értelmezés: „*Testgyakorlat*: 1. (gyak. tbsz-ban) Testgyakorlás végzésekor alkalmazott edző mozgások, mozdulatok sora. 2. (kissé rég) Testgyakorlás.” (ÉrtSz. VI.—1962.)

Széchenyi Naplójában (ZICHY-féle kiadás) kerül elénk legközelebb a *sport*, de még mindig idegen szövegben (London, 1832.): „miserables Rennen, very little *sport*”.¹ Itt teljesen egyetérthetünk Siklóssy fordításával, hogy Széchenyi olyasmit akart mondani: „nem volt valami nagy mulatság, nem mulattam jól” (i. m. 27).

Petrichevich Horváth Lázár Honderűje hozta először a szót magyar szövegben: „A körösladányi vadászatok f. hó 8-ik napján bevégeztetnek . . . Az idei *sport* igen jól ütött ki” (1843. november 4-i szám egyik híre).² Ugyan-csak a vadászatot emelte ki a „*sport*”-ból egy angol eredeti után írt munka; Szalbek György „Vadászok könyve” című (1854.) munkájában ezt találjuk: „Az ki bármely nemét a férfias multságoknak üzi, egy *sportot* üz, sportsman-nek nevezetik . . . A puskávali vadászat tagadhatatlanul *sport*.”

Az 1857. esztendő döntővé lesz a szó magyar nyelvi életében. Andrassy Manó kezdeményezésével kiadtak egy Széchenyi emlékét idéző könyvet ezzel a címmel: „Hazai vadászatok és *sport* Magyarországon.” Ez az első alkalom, hogy szavunk címben feltűnik. És még hozzá milyen könyvön! Óriási méretű könyvön, több centiméteres arany betűkkel! Egy gróf szerkesztette könyvön, mely a grófoknak szólt. E mű sok előkelő házba eljuthatott, és meghonosodhatott a magyar arisztokrácia körében. — És hogy terjedt a szó, annak jeles bizonyítéka az ugyanebben az évben meginduló első magyar sportlap Bérczy Károly szerkesztésében („Lapok a lovászat és vadászat köréből” —, majd később: Vadász és Versenylap). Bérczy lapja használja és terjeszti a szót, minden számában hozzá állandó rovatcímként (pl. *Sportirodalom*), s gyakran áll az olvasó előtt párhuzamos angol szöveg fordításában is; pl. *The Sporting World — A sportvilág; Sporting in Both Hemispheres — Sport a két félgömbön* (1858. 110).

Ettől kezdve a szó történetében nincsenek hiányzó láncszemek, a napi sajtóban is fellelhetők az adatok, s többé nincsen olyan év, hogy ne találkoznánk vele olykor sűrűbben, olykor ritkábban. Az összetételek is egyre szaporodnak: *sportjellemrajzok, sportnemek, sportgyakorlatok* stb.

A *sport* szó népszerűsítéséhez is ugyanez a lap adta a legnagyobb erkölcsi indítékot, amikor Eötvös Józsefnek „A hazai *sportról* (Levél a szerkesztőhöz)” című, nemzeti és demokratikus eszmékkal telített fejtegetésével indult az útjára. Ebben kapjuk a *sport* első értelmezését magyar nyelven. Mivel Eötvösnek eme kitűnő és alapos fejtegetését a sporttörténészek is elég ritkán emlegetik, idézzük a legfontosabb gondolatait: „. . . angol szótárt véve kezünkbe azt találjuk, hogy *sport* tulajdonkép csak időtöltést, multságot jelent . . . azt fogják kérdezni: valjon . . . méltó-e arra, hogy vele komolyan foglalkozzunk? . . . mulatnunk kell, a tudósnak és államférfiúnak szintugy, mint a gazdának, vagy annak ki napjait számolásai közt tölti: ezen általános szükség kielégítésének módja közönyös nem lehet . . . azokat, kik a *sport*-ot magyarra fordítva csak haszontalan időtöltésnek tekintik, emlékeztetjük, hogy az angol szó latin fordításban *ludus*-t tesz s hogy az olympiai . . . játékok, melyeknek győzőit

¹ A szó elfogadott mai magyar kiejtése is világosan megmutatja, hogy német szöveg közvetítésével került bele nyelvünkbe; egyébként igen sokáig — a század végéig — sportújságírásunk legfőbb forrása és a legtöbbször idézett sportlap: a berlini és a bécsi „*Sport*”. Vö. még a Herkules 1881. számában a sportkönyvek hirdetését: *Bicycle Sport, Reitsport, Rudersport* stb., csupa német sportkönyv.

² E lap 1846. évfolyamából SIKLÓSSY még egyszer meglelte e szót, de most megint idegen szövegkörnyezetben.

Hellas legnagyobb költői megénekelték, szintén ló- és szekérversenyekekből, discus hajtásból s más testi gyakorlatokból álltak, talán ők is elismerik, hogy a régi népek a *sport*-ot nem tartották olly mellékes dolognak, mint ezt korunk deákjai... korunk legkitünőbb nemzeténél — melnek felsőbbbségét, kivált az anyagi kifejlődés terén, kétségbe még senki sem vonta — a *sport* tiszteletben van tartva; hogy abba ott a legkitünőbb férfiakról a szerény gazdáig mindenki részt veszen s egész irodalmat találunk, melly ezzel foglalkozik... a *sportnál* épen csak a név idegen és semmi más... ki azt akarja elődeinkre fogni, hogy nem vadásztak, hogy a lótenyésztéssel nem foglalkoztak, solymaik és agaraikban élvezetet nem kerestek, hogy egyszóval sportmanek nem voltak: kis gondolkodás után maga is be fogja vallani, miként ha nyelvünkben hiányzik is a szó, mellyel mindazt, mit az angol »*sport*« alatt ért, egyszerre kifejezhetnénk, legalább maga a dolog e hazában soha sem volt ismeretlen... az e hazában mindig divatozó élvezeteket most szabályozni s rendszeresíteni akarván, ebben bizonyos mértékig más nemzeteknél divatos formákat követünk, szintugy mint az elődeink tették, midőn harczjátékaikat a más országokban követett tornaszokások szerint rendezék el... e hon termelési képességei közt legfontosabb az, hogy férfiakat teremjen... azon férfias gyakorlatok... melyeket az angol *sportnak* nevez... a »Vadászlapok« egyik fő tárgyát képezik...» (1857.)

A következő évben (1858.) pedig a *sport*-ot „nevelési irányunk” mellé, címbe helyezi a lap: „A *sport* és nevelési irányunk” (447). Írója „sportellenes” barátjának bizonyítja, hogy „egészségét, épségét, erejét... semmi sem mozdítja ugy elő, mint az, amit az angol *out door sport*-nak, négy falon kívüli mulatságnak nevez” (450). Magyar példaként Bethlen Miklós Önéletírásának vallomását idézi (168. lap), majd így fejezi be: „óhajtom én a *négy falon kívüli sport* terjedését honunkban... becsülöm az angol irányt, melly a kenyérstudiumok mívelése közben sem feledkezik meg a *testedző sportról*” (451).

Az 1860. évfolyamban Petheő Dénes pedig azt meri állítani, hogy a sport történetét Ádám apáknál kellene kezdenünk, és hogy „a régi népek harczjátékai... versenyfutásai csaknem azonosak az eszmék és fogalmak egyikével, mellyeket e szó '*sport*' magában foglal”, valamint hogy „nem csupán multság volt a célja, hanem a haza védelmére előkészítette az ifjakat” (8). — A lapnak ugyanez évből keltezett másik cikke, „A testgyakorlat mint *sport*” pedig először mondja ki határozottan és világosan: „nem kételkedünk a gymnasticát is a *sport* körébe sorozni” (141).

A *sport* szó tehát ismeretes volt, és az idézett értelmezések bizonyítják — a közhiedelemmel ellentétben —, hogy nemcsak az úgynevezett „lósport”-ra használták.¹ Korán találkozunk vele 'sportélet' jelentésben is: „Sárosi *sport*” (1859: 26); „Zalai *sport*” (uo. 98) —, a *sport* benne van már a magyar nyelvben.

4. Önkéntelenül vetődik fel a kérdés, vajon B é r c z y miért nem ezt a szót választotta lapja címszavának, amikor egyébként a szó terjesztésében oly buzgón és következetesen fáradozott; s egyáltalán miért szorult háttérbe még egy ideig szavunk? Ebben az időben tűnt fel a 'testgyakorlás, testgyakorlat, sport' fogalmára a *torna* szó és szócsaládja, s az új szó diadalmaskodott. Itt a következő társadalmi-történeti okokat említhetjük meg:

A) A *sport* szót — amint láttuk — elsősorban a főurak használták (közülük is leginkább azok, akik külföldön jártak), mert hiszen csupán ők

¹ A *versenysport* szót viszont először valóban a lóversenyrovat címeiként találjuk meg (1862: 194).

„sportoltak”, csak nekik volt rá idejük és pénzük. Azt az egy-két úgynevezett közép- vagy polgári osztályhoz tartozó személyt, aki sportolni próbált, „mág-náskodással” vádolták (még jóval később is: VVL. 1876: 208; Herkules 1885. 21. sz. 2). Bérczy tehát nem akarta már a címmel teljesen az arisztokrácia szeszélyéhez kötni lapját (később azonban a sport egyik jeg jellemzőbb vonását, a „verseny”-t — láttuk — belevette címébe: Vadász és Versenylap): a sportnak pedig egyelőre csak az arisztokrácia látta hasznát.

B) A szó fogalma alá a „multság” nagyon sok neme „fér” és tartozik ebben az időben (vö.: VVL. 1858: 28); gyakran lehet ilyen címetek találni később is: *tűzoltási sport*, *fogolysport*, *békasport*, *fejedelmi sport* stb. A szó eredeti értelméből ekkor a ’játékos, kedélyes időtöltés, könnyed és divatos szórakozás’ merevedett meg leginkább a magyarban, s legfeljebb a „társasági élet” vele-járójának, a főurak „férfias” vetélkedésének tekintették (l. VVL. 1886: 236). — Erdemes itt idézni egy későbbi keltezésű polemikus cikk megjegyzését: „Csak pár évtizeddel előbb is még hírebből sem ismerték a paloták urain kívül mások és most ime *sport* adja a gyepelűt a vasárnapi asszonyások 8-as számú keztyűs kezébe, *sport* ad vadászfegyvert és kutyakorbácsot a falusi gatyás kisbíró kezébe” (Herk. 1885. 10. sz. 4). Túlságosan ragaszkodtak még a szó első bemutatkozásakor hangsúlyozott ’játék, szórakozás, vidéki multság’ értelemhez.

C) Egy szorosan vett nyelvtörténeti ok is közrejátszott a *sport* szó mellőzésében: sokjelentésű, sőt igen sokjelentésű szóként került át nyelvünkbe már az angolból. A jelentésbeli bizonytalanság megnehezítette a szóhasználatot. Bizonyítékul álljon itt a Vadász és Versenylapnak 1862-ből — a *tornázás*, *torna* mozgalmának hivatalos bejelentése idejéből (l. Bakody tevékenysége: NytudÉrt. 58. sz. 75—7) — való megállapítása: „a *sport* szavat Angliából vette át az egész világ... e fogalomnak, melyet e szó kifejez, gyakorlati kivitele sehol sem olly általános, mint épen Angliában. Futtatnak, vadásznak, halásznak, regattáznak stb. másutt is, de nem olly óriási mértékben... Nem is említem a *sport* körébe eső temérdek tárgyat, melyekről a jelentés roppant hasábokat foglal el... gyalogversenyeken, galamblovőversenyeken, ijászaton, birkózáson, cricketen kezdve” (549). — Egyébként „a *sport* körébe eső temérdek tárgy”-ból nálunk a főurak sem sokat ismerhettek, és még kevesebbet űzhettek a kiegészítés előtt. A felsoroltak ugyanis nagyobb körű társas életet, nyilvánosságot és mindenekfölött versenyeket kívántak volna. Ez pedig — nemcsak a sporttörténetből tudjuk — lehetetlen volt hazánkban. És ha a tevékenység hiányzott, a névre sem volt szükség.

D) Ilyen körülmények között a *sport* nem volt alkalmas a múlt század 60-as éveiben jelentkező társadalmi mozgalomnak, az egész nemzetet átfogó testerősítés gondolatának, a rendszeres testgyakorlás bevezetésének kifejezőjeként (vö. Bakody, Matolay, Szontagh munkásságát: Testnevelés és Sporttudomány II [1966.], 3. sz. 6—8). Megjelent tehát a „nemzeti aspirációk” fölkelőjéül (vö. PORZSOLT KÁLMÁN, A testgyakorlati oktatás rendszere 34) a „német torna”, Jahn „harci alapokon nyugvó” tornarendszere, az elnevezéssel együtt (l. Tornaügy 1883/4: 159). Jahn ugyanis a legyőzött Poroszországban alkotta meg ezt a tornarendszert (1810.), s a „nagy német egység” (Herk. 1884: 40) megteremtéséhez sikeresen alkalmazta. Ő alkotta meg a *Turnen*, *Turn* szavakat is, előtte a német munkák a *Gymnastik* szót használták. Nálunk is az elnyomás idején egy ilyen fajta tevékenységre volt szükség, nem pedig egyéni „passziókra”.

E) A *torna* szó pedig előzőleg nyelvünkben — ha nem is erre az újkeletű fogalomra — már ismert és használatos volt bizonyos testgyakorlati tevékenységgel kapcsolatban: tudniillik a középkori párviadatokra, lovagi játékokra. Ezek pedig a harci nevelésnek voltak az eszközei (vö. Dugonics: Szittyiai történetek. 1806. 35–8; Cserei 1808. 227–8). Ilyen jelentésben tehát könnyen átvihették a szót a legújabb időkre, saját korukra: a XIX. században ugyanis a „német torna” tekinthető a harci felkészítés és előkészület legfontosabb eszközének (l. előbb).

5. Magát a *torna* szót 'a rendszeresített, szabály szerinti gimnasztika' értelemben először Opitzki János író használta 1862-ben az Ország Tüköre című hetilapban (Néhány szó a testgyakorlatról).¹ Hivatalosan viszont BAKODY—MATOLAY—SZONTAGH munkásságával, a tornaszaknyelv megteremtésével került be a magyar sportszókincsbe.² Őket követően még jó darabig szinte valamennyi szakmunka értelmezi a *tornázás*, *tornászat*, *torna* fogalmát. PORZSOLT LAJOS (A tornázás kézikönyve. 1886.) értelmezéséből az is kiderül, hogy a „tornázás” a „sport” fogalmával tört egyeduralomra: „Általánosságban *tornázás* alatt mindennemű testgyakorlást értünk. De szorosabb értelemben *tornázás* az olynemű testgyakorlás, mely az egész test minden részére egyenletesen hat, arányosan fejleszt, szórakoztatóan erősít, mulattatva dolgoztat.” (3.)

6. A torna mellett hamarosan feltűnt Magyarországon az atlétika: s kettőjük harca egészen az első újkori olimpiáig (1896.) tartott. Közöttük a nagy különbség az volt, hogy a torna magába akart szívni minden, a mai értelemben felfogott, akkor ismert sportot, az atlétika viszont kész volt beolvasadni a „sport” keretébe, kész volt a magyar sport szűk körét tágítani. A torna el akarta nyomni a versenyt, a szabad mozgást, a játékot — vagyis a sport lényegét —, s így a szót is. „A magyar tornászok szent borzalommal fognak tőlünk elfordulni, hogy dicső művészetüket holmi szórakozással egy kategóriába [ti. a sportnemek közé] helyezzük” — írta a Herkules az első évfolyamában (1884. 35. sz. 5). Az atlétika pedig a versenyeket hirdette.

1874-ben a Vadász és Versenylapban jelentkezett először az „*Athletika*” —, e címmel jelentette meg Esterházy Miksa Viator álnéven bevezető és ismertető cikksorozatát —, s mindjárt a bemutatkozáskor második névként használta a *sport*-ot is; tudniillik ilyeneket olvashatunk már a bevezetőben: „Az *athletikai viadatok* (*Athletic Sport*) alakjával akarunk foglalkozni” —, továbbá: „új sporttal fog nemzeti oekonomiánk gazdagodni, az *athletikai sporttal*, amely a magyar *sport* szűk körét tágítani, erősíteni, azt hatalmas faktorrá emelni fogja”. — MOLNÁR LAJOS „*Athletika*” (1875.) című könyvének is tanulságos néhány meghatározása: „*Athleticizmus* kollektív fogalom, melynek keretébe a testgyakorlatok összes ágai tartoznak. Tehát az *Athletika* nem egyéb, mint a legkiterjedtebb mindent felölelő testgyakorlási rendszer. Az *Athletika* szó jelenleg átvitt értelemben használatik, mert régi görög értelemben az »*Athleta*« szó szak-embert jelent... az *Athletika* keretébe szorosabb értelemben bizonyos határozott testgyakorlási szakmák tartoznak.” (32–3.)³ Könyvének egy

¹ Korábbi adatok a 'tevékenység helye'-ként jelentkeztek: „Kolozsváron Mentovich ur Tornát (Turnir Anstalt) szándékozik felállítani” (Nemzeti Újság 1846. május 31.). — ANDRÁSSY pedig az idézett vadászkönyvében a szarvasbikák viaskodásának helyeként használta a szót: „legyőzött fél egy-két kísérletre nem hagyja még el a *tornát*”.

² Bakodyval egy másik szó is került a nyelvünkbe: *testképzés*.

³ Figyelemre méltóak nyelvünkben az atlétikának legkorábbi értelmezései: „voltak a test serénységének és erősségének megszerzésére intézett játékaik-is. Mellyeket...

másik helyén ez áll: „...feltételekhez leend kötve a *sportvilág* ítélete, mely szigorúan választ a munka és a játék, a *sportszerű vetélykedés* és a hibásan elnevezett »sport« némely modern kinövésai és torzképei között ... a népszerű *sport* közös alapján férfias vetélyben találkozandnak” (164).

7. Már az első ismertetésekben a viadal, a „vetély”, a „competitio” domborodott ki: ez vezetett el a *sport* ’testedző szórakozás’ fogalmának kialakításához (vö. VVL. 1876. 128). Hogy pedig „a hibásan elnevezett sport”-tól megkülönböztethető legyen az „igazi sport”, a *testedző* jelző gyakran tűnik fel mellette: „a *testedző sportról*” (VVL. 1858. 451); „a *testedző sportot* csak a fiatalság kedvtelésének tartják” (Herk. 1884. 12. sz. 7); „a *testedző sport barátai*” (PH. 1888. V. 22. 3); —, sőt a torna és az atlétika harcának, valamint az iskolai testgyakorlás bevezetésének idején — mintegy kiegyenlítő törekvésként — új szó kerül bele a sportnyelvbe: a *testedzés*. Ez alkalmasnak tetszett arra, hogy a sport, a torna, az atlétika, és még — nevelésről szólva — a testi nevelés fogalmát is magába szívja: „a *testedzésről* komoly művet írt” (Kovács János: A testgyakorlat mint nevelési eszköz. 1876. 16); „Nincs élet verseny nélkül és nincs élet a *testedzésben* sem verseny nélkül ... A training szó alatt nem értjük általában a *testedzést*” (Herk. 1884. 2. sz. 4); „Az ünnepi szabadnapok volnának legalkalmasabbak a mulatságos *testedzésre*” (uo. 20. sz. 5); „a *testedzést* legmagasabb fokra akkor emeljük, midőn versenyre készülünk” (uo. 1885. 21. sz. 1); „A *testedzés* ügye a magyar képviselőházban” (uo. 1886. 7. sz. 1); „A *testedzés* multja” (1886. 3. sz. 2); „A néptornázás (köztorna) a felnőtt egyének *testedzése*” (Porzsolt Lajos i. m. 5); „Az athletika a *testedzésnek* nemes sportja hova-tovább nagyobb tért hódít az ifjúság körében” (PH. 1892. IV. 8. 5). — A Herkules egyetlen évfolyamából lehet bőven idézni a melléknévi alakra is: „*testedzési* munkák” (1884. 28. sz. 1); „*testedzési* egyletek” (22. sz. 2); „*testedzési* óra” (22. sz. 2); „*testedzési* hajlék” (1. sz. 7); stb.

8. Amint láttuk, e szó gyakran kerül összefüggésbe a *testi nevelés*, illetőleg a *testnevelés* fogalmával, hiszen már jól bent vagyunk a kötelező iskolai testgyakorlás idejében: *testi nevelés* (Kovács János 21); „a tornázásnak van a legjelentősebb befolyása a női ifjúság *testi nevelésében*” (Tornaügy 1883–1884. 1. sz. 21); „Az újabb neveléstan ... az oktatás körébe a testgyakorlást is fölvette ... A testgyakorlat azonban nem egyedüli tényezője a *testi nevelésnek*” (uo. 1884–1885. 163); „hogy a helyes *testi nevelés* a nemzet haderejét számbavehetőleg növelhesse, általánossá kell válnia nemcsak az iskolákban, de az egész társadalomban” (Herk. 1884. 7. sz. 2); „a magyar irodalom a *testi nevelést* fölkaroló és tárgyaló szakmunkákban ... szegény” (uo. 1885. 11. sz. 2); „A *testi nevelés* reformja” (uo. 1890. 69); „A *testnevelés* ügye hazánkban” (Sport-Világ 1893. 2. sz. 37); „Katonai *testnevelés*” (Herk. 1898: 11); „már határozottan testgyakorlással való *testnevelést* kívánt” (Turjay László: Nőnevelő tornászati ... 1882. 8). — A *testi nevelés* és a *testnevelés* kifejezések fogalmát újabban CZIRJÁK JÓZSEF igyekezik leghatározottabban megkülönböztetni. Marx-idézettel bizonyítja, hogy a két fogalom között „a nem és faj” fogal-

Athleticának mondtak” (K. Mátyus 55); — „Az *Athleticának* vagy a testgyakorlás mesterségének mineműsége ... Az *Athletika* szó alatt széles értelemben minden nagy megerőltetéssel és buzgósággal tett akár lelki, akár testi gyakorlásokat értettek a görögök; szorosabb értelemben pedig azon keményebb testi gyakorlásokat nevezték vele, melyek különösen a ... játékok alkalmatosságával szokásban voltak” (Kis János 86. 1809.).

mának viszonya áll fenn, s e viszonyban a *testi nevelés* fölérendelt, a *testnevelés* pedig alárendelt fogalom (l. Testneveléstudomány I, 8 - 10. 1962.).

9. Nyelvünknek a sporthoz hasonló újabb és újabb fogalmakkal és szavakkal történő gyarapodása ellenére a *sport* szó szívósan tartja magát mellettük, sőt egyre inkább föléjük kerül, s magába olvasztja valamennyi lényeges jegyeit. De hogy a sportból mindinkább a mai meghatározáshoz közeledő tevékenység lett, abban társadalmi-történelmi tényezők döntöttek. A *tornázás, torna* — amint láttuk — állandóan és mesterségesen, erőszakkal bővítette körét; időközben azonban változott a szín. Ahogyan az abszolutizmus és az elnyomás segítette életre Jahn nemzetmentő, katonai rendbe foglalt tornáját hazánkban is, a kiegyezés és a politikai enyhülés, a kibontakozó kapitalizmus versenyszelleme hozta életre az *atlétikát*. A kettőjük közötti harcból a *sport* egésze került ki győztesen. A nemzeti gondolat most is fontos szerepet játszott: a versenysport megadta a lehetőséget, hogy megmutassuk a világnak, a magyarok nem azonosak az osztrák-német néppel (l. Herk. 1885. 21. sz. 1; 1895. 193); Magyarország külön ország (l. a közös magyar-osztrák bajnokságok állandó elutasítása: Herk. 1897. 13), még külön himnusza is van (vö. a párizsi olimpiáról szóló tudósításokkal). — A tudomány haladása szintén hozzájárult a sport népszerűsítéséhez: korai utalások és cikkek szólnak e kérdéssel (l. előbb). — Még nyelvi okok is közrejátszottak itt: amint ugyanis az önkényuralom gyengülésével vesztett a torna elsődleges fontosságából, gyakran vetették a tornászok szemére nemcsak azt, hogy a torna idegen a magyar természettől, hanem a nyelvén is a „nemszeretem sógort” idézi;¹ tudniillik sok benne a németesség, a német tükörszó (l. Herk. 1884. 1. sz. 2). Alkalmat kapnak ezek nyelvi vonatkozású megjegyzésekben, cikkekben is: hiszen ekkorra megerősödött az időszakos sajtó (Pesti Hírlap, Pesti Napló, Vasárnapi Újság stb.), megszületett a sportújságírás (Vadász és Versenylap 1857.; Tornaügy 1883.; Herkules 1884.; Sport-Világ 1893.; stb.), s kialakult bizonyos sportirodalom. Ösztönzést és támogatást nyújtott az 1872-ben meginduló Nyelvőrrel életre kelt új nyelvújító, nyelvtisztító mozgalom (vö. VVL. 1875. 316; TÚ. 1884—1885. 49; Herk. 1885. 27. sz. 2; stb.). Szükség volt erre ekkor már az atlétikával és a szabadtéri játékokkal nyelvünkbe áramló nagytömegű angol szó, az „anglománia” ellen is: ugyanis nyelvünk egész történetében velük ért a legnagyobb, legrendszeresebb és leghuzamosabb angol nyelvi hatás (1874—1914.).

Az atlétika elterjedésével fokozatosan tisztultak a sportfogalmak, s közeledve a századfordulóhoz, a kibomlott sportérettel egyszerre tisztázódott a *sport* szó jelentésköre is. Az elméleti tisztázódáshoz leginkább hozzájárultak az újabb sportlapok, elsősorban a Herkules és a Sport-Világ. — A Tornaügy (1883.) mint a tornászok hivatalos lapja még nem akarta megérteni és elfogadni a *sport* szót, ezért lehet olvasni benne ilyen megnyilatkozásokat: „az uszásnak a divatnál és a *sportnál* többnek kell lennie” (45). — Pedig nélküle már a Tornaügy sem tud meglelni, s néhány lappal tovább meg is leljük a szót igazi értelmében: „a velociped különösen a *sportkedvelő* Angliában... elterjedt” (77); „Hatalmas lendületet nyert a *sport*... midőn az atletikai club versenyei programjába a vasparipa versenyeket is fölvette” (78).

Érdekes megfigyelni — amit a Vadász és Versenylapnál is megjegyeztünk —, hogy a „Herkules Testgyakorlati Közlöny” is elkerüli eleinte a *sport*

¹ Az ellenfelek helyzetét megkönnyítette maga a *tornázás, torna* elnevezés, hiszen MATOLAY írásaiból az vált köztudottá, hogy Jahn után mint német jövevény önkényesen került bele nyelvünkbe (vö. 1876. 3).

szót, sőt a bevezetőben is „politikusan” visszatér a *testgyakorlat* és az újabban felkapott *testedzés* szóhoz (ekkor folyt a torna és az atlétika versengése). A *sport* egyetlenegyszer kerül elének a *torna* szóval párhuzamosan, de mindkettőt egy rosszalló értelmű mondatba helyezi; viszont alább a tornát is, az atlétikát is a „*testgyakorlati nemek*” közé sorolja: „Célunk a *testgyakorlatokat* ismertetni és terjeszteni s hogy különböző *testedzési módok* kedvelőit közelebb hozzuk egymáshoz, fölkaroljuk a *testgyakorlatok* minden ágát. Küzdeni fogunk minden oly életveszélyes vagy káros gyakorlat ellen, mely az emberi test erősítésére nem szolgál, vagy arra nem szükséges, jelentkezzék ez akár a »*sport*« avagy a »*torna*« czége alatt; -- viszont minden oly gyakorlat mellett küzdünk, mely testünket erősíti s kedélyünkre is éltető hatással van. Lapunk keretébe fog tartozni a *torna*, *athletika* (*járás*, *futás*, *ökölvívás*, *birkózás* stb.), *uszás*, *csónakázás*, *velocipédezés*, *vívás*, *korcsolyázás*, *kerékkorcsolyázás*, *labdázás*, *gerelyvetés*, *nyílázás* stb. Természetesen foglalkoznunk kell bizonyos szempontból a *lovaglással* és a *vadászattal* is, a mennyiben ezek is erősítik az emberi testet. Mind e *testgyakorlati nemekről* közölni fogunk cikkeket.”

Ezzel lényegében eljutottunk a mai álláspont alapjához: a *torna* fogalma leszűkült egy *testgyakorlati ág* — a *torna* keretébe tartozó mozgások — elnevezésére. A „*tornázás*” mellett pedig a többi „*testgyakorlati nem*” is a maga helyére került (mint például az atlétika). — A belső hasábkokon a *sport*-hoz bátrabban nyúlt a lap. Mindjárt a hatodik oldalon a „*Sport*” című cikk bevezető mondatával megfogalmazza a lényegét: „Dolgozni kedvtelésből és játsszani *testedző* játékot komoly vetélkedéssel: ez valódi *sport*.”¹ Az első évfolyam két további cikke ad legtöbbet a szó értelmezéséhez. „A *sport* és annak nemei” címében is kitűnik, hogy már nem „*testgyakorlati nemek*”-ről beszél; a sportot az emberiség kultúrfejlődésébe sorolja, és részletesen elemzi a *sport* szó angol jelentéseit. Előkerülnek a szabadtéri játékok: a *labdajátékok* (*cricket*, *foot-ball*, *golf*, *tennis*), de a szellemi játékok is: *kártya*, *sakk*, *billiárd-játék*. De az 1885. évfolyamban helyteleníti azt a felfogást, hogy „minden *sport* bizonyos kedvtöltés, tehát olyan valamivel való foglalkozás, melyet elsőben is magának az időtöltésnek élvezetért és nem valami magasabb célért üzünk”. — Ilyen tág fogalom mellett valóban minden beletartozhat, s e felfogás szerint „mindenből lehet *sportot csinálni*, azaz mindent lehet egyéb cél nélkül, csupán időtöltésből üzni” (8: 1). (Vö. az ÉrtSz. 5. jelentésével.) — A „Magyarország *sportja*” azt állítja, hogy hazánk útban van a nyugat-európai nagy államok kultúrája felé, mert nincs a sportnak talán egyetlen neme sem, melyet Magyarországon ne üznének,² és minden hónapban alakul egy új sportegylet; ezért kívánja *sportstatisztika* összeállítását. Amikor pedig az „ország sportjáról” beszél, a fogalom tisztázására segítségül veszi az *ember-sport* és a *verseny-sport* kifejezéseket. Ugyancsak ebben az évfolyamban látjuk az első nyomát annak, hogy a sportot „politikai szempontból ítéli meg”, amikor céloz a német tornaegyletek szerepére: „a nagy német egység eszméjének melegágyai voltak” (40: 3). Ettől kezdve a *sport* fogalmába a 'kedvtelés, szórakozás, mulatság, játék' mellé elválaszthatatlanul beleértik a „gimnasztikai részt”: az emberi test erősítését, edzését. Erre állapítja meg a lap 1885-ben (amikor gazdasági

¹ Bár — mintegy saját védelmére — sok ilyen kétlaki kifejezést találunk itt: „a *testedzést* sportszerűleg gyakorolni”; „sportmultságokban”; „*testedzési módok* sportszerű üzése”.

² Tárgyilagosan hozzászói ugyan: „mindezeknek intézményeit bírja ugyan már, de csak kicsiben, fejlődő-félben s többé-kevésbé rendezetlenül”.

szempontokat és a sportkiadás nehézségeit is előhozta): „A sport minden ága olyan hatalmasan fejlődik, hogy lassanként mindegyik testgyakorlat egészen önálló sportnemet fog képezni” (49: 7). Az elkülönülés folyamatára a legjobb nyelvi bizonyíték a lapból idézhető sok összetétel is: *evezősport, úszósport, velocipéd-sport, turista-sport, skí-sport*; valamint az országos *sport-szövetség* felvetése.

Ez évfolyamból sem marad távol a politika, amidőn vádolja azokat, akik a sportban semmi komoly munkát nem látnak, és „nem akarják átlátni, hogy a sport fölkarolása által nemzeti missziót teljesítünk” (21: 2: — Az *athletika* Erdélyben).

A következő évekből is kénytelenek vagyunk egy-két sor idézetet elővenni történelmi fontosságuk miatt. Vannak már ekkor is, akik a sportban mégis meglátják a komoly munkát, mert például 1886-ban ezeket a fontos szakmai jellegű sorokat írják le: „a versenyvezetés egészen más, mint volt... Azelőtt mulatságos *testgyakorlat* volt... most ellenben művészet, melyben csak az mutathat fel eredményt, a ki több éven keresztül minden egyebet félretéve, ugyszólván csak az evezésnek élt. És nemcsak az kell hozzá, hanem trainer... a kit drága pénzen kell Angliából szerződtetni” (1886. 3. sz. 3). — Súlyos szavak ezek, ma is megállnák sok tekintetben a helyüket. Ez már tagadhatatlanul „sport”. Egy másik helyen még hozzátesszük: „verseny nélkül nem is lehet *sportot* elképzelni” (3:7); vagy: „A sport nem egyéb mint szabadidőben szórakozás, leginkább testedzéssel — ügyesség és erőfejlesztés által összekötve” (16: 4). — A „katonás szellemet” akarja behozni egy másik író, mert a sport „nemcsak játék, de a harcznak, a testi küzdelemnek helyettese” (49: 1). — Ezután a nemzeti szellem lépten-nyomon megnyilvánul: panaszkodnak egy-egy nemzetközi vereség miatt (pl.: „szomszédaink közepes erői csufosan megverték a mi 'bajnokainkat’ ” (35: 1); — mások a szépirodalomhoz hasonlóan a sportban is „népies” elemeket kívánnak (50: 1); — egy harmadik cikkben megállapítják, hogy a sport „nemzeti fontosságú, mely a koronás király figyelmét is magára vonta” (ti. a király is megjelent a tornacsarnokban) (1887. 13. sz. 1).

10. 1893-ban indult meg az a sportújság, amely már a címben is kifejezte célját: „*Sport-Világ* — Minden sportot felölelő szaklap”. Az ajánlásból ezeket emeljük ki: „A magyar sportközönség régóta érzi hiányát egy szaklapnak, mely hátramaradt sportügyünket felkarolná... Lapunk keretében foglalkozunk minden magyar sportírányt... behatóbban fogunk foglalkozni egyes sportágakkal, melyek a közfigyelmet különösen magukra vonják.” — Mindjárt ezután az „Athletika és torna” című cikk kiemelte, hogy a „sikeres versenyzéshez szigorú *training* szükséges” —, valamint azt, hogy „sportunk csak úgy fog fejlődni, ha... *versenyeinket* támogatjuk tömeges részvételünkkel” (1: 2). — Az államnak és a társadalomnak a támogatását tartja fontosnak másutt a cikkíró, és sajnálkozik, hogy „Nálunk a *testi sport* fejlesztése nemzeti vagy hazafias kérdést egyáltalában nem képez, nálunk a *sportüzés* nem képezi az emberek életelemét, nem mondhatjuk, hogy a sport mint életszükséglet a köztudatban élne” (2: 37).

Az emlegetett hiányokat az elkövetkező évek gyors iramban pótolták, hiszen a Herkules 1895-ben a „magyar recordokat” összegyűjtve jegyzi meg, hogy „a sportközönséget érdekelni fogják” (1895: 5), s hogy milyen nagy a haladás a sport minden ágában; — az olimpiai játékok felújításával kapcsolatban kiemeli a „nemzeti és erkölcsi” szempontot (uo. 12); — egy tudósítót

pedig annyira elragad egy magyar sportsiker, hogy ezeket rója papírra: „*csónakásaink* bécsi győzelmének híre óta nem okozott szerzte a hazában semmi oly nagy örömet, mint Földváry *korcsolyaversenyi* győzelme. A nagyon komoly magyar politikus és tudós világ ma még meg sem érti, hogy mily nagy jelentőségű dolog az, hogy Földváry *Európa bajnoka* lett, hogy neve ezután minden évben a világ minden nagy államában felemlítettetik. Pedig a *sportdicsőség*, a *sportgyőzelem* a *nemzetközi versenyekben* felér egy régi harczi győzelemmel” (uo. 40–1). Bizonyos, hogy ezt a felfogást ma is túlzónak tartanánk, de a tény az, hogy ekkor nálunk a sport néhány év alatt rohamlépésekkel fejlődött (I. BERZEVICZY: PH. 1896. II. 2. 9). Mindezt társadalmi tényezők is befolyásolták. A győzelmek, valamint új sportágak (kerékpár, futball)¹ állandó közönséget teremtettek, s a kapitalizmus felfedezte a hasznos hajtó lehetőséget: „A *versenyügy*, a *sport* nemcsak mulatság, nemcsak nemzetnemesítő testgyakorlat, de ipart, forgalmat, vagyont teremtő eszköz” (Herk. 1895. 169). Az elnyomottak viszont szervezkedési lehetőséget láttak benne (I. NemzSport 1904. 30. sz. 6), s munkáscgyleteket alakítottak; egyesek pedig szabadabb és jobb életlehetőségre, jövedelemszerzésre használták fel (I. professzionista birkózás, kerékpár, labdarúgás).

A nagy sportújságok mellett szaporodott a sportszaklapok száma (Kerékpár-Sport, Magyar Kerékpáros, Magyar-Sportlap stb.), s szinte valamennyi időszaki lapba is belekerült a sportrovat (I. előbb). Ekkor már él a sport: az általános fogalmakról szóló fejtegetések, viták helyét átveszik a versenytudósítások és beszámolók, valamint a számos — többnyire még megoldásra váró — szakmai részletkérdés. A sportsajtó részletes, szakszerű tájékoztatói, leírásai azonban nemcsak a sportolók ügyét szolgálták, nemcsak a sportközönséget segítették hozzá a szükséges sportismeretekhez —, a sportsajtónak kiegyenlítő munkájával rendkívül fontos szerepe volt a magyar sportnyelv megteremtésében.

II. Mire megindul az első modern sportlap, a Nemzeti Sport (1903.), már lényegében kialakult a *sport* fogalma: ehhez már nem sokat lehet hozzátenni. A bevezető — mintegy magának a lap címének magyarázataképpen — ezt fűzi csupán a sport fogalmához: „nemzedékek boldogulására, népek jövőjére kiható fontosságú intézmény . . . Éppen ezért képez a *sportnak* minél nagyobb arányokban való művelése, minél nagyobb elterjesztése nemzeti közfeladatot”. — A „*testedző sport*” ágai közül — a vívás, az atlétika és a torna mellett — a futballt emeli ki: „Legnépszerűbb *sport* napjainkban a *football játék*: a Nemzeti Sport rajta lesz, hogy kielégítse a *sportág* hiveit és közönségét egyaránt.” Utal a sport és a testi nevelés szoros kapcsolatára is: „Nagy fontosságot tulajdonít . . . a gyermekek testi nevelése kérdésének, mert ebben látja az egész *sportfejlődés* . . . jövőjét.”

Egyébként mindjárt az első olimpián (1896.) elért sikereink megkönnyítették a „közvélemény” irányítását a sport felkarolására. Az angol példa is ismét előkerült: „Angliában . . . minden *sportmozgalom* egyuttal a legnagyobb mértékben társadalmi ügy is . . . hogy kifelé képviseljék az angol-faj *sportbeli* fölényét” (NS. 1904. 14. sz. 3).

Az első világháború előtt mind gyakrabban találkozunk a *sportpolitika*, *sportfilozófia*, *sportkultúra* kifejezésekkel; mindezek fényt vetnek a sport

¹ A Pesti Hírlap már 1901-ben „*Football-korszak*” címmel említi ezt a jelenséget (IV. 16. 8).

állandóan növekvő befolyására és szerepére: „Mi a *sportpolitika*? — Ott van lapunk címeiben: *nemzeti sport*, azaz olyan *sport*, olyan *testi kultúra*, amely a magyar nemzet, a magyar faj erősítésére szolgál. Nekünk magyaroknak, a nemzeti szellemben folytatott *sport*, sokkal többet jelent, mint a kontinens egyéb népeinek. Egyedül álló nép vagyunk.” (NS. 1907. 31. sz. 3.) — Ebben az időszakban sok szó esett a *sportfelfogás* változásáról is (uo. 33. sz. 3; 45. sz. 5; 1908. 7. sz. 5), de olvashatunk a sportolók névmagyarosításáról (1907. 41. sz. 4), az athéni olimpián végzett orvosi megfigyelésekről (uo. 49. sz. 7), az „*ember-sport*” kifejezés magyarázatáról (uo. 49. sz. 2), a sporteredmények fejlődésének határtalanságáról (1908. 3. sz. 18), a „Sporthirlapírók Szindikátusáról” és a sportkabaretről (1910. 4. sz. 18), az amatorkérdésről (uo. 15: 1), eszperantó sportcsoportról (uo. 31. sz. 15), a tömegsportról (uo. 41: 14), a hétköznapi futballmérkőzésekről stb. A Nemzeti Sportból e rövid felsorolás maga is bizonyíték: mennyire közeledünk napjaink sportjához. — A kevésbé „nemzeti szellemű” Sport Hírlap bevezetője (1910. I. évf. 1. sz. 1) is ezt tükrözi: „Semmire sem lehet menni okos és célszerű munkafelosztás nélkül. Így lett *sportból*, amely valamikor csak mulatság volt, manapság szaktudomány, polgári foglalkozás is és szervezett pedagógiai intézmény.”

A két világháború között SIKLÓSSY LÁSZLÓ írta meg a magyar sport legnagyobb terjedelmű könyvét: A magyar sport ezer éve. I—III. 1927—29. Hasznosnak ígérkezik, ha egy-két megállapítását ide hozzuk. Mindjárt az előszó első mondata mintegy folytatása a Nemzeti Sport fentebb idézett bevezetőjének: „A testnevelés ügyének nagy nemzeti jelentőségére, a *sportra* — mint fajunk megerősítésének legcélravezetőbb eszközére — főként a világháború tanulságai keltették fel az illetékes körök figyelmét.” — Az első kötetből: „A *sport* az a játék, amely egyoldalú élethivatásunkat kiegészíti s egyéniségünket a tökéletesedés felé viszi. A *sportnak* ez a meghatározása felel meg az angol felfogásnak, amennyiben az angol *sport* szó egyenértékese minden fenntartás nélkül: játék, kedvtelés.” (1.) Ugyancsak itt írja: „Testi és szellemi *sportok* teljesen el nem különíthetők egymástól” (2),¹ de azt is megjegyzi, hogy mivel könyve „csupán az ú. n. *testi sportok* történelmének van szánva, a következőkben *sport* alatt kizárólag *testi sport* értendő, ami egyébként a *sport* szó köznapri használatának is megfelel” (2).² — A harmadik kötetben módosítások is kerültek a „*sport*”-hoz: „Mit értünk *modern sport* alatt? A modern életlehetőségek szerint *differenciálódott sportot*” (2), — valamint „A *sport* maga egy tevékenység neve. A *sportot* valósággá a társadalom teszi” (6). Megjegyezte azonban, hogy leginkább éppen a sportról adott fogalom-meghatározását érte elmarasztaló bírálat.

12. Ezek az idézetek már megadják a kiindulópontot a ma élő sporttörténeszeknek és sportideológusoknak sport-meghatározásaikhoz. Időrendben közöljük az utóbbi öt év sportelméleti munkáinak egy-két idevágó részletét: „A *sport* legjellemzőbb jegye az önmagunk vagy mások által elért eredmények túlszárnyalására irányuló verseny” (CZIRJÁK i. m. I, 12). — „Napjainkban a *sport* szón csaknem kizárólag a testgyakorlatok üzésének sajátos formáját

¹ Azt is hangsúlyozza azonban, hogy a sportról alkotott felfogás állandóan változik, és mindenki külön fogalmat alkot magának róla (3).

² A NS. szintén kimondta: „maga a *sport* mégiscsak elsősorban eredményekben megnyilvánuló testedzés” (1931. VIII. 12. 7). — A Pesti Hírlap Nyelvőrében ez az értelmezés áll: 1. *sport*; — 2. *testedzés, verseny, versenyjáték, testgyakorlat*; — 3. *kedvtelés, szórakozás*; — 4. *szeszély* (1933. 207).

értjük . . . A *sport* a társadalmi fejlődés történetileg meghatározott szakaszától függő önként vállalt, szórakozással egybekötött tevékenység, amelyben az emberek edzéssel, gyakorlással, versenyzéssel erősítik egészségüket, fejlesztik és megszilárdítják testi és szellemi képességeiket. Ennek velejárójaként egyesek a velük született adottságok fejlesztésében olyan felső teljesítményt érnek el, amellyel a többieket megelőzik. A versenyjelleg azonban sohasem mehet az egyéni alkat harmonikus egységének megbontására és az embernek a természetből való kivonására . . . A *sport* fejlődésének irányát, célját, tartalmát és módszereit mindig az adott kor társadalmának gazdasági és politikai viszonyai szabják meg elsődlegesen.” (KUN LÁSZLÓ, A sporttörténet alapjai. 1964. 12.) — A szerző egy előbbi „kísérleti tananyag”-ában ezért véli tágíthatónak a fogalmat: „nem lenne meglepő, ha a közeljövő értelmező szótáraiban a 'sportoló' fogalmának meghatározásához a szerzők e fél mondatot is hozzáfűznék: „... a népek közötti barátság követe, diplomáciai formaságok nélkül” (Sportpolitikai kérdések. 1963. 35). — A való élet azonban az ilyen túlságosan tág értelmezést kizárja és megcáfolja (vö. például az 1967. évi nemzetközi labdarúgó kupák döntőinek lefolyását). — Ugyancsak KUN LÁSZLÓ írja összegezőként egy másik munkájában: „A testkultúra fejlődésének éppúgy megvannak a belső törvényszerűségei, mint az építészetnek, irodalomnak, művészetnek és egyéb társadalmi jelenségeknek. Ezért a testkultúra önállóan is fejlődik . . . Elvileg a legkülönbözőbb emberi tevékenységek válhatnak 'testgyakorlattá', 'sporttá', a testkultúra valamely területének eszközévé.” (A sport története. I. 1966. 7—8.)

13. Végig követtük szavunk történetét, fogalmának kisebb-nagyobb változásait, kapcsolatait a rokon kifejezésekkel, s visszaérkeztünk az Értelmező Szótárhoz. Ez a történet a bizonyíték, hogy a szó megtartotta az átvételkor ismert valamennyi jelentésváltozatát, csupán a fogalom jegyeiből egyesek olykor elhalványodtak, mások kidomborodtak. Az állandó változás és ingadozás tette nehezzé az Értelmező Szótár e szavának megfogalmazását. A nehézség ellenére a szócikk írója jó munkát végzett, hiszen a *sport* valamennyi jegye belekerült a szótárba. E jegyek fontossági sorrendje azonban — éppen a szótár megjelenése óta folyó változás miatt is — a mai álláspontnak nem mindenben felel meg: némi módosítást kívánna a szó I. jelentésének értelmezésében. És bár történeti fejtegetésünkéből — úgy hisszük — kiderül, hogy mire gondolunk, mégis összefoglalóan rámutatunk az értelmezés legkirívóbb nehézségeire: a) A „nem számít munkának” kifejezés tarthatatlan, hiszen a sportszakemberek a *sportmunka*, *edzőmunka* szóval számtalanszor élnek (vö. előbb), s munka nélkül egyébként sem képzelhető el „teljesítmény”: „foglalkozás, élethivatás” pótolhatná. — b) „ill. versenyszerű összeapásokon való bemutatása” mondat-szerkesztéssel a mai sport versenyjellege és a felkészülés, az edzés nélkülözhetlensége nagyon a háttérbe szorul, elsikkad. — c) A *harmonikus* szó ebben a fogalmazásban nem helyénvaló: egyrészt, mert itt nagyon emlékeztet az arisztoteleszi „dualizmus”-ra, másrészt a *harmonikus*-nak mai jelentései között olyanok is vannak — mint például 'arányos' (vö. Idegen Szavak Kéziszótára. 1963.), amelyek nem felelnek meg a való élet követelményeinek, a sportgyakorlatnak (I. napi többórás edzés, nemzetközi mérkőzések sorozata, edzőtábor stb. stb.).

A *sport* szócikkének szerzője azért is nehéz helyzetben volt, mert a részletesebb sportelméleti-sporttörténeti munkák azóta jelentek meg, a régi bizonyítékokból pedig nem állhatott készen számára az itt közzétett történelmi

anyag. Pedig a „sport” is nagyszerűen igazolja, hogy mekkora szerepük van a társadalmi-történeti tényezőknek a szó jelentésében. Ezek nélkül nincs jelentéstan.

BÁNHIDI ZOLTÁN

Állatnevek középkori földrajzi neveinkben

A földrajzi nevek keletkezésének körülményeit a kor gazdasági—társadalmi szervezetében, az emberek munkatevékenységében, az ember és a táj kapcsolatában s ebből következően annak a szükségességében kereshetjük, hogy az emberek megjelölhessék az őket környező táj részeit.

A címben jelzett tárgyunkat az indokolja, hogy a középkorban (a népvándorlás idején, a pásztorkorszakban, a feudalizmus kialakulása korában) az ember — táplálkozása, közlekedése, hadviselése révén — az állatokra való legszorosabb ráutaltságban élt, s a tágabb értelemben vett fauna is befolyásolta életkörülményeit, habár az állatvilággal való kapcsolatainak minősége változott is az idővel.

Ennek a közleménynek az a célja, hogy az állatnévből lett földrajzi nevek alapján ismertesse a földrajzinév-adásnak belőlük kihámozható módjait, okait, és néhány példával ábrázolja ezeket.

Előbb az állatnévből közvetlenül keletkezett földrajzi nevekből kihüvelyezhető névadási indítékokat tárgyaljuk. Az előbbiektől el kell választanunk azokat az eseteket, amelyekben az indíték nem az állat és a táj közvetlen, ilyen vagy olyan kapcsolata, hanem az állatnév személy- vagy víz néven át lett helység-, hegy-, völgy-, dűlő- stb. névvé vagy ezeknek alkotó elemévé.

I.

Állatnévből közvetlenül lett földrajzi nevek

1. A háziállatok tenyésztésének Árpád-kori szervezettségéből adódó névadási indítékok.

Az Árpád-kor társadalmi—gazdasági szervezetére vonatkozólag a vizsgált korszak földrajzi névi adatai is szolgáltatnak adalékokat.

A birtokközösségen alapuló ősi társadalmi—gazdasági szervezet megléte mellett egyre inkább kezdenek tért hódítani a nyugaton kialakult társadalmi gazdasági formák. Mind jobban elterjed a földművelés, az ipar, bár az utóbbi még kezdetleges formában. E két fontos tényező kiváltja a rendszeres munkára való áttérés szükségességét, melyből a foglalkozásokbeli megoszlás és tovább menve a társadalom rétegződése következik (vö. PAIS: MNy. XVIII, 28).

Régi okleveleink, köztük királyi alapítólevelek bizonyítják, hogy a király különféle szolgáltatásokra kötelezte a birtokán élő népeket. Az egy-egy faluba tömörülő lakosság gyakran azonos jellegű szolgáltatásokra volt kötelezve. E szolgáltatások és szolgálatok jellege s neve is megmaradt évszázadok folyamán. Tudunk például olyan falvakról, melyekben a királyi kondások, kovácsok, halászok, vadászok, lovászok, juhászok stb. laktak. Már a XI. századból adatolhatók olyan helynevek, melyek ennek a gazdasági szervezésnek a nyomait mutatják (l. GYÖRFFY: Száz. XCII, 22).

Ez a szervezési mód a természeti adottságoktól is függött. Például

a folyók mellékágaiból, holtágaiból alakult tavak a halászatnak kiváló, állandó lehetőséget biztosítottak; így alakultak ki a királyi család birtokához tartozó halászfalvak. A patakok vagy folyók melletti dús legelők, erdős helyek a marha- és disznótartásnak meg a méhészetnek kedveztek. Ez meghatározta a szolgáltatás minőségét, a falu foglalkozását. A vadban különösen gazdag északi erdővidéken a királyi erdőuradalmak, a későbbi erdőispánságok szerveződtek meg; ezek a királyok állandó vadászterületei voltak, s itt éltek a királyi vadászok. Vadon élő állatok nevével alakult helynevek utalhatnak erre a szervezési módra. „A magyar lovasélet ősisége” című cikkében MUNKÁCSI (Ethn. XI, II, 18) utal a társadalmi tagoltságra e fajtájára: „Nem lehet gondolni, hogy az a lovas, akinek minden gondja a harci élet volt, télen átváltozott vízben gázló, hálót vonó halásszá. Voltak hivatásos lovas hadfiak, halászok, vadászok . . . , az előbbi társadalmi osztályok mellett voltak juhászok is.”

Az állatnévi eredetű földrajzi nevek esetében azt is meg kell vizsgálni, hogy valamely helység, hegy, völgy, dűlő stb. neve nem víznévből keletkezett-e. Valószínű, hogy eredetileg víznevek voltak azok a helységnevek, melyek vízinövények, víziállatok vagy vízre vonatkoztatható tulajdonságok nevéből keletkeztek. Természetesen nem minden víziállat nevéből lett helynevet tekinthetünk valóban víznévi eredetűnek. (L. BENKŐ, Víz- és helységneveink viszonyához: MNy. XLIII, 259 kk.)

A pásztorélet kezdő fokán, mikor az állattenyésztés módszerei még tökéletlenek, az életfenntartás szükségletének a halászathoz is el kellett vezetnie (I. MOLNÁR ERIK, A magyar társadalom története az őskortól az Árpád-korig. Bp., 1945. 39). A középkorban is nagy jelentősége volt a halászatnak. Fontos volt nemcsak a lakosság ellátása szempontjából, hanem kereskedelmi szempontból is. A jó halászati lehetőségeket biztosító folyók, vizek mellé letelepült, falvakba tömörülő népek nemzedékeken át üzték ezt a foglalkozást. — Ökleveinkben a szolgáltató falvakra vonatkozó adatok közt bőségesen találunk a halászok falvaira vonatkozókat is (l. alább).

Illusztrálja néhány kiragadott adat azt, hogy a gazdasági szervezésnek fentebb említett módja révén váltak állatnevek földrajzi névvé: 1075/1124/1217: „In confinio Bichor ciuitatis dedi uillam, que rikachi *artand* uocatur, centum XX domus” (MonStrig. I, 55); 1262/1273: „. . . ville *Euzd* et ville Gutha, sitas in Comitatu dicti Castri . . .” (ÁÚO. VIII, 34), — bár az *Euzd* személynévi eredetű is lehet; [1272–90]: *Barand* (GYÖRFFY I, 598); 1327/1469: *Boromlak* (GYÖRFFY I, 598). — Ide vonhatók esetleg a következő adatok: 1236: *Holostov* (CSÁNKI II, 753); 1278: „Terra *Holtov*” (i. h. III, 62); 1408: *Halas* (i. h. II, 190), — bár ez a névadás természeti adottságokon is alapulhat (ezt l. alább).

2. Háziállatok egyéb körülmények között való tenyésztéséből adódó névadási indítékok.

Tudvalevő, hogy az ember és környezete mindig szoros kapcsolatban van egymással. Az embernek és a természetnek az egységét, illetőleg a környező élővilágnak az ember gondolkodására való hatását példázza az ott élő állatok neveinek behatolása bizonyos tájegységek, települések, természeti alakulatok elnevezéseibe. — Munkatevékenysége során is kapcsolatba kerül az ember a természettel; igyekszik saját szolgálatába állítani, meg is változtatja. A földrajzinév-adás így összefügg az ember sokirányú és egyre differenciáltabb munkatevékenységével, s tükrözi az embernek a természettel való sokféle kapcsolatát. — Az, hogy valamely tenyésztett állat neve milyen gyak-

ran szerepel földrajzi neveinkben, kiegészíti a vizsgált kor gazdasági viszonyairól, az emberek életmódjáról alkotható képet.

A XII. században az ekés földművelés mellett mind jobban uralkodóvá vált az állattenyésztés. A tenyésztett állatok köre kibővült. A már a XII. századtól adatolható, állatnévből lett földrajzi nevének alapján is képet kapunk az állattenyésztés némely mozzanatára vonatkozólag. Jelentős különbségek mutatkoznak a nyugati és a keleti országrészekben. A nyugati területekre a félszilaj állattartás volt jellemző. Ez azt jelentette, hogy az állatot csak tavasztól ősziig hajtották ki a legelőre, télen istállóban tartották. Keleten az állattenyésztés volt a fő termelőág. Az állat télen-nyáron kint volt a legelőn. Ez az állattartási mód az egész középkoron át uralkodó formája maradt az állattenyésztésnek. (L. MOLNÁR i. m. 163, 183.) — Az ősfoglalkozások közé sorolhatjuk a méhészetet is, melynek a középkorban igen nagy jelentősége volt. Kezdetben a nagy erdőségekben foglalkoztak méhészettel, később (a XIV. században) felváltotta ezt a háznál vagy az úgynevezett méhkertekben üzőtt méhészet.

Az alább felsorolt adatok (különösen az olyan összetételek utótagjai, mint *Bivalyakol*, *Borjúól*, *Baromlak*, *Bivalylak*) szépen bizonyítják a középkori magyar állattartás előbb vázolt formáit: 1193: „Inde ad *lovacol*” (ÓMOLv. 57); 1193: „Hec igitur funt nomina prediorum . . . *Biwol* . . .” (ÓMOLv. 53—4); 1211: „Iuxta cuius ripam in loco qui dicitur *Bureuohul*” (Oklsz.); 1246/1263: „Herina, *Byolokol* de comitatu Dobica” (Oklsz.); 1247/1247/1284/1572: *Borumlok* ~ *Barumlak* (GYÖRFFY I, 847); 1256: *Borumlok* (uo.); 1256: *Feyer-yuk* (GYÖRFFY I, 856); 1261: *Menusi tou* (CD. IV/3, 39);¹ 1274/1340: *Loas* (GYÖRFFY I, 863); 1274/1340: „. . . *Buol* cum 2 piscinis” (i. h. 849); [1291—4]: *Benenus* (GYÖRFFY I, 599); [1297—1317]/1374/1500 k.: *Belinis* (uo.); 1297: „In terra *Luoul*” (Oklsz.); 1348: *Myhhes*, *Mehes* (CSÁNKI V, 381); 1400: *Byallak* (CSÁNKI II, 28); stb.

3. A helyre jellemző faunából adódó névadás.

A földrajzinév-adás egyik legtermészetesebb módja, hogy maga a természet, a gazdag növény- és állatvilág kínálja a névadás sokféle lehetőségét. A táj növényzete meghatározza a vizsgált terület állatvilágát is, a kettő összefügg egymással.

Egy bizonyos terület állatvilága hosszú időnk folyamán viszonylag állandó, bizonyos változások azonban történnek. Így például egyes állatfajok a honfoglalás idején még éltek, azóta kipusztultak. Ökleveleink adatai azt bizonyítják, hogy az időnk folyamán az állatnévből lett földrajzinév-anyag is jelentősen megváltozott, de persze ez csak kisebb részben tulajdonítható a fauna megváltozásának, inkább az embernek, illetőleg a társadalomnak a faunához való viszonyában bekövetkezett változásait tükrözi.

Az állatnévből lett vagy alakult földrajzi nevek képet adnak arról, hol éltek bizonyos állatfajok; azon a tájrészen csoportos elterjedtségük volt-e a feltűnő, vagy ellenkezőleg, azon a területen ritkán tűnt fel egy-egy példány, vagy pedig a közelben vadon élő állatok tanyáztak, melyek sok kárt okoztak a lakosság állatállományában, s ez vált — mint az illető hely jellemzője — a névadás okává. Az erdőben gazdag területeken vadon élő, ragadozó állatok nevéből lett földrajzi neveket találunk, a folyókban, tavakban gazdag, moca-

¹ Nyilván hiba *Menusitou* helyett, amint CZINÁR felveszi, vagyis a. m. *Ménüs-ító* 'ménésítő'. — P. D.

ras területeken pedig vízi- és víz mellett élő állatok nevéből alakult földrajzi neveket. Tehát a névadás indítéka az lehet, hogy az illető helyhez valamely természetes okból valamely állat képzeke társul. — Ha az állatnévből lett vagy képzett földrajzi neveinket feltérképezőnk, nemcsak arról kapnánk képet, hogy egyes állatfajok hol éltek, mekkora volt elterjedtségük (vagy pedig nevük ritka földrajzi névi előfordulása éppen kihalásukat bizonyítaná), hanem némiképpen még arról is, hogy az ember milyen mértékben állította szolgáltatába a természetet, mennyire élt az állatvilág nyújtotta lehetőségekkel: a halászattal, a vadászattal.

Lássunk néhány, e körbe vonható adatot: VárReg. 263. 1213/1550: „Dema de villa *Solumus* impeciit Vrbanū de villa Gyonta de furto . . .”; VárReg. 72. 1219/1550: „Cheka & Lefeu de villa *Solumus*”; 1221: „. . . in uilla Sasun iuxta *Nulos* . . .” (ÁÚO. I, 182); 1229: „In villa *Vhves* VIII mansiones . . .” (ÁÚO. VI, 469); 1231: *Houd* (GYÖRFFY I, 858), 1333–1334: *Warashel*, *Wasrahel*, *Hold* (GYÖRFFY I, 859), 1385: *Hodwasarhel* (uo.); 1244: *Rakus* (CSÁNKI III, 626); 1245: „Terra ville *Ruozd*” (i. h. III, 626); 1262/1273: „. . . ville *Euzd* et ville *Gutha*, sitas in Comitatu dicti Castri . . .” (ÁÚO. VIII, 34); 1274/1340: „In C-u Chanad . . . *Wydrah* cum 2 piscinis *Syliethou* vocatis” (GYÖRFFY I, 876); 1331: *Huduspataka* (Oklsz.); 1332–7: *Hudus* (MNy. XLIII, 261); 1332–7: *Rakus* (uo.); 1333–5: *Voras*, *Worias* (GYÖRFFY I, 876); 1339: „In loco *Bekatouhel* dicto quinque iugera” (Oklsz.); 1342: „. . . quandam possessionem *Seregylus* vocatam . . .” (AnjOkm. IV, 196); 1363: *Kygospataka* (Oklsz.); 1390: *Gempatak* (Oklsz.); 1451: „In congregacione generali ipsorum prope Pesth in *Rakusmezew* celebrata” (Oklsz.); 1504: „In loco *Rakosthohath* nominato” (Oklsz.).

4. Egyéb, alkalmi indítékok . . . akár háziállatok, akár más állatok esetében.

A földrajzi nevek keletkezésének csak egyik módja az, hogy az ember kapcsolatba kerül a természettel, azt valamilyen módon átalakítja, s így tevékenységének emlékei fennmaradnak a földrajzi nevekben is. — Indítékai lehetnek a névadásnak a tájban lejátszódó olyan események, történések is, melyek az ember akarától függetlenül mennek végbe. Adatainkból meg lehetőszen nehéz kiválogatni azokat a földrajzi neveket, melyek valamely állattal vagy állatfajjal kapcsolatos, az ember számára jelentős vagy érdekes eseményt, valamilyen történést örökítenek meg. Ezeket az alkalmi indítékok alapján keletkezett földrajzi neveket nehéz és sokszor nem is lehet különválasztani azoktól, amelyek szorosan az ember munkatevékenysége (gazdasági szervezés: állattenyésztés, halászat, vadászat stb.) nyomait őrzik. A névadás okainak kutatásakor sok esetben csak a név sugallta lehetőségekre gondolhatunk, anélkül, hogy az alkalmi indítékot bizonyítani tudnók. Némely esetben viszont világos az indíték.

E csoportba vonhatók a következők: 1193: „. . . et uadit ufque ad *biquacut*” (ÓMOLv. 57); 1252: „. . . et vbi transit illud ad locum, qui *Gyznow-fyrtes* dicitur . . .” (ÁÚO. VII, 341); 1256/1273: „Uadit ad locum qui wlgo uocatur *Holofa*” (Oklsz.); 1270: „Cadit ad riuum *vhvespotok*” (Oklsz.); 1283: „Ad locum scilicet *Forkoslyuk* dictum” (Oklsz.); 1296: „Riuulus *Whvespothok* vocatus” (Oklsz.); 1325: *Gyznokuth* (CSÁNKI III, 320); 1335: „Inde vadit in longitudine cuiusdam Nemoris ad *forcoswerum*” (Oklsz.); 1353: „. . . possessionem Agasegház . . . prope possessionem *Ketskeméth* vocatam . . .” (CD. XI/2, 233; — a név legkorábbi hiteles formájára vö. PAIS, Kecskemét. Szeged,

1930. 3); 1357: „Sub pede cuiusdam monticuli *Solumkaialthow* vocati” (OkI Sz.); 1377: „Ad siluam *Meduespathaka* uocatam” (OkI Sz.);¹ 1378: „Iuxta aquam *Ebespataka* nuncupatam” (OkI Sz.); 1390: *Zarwaspatak* (OkI Sz.); 1390: *Dyznopatak* (OkI Sz.); 1430: „Cuiusdam magni fossati wlgó *kechkezwrdrwk* vocati” (OkI Sz.); 1461: „Pratum suum *Darwasthoalja* vocatum” (OkI Sz.); 1476: „Ad quendam locum qui dicitur *Kabolaerzygethe*” (OkI Sz.): a *Kabalaérszigete* helynév esetleg azt sugallja, hogy átmenetileg lóitató hely volt a kis erecske, vagy valamely lóval kapcsolatos esemény adott okot a névadásra.

II.

Állatnévből közvetett úton lett földrajzi nevek

1. Az állatneveket tartalmazó földrajzi nevek közt számosan vannak olyanok is, amelyeknél nem az állat és a tájrész közvetlen, ilyen vagy olyan kapcsolatán alapszik a névadás, hanem az állat neve közvetett úton, többnyire személynéven keresztül lett földrajzi névvé. Az állatnévből lett személynévek esetében a személy valamilyen tulajdonsága vagy vele kapcsolatos esemény folytán kapta az állat nevét. E névadás az állatvilághoz fűződő vallásos, mítikus képzeteken, a kezdetleges népek állatkultuszán is alapulhat. (L. PAIS: MNy. XVIII, 30–1 és MNyTK. 115. sz. 14.) Az állatnévi eredetű személynévekből keletkezett földrajzi nevek esetében tehát az illető állatnak nem volt kapcsolata a hellyel. Ezeket az eseteket sokszor nehéz különválasztani az állatnévből közvetlenül földrajzi névvé válás eseteitől. Néhány fogódzót azonban mégis találunk.

A) Számos *-i* képzővel ellátott helynevünk van, melyek különösen a XI–XII. században keletkeztek. Mivel ez az *-i* képző azonos az *-é* birtokjellel, s így a birtoklás tényét fejezte ki, ezért az állatnévhez toldott *-i* képzővel alakult helyneveket személynévből keletkezetteknek tekinthetjük: 1272: *Rakusy* (CSÁNKI II, 638); 1292 k.: „... Thomas filius Laurencij de *Agary*...” (ÁÚO. X, 108); 1337: *Hody* (GYÖRFFY I, 178); 1457: *Farkasy* (CSÁNKI III, 52); 1480: *Farkasy* (i. h. II, 604).

B) Ugyancsak biztosan személynévi eredetűeknek tekinthetjük az olyan típusú helyneveket, melyeknek utótagja *-falva*, *-laka*, *-háza*, *-földe*, *-telke*. E birtokos személyragos utótagú helyneveknek voltaképpen állatnévi előtagjában — gyakran bizonyíthatóan, egyébként pedig többnyire nagy valószínűséggel — személynévet kell látnunk: 1263: *Solyumtelke* (CSÁNKI V, 401); 1274: „Villam *Forcos yulese*” (OkI Sz.); 1278: *Farcasfolwa* (CSÁNKI I, 257); 1299: „... villas nostras Nadasd et *Bugartheluke* vocatas...” (ÁÚO. V, 216); 1341: *Farkasfalwa* (CSÁNKI I, 134); 1341: *Holgtehluk* (i. h. II, 201); 1343: *Heugteluky* (uo.); 1414: *Rakushaza* (CSÁNKI I, 178); 1430: *Rowazteleke* (CSÁNKI II, 519); 1433: *Kaniafelde* (i. h. III, 67); 1433: *Zamarfelde* (CSÁNKI III, 103); 1455: *Farkastheleke* (i. h. I, 770).

PAPP ZSUZSANNA

¹ A név *Medues*- részének az olvasása *Medves* is lehet, s így víznévként a *meddő* 'száraz' szóval is összefügghet (vö. PAIS, *Meddő*: MNy. XXV, 348, 352). — P. D.

Az Érdy-kódex írójáról

1. Az elmúlt években az Érdy-kódex hangtani kérdéseivel foglalkozva tanulmányoztam a kódexről írott műveket is. Mivel pedig az 1964-ben megjelent „A magyar irodalom története 1600-ig” című mű az Érdy-kódexről helytelen adatokat közölt, s az íróról a kódex egészével cáfolható elemzést nyújtott, ismételten szükségesnek láttam a kódexszel s írójával kapcsolatos néhány tévhit eloszlatását (MNY. LXII, 17–29). Észrevételeimet cáfolandó a Magyar Nyelv 1967. évfolyamának 1. számában (MNY. LXIII, 76–7) „A Karthauzi Névtelen helye az irodalomtörténetben” címmel cikk jelent meg V. Kovács SÁNDOR aláírásával. A szerző azt kívánja bizonyítani, hogy dolgozatomnak az ő álláspontjával ellentétes megállapításai részben *l é n y e g t e l e n e k*, részben pedig *h e l y t e l e n e k*, *t ö r t é n e l m i e t l e n e k* és *l o g i k á b a ü t k ö z ő k*. Cikke azonban nem tartalmaz olyan ellenérveket, amelyek állításaimat cáfolni tudnák. Adatokkal történő bizonyítás helyett pedig dolgozatom összefüggő egészéből ragad ki és csoportosít egyes részeket, azokat olyan magyarázatokkal látja el, amelyek eredetileg nem következnek belőlük, sőt cikkem szövegének értelmi megváltoztatásával is kifogási alapot teremt. Végül dolgozatom ilyen módszerű „elemzése” után megállapításaimat elfogadhatatlannak nyilvánítja.

2. Úgy gondolom, bármilyen vitás kérdést csak a rendelkezésre álló összes adat felsorakoztatásával és mérlegelésével lehet megnyugtatóan eldönteni. A bizonyításnak ilyen eszközeit nem helyettesítheti sem az a módszer, amelyet V. Kovács jelen esetben igénybe vesz, sem pedig az a fölényes hangvétel, amelyet — véleményem szerint indokolatlanul — alkalmaz. A cikkben foglaltakhoz néhány észrevételt kívánok hozzáfűzni.

3. Dolgozatom első két fejezetének főbb kérdéseire V. Kovács mint „néhány kevésbé fontos megállapítás”-ra utal. Ezek a következők voltak:

A kódex adatai alapján rámutattam arra, hogy a szakirodalomban fellelhető véleményekkel ellentétben az Érdy-kódex nem 1524–1527-ben, hanem 1526–1527-ben íródott, vagyis úgy, ahogy a NySz. (I. köt. XXII. l.) forrásjegyzéke is jelzi.

Ismertettem a kódex keletkezésének helyével és a Karthauzi Névtelen személyével kapcsolatban eddig kialakult nézeteket, azokat egyeztettem a kódex szövegével, s megállapítottam: megbízható tárgyi adatok hiányában csupán feltevés lehet az is, hogy a kódex a lövöldi kolostorban íródott, valamint az is, hogy a kódex írójának szűkebb hazája Szlavónia volt; nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy a Karthauzi Névtelen Rómában is járt; az meg, hogy az író a kolostor gazdasági ügyeinek intézője volt, adatok hiányában bizonyíthatatlan.

Végül a fentiek összegezéséként utaltam a következőkre: Az 1964-ben megjelent „A magyar irodalom története 1600-ig” című mű, amely bírálat nélkül vette át az Érdy-kódexszel foglalkozó munkák egy részének megnyilatkozásait, hibásan jelöli meg a kódex keletkezésének idejét, s az író személyéről felsorakoztatott adatai is tévesek. Megalapozatlan állításainak egyikeből pedig — hogy tudniillik az író a lövöldi kolostor gazdasági ügyeinek intézője volt — arra a helytelen következtetésre jut el, hogy a Karthauzi Névtelen a feudális osztályok érdekeit képviselő, a történelmi fejlődés menetével szembeszálló író.

Mivel a kézikönyv téves adatait kiigazító észrevételeimet V. Kovács nem tudja megcáfolni, egyszerűen nem vesz róluk tudomást, illetőleg „kevésbé fontos megállapítás”-oknak nyilvánítja őket.

4. V. Kovács azt állítja, hogy dolgozatom a Karthauzi Névtelen irodalomtörténeti értékelésének téves voltát kívánta bizonyítani, új arcképet rajzolt meg az író egyéniségéről, s célja a Karthauzi Névtelen irodalomtörténeti helyének megváltoztatása, a kódex újraértékelése volt.

V. Kovács ezen állításai teljesen hamis képet nyújtanak a dolgozatomban foglaltakról. A Karthauzi Névtelen írói egyéniségéről „A magyar irodalom története 1600-ig” című mű megjelenéséig kialakult irodalomtörténeti értékelés ugyanis helytálló volt, s m a i s a z. Épp a kézikönyv rajzolt merőben új arcképet az íróról, s értékelte újra a kódex jellegét, célkitűzéseit. Dolgozatomban épp arra mutattam rá, hogy a kézikönyv b i z o n y í t é k o k k a l n e m t á m o g a t o t t ú j r a é r t é k e l é s e hibás, a kódex adataival cáfolható, s elfogadását semmi nem indokolja.

5. V. Kovács szerint két egymásnak ellentmondó forrásra alapozom összes érveimet: HORVÁTH JÁNOS és KARDOS TIBOR munkáira. A „középkor – humanizmus, hithűség – eretnokség” ellentétpárok felállítását után pedig azt is kijelenti, hogy a szerzőknek a Karthauzi Névtelenről szóló elemzése „zavart” mutatnak, s így nem vehetők figyelembe.

Cikkemnek ehhez az „elemzéséhez” néhány észrevételt kívánok hozzáfűzni.

Mindenekelőtt hangsúlyozom: a forrás, amelyre összes érveimet alapoztam, elsősorban maga a vitatott mű, az Érdy-kódex szövege volt. Bizonyításaim során azonban idézetek formájában hivatkoztam HORVÁTH JÁNOS és KARDOS TIBOR munkáira is. HORVÁTH JÁNOS és KARDOS TIBOR ugyanis már a kézikönyv megjelenése előtt – nyilvánvalóan a kódex szövegének ismeretében – hitelesen rajzolták meg a Karthauzi Névtelen írói arcképét. A kérdéssel kapcsolatos megállapításaik között ellentmondás nincs.

Azok a fogalmak, amelyeket V. Kovács ellentétpárok formájában felsorakoztat, szükségszerűen szerepelnek a korszakot és az írókat elemző munkákban; fellelhetők cikkemben, s a kérdéses művekből vett idézetekben is. Érthetetlen, mit kívánt cáfolni vagy bizonyítani V. Kovács az összefüggéseikből kiragadott, majd egymás mellé állított szavak csoportjával. A szerző nem szól arról sem, hogy az egyes forrásmunkák megállapításai között hol lát ellentmondást, s mely indokok alapján nyilvánítja „zavar”-nak a dolgozatomban idézett tények összességét. A bizonyító adatokat n e m c á f o l j a, csupán elutasító álláspontra helyezkedik velük szemben.

6. A kézikönyv egyetlen téves adatból következtet arra a minden alapot nélkülöző tényre, hogy a Karthauzi Névtelen a feudális osztályok érdekeit képviselő, a haladással szemben álló író. Ezt az értékelést V. Kovács cikkében saját álláspontjaként igyekszik megvédeni. Figyelmen kívül hagyva a kódex Prológusában megjelölt célkitűzéseket s a mű egészének jellegét, az író egyéni fogalmazású szövegeiből kiragadott néhány részlet alapján kívánja bizonyítani, hogy az Érdy-kódex nem tekinthető humanista jellegű műnek. Amint ugyanis írja, a Karthauzi Névtelen részéről „a nehéz korviszonyok együttérző ecsetelése” nem „kivételes gesztus, analógiának ott van például a Planctus” (76). Azt is állítja, hogy amiképpen a középkor európai legendairodalmának feudális vagy egyházellenes bírálatai végső soron csupán az egyház hatalmának

és tekintélyének védelmét szolgálták, hasonlóképpen csak ezeket az indítékokat kereshetjük az Érdy-kódexben is. Idézem a szerző szavait: „Meggyőződésem szerint a Karthauzi Névtelen munkájában is csak ezeket a belső rugókat lehet megtalálni, nem pedig eretnek vagy humanista indítékokat” (77). Majd Temesvári Pelbárttal hasonlítva össze a Karthauzi Névtelent, így foglal állást: „Pelbártot a haldokló középkor nagy képviselőjének kell tartanunk, nem eretneknek, előreformátornak, humanistának — éppen úgy, mint a Karthauzi Névtelent is” (77). Ilyeneket ad elő vitaközleményében V. Kovács, és ezért kissé meglepő, hogy az én értelmezéseimet történelmietleneknek, észrevételeimet téveseknek tartja.

7. A fentiekhez a következőket tenném hozzá: A Karthauzi Névtelen ellentmondásos egyéniségének jellemző vonásai csak akkor bontakoznak ki előttünk hitelesen, ha az íróat az átmeneti jellegű, ellentétekkel teljes korabeli magyar viszonyokkal szoros összefüggésben vizsgáljuk. Ugyanakkor a magyar irodalom fejlődésének folyamatát szem előtt tartva figyelembe kell venni az Érdy-kódexnek mind az irodalmi előzményekhez kapcsolódó, mind az előremutató, mind pedig az európai irodalomhoz fűződő vonásait is. A kódex szövegének értékelése mindezek mellett csakis a mű egészének, pozitív és negatív vonásainak együttes vizsgálata alapján lehet reális.

Dolgozatomban a kódex elemzése során e szempontokat vettem figyelembe.

Másfajta vizsgálati módszerrel találkozunk viszont V. Kovács cikkében.

A cikk írója minden magyarázat nélkül csupán azokat a célkitűzéseket hajlandó az Érdy-kódexnek tulajdonítani, amelyek a középkori legendairódalomban, a Planctusban vagy — mint írja — Temesvári Pelbárt műveiben találhatók. Az íróat a történelmi viszonyoktól elszigetelten, a magyar és világirodalmi összefüggésekből kiszakítva vizsgálja, s figyelmen kívül hagy több évtizedes — sőt évszázados — időbeli különbségeket a közben végbement történelmi, irodalmi változásokkal együtt. Nem veszi tudomásul az Érdy-kódexnek a múlthoz viszonyított haladó vonásairól, s arról sem, mi a mű jelentősége az irodalmi fejlődés adott szakaszában. Nem vizsgálja a kódex teljes szövegét, s a mű egészének sokrétű célkitűzéseit sem. Ezzel az elemzési módszerrel természetesen nem juthat el arra a — saját álláspontjával amúgy is ellentétes — következtetésre, hogy a Karthauzi Névtelen jellemző vonásai HORVÁTH JÁNOS szavaival élve „mind újabb idők emberére” mutatnak.

V. Kovács ugyan nem ért egyet azzal az adatokkal bizonyítható ténnyel, hogy az Érdy-kódex a humanizmus magyar nyelven való megjelenését mutató mű, azonban ellenérveket nem sorol fel, saját álláspontját pedig egyetlen adataival sem erősíti. Fejtegetésében az a megjegyzés ugyanis, hogy „meggyőződésem szerint”, semmiképpen nem lehet elegendő egyéni vélemények elfogadtatására.

Mindezek után V. Kovácsnak azt a „megállapítását”, hogy értelmezéseim történelmietlenek, nem tudom elfogadni: egyrészt azért, mert az e kérdésre vonatkozó indokok is hiányoznak cikkéből, másrészt pedig azért, mert a kézikönyvben s cikkében fellelhető saját értelmezései — melyeket bizonyára nem minősít történelmietleneknek — nyilvánvalóan megalapozatlanok, bizonyítási módszerei pedig helytelenek.

8. V. Kovács nem tud felvonultatni álláspontját igazoló adatokat; ennek ellenére bizonyítani kívánja, hogy cikkem megállapításai elfogadhatatlanok.

Ennek érdekében azt is állítja, hogy dolgozatom egyik okfejtésében baj van a logikával, s „idézi” is az általa kifogásolt – egyetlen mondatot. Az „idézett” – valóban logikátlan – szöveg viszont dolgozatom egyik mondatának bírálótól eredő megváltoztatásával jött létre. Az én szövegem így hangzott: „Tovább vizsgálva azonban a kódexet és benne az író saját fogalmazású, magyar nyelven írott szövegrészeit, azt kell látnunk, hogy azokban nem a veszedelmesnek ítélt lutheri tanok vizsgálata s cáfolata, nem [most emeltem ki. — D. E.] a lutheri eretnokség elleni harc áll a középpontban.” (MNY. LXII, 24.) V. Kovács torzított szövege a következő: „Tovább vizsgálva azonban a kódexet és benne az író saját fogalmazású, magyar nyelven írott szövegrészeit, azt kell látnunk, hogy azokban nem a veszedelmesnek ítélt lutheri tanok vizsgálata s cáfolata, hanem [a kiemelés tőlem való. — D. E.] a lutheri eretnokség elleni harc áll a középpontban.” (MNY. LXIII, 76.) Cikkemben tehát azt írtam: „...nem...”; V. Kovács így változtatta meg: „...hanem...”. Mivel pedig a „hanem” nem szinonimája a „nem”-nek, a szövegváltoztatás nem lényegtelen. Az ily módon átalakított, mondjuk: deformált, értelmetlenné vált mondatot azonban bírálóm megfelelő alapnak tartja ahhoz, hogy okfejtéseim egyik mozzanatáról — mivel a benne foglaltakat cáfolni nem tudja — így szóljon: „Ezt a logikát nem értem.”

Felfogásom, de bizonyára sokunk felfogása szerint is a bizonyításnak vagy vitának efféle módját nem lehet elfogadhatónak tekinteni.

9. V. KOVÁCS SÁNDOR tehát bizonyító adatok nélkül visszautasít minden olyan észrevételt, amely egyéni álláspontjával ellentétben áll. Nem kíván tudomást venni sem a kézikönyv megjelenése előtt kialakult helytálló — irodalomtörténeti értékelésekről, sem a kódexnek a kézikönyv állításait világosan cáfoló adatairól. Cikkének egyetlen megállapítása sem tudja bizonyítani, hogy a dolgozatomban foglaltak nem állják meg helyüket. Ugyanakkor pedig ismét nem tud olyan érveket felsorakoztatni, amelyek indokolnák az Érdy-kódex újraértékelését, irodalomtörténeti helyének megváltoztatását, s igazolnák azt, hogy a Karthauzi Névtelen a feudális osztályok érdekeit képviselő, a haladással szemben álló író. A mű egészének célkitűzései és a Karthauzi Névtelen egyéni megnyilvánulásai mindezeknek épp az ellenkezőjéről vallanak.

DIENES ERSZÉBET

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

„Mellyett ... bizonyítottuk”

1. Többé-kevésbé lokalizálható középpalóc nyelvjárástörténeti emléanyagomban ilyen tárgyas igeragozású mondatokra bukkantam: Ipolyhídvég Hont megye (ma Cseh-szlovákiában): 1755: „azon darab erdő ... valossághos Hídvégghi Hatar legyen, az *mellyet* oculateris meg mutatta” (Eszterg. prím. lt. Arch. Saec. F. VIII/164.); 1792: „Quietantia ... forintokrúl *mellyeket* ... kezűnkhez vettük” (Uo. Drégelyi dom. Rationes

1792/55.); — Bátorfalu Hont megye (ma Csehszlovákiában): 1730: „sokszor említett Bátyám Kubinyi Mihály Ur Recomen | datiojabúl magara Valalta ő Klmé F (az Tutor-sagot)¹ die 12 10bris 1720 Költ bizonyosság Levelnek tenora szerirint [!] *Amely Levelet* ... Nékem *Ki atta* Tekintetes Nemzetes Do” | linay Katalin Angyom Aszony ő Kglme ...” (OL. Kubinyi cs. kovári ág lt.); — Alsópetény Nógrád megye: 1799: „... Agardon Lakozo Papistaink olly erősek az Hitben hogy az én Tisztartóm Lutheranus Catechismust talált nálók, *mellyet* azonnal *el is vette* ...” (Váci püsp. lt. Acta spons. VII/12.); — Nagyoroszi Nógrád megye: 1796: „... Ami Némű Jósággal, az Ur Isten Meg áldott ollyat vittünk *mellyet* Az [ti. a plébános] sok tusakodások után el nem *akarja* venni ...” (Nagyoroszi plébániai lt.); — Dejtár Nógrád megye: 1792: „... Bizonyittyuk ... hogy ... el kelt legyen ... Kilencz és fél funt Zsiradék; *Mellyet* novcinkkel, és Helységünk Pecséttyivelliss *Bizonyittyuk* ...” (Eszterg. prím. lt. Arch. Saec. Drégelyi dom. Rationes 1792/286); — Alsósáp (ma Nógrádsáp része) Nógrád megye: 1760 után: „*Melly* [‘amely’] Kegyes *Grátiáit* Nagyságtoknak a’ midőn Koporső bé zártáig, léendő hitvessemmel együtt búzó imádcságimmal meg hálálni *igykezném*, és (a)² ezen Alázatos Instan | tiámra való immár esztendőttől fogvást ohajtozom végső resolutióját Nagyságtoknak *elvdárnám*, maradni ohajtok ...” (Váci püsp. lt. Acta spons.); — Losoncnyagfalu Nógrád megye (ma Csehszlovákiában): 1682: „... ez el mult Napokban Vitek el Nalunktül (!) Nagy Falurül Egyszersmind hat szeker szenat *Melyet* igen igen szenvedhetetlenül *emestyük* el ma | gunkban ...” (OL. Mocsáry cs. lt.).

Miután megállapítottam, hogy e szokatlan tárgyas ragozást nem vezethetjük vissza az írók idegen anyanyelvére, egy ideig én is BÁRCZI nézetén voltam: úgy gondoltam, hogy ingadozik a tárgyas és alanyi ragozás használata a vonatkozó névmási tárgy, illetőleg a vonatkozó névmási jelzővel bővített tárgy mellett (vö. BÁRCZI, A magyar nyelv életrajza 154, 283–5). Arra is gondoltam, hogy esetleg nyelvjárási sajátásnak minősíthetjük e jelenséget.

2. Ma már sokkal valószínűbbnek látok egy másik magyarázatot. A fent idézett vonatkozó mellékmondatok a legenyhébb megítélés szerint is helytelenek, rosszak: valójában mellérendelő tagmondat helyén állanak. A rossz vonatkozó mondatok nyelvhelyességi irodalmában (vö. pl.: DENGL JÁNOS, Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 226–8; HALÁSZ GYULA, Édes anyanyelvünk 16–22; NYFK. 245–6; Magyar nyelvhelyesség² 293–5; NAGY J. BÉLA: Nyelvművelő 306–8; GRÉTSY LÁSZLÓ, Szaknyelvi kalauz 175–80; SZENDE ALADÁR, Szóról szóra 182–5; stb.) többen rámutatnak, hogy ezeket az idegenes mondatokat még napjainkban is inkább írásban „követik el”, mint élő beszédben (vö. KOSSA JÁNOS, Így írunk mi I, 67, 129; ez a saját megfigyelésem eredménye is). A rossz vonatkozó mondatok megjelenése nyelvünkben aligha lehet valami csak-belső fejlemény: bírálói ma is idegenesnek tartják, véleményem szerint joggal. Nyilván a középkori latin és a német nyelv hatására bukkant föl a magyarban is, de először nyilván csak írásbeli jelenségként. Vajon miért nem találtam jó, valóban mellékmondat értékű vonatkozó mondatok vonatkozó névmási tárgya mellett is ilyen furcsa tárgyas ragozású igealakokat? Vajon M i k e s n e l. BÁRCZI idézte mondatai (i. h.) v a l ó d i mellékmondatok-e, vagy csak efféle ál-alárendelések? Ez ugyan ténykérdés, de az utóbbi látszik valószínűbbnek.

Mindezt mérlegelve, arra a következtetésre jutottam, hogy palóc területről idézett mondataim is csak írásbeli nyelvi jelenségek. Írójuk szolgálai fordít valami idegen nyelvi formulát és szerkezetet, de az ígét nem a csak írásban megjelenő vonatkozó névmási, hanem a beszédben használt mutató névmási tárggyal vagy akár ki nem tett, de határozott tárggyal egyezteti.

¹ Utólag betoldva.

² Áthúzva.

Szemléltessük a folyamatot alsópetényi példánkon! A mondat így kezdődik: „Lutheranus Catechismust talált náluk...”. Az író idegen nyelvi hatásra rossz vonatkozó mondatlalt folytatja: „mellyet azonnal...”. A vonatkozó névmás után alanyi ragozás kíváncznék: *elvett*. Csakhogy az író szeme előtt már az élőbeszédbeli nyelv- szokás lebeg: „Luteránus katekizmust talált náluk. Azonnal *el* is *vette* tőlük.” Ezért mondatát így fejezi be: „... mellyet azonnal *el* is *vette*...” — A megvalósult mondat tehát rejtett mondatkeveredés írásbeli eredménye.

Az már más kérdés, hogy e kétes értékű nyelvfejlődés az írásból mikor jutott el a beszélt nyelvbe is, eljutott-e egyáltalán a nép nyelvébe, vagy csak a latinos—németes műveltségű írástudók használták magasabb nyelvi szinten: esetleg egyébként gördülékeny és élvezetes stílusú írásaikban is, — mint Mikes.

TÖRÖK GÁBOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Koszik. 1. A címül írt szó és származékai csak Székelyföldön, Szatmárban és Ugocsában, valamint az Őrségben ismeretesek. Másutt nincs nyomuk. Adataink tanúsága szerint elavulóban vannak, elsősorban a nagyobb köznyelvi hatásnak kitett területeken. Sajátos nyelvföldrajzuk mellett figyelemre méltóan különös alaktanuk is van. Írásos fölbukkanásuk kései és „logikátlan”: származék, éspedig névszói származék adatolható legkorábbról, 1784-ből. Vizsgálatuk tehát érdekes eredmény ígéretével csábít. — Vegyük számba a rá vonatkozó adatokat, az eredetvizsgálat csak ezután következze.

2. A képzőtlen *koszik*-ot Székelyföldről közli a MTsz. 'kopik, vásik' jelentéssel. Más adatunk nincs is a szóra.

Ennek az alapszónak -t műveltető képzős származéka a *koszt*: 'foszt, lefoszt, lefejt, megfoszt' (MTsz.), 'ágaitól, gallyaitól megtisztít (fát); fáról levagdal, lefoszt (ágot, gallyat)' (SzamSz.); 'a csövet a csuhétól megtisztítja, kukoricát foszt' (NyA. I, 48. sz. térképlap: Szalafő; BALASSA, Kukorica 222); *kosztani* 'lenyírja valaminek a levelét', *felkoszt* 'a fa alsó, alkalmatlan ágait levágja' (ÚMTsz.). Vö. még *paszulykosztó* 'babfosztás', *(málé)kosztó* 'kukoricafosztóka' (MTsz.; BALASSA: i. h.), *kosztogat* 'fosztogat, hántogat, nyírogat, nyesegat' (MTsz.).

A *koszlik* -l gyakorító képzővel alakult; jelentése: 'foszlik, hámlik, bomlik, kopik, vásik' (MTsz.), 'szálaira bomlik, oszlik a vászon, a szövet, a posztó; kopik, rongálódik (a fonál), feslik' (ÚMTsz.), 'kopás, nyúvás következtében vásik, foszlik, bomlik, rojtosodik' (SzamSz.). Vö. még *koszlás* 'kopás, foszlás' (MTsz.), 'foszlás, keshedés (a ruhán)' (ÚMTsz.); továbbá: *koszlat* 'koptat, váslat, hámlat' (MTsz.), *kikoszlat* 'kikoptat, kirojtosít (ruha szélét)' (SzamSz.), *koszlott* 'rongyos, foszladozó szélű', *kosz(o)lódik* 'az asszonyok köntöse hamarabb rücskölődik, koszlik, feslik' (ÚMTsz.).

A 'bot, karó, husáng, pózna, szálfá' jelentésű *koszt* (MTsz.) -t képzős névszói származék. A szóra l.: „a *koszt* hosszabb-rövidebb husáng. Arra való, hogy a felső lyukon [ti. a fa odván] kibukkanó vagy földre eső állatot [a pelét] leüssék vele” Udvarhely (VISKI: NéprÉrt. XXIV, 113); „*kosztal* felelnek annak, aki bottal köszön” (ÚMTsz.). A székely nyelvjárásokban a *koszt*-nak 'horogvessző, horogpálea, horognyél' jelentése is van (MUNKÁCSI: Ethn. IV, 267). Azt a horogfajtát, amelynek *koszt* a nyele, *kosztos* horognak hívják (HERMAN O., MHal. 335; MsgNépr. II, 99). Vö. még *kosztolni* 'kosztal vagy karóval verni a gyümölcsöt' (MTsz.).¹

¹ BÁTKY ZSIGMOND szerint (DebrSz. X, 140—1) a *kusztón*, *kusztöny*, *küsztön*, *gusztón*, *gusztöny* 'szöges végű bot, amivel a csont vagy fakoresolyán csúszkáló gyerekek a jégen továbbhajtják magukat, ironálnak, iszánkodnak', *busztón*, *büsztön* 'bot végére

3. Úgy vélem, az adatok ismeretében a *koszt(ik)* alapszó eredeti jelentéséről egyértelműen az intranzitív 'foszlik, hámlik', illetőleg a tranzitív 'foszt, hánt' jelentés teendő föl. Az elvontabb 'kopik, vásik' ebből fejlődött. A szócsoporthoz tagjai — több-kevesebb jelentésárnyalattal bővülve — ma is ilyen jelentésűek. A 'bot, karó, husáng' jelentésű *koszt* eredetileg az alapszó múlt idejű melléknévi igeneve lehetett, és először leveleitől megtisztított ágat, illetőleg ágaitól-bogaitól megfosztott fát, vesszőt jelenthetett. Az ilyen, a természet adományaiból könnyen előállítható eszközfélék készítése és használata a halászó-vadászó, általában a primitívebb életmóddal velejáró és különösen a régi időkben volt gyakori. Ugyanilyen leveleitől, ágaitól megfosztott vesszőt, ágféleséget használhattak kezdetben a halászok is horogpálcaként: ezért *koszt* a neve a horognyélnek, s ezért *kosztos horog* ez a horogfajta. Ilyenféle bot volt a pelészők fegyvere is stb. Az eredetileg igenévi *koszt* szót eszköznévvé válva idővel már főnévként használták: a szó a *-t* deverbális névszóképzős származékok kategóriájába került át.

A szócsoporthoz tagjai közül a *koszt* főnév bukkan föl először 1784-ben, SZABÓ DÁVID-nál (SzD. 47): „*ko/zt*: hoszizu vefziző, pózna, husáng, hutyoró, léfza”. Idevonható talán az 1418-ból közölt *Kozthws* 'kosztos' (Oklsz.) személynév is. A névszói származék 1784-i adatoltsága alapján — figyelembe véve azt is, hogy nyelvjárási szóról van szó — arra következtethetünk, hogy a *koszik* jóval régebbi. Az alapszó régisége mellett bizonyít az, hogy az ősi *-t* műveltető képző tövéghangzó nélkül járult hozzá: ilyen formában ugyanis a képző az ómagyarban elavult (D. BARTHA, Szóképz. 41–3); továbbá: ismeretes, hogy képzőnk e régebbi, tövéghangzó nélküli származékokban (*fojt, gyűjt, nyűjt*) még nem faktitív, hanem kauzatív jelentésű (D. BARTHA: i. h.): a képző eredeti jelentése ugyanis nem a műveltetés volt, a faktitív jelentés a kauzatívból fejlődött (I. BÁRCZI, TihAl. 180); a *koszt* pedig kétségtelenül kauzatív jelentésű.

Az alapszó régiségét nagyban támogatja az a tény, hogy azok a szópárok, amelyekre a *koszlik* : *koszt*-tal egyezően a *-l(ik)* visszaható : *-t* műveltető képzős szembenállás jellemző, szókinszünk ősi rétegébe tartoznak. E szópárok közül a N. *árlík* : *árt, fűl(ik)* : *fojt ~ fujt, hajlík* : *hajt, hámlik* : *hánt, nyűlik* : *nyűjt, oszlik* : *oszt* finnugor,² a *foszlik* : *foszt, hajlík* : *hajt* ugor (esetleg finnugor), az *omlik* : *ont* talán finnugor eredetű. Ötörök a *dűl* : *dűjt ~ dűt, gyűl(ik)* : *gyűjt*; ismeretlen eredetű, bár kivétel nélkül koránról adatolható, tehát szókinszünk régi tagja a *bomlik* : *bont, himlik* : *hínt, hűl(ik)* : *hűt, nyűlik* : *nyűt, romlik* : *ront, számlík* : *szánt* (SzófSz.; BÁRCZI, Szók.² 45; FARKAS: UAJb. XXVIII, 256; MSzFgrE.; TESz.). E párhuzamos képzés finnugor és ugor eredetű szavainkon jelentkezett és innen terjedt tovább, a jövevényszavakra is. Már az ómagyarban improduktívva vált azonban e képzésmód, mivelhogy a *-t* műveltető képző tövéghangzó nélküli formájában elavult (D. BARTHA: i. h.). Az ily módon létrejött igepárok analógiájára a nyelv néhány esetben az egyébként gyér számú, tövéghangzó nélküli *-t* műveltető képzős ige mellé később is létrehozta az *-l(ik)* képzős származékot, így például a *fejt* mellé a *fejlík*, a *rejt* mellé a *rejlík*, az *önt* mellé az *ömlík* szót (SzófSz.; TESz.). Arra gondolhatnánk, a *koszlik*-is ugyanilyen kései analogikus képzés a *koszt* mellett. Elképzelhető ugyan, de nem bizonyítható. Az *-l* képzős származék létrejöttének idejétől függetlenül azonban — az alaki és jelentésbeli fogódzók tanúvallomása szerint — maga az alapszó szókinszünk

alkalmazott háromszög alakú, éles végű vasdarab, amelyet gabonagyomlálásra használnak', *bosztonyos* evező 'horgos, szigonyos, szöges, vasas végű lapát' a *koszt* főnév származékai. E magyarázat — részleteznünk fölösleges — nagyon súlyos alaki és jelentéstani nehézségek miatt elfogadhatatlan.

¹ Finnugor eredetű a *fűl(ik)* : *fűt* is, az *l* azonban nem képző, hanem a *tőhöz* tartozik; éppúgy, ahogy az ismeretlen eredetű, bár ugyancsak ősi *ötlík* : *önt t*-je (MSzFgrE.; TESz.; BENKŐ: NytudÉrt. 38. sz. 18). A *feslík* és a *fejt* nem függnék össze etimológiailag (MSzFgrE.; TESz.).

ősi rétegébe tartozik. Az a tény, hogy a *koszik* csak Székelyföldön, származékai pedig Szatmárban, Ugocsában és az Őrségben is — de csak ott — fordulnak elő, minden bizonnyal abban leli magyarázatát, hogy egymással genetikai kapcsolatban levő archaikus nyelvjárásokról van szó (I. BENKŐ: I. OK. XXIV, 29—48, különösen 41, 47).

4. Egybevetethetőnek gondolom a *kosz-* igetövet a következő vogul származékszavak alaptagjával: (LIIMOLA: MSFOu. 67. sz. 247—8) K. *khwoseti*, P., AL. *khušeti*, É. *χusäti* 'hasít', É. *pöl χusäti* 'forgácsot hasít' (*pöl* 'forgács'), *χusmati* 'leválik' (KÁLMÁN, ChrestVog. 79; 'föltép, kiszakít'), *χusli* 'lehasad, leesik', P. *kwän-kušpi* 'leesik', T. *khššets* 'lerántotta (lábáról fél csizmáját)', K. *khwosti* 'felránt (egy fát)', P. *khušetöχw* 'tép, kitép', (a következő adatokat KANNISTO gyűjtéséből vette át LIIMOLA; itt egyszerűsített átirásban közlöm őket) TJ. *košlānt*, TCs. *košlānt* 'fállt ab (die Birkenrinde)', AK. *noχ-χoset-*, KK. *nokkost-*,¹ P. *nunškušet-*, AL. *nukkušt-*, FL. *no^kχusat-*, Szo. *no^oχχusat-* 'heraus-, hinaufziehen, heraus-, aufreissen, aufheben (z. B. einen Baumstamm aus dem Flussboden, aus der Erde, eine Wurzel, Harzholz, einen Rettich, einen Stein etc.)'. KANNISTO adatai kettő kivételével igekötősek (ezekre I. ZSIRAI, Az obi-ugor igekötők 8). A vogul szavak² mindegyike származékszó: *-t* műveltető, *-l* gyakorító és *-m*, *-p* mozzanatos képzős (a képzőkre vö. KÁLMÁN, ChrestVog. 40). A magyar adatokhoz hasonlóan a vogulban is világosan elkülönülnek a *-t* műveltető képzős, tranzitív 'aus-, losziehen' jelentésű szavak az *-l* képzős, intranszitiv 'sich lösen, abfallen' jelentésű szavaktól (a vogul szavak alapjelentésének megállapítása LIIMOLÁtól származik: i. h.). Véleményem szerint a *koszt* : *koszlik* és a fenti vogul szavak jelentésbelileg különösebb nehézség nélkül egymáshoz kapcsolhatók. A 'foszt, hánt' és a 'tép, szakít' jelentés összefüggése természetes: a 'fosztás' a 'tépés, szakítás'-hoz képest szűkebb körű fogalom; csak meghatározott tépő, szakító tevékenységet nevezünk *fosztás*-nak. Figyelemre méltó, hogy a vogul szavak jelentésének értelmezésében az (élő) fával kapcsolatos letépés, hasítás lényeges jelentésmozzanat; I. ehhez a *koszt* ige és a *koszt* főnév jelentéseit.

A vogul szavakban jelentkező interdiialektális *š ~ s* megfelelés ősvogul **š-re* megy vissza. Ez az ősvogul **š* a szoszvai, lozvai, kondai nyelvjárásokban *s*-szé lett, a többiben megmaradt (I. erre Y. TOIVONEN tanulmányát: Kleiner Beitrag zur Geschichte der finnisch-ugrischen Sibilanten: MSFOu. 67. sz. 377—84). A tőlünk tárgyalt vogul szavak *š ~ s* megfelelése ugyanazon nyelvjárási megoszlást mutatja, mint amelyet a számba jöhető alapnyelvi eredetű nyelvelemek és jövevényszavak alapján TOIVONEN megállapított. A magyar *sz ~ vogul nyelvjárásközi š ~ s* megfelelésre (magyar *kosz-ik ~ vog. T. khššets*, Szo. (*no^oχ*) *χusat-*), vö. *aszik ~ vog. T. tšš-*, Szo. *tšš-* 'ua.', *hosszú ~ vog. T. košo*, Szo. *χoso* 'ua.' (TOIVONEN: i. h. 379; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 42). Az egyeztetésben a szókezdő *k* jelent nehézséget, mivelhogy a finnugor szókezdő *k*-nak velaris szavakban *h* a szabályszerű folytatója a magyarban. Számolhatunk azonban regresszió, nyelvjárási különfejlődés, illetőleg eredeti hangutánzó jelleg következtében megmaradt finnugor eredetű *k*-val is (vö.: BÁRCZI, Htört.² 9, 121, 162, MNy. LXIII, 8—10; BENKŐ, Nyjtört. 48, 67; LAKÓ: NytudÉrt. 47. sz. 21; HAJDÚ, Bev. 30, 98; VÉRTES E.: NyK. LXII, 7—21). Az ugor vagy finnugor korra visszavezethető szavak hangutánzó-hangfestő voltának megállapítása hatványozottan nehéz és a legtöbb esetben igen kétséges, mert többnyire csak szubjektív alapon dönthetünk. Azonban akár lehetett szerepe a hangutánzásnak vagy hangfestésnek a *koszik* *k*-ja megmaradásában, akár nem, az bizonyos, hogy mai napig való megőrzése az archaikus nyelvjárásoknak köszönhető.

5. Hátra van, hogy a *koszik*-kal összefüggésbe hozott szavakról is véleményt nyilvánítsunk.

¹ A helyes alak minden bizonnyal *no^kkkost-*.

² E vogul igék tövét LIIMOLA (uo.) a finn *kiskoa* 'von, húz, szakít, leránt' szóval vetette egybe; szófejtését a finn etimológiai szótár — SKES. — nem fogadta el.

BÁRCZI egy megjegyzésében (MNY. LVI, 307) a *koszik*-ot az ismeretlen eredetű *kosz* 'piszok' szóhoz kapcsolja, nomenverbumnak tartván a *kosz* tövet. — Mivel BÁRCZI csak fölvetette e magyarázati lehetőséget, de nem bizonyította, a fentiek jogán föltevését kevésbé valószínűnek látom.

Fölvethető az a gondolat, hogy a *koszik*-kal esetleg összefügg a nyelvjárásainkban széles elterjedtségű *koszpítol* 'ruhát, cipőt' koptat, vásít, rongál, szaggat; dörzsöl, talpát csoszogtatva jár' (MTsz.; ÚMTsz.), illetőleg *koszpál* 'koptat, nyú', *kuszpol* 'visel, ront, vásít, kíméletlenül húz-von', *kuszpéral* 'koptat, vásít, szaggat (lábbelit) hanyag, gondatlan használat' (Rábaköz) stb. is. — E szócsoport jelentésköre és alaki sajátosságai egyértelműen belső keletkezésre, hangutánzó-hangfestő eredetre mutatnak: végződéseik az onomatopoetikus igékre jellemző különféle gyakorisító képzők és képzőkombinációk: *kusz-pol*, *kosz-pál*, *kosz-pítol*, *kosz-pítul*, *kösz-pütöl*, *kösz-pítél*, *kusz-péral*, *kosz-mítál* stb. (MTsz.; ÚMTsz.); a többeli magánhangzó váltakozik: *koszpál* : *kuszpol*, *koszpítol* : *kuszpítol*, *koszmítál* : *kuszmítál*; hangrendi átcsapás történt bennük: *koszpítol* > *köszpítél*; zöngés-zöngétlen mássalhangzók váltakoznak: *koszpítol* : *kozbitol*, *kuszpítol* : *kuzbitol* stb.; a hasonló alakú szavakkal jelentésbelileg is keveredtek: a *kuszpítol* 'beszennyez (ruhát)' a *kosz* 'piszok' hatását mutatja; széles elterjedtségű nyelvjárási szavak, területenként — némileg — eltérő hangalakokkal és más-más jelentésűnyalattal. Megítélésem szerint a *koszpítol* és társai a *koszog* 'csoszog', *kosztat* 'lábát a földhöz súrolva jár, csoszog', *koszrog* 'csizmában vagy kemény talpú cipőben lábát húzva jár' (MTsz.) családjával fűgnek össze első fokon (vö. SIMA: MNY. LXI, 311).

A *koszik* és e szócsalád összekapcsolása ellen mindenekelőtt az a tény szól, hogy a *koszi* : *koszlik* viszonyára fölhozható szópárok között bizonyíthatóan onomatopoetikus eredetű egyetlenegy sincs. Azaz: nincs — jelen tudomásunk szerint — egyetlen olyan hangutánzó-hangfestő eredetű szócsalád, amelynek tagjai között *koszi* : *koszlik*-féle, jelentésében is világosan elkülönülő oppozíció lenne kimutatható. Továbbá: a *koszik* és származékai az onomatopoetikus igékre jellemző alaki tulajdonságokból semmit sem mutatnak fel: sem alakváltozatai, sem igésítő képzős alakulatai nincsenek stb. (A jelentésre azért nem hivatkozom, mert — megítélésem szerint — vele érdemben semmi sem cáfolható és nem is bizonyítható.) Az a tény, hogy a *koszpítol* és társai a nyelvjárásokban szinte mindenütt járják, a *koszik* családjá viszont csak néhány archaikus nyelvjárásban, ismét nem támogatja a *koszik* és a *koszpítol* föltett összefüggését.

KISS JENŐ

Fáró. Alábbiakban MIKESY SÁNDOR hasonló című közleményével (MNY. LXI, 219) kapcsolatosan felhívom a figyelmet egy már feledésbe merült, pedig a tárggyal nagyon is összefüggő fontos adatra. Egy német könyv ez, amely Európában talán elsőnek foglalkozik behatóan és — korához viszonyítva — tudományos alapossággal a cigánykérdéssel: „Die Zigeuner. Ein historischer Versuch über die Lebensart und Verfassung, Sitten und Schicksale dieses Volks in Europa, nebst ihrem Ursprunge, von M. H. M. G. Grellmann. Dessau und Leipzig. 1783.” A szerző — HEINRICH MORITZ GOTTLIEB GRELLMANN — megemlíti, hogy a cigányokat Magyarországon régen *fáraók*-nak: *Pharaoner* — *Pharao Népe* nevezték, és Erdélyben még most is (ti. a szerző korában) ez a nevük. Az angolok nem sokban térnek el ettől, a cigányokat ők *egyiptomiak*-nak (*Aegyptier* — *Gypsies*) nevezik, hasonlóképpen a portugálok és spanyolok is: *Gitanos* (i. m. 16). Szerinte ebben része van annak a legendának, amelyet Európában kóborló cigányok származékeltés céljából terjesztenek magukról. Eszerint isteni büntetésből kell évekig zárkolniuk és a kereszténység alamizsnáiból élniük, mivel őseik Jézust, midőn ez szüleivel Heródes üldözése elől menekült, nem fogadták be maguk közé. — A tudós szerző persze

ezt az elbeszélést a valóság alapot nélkülöző mendemondák közé utalja, sőt a cigányok egyiptomi eredetét is tagadja. Az elnevezést azzal magyarázza, hogy a cigányok vándorlásuk során megfordultak Kisázsiaiában, majd a Balkán-félszigeten, s a középkorban valamelyik kisázsiai tartományt és a görögországi Epirust is „Kis-Egyiptom” névvel illették. (Ezzel összevág MIKESYnek János cigányvajdája, „Kis-Egyiptom grófjára” vonatkozó 1447-i namuri adaléka.)

GRELLMANN az egyiptomi származással szemben — a tudományos irodalomban elsőként — a cigányok indiai eredete mellett tör lándzsát, le nem tagadva, hogy a felfedezés dicsősége nem őt illeti, hanem egy magyar embert. Megemlíti ugyanis, hogy „STEPHAN VALI” (VÁLY ISTVÁN), a Komárom megyei Almás református lelkésze annak idején együtt tanult malabári diákokkal, s ezek nyelvét hasonlóknak vélemezte annak cigányokéhoz. Ezt bizonyos „Herr Hauptmann SZÉKELY von DOBA” írja le az egyik bécsi folyóiratban (Anzeigen aus sämmtlich-kaiserl. königl. Erbländern. Wien. 6-ter Jahrg. Seit 87—8. 1776.). GRELLMANN csak annyiban módosítja VÁLY állítását, hogy a cigányokat nem a Malabári félszigetről, hanem Hindosztánból eredezteti, s eme vélekedését egy tartalmas szójegyzékkel igazolja is (217—50).

GRELLMANN szerint a cigányok a hinduk legalacsonyabb osztályából származnak, a *parei*-ek, vagy amint őket Hindosztánban hívják, a *szuder*-ek közül, akiket a Malabári-félszigeten, amelynek alkotmánya hasonló a Hindosztánéhoz, *páriák*-nak neveznek. A páriák a többi kaszt megvetett, lenézett, tisztátalannak tartott szolgái, akiknek egy része Timur Lenk hódítása idejében, ennek üldözése elől a XV. század elején menekült nyugatra a velük különben is mostohán bánó őshazából. GRELLMANN nem mondja ki határozottan, de szinte érezteti, hogy a *fáraó* elnevezés tulajdonképpen a — nyugatiak számára keveset jelentő — *pária* szónak népi etimológiás, vagyis inkább tudálékos elferdítése, asszociatív kapcsolódással az *egyiptomi* elnevezéshez.

GRELLMANN (i. m.) is említi a MIKESY cikkében is szereplő Bolgár Tamás cigányvajdát, aki 1496-ban II. Ulászlótól kiváltságlevelet kapott puskagolyó-öntéssel foglalkozó 25 sátoralja „cigányhordája” számára. Ő ez adat legrégibb pontos forrásait is megjelöli: „Georgii Pray Annales Regum Hungariae, P. IV. p. 273” és „Friedwaldsky: Mineralogia Transilvaniae, P. II. p. 33, 99”. Csakhogy ő *Thomas Polgar* néven említi az illetőt, s e névben szintén a cigányság indiai eredetének egyik bizonyítékát látja. Szerinte ugyanis ez a „*Polgar*” a házasság és menyegző indiai istenségének a neve, és a hinduknál, mint a többi istennév is, általában kedvelt és gyakorta használatos. Hivatkozik e tekintetben a következő munkára: „Sonnerat: Reise nach Ostindien und China. Erster Band. Seite 26, 27, 65”.

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de mint GRELLMANN alaposságára és tájékozottságára jellemző, magyar vonatkozású adatot érdemes megemlíteni, hogy (i. m. 128—9) ismeri a nagyidai cigányok anekdotáját is. Forrását is megnevezi: „Ladislau Turoci: Hungaria suis cum regionibus, p. 265—66”. Tőle vette át ezt az anekdotát Clemen s Brentano, a romantika szellemében eltúlozva és mintegy a cigányok hősiességének bizonyosságául a „Die mehreren Wehmüller und ungarischen Nationalgesichter” című terjedelmes novellájába, amelynek révén a hazai cigányság belekerült a világirodalomba. GRELLMANN műve tehát egyaránt fontos mind cigány—hindu—magyar nyelvészeti, mind pedig irodalomtörténeti szempontból.

KUNSZERY GYULA

Koszta. A 'gólya; Storeh' jelentésű *koszta* a szótározott tájszók csoportjához tartozik (PP.; Tsz.; PPB.; CzF.; NySz.; MTsz.; BALLAGI). Egy kivételével (BALLAGI) mindegyik székely tájszónak minősíti. A MTsz. csak a háromszéki és udvarhelyszéki tájszólásból adatolja.

Mivel a gólya neve a Székely Nyelvjárás Atlaszának kérdőívében benne foglaltatik, a székely nyelvjárás minden egyes településére kiterjedő gyűjtés során sikerült pontosan megállapítanunk a címben szereplő szó mai elterjedését. Gazdag, most feldolgozás alatt álló anyagunkban a következő adatok szerepelnek: *koszta* (Gelence, Páva, Csomakőrös, Páké, Szentkatolna), *koszta : gója* (Alsócernáton), *koszta : gója* (Martonfalva), *koszta : gója* (Szörce), *koszta : gója* (Hatolyka), *kosztq : gója* (Imecsfalva, Lécfalva), *kosztq : gója* (Maksa), *gója ~ gója : koszta* (Nyújtód), *gója : kosztu* (Petőfalva), *gója ~ gója : kosztq* (Kézdímartonos), *gója : kosztu* (Zágon).

Ezek szerint mindössze 16 kutatóponton jegyeztük le a szót, a székely nyelvjáróterület többi részén mindenütt a *gólya* szolgál a szóban forgó madár megnevezésére. A felsorolt helységek mind a régi Háromszék (ma Kovászna) megye területén találhatók, nagyjából a Feketeügy és a Kárpátok vonulata közt húzódó sávban, a háromszéki tájszólás délkeleti csücskében. A jelzett helységek közül mindössze ötben fordul elő önállóan, a többi tizenegy ponton a *gólya* dublettjeként jegyeztük le. Két faluban (Nyújtódon és Zágonban) adatközlőink azt a megjegyzést fűzték hozzá, hogy csak az idősebb nemzedékhez tartozó egyének nyelvhasználatában hallható.

A szóra vonatkozó nyelvtörténeti adatok amellet szólnak, hogy régen lényegesen nagyobb területen el volt terjedve. Mint láttuk, a MTsz. nemcsak a háromszéki tájszólásból adatolja, hanem az udvarhelyszékből is. PÁRIZ PÁPAI is azért vette föl szótárába, mert az ismertebb székely tájszavak közé tartozhatott. A NySz. két adata (az egyik a váradi születésű és Kolozsvárt diákoskodó Pázmány Kalauzából való, a másik a hosszú ideig Erdélyben élt Sámbar Mátyástól) arra utal, hogy a XVII. században az erdélyi köznyelv egyik ismert szava lehetett.

Napjainkban — mint láttuk — csak a háromszéki tájszólás említett részlegéből adatolható, az utóbbi három, három és fél évszázad alatt tehát jelentős mértékben szűkült a használati köre. A tőlünk feltárt nyelvjárási adatok egyöntetűen amellet szólnak, hogy visszaszorulása napjainkban is tart, így számolnunk kell a szó teljes háttérbe szorulásával a háromszéki tájszólás említett, jelentős részben hegyaljai falvakból álló, éppen ezért archaikusabb jellegű részlegében is.

A szó eredetére az említett szótárak közül mindössze a Tsz. és CzF. utal. Mindkettő a 'hosszú, vékony rúd; pózna; karó' jelentésű *koszt* szóval hozza kapcsolatba, a névátvitel alapját a gólya hosszú nyaka, illetőleg lába és a pózna, karó közti hasonlóságban látva. A *koszt* valóban ismert székely tájszó (vö. MTsz.), mint ilyen régi szótárainkba is bekerült 'rúddal, póznával gyümölcsöt (pl. diót) leütöget a fáról; valakit megver' jelentésű *kosztol* származékával együtt (vö.: CzF.; BALLAGI; BALASSA). Elfogadható lenne a névátvitel alapjaként feltüntetett tény is, mégis a kérdés pontosabb vizsgálatra szorul. Különösen sok várható ebből a szempontból a szóra vonatkozó régi nyelvi adatok feltárásától (BOGÁTS DÉNES szójegyzékében nem fordul elő), valamint a *koszt* eredetének tisztázásától.

MÁRTON GYULA

A pásztorfélék elnevezései nyelvünkben. I. Semmiféle kétségünk arra nézve nem lehet, hogy őseink 896-ban mint nomádok állattenyésztést folytató pásztor-nép hatoltak be a Kárpátmedencébe. Ezt tanúsítják az embert gyötrő „férgék” elnevezései is nyelvünkben. Ezek közül tudniillik csak annak az állatkának az elnevezése ősi nyelvünkben (ez a *tetű*), amelynek életfeltételei közé az embernek állandóan letelepült életmódja egyáltalán nem tartozik hozzá. De már az ilyen életmódot folytató embert gyötrő „férgék” elnevezései, aminők a *bolha* és a *poloska*, no meg a *patkány* sorra szláv származásúak nyelvünkben, amint ezt alkalmam volt behatóbban másutt is kifejteni (vö. Nyr. LXXXVIII, 22—9).

Hogy őseink pásztornép voltak, azt egy másik érdekes szóhiány is tanúsítja nyelvünkben. Mégpedig az, hogy a 'pásztor' fogalmára nincsen ősi elnevezés nyelvünkben. Olyan társadalomban ugyanis, amelyben mindenki állattenyésztéssel foglalkozott, valami 'pásztor; Hirt' jelentésű foglalkozásnév semmiképp sem alakulhatott ki. — Az 'erdő' fogalmának megnevezése is csak akkor vált szükségessé, amikor őseink elhagyták az összefüggő erdőségek övezetét (vö. ALingu. IX, 149), és a ligetes mezőségre költöztek, ahol már egymás mellett létezett 'erdő' és 'nem-erdő'.

Mint hogy a régi magyarok társadalma általában, illetőleg túlnyomó részben pásztorokból került ki, akiket éppen ezért felesleges volt egy külön foglalkozásnévvel illetni, nem csodálni való, hogy az inkább csak a szomszéd-, sőt esetleg jobbágynépek körében megismert „földműves” foglalkozás megnevezésére már ősi magyar szó is akad nyelvünkben. Ez a *szántó* szó: 1373. (Oklsz.), amely — mivel kettős értelmű volt: 'Pflüger' és 'Acker' — az egyetlen értelműség biztosítására korán a *vető* szóalakkal bővült (*szántóvető*), bár ez a szó — úgy látszik — egymagában is használatban volt a 'földműves' foglalkozás megnevezésére (vö. Oklsz.). Később pedig nyilván az úri rendből kiindulva egy szláv jövevényszót, mégpedig az 'egyszerű, műveletlen' jelentésű *paraszt* szót kezdték a földművesek megnevezésére használni (erre a használatra a legrégibb adat már a XV. századból való).

2. Az előadottakból is valószínűnek látszik, hogy egy 'pásztor' jelentésű foglalkozásnév csakis valamilyen földműves-társadalomban válhatott szükségessé, amelyben tudniillik már egyáltalán nem volt mindenki 'pásztor'. A földművesekből álló faluközösségek lakói ugyanis barmaik őrzését már többnyire bizonyos emberekre szokták bízni. Ezeknek a hivatásos pásztoroknak nemcsak az volt a feladatuk, hogy a mezőn legelő állatokat a ragadozóktól megvédjék, hanem az is, hogy a földművesek szántóföldjeit a barmok kártételétől megóvják. *Kár* szavunk mindenestre délszláv eredetű, és eredetileg — úgy látszik — a barmok kártételére vonatkozott, aminek az emléke a népi *kárba megy* 'tilosba megy' kifejezésben napjainkig megmaradt (vö. KNEZSA, SzJsz. I, 253).

Nagyobb faluközösségekben az összes állatok őrzését egyetlen emberre már nem lehetett volna rábízni, azért az ilyen közösségekben a különféle állatok őrzésére a földművesek több bizonyos tekintetben szakembernek mondható pásztort voltak kénytelenek alkalmazni, vagyis az ilyenekben más-más emberek őrizték a lovakat, a szarvasmarhát, a juhot és a dísznót. Ez volt már a helyzet a magyar honfoglalás korában az Alföld szegélyterületeinek szláv lakossága körében is. Itt ugyanis az ilyen pásztor-specialisták szláv elnevezései helynévként többször is előkerülnek. Az ilyen helynevek létrejöttének az lesz a magyarázata, hogy ezek a pásztorok az állatok téli szállásai közelében a maguk számára is létesítettek lakóházakat, amelyekből helyel-közzel falutelepülés fejlődött ki. A szláv *konjár* 'lopásztor' szóból (vö. Moór: ZONF. VI, 26) származnak a *Konyár*, *Kanyár* helynevek Biharban és Szabolcsban, valamint a *Konyár* határrésznév a Borsod megyei Ónodon; ilyen szláv—magyar helynévnek román továbbképzése továbbá a *Konyárda* határrésznév Erdődön Szatmárban, de az Ung megyei *Konyus* neve is a szláv *konjuch* 'lopásztor' szó származéka (vö. StudSl. II, 512). — Valószínűleg a szláv *ovčar* 'juhásztor' szóból származik a baranyai *Ócsárd* neve (CSÁNKI II, 512) és talán a Kassa mellett *Olcsvár* neve is (vö. CSÁNKI I, 314). — A szláv *svinjar* 'disznópásztor' szóból származnak a zempléni és szatmári *Szinyér* faluk nevei (vö. ZONF. VI, 110). Persze voltak olyan faluk is, ahol csak egyetlen pásztort alkalmaztak. Gyaníthatólag egy ilyen falunak az emléke őrződött meg a Sopron megyei *Pásztori* (vö. CSÁNKI III, 623) falu nevében: az -i ebben a névben analogikus, mert a középkorban még *Pasztur* (1330.), *Pastor* alakban emlegették ezt a falut. Ez a helynév elvileg magyar névadáson is alapulhatna, csak hogy ez esetben ez a név még helyneveink legrégebbi, nomádoknak

mondható rétegébe tartoznék bele végződésnélküliségével. A nomád korszakban azonban — amint tudjuk — még semmiesetre sem voltak hivatásos pásztorok; erre való tekintettel valószínűbbnek látszik, hogy ez a helynév éppen olyan szláv névadáson alapuló elnevezés, mint *Konyár* vagy *Szinyér*.

Az előadottakra való tekintettel a szláv *pastyrb* 'Hirt' szó (vö. Kniezsa, SzlJsz. I, 399) csak akkor honosodhatott meg a magyarság körében, amikor közülük nagyobb csoportok áttértek már az állandóan letelepült életmóddal járó paraszti életformára, ami — amint tudjuk — már hivatásos pásztorok alkalmazását tette náluk szükségessé. Azt persze nehéz már megállapítani, hogy *pásztor* szavunk (1086/XII. sz.) szlovák *pastyrb* vagy délszláv *pastirb* szóalak átvételéből származik-e. Mivel a regresszív asszimiláció vegyeshangú szláv jövevényszavainkban gyakoribbnak látszik, mint az ellenkező irányú (vö. szláv *oběd* > m. *ebéd* stb.), szavunknak a szlovákból való származtatása valamivel talán valószínűbbnek mondható, mint egy délszláv nyelvből való származtatása.

3. Feltűnő, hogy a magyarok a pásztor-specialistáknak szláv származású elnevezéseit már nem vették át, de idővel a magyarban alakultak elnevezéseikre a *pásztor* szóval összetett kifejezések, mint *borjúpásztor*, *csordapásztor*, *disznópásztor*, *ménaspásztor* (vö. OklSz.). Később a magyarban is keletkeztek a pásztorfélek megnevezésére a szláv nyelvekben használatosakhoz hasonló magyar kifejezések, mint *csikós*, *kanász*, *kondás*, *juhász* (1400.), *gulyás*, *csordás*. Érdekes azonban, hogy a pásztorféleknek ezek az elnevezései helynevekből — úgy látszik — nem kerülnek elő, és a középkori oklevelekben is szerfelett ritkán tűnnek csak fel. Ellenben családnévként a pásztorféleknek ezek az újabkori elnevezései a *pásztor* szóval együtt, de már a *kanász* és *kondás* kivételével, eléggé gyakoriaknak mondhatók. Annak, hogy ezek az elnevezések helynévként nem szerepelnek, bizonyára az a magyarázata, hogy létrejöttük korában a jószágot általában nem szokták már a szabadban teletetni, hanem télen többnyire a falubeli telken istállóztatták. A pásztorfélek is tehát télen szintén a faluban lakhattak, és ott pásztori járandóságaikból élhettek a tavaszi kihajtásig. — Az kétségtelenül kissé rejtélyes, hogy a *kanász* és *kondás* foglalkozásnevek — amelyekre a legrégebbi adatok azonban csak a XVIII. századból (vö. SzófSz.) valók — családnévekben nem jelentkeznek. Nem lehetetlen, hogy ezek a foglalkozásnevek nálunk csak akkor jöttek a *juhász*, illetőleg *gulyás*, *csordás* mintájára divatba, amikor a családnévek népünkönél általánosan rég kialakulhattak, mert hisz a XVI. században a disznók gondozóit — úgy látszik — még *disznóórzó* (1505.) vagy *disznópásztor* (1544., 1588., 1692.) elnevezéseken (vö. OklSz. 155) emlegették.

4. Nyilvánvaló, hogyha a régi magyarok valami 'pásztor' jelentésű szót nem ismertek, akkor 'a pásztor fiatalkorú segítője' jelentésű *bojtár*, illetőleg *bujtár* szó sem lehet ősi nyelvünkben, amint az emlékekben is először csak 1658-ban tűnik fel *bujtár* alakban (vö. Kniezsa, SzlJsz. I, 800), bár ez a szó több szomszédos szláv nép nyelvében is megvan, mégpedig *bojtár* alakban a szlovákból, a tátrai lengyelben, a kárpátaljai ukránban (SzlJsz. I, 800) és a vendben (Fliszár), sőt *bujtár* alakban még a morvából is előkerül. Arról azonban szó sem lehet, ahogy ezt még Miklosich gondolta, hogy szavunk a szlávból került volna át a magyarba valamelyik fenti szláv szóalak átvételként és nem megfordítva, amint ezt már Kniezsa is hangsúlyozta; de Berneker ötlete (EtWb. I, 39) sem jöhet szóba, amely szerint a magyar *bojtár* az olasz *baia* 'kunyhó' szóval volna kapcsolatba hozható.

A magyar *bojtár* szó semmiesetre sem lehet régebb keletű nyelvünkben, mint a pásztorféleknek magyar elnevezései. Csakhogy az újabb keletű szavak etimológiailag általában világosak szoktak lenni, amint kivétel nélkül ilyenek a pásztorféleknek magyar elnevezései is. Ellenben a *bojtár* szót akárhogy is forgatjuk, a 'pásztor fiatalkorú segítője' foglalkozásnak megfelelő elfogadható értelmet sehogyan sem tudunk kiszorítani belőle.

Az EtSz. a *bujt*, *bojt* 'salire, quellen, buzog' igével próbálta kapcsolatba hozni, ami KNEZSA számára is legvalószínűbbnek látszott. Nyilvánvaló azonban, hogy ennél a származtatásnál súlyos jelentéstani nehézségek vannak; ezért BÁRCZI (SzófSz.) behatóbb indokolás nélkül a 'hajtólegény'-nek értelmezett *bujtárlegény* kifejezésből való elvonásnak magyarázta. A 'hajtólegény' jelentés azonban ez esetben inkább a *bujt* 'izgat' ige származékának volna esetleg tulajdonítható; csak hogy persze semmi nyoma sincs annak sem a régiségben, sem a népnyelvben, hogy az állatok hajtóit *bujtár*-nak nevezték volna. Ezeket ugyanis régente *hajtóember* néven (OklSz.) emlegették; tehát nem **hajtárember* vagy **hajtár* volt a nevük, amit a *bojtár* feltételezett származtatása alapján várni lehetne. A *hajtóember* szóalakból származott elvonás útján az eredetileg 'Ochsentreiber' jelentésű, de kissé szokatlan hangalakú, esetleg a németből visszakölcsönzött *hajdú* szavunk: 1500. (OklSz.; KNEZSA, SzlJsz. I, 834). — Van még nyelvünkben egy 'setzen' jelentésű *bujt* ige is (vö. SzófSz.); ennek -ár képzős származéka azonban esetleg 'kertész(legény)' jelentésű lehetne; tehát *bojtár* szavunk származása szempontjából még csak szóba sem jöhet. De nemcsak jelentési szempontból vannak nehézségek a *bujtár*~*bojtár* szavunknak a magyarból való származtatása körül, hanem alaki szempontból is. A deverbális -ár, -ér képző ősi ugyan nyelvünkben (vö. *vezér*, *lövér*, *buvár* stb.), de semmi valószínűsége sincs annak, hogy ez a képző az újkor elején, amikor a 'Hirtenjunge' jelentésű *bojtár* szavunk keletkezhetett, még eleven lett volna nyelvünkben; csak a nyelvújítás korában elevenítették fel a képzőt ilyen szavakban, mint *tanár*, *sivár*. Ezért véleményem szerint a felsorolt igék valamelyikével szavunkat csak abban az esetben hozhatjuk kapcsolatba, ha azt népetimológiás átvételnek tudjuk magyarázni valamelyik szomszédos népnek a nyelvéből. És erre a származtatásra van is lehetőség.

FLISZÁR magyar—vend szótárában (1922.) a 'juhászbojtár' kifejezést *ovcsárszki pojbar*-ral találjuk értelmezve. A *pojbar* szót FLISZÁR másutt 'fiú'-nak, 'suhanc'-nak fordította le; ez a vend szó tulajdonképpen a német—vend *pojeb* (~ középfelnémet *buobe*) szónak nagyítóképzős alakja. A vend *pojbar* szónak a magyarban hangátvetéses népetimológia útján való meghonosodását azzal magyarázhatjuk, hogy a vendek a középkor végétől kezdve mind gyakrabban vállalhattak bizonyos időre állatgondozói, illetőleg pásztori szolgálatokat magyar vidékeken. Ennek az lehetett az oka, hogy a Vendség nem kis része meglehetősen terméketlen vidék, úgyhogy az ott lakók megélhetésüket az újabb időkben is csak mint szezonmunkások tudták biztosítani. Ilyenformán a vendben is egész sereg az állattenyésztés és pásztorkodás fogalomkörébe tartozó magyar szó honosodott meg. Ilyenek FLISZÁR szótára nyomán: *kanász*, *gulás*, *csordás*, *sajt*, *kuvasz*, *birka*. De az állattenyésztéssel állnak kapcsolatban az ilyen magyar jövevényszavak is, mint *bageo* 'boglya', *petrenica*, *gyűjta* 'szénát gyűjt', *ville* 'villa'. Látnivaló, hogy a vendben is csak az újabbkori magyar pásztorelnevezések honosodtak meg. Feltehető, hogy a magyar vidékekre pásztoroknak elszegődött vendek bojtárként fiatalokorú segítőkét is vittek magukkal, és mivel azokat *pojbar*-ként emlegették, ez a szó egy kis népetimológiával magyar gazdáik és pásztortársaik nyelvében is meghonosodhatott. Azt persze már nem tudhatjuk, hogy az átvevő magyarokat melyik *bojt* igénk készthette a vend *pojbar* átalakítására.

Ezzel a magyarázattal mindenesetre teljesen összhangban áll az a körülmény, hogy a *bojtár* szó egész Dunántúlon el van terjedve. Mivel pedig ez a szó Dunántúlról Erdélybe költözött székelyek nyelvjárásaiban — úgy látszik — egyáltalán nincsen meg, nyilván semmiképp sem tartozik, de nem is tartozhatik szlovén jövevényszavainknak legrégibb, XI. századi rétegéhez.

5. Olyan jövevényszavak származását megállapítani, amelyek átvételénél a népetimológia is érvényesülhetett, mindig nehéz volt, mert hisz az ilyen jövevényszavakban

a szabálytalan hangmegfelelések sem ritkák, ezért az ilyen magyarázatok többnyire csak nem nyelvi érvek bevonásával valószínűsíthetők. Ezt *bojtár* szavunkkal kapcsolatban is mi megkíséreltük. E szavunknak a vendből való származtatását azonban nemcsak nép- és művelődéstörténeti körülmények figyelembevételével valószínűsíthetjük, hanem annak a megállapításával is, hogy erre a mindenképp újabb keletű szavunkra vonatkozólag eddig szóba került magyar etimológiák sem alaki, sem jelentési szempontból egyáltalán nem mondhatók kielégítőeknek; az pedig nem valószínű, hogy szavunkra vonatkozólag a magyarban az eddig szóba került magyarázatoknál jobbat lehetne találni.

MOÓR FLEMÉR

Lapsi ~ Lapis : latin lapis? 1. Amilyen örömmel tölti el a magyar névtudomány művelőit, ha a magyar nyelvterület újabb és újabb pontjáról kapunk a magyar földrajzi neveknek, sajnos, még kellően nem ismert világából adatokat, olyanmódra megdöbben, ha a következőket olvassa: „Részletesebb kutatás idővel még kiderítheti, hogy a *Lapsi* ősi elnevezés rokon-e a Pécestől Ny-ra található Lapis vadászház nevével, amelyről tudott dolog, hogy a római út kiinduló kövének emlékét (lat. *lapis* = kő) őrzi. Nem tartjuk kizártnak ezt azért sem, mert a vidék történeti, régészeti szempontból jórészt feltáratlan. A *Lapsi* névben talán azért is indokolt már a római útjelzőkövet keresnünk, mert több minden (l. a történeti részt!), de a Szentegyed mellett feltárt és még feltáratlan római temető különösen bizonyítja a rómaiaknak itt a közelben való tartózkodását nem kétséges, hogy ezen a környéken kell keresnünk a régi országotat, sőt talán ezen a nyomon akadunk majd arra a római útra is valahol, amelynek a *Lapsi* részben határköve (*lapis*) lehetett.” Írja VARGHA KÁROLY (Ibafa. Baranyai helytörténetírás 1968. A Baranya megyei levéltár évkönyve. [É. n., h. n.] Soksz. 128.)

E sorokat a szerző *Ibafa* községet tárgyaló „Falutörténeti vázlat és földrajzi névgyűjtés 1954-ből” alcímű dolgozatában közli. Amennyire kíváncsú legkisebb rendszeres adatközlés is, olyan határozottan el kell háritani az ilyenféle tudakos, az elmúlt XVIII–XIX. század névféjtéseire emlékeztető „magyarázatokat”. De míg azok a h o n i á l l á s p o n t lázában az *Araxes*-től (*'harag-szesz'*) *Karthagó*-ig (*'kard-hágó'*) létező nevek magyarságát igyekeztek bizonyítani, emezek a magyarság nyelvi emlékeit akarják elidegeníteni.

Egyik legnagyobb magyar nyelvészünk, ZSIRAI MIKLÓS „Őstörténeti csodabogarak” című (A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp., 1943. 266–89) írását kell a szerző figyelmébe ajánlanunk. Remélni merjük, abból ráébred, hogy csak a szakirodalom ismerete és használata jogosíthat ilyen és hasonló kérdések fejtegetésére. A kifogásolt szófejtés — és a nem említett egyéb botlás — csak azon félrevezetett fők számát szaporíthatja, akik „munkatársakat kérnek egy olyan grammatikai mű megírásához, aminek ez lenne a címe: *Ogór nyelv*. Tendenciája az ősmagyar nyelv kikutatása lenne internacionalista szellemben.” (Dunántúli Napló 1961. június 9. sz. 5. l.)

2. A valóság a következő. Ibafa határában a *Lapsi völgy*-ben feküdt *Lapsi* község: „*Lapsi* falu az öregek elbeszélése szerint a rét felé, tehát mélyebb részre esett [Én emeltem ki. — R. C.], oda, ahol a nép az út mentén megjelöli a régi település helyét.” (VARGHA: i. h.)

A községre az első adat: *Lapsi* 1466-ból van (CSÁNKI II, 582). 1542-ben kétszer említik (OL. Dicalis összeírás Baranya vm. 11/2, 90/2). A török defterek 1554., 1565. és 1571. években jelzik (MNyTK. 103. sz. 32). A török kiverése után még ismeretes, mert 1710 körül *Lapsj* néven tűnik fel (OL. U. et C. 37:47, 16. tétel).

Ha a tanulmány nem PESTY FRIGYESTől kérné számon, hogy „Szomorúan állapíthatjuk meg, hogy ezek az adatok keveset mondanak a faluról akkor, amikor egy kis

utánjárással még sok dolgot meg lehetett volna tudni”, hanem maga járt volna utána, valóban jól sikerült névföldrajzi-ismertetését kaphattuk volna Ibafának.

Lapsi és a vele együtt említett *Lapisi vadászház* — amely utóbbi a Mecsek *Lapis* nevű helyén állt — nevei valóban összefüggenek. Csak nem a szerzőtől említett módon.

A magyar nyelv közismert szava a *lapos* szó, és ennek népnyelvi változata a baranyai magyarságnál is a *lapis* (így ismeri az OrmSz. is). E földrajzi köznévből alakított nevekkal számos, kisebb-nagyobb sík, egyenes, mélyebb területet neveztek el. Így: *Lapics* Baranyavár; *Alsólapis* Siklós; *Lapis* Bakóca, Dióviszló, Hetvehely, Kisszentmárton, Magyarhertelend, Magyarszentiván, Matty, Pécs, Szebény; *Lapiscser* Mecsek-szabolcs; *Lapishenyő*s Bános; *Lapishöld* Hörnyék; *Lapiska* Pécsbudafa, Szászvár; *Lapiskút* Gerde, Rugásd; *Lapismező* Magyaregregy; *Lapisrét* Bakóca, Kistótfalu; *Lapos* Basal, Mecsekrákos; *Laposföld*ek Meződ; *Laposkő* Vasas; *Laposmező* Kisvaszar; stb. A *Lapos* ~ *Lapis* nevek nyilvánvaló összefüggését igazolja — az OrmSz.-on kívül — számos községben a feljegyzett név *Lapos* ~ *Lapis* alakja és írásbeliségbeli kétalakúsága.

1747. május 29-én és 30-án Mária Terézia királynő rendeletére Pécs város északi (Mecsek felőli) határát megjárták, s említik a Remeterét, *Lapos*, majd Peknyák neveket (VÁRADY F., Baranya multja és jelenje. II. Pécs, 1897. 582). Itt halad ma is a határ; a nevek ebben a sorrendben következnek, azonban ma már nem *Lapos*, hanem csakis *Lapis* néven ismerik azt a helyet, ahol a nemrégien elpusztult *Lapisi vadászház* állt.

3. *Lapsi* község neve a magyar *laposi* szóval azonos, és ráértéssel olyan kapcsolatból vonódhatott el, mint *árok-i*, *telek-i*, *sziget-i* telep, falu, szállás stb. neve, mint azt KNEZSA (MNY. XLV, 104) kifejtette.

A mélyebb részre, tehát **Lapis* nevű helyre települt falut — amelynek még neve nem volt — **Lapisi* (falu, telep, szállás) néven emlegették, amely a magyar nyelv törvényszerűsége szerint csakhamar *Lapsi*-vá rövidült, s őrződött meg a mai napig. Hasonlóan alakult jelzős helységnevek: *Okri m i n d s z e n t*, *Okri s z e n t l ő r i e* és *Okri s z e n t g á l* (GYÖRFFY, TörtFöldr. I², 386; 1542 évi dica az OL.-ban), amelyeknek első tagja a községek mellett elfolyó *Okor* víz nevéből való *okori* > *Okri* jelzőt őrizte meg. Ilyen módon alakult családnév Baranyában a *Bögri*, amely az elpusztult *Bögör* (GYÖRFFY i. m. 290) község nevéből való: *bögöri* > *Bögri*.

KNEZSA vizsgálódásai (i. h. 107) nyomán tudjuk, hogy az ilyen helységnevek 1250 előtt keletkeztek. Így *Lapsi* község életének kezdetét — az 1466. évi első írásbeli felbukkanás elé — legalább két-háromszáz évvel előbbre tehetjük.

REUTER CAMILLO

NYELVMŰVELÉS

Előjáró névutók

1. Nyelvtanaink közkeletű meghatározása szerint a névutó az a szófaj, amely hangsúlytalanul követi egy névszónak ragtalan vagy ragos alakját, és vele határozószerkezetet alkot. Azok közé a szófajok közé tartozik, amelyeknek mondatbeli szörendje kötött: közvetlenül a névszó után áll. A részletesebb nyelvtani és nyelvhelyességi munkák oldottabban fogalmazzák meg ezt az iskolás szabályt: a névutó *általában* vagy *rendszerint* a névszó *mögött* áll, de kivételesen *előbe* is kerülhet, mégpedig akkor, ha ragos névszói alakhoz kapcsolódik (*túl a Tiszán*), vagy pedig ha régies, fordított birtokos szerkezetet alkot (*mögötte a háznak*). (Vö.: KLEMM, TörtMondt. 618—9; SZABÓ DÉNES, A mai magyar nyelv. 1955. 157, 303; DEME LÁSZLÓ: MNYh.³ 336;

MMNyR. I, 281–5, II, 473; SEBESTYÉN ÁRPÁD, A magyar nyelv névutórendszere 225–6; BENCÉDY–FÁBIÁN–RÁCZ–VELCSOVNÉ, A mai magyar nyelv 76, 452.)

A névutó szórendjének meglazulásával, a kivétel eseteivel azonban nyelvtani szakirodalmunk alig foglalkozott részletesebben. SZARVAS GÁBOR (Nyr. XV, 458) adja talán az első megfigyelést e jelenségről, ilyen példakon: *dacára annak, tekintettel arra*. Azóta az előrevetett, „előjáró névutók” divatja egyre szélesebb körre terjedt ki, s főként az újabb keletkezésű, névutószerű határozóval alkotott szerkezetek állnak gyakran fordított szórenddel. Például ilyen mondatokban: „*Dacára a figyelmeztetésnek*, megint elkésett”; „*Együtt a néppel!* — ez a jelszavunk”; „*Túl életem és halálom*”.

Úgy látszik tehát, hogy nyelvünkben egy olyan szerkezeti változás, illetőleg fordulat kezdődött és megy végbe, amely módosítja nyelvünknek egyik jellemző sajátosságát, kiforgatja a hagyományos szórendet, s ezáltal látszólag értelmetlenné teszi a névutó elnevezést. Mert milyen *névutó* az, amely elől is állhat? Fából vaskariká. De csak látszólag.

2. Először is: voltaképpen csak kivételnek tekinthetjük ezt a jelenséget — legalábbis egyelőre —, mert a névutóknak csak egy kis részére terjed ki. Másodszor: nyelvünk bizonyos szerkezeteinek, például a jelzőnek, a birtokviszonynak, névutónak megvan ugyan a kötött szórendje, de ez nem olyan szoros, merev és szigorú, hogy ne lehetne megbontani, fellazítani. Tessék néhány példa: „*Almás rétest ettünk*”, de: „*Rétest sütök, mákosat*”, vagyis a jelzőt hátravetett értelmezővel is kifejezhetem. „*A tehén* borja szépen fejlődik”, — dicsekszik a gazda; de Arany ezt írja: „*Üdvaron fehérlik szőre egy tehénnek*”. „*Bosszankodtunk a vonat késése miatt*” — hangzik a természetes formájú közlés, de a Toldi Szerelmében, szintén Aranynál, ezt olvassuk: „*S Piroska, miatta a nagy indulatnak, Ájulva hanyatlék ismét le, halottnak*” (VI. 86.). Az utóbbi példát tekinthetjük ugyan a költői szabadság esetének, mert ritka, szokatlan forma, de az értelmező és a fordított szórendű birtokviszony természetes és megszokott a köznyelvben, ha talán kissé alkalmi, egyéni jellegű vagy választékosabb színezetű is. A magyar szórend viszonylagos szabadsága, azaz mozgékony-sága és rugalmassága megengedi és lehetővé teszi tehát, hogy a mondat egyes elemei, kiemelést kívánó súlyuktól függően, az általában szokásostól eltérő sorrendbe álljanak, s előre kerüljön az, aminek közlése az információ szempontjából fontosabbnak, elsődlegesnek érzik. Főként mondatlélektani okok alakítják tehát ilyenkor a szórendet, de belejátszhat ebbe idegen hatás is, mint például a régebben németesnek bélyegzett és erősen helytelenített *dacára* névutó idézett használata esetében: „*Dacára a figyelmeztetésnek*, megint elkésett”, a szokott szerkezet helyett: „*A figyelmeztetés dacára* megint elkésett”. E szórend magyaros jellegét igazolja az, hogy a *dacára* névutó helyett javallt szinonima nem kerülhet a névszó elé, helye mindig szigorúan kötött: „*A figyelmeztetés ellenére* megint elkésett.”

3. Az, hogy nyelvünk eredetileg s többségében ma is a névszóhoz járuló ragokkal fejezi ki a határozót (pl. *kert-ben, szép-en, sok-szor, hajó-val*), természetessé és logikussá teszi, hogy a névutók, amelyek gyakran ragokból alakultak ki, szintén a névszó mögött álljanak (innen kapták nevüket). — A névutókhöz hasonlóképpen alakult azoknak a határozós szerkezeteknek a szórendje is, amelyek többnyire egy ragos névszóból és a hozzá kapcsolódó másik ragos névszóból vagy határozói igenévből állnak. Ilyenek: *ígéretéhez híven, az ügygel kapcsolatban, az utasításnak megfelelően, a támadásra válaszul v. válaszolva, a helyzetet látra* stb. E kifejezések második, határozói eleme a használat folytán többnyire névutószerű utótaggá vált már, de kevésbé köti annak szórendi szabálya. Gyakran kerül tehát a névszó elé, ha a közlés érdeke azt kívánja, hogy a fontosnak érzett, a továbbiak megértése szempontjából lényeges, iránymutató szó minél előbb a hallgató vagy az olvasó tudatába jusson.

Ezért találkozunk — főként a sajtóban és előadások szövegében — ilyen mondatokkal: „*Ellentétben a korábbi rendelkezéssel, szabadon megtekinthető a kastély parkja*”; „*Függetlenül az időjárástól, megkezdjük a tavaszi munkákat*”; „*Szóba kerül sok minden, kezdve a hétköznapi ügyektől, egészen a világpolitikai kérdésekig*”. E mondatokban a határozónak a magyarban szokásos szórendtől eltérő előrevetése nyilvánvalóan a figyelemkeltést, a határozóval kifejezett lényeges körülménynek, váratlan, szöges ellentétnek mielőbbi, azonnali, éles tudatosítását, nyomatékos kiemelését szolgálja.

Van azonban a szórendcserének bizonyos mondatszerkesztési oka és egyszerűsítő szerepe is, s ebben megnyilvánulhat a nyelv gazdaságossági törekvése. Sokan már régóta nehézkesnek és fölöslegesnek tartják a *való* igenév közbevetett, áthidaló használatát az ilyen kifejezésekben: a nehézségekre *való* tekintettel; levelükre *való* hivatkozással; a történetekkel (*való*) kapcsolatban vagy összefüggésben; a megállapodással (*való*) összhangban; — az utóbbi két példában a *való* bátran el is maradhat. A *való* ellen indított hadjárat pedig azt a szerkezeti változást idézte elő, hogy a *való* nélkül sután és csökkent hangsúllyal kapcsolódó határozó előre kívánczolt, a névszó előtti, nyomatékosabb helyre, s így alakultak ki és lassanként állandósultak a fordított szórendű szerkezetek: *tekintettel a nehézségekre; hivatkozással levelükre* (magyarosabb így: *hivatkozva*); *kapcsolatban vagy összefüggésben a történetekkel; összhangban a megállapodással*. Ezt a fordított szórendű, de rövidebb, tömörebb és gazdaságosabb kifejezőmódot pedig már csak az előbbiekből jelzett kiemelő és nyomatékosító közlésszándék szempontjából is természetesen kell tartanunk.

4. A szorosabb értelemben vett névutókkal is találkozhatunk előrevetett helyzetben, s ez egészen megszokottnak hat már bizonyos értelmi vagy érzelmi nyomatékú mondat szerkezetben. Íme néhány példa: *át v. keresztül az Alföldön; belül a kerítésen; együtt az osztállyal; túl a határon, a negyvenen; innen a hatvanon; kívül az ajtón; közel a faluhoz, a tűzhöz, a célhoz; szembe(n) az árral, széllel; felül (van) a nyolcvan külön; szemközt egymással; végig a Dunán, az úton; távol hazájától*; stb. Ha a szokásos szórenddel második helyen állna a névutó, a kifejezés súlytalanabb, lagymatagabb volna, mert háttérbe szorulna a közlés új, fontos elemét vagy meglepő ellentétet tartalmazó határozónak nyomatékos kiemelése. Próbáljuk ki mondatban: „*Harmincon túl* már megállapodik az ember”; „*Az árral szembe* nehéz úszni”; „*Hazájától távol* is megmaradt hű magyarnak”.

A névutó előrevetésének ezt a kiemelő, nyomatékosító szerepét érvényesíti az írók és költők stílusérzéke. Egy-két ismert idézet jól szemlélteti összefoglalóként is az elmondottakat: „*Felhőbe hanyatlott a drégeli rom . . . Szemközt vele nyájas, szép zöld hegy-órom*” — írja Arany a „Szondi két apródja”-nak elején. „*Túl a réten néma méltóságban Magas erdő; benne már homály van*” — olvassuk Petőfi tiszai tájképében. „*Zümm: röpködtek végig az úton Tréfás falevelek*” — így látja Ady a Párizsba beszkőő ősz.

Mint mondtuk, nem ez a megszokott, „szabályos”, általános szórend; az előrevetés inkább stilisztikai eszköz, és a névutóknak csak egy részénél alkalmazható, a többi nem változtatja helyét. Ha statisztikát készítenénk arról, hogy mely névutók kerülnek leggyakrabban a névszó elé, jelentéstani szempontból bizonyára jellemző képet kapnánk. Futó anyaggyűjtésünk példaí az mutatják, hogy az *együtt, szemben, ellentétben, függetlenül, figyelemmel* vagy *tekintettel* névutók, illetőleg névutószerű határozók mellett a *túl* fordul elő legtöbbször ilyen helyzetben.

KOVALOVSKY MIKLÓS

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

gac sos 1700: TESz. — 1788: „Egy *gatsos* lova” (k. ir. 4175) | 1816: „[Az ökör] hátulsó két lába *gatsos*” (Mgy. 110: 255).

gal and; alakv. *gallant* 1748: TESz. — 1787: „fekete haju, mellyet hosszsú fekete *Gallantban* három ágra bé font üstökben viselt” (k. ir. 4).

gal and pántlik a. — 1831: „egy fejer tsipkés kis fej kötő, mellynek elő része fekete *galan pántlikával* beszélve volt” (k. ir. 601).

gal ant a 'galand'. — 1784: „*galanták*, csipkék, paszamántok” (Fgy. 31: 17).

gal éta 'selyemgubó' 1801: EtSz. — 1782: „Selem Inspector Urnak egy ölyy fat *Galeták* szárítássára” (k. ir. 385) | 1786: „*Gálétáknak* Fontja” (k. ir. 1118) | 1787: „*Selyem Galéták*” (Fgy. 36: 108) | 1840: „A *selyem galéták* beváltása” (k. jk. 391). — Vö. 1782: „pro qvadráginta *Galetarum* libris” (k. ir. 425).

ga ma 'pókos (lábú)' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1802: „Egy fehér kancza, *gama* lábú” (Cs. 129. cs.) | 1817: „egy pej két első lábára *gama* kantza lova . . . el lopattatván” (Mb. 24: 482).

gar d rob; adatok 1793-tól: EtSz. — 'Ruhásszekrény' 1832: „Egy Körösfa *Garderop*” (Mgy. árv. 318). — Vö. *kva dro p*.

gar n ér 'ruhaszegély' 1780: MNy. LX, 228. — 1786: „Egy fekete tafota Tintuch *garnerral* bodrozott nyakba való kendő” (k. ir. 1820) | 1786: „Fekete Tafota tintuch *karnellal* nyakra való egy keszkenyő” (uo.) | 1787: „Asszonyi öltözet sötét kék tűzött *garnírral*” (Fgy. 35: 35) | 1787: „Egy fehér *Muselin* Kopott Szoknya hasonló *karnírra*” (k. ir. 1658).

gar n éroz 'szegélyez'; vö. *karnérozott* 1765: MNy. LX, 228. — 1784: „nyakra-való kendőben Tintukkal *karnyérozva*” (Fgy. 30: 66). | 1789: „szoknya, zöld pántlikával *kanérozva*” (k. ir. 2603).

(*ki*) *gar n éroz* 'ua.'. — 1773: „spanyol kantus . . . ki *karnérozva*” (Fgy. 28: 21) | 1787: „Egy Alba . . . az ujjai is előll csipkevel *ki* vannak *karnirozva*” (k. ir. 1998).

gar n érozott 'szegéllyel ellátott' 1780: MNy. LX, 228; alakv.: *karnérozott* 1765: uo. — 1773: „[A] szoknya is *karnirozott*” (Fgy. 28: 21) | 1786: „Tintuchal *garnérozott* egy kék attlacz keszkenő” (k. ir. 1820) | 1786: „Tintuchal *karnérozott* nyakra való keszkenyő” (uo.).

gar nitúr 1835: KUNOSS, Gyal. — 1785: „Egy *garnatur* ezüst Csatot [vitt el]” (k. ir. 720. mell.)

gau k ler. — Vö. *kó k ler*.

gé ge 'pestises mirigydaganaat, gugahalál'. — 1848: „egy tót *Gigébe* 4 napokig sinlődvén, megholt” (id. biz. ir. 270: Kaposvár).

generális kulcs 'Generalschlüssel'. — 1830: l. *ka s s z a* a.

geréb. — 1788: l. *há ta gerébbje* a.

gerilla; vö. *guérilla* 1833: TESz. — 1849: „önnkintes (: *Gverilla*;) vólt-e . . . a forradalom alatt?” (Mgy. 119: 163) | 1849: (uo. 165 más adat is).

gilotiníroz 'gilottinnal lefejez'. — 1795: „hagyták volna *Gilotinirozni* [a királyt]” (k. jk. 207. sz.).

(*meg*) *gilotiníroz* 'ua.'. — 1795: „*Gilotinirozták* volna *meg* a Huntzfutott” (uo.).

* L. MNy. LXV, 225–39.

gingang (kelme). — 1770: „Ujj nadragja ... *gingang* zöld gyoltsbul valo” (Fgy. 27: 50). — Vö. ném. *Gingang* 'feines, urspr. ostind. Baumwollenzeug (bunt gestreift od. gegattert)' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

girandol 'nagy karos gyertyatartó, zsirandol'. — 1843: „2 nagy *girandol* gyertya tartó 3ágú” (Mgy. 117: 341).

gorál 'észak-kárpáti szláv néptörzshöz tartozó, annál használatos'. — 1846: „megszőkése alkalmával, egy parasztol kölcsönözött teljes »goral« öltözetben láttatott, ... »goral« kalap[pal], s ... »goral« lábbeliekkel el-látva” (Ngy. 14: 177).

gornyyik 1698: KNEZSA, SzJsz.; 1741: MNy. LVII, 490. — 1726: „Szek Vdvar[i] Toth György alias *Gornyyik* keze vonasa” (OL. P. 418. N. 9).

göb 1836: SzófSz. — 1792: „a Gégéjén ... egy ki álló *Göb* vagyon” (k. ir. 211) | 1845: „jobb oldalán Magyarórányi *göb*” (Mgy. 118: 50).

göréngyi béka 'varangyos béka'. — 1717: „Barnáné a *göréngyi* békának az hátát meg hasította, meg sosta, ugy bocsatotta ell” (t. ir. 4).

görögös 1831: NySz. — 1786: „*görögös* fekete Daróztot ... visel” (k. ir. 21. mell. 2).

göröngy; alakv.: *göringy* 1878: MTsz. — 1799: „[Elvittem] egy fehér sipkát, mellybe ... egy *göröndött* belé tettem és Komlós mellett lévő száraz irben belé vetettem” (Cs. 126: 40) | 1839: „az ország utakon a *göringyek* bé vágattassanak” (Mgy. 116: 414) | 1849: „nem láttam volté ez kö vagy *göréngy*” (Cs. 142. cs.).

gravíroz 1865: BABOS. — 1842: „ezüst kanál, melyre ... J. B. betük voltak *gravírozva*” (Mgy. 117: 251).

gravírozott. — 1839: „*gravírozott* ezüst ibrik” (Mgy. 116: 464).

grodenápel (selyemfajta). — 1839: „Egy *gradenopel*, ... setét színű el bontott ruha” (Mgy. 116: 465) | 1840: „1/2 rőf *grodenapel*” (Ö. 64: 4) | 1851: „13. rőf virágos fekete sejem, *Grodenapel*” (Mgy. 120: 47). — Vö. 1792: „1 Stuek ... *Gros de Neaple* von 25 Ellen” (k. ir. 33). Ném. *Gros de Naples* 'Seidenzeug, ganz dick und grobdrähtig' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

gumielasztikum 1835: KUNOSS, Gyal. — 1848: „*gumielasticumból* készített Topán” (áll. biz. ir. 1: 626) | 1848: „*gumielasticumból* készített topán” (uo.).

gyanúskodik 'gyanakodik' 1783: NyÚSz. — 1787: „Innét annal inkább *gyanoskodhatunk*, hogy Helységünk hazat eö verte fel” (k. ir. 1674).

[*gyékényesedik*] *elgyékényesedett*. — 1788: „ez elöt *elgyékényesedet* rétség” (k. ir. 4209).

gyerkőc 1864: CzF. — 1786: „keresesere azon *gyerkőtzt* küldötték” (B. 9: 259) | 1821: „még nem idős *Gyerkőtzt*” (Mgy. 1/1: 246).

gyermekfáslí. — 1776: „*Gyermek Fácslí*” (OL. P. 418. U. 79).

gyűsző 'tüsző' 1807: NySz. — 1735: „Egy *Gyűszőt* [vitt el]” (k. ir. 65—9) | 1749: „a derekán egy *gyűsző* pénzt megh látván azt mind *gyűszőstül* ell loptam” (t. ir. 6) | 1765: „pénznök való *Gyűsző*” (k. ir. 72. 7).

habari 'hadari' 1838: MTsz. — 1847: „*habari*[,] orrából beszéllő” (Mgy. 118: 350).

hacsak 1807: MÁRTON. — 1724: „*ha csak* én nem kötözlek tégedet, ... soha meg nem gyógyulsz” (OL. P. 418. U. 4).

hágcsó; alakv.: *hácskó* 1841: MTsz. — 1724: „a kertyinek *hácskóján* Kósné bé ment” (OL. P. 418. U. 9).

hajdúbakancs. — 1735: „egy par *Hajdu bakants*” (k. ir. 65—9).

[*hajház* 1792: NyÚSz.] *kíhajház*. — 1792: „[Teheneik] az Tanunak Udvarára által mentenek, a mellyeket ... a Tanu *ki hajházott*” (OL. P. 418. U. 88).

hajlat 'flexura, clinamen' 1792: NyÚSz.; 'Krümmung' 1807: MÁRTON. — 1785: „nyertünk vala egy Köldus Zug nevű keres *hajlatot* [Körös-hajlatot]” (k. ir. 163—1),

hajpor 1748: NyÚSz. — 1775: l. *harpajdli* a.

hajszás 'jobb felől befogott' 1838: MTsz. — 1783: „az rudas hajszás ökörnek hátulsó lába . . . töröt” (k. ir. 275).

halina 'abaposztóból készült parasztszűr' 1811: Kniezsa, SzlJsz. — 1785: „fejér *halinába* . . . , sárga bőr nadrágban [járt]” (Fgy. 32: 21). — Vö. *paraszt-halina*.

halinaposztó. — 1837: „l Spentzl fejer *halina posztóból*” (Mgy. 116: 120).

halka 'halk'; vö. *halkán* 'halkan' XVIII. sz. k.: NySz. *halk* a. — 1786: „*halka* beszéü” (két adat k. ir. 1836).

hallgatódzkodik 'hallgatódik'. — 1752: „Láttaé azt is a Tanu, hogy . . . Szilágyi Ferencz . . . Katona Páll háza ablaka alatt *halgatódzkodott* és *lesekedett* volna” (OL. P. 418. U. 56).

háltat 'hátat'. — 1770: „lánczra tétetvén . . . , [és] ottan *háltatván*, ismét más nap regvel [megverette]” (t. ir. 1/1769—27).

hánykolódik 1808: SzófSz.; de: *hánykolódás* 1783: Pais-Eml. 589. — 1787: „az Leány . . . azon éczaka mindéig jaigatott és *hánykolodott*” (k. ir. 2046) | 1787: „ennek meg pálcáztatása alkalmatosságával . . . megh parantsolta . . . V. Ispány Ur a Tanúnak, hogy a Lábát (:mivel *hánkoldot*;) tartaná” (k. ir. 423. 51).

haragoszöld 1807: MÁRTON. — 1786: „*haragos zöld* ruhában” (B. 9: 265).

haramiálkodás. — 1787: „azon holt haramia . . . éppen az *haramiálkodás*-ban ölettetett meg” (Fgy. 36: 96).

haramiás 1772: NySz. — 1787: l. *latros* a. | 1791: „*haramjás* Tolvaj” (Fgy. 43: 4).

haramiaság 1838: Tzs. — 1785: „[A] helységben elkövetett *Haramjasága* miatt elszökött” (k. ir. 786).

haramiáskodó; vö. *haramiáskodás* 1795: MNy. LX, 229. — 1787: „ezen *Haramiáskodó* és *Latorságokat* el követő személyek” (Fgy. 36: 85) | 1807: „valamelly kártékony *haramiáskodó* gonosztévő” (k. jk. 587).

haramiásságoskodás 'haramiáskodás'. — 1795: „a *Tolvajságok* és *Haramjásságos kodások* meg gátlása végett” (Fgy. 44: 31).

harpajdli 'Haarbeutel'. — 1775: „egy *hajporral* egészen bé hintett parókát . . . fodorítva, mellynek végén egy kis kerek *harpajdl* függ, visell” (k. ir.) | 1786: „[A körözött férfi] közönségesen *harpajdliban* jár” (B. 9: 116).

háta gerébbe 1789: Kniezsa, SzlJsz. 189. — 1788: „[A ló] *Háta gerébbe* a Nyeregétől fehér” (k. ir. 137).

hátráltat 1774: NyÚSz. — 1788: „Tisztartó Uramnak kötelessége . . . Eő Felsége dolgát promoveálni [előmozdítani], nem pedig *hátráltatni*” (k. ir. 2994) | 1810: „az üdőnek a minden-napi változása az gát munkában *hátraltat*” (Mgy. 109: 5).

hátráltatás 1838: Tzs. — 1786: „minden *hátráltatás*, a vagy félben szakasztás nélkül fojtatni igyekezzenek” (B. 9: 151) | 1788: „eddigvaló *hátráltatásokat* [hanyagság miatt való lemaradásukat] a . . . Makaiaknak eleibek terjesztvén” (k. ir. 1137).

hátráltatik szenv. ige 'hátráltatást szenved'; vö. *hátrál* vkit, vmit XVIII. sz. 2. f.: NySz. — 1772: „azzal [ti. a szekerek ki nem állításával] pedig az Eő Felsége szolgálattjának is *hátráltatni* kellett” (k. ir. 297) | 1785: „az Mester Emberek az időnek elvesztésével nagyon fognak *hátráltatni*” (k. ir. 786. mell. 12) | 1786: „a kinek részéről [ti. késedelme miatt] relatiom [jelentésem] fog *hátráltatni*, azon Hellynek előjárói Nevét. . . fel jedgezni fogom” (B. 9: 146).

hátulütő palca 'bot'. — 1795: „a *hátul ütő palczától* félvén” (Mb. 44: 8).

hauzirozó 'házaló'. — 1797/98: „a *hauzirozó* Krámeretől vett fain palaibászért” (Mgy. sz. 78) | 1800: „l. abroszért bizonyos *hauzirozó* Taliánnak” (Mgy. gazd. sz. 53) | 1820: „*Hauzirozó* 'sidó” (Mb. 25: 319).

havannaszivar. — 1852: „Havanna szivarok” (Mgy. 121: 88).

hébe korban; alakv.: *hébe korba* 1807: MÁRTON. — 1787: „Marhái [a] Körös éren... *híbe* korban által jöttek” (k. ir. 423. 53).

heccel; alakv.: *hecel* 1868: BALL., TeljSz. — 1816: „mindig *hettzelte* Varga Mihályt az ujonnan való birkozásra” (Mgy. 1/1: 32).

héjagaz?, írva: *hellya gaz*. — 1770: „a melly szenat [a kaszálóréteken] tsinálunk, az tsak tiszta sás és *hellya gaz*” (OL. P. 418. S. 178).

[*hempelyget* 1821: Nyr. LXXXII, 87; alakv.: *hömpölyget* 1621: NySz.] *meghempelyget* 'meghemperget'. — 1757: „valamiért meg haragudván azon Malacz Pásztorra, a sárban *meghempelygette*” (úrisz. ir.).

hencseredik; vö. *felhencseredik* 1883: MTsz. — 1837: „olly lökést adott [neki]..., hogy emez a földön is *hentseredett*” (Mgy. 9: 4).

hévar 'das Landeis; das Eis, so nach dem Abfall des Wassers auf dem Ufer hängen bleibt' 1838: Tzs. — 1795: „Gúti Mihályhoz azért mentem hogy az rétre hivtam volna, hogy a *hévar*t vagy jeget le verni akartuk, hogy tsikot annál inkább foghassunk” (t. ir. 7).

hibádzik 'hiányzik'. — 1788: „elől egy foga *hibádzik*” (Fgy. 38: 35).

hibányos 'hibás, téves'; alakv.: *hibános* 1774: MNy. LX, 230. — 1786: „Hogy az Instansnak ezen vélekedését *hibányosnak*... lenni nyilvánságossan meg bizonyítsam...” (k. ir. 1664) | 1788: „némely szolga Biró Uraktúl a Certificatumok [bizonyítványok] *hibánossan* jönnek” (k. ir. 1936) | 1788: „a Certificatumok *hibányossak* voltak” (k. ir. 2028).

hibít 1807: MÁRTON; de: *hibítás* 1756: NySz. — 1. 'hiányzik': 1769: „Titulált Vr cōnfrontálja Qviétántiáimat [egyeztesse nyugtáimat] bor erogationális libellussal [a borkiadási könyvecskével] s fel találja hogy nékem Qvientántiam 100 forintról *hibítani* [o: *hibítana*], mintsem a libellusba Tisztartók által bé vólna írva” (k. ir. 162—2. 66). — 2. 'téved': 1784: „igen kevesset *hibítanék*, ha annak rende szerént az el romlot gabona fel mérődhetne” (k. ir. 243).

holicsi. — 1776: „*Holicsai* Thé tartó” (OL. P. 418. U. 79) | 1785: „Fehér *Holicsi* Fődeles Csésze” (uo. 93) | 1786: „*Holicsi* Kandli” (k. ir. 1820) | 1786: „Egy Czukornak való *Holicsi* skatulya” (uo.) | 1786: „Egy *Holicsi* fehér Tál” (uo.) | 1794: „*Olajos Holísi* edény” (OL. P. 418. S. 183) | 1810: „Két *holísi* Kantsuk” (Mgy. árv. 13).

hosszú kó 'hosszúkás' 1838: MTsz. — 1846: „*hosszúkó* ábrázatú” (k. ir. 538: Segesvár) | 1848: „*barna hosszúkó* fokadikos ábrázatú” (áll. biz. ir. 545: Hunyad m.) | 1848: „*hosszúkó* arcú” (uo. 351: Brassó).

hovály 1838: Tzs. — 1830: „egy pár *Hováj*” (Mgy. árv. 291).

húzgál 1838: Tzs. — 1821: „az öreg *obschidost* is le fogták és *huzgálták*” (Mgy. jk. 22).

húzkál 1864: CzF. *húzigál* a. — 1792: „az Sánták *huzkálták* őket az Szobában” (OL. P. 418. U. 88) | 1800: „engem *huzkáltak* a földön” (k. ir. 220) | 1829: „Tarkó Mihájné *meg tarkózta és húzkálta*” (Mgy. jk. 113) | 1830: „az udvaron hajánál fogva *húzkálta*” (Mgy. 4: 12).

(*k i*) *húzkál* 1838: Tzs. — 1834: „szakállát soha beretválni, csak *kihuzkálni* szokta” (Ngy. 13: 137).

(*m e g*) *húzkál*. — 1792: „Nagy Jánost... *meghuzkáltam* hajánál fogvást” (OL. P. 418. U. 88) | 1792: (uo. más adat is) | 1829: „Tarkó Mihájné *meghúzkálták*” (Mgy. 3: 14).

húzkodás; vö. *meghúzkod* 1836: Pais-Eml. 590. — 1839: „hogy... ide s tova *húzkodásnál*... ki ne csúszon” (Mgy. 116: 409).

[*húzódik* 1807: MÁRTON] *bé húzódik* 1862: CzF. — 1761: „a köldök és vékonya *béhúzódik*” (úrisz. ir.).

húzogál 'húzgál, húzogat' 1838: Tzs. — 1792: „hajánál fogva *húzogálta*” (OL. P. 418. U. 88).

[*hűzogát*] *kihúzogat.* — 1788: „a Vizbe dögltöt Marhát *ki húzogadták*” (k. ir. 4209).

[*húzokál* 'húzgál'] *meghúzokál.* — 1792: „ők is... az idén minket is *meghúzokáltak* volt” (OL. P. 418. U. 88).

húzósan 'a szót húzva, vontatottan'. — 1785: „tsak Tót nyelven szóll, némelly szavakat *húzóssan*” (k. ir. 720. mell.).

időjártatva 'időjártával'. — 1831: „a Restantiát... ki mutatván *üdő jártatva* a Cassát ki elégítették” (Mgy. 114: 337).

időjártva 'ua.'. — 1748: „megh a Gyermekekedis megh sirattya *üdő jártva*” (úrisz. ir.).

indzsellér 'mérnök' 1807: MÁRTON; alakv.: *incsinér* 1706: Nyr. 88, 322, *indzsenér* 1795: GÁLDI, Szótír. 92, *indzsinér* 1807: MÁRTON. — 1773: „maga mesterségit értő *Inzsennir*” (k. ir. 23) | 1784: „a Tekintetes Nemes Vármegye *Intsinérje*” (k. ir. 298) | 1785: „*Intsenér*” (k. ir. 163–3) | 1786: „*Insellér*” (Fgy. 33: 35) | 1786: „Földmérő *Inszelére*k” (k. ir. 2013) | 1786: l. *delizsánckocsi* a. | 1787: „*Intzellér*” (k. ir. 423: 39–40) | 1788: „*Intsinér*” (Fgy. 39: 12) | 1818: „Bodoky *Inzsenir* Ur” (Mgy. 97: 57).

indzsellérség. — 1784: „az *Incsellérség*hez is ért” (Fgy. 30: 38).

indzsellértiszt. — 1783: „*Insinyér-Tisztek*” (k. ir. 202).

ingyenvaló 'hiábavaló' 1807: MÁRTON. — 1786: „a további *ingyen való* költségtől... menteni [mentesíteni ti. fogja őket]” (Fgy. 33: 42).

inkább; alakv.: *ikább* 1873: MTsz. — 1788: „annál *ikább*” (k. ir. 930).

innenső; alakv.: *innentső* 1807: MÁRTON. — 1788: „mód nintsen benne hogy az *innentső* részről... szena vitetthessek” (k. ir. 1190).

innyomó (halászmestersző). — 1785: „4. *In-nyomó* Rf. 4.” (k. ir. 469).

invalidus katona 1835: KUNOSS, Gyal. — 1788: l. *panganétos* a. [*írház* 1838: Tzs.] *megírház.* — 1779: „kék Nadrágban (:melly a tér[d]in meg van *írházva*:)” (k. ir. 22).

[*irkafirkál* 1838: Tzs.] *irkafirkálás.* — 1812: „hogy... a haszon-talan *irka firkálások* eltávoztassanak” (Mb. 24: 132).

irnya való toll 'íróttoll'. — 1791: „a Cancellariara *irnya való tollakat* szerezni és békülden” (Fgy. 42: 38).

írópapiros 1807: MÁRTON. — 1786: „Az fein és középszerű *Pósta és író Papirostól* [való vám]” (B. 9: 222).

[*iszapodik* 1838: Tzs.] *beiszapodik* 1838: uo. — 1833: l. *medre* a.

[*iszapol* 1808: SzófSz.] *beiszapol* 1838: Tzs. — 1832: l. *medre* a.

[*iszapolódik*] *eliszapolódik.* — 1834: „[A folyóvíz] medre *eliszapolódik*” (Mgy. 115: 77).

[*iszaposodik* 1838: Tzs.] *megiszaposodott.* — 1784: „[A] *megiszaposodott*,... alacsonyon fekvő Marha legelőtől... olyák [o: óják ti. marháikat]” (k. ir. 234).

iszos 'iszákos' 1838: Tzs. és MTsz. — 1813: „egy *iszszos* Aszszony” (Ngy. jk. 1802. 68) | 1813: „az nagyon *iszszos* Aszszony” (uo.).

itkányos 'ua.' 1834: MTsz. — 1848: [Személyleírásban:] „*itkányos*, s illykor a beszédjébe akadozó” (id. biz. ir. 418: Udvarhelyszék).

ittthoni. — 1786: „Az afféle kártékony levelekkel egyelített [dohány]csomók... sem az *ittthoni* vele élésre, sem a külső országokkal való kereskedelemre nem alkalmasak” (B. 9: 135).

ize 'íz, ujjperc'. — 1848: „bal kezének mutató ujján, az első *izeje* hiányzott” (id. biz. ir. 351).

iznyig. — 1779: „az jobb mutató ujjá első *iznyik* ell vagyon vágva” (k. ir. 264).
járatos 1783: MNy. LX, 231; alakv.: *járotos* 1767: uo. — 1756: „az előtt nem
vált Bódiné a Fatens házához olyan *járatos*” (úrisz. ir.) | 1787: „a Tanú az özvegyhez
nem *járatos*” (k. ir. 486). — Vö. *jártos*.

bejáratos 1838: Tzs. — 1820: „más... nallok *bé-járatos* Cseléd [is]...
el-lophatta” (Magy. 1/1: 204).

járkál 1784: SzófSz. — 1756: „edgyik helybül az masikban szokott *járkálni*”
(t. ir. 1) | 1770: „ki s be *járkálván* azon házban” (t. ir. 1/1769–30) | 1783: „ezen a tájon
járkálván” (k. ir. 213).

járobúza vetés 'tavaszbúza vetés'; vö. *járobúza* 'tavaszbúza' XIX. sz. v.:
MTsz., *tavaszbúza* 1529: OklSz. — 1786: „Tavaszi, vagy is *Járó Buza vetés*” (k. ir.
1820).

járos 'járatos, bejáratos' 1865: CzF. — 1752: „Nem látta soha is, hogy Szilágyi
Ferencz Katona Páll házához valami rősz végre *járos* lett volna” (OL. P. 418. U. 56).

jártos 'járatos'. — 1750: „arra *jártos* nem volt” (OL. P. 418. C. 19). — Vö.
járatos.

jobbágykodik 'jobbágyoskodik'. — 1727: „mellik hány Esztendeigh lakott,
s *Jobbágykodott* itten” (polg. t. ir. 2/1734) | 1747: „mostanis édes Attya... *jobbágykodik*
ottan” (OL. P. 418. N. 51).

kacska 1865: CzF. — 1756: [Megkülönböztető névként:] „*Kacska* Kondásné”
(úrisz. ir.).

kajlás 'kissé kajla szarvú' 1719: MNy. LX, 364. — 'Kissé kajla' 1787: „*kajlás*
fülü” (k. ir. 3060) | 1787: „tehén, a szarva előre *kajlás*” (Fgy. 37: 67).

kajlás szarvú. — 1795: „Tehén, szöke, *kajlás szarvú*” (Fgy. 44: 76) | 1848:
„Egy szöke tehén *kajlás szarvu*” (Mgy. 118: 453).

káka. — 1840: „szöllőjét... kétszer kapálta, és... megkötötte saját *kákaival*”
(Ngy. 4: 273).

[*kalácsol* 'a tolvajt titkon megnevezi'; vö. *kalácsos* 1769: MNy. LX, 364]
kikalácsol 'ua.'. — 1805: „ha valaki valamit tudna felőlők [ti. az ellopott lovakról]
a szegény káros jó jutalmat ígér annak, a ki *kikalácsolná* hol léteket” (Mgy. 107: 9).

kaláccspénz 1678: Nyr. LXXXVII, 356, 1721: MNy. LX, 364. — 1726:
„reménkedtünk [rimánkodtunk] hogyha hallotta volna kigd [kigyelmed] ilyen forma
lovaknak hirit avagy tudhatna Benünket reá igazítani tehát, 10 id esst téz forint *kallács*
pénzt adunk” (OL. P. 418. U. 24).

kallolás 'kallás'. — 1818: „minden rőf [szúrposztó] *kallolásaért* 12 xrt [fize-
tett]” (Mgy. 1/1: 96).

kálvínista 1611: RMKT. 17: I, 447. — 1748: „*Kalvinyista* Valláson [vagyok]”
(úrisz. ir.) | 1772: „*Kálvénista* Valláson” (Fgy. 27: 85) | 1782: „*Kálvinyista* vallást tartok”
(k. ir. 226) | 1782: „*Kálvénista*” (k. ir. 307) | 1782: „*Kálvínista* vallás” (k. ir. 359) | 1786:
„*Kálvinyista*” (k. ir. 724) | 1786: „*kalvénista*” (B. 9: 130) | 1787: „*Kalvinista*” (k. ir. 1906).

kamásli 1816: GYARM., Voc. V. lap. — 1789: „visel... czipőt *kamásli*ra”
(k. ir. 1587). — Vö. *komás*, *stíflkomás*.

kamiszol 1724: MNy. LX, 364. — 1771: „sárga *kamizollyban*... jár” (Fgy.
27: 70) | 1774: „kék *kamiszolban*... szökött el” (Fgy. 27/1: 8).

kanalásgém; alakv.: *kanálosgém* 1838: Tzs. — 1786: „*kalányos Géme*”
(B. 9: 170).

kanász 1768: MNy. LX, 364. — 1766: „*kanász* módra *kanászosan* jár” (Fgy.
27: 27).

kanászpásztorság. — 1785: „tőbnyire életét *kanász pásztorsággal* töltő
[ember]” (B. 8: 6).

kancaszűr 1857: MTsz. — 1830: „Öltöztette az egyiknek bögő *kantza szűr*” (Mgy. 114: 154).

kancsi 'kancsal' 1838: MTsz. — 1826: „komor *kantsi* nézésű” (Ngy. 12/1: 224) | 1846: „keveset *kancsi* . . . szemű” (Mgy. 118: 265).

kandli 'kanna'. — 1785: „Czén *Kándli* . . . réz *kándli* . . . réz *kandli*” (OL. P. 418. U. 93) | 1786: „Kávéhoz való egy pár Holicsi *Kandli*” (k. ir. 1820) | 1808: „Kávés *Kandli*” (Mgy. árv. 56) | 1815: „Tzin, úgy nevezett Bor *Kandl*” (uo. 126) | 1818: „6. Kávés Findza, s 2. *Kándl*” (uo. 205). — Vö. nyj. német: 1774: „*Kandl*” (k. ir. 244) | 1783: „I grosse silberne Koffee-*Kandl*” (k. ir. 367).

kankó (ruhadarab) 1735: MNy. LVIII, 103. — 1828: „[A kisbíró] hivatalából (:le huzodván a *kanko* rolla:) el csapattatik” (Mgy. 2: 31).

kankóködmön. — 1843: „elszökött *kankó ködmönbe*” (Mgy. 117: 344).

kányatorrú 1863: MTsz. — 1777: [Személyleírásban:] „vékony *kánya orrú*” (k. ir. 117) | 1786: „*kánya orrú*” (B. 8: 107) | 1834: „görbe *kánya orrú*” (Mgy. 115: 107).

kapadohány 1838: Tzs. — 1786: „kivéven a *kapa dohanyt*, melyl általtyában meg nem vétetik” (B. 9: 134).

kapicán 'Kappzaum' 1807: NySz.; alakv.: *kapucán*, *kapucány* 1785: MNy. LX, 365, *kapoca* 1833: DANK., Lex. — 1787: „*Kapüzannak* hoszszu darabját tottam [toldtam]” (k. ir. 3046) | 1787: „20 ól *kordakat* [csináltam] *kapuczányokra*” (k. ir. 3050) | 1796: „Sziy kötő fék . . . *Kapocza* . . . Terhellő” (OL. P. 418. S. 183) | 1833: „[A csődör] az Istállóba *kapiczámon* vissza vezettetik” (Mgy. 114: 412).

káplár; alakv.: *kaprál* 1708: RákTár I, 177. — 1786: „Deák Zsofy . . . egy Simai nevezetu *Koprallal* lódult el” (B. 9: 195).

kápli 'sapka'; vö. 1873: MTsz. — 1763: „[A férfi] a kalap alatt viola szénu bárszony *káplít* visel” (k. ir. 31) | 1772: „el vitt magával ujj zöld materiából lévő sárga sikos *káplít*” (Fgy. 27: 79) | 1785: „[A katona] egy Komis Mántliban, egy veres *kápliban* . . . szökött el” (Fgy. 31: 63).

kapoca 'Kopfzaum'. — 1796: l. *kapicán* a.

kápszli. — 1803: [Egy borbély szerszámai:] „5. medentze, 2 kis darab szappan. l. *kápszli*. l. borotváló palatzk. 3 fog húzó. 3. borotva” (Mgy. 1: 111).

kapszlis 'gyutacsos'. — 1837: „*kapszlis* Puska” (Mgy. 116: 138).

[*kapszлиз* 'gyutacsal ellát'] *felkapszлиз*. — 1848: „találtak . . . egy pisztolyt megtöltve, s *felkapszлизva*” (áll. biz. ir. 1: 287).

karafina 'palack' 1816: GYARM., Voc. — 1776: „l. *Karafina*” (OL. P. 418. U. 79) | 1786: „Egy kiss hoszu *Karafina*” (k. ir. 1820) | 1786: „Olaj, s Eczetnek való *Karafinák*” (uo.) | 1827: „l. pohár szé 6 *karafinával*” (Mgy. árv. 259).

[*karcol*] *lekarcol* 'lerajzol'. — 1787: „Itt nagygyából *le karcoltam* azon Félegyházárul Kiss-Telekre vezető Posta utat” (k. ir. 2561).

karikagyűrű 1838: Tzs. — 1786: „arany *karika gyűrűje*” (B. 8: 38).

karírozott 'kockás', *karrírozott* 1854: IdSZT. — 1848: „visel . . . egy vörös kék *karírozott* vászonból előkötöt” (id. biz. ir. 270). — Vö. ném. *carriert* 'gewürfelt' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

karmelitaszínű. — 1785: „Egy *Carmelita* színű ruha” (k. ir. 786. mell. 3).

[*karmolás*] *összekarmolás*. — 1831: „ötet össze *karmolásván* szidalnázta” (Mgy. jk. 215) | 1831: „annak ábrázattyát tetemesen össze *karmolászta*” (uo.).

karon ülő. — 1748: „*karonn ülő* . . . Gyermekeketskéjével ment Szabó Ferenczné-höz” (úrisz. ir.).

kaskét (sapkaféle) 1770: MNy. LX, 365. — 1769: „*kaskétot* visel” (Fgy. 27: 23) | 1773: „fekete *kaskétban* [szökött el]” (Fgy. 28: 15).

kasmír (kelme); alakv.: *kazamér* 1878: MTsz., *kazimir* 1868: BALL., TeljSz.,

kázimír 1816: GYARM., Voc. — 1810: „fejér tarkájú kik *kaszimír* kendő” (Mgy. ár. 15) | 1818: „egy *kazimír* lajbli” (uo. 200) | 1822: „4. *kazemér* keszkenyő virágos szeglettel” (Mb. 25: 246) | 1823: „*Kazimír* ... nadrágok” (Mb. 25: 334) | 1837: „hamuszin *kazamír* nadrága [volt]” (Mgy. 116: 175) | 1847: „Egy *kazmír* kelmeji női ruha” (id. biz. ir. 418/1848).

kassa 'kassza' 1722: MNy. LX, 365, 1807: MÁRTON. — 1744: „A T. N. Vármege kezemnél meg maradot csekély *kassájából* [csináltattam]” (k. jk. 1745. 9. sz.) | 1752: „az ... pinszt Közönséges *Kassában* tettik” (OL. P. 418. U. 56) | 1786: „[Az] árváknak *kassájába* 1100 forintokkal adós maradván” (B. 9: 69). — Vö. *kassza*.

kassaláda 'pénzesláda'. — 1786: „nala lévő kultsal az *Kassa-ládat* föl nyitván” (k. ir. 2131).

kassza 1807: MÁRTON *kassa* a. — 1786: „a Fels. Kirallyi *Kasszat* ... meg kárasították” (B. 9: 174) | 1786: „Arvák *Kaszájában*” (B. 8: 75) | 1830: „Város *Caszszája* ládáját ... hihető *gyenerális* kultsal kinyitották” (Mgy. jk. 34). — Vö. *kassa*.

kasszaláda 'pénzesláda'. — 1795: „Pénzess, vagyis *Kasza Láda*” (OL. P. 418. S. 183).

katárka. — 1832. I. *kotárka* a.

katonálkodik 'katonáskodik'. — 1745: „Már hús Esztendeigh *katonálkodván*” (OL. P. 418. C. 16).

katyma 'kicsiség, semmiség' XIX. sz. v.: MTsz.; alakv.: *kotyma* 'nichts, nihil' 1808: NySz. *kagyma* a. — 1861: „ha akkor hirt adott volna kentek, mikor ezen nyavalya rajta esett ezen kis Gyermeken, *katymának* tartottam volna meg gyógyítani” (úrisz. ir.) | 1761: „ha ugymond akkor ő hozzá vitték volna hamarjában, *katyma* lett volna néki azon kis Gyermeket meg gyógyítani” (uo.).

kazmír, kázsmír. — Vö. *kasmír*.

[*kel*] *elkelésbeli* adó. — 1786: I. *megemésztő* adó.

(*ki*) *kelet*. — 1716: „Tavaly telen *ki* kelet tájban” (t. ir. 9).

kelkáposzta 1770: MNy. LX, 365. — 1812: „Egy Portio *Köhl káposzta*” (Mgy. 109: 114).

keménytöltés 'élestöltés' 1868: BALL., TeljSz. — 1788: „méglen ... nálok lévő Puskajokat *kemény töltéssel* ... meg nem töltötték volna” (k. ir. 4487) | 1788: (uo. más adatok is).

[*kencsefencsél* 1879: MTsz.] *kencsefencsélő* 'kuruzsló'. — 1785: „szemtelen ostobaságu *kentse-fentsélő*, vagy akármedly modon orvosló emberek” (Fgy. 31: 32).

kenyérebéd tájban; vö. *kenyérebéd* '8–9 óra tájban való étkezés' 1873: MTsz. — 1744: „*Kényer ébed talybán* volt az idő” (úrisz. ir.) | 1744: „réggi harangozas után *kényer ébed talyba*” (uo.).

képződik 'képződik'; vö. *képződés* 'képződés' 1669: NySz. — 1717: „nem bizonyossan hanem csak *képződve* látta” (t. ir. 6/1718).

kerekdék 'kerekded' 1790: NySz. — 1750: „*kerekdek* fejér Orczaju” (k. ir. 46) | 1785: „[A kő] Tojás formájú, *Kerekdék* volt” (k. ir. 633—1 a. 4) | 1785: „[Az üst] szája, mint a Kalapnak a teteje, Ollyan *Keregdek* volt” (OL. P. 418. U. 84) | 1786: „fekete *kerekdek* abrazatu” (B. 9: 196) | 1786: „*kerekdék* teli ábrázatú” (k. ir. 1601).

kézellő gomboska. — 1787: „egy pár *kézellő gomboska*” (k. ir. 558).

kézellős. — 1787: „vékony *kézellős* ingben ... jár” (k. ir. 2265).

kezes ló. — 1770: „*kezes Lovainknak* ... legelő mezeje” (OL. P. 418. S. 178).

kezes ménés. — 1800: „a Város *kezes ménese*” (Mgy. sz. 123) | 1803: „a *kezes* belső *Ménés* Pasztorinak bére” (Mgy. I: 99) | 1818: „az Belső *Kezes Ménés* mellé Számadó Tsikósnak meg fogadtatott” (Mgy. szolg. 47).

keze szennyét rajta hagyja 'elveri, kékre veri'; vö. MTsz. *kéz a*. — 1720: „Hallotta Megyeri Andrástul hogy ... ha Dobaszrul el kellis menni[e] de *keze szennyét rajta hadgya* [az öt vádoló] Borsos Katán” (t. ir. 13).

kilincses (valamilyen jeggyel megjelölt). — 1786: „[A tinó] jobb füle csonka, a ball *kilincses*” (k. ir. 1028. 12) | 1786: „[A tehén] mind a két füle *alorul kilincses*” (uo. 7) | 1825: „[A] súldő ball füle *kilintses*, — a jobb füle *ájós*” (Mgy. 112: 130) | 1833: „Ökör, a bal füle egész, a jobb *kilintses*” (Ngy. 13: 108).

kiré 'hosszú köpönyegféle'. — 1786: „Hamuszinü Moldon *kireben jár*” (k. ir. 2273) | 1788: „visel egy fehér *Kíree* nevezett [nevezetű] köpönyeget” (k. ir. 2286). — Vö. ném. *Kireh* (poln.): 'langer Pelzmantel mit herabhängenden Ärmeln' (HEYSE, Fwb.¹⁶). — 1788: „trágt ... einen ... *Kíree*” (k. ir. 2286).

kiria 'ua.'. — 1784: l. *aufslóg a*.

kirié 'ua.'. — 1784: „arany késkeny paszomanyal körül kerétett *Kirieje* [vagyon]” (k. ir. 244) | 1785: „egy kékes szürke *kirie*” (Fgy. 32: 24) | 1786: „barna köpönyeget vagy is *kérjét* ... visel” (B. 9: 141) | 1787: „hamuszényü ... *fele viseletü* Poszto *Kiriében* ... szökött el” (k. ir. 2201).

kisebbik uram 'az uram öccse' 1852: FOG.³. — 1748: „talám reám gyanakszik kied *kisebbik Uram*” (úrisz. ir.). — Vö. *öregbik uram*.

kóborgó mn. 1838: Tzs. — 1840: „*koborgó* személy” (Mgy. jk. 53).

kóborgóban van 'kóborol'. — 1831: „azólta oda van *koborgóba*” (Mgy. jegyz. 44).

kóbori 'kóbor' 1838: MTsz. — 1852: „mindenik esküdt ... az idegen *koboriakat* ... bejelenteni köteles” (Mgy. 20: 120).

kóborog. — 1786: „hellyrül helyre *koborog*” (Fgy. 33: 33).

kóklerjáték 'szemfényvesztés'; alakv.: *kauklerjáték* 1717: RákTár I, 382. — 1781: „Fönt nevzet [nevezett] Káplár tud holmi *Kaukler* [o: *Kaukler*] *játékokat* is mutatni” (k. ir. 134).

kóklerség. — 1810: „*kauklerséget* is tud” (Fgy. 55: 33).

kolna 'szőlőbeli présház' 1814: KNIEZSA, SzlJsz. — Vö. *szűrőkolna*.

kolokán (vizinövény) 1838: Tzs. — 1808: „ha azokat [a kanálisokat] a nád, káka vagy *kolokán* fel nőnné, a víz szabad le folyása ezek által meg gátolódna” (Fgy. 53: 43).

komás 'kamásli'. — 1776: „4. pár *Komás*” (OL. P. 418. U. 79). — Vö. *kamásli*, *stiflkomás*.

komorna 1787: NySz. — 1787: „mind [mint] *szoba Leány*, vagy-is *Komorná* szolgalt” (k. ir. 2225).

kongatás 'ostorcserdítés'. — 1835: „A városok és Helységeken keresztül az üres szekerekkel menők-is ... a leg nagyobb *kongatással* járnak” (Mgy. 115: 191).

kontignáció 'emelet' é. n.: NySz., 1816: GYARM., Voc. — 1783: „egy, vagy két *Contignázióra* épült kész Házakat ... által fogunk adatni” (k. ir. 202) | 1786: „[Szál-lása a] Masodik *Contignatzióban* vala” (Fgy. 35: 23).

kontignációs 'emeletes' 1876: MTsz. — 1783: „meg-engedtetik, hogy a föld színén tett [földszintes] Épületekre ... még egy *Contignácziós* fel Házakat reá épithes-senek” (k. ir. 202).

konya bajuszú 'lekonyult bajuszú'. — 1844: „nagy *konya bajusszú*” (Mgy. 117: 394).

konya farkú. — 1846: „kissé *kónya farkú* [ló]” (k. ir. 538/1847).

konya fülü 1808: NySz., vö. 1786: „*konya a füle*” (B. 9: 223). — 1787: „egy kevéssé *Konya fülü* [ló]” (k. ir. 2201) | 1787: „rövid *konya fülü* [ló]” (Fgy. 37: 67) | 1814: „fekete Kantza, *konya fülü*” (Mgy. 110: 129).

[*konyul* 1792: SzófSz.] *konyult*; alakv.: *lekanyult* 1831: MTsz. — 1787: „*kanyút* fülü [lő]” (k. ir. 2391) | 1838: „előre *kanyúlt* fülü [ártány]” (Mgy. 116: 265). [*(le)konyul* 1838: Tzs.] *lekonyult*. — 1813: „Kantza ... *le konyúlt* ... fülü” (k. ir. 71).

kopaszvás 'kissé kopasz'. — 1788: „rövid haju, és *kopaszvás*” (k. ir. 2018). *kopaszodik* 'kopaszodik'. — 1777: „Feje-teteje ... *kopaszodik*” (k. ir. 169) | 1784: „a Feje tetején *kopaszodni* kezd” (k. ir. 307).

korc 1792: SzófSz., 'a vessző- vagy nádkerítés vesszőfonatos kereszt kötése' 1838: Tsz. — 1792: „ketten húztatok ki az *kortzból* egy bűnkös rövid fát” (OL. P. 418. U. 88). — Vö. *szegeletkorc*.

korcol 'fűzfavesszővel átköt' 1838: Tzs. — 1756: „nád falt *kortzolt*” (úrisz. ir.). *összekorcol*. — 1814: „[A rőzsét] sűrően *korczollyák össze*” (Mgy. 110: 112). *korcolás*. — 1792: „a Sertsapszéknek a Szegelete *kortzolásából* ... láttam ... , hogy egy bunkós rövidfát erővel husztak ki” (OL. P. 418. U. 88) | 1814: l. *fásina* a. *összekorcolt*. — 1814: „jó sűrűn *öszve kortzolt* 200 számú fa sinákat [fasinákat] ... készen tartsanak” (Mgy. 110: 113).

korcvessző 'vesszőfonatos kereszt kötésre, szegésre használt fűzvessző' 1768: MNy. LX, 366. — 1756: „hoznának *kortz vesszőt* ki a hazból” (úrisz. ir.).

korda 'kötél' XV. sz. k.: NySz. — 1753: „[A barátnak] *korda* helet volt fekete keskeny szija” (k. ir. 97) | 1787: l. *kapicán* a.

[*korhad*; alakv.: *elkorhod* 1792: NyÚSz.] *korhadt* 1865: CzF.; alakv.: *korhodt* 1792: NyÚSz. — 1794: „a rosz *gorhat* fenyőkből Tégla égetésre fel hasogattatott” (OL. P. 418. S. 183).

korhadt orrú. — 1849: „egy világos pej p[ari]pa *korhadt orrú*” (Ngy. 14: 373).

kikorhadott. — 1770: l. *feltáskásodik* a.

kosár 'erős vesszőkből készített, nagy méretű kas, melyben singfákat úsztatnak alá a folyón' 1782: MNy. LVIII, 104. — 1807: „I. F. meg fogadott 15. *Kosár* Lápoknak vagy is inkább Sing fáknak bé rakására ... három *kosarakat* kész sing fával bé is raktunk és tökéletesen el is készítettünk, öt *kosarat* pedig úgy annyira el készítettünk hogy tsak a sing fát kellett volna bele rakni ha készen lett volna a fa, de vágva nem volt” (Mgy. ir. okt. 15.).

kotárka 'magtár' 1868: BALL., TeljSz., *katárka*, *kotárka* 'tengerigóré' 1878: MTsz. — 1832: „Az apátfalvai *katárrákba* található 5484 ... , a Pétskai *kotárrákban* pedig 5000 pozsoni mérő csüvös kukuritza ... el fog adódni” (Mgy. 114: 358) | 1838: „36 öl hoszu *kótárrával*, melyben 12 ezer posonyi mérő csöves kukuritza bé fér” (Mgy. 116: 289).

*kotú*¹ 'vadvizes, pocsolyás, kátyús hely a mezőn' 1833: MTsz. — 1769: „Helységünk tulajdon határja, ... gazos és posványos *kotukból* és lápos nádasból áll” (OL. P. 418. S. 177) | 1769: „a lapos és posványos *kótúk*” (uo.).

*kotú*² 'nádtors' 1885: MTsz. — 1829: „a *Kotuba* rövid nyéllel dolgozni nem lehet” (Mgy. 114: 44).

kotús hely 1887: MTsz. — 1829: „lapos, és *Kotús hely*” (Mgy. 114: 42).

kotús víz 1887: MTsz. — 1829: „az itt való víz pedig egészségtelen mivel *kotús*” (Mgy. ir. okt. 4.).

kotúvágó 'nádtorsirtó szerszám'. — 1795: „*Kotú vágó*, vagy irtó szerszám” (OL. P. 418. S. 183).

kotymány 'kátyú' 1795: NySz. — 1800: „[A] szemetet ... hordgyák ki ... a Helységen kívül lévő szikes *kotymányokba*” (Fgy. 48: 1).

kottyanó 'kátyú, zökkenő az úton' 1865: CzF. — 1806: „minden Helység, a maga határában lévő Gátakat [országúti töltéseket] *kottyanókat* ... igazgassa, s töltse” (Fgy. 52: 39).

k ö l ö n c 'ein junger Bursch' 1838: Tzs. — 1786: „H. J., Fejér Vári szülemény, 12 esztendő *Kölöntz*” (B. 9: 157).

K ö r ö s a l a t t. — 1792: *l. a l a t t a*.

k ö t 'ront'. — 1761: „[A boszorkányok] azt mondják [:] nem *kötünk*, nem gyógyítunk, hanem csak készüly mert meg kell halnod” (úrisz. ir.).

(*el*) *k ö t* 'megront'. — 1748: „azért nem leszen Gyermekek, hogy *el kötötték*” (úrisz. ir.).

(*me g*) *k ö t* 'ua.' 1512–13: NySz. — 1716: „Tudgyaé . . . a Tanu . . . , ha [Kisné] valaha embert *kötött* vagy *vesztett* volna meg ördögségével s boszorkánságával” (t. ir. 7).

k ö t é s 'rontás'. — 1716: „Ha Valaha valakit meg fenyegetett volna és fenyegetése után *kötist* vagy *vesztist* ejtett volna rajta” (t. ir. 7) | 1717: *l. v e s z t é s a*. | 1756: „*Kötés* vagyon bennem . . . nincsen te benned *kötés*” (úrisz. ir.) | 1761: „az ágyékába *kötés* van soha sem áll lábára, meg kell ebben neki halni” (úrisz. ir.).

k ö t i p p a n. — 1717: „*Olvasás* [ráolvasás] közben hallottam tülle: Meny meny a Jericoban a *kü Típpanra*” (t. ir. 1.). — Vö. *t i p p a n*.

k ö t ő 'kötény' 1777: MNy. LX, 367. — 1716: „eszt a fogságot csak edgy párna héjjért és edgy *kötőnek* valóért szenvedem” (t. ir. 7) | 1755: „az ablakról le rántotta a *kötőt* mellyel bé vólt tsinálva hőld világ ellen” (úrisz. ir.) | 1776: „Fekete Tafota *Kötő*” (OL. P. 418. U. 79) | 1776: „Viselt fehér *Kötő* (uo.).

k ö z ü l - a k a r a t u l 1807: MÁRTON. — 1787: „az *fel férészelt* fákat *közül akarátul* *Rovásra Rótták*” (k. ir. 423. 46) | 1818: „*közül akarátul* 3.^{an} le fogták” (Mgy. 97: 9).

k r e p i n 'áttört rojtozat' 1744, 1764: MNy. LX, 367; alakv.: *kreppin* 1782: uo. — 1770: „fekete . . . szín *kreppén* nyakravalója” (Fgy. 27: 28) | 1775: „asszonyi köntös *kreppinnel* készítve” (Fgy. 27/1: 63) | 1786: „Fehér tsipkés zöld *kreppénnyel* készült egy Tintuch Keszkenő” (k. ir. 1820) | 1786: „Egy fehér Tintuch, selyem Csipkével, zöld *Kreppinre* készült Keszkenő” (uo.) | 1786: „6. arany Gombotskák *kreppinből* kötöttek” (uo.) | 1812: „Katonának valo . . . mente kötő *kreppinnel* rojtosan jó hosszsza el készülve” (Mgy. 109: 133).

k r e p i n c s i p k e. — 1789: „hegyes fejkötőt selyem *kreppén tsipkére* visel” (k. ir. 1587).

k r e p i n e s. — 1786: „Aszonynak való Arany *Kreppényes* egy Magyar Mente” (k. ir. 1820) | 1786: „Vad Galamb színű posztó, Arany *kreppényes* Asszonyi magyar mente” (uo.).

k r e p i n m u n k a. — 1769: „ruházattya . . . hamú színű selyem *kreppin munkára*” (Fgy. 27: 15) | 1771: „*kreppin munka* vagyon a kaputtyán” (uo. 70).

k r e p o n (kelme). — 1770: „selyemből, vagy pamutbol szótt patyolatott, az az Németül *Floort*, vagy *Crepont* bé né hozzon hazánkban” (Fgy. 27: 49) | 1787: „Egy selyem *Crepon* materia” (k. ir. 1658) | 1787: „Német Dolmány . . . *Crepon* materiával béelve” (uo.). — Vö. ném. *Crépon* 'wollener, dichter Krepp' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

k u c s m a; alakv.: *kusma* 1877: MTsz. — 1792: „hosszsu fekete bárány bőrből való *kusmát* visel” (k. ir. 211).

k u k o r a 'kunkora' 1801: MNy. XLIII, 307. — 'Kunkora szarvú' 1830: „4fü szökés *kukora* Űsző” (k. ir. 601). — Vö. *k u k o r ú*.

k u k o r a s z a r v ú. — 1848: „kevéssé fenálló *kukora szarvú* . . . tehén” (áll. biz. ir. 558) | 1853: „*kukora szarvu* . . . űsző” (Ngy. 17: 178).

k u k o r i c a c s u t k a 'a kukorica szarvágás után földben maradt tuskója'. — 1830: „a földmivelők a *kukorítza* kórót és *tsutkát* a szántó földeken kint hagyni . . . szokták” (Mgy. 114: 123) | 1830: „a *kukorítza* szár és *tsutka* . . . megromolván Űszögöt és rothadást kapnak” (Mb. 25: 557). — Vö. *c s u t k a*.

kukorú 'kunkora'. — 1838: „*kukorú farkú* [koca]” (Mgy. 116: 331). — Vö. *kukora*.

[*kuncsorodik* 'kunkorodik'] *felkuncsorodott*. — 1846: „kissé *felkuntsorodott orrú*” (Mgy. 118: 268).

kunkorgós 1885: MTsz. *kukorgós* a. — 1848: „bajússa sárgás keveset *kunkorgós*” (id. biz. ir. 270) | 1852: „*kunkorgos* kikent bajúszú” (Ngy. 16: 294). — Vö. *teker gós - kukorgós*.

kupak 1792: SzófSz. — 1786: „pipára való *kupak*” (k. ir. 1830).

kuporít 'összezsugorgat, kaparít' 1838: Tzs. és MTsz. — 1830: „tsak azért, hogy minket onnét a magunkéból ki marván mindent magoknak *kuporíthassák* [!]" (Mgy. ir. aug. 3.).

[*kutya adta* 'ebadta' 1862: CzF. *adta* a.] *kutya adta - teremtetette* 'ua.' — 1794: „*Kutya adta teremtetette*” (t. ir. 12).

Kutyakaparási csárda. — 1790: „*Kutya kaparási* [csárda] mely ... Mako M. Várossának határán ... vagon” (k. ir. 1016).

kutya meg a lelkét! — 1769: „ide tedd a *kutya meg a lelkét*” (OL. P. 418. U. 94).

kutya ördög adta 'ebadta'. — 1776: „Te Gábor, *kutya ördög atta*” (úrisz. ir.).

kutya szántsa meg!; vö. *kutya szántotta* 1865: CzF. *kutya* a. — 1776: „*kutya száncsa meg a vén Lelkedet*” (úrisz. ir.).

kutya szülötte 'ebadta'. — 1756: „de *kutya szülötte*, adez [pénzt]” (úrisz. ir.).

kutya tagja 'ua.' 1716: MNy. LVIII, 105. — 1724: „*Kutya tagja* mint mászor talám most is meg bolondultál” (OL. P. 418. U. 4).

kutyateremtetette 'ua.' 1718[!]: MNy. LX, 368. — 1752: „adgyál valamit ennem *kutya Teremtetette*” (OL. P. 418. U. 56).

kva drától 'négyyszögöl'. — 1786: „[A] számvető könyvetskéket, melyben a *Quadrát Ölek* holdakra reducaltatnak [átszámmittatnak] ..., szerezzék meg” (B. 9: 151) | 1815: „minden Hold 1600 *quadrat ölekk*el számmittatik” (k. jk. 852. sz.).

kva drilírozott 'koekás'; írásv.: *quadrillírozott* 'ua.' 1854: IdSzT. — 1845: „*quadrillírozott* nyári nadrágja ... van” (Mgy. 118: 84). — Vö. ném. *quadrillirt* 'ua.' (1870: FOGARASI, Wb.⁵).

kva drop 'ruha- vagy iratszekrény'. — 1. 'ruhásszekrény': 1830: „Egy olajozott Tölgyfa-*Quadrupp*” (Mgy. ár. 287) | 1846: „Egy nagy Politérozott *Kvadrop*” (uo. 338) | 1846: „Egy Nagy *Kvadrok*” (Ngy. 5: 1288 p. sz.). — 2. 'levéltári szekrény': 1851: „Régi Urb. Actumok [urbáriális akták] az udvar v. kapu felőli Irószobába lévő *Quadrupba* v. Archivumba tétettek által” (Mgy. 131: 36). — Vö. *gardrob*.

kvasztli 'bojt a katonák kalapján'; alakv.: *kvászli*, *kovászli* 'Quaste' 1816: GYARM., Voc. — 1784: „az kalapján *kvaszlit* viselt” (k. ir. 244).

kvekker (ruhadarab). — 1848: „egy új téli kabát, egy új *quecker*, két új nadrág” (id. biz. ir. 567) | 1852: „egy kék színű nyári kaput, két fekete *quekker*” (Mgy. 121: 98).

kvendeli 'nehezék, könting, kvintli'. — 1763: „*Quendelire* való ígetet Ezüst” (k. ir. 133). — Vö. *Quent*, *Quentchen*, *Quentlein* 'ua.' 1870: FOGARASI, Wb.⁵ — Vö. *kvintli*.

kvintli 'ua.' 1792: NySz. — 1800: „Jó fele sáfrány egy *quintli*” (Mgy. ir. nov. 1.) | 1844: „minden meszeljbe egy fél nehezék (:fél *kvintli*;) kámfor vettessék” (Mgy. 117: 408-d).

ládika 1823: Pais-Eml. 591. — 1786: „Mindezek egy Börös *ládikában* voltak öszve rakva” (B. 9: 234) | 1787: „egy kis *ladika*, masként Chatouille [!]" (k. ir. 1701).

lajbli 1744: MNy. LX, 368; alakv.: *lajbi* MTsz. — 1785: „veres *lajbit* ... hordoz” (B. 73: 23).

lám pás 'homlokán fehér jegyű (ló)' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1787: „A ló lámpás orrú” (Fgy. 36: 55).

lám pásos 'ua.' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1786: „Paripa, setét pej, *Lampásos*” (k. ir. 2122) | 1786: „*Lampásos* . . . Paripa” (Fgy. 35: 8) | 1832: „*lámpásos* homlokú [ló]” (Ngy. 13: 75) | 1832: „*lámpásos* orrú [ló]” (Mgy. 114: 359) | 1836: „*lámpásos* fehér homloku [ló]” (Mgy. 116: 30).

landauercséza. — 1766: „edgy *Landaver Sészát* [készít]” (k. ir. 72) | 1766: „edgy *Landaver Új Sészátul* [fizet]” (uo.).

lan y ház (i k) 'csepereg' 1808: NySz. — 1785: „felleges lévén az idő, az esső is *lan y házott*” (k. ir. 633–1 b, l).

lapányos 'lapályos' 1865: CzF. — 1770: „kaszáló rétyeink olly *lapányos*, s *viz járta* helyeken vannak” (OL. P. 418. S. 178).

lapár 'ua.'. — 1770: „minden kaszáloink *lapár* és *viz járta* földön vagynak” (uo.).

lapos as 'kissé lapos'. — 1786: „*laposos* . . . Órú” (B. 9: 249) | 1788: „igen jo Legelő mező volt a Szigettyein . . . ami *Lapossas* is vált benne mindenüt öszve járhatta a Marha” (k. ir. 4209) | 1825: „*lapossas* órá” (Mgy. 112: 132).

[*las ka* 1604: KNIEZSA, SziJsz.; alakv.: *lacska* (l. alább)] *las kafa* 'nyújtófa'. — 1776: „*Nyuitó* Dezka, *Lacska fával* együt tudnia illik *Nyuitó fával*” (OL. P. 418. U. 79).

lass as 'kissé lassú'. — 1785: „*lassas* görbe *járású*” (B. 8: 8 és Fgy. 31: 90).

latros. — 1787: „maga is ezen *Haramiás* és *Latros* tselekedetekben társ lett volna” (Fgy. 36: 85).

lavór 'mosdótál'; alakv.: *lavur* 1816: GYARM., Voc. — 1853: „egy kis ezüst *lavór*, egy nagy ezüst *lavoár*” (Mgy. 121: 174).

lavórtál 'ua.'. — 1832: „*lavortál*” (Mgy. 114: 352).

láz si 'pénzváltás alkalmával valamely pénznemre felülfizetett összeg' 1865: CzF. — 1782: „110. arany . . . a *Lázsiján* kívül egy új . . . erszényben” (k. ir. 31).

láz sis 'aminek lázsija van' 1865: CzF. — 1788: „az én Tallérjaim *Lázsisok* voltak” (k. ir. 2273) | 1788: „én *lázsis* Tallérokka [fizettem]” (uo.).

leb be get, más ('lengedez') jelentéssel: MTsz. — 1787: „nem kiabálva csak lappangva a Köpönyeggel *leb be getet*, és a juhokat föl verte és már hajtotta is” (k. ir. 123).

[*leg gy ent* 'legyint' 1892: MTsz., *meg leg gy ent* 1867: CzF.] *ho z zá leg gy ent*. — 1819: „s ekkor *leg gy enttettem* hozzá” (Mgy. ir. nov. 28.) | 1837: „kissfiával . . . tréfálván, ahhoz hozzá *leg gy enttet*, és a sipkája kiesett” (Mgy. 8: 31).

lel kezett. — 1755: l. *ebtől lel kezett a*.

le se ke dik 1838: Tzs. — 1730: „harmad magaval *le se ke det* utana” (OL. P. 418. U. 33) | 1730: „disznoik utan *le se ke dtek*” (uo.) | 1752: l. *hal l ga tód z ko di k a*. | 1785: „senki észre nem vette, hogy ottan *le se ke dik*” (k. ir. 633) | 1802: „bizonyos *le se ke dök*et szemlélvén Veres Imréné az ablakon, kiment, és *é velőd ve*, hogy mi köze lenne akár kinek az ő ablakja alatt *le se ke d ni*, ismét a házba be jött” (Mgy. 1: 43) | 1807: „utanok *le se ke d nek*” (Ngy. 12: 317).

le se ke lőd ik 1782: MNy. LX, 369. — 1752: „ablakja alatt *le se ke lődött*” (OL. P. 418. U. 56) | 1752: „ablakja alatt *le se ke lőd ni* soha sem látta” (uo.).

[*le sz*] (*meg*) *le tt* 'fel nőtt' mn. 1838: Tzs. — 1786: „[A ruha] nem az ő Testéhez szabotott, hanem *meg le tt* Emberhez” (k. ir. 306. mell. 1) | 1813: „Világos pej Paripa, *meg le tt* Ló” (Fgy. 56: 115).

le v an tin (selyemkelme). — 1821: „fekete *le van tin* ruha” (Mb. 25: 180) | 1821: „fekete *le van tin* *sliffer*, zöld *ta fo ta* bélléssel” (uo.) | 1825: *le van til* l. *pe ti n ét cs ip ke a*. | 1828: „Fekete *Le van tin* *Spentzer*”. — Vö. ném. *Le van tine* 'ursprünglich morgenländisches Seidenzeug' (KALTSCHMIDT, Fwb.⁶).

le z á k 'semmirekellő' 1799: KNIEZSA, SziJsz. — 1795: „a Pasztorok mellett

tartozkodni Szokott korhely [henyélő, naplopó] Czimborák eránt, kiket *le'sakoknak*, *szegény Legényeknek* neveznek" (Fgy. 44: 39).

licslocs ember 'locsogó, fecsegő ember' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1787: „azt mondotta . . . , hogy eő csak *lics locs ember* legyen" (k. ir. 423. 7).

lobogós ing 1838: MTsz. — 1830: „szennyos *lobogós ingben* vólt" (Mgy. jk. 23) | 1840: „visel *lobogós vékony inget*" (Mgy. 116: 487).

locsogó 'vizenyős terület' 1874: MTsz. — 1847: „én mindenütt száraz lábon jártam, sehol még *lotsogóra* nem találtam" (Mgy. 118: 320).

locsos-pocsos 1767: NySz. — 1816: „a sok *lotsos potsos* idő már most keményebbre kezdvén fordúlni" (Mb. 24: 340).

[*lombár* 'mit weit von einander stehenden Hörnern' 1838: Tzs.; vö. *Lombár* ökörnév] *lombár szarvú*. — 1786: „Egyik [marha] előre hajlott *lombár szarvú*" (Fgy. 35: 22) | 1808: „Daru szörű, *lombár szarvu* [ökör]" (Mgy. 108: 76).

lotteriális. — 1819: „akárminémü dolgoknak . . . *Lotterialis* ki játtzása meg tiltatott" (Mgy. 111: 199). — Vö. *lutria*.

[*lottéria* 1807: MÁRTON I, 671; alakv.: *lotteria* 1807: MÁRTON I, 476] *lotteriapiénz*. — 1786: „a *Lotteria pénz*t mind egy [mintegy] 300 forintig Magához szedvén . . . el-szökött" (k. ir. 72).

lottójáték 1828: Nyr. LXXXVII, 131. — 1787: „az *Lottó Jateknak* regulatioja" (Fgy. 37: 57).

lottyadt 1865: CzF. — 1845: „[A szilva] törődött s *lottyadt* vólt" (Mgy. 131: 5) | 1845: „a szölli melyet elvitt összetört s *lottyadt* volt" (uo. 7).

lőtye 'csúnya lé' 1838: MTsz., 'pocsolyás sár' XIX. sz. 2. f.: uo. — 'Vakolat, malter' a következő összetételekben: 1794: „*Lőtye hordó* vas abrontsós dézsza . . . *Lőtye keverő* kapa . . . *Lőtye láda* . . . *Lőtye Merítő* Vas abrontsós Dezsatska" (OL. P. 418. S. 183) | 1796: „*Lőtye láda*" (uo.).

lutria 'lottéria, lottó'; vö. MTsz. — 1804: „hány húzásra tétett . . . azon Tilalmas *Lutriaba*" (Ngy. 12: 206).

magao ktából 'önként, önszántából'; vö. *magao ktu* 'ua.' 1694, 1740: OklSz. 604, 707. — 1770: „hogy V. F. Tisztartó *magao ktából* tselekedteé azt, vagy az Úr parancsolattyából, azt nem tudja a Tanú" (t. ir. 1/1769–12) | 1785: „*magam oktabul* magam is oda mentem" (k. ir. 633–1/b. 1) | 1831: „Cs. A. 7. for. adósságáért . . . a feleségének Dunyháját s 3. párnáját *magao ktából* [önkényesen] el vette" (Mgy. jk. 33).

magyarkék. — 1786: „*Magyar kék* Lajblit . . . viselni szokott" (B. 8: 67). — Vö. *burkuskék*, *franciakék*, *németkék*.

majálisfa 'májusfa'. — 1771: „idvezlések, köszöntések . . . első majusra, *majális fák* által valok" (Fgy. 27: 78).

makog 1784: SzófSz. — 1755: „[A kisgyermek] úgy *makogott* mint az kiss malacz" (úrisz. ir.).

máléliszt 'kukoricaliszt' XIX. sz. v.: MTsz. — 1756: „hajón el ment . . . a Malomban, a honnan egy kevés *male lisztet* hozott haza" (úrisz. ir.).

málészörű. — 1786: „Egy *malé szörű* . . . fekete ló" (B. 9: 176).

malombálvány; vö. *bálvány* 1838: MTsz. 3. jel. — 1795: „*Malom Bálványba* való nagy vas Tsapok" (OL. P. 418. S. 183).

mancsétlis 'mandzséttság, kézelős'. — 1788: „egy *mántsétlis* inget . . . lopott el" (Fgy. 40: 83).

mandzsetta; alakv.: *mansetta* 1742: MNy. LX, 370, *mancséta* 1785: uo. — 1785: „kezén . . . *mántsétája*" (B. 8: 27) | 1785: „5 közönséges ingek, *batist*, *Mantséta* és *spaódlira*" (Fgy. 32: 25) | 1785: „az ingén *mántséta* vagy *sapodli* vagyon" (uo. 24) | 1788: „az ingén vagyon *manzsétája*" (k. ir. 2018).

mangalica 1838: Tzs. — 1807: „egy Öreg *Mangolicza* Kocza” (alisp. ir. 59) | 1819: „130. darabb, többnyire *mangolítza* fajta . . . sertések” (Mgy. 111: 163) | 1824: „Fekete *mangolítza*, kotza” (Mgy. 112: 89) | 1830: „*Mangalítza* fejr hasú kotza” (Mgy. 114: 173) | 1831: „*mangalítza* kotza sertés” (Mb. 25: 652).

már 'moár' (kelme). — 1786: „Egy kék *már* szoknya” (k. ir. 1820) | 1786: „egy zöld selyem *Marbúl* készült szoknya” (uo.) | 1787: „*Már* nevezetű hamu szín Virágos selyem Matériából . . . készült . . . Laibl” (k. ir. 558. 1). — Vö. *moár*, *mór*.

medre 'meder'. — 1832: „a kender tetejére rakni szokott föld által az Anya víz *medréje bé iszapoltatna*” (Mgy. 114: 379) | 1833: „a körös [Körös] folyásának *medréje* a kender áztatással *bé iszapodtatik*” (Ngy. 13: 95).

mellérezett 'mákos, szederjes szövésű, meliert'; vö. *mellirozott* 1785: MNy. LX, 370. — 1820: „fehérrrel igen gyengén *mellérezett* kaput” (Mb. 25: 171).

mellért 'ua.' 1784: MNy. LX, 370. — 1849: „egy setét *mellért* posztó . . . gallér köpönyeg” (védbiz. ir. 1: 485).

mellértés 'ua.'. — 1816: „*melirtés* feheres posztó” (Fgy. 57: 40) | 1817: „a posztója setét *mellértés*, vas szín” (uo. 67) | 1818: „2 posztó nadrág, egyik *mellértés*, másik kávé szín” (Mb. 24: 603) | 1820: „el szokott . . . *mellértés* kurtkában” (Mb. 25: 162).

mércsikél 'méreget' 1889: MTsz. — 1787: „[A] földeket proba képpen *mértsekélte*” (k. ir. 423. 39).

mércsikélés. — 1787: „[A] probaképpen való *mirtsikéles* alkalmatosságával” (k. ir. 423. 39).

merdói színű 'zöldessárga színű'. — 1785: „Egy setét *Merdói színű* liberiát [vitt el]” (B. 8: 14) | 1785: „*merdói színű*” (Fgy. 32: 6). — Vö. ném. *Merde d'oise* 'Gänsekot, eine grüngelbe Farbe' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

merevény XVII. sz. k.: NySz. — 1846: „haja szöke sárgába átmenő, s *merevény*” (k. ir. 590/1847).

merinó 'merinójuh gyapjából készült ruhaanyag'. — 1832: „veres *merinóval* béllelt kék posztó köpönyegbe jár” (Mgy. 114: 374) | 1833: „kávé színű *merino* rekli” (Ngy. 13: 99) | 1849: „Egy kék *merinó* viselt spencel” (védbiz. ir. 1: 485). — Vö. ném. *Merinos* [többes szám] 'aus der feinen Merinowolle gefertigte Zeuge' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

micsodateremtette (szitokszó). — 1787: „néki rivalkodott mondván[:] odébb *micsoda teremtette*” (k. ir. 557).

milliomteremtette 1750: MNy. LX, 368. — 1757: „*miliom teremtette*” (úrisz. ir.).

misedli 'Muschel'. — 1786: „*Missedli, Austriga*” (k. ir. 62. mell. 2.) | 1786: „Tekenös Béka, Babir levél, *Misedli, Austriga*” (B. 8: 44). — Vö. nyj. ném. *Mischel*, *Müscherl*: Muschel.

moár (kelme). — 1786: „firhang . . . Zöld *Moárból*” (Fgy. 32: 67). — Vö. ném. *Moire* 'Seidenmohr' (ADELUNG, Hwb.⁵). L. *már*, *mór*.

móc 1797/98: MNy. LX, 371. — 1795: „Erdéli *Moczkok*” (OL. P. 418. S. 183) | 1795: „Nemes Erdély Országában . . . lakozó Juhász gazdák vagy is . . . erdélyi *mótzok*” (uo.) | 1796: „az . . . Erdéli *Mótzok* Juhai” (OL. P. 418. U. 92) | 1803: „a *Mótzoknak* Csorváson ell adott Szénából 360 fl.” (Mgy. 1: 180).

molton 'téli ruhának való, lágy, gubancos szörkelme' 1867: CzF., 1780: MNy. LVIII, 107. — 1785: „Veres, és fehér stráfós Leiblit *Moldonbul* . . . visel” (k. ir. 494) | 1787: „Négy vég *Moldon*” (k. ir. 577) | 1788: „visel karmazsin színű veres *moldon* Kaputot” (k. ir. 1551) | 1795: „*Moldon* Takaró” (OL. P. 418. U. 93). — Vö. 1784: „gestreift und gefärbter *Molton*” (k. ir. 459. 14).

monéta 1865: BABOS. — 1. 'érepézn' 1785: „Melly Summa Pénzt . . . jó és kelendő *monétából* le fizetni tartozom” (k. ir. 57) | 1787: „[A ládikában] köllenék . . .

mintegy 300. forintoknak mindenféle ezüst *monetaban* talaltatni" (k. ir. 2135). — 2. 'emlékérem' 1788: „két emlékezetre való nagy *moneta* . . . , melyek osztattak, midőn a Budai Universitas instaláltatott" (k. ir. 826).

mór 'moár' (kelme) 1838: Tzs. — 1773: „[A lajbli] kék *morbul* volt" (Fgy. 28: 11) | 1775: „kék *Mór* selyem szoknya" (OL. P. 418. U. 74) | 1785: „kék *mor* uj laibli . . . Zöld *mor* rosz laibli" (uo. 93) | 1786: „zöld selyem *mór* bélelt szoknya" (k. ir. 1820) | 1806: „Egy világos kék selyem *mór* szoknyát [lopott el]" (Fgy. 52: 63) | 1821: „1 gránát szín *Moor* Spenczel" (Mb. 25: 180). — Vö. 1792: „*Morenes* Pelzel" (k. ir. 319) | *Mohr* 'ein seidenes Zeug von dem französischen *la moire*' (ADELUNG, Hwb.⁵). L. *már*, *moár*.

mordteremtette. — 1746: „atta *mord Teremtette*" (k. ir. 25) | 1746: „Ebatta *mord Teremtette*" (uo.).

mosola 'muszlin'. — 1766: „kék *mosola* nevű *Materia*" (k. ir. 143). — Vö. *muselin*, *muszlin*.

muselin 'ua.' 1764: MNy. LX, 371. — 1776: „fehér *Musolin* Keszkenő" (OL. P. 418. P. 79) | 1785: „vitt el . . . egy keszkenőt . . . ki varrott *muselemből*" (Fgy. 31: 54) | 1787: l. *garnér* a. | 1787: „vitt magával . . . Egy kötényt . . . *Muselinból*" (Fgy. 31: 57) | 1818: „Egy *mosolin* kötöt [vettem]" (Mgy. ir. jan. 14.) | 1818: „*Musalin* nyakravaló Kendők" (Mgy. 111: 100) | 1818: „Fehér *Músalin* Ruha" (uo.). — Vö. *mosola*, *muszlin*.

muszlin (kelme). — 1775: „két rőf *muszlin*" (Fgy. 27/1: 66) | 1787: „Két *muszlin* keszkenőt [ellopott]" (Fgy. 37: 5). — Vö. *mosola*, *muselin*.

nádtors 1833: MTsz. — 1795: „*Nádtors* és Zsombikok közt" (k. ir. 1166). — Vö. *tors*.

nádvágó 1838: Tzs. — 1785: „2. *Nád-vágó* Rf. 1." (k. ir. 469).

németes 1838: Tzs. — 1788: „*németes* ingben . . . jár" (Fgy. 40: 72) | 1806: „*Nemetes* Gallérú Ingban [jár]" (Mgy. 112: 132).

németesen. — 1785: „egy bőr nadrágot *Németessen* varrottat [vitt el]" (B. 9: 43) | 1786: „Varga által *Németessen* tsináltt tsizmát hordoz" (uo. 256).

németkék. — 1783: „*Németh kék* hoszas haczikat . . . visell" (k. ir. 213). — Vö. *burkuskék*, *franciakék*, *magyarkék*.

néző 'javasasszony' 1516–1519: NySz. — 1717: „annak utánna a Kecskemethi *Nézőhöz* mentem, s le ültetett . . . s aszt mondgya a *néző* . . ." (t. ir. 4) | 1717: „Rokane [Rókáné] pénzt kért tülle [Szabónétól] kölesön[.] nem adott neki azért rontottak meg[.] Szabó Páálne hogy a *nizotül* haza jött nekem akkor mondotta" (t. ir. 10) | 1717: l. *virga* a.

nézőasszony 'ua.'. — 1717: l. *virga* a.

néződoktor 'javasember, tudóseember'. — 1770: „Kétegyházán valami *Néző Doctor* is gyógyította" (t. ir. 1/1769–2).

nyájjuhász; vö. *nyájjuhászkodik* 1744: MNy. LVIII, 225. — 1792: „A Tanú *Nyáj Juhász* lévén" (OL. P. 418. U. 88).

nyámmog 'ímmel-ámmal, lassan eszik' 1702: NySz. — 1829: „A betegek . . . tsak *nyámmogva* esznek és isznak" (Mb. 25: 494).

nyargalózik 1717: OklSz. Pótl. — 1788: „ahol az előtt *Tippán* termet most h a j ó n *nyargalóztunk*" (k. ir. 4209).

(be) *nyargalózik*. — 1795: „a pásztorok, kiknek több háts lo engedtetik . . . tavolyabb fekvő határokatis bé *nyargalóznak*" (Mb. kurr. jk. 6).

nyomnyi 'lábnyi'; vö. *nyom* 'láb' (mérték) 1838: Tzs. — 1785: „5. *Nyomnyi*, és 2 *únyi* nagyságu Tolvaj" (B. 8: 6).

(meg) *nyomoz* 'megnyomogat'. — 1756: „[A boszorkány] azon étzakán . . . meg *nyomosza* őtett" (úrisz. ir.).

nyomtatás 'das Treten auf der Tenne' é. n.: NySz., 1807: MÁRTON. — 1746: „*nyomtatás* tájban” (t. ir. 2) | 1784: „Az múlt *nyomtatáskor* volt negy esztendeje” (k. ir. 316) | 1784: „a mezőre *nyomtatás* végett dél után ki ment” (uo.).

nyomtató fn. 'aki a nyomtatást végzi' 1673: NySz. — 1784: „nem volt az *Nyomtatóknak* mit enni” (k. ir. 316).

nyöszörög 1792: NyÚSz. — 1756: „mostoha Annnya... étzaka... rútúl *nyöszörögött*” (úrisz. ir.).

nyughat 'nyugodhat' 1861: MTsz. — 1761: „azon éjczaka *nyughatott*” (úrisz. ir.).

nyújtódeszka 1838: Tzs. — 1776: l. *laskafa* a. | 1795: „*Nyujtó Deszka*” (OL. P. 418. U. 93).

nyújtófa 1807: MÁRTON. — 1776: l. *laskafa* a. | 1786: „eötet Kis Sándor Ferencz *Nyujto fával* meg verte” (k. ir. 920).

nyújtótábla 'nyújtódeszka'. — 1786: „Egy *nyújtó Tábla*” (k. ir. 1820).

nyüfög. — 1787: „az orá[n] altol *nyüfögve* beszél” (k. ir. 3117) | 1787: „az órra által *nyüfögve* beszél” (Fgy. 37: 58).

óbankó 'régi értékű bankjegy'. — 1812: „a Ház... o *Bankóra* 2500 ftokra meg becsültetett” (Mgy. árv. 84) | 1815: „ó *Bankoban* Háznak hátra lévő árra meg fizetessen” (Ngy. 2: 12) | 1818: „be mutat egy Contractust mely 500 ftokról szól *Ó Bankóban*” (Mgy. 1/1: 98) | 1818: „100 ft *Ó Bankóban*” (Mgy. árv. 217).

obsitos. — 1821: *obsidos* l. *húzgál* a.

okta. — 1770: l. *maga oktából* a.

okulál 'hivatalosan megsejmlél, a helyszínen szemrevételez' 1785: MNy. XLIX, 237. — 1740: „[A] Vízben talaltatott Hólt testet *oculaltuk*” (OL. P. 418. U. 49) | 1766: „által menván azért a Tiszán... *oculáltatott*, de ottan tellyeséggel... [semmi] sem láczátott” (k. ir. 166).

okuláta 'helyszíni szemle, szemrevételezés' 1809: SIMAI, VégtSz., id. GÁLDI, Szótír. 278 is. — 1766: „ki menván *oculátára*... tapasztaltuk, hogy...” (k. ir. 166) | 1786: „a Birák közül mentek oda *oculatára*” (k. ir. 2388).

olajkár 'vándor olajárus'; alakv.: *olejkár* 1823: SzépLitAj. III, 16. — 1772: „az Orvosság hordozó Tótok, vagy is a mint közönségesen neveztetnek *Olajkárok*” (Fgy. 27: 100) | 1777: „az *olaj kár* vagy is... olaj hordozó tótokat... ne engedjék [be]” (Fgy. 28: 44).

olajkáros 'ua.' 1807: MÁRTON; alakv.: *olejkáros* 'ua.' 1792: NySz. — 1846: „*olajkáros*” (Gy. ref. akv. 22).

olvas 'ráolvas'. — 1717: „[A boszorkánysággal vádolt Nagy Mátyásné vallja:] a városba járok gyógyítani, *olvasni*” (t. ir. 6).

olvasás 'ráolvasás'. — 1717: l. *kötippan* a.

opszec 'a csizma sarka'; alakv.: *opszesz* 1895: MTsz. — 1787: „Egypár új kordovány Csizmát *obsetzra* [vitt el]” (k. ir. 3117) | 1830: „*opszeczebe* való fa szegek” (Mgy. árv. 291).

opszecces csizma. — 1807: „*Obsetzes Csizmában* szökött el” (Fgy. 52: 97) | 1819: „*Obsetzes Csizmában*” (Fgy. 57: 135) | 1820: „vitt magával egy... *obszesz Csizmát*” (Mb. 25: 110) | 1840: „meg szökött... *opszeszes csizmában*” (Mgy. 116: 484).

ordas szemű 'hamuszürke szemű'; alakv.: *ordacs szemű* XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1785: „széles homlokú, *ordats szemű*” (B. 8: 6) | 1786: „*ordats szemű*” (B. 8: 99) | 1786: „*ordas szemű*” (két adat B. 9: 48).

orleán (kelme). — 1848: „Fekete virágos *orleáns* 2 rőf” (id. biz. ir. 489) | 1851: „két *orleán* kötény” (Mgy. 120: 318) | 1853: „egy fekete *orleans* virágos nyári női nyak-kendő” (Ngy. 17: 162). — Vö. ném. „*Orleans*: ein nam. in Orleans gefertigter Zeugstoff” (HEYSE, Fwb.¹⁶) (Az *orleáns* alak betű szerinti olvasásból.)

oroz fn. 'tolvaj'. — 1823: „[Ellene] egy némely el háromlott Jóságok véget panaszt tettek, gyanítván hogy eő volna az *oroz*” (Ngy. 5. nov. 10.).

forozol 'lop' 1883: MTsz.] *elorozlott* 'ellopott'. — 1846: „az ezek által elorozlott lovak leírása” (Mgy. 118: 263).

orradzó 'kantárfej'; alakv.: *orrodzó* 1791: NySz. — 1787: „köttőfék *oradzoját* tottam [toldtam]” (k. ir. 3046) | 1803: l. *dörgölődzik* a. | 1803: „latván, hogy a köttőfék *orodzoja* az [ló] álla alatt lenne” (Mgy. 1: 153).

orrafújó kendő 'zsebkendő'. — 1785: „Gyolts *óra fújó Kendő*” (k. ir. 786. mell. 3).

orrfúvó fn. 'ua.'. — 1785: „4 Gyolts *órr fúvó*” (Fgy. 32: 24).

orrfúvó kendő 'ua.'; vö. *orrfúvó keszkenő* 1760: OklSz. — 1746: „Fehér *ór fúvó kendő*” (k. ir. 819).

orrondi fn. 'csücskös szájú kancsó' 1885: MTsz. — 1832: Az edények közt: „1 kisebb s nagyobb *Órondi*” (Mgy. árv. 317) | 1846: „6 fertájos, 4 félfert. [félfertályos] 5 *Orondi*” (Mgy. 166: jan. 2.).

orros fn. 'ua.' 1887: MTsz. — 1830: „egy sárga *óros*” (Mgy. árv. 285).

orros kancsó 'ua.'; vö. *orros kanta* 1867: CzF. — 1829: „veres mázú tserép *orros kantsó*” (Mgy. árv. 280).

ostorosbéres; vö. *ostoros* 1745: MNy. LVIII, 225. — 1812: l. 2. *fic kó* a.

őregbik 'öregebbik'; alakv. *őrebbik* 1724: MNy. LVIII, 225. — 1757: „*őrebbik* Leánya meg haragutt” (úrisz. ir.) | 1787: „az *őrebbik* [gyermek] 4. esztendő” (k. ir. 2804) | 1788: l. *silány* a.

őregbik ura 'az urának a bátyja' 1867: CzF. — 1825: „Hallottam magától, Nagy Istvánétól. Hogy ... [ő] a tüzet is ki vitte ..., hogy az Urára, es az *őrebbik* Urára egesse az Házat[.] Virág Mihálnak Hitták azt az *őrebbik* Urat, Nagy Istvanal egy volt Anyá[ról]” (OL. P. 418. U. 18).

őregell 'öregnek tart'. — 1817: „hogy *őregellette* nem hitta el [az asszonyt]” (t. ir. 1).

őrrjőng; alakv.: *öröng* 1795: NyÚSz.] *őrrjőngő*. — 1824: „a feleségemet ... a nagy ijátszást belé vervén ... *öröngővé* tettem” (Mgy. ir. okt. 4.).

örményes. — 1832: „*örményes* járásu [ló]” (Mgy. 114: 377).

osztönködik 'kőtekedik' 1886: MTsz. — 1788: l. *bojtorján* a.

padka 1787: NySz. — 1716: „Ben a *patkan* ült Harcasne s font” (t. ir. 9) | 1740: „Engemet csak hamar Györffi András *patkáján* üldöglén az *Polgárok* megh fogtak” (OL. P. 418. U. 49) | 1743: „meg fogván az torkát, edgy kiss *padkára* le döntette” (úrisz. ir.) | 1785: „az Töltések mellett meg hagyott *patkakát* el rontották” (Fgy. 32:22).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

Három XVI. század végi jobbágy-kezeslevél

1591.

Mý kik Vagiunk Vgý minth keöz birak ez dologban | Zekely Janos Zaz Somborrol Doboka Varmegienek fw | Bolga biraya, es Balaý Mihalý Kws deuechierj nemes | zemeli doboka Varmegieben lakozok: Aggiuk Emlekezetre mindenek- | nek az kiknek illik az mi Jelen valo lewelwnkben | hogý Zent pal fordulasa nap vtan valo kedden az | vý kalendariom zerenth 1591 Eztendeoben ugý(an) itth zaz | Somboron melj vogion doboka Varmegieben, ada be | magatth Eorok Jobbagiul Antal Geörgý Antal Kozta | fia Kótelený [!] mely Vagion Kolos megieben Baad | Janosnak eörókbe fiurvl fiura illien Conditional | hogý Baad Janos aggion neký segetsegwl Egy keobeól | buzatth es egý keobeol zabotth melliet megh adotth | Baad Janos neký azert ez Antal Geörgýs mi-

nékwnk | keöz biraknak be Ada kezet zabad Akarattya Berenth | fiurul fiura valo Eörök Jobbagysagnak bizonsagara | Jllien modon peniglen hogý ha ez feliwl megh Jrth | Antal Geörgy az baad Janos feölderwl el menne, tehat | Baad Janos mindenút mind Varosban faluban, Erdeön mezeön zabad sokadalomban vamon harminch- | odon in summa mind(en) neuel newezetes helien kerget | hesse megh foghassa es oda vihesse az howa akarja | kj Ellen se Contradictio se Inhibitio se Repulsio, se biro | keres Ellene ne alhasson es nekj ne haznalhasson | Ha peniglen valaky perrel baad Janostul el venne az [!] | az Jobbgioth, tehat az egý keöbeöl buzat es egý keöbeöl | zabotht tartozzek Baad Janosnak vizza Adnj, ezen | lewelnek Erejewel mindenwt kergethesse es megh | foghassa es mind addig tarthassa az mig megh | agga az buzat es zaboth kiben se biro keres | se Contradictio se Inhibitio se semy teörüennek | Processussa nekj ne haznalhasson kinek bizony- | sagara es Ereösegere Attúk¹ az mý Pechetes | lewelwnket hogy Allando ligien. Dat(um) ex p(rae)scripta | Zaz Sombor die et Anno p(rae)scripto.

(Eredetije a Rettégi levéltárnak Orosz Endre letéteként bekerült anyagában egy többszörösen levélalakban összehajtogatott félv egyik lapján a papírból kivágott és visszahajtott papírszeletkére nyomott, felzetes gyűrűpecséttel; a másik lapon késői, XVIII. századi regesztaszerű rájegyzések: *Keotelenj [!] Antal giorgy | Jobbagysagarul valo | leuel | Szaß Somboron Szekelj Ianos vagyo(n) itt (így!) A 1591 Fő Szolga biro.* — E rájegyzés 2—3. sora közötti részen más, XVIII. század végi vagy XIX. század eleji kézzel: *1591 költt Jobbagyságról való Köteleni Antal György és Koszta.* Alatta e darabnak egy viszonylag nagyobb, rendezett levéltárból való kiszakadására utaló *Fasc 47. Nr 3* jelzet.)

1595.

Anno d(omi)ni 1595, 25 die Aprilis. | Mw kik vagiünk Nagý Mihalj Vegh Peter Bonezidan Doboka | varmegieben lakozandok az Ngös Nehay Banffi lossoneczj Christoph- | ne iobbagi, adgiük emlekezetekre minden rendbeli embereknek | az kiknek illik az mi leüelwnknek rendiben hogi ez előtt valo | napokban ügian ezen eztendeoben kerenek minket keoz birakka | illien Bemeliek mind Keotelenben [!] (melj Colosuar megieben vagion) lakozo Antal Kozta Cziereni Gaspar Jobbagia, masik Antal Ab- | raham Korpodon vgian Kolosuar megieben lakozo Borsolo Ianos iob- | bagia illien dologhban mint hogi ez el múlt napokba(n) es eztendeoben | Dobokaj Ferencz vrunk Vajda Istuan vrunk kertere fogatta volt | megh sükon Antal Georgieot Keotelendben lakozot illien okkal | hogý Vaida Istuan vramnak azt mo(n)tak volna feleolle hogý feolderwl | mindenestwl fogua el akarna mennie es mas vrat akarna vallania, melj Dobokaj Ferencz vrunk kwlte | ala Bonezidara Banffi lossoneczj Istuan Vrunk kezében, melj Banffi Istuan vrunk kezébw ki | ueük kezesegen ket zaz forintigh Vajda Istua nVrunk | haza ieo- ueteleighlen, hogý azkorra eleo allatiak vra eleiben, ha | hün penighlen eleo nem allat- tathatnaiak tahat az ket 3az forinton | el maradgianak, melliet minde(n) ok vetetlen minden teoruen nekwl | az teorüennek minden remediümi ellen minden neüzetes helieken | feiket megh foghassak mind addigh megh az ket 3az forintot az w | keotesek Berent le nem tezik vgý mint ez dologhban fw kezesek. | Mel fw kezeseknek vgian ezen Antal Georgi ki veteleben kezesek, | Eggik Bolta Georgý masik Zabo Thjuadar, 3 Berendj Miklos, Borsolo Janos iobbagi, 4 Thruetz Ianos Istuan deak | iobbagia, 5 Ozoý Istuan, Pistaki Luchacz iobbagia. 6 | Serban Istuan, Feierhazi Balas iobbagia Korpodon lako- zandok | Melj dolognak nagiub bizonsagara adgiük az mi leuelwnket | peczetünkkel megh ereossitüen az feliwl megh irt helien eztendeo- | ben es napon.

Jidem qui supra.

¹ Ez — ugyanazzal a kézzel és tintával — egy másik, olvashatatlan szóra ráírva.

(Eredetije a Rettégi levéltárnak Orosz Endre letéteként bekerült anyagában egy csonka félív egyik lapján két, a papírlapból kivágott és visszahajtott felzetes gyűrűpecséttel. — A levél másik lapján XVII. század végi kézzel: *Vajda Istuan, | Antalj Georgi Keotelenj [!] iobbaga feleol valo | Kezes leuel.* Alatta: *Omboz.* E mellett XVIII. századi kézzel: *Fas. 474.*)

1597.

Mý keöz birak kik vagiunk ez dologban, vgý Minth Zekely | gergely Zaz Som-boro(n) lako Nemes Zemýlly, es Rabochý Janos | panchel chehý Nemes zemýlj: Mely Szaz sombor es panchel cheh | vadnak Jn Co(mita)tu doboce(nsi). Adgiuk emlekezetyre es tuttara Min: | deneknek Az kiknek Illik Az my leueleönknek rendiben. | Hogý mý eleötteönk, zabad Akarattýa zerinth es kezýtis bi [!] ada mi Nekeönk, adá cöreök Jobbgýull magat fiurull fiura | megh hihatatlanul tudný Jllik keötelenen lakozo Ozuay | Istuan, Mely vgian ozuay fiu Mely Keötelenend vagyo(n) Jn Co(mita)tu Colo-se(nsi). Az vitezleö Baqd Istuannak Alias vajda, panchel | chehen lako Nemes Zemýlnék. Ea Condjtione hogý ha Az felwll | Megh Jrt Jobbagý ozuay Istuan, Az kj zabad akarattýa zerint | cöreök Jobbagiul bí [!] atta magat, es Az felwll megh Jrth | Baqd Istuan Neue Aloll Az vagý megh Maradykj Neue Alolis | el menne es el zeöknek, tehat baqd Istuan es Megh mara: | =dýký, ezt Az felwll megh Irt bi [!] adot Jobbagýot ker-gethessik es meghis foghassak Mind(en) teoruiny Nelkwll Minth Az fele | hwty hagyotat. es zinthe vgi bünthessek, Az Minth Annak | modgya es rendý. Mind(en) Nemw Neuezetes helyeken Mind | erdeön Mezeön falun varoson, Malomban, vthon ýth felen zabad sokadalmokban, es vrak hatha megetis, Contra | Jnhybitýone Repülsýone, et Nullu(m) Jur(is) Remedýo Non | obstante: Melynek ereössýgire es býzonsagara adgyuk | Az mý leuelwnket peczyeteönkell Megh Ereosýtuen. | Datu(m) ex panchel cheh dýe 17 Aprilly. Anno d(omi)ni | 1597. | ýdem qui Supra.

(Eredetije a Rettégi családnak Orosz Endre letétéből származó anyaga 5. köte-gében egy levélalakban hajtogatott félív egyik lapján, alól az ívből kivágott és vissza-hajtott felzetre nyomott egy gemma- és egy gyűrűpecséttel, a másik lapon ugyanazzal a kézzel regesztaszerű tartalomjelző rájegyzés: *Keötelenen lako be adot Jobbagy Ozuay Istuan leuele.* — Ugyanazon lapon XVII. század végi kézzel: *A 1597 Szekely Gergely it Szaß Somboro(n) lakot már az első Szekely Gergely meg holt de ez ekkor elt.* — Alatta XVIII. század végi kézzel: *1597. Vajda István Kötelenden szerez egy Jobbágyat Oßvai Istvant.* Ez alatt fordítva írva XVII. század közepi kézzel: *Sz Somborhaz.* — E rájegyzések alatt a *Fas 47 No 5* jelzet egy viszonylagosan nagy családi levéltár darabjának bizonyítja e kötéslevelet.)

SZABÓ T. ATTILA

NYELVJÁRÁSOK

A *v* zöngésség szerinti hasonulása és hasonító hatása
a nyugati nyelvjárásokban

1. Nyelvjárási szakirodalmunkban régóta ismert tény, hogy Nyugat- és Dél-Dunántúl egy részén a zöngésség szerint hasonulás tekintetében a *v* a köznyelvtől eltérő módon viselkedik. — A köznyelvben ugyanis a *v* — hasonlóan azokhoz a többi mássalhangzókhoz, amelyeknél zöngés—zöngétlen korreláció van — a zöngésség szempontjából hasonul az utána következő zöngétlen mássalhangzóhoz, vagyis a kiejtésben *f*-ként realizálódik (pl.: *réfkalausz, téfhit, ófszer, sziftelen* stb.), de nem hasonítja az előtte álló

zöngétlen mássalhangzót (pl. *borotva*, *húsvét*, *lopva*, *csukva* stb.). — Az említett nyugati részeken körülbelül Vas és Zala megye területén, Somogyban (az északkeleti részek kivételével), Baranya nyugati-délnyugati felében azonban hátraható irányban a *v* is hasonít (pl. *borodva*, *csugva* stb.); másrészt — meglehetősen szokatlan módon — előreható irányban hasonul is (pl. *borotfa*, *csukfa* stb.).

2. Nyelvjárási összefoglalásaink a két jelenséget teljesen fakultatív jellegűnek tüntetik fel területi szempontból is, az érintett morfémaállományt illetően is. BALASSA szerint: „Az egymással érintkező mássalhangzók sokkal jobban hasonulnak egymáshoz, mint másutt. Nemcsak a szó belsejében illeszkednek a zöngés és zöngé nélküli magánhangzók (*ödven* v. *ötfen*, *ütfü*, *kötfő*), hanem a külön szavak érintkező mássalhangzói is illeszkednek ilyformán: *id vót*, *öd ben* (ott benn) . . .” (MNYj. 29). Hasonlóképpen HORGER (vö. MNYj. 99–100). Területi szempontból némileg differenciáltabban, de lényegében hasonlóan KÁLMÁN is: „A Dunántúl nagyobbik nyugati, középső és déli vidékein azonban a *v* is indukál, nemcsak indukálódik. — Majdnem ugyanezen a területen párhuzamos alakként vannak az előreható asszimilációval zöngétlenült alakok, mint *kötfő* (kötve), *köszfin* (köszvény), *típfé* (tépve), *ásfo* (ásva) stb.” (Nyj. 44.)

3. A magyar nyelvatlasz anyagában nem található túlságosan sok adat erre a jelenségre, de ezek alapján is kétségtelennek látszik, hogy a *v* indukálásának és indukálódásának törvényszerűségei — legalábbis ma — jóval bonyolultabbak, mint ahogy eddig láttuk. De nézzük meg röviden adataink vallomását!

Az „ötven” szóban a fent említett területből csak Felsőőr—Kőszeg környékén indukál a *v*: *ödven*, mindenütt máshol indukálódik: *ötfen*. — A „tetves” szóban már jóval nagyobb területen, az Őrség kivételével szinte egész Vas megyében indukál a *v*: *tedves*. — A *borodva* típus déli irányban némileg még nagyobb területen jelentkezik. — A *tezsüvéri* ~ *tezsüvüri* típus már az Őrségben is felbukkan. — A „húsvét” szóban Zala megye nagy részén is megjelenik a *zs*-s alak: *huzsviét*, sőt Somogy keleti felében és Baranyának e területekkel érintkező pontjain is. — A „-va, -ve” képzős igenevek közül a „kötve” alakban a cikk elején említett terület nagy részén a *ködvő*, illetőleg *ködve* típusú formák élnek, csupán e terület déli-délnyugati sávján jelennek meg az *f*-es alakok; de itt lényegében Vástól Baranyáig. A „csukva” alakban ez a sáv némileg még szűkebb. — Az említett területnek csak egy kisebb részén (Somogyban, Baranyában) él a „svártli” ’disznósajt’ szó, de ebben a két megoldás — *zsvártli*: *sfártli* — eléggé keveredik. — A vizsgált terület egyetlen pontján sem indukálódik a *v*, de mindenütt indukál a „laposvas” ’ekevas’ szóban, vagyis csak a *lapozsvas* típusú megoldásra van adatom. Hasonlóképpen a „Vasvár”, „Kaposvár” helynevekben is azokon a pontokon, ahol az atlaszban adatolva vannak.

4. A nyelvatlaszból rendelkezésemre álló anyag nem volt elég gazdag ahhoz, hogy a *v* zöngésség szerinti hasonulásával kapcsolatos földrajzi és hangtani jellegű kérdések minden apró részletét is tisztázza. Az egész területen megvizsgált nyolc szó — „ötven”, „tetves”, „borotva”, „testvérét”, „húsvét”, „kötve”, „csukva”, „laposvas” — alapján azonban a jelenségről hozzátétőlegesen a következő kép rajzolódik ki. Felsőőr környékén, Kőszeg vidékén a *v* előreható hasonulása (*ötfen* stb.) ismeretlen jelenség, a *v* hátraható zöngésítő hatása (*ödven* stb.) viszont általános. A *v* előreható hasonulása eléggé ritka Vas megyének a körülbelül Szombathelytől északra eső egész területén is. Baranyában, tehát a vizsgált terület délkeleti részén viszont ez a megoldás látszik — legalábbis vizsgált anyagomban — tipikusnak. Adataimból itt csak a „laposvas” szóban indukál a *v*. Hasonló a helyzet a Hetés déli részén is.

Az említett két szélső terület közötti részen a *v* indukáló hatása és indukálódása egyaránt megvan, de Zala megye északi felében az előbbi még erősebbnek látszik. A két

megoldás jelentkezése azonban ezen a területen sem fakultatív jellegű, hanem egyiknek vagy másiknak a realizálódása erősen morféma-hoz kötött, s az egyes morféma-izoglosszái még a hasonló típusú megoldás esetén is eléggé eltérnek egymástól. Egy morféma-ban a két változat együttes jelentkezése viszonylag ritka. A megvizsgált 49 kutató-pontnak körülbelül egyharmadán találtam ilyen jellegű adatokat, de a vizsgált nyolc morféma közül kutatópontonként többnyire csupán egyben, ritkábban kettőben, s mind-össze egyetlen ponton volt három morféma-ban adatom ilyen jellegű kettősségre. A kettős adatok mennyisége a vizsgált terület teljes adathalmazának alig 6–7%-a, s ezek is — érthető módon — elsősorban a két megoldás izoglosszáinak határán jelennek meg.

Azt a kérdést, hogy a *v*-t megelőző mássalhangzó minőségével összefügg-e a *v* indukáló hatása, illetőleg indukálódása, nem tudtam részletesebben megvizsgálni. Adataim száma ehhez túlságosan kevés. Az „ötven”, „borotva”, „kötve” morféma-k között mutatkozó igen jelentős eltérések azonban azt mutatják, hogy ez nem nagyon valószínű.

A teljesen általános *lapozvas*, illetőleg *Kapozsvár*, *Vazsvár* típusú formák viszont azt sejtetik, hogy a jelenségnek van bizonyos morfofonetikai kötöttsége. Pontosabban: összetett szavakban, tehát két törmorféma határán a *v* hasonulásának törvényszerűségei némileg mások, mint tőszóban, illetőleg törmorféma + toldalékmorféma határán. Igaz, hogy ennek a megállapításnak ellene mondanak a nem ritka *husfét*, *testféré* ~ *tesféré* típusú alakok. Elképzelhető azonban, hogy ennek a két szónak összetett volta a laikus nyelvérzék számára már nem egészen világos.

Nyelvatlaszgyűjtő tapasztalataim egyértelműen azt mutatják, hogy mondat-fonetikai helyzetben a *v* előrható irányban a vizsgált területen nem hasonul, tehát az *od van*, *kiss viz*, *sog vuot* stb. formák mellett *ot fan*, *kis fiz*, *sok fuot* stb. típusú megoldást sohasem hallottam, ami viszont már elég világosan utal a mondatfonetikai kötöttség tényére és annak jellegére.

5. A nyelvatasz anyaga, mint több más hasonló esetben, a *v* nyelvjárási hasonulásának kérdésében nem ad minden apró részletkérdésre kielégítő választ. De kitűnően alkalmas arra, hogy a kérdésre vonatkozó régebbi nézetek fogyatékoságait felfedje, s világosan kijelölje azt, hogy mely területeken milyen részletkérdésekben van szükség újabb, még részletesebb vizsgálatokra, s általában eléggé határozottan megadja ezeknek a vizsgálatoknak az irányát is.

IMRE SAMU

SZEMLE

A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig

1. Folyóiratunk 1959. évi számában P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ ismertette az 1945. és 1958. között megjelent történeti és leíró magyar nyelvjárás tanulmányokat (MNY. LV, 288–302, 434–41, 551–9). Mostani szemlénk — kisebb módosítással — ennek a folytatása, az azóta elmúlt tíz esztendő irodalmáról ad számot. Mint a cím is mutatja, csak a mai magyar nyelvjárásokról szóló cikkek és tanulmányok feldolgozására került sor, a történeti nyelvjárások inkább külön szemlébe kíváncsnak. A vizsgált tudományág így is elég nagy. Ez az oka annak, hogy a kisebb nyelvjárás-leírásokat, egyes tanulmányok elszórt tájékoztatóit nem lehetett mind figyelembe venni. A néprajzi irodalomból például csak azok a közlemények kerültek be, amelyek kizárólag egy-egy nyelvjárás bemutatása vagy valamely szakterület szókincsének összegyűjtése céljából készültek. Etimológiai, szótörténeti cikkekben is tömegével találhatók tájékoz-

felvételük azonban igen nagy mértékben megnövelte volna szemlénk terjedelmét. Kinnadtak természetesen a nem magyar nyelvjárásokkal foglalkozó elméleti vagy módszertani tanulmányok, beszámolók és ismertetések is.

2. A nyelvjárások egészét érintő tanulmányok.

BÁRCZI GÉZA, A nyelvjáráskutatás újabb eredményei és feladatai (MNY. LX, 3–16). Az önkéntes néprajzi és nyelvjárásgyűjtők értekezletén, Tatán 1963. május 31-én elhangzott előadás. Méltatja a történeti nyelvjáráskutatás eredményeit, és felvázolja a legfontosabb feladatokat: fejezzük be a Magyar Nyelvjárások Atlaszát, készítsünk újabb tájatlásokat, tegyük szervezetté a tájszógyűjtéseket. — SZÉPE GYÖRGY, Néhány, a szinkron dialektológiával összefüggő kérdésről (MNYj. VII, 45–58). Önálló nyelvészeti ágazat-e a dialektológia? — teszi fel a kérdést. Tárgyalja többek között a szó és szöveg problémáját, a források kérdését és a gépi felvételek lehetőségét. — TEMESI MIHÁLY, A nyelvjárások nyelvtani feldolgozásáról (A pécsi Tanárk. Főisk. 1964. évi Tud. Közleményei 521–43). A gyűjtött tájnyelvi anyag rendszerezése, egy kisebb nyelvjáróterület teljes nyelvtani feldolgozása igen sok nehézséggel jár. Felsorolja a leíró tanulmányok legfontosabb követelményeit. Lásd még *úó.*, Problèmes actuels de la dialectologie hongroise (ALingu. XVII, 405–16). — BENKŐ LORÁND, A nyelvöldrajz történeti tanulságai (I. OK. XXIV, 29–48). Akadémiai székfoglaló előadás. A nyelvatlasz segítségével számottevő nyelvi egyezést fedezett fel az Ormánság, az Őrség, Pozsony és Kassa környéke, a Székelyföld és néhány dél-erdélyi magyar nyelvjárásziget között. Feltételezi, hogy az itt élő magyarság valamikor azonos nyelvjárástípust beszélt, és származásbeli kapcsolatban volt egymással. Külön kitér a székelyek eredetkérdésére. Lásd még *úó.*, Nyelvjáráskutatás és településtörténet (Nyr. XCI, 455–64) és Újabb módszerbeli lehetőségek a magyar nyelvjárástörténeti vizsgálatokban (MNY. LVII, 401–3). — IMRE SAMU, Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról (Nyr. LXXXVI, 321–5). A tájnyelv pusztulása, az egyes jelenségek kihalása még hosszú ideig problémája lesz nyelvtudományunknak. Viszonylag keveset tudunk arról, hogy „egy-egy falu nyelvi rendszerében melyek azok az elemek, amelyek hajlamosak a változásra, s melyek azok, amelyek jobban ellene állnak a köznyelv hatásának”. A fonémaállományt egyelőre nem érinti számottevő köznyelvi hatás, csupán a palóc *ly* van kiveszőben. Sokkal erősebb változás tapasztalható a fonémák megterhelésében. Lásd még: VÉGH JÓZSEF: MNY. LVII, 104–6; BÁRCZI GÉZA: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 378–80. — IMRE SAMU, Hol beszélnek legszebben magyarul? (Nyr. LXXXVII, 279–83). A nagyközönség által sokszor feltett kérdésre keresi a választ. Szempontjai alapján a következő sorrendet állapítja meg: 1. Sárospatak környéke, 2. Budapest, 3. Budapest környéke. — LŐRINCZE LAJOS, Tájnyelv és kiejtés (Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. Bp., 1967. 61–9). Az egri kiejtési konferencián tartott előadás a kiejtési ingadozások egyik forrásaként a tájnyelvet említi. Nagyobb vita folyt arról, hogy kötelezővé lehet-e tenni a zárt *ë*-t a köznyelvi kiejtésben és a helyesírásban. (Lásd az i. m. mutatójában az „*ë* hang” címszót.) — KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink (Bp., 1966.). Ismerteti PAPP LÁSZLÓ: MNYj. XIII, 105–8. Egyetemi tankönyv, amely lényegében a szerző régebbi, hasonló munkájának bővebb, átdolgozott változata.

3. Nyelvöldrajzi vizsgálatok.

A) Általános, elméleti tanulmányok. — HUTTERER MIKLÓS, Nyelvöldrajz és dialektológia (ÁltNyelvTan. I, 143–59). A nyelvjáráskutatás és a modern nyelvészeti irányzatok viszonyát tárgyalja. Hangsúlyozza, hogy a tájnyelv nem zárható ki a strukturalista vizsgálatok köréből. A nyelvjárás belső rendszere önmagában is értelmezhető, önálló corpus, amelynek kutatása azonos bármely más hasonló szintű corpus kutatásával. Lásd még *úó.*, Sieben Thesen zur Dialektforschung (ALingu. XVIII, 279–86). — KÁLMÁN BÉLA, Megjegyzések a nyelvjárási izoglosszákról (MNYj. VIII, 3–9)

Felsorolja azokat a fontosabb hangtani, alaktani és lexikális jelenségeket, amelyek elterjedési határa a mai magyar nyelvjárások térképén vonalszerűen megrajzolható. Vonalszerűen elválik a nyílt *e* fonéma a zárt *ē*-től, az *a* az *ā*-tól, de nem különül el éles határvonallal például a nyíltabb *ę* területe az *e*-étől, a zártabb *ǣ*-é az *ā*-étől. — TEISZLER PÁL, Adalékok a nyelvjárási rendszerek területi vonatkozásaihoz (NyIrK. X, 131–42). Az erdélyi nyelvatlasz-gyűjtések alapján Nagykároly és Szatmár vidékét hasonlítja össze, kiemeli az egyezéseket, különbségeket, keresi az elhatárolás kritériumait.

B) A Magyar Nyelvjárások Atlasza I. kötet. Bp., 1968. Szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU; anyagát gyűjtötte a magyar nyelvatlasz munkaközössége: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS és VÉGH JÓZSEF; a munkaközösség elnöke BÁRCZI GÉZA. Az elmúlt évtizedek legjelentősebb hazai nyelvföldrajzi vállalkozása került nyilvánosságra az Akadémia Kiadó gondozásában. 14 fonetikai, 6 morfológiai és 172 lexikális térképlap tájékoztat több gabonaféle, gyomnövény, gyümölcs és fa elnevezéséről, földművelési eszközök, szekéralkatrészek, ló- és ökörszerszámok nevééről, az aratás és cséplés szókincsének fontosabb részletéről. Bár ez a most megjelent első kötet körülbelül egyhatod része a nyelvatlasz teljes anyagának, ennek ellenére már ezen is igen sok hangtani és alaktani jelenség területi elterjedése tanulmányozható. Az a tény, hogy az egész magyar nyelvterületet átfogó nyelvatlasz-anyag most már nyomtatásban is rendelkezésre áll a kutatóknak, minden bizonnyal termékenyítő hatással lesz nemcsak a dialektológiára, hanem egyéb tudományágakra is.

Az elmúlt tíz esztendő cikkeinek, tanulmányainak hosszú sora az MNyA.-hoz kapcsolódik. Több tanulmányban foglalkozik IMRE SAMU a még készülő atlasz munkálataival, módszertani és tudományos kérdéseivel. A „Die Arbeiten am Atlas der ungarischen Mundarten” című cikke (ALingu. XIII, 367–85) tárgyalja az előzményeket, a kutatópontok kiválasztását, a kérdőfüzetek címszóanyagának jellegét, a gyűjtés módszerét, és említi a párhuzamosan futó egyéb regionális nyelvatlasz-munkálatokat. — A II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott előadásában (I. OK. XXIII, 233–7) értékeli a sok gyűjtős módszer előnyeit, hátrányait, kitér a munkatérképek és az ellenőrzés tanulságaira. — Párhuzamot von az angol és a magyar nyelvatlasz között (MNy. LX, 303–10; angolul: ALingu. XV, 151–61), több módszerbeli és tartalmi hasonlóságra mutat rá. Különbségként kiemeli, hogy az angoloknál nem volt olyan állandó, összeszokott munkaközösség, mint nálunk. — Két beszámolót írt az 1959. január 21–27. és 1960. január 30–26. között Nagymaroson tartott nyelvatlasz-értekezletről (MNy. LV, 426–34, LVI, 392–9). Itt a munkaközösség megtárgyalta a belső ellenőrzés előkészítését, a helyszíni kiszállások gyakorlatát és személyi kérdéseit. — DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU az ellenőrzés tapasztalatait foglalja össze (MNy. LVII, 492–6). Egyes sematizáló túlzásokat sikerült megszüntetni, az ellenőrzéskor gyűjtött anyag variánsokban gazdag, jól tükrözi az átmeneteket a jelenségek határterületén. — DEME LÁSZLÓ „Gondolatok nyelvatlasz-ellenőrzés közben” című cikkében (NytudÉrt. 40. sz. 66–72) a „területi elv” fogalmát magyarázza. Kitér arra a kérdésre is, hogy a paraszti lakosság körében a bilingvizmus ma már élő valóság, az adatközlő reflexszerűen vált át nyelvjárásról köznyelvre. — BENKŐ LORÁND—LŐRINCZE LAJOS (MTud. IV, 271–80) és DEME LÁSZLÓ—IMRE SAMU (MTud. VII, 541–52) példákkal bizonyítja, hogy hogyan használható a nyelvatlasz anyagát néprajz, gazdaságtörténet, növénytan, állattan, földrajztudomány és lélektan.

C) T á j a t l a s z o k. — VÉGH JÓZSEF, Őrségi és hetési nyelvatlasz Bp., 1959. Ismerteti: KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VI, 110–2; TEMESI MIHÁLY: I. OK. XV, 444–54; HUTTERER, C.: ALingu. XI, 217–25; GÁLLFY MÓZES: NyIrK. V, 173–7; NYÍRI ANTAL: Népr. és Nytud. III–IV, 191–5; Index Ethnographicus V, 13–4; KERESZTES, K.: UAJb. XXXIII, 259–62; SAUVAGEOT, A.: BSL (Bulletin de la société de linguistique de Paris) LVI, 336–7. Az egyik legarchaikusabb terület nyelvjárását mutatja be gondosan

összeválogatott címszóanyag segítségével. Bevezetőjében részletesen foglalkozik a táji nyelvatlaszok kérdésével, tárgyalja az MNyA.-hoz való viszonyukat, állást foglal számos terminológiai kérdésben. Az egyes jelenségek területi vonatkozásaira adatbeírás mellett szemléltetéssel is felhívja a figyelmet. Számos recenzió tanúskodik a mű úttörő jellegéről. — PENAVIN OLGA, A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. Bp., 1966. Ismer-teti KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XIV, 91—2. Méreteiben elmarad ugyan VÉGH atlasza mögött, de így is hasznosan egészíti ki mind az ŐHA.-t, mind pedig az MNyA. egyetlen muravidéki kutatópontjának anyagát. — SZABÓ T. ATTILA, Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének fele-útján túl (NyIrK. VII, 35—55). Nagyarányú nyelvjáráskutató munkát végez a kolozs-vári Nyelvtudományi Intézet és a Babeş—Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke. A Nyelvtudományi Intézet célul tűzte ki, hogy elkészíti a romániai magyar nyelvjárások atlaszát. Kíváncsú — írja SZABÓ T. ATTILA —, hogy törzsanyaguk azonos legyen az MNyA.-ével, ezen kívül tartalmazzon speciális kérdéseket is, például a román—magyar kölcsönhatás tanulmányozását. Elfogadják az 1942-es egyezményes magyar hangjelölést, de felhívják a figyelmet a túlzott fonetizálás veszélyeire. Lásd még: SZABÓ T. ATTILA—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: NyIrK. VII, 214—28; MÁRTON GYULA: NyIrK. VI, 384—5. — SEBESTYÉN ÁRPÁD, Egy tájnyelvi atlasz tervéről (MNyj. VIII, 83—92). Szabolcs-Szatmár megye területén elkezdte tájnyelvi atlaszájának helyszíni mun-kálatait. Hangtani és alaktani kérdései mellett szóföldrajzi anyagként főleg a kender-termelés és megmunkálás szókinészt kívánja felgyűjteni. — TEMESI MIHÁLY, Mutatvány az Ormánység nyelvatlaszából (A pécsi Tanárk. Főisk. 1965. évi Tud. Közleményei 141—71). Az Ormánység 45 falujában 1939—1949 között anyagot gyűjtött a ma még kéziratban levő nyelvtanához. Ezzel együtt közel kétszáz hangtani és alaktani térképlapot is készített. Ma, korszerűbb felfogásban, az utóbbi évek nyelvjárástanulmányainak eredményeit is figyelembe véve dolgozta át az anyagát. — RÓNAI BÉLA, A készülő zselici tájatlászról (A pécsi Tanárk. Főisk. 1965. évi Tud. Közleményei 173—87). A Somogy és Baranya megyéhez tartozó 39 község nagy részében az anyaggyűjtést már elvégezte. Kérdéseinek száma majdnem 900. Az általános nyelvi kép bemutatása mellett nagy gondot fordít egyes néprajzi témákra: táplálkozás, kenyérsütés, disznóölés, a család élete, ünnepi szokások, hiedelmek, népi orvoslás stb. — BALOGH LAJOS és KIRÁLY LAJOS, Egy készülő somogyi regionális nyelvatlaszról (MNy. LXI, 491—505). Kaposvár környékén, 60 kutató-ponttal speciális célú nyelvatlaszt készítenek. Nem vizsgálják a teljes nyelvi rendszert, hanem annak csak egy lexikális részletét, az állathangokat utánzó igéket, valamint a hívogató- és terelőszavakat. Lásd még ÚOK.: MNy. LVI, 482—4.

4. Szótárak.

Az Új Magyar Tájszótár. — P. HIDVÉGI ANDREA a gyűjtési utasítá-sokat teszi közzé (MNyj. V, 167—73). Ismerteti a kijelölés, a cédulázás és az ellenőrzés szempontjait, körülhatárolja, hogy a gyűjtők mit tekintsenek tájszónak. — B. LŐRINCZY ÉVA hosszabb tanulmánya a szerkesztés előtti stádium alapvető kérdéseit tárgyalja (MNy. LIX, 125—43, 365—80; továbbá ALingu. XIV, 139—59). A próbaszerkesztés tanulságaiból, a szerkesztés további feladataiból kirajzolódik a szótár várható arculata. Mintaszócikkek be is mutatják az adatok elrendezését. — Ugyancsak B. LŐRINCZY ÉVA még néhány kisebb cikkben foglalkozik az ÚMTsz. egy-egy részletproblémájával: A hang-alaki szembenállások néhány problémája tájszavaink szótározása kapcsán (NytudÉrt. 58. sz. 369—73); A tájszók közös, illetőleg külön szócikkbe sorolásának néhány kérdése (NytudÉrt. 40. sz. 244—8). — A népi iparok műszókinésének szótározása volt a témája a II. Nemzetközi Finnugor Kongresszuson elhangzott előadásának (I. OK. XXIII, 239—42). — S. MEGGYES KLÁRA SZINNYEI Tájszótárát hasonlítja össze az ÚMTsz.-ral, és százalékosan kimutatja, hogy az utóbbi mennyivel gazdagabb anyagot tartalmaz (NytudÉrt. 58. sz. 373—8).

PENAVIN OLGA, Szlavóniai (kórógyi) szótár. Fórum Könyvkiadó, Novi Sad, 1968. I. rész A—J. Egy sajátos nyelvjárássziget szókinését tartalmazza. Bár még csak az első része jelent meg, ebből is látszik a gondos szerkesztés, mértéktartó, igényes fogalmazás az adatok értelmezésénél. Erénye a szótárnak, hogy igen sok néprajzi jellegű szócikket is közöl.

5. Hangtani tanulmányok.

A) Hangrendszer, fonémarendszer. — IMRE SAMU, A hazai magyar nyelvjárások hangrendszer-típusai (MNY. LXIII, 307—23). Tizenkét fő típusba sorolja a hazai magyar nyelvjárások hangrendszerét. Bár a területileg is elhelyezett típusok nem feltétlenül azonosak egy-egy nyelvjárástípussal, mégis jelentős előrelépés ez a tanulmány nyelvjárásaink új szempontú osztályozásához. — Uő. a nyelvjárási jelenségek statisztikai feldolgozásának lehetőségeit is vizsgálja (MNYj. VIII, 11—27). Az MNYA. anyagán bemutatja a nyílt *e, á, ő* hangszínét és a *keze, füle* típusú adatokban a toldalék minőségét. A kirajzolódó határvonalakat történetileg is magyarázza. — NYÍRKOS ISTVÁN két közleményben is foglalkozik az abaúji nyelvjárás magánhangzó-rendszerével (MNYj. IX, 71—86, X, 85—104). Felveti a sokat vitatott hangtani monográfia problémáját, felsorolja a leíró és történeti nyelvvizsgálat módszertani lehetőségeit. Nagyobb teret szentel az *ő*-zés kérdésének. Vállalkozása jelentős kísérlet a korszerű monográfia műfájának kialakításához. — GÁLFFY MÓZES három tanulmánya a csángó nyelvjárás fonémarendszerével és hangrendszerével foglalkozik, vizsgálja az egyes variánsok megterhelését (NyIrK. IX, 257—69, VIII, 31—44, 157—67). — TEISZLER PÁL bírálja CsÜRY szamosháti sematizáló feljegyzéseit (NyIrK. VI, 165—72). Kifejti, hogy különösen az *é*-nek igen gazdag realizációs lehetősége van. Az *i*-zhető szavakban a monoftongus széles ejtésű: *ê*, a kettőshangzó: *îê*; a nem *i*-zhető szavak *é*-je vagy monoftongus: *é*, vagy kettőshangzó: *éî*. — PENAVIN OLGA a kórógyi kettőshangzók gépi elemzése során azt a nézetét hangoztatja, hogy a kettőshangzó lehet kétszótagú (de akkor is csak egyetlen hosszú fonéma realizációja). Ehhez szól hozzá BENKŐ LORÁND és LŐRINCZE LAJOS (MNY. LVIII, 71—4). — I. KÁPOSZTAI ERZSÉBET a kárpátaljai Dercen község kettőshangzóiról kimutatja, hogy nemcsak az eddig ismert *îê* és *êî* állhat fonológiailag szemben egymással, hanem az *uo, ou* és az *üö, öü* is (NytudÉrt. 58. sz. 350—3). — VÉGH JÓZSEF az órségi és hetési diftongus-rendszert vizsgálva bemutatja a hangsúlytalan rövid *i*-zést, a szóvégi rövid *u, ü*-t, és ezek eredetét kutatja (NytudÉrt. 40. sz. 369—74). — Felsőőrben hangsúlyos helyzetben a köznyelvi rövid *a* is kettőshangzóban realizálódik. IMRE SAMU ezt a jelenséget az *a* nyúlásával magyarázza (MNY. LVIII, 381—4). A többi kettőshangzóval is foglalkozik egy másik cikkében (MNY. LVII, 366—7).

NAGY JENŐ a rónaszéki nyelvjárás hosszú mássalhangzóiról megállapítja, hogy azokat a köznyelvhez viszonyítva fél vagy teljes fokkal rövidebben ejtik, amit idegen hatással magyaráz (MNY. LIX, 230—5). — BENKŐ LORÁND Kórógyon a nyelvatlaszgyűjtés során LŐRINCZE LAJossal együtt igen sok hehezetes zöngétlen zárhangot jegyzett fel. Véleményük szerint ez a jelenség szociális érvényű a faluban (MNY. LVIII, 231—5). — GÁLFFY MÓZES a csíkszeredai Csatószezen figyelt fel hátrább képzett *t* hangra (NyIrK. IV, 135—9). — TEISZLER PÁL szerint Abódban, a Nyárad és a Küküllő mente között nemcsak a *t* és *d*, hanem ritkábban a *k, g, n, nn* és *ll* is kakuminális (NyIrK. XI, 83—7). — MURÁDIN LÁSZLÓ a csángó *ly*-zést mutatja be 216 szón. Szerinte a *ly*-zés nem idegen hatás eredménye a csángó nyelvjárásban, hanem megőrzött régiség. Csak egy-két kölcsönszóban mutatkozik némi román hatás (NyIrK. IX, 79—98). — KISS JENŐ a rábaközi *l*-zéssel foglalkozik (MNY. LXIV, 99—101).

B) A z *ő*-zés. — IMRE SAMU a mai magyar nyelvjárások *ő*-zését három nagyobb csoportba sorolja: a) független *ő*-zés, b) hangsúlyos *ő*-zés, c) hangsúlytalan *ő*-zés. Az MNYA. anyagának segítségével az egyes típusok és altípusok területi elhelyezkedését is felvázolja

(MNY. LXIV, 192–7). — Újabb jövevénytiszavainkban — SZABÓ GÉZA kutatásai szerint — még az ő-ző vidékeken sincsen ő-zés. Legerősebb ő-zés a középpálcé, a nyugati és a közép-dunántúli nyelvjárásokban mutatkozik (MNY. LXIII, 492–502). — VÁRKONYI IMRE a Somogy megyei Büssü község ő-zését dolgozta fel (MNYTK. 113. sz. Bp., 1965.; ismerteti KÁLMÁN BÉLA: MNYj. XIII, 108–9). Gazdag példaanyaga az ő-zésre is kiterjed. — NYIRKOS ISTVÁN az abaúji Pusztafalu ő-zéséről megállapítja, hogy az inkább hangsúlytalan helyzetben, tővéghangzóban és suffixumban jelentkezik. Egytagú szavakban ingadozás van (MNYj. V, 153–63). — A Tolna megyei Nagykónyi ő-zésével SZABÓ JÓZSEF (Nyr. XCI, 209–16), a rábaközi Mihályiéval KISS JENŐ (MNY. LXIII, 105–11), Csanádpalotáéval Cs. KOVÁCS JÓZSEF (Nyr. LXXXV, 327–30) foglalkozik.

C) A z *i*-z és. — A nyugati nyelvjárásterület két községének *i*-zését mutatja be BOLLA KÁLMÁN (Gérce: Nyr. LXXXIV, 83–96) és KISS JENŐ (Mihályi: Nyr. XC, 76–80). MÁRTON GYULA a Fekete-Körös völgyének *i*-zését írja le (MNYj. X, 63–83), CSAK LÁSZLÓ pedig a belfenyéri népnyelvét (NyIrK. IX, 271–81). PÉNTÉK JÁNOS statisztikai módszerrel vizsgálja a körösfői *i*-zést (NyIrK. X, 61–75).

D) A z *a*-zás, *á* utáni *o*-zás. — Statisztikai összegezést találunk MÁRTON GYULA hangtani tanulmányában is: Az *a*-zás állapota a Fekete-Körös völgyében (NyIrK. VI, 85–116). A korábbi leírásokkal összeveti az RMNYA. nemrég gyűjtött anyagát. Kiderül, hogy lényeges eltérés mutatkozik a régebbi helyzettől. Nemcsak hangsúlytalan, de hangsúlyos helyzetben is előfordul az *a*-zás. — KOVÁCS ISTVÁN az *á* utáni *o*-zást vizsgálja az északnyugati nyelvjárásterület 35 községében (MNYj. IX, 87–105). — Uő. feldolgozta Amadékarcsa *á* utáni *o*-zását is (Nyr. LXXXVII, 238–46). — MURÁDIN LÁSZLÓ az *o* ~ *a* fonémaváltozás hét, területhez köthető típusát írja le példamutató rendszerezéssel (NyIrK. XII, 209–22). — VÁMSZER MÁRTA tanulmányának címe „A zárt *o*-zás a háromszéki nyelvjárásban” (NyIrK. V, 125–56); ebben a vizsgált jelenséget a DEME által javasolt szempontok szerint mutatja be 16 községben.

E) A szótagzáró *l* eltűnésének vizsgálati szempontjait egészíti ki IMRE SAMU; Felsőőrben gyűjtötte hozzá a nyelvjárási anyagot (MNY. LXI, 368–74). Ehhez kapcsolódik BALOGH LAJOS tanulmánya a Vas megyei Bük község szótagzáró *l*-jéről (MNY. LXIV, 355–61) és KISS JENŐÉ, aki a rábaközi Mihályi *l* kiesését tárgyalja (MNY. LXIV, 361–4). — SIMA FERENC általános nyelvészeti, fonológiai szempontból foglalkozik zárt szótagok bizonyos mássalhangzóinak elmaradásával (NytudÉrt. 58. sz. 383–6).

6. Alaktan.

A) Az alaktani tanulmányok nagy része az *i* g e problematikájával kapcsolatos. MÁRTON GYULA „A borsavölgyi nyelvjárás igeiővelei és igealakjai” című könyvében (Bp., 1962. NytudÉrt. 32. sz.) az addig kialakult szempontok és rendszerezés szerint tárgyalja a különböző alakú igeiőveket, az igealakok szerepét és ragozási kérdéseket. Ismerteti: MURÁDIN LÁSZLÓ: NyIrK. VII, 147–8; JAKAB LÁSZLÓ: MNYj. X, 126–9; BODNÁR FERENC: Népr. és Nytud. VII, 184–5. — VÁMSZER MÁRTA a kalotaszegi nyelvjárás *sz*-es és *d*-s tövel váltakozó igeinek sajátos alakjára figyelt fel; főleg a gyermeknyelvben hallott *ilyet*: *fekszeni*, *eszni* stb. (NyIrK. IX, 303–12). — MÁRTON GYULA említett könyve mellett a másik jelentős monográfiát SZABÓ ZOLTÁN készítette: A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere (NytudÉrt. 48. sz. Bp., 1965.). (Ismereti: A. KÖVESI MAGDA: MNYj. XII, 150–9; NAGY FERENC és SZÉPE GYÖRGY: ALingu. XVIII, 253–4.) Az igen gazdag anyag bemutatása mellett szó esik többek között a képzők funkciójáról, megterheltségi fokáról, termékenységről. Összehasonlítja a nyelvjárási és a köznyelvi ige-képző-rendszert. Kisebb részlete az ige-képzők tanulmányozásának szempontjairól már korábban is megjelent (MNYj. VI, 90–9). Azonos témával foglalkozik SZABÓ ZOLTÁN két másik megelőző tanulmánya is (Nyr. LXXXIII, 92–5; MNYj. VIII, 133–7). —

VÁMSZER MÁRTA az ikés igeragozás állapotát vizsgálja ugyancsak a kalotaszegi nyelvjárásban, ahol terjedőben van az iktelen ragozás, de bizonyos igitípusok (*észik, iszik*) még erősen tartják ikés jellegüket (NyIrK. VI, 117–30). — MÁRTON GYULA a moldvai csángó nyelvjárás tárgyias személyragjainak eddig még nem ismert alakváltozatait mutatja be (MNy. XII, 35–45). — Uő. a Fekete-Körös völgyében gazdag anyagot gyűjtött az *-uk, -ük* személyrag használatához: *látuk, meszelük* stb. (MNy. LVII, 496–9). — A *kell* segédigét 1. és 2. személyben is ragozzák a rábaközi Mihályiban. Ennek teljes paradigmáját adja KISS JENŐ (MNy. LXII, 111–2). — KIRÁLY LAJOS az állathangutánzó igék gazdag alakváltozatának okát keresi, és az eredeti hangélményeket veti össze az ige szótestének hangalakjával (NytudÉrt. 58. sz. 354–8). — PENAVIN OLGA arra hívja fel a figyelmet, hogy Kórógyon néhány igekötő használata nem azonos a köznyelviével (MNy. VI, 100–2).

B) A hagyományostól eltérő elrendezésben dolgozza fel IMRE SAMU a felsőőri nyelvjárás névszótöveit, végződéseik szerint osztja három csoportba: magánhangzóra végződők, mássalhangzóra végződők és vegyes ragozásúak. Az újszerű elrendezés világosabb, áttekinthetőbb a régiéknél; hátránya talán az, hogy a toldalékok kapcsolódásának szabályai rendszerszerűleg nem mutatkoznak meg (MNy. LVII, 243–50). — SZABÓ GÉZA arra a kérdésre keres választ, hogy milyen összefüggés van egyes nyelvjárásokban a tövéghangzó minősége és az *-n* határozórag funkciója között (NytudÉrt. 58. sz. 386–91). — MURÁDIN LÁSZLÓ adatai szerint a *-ni, -nít, -nul, -nül* határozóragok eredetileg több személyből álló családi közösségre (*Józsijéknul*) vonatkoztak, későbbi fejlemény az egyetlen személyre (*Józsínul*) való utalás (NyIrK. X, 45–60).

7. Mondattan, jelentéstan, hangsúly, hanglejtés.

VÁMSZER MÁRTA a régies elbeszélő múlt grammatikai funkcióit vizsgálja a kalotaszegi nyelvjárásban. Az *ira* stb. igealakok inkább a közelmúlt kifejezésére szolgálnak (NyIrK. VIII, 169–81). A *fog* segédigének pedig a köznyelvtől eltérő, a cselekvés elkezdését jelölő funkciója van (NyIrK. VII, 249–57, XI, 89–93). — Az állathívogatók és -terelők kommunikatív funkciójával foglalkozik BALOGH LAJOS. Megállapítja, hogy ezekben a mondat értékű közlésekben a kívánságot, felszólítást nem a morféma jelentése közvetíti az állatok számára, hanem a hangok akusztikája, gyakori periodikus ismétlődése és sajátos intonációja az információ fő hordozója (NytudÉrt. 58. sz. 335–8). — Az alanyi, állítmányi, határozós és jelzős szerkezetek számbeli egyeztetésének kérdését tárgyalja FÜLÖP LAJOS. Véleménye szerint az incongruentiát, az egyeztetés elmaradását nem okolhatjuk meg kizárólag a beszéd pongyolaságával. Elismeri annak nyelvjárási voltát, és ősi eredetét is bizonygatja (Incongruentia-jelenségek a mátraalji palóc nyelvjárásban. Gyöngyös, 1959.). — VÉGH JÓZSEF megfigyelte, hogy Somoskőújfalun a *benneteket* alakot *önöket, magukat* helyett használják (MNy. LVI, 406). — FUTAKY ISTVÁN szerint az *egymás* második szótagjának hangsúlyos volta a felsőőri nyelvjárásban történeti eredetű hangsúlyviszonyok maradványa (MNy. LXI, 505). — MAGDICS KLÁRA úttörő munkát végzett a magyar nyelvjárások összehasonlító hanglejtésvizsgálatával. Fontos megállapítása, hogy a hanglejtéshatárok nem esnek egybe a tradicionális nyelvjárási határokkal (MNy. LX, 446–62). — Uő. a bukovinai telepések nyelvének intonációs kérdéseivel foglalkozik (ALingu. IX, 187–227).

8. A szomszédos idegen nyelvek és nyelvjárások hatása.

A hazánkon kívüli magyar nyelvjárásokat intenzív idegen nyelvi hatás éri. Legtöbbször a csángó és az erdélyi tájnyelv román kölcsönszavaival foglalkoznak: MÁRTON GYULA (NyIrK. IV, 269–96, VI, 277–87, VII, 89–81, X, 289–97, XII, 179–91; MNy. LVI, 119–21, LVII, 363–6); MURÁDIN LÁSZLÓ (NyIrK. IV, 129–34, V, 157–60); KÓSA FERENC (NyIrK. VIII, 97–105); KÓSA FERENC–VÖÖ ISTVÁN–ZSEMLYEI JÁNOS (NyIrK. X, 356–69); B. KOVÁCS JÚLIA (NyIrK. VII, 277–93). MÁRTON GYULA a hang-

rendszert, a fonológiai struktúrát ért hatásról és a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásáról ír (NyIrK. IX, 243–6; MNy. LIX, 488–98). ZSEMLYEI JÁNOS pedig a román Jesús mássalhangzók átvételének kérdését tárgyalja (NyIrK. XII, 15–27). — ROT, M. ALEKSZANDR témája a magyar–ukrán nyelvi kölcsönhatás (MNyj. XIII, 57–69), IMRE SAMUÉ pedig a felsőőri német jövevényszók $\beta > b$ megfelelése (NytudÉrt. 40. sz. 148–9). — PENAVIN OLGA szláv szavakat közöl a kórógyi nyelvjárásból (Nyr. LXXXVIII, 450–6).

9. Az önkéntes nyelvjárásgyűjtők tevékenysége.

A szakembereken kívül az elmúlt tíz évben számos önkéntes nyelvjárási gyűjtő tevékenykedett a tájnyelvkutatás területén. Az évenként meghirdetett néprajzi és nyelvjárási pályázatok igen eredményesek voltak. Szemlénk szűk terjedelme sajnos nem teszi lehetővé még azt sem, hogy felsoroljuk a legjobb pályamunkákat, ezért inkább csak az egyes folyóiratokban megjelent beszámolókból állítjuk össze a mozgalom közeli múltjának rövid történetét.

Mit érdemes gyűjteni az önkéntes munkatársaknak a nyelvjárások néha igen bonyolult, sok szakmai ismeretet is igénylő jelenségei közül? Elsősorban a könnyebbeket: földrajzi neveket, tájszavakat, a hangtan terén az *i*-zést, *ö*-zést, *é*-zést, *a* utáni *o*-zást stb. (I. VÉGH JÓZSEF: MNyj. VI, 103–9). A magyar nyelvtudomány egyik jelentős vállalkozása lehetne a nyelvjárási szókinccs-archívum, amelyet tudományosan kidolgozott kérdőívek segítségével az önkéntes munkatársak gyűjtenének össze. Ezt a módszert külföldön, több szótári munkálatnál már régóta alkalmazzák (I. VÉGH JÓZSEF: MNyj. IX, 33–7, MNy. LIX, 265–79, LX, 290–303; ez utóbbi két cikk külön is megjelent: MNyTK. 109. sz. Bp., 1964.). Három kérdőív el is készült „A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókinccse” címen: 1. VÉGH JÓZSEF, Szántás-vetés (Bp., 1962.); 2. HOFER TAMÁS—VÉGH JÓZSEF, Aratás (Bp., 1964.); 3. BALOGH ISTVÁN—VÉGH JÓZSEF, Hordás, nyomtatás, cséplés (Bp., 1966.). Egy korábbi, módszertani füzet címe „A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása” (Bp., 1960.). Szerzője VÉGH JÓZSEF, PAPP LÁSZLÓ, B. LÖRINCZY ÉVA és O. NAGY GÁBOR (ismerteti SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXIV, 502). A középiskolákban és a tanárképző főiskolákon folyó nyelvjárásgyűjtés szervezési és módszertani kérdéseivel foglalkozik ÖRDÖG FERENC (NytudÉrt. 58. sz. 378–82). Megjelent a nemrég elhunyt PAIS SÁNDOR önkéntes gyűjtő munkája: A becsvölgyei gazdálkodás (NéprKözl. IX. 2. sz. 1964.). Igen gazdag, megbízható nyelvjárási és néprajzi anyagot tartalmaz. Csupán a közlési módja kifogásolható: a helyi nyelvjárást nagyon jól ismerő szerző becsvölgyei tájnyelven írta meg a szakmai szöveget is. A pályázatokkal kapcsolatban említésre méltó: SZÉPE GYÖRGY és VÉGH JÓZSEF, Tájékoztató a Magyar Nyelvőr nyelvjárási anyaggyűjtő versenyéről (Nyr. LXXXIII, 210–20); VÉGH JÓZSEF, A IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat eredménye (Nyr. LXXXV, 331–4). A mozgalom jelentős eseményei az időközönként megrendezett gyűjtőtálapálizók, ahol szakemberek magas színvonalú előadásokat tartanak, és véleményt mondanak a társadalmi gyűjtők munkájáról. Az első tanácskozássra 1963-ban került sor Tatán, majd ezt követte az 1964-ben Szegeden, 1965-ben Szentendrén, 1967-ben Zalaegerszezen és 1968-ban Kaposváron tartott rendezvénysorozat. (Lásd VÉGH JÓZSEF: Nyr. XCI, 455–64.)

10. Tájszóközlések, szólások, közmondások, munkafolyamatok leírása és nyelvjárási szövegek.

A földművelés szakszókinccse: TEISZLER PÁL: MNyj. IX, 165–77, X, 150–66; KORDÉ IMRE: NéprNytud. VII, 93–100. Kendermunka: SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. V, 102–25; RÓNAI BÉLA: A Pécsi Pedag. Főisk. Évk. 1958/59. 117–24. Szőlőművelés: BAKOS JÓZSEF: Az Egri Pedag. Főisk. Évk. V [1959.], 5–54. Dinnyetermesztés: CSÁK LÁSZLÓ: NyIrK. III, 91–7. Dohánykultúra: BÁLINT SÁNDOR: NéprNytud. V, 8–22.

Népi táplálkozás: BÓNA JÚLIA: NéprNytud. VII, 142–4. Ruházkodás: CSÁK LÁSZLÓ—GÁLFFY MÓZES: MNyj. XI, 85–95, XII, 181–7, XIII, 144–52. Méhészet: HAJDÚ MIHÁLY: MNyj. IX, 149–55. Gyékényszövés: ILIA MIHÁLY—JUHÁSZ ANTAL: NéprNytud. III–IV, 149–82. Népi hímzés: PÉNTEK JÁNOS: NyIrK. IX, 179–92. Fazekasság: BALOGH ÖDÖN: NyIrK. X, 158–72; KÓSA FERENC: NyIrK. IX, 297–302; ROMÁN JÁNOS: A Herman Ottó Múz. Évk. V [1964–1965.], 347–79; VÖÖ ISTVÁN: NyIrK. VIII, 93–6, IX, 107–23; ZSEMLYEI JÁNOS: NyIrK. V, 188–9. Tímármesterség: KOVÁCS JÚLIA: NyIrK. IV, 343–51. Szekérkaskészítés: B. KOVÁCS JÚLIA: NyIrK. XI, 133–7. Szénégetés: MÁRTON BÉLA: NyIrK. IX, 324–9. Szénbányászat: NEMCSIK PÁL: Nyr. LXXXIII, 95–11. Kubikos élet: KATONA IMRE: MNy. LX, 501–8. Erdő, mező virágai: PENAVIN OLGA: Nyr. LXXXVI, 439–42; MÁRTON BÉLA: NyIrK. XI, 143–6. A térszíni formák köznevei: PENAVIN OLGA: Nyr. XCII, 453–5.

Egyéb tájszavak: BALOGH LÁSZLÓ: MNyj. XIII, 161–72, XIV, 108–16; BALOGH ÖDÖN: NyIrK. III, 103–17, V, 73–101; BAKOS JÓZSEF: Nyr. XCII, 220–2; BEKE ÖDÖN: MNy. LX, 232–5; MNyj. VII, 190; BÓNA JÚLIA: NéprNytud. III–IV, 135–148; BURA LÁSZLÓ: NyIrK. XII, 127–30; CSÁK LÁSZLÓ: NyIrK. IV, 353–9; DEZSŐ LÁSZLÓ: Nyr. LXXXVII, 346–8; FODOR JÁNOS: Nyr. LXXXIII, 332–8; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: Nyr. LXXXIII, 323–32; GREGOR FERENC: Nyr. LXXXVIII, 169–87; HORVÁTH ISTVÁN: NyIrK. X, 153–8, XI, 326–34; IMRE SAMU: Nyr. LXXXIV, 361–6; IMRE SAMU—KÁLMÁN BÉLA: MNyj. VI, 124–46; JAKAB LÁSZLÓ: MNyj. VI, 147–9; KISS JENŐ: Nyr. LXXXIX, 220–2; KÓSA FERENC: NyIrK. XI, 140–3; KOVÁCS ISTVÁN: Nyr. LXXXIV, 464–6; KOVÁCS JÚLIA: NyIrK. VIII, 267–8; MÁRTON GYULA: NyIrK. XII, 120–7; MÁTÉ JÓZSEF: MNyj. XII, 187–92, XIII, 152–6, XIV, 99–104; MURÁDIN LÁSZLÓ: MNy. LVIII, 384–7, NyIrK. IV, 158–66, VI, 191–201, 377–81, VII, 115–9, 293–5, VIII, 105–8, 263–7, IX, 175–8, 319–24, X, 148–53, 338–46, XI, 138–9; PENAVIN OLGA: Nyr. LXXXV, 460–3, MNyj. XI, 95–102, XIII, 156–60, XIV, 104–8; PÉNTEK JÁNOS: NyIrK. XII, 317–21; PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXXVII, 454–60; SZABÓ JÓZSEF: NéprNytud. IX, 61–70; SZALAI JÁNOS: Nyr. LXXXVIII, 46–8; SZÁSZ LÓRINC: NyIrK. X, 346–56; TEISZLER PÁL: Nyr. LXXXIII, 479–82; VARGA ANTAL: MNyj. VIII, 176–9, IX, 155–64, X, 138–50, XI, 102–6, XII, 173–80; VILÁGHY KÁROLY: Nyr. LXXXIV, 211–4; VÖÖ ISTVÁN: NyIrK. VII, 97–106; ZSEMLYEI JÁNOS: NyIrK. IV, 360–2; ZSILKA TIBOR: Nyr. LXXXVII, 105–12.

Egy-egy szó területi elterjedését vagy egy fogalom különböző megnevezését tárgyalják az alábbi cikkek: GÁLFFY MÓZES: *is a* (bizonyító jelentésű módosító szó): NyIrK. XI, 69–74; JAKAB LÁSZLÓ—DEME LÁSZLÓ: *meghal* (a méh): MNy. LXI, 247–9; MÁRTON GYULA: *cserebogár*: MNy. LXIII, 244–6, *kabala* 'kanca': MNy. LXIV, 485–7, *kézimalom* 'Handmühle': NyIrK. XI, 215–23, *verő* 'kalapács': MNy. LXIII, 502; MOÓR ELEMÉR: *csalítójas*: NytudÉrt. 40. sz. 260–4; MURÁDIN LÁSZLÓ: *muskátlí*: NyIrK. XI, 75–81; ZSEMLYEI JÁNOS: *agyagot ver*: NyIrK. VIII, 258–62.

Szólások, közmondások: BÁLINT SÁNDOR: Nyr. LXXXIII, 471–9; KATONA IMRE (kubikosélet): Nyr. LXXXIV, 206–11; ÖRDÖG FERENC: Nyr. LXXXVI, 81–4; PROHÁSZKA JÁNOS: Nyr. LXXXVI, 203–8.

Az MNyA. anyagának ellenőrzésekor az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársai nagyobb mennyiségű magnetofon-felvételeket készítettek a hazai nyelvtérületről. Ezek lejegyzett szövegének segítségével nyugatról keletre haladva mutatja be a nagyobb nyelvjárástípusokat: BALOGH LAJOS: MNyj. XII, 193–210; VÉGH JÓZSEF—BALOGH LAJOS: MNyj. XIII, 173–90; BALOGH LAJOS: MNyj. XIV, 117–33. Egyéb szövegek: LANCZI JÓZSEF: MNy. LV, 143–4; KÁZMÉR MIKLÓS: MNyj. XIV, 133–6; KOVÁCS ISTVÁN: MNyj. V, 191–8, VII, 187–9, X, 135–8; LÓRINCZ JENŐ—IFJ. TÁLASI ISTVÁN: MNyj. LIX, 106–9; MURÁDIN LÁSZLÓ: MNyj. VI, 155–6, IX, 177–81; NYIRKOS

ISTVÁN: MNyj. VI, 156—60; OCSÁK MIKLÓS: NéprNytud. X, 81—3; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. VI, 150—5; X, 131—5; SOMOGYI MÁTYÁS: MNyj. VIII, 173—6; SULÁN BÉLA: MNyj. VII, 178—84; SZABÓ JÓZSEF: NéprNytud. VII, 101—6; SZEGŐ JÚLIA: Ethn. LXXVI, 95—8.

11. Beszámolók.

Nemzetközi dialektológiai kongresszus volt 1960. augusztus 21. és 27. között Lővenben. BENKŐ LORÁND tudósít erről a fontos eseményről (MNY. LVII, 1—13). MÁRTON GYULA a Romániában folyó magyar nyelvészeti szakképzésről, a kolozsvári Nyelvtudományi Intézet és a Babeş—Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének nyelvjáráskutató tevékenységéről, terveiről és feladatairól ír (MNY. LV, 499—510). BALOGH DEZSŐ az 1959. és 1960. év tájnyelvkutatásának eredményeiről tudósít (NyIrK. IV, 195, V, 191—2). Ugyancsak MÁRTON GYULA beszámol magyarországi tanulmányútjáról (NyIrK. III, 130). PÉTER LÁSZLÓ felhívja a nyelvjárásgyűjtők és kutatók figyelmét arra a ma is meglevő, értékes tájnyelvi anyagra, amelyet a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1905—1908 között gyűjtetett össze (MNY. LV, 279—87).

MAGDICS KLÁRA—SZÉPE GYÖRGY az MTA Nyelvtudományi Intézetének hangarchívumát mutatja be. Hanglemezen és magnetofonszalagon számos szövegfelvételt őriznek itt. SZÉPE GYÖRGY a felvételezés technikáját külön is ismerteti (NéprMadattÉ. 1963. 102—10). BALOGH LAJOS a nyelvatlasz ellenőrzésekor készített szövegfelvetelek módszertani tapasztalatait közli (MNY. LVIII, 111—5). HECKENAST GÁBOR pedig nemcsak a felvételek készítéséhez, hanem a tároláshoz is igen értékes tanácsokat ad (MNYj. IX, 125—34). — VÖÖ ISTVÁN A. ROSETTI intézetében tanulmányozta az eszközfonetikai vizsgálatok lehetőségeit. Ennek alapján összegezi a kolozsvári Nyelvtudományi Intézetre háruló feladatokat (NyIrK. VII, 259—65).

12. Kritikák, ismertetések.

Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy nyelvjárási irodalmunk kritikája nagyon szegényes, kevés az egészséges, vitára serkentő bírálat. Az egyes önálló munkák recenzióit már említettük. Most csak a nyelvjárási jellegű folyóiratokról írt néhány ismertetésre térünk ki. MNyj. I—V., VI—VIII., IX—XI.: ismerteti MÁRTON GYULA: NyIrK. VI, 229—33, VII, 314—6, XI, 172—4. MNyj. VIII.: ismerteti BALOGH LAJOS: Nyr. LXXXVII, 378—81. NyIrK. I.: ismerteti VÉGH JÓZSEF: Nyr. LXXXIII, 235—8. NyIrK. IV—VIII.: ismerteti KÁLMÁN BÉLA: MNyj. XII, 143—6.

13. Évfordulók, megemlékezések.

A hatvan éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot köszönti BÁRCZI GÉZA, és méltatja annak nyelvjáráskutató tevékenységét (MNY. LXI, 4—12; ALingu. XV, 213—27). CSÜRY BÁLINT halálának 20. évfordulójára emlékezik NYIRKOS ISTVÁN (MNYj. VII, 147—9). Az azóta elhunyt BEKE ÖDÖN a népnyelvkutatás területén is kiemelkedő munkát végzett: 80. születésnapján köszönti KÁLMÁN BÉLA (MNY. LIX, 245—6). BÁRCZI GÉZÁR, a sokoldalú nyelvtudóst joggal vallja magáénak a népnyelvkutatás is, hiszen a legjelentősebb dialektológiai munkák, az MNyA., ÚMTsz., tájatlazok stb. mind az ő tanácsadó segítségével készültek vagy készülnek. 70. születésnapjára emlékezik: PAIS DEZSŐ: MNY. LX, 129—36; BENKŐ LORÁND: NytudÉrt. 40. sz. 5—15; KÁLMÁN BÉLA: MNyj. X, 3—6. A romániai magyar nyelvjáráskutatás pedig SZABÓ T. ATTILA nevéből elválaszthatatlan, aki nemrég múlt 60 éves; l. BENKŐ LORÁND: MNY. LXII, 119—22 és GÁLFY MÓZES: NyIrK. X, 393—5.

14. Bibliográfiák.

A tárgyalt időszak bibliográfiáit jelezzük azon kutatók számára, akik részletebben kívánnak tájékozódni egy-egy témakörben. — P. HIDVÉGI ANDREA és PAPP LÁSZLÓ említett szemléje: MNY. LV, 288—302, 434—41, 551—9. — A magyarországi

nyelvtudomány bibliográfiája [1961.] Bp., 1963.; [1962.] Bp., 1965.; [1963.] Bp., 1966.; [1964.] Bp., 1967. — Mutató a Magyar Népnyelv I–VI. és a Magyar Nyelvjárások I–X. kötetéhez. Készítette SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XI, 107–93. — Mutató a Nyelv és Irodalom I–II., a Mészöly-Emlékkönyv és a Néprajz és Nyelvtudomány I–X. kötetéhez. Készítette TAKÁCS KÁROLYNÉ—VÉGH JÓZSEF MIHÁLY MIKOLA TIBOR közreműködésével: NéprNytud. XI, 69–108. — PAPP LÁSZLÓ: Chronik des Jahres 1962.: ALingu. XIII, 345–66; 1963.: uo. XIV, 343–70; 1964.: uo. XV, 379–401; 1965.: uo. XVI, 363–85; 1966.: uo. XVII, 383–403; 1967.: uo. XVIII, 399–424.

15. Szemlénk végére érve önkéntelenül felmerül a kérdés, hol tart a mai magyar nyelvjáráskutatás, milyen problémákat oldottunk meg, milyen feladatok várnak ránk a közeljövőben. Csak vázlatosan értékelve az elmúlt tíz esztendő nyelvjárási irodalmát megállapíthatjuk, hogy nyelvjáráskutatásunkra elsősorban az anyaggyűjtés jellemző. A korábbi időszakhoz képest jelentős előrehaladást ért el a nyelvföldrajz, évtizedes adósságokat törlesztünk az MNyA.-szal és a készülő tájatlazsokkal. Ezek módszertani tanulsága kihat szinte a dialektológia egész területére. A kisebb-nagyobb jelenségtanulmányok a pusztá adatközlésen túl rendszerező jellegűek, gyakran az okokat is kutatják és magyarázzák. Nem sok előrehaladás történt a nyelvjárási monográfiák területén. A modern nyelvszemlélet ugyanis számos problémát vet fel a nyelvjáráskutatásban is; valószínűleg ezek tisztázatlansága tartja vissza egyelőre még kutatóinkat attól, hogy hozzáfogjanak valamely szűkebb terület vagy akárcsak egy község nyelvéllapotának korszerűmunkból. zásához. A nagyobb összefoglaló rendszerezések is hiányoznak nyelvjárási irodal feldolgoz. Reméljük, hogy a fontos anyaggyűjtő munkálatok befejezése után a gyűjtött anyag birtokában kutatóinknak lesz idejük és lehetőségük szintézisre is, a mai magyar nyelvjáráások átfogó értékelésére.

BALOGH LAJOS

A »Nyelv és élet«-tól a »Nyelvőrségen«-ig

1. Kevés könyv jelentett számomra nagyobb élményt, okozott olyan meglepetést, mint annak idején, megjelenésekor, LŐRINCZE LAJOS első gyűjteményes kötete: a Nyelv és élet. Akkoriban, az ötvenes évek elején, a nyelvművelési kérdéseket tekintve, szinte teljes sötétségben tapogatóztunk. Éreztük, tudtuk, hogy a régi nyelvművelés utolsó korszakát, a PINTÉR JENŐ-féle „nyelvművelés”, végérvényesen meghalt. Mégsem mertük teljesen megtagadni, félredobni ezt a halottnak tartott nyelvművelést (sokan még ma sem merik), hiszen nem is olyan régen a műveltség egyik fokmérőjének számított, hogy ismerjük és tiszteletben tartjuk a régi nyelvművelés szabályait. Ehhez az aggodalomhoz járult az ötvenes évek táján az a tendencia, hogy a népre való tekintettel minél egyszerűbben kell írni, lehetőleg minden idegen eredetű szót le kell fordítani. A nyelvi purizmus a népiség örve alatt valósággal másodvirágzását élte. Hogy ez a népiséggel takarózó purizmus a „nép” értelmi képességének lebecsülését jelentette, arra kevesen gondoltak.

Ekkor jelent meg 1953-ban a Nyelv és élet, s ennek a könyvnek a megjelenése — szerintem — határkövet jelent a magyar nyelvművelés történetében. Lőrincze ebben a könyvben (144) határozottan leszögezi, hogy „a nyelvre a magunk logikáját... egyáltalán nem lehet ráerőszakolni”; „át kell vizsgálnunk a nyelvhelyességről szóló tanításokat, megfelelnék-e azok az életnek, a valóság kívánta követelményeknek. Új anyagra kell építenünk a nyelvhelyesség gyakorlati útmutatóját” (165). Az idegen eredetű szavakra vonatkozólag ezt vallja: „Minden nyelv szókincsének jelentős részét teszi a

más nyelvekből való átvétel... a nyelvek története általában azt bizonyítja, hogy más nyelvekből való szókölesönzés miatt egy népnek sem kell szégyenkeznie..." (158—9.) Bátran kimondja az igazságot: A régi nyelvhelyességi „kódexek bizonyos mértékig már születésükkor is időszerűtlenek voltak" (153).

Ezeknek a gondolatoknak gyakorlatba való átültetése természetesen azt jelentette, hogy nem lehet többé önkényesen helytelennek ítélni nyelvünk szerves elemeit, nem lehet értelmetlen hadjáratokat indítani évtizedek, évszázadok óta általánosan használt szavak, szólások, kifejezések ellen. Nem lehet pusztán szeszélyből, megcsontosodott konzervatívizmusból újtát állni a nyelv fejlődésének, vagyis nem lehet indokolatlanul üldözni az újonnan keletkezett hasznos nyelvi eszközöket.

Igen ám, de ha nem lehet kárhozatni, üldözni, helyteleníteni, tilalmakat felállítani, akkor mit lehet csinálni? Hogyan kell ezután a nyelvet művelni? „El kell távolítanunk azokat a hamis tilalomfákat, azokat az áltörvényeket, amelyek... valamilyen nyelvi jelenség önkényes magyarázata folytán keletkeztek", követelte Lőrincze (Nyelv és élet 169). De ha nincsenek nyelvhelyességi tilalomfák, akkor hogyan lehet a helytelen nyelvhasználat bűnében elmarasztalni az embereket?

Az aggodalom érthető volt. Ezt sokan látták. Ha az új eszmék diadalmaskodnak, akkor nincs többé régi értelemben vett nyelvművelés, — talán nincs is többé nyelvművelés.

És megindult a vita, megkezdődött a régi és az új harca. Szép számmal akadtak olyanok, többnyire teljesen jó szándékú, jóhiszemű emberek, akik nem nagy lelkesedéssel fogadták, s mindenképpen módosítani, „szelidíteni" igyekeztek Lőrincze nézeteit. Olyanok is akadtak, akik elindultak vele az új úton, de aztán visszahőköltek. Egy bizonyos ponton túl már nem voltak hajlandók követni az új nyelvművelő mozgalmat. Attól tartottak, hogy a különböző okokból idejétmúlt vagy a felülvizsgálás során alaptalannak bizonyult nyelvhelyességi szabályok eltörlése után nem lesz a nyelvművelőknek tennivalójuk.

Lőrincze nem félt ettől. A Nyelv és élet-ben vallott elveket szem előtt tartva megalkuvás nélkül folytatta nyelvművelő munkáját. Hangsúlyozom: pozitív nyelvművelő munkáját. Bebizonyította, hogy egészen új módon is lehet nyelvművelő munkát végezni.

Pedig Lőrincze útja nem volt könnyű. Eleinte csak néhány munkatársra támaszkodhatott. A Nyelv és élet-ben (14) ő maga így nyilatkozik az új nyelvművelő mozgalom nehézségeiről: „Nem kis akadály a mai nyelvművelés útjában a legújabb ortológia, amely felújítva SZARVAS GÁBOR és VOLF GYÖRGY harcát, ki akarja irtani nyelvünkben a nyelvújítás után alkotott szavakat (pl. *üzem, légső* stb.), s túlzó puristaként harcot indít a már közkeletűvé vált idegen eredetű szavaink (pl. *traktor*) ellen. Ez a felfogás... szükségszerűen a nyelv fejlődésének elvét is tagadja. S ez, a nyelv fejlődésének elve az az igen fontos szempont, amelyet a nyelvművelés kérdésében nem szabad figyelmen kívül hagynunk."

A Nyelv és élet-ben egyszer már rögzített és más írásokban megismételt, bővebben kifejtett nyelvművelési elvek, nézetek gyakorlati alkalmazása alakítja ki fokozatosan Lőrincze sajátos nyelvművelési módszerét. Nem kezdeményez parázs vitákat, nem közösrület támadó fegyvereket, de ugyanakkor alkot, lankadatlan alkotó munkát végez a soha meg nem tagadott elvek szerint.

Az új és a régi csak fokozatosan kezdett elkülönülni egymástól. Teljes elkülönülésük mind a mai napig nem ment végbe.

Az elvekhez való ragaszkodás és a szívós gyakorlati munka eredményeképpen az új nyelvművelés lassankint felülkerekedett. A nyelv ügye iránt érdeklődők kezdtek

rájönni az új nyelvművelés ízére, kezdték megszeretni, és kezdték megkülönböztetni a régi nyelvhelyeskedéstől. Az emberek fokozatosan megértették, hogy az élettől elrugaszkodott, kivénhedt, az élő nyelvvel szembenálló nyelvhelyességi szabályok számukra nem mondanak semmit. Látták, hogy csak az új nyelvművelő mozgalom ismerteti meg őket igazán a magyar nyelv szellemével, tanítja meg őket arra, hogy miképpen kell szépen, világosan, értelmesen, színesen, változatosan írni és beszélni.

De ha a régi szabályokat eltöröljük, milyen új szabályokat állítsunk helyettük, kérdezhetné valaki. Hiszen mégis csak kell valamilyen szabályokat alkotnunk, ha biztosítani akarjuk a tudatosan helyes nyelvhasználatot. Én a magam részéről nem hiszem, hogy okvetlenül szükségünk volna régi értelemben vett nyelvhelyességi „szabályokra”. Ezeket, legjobb esetben, fokozatosan úgys elmossa az idő, mert idővel a nyelvfejlődés kerékkötőjévé válnak. Ezek helyett inkább nyelvművelési irányelvekre van szükségünk, időt álló irányelvekre, amelyek zsinórmértékül szolgálnak a mindenkori nyelvhasználat kérdéseiben.

2. Az új nyelvművelés nem egészen egy évtized alatt olyan szilárdan megvetette a lábát, hogy bátran vállalni lehetett egy nyelvművelő konferencia megrendezését is. Nem kellett már attól tartani, hogy a régi irányzat hívei lesznek többségben, s a régi mederbe terelik vissza a frissen áradó mozgalmat. Így jött létre a Pécsi Nyelvművelő Konferencia (1960.), ahol igen sokan kifejtették véleményüket a nyelvművelés kérdéseiről. Örvedetes, hogy a konferencián alig volt olyan megnyilatkozás, amely valamiképpen a régi nyelvművelés korszakára emlékeztetett volna. Sőt a felszólalók tekintélyes része az új nyelvművelés elveinek határozottabb érvényesítését követelte. BÁNHIDI ZOLTÁN például éles szemű megfigyelőként mutatott rá az új nyelvművelés időszakában is tapasztalható fonák jelenségekre. Idézem egyik észrevételét, amely még napjainkban sem veszítette el időszírségét: „Természetes, hogy harcolnunk kell a rendellenességek ellen, de bizonyára akad még olyan nyelvi jelenség, amelyet ma — éppen a nem eléggé alapos és lelkiismeretes adatgyűjtés és nem eléggé rendszeres megfigyelés folytán — minősítenek helytelennek. A nyelvművelésben tehát nem lehet elegendő a felületes megfigyelés vagy a korábbi nyelvművelő könyveknek az ismerete, hanem a jelenségeknek aprólékos, minden kis részletre és minden korszakra kiterjedő kutatása szükséges.” (AnyMűv. 61—2.) Ugyanő felhívja a figyelmet a következetlenségből, az egységes felfogás hiányából származó veszélyre is: „... Még a nyelvművelők között sem mindig ... alakul ki egységes felfogás, illetőleg a nyelvészeti munkákban külön keresgélés nélkül is igen könnyen fellelhetők a ma általánosan hibáztatott nyelvi formák ... A példa pedig a nyelvművelésben is a legfontosabb szerepet játssza.” (I. m. 62.) Népszerű szólással élve ezt a jelenséget így jellemezhetnénk: Vízét prédikál és bort iszik. Nem tudja a balkéz, mit csinál a jobb. Labdarugó körökben ilyenkor peches öngólról beszélnek.

A konferencián felszólalók általában kielégítőnek tartották az új nyelvművelés addig elért eredményeit, de néhányan a hiányosságokra is felhívták a figyelmet. DEME LÁSZLÓ például fontosnak vélte a szemlélet és a módszer félreérthetetlen tisztázását: „Senki sem állítja, hogy ... munkánkban ne lenne már semmi javítani, tökéletesíteni való. Van, mert módszerünk dialektikájában sok még a múltból örökölt ösztönösség ... , s van benne kezdetlegesség is jócskán; de ezek már — úgy véljük — a fejlődés nehézségei, az alkalmazás hiányosságai, nem az alkalmazást megelőző állapotéi. — Talán nem ártana, ha egyszer szűkebb nyelvész körben ismét összeülnénk, s beszélénk erről komolyan: a szemlélet és módszer kérdése egy-egy tudományágnak nem mellékes, hanem sarkalatos problémája, létkérdése ... Feltétlenül és mielőbb tiszta vizet kell öntenünk a pohárba, mert a fejlődést csak ez viszi előbbre, s ez a közös érdeke mindnyájunknak.” (AnyMűv. 56.)

Lőrincze a bevezető előadásban tájékoztatót adott nyelvművelésünk újabb

fejlődéséről, akkori állapotáról s a jövő fontosabb feladatairól. Megállapította, hogy az 1951. december 12-én tartott nyelvművelő ankét a várakozásnak és a célnak megfelelően valóban új szakasz kezdete lett nyelvművelésünkben (AnyMűv. 23). A múlthoz képest kedvezőbben ítélte meg a nyelvművelők állásfoglalásának kérdését, és úgy értékelte a helyzetet, hogy „viszonylag egységes állásfoglalásra tudtak jutni a nyelvész szakemberek, elsősorban a nyelvművelő munkaközösség tagjai” (i. h. 25). A „viszonylag” szó persze sok mindent takarhat, és takar is, tény azonban, hogy az új nyelvművelés tendenciájával, irányával, módszereivel, céljaival, elveivel szemben alig hangzott el a konferencián számottevő ellenvetés. Lőrincze a beszámolóban öt pontban sorolta fel az új nyelvművelő mozgalom elveit:

A) A hibáztatásban sohasem lehet a pusztá önkény, az egyéni ízlés az irányadó: mindig tárgyi érvek, bizonyítékok döntsék el egy nyelvi jelenség jó vagy rossz voltát.

B) Állandóan kétfrontos harcot kell vívunk, hogy ne essünk se a minden újtól irtózó vaskalapos dogmatizmus, se a mindent elfogadó nihilizmus hibájába.

C) A nyelvművelés hitelét elveinek igazsága szerzi meg. Nem tartanánk célra vezetőnek, hogy — mint sokan kívánják — valamiféle nyelvművelő hivatalt állítsunk fel, amelynek mindenkre nézve kötelező erejűek a rendelkezései. Ez nem vezetne jóra. A nyelv dolgaiban nem a megfélemlítés vagy erőszak, hanem meggyőzés, tanítás, jó példamutatás vezethet eredményre.

D) A nyílt, szabad viták, egy-egy kérdés többoldalú, több szempontú megvilágítása mindig előre viszi az ügyet. Ebben is KAZINCZYVAL tartunk, aki szerint: „A’ tudománybeli csatáknak meg van a’ magok haszna . . . az igazságnak soha nem árt az ellenkezés, sőt az által mindég nyér az igazság ha ugyan igazság.”

E) A viták hangneme mindig legyen méltó az ügyhöz . . . Gúnnyal, ledorongolással csak hasonlót kaphatunk vissza, s esetleg végérvényesen ügyünk ellenségévé tesszük azt, akit gúnyunk nyíla vagy dorongunk vége ért. (AnyMűv. 29.)

Lám, a „viszonylag” szó, mint sejtettük, valóban sok mindent takart. Egyesek a nyelvművelő közösség helyett valamiféle nyelvhelyeskedési rendőrséget, végső fokon a dolog természeténél fogva egy szűkkörű klikk terrorizmusát akarták létrehozni. Minden józanul gondolkodó embernek látnia kell, hogy egy nyelvművelő (helyesebben: nyelvromboló) erőszakszervezet működése elkerülhetetlenül kudarcra lett volna ítélve. Ezt az erőszakszervezetet rövid idő alatt elemi erővel söpörte volna el egy országos méretű felháborodás, s egy ilyen csúfos kudarcot vallott meggondolatlan kísérlet örök időkre diszkreditált volna minden nyelvművelést.

3. Az erőszakos tevékenység helyett, szerencsére, nagyméretű alkotó munka indult el. Ez napjainkban is teljes erővel folyik. Itt most nem is annyira a szorosan vett nyelvművelő célzatú írásokra, hanem inkább azokra a nyelvtudományi munkákra gondolok, amelyek alapját képezik a nyelvművelésnek, amelyek nélkül nincs és nem lehet igazi nyelvművelés. Ilyenek: Nyelvünk a reformkorban (szerk. PAIS DEZSŐ); Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből (szerk. PAIS DEZSŐ); BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában; A mai magyar nyelv rendszere (szerk. TOMPA JÓZSEF); A magyar nyelv értelmező szótára (MTA Nyelvtud. Int.); BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza; J. SOLTÉSZ KATALIN, Az ősi magyar igekötők; ZOLNAI BÉLA, Nyelv és stílus, Nyelv és hangulat; A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (főszerk. BENKŐ LORÁND); BÁRCZI, BENKŐ, BERRÁR, A magyar nyelv története; BAKOS FERENC, Idegen szavak szótára; O. NAGY GÁBOR, Mi fán terem? és Magyar szólások és közmondások; KÁROLY SÁNDOR, Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában; A magyar szóképzés finnugor elemei (főszerk. LAKÓ GYÖRGY); stb. Teljes joggal idesorolhatjuk kétnyelvű nagyszótárainkat (többek között ORSZÁGH LÁSZLÓ angol—magyar, ECKHARDT SÁNDOR francia—magyar, HADROVICS—

GÁLDI orosz—magyar, HALÁSZ ELŐD német—magyar nagyszótárát), amelyek a rokonértelmű szavaknak, színes, fordultatos kifejezéseknek valóságos tárházaként szolgálnak, s többnyire nem teszik magukévá a régi önkényes nyelvhelyeskedési szabályokat.

Minden nyelvművelőnek elemi kötelessége, hogy véleménynyilvánítás előtt behatóan tanulmányozza a fenti alapvető műveket. Egyszer s mindenkorra véget kell vetni a légből kapott regulázgatásnak!

Az említett művek megjelenése után kettőzött erővel folytatódhat a pozitív nyelvművelő munka, amely most már ilyenformán igen gazdag nyelvművelői „segédanyagra” támaszkodhat. Maga a voltaképpeni nyelvművelő munka kezdettől fogva több területen folyt. Ezek közül csak a legfontosabbakat emelem ki.

A) A Magyar Nyelv és a Magyar Nyelvőr. Az előbbiről nyugodtan állíthatjuk, hogy sohasem szegődött az önkényeskedő nyelvhelyeskedés szolgálatába, 1953 óta pedig szinte minden számban közölt valóban tudományos alapon álló nyelvművelési tárgyú tanulmányokat. Az utóbbi 1954 óta, amikor szerkesztését az új nyelvművelő mozgalom megindítója, LŐRINCZE vette át, a haladó szellemű nyelvművelő gárda hathatós közreműködése révén rövidesen a pozitív nyelvművelés egyik fellegetvára lett. A Nyelvőr új cikkíró gárdája kiemelte a folyóiratot abból az iránytalanságból, amely az ötvenes évek elején jellemezte.

B) A Rádió. A Lőrincze „szerkesztette” nyelvművelő ötperek rövidesen fogalommal váltak, valóságos szellemi szükségletet elégítettek ki. És ezeknek az ötpereknek a népszerűsége teljes mértékben igazolta, hogy nyelvművelésünk helyes úton halad. Szoros kapcsolatot épített ki az élő nyelvvel, megteremtette a harmóniát az általános nyelvhasználattal. Közel került az emberekhez, akiktől az előző időszakok nyelvművelése annyira távol állt.

C) A Nyelvtudományi Intézet. Az Intézet keretében 1957. júniusa óta működő telefonügyelet évente mintegy 1500—2000 érdeklődőnek ad felvilágosítást nyelvi kérdésekben. De nemcsak a telefonszolgálat révén tart közvetlen kapcsolatot a Nyelvtudományi Intézet az „élettel”, hanem a „közönségszolgálati levelezés” útján is. Vizsgáljuk meg egyenkint ezt a három fő nyelvművelési területet.

1. Lőrincze a Pécsi Nyelvművelő Konferencián leszögezte, hogy nyelvi kérdésekben a „döntés csak akkor lehet helyes, akkor vezethet eredményre, ha alapos, részletekre kiterjedő kutatómunka előzi meg. A nyelvészeknek még akkor is vizsgálniuk kell egyes jelenségek keletkezésének, terjedésének okát, ha eleve helytelennek tartják őket” (AnyMűv. 28). Ez a kutatómunka már jóval a konferencia előtt megindult. Az új nyelvművelő mozgalom kezdete óta egymásután jelentek meg a Magyar Nyelvben és a Magyar Nyelvőrben olyan tanulmányok, amelyek behatóan vizsgálják a kellő indokolás nélkül kárhozott nyelvi jelenségeket. Itt most csak néhányat említek meg: TOMPA JÓZSEF, Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról (MNY. XLIX, 128—40); HEXENDORF EDIT, A hallgató szempontjának érvényesülése a beszédben (MNY. XLIX, 112—6); DEME LÁSZLÓ, A jelöletlen határozós összetételek... (MNY. XLIX, 140—56); IMRE SAMU, Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? (MNY. XLIX, 156—65); HÁMORI ANTONIA, A jelzői értékű hátravetett határozó... (MNY. L, 419—31); RUZSICZKY ÉVA, A *fog* igével körülírt jövő idő... (MNY. LI, 233—9); BÁNHIDI ZOLTÁN, Mit értek ezen? avagy Mit értek ez alatt? (MNY. LII, 491—6); J. SOLTÉSZ KATALIN, Tűnik (MNY. LVI, 475—7); PROHÁSZKA JÁNOS, Mely esetekben engedhető meg a ragelhagyás? (MNY. LIX, 354—9); IMRE SAMU, A *-nál, -nél* rag használata... (Nyr. LXXXI, 164—77); RÁCZ ENDRE, Legyen — vagy ne legyen? (Nyr. LXXXII, 273—80); HERNÁDI SÁNDOR, Mi megy a színházban... (Nyr. LXXXIII, 36—40); PROHÁSZKA JÁNOS, A *jövőbeni*-félék sorsa a jövőben (Nyr. LXXXVI, 298—301); KOLLÁNYI TERÉZ, Az egész mondatra vonatkozó a mi... (Nyr. LXXXVIII, 17—21); RÁCZ ENDRE,

Hadd legyen per! (Nyr. LXXXVIII, 415—8); FODOR ISTVÁN, *A mesekönyv és a jelöletlen névszói összetételek* (Nyr. XCI, 12—20); stb.

2. A rádióban tartott ötperces előadások természetesen mindig a legújabb kutatások eredményeinek figyelembevételével tájékoztatták az érdeklődőket a nyelv-művelés kérdéseiről. Az előadások iránti érdeklődés nőttön nőtt, mert a hallgatóság nagyra értékelte, hogy az Édes anyanyelvünk ötperceiben tudományosan megalapozott, de közérthetően megfogalmazott felvilágosítást kap. Tapasztalta, hogy egy-egy előadás után rendszerint semmi sem maradt homályban a témát illetően, vagy ha maradt is, a következő előadások minden bizonytalanságot eloszlattak.

Mivel azonban „a szó elröppen” mondás ezekre az előadásokra is vonatkozik, ezért szerkesztőjük úgy látta jónak, hogy nyomtatásban is kiadja ezeket az „ötperceket”. Így jelent meg 1961-ben az Édes anyanyelvünk című könyv, amely a rádióban elhangzott előadások színe-javát tartalmazta.

Ezt a könyvet most nem akarom részletesebben méltatni. Elvégeztem helyettem annak idején NÉMETH G. BÉLA, aki rövid, de rendkívül magvas recenzióban kitűnő jellemzést adott erről a könyvről (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* XIX. kötet 1—4. szám). Csupán arra szorítkozom, hogy felidézem NÉMETH G. BÉLA megállapításait. A recenzió írója helyesen jegyzi meg, hogy „E rádiós ötpercek s szerkesztőjük neve a hallgatók tudatában évek folyamán a nyelvi tanácsadás, eligazítás, igazságtevés fogalmával társult, azonosult”. Majd (i. h. 357) így folytatja: „Nemcsak arról tanúskodik ez a támogató bizalom, hogy élő szükségletet elégít ki e kezdeményezés, hanem arról is, hogy a megfelelő formát, módot is megtalálta e szükséglet kielégítésére, össze tudta ötvözni a lehetőséget és a szükségletet, sikerült kialakítania a maga műfaját.” — Mindez igaz, de NÉMETH G. BÉLÁnak (uo.) legfontosabb megállapítása mégis az, hogy a Lőrincze-féle új nyelv-művelő mozgalom a „valódi méltánylását mégis a nyelv-művelés történetének tükrében nyerheti el”. — Mit akar ezzel mondani? Azt, amit különböző okoknál fogva rajta kívül tudtommal eddig még senki sem jelentett ki ilyen nyíltan. Azt, hogy az új nyelv-művelés minőségileg hihe tetlen mértékben különbözik a régi „nyelv-műveléstől”, pontosabban a SZARVAS GÁBOR és PINTÉR JENŐ működése közötti hosszú időszak „nyelv-művelésétől”. Az utóbbi, mint ahogy az idézőjelbe tévessel is jelezni kívántam, tulajdonképpen nem nyelv-művelés volt, hanem nyelvtan. Nyelvtan volt, mert — mint NÉMETH G. BÉLA (i. h. 358) írja —, nemzedékeket akartak nyelvtől megfosztani, s a nyelvtől a létét jelentő változás, fejlődés lehetőségét akarták elvenni. NÉMETH (uo.) így jellemzi ezt a régi „nyelv-művelést”: „Szarvasék és utódaik ... vesszővel, valóságos büntetőexpedícióként álltak a közönséggel, a közönség nyelvhasználatával szemben. Nyelvtani paragrafusok tömegét olvasták dörgő pátosszal vagy megvető gúnnyal a tudatlan közönség fejére. A formális logika nevében, a dialektika sejtelme, árnyéka nélkül ... mondták ki ítéleteiket.” — Egészen másképp rajzolja meg NÉMETH (i. h. 359) az új nyelv-művelő tevékenységét: „A mai nyelv-művelő ... mindenekelőtt gondolkodni, eszmélkedni, ítélni akarja megtanítani az olvasót, a hallgatót. Tulajdonképpen nem is nyelv-művelés, a szó hagyományos értelmében, hanem nyelvi népművelés.” Az új nyelv-művelő „nem oktatja ki az olvasót, a hallgatót, nem riasztja el tételes szabályok áradatával, nem kényszeríti (mint egykor Szarvasék), kihívó, fölényes, kicsinylő hangjával dacos ellenkezésbe, hanem mintegy megbeszéli vele a szóban forgó nyelvi kérdést, s szinte vele együtt oldja meg azt.” ... „S ez a dialektikus és valóban történeti nyelvtudományos felfogás meg ez az életközelség, ez a mondhatnánk, együttélés a beszélővel, hallgatóval, formálta ki e tanulmány-miniaturák stílusát, modorát.” — NÉMETH (i. h. 360) nyereségként könyveli el, s az adott esetben valóban nyereség is, hogy az Édes anyanyelvünk című könyv munka-

társai „az ügy hathatós szolgálata érdekében, alkalmazkodtak a szerkesztő által jól eltalált előadásmódonhoz, stílushoz”... „S ez az egység... még fokozottabban van meg a kötetben a nyelvészeti felfogás tekintetében. Ezért is beszélhetünk... a mai, az új nyelv művelésről.” (I. h. 360.)

3. „Nyelv művelő levelek” címmel jelent meg 1964-ben egy érdekes könyv, amely a Nyelvtudományi Intézet „közönségszolgálati levelezésének” munkájába enged bepillantunk. Ez a könyv méltó folytatása volt az Édes anyanyelvünk-nek. A nyelvi kérdések iránt érdeklődőknek küldött választlevelek igen hasznos felvilágosításokat adtak. Ebben a kötetben már alig látjuk a nyomát a régi önkényeskedő, lélektelen, regulázó nyelvhelyeskedésnek. Maga a szerkesztő, FERENCZY GÉZA (i. h. 5) határozottan állást foglal a „nyelv művelési terrorizmusra” vonatkozó javaslatokkal szemben. Az egész könyvben csak néhány témával kapcsolatban elvétve találhatunk olyan fejtegetést, amely a régi nyelv művelés negatívumaira emlékeztet.

4. Szólni kell még azokról az új normatív tendenciájú kiadványokról, amelyek a régi úgynevezett nyelvhelyességi „kódexeknek” felelnek meg. Milyen legyen, szerintem, egy modern „nyelvhelyességi kódex”?

Legelső és legfőbb követelmény egy ilyen könyvvel szemben, hogy híven tükrözze a nyelv művelés, a nyelvészet terén elért legújabb eredményeket. Az összefoglaló jellegű nyelvhelyességi kézikönyvek érthetően jó ideig Ianusz-arcú könyvek lesznek. Egyes, kellőképpen meg nem vizsgált kérdésekben a régi felfogást kénytelenek képviselni, többre nemigen vállalkozhatnak. Ugyanakkor azonban közkinccsé tehetik nyelv művelésünk legújabb eredményeit. Sajnos, az eddig megjelent kézikönyvek nem elégitik ki tökéletesen ezt a követelményt. Igaz, nemegyszer a legújabb kutatásokon alapuló véleményt vallják, de igen sok esetben mintha tudomást sem vennének róluk. Az ember az ilyen nyelvhelyességi kiadványokat olvasva bőségesen kidíszíti kérdőjelekkel a könyv margóját, s a végén a sok kérdőjelet látva, így tüpreng magában: Vajon mi értelme van annak, hogy nyelvészeink behatóan megvizsgálják a nyelvhelyesség kérdéseit, kézzelfoghatóan kimutatják a régi nézetek képtelenségét, tudománytalanságát, ha egy idő múlva a különböző nyelvhelyességi írásokban ismét csak a régi nézetekkel találkozunk?

Fontos követelmény még egy ilyen kézikönyvvel szemben, hogy könnyen érthető, könnyen áttekinthető, olvasmányos stílusban írt mű legyen. Nyelv művelési kézikönyveink még nem tudták elérni azt a színvonalat, amelyet a „miniatűr monográfia” már elért, nem tudták megtalálni azt a sajátos formát, hangot, stílust, amelyet az utóbbi már megtalált.

Fokozottan áll ez a megállapítás a különféle folyóiratokban, napilapokban megjelent nyelvhelyességi cikkekre.

Nyelv művelői konferenciákon, értekezleteken állandóan visszatérő óhaj volt, hogy a nyelv művelők ne csak negyedévenként kiadott folyóiratokban fejthessék ki elgondolásukat, hanem valamilyen gyakrabban megjelenő sajtótermékben is. Amikor aztán ilyen lehetőségek adódnak, bizony csak az tűnik ki, hogy a cikkíróknak általában nincs új mondanivalójuk. Többnyire a régi nyelv művelés elavult reguláit ismételtetik.

5. Nem hallgathattam el az új nyelv művelés időszakának negatív oldalait sem, pedig jobban esik elismeréssel szólni valamiről, mint a fogyatékoságokat felróni. Dicsérni azonban csak a dicsérendőt lehet. Volt már elismerésre méltó momentum bőségesen eddig is az új nyelv művelésben. S most a közelmúltban ismét kaptunk egy igazi „nyelv művelői csemegét”: Az 1968-i könyvnapra kiadott művek között jelent meg Lőrincze Lajos legújabb könyve: a Nyelvőrség (Rövidítve: Nyőrs.).

Aki figyelemmel kísérte az új nyelv művelő mozgalom célját, az feltétlenül észreveszi, hogy milyen szoros kapcsolat van az 1953-ban megjelent Nyelv és élet és az említett legújabb kiadvány között. A Nyelvőrségben voltak éppen nem

egyéb, mint a Nyelv és élet-ben lefektetett elvek valóra váltása.

Lőrincze legújabb miniatűrjeit olvasva akaratlanul is az Ezeregy éjszaka meséi jutnak eszembe. Ebben a mesegyűjteményben a szereplők úgy akarják kifejezni véleményüket valamely dologban, úgy próbálnak bizonyítani valamilyen tételt, tisztázni valamilyen problémát, hogy elmondanak egy tíz-tizenöt perces mesét. Szűrje le a hallgató a meséből az igazságot.

Lőrincze is így tesz. Nem szabályt ad, nem reguláz, nem magyarázat, hanem elmond egy ötperces „mesét”. Vonja le a hallgatóság ebből a tanulságot.

Örömmel vettük, hogy az Édes anyanyelvünk című kötettől eltérően a Nyelv-örségen kizárólag Lőrincze miniatűrjeit és egyéb rövid tanulmányait tartalmazza. Bár az Édes anyanyelvünk szerzői ritka egyöntetűséggel alkalmazkodtak az új nyelvművelés szempontjaihoz, s a kötetnek alig néhány cikke rí ki a sorból, mégis szükség volt egy olyan gyűjteményes kötetre is, amelynek csak Lőrincze a szereplője, amelyben a szerző csak egyedül áll az olvasók elé.

Megjelenése óta már többen méltatták ezt a könyvet. Én két szempontból kívánok foglalkozni vele: Hogyan alkalmazta ebben a könyvben Lőrincze az elméleti jellegű írásokban, elsősorban a Nyelv és élet-ben, kifejtett elveit. A könyvből levonható tanulságok alapján milyen legyen, illetőleg milyen ne legyen az új nyelvművelés a régihez viszonyítva?

1. Lőrincze a Nyelv és élet-ben (14) ezt írta: „Sok felesleges munkát okoznak a nyelvművelésben azok a túlhaladott szabályok, amelyeket az egyes nyelvművelő kódexek, s ezekre támaszkodva egyes nyelvművelők még igyekezzenek ugyan életben tartani, de nemcsak a beszélt köznyelv, hanem a ma és a közelmúlt irodalmi nyelve is túljutott rajtuk”.

Ilyen túlhaladott szabály volt többek között az a megállapítás, hogy a páros testrészek nevének többes számban való használata nem magyaros, idegenszerű, közelebből: germanizmus. Az ilyen légből kapott megállapítások régebben garadával keletkeztek, és gomba módjára szaporodtak. Valaki kitalált egy ilyen szabályt, s már létre is jött egy tilalomfa, egy üldözési célpont. Nyelvművelésünk nemzedékről nemzedékre cipelte magával ezeket a tilalmakat, és közben senkinek se jutott eszébe megvizsgálni jogosultságukat. A Nyelvi segédkönyv-ben (1954. 26), sőt a Nyelvművelő levelek-ben (1964. 230—1) is fennáll a páros testrészekre vonatkozó régi önkényes szabály.

Nézzük meg, hogyan vélekedik erről a szabályról, ennek a szabálynak a fennmaradásáról Lőrincze Lajos (Nyörs. 17). „Érdekes, hogy ezzel a szabállyal kapcsolatban semmi vita sem mutatkozik a nyelvhelyességi irodalomban, még olyan jellegű kétségek sem merültek fel, hogy a kérdést vagy annak egyik-másik részletét jobban meg kellene vizsgálni, bővebben ki kellene fejteni. Nem került tehát sor arra, hogy számba vegyék, milyen mértékben élt és él nyelvünkben a hibáztatott, germanizmusnak tartott forma, s van-e valamilyen konkrét nyelvi szükséglet, amely a szabálytól eltérő nyelvhasználatot létrehozta s életben tartja... Pedig a tárgyilagos vizsgáló elég sok nyugtalanító adatot talált volna.” — Lőrincze vállalkozik a tárgyilagos vizsgáló szerepére, és kimutatja, hogy a régi nyelvben, a népnyelvben, a köznyelvben, az irodalmi nyelvben (Dugonics, Kazinczy, Kossuth, Arany, Petőfi, Mikszáth, Gárdonyi, Móricz, Ady, Babits, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Móra stb.) egyaránt megtaláljuk a páros testrészek többes számú használatát. Lőrincze (i. m. 19) mindebből erre a megállapításra jut: „A páros testrészek egységben való látása történeti fogalom, amelynek mai szemléletünkben most már semmi nyoma sincs, legfeljebb a nyelv őrzött meg belőle némi emléket. Azt tehát nem mondhatjuk, hogy a „magyar ember egynek veszi, egységben szemléli” a páros testrészeket,

ahogy ezt laikusán (No, no! — Sz. Gy.) fogalmazni szokták. Mert bizony nem vesszük egynek, erre nyelvi bizonyítékaink is vannak bőven.”

Meg kell hajolnunk Lőrincze bizonyítékai előtt, s ki kell iktatnunk a páros testrészekre vonatkozó régi alaptalan szabályt a magyar nyelvművelésből. Ezzel azonban nem elégedhetünk meg. Ennél sokkal többet kell tennünk. — Alaposan meg kell vizsgálnunk a még fennálló nyelvhelyességi tilalmakat. Elgondolkoztató ugyanis, hogy még napjainkban is régen fabrikált, kellőképpen soha meg nem vizsgált nyelvhelyességi szabályok sorakoznak föl az általános nyelvhasználattal szemben. A páros testrészek példáján okulva eleve bizonyosak lehetünk benne, hogy nem az általános nyelvhasználatban, hanem a kiagyalt nyelvhelyességi szabályban van a hiba. Tudniillik ahogy Lőrincze (i. m. 19) írja: „Ha egy nyelvi jelenség elég gyakori a mindennapi nyelvben, ha írónk is élnek vele, ha a nyelvjárásokban is otthonos, ez már önmagában is elég ok volna arra, hogy elfogadjuk, még ha valóban idegen hatásra keletkezett is.”

És ezt a felülvizsgálást csak a nyelvművelők, a nyelvészek hajthatják végre, nekik kell végrehajtaniuk! Mert az alaptalan nyelvhelyességi szabályokat nem a laikusok találták ki. Ne igyekezzünk az utólag helytelennek bizonyult nyelvhelyességi szabályokat a laikusok nyakába varrni! A nyelvhelyességi szabályokat bizony jórészt a nyelvművelők csinálták valamikor. Tévedni emberi dolog, de ismerjük el tévedésünket. Nyelvűvelők követték el a hibákat, nyelvűvelőknek kell jóvátenniük őket.

2. Persze laikusok is terjesztenek téves nyelvhelyességi szabályokat, jobban mondva nyelvhelyességi babonákat. Idetartozik többek között az *ezen*, *azon* névmási forma üldözése. Lőrincze (Nyörs. 30—1) a nyilvánosság előtt is megvédi ezeket az egyáltalában nem helytelen, csak kissé régies alakokat.

Nézetem szerint a nyelvűvelőknek ebben az esetben egy „fél lépéssel” tovább kellene menniük. Hiszen sok más esetben buzgón iparkodnak befolyásolni, néha indokolatlanul is, a beszélők nyelvhasználatát. Az *azon*, *ezen* névmás igazán megérdemelne egy kis nyelvűvelői támogatást. Sokan szívesen használnák, ha egy kissé határozottabb „hivatalos támogatást” éreznének a hátuk mögött. Érdemes lenne az *azon*, *ezen* formát bizonyos stíluskörnyezetben fölleveníteni, mert a négy lehetséges forma közül — *ez a*, *ezen*, *eme*, *e* — az *ezen* elégti ki legjobban a nyelvészettika követelményeit. Kiküszöböli a rag- és névutóhalmozást (*ennek a megállapodásnak értelmében, e szerint a megállapodás szerint*), az olyan mekegéseket mint az *eme megállapodás*. Az *e* névmási alakot magánhangzó előtt nem is használhatjuk. Nem írhatjuk: *e írás, e állatok*. De írhatjuk: *ezen írás, ezen állatok*. A mind szóval összetéve még ma sem szokatlan. Például: „*Mindezen érvek azt a célt szolgálták.*”

3. Üldözzük-e továbbra is a nyelvünkben meghonosodott *idegen eredetű szavakat*? Napjainkban is gyakran merül föl ez a kérdés, ami nem csoda, mert még néhány évtizeddel ezelőtt is ádáz irtóhadjárat folyt idegen eredetű szavaink ellen. Ha valaki rámutatott egy szóra: ez latinizmus! ez germanizmus! — máris megindult a szervezett üldözés. — Ennek a nyelvsovinizmusnak a maradványaként egyesek még ma is hajlandók volnának üldözni közhasználatú idegen eredetű szavainkat, még a mondvacsínált germanizmusokat és latinizmusokat is, amelyeknek idegen eredete egyáltalában nincs bebizonyítva.

Az új nyelvűvelés kezdettől fogva szembefordult ezzel a nyelvsovinizmussal. Lőrincze a *Nyelv és élet*-ben (160) így nyilatkozik: „Azok ellen az idegen szavak ellen, amelyeknek hasonló értékű magyar megfelelőjük nincs, felesleges, sőt káros harcolni. Nem lehet mellőzni az idegen szót akkor sem, ha lényeges jelentésárnyalata fejlődik ki a vele párhuzamosan használt magyar szó mellett.”

Amikor tehát nemrég egy idősebb pedagógus azzal az ötlettel állt elő, hogy

„ideje volna azt a csúf *muszáj* szót teljesen kiirtani nyelvünkéből”, Lőrincze (Nyörs. 32), elveihez híven, nem ígerte meg, hogy beáll a *muszáj* üldözői közé. Ellenkezőleg, elmond (i. m. 33) a *muszáj* védelmében egy megszívlelendő nyelv művelői „mesét”, s a végén azt a következtetést vonja le, hogy „ideje már a végleges honossági igazolványt megadni ennek a szónak; s ha már ARANY JÁNOSTól kezdve minden író jó befogadta, mi se hányjuk szemére idegen eredetét”.

4. „Ha egy-egy új jelenség üti fel a fejét nyelvünkben, bizony nagyon ritkán talál szíves fogadtatásra. Jó ideig berzenkedik, tiltakozik ellene a nyelvérzékünk, szokatlannak, furcsának, sőt rossznak találjuk. Csak később békülünk ki vele, amikor már beleolvad a többi megszokott szó és kifejezés közé.” (Nyörs. 34.)

Bizony ez általában így szokott lenni — sajnos. Sajnos, mert nem kellene így lennie. Ez is, mint a nyelvhasználat megítélésével kapcsolatban tapasztalt sok más negatívum, nagyrészt a régi nyelv művelésnek a bűne. A régi nyelv művelők képtelenek voltak megbékélni azzal a ténnyel, hogy anyanyelvünk nemcsak a múltban változott, hanem a jelenben is változik, és a jövőben is változni fog. A régi nyelv művelők a legkisebb változást is ellenségesen fogadták, és a változások szaporodása láttán a nyelv romlásán keseregtek. (KOVALOVSKY MIKLÓS erre vonatkozó megjegyzései: NyFK. 118—9.)

Ez a szemlélet annyira megvetette a lábát, hogy még napjainkban is itt lábatlankodik. A múlthoz képest sokkal kevésbé a nyelvészek között (bár ott is előfordul), mint inkább a nagyközönség körében. Pedig ma már nem arról van szó, hogy túlbuzgó nyelvújítóknak százsámra faragott, „szabálytalanul” alkotott szavait kellene visszatülasitanunk. A mostanában felbukkanó új szavak aránylag kis mennyiségben jelentkeznek, többnyire teljesen szabályosan alakulnak. És mégis — a *rendezvény*, a *létesítmény*, a *kigazdálkodik* szó és más hasonló szavak megjelenése mindjárt felborzolja egy-néhány ember „nyelvérzékét”. Sérti a fülüket! Holott a *rendezvény* és a *létesítmény* is teljesen szabályos képzés, olyan, mint az *állvány*, *kérvény*, *utalvány*, *járvány*; *teljesítmény*, *koholmány*; stb. És mindkettőre szükség van. Ha ezt mondom: „Megmutatjuk a külföldi vendégeknek Budapest legfontosabb *sportlétesítményeit*”, akkor nem kell okvetlenül felsorolnom névszerint valamennyit. Vagy ha kijelentjük: „Ebben a hónapban a klub *rendezvényeit* sokan látogatták”, szintén igen sok fölösleges szószaporítástól mentesülünk. A *kigazdálkodik* ige is csak a minden újjal, minden változással szemben idegenkedésre nevelt emberek fülének hangozhat „szörnyen”, hiszen ez a szó is szabályosan van képezve a közismert *gazdálkodik* ige és az ősi magyar *ki* igekötő segítségével. Jelentése is könnyen érthető az ilyen példák után; mint: „*kimuzsikálta* zsebéből a pénzt”; „*kiharcolta* a döntőbe jutást”; „*kiügyeskedte* magának az állást”; stb.

Sokan kifogásolták az újabban gyakran olvasható *őszintétlen* szót is. Lőrincze (Nyörs. 34—5) erről is kimutatja, hogy teljesen szabályosan keletkezett a *bátortalan*, *hűtlen*, *boldogtalan*, *gazdaságtalan*, *gyengédtelen*, *komolytalan* mintájára. S emellett hasznos jelentésárnyalattal gazdagítja nyelvünket.

Az új nyelv művelésnek rá kell nevelnie az embereket arra, hogy próbálják gondosan megvizsgálni az új szóalkotásokat, mielőtt véleményt nyilvánítanak róluk. Keressenek hasonló alkotásokat, s ha találhatnak, akkor mindjárt jobban megbarátkoznak azokkal is, amelyeket még soha sem hallottak.

5. A szavak használati körének szűkülése és kiterjedése is minden időben foglalkoztatta a nyelv művelőket. Csak az a baj, hogy rendszerint nem azt kutatták, miért szorul háttérbe, miért pusztul ki valamely szó, illetőleg miért nyomul előtérbe, miért jön létre egy másik, hanem azért zsörtölődtek, hogy egyes szavak a „kellétén túl terpeszkednek” mások rovására, „jogtalanul” szorítanak ki más szavakat... Nézzük meg ezt a kérdést az új nyelv művelés tükrében.

GOMBOCZ ZOLTÁN annak idején a bolgár-török jövevényszavainkról tartott elő-

adásában a *szakál* szavunkról is megemlékezett. Ne gondoljuk, mondta, hogy a magyarok a bolgár-török hatás előtt nem ismerték a *szakál*-viselést, s nem volt a *szakál*-ra más szavuk. Bizonyára volt, de a *szakál* valószínűleg más fajta szakált jelentett. Amikor az új fajta *szakál*-viselést vált általánossá, a régi „kiment a divatból”, s ennek folytán a régi szó is kiveszett.

Sajnálhatjuk, hogy a *kalapács* szó kiszorította a régebbi *verő*-t. De vajon mind a kettő ugyanazt a szerszámmot jelentette? Feltételezhetjük, hogy a *kalapács* nevű szerszám valamiben különbözött a *verő* nevű szerszámtól. Az új szerszám elterjedésével a neve is elterjedt a másik rovására. Ez egészen természetes folyamat.

Ez a folyamat manapság is megfigyelhető. Sokan bánkódnak például amiatt, hogy *kanász* szavunk is kiszorulóban van. Helyét a *disznópásztor*, *sertésgondozó* foglalja el. — Lőrincze nem áll be a *kanász* szó siratói közé. Megállapítja (Nyörs. 38), hogy „a nyelv életében törvény a születés és a halál. Némely szavak visszaszorulnak a köznyelvből, esetleg egészen el is tűnnek, de mindig keletkeznek újak is, a társadalom szükségletei szerint. Mert a nyelv nem önmagáért van, hanem az emberért, a társadalomért, s a nyelv változásai . . . nem függetlenek az ember, a társadalom életének változásaitól”. — Megértjük a *kanász* szó visszaszorulása miatt kesergők lelkiállapotát. Mindig fájdalmas jelenség, ha valami kiesik az életünkből. De: „Solamen miseris socios habuisse malorum = Vigasztalás, ha társaink is vannak a bajban.” Vigasztalódjunk azzal, hogy *kanász* szavunkkal együtt sok más szavunk is visszaszorulóban van. Erre a sorsra jutott például a *jegyző* is, amelynek pedig olyan kellemes csengést adott Eötvös József „A falu jegyzője” című regényében. A példákat tovább szaporíthatnánk.

Az új nyelvűvelés nem siratja a szavak visszaszorulását vagy eltérbe nyomulását, hanem igyekszik megvilágítani ennek a nyelvi változásnak az okait. Az új nyelvűvelés azt is tudja, hogy kevés szó vész el nyomtalanul. Megmarad egyes szólásokban, kifejezésekben, szóalkotásokban, közmondásokban, nótákban. A *káptalan* szavunk már nem él, de megmaradt a szólás: *Nem káptalan a fejem*. Amikor már egyetlen „igazi” *kanász* sem lesz, akkor is akad majd szép számmal olyan ember, akire azt mondjuk, hogy egészen *elkanászodott*. A *jegyző* szó nem pusztul ki mindaddig, amíg ezeket a nótákat énekeli: „Huncut a vármegye, Huncut a *jegyző*”; „A faluban nincs több kislány, csak kettő, Az egyiket elszerette a *jegyző* . . .”

6. A régi és az új nyelvűvelés közötti párhuzam tökéletesebb szemléltetése céljából ideiktatom Lőrincze egyik miniatűrjének (Nyörs. 271) bevezető sorait: „Egy levélírónk lankadatlan buzgalommal pécézteti ki napilapjainkból az ilyenforma nyelvi szerkezeteket: *hétfő* reggel, *szerda* délután, *csütörtök* este, mert — mint írja — nagyon berzenkedik a nyelvérzéke ellenük, s felszisszen rá, ha ilyesmit hall vagy olvas. Szerinte csak így volna helyes: *hétfőn* reggel, *szerdán* délután, *csütörtökön* este, hiszen a főnév ragtalan alakja önmagában nem fejezhet ki határozót.” — A fenti sorokból egy csipetnyi, patikamérlegen mérhető irónia érződik ki: Hogyan kifogásolhatja valaki a ragtalan határozókat, amikor ilyeneket láthat vagy hallhat: *tegnap*, *holnap*, *hétköznapi*, *mindennapi*, *vasárnap*, *azonmód*, *egész jó*, *jobb szeretem*, *óraszám* . . . Hiszen ezeket látva vagy hallva könnyen levonhatjuk a tanulságot, hogy több más szavunk, összetételünk, szó szerkezetünk lehet határozó az általában szokásos határozórag nélkül.

Ne csodálkozzunk a levélíró buzgó pécéztetésén, hiszen a régi nyelvűvelés a saját példaadásával ilyen felületes buzgó pécéztetéshez szoktatta az embereket. Miért legyenek különbek a laikusok a nyelvűvelőknél? Honnan vették volna a jó példát? — A régi nyelvűvelők parázs vitákat rendeztek a *túl szép*, *egész jó*, *jobb szeretem* és ezekhez hasonló kifejezések miatt. Egyik tipikus példája volt a laikus nyelvészkedés színvonalán álló régi nyelvhelyeskedésnek a *nap mint nap* szólás elítélése és üldözése. Erről már írtam a mondvacsinált germanizmusokkal kapcsolatban (Nyr. XCI, 117),

most azonban a témával összefüggésben arra akarok nyomatékosan rámutatni, hogy a *nap mint nap* ugyanolyan ragtalan időhatározó, mint a *tegnap*, *holnap*, *aznap*, *hétköznap*, *mindennap*, *vasárnap*, *minap*, *este*, *éjszaka* stb. Az a nyelv művelő, aki a *nap mint nap* kifejezést először helytelenítette, bizonyára szintén a ragtalanságon akadt fenn, akárcsak Lőrincze laikus levélírója. A ráérőltetett germanizmus már csak az ijesztő mumus szerepét játszotta, hiszen a *nap mint nap* mását egyetlen környező nyelvben sem találhatjuk meg. A ragtalan időhatározó miatti megütközés lehetett a hógolyó, amely megindította az üldözés lavináját. A többi már ment magától. Az alap t a l a n nyelv helyeskedés lavinájára igen sok példát említhetünk. Álljon itt csak egy: „Valósággal megdöbbenő tehát, hogy ezt a szerkezetet [ti. a *míg*, *amíg* egyszerű és a *míg*, *amíg* — *addig* páros ellentétes kötőszót. — Sz. Gy.] nyelv művelésünk mégis évtizedek óta eléggé következetesen üldözte, sőt ma is üldözi! Talán (BRASSAI SÁMUEL meg SAJÓ SÁNDOR nyomán) ZLINSZKY ALADÁR Stilisztikája indította el a lavinát.” (TOMPA JÓZSEF: NyFK. 107.)

A későbbi nyelv művelők lelki szemei előtt azután már csak az lebegett, hogy a *nap mint nap* kifejezés valamiért helytelen, valamiért germanizmus. Hogy miért helytelen, miért germanizmus, azt senki sem tudta. Az a szomorú, hogy akik valamiképp belebotlottak, nem azt kutatták, vajon csakugyan helytelen-e, valóban germanizmus-e vagy se, hanem az előre elfogadott helytelenségre, a ragtalan időhatározótól való idegenkedés palástolása végett előráncigált germanizmusra kerestek minden áron bizonyítékokat. És micsoda bizonyítékokat!

Az új nyelv művelés nem a régi nyelv művelői tévedéseket, az egyéni ízlésen vagy önkényen alapuló hibáztatásokat próbálja különféle machinációkkal elfogadhatóvá tenni, hanem döntés előtt gondosan megvizsgálja a vitás kérdéseket.

Lőrincze a *Nyelv és élet*-ben (170) erre vonatkozólag ezt írta: „...Az egyes nyelvi jelenségek helyes vagy helytelen voltáról senki sem ítélezhet egyéni ízlése vagy önkénye alapján..., a módszer csak a nyelvi elemzés, ennek alapján a felvilágosítás, a tárgyi érvekkel való meggyőzés lehet”. Új könyvében (Nyörs. 272) hasonlóképpen nyilatkozik: „...Talán ennyi is elég tanulságul: a nyelv dolgaiban ne ítéljünk anélkül, hogy a nyelvet magát egy kissé jobban meg ne vizsgálnánk.”

7. A múltban sokan valahogy így képzeltek el az igazi nyelv művelőt: Kést tart a foga között, furkósbót az egyik kezében, revolvért a másik kezében, és szúrja, vágja, üti, lövi a gaz latrokat, a magyartalan szavakat és kifejezéseket. Ez az elképzelés manapság sokat módosult, szelidült, de még most is észrevehető nyomai vannak. Íme: „A nyelvész, ha valóban tudományos ember, féltékenyen őrködik a nyelv tisztaságán. Írtja a helytelen kifejezéseket és a nyelvtől idegen szavakat” (Föld és ég 1966. — 5. sz. 141). BÁNHIDI ZOLTÁNNAK (AnyMűv. 61) is hasonló tapasztalatai vannak: „Nem kis mértékben a módszer az oka, hogy a nyelv művelőkre többen úgy tekintenek, mint olyan »kaszt«-ra, melynek tagjai csak a mások beszédjében való turkálást tartják feladatuknak. Azt mondják, hogy a nyelv művelők előtt büntetés beszélni (sok író és pedagógus nyilatkozott így!), mert a nyelv művelők csak a hibákat szedegetik ki, pedig ezek a hibák nem is hibák, hiszen számos megtalálható közülük klasszikusaink műveiben is. Olyanok is akadnak, akik félnak a »taglózás«-tól, s csak olyan kifejezéseket, szerkezeteket mernek beszédjükben használni, melyekről tudják, hogy nyelv művelők még nem írtak velük kapcsolatban helytelenítő cikkeket.”

Lőrincze (Nyörs. 6) véget vet az állig fölfegyverzett, szüntelenül hadakozó, vérszomjas nyelv művelő legendájának: „Ha az olvasók is azt várják a cím után, hogy a gyűjtemény lényege, legfontosabb tulajdonsága a harciasság, nyilván csalódnak. Részben

szükségszerűen. Bizonyos fejezetek ... természetüknél fogva nem tartalmazhatnak különösen harcias hangú írásokat. De a többi fejezetben sem annyira az ütés-vágás szenvedélye uralkodik, mint inkább a nyelvi jelenségek természetének megfigyelése, feltárása, bemutatása ... Nem az egy szál karddal hadakozó végvári vitézt idézi fel hát elsősorban a mai nyelvőrség ... Aki ma nyelvőrségen áll, nem öldöklő szerszámokkal fegyverkezik fel. Nem fegyveres őr, inkább talán olyan toronyőr, aki helyzeténél fogva messzebb lát, s a magaslatról beszámol tapasztalatairól azoknak, akiknek a szemhatára szűkebb."

Milyen jól jellemzik ezek a sorok az új nyelvművelőt! Mennyire igazabb ügyért küzd az új nyelvművelő, mint a régi vaskalapos „nyelvvédő”, aki elvakultan mérte kíméletlen csapásait — mondjuk meg nyíltan — nagyrészt magára a magyar nyelvre, s nem a nyelvirtókon múltott, hogy nyelvünk nem szürkült el valamilyen szűk korlátok közé szorított papirosnyelvvé. Lapozzuk át a régi nyelvművelő kódexeket! Mai szemmel nézve valósággal megdöbbenő látni a mérhetetlen irtási törekvést. A nyelvirtók feketelistáján szerepelt többek között valamennyi igenevünk (az *-andó*, *-endő* és a *-va*, *-ve* teljesen, a *-ni*, az *-ó*, *-ő* és a *-t*, *-tt* részben), a *való*, a *-lay*, *-leg* rag, a *-tatik*, *-tetik* szenvedő igeragozás, a személytelen kifejezéseknek minden formája, a visszaható névmás, a vonatkozó névmás, a *fog* segédigével szerkesztett jövő idő, ezer meg ezer szavunk, száz meg száz szólásunk és kifejezésünk. Elsősorban a nyelvirtás betegségétől mentes beszélő emberek tömegének, másodsorban a régi nyelvhelyeskedők támadásaival szembeszálló íróknak, költőknek köszönhetjük, hogy mi, a jelenkor magyarjai, árnyalatokban bővelkedő, választékos nyelven fejezhetjük ki magunkat.

Hathatós támogatást kaptak a beszélő és író emberek az új nyelvművelő mozgalomtól. Mint láttuk, Lőrincze szembefordul a taglózó módszerekkel. Szembefordul nemcsak elvileg, hanem a gyakorlatban is. A régi nyelvművelők üldözték a *szabadna*, *szabadjon* alakot, a *muszáj*-t, a *síel* igét, az egész mondatra vonatkozó *ami*-t. Lőrincze (Nyörs. 292) határozottan kijelenti: egyiket sem *szabadna* üldözni (illetőleg az *ami*-t nyugodtan használja). De nemcsak kijelenti, hanem lépésről lépésre haladva kimutatja, hogy miért nem szabad üldözni. A *síel* esetében a saját tekintélyét is latba veti, mondván (i. m. 281): „Mindegyik forma jó, egyik sem helytelen, egyik sem magyartalan, sem a *sízik*, sem a *síel*. Én a magam részéről az utóbbit használom inkább”.

Ennek a kijelentésnek itt különös súlya van. Általában nem tartom korrektnek, bizonyos fokig „rejtett önkényeskedésnek” tekintem, ha valamely nyelvész, nyelvművelő egy általa kárhoztatott szó vagy kifejezés tárgyalásánál megjegyzi: „Én nem kedvelem, sohasem használom.” Ilyesmi nemegyszer előfordult. Sőt az is előfordult, hogy egyesek tucatszámra dobtak volna máglyára nekik valamiért nem tetsző szavakat, kifejezéseket. Pusztán azon a címen, hogy ők ezeket nem szeretik, nem használják (lásd például Nyr. XCI, 141). Tárgyilagos szakember nem használhatja érvül a saját ízlését, tekintélyét valamely szó vagy kifejezés kiszorítása céljából. Azonban itt a *síel* esetében másról, ennek éppen az ellenkezőjéről van szó. A *síel* igét egyesek önkényesen, egyéni ízlésből feketelistára tették. Lőrincze szembehelyezkedik ezzel az önkényes eljárással, de tudja, hogy a régi szabályok, tilalmak ismerői csak akkor használják „nyugodt lelkiismerettel” a valaha kárhoztatott nyelvi formákat, ha valamilyen tekintélyre hivatkozhatnak. Ezért jegyzi meg fejtegetése végén az aggodalmaskodókra való tekintettel mintegy bátorításul: Mondjátok, írjátok csak nyugodtan a *síel* szót. Hivatkozzatok rám. Tartom érte a hátam!

Nagyon fontos ez a helytállás, ez a bátorítás! De nemcsak ez a fontos. Az is lényeges, hogy Lőrincze a *szabadna*, a *muszáj*, a *síel* és több más üldözött szó vagy

kifejezés megvédésével mintegy precedenst teremtet. Ha ezeket nem szabad üldözni, akkor egy sereg más közhasználatú szavunkat és kifejezésünket sem szabad üldözni. A szabadna, a muszáj, a *síel* rehabilitálása tehát azért is fontos, mert hivatkozhatunk rájuk, érvelhetünk velük, mértékül használhatjuk őket.

Lőrincze már annakidején, az új nyelv-művelő mozgalom megindulásakor így nyilatkozott (Nyelv és élet 165): „Ha azokat a szavakat, kifejezéseket, amelyek ma már, azt mondhatnánk, az egész nemzet közkincsévé váltak, nem bolygatjuk, hanem inkább igyekszünk megérteni a nyelvben jelentkező újat, igyekszünk feltárni a változás okait, akkor megszüntetjük azt a lényeges eltérést, amely a valóságos beszéd és a hivatalosan jónak elismert beszéd között van; ezzel megszüntetjük az ingadozást, a bizonytalanságot is.”

Ez az új nyelv-művelés hangja volt. Mi pedig elégtétellel vesszük tudomásul, hogy az új nyelv-művelésben az elmélet mennyire egybevágt a gyakorlattal.

8. Az új nyelv-művelés diadalra jutása óta lényegesen megváltozott az írók és nyelv-művelők viszonya. Régebben általában nem alakult ki jó kapcsolat a nyelvészek és az írók, költők között. Elsősorban az előbbiek hibájából. A nyelv-művelők a saját szűk szempontjaik alapján ítélték meg és bírálták az irodalmi alkotásokat. A feszült viszony időnként valóságos ellenségeskedéssé fajult. Ami nem is csoda, hiszen a „nyelv-művelők leghangosabbjai néha szinte fegyverpróba gyanánt estek neki legjobb stilisztáinknak, s állították őket szűk szempontjaik zsinórmértékével pellengére” (LŐRINCZE: NyFK. 13). „Még a Petőfi, sőt még az Arany használta szavak egy része is a vádlottak padjára, a fertőzők csoportjába kerül, s Vörösmarty »Csongor és Tündé«-jéből dolgoztat-javítás módjára kiírják a kores, rossz szavakat” (NÉMETH G. BÉLA: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből 234).

Az új nyelv-művelés arra törekszik, hogy megszüntesse ezt az áldatlan állapotot. Lőrincze határozottan állást foglal ebben a kérdésben (Nyórs. 427): „... Be kell vallanom, hogy ha egy jó írónál szokatlan kifejezést, a mindennapitól eltérő szóhasználatot találok, inkább megérteni igyekszem, mint kifogásolni. Elvégre íróművészeink a nyelv igazi továbbfejlesztői, s tőlük igazán nem lehet rossz néven venni, ha a már megszokottól kissé eltérő módon fejezik ki magukat. Azután pedig az írói, különösképpen a költői nyelv sokban különbözik a mindennapi nyelvtől. Ha a szavak használatában, egymáshoz való kapcsolásuk módjában nem engednének semmi szabadságot, s a mindennapi nyelv szabályait tennénk kötelezővé költőink nyelvére nézve is, nemcsak József Attiláról, Ady Endréről, hanem Arany Jánosról is furcsa, elítélő véleményünk lehetne.”

Az irodalmi alkotások nyelvének ez a szemlélete az új nyelv-művelés időszakában is csak fokozatosan alakult ki. Még a legutóbbi időben is jelentek meg olyan cikkek, amelyek a régi nyelvhelyességi szabályok áthágása miatt marasztaltak el írói vagy költői műveket. Köztük Petőfi, Arany János, Ady híres költeményeinek közismert sorait!

Az új nyelv-művelés nem kéri számon az irodalmi alkotásoktól a nyelvhelyességi szabályokat, különösen nem az élő nyelvhasználatnál szemben álló, az élő nyelvhasználatnál makacsul dacoló korhadt nyelvhelyességi szabályokat. Ez, természetesen, nem jelenti azt, hogy az íróknak és a költőknek semmi sem köti a kezét.

Lőrincze is megállapítja (Nyórs. 427), hogy a költői szabadságnak is megvannak a maga határai, de ahogy ő a költői nyelvet értékeli, napnál is világosabb, hogy ezeket a határokat nem a nyelvhelyességi szabályokban, legkevesébb az egyébként is vitatható szabályokban, a már keletkezésükkor is időszerűtlen nyelvhelyességi kódexekből kiásott szabályokban kell keresnünk.

9. Már említettem, hogy az új nyelv-művelés célja nem a regulázás, nem az irtogatás, eszköze nem a tagló, nem a furkósbot. Lőrincze (Nyelv és élet 156) így

határozta meg annakidején a különbséget: „A nyelvművelés tehát nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért. Ez a súlyponteltolódás — azt hiszem — alapvető különbség a régi és az új nyelvművelés között... Nem a minden áron való irtogatás, nem az idegen szavak minden áron való üldözése a cél és módszer, hanem a pozitív nyelvművelés a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése.”

Hogyan valósul meg az új nyelvművelésben a nyelv kultúrájának és a nyelvi kultúrának minél magasabbra emelése? Úgy, hogy az új nyelvművelés harcosai közérthető nyelven, világos stílusban és fogalmazásban megismertetik az embereket a magyar nyelv legfontosabb kérdéseivel, megszerettetik velük a nyelvet mint a gondolatok kifejezésének eszközét, tudatosítják bennük a nyelvhasználattal összefüggő problémákat. Azt akarják, hogy az emberek el tudjanak igazodni a nyelvi eszközök bonyolult rendszerének labirintusaiban.

Ez a tevékenység, amit — NÉMETH G. BÉLA találó kifejezésével élve — „nyelvi népművelésnek” is nevezhetünk, állandóan, napjainkban is folyik. Nagy helyet kapott ez a nyelvi népművelés a Nyelvőrsegen-ben is.

Lőrincze megvilágítja a finnugor nyelvrokonság mibenlétét, a magyar és a német nyelv közötti alapvető különbségeket. Bemutatja az *istenadta*-féle ősi szerkezetnek néhány típusát, megmagyarázza, mit is jelent voltaképpen a *fontos kalács*, az *esik eső karikára* kifejezés. Jellemzi a tájszó-lásokat, meghatározza a köznyelv és a nyelvjáráások viszonyát, ízelítőt ad a tájnyelvi sajátosságokból. Behatóan foglalkozik az emberek szemében annyira fontos ismertető jelekkel, amelyek hűséges árnyként kísérik egész életünkön át: a neve kkel. Élvezetes stílusban tárgyalja a társadalmi érintkezés különféle oldalait. Helyet kap többek között a helyesírás néhány fogas kérdése is. Roppant érdekesek egyes szavaink összefüggéseiről adott magyarázatai.

Nem sorolom tovább. Úgysem lehetne darabról darabra felsorolni részletesen mindazt, amit a Nyelvőrsegen tartalmaz. Ez a könyv nem megtanulni való. Ezt a könyvet lapozgatni, böngészni kell. Felütni valahol és elolvasni egy-két miniatúr mintegy napi csemegéül. Ha így kóstolgatunk belőle egy darabig, hovatovább hiányozni fog, ha huzamosabb ideig elmarad a csemegézés.

10. Az új nyelvművelés, mint az eddigiekből is kiviláglik, nem szorítkozik csupán a vizsgált nyelvi eszközök helyességének vagy helytelenségének megvilágítására. Ezen kívül sok más lényeges dologra is kiterjed a figyelme. Ragadjunk ki néhányat a pozitív nyelvművelés velejárói közül a Nyelvőrsegen anyagára támaszkodva:

a) „Változik az élet, változik a nyelv. Nemcsak szavaiban, hanem törvényeiben is” — olvassuk a „Mint a geróf...” című miniatúrban (25), amely rámutat arra, hogy a nyelvi funkciók — a nyelv „génuszának” hordozói — sem örökérvényűek. A régi magyar nyelv például nem kedvelte a szóeleji mássalhangzó-torlódásokat, a mai köznyelvben viszont már nem olyan szokatlan ez a jelenség.

b) A Nyelvőrsegen olvasása közben rádöbbenünk arra, hogy milyen közeli rokonságban van a nyelvművelés a stilisztikával. Ugyanaz a szó vagy kifejezés másképp fogalmazva egészen más hatást kelt; az írás vagy a beszéd egyhangúsága, szürkesége tömény unalmat áraszt, nem buzdít, nem lelkesít... A Nyelvőrsegen bőven ad példát a jó és rossz fogalmazásra, különösen az utolsó fejezetekben (395–432).

c) A Nyelvőrsegen-t lapozgatva az az érzésünk támad, mintha a szerző így szólna hozzánk: Lássatok nyelvész-szemekkel, halljatok nyelvész-fülekkel. — Lőrincze megmutatja az olvasóknak, a hallgatóknak nyelvünk „rejtett titkait”. Ha valaki ebbe a „nyelvművelő iskolába jár”, egy idő után úgy érzi, hogy kitérül a horizontja, jobban megismeri anyanyelvét, egészen másképp látja, másképp ítéli

még a nyelv jelenségeit, mint azelőtt; jobban el tud igazodni a nyelvhelyesség számos kérdésében.

d) A pozitív nyelvművelésben nemegyszer találunk példát arra is, hogy nyelvművelők az általános nyelvhasználatra való hivatkozáson kívül **nyelvészeti érvekk**el is igazolnak egy régebben helytelenített nyelvi formát. Nyelvészeti mód-szerekkel is igazolta annakidején Lőrincze a „Nyelv és élet”-ben (146) a *szabadna* használatát, és nyelvészeti szempontot alkalmaz (i. m. 281) a *siel* ige védelmében is, amikor végső érvként azt írja, hogy itt nem egyszerű *-l* képzőről van szó (mint *hegedül, fésül, gyalul* stb.), amelyet egy főlősleges *e* kötőhanggal kapcsolunk a szóhoz, hanem egy-*el* képzőről, amelyet az *ebédel, zsebel, tizedel, rendel, szögel, nyergel, fejel, tejel, énekel, fülel, szemel* igék analógiájára vontak el.

e) Az élénk előadásmódot gyakran színezi Lőrincze ritkábban olvasott, de mégsem keresett, mindig helyén való szavakkal, szólásokkal, fordulatokkal. Nyelvművelői miniatűrjeinek megvan a sajátos hangszerezésük, irodalmi nyelven szólva: **stílusuk**. Ennek részletezése külön tanulmányt kívánna, ezért csak néhány kitűnően hangzó kifejezést említek meg: „Nem ígértem meg, hogy *beállok* a *muszáj* üldözői közé” (32); „De ne kerüljük ki a kérdés *nehézt*” (104); „Ellenünk *szögezhetné* valaki azt az igazságot . . .” (121); „Gondolom, a cím *olvastán* sokan kapják fel most a fejüket” (143); „De *gyerünk közelebb* a mához” (181); stb.

f) Lőrincze nyelvművelői **módszeréről** már sok szó esett. Itt most egy momentumot emelek ki: Az érdeklődés felkeltése és ébrentartása. Ismerjük ezt a híres irodalmi mondást: „Minden műfaj jó, kivéve az unalmas műfajokat.” Lőrincze nyelvművelő fejtegetései sohasem unalmasak. Nyelvészeti jellegű írásművekről pedig aligha lehet nagyobb dicséretet mondani.

Az új nyelvművelés termékeny és végtelen folyamat. Termékeny, mert az élő nyelvből táplálkozik. Arra buzdítja, arra szoktatja az embereket, hogy anyanyelvüket színes, változatos, hatékony, erőteljes kifejező eszközként kezeljék, érzéseiket, hangulatukat híven tolmácsoló hangszernek tekintsék.

Ha így nézzük a nyelvművelést, akkor az valóban végtelen. Végtelen nemcsak azért, mert több élet sem lenne elegendő a nyelv kifejező eszközeinek hiánytalan megmutatására, tökéletes elsajátítására. Végtelen azért is, mert a társadalom életében történő szüntelen változásokkal együtt a kifejező eszközök is szakadatlanul változnak. Ennek tudatában arra a kérdésre, hogy mikor lesz vége a nyelvművelésnek, LŐRINCZE LAJOS csak ezt felelhette: Majd ha meghalunk, — de akkor is csak a számunkra.

SZEPESY GYULA

KÜLÖNFÉLÉK

Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára

Kerek ötven évvel ezelőtt, 1919. november 22-én halt meg Simonyi Zsigmond, a nagy magyar nyelvtudós, akinek sokoldalú munkássága korszakalkotó volt nyelv-tudományunk történetében. Mi, akik tudományunk nagyjai emlékének kegyeletes ápolását kötelességünknek érezzük, szeretettel emlékezünk meg Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójáról. Ezt az alkalmat is felhasználjuk arra, hogy a nagy tudósnak a magyar nyelvtudomány történetében elfoglalt helyére, betöltött fontos szerepére és elévülhetetlen érdemeire ismételten, újra és újra rámutassunk.

Sokszor és elég sokan kiemelték már, s minden magyar nyelvész jól tudja, ki volt Simonyi Zsigmond, s mit köszönhet neki a magyar nyelvtudomány. Éppen ezért úgy gondoljuk, ezúttal elég, ha hivatkozunk BÁRCZI GÉZÁNAK ama megállapítására, hogy Simonyi „teremt meg voltaképpen a magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását” (Nyr. LXXVII, 9).

Jelen röpké megemlékezésünkben nem kívánjuk Simonyinak a nyelvészet minden ágára kiterjedő kutató munkássága eredményeit, dolgozatainak, monográfiáinak, könyveinek, cikkeinek, publikációinak sokaságát újra felsorolni, hiszen az avatottak előtt ez úgyszólván közhely, ehelyett mindössze egyetlen körülményre óhajtjuk ráterelni a figyelmet, a régi nyelvemlékek olvasásának problémájára, ami őt meglehetősen sokat foglalkoztatta.

Mint tudjuk, egészen fiatalon, huszonnégy éves korában egyetemi magántanár lett, Toldi Ferenc halála után pedig, amikor a magyar irodalmi és nyelvészeti tanszéket kettéválasztották, az újonnan felállított magyar nyelvészeti tanszék ellátását a szak tudósok egyező véleménye alapján a fiatal Simonyira bízta, mint helyettes tanárra. Már ebben az időben is — de a későbbiekben is — nagy kedvvel foglalkozott a régi nyelv hangtanával. 1879-ben hozta nyilvánosságra hangtani dolgozatai közül a legfontosabbat, „A régi nyelvemlékek olvasásáról” című tanulmányát a Nyelvőrben (VIII, 482, IX, 3, 53, 102). Ezt követte „A Halotti Beszéd tájnyelvi sajátosságairól” írt dolgozata (Nyr. IX, 145), melyben első írott nyelvemlékünknek már „módosított” olvasását adta. Természetesen ez az olvasás sem lehetett végérvényes, módosítása a folytatott kutatások során tovább haladt, ezért Simonyi magyarázata ma már csak a kezdeményezés, az alapvetés és a vitaindítás szempontjából jelentős. Érdekessége éppen abban rejlik, hogy az idevágó bőséges kutatások innen indultak ki, így ezt kell alapnak tekinteni. A meglehetősen bőséges további olvasások és magyarázatok közül csak néhányat említünk meg; így például: SZINNYEI JÓZSEF, *Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* (Nyr. XXIV, 145, 193, 204); UŐ., *Középkori nyelvemlékeink olvasása* (NyK. XXVII.); PRIKKEL MARIÁN (NyK. XXVI.); BALASSA JÓZSEF, *Hogy hangzott nyelvünk az Árpádok korában?* (Nyr. XXV, 58, 151); MELICH JÁNOS, *Tilutoa, munda* (Nyr. XXXII, 409); SZINNYEI JÓZSEF, *A Halotti Beszéd olvasásához* (Nyr. XXXII, 483); stb.

Egy dolgozatomban kiemeltém, hogy „Simonyi Zsigmond pályája, értékes és sokoldalú nyelvtudományi és nyelv művelő tevékenysége, egész életműve példamutató abban a tekintetben, miként lehet és kell a tudomány teremtő művelését egybekapcsolni a mindennapi élet követelményeivel, hogy kell a tudomány eredményeit a mindennapi életben felhasználni” (Nyelv művelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS. 138). Ugyanezt emelte ki róla BÁRCZI GÉZA is egy megemlékezésében (Nyr. LXXVII, 9): „Simonyi nem zárkózott el a tudomány hűvös magányába, hanem a tudományt az élet gyakorlati követelményeinek szolgálatába is állította, maga és mások eredményeit állandóan a szélesebb közösség, a magyarul beszélők egyetemessége műveltségének emelésére, a magyar nyelv pallérozására fordította.”

Ez az így jellemzett tudós már egész fiatalon, pályája kezdetén megindította a nyelvtudomány népszerűsítésének fontos munkáját. A különféle lapok, folyóiratok hasábjain mindenütt szétszórt ennévű cikkei közül most, ünnepi megemlékezésünk keretében idézzük a Nemzeti Nőnevelés III. 1881. évi kötetében (58–66) közölt Nyelvészeti Levelek című, népszerűsítő célzatú cikksorozatának azt a részét, amely a Halotti Beszéd olvasásával s ennek kapcsán néhány nyelvtani (hang-, alak-, jelentéstani, mondattani) kérdés felvetésével és laikusok számára is érthető megbeszélésével foglalkozik. Véleményem szerint ez a cikk megérdemli, hogy minden változtatás nélkül, a maga teljességében nyilvánosságra kerüljön írója halálának félszázados évfordulóján a ma már szinte hozzáférhetetlen rejtékhelyéről. Ez az írás nemcsak a fiatal kutatónak már akkori hozzáértő szakavatottságát mutatja, hanem népszerűsítő stílusának csaknem egészen kiforrott

voltát is bizonyítja. Ne tévesszük szem elől, hogy kilenc évtizedes múlt választ el bennünket az írás megszületésétől!

Most pedig lássuk magát a szöveget! Íme:

Nyelvészeti levelek

3. A Halotti Beszéd

Láttuk a multkor,¹ hogy a *nyelv folyvást változik*, és hogy a mai nyelv szerkezetét csak akkor értjük teljesen, a fogalmaknak szavainkban rejlő történetét csak akkor deríthetjük föl némileg, ha ismerjük ama változásokat, ha tudjuk a kifejezéseknek történetét. Láttuk azt is, hogy ha csak a közelmúlt irodalmát nézzük s összehasonlítjuk mai nyelvünkkel, már is tanulságos különbségekre bukkanunk, melyek a nyelvnek eljárására, fejlődésére tanulságos világot vetnek. A különbségek természetesen annál inkább növekednek, az alakok annál távolabb állnak a maiaktól, a kifejezésekből annál kevesebbet értünk s annál többet kell találgatnunk, minél régibb kornak a nyelvét vizsgáljuk; de — ha aztán eltaláljuk az összefüggést — egyúttal annál becsesebb is belőle a tanulság.

Nyomatott könyveink csak a mohácsi vész utáni időből maradtak fenn, sőt ha két tuczat munkát nem számítunk, a XVI. századnak csak közepétől kezdve. Azonban terjedelmes írott nyelvemlékeink, vagy — mint nevezni szoktuk — codexeink nagy számmal vannak a mohácsi vész előtti évtizedekből, sőt néhánynak a kelte a XV. századba, Mátyás király idejébe nyúlik vissza. Mindezeket éppen most téteti közzé az Akadémia, s e „Nyelvemléktár” terjedelme mintegy tizenöt nagy, sűrűn nyomtatott kötetre fog rugni, mire elkészül. Ha el akarnók magyarázni részletesen, mi mindent tanulhatunk nyelvünk megértésére nézve e nyelvemlékekből, mondókánk könnyen nyúlna ép annyi kötetre, a mennyit maguk azok a codexek megtöltenek. Azért csak arra szorítkozunk, hogy néhány szembeszökő példát válasszunk az óriási anyagból.

Vegyünk először is egy *modattani* példát. A határozók fejezetében azt tanítja a nyelvtan, hogy a *nélkül* névutó a hiányt, a vele-járásnak, az együttlétnek ellentétét fejezi ki. Ha e kifejezésnek csak mai alakját vesszük tekintetbe, nagyon határozatlan sejtelmünk lehet csak arra nézve, hogyan alkotott nyelvünk kifejezést e viszonyra. Régi nyelvemlékeink azonban határozott feleletet adnak kérdésünkre. A bécsi udvari könyvtárban van egy XV. századi magyar kézirat, az úgynevezett Bécsi codex, mely őszösvetségi könyvek fordítását foglalja magában. Ebben a nélkülözés kifejezése mindig így hangzik: *nyakánálkül, törnélkül és rudnálkül*. A Bécsinél fél századdal újabb a mi legnagyobb írott nyelvemlékünk, az úgynevezett Érdy codex, de még ebben is ugyanolyan alakban találjuk a mi névutónkat: *okánál kül, ételnél és itálnál kül*. Mit látunk ebből? Azt, hogy a nélkülözést nyelvünk körülírással kívüllétnek, különletnek nevezte, s hogyha azt akarta kifejezni, hogy pl. valaki pénz nélkül van, azt mondta, hogy *pénznél kül* van, vagyis „a pénzen kívül, a pénztől külön, a pénztől elválasztva, megfosztva”.

Nézzük most néhány *szónak a jelentését*, s látni fogjuk, e tekintetben is mennyire segítségünkre lehet a régi nyelv ismerete.

Ma azt mondjuk, hogy valaminek a látása vágyat *gerjeszt* bennünk, hogy a történet a régi jelesek utánzására *gerjeszt* bennünket stb. s mind ezek a szólások a magyarul tudó előtt teljesen érthetők és világosak. De ha a *gerjeszt* szót e mondatokból kivesszük s külön magában meg akarjuk mondani pontosan, mit jelent: már meggyúl a bajunk s nem is igen juthatnánk megállapodásra a nyelvtörténet útmutatása nélkül. Van egy régi énekünk, mely Mátyás király korából maradt fenn és Szabács viadalát beszéli.

¹ Folyóiratunk multévi II. kötetében a 441—446. lapon.

Ebben a költeményben az van mondva egy helyen, hogy az ágyúk és puskák tüzi fölgerjeszti a várat, az épületeket. S ha ezt olvassuk, semmi kétségünk sem maradhat az iránt, hogy a *gerjesztés* egykor csakis tűzgerjesztést, gyújtást jelentett, s hogy ha most vágyak gerjesztéséről vagy holmi gerjedelmekről beszélünk, a szót átvitt értelemben használjuk, a nélkül, hogy most már tiszta fogalmunk volna az eredeti értékéről. Nyelvünk és minden nyelv tele van ilyen *képes kifejezésekkel*, melyekben az átvitt már nem érezzük, mert a sajátképi jelentés már feledésbe ment. Erre még vissza fogunk térni későbbi leveleinkben, s most csak még egy ilyenmű példát akarunk idézni.

A *rokonság*-on most már csak családi viszonyt értünk, de hogy a családban egyesülteket mért nevezzük éppen rokonoknak, arra nézve mai nyelvünk nem adhatna fölvilágosítást. Ha azonban a főt idézett két codexet forgatjuk, erre nézve is azonnal tájékoztatnak bennünket. A Bécsi codexnek másik felében (melyet Müncheni codexnek neveznek, mert a müncheni udvari könyvtárban őrzik) azt olvassuk, hogy „*rokon közel van*” a mennyeknek országa. Az Érdy codexben pedig ezt találjuk: „ez világnak *rokon következő* fogyatkozása”. A legrégebbi nyomtatott irodalomban is előfordul e szó ilyen alkalmazásban, úgy hogy bizonyos, hogy a „rokon” szó egykor térben vagy időben közelséget jelentett, s hogy csak hasonlattal, képletesen nevezték rokonnak, közelállónak az atyafit, a családnak másik tagját.

Említék végül néhány érdekes esetet az *alaktan* köréből.

Rag nélkül azt mondjuk, hogy ez meg ez a tárgy *fekete*, s beszélünk még a tárgynak *fekete-ség*-éről is. De rendszeren, ha ragot vagy képzőt teszünk e szóhoz s a hozzá hasonlókhoz, a végső hangot hosszan ejtjük, pl. *feketé-t, feketé-n, feketé-k, feketé-s*. Nyelvtanaink többnyire azt a szabályt tanítják erre nézve, hogy „az *a e* végű szókban *e* magánhangzót a ragok és képzők előtt meghosszítottak”. De kérdezhetnők, mire való ez a meghosszítás, minnek minden ok nélkül megnyújtani a hangot és vontatottá tenni beszédünket, holott rendszeren arra törekszünk, hogy mentől rövidebben szóljunk s mentől kevesebb szóval és hanggal fejezzük ki ugyanazt. Nyelvemlékeink arra tanítanak, hogy éppen fordítva van a dolog: a hosszúhangú alakok az eredetiek s még a XVI. században, legalább az országnak egy részében a ragtalan alak is hosszú hangon végződött, tehát csak utólag rövidült meg. Az Érdy codexben a például vett szót így látjuk írva: *fekete*, s a kettőzítés az *e*-nek hosszúságát jelöli. Szintúgy: *az oly felee (olyfélé) emberek, neegy felee szózat, kezee, newee, lelkee, visszaa (visszá, mint visszás-s), halaa adas, azaz hálá-adás* stb. Az utóbbi szó maig is mutatja a hosszú hangot, mert mondjuk még, hogy *hálá* legyen istennek.

Egészen hasonló viszonyt látunk az igeragozásban a következő alakok közt:

vol-né-k vol-ná-l vol-na, vol-ná-nk vol-ná-tok vol-ná-nak,

men-né-k men-né-l men-ne, men-né-nk men-né-tek men-né-nek.

Nyelvtanaink a 3. személyből indulnak ki, s azt mondják, a föltétes módnak *na-ne* a képzője, de ez a személyragok előtt megnyúlik. Igen, de idézett nyelvemlékeinkben a 3. személy is hosszú hanggal van írva, ép úgy mint a többi: *volnaa, mennee, vérének hullásával örök békeiséget szerzenie, minket bevinnee, halhatatlanná tennee, lennee, kellenee* és számos egyéb esetben.

Abban is haboznak nyelvtanaink, mit csináljanak avval a rövid magánhangzóval, melyet a legtöbb szóban a szótő és a rag között látunk, pl. *ház: ház-a-t, nagy: nagy-o-n, út: út-u-nk, kik: kik-e-t, álom: ál-m-u-nk, ál-m-o-s* stb. Némelyek azt tanítják, hogy ez a hang a raghoz tartozik, hogy tehát a tárgyrag *at ot et öt*, az első személy ragja *unk ünk* stb. Mások meg azt mondják, hogy a rag csak *t* és *nk* (mint ezekben: *kapu-t, hálá-nk*) s az *a* rövid hang csak „kötő hangzó”, mely összeköti a ragot a tőszóval. Fölösleges volna egyik vagy másik nézetet bírálnunk, mert nyelvemlékeink teljesen eligazítanak bennünket, még pedig a kérdésnek nagyon egyszerű megoldásával: az *a* rövid magánhangzó hozzátartozik a szótőhöz, ennek a véghangja, a ragtalan és némely ragos alakok-

ban eltűnik ugyan, de volt idő, mikor ezekben is csak úgy ott volt, mint a többiben. Az Ehrenfeld codexben például, melynek nagyon régies nyelve van, ilyenekre bukkanunk: „az barátokat, *kike* legottan fogadják tinéktek” (tehát a mai *kik* még *kike*, mint a tárgyraggal: *kike-t*); „nem mehet vala isteni *szolgálatonak* adására” (mint *szolgálato-k*); „áll vala sok *könyvezésekevel* imádságra” (mint *könnyezéseke-n*); „honnat te neked ennyi *kevélysege*” stb. stb. — Béla király névtelen jegyzője, ki a XIII. században írta az ő latin krónikáját, midőn Álmos vezér nevét magyarázza, elmondja, hogy az álmodásnak magyarul *álmu* a neve (mint *álmu-nk-ban*); későbbi krónikáinkban már *álm* van, s végtére *álm* lett belőle a könnyebb kiejtés kedvéért. — A „nagy út” egy árpádkori latin oklevélben *nagyu útu-nak* van nevezve, tehát ugyanolyan rövid hangot látunk, a milyen ma az *útu-nk-ban* maradt meg.

Természetes, hogy az olyan irományt, melyben a közelség a *rokon* szóval, a gyújtás a *gerjeszt* szóval van kifejezve, a mai kor emberének már gyakran nehezére esik megérteni. Azonfölül mind az említett különbségekhez hozzájárul még a helyesírás különbsége. A hol az *i y*-nal, a *j i*-vel, az *u* és *ü v*-vel vagy az *ü* és *ö s* az *ú* és *ő ew*-vel, a *k* hang *c*-vel, a *c* és *cz* hangok egyaránt *cz*-vel vagy *ch*-val vannak írva, ott mindenestre bajosabban fog esni az olvasás annak, ki a mai írásmódhoz van hozzászokva. Kísértsük csak meg az Ehrenfeld codex kezdő sorait elolvasni:

My vronknac iefos criftufnac gyczeretyre es gyczewfegere es my atyanenak bodog ferencznek: yrtattanak meg yttegyel nemy yrafok bodog ferenczrewl es tarfyrol: ewnekyk czudalatos myuelkedetcerewl.

A kisebb sajtáságokat nem tekintve, el kell találnia a mai olvasónak, hogy *gyicséret* és *gyicsőség* annyi mint dicséret és dicsőség, s hogy *üttegyel* a. m. itten.

Még több a nehézség, a hol a szokatlan helyesíráshoz még az írásjegyek különbsége is hozzájárul. Régi codexeink ugyanis többnyire szögletes gót betűkkel vannak írva. Hogy érdeklődő olvasóimnak egyszerre szemük elé állítsam mind e mozzanatokat, legegyszerűbb dolog a mi legrégibb összefüggő nyelvemlékünk, a tiszteletre méltó „Halotti Beszéd” mellékelt hí fényképi másolatára utalnom őket. A beszéd s a hozzájáruló könyörögés egy lapot foglal el egy latin egyházi könyvben, melyet — egyéb tartalmából, betűi alakjáról és nyelvezetéről ítélve — a XIII. században írtak. Első tekintetre ez a lap egészen idegenszerű benyomást tesz ránk s alig hiszszük, hogy magyar beszéd van előtűnk; csak lassan-lassan térünk rá, hogy hisz magyarul van az mondva, hogy „Látjátuk feleim” stb. Hogy töprenkedő olvasóimnak megkönnyísem dolgát, ide teszem az egészet mai helyesírásunkba öltöztetve¹ s ezenkívül szemközt mai nyelvünkre lefordítva is:

A Halotti Beszéd

Mai helyesírással

Látjátuk féléim szümtükkél, mik vagyunk. Isa pur és chomuv vogymuk. Mennyi milosztbén térümtévé élévé (isten) miv isemüküt Ádámot, és oduttá volá néki paradisumut házóá. És méné paradisumbén volov gyimilesiktül mundá néki élni; hén tilutóá út ily fá gyimilesétül. Gyé mundóá néki, mérett nüm énnéik: Isa ki napun émdül oz gyimilestül, halálnék halálál holsz. Hádlává choltát térümtévé

Mai nyelvünkön

Látjátok felebarátim szemetekkel, mik vagyunk. Bizony por és hamu vagyunk. Mennyi malasztban teremté (élő) isten a mi őünket Ádámot, és adta vala néki a paradicsomot házává. És mind a paradicsomban való gyümölcsökből (mondá neki élni) mondá hogy éljen; csupán egy fá gyümölcsétől tiltá őt. De megmondá neki, mért ne egyék: Bizony a mely napon eendel ama gyümölcsből, halálnak halálá-

¹ Hogy valóban így kell olvasnunk s hogy írója így ejtette ki a szavakat, azt egy értekezésem fejtegeti, mely külön füzetben is megjelent ily címmel: „A régi nyelvemlékek olvasásáról fő tekintettel a Halotti Beszédre.” Különnyomat a Magyar Nyelvőről. A Halotti Beszéd fotocinkografiájával. Budapest, 1880, Eggenberger-féle könyvkereskedés.

isténtől, gyé felédévê. Engedê ürdüng intétvinék, és évék oz tiluvt gyimilestül, és oz gyimilecsbén halálut évék, és oz gyimilecsnek úgy késsérűv volá vizê: húgy turchukat míg szokasztjá volá. Nüm heón magának, gyé mēnd ű fojánék halálut évék. Iloroguvék istēn, és vêtévê űt ēz munkás világbêlê, és lōn halálnék és pukulnêk fészê és mēnd ű néménêk. Kik ozuk, mív vagy-muk, húgy és tív látjátuk szümtükkêl. Isa és nüm iggy êmbêr mûlêhotjá ēz vèrmût, isa mēnd ozchuz járov vogumuk. Vimádjúk uromk istēn kégyilmê ēz lélíkêrt, húgy jorgossun ű nêki és kégyidjen és búlcsássá mēnd ű bûnê. És vimádjúk szēnt achszin Máriát és boudug Michael archangyêlt és mēnd angyêlkut, húgy vimádjonok éréttê. És vimádjúk szēnt Péter űrot, kinêk odutt hotolm oudoniá és kētniê, húgy oudjá mēnd ű bûnê. És vimádjúk mēnd szēntüküt, húgy légyénêk nêki sêgêd úromk szinê elôtt, húgy istēn iv vimádságuk miá búlcsássá ű bûnê. És szoboduchêhá űt ürdüng ildêtvitül és pukul kinzotvjátül, és vèzéssê űt paradisum nyûgulmábêli, és odjun nêki mûnyhi uruszágbêlê űtot és mēnd jovbên részê. És kéássátuk uromkchuz chármul: Kyrie eleison!

Szêrélmés brátim, vimádjomuk ēz szēgin êmbêr lilkiêrt, kit űr ēz nopun ēz homus világ timnúcêbêlêl mēntê, kinêk ēz nopun têtêt tûmêtjúk; húgy űr űt kégyilmêhêl Ábrahám, Izsák, Jákob kêbêlêbên hêlhêzjê, húgy bîrságnop jutvá mēnd ű szēntj(e)i és ünûttei küzikün jov fêlêl jochtotniá ilêszjê űt, és ti bēnnêtük. Clamate ter. k. (e).

Czêltalan volna itt részletesen fejtegetnünk, hogyan és miben változott meg azóta nyelvünk; hisz a kinek êrdékêrt sikerült fôlkeltēnem, úgy sem fogja sajnálni a fârad-ságot, hogy mondatról mondatra szēpen összehasonlítsa az adott fordítást az eredetivel. Csak a legjelentôsebb változásokat akarom kiemelni azok közül, melyek a „Halotti Beszéd” kora óta nyelvünkben törtēntek.

A *hangok*, a kiejtés tekintetében fôleg két mozzanat ôtlík mindjárt szemünkbe. A *magánhangzók* közül ugyanis a rövidet ma általában egy fokkal nyitabban, nagyobb szájnýilással ejtjúk ki; például *pur* ma *por*, *oz* ma *az*, *ozuk* ma *azok*, *nopun* ma *napon*, *igy* ma *égy*, *míg* ma *mégé*, *mêg*. — A *mássalhangzók* közül az akkori *ch* hang (mely úgy hangzott, mint a német *ach*, *doch*) egészen elveszett nyelvünkéből s helyette azóta a legtöbb szóban a *h* hang lett divatos: *chomuv* ma *hamu*, *choltát* ma *holtát*.

A *szók* közül egy-kettô egészen elavult; így az *isa* szó, mely nyilván valami indulatszó volt, s az *ünûttei*, mely olyasmit jelenthetett, mint „boldogultjai”. — Más szóknek csak alakjuk avúlt el, mert ma is megvannak, csak *hogy* más képzôkkel; például a *fész* ma *fészek*, a *tiluvt gyimûlcs* ma *tilos* vagy *tiltott gyümölcs*, *jorgossun* ma *írgalmazzon*, *kegyidjen* ma *kegyelmezzēn*, *jô fêlêl* ma *jobb fêlêl*. — Ismét más szók megmaradtak ugyan, de a jelentésük elváltozott. Például *héô(n)* vagyis *hiû(n)* ma már nem jelent mindenfêle ürességet, pusztaságot, hanem csak lelki ürességet, hiúságot.

val meghalsz. Hallá (holtát) halálát terem-tôje istentől de elfedelé. Engede az ôrdög intésének, és evék ama tilos gyümölcsből, és azon gyümölcsben halált évék, és azon gyümölcsnek oly keserű vala íze, hogy torkukat megszakasztja vala. Nem pusztán magának, de egész fájának halált évék. Haragvék isten és veté őt e bajos világra, és lōn halálnak és pokolnak fészke és minden nemének. A kik azok, mi is azok vagyunk, a hogy ti is látjátok szemetekkel. Bizony egy ember sem kerülheti el e ver-met, bizony mind ahhoz járulandók va-gyunk. Imádjuk urunk isten kegyelmét e lélekért, hogy írgalmazzon neki és kegyel-mezzēn és bocsássa meg minden bûnét. És imádjuk szent asszony Máriát és boldog Mihály árkangyalt és mind az angyalokat, hogy imádkozzanak érte. És imádjuk szent Péter urat, kinek adatott hatalom oldania és kőtnie, hogy oldja fel minden bûnét. És imádjuk mind a szenteket, hogy legyenek neki segítség urunk színe előtt, hogy isten az ő imádságuk miatt bocsássa meg az ő bûnét. És szabadítsa őt meg az ôrdög üldözésétől és a pokol kínzásától, és vezesse őt a paradicsom nyugalomába, és adjon neki a mennyországba utat és minden jóban részt. És kiáltások urunkhoz háromszor: Kyrie eleison!

Kedves barátim, imádkozzunk e sze-gény ember lelkéért, kit az űr e napon e hamis világ tömlöcéből kimente, kinek e napon testét temetjük; hogy az űr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebe-lébe helyezze, hogy az ítéletnap eljövén minden szentjei és boldogai közé jobb fêlêl iktatva élessze föl őt és (ti benneteket) titeket. Cl. t. Kyrie eleison.

A *szótók* sem maradtak azóta változatlanok: *halálu-t* és *rész-t* elvesztették tövégi hangzójukat s most így mondjuk: *halál-t*, *rész-t*. Ellenben a *hotolm* szót ma közbeszúrt hanggal *hatalom*-nak ejtjük, mert az *lm* hangsoportot szó végén mai nyelvünk nem tűri meg.

A *szóképzésre* nézve érdekes a *szoboduchtani* ige, mely a codexekben *szabadujtani*, *szabadojtani* alakot mutat s végre ezzé változott: *szabad-ít*, valamint a *szakajtás*-ból *szakítás* lett. — Különös továbbá, hogy a mai főnévképző *-t* — melyet pl. az *élet*, *nyugat*, *hit* szavakban látunk — régente *tv*-nek hangzott, mint az *intetvinék*, *ildetvitül*, *kínzotvjátul* szavak mutatják. Különben a *hit* főnévnek még maig is fönnmaradt e régi *hitv* alakja a *hitves* szóban, mely hites társat jelent.

Az *igeragozás* példái közül legfurcsábbak a „Halotti Beszéd”-ben a *feledévé*, *hádlává*-féle alakok, melyeket ma csak rövidítve ismerünk: *feledé*, *hallá*. A *vá vé* nyilván tárgyra mutató személyragok s ugyanazt fejezik ki, a mit a *ja* ebben: *szakaszt-ja*.

A *névragozást* illetőleg legtanulságosabbak azok a szók, melyekben a ragot még eredeti alakjában látjuk: *paradisum-bén*, *uruszág-bélé*, *halál-nék*, *pukul-nék* stb. Ma e ragok magánhangzója már illeszkedik a szótó hangjaihoz és mély hangra változik: *paradicsom-ban*, *ország-ba*, *halál-nak*, *pokol-nak*.

Mondattani tekintetben figyelmet érdemelnek pl. ezek a kifejezések: *kéássátuk chármiúl* azaz háromszor; — *feledévé* azaz elfeledé, „*búlsássá* ménd *ű bűnét*” azaz bocsássá meg, „hogy *oldja* ménd *ű bűnét*” azaz oldja föl (mindezekben a mai igekötő hiánya föl-tűnő); — „*oduttá* néki *paradisumut*”, ma: *a paradicsomot*, „*vimádjúk* ménd *angyélkut*”, ma: mind az angyalokat (tehát nincs még meg a mai névelő). — Végre az *összetett mondatra* nézve érdekesek ezek a kifejezések: „hogy *és tiv* látjátuk”, ma: a hogy *ti is* látjátok!” „*és nüm* iggy *émbér*”, ma: egy ember *sem*.

Ezeket a főbb sajátságokat azért emeltem ki, hogy fejtegetéseink folyamában később hivatkozhasam rájuk.

Azonban mind ezekkel a régi könyvekkel és nyelvemlékekkel nincsenek még kimerítve a nyelvészet segédeszközei. Hátra van még, hogy nyelvünk megértésének két hatalmas tényezőjével megismerkedjünk: a *nyelvjárásokkal*, melyek a számos nyelv-régiséget megőrizték a mai napig, és az *összehasonlító nyelvészettel*, mely következtetések által még azt a régi nyelvallapotot is visszaidézi, melyről sem írott emlék, sem élő szó nem tanuskodik többé.

SIMONYI ZSIGMOND

*

A fentiekben bemutattuk az ötven éve elhunyt nagy magyar nyelvtudósnak egy kilencven évvel ezelőtt, tehát fiatal korában, írt érdekes dolgozatát, amely népszerűsítő céllal jelent meg egy ma már alig hozzáférhető, eldugott helyen. Bevezető sorainkban olvasható kommentárunkat elegendőnek véljük, nem is teszünk hozzá semmit, — Simonyi írása önmagáért beszél és mindent megmagyaráz. Célunk annak megvilágítása volt, hogy a nagy nyelvész már fiatal korában birtokában volt mindazoknak a tulajdonságoknak, amelyek őt naggyá tették s annyi kiemelkedő alkotás és értékes eredmény elérésére képesítették.

PROHÁSZKA JÁNOS

Utolsó búcsú Zolnai Bélától*

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Nyelvtudományi Társaság, a közeli és távolabbi tanítványok, az egész magyar nyelvész-társadalom utolsó szomorú üdvözlétét tolmácsolom Z o l n a i B é l á n a k, egyetemünk volt professzorának, Társa-

* Elhangzott a temetésén, 1969. június 5-én.

ságunk lelkes tagjának, a magyar nyelv, a magyar szó tudós vizsgálójának és jeles meseterének.

Úgy érezzük, mintha a minap köszöntöttük volna hetvenedik születésnapja alkalmából. Ekkor még — nagy örömünkre — azt állapíthattuk meg, hogy töretlen erővel és fiatalos lendülettel dolgozik; hogy korábbi, nagy sikerű művének, a „Szóhangulat és kifejező hangváltkozás” című munkának az új, bővített kiadását készíti sajtó alá; hogy folytatja — nehezen várt — jassznyelvi szótárának a munkálatait; hogy tanulmányait, cikkeit egyre-másra jelenteti meg nyelvészeti és irodalomtörténeti folyóiratokban, sőt a napilapok hasábjain. Ezekben az években — mint korábban is — gyakran fel-tűnik a Kruzsokban, és az elmaradhatatlan szivar bodorodó füstje mögül teszi meg sok-szor kritikus — hisz egy életen át az újért lelkesedett, és sohasem rejtette véka alá, ha valamiben másoktól eltérő nézetet vallott! —, de mindig szellemes, ötletes és tanulságos megjegyzéseit. Aztán — néhány éve — a betegség elszólította szeretett könyvei mellől, nem lehetett ott többé a Kruzsokban, nem hallathatta szavát sem a tudományos üléseken, sem a folyóiratokban. De arra, hogy halálával mit veszített a nyelvészet — és benne különösen a stilisztika —, továbbá az irodalomtudomány, s hogy mennyivel lett szegényebb a nyelvünk múltjával, jelenével és az irodalmi művekkel foglalkozók közössége —, arra csak akkor döbbsenünk rá, amikor megkaptuk a nagyon szomorú, megváltoztathatatlan hírt: Zolnai Béla nincs többé.

Mély fájdalommal és megilletődéssel állunk meg a szeretett professzor, a kiváló tudós és a jó barát ravatala mellett. Vigaszunk csak egy lehet: műveit, gondolatait, irány-mutatásait nem ragadhatta el a halál, azok itt élnek, munkálnak bennünk továbbra is, és hatni fognak mindig mindazokra, akik a stílus törvényszerűségeit és nyelvünk saját-ságait kutatják.

E szomorú alkalommal nem lehet feladatom mérlegre tenni Zolnai Béla gazdag munkásságát, még műveinek a felsorolására sem vállalkozhatom. A következőt azonban nem hallgathatom el: Zolnai Béla azon ritka tudósok közé tartozik, akiknek nemcsak az adatott meg, hogy gazdag életművet hagynak örököül, hanem az is, hogy műveik első megjelenésük, továbbá — hosszabb idő után — második reneszánszuk idején, tehát két ízben is irányítólag hatnak valamely tudományág vagy rész tudomány területén, valójában megalapozói az illető diszciplínának.

Zolnai Béla igen sokoldalú tudós volt. Kutatásainak középpontjában kezdettől fogva a nyelv állott. Innen jut el aztán a magyar és az összehasonlító irodalomtörténet, majd a stilisztika és a nyelvművelés számos kérdésének a vizsgálatához. Stilisztikai munkássága a két világháború között bontakozik ki mind szélesebben. Egymás után napvilágot látó tanulmányaiban — az érzelmi-hangulati velejárót állítva a középpontba — addig nem tapasztalt alapossággal és érzékenységgel vizsgálja a szavak, a morfémák, a mondatok, illetőleg a hangok stílushatását, közben természetesen nem kerülve meg a stilisztika alapvető kérdéseit sem. Múlthatatlan érdeme e tekintetben, hogy közvetítette hozzánk a genfi Saussure-tanítványnak, Ch. B a l l y-nak és a müncheni V o s s l e r-nak az akkor legmodernebbet jelentő nézeteit. E nézeteket követve, bírálva, módosítva a magyar stílustudomány lépést tartott az európai fejlődéssel — s ez nem kis mértékben Zolnai Bélának köszönhető.

Több okból bekövetkezett hosszú pangás után Magyarországon 1954-ben a III. Országos Nyelvész-kongresszus hatására indult meg ismét intenzívebben a stíluskutatás. Zolnai Béla mindig szívesen segítő kezének nyoma ott van szinte minden azóta megjelent efféle munkán. És amikor e jeles tudósunk azt látja, hogy mind a stíluskutatásnak, mind az öröndetesen lábra kapó stilisztikaoktatásnak segédkönyvekre van szüksége, hajlott kora ellenére — részben kiegészítve, részben javítgatva — megjelenteti idevágó tanulmányait két kötetben: „Nyelv és stílus” (Gondolat Kiadó. Bp., 1957.); „Nyelv és han-

gulat. A nyelv akusztikája” (Gondolat Kiadó. 1964.). — Milyen örömmel és lelkesedéssel állapítja meg az utóbbi bevezetőjében: „Óriásian növekedett a nemzetközi nyelvtudomány stilisztikai részlege. A stílus kezdti központi helyét elfoglalni az általános lingvisztikában.” Így járult hozzá Zolnai Béla munkáival másodízben is a magyar stilisztika további megalapozásához, fellendítéséhez.

Zolnai Béla emlékét úgy őrizzük meg igazán, hogy felhasználva gazdag munkásságának eredményeit, tovább folytatjuk a magyar nyelv és stílus vizsgálatát akkora felelősséggel, akkora szeretettel és odaadással, ahogyan ő tette.

SZATHMÁRI ISTVÁN

LEVÉLSZEKRÉNY

Vámos István írja: MNy. LIV, 560 felhívták a figyelmet arra, hogy az OklSz. 1463-i Bihar megyei „Michael *Hathekeu*” adata *Hatökrü*-nek olvasandó. Bizonyára szintén ez volt annak az ugyancsak Mihálynak a „dictus”-neve is, aki a XV. század elején a Katymár vidékén feküdt „Zakfele” Bodrog megyei faluban élt (vö. CSÁNKI II, 208; GYÖRFFY-nél: ÁMgTF. I, 727 még nincs, és nem fordul elő az 1522-i összeírás ránk maradt részében sem: MNyTK. 86. sz. 57–73; 1. mégis LÁNG JÓZSEF, Katymár község földrajzi nevei: Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 1966. 331). Az adat maga ez: 1419: „Michaele dicto *Nothukrew*” (ZichyOkm. VI, 560).

Kiss Lajos írja: A MNy. 1968. évi decemberi számában (LXIV, 465–71) „Szó-történeti adalékok” címen megjelent közleményem egyebek között adatokat tartalmaz az *abrosz*, *mecénás*, *rabbinus* és *talmud* szavakra 1653-as évjelzéssel. Ezeket az adatokat a Kovács Mátétól összeállított „A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig” című (Bp., 1963.) munkából gyűjtöttem. Az eredeti forrás Apáczai Csere János Magyar Encyclopaediája, pontosabban annak előszava. 1969. február 4-én hozzám intézett levelében azonban ZSOLDOS JENŐ volt szíves figyelmemet felhívni arra, hogy a szóban forgó előszót Apáczai Csere latinul írta, és azt — amint BÁN IMRE kimutatta — Rájnis József fordította le magyarra 1803-ban. A Kovács Máté-féle gyűjtemény Rájnis fordítására támaszkodott a Magyar Encyclopaedia előszavának szövegét illetően. — Az *abrosz*, *mecénás*, *rabbinus* és *talmud* általam közölt adatainak helyes évszáma tehát 1803. Kérem nyelvész kollégáimat, hogy e szavak életének vizsgálatakor helyreigazításomat vegyék tekintetbe.

Hadrovics László írja: *Korhely* szavunk eddig ismert legrégebbi adata 1633-ban I. Rákóczy Györgynek egyik levelében fordul elő. A szó alakja ott még *korher*, írva *corher*. Az adatot egyszer már közöltük (MNy. LXI, 487), de akkor a lelőhely megadásába sajnálatos módon hiba csúszott be. A valódi lelőhely a következő: „Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összeköttetéseinek történetéhez. Szerk. SZILÁGYI SÁNDOR. 1883.” (131). A *korher*-nek nevezett egyén Strassburg Pál svéd követ, akit Rákóczy veszedelmes intrikusnak tartott. A szó tehát már ekkor erősen pejoratív értelmű.

TÁJÉKOZTATÓ A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁGRÓL

A Magyar Nyelvtudományi Társaságot illető közléseket (tagajánlás, elhalálozás, indítvány, javaslat, könyv- és egyéb adományok bejelentése) *Bárczi Géza* elnök címére (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.) kell küldeni.

Az évi tagsági díj 15 Ft-tól 50 Ft-ig szabadon választható meg.

A Társaságnak szánt pénzösszegek (tagsági díj, kiadványok ára, céltámogatás) a *Magyar Nyelvtudományi Társaság* címére küldhetők (*dr. Török Zoltánné* szervező titkár, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1. III. em. 9.), vagy befizethetők a Társaság 171.253—70. számú csekkzámlájára.

A NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK KAPHATÓ SZÁMAI:

27. **Kázmér Miklós:** A magyar affrikátaelemzés. 1961. 5,— Ft.
28. **Karácsonyi Sándor Zsigmond:** Személyneveink 1500-tól 1800-ig. 1961. 15,— Ft.
29. **Antal László:** A magyar esetrendszer. 1961. 20,— Ft.
30. **Pais Dezső:** Szer. 1962. 12,— Ft.
31. **Radanovics Károly:** Északi-osztják nyelvtan. 1961. 6,— Ft.
32. **Márton Gyula:** A borsavölgyi nyelvjárás igetövei és igealakjai. 1962. 8,— Ft.
33. **B. Lőrinczy Éva:** Képző- és névrendszertani vizsgálódások. 1962. 16,— Ft.
34. **Elekfi László:** Vizsgálatok a hanglejtés megfigyelésének módjaihoz. 1962. 16,— Ft.
35. **Benkő László:** A szépirodalmi stílus elemzése. 1962. 16,— Ft.
36. A szótárírás elmélete és gyakorlata a Magyar Nyelv Értelmező Szótárában. Szerkesztette **Országh László.** 1962. 24,— Ft.
37. **Fónagy Iván:** A metafora a fonetikai műnyelvben. 1963. 10,— Ft.
38. Szótörténeti és szófejtő tanulmányok. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1963. 28,— Ft.
39. **Rácz Endre:** A magyar nyelv következményes mondatai. 1963. 14,— Ft.
40. Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből. **Ligeti Lajos és Pais Dezső** közreműködésével szerkesztette **Benkő Loránd.** 1963. 62,— Ft.
41. **Melich János:** Dolgozatok II. 1963. 18,— Ft.
42. **D. Bartha Katalin:** Tővégi magánhangzóink története a XVI. század közepéig. 1964. 18,— Ft.
43. **Imre Samu:** A magyar huszita helyesírás néhány kérdése. 1964. 10,— Ft.
44. **Papp László:** Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században. 1964. 14,— Ft.
45. **Török Gábor:** A Börzsöny-vidék nyelvjárástörténetének települési háttere. 1964. 12,— Ft.
46. Alak- és mondatnani gyűjtélék. Szerkesztette **Pais Dezső és Benkő Loránd.** 1965. 20,— Ft.
47. **Lakó György:** A magyar hangállomány finnugor előzményei. 1965. 12,— Ft.
48. **Szabó Zoltán:** A kalotaszegi nyelvjárás ígéképző-rendszere. 1965. 18,— Ft.
49. **Magdics Klára:** A magyar beszédhangok akusztikai szerkezete. 1965. 15,— Ft.
50. **Hadrovics László:** Jövevényszó-vizsgálatok. 1965. 18,— Ft.
51. **Nemes István:** A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. 1965. 12,— Ft.
52. **Perrot Jean:** Adalékok a meg ígékötő funkciójának vizsgálatához a mai magyar nyelvben. 1966. 9,50 Ft.
53. **Zsilka János:** A magyar mondatformák rendszere és az esetrendszer. (Tárgyas mondat szerkezetek.) 1966. 20,— Ft.
54. **Deme László—Fábián Pál—Bencédy József:** A magyar helyesírás rendszere. 1966. 9,— Ft.
55. **Farkas Vilmos:** Fonémastatisztikai problémák a nyelvjárástípus-történetben. 1966. 16,— Ft.
56. **Hegedűs József:** A magyar nyelv összehasonlításának kezdetei az egykorú európai nyelvtudomány tükrében. 1966. 19,— Ft.
57. **Magay Tamás:** Angol—magyar és magyar—angol szótárak hazánkban 1945 előtt. 1967. 16,— Ft.
58. A magyar nyelv története és rendszere. (A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai). Szerkesztette **Imre Samu és Szathmári István.** 1967. 95,— Ft.
59. **Szabó T. Attila:** A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. 1968. 17,— Ft.
60. **H. Molnár Ilona:** Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben. 1968. 15,— Ft.
61. **Fabircius-Kovács Ferenc:** A konkrét → absztrakt jelentésfejlődés problematikája. 1968. 13,— Ft.
62. **E. Abaffy Erzsébet:** XVI. századi nyugat-dunántúli missilisek helyesírásáról. 1969. 12,— Ft.
63. **Keszler Borbála:** A szókezdő mássalhangzó-torlódások feloldása korai jövevényszavainkban. 1969. 10,— Ft.
64. **N. Dely Zsuzsa:** A fiatal Jókai nyelve és stílusa. 1969. 13,— Ft.

A sorozat kapható az Akadémiai Könyvesboltban (Budapest V., Váci utca 21.).

Ára: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

85. Szabó Dénes: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. 1954. 8,— Ft.
86. Szabó István: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből. 1954. 12,— Ft.
87. O. Nagy Gábor: Mi a szólás? 1954. 4,— Ft.
88. Gyalmos János: A *-beli* névszóképző. 1954. 12,— Ft.
89. Hadrovics László: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban. 1955. 12,— Ft.
90. Lőrincze Lajos: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere. 1955. 12,— Ft.
91. Kovalovszky Miklós: Gombocz Zoltán. 1955. 3,— Ft.
92. Horváth János—Imre Samu: A Szabács Viadala hitelességének kérdéséhez. 1956. 4,— Ft.
93. A magyar bilabialis *v* hang kérdése. 1956. 5,— Ft.
94. Balassa Zsigmond: Lovak orvossága. Közreadja Eckhardt Sándor. 1957. 7,— Ft.
95. Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. 1957. 13,— Ft.
96. Szinnyei József emlékezete. 1857—1957. 1958. 3,— Ft.
97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutás Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknévei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárési szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személyneveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Knieszsa István. 1968. 14,— Ft.

Árva János

LXV. ÉVF.

1969. DECEMBER

4. SZÁM

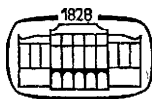
MAGYAR NYELV

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ és BENKŐ LORÁND

452. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1969

Felelős szerkesztő

PAIS DEZSŐ

Szerkesztő bizottság:

BÁRCZI GÉZA, BENKŐ LORÁND, IMRE SAMU,
NYÍRI ANTAL és SZATHMÁRI ISTVÁN

TARTALOM

Balázs János: A Nyelvtudományi Intézet húsz éve	385
Lakó György: Yrjö Wichmann	391
Hajdú Péter: Százötven éve született Reguly Antal	398
Szabó T. Attila: Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben	403
Bárczi Géza: A -nak, -nek rag eredetéhez	417
Honffy Pál: A határozói szintagmák néhány sajátossága Radnóti Miklós költészetében	421
Úrhegyi Emília: Remek	431
Gregor Ferenc: Urbér szavunk és előzményei	438
Kisebb közlemények. Mikesy Sándor: Tiszteletértörténet és névtudomány	444
Szó- és szólásmagyarázatok. P. Balázs János: Langaléta. — Bertényi Iván — Szabics Imre: Címer. — Fehértői Katalin: Csörsz. — Kiss Jenő: Virsli — bézslí. — É. Kiss Sándor: Sesta-kert. — Nyíri Antal: Haj — héj — hé — hí. — K. Palló Margit: Nyargal. — K. Sal Éva: Mállik. — Vásáry István: Ászok	448
Nyelvművelés. Pásztor Emil: Ady-évforduló — kiejtési problémák	466
Nyelvtörténeti adatok. Implom József: Szótörténeti adalékok. — Sima Ferenc: Az űriszék szótörténeti forrásértékéhez	467
Szemle. Fábíán Pál: A magyar stilsztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között	479
Különfélék. Csupor Zoltán Mihály: Kétszáz éves a Demonstratio	501
Társasági ügyek. A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXV. közgyűlése	504
Levélszekrény	511

TUDNIVALÓ

A Magyar Nyelv kiadóhivatala: Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21.; telefon 111-010). — A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP-ÍRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekk-számlaszám: egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓnál, Budapest V., Alkotmány utca 21., Telefon: 111-010.
Csekkbefizetési számla: 05.915.111-46; MNB egyszámlaszám: 46;

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185-612.

Előfizetési díj egy évre: 30,- Ft. A folyóirat külföldi címre küldését a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő utca 32., telefon 159-450, 45.780.057. számú csekk-számla) bonyolítja le. — Felhívjuk olvasóink figyelmét, hogy lapunk régebbi számai kaphatók a Magyar Nyelvtudományi Társaságnál (Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.).

Imre Samu
(1917-1990)

A Nyelvtudományi Intézet húsz éve

1. Akadémiánk Nyelvtudományi Intézete nevezetes évfordulóhoz érkezett. Húsz éve, hogy szervezett formák között, alig tíz főnyi kutatógárdával megkezdte működését. Amikor e hasábokon köszöntjük a jubiláló intézményt, megpróbáljuk felmérni, mivel járult hozzá a magyar nyelvtudomány fejlődéséhez.

Aki ismeri e tudományág történetét, jól tudja, hogy hazánk — Hunfalvy, Budenz és Simonyi óta — sohasem szűkölködött európai látóköri, vezető nyelvtudósokban. Egyetemeink a szerény lehetőségek között a század első felében is jelentős utánpótlást neveltek. Gombocz, Melich, Zsirai és a ma is élő idősebbek nemzedékét éppen nem marasztalhatjuk el abban, hogy akadályozta a magyar és finnugor nyelvtudomány fejlődését, a fiatalok szárnybontogatását, az új kezdeményezéseket. Ez a korszak mégis adós maradt számos alapvető nyelvtudományi munkálat elvégzésével. A történeti nyelvészet terén, mint a monumentális Etymologiai Szótár, a Történeti Mondattan és más, kisebb-nagyobb művek tanúsítják, ekkor is születtek jelentős alkotások. De leíró jellegű munkálatok alig-alig folytak, s a nyelvtudománynak az élő irodalmi és köznyelvhez, valamint a nyelvjárásokhoz fűződő kapcsolatai meglazultak. Elmaradt korszerű magyar értelmező szótár, leíró nyelvtan, nyelvatlasz készítése, s a nyelv művelés sem bizonyult elég hatékonynak.

Ezeknek a mulasztásoknak az okai mélyen rejlenek. A társadalomtudományi kutatások hazánkban a negyvenes évekig szinte kizárólag az egyetemi tanszékekhez kapcsolódtak. Mivel azonban az eltömegesedő felsőoktatás egyre jobban lekötötte az oktatókat, az egyetemokről a tudományos kutató munka lassanként kiszorult. A robotossá vált egyetemi, valamint az elhelyezkedés gondjaival is mind sűrűbben küzdő középiskolai tanárok nemigen foghattak hozzá nagyobb tudományos munkálatokhoz. Világossá vált, hogy ehhez új munkamegosztásra, módszerekre, munkahelyekre s nagyobb anyagi támogatásra van szükség.

A harmincas évek végén, majd pedig a negyvenes évek elején ennek a felismerésnek a nyomán kezdte meg működését Budapesten a Magyarságtudományi, Kolozsvárott az Erdélyi Tudományos, Debrecenben pedig a Népi nyelv-kutató Intézet, mindhárom az ottani egyetem kötelékei között. Csűrly Bálint kezdeményezésére megindult a tervszerű nyelvjáráskutatás. Fővárosi középiskolai tanárok magyar értelmező szótár szerkesztéséhez kezdtek. De mindezek a vállalkozások elszigeteltek maradtak. Nem váltak országos méretűvé, központi irányítás és tervezés nélkül folytak, s a háború folyamán rendre megakadtak.

2. A negyvenes évek végén a szocialista indíttatású gyökeres átalakulások tették szükségessé és lehetővé a korszerű és országos méretű nyelvtudományi kutatómunka elkezdését. Csak ekkor kerülhetett sor az egész társada-

lom új igényeihez igazodó, egyetemes jellegű munkatervvek kidolgozására. Hasonló kezdeményezések hazánkban először a Tanácsköztársaság idején történtek. Az akkori nagyvonalú tervekől azonban semmi sem valósulhatott meg. Ezzel szemben a jelen krónikása a húsz évvel ezelőtt kijelölt feladatok legnagyobb részének sikeres megoldásáról számolhat be. Ez pedig elsősorban a Nyelvtudományi Intézet érdeme.

Ez a hazánkban új típusú intézmény, immár az egyetemi tanszékektől függetlenül, kezdettől fogva az egész magyar nyelvtudomány tervszerű irányítására törekedett. Munkatervének kidolgozásakor, a múltbeli hiányosságok pótlása mellett, az újabb követelményeknek is igyekezett eleget tenni. A munkálatok kijelölésekor ezért állította előtérbe az élő magyar irodalmi és köznyelv szókincsének és nyelvtanának, valamint a mai nyelvjárásoknak a vizsgálatát, s ezen felül a nyelvművelést is. Ugyanekkor nem feledkezett meg a nyelvtörténeti kutatásokról sem.

A kezdeti célkitűzések az idők során lényegükben helyeseknek bizonyultak. Mégis a tervezéseket — tapasztalatok hiányában — eleinte túlzott derűlátás jellemezte. Ezért később jelentős termódosításokra volt szükség, s ez egy ideig hátrányosan befolyásolta az intézet munkáját.

A munkatársak kiválasztása körütekintően történt. A megfelelő keretek biztosításával lehetővé vált, hogy a főmunkatársak, más feladatokról mentesülve, erejüknek javát az intézeti termunkák végzésére fordíthassák. Az eredeti tizes létszám hamarosan megötszöröződött, de azután mindmáig lényegében változatlan maradt. A kutatók legtöbbje előzőleg számottevő eredményeket ért el a nyelvészet valamelyik területén. Így főleg a nyelvtani, nyelvatlaszgyűjtő, nyelvművelő és fonetikai termunkákban már a meginduláskor föl lehetett használni a munkatársak korábbi tapasztalatait. Az értelmező szótár szerkesztői azonban nem támaszkodhattak ilyen előzményekre, s ez tervezéseiket, majd pedig munkájukat is eleinte nagyon hátráltatta. Ám a kezdeti tétovázás lassanként itt is megszűnt. A munkatársak felnőttek feladatuk nagyságához. Bár ez anyagi források gyakran csak gyéren csordogáltak, a legtöbb termunka mégis haladt előre. S most, húsz év múltán meglepően gazdag terméről számolhatunk be.

3. Az intézet eddigi munkássága során kétségtelenül a szótárírás terén érte el a legjelentősebb eredményeket, vagyis éppen ott, ahol a hiányok a legnagyobbak voltak. 1959 és 1962 között hét kötetben megjelent „A magyar nyelv értelmező szótára”. Megalkotói kezdettől fogva nagy súlyt helyeztek kellő mennyiségű adat gyűjtésére, a külföldi lexikográfiai módszerek megismerésre és korszerű megoldások kialakítására. A viszonylag rövid idő alatt immár két kiadásban is közrebocsátott szótár nemcsak az intézetnek, hanem egész nyelvtudományunknak is eddig legnagyobb szabású alkotása. A kereken mintegy hatvanezer szócikk, mely az egyes címszavaknak, a legfontosabb szókapcsolatoknak és kifejezéseknek, továbbá a leggyakoribb szólásoknak, szóázhasonlatoknak és közmondásoknak a jelentéseit értelmezi, több mint kétszáz-ezer szótári adatával mai irodalmi és köznyelvünknek szinte egész törzsállományát felöleli. A hazai és külföldi kritika egyaránt kedvezően fogadta a szótárunkat, amely nemcsak a feltárt anyag újszerűségével, hanem a nyelvi árnyalatok elemzésével és minősítésével, valamint értelmezéseinek szabatos-ságával is igyekezett fejleszteni anyanyelvi műveltségünket. — A szerkesztők tudatában voltak annak, hogy nagyobb s irodalmunk újabb alkotásait még jobban kiaknázó anyaggyűjtés birtokában e mű még teljesebb képet adhatott

volna szókincsünk jelen állapotáról. De vállalkozásuknak határt szabtak az anyagi keretek, az akkor még fejletlenebb technikai módszerek, főleg pedig a tervekben kijelölt határidők. — Ez a munka máris serkentőleg hatott nyelvi műveltségünk fejlődésére, a szabatosabb fogalmazásra, kétnyelvű szótáraink, valamint műszaki és egyéb értelmező szótáraink szerkesztésére. Másfelől pedig, mint az anyagára támaszkodó nyelvstatisztikai kutatások megindulása és a szintén ezt felhasználó magyar szóvégmutato szótár megjelenése is tanúsítja, felpozícionálta a nyelvészeti vizsgáldásokat is.

4. Az intézet másik kiemelkedő alkotása a kétkötetes leíró nyelvtan, amely „A mai magyar nyelv rendszere” címen 1961–1962-ben hagyta el a sajtót. Ilyen igényű és terjedelmű magyar grammatika SIMONYI munkái óta nem jelent meg hazánkban. Szerkesztői mindenekelőtt az addigi részletkutatások összegezését tűzték ki feladatuknak. Munkájukat azonban újonnan gyűjtött irodalmi és köznyelvi példaanyag felhasználásával is igyekeztek színesebbé tenni. De csak kevésbé vállalkozhattak a hazánkban addig merőben új nyelvtani, főleg szintaktikai elméletek alkalmazására, mivel ezek jelentős része munkájuk elkezdésekor még külföldön sem bontakozott ki eléggé. Amikor azonban az újabb módszerek alkalmazása célszerűnek mutatkozott, mint a fonetikai, fonológiai, szóképzéstani és jelentéstani fejezetekben, a munkatársak ezeket is felhasználták. Ebben a nyelvtanunkban lényegesen új mozzanatot a stilisztikai és nyelvművelő szempontok következetes érvényesítése, a normatív jelleg kidomborítása. Mindezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy e tervmunka sikeres összefoglalása a korábbi kutatásoknak s egyben megbízható alapja további leíró nyelvtani munkálatoknak.

Az 1968-ban, szintén az intézet gondozásában megjelent „Ungarische Grammatik”, mely a kétkötetes magyar előzménynek egy kötetben tömörített változata, nélkülözhetetlen idegen nyelvű összefoglalása leíró nyelvtani irodalmunk eddigi eredményeinek. Kíváncsi volna e munkának más modern nyelveken való, még jobban korszerűsített kiadása is, ami együtt készülhetne a magyar alapszöveg máris folyamatban levő átdolgozásával.

5. 1968-ban tette közzé az intézet harmadik nagy, leíró jellegű munkálatának, „A magyar nyelvjárások atlasza”-nak első kötetét is. Ez azért öröndetes, mivel a negyvenes évek legelejének kezdeményezései ellenére nyelvtudományunk a dialektológia terén is eléggé lemaradt. Úgy hisszük azonban, hogy nyelvatlaszunk munkatársai alig másfél évtized alapos és módszeres munkájával pótolták a régi mulasztások igen nagy részét. Hatalmas vállalkozásuk mind mennyiségi, mind minőségi szempontból különleges figyelmet érdemel. Gyűjtésük az egész magyar nyelvterületet felölelte, s kutatópontjaik száma (majdnem 400) szintén tekintélyes. Az adatközlők száma meghaladja a tízezetet, az adatoké pedig a háromnegyed milliót. Aki a gyűjtés előkészületeit, megszervezését, a munkatársak áldozatos és fáradságos munkáját, módszerbeli igényességét, új megoldások kialakítására irányuló törekvéseit ismeri, jól tudja, milyen erőfeszítések árán sikerült megalkotniuk ezt a hatalmas művet, amelynek további kötetei remélhetőleg tervszerűen és hamarosan követik az elsőt. Aligha lehet kétséges, hogy az atlasz nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi kutatásokra, hanem más rokon diszciplínák, így főleg a néprajz és településtörténet fejlődésére is ösztönzőleg fog hatni.

6. Két másik intézeti tervmunkának, a magyar nyelv új történeti-etimológiai szótárának, valamint a nyelvünk finnugor elemeit regisztráló eti-

mológiai szótárnak a közelmúltban megjelent első kötetei arról tanúskodnak, hogy az intézet — a nagy leíró jellegű tervmunkák előtérbe helyezése ellenére — nem mellőzte a történeti kutatásokat sem. Századunk első felének nyelvtudományában kimagasló helyet foglalt el a nagy etimológiai szótár készítése. Mindaz, amiebből a hatalmas alkotásból megjelent, szinte minden tekintetben mintaszerűnek és nemzetközi mértékkel mérve is majdnem egyedülállónak mondható. Mégis, mint erre a hazai kritika már annakidején rámutatott, e mű alkotói nem vették eléggé tekintetbe teljesítőképességük emberi korlátait. Két új etimológiai szótárunk szerkesztői mértéktartóbbaknak bizonyultak. Aból a felismerésből indultak ki, hogy ilyen jellegű műveknek viszonylag rövid idő alatt kell elkészülniük, mert különben nem tölthetik be hivatásukat, ami mindenekelőtt a korábbi kutatások kritikai számbavétele és összegezése s ezzel megfelelő alap teremtetése az újabb vizsgálatokhoz. — „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak első kötete 1967-ben jelent meg, s ezt a tervek szerint viszonylag rövid időn belül még két kötet fogja követni. A tömörítés újszerű módjai mellett ez a szótárunk abban is különbözik nagy elődjétől, hogy szócikkeiben amannál nagyobb figyelmet fordít a művelődéstörténeti, szótörténeti, jelentéstani és szóképzéstani szempontokra.

Négy kötetre tervezett finnugor etimológiai szótárunk, amelynek első kötete szintén 1967-ben hagyta el a sajtót, a szerteágazó nemzetközi irodalom gondos számbavételével s természetesen a hazai előzmények hasonlóan lelkiismeretes értékelésével készült. Így nélkülözhetetlen forrása lesz mindazoknak, akik nyelvünk szókincsének legősibb rétegeit vizsgálják. — Időbelileg még messzebbre nyújt majd kitekintést a máris előkészületben levő uráli etimológiai szótár. Ennek tervezetét az intézet munkatársai már meg is vitatták, így az érdemi munka rövidesen megindulhat.

7. Befejezéséhez közeledik a magyar nyelv kézis�ótárának szerkesztése. Ez a mű nem egyszerű párlata lesz a hétkötetes értelmező szótárnak, mivel címszavainak száma mintegy tízezerrel fogja meghaladni emezét. Ezenkívül — a tervek szerint — képekkel illusztrálva jelenik meg, a szerkesztésében számos módszertani újítás érvényesül.

Tervmunkaként készül az intézetben az új magyar tájszótár is, a réginek kiegészítéseként, az 1890-től kezdve hét évtizeden át megjelent tájszóközlések feldolgozásával.

Irodalmi nyelvünk szókincsének vizsgálatát fogja elősegíteni a „Petőfi-szótár”, amelyet a munkatársak nagy költőnk valamennyi művének feldolgozásával készítenek.

8. Sajnálatos, hogy mindmáig nem rendeződött megnyugtatóan a magyar irodalmi nyelv nagyszótárának ügye. Köztudomású, hogy ehhez a gyűjtés már a múlt század legvégén megindult. Annak a mintegy öt milliónyi adatnak, ami a második világháború kitöréséig összegyűlt, egy részét az értelmező szótár munkatársai már fel is használták. A sohasem kielégítő s rendszerint igen-igen csekély anyagi keretek eddig alig tettek lehetővé mást, mint a korábban gyűjtött anyag rendezését, s csupán kis terjedelmű új gyűjtés megindítását. Reméljük, hogy a közeljövőben sikerül majd biztosítani a megfelelő fedezetet a további gyűjtőmunkához, megfelelő munkatársi gárda foglalkoztatásához, s így — immár reális tervek alapján — új lendületet vehet a munka. Mindnyájan tudjuk, milyen nagy jelentőségű munkálatról van szó. Irodalmi nyelvünk újabb fejlődéséről csak akkor kaphatunk megbízható képet, ha ez a szótárunk is elkészül.

Lényegesen megnyugtatóbb állapotban van a magyar szinonimaszótár ügye. Ez szintén az intézetben készül, tervszerűen szilárd módszertani megalapozással. A magyar és általános jelentéstan, a szókincstan és a stilsztika gazdagodásához, valamint a fogalmazási készség fejlesztéséhez ez a mű minden bizonnyal jelentősen járul majd hozzá.

Még tovább jutottak a magyar nyelv transzformációs generatív nyelvtanának készítői. Kellő elméleti tájékozódás után eddig végzett munkájuknak több részletét közölték legutóbb az Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI. kötetében.

Az intézetben folyó szótári és nyelvtani munkákat tervszerűen egészítik ki a fonetikai vizsgálatok, annak ellenére, hogy a munkatársi gárda kicsi, a rendelkezésükre álló felszerelés pedig fogyatékos és korszerűtlen. Mégis elkészültek már egyes fejezetek az osztály legfontosabb tervmunkájából, a magyar nyelv leíró hangtanából. Ki kell emelnünk a munkatársaknak a kommunikációkutatással kapcsolatos eredményeit, amelyek határainkon túl is ismerést szereztek.

Beszámolónk nem volna teljes, ha nem szólnánk azokról az elméleti jellegű kutatásokról is, amelyekkel az intézet munkatársai az imént felsorolt vállalkozásokat előkészítették, s azokról a tanulmányokról, amelyek gyakorlati tevékenységük során szerzett tapasztalataiknak elméleti lecsapódásai. Így láttak napvilágot olyan kiadványaik, mint „A szótárírás elmélete és gyakorlata a magyar nyelv értelmező szótárában”, valamint a „Szótártani tanulmányok”, amelyek a lexikográfia és lexikológia hazai megalapozását segítik elő, vagy „A magyar nyelvatlasz munkamódszere” című kötet, amely a dialektológia számos elméleti és gyakorlati problémájához kapcsolódik. A „Nyelvtani tanulmányok” és a „Hangtani tanulmányok” című kötetek több munkatársa szintén az intézet dolgozói közül került ki, akik ezekben a művekben fejtették ki módszertani elveiket.

9. A nagyközönséggel az intézet nyelvművelő osztályának munkatársai tartják a közvetlen kapcsolatokat. Aligha túlzás, ha azt mondjuk, hogy az elmúlt két évtizedben rendkívüli eredményeket értek el a korszerű nyelvművelés elveinek és gyakorlatának kialakításával, a közönségszolgálat ellátásával, a rádióban, a televízióban, az Ismeretterjesztő Társulatban s a legkülönbébb szervezetekben, szerkesztőségekben tartott előadásaikkal. Végzett munkájuk beszédes eredménye, hogy hazánkban eddig alig tapasztalt mértékben növekszik az anyanyelvünk iránti érdeklődés a társadalomnak szinte minden rétegében. Ezt bizonyítja az intézet közönségszolgálatához mind nagyobb számban érkező levelek és telefonhívások özöne, amelyeknek megválaszolása a munkatársakra egyre növekvő, bár szívesen vállalt terheket ró. A munkatársak a régi, nem mindig megalapozott és végig gondolt módszerekkel szakítva „A nyelvművelés főbb kérdései” című kötetben rögzítették a korszerű nyelvművelés és nyelvfejlesztés elveit. Jelenleg egy új nyelvművelő kézikönyv kiadásán dolgoznak. Ez a régóta várt összefoglaló mű minden bizonnyal még eredményesebb teszi majd anyanyelvünk ápolását.

A nyelvművelő osztály munkájában fontos helyet foglal el a helyes magyar kiejtés vizsgálata. Ezen a téren biztató kezdet volt az Egerben rendezett konferencia, amelynek előkészítését és lebonyolítását szintén az osztály vállalta. A nyelvművelő osztály irányításával már folynak egy ilyen vonatkozású kézikönyv szerkesztésének munkálatai is. Ez az osztály készíti — a Minisztertanács Titkárságának megbízásából — a magyar keresztnév szö-

tárát is. Ez a munka szorosan kapcsolódik az újabb névtani kutatásokhoz, amelyeknek öröndetes fellendüléséről a nemrégiben s jórészt szintén az intézettől rendezett második magyar névtani konferencia is tanúskodott.

10. Az intézet munkatársai nemcsak a felsorolt közös tervmunkálatok végzésében tevékenykedtek, hanem számottevő egyéni munkásságot is kifejtettek. Ezt bizonyítja az az igen tekintélyes számú kötet, tanulmány, cikk, recenzió, amit az elmúlt két évtized során itthon és külföldön közzétettek. Erről tanúskodnak azok a hazai és külföldi kongresszusok, konferenciák és más rendezvények is, amelyeknek szervezésében és érdemi munkájában résztvettek. Ezenfelül fontos szerepük volt az akadémiai tudományos bizottságok munkájában, sőt az egyetemi oktatásban is. Mindez azt bizonyítja, hogy az intézet hivatását betöltve a magyar nyelvtudomány irányító központjává s legfőbb műhelyévé vált.

Módszereinek kiformalása során az intézet kezdettől fogva elsősorban a budapesti iskola élő hagyományaira támaszkodott. Ez az iskola az újgrammatikusoknak inkább csak az indoeurópai nyelvészet terén kipróbált módszertanát tovább finomítva s új területeken, a magyar és finnugor nyelvészeti kutatásokban is sikerrel alkalmazva Európa-szerte megbecsülést vívott ki. Az ennek az irányzatnak a szellemében fogant műveket a nyelvi adatok gondos számbavételén alapuló megbízhatóság mellett a feldolgozott anyag természetéhez leleményesen igazodó szempontok változatossága is jellemezte. Az intézet munkatársai mind módszertani jellegű publikációikban, mind pedig a közösen alkotott tervmunkákban főleg ezt az értékes örökséget igyekeztek felhasználni, de nem zárkóztak el az újabb áramlatok elől sem. A budapesti iskola számos vezéregyénisége ezen a téren is követendő példát mutatott. Így mindenekelőtt maga *Gombocz Zoltán*, aki mint *Jakobson* nemrégiben Akadémiánkon tartott előadásában is kiemelte, a prágai iskola alapítóit az elsők között biztosította egyetértéséről és támogatásáról. De hivatkozhatunk *Lazicius Gyulára* is, ki a hazai nyelvészet eredményeire támaszkodva oly sikerrel járult hozzá a nyelvtudomány módszerbeli megújításához.

11. Egyre nyilvánvalóbb, hogy az intézetre most, amikor húsz évvel ezelőtt vállalt feladatainak jó részét már elvégezte, még bonyolultabb és sokrétűbb teendők várnak. Anyanyelvi műveltségünk továbbfejlesztéséhez az eddiginél differenciáltabban kell hozzájárulnia. Nemcsak eddig közzétett tervmunkáknak bővített és korszerűsített kiadásait kell előkészítenie, hanem merőben új munkaterületeket is fel kell tárnia. Hogy az intézet munkatársai a rájuk váró további feladatoknak is megfelelhessenek, még jobban el kell mélyedniük az általános nyelvészet legújabb módszereinek tanulmányozásában. Az intézet ennek szükségességét már régen felismerte. Kezdetől fogva részt vett az Általános Nyelvészeti Tanulmányok szerkesztésében, s számos általános nyelvészeti problémát vitatott meg, főleg a szakmai ideológiai előadás-sorozatok keretében. De az intézetnek központi és irányító szerepe folytán a jövőben még többet és még eredményesebben kell foglalkoznia nyelvelméleti és módszertani kérdésekkel. Ez azért is szükséges, mivel a magyar és finnugor nyelvtudomány hazai fejlődésére eddig nem hatottak egyenletesen az újabb általános nyelvészeti törekvések, ugyanakkor az ilyen jellegű hazai munkákban is gyakran sajnálattal nélkülöztük a magyar és finnugor nyelvészet eredményeinek felhasználását vagy figyelembe vételét. Ebbe semmiképpen sem

szabad belenyugodnunk. Arra kell törekednünk, hogy az intézet jövőbeli munkásságában a célszerűség még jobban párosuljon a korszerűséggel, s hazánk sajátos helyzetének megfelelően az általános nyelvészeti vizsgálatokban a magyar és finnugor nyelvészet eredményei kellő mértékben érvényesüljenek.

Az általános nyelvészet fejlődését — az újgrammatikusok korával ellentétben — napjainkban a különféle irányzatok és módszerek burjánzása jellemzi. Az intézet kutatóira vár a feladat, hogy az egymással vetélkedő új iskolák módszereit és eredményeit behatóan tanulmányozzák, s ezekből a számunkra hasznosíthatókat tervezéseikben és munkálataikban minél előbb meghonosítsák. Eddigi eredményeik alapján bízunk abban, hogy ezeknek az új követelményeknek is meg fognak felelni.

BALÁZS JÁNOS

Yrjö Wichmann*

1. Egy finn nyelvészről, Yrjö Wichmannról kívánok ma emlékezni abból az alkalomból, hogy a tavalyi közgyűlésünk óta eltelt időben: 1968. szeptember 8-án volt születésének századik évfordulója. Sok okunk van arra, hogy Társaságunk e közgyűlését az ő emlékének szenteljük. Mint finnugor nyelvész olyan tudományt művelt, amely egyebek közt a magyar nyelv és nép múltjának a megvilágítását is céljának tekinti. Olyan munkát is végzett, amelyet a szó szoros értelmében vett magyar nyelvészet keretében szoktunk számon tartani. Közel állt hozzánk érzésben: őszinte barátja volt a magyar népnek, s egyrészt ezen érzéstől, másrészt tudományos érdeklődéstől indítatva, nyelvünket is kitűnően elsajátította. Családi kapcsolatok is fűzték a magyar-sághoz: felesége, Hermann Júlia, az ismert néprajztudósnak, Hermann Antalnak a leánya. A Magyar Nyelvtudományi Társaságnak pedig Yrjö Wichmann tiszteleti tagja volt.

2. Finnugor nyelvészként Wichmannnak fő érdeme, hogy széleskörű, alapos, sőt sok tekintetben úttörő jellegű anyaggyűjtő munkát végzett három finnugor népnek: a votjáknak, a zürjénnek és a cseremisznak a körében.

Helyszíni votják tanulmányait 1891-ben, tehát hat évvel később kezdte meg, mint Munkácsi, mindamellett mind ez az útja, mind pedig ennek három évvel későbbi folytatása igen szükséges volt, mert Wichmann többnyire olyan területeken kutatott, amelyeken Munkácsi nem járt, illetőleg csak kevés gyűjtőmunkát végezhetett, s így gyűjtése Munkácsi gyűjtését nyelvjárási, mennyiségi, műfaji szempontból egyaránt hasznosan és jelentékenyen egészítette. Wichmann feljegyzései voltak az első olyan votják nyelvi feljegyzések, amelyek a FUF. hangjelölési rendszerének felhasználásával készültek, s ez a körülmény e gyűjtésének a korábbinál nagyobb fonetikai pontosságot biztosított. Szöveganyagát Wichmann „Wotjakische Sprachproben I—II.” címen 1893-ban, illetőleg 1901-ben tette közzé, s e 400 lapos gyűjteménnyel nagymértékben hozzájárult a votják népköltészet megismeréséhez. Szótári anyagát korai halála miatt nem tudta kiadni, a Finnugor Társaság 1967. évi beszámolójában azonban azt olvassuk, hogy a Társaság titkára, Mikko Korhonen, az anyag felét már végleges formában, másik felét pedig egyelőre még csak fogalmazvány szintjén sajtó alá rendezte.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. június 24-én tartott közgyűlésén elhangzott előadás.

A következő finnugor nép, amelynek nyelvével és irodalmával Wichmann foglalkozott, a zürjén volt. Tanulmányútját 1901-ben kezdte meg, s körülbelül tíz hónapot töltött a zürjének körében. Hármasként vezérelte: fel akarta kutatni a zürjén nyelv régi írásos emlékeit, szógyűjtés útján a kutatók elé kívánta tárni a zürjén nyelv szókincsét, s népköltészeti termékeket is szándékozott gyűjteni. Mindhárom célját megvalósította, de ami rendkívüli értékű gyűjtését illeti, ennek a sorsa sem lett sokkal kedvezőbb, mint votják gyűjtéséé. Több mint 300 lap terjedelmű népköltészeti anyagát ugyan sikerült publikálnia 1916-ban, de szótári anyagát már nem tudta kiadni, s ez csak halála után tíz évvel, 1942-ben jelenhetett meg, tanítványának, T. E. UOTILÁNAK a gondozásában. A legdélibb, azaz permják nyelvjárasterülettől kezdve a legészakibbig, azaz az izsmaiig minden zürjén nyelvjárasterületről bőségesen tartalmaz ez a szótár korábban ismeretlen szóanyagot és kifejezőkészséget. Hogy megjelenése az etimológiai kutatásokban mégsem vont maga után nagymértékű fellendülést, annak oka egyrészt a megjelenést követő nehéz időkben, másrészt a nyelvek iránti érdeklődés irányának bizonyos mértékű megváltozásában, főleg pedig abban keresendő, hogy gyűjtött szóanyagának tekintélyes részét etimológiai és jövevényszó-kutatásai során már maga Wichmann értékesítette. De hogy szótára ennek ellenére milyen értéket jelent számunkra, azt ékesen illusztrálja például „A magyar szókészlet finnugor elemei” című etimológiai szótár, melynek talán alig van olyan lapja, amely nem tartalmazna adatokat a WICHMANN—UOTILA-féle zürjén—német szótárból.

A harmadik finnugor nyelv, amelynek kutatói között Wichmann is igen előkelő hely illeti meg, a cseremisiz. Ismereteink e nyelvről Wichmann kutatásai előtt talán még hézagosabbak voltak, mint az eddig említett két finnugor nyelvről. Nyelvjárásai közül a jaranszkirol, az urzsumiról, a malmizsiról és a jelábugairól Wichmann tanulmányútja előtt alig tudtunk valamit. Közülük az urzsuminak a megismertetését WICHMANN a Nyelvtudományi Közleményekben kezdte meg: itt tette közzé ugyanis „Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből” című értékes feljegyzéseit. Cseremisiz tanulmányait a cseremiszek földjén 1905-től 1907-ig végezte, előbb említett Mutatványait pedig 1908-ban jelentette meg. Ezekre és WICHMANN némely egyéb, új szóanyagot is tartalmazó értekezésére már támaszkodhatott cseremisiz nyelvtanában BEKE ÖDÖN, s így ennek értékét Wichmann a saját anyaga révén közvetve jelentősen megnövelte. Szövegei zömét azonban csak 1931-ben tudta publikálni „Volksdichtung und Volksbräuche der Tscheremissen” címen (SUST. LIX.). Már a kötet címe is elárulja, hogy tanulmányútján Wichmann nem csupán a cseremiszek nyelvét kutatta, hanem érdeklődése kiterjedt a népköltészetre és a népszokásokra is, különféle értekezéseiből és úti beszámolóiból pedig azt is megállapíthatjuk, hogy Wichmann a cseremiszek vallására, népi hiedelmeire, énekeire és zenéjére vonatkozó ismereteinket is nagymértékben gazdagította, néprajzi tárgyakat is gyűjtött, valamint fonogramokat is vett fel. Nagyon sajnálatos viszont, hogy szógyűjtésének eredménye — nem számítva a cseremisiz chrestomathia-jában közzétett szójegyzéket, valamint a különféle tanulmányaiban szétosztottan fellelhető szóanyagot — máig is kiadatlan. Minthogy ugyanez a helyzet B e k e Ö d ö n szótári anyagával is, azt mondhatjuk, hogy ma — az említett két kiváló kutató minden dicséretre méltó buzgósága ellenére — a vogul nyelv után a cseremisiz az a finnugor nyelv, amelynek a szókészletét legkevésbé ismerjük.

3. Bevezetőmben abból indultam ki: finnugor nyelvészként Wichmannnak fő érdeme, hogy alapos, széleskörű, sőt sok tekintetben úttörő jellegű anyaggyűjtő munkát végzett három finnugor népnek: a votjáknak, a zürjénnek és a cseremisznek a körében.

Van azonban egy negyedik finnugor nyelv is, melynek területén Wichmann jelentős munkát végzett, s ez a magyar. Ezt a többivel együtt csak azért nem említettem, mert ünnepeltünk érdemét magyar vonatkozásban másképp kell megfogalmaznunk. A magyar nyelv bűvárlata terén Wichmann legnagyobb teljesítménye a moldvai északi-csángók és a Magyarország egykori területén lakó hétfalusi csángók nyelvjárásának kutatása. Wichmann cseremiszföldi tanulmányútjának kényszerű félbeszakítása után, 1906 október végén érkezett a moldvai kerület „Şeşbucfală”, azaz Szabófalva nevű falujába, s 1907 március végéig, tehát körülbelül öt hónapig tartózkodott a moldvai csángók körében. A politikai viszonyok itt is munkája idő előtti befejezésére kényszerítették, s így jutott arra az elhatározásra, hogy tanulmányait 1907 márciusától májusig bezárólag a brassói járásban lakó hétfalusi csángók körében folytassa.

Wichmann csángó tanulmányainak legjelentősebb terméke a moldvai északi-csángó és a hétfalusi csángó nyelvjárás szótára (YRJÖ WICHMANN, Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángó-dialekts nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texten aus dem Nordcsángódialekt). Gyűjtőnk 30 csángó-magyar falut sorol fel, köztük 13 elrománosodott csángó falut, melyeknek lakosai azonban római katolikus vallásukat megtartották, és magukat *ungur*-oknak nevezték. WICHMANN azért tűzte ki céljául épp az északi-csángók nyelvjárásának bűvárlatát, mert ez legkevésbé volt kitéve székely hatásnak, s így legjobban megőrizte eredetiségét. A szótár a 171 nyomtatott lapon közölt szóanyagon kívül rövid alaktant és szövegeket is tartalmaz. A szöveganyagot közmondások, találós kérdések, 36 rövid dal és egy csángó nyelvjárásban írt levél alkotja. Wichmann hátrahagyott iratai közt megvan csángóföldi útinaplója is; ez kiadatlan.

WICHMANN csángó-szótárának értékelésére nem vagyok hivatott, annál hivatottabb azonban a magyar nyelvjárások olyan nagyérdemű kutatója, amilyen CSÚRY BALINT volt. Idézem ezért az ő szavait: „WICHMANN északi-csángó gyűjteménye egy-két következtetlensége ellenére is nagy nyeresége nyelvjárási irodalmunknak. Nem szoros értelemben vett tájszógyűjtemény, hanem az egész szókincsre kiterjedő rendszeres szókincstanulmány, mely az északi-csángó nyelvjárást mint önálló nyelvi egységet vizsgálja... Az ilyen irányú szókincstanulmányoktól nyelvtudományunk újabb föllendülését és megtermékenyítését várjuk. WICHMANN szótára az északi-csángó nyelvjárásnak valóságos kincsesbányája és legfőbb forrásműve. Belőle világos, rendszeres és igen tanulságos képet alkothatunk erről a törzsmagyarságtól oly rég elszakadt, külön fejlődött ősi nyelvjárásunkról.” (MNY. XXXII, 286.) Az idézett helyen CSÚRY céloz arra, hogy WICHMANN szótára a magyar nyelvjárásirodalomban sorrendben a második olyan szótár, amely nem pusztán tájszógyűjtemény, hanem „az egész szókincsre kiterjedő rendszeres szókincstanulmány”. Ezen ténynek a megállapítása azért öltötte csupán a célzás formáját, mert a magyar nyelvjárásirodalomban az első ilyen szótár magának CSÚRYnak a Szamosháti Szótára volt. Érdeme WICHMANNnak az is, hogy „nem választja el teljesen a nyelvi és néprajzi oldalt egymástól. Lépten-nyomon előcsillan érdeklődése mind a tárgyi, mind a szellemi néprajz iránt.

Nem mindig elégszik meg a pusztá értelmezéssel, hanem gyakran ad példa-mondatokat is.” (CSÜRY: i. h.)

Csángó anyaggyűjtő munkáját Wichmann a helsinki Finnugor Társaság ösztöndíjasaként végezte. Anyagának kiadását a Társaság még Wichmann életében tervbe vette, a terv megvalósulását azonban megakadályozta Wichmann-nak 1932-ben bekövetkezett halála. Örökét ARTTURI KANNISTO és CSÜRY BÁLINT vették gondjaikba. A szótár az ő együttműködésük és közös munkájuk eredményeként jelent meg Helsinkiben 1936-ban.

WICHMANN a csángó nyelvjárásból nem csupán anyagot gyűjtött, hanem anyagát több hangtani tanulmányában értékesítette is. „Zum stufenwechsel im ungarischen” című dolgozatában (FUF. VII, 31–53) SETÄLÄ fokváltakozási elméletével próbál magyarázni néhány csángó nyelvi jelenséget. A csángó hangállomány történetét tárgyalják következő dolgozatai: „A *tš*, *s*, *z*, *š* és *ž* hangok története a moldvai csángóban” (NyK. XXXVII–XXXVIII.), „A moldvai csángó mássalhangzók történetéből” (MNY. IV.), „A moldvai csángó magánhangzók történetéből” (Nyr. XXXVII.). Hangtana nagyobbik része kéziratban maradt, s ezt ugyancsak CSÜRY BÁLINT tette közzé, mégpedig abban a folyóiratban, amelybe a szerző szánta őket, azaz a Magyar Nyelvben: Társaságunk folyóiratának XXXV. kötetében.

Minthogy a csángó szótár Helsinkiben jelent meg, magyar nyelvészeink körében nem tartozik a legismertebb nyelvjárási szótárak közé. Megjelenésekor azonban többen ismertették (ERDŐDI JÓZSEF: Szegedi Füzetek III.; BALASSA JÓZSEF: Nyr. LXVI.), néhány, jelentéstani szempontból érdekes szavához pedig mindjárt megjelenését követően széljegyzeteket fűzött KERTÉSZ MANÓ. Sűrűn idézi adatait „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” és „A magyar szókészlet finnugor elemei”.

Szándékosan foglalkoztam Wichmann magyar nyelvészeti munkásságával aránytalanul többet, mint egyéb finnugor nyelvekkel kapcsolatos munkájával. Abból indultam ki, hogy Társaságunk tagjainak többségét elsősorban az érdekli, amit Wichmannról mint „magyar nyelvészről” mondhatunk.

4. Egyéb jellegű munkássága oly gazdag, hogy ismertetésére vagy pláne értékelésére egy közgyűlési előadás keretében nem is vállalkozhatom. Feladatom lehet azonban főbb munkáira rámutatnom s munkásságát röviden jellemezmem.

Wichmann nyelvészeti értekezéseinek és tanulmányainak — érthetően — elsősorban azon finnugor nyelvek a tárgyai, amelyekkel helyszíni kutatásai során ismerkedett meg behatóan. Mint kora finnugor nyelvészei általában, ő is főleg etimológiai, valamint hang- és alaktani kutatásokkal foglalkozott. Csupán „Etymologisches aus den permischen Sprachen” című folytatásos közleményeiben (FUF. II–XVI.) 104 permi szó eredetének megfejtését adta. Ezen etimológiai nagy figyelemre tarthatnak számot a magyar szókészlet eredetének kutatói részéről is, hiszen a közleménye címében jelzett permi szokat WICHMANN sokszor éppen magyar szókkal kapcsolja össze, azaz a permi szavakkal egyidejűleg sok magyar szó eredetének kérdését is megfejtí. „Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden *s*- und *č*-Laute im Tscheremissischen” című (FUF. VI.) dolgozatában elsőnek mutat rá arra az összehasonlító finnugor hangtani tényre, hogy a finnugor alapnyelvi **s* és **š* — eltérően addigi ismereteinktől — nem esett össze minden cseremiszi nyelvjárásban egy *š* hangban, hanem a köztük levő különbség a malmizsi nyelvjárásban máig megőrződött. — Terjedelmes tanulmányt szentelt a finnugor

szókezdő affrikátáknak: „Zur Geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden Affrikaten” (FUF. XI.). Nagy mennyiségű új adatanyag bevonásával a finnugor alapnyelv affrikátáit illetően olyan eredményekre jutott, melyeket lényegében ma is vallunk. Egy kitérésben elsőnek irányítja rá itt a reflektorfényt a magyar és a permi nyelvek bizonyos, zöngés zárhangokon kezdődő szavaira, melyekből aztán néhány magyar kutató az utóbbi időkben messze-menő őstörténeti következtetéseket vont le. — A szóképzéstan körében leg-átfogóbb „Beiträge zur tscheremissischen Nominalbildungslehre” című (SUS. Aik. XXX/6) értekezése. „Zur Geschichte der finnisch-ugrischen *l*-laute” című dolgozatában (FUF. XV.) két likvidát (*l* és *l'*) tesz fel a finnugor alapnyelvre, azaz lényegében olyan eredményre jut, melyet TOIVONEN egy későbbi nézetével szemben ma is magunkénak vallunk. — Alapvető fontosságú WICHMANNnak egy monográfiája és két kisebb értekezése, melyekben a permi nyelvek csuvas jövevényszavait meg a zürjén nyelv szamojéd jövevényszavait mutatja ki, illetőleg a zürjének és a karjalaiak között hajdan fennálló kapcsolatokra hívja fel a figyelmet.

5. Wichmann-nak mint kutatónak egyik legjellemzőbb tulajdonsága a merészség volt. 1930-ban nekem is kifejtette azt a nézetét, hogy a tudományban bátran kell a kérdésekhez nyúlni. Az a bátorság, melyet hirdetett, több esetben nem elég megalapozott feltevésekre készítette Wichmannnt, s az etimologizálásban is néhányszor elcsúszott ötletek felvetésére indította. Nem kétséges azonban, hogy bátorságából jóval több haszon, mint kár származott, s az ő példája csak erősíti azon mondás igazát, mely szerint: sokat az téved, aki sokat dolgozik.

Ha a régi kutatók mai értékeléséről hallunk, azt tapasztaljuk: sokszor hiányzik belőlük a történeti szempont. Múlt század végi, e század eleji tudósok munkája nemegyszer lekicsinylő kézlegyintésben részesül például azért, mert nem 1915-ben, illetőleg 1922-ben publikált elveknek megfelelően jártak el némely munkájukban. Hasonlóképp tág tere van a tárgyilagosság és a magasabb rendű tudományosság álarca mögé bújt rideg racionalizmusnak, mely tudósok és munkáik megítéléséből száműz minden emberi mozzanatot. Ha ezen ahistorizmus és racionalizmus szempontjait alkalmaznánk Wichmann megítélésében, talán könnyen továbbmehetnénk mellette egy ilyenféle megállapítással: c s a k azt csinálta, amit kortársainak többsége. Ha azonban a történelmi szempontot figyelembe vesszük, sőt azon emberi körülményekről sem feledkezünk meg, amelyek közt például ünnepeltünk dolgozott, akkor arra a meggyőződésre jutunk, hogy a „csak” Wichmann esetében egyáltalán nem keveset, hanem nagyon is sokat jelent. Gyakran hangoztatott vád régi kutatókkal szemben: elefántcsonttoronyban éltek, nem vették ki részüket a közösség szolgálatából, minden érdeklődésükkel a múlthoz tapadtak, és így tovább. Nos, Wichmann-nal szemben bajos lenne ezeket a vádakokat hangoztatni. Már negyvenegy éves volt, amikor a helsinki egyetem a finnugor nyelv-tudomány rendkívüli tanárává fogadta, s addig bizony — nem számítva a helyszíni kutatásokkal töltött éveket — elsősorban, illetőleg jórészt középiskolai tanári munkával kereste meg kenyerét, az pedig — ha valaki úgy fogja fel hivatását, mint Wichmann tette — nagyon is a köz szolgálatát jelentette. Részt vett továbbá olyan gyakorlati feladatok végzésében is, mint amilyen a közműveltség terjesztése szempontjából oly fontos, 10 kötetes finn lexikonnak, a Tietosanakirjának, és az ismert gyűjteménycs műnek, a finn nép nyelvrokonait bemutató Suomen Sukunak a szerkesztése volt.

6. Nevét mint a Finnisch-Ugrische Forschungen egyik szerkesztőjét a VIII. kötettől, azaz 1908-tól kezdve látjuk e folyóirat címlapján, s amint SETÄLÄ maga írja (vö. FUF. XXI, 1), elsősorban ő volt az, aki e folyóirat megjelenéséről huszonnégy éven át gondoskodott. Ehhez persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy a Finnisch-Ugrische Forschungen tudományszakunk területén megindulása óta a legértékesebb, legtartalmasabb s a leggondosabban szerkesztett folyóirat. Ugyancsak sok gyakorlati munkát jelentett Wichmann-nak az a szerep, amelyet a Finnugor Társaságban töltött be. Mint-hogy a Társaság egyidejű elnöke, E. N. SETÄLÄ, sokat tartózkodott külföldön, a Társaság működését jobbra Wichmann tartotta kézben. Hogy ez mekkora munka lehetett, csak akkor érthetjük meg igazán, ha tudjuk, hogy a finnugor tudományok területén a tudománytervezés és -szervezés Finnországban már a Finnugor Társaság megalapításakor, azaz 1883-ban megkezdődött, s bizony nem kevés időt és energiát kívánt meg attól, akinek a Társaság vezetése feladata volt. Itt említem meg azt is, hogy vállalta Wichmann oktatási segéd-eszközök előállítását is: az ő tollából származott az 1901-ben megjelent votják és az 1923-ban kiadott cseremis chrestomathia, melyek azóta is nélkülözhetetlen segédkönyveknek bizonyultak mindenütt, ahol a finnugor nyelvek oktatásával foglalkoznak (nélkülözhetetlenségüket igazolja az tény, hogy az utóbbit 1953-ban, az előbbit pedig — kiegészítve FOKOS-FUCHS DÁVID nyelvtani vázlatával — 1954-ben újra kiadta a Finnugor Társaság).

7. Végül arról az áldozatvállalásról és helytállásról kell még szólnom, mely Wichmannra mint emberre és tudósra olyannyira jellemző volt, s melynek figyelembevétele nélkül Wichmann munkásságáról kellően sokoldalú és méltányos értékelést nem adhatunk.

Ma, amikor a votjakok fővárosában modern szállodák emelkednek, s amikor Moszkvából repülőgépen lehet eljutni a zürjének fővárosába, Sziktivkarba, többen könnyen megfedkeznek arról, hogy azok a múlt századi és század eleji kutatók, akiktől a rokon népek körében gyűjtött, pótolhatatlan értékű, régi nyelvi anyag származik, lényegesen más körülmények között végeztek munkájukat, mint ma élő nyelvészeink. Elképzelni sem tudjuk azt a rengeteg szenvedést és nélkülözést, mellyel nyelvrokaink nyelvének és népi műveltségének a kutatása tudományunk hőskorában: a múlt század végén, sőt a folyó század elején is össze volt kötve, s föl sem tudjuk fogni, hogy azok a régi kutatók, akikre ma oly könnyen teszünk sokszor nem éppen elismerő megjegyzéseket, tudományos munkájukat életüknek szinte állandó kockáztatásával végezték. Minderről némi fogalmat csak akkor alkothatunk magunknak, ha elolvassuk e régi kutatók naplóját vagy úti beszámolóit. Igazán hű képet persze még ezek sem adhatnak az egykorú viszonyokról, hiszen a szerzők nem oly körülmények között éltek, hogy idejüket szenvedéseik ecsetelésére fordíthatták volna, s nem is olyan egyéniségek voltak, hogy nélkülözéseik leírását egyik főfeladatuknak tekintették volna. Mindamellet abból, amit leírtak, nem árt egyet s mást most emlékezetünkbe idéznünk, hogy kiki láthassa: amikor a finnugor és a szamojéd népek régi kutatóinak munkáját tesszük mérlegre, valójában csupán számokkal nem mérhető munkát kell értékelnünk. Éppen Wichmann-nak az útleírásai nem bővelkednek szubjektív természetű közlésekben, de már néhány rövid megjegyzéséből is sokat kikövetkeztethetünk. Votjákföldi útjáról szóló jelentésében írja, hogy eredeti terve szerint a kazáni kormányzóság mamadisi körzetébe szándékozott utazni, kénytelen volt azonban útitervét megváltoztatni, mert olyan értesüléseket

kapott, amelyek szerint a kérdéses környéken az elmúlt évi rossz termés miatt a lakosság annyira nyomorog, hogy körükben a jelek szerint sem lakást, sem élelmet nem kapott volna (SUSA. XI/3: 9). Másutt megfelelő nyelvmestert volt nehéz avagy éppen lehetetlen találni. Ennek hol a lakosság tudatlanságából fakadó gyanakvása, hol az iszákosság, hol pedig az volt az oka, hogy kutatóink gyűjtőmunkája időben egybeesett volna a mezőgazdasági munkák időszakával, ilyenkor pedig — például a tavaszi vetés idején — a lakosság el volt foglalta, s nem volt ideje arra, hogy Wichmann szolgálatára álljon. Egy alkalommal száz meg száz kilométereket tett meg, hogy részt vegyen valamely áldozati ünnepségen, amikor azonban célhoz ért, kiderült, hogy az ünnep megtartását a rossz életviszonyok miatt bizonytalan időre elhalasztották. Sok ideje ment veszendőbe a kutatómunka szempontjából a közlekedési eszközök hiánya, az utak rossz állapota miatt. Természetes volt, hogy hosszú utakat gyalogszerrel kellett megtennie, s másutt is csak rozoga, rázós szekér állott rendelkezésére. Tavasz idején a megáradt folyók állták útját és kényszerítették várakozásra. Hogy ezt elkerülje, némely helyen hamarabb abba kellett hagyni kutatásait, mint kívánatos volt. Addig ugyanis, amíg a szánutak jó állapotban voltak, több lehetősége volt a továbbjutásra, mint az olvadás bekövetkezése után.

A kutatók élete is nemegyszer veszélyben forgott. A piszok, a rovarok, az egészségtelen életkörülmények sűrűn vontak maguk után járványos betegségeket, melyek persze Wichmann is mindig kerülték el. Mindezekhez a nehézségekhez társultak 1905 körül és után a cári oroszországi labilis politikai viszonyok. Így például akkor, amikor Wichmann a cseremiszek nyelvjárásait kutatta, oly nyugtalan és fenyegető helyzet alakult ki egyebek közt gyűjtőmunkája körzetében is, hogy abba kellett hagynia munkáját. Ez a körülmény indította aztán arra, hogy kutatásai színhelyét 1906-ban Oroszországból a romániai Moldvába tegye át. Tartós nyugalmat azonban itt sem talált, mert 1907 március közepén véres parasztlázadás tört ki Moldvában, s ez áterjedt a magyar falukra is. Munkáját itt is félbe kellett szakítania, mert Szabófalva szegényebb parasztjai felelettel fenyegették azt a házat is, amelyben Wichmann feleségével tanýázott.

Az említett példákhoz talán nem kell kommentár. Legalábbis számomra nyilvánvaló, hogy az olyan tudósokat, amilyen Yrjö Wichmann is volt, nem méltányos csupán aszerint értékelni, hogy mit alkottak az íróasztal mellett. Nélkülük nem születhettek volna elméleti spekulációk, vagy ha születtek volna is, alapjuk nagyon ingatag, értékük igen csekély lenne, s ezt a körülményt az elmélet munkásainak illik figyelembe venniük.

8. Wichmann egyéb, nem nyelvészeti jellegű, de magyar vonatkozású tevékenységére nincs módomban kitérni. Nem hagyhatom azonban említés nélkül, hogy a magyar művelődéstörténet számára is sok érdekességet tartalmaz az a füzet, melyben Hunfalvy Pálnak és finn levelező társainak a leveleit tette közzé (Paavali Hunfalvyn suomalaista kirjeenvaihtoa. Vähäisiä Kirjelmäiä I.III. Helsinki, 1923.). A magyar–finn tudományos kapcsolatok története szempontjából pedig különösen az az összefoglalója tarthat számot érdeklődésre, amelyben a finn nyelv és rokoni egyetemi oktatásának történetét tekinti át a helsinki egyetem egyik jubileumi kiadványában (Silmäys suomen ja sen sukukielten edustukseen vuosisadan kuluessa).

9. Befejezésül szó szerinti értelmében használok egy eléggé elkoptatott kifejezésformát: jómagam azok közé tartozom, akiknek még „szerencsájük

volt személyesen ismerni” Yrjö Wichmannt. Amikor — harminckilenc évvel ezelőtt — először érkeztem Finnországba, a nemzetközi hírű tudós hamarosan ebéden látott vendégül otthonában. A megtiszteltetés részben magyar voltomnak szólt. Wichmannt ugyanis azok a magyarok, akik az időben fordultak meg Finnországban, avagy éppen ott laktak, a magyar nép legőszintébb barátjai közt tartották számon. De nemcsak a magyar embert látta bennem, hanem a jövőbeli tanítványt is, s szívélyességének, mellyel fogadott, ez volt a másik forrása. Wichmann nemcsak kiváló kutató, hanem rendkívül nagyrabecsült és kedvelt oktató is volt, akinek tanítványaihoz való viszonyát az állandó jóindulat s a fáradhatatlan segítőkészség jellemezte. Erről volt alkalmam magamnak is fogalmat alkotni. Noha odaérkezésemkor már betegeskedett, ezer sürgős, nagyfontosságú tudományos feladata mellett sem sajnálta az időt arra, hogy kéziratos szakdolgozatomat végigolvassa, némely megállapítására megjegyzést tegyen, s hogy továbbformálásához útbaigazításokat adjon. Ez volt emlékezetem szerint a második s egyben az utolsó előtti találkozásunk. Finnországi ösztöndíjas évem nagy veszteségeként kell elkönyvelnem, hogy nem volt lehetőségem a helsinki egyetem akkori finnugor nyelvész professzorának, Yrjö Wichmann-nak az előadásait hallgatni. Wichmann az 1930/1931. tanévben ugyanis már betegszabadságon volt, egyetemi előadásokat nem tartott, sőt egészsége odaérkezésem után hamarosan annyit romlott, hogy később személyes kapcsolatba már nem is juthattam vele. Az 1931 szeptemberében tartott nemzetközi finnugor nyelvészkongresszuson láttam utoljára. A következő év májusában Észtországban ért el hozzám halála híre. Rosszat soha senkitől nem hallottam róla, jót viszont annál többet. Nincs arevonásai, közvetlen szívélyessége élénken él emlékezetemben. Yrjö Wichmann méltó rá, hogy emlékét Társaságunk is legjobbjai emlékével együtt őrizze.

ILAKÓ GYÖRGY

Százötven éve született Reguly Antal*

I. Ez év nyarán (június 26-án) lesz kerek száz esztendeje, hogy Hunfalvy Pál az Admiral nevű gőzös fedélzetén Rigából Tallinba indult, a könyve¹ által emlékeztetéssé vált utazására a Balt-tenger vidékein, Észt- és Finnországban. Balti utazása előtt húsz évvel még maga Hunfalvy Pál is kétségben volt a magyar nyelv hovatartozása felől, 1869 nyarán viszont a finnugor nyelvrokonság már végleg bevett tétele a nyelvtudománynak, sőt kezd e gondolat szélesebb körben ismertté válni: erről tanúskodik Hunfalvy esete házigazdájával a finnországi Punolában. Ez a finn parasztember értesülvén arról, honnét való vendége, ekképp szólott: „ha az úr Pestről jött, akkor mi rokonok vagyunk”. Ebből a kijelentésből mindenesetre arra lehet következtetni, hogy a tudomány eredményeinek a sajtó útján történő népszerűsítése — legalábbis Finnországban — eredményesen folyt, bár természetesen ebből az epizódból még nem lehet a két nemzet rokonságának közismertségét feltételeznünk ebben az időben. Tény azonban, hogy a finnugor nyelvrokonság eszméjének hirdetésére alkalmas alapvető ismeretanyag a múlt század hat-

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. június 24-én tartott közgyűlésén elhangzott előadás.

¹ HUNFALVY PÁL, Utazás a Balt-tenger vidékein I—II. Pest, 1871.

vanás éveiben rendelkezésre állott: ez pedig a század közepén kialakult finnugor összehasonlító nyelvészet érdeme. Az ilyen értelemben modern finnugor nyelvészet kezdeteit pedig egy finn és egy magyar kutató neve testesíti meg: *Reguly Antal* és *M. A. Castrén* é. Hunfalvy punolai finn parasztja bizonyára soha nem hallotta ezt a két nevet, melyeknek viselői közül egyik ekkor már éppen tizenegy, a másik pedig tizenhét esztendeje halott. Legfeljebb munkásságuk fő eredményéről értesült jól-rosszul, s ki tudja hanyadkézből?

Születésének százötvenedik évfordulóján ildomos lenne felidéznünk *Reguly* életének főbb eseményeit. Ezt mégsem tesszük, mert újat legfeljebb *Reguly* naplófeljegyzéseinek feldolgozása után mondhatnánk. Az egyre aktuálisabbá váló *Reguly*-monográfia nem is kerülheti meg majd ezt a feladatot, rövid megemlékezésünk azonban nem vállalkozhatott rá, egyszersmind azt is el akarta kerülni, hogy valamennyiünk által ismert adatok ismétlésére kényszerüljön.

2. Az emlékezésnek egy másik módjára esett hát választásunk: *Reguly* Antalt a finnugrisztika északi úttörőjével, *Castrén*nal együttesen szemléljük, megpróbáljuk röviden summázni munkásságuk közös és eltérő vonásait. Ez az egybevetés szükséges is, lehetséges is. Szükséges, mert a két kutató tudománytörténeti szerepe teljességgel egyező; lehetséges pedig azért, mert életpályájuk is párhuzamos vágányokon futott. Sajnos azonban nagyon rövid ideig, voltaképpen csak a múlt század negyvenes éveiben. Életük külső körülményeinek azonossága is szimbolikus értelmű: mindkettő harminckilenc évet élt, *Castrén* 1813-tól 1852-ig, *Reguly* 1819-től 1858-ig. Ismerték egymást, de sem tervszerű együttműködés, sem barátság nem alakult ki közöttük. Pedig a finnugor stúdiumoknak mindkettőből bizonyosan haszna lett volna, hiszen érdeklődésük, szándékuk a magyar és a finn nyelv rokon viszonyainak tisztázására emezt is, amazt is Nyugat-Szibériába készítette.

A finnugor nyelvrokonság gondolatának persze sok előzménye van, s ezek között is előkelő hely illeti meg *Sajnovics* és *Gyarmathi* könyveit, melyek a módszeres nyelvhasználat előkészítői a XVIII. században.¹ Ők azonban elődeiikkel egyetemben másod-, harmadkézből merítették a rokon nyelvekre vonatkozó adataikat. *Reguly*nak és *Castrén*nek legnagyobb érdeme az, hogy fölismerték az új, élő nyelvi anyag gyűjtésének, az eleven nyelvismeretnek a szükségességét, más szóval rájöttek a finnugor nép- és nyelvtudományban a terepkutatás alapvető jelentőségére, és példát teremtettek a helyszíni gyűjtés lebonyolítására. A terepmunka elkerülhetetlenségét mindketten más módon, de egyazon értelemmel fogalmazták meg. A könnyen lelkesedő *REGULY* ekképp nyilatkozik a negyvenes évek elején: „Ha lehetne, egyenesen az Uralra utaznám most, hogy a' vogulok és osztjákok nyelvét megtanuljam.” — A nyelvet elsajátításának gondolatát néhány évvel hamarabb a megfontolt és hűvös *CASTRÉN* a következő szavakkal indokolta: „Es ergab sich jedoch bald, dass ich, um meine Studien auf diesem Gebiet mit Erfolg fortsetzen zu können, darauf bedacht sein musste, mich mit einem reicheren und zuverlässigeren Material, als dem im Drucke zugänglichen, zu versehen, und zu diesem Behuf war ich genöthigt Forschungsreisen in verschiedene Theile von Europa und Asien anzustellen.”

¹ J. SAJNOVICS, *Demonstratio Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*. Tyrnaviae, 1770. — S. GYARMATHI, *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis*. Göttingae, 1799.

Terepkutatásaik során — kettejük közül is főleg Regulynak — olyan folklorisztikai és nyelvi szempontból értékes népköltészeti anyagot sikerült összegyűjteni a rokon népek között, mely néhány évtized múltán teljesen elapadt. Ez a páratlanul becses anyag nem eltűnt életformák és kihalt nyelvjárások reánk mentett emléke csupán, hanem ezek a szövegek s a bennük tükröződő meg a velük párhuzamosan gyűjtött nyelvtani és szókészleti feljegyzések szolgáltatták a nyelvrokonság hiteles bizonyító érveit.

3. Castrén és Reguly munkásságának ismerői és értékelői olykor különös gonddal említik, hogy Castrén jól képzett nyelvész, hivatásos filológus volt, míg Reguly jogi pályára készült, s nyelvészeti felkészültségében súlyos hiányok voltak. Ha van is ebben igazság, helytelen lenne, ha csak ennek alapján értékelnénk a két kutatót. Reguly hamar tisztába jött képzettségének fogyatékosságaival, és amikor a nyelvészeti kutatást választotta hivatásául, minden erejével azon volt, hogy a megfelelő ismereteket elsajátítsa. Stockholmban, Arvidson társasági körében érlelődik meg benne ez a szándék: először Sajnovics és Gyarmathi munkáiból próbál tájékozódni, de hamar belátja, hogy a rokonnak mondott nyelvek ismerete e munkákban is rendkívül hézagos, és további tanulmányokat kíván. Az ilyen irányú felkészülésre Finnországot, később Szentpétervárt választja. S ekkor mindössze húsz-huszonegy éves, tehát tanulmányokra fogékony éveket szentel az előkészületekre. Először is finnül tanul, majd lappul és észtil. Nyelvtanulásának eredményességéről két egymással látszólag ellenkező vélekedést idézhetünk. HUNFALVY írja Reguly finnországi tartózkodásáról: „... a tudományt nem adja neki senki, a mellyet keres; sőt Castrén, az utóbb híressé lett Castrén, ki tanítja néha, nem is talál benne mindenkor buzgó és elkészült tanítványt, s azért ha nem is rágalmazza, de nem is dicséri Regulyt” (A vogul föld és nép. Pest, 1864. 45). Ez nyilván finnországi tartózkodásának elején történt, s fűzzük hozzá: a jórészt svédül beszélő fővárosban nem is lehetett könnyű a finn nyelv elsajátítása. Mégis sikeresen megbirkózott feladatával, amit Kaarle Akseli Gottlundnak egy későbbi levele bizonyít. E szerint Reguly 1841-ben szépen és hibátlanul beszélt finnül, tudása az anyanyelvi fokot közelítette meg (JSFOu. LX/3, 5). Hasonló véleménnyel van Reguly észtil nyelvtudásáról Karl Heinrich Baer pétervári akadémikus, aki szerint Reguly „ámbar rövid ideig mulatott volt az esztek közt, a nyelvet mégis oly tisztán beszéllé, mintha ott született volna” (HUNFALVY, Utazás I, 288).

Egyúttal iparkodik megszerezni azokat a szorosabb értelemben vett nyelvészeti szakmai alapismereteket is, amelyeket más irányú pályakezdése folytán egyre érezhetőbben nélkülöz. E hiányok utólagos pótlása persze nem könnyű. Tudományos önképzését főleg úgy próbálja megszervezni, hogy ismerkedik a XIX. század első évtizedeinek nyelvészeti irányzataival: GRIMM és BOPP munkáival, melyek a történeti és összehasonlító nyelvtudomány módszereit alapozzák meg, WILHELM V. HUMBOLDT nyelvfilozófiájával és KARL FERDINAND BECKERnek a nyelvet logikai formákba rendező organizmus-elméletével. Főleg ez utóbbi volt reá nagy hatással, s maga is megpróbálkozott szibériai útján BECKER elméletét egy rövid nyelvtani vázlatában alkalmazni. Ez a szellemi tréning feltétlenül alkalmas volt arra, hogy helyettesítse a nélkülözött egyetemi filológiai szakképzettséget. E törekvéseiben — mint láttuk — valamelyest CASTRÉN is segítségére volt, aki eleinte megnyilvánuló szkepszise ellenére később bizakodva várta Reguly útjának eredményeit. 1849-ben megjelent „Versuch einer ostjakischen Sprachlehre”

jének előszavában említi, hogy ő az ugor nyelvek kutatását mellékügynek tekintette, mert rövid ideig tartózkodott az osztjakok között. Ezzel kapcsolatban hivatkozik Regulyra: „Eine genauere Auskunft über die Verwandtschaft der genannten Sprachen dürfte die gelehrte Welt von einem eingeborenen Ungarn erwarten, der vor einiger Zeit von einer philologisch-ethnographischen Reise zu den Ostjaken und Wogulen zurückgekehrt ist.” A nyelvtan 2., 1858. évi kiadásához e helyen Anton Schiefner, a „Nordische Reisen und Forschungen von M. A. Castrén” című sorozat kiadója az alábbi jegyzetet fűzte: „Leider hat Herr v. Reguly bisher den hier ausgesprochenen Erwartungen nicht Genüge geleistet. Dagegen kann man mit Sicherheit das Beste von dem talentvollen Mag. August Ahlquist hoffen, der sich seit Monatsfrist aus Kasan zu den Wogulen im Gouv. Tobolsk begeben hat.” (I. m.² VII.) Ez a fogalmazás ügyes stilisztikai ellenpontozással lényegében kijátssza Ahlqvistet Reguly ellenében, ám az inkább sejtetett, semmint nyíltan kimondott elmarasztalás elsietett és igazságtalan volt.

Visszatérve Reguly felkészülésére: ezt Szentpétervárott etnológiai, történeti és nyelvi tanulmányokkal egészíti ki a Volgán túli rokon népekre vonatkozólag. Előtanulmányai szibériai kutatóútjához tehát 1839 nyarától 1843 őszéig tartottak. Úgy véljük, ez elegendő idő ahhoz, hogy egy tudásra vágyó fiatalember birtokába vegye a finnugor kutatásokhoz szükséges ismereteket. Reguly persze járatlan maradt az arab, héber és perzsa nyelvekben, nem úgy, mint az eredetileg teológiai pályára készülő s ennek folyamán orientalisztikai tanulmányokat is végzett Castrén, ám ennek a finnugor stúdiumok szempontjából alig volt jelentősége. Ami pedig a távolabbi, szibériai rokon nyelvek gyakorlati ismeretét illeti, azt lényegében mindkét kutató a helyszínen, a gyakorlati munka során sajátította el elsősorban: ilyen tekintetben voltaképpen semmi különbség sincs közöttük.

Ezzel kapcsolatban hozzuk szóba, hogy többször fölhánytorgatták Reguly hangjelölésének elnagyoltságát. Való tény, hogy Reguly fonetikai képzettség hiányában (de hát ugyan hol volt akkor még a fonetika?) inkább józan ítéletére és hallására hagyatkozva adta vissza a rokon nyelvek ismeretlen hangjait. S ez megbízhatóan sikerült neki például a 3-féle osztják sibilans következetes megkülönböztetésében. A magánhangzók kvalitatív elkülönítésében ellenben ő is — akárcsak Castrén — gyakorta bizonytalan. Egy jel olykor 2—3 magánhangzót is jelölhet, máskor meg ugyanazt a hangot írja más jellel. Az ilyen következetlenségek nála is, kortársainál is abból erednek, hogy a rokon nyelvek hangrendszerének megítélésében egyikük sem volt tévedhetetlen. Mégis az utóbbi évtizedekben igazolódott, hogy Reguly egyszerű hangjelölése — ingadozásai ellenére is — kevesebb gondot okoz, mint a később frekvenciált, pontoskodó fonetikai extrémizmus.

4. Castrén kompetenciája kétségtelenül több nyelvre terjedt ki, s ez tevékenysége körét is eleve tágabbra szabta. Castrén munkássága persze nemcsak ezért szélesebb körű Regulyénál, hanem azért is, mert neki jóval húzamosabb időn keresztül, majdnem egy évtizedig állott módjában helyszíni kutatásokat végezni Észak-Eurázsia különböző vidékein. Castrén érdeklődése mintegy 40 nyelvre terjedt ki, s ezek közül számos nyelvre vonatkozólag alkotott maradandót: megalapozta a szamojéd filológiát, de nevezetesek és hézagpótlók osztják, zürjén, cseremisiz meg egyéb nem finnugor, szibériai nyelvekre: a ketre, kottra, tunguzra, mongolra, különböző török nyelvekre vonatkozó munkái. Reguly érdeklődésének középpontjában ezzel szemben a

nyelvünkkel legközelebbi rokonságot mutató obi-ugor nyelvek álltak: nyilvánvaló azonban, hogy ha körülményei megengedték volna terepkutatásainak folytatását, akkor a rokon nyelvek egyéb csoportjait is bevonta volna vizsgálódásai körébe. Levelein és naplóiin kívül erre utal, hogy még kedvezőtlen körülményei között is kisebb mennyiségű nyenyec, cseremis, mordvin, vót és csuvas gyűjtése maradt hátra. Egyféle munkamegosztás körvonalazódik tehát Castrén és Reguly munkásságában, de ez nem előzetes megállapodás révén jött létre közöttük, hanem érdeklődési körök, körülményeik, sőt rokonság-szemléletük különbségeiből adódott.

Castrén ugyanis az urál-altaji nyelvrokonság mellett voksolt, és óshaza-teóriáját is ebből a hipotézisből fejlesztette ki. Reguly ellenben e tekintetben a maihoz közelebb eső felfogást vallott: az uráli és altaji nyelvcsalád között nincsen genetikai rokonság – hirdette –, hanem úgynevezett „osztályrokonság” áll fenn közöttük. Ezzel kapcsolatban az alábbi rövid megjegyzést tette: „Azon rokonság, melly a közép ázsiai nyelveket, a törököt, mongolt, mandsut csatolja a finnekhez, kétségen kívül áll, de nem kielégítő, mivel csak osztály rokonság. Belsőbb és közelebb kötelek vannak bennünket a finnekhez.” Ehhez hozzáfűzi HUNFALVY, akinek alkalma lehetett Reguly nézeteit közelebbről ismerni, az itt következőket: „A’ mit Reguly az *osztályrokonságon* ért, azt az *alakulási fok* világosabban fejezi ki. Ha t. i. a’ szokást követve, a’ nyelveket alakulások fokjai szerint, *egytaguakra* (sinai nyelvek), *ragozókra* (finn–magyar – török – mongol – mandsu nyelvek) és *hajtogatókra* (árja nyelvek, a. m. szanszkrit–görög–latin–germán–szláv, s sémi nyelvek, u. m. héber–arab) osztályozzuk: akkor igen is lehet, hogy az egy fokon álló nyelvek nem rokonok egymás közt, a’ rokonságon fajbelit vagy származásit értvén. Reguly nyilván azt akarja itt mondani, hogy a’ nyugati és keleti finn meg a’ magyar nyelvek közt származási rokonság van, de azok közt és a’ török, mongol, és mandsu nyelvek közt nincsen ilyen rokonság, habár ezek is ragozók, mint amazok.” (A vogul föld és nép 47). Reguly tehát jól látta a különbséget a genetikai rokonság és a tipológiai azonosságok rendszere között, míg Castrén az utóbbinak kisebb jelentőséget tulajdonított, és hajlamos volt a nyelvek tipológiai egyezéseiben a genetikai kapcsolat bizonyítékát látni. Ez a szemléleti eltérés az összefoglaló, értékelő-feldolgozó munkáikban polarizálódhatott volna, s hogy erre nem került sor, azzal magyarázható, hogy Reguly életében még annyit sem publikált, mint Castrén, aki mindössze 4–5 nyelvészeti dolgozatának megjelenését érthette meg, míg a nevét halhatatlanná tevő munkái csak halála után jelentek meg, a „Nordische Reisen und Forschungen” 12 kötetében.

5. Munkásságukat az is elkülöníti, hogy Castrén főleg nyelvtanokat, szójegyzékeket készített, ezeket tartván a nyelvek megismeréséhez elsődleges fontosságúaknak. Népköltészeti szövegeket inkább csak az illusztrálás szándékával gyűjtött, kisebb mennyiségben. Reguly viszont éppen ezek gyűjtésére fordította energiája zömét, s ezek alapján akarta a későbbiekben elkészíteni a vizsgált nyelvek nyelvtanait, szójegyzékeit.

Amilyen zseniális volt Castrén a nyelvi tények megfigyelésében, rendszerezésében, éppoly utolérhetetlennek látjuk Regulyt a terepmunka másik ágában, a folklorisztikai-nyelvi szöveggyűjtésben. Páratlanul jó érzékkel választotta meg informátorait, és hihetetlen mennyiségben sikerült összegyűjtenie a vogul és osztják folklór legértékesebb darabjait. A h l q v i s t tíz évvel később ugyanezen a vidéken járva sem mondát, sem hőséneket nem

talált (HUNFALFY, Utazás II, 229). Persze, lehet hogy a hiba a gyűjtőben volt, hiszen Munkácsi és Pápay a század végén, majd Kannisto a XX. század elején mégis csak nagyobb sikerrel járt az obi-ugorok között, ha Reguly teljesítményét felülmúlni nem is tudták. A mai napig rejtély, hogyan volt képes Reguly alig másfél év alatt az Új-Kalevala terjedelmét meghaladó mennyiségű énekszöveget felkutatni és lejegyezni, miközben óriási területeket utazott be, és sok minden egyébire is kiterjedt figyelme. Irataiból látjuk, hogy milyen nagy sietséggel dolgozott: sűrű sorokkal róttá tele nagyalakú árkus papírjait, és eközben elkövette azt az utólag sok nehézséget okozó technikai mulasztást, hogy a szövegek fordítását — emlékezetében bízva — nem vetette papírra. Így persze jóval több vogul és osztják ének került birtokába, csak értelmük megfejtése tartott évtizedekig, ma már azonban valamennyiük nyomtatásban és fordítással ellátva rendelkezésre áll.

6. Reguly munkásságát betegsége, bizonytalan anyagi helyzete és a személye körüli intrikák hátráltatták. Szibériai útjának hirtelen megszakítása nem utolsó sorban az utóbbi körülménnyel függ össze. Képességeit bizonyítani akarta a tudományos közvélemény előtt, erre azonban már csak posztumusz munkái adtak módot. Az eleinte kételkedő Hunfalvyt és Budezt is a Reguly hagyatékában talált anyag ismerete győzte meg a finnugor rokonság igazáról. Így indult el útjára a hazai finnugrisztika.

„Anton Reguly war vielleicht kein Genie, das der Wissenschaft neue Wege hätte öffnen, neue Perspektive und Probleme weisen können” — írta K. F. KARJALAINEN (FUF. VIII, 7). S hogy neki volt-e igaza Reguly megítélésében, avagy STEINITZnek (vö.: Ostjakische Grammatik und Chrestomathie. Leipzig, 1950². 14; Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen II. Stockholm, 1941. 62), ezt nem akarjuk itt eldönteni: erre kiki a maga belátása szerint válaszoljon. Azt azonban hangsúlyozni szeretnénk, ha Castrén és Reguly munkásságát egyáltalán össze lehet hasonlítani, akkor ez az összehasonlítás egyikük számára sem lehet hátrányos.

HAJDÚ PÉTER

Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztése közben

1. Noha nem mondható szerencsés vállalkozásnak, a szerző néha mégis arra kényszerül, hogy már a bevezető sorokban elsőként éppen a cikk címével kapcsolatban tegyen magyarázkodó megjegyzéseket. Jelen esetben azonban a félreértések elkerülése céljából ez az eljárás már csak azért is kellően megokolt, mert az itt kifejtett gondolatok egy történeti szótári tervet tárgyaló olyan előbbi megnyilatkozáshoz kapcsolódnak, amelynek címébe annak idején e sorok írója az „oklevél-szótár” megjelölést foglalta bele.¹ Márpedig ha egyáltalán valaki is emlékeznék az előbbi cikk címére és megállapításaira, — a cím különbözőségéből ítélve — méltán úgy vélekedhetnék, hogy itt most egy másik önálló szótári munkálatról esik szó. Holott nem: új tömlőben régi bor,

¹ I. Az erdélyi magyar oklevél-szótár műhely-kérdései: Pais-Eml. 69—77. — A gyakori utalások elkerülése végett, ha a szerző előző fejtegetésekre hivatkozik, a Pais-Eml.-beli beszámoló mellett a következő, újabban közzétett tájékoztatóban foglaltakra gondol: Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesztésének műhely-kérdései: StudBB. Phil. 1968. Fasc. 2. 43—9.

az új cím mögött a régi terv azt bizonyítja, hogy a szerző — bizonyos megfontolások alapján — a szerkesztésre készülődés, sőt szinte-szinte csak az első betű címszavainak szerkesztése rendjén kényszerült olyan címváltoztatásra, amilyen egyébként az utóbbi két évtized nagy magyar szótári vállalkozásai címalakítási kérdéseinek ismeretében egyáltalában nem minősíthető példátlanoknak (l. az ÉrtSz. és a TESz. esetét). Minthogy azonban a cím nem egyszerűen csak címke-kérdés, hanem ez esetben is lényegyet sugároz, a régi terv módosított formában való ismertetése szándékától vezéreltetve, először is a címváltoztatás kérdéséről essék hát szó.

2. Amióta 1925 ősztől a néhai nagy levéltáros-tanár, **K e l e m e n L a j o s** famulusaként egy életre szólóan a levéltári kutatás bővületébe estem, lassan-lassan alakulgatott bennem az a terv, hogy a kezemben megforduló levéltári darabok gazdag szótörténeti anyagát ne csak kutatásaim akkori elsődleges célja — a helynévtörténeti anyag gyűjtése — szempontjából aknázzam ki, hanem rójak cédulákra minden olyan másrmilyen adalékot is, amely szótörténeti szempontból használhatónak látszik. Már mint kezdő nyelvtörténeti kutató többé-kevésbé világosan láttam, hogy a NySz.-nak a régi magyar irodalmi nyelv köréből gyűjtött hatalmas szókincsanysága milyen szerencsésen egészült annak idején ki az OklSz.-nak **SZAMOTA ISTVÁNTÓL** gyűjtött és **ZOLNAI GYULÁTÓL** egybeszerkesztett, többnyire az irodalmon kívüli nyelvhasználatot tükröző gazdag szótörténeti adalékaival. A szótörténeti gyűjtés célkitűzéseit, gyakorlatát és szerkesztési elveit tekintve, jóval inkább az OklSz. eljárás módja állott előttem példaként, mintsem a NySz.-é. Mivel pedig a szótár előszavában maga a szerkesztő hívta fel a figyelmet arra, hogy az OklSz. milyen csekély részét ölelheti fel a levéltárakban rejtekező végeláthatatlan szótörténeti anyagnak (l. OklSz. V. l.), kutatómunkám kora kezdetén a végeérhetetlen anyag adatrengetegében dűskálva mindinkább egy olyanféle oklevélszótár-pótlék terve fogamzott meg bennem, mint amilyenre, úgy látszik, már **JAKUBOVICH EMIL** is gondolt (l. MNy. X, 38 kk.), de tragikusan korai halála miatt megvalósítására nem keríthetett sort. Érthető tehát, hogy tervem első bejelentésekor az anyaggyűjtés szakaszában levő történeti szótáram címében az „oklevél-szótár” megjelölést használtam. Újabban azonban a következő nyomós okok a cím megváltoztatására kényszerítettek:

A) Az OklSz. anyagának legnagyobb és legértékesebb része valóban oklevelekből, a középkori oklevelek szórványjaiból gyűlt össze. Az ilyen anyag felhasználásával szerkesztett szótár tehát azzal a fenntartással, amelyre annak idején a szótörténeti anyagnak részben más jellegű levéltári darabokból való származása miatt maga a szerkesztő is utalt, jogosan viselhet, viseli az OklSz. nevet. Magam azonban gyűjtőmunkám rendjén legkevésbé éppen az oklevelek anyagára támaszkodtam. Szótörténeti gyűjteményem cédulaanyagának lapjaira ugyanis az adalékok legnagyobb része az egykori élet legkülönbözőbb mozzanataival kapcsolatos, olyan jellegű iratokból került reá, amelyek nem tartoznak a szaktudományi értelemben vett „oklevél” fogalma alá.

B) Az OklSz.-ba hozzávetőlegesen félszázezer szótörténeti adalék került bele, magamnak viszont már a szerkesztés megkezdésekor ennek legalábbis a tízszerese állott cédulákban a rendelkezésemre. S ha ez a merő számszerűségében sem jelentéktelen anyag — pusztán terjedelem-korlátozási okokból — teljes egészében nem is kerülhet bele a megszerkesztendő szótárba (erre nézve l. alább e beszámoló 13. pontját), a kezem alól kikerülő szótörténeti munka már a terjedelmi arányok fordítotttsága miatt sem tekinthető az OklSz. pusztá-

pótlékának. Mind az A) pontban jelzett ok, mind pedig az itt jelzettek miatt, úgy látom, nem ajánlatos hát az először adott címhez kérlelhetetlenül ragaszkodnom.

C) Mind a NySz., mind az OklSz., sőt jellegüknél és célkitűzéseiknél fogva az összes magyar szószármaztató szótárak (EtSz., SzófSz., TESz.) is különleges gondját képezte és képezi egyes szavak minél korábbi adatolása és az azutániakban csak a legfontosabb későbbi hangalakbeli változatok bemutatása; a tölem szerkesztendő tár azonban már időbeli korlátai, de meg másirányú célkitűzései miatt sem eshetik a mentől korábbi adatolhatóságra törekvés bővületébe. E szótár ugyanis az erdélyi írásbeliség irattermeléséből kibányászható adatoknak olyan tárháza szeretne lenni, amely a hangalakbeli változatok mentől gazdagabb bemutatásával, a szavak alaki viselkedésének mentől változatosabb adalékolásával, az egykori mondattani, sőt használatközi megstilisztikai jelenségek mentől gondosabb rögzítésével a hajdankori erdélyi nyelvi élet mentől bőkezűbb, mentől valósabb tükröztetője kíván lenni. A készülőben levő történeti lexikográfiai munka tehát — az előbb kifejtett okok miatt — nemcsak hogy „oklevél-szótár”-nak, hanem tulajdonképpen „szótár”-nak sem nevezhető. Minthogy pedig a szerkesztendő munka az összes eddigi magyar történeti szótáraknál nagyobb mértékben az egyes szókkal kapcsolatban terjedelmesebb szövegösszefüggések bedolgozásával szándékszik a szavak történetére nézve szótörténeti nyersanyagot közzétenni, hogy így a maga életszerűségében mutassa be a szavaknak a nyelvi nyilatkozatokban való szerepét, a szóanyag ilyen jellegű feltárása és bemutatása miatt ajánlatosnak látszik a „szótár” megjelölés helyett a címben is a „tár” minősítéssel élni. Ezt a kissé régies, már-már elavult szót címben nemcsak ez a megszületőben levő munka, hanem — más tudományszak területén — a hatalmas méretű „A magyar népzene tára” is viseli.

Az itt előadottak alapján úgy látom, hogy ilyenformán ajánlatosabb a készülő munka jellegét az első jelentkezéskor használt cím figyelmen kívül hagyásával az „Erdélyi szótörténeti tár” címmel felcserélni.

3. S ha már először egy változtatásomat illető gondolatokkal hozakodtam elő, mindjárt ezt követően nem árt a gyűjtési és szerkesztési tervben történt egy másik változtatásról sem már itt szót ejteni. Tervem első előterjesztésekor szótörténeti adatgyűjtésem alsó időbeli határaként az erdélyi fejedelemség megalakulási évét jelöltem meg. Az 1541. év ugyanis az erdélyi fejedelemség megalakulásának tényével nemcsak Erdély politikai történetében volt jelentős, hanem mások mellett a fejedelmi és általában hivatali írásbeliség anyanyelvűségének térhódításával a magyar nyelvű irattermelés növekedése szempontjából is. Az anyanyelvű írásbeliség 1541 utáni tetemes kiterjedélyesedése tényének figyelembe vételével akkor úgy láttam, hogy megokolt a jelzett időpontot gyűjtésem alsó időhatáraként tekintenem. Ma már azonban jóval megokoltabbnak tartom azt, hogy alsó időhatárként a magyar nyelvű írásbeliség eddig ismert első erdélyi termékeinek időpontját jelöljem meg gyűjtésem és így a szerkesztendő tárba bedolgozandó levéltári kijegyzések alsó időbeli határául. Minthogy pedig az első erdélyi magyar nyelvű mondat, ha úgy tetszik, az első erdélyi vendégsvöveg kolozsvári ember szájából elhangzott nyelvi nyilatkozatként egy 1491-ben kelt latin nyelvű oklevélben maradt ránk (MNY. LX, 456—9), és utána 1507-ből és 1508-ból két szótörténeti szempontból eléggé gazdag más Kolozsvár környéki szövegemlék kezd a XVI. századi erdélyi magyar nyelvű emlékek sorát (KELEMEN LAJOS—PÁLFI MÉR

TON: ErdMúz. XXIX, 257—64; JAKÓ ZSIGMOND: NyIrK. VI, 184—7; értékelésükre nézve l. MNy. LXV, 25—33), a gyűjtés és a szótárba iktatás alsó időhatárául már jó ideje a XV. század végét vagy évszámszerűen az 1491. évet tekintem. Az időbeli határnak ilyen lefelé való előbbre vitelével ekként nem egy szó esetében sokszor jóval korábbi szótörténeti adalék kerül bele a Tárba, mint amilyenekkel nemcsak erdélyi, de egyetemes magyar vonatkozásban is eddig rendelkezünk (l. pl. MNy. LXV, 31—2). Azt hiszem, már maga ez is, de meg az erdélyi magyar nyelvű irattermelés nyelvi jelenségei minél teljesebb bemutatásának jogos igénye is mindenképpen ajánlja az időbeli határnak ilyen előbbre vitelét.

A felső időhatár megállapítása tekintetében viszont véleményem semmit sem változott. Csak még nyomatékosabban és még meggyőződésebben ismételhetem meg azt a már első ízben kifejtett vélekedésemet, hogy szótörténeti gyűjtésem felső időpontjaként nem látom célszerűnek a NySz. és az OklSz. felső időhatárát, a XVIII. század végét felvenni. Mint ezt már kifejtettem, az a nagy gazdasági-művelődési és nyomukban nyelvi változásokkal járó folyamat, amely Erdélyben, ha lassúbb kibontakozással is, mint a magyar nyelvterület más részein, de a XVIII. század végén kezdődött és a következő században megszakítatlanul folytatódott, XIX. századi kavargásában sem maradhat vizsgálódásaim körén kívül. Egyrészt tehát a XVIII. század utóján kezdődő újabb nyelvi fejlődés XIX. században alakulató-véglegződő eredményeinek, másrészt meg a régi alakok szívós továbbélésének, a halódó szók mécsé utolsó lobbanásának, e században is folyamatosan és csökönnyösen jelentkező régies-tájnyelvies hang-, alak- és mondattani sajátosságoknak megfigyelési lehetősége, rögzíthetőségi igénye egyaránt a felső időhatárnak ilyen korunkhoz oly közel eső időpontban való megállapítására ösztökélt és ösztökél továbbra is. Egyébként már szófejtő szótárainknak az az egészen érthető eljárás módja, hogy az egyes szavak vizsgálata rendjén nagyon gyakran még saját századunkbeli adatokat is tekintetbe vesznek, ez — a szótörténész szempontjából eléggé nem helyeselhető — eljárás mindenképpen kötelezi egy szótörténeti tár egybeállítóját is arra, hogy időbelileg legalábbis a XIX. század második feléig, a hivatali és magán írásbeliség nyelvének elmechanizálódása, elpapírformájúsodása koráig szolgáltatson a ma és a jövő szótörténészenek, szófejtőjének használható nemcsak korai, hanem egészen késői adalékokat is.

Erre ösztökélhet egyébként az az ismeretes szótártörténeti tény is, hogy a NySz.-nak és az OklSz.-nak a múlt század végén egybeállott cédulaanyaga is — az anyag gyűjtési korát tekintve — éppen úgy a maga századát megelőző száz év utóját tekintette a gyűjtés időpontja felső határának, mint ahogy a XX. század hetedik évtizedében élve magam is száz évvel előbbi időpontot jelölök ki érdeklődési köröm felső határmezsgyéjeként.

4. Ügyszólván semmit, illetőleg csak nagyon csekély mértékben módosítottam előbbi álláspontomat a Tár cédulaanyagába bekerülő szótörténeti adalékoknak földrajzi elhatárolása tekintetében. Az érdeklődési körnek leszűkítését nem valami szűkkeblű „transzszilvanizmus” sugallta, hanem főként a számomra megközelíthető forrásanyag földrajzi korlátozottságában leli magyarázatát. Érdeklődésem ugyanis a földrajzi határok tekintetében nem terjed a történeti Erdély határán túl, úgy azonban, hogy az egykor Erdélyhez tartozó Részeket (Partium) — nyelvjárástörténeti és kutatásgazdaságossági okokból érthetően — már nem vontam bele érdeklődésem körébe, csak a határterületet képviselő Kraszna és Közép-Szolnok megye irattermelésének anya-

gából bányásztam és bányászok ki a Tárban felhasználandó adalékokat. Szükséges azonban nem is módosításként, hanem előző bejelentésem pontosabbá tételeként ezúttal jelezni, hogy szógyűjtő érdeklődési területem határain belül esőnek tekintettem azt a Kővár vidékét is, amelynek területe a hetvenes években történt újabb megtervezés eredményeképpen négy megye: Máramaros, Szatmár, Szilágy és Szolnok-Doboka között osztódott meg. Ilyenformán a Tárba bekerülő adalékok földrajzi rögzítése alkalmával kénytelen leszek a Kővár vidékéből — a jelzett időpontban — Szatmár megyébe átkerült településekre is utalni. Ezt annak kiemelt hangsúlyozásával teszem, hogy egyébként — eredetileg nem Kővár vidékéhez tartozó — Szatmár megyei településpontról származó iratanyagra nem voltam tekintettel, habár az erdélyi birtokosságnak a történeti Erdély határain túli birtoklása miatt ilyen anyag a családi levelestárakban való kutatás során mindegyre elem-elém került.

Tekintettel arra, hogy szótörténeti gyűjtésem végzésekor éber szemmel figyeltem a nyelvi kölcsönhatásnak a régiség írásbeliségében jelentkező adalékait, sok esetben mégsem állhattam meg az előbb jelzett földrajzi határoknál. Ilyenképpen az erdélyi magyar szókincsbe bekerült olyan jövevényszavakra vonatkozóan, amely szavak kétségtelenül vagy legalább feltehetően a környező szláv nyelvekből vagy a románból származtathatók, gyűjtöttem a történeti Erdély határain kívül keletkezett iratanyagból is adatokat. Megítélésem szerint kár volna ezeket az adalékokat valamilyen formában a Tárban fel nem használni, hogy így az oda besorolt szók földrajzi jelentkezése tekintetében mentől hiánytalanabb legyen a kép. Úgy látom azonban, meg kell találnom a legmegfelelőbb módját annak, hogy a földrajzilag egymástól sokszor távoli adalékanyag össze ne vegyüljön az erdélyi adatokkal, nehogy a kevésbé tájékozott kutató a közelebbi-későbbi jövőben majd — esetleg — erdélyinek vegyen olyan nyelvi nyilatkozatot, amelynek pedig földrajzilag nincs, csak szótörténeti összefüggések tekintetében lehet köze Erdélyhez.

5. S ha már történeti szóföldrajzi jellegű kérdésekre terelődött az előbbieken a szó, hadd emeljem ki ismételten azt a különbséget, amely a szerkesztés alatt álló Tár és a NySz., valamint az OklSz. között az adalékok földrajzi rögzítettsége, illetőleg rögzítetlen volta tekintetében mutatkozik. Az ismétlés rendjén nincs szándékomban az előző bemutatás részletesebb megokolásának mértékéig elmenni. A lényeg emlékezetbe idézésére szorítkozva csak jelzem, hogy míg a NySz. egyáltalában nem, sőt az OklSz. is csak igen-igen elvétve elszórva jelzi azt, hogy a felhasznált levéltári darabból kikerült adalék mely nyelvi pont, mely táj írásbeliségének nyelvét jellemezhetette, addig magam minden cédulán megjelöltem azt a települést, közigazgatási egységet, vidéket, amelynek írásbeliségéből a felhasználandó adat elém került. (De az ilyen megjelöléssel el nem látott cédulák adalékai is mind erdélyi levéltári darabokból valók.) Ilyenformán tehát a nyelvjárástörténeti szempontból úgyszólván teljesen néma NySz.-ral és a csak nagyon kevésbé beszédesebb OklSz.-ral szemben a — remélhetőleg — kezem alól a nyelvtörténész elé kerülő Tár legtöbb adaléka nemcsak nyelvtörténeti, hanem kiemelten nyelvjárástörténeti bizonyoságként használható majd fel. Erdélyi nyelvjárástörténeti ismereteink mai fejletlen szintjét tekintve ne vétessék szerénytelenségnek, ha az eddigi nagyon kevéshez képest kiemelem e már mennyiségében sem megvetendő valami kínálta újabb lehetőségeket. Az adalékok földrajzi rögzítettsége természetesen lehetővé teszi az egyes címszóknek történeti szóföldrajzi módszerrel

való ábrázolását is. Éppen azért tervemben szerepel főként a szóföldrajzi elszóródottságban gazdagabb adatolással jelentkező címszók esetében olyanféle térképlapok szerkesztése, mint amilyenek egybeállítására már szótörténeti dolgozataim, cikkeim mellékleteként eddig is kísérletet tettem (BBKözl. I. 1—2. sz. 236 kk., térképmell.: StudBB. Phil. 1962. Fasc. 2, ua.; Nyr. LXXXVI, 444; Műveltség és Hagyomány X, 153—9, térképmell.). Hogy aztán ezek a részben már meg is szerkesztett és az ezután elkészülő térképlapok magukba a kötetekbe a megfelelő címszóhoz kerülnek-e, vagy külön térképkötetbe foglalva jutnak-e a kutató elé, ezt főként műszaki megfontolások döntenek majd el.

6. A megelőzőkben már utaltam arra, hogy a nyelvi kölcsönhatás földrajzi határainak a történeti Erdély területén túli térbeli megjelölhetőségére törekedve, számba kellett vennem az Erdélyen kívül keletkezett levéltári anyagot is. Ha ugyanis mereven ragaszkodtam volna a földrajzi eltokozódáshoz, a nyelvi, helyesebben a nyelv-, illetőleg nyelvjárástörténeti valóság egybefogó szemlélésének lehetőségétől zárnám el magam, s rekeszteném el a Tár majdani forgatóját.

Abban a törekvésemben, hogy ez ne történhessék meg, elég nehéz helyzetben voltam. Mivel Cs. BOGÁTS DÉNES „Háromszéki oklevél-szójegyzék”-ét kivéve nincs a magyar nyelvterületnek egyetlen vidékéről származó hasonló jellegű szójegyzékszerű egybeállítás, viszont sem időgazdálkodási, sem más természetű okok nem javallották, illetőleg nem engedték meg azt, hogy önálló levéltári kutató munkával tervszerűen: Erdélyen kívüli levéltári anyagban is böngészkedjem, ilyen érdeklődésem jelentkezésétől fogva arra kényszerültem, hogy a kezem ügyébe eső, legtöbbször történettudományi rendeltetéssel közzétett forráskiadványok anyagára támaszkodjam. Ilyen irányú munkálkodásom hiányosságainak magyarázatát illetően mentekezésként jeleznem kell, hogy az egy kutatóra alapított gyűjtés rendjén nemcsak hogy a kínálkozó teljes kiadványanyagot, de legtöbbször még azt a forráskiadványt sem aknáztam ki teljességében, amely kiadványból egy-egy cédulámra az előbb jelzett szempontból számba jöhető adalékokat jegyeztem ki. Ajánlatos tehát ilyen irányú törekvésem gyakorlatát inkább a tallóztatás szintjén mozgó, mintsem a lehetőségeket alaposan kiaknázó kutatásbeli magatartásnak tekinteni. Csak olyan esetekben szakítottam célkitűzésszerűen a tallózgató módszerrel, amikor egy-egy szó kutatása közben a szótörténeti kérdések mentől teljesebb bemutatása érdekében valóban külön is gondot fordítottam a kérdéses szó földrajzi elterjedésének és az ebből adódó kérdéseknek mentől szélesebb körű vizsgálatára. Ezt eddig is csak kevés esetben tettem meg, s — előreláthatólag — aligha jut időm az ezutániakban is az ilyenszerű alaposabb utánanézésre (erre különben eredeti célkitűzésem nemhogy nem kötelezne, sőt tőle egyenesen tilt!). Éppen azért a Tár adatai ilyen vonatkozásban igazában akkor válnak az egyetemes magyar nyelvjárástörténet használható anyagává, ha a magam munkájához hasonló, illetőleg ennél még fejlettebb módszerei megfontolásokkal gyűjtött anyagból szerkesztett történeti vidék-szótárak állnak majd a szótörténeti kutató rendelkezésére. Addig a reménylett, de közelesen nem várható időpontig azonban kénytelenek leszünk a legalább egy földrajzi irányba, Erdély felé betekintést nyújtó Tár adalékaival, illetőleg elszórt utalásaival beérni.

7. Az előbbiekből logikusan folyik egy másik általánosabb érvényű gyűjtésbeli, valamint szerkesztésbeli magatartás is. Az igazat megvallva az

induláskor e sorok írója úgy kezdett az adatgyűjtés végeérhetetlen munkájához, hogy a szerkesztendő szótárba csak eredeti levéltári darabokból vagy az eredetiekkel egyértékű hasonmásokból kijegyzett adalékok kerüljenek bele. Mivel azonban az évtizedekig folyó gyűjtés rendjén a más irányú érdeklődés sok esetben elutasíthatatlan kényszerűséggel a történeti kiadványokban való böngészgetésre is rávitte a kutatót, a szeme elé véletlenül került egyes szótörténeti adatok közlése mellett ébredezett az érdeklődés egy-egy kiadvány más adatai iránt is. Minthogy pedig az ilyen adalékokkal kecsegtető forrás-kiadványokban előtte fekvő iratanyag eredeti darabjaihoz nem tudott hozzájutni, nem volt a gyűjtőnek lelke az ilyenformán önként kínálkozó, máshonnan legtöbbször meg sem szerezhető, de történeti nyelvföldrajzi szempontból egyébként nélkülözhetetlen adalékok figyelmen kívül hagyásával a készítendő tár anyagát szegényíteni pusztán csak azért, hogy a maga gyűjtötte anyag közlésének elvét a végletekig erőszakolja. Különösen olyan esetben lett volna ez — enyhén szólva — merev eljárás, ha olyan nyelvészeti szempontból kifogástalan kiadványra gondolunk, mint amilyen például JAKÓ ZSIGMONDNAK „A gyalui vártartomány urbáriumai” című mintaszerű forrásközlő munkája. Sajnos, időbeli kötöttség miatt és mennél inkább az elsődleges, levéltári forrásoknak szánva az emberélet rövidre szabott idejét, még az ilyen források esetében sem adhatta rá fejét a gyűjtő egy-egy, pillanatnyilag érdeklődési körébe került munka teljes kiaknázására. Ekként tehát csak olyanféle esetlegességekre alapított beleolvasgatás rendjén végzett tallózással dolgozott a gyűjtő, mint amilyenféleképpen az OklSz. esetében ZOLNAI egészítgette ki a SZAMOTÁTÓL örökölt szógyűjteményt. Inkább csak bele-belekapdosott, szemelgetett a kezén megforduló munkákban szeme elé kerülő, de más kutató számára is megközelíthető gazdag anyagban, hogy figyelmét és idejét a legtöbb kutató számára különböző okokból hozzáférhetetlen és így — érzése szerint — elsősorban felhasználandó levéltári darabok mentől alaposabb kiaknázására fordíthassa. Kötelező tehát a Tár ilyen forrásokból merített adalékai láttán a forrás-kiaknázás mértékét illetően a legmesszebb menő fenntartással élni.

8. Egy történeti jellegű szótártani mű munkálatai rendjén már az anyaggyűjtés szakaszában is, a szerkesztés megkezdésekor meg éppen a teljes határozottsággal eldöntendő kérdések között legelsőként kell szót ejteni a kijegyzés- és közlésbeli hangjelzés mikéntjéről. Már régebben — gondolom — kellően megindokoltam azt az álláspontot, amely az úgynevezett átírási és a grafikai jeleket a kijegyzésben meg a nyomtatásban pontoskodón, kényszerűen utánozni törekvő hangjelölésbeli eljárás mód két véglete között a betű szerinti hűségű közlés elvén alapul. Nyelvemlék-közleményeimben magam nem ezt a közlési elvet, hanem a nyomdai-műszaki lehetőségek legszélsőbb határáig elmenő grafikai hűség szerinti közzététel szempontjait tartottam eddig tiszteletben, álláspontom megokolásában mégis annak idején hivatkoztam arra, hogy az egyes nyelvemlékek közlésekor követett — és ott helyesíthető — elvnek egy szótári mű nyelvemlékes adalékainak közzétételekor való alkalmazása a különböző korok és kezek grafikai jeleinek szinte végeláthatatlan változatosságával a szótár használójában milyen bizonytalansági érzést kelthet. Ha ehhez még hozzávesszük a grafikailag nagyon következtelen írású szövegek nyomdai sokszorosításának figyelemre méltó nehézségeit, bátran vallhatom magam a mértéktartó hűségű, betű szerinti közlési mód hívének már csak azért is, mert szó- és névtörténeti közléseimben, sőt a tölem gyűjtött nyersanyagot felhasználó tanulmányaim, cikkeim adalékoló részleteiben már évtizedek óta gya-

- korlatban jobbra amúgy is ezt az eljárást követtem, követem. A változatos grafikai jelekkel rögzített egykorú szövegekből készült céduláimra és onnan a Tár már eddig megszerkesztett címszavainak adalékai közé a tőlem kijegyzett szövegrészek úgy kerültek tehát be, hogy a grafikailag egymástól eltérő betűk jelölésére csak egy jelt alkalmaztam. Átírásomban tehát az *s*, *f*, *σ* csak *s*, az *sz*, *β*, *f̂* csak *sz*, a *z*, *ẑ* csak *z* és így tovább. „Átírás”-om tehát valóban betű szerinti és nem fonetikus. Ezért megtartottam például az *s* jelet akkor is, ha olvasatát, egykori fonetikai értékét tekintve *sz*-et és *zs*-t is jelölt, de megőriztem a *z* (írva: *ẑ*, *z*) jelet is, habár a szövegemlékben ennek a grafikailag több változatú jelnek a *z* mellett *sz* hangértéke is volt. A mássalhangzók esetében megtartottam betű szerinti hűséggel nemcsak az egy, hanem a két-három jelből álló jelcsoportokat is. A mellékjeleket mind a mással-, mind a magánhangzók esetében — amennyire csak lehetett — mindig gondosan megőriztem. A mássalhangzók hosszúságának, ikerített voltának jelölésében, illetőleg nem jelölésében is ragaszkodtam az előttem fekvő szöveg hangjelzéséhez. Éppen ezért megtartottam a jelkettőzést még abban az esetben is, ha nyilvánvaló helyesírási „értelmetlenség”-nek vagy tollhibának minősíthettem volna. Mint-hogy pedig az ilyen eset az egykorú szövegekben rendkívül gyakori, nem láttam célszerűnek az adalékok beiktatásakor a szokásos felkiáltójelzést unos-untalan alkalmazni. E figyelmeztetési móddal csak a legfeltűnőbb esetekben éltem.

A régi szövegek bizonyos betűket és betűkapcsolatokat, nemegyszer rövidebb szókat mindegyre különféle, a nyomtatásban utánozhatatlan rövidítés-jelekkel jelölnek. A kijegyzések könnyebb olvashatósága céljából az ilyen adalékok felhasználásakor kétféle eljárást alkalmazok:

A) A szokványos, udvariassági szókban, kifejezésekben alkalmazott rövidítési jelek átírását mellőzöm, tehát adalékaimban a rövidítés jelölésének elhagyásával például csak *kglmed* (kegyelmed), *kglmes* (kegyelmes), *mlgos* (méltóságos), *ő flsge* (őfelsége), *ő nsga* (önagsága)-féle rövidített formákat használok.

B) Más esetekben ()-ben a jelzett rövidítés megett rejlő betűvel vagy betűcsoporttal egészítem ki a szótest hiányzó részét: *kgl(me)s*, *kgl(me)d*, *nsg(o)d*, *mlg(o)s*; *p(ro)cátor*, *c(on)spirál*; *kertb(en)*, *házb(an)* stb. A rövidítések feloldásakor csak az előttem álló rövidítési jel szokványos értékét igyekeztem visszaadni, s nem azt jelezni, hogy miként ejthették az írásban jelöletlen hangot vagy hangcsoportot. A *kgl*d nyilvánvalóan takarhat — durván szólva — egykorú *kegyelmed*, *kegymed* vagy akár *kēd*-féle ejtést is, sőt a tőlem ki egészített *kertb(en)* és *házb(an)* az egykori beszélő ajkán *kertbe* és *házba* formában is hangozhatott nemcsak akkor, mikor hol?, hanem mikor hová? kérdésre felelő határozóként szövődött bele az egykorú nyelvi nyilatkozat idézett részletébe (akár, mint ma — nem ritkán — még a köznyelvben is!).

9. Nemcsak az összegyűlt nyersanyag egybeszerkesztőjének, már a gyűjtőnek is tudnia kell, mit tekint címszónak, és a címszókat a tárba milyen rendbe sorolja be. A kijegyzések szövegéből ugyanis már a gyűjtőnek ki kell emelnie és cédula-címszóként kell a lapokra rájegyeznie legalábbis azokat a legfontosabb lexikális egységeket, amelyek majd az önálló szótári címszó szerepét töltik be. Persze mindez csak nagyjából történhetik meg, hiszen a gyűjtő szeme sohasem veheti észre az összes kiemelhető és feltétlenül ki is emelendő lexikográfiai egységeket. Bármilyen gondosan és éberül dolgozik is a gyűjtő, az óhatatlanul némi gépiességgel végzett kijegyző munka egyhangúságában bizony nem egy, sokszor egyáltalában nem jelentéktelen címszó-

adalék is elkerüli figyelmét. Ha aztán ezek utóbb a szerkesztő szeme előtt is rejtve maradnak, belőlük verbuválódnak a szótár „ismeretlenjei”. (Mennyi kár-hoztató szó esett az ilyenekről a NySz.-ral, sőt az OklSz.-ral kapcsolatban is!)

Bár magamnak már a gyűjtés eléggé kezdeti szakaszában tisztáznom kellett azt, hogy a kijegyzendő szövegekből milyen lexikális egységeket emelek a cédulaszó és azt követően a szótári címszó rangjára, ebben a kérdésben véglegesen magam csak az anyagelrendezéskor döntöttem. Már az induláskor világosan láttam azonban, hogy miként az OklSz. szerkesztője tágan értelmezte a szó — szerinte fogalomszó — körét, az anyag történeti jellege és az a törekvés, hogy a szavak életfolyamatait mentől valószínűbb mutassam be még akkor is, ha időközben a szó az elavulás sorsára jutott, ez a törekvés arra ösztökölt, hogy ne csak a tőszavakat és tulajdonképpeni összetételeket minősítsem címszónak, hanem azokat a szorosabb-lazább szókapcsolatokat is, amelyekből később önálló szóegvedek váltak vagy akárcsak válhattak volna, ha a gazdasági, társadalmi, művelődési élet változásaira érzékenyen rezdülő lexikális anyagból a jelzett változások nyomán az ilyen szókapcsolatok ki nem hulltak volna.

Az elméleti meggondolásokon túl az újabb magyar szótárszerkesztési gyakorlat címszó-gazdagítási törekvéseitől is bátorítva, magam — történeti anyaggal dolgozva — még tovább mehettem, érzésem szerint még tovább kellett mennem, mint a régebbi történeti adalék-szótárak, és persze tovább, mint a szófejtő, sőt az értelmező és gyakorlati szótárak is. Minthogy egy szótörténeti jellegű szótárban a forgató — a szerkesztőtől előre nem is sejthető célú kutató-szándékkal — mindig adalékot keres az őt foglalkoztató kérdéshez, az ilyen szótár szerkesztője nem helyezkedhetik a leíró és szófejtő szótáraknak arra a szükségzerű álláspontjára, hogy már eleve is csak többé-kevésbé válogatott szóanyagot vegyen tekintetbe. A magam különleges esetében pedig, amikor célkitűzésszerűen a tölem szerkesztendő tárt az erdélyi szókészletnek minél gazdagabb, minél többszínű felvilágosítást nyújtó gyűjteményévé óhajtanám tenni, ebben az esetben nem lehetséges más eljárás, mint hogy a tőszavakon és az összetételeken túl önálló címszová emelek minden rendű és rangú származékot, a ritka toldalékúakat éppen úgy, mint az olyanokat, melyek a nyelv egész történeti élete folyamán eleven, termékeny toldalékokkal alakultak. Szándékosan írok „toldalék”-ot és nem „képző”-t, hiszen a Tár elkészült kéziratában máris következetesen az önálló címszó rangjához juttattam például az összes olyan *-ba, -be, -ban, -ben, -int, -képpen, -kor, -lag, -leg, -lan, -len, -n, -szor, -szer, -ször* meg más ragos szóalakulatokat, amelyek — a közlendő idézetek tanúsága szerint — gyakori, azonos alakban való előfordulásuk miatt határozóvá önállósult szóalakulatoknak tekinthetők, sőt nem egy esetben jó ideje már ilyeneknek is tekintetnek. S ha itt, a szavak ragos alakjának címszová emelése tekintetében még lehetnek is elméleti és gyakorlati szempontból kifogások, alig lehet valami ellenvetést tenni azzal a következetesen alkalmazott címszó-gyarapító eljárásommal kapcsolatban, melynek értelmében címszová tettem az összes képzővel alakult származékszókat, holott a gyakorlati és az értelmező szótárak — nyilván terjedelmi, azaz gazdaságossági okokból — ebben a tekintetben is csak válogatott címszóanyagra voltak tekintettel. Ekként már a Tár megszerkesztett részében egész sereg olyan származékszót emeltem az önálló címszó szintjére, amely egyetlen magyar szótárban sem jutott el a nagykorúság elismerését jelentő címszová minősítésig. (Különösen az *-at, -et, -tat, -tet* és főként a *-hat, -het*, de aztán más igeképzőjű

igék közt van sok ilyen!) Pedig hogy egy-két egészen esetlegesen kiragadott példát említsek, igazán nehéz volna megokolni, hogy a NySz. címszavai közé miért került bele az *adat* 'datum; das Geben' jelentéssel csak főnévként, közkeletűen műveltető igeként pedig nem. Az előbbi talán ritkaságáért és elavult voltaért igen, a máig élő s bizonynyal a múltban sem éppen ritka utóbbi meg éppen gyakori voltaért nem?! Vagy hogy a kikapdosott példák számát szaporítsam: következetesnek minősíthető-e szótörténeti gyűjteményben az az eljárás, hogy az egykor is, ma is valamelyes mértékig gyakorinak mondható *tapasztalhatatlan*, *tapasztalható* mellett a NySz.-ban is csak egy adalékkal *szeptalhatóképpen* és *tapasztalhatósan* szót a címszói önállóság rangjára vergőd-tették a szerkesztők, maga a viszonylagos *tő*, a *tapasztalhat* ige viszont nemcsak hogy önálló címszóhoz nem jutott, de rá vonatkozó történeti adalékot nem lelek a töltbi, e szóbokorba tartozó címszó anyagában sem?! Ugyanigy van a NySz.-ban *adhatás* és *adható* címszó, de az *adhat* nem kerül elé. Ha hihetnénk a NySz.-nak: a gyűjtők kezén megfordult magyar nyelvű szövegeknek vége-érhetetlen rengetegében nem akadt az *adhat* és a *tapasztalhat* igeire egykorú adalék.¹ Mivel azonban ebben és még nagyon sok esetben aligha hihetünk, az egykori gyűjtők és szerkesztők címszó-kijelölési szűkkeblűségében kereshető a hiány oka.

Ilyen előzetes utánanézés nélkül, de utóbb az ilyenféle tanulságokon is okulva jutottam el magam már a gyűjtés, majd a szerkesztés elveinek latolgatása, véglegzése során a jóval megokolhatóbb és a szótörténet érdekeit messzebbmenően számba vevő álláspontra, amelyről már előbb is szó esett. Ennek eredményeképpen aztán természetesen a kezem alól kikerülő címszó-szerkesztmények száma jelentős, de előre meg nem határozható mértékben meggyarapodik. Hogy körülbelül milyen mértékig, azt az *ad* ige külön címszókként már megszerkesztett származékainak itt következő felsorolásával valamelyes mértékig érzékeltethetem: *adandó*, *adat*, *adatik*, *adatódhatik*, *adatódik*, *adhat*, *adható*, *adattat*, *adatott* (igenévi forma), *adattathatik*, *adattatott* (ua.), *adhat*, *adható*, *adó* (ua.), *adódik*, *adogat*. Az itt felsorolt igebokor 10 tagja nincs meg a NySz.-ban, de különben ott összesen is csak 7 igei származék: *adakozik*, *adatódik*, *addogál*, *adható*, *adódik*, *adogál*, *adogat* áll az itt felsorolt 14-gyel szemben.

10. Egészen futólag végezhetek a címszóanyag és általánosságban az anyag elrendezésének itt felvetődő kérdésével.

A fenti értelemben számszerűleg is jelentősen megszaporodó szócikkeket a címszók szoros ábécé-rendjében sorolom be a tollam alól kikerülő Tárbá. Szakítok tehát a NySz. szóbokrosítási, illetőleg szócsaládosítási eljárásával, hiszen ez a szótár használatát — a Mutató ellenére is — még a gyakorlott nyelvész-forgató számára is, a nem nyelvész számára meg éppen meglehetősen nehézkessé teszi. Különben is ahhoz, hogy egy-egy szót valóban a maga bokrában tudjak szerepeltetni, sokszor olyan széleskörű szófejtő utánjárásra lenne

¹ Sajnos, a NySz.-nak ez az egyik alapvető „elvi” fogyatéka (1. Utasítások I. 3.). — A *-hat*, *-het* képzős igékre vonatkozó adatoknak jóformán teljes hiánya miatt régi és újabb nyelvemlékeinket külön kell átvizsgálnunk, ha a képző eredetére és fejlődésére nézve tényekre épített felfogást törekszünk kialakítani. Aminthogy ilyen irányban elismerésre érdemes munkát végzett LAVOTHA ÖDÖN „Studien zu dem ungarischen Potentialsuffix *hat/het*” című művében (Studia Uralica Upsaliensia 4. Uppsala, 1967.). — P. D.

szükség, amelyre egy szótörténeti adalék-tár szerkesztője már csak azért sem vállalkozhatik, mert eleve is látván látja, hogy például a bizonytalan etimonú szók esetében az ilyen célkitűzésű rendezés a megoldhatatlan, illetőleg csak kétesen megoldható kérdések garmadájjával találkozhatik. — A szócsaládosításban nem követhetem még a MTsz. szerkesztőjének azt a mérsékletes eljárását sem, amellyel maga legalább az igekötős igéket az igekötő nélküli alapszó után sorakoztatja fel (pl. az *ad* után a *be-*, *föl-*, *ki-*, *lead* sorakozik fel). Nem beszélve az ilyen rendezés elvi felemásságáról, még az ilyen mérsékelt családosítási eljárás is teljesen felborítaná a Tár következetes rendjét. Éppen ezért ajánlatosnak láttam és látom ahhoz a könnyű tájékozódást leginkább elősegítő szigorú ábécé-rendű besorolási módhoz ragaszkodni, amellyel például már a játszi tájékozódási lehetőséget nyújtó OklSz. szerkesztője is élt.

II. Jóllehet a szerkesztés alatt álló Tárt elsősorban szótörténeti adalék-anyagot közlő lexikográfiai munkának terveztem, a belesorolandó levéltári megjegyzések jelentős száma és viszonylag terjedelmes volta miatt maga az anyag hihetőleg nemcsak a szótörténeti kutató számára nyújt majd hasznosítható adalékokat, hanem a történeti hang-, alak- és mondatban, sőt a használati kör, a stilisztikai kérdések történeti jellegű vizsgálója számára is. Éppen ezért úgy vélem, az egyes címszók szerkezetének alakításakor nemcsak a szótörténész szempontjaira kell tekintettel lennem, hanem általánosságban a nyelvtörténész, sőt ezen túlmenően más tudományrészleg, sőt minden más tudományszaknak e munkához forduló szakembere érdekeire is. Minthogy a nem nyelvész kutató a szótárakban kizárólag szokat és nem nyelvtani vagy stilisztikai jelenségeket keres, számára a betűrend biztosítja a könnyű tájékozódást. A hangtörténet, a történeti alak- és mondatban, a jelentéstan, sőt a történeti stilisztika munkása azonban a szó történeti adatolása mellett az egyes szók esetében a szók jelentésének alakulása, változása, a hangalakok és a morfológiai formák küzdelme, kavargása, a szó használati körének megállapítása meg más, a saját érdeklődése körébe tartozó kérdések tisztázása célzatával nyúl egy ilyenféle tárhoz. Mivel pedig e kérdések az egyes címszókkal kapcsolatban nem egyforma mértékben és nem sematizálható módon vetődnek fel, a Tár szerkesztője az első pillanattól kezdve úgy látja, a szerkesztés gyakorlata is mind határozottabban az egyedül helyes és így követendő magatartásként azt bizonyítja, hogy az anyag bemutatásában nem kell, nem lehet ragaszkodnia előre megállapított szócikk-sémákhoz, hanem az egyes szók problémáival kapcsolatos kérdések megvilágításának célkitűzésével változóan kell alakítania a címszó szerkezeti, illetőleg adalékrendezési képét.

Ez persze nem jelenthet elvtelen összevisszaságot. Bizonyos alap-felépítési formaságokhoz minden szócikk esetében szigorúan ragaszkodnom kell, hogy így a több valóban csak többletként és ne a rendbontás veszélyével jelentkezzék. Úgy áll hát a dolog, hogy cédlarengetegemben sohasem előre kialakított szerkezeti sémákra keresek történeti nyersanyagot, hanem mindig az anyag oldaláról, a rendelkezésre álló nyersanyagból indulok ki, s csak a belőle meglátható, a vele kapcsolatban felvillanó kérdések bemutatására keresek szerkesztési megoldást. Ezért aztán a megoldási lehetőségeknek is bizonyos kereteken belül magától értetődően jóval változatosabbaknak kell lenniük az eddigi magyar történeti jellegű szótárak és szójegyzékek megoldási sémáinál. Az OklSz. előszavában (XIV. 1.) már ZOLNAI ilyenféle eljárás követendő voltára célozhatott, mikor a német „Thesaurus linguae latinae” akkoriban megjelengető füzeteinek mintaszerűvé minősítésével a szóhasználat részletező,

pontos és rendszeres feltüntetését példaként állította a szótárszerkesztő elé. De hogy ezzel az eljárásmóddal a szerkesztésben maga mégsem élt, nem élhetett, annak a SZAMOTÁTól örökölt és a tőle csak valamelyes mértékig kiegészített anyag viszonylagos szegénysége és az ilyenféle szerkesztésre elégtelen volta kellő méntséget szolgáltat. Úgy hiszem azonban, jogos az a vélelem, hogy jóval bőségesebb szótörténeti nyersanyag birtokában e sorok írójának föltétlenül kísérletet kell tennie az egyes szavak történeti adalékainak olyanszerűen sokszínű bemutatására, mint amilyenre az előbbi sorokban célzott.

12. E cikk terjedelmének korlátai nem engedik meg, hogy konkrét példákön mutassa be a szerkesztő néhány szócikk esetében az alkalmazandó eljárást.¹ Azért nem fölösleges összesítve jelezni, hogy a szerkesztés az egyes szókkal kapcsolatban milyen jelenségek bemutatására fordít figyelmet.

A) Először is a valóban sematikus megoldásokról ejtek szót. Az egyes szócikkek külső képeinek kialakításában a nyelvtani jellegnek és a jelentésnek tulajdonítok elsősorban szerepet. Az egy szófajú szók minden szófaji megjelölés nélkül kerülnek bele a szótárba, szófaji megjelölés alkalmazásának csak a több szófajú szók esetében látom értelmét.

B) Ami a nyers adalékok jelentések szerint való bemutatását illeti, történeti jellegű anyagról lévén szó, nem követtem ugyan a jelentésekre, illetőleg jelentésárnyalatokra való szétbontásban az ÉrtSz.-nak gazdagon árnyaló jelentésmegállapító eljárását, nem maradhattam azonban meg a NySz., OklSz., EtSz., sőt a TESz. amazénál természetszerűen jóval szűkre szabottabb eljárás-módjánál sem. Mintegy középúton haladva az anyag kínálta gazdag, kevésbé gazdag vagy éppen szegényes lehetőségek határai között merészkedem egyik esetben a pazarlóbb, kényszerülök másban a szűkmarkúbb megoldás útját járni. E munka rendjén — látom előre — óhatatlanul sok nehézség adódik majd az egykorú adalékok értelmezési lehetőségével kapcsolatos kétegy miatt; de bár előre látván látom, hogy nem menekedhetem meg a tévedésektől, mindent megteszek, hogy a pillanatnyilag legelfogadhatóbb módon tegyek kísérletet a bonyolultabb kérdések megoldására.

C) A jelentés-, értelmezés-adás nyelvűl a magyart és a németet választottam ugyan, de itt-ott használom a latint is. A magyar nyelvű értelmezés alakításában inkább a TESz. tömörségre törekvő eljárását követem, s kerülöm az olyanszerű értelmezéseket, mint amilyenekkel másmilyen célkitűzéseihez igazodva például az ÉrtSz. nyugodtan élhet. Ha megközelítőleg azonos vagy hasonértelmű magyar szót nem találok, vagy másként nem tudom magyarral értelmezni a szót, kizárólag német értelmezést iktatok a tárba. A németet nemcsak a magyar szótörténeti szótári hagyományokhoz ragaszkodva választottam a nemzetközi vonatkozásban számba jöhető nyelvek közül az értelmezés nyelvűl, hanem azért is, mert főként az igekötős igék és származékaik értelmezésekor a nyugati nagy nyelvek közül a legelőnyösebb lehetőségeket kínálja.

Abban az esetben, ha a jelentés-megállapításra, illetőleg az értelmezésre — történeti fogalmakról lévén szó — a mai szókincs nem nyújt tömör lehetőséget, természetszerűen a terjedelmesebb értelmezés módjával kell élnem. Ilyen esetben nem ritkán a hozzávetőlegességre utaló „kb.” rövidítés előzi

¹ Azt hiszem, nemcsak a magam és a szerkesztőség, hanem az idekapcsolódó tudományok közösségének tagjai nevében is kijelenthetem, hogy nagyon is várjuk — külön közleményben — a példákön való bemutatást. — P. D.

meg az értelmezést. Amennyiben az értelmezésbeli bizonytalankodás a kétely fokát éri el, erre kérdőjelezéssel figyelmeztetem a Tár majdani forgatóját.

D) A szócikkek általános szerkezeti felépítésére nézve ezeket tartom megjegyzendőnek: A szóra vonatkozó történeti adalékokat legtöbb esetben kizárólag a jelentések tekintetbe vételével mutatom be. Több szófajú szó esetében a külső szerkezet csak annyiban módosul, hogy római számmal jelzem az egyes szófaji kört, és mindenik római szám alatt külön-külön arab számú elkülönítéssel a megállapítható vagy legalábbis feltehető (szuppozíciós) jelentéseket. Viszonylag gazdag adalékanyagom nemcsak megengedi, de kényszerít is, hogy az egyes szónak szókapcsolatokban való jelentkezését külön is számon tartsam. Ezért az ilyen szócikket „Szk” megjelöléssel elkülönített, ugyancsak betűsoros rendbe állított adalékoknak sokszor eléggé gazdag sorozata egészíti ki. Ezekről „Sz” megjelöléssel elkülönítve csatlakoztatom a szócikkhez a tulajdonképpeni szölások anyagát. Ugyanilyenféle elkülönítettség sorsában osztoznak az egyes közszók hely- és személynévi szerepben való jelentkezésének adalékai (az előbbieket „Hn”, az utóbbiakat „Szn” rövidítéssel iktatom be). Ezek ilyen jellegű két gyűjteményem anyagából, de csak nagyon válogatva kerülnek bele a szócikkek anyagába.

Néha-néha vagy az egyes jelentésekhez, vagy a szócikk utolsó adalékához csatlakozva a címszóbeli szóegyedre vonatkozó különböző természetű, a lehetőségig azonban tömör észrevételek csatlakoznak.

E) Az adalékok hitelesítése és az esetleges utánanézés lehető megkönnyítése céljából a szócikk minden egyes idézetéhez az adalék földrajzi jelentkezésének rögzítése, a forrásutalás és esetleg annak a nyelvi szintnek a megjelölése csatlakozik, amely szintről az adalék az eredeti forrásból megállapíthatóan kikerült. Gazdaságossági okokból az ilyenféle utalásokban érthetően a legnagyobb fokú rövidsége törekedem. Csak egy-két rövidítés-feloldásos példát említek. Például a [Dés; DLt. 313. sz. Fogarasi János lev.-ből] jelzés a korai, XVI–XVII. századi adalék esetében így értelmezendő: Az adalék Désen kelt és a dési levéltár anyagában 313. sz. alatt őrzött oklevélből került ugyan bele a szótárba, de leírója nyelvileg jövevény, Fogarásból származott be Déstre, és így elhamarkodott nyelvjárástörténeti következtetések levonásától óvakodni kell. Vagy például a [Kv.; Szám. XXVI a/6.201, ifj. Heltai Gáspár sp.] jelzetet így kell értelmezni: Az adalék Kolozsvár ó-levéltára számadásanyaga „XXVI a/6” jelzetű számadáskötete 201. lapjáról, az író Heltai Gáspár hasonnevű fiának mint a város akkori sáfárpolgárának (számadó gondnok) keze alól került ki, tehát minden valószínűséggel az ifjabb Heltai nyelvével jellemezhetette. — A szóban forgó adaléknak az írásbeliség legmagasabb szintjén, a fejedelmi kancelláriai írásbeliség, a diplomáciai levelezés, a diétai végzés-formulázás fokán jelentkező voltára is következetesen alkalmazott rövidítések hívják fel a figyelmet. Természetesen ugyanilyen eljárás biztosítja a többi stíluszint megjelölését is. A nyelvjárásiasságukban számomra különlegesen is érdekes nyelvi nyilatkozatok szótári felhasználásakor nem ritkán a vallomástevére vagy az iratszerkesztőre név szerint társadalmi állása (jobbágy, zsellér, lófő, darabont, gyalog székely, nemes stb.) vagy foglalkozása (prókátor, pap, iskolamester, udvarbíró, prefektus stb.), sőt nem ritkán életkora rövidített jelzésével hivatkozom. Az utalások feloldását az összes rövidítéseket magába foglaló szótári függelékrész jegyzéke teszi lehetővé.

A forrásutalásoknak az utánanézésben való felhasználhatóságát illetően — rajtam kívül álló okokból — nagyon sok esetben csak kevés remény lehet

fűzni. Minthogy az adatgyűjtés több mint négy évtizede nagyon sok esetben mindenféle levéltári rendet nélkülöző anyagban folyt és folyik, ilyen esetben közelebbi levéltári jelzést nem adhatok. Ahol azonban arra lehetőség kínálkozott, mint fentebb idézett példáim mutatják, a legkönnyebb fellelhetőséghez szükséges jelzés megadására törekedem. Levéltári jelzet nélküli, illetőleg a honnan kikerülés kételyére utaló megjelöléssel (honnan?) csak olyan egészen ritka esetben sorolok be a szótárba adalékot, amelyet egyetlen, illetőleg ritka volta, különleges jelentése vagy más ok miatt mellőzhetetlennek ítélek. Ebben az esetben is azonban azokra az erdélyi családi levéltárakra kell gondolni, amelyek a szerkesztőnek az évek hosszú során folytatott kutatómunkájához az anyagot szolgáltatták.

13. Nem az adalékanyagban való szegénység, ennek éppen ellenkezője okoz a szerkesztőnek nehézséget akkor, ha olyan széleskörűen értelmezi, nemcsak nyelvészek kezébe valónak szánja munkáját, mint azt az előzőekben előadottakból kitetszően e sorok írója teszi.

Ha nem kellene a közzétehetőség miatt érthetően a terjedelem korlátaival számolni, jóval könnyebb volna a dolog, mint egy ilyen — lényegében a munkától idegen — szempont ajánlatos, sőt kötelező számbavétele esetén. A kényszer hatása alatt azonban a szerkesztőnek jócskán meg kell rostálnia anyagát, hogy egyrészt a még — talán — rendelkezésre álló munkaévek alatt kellően előrehaladhasson a munkában, másrészt meg nehogy olyan túlméretezett lexicográfiai munkával lepje meg a kiadói hajlandóságot, amely már terjedelmi okokból is elszörnyesszen, ellankasszon minden közzetevő kedvet.

A) Bármilyen keserves is az adatok közti válogatás, a szerkesztőnek ezt végeznie kell. Az elutasíthatatlan válogatásban ilyenféle meggondolások vezethetnek:

a) Egészen könnyű már eleve is kihagyásra ítélni minden olyan cédulát, amelyre annak idején földrajzilag nem rögzített, valamilyen tekintetben — utólag — hiányosnak ítélt vagy éppen hibásnak bizonyuló nyelvi nyilatkozatrészlet került.

b) A szóföldrajzi elterjedés mentől pontosabb megállapításának szemmel tartása mellett is kihagyandónak tekinti a szerkesztő az egy földrajzi pontról, vidékről az évek szoros vagy közeli egymásutánjában jelentkező adatok jelentős részét, ha csak a szócikk problematikája, az adalékokban jelentkező alaki változékonyság vagy más ok a sűrű időrendi adalékolást szükségessé nem teszi.

c) Mivel a Tár időbelileg szinte félezer év nyelvi világáról szándékszik tájékoztatni a hozzá fordulót, a válogatásban a szerkesztő nem eshetik túlzásba. Éppen ezért, ha egy címszóra csak 5 vagy ennél kevesebb adalék jut, ezeknek mindenike bekerül a megfelelő címszó alá. Ha tehát egy címszó alatt csak egy-két adalék szerénykedik, ez azt jelenti, hogy ez a szó csak ennyiszer került a gyűjtő tollára.

d) A rendelkezésre álló kijegyzéseknek jelentések és jelentésárnyalatok szerinti tagolásában — mint azt már jelezte — a szerkesztő el akar menni addig a legszélső határig, ameddig — történeti anyaggal dolgozva — valaki elmerészkedhetik. Ezért ha 5-nél több adalékkal is rendelkezik egy-egy szóra vonatkozólag, egyetlen adalékot sem, illetőleg csak nagyon keveset hagyhat ki, ha a kijegyzések több jelentés vagy jelentésárnyalat alá sorolhatók.

e) A kihagyás vagy bennmaradás kérdéseinek latolgatása közben a szerkesztőnek nehéz a dolga azért is, mert a Tár a nyelvtani alakok, a szókapcsolatok, a mondattani kérdések, a használati kör, a jelentés, sőt a stilisztikai érték

tekintetében jelentkező nyelvi mozzanatok hű tükröztetője kíván lenni. E miatt sokkal több, egyébként kihagyható kijegyzésnek kell megkegyelmeznie, mint tenné e mozzanatok figyelmen kívül hagyása esetén.

B) A válogatás ilyen szempontjai és a kihagyhatóság ilyen akadályai miatt a Tár olyan terjedelmére lehet számítani, amely megörvendeztetheti ugyan a kutatót, de nagy gondot okozhat bármely kiadónak. Most, hogy a szerkesztésben már a mű második betűjénél tartok, a szerkesztmény terjedelmét figyelembe véve úgy látom, hogy a következőkben a válogatást, illetőleg a kihagyást még kérlelhetetlenebbül kell végeznem. Pedig eddig is a kijegyzéseknek legfeljebb felét, nem egy esetben azonban ennél jóval kevesebb részét használtam fel. Meglehetősen tanácstalan vagyok: érdemes-e túlzottan erőszakolni a kihagyásra való törekvést, vagy mérsékelten nyúljak az adalékkihullatás eszközéhez?

14. Ez a kérdés már valamelyes mértékig összefügg a Tár szerkesztésének időbeli kilátásaival. Ezért fejtegetéseimnek mintegy berekesztésül erről is beszélnem kell.

Egy élet munkáját fordítottam magánosan a gyűjtésre, de a dolgok rendje szerint nincs hátra annyi évem, hogy továbbra is teljesen magamra hagyatva megküzdhessek az irdatlan anyag megszerkesztésének erőmet messze felül haladó munkájával. Kénytelen vagyok néhány közismert tényt felemlíteni. A NySz. a — nyomtatott források használatáról lévén szó — jóval gyorsabb ütemű anyaggyűjtésben és rendezésben több mint negyedszázad gyűjtőnek hozzávetőlegesen másfél évtized alatt végzett munkájára támaszkodott, de így is kezdetben három, később két szerkesztőnek további tizenhárom-tizennégy évre volt szüksége ahhoz, hogy a szótár megszerkesztve és a nyomdai munkálatokon átesve a szaktudományi felhasználásra hozzáférhetővé váljék. Ha még ehhez hozzáveszem az újabb nagyarányú munkálatok közül például csak az ÉrtSz. esetét, nem képtelenség-e egy embertől várni, hogy egyedül végezze és elvégezze a gyűjtés után a szerkesztés munkáját is az arányait és szerkesztési nehézségeit illetően semmivel sem csekélyebb feladat nagysága alatt roskadozva, mint amilyen anyaggal és feladattal az ÉrtSz.-nak — szándékosan korlátozott számot említve — félszáz kiváló szerkesztője és munkatársa egy-másfél évtizedig dolgozott.

Ha a munkálat kezdeményezője és eddig egyedül végzője nem kap jelentős segítséget — bár tovább folytatja a munkát —, nincs rá kilátás, hogy megküzdhesen élete hátralevő évei teljes munkaerejének e célra áldozásával sem az egy ember munkabírását messze felülmúló feladattal.

A szerénytelenség vádját is vállalva, nyílt kérdésként berekesztésül a kéz csak ezt rója ide: Saját egyéni érdeke-e vagy talán jelentéktelen, tűnő személyén valamelyest túl utaló kíváncsi-e az, hogy ez ne így történjék?

SZABÓ T. ATTILA

A -nak, -nek rag eredetéhez

1. E ragunk eredetének teljesen megnyugtató magyarázata nincsen. Ma általában, úgy látszik, raghalmozásnak tartják. Így magyarázta MÉSZÖLY (Hangtört. fejt. 21 k.; ÓmSzöv. 104), s e nézetet elfogadta BERRÁR JOLÁN (TörtMondt. 35). Eszerint ragunk egy -n locativusrag (MÉSZÖLY lativusragnak

nevezi), egy *-é* lativusrag és egy *-k* kicsinyítő képző vagy BERRÁR megfogalmazásában nyomatékosító elem összetapadásával keletkezett. A *nekem, nekéd, neki* stb. határozószó-sor minden egyes alakjában MÉSZÖLY birtokos személyjelet lát.

2. Nézetem szerint ez a vélemény, legalábbis első felében, nem tartható. Első pillanatra föltűnik, hogy e ragnak, mely legkorábban nem illeszkedő *nek* névutó alakjában fordul elő (Anon.; HB.), van megfelelő, birtokos személyjeleket hordozó határozószó-sor párja. A köztudomású, hogy elemi ősi ragok mellé sohasem fejlődött ki birtokos személyjeles határozószó (SIMONYI, Névragozás 24; uo. a kérdés régebbi irodalma). De azoknak a ragjainknak, melyek kétségtelenül raghalmozással keletkeztek, szintén nincs megbízhatóan igazolt, személyjeles változata.

A *velem, veled* stb.-nek mind hangtani, mind jelentéstani szempontból kifogástalan származtatását adta SZINNYEI, mikor a vogul *βäyl* 'erejével, segítségével, -vel együtt' névutó megfelelőjének bizonyította, rámutatva az alapszónak vogul, osztják, cseremisiz, mordvin, finn és lapp megfelelőseire (NyK. XXX, 230; MNy. XXII, 258, XXIX, 127; [SZAMOSFALVI GERGELY] XXIX, 297; KRÄUTER FERENC: Nyr. XLIII, 161; KANNISTO: MSFOu. 46. sz. 18). SZINNYEI egyben a korai magyar nyelvtörténeti adatokra is megfelelő magyarázatot adott. — Az ómagyar *v*-tlen alakokkal kapcsolatban PAIS úgy véli, hogy régi nyelvünkben az eszköz-társhatározónak két változata élt; az egyik a vogul *βäyl* megfelelője, a másik a pusztá *-l*, illetőleg a hozzátapadt tövéghangzóval bővült *-sl*, *-šl* ablativus-rag (egyetemi előadásaiiban, szíves tőbeli közlése szerint). E magyarázat is jól illik a régi magyar alakváltozatokhoz, a *velem, veled, vele* stb. azonban ez esetben is annak a változatnak a párja, mely a vogul névutó megfelelője.

Ugyancsak teljesen valószínűtlen a *-nál ~ nálam, nálad* stb.-nek raghalmozásos magyarázata. Igaz, e ragunk eredete nincsen megfejtve, az ez irányú kísérletek eredményei (BUDENZ: NyK. II, 313; SIMONYI: TMNy. 664; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 345; SZINNYEI: NyK. XXXV, 448, XLVI, 299, NyH.⁷ 133; FOKOS: Nyr. XXXVI, 22; BEKE: Nyr. LIV, 51) nem fogadhatók el. Annyi azonban kétségtelen, hogy e ragban *á* az eredeti magánhangzó, nem pedig az *é* (*-nél*), s erre mutat az is, hogy a nyugati nyelvjárasterület jelentéskény részén, továbbá Somogyban, Halason a *-nál* rag nem illeszkedik (HORGER, MNy. 128), ezt az *á*-t pedig elemi ragból magyarázni nem lehet.

3. Nem lehet a *nekem* stb.-vel kapcsolatban elfogadni azt a magyarázat-típust, mely szerint a személyragozott alakokat megelőzte egy **énnek, *tenek, *őnek* stb.-féle határozószó-sor, s a birtokos személyjelek csak később tapadtak volna hozzájuk, mintegy nyomatékosító funkcióval. Ilyen típusú alakokat soha, még kivételképpen sem találunk, és föltevésükre semmi sem jogosít.

Így tehát már eleve valószínűtlen, hogy a *-nek* rag raghalmozás eredménye volna, egyedül álló kivételt alkotva a maga birtokos személyjeles változataival.

De a raghalmozás elmélete hangtörténeti szempontból sem védhető. Ahol régi szövegeinkben jelölik az *e* hang nyílt, illetőleg zárt jellegét, a *-nek, nekem* stb. mindig nyílt *e*-vel szerepel. Így például Bécsi K.: *békéségnek* (négy-szer), *bünöknek* (kétszer) és rengeteg más példa a Bécsi Kódexben (KÁROLY SÁNDOR, A Bécsi Kódex nyelvtana 228 stb.), valamint a Münchener Kódexben. Sylvesternél meg éppen hosszú nyílt *ē* változattal találkozunk, így *nēked*, az

é a daktilus nyomatékos helyén áll a hexaméteres ajánlásban (Vy testamentū, hasonmás kiadás). Ez a hosszú *ē*, mondhatni, kizárja az *é* előzményt, s ennél fogva a lativusragból való eredeztetést. GELEJI ALADÁR ugyan a Halotti Beszéd *nek* névutóját *nēk*-nek olvassa azon az alapon, hogy az Ómagyar Mária-siralomban és a Gyulafehérvári Sorokban a már illeszkedett rag nemcsak *-nak*, hanem *-nok* alakban is van írva, s az illeszkedéssel keletkezett *o* eredeti *ē*-re mutatna, minthogy az *o*-nak korrelatív párja nem az *e*, hanem az *ē* (MNY. XLVII, 270). — Ez az okoskodás nem helyes, mert a XIII. századtól az *o* betű sokszorosan már labialis *a*-t jelöl, s az *a*-val váltakozó *o*-s írás esetében a labialis *a* különösen valószínű még akkor is, ha az *e* korbeli *-nak*-ot illabialis *ā*-val olvassuk, és az előző illabialis *ā* hatását látjuk benne. Úgy vélem, ez a tény ma már bizonyításra sem szorul. A Nyitra vidékén jelentkező állítólagos nem illeszkedő *-nēk* változat (ugyancsak nem illeszkedő *-nak* párjaként) igazolásra szorulna (HORGER, MNYj. 128), de még ha valóban van ilyen változat, mégpedig velaris hangrendű szavak mellett, affelől nem lehet semmi kétség, hogy ez másodlagos.

4. Ennél a felfogásnál talán védhetőbb BUDENZ gondolata, ki (MUSz. 396) egy lapp *neik*, *neiga* (lpS. *nai^εka*, lpN *nei'gā* stb.) 'felé, iránt, ellen stb.' jelentésű szóval veti egybe. Ezt elfogadja SIMONYI (MHat. I, 278; stb.) és GOMBOCZ (Syntaxis 130). SZINNYEI (MNY. XXII, 256) bizonyos hangtani feltételekkel, melyekre már BUDENZ is célzott, lehetségesnek tartja, B. LŐRINCZY ÉVA pedig valószínűnek ítéli (KTSz. 152), IMRE SAMU (SzabViad. 197 k.) azonban, úgy látszik, a kérdést inkább megoldatlannak látja, és hajlandó volna, FOKOSRA hivatkozva, benne ugyanolyan alapelemet látni, mint a *-nál* *-ná*- részében.

Véleményem szerint ha a finnugor összehasonlító hangtan szempontjából komoly nehézségek nem merülnek föl az egyeztetés ellen, a lapp és a magyar szó, illetőleg rag összetartozása nagyon is lehetséges az elszigetelt és távoli megfelelés ellenére. Ez azonban még nem dönti el a szó szerkezetének és főleg az alapszónak a kérdését, ami voltaképpen azonos az eredet kérdésével. — Továbbá tisztázásra vár a *nekēm*, *nekēd*, *neki* stb. sorban az első és a második személy zárt *ē*-je és főleg a harmadik személy *-i*-jének mivolta, mert körülül szintén voltak és vannak véleménykülönbségek (vö.: SIMONYI, TMNY. 669 és UngSpr. 370; ZOLNAI GYULA: MNY. V, 71; B. LŐRINCZY ÉVA, KTSz. 154; MÉSZÖLY: i. h.). A legtöbben abból indulnak ki, hogy a rag végén eredetileg lativusrag volt, *-é* vagy más vélemény szerint *-i* (< *-i*), és az egész fejlődést párhuzamosnak tekintik a főnévi igenév *kēnem*, *kēned*, *kēni* stb. formansainak fejlődésével. Ezzel a nem kevés nehézséget fölvető gondolattal szemben MÉSZÖLY, mint említettük, egyszerűen birtokos személyjeleket lát a *nekēm*, *neki* stb. végződésekben.

5. Azt hiszem, ragunk eredetét egy harmadik úton kell kesnünk. Már FOKOS (i. h.) kifejezte azt a nézetét, hogy e ragban esetleg egy **nā* alapszó rejlik, bár ennek magyarázatába nem bocsátkozott. Nézetem szerint a *-nek* ragban és a *nekēm*, *nekēd* stb. határozószóban az uráli **nš* közelre mutató névmást kell mint alapszót látnunk, amelyhez a *-k*. lativusrag tapadt. RAVILA a finnugor **n*. locativusragról (Vir. 1945: 314 kk.), LAKÓ a **t*. (*~*tt*.) locativusragról (I. OK. I, 211 kk.) tárgyalva olyan mértékben valószínűsítette e ragok mutató névmási eredetét, amilyen mértékben egyáltalában lehetséges egy olyan nyelvi történés megállapítása, amely mélyen az uráli előtti

időkbe tartozik, azaz a régmúlt kódébe vesz. Kitűnő fejtegetéseik fölmentenek attól, hogy valószínűsíteni igyekezzem tételüket, melyet különben, legalább általánosságban már régebben is többen vallottak, azt tudniillik, hogy névmásokból ragok keletkezhetnek (az irodalmat l. LAKÓ idézett tanulmányában). Ennél nagyobb fokú valószínűséggel még jóval későbbi, de ugyancsak adat-talan korban lejátszódó folyamatokkal kapcsolatban sem gyakran lehet találkozni.

Az **nš* típusú mutató névmás megléte közismert; vö. f. *nämä*; md. *ne*, *ne*; z. *na*; ? lp. *nā*; cser. *nīnə* (TOIVONEN—ITKONEN—JOKI, Suomen kielen etim. Sanakirja s. v. *nämä*; OJANSUU, Pronomioppia 82—3). Hogy az ugor nyelvek őseiben is széleskörű volt e mutató névmás használata, arra mutatnak az obi-ugor nyelvekben a második személyű személyes névmások, melyek föltétlenül összefüggnék a mutató névmással, s ennek kapcsán a második személyű igei személyragok és birtokos személyjelek, a magyarban pedig az *-on*, *-en*, *-ön* superessivus s annak mód- és állapothatározórag változata, sőt talán, bár kevesebb valószínűséggel az *-n* névszóképző és igei személyrag is. A finn nyelv tanúsága szerint ennek a névmásnak a magánhangzója nyílt e volt.

6. A *-nek -k*-ja nézetem szerint a magyarban fellelhető egyik lativus-ragnak, a finnugor **-k*-nak a változata. Bár a köztudatban nehezen megy át, számomra nem látszik kétségesnek, hogy nyelvünkben több finnugor lativus-rag folytatása mutatható ki. Az egyik, amely egészen általánossá vált, és rengeteg példában, változatos funkciókban mutatható ki, a finnugor **-i* lativusrag fejleménye (TOIVONEN: FUF. XXVIII, 10 kk.). Emellett azonban megtalálhatni nyomait egy másik lativusragnak, a finnugor **-k*-nak. Ennek, mint tudjuk, ősmagyar fejleménye a *-γ*, ebből pedig az őmagyarban *-u*, *-ü* alakult, mely a megelőző magánhangzóval labialis utótagú diftongust alkotott, s e diftongusok az őmagyar kor folyamán hosszú, rendszerint labialis magánhangzóvá egyszerűsödtek, más ritka fejlődési vonalat nem említve (BÁRCZI, Htört.² 122, 134, 91). Ennek megfelelően találunk ilyen lativusragos példákat, mint ÓMS.: *egembelu*; 1335: *Chehw* a. m. *Csehi* (CSÁNKI III, 42), 1353: *Othiw* (PAIS: MNy. XXXII, 110); R. *felő*, *mellő* (NyH.⁷ 134), N. *eggyű*, *összü* (MTsz.). Ugyanennek a lativusragnak megtaláljuk a magyarban *-k* változatát is, mint ezt BABOSS ERNŐ kimutatta (Melich-Eml. 24 kk.), így az *-ig* < R. *-ik* ~ *-ég* ~ *-ék* határvető ragban meg az *-ék* képző-ragban — *Nagyék*, *bíróék*; N. *Nagyék megyek* stb. —, melyet MÉSZÖLY (MNy. IV, 319, V, 358) — nagy valószínűséggel — az előbbivel azonosnak tart. BABOSS e kettős megfelelést úgy magyarázza, hogy az alapnyelvben volt e lativusragnak egy ragvégi magánhangzós változata, a **-k*, s ebből keletkezett a *-γ* > *-u*, *-ü* stb. fejlődésen át az *-ó*, *-ő*, *-ú*, *-ű* magyar lativusrag, és volt egy ragvéghangzótlan változata: **-k*, s ebből származott volna a magyar *-k* > *-g* lativusrag. Ennél azonban sokkal meggyőzőbb arra az immár közismert tényre hivatkozni, hogy a hangzóközi zárhangok a finnugor alapnyelv keleti nyelvjárásaiban gyakran geminálódtak; így magyarázható az *öt*, *hat* *t*-je (z helyett, valamint a múlt idejű melléknévi igenév *-t*, *-tt* képzője, így a *rejt*, *révül* ~ *reked*, *rekken*, *röd* (< **rojá*) ~ *rokon*, a *kopúl* ~ *kovál*, *szi(v)* ~ *szipákol*, *szipog* stb. kettős megfelelések. Ezek sorába tartozik a *-k* lativusrag, melynek **-kk*. változatát föltehetjük mint ritkább vagy nyelvjárási változatot az őmagyarban. Ennek felel meg az *-ig* < *-ik* ~ *-ék* ~ *-ég* rag mássalhangzója. Ezekben ugyanis nézetem szerint két lativusrag van, az egyik a finnugor **-i*, a másik a finnugor (**-k*. ~) *-kk*.

fejleménye. Ugyanezt a *-kk-*-t látom a *-nek* ragban, s ez magyarázza egyszersmind e rag eredeti lativusi funkcióját. Ami mármost a *-nek* és az idézett lapp szó között esetleg fennálló kapcsolatot illeti, ez nem érinti az itt adott származtatást, legföljebb erősíti.

7. Arra a kérdésre, hogy a ragos névmásból keletkezett névutó mellé kifejlődhetek-e a birtokos személyjeles határozószók, könnyű igennel felelni, mert ezt bizonyítja az *által ~ általam, általad* stb. sor, mely ebbe a kategóriába tartozik (PAIS: MNy. I, 318; FgrEl.; TESz.).

Ami a *nekem, nekéd, neki, nekünk, nektek, nekik* végződéseit illeti, ebben MÉSZÖLLYEL (i. h.) csupán birtokos személyjeleket látok, ami egyszerűsíti a kérdést, és fölöslegessé teszi bonyolult és nehezen igazolható hangtani fejlődések föltevését. Igaz, hogy az *-ék* képző tövéghangzója nyílt — *Kisséket* —, a tövéghangzók azonban sokszoros analógia-hatásoknak voltak kitéve, így például az *-ék* képző igazodhatott a véghangzó szempontjából a *-k* többesjelhez, amellyel jelentése szempontjából is érintkezik. Ezzel kapcsolatban azonban fölmerül az a kérdés, hogyan viszonylik a *nekem, nekéd, neki* stb. a *nézném, néznéd, nézni* stb.-félekhez. Úgy vélem, a két sor a látszólagos egyezés ellenére nem azonos. A *nekem, nekéd, neki* stb. 3. személyében is a birtokos személyragnak *-i* változata él, mint a „se szeri, se száma”, a *többi* és hasonló példákban, a főnévi igenév személyragozásának a problémáját viszont igen meggyőzően magyarázta SZINNYEI (MNy. XXXII, 220) és az ő nyomán PAPP ISTVÁN (MNy. XXXIII, 38), akik a mai helyzet eredetét szerkezet-vegyülésben látják: **Várnom van, *várnod van, *várna van* stb. és *nekem, nekéd, neki várni kell*, azaz birtokos személyragos szerkezet és lativusragos szerkezet keveredett össze.

Összegezve a mondottakat, úgy látom, hogy *-nek* ragunk az uráli **nš* mutató névmás és a finnugor **-kk-* lativusrag változatának összeforrásából keletkezett.

8. Ezzel kapcsolatban fölmerülhet az a gondolat, hogy a *-nál ~ nálam, nálad* stb. ugyancsak egy *n-* kezdetű, de velaris magánhangzót tartalmazó, valószínűleg távolra mutató névmás és az **-l-* ablativusrag kapcsolata. Ebben a kérdésben a rag hosszú *á*-ja miatt egyelőre nem merek állást foglalni, bár magyarázati lehetőség erre is kínálkozik, de talán túlságosan hipotétikus.

BÁRCZI GÉZA

A határozói szintagmák néhány sajátossága Radnóti Miklós költészetében*

1. A határozók többféle funkciója. A határozók leggyakoribb szerepe: megjelölni a cselekvés, törtézés, létezés különféle körülményeit. E kiegészítő szerepkörben is lehet azonban a határozónak még más, mellékes funkciója (pl. hangulatkeltés). Különösen a költői nyelv gazdagíthatja új színekkel, változatokkal, helyzeti adottságokkal a határozók kifejezésbeli lehetőségeit. S a máskor háttérbe húzódó, járulékos szerep is hangsúlyt nyerhet, — legtöbbször persze korántsem függetlenül a határozók elsődleges feladatától: a hely, idő, mód, cél, állapot, eredet stb. megnevezésétől.

* Részlet egy Radnóti mondatszerkesztéséről szóló nagyobb tanulmányból.

A) Gyakran nem is főként azért kerül a mondatba egy-egy határozó, hogy az állítmány (vagy egyéb mondatrész) körülményeit kifejezze, hanem azért, hogy a szemléletünkben kialakult képet kiegészítse, teljessé tegye, vagy csak új vonással gazdagítsa. Ilyenkor legtöbbször jelzője is van, és az egész szerkezet együttesen belesűríthet a mondatba olyan állítást is, melynek alánya a határozó alapszava lenne, állítmánya pedig a jelző.

„s meleg szájával kutatva csókol
kereső szemedre.”

(Férfinapló, 1932. október 6: L.)¹

A *szájával* — mechanikus elemzésünk szerint — eszközhatározó. De mi szükség van ebben a mondatban az eszköz meghatározására? A költő inkább csak a csók képzeete mellé még a száj melegének képzetét is föl akarta villantani, érzékletesebbé téve az ábrázolást. Ugyancsak a képalkotásban való részvétel igazolja a következő sorok egyik helyhatározóját is:

„S verssel térek a házba, ahonnan
az asszony fut elém és hordja hó
nyakán a kontyot,”

(Este a kertben: ÚH.)

A *nyakán* helyhatározó nem a tekintetben igazít el bennünket, hogy ugyan hol is hordja kontyát a költő asszonya, hanem alkalom arra, hogy a konty bemutatása mellett még a kedves nyakának fehérségéről is szóljon a vers. A mondanivaló lényeges eleme itt is a jelzőbe sűrűsödik; azt tudjuk meg, hogy a feleség *nyaka* — *hó*. (Az előbbi példában: *szája* — *meleg*.) Hasonló — szemléletkiegészítő — funkciójuk van a következő idézetek kiemelt határozóinak is:

„világít bennük, őrzik, sötét pincékbe bújva,
míg jelt nem ír hazánkra újból a béke ujja,
s fojtott szavunkra majdan *friss szóval* ők felelnek.”

(Nem tudhatom . . . : T.)

„Égő néppel az utca rohan, majd bűgva elájul,”

(Nyolcadik ecloga: T.)

„Héthatáron túl csillámlik háta fénye már,
elfagyott kőszál aranylik tőle ott s a kemény
éjszaki sark is, — ha eléri, megszökül tőle
a kényes szívárvány alatt, amott a messzeségben.”

(Hőség: ÚH.)

A *szívárvány alatt* névutós szerkezet megint csak nem helyet határoz meg elsődlegesen, hanem az a szerepe, hogy beilleszde a látomásba a szívárvány ívét is.

B) A helyhatározónak olykor csak annyi a hivatása, hogy figyelmünket irányítsa, orientálja.

„S nem értik, — hisz semmit sem ért az eb,
ha *fönn* a hold egy kissé véresebb.”

(Rímpárok holdas éjszakán: T.)

¹ A kötetek jelölése: P. = Pogány köszöntő. — ÚM. = Újmódi pásztorok éneke. — L. = Lábadozó szél. — ÚH. = Újhold. — J. = Járkálj csak, halálraítélt. — M. = Mérédek út. — T. = Tajtékos ég.

„Száll a hős a fáján
fénytől hajladoz ág;”

(Zápor után: ÚH.)

„Ha a hold feje vérzik az égen
S gyűrűző köröket vet a tóban a fény.”

(Álomi táj: T.)

A szabatos helyhatározásnak ezekben a mondatokban nincs semmi jelentősége.

C) A határozó funkciója sok esetben a nyomatékosítás, a kiemelés:

„S tudja a szív, a kéz meg a száj, hogy ez itt a halál,
a halál.”

(Egyszer csak: T.)

„És nőttön nő süvöltő kedved körül
a borostás magány.”

(Férfivers: ÚH.)

„Üdvözlégy, jól bírod e vad hegyi úton a járást”

(Nyolcadik ecloga: T.)

D) Lehet olykor a mondatba helyezett adverbium (majdnem mindig mód- vagy állapothatározó) első d l e g e s célja: intenzív hangulati hatás elérése. Az ilyen (pozitív értelemben öncélú) hangulatkeltésnek forrása rendszerint az alapszóban, annak jelentésében rejtőzik:

„Most már elhiszek mindent *csöndben*:
éjjel Mondschein szonátát és Áve
Máriát hallgattam egy szál
csöppögő gyertya mellett,”

(Meditáció: P.)

„Ó, fiuk és lányok ragyogó vállán
csuszkál *rikoltva* az ünnepi nyár”

(Nyári vasárnap: ÚH.)

„És gyujts majd nagy tüzet, éhes
lángokkal égess meg! égess!”

(Papírszeletek: T.)

A szó fogalmi vagy hangulati ereje ilyenkor fölébe is nőhet a mondatbeli funkciónak. A költő számára a képzetek fölidézése a fontos, egy-egy kifejezés határozói szerepe teljesen háttérbe szorul:

„vagy elmegyek fényleni hónak az erdélyi
tetőkre, hol balladák himzett szoknyáit
fujja *feketén* a szél,”

(Szél se fuj itt már: L.)

A *feketén* határozó korántsem a szél fújásának módját jelöli meg, csak az *éjjel* időhatározó alapszavával harmonizál. Másféle mondatépítés esetén bármely más mondatrész szerepét betölthetné. A feketeség fogalma nem kötődik szorosan a módhatározó (v. állapothatározó) szerepéhez, hiszen ilyen módon: *feketén* (hétköznapi értelemben véve) nem is fújhat a szél.

A határozóknak ezzel a szerepével legsűrűbben az első három Radnóti-kötetben találkozunk. Azt természetesen nehéz eldönteni, hogy mikor válik a hangulati szerep elsőlegessé, mikor halványítja el a határozói funkció tar-

talmát, hiszen gyengébb vagy erősebb érzelmi töltés gyakorta színezi, kíséri a körülmények intellektuális megjelölését.

2. A határozók stilisztikai hatásának tényezői. Nyilvánvaló, hogy a határozók esetében is mindenekelőtt az alapszó jelentése, hangalakja, érzelmi színezete, a szövegben elfoglalt helyzete válthat ki stílus-hatást. Ezenkívül azonban két másik körülmény is előidézhetheti (többnyire váratlanságánál, szokatlanságánál fogva) az olvasó élénk reagálását.

A) Különleges szerepű ragok, különleges szerepű határozók.

Az *-n* ragnak sokféle szerepe lehetséges nyelvünkben (superessivusi, időhatározói, okhatározói, mód- és állapothatározói, vonzat stb.). Éppen sokoldalúságánál fogva alkalmas hát bizonytalan, homályos viszonyok, többértelműség kifejezésére:

„és szipogva alszik minden újra el,
tücskök lélekzetén alszik a vidék”

(Parton: J.)

„Az erdőn
ujra suhog ma a tél vad jóslata,”

(Ötödik ecloga: T.)

Az *erdőn* határozót érthetjük inessivusi értelemben: 'az erdőben' — továbbá így: 'az erdő felett'; — de érezhetünk benne közvetlen ráirányulást is: az erdőt éri e suhogó jóslat. Van itt valami fenyegető az *-n* ragos határozó többértelműségében.

Határozottan népballadai hangulatot ébreszt a következő *-n* ragos vonzat (némi partitívusi mellékjelentéssel):

„s erején fehérek fene falujában
csak a tőke szakajtott.”

(Ének a négerről . . . : L.)

Radnóti előszeretettel kapcsol igékhez vagy még inkább melléknévi igenevekhez *-ra*, *-re* ragos eredményhatározót (különösen az *Újhold* című kötetben). Az eredményhatározó amúgy is növeli az alap-ige dinamizmusát (hiszen a cselekvés csak akkor lehet eredményes, ha teljességében kibontakozik), alábbi szókapcsolatok pedig — erősen sűrítő jellegükkel, szokatlan voltukkal¹ — még fokozzák ezt a hatást:

„A zápor . . .
tükrösre lépte a fák levelét,”

(Táj változással: ÚH.)

„Tüskésre ijedt majom hangja
süvöltött zuttyanó ágon”

(Ének a négerről . . . : L.)

Továbbá: „*laposra rémült* homlokkal”, „*borzasra fázott* verebek”, „*hamar halálra növő* nemzedék” stb.

A Temetőben című vers (J.) méltóságteljes gyászához jól illik az *illendően* régies-ünnepélyes alakja. A *Nyugtalan őszül* (T.) határozójának ragtalansága már a nyelvi forma révén valami nyugtalanságot érzékeltet. S a Táj című költői futam (L.) egyik sorában a névutó lendülete jól egészíti ki az állítmány élő elevevőségét: „nevető bokrok fakadnak a zápor alá!”

¹ Az eredményhatározók bennható igékhez járulnak.

Ritka raghasználattal találkozunk akkor, amikor az okhatározó *-ra* végződéssel („*csókra tűnő tünemény*”) vagy *-n* raggal áll („*a rossz zenén kis lelke fellebeg*”), amikor az eszközhatározó is *-n* ragot kap („*fehér hangján rábéget a nyáj*”), amikor szokatlan a vonzat („*légy szerelemre okos ma*”) stb. Ilyenkor a főjelentéshez mellékjelentések is társulhatnak. (Így van ez valamennyi példánkban.)

B) A mondaton belüli határozók kölcsönös viszonya is előidézhethet váratlan stílushatást:

„*Házak fölött, de mélyben állok mégis itt,*”

(Hispánia, Hispánia: T.)

A „*Száll a tavasz . . .*” első versszaka a sok helyhatározó végtelen láncolatának köszönheti harsogó lendületét.

Fanyarul disszonáns hatást kelt, ha egyazon szerkezeten belül az egyik határozó konkrét, a másik pedig átvitt értelemben vonatkozik alaptagjára:

„*s szegyenkezem e lomha sártól
s hírektől mocskos alkonyon.*”

(Hispánia, Hispánia: T.)

Szerkezeti ellentét figyelhető meg akkor, amikor ugyanaz a határozó egyszer mellékmondat formájában, egyszer pedig mondatrészt formájában fejeződik ki:

„*..... hófehér enyészét
dédelget, ringat s úgy emel fel,
mint gyöngye pelyhet lassu szél,
lassan és borzalmas kényelemmel.*”

(Huszonkilenc év: M.)

A tempó lassulása a halál kérlelhetetlenségét, fokozatos, de biztos közeledését érzékelteti.

3. A határozók sűrítő szerepe. Modern költőink egyik fő törekvése, hogy az egyszerre és egységben észlelt társjelenségeket, az élmény sokoldalú összetettségét vagy éppen a belső asszociációk kényszerítő erejű összefüggéseit, a szorosan egymáshoz fűződő lelki tartalmak tapadó közelségét, a gondolkodás folyamat-jellegét a nyelvi matéria is híven közvetítse. Ezért sűrítenek olykor távolinak tűnő mozzanatokot is egyazon szintaktikai szerkezetbe. Ezáltal természetesen növekszik a nominális elemek aránya a mondatban (l. HERCZEG GYULA, A nominális stílus a magyarban: Nyr. LXXX, 40–57, 204–17), másfelől pedig nő az igei állítmányok bővítőmennyterheltsége.

Radnótinál e sűrítő szándék többek között éppen a határozós szerkezetek sajátos alkalmazásában nyilvánul meg.

A) Különösen az első négy kötetben találhatunk szép számmal olyan határozókat, amelyek tulajdonképpen egy másik teljes tagmondatot sűrítenek az eredeti mondatba, potenciális, burkolt állítást kapcsolnak az igével kifejezett alap-állítás mellé. Ezek az összetett (bővített) határozós szerkezetek azonban mégis megőriznek valamit szuverenitásukból.

„*Asszonnyal boldog mellemen
így áprilisi eső után a napra
kiáltok*”

(Áprilisi eső után: L.)

Az első sor a maga teljességében fejez ki egy szituációt. A *boldog mellemen* helyhatározó nyilván nem az állítmány determinánsa, hanem az *asszonnyal* határozóhoz kapcsolódik. De vajon ez utóbbinak mi a szerepe a mondatban? Ha jól meggondoljuk, nem igazi társhatározó, nem is kifejezett állapothatározó, bár mindkét határozó funkciójából őriz valamit. Két párhuzamos cselekvés rendelődött itt egymás alá: *az asszony boldog mellemen pihen* — és: *a napra kiáltok*. A *-val* ragos határozó egy új, önálló körülményt társít, kapcsol a voltaképpeni állításhoz.

Hasonló példák:

„Szeretőm meztelen fürdik a Felkán,
hátán fürtökben fut a víz
és alatta is víz fut, kövek közt *fehér parazsakkal*.”
(Férfinapló, 1932. július 7: L.)

„A város felé jövök a hegyről, *nagy tele holddal*
a fejem fölött.”
(Este, asszony, gyerekekkel a hátán: P.)

„de most már egyedül élek *egy lengő*
pipacsal a lábam előtt és a lányok
messzi dalával az alkonyodó
faluvégén,”

(Táj szeretőkkel: ÚM.)

Mint látjuk, az efféle szerkezetek csaknem minden esetben a tagmondat végén (olykor elején) egy tömbben helyezkednek el, néha vesszővel is elkülönítve a beszédegység többi részétől. Viszonylagos benső egységük folytán a mondat végén hozzápótló karakterrel is bírnak: utólag csatlakoznak a predikatív szerkezethez, új és önállósodó elemet fűznek az önmagában is egész, befejezett mondanivalóhoz. Mindig valami új körülményt közölnek, új képet villantanak föl, a főállítással párhuzamosat. A kapcsolás *-val*, *-vel* raggal történik, de ebben az esetben nem szabályos társ- vagy eszközhatározóval van dolgunk, hanem két esemény, állapot, tulajdonság stb. társult jellegéről van szó. Fontosabb szerepénél fogva ezt a *-val*, *-vel* ragos határozót tekintem az egész szerkezet uralkodó tagjának (legtöbbször szintagmatikus alaptagjának is).

A szerkezet sokszor egészül ki igenévi képzővel:

„mögöttük a vár úrnője
galoppol, *alkarján billenő*
sólymaival!”

(Két groteszk: ÚM.)

Az *alkarján sólymai billennek* tagmondat beleolvadt az előzőbe, alanyából *-val* ragos kapcsoló határozó lett, állítmányából pedig igenévi jelző.

Néha társhatározói (ritkábban eszközhatározói) szerepe is lehet a *-val*, *-vel* ragos uralkodó tagnak. Ez azonban nem változtat sem a teljes szerkezet egységén, sem pedig párhuzamos körülményt tömörítő viszonylagos önállóságán.

„elmegyek napnak Indiába sütni, hol
fehér uccákon reggel a lázadás szalad,
szép rőt haján a fiatal tömegekkel!”

(Szél se fuj itt már: L.)

Hogyha az ilyen szerkezetekben nincs igenévi jelző, akkor úgy oldhatjuk őket teljes tagmondattá, hogy a *-val*, *-vel* ragos határozó alapszava lesz az alany, s az alapszóban kifejezett fogalom meglétét állítjuk a másik határozóban kifejezett helyi viszonyokkal összefüggésben.

De nemcsak ilyen teljes, kikerekített, viszonylag önálló szerkezetekben alkalmazza a költő a *-val*, *-vel* ragos sűrítést. A társító határozók sokszor csak egyetlen jelzős szerkezetben kapcsolnak az igei állítmányhoz új körülményt, párhuzamos mozzanatot:

„majd körülállnak
apró szentek, megáldott hanggal és
énekelnek;”

(Szélesen: ÚM.)

„és tiszta szavaddal, ahogyan itt állsz;”

(Szerelmes keseredő: ÚM.)

„s földi
illatokkal ideadja nékem
a kezét bolondos szagolásra;”

(Szerelmes játék: ÚM.)

Ilyen esetekben a *-val*, *-vel* ragos határozó jellemez, tulajdonságot fejez ki, és funkciója közel áll a jelzőéhez. Az utóbbi két példában túl bonyolult lenne jelzős nyelvtani szerkezet kialakítása. S maga a tulajdonság is (pl. a tiszta-szavúság, azaz: őszinteség, igazmondás) hangsúlyt nyer azáltal, hogy némileg függetlenedett viselőjétől.

E kifejezőmód expresszionista fogantatására (a mindent-egyszerre-ki-mondás igényére) utal, hogy hasonló (*-val*, *-vel* ragos határozóból kiinduló, önállósodó) szerkezetek Kassák Lajos költészetében figyelhetők meg a Radnótiéhoz hasonló gyakorisággal. De Radnótinál is főként az első — hangsúlyozottan expresszionista — korszakból meríthetjük példáink többségét. A „Tajtékos ég” verseiben már csak elvétve bukkan föl a sűrítésnek ez a módja:

„fehérlő illatokkal alkonyul.”

(Naptár)

„száll a halál fehér,
szép suhanással;”

(Nyugtalan őszi)

A teljesebb (helyhatározóval bővített) szerkezet alkalmazására e késői versekben már csak két példát találtam; — ezek közül is az egyik köznyelvi fordulat, a másik tiszta állapothatározó:

„s volt, ahová önként mentek, fegyverrel a kézben;”

(A la recherche . . .)

„Tarkómon jobbkézdeddel feküdtem én az éjjel;”

(Tarkómon jobbkézdeddel)

Máskor azonban a *-val*, *-vel* rag lefoszlik a kapcsolt tagról, s így az — alannyá válik:

„s a fordulónál
katona állt a sár
felfénylő fodrain. Foga közt rózsaszál.”

(Emlékeimben . . .)

„A lángok közt tűnődő
temetők ringanak,
körül görcshúzza fák és izzadó falak.”

(Uo.)

A kiemelt beszédrészek teljes (tag)mondatok. Állítmányuk az odaértett létige (l. TEMESI MIHÁLY, A kihagyásos szerkezetek határozói: Pais-Eml. 242–7). Az első kötetek bármelyikében az ilyen mellérendelt hozzákapcsolások a megelőző állításhoz tapadnának csatolt alárendeltségben. Így: katoná állt a sár felfénylő fodrain *foga közt rózsaszállal*; vagy: a lángok közt temetők ringanak *körül görcshúzza fakkal és izzadó falakkal*. Az alábbi idézetben a mellérendelésbe oldott szerkezet tagjai közé még egy harmadik — mellérendelt — tagmondat iktatódik:

„Most érkezett, egész nap messze járt,
kezében egy nagy mákvirágszirom”

(Együgyü dal a feleségről)

Új, a főállítással szinte egyenrangú másik körülmény (potenciális ki-jelentés vagy megállapítás) nemcsak *-val*, *-vel* ragos társító határozó segítségével sűríthető a főmondatba, hanem hely- vagy időhatározó segítségével is. Ilyenkor a határozónak rendszerint igenév jelzője van, olykor a határozó alapszava maga is elvont cselekvésnév:

„és *napbadobált*
csókjaink után boldog torokkal
így, istentelenül fölsikoltunk!”

(Pogány köszöntő)

A *napbadobált csókjaink után* nyilván egy előidejű cselekvést sűrít a főmondatba. Hasonló szerkezetek hely- vagy időhatározói alaptaggal:

„és ha fölriad szájonharap,
szárnyas madarak nyitvafelejtett
énekekkel ámuló csőre előtt.”

(Szerelmes játék: Ú.M.)

„s napitta
pocsolyák helye lelkesedik
döngő léptek után!”

(Férfinapló: L.)

Az természetesen nem szabályszerű, hogy a szerkezetben jelen kell lennie egy igei elemnek. A következő sorokban például az idő- és helyhatározó tagadhatatlanul új, önálló tartalmi vonatkozást iktat a mondatba, de e határozók alapja, kiegészítő igei mozzanata csak hallgatólagosan-mellékesen bukkannak föl tudatunkban:

„és lassan beszéltünk
arról, hogy összeházasodunk s hogy
az a szomorú kisfiú számarköhögős volt
reggel a villamoson.”

(Férfinapló, 1932. január 17: L.)

Az utolsó tagmondat tehát arról a bizonyos szomorú kisfiúról állítja a számarköhögős állapotot, de a két határozó nem erre az állapotra vonatkozik. A *reggel a villamoson* már a találkozás körülményeire, tehát egy új elemre

utal, egy egész helyzetet idéz elénk, és külön tagmondat formájában is kifejezhető lenne: „... s hogy az a szomorú kisfiú, akit *reggel a villamoson* láttunk (akivel *reggel a villamoson* együtt utaztunk stb.), számárköhögős volt”. A mondat testétől, az állítástól voltaképpen idegen elemet sűrít a két határozó a mondatba, jóllehet visszasugárzó érvénnyel magára az állítmányra is hatnak, és azt múlt időbe transzponálják. (Hasonló nyelvi szerkesztésmód a köznyelvben is előfordul.)

B) A határozói igenevek — igei tulajdonságuk folytán — gyakran képeznek az állítmány mellett „alközpontot”. Természetes hát, hogy az igenevek az eredeti mondatba beolvaszthatnak akár egy másik teljes állítást is, s az elveszti ezáltal függetlenségét, és az igenéven keresztül alárendelődik a főállításnak, az igei állítmánynak. A mód-, állapot- vagy időhatározói szerep az ilyen szituációban csak másodlagos. A legfontosabb: a sűrítés képessége; az, hogy egy második cselekvést (történést) nem kell új, külön tagmondatba oldani. A költő szorosabbra vonja a kapcsolatot a párhuzamos vagy egymást követő tények között, az egyiket kiemeli, uralkodóvá teszi, a másikat annak alárendeli. Az egymás mellé fűzést tehát zárt szintaktikai kötéssel cseréli föl.

Egyidejűség esetén olykor lehetetlen másként felfognunk az igenevet, mint párhuzamos történés redukált állítmányaként.

„majd heverünk csak *alvó bokrok*
leveleit tépdessve”

(Erdei ének valahonnan: P.)

A heverés meg a levelek tépdessése két különböző akció, s ezek egy időben mennek végbe. Az igenevet képtelenség módhatározóként elemeznünk, hiszen a levelek tépdessése nem a heverés módját jelenti. Időhatározónak tekintsük hát a kérdéses mondatrészt? Ez is bajos lenne. Nem akkor heverünk ugyanis, amikor *alvó bokrok* leveleit tépdessük, hanem éppen megfordítva. Az eredeti mellérendeltség viszonya az egy mondatba sűrítés ellenére is annyira érződik, hogy az igenévvé degradált állítást problematikus bármilyen mondatrészként is elemeznünk.

Hasonló példák:

„csak a lány *sivít, karmolva,*”

(Tavaszi vers: ÚM.)

„Igy élnek ők itt s földjüket, fallal védik 'a széltől, *gyökerekenként*
óva nehéz hozadékát,”

(Montenegrói elégia: ÚH.)

„s apró szöszök repülnek
a fák közt, merre *verset írva* jöttem.”

(Koranyár: T.)

Még a bővítmény nélküli igenév is megőrizhet valamit a független állítás súlyából. „A nyár zümmögve alszik . . .” (Istenhegyi kert; J.): ebben a mondatban három külső benyomás, körülmény keveredik: a nyár csendes melege, a délutáni álmoság és a rovarok zümmögése. Az alvás meg a zümmögés cselekvése egyaránt képes értelemben vonatkozik a *nyár* alanyra. Nyelvtanilag tehát világos a mondat struktúrája. Tudatunk mélyén azonban homályosan érezzük, hogy másra vonatkozik az *alszik* ige (az ebéd után sziesztázó emberre vagy a kókadt kertre), és másra a *zümmögve* igenév. Ez a logikai átváltás

választja szét az állítmányt és határozóját; öntudatlanul is fölfogjuk, hogy itt két egyidejű, de különböző subiectumhoz tapadó jelenség összevonásával van dolgunk.

A célhatározó szerepű főnévi igenév szándékolt, jövőbeli cselekvésre utal, ezért erősen aktív, dinamikus jelleggel bír. Determináns nélkül vagy újabb bővítménnyel egyaránt a sűrítő tömörség eszköze. A fény „*pihenni* a fűre lefekszik”, a fiúk és lányok vad serege „*hüszölni* időnként a vízre lejár”, „*most szomszédolni* indulok”; szerkezet alaptagjaként: „*hívj* engem is el *hirdetni igédel*”, „*két óra közt* berohantam *elmélkedni a füst szárnyán a csodás szerelemről*” stb.

4. Szerkezeti kérdések.

A) Névszói alaptagú határozók. — Rendszerint az igei állítmány elhagyását vagy névszói állítmánnyal történő helyettesítését szoktuk a nominalis szerkesztés fő ismertető jegyeként számon tartani. Pedig az is a nominalis szerkesztés körébe vágó szófüzési sajátosság, hogyha határozói bővítmény viszonylag sűrűn csatlakozik a szövegben névszói alaptaghoz. Vizsgáljuk most meg a névszói alaptagú határozók eseteit Radnóti Miklós költészetében!

a) Főnévi (rendszerint nominativusi) alaptagú határozók mindig is gyakoriak voltak címekben, ahol a szerző ige nélkül szokta megjelölni a kiemelkedő mozzanatokot: *Pontos vers az alkonyatról*; *Táj változással*; *Elégia Juhász Gyula halálára*; *Levél a hitveshez*; stb.).

b) De ugyancsak sűrűn előfordul határozói determináns a névszói állítmányok mellett, — s ez természetes is: a mondatban nem szerepelt ige, ám mégis szükséges az állítás körülményeit részletezni: „Zászló ő az ájtatos zenék fölött”, „Délben ezüst telihold a nap”, „s a magány szelidebb a szívemben”, „s mi főntről pusztítandó vasút vagy gyárüzem...”.

c) Jelzői értékű határozók: „S az éjszakák! az éji vándorút a végekről a Quartier felé!”, „ez a zápor sem mossa le rólam a vágyat utánad.” A jelzői értékű határozó nem mindig hátravetett: „Hol van az éj, az a kocsma, a hársak alatt az az asztal?”, „Most kiált szava számon a szó”.

d) Névszónak (olykor határozószónak) nem jelzői értékű határozója is lehet: „Tarkómon jobbkézeddel feküdtem én az éjjel” (l. a -val, -vel ragos szerkezetekről elmondottakat!), „ölében ring a füvek fűtyökbe fakadása”; — de leggyakrabban melléknévi alaptaggal mód- vagy állapothatározóként: „kis halom gyümölcs, már kukaccal ékesen”, „az ország megvadults egy rémes végeten vigyorgott vértől és mocsoktól részegen”; jelzőként: „a tegnap még arany avar barna sár lett...”, „és kertjeinknek sűrű illatában fáján akad a hullni kész dió”; állítmányként: „légy szerelemre okos ma”, „költő vagyok, ki csak máglyára jó, mert az igazra tanu.” Határozószói alaptaggal: „Kilenc kilométerre innen égnek a kazlak és a házak”.

Azt sokszor csak egyéni belátás alapján dönthetjük el, hogy egy határozó névszói vagy igei alaptagú-e:

„S balról, a park nagy fái közt
az egyik úgy sárgált az égre,”

(Páris: T.)

Jelen esetben a szórend dönt az előbbi lehetőség javára.

e) Ragtalan appositio; állapothatározói (vagy társhatározói) értékű főnévi alaptag + határozói bővítmény: „Fekszem a deszkán, *férgek közt fogoly állat*” (esetleg a ki nem tett én névmás értelmezője), „s élhetnék fenn a sárga házban

sárga virágok közt, *nyakamban kis kolomp*” (elemezhető önálló tagmondatként is odaértett lenne állítmánnyal).

B) Kettős határozók. A köznyelvi beszédben is gyakran határozzuk meg olyképpen valaminek a helyét, idejét, módját, hogy előbb egy tartalmatlan rámutató szót ejtünk ki, majd ehhez kapcsoljuk a voltaképpeni tartalmas körülmény-megjelölést: *itt a szobában, lent a völgyben, most az ünnepek alatt, amúgy istenigazából* stb. Ezek a szerkezetek nem lehetnek mellérendelők, hiszen az utótag minden esetben kiegészítője, magyarázója az előtagnak, nem két egyenrangú, külön álló határozóról van szó (mint ebben a mondatban: *Erdőn, réten barangolunk*). A mi szerkezetünkben a két határozó együtt fejezi ki ugyanazt a körülményt. KÁROLY SÁNDOR az ilyen alakulatokat a közvetlen heterogén viszonyt kifejező szerkezetípusba sorolja mint a körülményfogalom szerkezeteit (l. Az értelmező és az értelmező mondat a magyarban: NytudÉrt. 16. sz. 7). Később másodlagos határozónak nevezi a kapcsolt tagot (i. h. 10).

Radnótinál lépten-nyomon elénk bukkannak ilyen kettős határozók: *itt az asztalunkon, lent a padlón, kint a réten, fönt a gépben, le a völgybe, fölötté az égen, úgy estefelé* stb. Néha a második tag sem jut el még a teljes konkrétsáig: *itt köröskörül, ott messzebb, messze fenn, egyszer majd*. Más mondatrészt is beékelődhet az egységes határozó két szava közé: „*ki itt él a magasban*”, „*mellettem alszik a tölgy alatt Fanni*”, „*felfénylik itt egy szalmaszál a fűben*”. Olykor-olykor a sorrend megcserélődik, és a tartalmas előtagot nyomósítja rámutatás: *a parton ott, a kandi lámpán fenn, a ház falánál odakinn, november tetején így*. Hármass helyhatározás is előfordul: ilyenkor a tartalom mind pontosabbá válik, a fogalmi kör egyre szűkül: *ott fenn a nyári égen, ott fönny az égi polcon*. De még ilyenkor is nyitva maradhat a szerkezet tartalma: *ott arra távol*.

Hasonló az előbbiekhöz az az eset, amikor a két egyforma szerepű határozó más-más szempontból jelöli meg a cselekvés egyazon körülményét, és így egészítik ki egymást, így fejezik ki — két mozzanatra bontva — a teljes szituációt. Ilyenkor mindkét tag konkrét tartalommal bír: „*mint egyszer hajón az Adrián*”. Tagadhatatlan, hogy itt sem mellérendelt mondatrészekről van szó.

4. E néhány sajátosság bemutatása korántsem merítette ki mindazt, amit Radnóti költészetének határozós szerkezeteiről elmondhatnánk. Nem szoltunk például a határozók egy részének képes voltáról, illetőleg a képalkotásban betöltött szerepéről. A kérdés további taglalása azonban már túlhaladná egyetlen cikk kereteit.

HONFFY PÁL

Remek

1. *Remek* szavunk nincs híján magyarázatoknak; talán egy újabbat is meg lehet kísérlni: BÁRCZI, SzófSz. eredetét ismeretlennek mondja, de közli a BUDENZ-féle (MUSz. 653). származtatást, amely szerint a szó töve a *ront*, *rombol* ige *rom* tövének magashangú *rem* változata volna. Ez a magyarázat adós marad mind a rokon nyelvekben a *remek*-nek megfelelő szavak, mind pedig egy magyar szócsalád felmutatásával — ami, ha eredeti szóval volna dolgunk, bizonyára léteznék —, de ilyen nincs, a *remek* nyelvünkben teljesen társtalan.

Nyilván a nem meggyőző BUDENZ-féle magyarázat indította HADROVICS LÁSZLÓT (Jüvevényyszó-vizsgálatok: NytudÉrt. 50. sz. 45–6) arra, hogy a

szó eredetét máshol keresse. A *remek* szónak a nyelvmélekekben egy alkalommal — a NémGl.-ban — előforduló *lemek* változata és az alapjelentésnek tartott 'töredék, rész' alapján a szót a szláv *lomiti*, illetőleg az igekötős *szlomiti* igéből származó *szloměk* főnévből eredezteti, és szerinte a magyar *remek* forrásaként a kaj-horvát, szlovén és cseh *zlomek* változat jöhetne számításba. Ez a magyarázat, bár jelentésánál nem kifogásolható, mégsem meggyőző, mert egyetlen, soha többé meg nem ismétlődő adatra támaszkodik.

2. A továbbiakban megkísérlem *remek* szavunkat összefüggésbe hozni olyan szláv szavakkal, amelyekből talán kevesebb *-gal jelölt variáns vezet a *remek*-hez.

A *remek* szóra vonatkozó adatok a legváltozatosabb forrásokból valók: oklevelek, szójegyzékek, szótárak, kódexek és egyéb szövegemlékek s nem utolsósorban a nyelvjárások szolgáltatják őket. Belőlük egy szó regényes életútja bontakozik ki, csak azt a kérdést hagyják válasz nélkül, honnan indult ez az út. Hogy erre a kérdésre választ próbáljunk keresni, újból elő kell venni őket, bár nem egyszer történt rájuk hivatkozás a nyelvészeti irodalomban. A *remek* szóról legutóbb HADROVICS kötött formás csokorba számos adatot, megkönnyítve bennük a tájékozódást az egyes jelentésárnyalatok gondos szétválasztásával. Az ő összeállításából is plasztikusan kirajzolódik a kép, hogyan jutott el a kezdetben 'frustum, segmentum, pars', tehát konkrét jelentésű *remek* szó a *mesterremek* szóösszetételen keresztül a mai elvontabb jelentésig és a főnévi helyett inkább melléknévi használatig. Az ÉrtSz. *remek* címszavának már csak a *mesterremek* összetétel a kiindulópontja, én viszont inkább a *mesterremek* feltűnéséig igyekszem nyomon követni szavunkat. Az adatok közlésében nem törekszem teljességre, de idézek minden tölem ismert adatot, amely a szóalak és jelentés szempontjából lényeges. A nagyobb számú jelentésárnyalat ellenére elégségesnek tartom a *remek* szóra vonatkozó adatokat három, illetőleg a *remek posztó*-ra vonatkozókat sem mellőzve négy csoportba rendezni.

I. *remek* 'frustum, segmentum, particula, pars' jelentés. — BesztSzej. 1273: „frustum: *remek*” | SchlSzej. 1862: „frustum: *remek*” | BécsiK. 249: „o tètémekèt megzègdèltec es *remekèkbè* vagdaltac: ossa... conciderunt sicut in lebete” | uo. 300: „èrèzte *remec* onnot o zaiaba: massam plumbeam” | DöbrK. 322: „Aianlanak vala neki eg sylv halnak *remeket*. es meznek zinet: partem piscis assi” (Luk. 24: 42.) | uo. 477: „Mikent pañika alma *remek*¹ te tvgid: Sicut fragmen mali punici, ita genae tuae” (Énekek É. 4: 3.) | ÉrdyK. 276b: „Agya chak azon azzyw dezka es egy *remeek* ffa feye alatt” | uo. 339: „Mykoron az fraterék ky awagy be mennek vala, valamy *remeek* kynyeret keer wala ew tewlők” (NySz.) | 1526: „Particule *Remyk* Attlaczyok” (OklSz.) | Pesti. Fab. 28: „Egy *remek* hwst el lopanak a zatyorból” | Tin: Ének. 172: „Szalonna *remekèket* ki hányának” (NySz.) | SZIKSZF.: „Offa: Falat, *remek*.” | MA. 1611., 1621.: *Remec*, falat: Offa, Buccella, Portio.” | PP., PPB.: „*Remek falat*...” | TörtT. I, 149: „Meliben vagon tizen hatt fodorgatott arani *remek*” (NySz.) | Varság Udvarhely megye: *remök* 'egy negyed hasáb' | Debrecen: *köldökreke* 'a marha része': „Fent a lapockán túl... szegydagadó, *köldökreke*” | Debrecen: *csípőremeke* 'a marha része': „Fent a lapockán túl... fehérpecsenye, *csípőremeke*” (ÚMTsz.) — Igei származékok: *elremekel*: '[resecó, abscindo zerstückeln, zerschneiden]' DomK. 26: „Monda

¹ A Nytár.-ban *zemek* van; a sajtóhibajegyzékben nincs kijavítva.

zent Domoncos atyank, kertelek volna tyteket hog... mynden tagokat en bennem *el remekevhen*, annak vtanna az *el remekevlt* tagoknak rezeet meg mutatvan... attatok volna fevrtevényen az en testemet az ev vereben" (NySz.). 2. *remekelés*: Varság Udvarhely megye: *remökölés* 'a csutakok négyfelé hasítása' (ÚMTsz.).

II. *remek* 'pars, Stück' jelentés. — 1549: „Eg *remek* wý zalonna" (Kult-Nád.¹ II, 41.); „Eg *Remek* vad halo Az kapolna elot" (uo. 42); „Mathe deak-nal eg *Remek* Achel" (uo. 43); „Eg *remek* o zena Maradek" (uo. 48) | 1553: „egh bakulos ezystews aranyazoth kýnek három *remegbe* vaghyon az zara. neghyedýk az felý kybe kýwek vannak" (uo. 205) | 1556: „Ereztetlen achel tizenegh *remek*. Ereztet achel hatvanót font" | 1564: „Eg *remek* fekete hernacz. Kylencz *remek* vörös weragos barson" (Oklsz.) | 1646: „Egý geöngös arani lancz, mellinek vagion hat arani *remekie* fekete zomanczos." (CsákyOkI. I, 717) | 1646: „Mas egý geöngi lanczis tizen három geongi *remekie* vagion gomb formara." (i. h. 718) | 1675: „Egy gyöngyös láncz az kiben vagyon öt-száz negyven két szem aprob gyöngy. Eöt *remekiben* penig ötven öregeb gyöngy." (i. h. 752) | Csorna és vid.: *remegvas* 'vékony pálcavas' (ÚMTsz.). Ezekhez tartozik a *remekes* 'részekből álló' mn. | 1606: „Egy *remekes* öh, apró kövecskék vadnak közte." (KárOkI. IV, 26).

III. *remek*, *mesterremek* 'opus magistrale, Meisterstück' jelentés. — A kassai pajzskészítő céh szabályaiból: 1532: „Insuper scutum unum que nos solitò vocabulo *Mester Remeek* appellare solemus. Hoc tamen adiuncto, quod nullus magistrandorum probamentum sui magisterii puta *Mester Remeek* cum aliquo alio laborari facere poterit." (MNY. X, 374) | Kassa 1601: „Minden, a ki... mi közöttünk *mesterremeket* akarna czinalni... szabad legien annak utana... az *mesterremek*hez niulni." (Oklsz.). | MA. 1621.: „*Remék, mesterreméc* [PP.: *Remek, mester remek*]: Specimen artificiale opificii, Opus magistrale, Canon artis." | MA. Tan. 1624.: „Az ő mestersegeknek valami példáját vagy *mester remekjét* mutatták." | Pázm: Préd. 1636.: „A mester-ember, amikor *mester-remek*et tsinál, akkor mutattya mesterségét." | Bethl: Élet. 30: „A ki vagy teljességgel nem csizmadia vagy *remek* által czéhben fel nem szabadítatott." | TörtT. VII, 154: „Minden czéhekben mesterségek szerént *remeket*, köszönő pohárt ne kívánjanak." (NySz.)

IV. *remek* 'genus panni'. — 1673: „unum frustum panni *remek*"; „panni albi ex renere *remek*" | 1770: „ulna panni cinerei coloris *remek*" (Száz. XL, 206) | MonIrók XXIV, 352: „Vna petia panni viridis *remek*, integra, fl. 12." | VectTrans. 6: „Egy vég 40 singes *remek*, egy kápás *remek*." | Szentm: Kalm. 1690.: „Kanavátz fajlandis, *remek* és közlandis." | TörtT. XVIII, 259: „Öreg *remek* nadrág 2 f. Középszerű *remek* nadrág 1 f. 60 d." (NySz.). HADROVICS gyűjtéséből (i. m. 46) valók ezek az adatok: 1684: „Vöttem magamnak egy nadrágnak való *remekposztót* fl. 4" (TörtTár. 1889: 253) | 1684: „Dolmány, mente és nadrágra hét sing *remek* posztó" (TörtTár. 1900: 331).

Megemlítem még, hogy a *remek* szó vezetéknévként is előfordul: 1478: „Andree *Remek*" (Oklsz.) és a budapesti telefonkönyv tanúsága szerint ma is van *Remek* családnév.

Az összeállításból négy fő tanulságot emelnék ki: 1. A *remek* első jelentése 'frustum, segmentum, particula' volt, tehát valamilyen anyagnak egy kis

¹ KUMOROVITZ L. BERNÁT és KÁLLAI ERZSÉBET, Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból. Bp., 1959—1960. I—II.

részét jelentette. Később egy tárgy nagyobb részére vagy önálló darabra is vonatkozhatott, ez a jelentésű *remek* a *mesterremek* összetétel alapja is. SIMONYI szerint a *mesterremek* a *Meisterstück* fordítása (Nyr. XLIII, 5). — 2. A szónak a *remek* (*remék*) mellett *remék*, *remík* (*remyk*) változatai is vannak. Ez utóbbiaknak eddig nemigen szenteltek figyelmet. BUDENZ (MUSz.) ugyan a *remék* változatot is közli, de megjegyzést nem fűz hozzá.¹ — 3. A 'pannus' jelentésű *remek* nem függ össze a szó többi jelentésével. — 4. A nyelvjárások megőrizték a *remek* régi, 'pars' jelentését is.

3. Magyarázatomban a szó legkorábbi 'frustum' jelentéséből stb. és a *remík*, *remék* változatból indulok ki. Így a *remek* szót a szláv *remenb*: ósszláv **remy* 'Riemen' *remyk* 'Riemchen' deminutívumával azonosítom. A szláv nyelvekben a *remenb* szónak számos, más képzős deminutívuma is van, de a magyar *remek* szempontjából csak a *remyk* változat jöhet számításba.

Bolgár: *remýk*, *remýk*, *remék* 'Tesna dľga ivica ot kožjā: remenb, remýč-ka, kaiš'; *reménb* [keskeny, hosszú bőrszalag, szíjacska, szíj]'. (GEROV). — Szerb-horvát: *remik*, *remik* 'isto što remen kaiš'; *remen*, *remik*, kaiš. 'uzan trak od kože a i druge materije' [*remik*, ugyanaz, mint *remen* 'keskeny csík, szalag bőrből vagy más anyagból']'. — Cseh és morva (főleg nyelvjárási): *řemýk řemík* (KOT, BARTOŠ), továbbá *řřemějk* (MACHEK). — Lengyel: *rzemien* [szíj] (KARŁOWICZ); kasub: „*řemék* zdobn. od řem 'rzemýk' [kicsinyítés řem-ből 'szíjacska']". — Óorosz: (XV század) *remýk* 'remenb' (SZREZNEVSKIJ).

Az előbbi szavak mindegyikének 'Riemchen, kis szíj' a jelentése, s ez nem azonos a magyar *remek* legkorábbi 'frustum, particula stb.' jelentésével. De ha meggondoljuk, hogy *remenb* 'Riemen' és a *remyk* deminutívum egy nagyobb bőrdarabból lehasított keskenyebb részt jelent, a képzettársítás egyéb tárgyból származó kisebb darabbal nem lehetetlen. Néhány régi szólás szépen mutatja, hogy a 'szíj' jelentésű *remenb*, *remyk* szavak a 'darab, rész' jelentést, valamint a vágás, hasítás műveletét is indikálták. — Cseh: „Nepoběhne tu o řemen, než o celau kůži, t. o všeccech statek, neb o hrdlo [Nem a szíjról, az egész bőrről van itt szó, azaz az egész birtokról és a nyakról]"; „Gde mu netoliko o řemen, ale i o celau kůži [Nem annyira a szíjra gondol, hanem az egész bőrre]"; „W prawy čas, když o řemen běželo, u samé špičky bylo, in ipso temporis articulo [A megfelelő időben, mikor a szíjról volt szó, mikor legfőbb ideje volt]” (JUNGSMANN, a řemen címszóban). — Lengyel: „Nie idzie o rzemien ale o celą skorę.” (KARŁOWICZ, a rzemien címszóban). — Orosz: „Ne o remně rečb, o vsej škure.” (DALJ, a remenb címszóban). — Cseh: „Wěťš řemen krágel, než mu kůže postačiti mohla. [Nagyobb szíjat vágott, mint amennyire a bőre futotta.]"; „Dobře gest z cizj kůže řemen krágeti. [Jó dolog idegen bőrből szíjat hasítani.]” (JUNGSMANN uo.) Szlovák: „L'ahko je z cudzej kože remence krájať. [Könnyű idegen bőrből szíjacskákat hasítani.]” (ZÁTURECKÝ, Slovenské príslovia 142).

Orosz: „Iz čužoj spiny remeski krojib” (DALJ: i. h.). — A lehetőséget, hogy egy eredetileg 'Riemchen' jelentésű szó 'frustum, segmentum, pars stb.' jelentést is felvehetett, más példákkal is meg lehet támogatni. Az oroszban egész sereg olyan — főleg nyelvjárási — szó van, amely a *remenb*, *remyk*-hez tartozik, illetőleg annak változata, vagy származéka, de nem 'Riemen, Riem-

¹ SUHAJDA JÁNOS (NyK. XXXI, 213) a JordK. és ÉrdyK. *remeek* szavait a kétbetűs magánhangzókra hozza fel példál. Pedig ezekben az *ee* hosszú magánhangzót jelöl. Hitelességük mellett szól MA. 1621.: *remec* és *remék*. *mesterremék* (ugyanígy az 1708-i kiadásban is), valamint az OklSz. 1526: „Particule *Remyk* Attlaczyok.” adata.

chen', hanem inkább 'Lumpen, Fetzen' jelentésű. Orosz: *remókъ, rjamókъ, rě(o)muchъ, re(o)múcha, remošína, remúška, remúga* 'loskutъ [rongydarab foszlány], trjapina [rongy], vetoška [ócska rongy], lochmotъ [rongyok], obnoški [elhordott ócska ruha, viseltes holmi], rvanaja odeža [szakadozott ruha], rubišče [rongyok, cafatok, régen daróruha] (az adatok északkeleti, vjatkai és vologdai eredetűek), *romónъ, rembë* 'трапе sukonnoje libo ponitkovoje' [posztó vagy szóttas rongyok], *rémoхъ, remóčnikъ, remóčnica, remúšnikъ, remúšnica* 'lochmotnikъ, oborvanecъ, rubiščnikъ' [toprongyos, rongyos ember (nő)]; *remkóvyj remóčnyj, rómuchovyj remošínnyj, remúšnyj* ipr. kъ lochmotъju, trjapju, vetoši otnos. [melléknevek 'a rongy, cafat, ócska rongy' jelentésű szavakból], *remkovátyj* 'mochrovátyj, oborvannyj, istrepannyj, rvanyj [rojtos, elnyűtt, szakadozott]' (DALJ) | *remókъ, rjamókъ* (prov.) 'der Lumpen, Fetzen' | *remóčnikъ, remúšnikъ* 'der Zerlumppte' | *remóčnica, remúšnica*, 'die Zerlumppte' | *remóčnyj, remúšnyj, remošínnyj, 'remkóvyj'* adj. 'Lumpen-' | *remkovátyj* adj. 'zerschlissen, (zer)fasert' (PAWLOWSKIJ). — VASMER, REW. II.-ben a *remocha* 'Lappen', *rembë* koll. 'Lappen' és *rómonъ* 'Riemen' címszavakban még ilyen változatokat találunk: *rémoхъ* 'Lappen'; *remúch* 'Leinwand, Tischdecke' (i. h. 511); *rómonъ* 'Riemen, Lappen'; *rómoхъ* 'dass.'; *rómuch* 'Leinwand, Tischdecke' (i. h. 535). A szerző ILJINSKIJ-re hivatkozik, aki szerint mindezek a szavak a *remenъ, rembë*-hoz tartoznak.

4. A bemutatott nagyszámú orosz szó egymással való összefüggéséhez és a *remenъ ~ remyk* 'Riemen, Riemchen' szókkal való egybetartozásához, azt hiszem, nem fér kétség. — Hogyan illeszkedhetik közéjük a mi *remek* szavunk? Alakilag a több szláv nyelvben is meglevő *remykъ* 'Riemchen' áll hozzá a legközelebb, majd az orosz *remók* 'Lumpen, Fetzen.' Míg a magyar *remek ~ szláv remyk* viszonylatában a magyar szóban jelentésbővülést kell feltenni, a *remek* és az orosz *remók* esetében a jelentések már igen közeliek, csaknem azonosak, mégha az orosz szó jelentésköre szűkebb is. Azonban az orosz *romónъ* és *rómoхъ* 'Riemen, Lappen', amelyeknek ugyancsak a *remenъ* szó az alapja, már olyan láncszemnek látszik az egyeztetett szláv és magyar szavak között, amely az együtt jelentkező 'Riemen' és 'Lappen' jelentéssel még inkább valószínűsítheti a szláv *remyk, remók* stb. szavak és a magyar *remek* összetartozását. Mindez a magyar szó első: 'frustum, segmentum, pars' jelentésére vonatkozólag állhat fenn, a további jelentésárnyalatok és változatok, amelyek szinte már a szemünk láttára lépnek fel, könnyen érthetők.

5. Van azonban a *remek* szónak egy olyan jelentése is, amely nem vezethető le a többi jelentés egyikéből sem: a valamilyen 'kelmefajta, posztó' jelentésű *remek*. Ez rendszerint a *pannus, posztó* szavakkal mint azok jelzője, de önállóan is mint belőle készült ruhadarab, nadrág, dolmány stb. fordul elő. HADROVICS sem tudta eldönteni, hogy azonos-e a tőle is elemzett *remek* szóval, vagy csak véletlenül esett vele egybe. Az orosz szavak talán itt is útba igazítanak. DALJ szótára a *remókъ, rjamókъ, remúcha, remúga* stb. szavakat ezekkel értelmezi: 'loskutъ trjapina, vetoška, lochmotъ, obnoški, rvanaja odeža [foszlány, rongy, ócska rongy, szakadt, viseltes, ócska holmi]'. Az értelmezések között van ez is: 'r ú b i š č e'. Jelentése DALJ¹ szerint 'rongyok, cafatok' és régen daróruhát is jelentett. UŠAKOVNál: *rubišče* 'vetchaja rvanaja odežda' |

¹ „*rubišče* star. samaja grubaja tolstaja odežda budničnaja rabočaja || grubaja i vetchaja dranaja odežda”.

|| 'Odežda iz gruboj, tolstoj tkani (starin.) [öreg szakadozott ruha || durva vastag szövethől készült ruha (régi)]'. VASMER (REW. II, 341) szerint: „*rubišče* < *rúb* 'grobe Kleidung, Lumpen, Fetzen' | HADROVICS—GÁLDI, OMSz. szerint: „*rubišče*, régen darócuha”. (Valószínűleg az ukrán *rjamja* 'rubišče' (vö. HRINČENKO IV, 93 és KIRIČENKO, Ukr. russkij slovar' V, 15) is a *rjamok* egy változata.) Talán nem tévedünk, ha a *remek* posztót a 'rubišče' 'grobe Kleidung' jelentésű *remók*, *rjamók* megfelelőjének tartjuk. A *remek posztó* e szerint egy durvább szövésű kelmefajta elnevezése lehetett. TAKÁCS SÁNDOR (Száz. XL (1906.), 206) is azt mondja a *remek*-ről, hogy közönséges posztófajta. Egy szlovák nyelvű emlékből is a *remek* egyszerűbb minőségére lehet következtetni. Zólyom megyei szabók 1692-i árszabásában a kelmék, amelyekből a ruhadarabokat készítették, úgy látszik, értékük szerinti sorrendben következnek; ebben olvasható: „Od Dolomána z *Remeku* . . . [Remekből készült dolmányért . . .]”; „Od ženskej sukny z hatlasu, z damasskatu, z hodwabneho sukna, 32 ssirokeho *Remeku*, pramowanu . . . [női szoknyáért atlaszból, damasztból, selyem posztóból, 32 szélességű remekből, szegélyezve . . .]” (Sborník Museálnej Slovenskej Spoločnosti XII, 45). Štítnik (Četnek), 1678: „Nech mĵ ráczy kupit postaw sluzebnikowj na doloman . . . ssiroky anebo ze uskeho *remeku* . . .” [Szíveskedjék venni szolgáltnak dolmányra posztót, . . . széleset vagy keskeny remekből]” (Slavia Slovaca III, 347).¹

6. De nemcsak a *remekposztó*-val, a 'Meisterstück' jelentésű *remek* szóval is találkozunk szomszédaink nyelvében.

Szlovák: „*remek* (maď) 'mistrovský kousek'”. KÁLALnál van *remeš* 'Meisterstück' KOTT VII. k. A szerző RIZNER egy nyomtatásban is megjelent és egy kézirat munkáját jelöli meg forrásként, és azt is megjegyzi, hogy a szó a morvában, szlovákban és a horvátban is megvan. KOTRból közli KÁLAL is: „*remeš* 'mistrovské dílo'”. (Ezt a különös adatot a *remek*-re még nem állt módomban a megjelölt forrásból ellenőrizni.) Régi szlovák szövegekben: Bojnice [Bajmóc], 1672: „. . . pouinen gest sobe wizadat a uikonat od pocztíweho Czechu k ukazani remesla a uiučeni sweho, kteri sa gmenuge *misterski remek*, totisto iaku robotu predneho predložia . . . (csizmadia céh szabályzatában) [. . . köteles a maga számára kikérni a tiszteletre méltó céhtől és elvégezni [a munkát] amellyel megmutatja mesterségét és tanulságát, amely *mester remeknek* nevezetik, azaz amilyen munkát kijelölnek számára . . .]” (Slovenský Letopis II, 71) | Topolčianky [Kistapolcsány], 1829: „Každy Towaris, který swuj *Remek*, pres chibi by učinil, za Magstra prygan biti musj. [Minden [mester] legényt, aki a maga remek-jét hiba nélkül elkészítené, mesterré kell fogadni.]” (IVAN HOUDEK, Čechovnictvo na Slovensku. Turč. sv. Martin, 1943. 152).

Szerb-horvát: „*remek*, *remek* 'majstorsko djelo' (HASz.; a szótár megjegyzi, hogy a szó azonos a magyar *remek*-kel és utal VUK, IVEKOVIĆ—BROZ és SULEK szótárára, amelyek a szót szintén idézik). (Vö. még MUNKÁCSI: NyK. XVII, 83).

Román: „*remek* (selten und veraltet) 'exemplu a fost' in dem Ausdruck: a face în *remek* 'zum Meisterstück machen: exécuter a la perfection'.” *Remek* mai jelentésben román: „*remec* 'prachtvoll: superbe'” (TAMÁS, UngElRum. 666).

7. Már a címben is jelezhettem volna egy másik szavunkat is, amely szerintem végső fokon összefügg a *remek*-kel, de attól tartottam, hogy a két

¹ A *remek* régi szlovák adatait GREGOR FERENC-nek köszönöm.

szó egymás melletti szerepeltetése némi fejcsóválásokra adhat okot. A *remese* ez az eddig elhallgatott szó. A *remek*-től nemcsak kissé naturalisztikus jelentésével különbözik, hanem abban is, hogy ma a köznyelv nem ismeri, csupán a nyelvjárások szókincsében található meg. Múltja a XV. század óta ismeretes. SchlSzf. 423: „largaon: *remes*” | uo. 435: „lombus: *remes*” | GyöngyTör.: „Anates: morbus que solet ano: culo euenire: swl: *remes*” | Mel: Herb. 162: „Ha valakinec a seggi *remese*ye ki esic, igen io kötőzni, parlani a fekete irómmel.” és uo. 183: „A segg *remeseit* ki vonsza a veres viragu him tyik-bégy.” | „*remese*: [intestinum rectum, mastdarm?]” NySz. szerint. SI.: „*Remese*. Colon. Intestinum crassum.” | Hétfalu Brassó m.: *remese* | Gyergyóditró Csík m.: *remes* [?] 1. *remes* [?] 'végbél'; 2. *remese* 'végbél-eljárás' (MTsz.) | Somogy m.: *remese* 'vastagbél' | Győrvár Vas m.: *remész* 'a tehén borjútartója' | Káld Vas m.: *remísszé* 'borjútartó' | Sajtoskál Vas m.: *rēmésze* 'borjútartó': „Kigyütt a *rēmésze* a tehénnek.” (ÚMTsz.). Van *Remes* családnév is; a pesti telefonkönyvben három személy viseli.

Az adatokban a *remes*, *remese* szóalak váltakozik mindmáig. MELICH (MNY. I, 361), a legrégebb adatok alapján a *remes* változatot tartja eredetinek; a *remese* szerinte olyan változat, mint *zúza*, *orja* stb.

A *remes(e)* szót a szláv *remenb* 'Riemen'-nek egy másik, -s képzős diminutívumával lehet összefüggésbe hozni. Ilyen származékok: felső-szorb: *rjem-jesk* 'Riemen' (PFUHL); alsó-szorb: *řemušk* 'Riemchen' (MUKA) | cseh (nyelvjárasi): *řemýšek* 'Riemchen' (BARTOŠ) | kasub: *řemyšk* 'Riemchen' (RAMULT) | orosz: *remészeko*, *remúšeko* 'uzkij nedolgi remenb [keskeny, nem hosszú szij]' (DALJ), *remešók* 'Riemchen, enger u. kurzer Riemen' (PAWLOWSKIJ).

A magyar *remes(e)* formailag a *remýšek*, *remések*, *remešók* változatokból megmagyarázható (vö. *csárda* < *čardak*). Az új jelentés pedig képzettársításon alapulhat. De az is elképzelhető, hogy egyszerűen eufémisztikus jelenséggel van dolgunk: az 'intestinum, Mastdarm'-nak megfelelő magyar szót a nyelvhasználat olyan másik szóval helyettesítette, amely bizonyos tárgyi hasonlósága révén alkalmas volt erre, s az újonnan alkalmazott szó eredeti jelentése sem volt a fogalomnak ellentmondó. A *remes(e)* ugyanis nem az egész bélcsatornát jelenti, hanem csak egy kisebb részét, az utolsó szakaszát.

Ha következtetéseink helyesek voltak, akkor tulajdonképpen a szláv *remyk* — magyar *remek* és a szláv *remýšek*, *remések*, *remešók* — magyar *remes(e)* viszonyában analóg eseteket láthatunk.

8. Persze az itt elmondottak helyességéről vagy akár helytelenségéről is legjobban a „főszereplő” szláv *remenb* ~ **remy* alapszó vallhatna. Azért feltételes módban, mert éppen ennek a szónak az eredete a legvitatottabb kérdések egyike. MIKLOSICH német jövevényszónak tartotta, s ha újabban kétségek merültek is fel e nézettel szemben (VASMER, REW. II, 510), még ma is hivatkozni szoktak rá. Éppen e bizonytalanság miatt is fontos volna a *remenb* szó etimológiája körül tovább kutatni: erre ösztönöz, és bizonyos sejtelmeket máris sugalmaz egyebeken kívül a nagyszámú és változatos alakú orosz szó is, amelyeket *remek* szavunkkal összefüggésbe hoztunk. Ennek a munkának az elvégzése azonban már egy másik feladat lesz.

ÚRHEGYI EMILIA

Úrbér szavunk és előzményei

1. A magyar nyelvtudomány lényegében nem adós az *úrbér* szó eredetének megfejtésével. Hogy mégis foglalkozni szándékozom vele, annak elsősorban az a sok és különböző jellegű történeti összefüggés az oka, amely e szóra irányítja a figyelmet. Ezen összefüggések megvilágításához azonban véleményem szerint kívánatos mindannak rövid összefoglalása, ami az *úrbér* szó keletkezéséről eddig elhangzott.

Még a múlt században rámutatott PONORI THEWREWK EMIL, hogy az *úrbér* nyelvújítási produktum. SZIRMAY ANTAL ugyanis a XIX. század elején az *urbárium* szót az *úrbora* összetételből magyarázta, melynek jelentése szerinte 'a földesúr járandósága' lett volna. Valószínűleg az *úrbora* szókapcsolatnak ez az értelmezése adott alapot azután az *úrbér* szó megalkotásához. Az új szót Thewrewk József hozta létre 1826-ban, Pozsonyban. (L. Nyr. X, 173.) Osztja ezt a nézetet KOVÁCS GYULA (LatEl. 44) és a NyÚSz. (I, 355). Az előbbi az alkotó személyét és a szó keletkezésének idejét nem említi. KISS ERNŐ (Nyr. XXXV, 283) viszont Bertha Sándort idézi, aki az 1832–1836-i pozsonyi országgyűléssel kapcsolatban ezt mondja: „Ugyanekkor (1832/36.) voltam bátor az *urbarium* szót is eredeti magyar alakjába visszavinni s *urbér*nek nevezni”. — Ezek szerint a szó alkotójának személye és létrehozásának ideje tulajdonképpen nincs eldöntve.

2. Figyelmet érdemel Bertha Sándor fenti állítása. Az „eredeti magyar alakjába visszavinni” kitétel ugyanis nem egészen egyértelmű, s olyasmis is föltehető belőle, hogy az *úrbér* szó esetleg már az 1832–1836-i pozsonyi országgyűlés előtti időben megvolt. És valóban: egy 1812-ben kelt nagybányai jegyzőkönyvben, melynek másolata SCHÖNHERR GYULA kéziratai közt található az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a következőket olvasuk: „Azon verkeségek azonban, melyek a főgang mellett csak a függő (hangenden:) és fekvő (liegend:) kluftokon mivelnek és *urbérese*eknek neveztettnek” (Fol. Hung. 1912. III, 262). Ha Schönherr másolása pontos, akkor az *urbéres* származék azt bizonyítja, hogy az *úrbér* szónak már a XIX. század elején léteznie kellett. Ez esetben Thewrewk József és Bertha Sándor valójában csak rögzítői és hitelesítői voltak egy már korábban létrejött és használt kifejezésnek. Így vagy úgy, egy bizonyos: az *úrbér* életképesnek bizonyult nyelvújítási szó, amely a latin eredetű *urbárium* helyett, illetőleg mellett került használatba.

3. Nézzük mármost meg, mi is volt a helyzet az *urbárium* és az *úrbora* kifejezéseket illetően. Az annyiszor idézett SZIRMAY ANTAL ezzel kapcsolatban így ír: „*Urbarium* ab *Úr bora*, siue certa praestatione vinorum primum nomen accepit” (Hungaria in parabolis . . . Budaë, 1804. 96). Felfogásának támogatására egy 1249-ből származó adatot idéz: „Anno 1249. habetur: »decem, et septem homines, quorum sex singuli 50. hydrias vini, titulo *Úrbora* annuatim nobis persolvere tenentur«.” Majd hozzáteszi: „Successive degeneravit in alias praestationes pro ratione situs Regni. Sub Vladislai II. definitum, sub Maria Theresia Regina noviter regulatum, vocatum est per colonos: *Úr-bánom*” (i. h.). Számunkra mindebből az a legérdekesebb, hogy megtudjuk: a magyar népetimológia milyen remek és kifejező formára változtatta a fülének nem éppen kellemes csengésű *urbárium*-ot. Hiszen minden oka megvolt arra, hogy a földesúr által kirótt különféle szolgáltatásokat és terheket gúnyosan

úrbánom-nak nevezze. Az 1249-ből idézett (honnan?) *úrbora* (az eredetiben nyilván rövid *u*-val: *urbora*) azonban nem szükségszerűen 'borbeadás' kell legyen, ahogyan ezt SZIRMAY mondja. Jelentheti általában az adót, szolgáltatást, mint ahogy valójában így is kell értelmezni.

A SZIRMAY-féle magyarázatot már LESCHKA ISTVÁN (*Elenchus vocabulorum*. 1825. 258) elvetette, és az egész *úrbora* – *urbárium* kérdést helyes útra terelte: „*Urbárium*, das *Urbarium*, non descendit a magyario *Úr bora*, vinum domini (vide Hung. in *Parab.* pag. 96.), sed a germ. *urbar*, cultus, a, um, scil. ager, hortus, vinea, et sim. inde vox nova *Urbarium*.” Ezen az alapon fejti ki véleményét MELICH JÁNOS (MNY. XXII, 304), amikor hangsúlyozza, hogy az *úrbér* nem hozható kapcsolatba a latin *urbarium*-mal, mivel az utóbbi az eredetileg 'Ertrag; jövedelem, hozadék' jelentésű középfelnémet *urbar* latinositott alakja.

MELICHnek természetesen igaza van: eredet szempontjából az *úrbér* és az *urbárium* nem édestestvérek. Végső fokon azonban mégis összefüggnek egymással, mivel az *urbarium* közvetlen forrása a középfelnémet *urbar*, a magyar *úrbér* pedig, ha félreértés következményeként is, de feltehetően szintén az *urbar*-nak köszönheti létét.

4. A középfelnémet *urbar* és a belőle származó, egyéb nyelvekben föllelhető jövevényszavak jelentésbeli és formai kapcsolatának vizsgálata során hangsúlyozni kívánom, hogy nem SZIRMAY volt az első, akit az *urbarium* és a magyar *úr bora* birtokos szerkezetnek tartott, a valóságban azonban a középlatin *urbora* szó alaki hasonlósága helytelen következtetésre csábított. — Hasonlóan vélekedett hetven évvel korábban SZEGEDI JÁNOS is, de ő nem az *urbarium*, hanem a latin *urbura* 'bányabér, bányavám' eredetét látja az *úr borá*-ban: „*Urbura*, census regius, ex mineris, quas privati colunt, pendit solitus: Primitus non aliud significasse videtur, quàm *Úr-bora*, vinum Domini seu *Domiale*” (*Rubricae sive synopses titulorum*... Tyrnaviae, 1734. 51). A középlatin *urbura* jelentésével tehát tisztában van, csupán annak eredetét magyarázza tévesen, éppúgy áldozatul esve a szóalak félrevezető befolyásának, mint később SZIRMAY. Tudniillik ahogyan a latin *urbarium* nem a magyar *úrbora* származéka, ugyanúgy nincs köze sem az *úr*-hoz, sem a *bor*-hoz a latin *urbura* szónak sem.

Az *urbura*, az *urbarium*-hoz hasonlóan, a középfelnémet *urbar*, *urbor*, *urbur*, *urber* (l. KLUGE¹⁷ 809) latinban meghonosodott formája. (Egyéb véleményekre vö. Z. HERKOV, *Grada za finacijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske*. Drugi svezak. Zagreb, 1956. 556). Az alaki eltérésnek nyilvánvalóan jelentésmegkülönböztető szerepe van. Az eredetileg 'Ertrag', majd 'ertragbringendes Grundstück' s végül ebből 'Verzeichnis der Grundstücke und Einkünfte, Zins-, Salbuch' (KLUGE¹⁷ 809) jelentésű középfelnémet *urbor*, *urbar* stb. lehetőséget adott arra, hogy az átvétel során a latin az *-ium* képző segítségével a szót csupán 'Ertragverzeichnis, Zinsbuch', az *urbura* alakot pedig egy szűkebb területre specializálva 'bányabér, bányavám' jelentésben használja. A magyar mindkét latin kifejezést átvette, megtartva a latinban szokásos jelentésüket is.

Időrendileg először az *urbura* honosodott meg a magyarországi latinban, mégpedig – ahogyan ezt a SZIRMAY által idézett, 1249-ből származó adat tanúsítja – eleinte valószínűleg '(földesúri) bevétel, jövedelem' értelemben is. A szónak ez a jelentéstartalma azonban nem vált általánosan ismertté (az MLSz. pl. így nem is közli), mivel a XII. századtól kezdve nagyobb ütemben

érkező német bányászok szóhasználata következtében az *urbura* a középkori latinban s ezen keresztül egyéb nyelvekben is a 'bányabér, bányavám' fogalmát fejezte ki.

5. A középkorban a bányaművelés királyi monopólium volt, amelyet elég soká félreszorított az 1523-ban törvénybe iktatott földesúri bányaszabadság elve. Ennek értelmében — Soós IMRE szavait idézve — „a földesúr a birtokán felfedezett bányákat maga is kiaknázhatta, de a kibányászott mennyiség egytizedét vagy egynyolcadát, az ún. bányabért — urburát — az uralkodó kincstárába kellett beszolgáltatnia. A földesúri bányaszabadságot megelőzte a bányászok bányaszabadsága, amely szerint a bányamunkások, vágárok bárkinek birtokán a saját hasznukra szabadon bányászhattak, csak az urburát voltak kötelesek az uralkodónak beszolgáltatni. A magyar bányaművelés kezdeti szakában ugyanis a bányászkodásban jártas külföldi munkások csak ilyen feltételekkel telepedtek le hazánkban és indították el az ércek termelését.” (Rudabánya ércbányászata. Szerkesztették Pantó E.—Pantó G.—Podányi T.—Moser K. Bp., 1957. 7.) Tegyük még hozzá, hogy az urburát nem mindenki szolgáltatotta be termék formájában, csupán a kisebb bányaművelők. A gazdagabb bányabirtokosok rendszerint átalányt fizettek, melynek összegében már előzetesen megállapodtak (vö. PÉCH A., Alsó Magyarország bányaművelésének története. I—II. Bp., 1884—1887. I, 55).

Az urburát, melynek mennyisége időnként és helyenként változhatott, a bányavárosokban a király legfőbb megbízottja és tisztviselője, az *Urbarer* szedte be. Történeti szempontból tehát az *urbura* szó jelentős mondanivalót tartalmaz.

A magyarországi németből az *Urbar* 'Kammereinkünfte, Abgabe an die königliche Kammer' és az *Urbarer* 'Einnehmer der Urbar' a XIV. század második felétől adatolható: 1367, Selmechánya: „Peter *Vrborer* 5 fert. tenetur 1 flor.” (FEJÉRPATAKY L., Magyarországi városok régi számadáskönyvei 13); 1370, Selmechánya: „Item nota, quod iudex Petrus *Vrbarer* dedit” (i. m. 16); 1378, Selmechánya: „vnd ab ymand . . . weld lenschaft . . . pauen, dem wol wirs verleyhen vm daß sybende, ab ys ge tragen mag; mag es daß syben nicht ge tragen, 30 wol wirs leihen vm des kvniges *vrbar*.” (GÁRDONYI S., Zur Geschichte der deutschen Kanzlei- und Bergmannssprache von Schemnitz und Kremnitz im 14.—16. Jahrhundert. Dissertation zur Erlangung der Kandidatenwürde. — Kézirat. — Debrecen, 1964. 304). Cseh- és Morvaországi német szövegekből már a XIII. század második felétől kimutatható (I. F. JELINEK, Mittelhoch-deutsches Wörterbuch . . . Heidelberg, 1911. 786—7).

6. A magyarországi latinságban a 'bányabér, bányavám' jelentésű *urbura* a XIV. század első felében (A. ZYCHA, Das böhmische Bergrecht des Mittelalters . . . I. Berlin, 1900. 144 szerint minálunk Besztercebánya privilégiumában említődik először, 1255-ben) már éppen olyan gyakori volt, mint a középfelnémet *urburer*, *urborer* mintájára létrejött latin *urburarius* (*urborarius*, *urberarius*), amelyről a XIV. század végéről származó csehországi Jus Regale Montanorum többek között ezt mondja: „Urburarii autem dicuntur ab urbura, quam ipsis tota fide committimus gubernandam, ut universum populum montanum nobis acceptabilem reddant atque gratum, cujus defensorem nos constituit oriens ex alto, ab omni injuria conservent a quibuslibet noxis defendendo discordiasque sedent inter suos subditos ubique concordiam reformando . . .” (ZYCHA i. m. II, 46). Az *urbarius* tehát kezdetben a. m. 'bányabért

beszedő királyi tisztviselő, urburafelügyelő'. A szó 'bányabirtokos', illetőleg 'bányász' jelentése (l. MLSz. 684) csak később jött létre, mégpedig annak következtében, hogy a királyi urburafelügyelők maguk is arra törekedtek, hogy saját bányatulajdonhoz jussanak. Példák a latin előfordulásra: 1337–1348: „in alijs autem annis subsequentibus vtrum ipsis vel alijs easdem *urburas* nostras administrandum...” (WENZEL G., Magyarország bányászatának kritikai története. 1880. 319); 1339: „Exceptis nostris *vrburis*, quas *vrburarij* nostri preter Comitem Lipoldum, . . .” (uo.); 1375: „comes Petrus *Vrberarius* dedit...” (FEJÉRPATAKY i. m. 20); 1388: „L. S. pend. H. de Duba, Magistrum Curie, et Cunatum Kupler *vrborarium*” (CD. X/1, 442).

7. Magyar nyelvű bányászati vonatkozású emlékünknél meglehetősen kevés van, éppen ezért szövegösszefüggésben csak elég későn mutatható ki a szó. Az OklSz. adata azonban tanúsítja, hogy milyen korán meghonosodott a bányászterminológiában: 1347: „Quedam montana wlgariter *urbura* vocata in Jglouzaza habita” (OklSz. 1033–4). Kétségtelen, hogy itt az *urbura* a. m. 'bányabér, bányavám'. Azonban a rendelkezésemre álló összefüggő magyar nyelvű szövegben az első előfordulás bányászati vonatkozása nem látszik teljesen biztosnak. Báthory Gábor ugyanis 1613-ban ezt írta Felsőbányára: „...hogy Kgmed az ott ualo Ecclesia Jeouedel[mé]t melliet *Vrburanak* hinak el akar naaz el akarna az (sic!) Eccle[sia]tul szakasztani” (OL. Filmtára 11544: 68). Feltehetőleg az ekléziának ez a jövedelme bányabér formájában realizálódott, s ezért van az *urbura* elnevezés. Erre lehet következtetni az alább idézendő 1812-i nagybányai adatból is. Sajnos, a szöveg nem egyértelmű, s ha nem a bányavámra vonatkozik, akkor ez az adat becses bizonyíték arra, hogy a latinban viszonylag ritkábban használt 'bevétele, jövedelem' jelentésű *urbura* szintén átkerült a magyarba. Biztos bányaműszóként az *urbura*-t és képződményeit szövegösszefüggésben a XVIII. század elejétől tudom idézni: 1703–1710: „mind Penigh *Urburariusok* Bányaszi rez Pénzel hettenként fizetteti ki” (OL. A Rákóczi-szabadságharc levéltára II, 4 C); 1705: „Az *Urburariusoktól* kik ezen Bányák körül Bányákat magok kötelességgel excoláltatnak” (i. h.); 1706: „Supremus *Urburarius*: Hellempak Ura[m] ő Na[gsá]ga” (i. m. V, 3 d B). Az *urburárius* itt nem a. m. 'bányabért beszedő tisztviselő', hanem a fent említett 'bányabirtokos', aki átalánnyal váltotta meg az *urburát* (l. PÉCH i. m. I, 55). További adatok: 1728: „Rudabánya nevű helységünkben jó vagyonos gazdák azon ürügy alatt, hogy ők *urburalisták*, magukat az adófizetés alól csalárdul kivonták, holott mostanában azon bányai officina nem continuáltatik és nem is curáltatik” (Rudabánya ércbányászata . . . 30; itt SOÓS IMRE megjegyzése szerint az *urburalisták* 'bányászok'); 1812, Nagybánya: „tartoznak a rom. kath. templomnak tizedrészi *Urburát* fizetni — ezen *Urburista* verkesegek következők:” (OSzK. Fol. Hung. 1912. III, 263); 1809: „az *Urborások* (Bánya vám szedők)” (SZIRMAY A., Szatmár vármegye fekvése . . . I. rész. Budán, 1809. 219); „A' bányák míveléséből jövő bánya bér (*Urbura*) a' Királynak adatik” (i. m. 218); 1846, Lápósbánya: „a' misztbányái úgy nevezett . . . Stollnok *urburára* vannak kiadva” (Károlyi család levéltára. P 394: 48); 1847: „az *urburáról* szolló rendeletek a' vas ércz tekintetében szokásban nintsenek” (OL. Csáky Lt.: Illésfalvi lt. 28: 285b); 1904, Nagybánya: „Minthogy a felsőbányai Leppen Szt. Mihály bánya volt eddigi *Urburása* Palkovics Márton elhalt, a bánya kiadatik újból *Urburába*” (OklSz. 1034).

8. A középfelnémet eredetű latin *urbura* azonban nemcsak a magyar szaknyelvben honosodott meg. Átvették mindazon népek, melyeknek keletkező bányajoga közvetlen kapcsolatban volt a cseh-morva bányajoggal (l. ZYCHA i. m. I, 144).

Így történt ez a cseh esetében is, ahol *urbura* 'bányabér, bányavám' (JUNGSMANN; KOTT; PALKOVIČ; stb.). S már 1300 körül: „*urburēři*” (J. POŠVÁR, K otázce původu hornictví a horního práva v Srbsku a V Bosně: Slovanské štúdie III, 461), aki a király legfőbb tisztviselője volt (l. J. KOŘAN, Dějiny dolování v rudním okrsku kutnohorském. Praha, 1950. 78). Ez az *urburēr* nyilván nem latin eredetű, hanem a középfelnémet *urburer* átvételén alapszik.

A szlovák bányásznyelv, amelyre szintén nagy hatást gyakorolt a német szaknyelvi terminológia, érdekes módon ez esetben elsősorban nem jövevény-szóval fejezi ki a kincstári járandóságot. Legalábbis az eddig föllet nyelvi anyag alapján ez állapítható meg. Így például a XVI. század második felében a Bocabányán szokásos „tizenheted” *sedemnásta*-ként szerepel a szakszövegekben: 1574, Boca: „ale gedna kazda stranka czo se doticze *sedemnastej* swogich wlasnich penez panom S[vät]o janským ma zaplatity” (OL. Szentiványi Lt.: Bányajegyzőkönyvek I, 188); 1588–1589, Boca: „Pryde od predgmenowaney summi panom gruntownim *sedemnacza*...” (V. BLANÁR, Zo slovenskej historickej lexikológie. Bratislava, 1961. 32). Mindamellet bizonyos, hogy az *urbura* szó ebben az időben, de már ennél korábban is megvolt a szlovákban. Jelenleg azonban csak a XVII. századtól tudom idézni: 1687, Boca: „tye geho Banske tale aneb *Urburi*...” (OL. Szentiványi cs. Lt.: Protocollum Montanicum... 91); 1687, Boca: „exeqwgu se Tale a *Vrburj* tohoze Pana Myllera” (i. m. 90). Az idézetek inkább arra mutatnak, hogy a többes számú *urburi* alak a 'bányarész; Bergwerksteil' szinonimája (erre vö. ZYCHA i. m. I, 170), de azért nem lehetetlen a 'járandóság a bányarész alapján' értelmezés sem. További adatok: „bányászmester = hutman, *urburír*” (JANCOSVICS); *urburár* 'vlastník dolu' (= bányabirtokos) (KÁLAL); *urbura* 'bányabér, bányavám' (Slovník slovenského jazyka. IV. Bratislava, 1964. 696); *urburár* 'urburafelügyelő' (uo.).

A szerbben a középfelnémet *urbor*, *urbar* közvetlen átvételével találkozunk; itt a latinos *urbura* ritkábban jelentkezik. Például egy XV. század elejéről származó bányarendtartás XVI. századi másolatában: *urbor* 'bányabér', *urburar* 'urburafelügyelő' (l. N. RADOJČIĆ, Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Beograd, 1962. 85); 1414: „Stojak *urborar* u Rudniky”; 1438: „Ivan *urborar* u Trepči” (V. SKARIĆ, Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni... Beograd, 1939. 14); 1536–1537: *urbar* (korábban: *urbora*) 'bányabér', *urbarer* 'urburafelügyelő' (SKARIĆ i. m. 104). Hasonlóan megvolt az *urbura* a horvátban is (l. HERKOV i. m. 556–7).

9. A bányászatban érvényesült rendkívül erős német hatás bizonyítéka, hogy a német műszó nemcsak a szerb szaknyelvben honosodott meg, de behatolt a régi magyarba is. A szokásos *urbura* alakon kívül ugyanis az egykori Szepes megyei bányavidéken a középfelnémet *urber* nyomán használatos volt az *urber* 'bányabér, bányavám' forma is. Így 1605, Szomolnok: „*Verberrell* tartoznak az földes vrnak az baniabull, azaz minden tizenketh penz iöuedelemnek eggik penzeuell” (Urbáriumok XVI–XVII. század. Szerkesztette... MAKSAI F. 402); 1605, Svedlér: „*Verber* adot is adnak, az az az bania iöuedelemből minden tizenketth penzből eggietth az földes vrnak” (i. m. 405); 1605, Remete: „*Verber* adotis adnak az földes vrnak, az az az bania iöuedelméből

minden tizenkett penznek eggiketh” (i. m. 406); 1605, Gölnic: „*Verber* adotth adnak az földes vrnak, az az minden tizenharmadik penznek és tizenharmadik masa uasnak eggiket az baniabul” (i. m. 407). Erre vonatkozóan érdemes idézni a negyven évvel korábbi német nyelvű urbárium vonatkozó passzusát: 1565, Gölnic: „geben kein Zinss, ist ein freye Bergkstatt, geben vom Bergkweg die *Vrber*” (i. m. 395); 1565, Szomolnok: „Ist eine freye Bergstatt, geben die *Vrber* Seiner Gnaden von jhren Bergkwerkenn” (i. m. 396); 1565, Svedlér: „Item man bautt auch Bergkwegk daselbst, da sein sie auch daruon die *Vrber* schuldig” (i. h.). – Az *urber* a magyarban helyi jelenség lehetett, amely a bányászatban általánosan használt *urbura* mellett nem tudott elterjedni.

10. A német *Urbar* szó -ium képzős latin megfelelőjével, az *urbarium*-mal főként a földesúri birtokhoz tartozó jobbágyságok szolgáltatásait, az úrbéri kötelezettségeket jelölték (egyéb jelentéseire vö. R. MARSINA – M. KUŠÍK, Urbáre feudálnych panstiev na Slovensku I – II. Bratislava, 1959. I, 14 – 6).

Magyarországon a latin *urbarium* csak a XVI. század második felében kezd egyre következetesebben szerepelni, korábban egyéb módon (*registrum censuum*, *liber censualis*, *possessionum*, *conscripção bonorum*, *censualium* stb.) nevezték a vele jelölt fogalmat. HERKOV (i. m. 566) ugyan azt állítja, hogy az *urbarium* a XV. században már általános volt. Ez azonban csak akkor fogadható el, ha nem a szóra, de magára a fogalomra vonatkozik. Német nyelvű szövegekben *Zinsbuch*, *Urbar*, *Urbor* vagy ugyancsak latinosan *Urbarium* a szokásos szóhasználat. Néhány példa a latin előfordulásra: 1568, Csejte: „*Urbarium* possessionis arcis Cheythem, 1568” (Urbáriumok . . . 254); 1570, Szendrő: „*Urbarium* arcis Zendewrew” (i. m. 449); 1570, Krásna Hôrka: „*Urbarium* conscriptum in arce Krazna Hwrka” (Urbáre . . . I, 245); 1573, Murány: „*Urbarium* omnium proventum arcis nostrae Mwan” (Urbáriumok . . . 313).

Ugyanilyen jelentésű magyar szóként a XVII. század elejétől adatolható: 1610, Rohonc: „de ez modernus dominus terrestris iure proprietario, *urbariumban* inszeraltatot” (Úriszék. XVI – XVII. századi perszövegek. Szerkesztette VARGA ENDRE. 121); 1618, Makovica: „az mint az lengiel *urbariumbul* kiirattatoth” (Urbáre . . . II, 58); 1626, Bazin: „Mindenekben *urbarium* szerint procedljon és cselekedjék az tisztartó” (TörtTár. 1881: 392); 1638: „Az mostani *urbariumbol* meg teczik” (Oklsz.); 1694, Lózs: „*urbariumbeli* igassaganak serelmevel” (Úriszék . . . 500). – A XVIII. század második felében a latin *urbarialis* ’úrbéri’ már magyar kifejezésként is szerepel: 1770, Várpálot: „*urbarialis* jobbágyságokat azzal szaporítani” (MNY. LIX, 238).

11. A szlovákban és a csehben nem egészen olyan a kép, mint a magyarban. Általában a német jövevény *urbár*, cseh *urbář*, régente *urbár* (l. Příruční slovník jazyka českého I – IX. Praha, 1935 – 1957.) vonatkozik az úrbéri kötelezettségekre és szolgáltatásokra, de régebbi szlovák szövegekben a latinból átkerült *urbarium* is előfordul. Így 1614, Bojnice: „*Urbar* zamku bojnickeho” (Urbáre . . . II, 40); 1658, Budatín: „*Urbarium* duochodku panstvi budethinskeho” (i. m. 280); 1678, Trenčén: „Vypis z *urbaru* trenčanskeho” (Historické štúdie III, 396); 1683, Vršatec: „Index aneb register *urbarny* panstvi vršateckeho” (Urbáre . . . II, 236); *urbár* ’urbárium’ (BERNOLÁK; KÁLAL; Slovník slovenského jazyka). Másrészt az *urbár* szó a szlovákban ’urbura’ jelentésben is használatos volt, s még a XVIII. század közepén is így szerepel egy bányarendtartásban: 1759, Boca: „má jse nám a našim potomkum neb nasledujicim kralum *urbar* neb regalia banske, to jest, desiaty cent, kybel neb rumpel rudý

hore na dní . . . vypadnut a vymerany zosypany byt'' (P. RATKOŠ, Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. Bratislava, 1951. 116). KÁLAL szerint az *urbár*-ból képzett *urbárník* a. m. 'bányabirtokos'. — Tehát a különféle jelentésű középfelnémet *urbar* a szlovákban és a csehben először 'urbura', majd a középkor után 'urbárium' értelemben is meghonosodott. A párhuzam kedvéért megemlítendő, hogy Cseh- és Morvaországban az *urbár*, *urbář* szót 'urbárium' jelentésben csak a XVI. században kezdték használni, mivel korábban elsősorban a bányászat foglalta le magának (l. Urbáre . . . I, 8). Ahogy azonban a latin *urbura* egyre következetesebben csak a bányabérre vonatkozott, az egyértelműsége törekedve a cseh és szlovák szaknyelv is használatba vette, míg a szlovák *urbár* (cseh *urbář*, régi *urbár*) az 'urbárium'-ra korlátozódott. Ez természetesen nem hirtelen következett be, ezért lehetséges az, hogy még 1759-ben is van *urbar* a. m. 'bányabér, bányavám' a szlovákban, holott a XVII. században már *urbura*-t találunk. Ugyanakkor a szokásos *urbar* helyére esetenként a latin *urbarium* is behatol a szlovák szövegekbe.

12. Összegezve az előadottakat: a középfelnémet *urbor* (és változatai) volt a latin *urbura* és *urbarium*, a cseh *urbár*, *urbář*, a szlovák *urbár*, a szerb *urbor*, *urbar*, valamint a magyar *urber* szó forrása. Ezek — a latin *urbarium* kivételével — lényegében mind 'bányabér, bányavám' jelentésben voltak használatosak, az idők folyamán azonban a csehben és a szlovákban jelentésmegoszlás következett be. A latin *urbura* 'bányabér, bányavám' átkerült a magyar, cseh, szlovák és szerb bányásznyelvbe, míg az *urbarium*-ot elsősorban a magyar vette át, azonos jelentésben. (Ha ritkán is, de előfordult a lengyelben és az oroszban is: az előbbiben *urbarjum*, az utóbbiban *urbarija* alakban). S mivel nyelvújításunk ezen a területen is honi kifejezés használatára törekedett, ezért az *urbárium* helyébe — tévesen értelmezett szókapcsolatnak nézve az *urbora* kifejezést — megalkotta *úrbér* szavunkat.

GREGOR FERENC

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Tisztelettörténet és névtudomány

1. Nagy érdeklődéssel olvastam ÖRDÖG FERENCnek göcseji és hetési személynév-monográfiájáról szóló ismertetőjét (MNY. LXV, 184–97), és kíváncsian várom munkája megjelenését. Természetesen néhány helyen én másként fogalmaztam volna, illetőleg nem értettem teljesen egyet a szerzővel. Egy helyen azonban meglepődtem, ott, ahol ezeket írja: „. . . a sok kérdeztetés ellenére sem tudnám megokolni, hogy miért viseli a legtöbb férfi a *József*, és miért a legtöbb nő a *Mária* nevet . . . ugyanígy egyelőre kérdéses marad, hogy Hetésben miért a leggyakoribb 5 név a következő: *József*, *István*, *Lajos*, *Ferenc*, *László*; illetőleg *Mária*, *Margit*, *Anna*, *Rozália*, *Erzsébet*” (192–3). Én ugyan csak a magam tapasztalatai és olvasmányai alapján ítélek, de nem gondoltam volna, hogy onomatológus társaimnak ennyire ismeretlen terület a kultusztörténet.¹ Az én számomra ugyanis — talán szerénytelenségnek látszik, noha nem az — egészen termé-

¹ Az ÖRDÖGéhez hasonló megnyilatkozásokkal másutt is találkoztam; az övé csupán alkalmul szolgál véleményem papírra vetésére.

szetes a fentebbi keresztnévek frekvenciája. Nekem éppen az lenne a furcsa, ha nem ezek a nevek szerepelnének.

Egyébként ÖRDÖG azért nem jutott előbbre, illetőleg rekedt meg „a sok kérdezgetés ellenére” válaszdóinak tudásszintjén, mert a kérdéses csak spontaneitás esetén hasznos. Az egyéni emlékezést meghaladó „törzs-névanyag” esetében ez a módszer nem vezet, nem vezethet eredményre, hiszen elhhez már névtörténeti ismeretek szükségesek, ezeket pedig a megkérdezettektől nem várhatott. Ők csak ilyeneket mondhattak: „apámat, nagybátyámat, nagyapámat, (esetleg) dédapámat is így hívták”, vagy „sok embert hívnak így”. — Honnan is tudhatnák, hogy mai keresztnévállományunk alapját — persze nem előzménytelenül — a XVIII. század vetette meg? (Múlt századi csak a *Lajos* — főként Kossuth népszerűsége következtében, de nélküle is divatossá vált volna¹ — és jelen századi a *László*, amely valószínűleg a *János*-t szorította ki.) A XVIII. század pedig a vallásos gondolkodás kiteljesedésének kora, az alsóbb néposztályokhoz való leszállás ideje. S mivel mind a Mária-, mind a Szent József-kultusz a nevadásban is megmutatkozó nagy lendületet vett ekkor, innen magyarázódik még ma is leggyakoribb voltuk a keresztnévek között. Nem akarok kitérni most a barokk kori tiszteletekre — ellentmondásos helyzet, hogy a középkor távoli századainak névállományát jobban vizsgáljuk és ismerjük a mai névállományt közvetlenül magyarázó XIX. századénál! —, csupán a *Rozáliá*-hoz jegyzem meg, hogy kultuszát Eszterházy Pál honosította meg. Ugyanis III. Károly uralkodása alatt egy ideig Szicília kormányzója volt, s Palermóban ismerte meg Szent Rozália tiszteletét (SCHMIDT LEOPOLD, *Historische Volkskunde: Bericht über den zweiten österreichischen Historikertag in Linz a. d. D.*, 1951. Bécs, 1952. 92). Hazatérve oly sikerrel terjesztette nyugat-magyarországi birtokain a pestis elleni tiszteletet, hogy például Kiskanisán a 4. női név volt 1840—1850 között és száz esztendő múlva is a 6. (MARKÓ: *Nyr. LXXIX*, 114), és ismeretes az is, hogy Jókainé is erre a névre cserélte át keresztnévét (laborfalvi Benke Judit → Laborfalvi *Róza*).

2. De mint ahogyan századunk irodalmi csoportosulásainak elemzésekor irodalmáraink „konzervatív”-nak neveznek minden olyan jelenséget, amelynek alapélménye a vallás, megfelelkezve arról, hogy a század irodalmi térképén ezek a „vallásos” irodalmi törekvések többször szerencsésen találkoztak a legkorszerűbb áramlatokkal (vö. Síf Sándor—Radnóti Miklós), úgy akadt nyelvészek, akik azon névtudományi cikkekben is konzervativizmust kerestek, amelyek távol a napi politikától egy-egy névi jelenség megmagyarázására vallási okokat említettek. Ma már szerencsére túl vagyunk ezen, s mind az alkotó, mind a lényegében véve történeti—oknyomozó munkában jóval enyhébben ítélik meg e „konzervativizmus”-t, noha a szellemi folyamatok lefolyásához közismerten hosszabb idő kell a vegytaniakénál.

A kultuszok magyarországi történetének elhanyagolása két okból káros. — A) A múlt lehetőségig teljes feltárása csak sokoldalú vizsgálattal érhető el. A tisztelettörténet figyelembe nem vételével történészeink, névészeink, néprajzosaink maguk fosztják meg magukat bizonyos megismerési lehetőségektől, esetlegesen bizonyítékoktól.² Ismeretes például, hogy a templomi védőszentek alapján (nem tévesztendő össze a patrociniumból lett helységnevekkel!) — ha egyébként ennek más tudományágak eredményei nem mondanak ellen —, hozzávetőlegesen megállapítható a település keletkezésének kora. A

¹ Jókai is majdnem ez lett, csak — miután két *Lajos* nevű bátyókája elhunyt — a rokonság a minden áron *Lajos*-t akaró szülőket lebeszélte erről a keresztnévről (KRÚDY GYULA, *Mesemondások Jókai Mórról I. fej.*). A *Lajos* nálunk a XVIII. századtól terjedőben volt, talán Bádeni *Lajos*, a „Türkenlouis” (1655—1707.) nevének hatásaként is.

² Vö. BOSSERT GUSTAV, *Die Kirchenheiligen in ihrer Bedeutung für die Geschichtsforschung* (Korrespondenzblatt des Gesamtvereins der deutschen Geschichts- und Altertumsvereine XLI, 1893).

patrociniumkutatás eredményeinek hasznosítására jó példát nyújt DITTMAYER HEINRICH „Siedlungsnamen und Siedlungsgeschichte des Bergischen Landes” című könyvében (Neustadt an der Aisch, 1956. 227—9). DITTMAYER (i. m. 227) szerint meroving templom-címek: *Salvator*, *Martinus*, *Dionysius*, *Remigius*, *Stephanus*, *Laurentius*, *Hippolytus*, *Johannes Baptista*; — karoling titulusok: *Petrus*, *Petrus és Paulus*; — utókarolingok 1100-ig: *Mauritius*, *Alexander*, *Chrysanthos és Daria*, *Servatius*, *Clemens*, *Aegidius*, *Walpurgis*, *Maurinus*, *Ida*, *Caecilia*, *Gangolf*, *Bartholomaeus*, *Cyriacus*, *Lucius*, *Simon és Judas*, *Cornelius*, *Cyprianus*; — a középkor delelése és a kereszteshadjáratok idején: *Georgius*, *Nicolaus*, a *Három Királyok*, *Jacobus Maior*, *Maria Magdalena*, *Heinricus*, *Aldegundis*, *Katharina*, *Mauri*; — a későközépkor szentjei: *Johannes Evangelista*, *Andreas*, *Hubertus*, *Blasius*, *Antonius Abbas*, *Ewaldi*, *Agnes*, *Anna*, *Lucia*, *Margarita*, *Barbara*, a *Szent Kereszt*, *Mater Dolorosa* *Augustinus*; — az újkoréi: *Trinitas*, *Matthaeus*, *Páduai Antal és Nepomuki János*. Ez a védnökségajstrom természetesen nem általános érvényű, hanem a Rajna jobb partján fekvő Bergisches Land viszonyaira vonatkozik. Van néhány nálunk nem szereplő név is benne. Azonban számos félreismerhetetlen egyezés is mutatkozik a hazai állománnyal; így például a *Salvator* dedikációjú egyházak nálunk is a legrégebbiek közé tartoznak; középkor végi a *Borbála*- és az *Anna*-tisztelet. Sajnos. Magyarországra nézve még nem rendelkezünk ilyen összeállítással, pedig a települések korának árnyaltabb meghatározása nemcsak a történetész érdeke, hanem a nyelvészé is, aki általa az egyes helynévtípusok és helynévtípus-divatok időbeliségére kapna szilárdabb fogódzót.

B) A magyarországi tiszteletek kutatásának elhanyagolása nem olyan jelentéktelen dolog, mint ahogyan egyesek vélik. Ha figyelemmel kísérjük a hagiográfia legújabb terméseit, bosszankodva állapíthatjuk meg, hogy a középkori Európa e munkákban Bécsnél végződik, Magyarország fehér folt rajtuk. Mintha a magyarság nem tartozott volna a nyugati keresztény művelődési körhöz!¹ Nem azért sérelmezzük ezt, mintha a keleti körhöz való tartozást alsóbbrendűnek tartanók. A magyarság az, ami. Az említett beállítást azért sérelmezzük, mert nem igaz. Hallgatólagosan azt a hitet kelti az egész világon, hogy a német nép településének keleti határa azonos volna az európai művelődés határával. Nemrég jelent meg Berlinben WITTMANN ANNELIESE „Kosmas und Damian. Kultausbreitung und Volksdevotion” című könyve, amelyben e tisztelet fellelhető emlékeit gyűjtötte össze. Mit sem tud azonban a Magyarországra vonatkozó pápai tizedjegyzék számos *Cosmas* és *Damianus* templomáról és az ilyen nevű papok sokaságáról, *Kozmadombja* és *Szentkozmadombja* nevű mai helységeink nevének eredetéről (I. MNy. XXV, 110) és magyarországi kultuszuknak egyéb bizonyosságairól. Hasonlóan terra incognita a Kárpát-medence ZENDER MATTHIAS „Die Verehrung des hl. Quirinus in Kirche und Volk” című munkájában (Düsseldorf, 1967.). Nem folytatom. A dologban az a szomorú, hogy a helyzet a magunk mulasztása miatt alakult ki: nem hivatkozhatunk arra, hogy a külföldi szerzők nem ismerik a magyar hagiográfiai irodalmat, nem fárasztották magukat azzal, hogy utánanézzenek, mert egyszerűen nincs is ilyen.

3. Csúpn egyetlen példát mutatok be arra, hogy hogyan segíti a tisztelettörténet ismerete a névfejtést. ORBÁN BALÁZS (SzékfLeír. III, 73—4) elmondja, hogy a székelyek szent tavának, a gyönyörű Szent Anna tónak az északkeleti partján egy Szent Annának szentelt „inröla” áll, ahol nem régen is még igen zajos és népes búcsúkat tartottak, melyekre a környékből 20—30 000 ember is összesereglett. A búcsúszokás körmenete megkerülte a tavat, szent énekeket zengve és száz meg száz lobogót lengetve. A tó nyugati oldalán

¹ Ehhez lássunk egy névész oldalról tett nyilatkozatot: „Die Kulturwellen des Mittelalters brechen sich gegen Osten dort, wo der deutsche Einfluß abklingt. Dort hört damals Europa, eine kulturell stark zusammenhängende Einheit, auf.” (SCHWARZ ERNST, Deutsche Namenforschung. I. Ruf- und Familiennamen. Göttingen, 1949. 51.)

pedig a *Jováki kápolná*-nak nevezett másik „imola” állott. Itt és az úton egymástól bizonyos távolságra felállított keresztfák alatt térdre borulva imádkozott és ájtatoskodott a sokaság. A *Jováki kápolná*-hoz ORBÁN ezt a megjegyzést fűzte: „Ezen kápolna most összeomlott, csakis igen jelentéktelen maradványai látszanak még; néveredetére semmi adatot, még csak hagyományt sem találtam.”

Mária iránti nagy szeretete készítette az egyházat arra, hogy a vele kapcsolatos mozzanatok is tisztelje. Az egyre jobban kiteljesedő Mária-tisztelet következménye tehát szüleinek, főként anyjának a megbecsülése, hiszen „illik vala, hogy malasztos szülőnek méhében fogantatnék [Szűz Mária], kinek minden bűntől meg kell vala tartatni . . . Ex sancto sanctum fit” — írja az Érdy-kódex (438), miután már az előző lapon Szent Jeromos nyomán megállapította, hogy az *Anna* név jelentése ’isteni malasztosnak ajándéka avagy malasztos adomány’ (Nytár. V, 144—5). Szent Anna és Joákim nevét a 150 tájáról származó, „Jakab protoevangéliumá”-nak nevezett apokrif könyv tartotta fenn. Szent Anna ünnepének eredete 500 körül kereshető, amikor Justinianus császár Konstantinápolyban templomot építtetett neki. Bár ünnepét keleten a VI., nyugaton a VIII. század óta ismerték, tiszteletének felvirágzása a delelő és a kései középkorhoz fűződik. Népszerűségét az magyarázza, hogy a szülés előtt álló asszonyok és általában az anyák védőszentjévé lett. Mivel a bányaművelés is ekkortájt lendült fel, bányavidékeken megjelennek az *Annaberg*¹ és *Joachimsthal* helységnevek (a csehországihoz kapcsolódik *tallér* és *dollár* szavunk eredete: PallLex. IX, 925—6). A rozsnyói székesegyház jelenleg Néti-, de 1836-ig Szent Anna-kápolnájának 1513-ból való oltárképe is bányászati vonatkozású volt: három bányász és egy klopacskát verő munkás látható rajta (vö. MNy. LXIV, 307, NyK. LXX, 310 j.). Szent Anna hazai tiszteletének korai emléke Nyárad-szentanna és Marosszentanna neve, amelyek már a XIV. század negyedik évtizedéből való pápai tized-jegyzékben is megtalálhatók (96—7; ÖRTVAY, EgyhFöldl II, 658; ORBÁN i. m. IV, 67—8, 188—9). Hivatalos tiszteletük általánossá csak azután vált, hogy IV. Sixtus 1481-ben, majd XIII. Gergely 1584-ben Anna napjának, július 26-ának megülését az egész egyház számára előírta, és tetőpontját a barokk korban, főként a XVIII. században érte el. Újabban Mária atyját is anyjával azonos rangú ünnepel tiszteelte az egyház augusztus 16-án, mert XIII. Leó, akinek keresztnéve *Joákim* volt, ezt a két ünnepet 1879-ben a II. osztályú ünnepek rangjára emelte. VI. Pál ez év tavaszán — helyesen — úgy rendelkezett, hogy Szent Anna és Joákim emlékezte ugyanazon a napon ülendő: július 26-án. A Bács megyei Borotán az öregebb parasztemberek között ma is több *Johákim* (így!) van, a Borotától délkeletre eső Mélykút plébániatemplomának búcsúja a *Joákim* napjára következő vasárnap. V á g i J ó z s e f szíves közlése szerint Zalahalápon 1963-ban három *Joachim* élt, de élnek ma a Garam partján fekvő Kéménden, Mátraszőlősen, Sárszentmihályon és más helyeken is ilyen nevűek. A Baranya megyei Szava községben *Reuter Camillo* a névnek rövidített alakját jegyezte fel: Kiss *Joák*. Bizonyára van hiátustöltő *v*-vel alakult formája is; vö. a bibliai *Joel* > *Jovel*. Sokat lehetne még előadni e szent házaspár tiszteletéről, de ezek után azt már nem kell mondanom, hogy az ORBÁN BALÁZS idejében a tó nyugati partján nyomaiban még látható romok kinek a kápolnájából maradtak.

4. Példánk egyébként a névkapcsolatok körében annyira ritka névvonatkoztatási altípust képvisel, hogy talán érdemes lesz egy-két szót ejteni róla. Az ember, így a középkori ember is, mindig örömet lelt az elvont dolgoknak a látható világ formáival való érzékeltetésében, egy szóval a szimbolizmusban. Tárgyunkra fordítva a szót: ha a középkori ember gondolatvilágába jobban bele tudnók élni magunkat, akkor

¹ Sokkal fiatalabb természetesen a Sáríásáphoz tartozó *Annavölgyi bánya* és a Miskolc III. kerületének nevet adó *Annabánya*.

sok, számunkra ma megfoghatatlan patrocíniumválasztás érthetővé válnék. Így ma aligha gondolnánk a fuldai kolostortól nyugatra fekvő andrás- vagy újhegyi prépostság védnökség-választásának a Vita Bardonis maior-ban olvasható indokolására, ha nem volna írásban. A fuldai kolostornak ez a kirajzása a XI. század elején keletkezett, s az alapításról beszámoló század végi tudósítás elmondja, hogy boldog emlékü Richárd apát gondolatban körüljárta a kolostor környékét, s az anyakolostortól északra fekvő Mária-kolostort az anyakolostortól keletre, illetőleg délre található Péter-, illetőleg János-kolostorral képzeletbeli vonallal háromszöggé kötötte össze, majd ezt a háromszöget négyszöggé egészítette ki, s a nyugati oldalon is leánykolostor építését rendelte el. Az új létesítményt pedig Szent András oltalmába helyezte, hogy így „északról dél felé szűz nézzen szüzet [Mária János evangélistát] és napkeletről napnyugatra apostol a testvérét”.¹ — Persze ennél sokkal világosabb esetek is vannak. Tudjuk például, hogy Közép-Európából is sokan keresték fel Compostela-i Szent Jakab sírját (hazai említésekre l. PÁSZTOR LAJOS, A magyarság vallásos élete a Jagellók korában. Bp., 1940. 118). A hosszú út, ismeretlen környezet, járványok, útonállók és egyéb veszélyek miatt azonban sok zarándok soha sem vagy csak több hónapi bolyongás után érte el a Spanyolország északnyugati csücskében levő búcsújáróhelyet (ma *Santiago*). Ezért később több Szent Jakab-templomot is egyenesen abból a célból alapítottak, hogy ne kelljen Compostelába utazni. Koptik atya is azért hozta létre Kiscellt, hogy a környék paraszti népének elérhetővé tegye a különben csak több napi zarándoklattal elnyerhető nagycelli kegyelmeket (MNY: LXIII, 476). — Az érdeklődők számára jelzem, hogy a patrocíniumválasztásnak a forrásokból sajnos csak ritkán kiderülő motívumait összeállította DEINHARDT WILHELM (Hist. Jb. d. Görres-Gesellschaft LVI [1936.], 174–207).

5. Végezetül hangsúlyozom, hogy véleményem szerint a kultusztörténeti vizsgálódások nem visszahúzó jellegűek. A tudomány semleges: felhasználták már az embernek mind hasznára, mind kárára, s nincsenek megvédvé a visszaéléstől a tudomány és technika mai vívmányai sem. Ne mondjuk tehát a hagiográfiáról, amit csecsemőkkel kapcsolatban szoktunk, hogy tudniillik már az is szép produkció, hogy egyáltalán megszületett. A magyar tisztelettörténeti kutatásoknak fejlődniük is kell és lehet — a tudományok egymásrautaltságának jegyében.

MIKESY SÁNDOR

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Langaléta. 1. Részint népnyelvi, részint bizalmas, társalgási nyelvünk szava a *langaléta*. A következőkben e szavunk eredetével foglalkozom.

Adatok a szóra: 1829: „*Langaléta* pöre, fél mezítelen” (TudGyűjt. XI, 91, Lévai László: Kemenesali szavak); 1934: „*Langya-léta* (Vas V. szó), azaz Langyánn, Lankánn, . . . Lanyhánn, Lomhánn . . . járó ember, Lassan ballagó ember . . . Pigre, segniter incedens homo.” (KASSAI, Szó-könyv III, 261); Tsz.: „*Langaléta*, longurio. Győr várm. C z e c h J á n o s. Pöre, félmeztelen. Kemenesali szó. L é v a i L á s z l ó.”; 1901: „*langaléta*

¹ „Dilatans ergo trigonum dico tres ecclesias in latus triangulum, in partibus occidentis citra longum pontem, ad ripam aquae Fuldae tetragrammum integravit quadrangulum, et constructo in occidentis partibus coenobio, in honore sancti Andreae indidit vocabulum, ut Novum diceretur monasterium; in quo pii patris meritum est laudabile, et ingenium admirabile, qui hoc excogitavit, ut a septemtrione ad meridiem virgo respiceret virginem, et ab ortu solis in occasu apostolus fratrem” (Monumenta Germaniae Historica: Scriptores XI, 325; id. ZIMMERMANN GERD, Patrozinienwahl und Frömmigkeitswandel im Mittelalter: Würzburger Diözesangeschichtsblätter XX [1958.], 57).

a Dunán túl sudár s nagyon magas növésű ember" (Nyr. XXX, 469, Giesswein Sándor); 1907: „*langaléta*: nyúlánk, magas növésű" (NyF. 40. sz. 62, Édes Jenő: A balatonfelvidéki népnyelv). — Megtalálható a szó szótárainkban is, először FOGARASINÁL 1845-ben 'hochbeinig, ungekleidet' jelentésben, azután valamennyi későbbi kiadásában, de csak a magyar—német részben. — BALLAGINÁL először 1846-ban: „*Langaléta*, hochbeinig, ungekleidet."; azután későbbi szótáraiban folyamatosan megtalálható, mindenkor csak a magyar—német részben. CzF. (III, 1280): „*Langaléta* Győr tájékán divatozó szó, am. hóri horgas nagy hosszú ember. Megfelel neki a latin *longurio*." — BALLAGI, TeljSz.: „**langaléta* 1) a. m. póre, félmeztelen; 2) nagy, magas, hosszú (ember)"; MTsz.: „*langaléta* 1. hórihorgas ember v. legény; 2. póre, félmeztelen (?); 3. lomhán járó ember (?)"; BALASSA, A magyar nyelv szótára: „**langaléta* Hosszú, sovány, hórihorgas ember." — Később megjelent két nyelvű nagy szótáraink már mind tartalmazzák a szót, legalábbis a magyar—idegen nyelvi részben. — Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő ÚMTsz. cédulaanyagában a következő adatok vannak a szóra: „*langaléta* 'bárgyú' Velem (Vas m.); „*langalliéta* 'magas ember'. Ollan langalliéta vót, ollan iégimesszellüő" Völcejs (Sopron m.); „*gangaliéta* 'nagy puha ember, kinek csak a nagy teste van meg, de ereje nincs (gúny.)' (NyF. 34. sz. 51, Lovászpátona Veszprém m.). E legutolsó adat idetartozása kérdéses.

Nincs meg a *langaléta* szó a következő művekben: MÁRTON szótárjai; Phraseologia 1822. (*longurio* c. a.); MALOVETZKY és DANKOWSKY szótárjai; Tzs.; BUGÁT Szóhalmaza; NySz.; NyÚSZ.; SzamSz.; OrmSz.; SzegSz.; és nem található az akadémiai Nagyszótár kéziratos gyűjtésében sem.

2. Az adatok ismertetése után nézzük meg, ki mit mondott eddig a szó eredetéről.

Elsőnek KASSAI (i. h.) foglalkozik a szó eredetével: „A' Tunya, Lusta, Latsuha, Tohony, Henye, Henyélő, Rest, Here ember a' Tisza mellékenn egygyet jelent. Ezt jelenti: *Lankóta* (Poson V-benn). A' langas Baranyábann az Ormánságban Borzost jelent, ... Lanyha esső a' Hegyalján lassú tsendes essőt jelent. Mind ezekből ált láthatja az értelmes ember: hogy *Langya-léta* Vas Vármegyébenn anynyi, mint *Lanyhánnlótó*, a' ki lanyhán, renyhén jár." KASSAI tehát a *lanyha* és *lót* szavakból eredezteti a szót. Valószínű, hogy azért is írja *langya-léta*-nak (*gy*-vel), hogy ezzel is támogassa magyarázatát. (*Gy*-s alak csak nála fordul elő.) — KASSAI után CzF. próbálkozik meg a szó eredetének megfejtésével, s ezt mondja róla: „Mintha *lángalító* szó módosulata volna. Vö. *lángaló* ... a lángnak természete fölfelé, magasra törekedni, nyúlni. Kemenes-alján Lévai László szerint am. póre, félmeztelen; mely értelemben szintén a (csupas) láng értelme lappang." A szó következő magyarázója GIESSWEIN SÁNDOR. A Nyr.-ben (i. h.) ezt írja: „*langaléta* ... *Lange Leiter*, osztrák és nyug. magy. németeknél *lange leita, latta* 'hosszú létra.' — Ezek után még BERNÁTH BÉLA foglalkozik a szó etimológiájával (Pécsi Ped. Főisk. Évk. 1957. évf. 204), s ezt mondja: „a *lang* ~ *láng* is ingadozást fejez ki. Természetesen idetartoznak az ingadozást jelentő szavak is, melyeknél más tőhangzót is találunk. Ilyenek a *langaléta* 'hórihorgas vagy lomhán járó.' UGYANŐ (id. évk. 1958—1959. évf. 137) így nyilatkozik: „Mármost a *langaléta* is ... vonatkozhatik kövér emberre is, mint Kassainál, aki 'pigre, segniter incedens homo'-nak írja le. Így a *langaléta* nem egyéb, mint a fenti *lángaló* (mely természetesen nemcsak kövér asszonyt, hanem minden nehézkesen járó kövér embert is jelent) *lángalé* változatának továbbképzése, s egyszersmind amellet is bizonyíték, hogy a *lángaló* 'lángos' is lebegőt, lengőt jelent, ... a *langaléta* [a MTsz.-ban] megkérdőjelezett 'póre, félmeztelen' jelentése is e szónak a *leng* családjába tartozását igazolja, hiszen ugyanaz a jelentése a *lengéreskedik* igének is." — BERNÁTH tehát oda módosítja CzF. véleményét, hogy a *langaléta* szó nem a *láng* 'flamma', hanem a *láng* ~ *lang* ~ *leng* igéből ered.

3. Lássuk most az ismertetett magyarázatok egyenkint.

KASSAI magyarázatával nem kell sokat foglalkoznunk; könnyű belátni, hogy naiv. Etimológiája érdekében olyan alakokat idéz, amelyek csak nála vannak meg, és hangtanilag sem magyarázhatók (*langya-léta*, *langyán lóto*). CzF. szerint a *langaléta* a *langalító*-ból alakult volna, a szónak mindkét jelentése (hórihorgas és póre) abból a szemléletből magyarázható, hogy a láng fölfelé tör, fölnyúlik. Még ha a 'hórihorgas' jelentés magyarázatául elfogadnók is a láng fölfelé törésének szemléletét, ennek alapján a 'póre, meztelen' jelentés még magyarázatlan marad. — BERNÁTH a *langaléta* jelentéseiben KASSAIRA hivatkozik, a szó eredetében CzF.-t követi. Téves azonban BERNÁTHnak KASSAIRA való hivatkozása abban, hogy a *langaléta* 'kövér, elhízott asszony, esetleg ember'. A KASSAINál szereplő 'pigre, segniter incedens' annyit jelent, mint 'lomhán, lustán járó', amiből nem következik, hogy 'kövér' is. BERNÁTH a *langalló*-nak idézi ezt a jelentését (NyF. 40. sz. 62): 'elhízott asszonyok csúfneve'. Az idézett helyen azonban ez második jelentése a szónak, az első jelentés: 'tésztanemű'. Ebből látható, hogy a második jelentés az elsőből hasonlóságon alapuló átvittel keletkezett, nem pedig a *langallik* 'libeg' jelentéséből. — GIESSWEIN a *langaléta*-t német jövevénynek tekinti, s azt vallja, hogy a Magyarországon szolgálatot teljesítő osztrák-német katonatisztek beszédében sokszor előforduló *lange Leiter* megmagyarosodott alakja. Azt tartom, hogy GIESSWEIN közelíti meg legjobban az igazságot.

Hogy a szó német eredetű, azt támogatja felbukkanásának és elterjedésének helye: a Dunántúl, és kora is: a németesítés ideje. Én is német jövevénynek tartom a szót, csak nem a *lange Leiter* szókapcsolatból eredeztetem, hanem a *lange Latte* szerkezetet tartom német eredetijének.

Hangtanilag még meg lehetne magyarázni a *langaléta*-t a *lange Leiter*-ből, csak az szól ellene, hogy a német a hosszúra nőtt embert nem a *Leiter* szóval jelöli, hanem vagy a *Stange* 'karó' vagy a *Latte* 'léc' szóval. Az általam elérhető német szótárakban nem találtam a *Leiter* szónak 'hórihorgas' jelentését, viszont csaknem mindegyiknek *Latte* címszava közli ezt a jelentést. Íme néhány adat: „*Latte*: ... auch übertr. auf hochaufgeschossene Personen, z. B. von einer Magern: *Die lange Latte*” (SANDERS 1863. II, 41). | „*Latte* ... auch bildlich, wenn ein emporgeschossener junger Mensch eine *lange Latte* genannt wird” (HEYNE. DWb. 1892.). | „*Latte* ... im gemeinen Leben heisst ein lang und hager gewachsener Mensch eine *latte*, eine *lange latte*” (GRIMM VI, 280). | „*Latte* ... Einen hochaufgeschossenen Menschen nennt man eine *lange Latte*” (H. PAUL, DWb.) | „*Lange Latte* ... grosswüchsiger Mensch. In der Grundvorstellung verwandt mit Bohnenstange, Hopfenstange usw. 18. Jh. Lex: 1809 Campe 3,40 ... Lit: 1858 Gutzkov” (HEINZ KÜPPER, Wb. der d. Umgangssprache. 1963. I, 324.). | A *Latte* néha egymagában is jelenti a horihorgas embert. Például: „*Latte* ... uneigentlich nennt man einen Menschen auch eine *Latte*, wenn er groß und hager ist” (TH. HEINSIUS, Wb. d. d. Spr. 1835.). — „*Latte* ... ein junger schlank aufgeschossener Baum; uneigentlich] gem[ein] ffür] einen schlanken hageren Menschen” (HEYSE, Hwb. d. d. Spr. 1849.) | „*Latte* ... (spött.) hochaufgeschossene Person” (PEKRUN, Das deutsche Wort. 1959.). — Figyelemre méltó H. KÜPPER adata, mert megjegyzi, hogy a szó ilyen jelentésben már a XVIII. században megvolt: először CAMPE szótározta 1809-ben, első irodalmi adat rá G u t z k o v: Zauberer 6,14 (1858.).

A horihorgas ember a franciában is *échalas* 'szőlőkaró', *perche* 'rúd, pózna' (ECKHARDT, Fr.—m. sz.), az angolban *beam-pole* 'babkaró' (ORSZÁGH, A.—m. sz.). De még a magyar ember sem hívja a sovány, magas embert *létára*-nak, hanem *égimeszelő*-nek, *pózná*-nak, *karó*-nak, *hosszú lé*-nek, *szép szál*-nak stb.

Maga GIESSWEIN is segítségünkre jön idézett szövegében a fonetikus átirással: „*Lange Leiter* ... *lange leitə*, *latte* hosszú létə”. Azonnal észrevehetjük, hogy a *latte*

alak ne a *Leiter* átírása, hanem ez csak egy *Latte* ejtése lehet. GIESSWEIN jól hallotta a szót *latte*-nak, de valószínűleg a maga etimológiája kedvéért leírta a *leita* alakot is, hogy jobban hasonlítson a *Leiter*-hez.

A *langaléta*-ról még annyit, hogy a szó, ahol él, általában 'hórihorgas ember' jelentésű, mint a német *lange Latte*. SZINNYEI az MTsz.-ben megkérdőjelezte a 'pöre' és a 'lomhán járó ember' jelentéseket. Valóban egy kissé gyanúsak. Mivel azonban több adat is van rájuk, el kell fogadnunk őket. E jelentéseket én mégis mellékjelentéseknek veszem, és a 'hórihorgas' főjelentésből vezetem le. Ugyanis a hosszú kezű, hosszú lábú ember rendszerint esetlen, lomhán járó; ugyancsak a sovány emberről mondják, hogy „csupasz (meztelen), mint a szőlőkaró” (ti. nincs rajta hús).

Ezek alapján megállapíthatjuk, hogy *langaléta* szavunk a XIX. század elején bukkan fel a Dunántúlon, mint nyelvjárási szó, és többé-kevésbé meg is maradt népnyelvi szinten. Német eredetű, a *lange Latte* szókapcsolat megmagyarosodott alakja: *langelate* > *langaleta* > *langaléta*.

P. BALÁZS JÁNOS

Címer. 1. *Címer* 'crista' szavunk eredete egyaránt érdekli a heraldika és a nyelv-tudomány művelőit, s így természetes, hogy mindkét tudomány képviselői kifejtették véleményüket e kérdésben. Azt, hogy szavunk őse a görög *κῆμα* 'fiatal hajtás, csúcs' szó volt, s hogy ez a latin *cyma* közvetítésével került a franciába, ezideig senki sem vonta kétségbe. (Vö.: SZARVAS: Nyr. XIII, 102–3; BÁRCZI: MNy. XXVI, 302; TESZ. I, 437.) Abban a kérdésben azonban, hogy miként került a szó a franciából a magyarba, megoszlanak a vélemények. Heraldikusaink a szónak a francia *cimiere*-ből való származását hangsúlyozzák, közvetítő nyelvről nem szólnak (NYÁRY ALBERT, A heraldika vezér-fonala 16; FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Magyar czimeres emlékek 9). A nyelvészek közül GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS több helyütt is állást foglalt német jövevényszó volta mellett. Ők a középfelnémet *zimier*, *zimiere*, valamint az újfelnémet *zimier* alakokkal vetik össze, és a német megfelelőket származtatják a francia *cimier* szóból. (EtSz. I, 695–6. A régebbi irodalom, benne saját korábbi, idevonatkozó cikkeik felsorolását l. i. h. 696–7.) Ők maguk is elismerik azonban, hogy az egybevetés hangtanilag nem kifogástalan, például: „Az -ier végű francia—német szavak a magyarban *ér* > *ély* szóvéggel vannak meg: *borbély* < ném. *barbier*, fr. *barbier*...”, vagy „A francia *cimier*, ném. *zimier* alapján inkább **címér* (ilyen alak van ugyan, de újabb keletű), **címély* alakot várnánk.” (EtSz. I, 697.)

2. BÁRCZI GÉZA többször is foglalkozott a kérdéssel. Első cikkében elvetette a német származtatást az *ie*, *i* > *ē* változás hangtani nehézségei miatt, és a francia eredet mellett foglalt állást. A francia nyelven belül tovább kutatva azonban az irodalmi francia *cimier*-ből való eredeztetést sem tartotta lehetségesnek. „Az *ie* > *ē* ugyancsak megmagyarázhatatlan volna; viszont tiszta nyelvjárási is aligha lehet különleges heraldikai jelentésénél fogva, mellyel nálunk kezdettől fogva (1326.) mutatkozik. Így hát valamely vidéki színezetű köznyelvre kell gondolnunk, amelyben nyelvjárási alakok is sűrűn fordulhattak elő.” A továbbiakban megvizsgálja, hogy miképpen jelentkezik a latin *cyma* szóhoz kapcsolódó -arium (-erium) képző a középkori köznyelveket visszatükröző egyes nyelvjárási formákban. A történetileg szerinte leginkább számba vehető vallont hangtani, a hangtani szempontból inkább elfogadható normann nyelvjárást történeti nehézségek miatt veti el. Ezek után BÁRCZI amellelt foglal állást, hogy szavunkat lotaringiai telepések — köztük nemes urak — hozták be, s ezt a származtatást a francia hangtörténet szabályaival is megegyezőnek vallja, mivel a burgund-lotaringiai területen az -arium, -erium szabályos megfelelője a rövid *e*, *i*, *ö* volt. „Rövid *e*-ből vagy *i*-ből, véleményem szerint, a magyar *ē* megmagyarázható. Jogosan föltehetjük tehát, hogy szavunk

lotharingiai bevándorlók kissé dialektikus színezetű francia nyelvéből került a magyarba” — írja. (MNY. XXVI, 302—3.) A lotaringiai bevándorlók szerepét illetően súlyos bizonytalanságot támaszt, hogy sem itt, sem másutt nem tudunk meg közelebbit az előkelő lotaringiaiakról és bevándorlásuk idejéről. Ezért nyolc évvel később újra kifejtve véleményét a tárgyalt szó eredetéről, BÁRCZI egy árnyalattal nagyobb lehetőséget tulajdonít a tőle egyszer már elvetett normannból való átvétel lehetőségének, és a *címer*-t olyan vándorszónak minősíti, amelynek „egy része hangtanilag több nyelvből is megmagyarázható, egyike-másika viszont egyikből sem kifogástalanul” (A magyar nyelv francia jövevényszavai 22). Itt is emlékeztet a német származtatás hangtani nehézségeire, s végül a lotaringiai **cimir* mellett egy ugyanazon nyelvjárásbeli **cimer* meglétét is lehetségesnek tartja. Fejtegetéseit azzal egészíti ki, hogy felteszi: előkelő köreinkben a keleti franciák voltak túlsúlyban (A magyar nyelv francia jövevényszavai 17, 25—6). E feltételezés bizonyításával azonban adós maradt. Később szavunkat (SzófSz. 32) az ófrancia *cimier* valamely tájnyelvi változatának tartja, de a német közvetítés lehetőségét is megemlíti, „bár hangtani nehézségei vannak”. Végül egyszerűen ófrancia jövevényszónak minősíti, s művelődéstörténetileg a magasabb társadalmi osztályok szókincsébe utalja (A magyar szókincs eredete.² 1958. 112, 114).

A TESz. (I, 437—8) lényegében átveszi BÁRCZI lotaringiai elméletét, de tovább is lép, amennyiben — bizonyító adatok nélkül — az átvétel korának a XII—XIII. századot nevezi meg. Figyelembe vehetőnek tartja a német közvetítés lehetőségét is, de hangsúlyozza, hogy az ilyen közvetítéssel nyelvünkbe jutott *-ér* végű alakok későn (1862.) jelentkeznek.

3. A szerzők tehát nagyon óvatosan fogalmaznak, s véleményeik szavunk magyar nyelvbe kerülésének útját illetően több ponton is eltérnek. Egyben azonban valamennyien megegyeznek: a Károly Róbert egyik adományleveléből ismert 1326: *cymer* adatot (OkISz.) veszik alapul, s figyelmen kívül hagyják azokat a hazai pecsétábrázolásokat, amelyek a *címer* szóval jelölt fogalomnak ez évszámnál jó félévszázaddal korábbi alkalmazását bizonyítják.

Károly Róbert 1326-i címeradományában megemlíti az elődei által tett címeradományokat is (FEJÉRPATAKY, A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának címereslevelei. Bp., 1904. 3—4. II. sz.). Első pajzsra rajzolt címet ábrázoló pecsétünk, Imre király közismert vágásos, oroszlános pecsétje 1202-ből való (BÁRCZAY OSZKÁR, A heraldika kézikönyve. Bp., 1897. 2. 1. ábra). Kérdés, hogyan nevezték ezt és az ezt követő, a XIII. század első feléből való festett címereket? — Választ IV. Béla király egy 1240. évi oklevelének a határjárásról leíró részéből kapunk, ahol azt olvashatjuk, hogy a határ „inde progrediens descendit in caput putei, ubi signatum est super una arbore quae bik vocatur *signum clipei* Jule Bani” (OL. DL. 246). Eszerint tehát a pajzsra festett címer neve magyarul *pajzsjege*, *pajzsjel* lehetett (vö. BÁRCZAY i. m. 205) és nem *címer*. A sisakra erősített „crista”, amelyet 1326-ban Károly Róbert oklevele *cymer*-nek nevez, első ízben Mihály zólyomi ispán 1272-i pecsétjén tűnik fel (KUMOROVITZ, A magyar pecsétábrázolás története a középkorban. Bp., 1944. VII. tábla 53. ábra).

1326-ig ezen kívül még számos más „crista” ismert: 1281: Péter királyi tárnokmester (KUMOROVITZ i. m. VI. t. 45. á.) | 1285: Héder nembeli János (Iván) bán (OL. DL. 1186) | 1293: Marcell comes alorországbíró (KNAUZ, Monumenta Eccl. Strigonensis II, 344) | 1299: Ákos nembeli István (OL. DL. 2206) | 1304: Lőrinc vajda (KUMOROVITZ i. m. VI. t. 43. á.) | 1304: Saari Benedek várnagy (KUMOROVITZ i. m. VIII. t. 59. á.) | 1304: Csák nembeli Ugrin országbíró (ArchÉrt. XIII, 22). További adatok vannak 1312, 1321 és 1324-ből (vö. OL. V2. Varjú Elemér Pecsétgyűjtemény).

A sisakdíszek divatja nem véletlenül a XII—XIII. században terjedt el Európaszerte. A XII. század végére az íjászok nyilainak átütő ereje annyira megnőtt, hogy egy

jó lövő akár 4 hüvelyknyi, azaz mintegy 10 cm. vastag fakaput is át tudott lőni. Ez azt eredményezte, hogy a harcokban addig alkalmazott drótingek és nagy fapajzsok nem védtek már eléggé. Fokozatosan megjelentek tehát a nehéz vérték vagy sisakok és az ellenállóbb vaspajzsok, amelyek azonban alkalmatlanok voltak arra, hogy címert fessenek rájuk. A sok vastól elborított lovagot most is fel kellett ismerni valamiről; — ezt a célt szolgálták a Franciaországból kiindulva fokozatosan elterjedő sisakdíszek. (Vö. D'HAUCOURT-DURIVAUT, *Le blason*. Paris, 1960. 22—5.) Érdekes, hogy német területeken is előbb jelennek meg a sisakdíszek pecsétábrázolásai, mint szövegbeli előfordulásai. Hamarosan felbukkan azonban a *zimier* szó is J o h a n n E n e n k e l bécsi polgár 1246-ban befejezett „Fürstenchronik”-jában (G. SEYLER, *Geschichte der Heraldik*. Nürnberg, 1885—1889. 110). Itt két testvérről ezt olvashatjuk:

„ir zimier von vedern wol bereit
weit und schon alz man sait
die vedern waren schwarz getan
von gold gelaubert nicht nach wan”
(SEYLER i. m. 110.)

Ez az adat, amelyet a magyar határtól nem messze élő bécsi szerző vetett papírra, SZARVAS, GOMBOCZ és MELICH „német elméletét” látszik igazolni. Hiszen a *borbély* és más szavak *-ély* végződésével analógiát mutató *-er* végződést magyarázhatnak az átvétel idejének különbségéből fakadó fejlődéssel is. — Így például *borbély* szavunk első előfordulását a TESz az OklSz. alapján 1436-ra, csaknem kétszáz évvel későbbre teszi, noha már 1393-ban is előfordul „Fyzy-i *Borbel* (dictus) Sebestyén” nevében (ZsigmOkl. I. 337, 3047. sz.; az adatot FEHÉRTÓI KATALINNAK köszönjük); ez is jóval későbbi, s így más hangváltozásokon mehetett át, mint *cimer* szavunk. — Hogy a német közvetítést mégis elvetjük, annak oka forrásunk *zimier* alakban előforduló szava, mely az *i > ě* hangváltozás magyarázatát tenné szükségessé, s ezt — BÁRCZI véleményéhez csatlakozva — még így sem tartjuk lehetségesnek. Különösen nem, ha tudjuk, hogy István ifjabb király lovaspecsétjén az 1260-as években még nem sisakdísz, hanem pajzsra festett címert viselt (BÁRCZAY i. m. 193, 480. ábra; 1264: Dl. 491, 539; 1269: Dl. 681; 1270: Dl. 695, 712; még 1272-ben is: Dl. 781, 825).

4. Vissza kell kanyarodnunk BÁRCZI 1930-ban felvetett, de — főleg a normannok magyarországi bevándorlására vonatkozó adatok hiánya miatt — elvetett feltevéséhez (MNy. XXVI, 303), vagyis az anglo-normann nyelvjárásból történt átvétel lehetőségéhez.

Hangtanilag akkor tekinthető problémátlanak a szó közvetlen átvétele, ha fel tesszük, hogy már az ófrancia kölcsönszóban sem volt *ie* kettőshangzó. A nyugat-francia, valamint az angol-normann nyelvjárásokban az *ie* diftongus már 1225 előtt *e*-vé redukálódott (JÓZSEF HERMAN, *Précis d'histoire de la langue française*. Bp., 1967. 67), például *tent* és *terz*: *tient*, illetőleg *tiers* helyett (*Charte LXIV. Maine-et-Loire*). Hasonlóképpen „In the more southern part of the region (Touraine and Anjou) the reduction to *e* was probably hastened by the influence of Poitevin, the neighbouring dialect to the south, as here there was ordinary no diphthongisation of *e* tonic free under stress accent” (M. K. POPE: *From Latin to modern French with especial Consideration of Anglo-Norman*. Manchester. 1934 501). Ugyanilyen eltérés az anglo-normann tájszólásban írt *Chanson de Roland*-ban is fellelhető;

1549 Sun cheval brochet des esperuns d'or mier, Tent Halteclere, sanglent en est
l'acer.

(La Chanson de Roland, publiée par JOSEPH BÉDIER. Paris, 1922. 120.) Ennélfogva szabályosan létrejöhetett ezen a területen a *cimier*-nek is egy **cimer* változata. Egyébként

bizonyítékunk is van a szó diftongus nélküli előfordulására: W. VON WARTBURG említi egy nyugati nyelvjárási alakot, a Béarnes-i *semer* változatot (FEW, Basel, 1946. II, 1608—10). Köztudomású, hogy az Anjouk lakta Poitou ugyanolyan jelenségeket mutat a francia nyelv történetében, mint a francia nyelv fejlődése szempontjából igen jelentős anglo-normann dialektus. Közvetlen Anjou-átvétellel a *semer* variáns ismeretében 1326: *cymere* adatunk *e* hangja nem jelenthet problémát.

Nehézséget jelent azonban most az Anjou-kor előtti sisakdiszek sorozata: a szó átvételének meg kellett előznie az Anjouk magyarországi uralmát, s ráadásul Károly Róbert nem Poitou-ból, hanem Dél-Itáliából jött hazánkba! Adataink birtokában ez a két nehézség is megoldható. Tudjuk, hogy az Anjouk az 1265-ben indított pápai keresztes hadjárat során foglalták el a Hohenstaufok itáliai birtokait, s ottani uralmuk csak 1268-ban, Konrád herceg kivégzését követően szilárdult meg. Még ugyanebben az évben — első feleségének halála után — Anjou Károly IV. Béla magyar király leányát, Margitot kérte nőül. Margit azonban a Nyulak szigetének zárdáját választotta. Károly ezután István herceghez, a későbbi V. Istvánhoz közeledett. Hamarosan eljegyezték István Mária nevű leányát Károly salernói herceggel, a kis László herceget pedig, István fiát a salernói herceg leányával, Izabellával. 1269-ben Mária ki is utazott Nápolyba. A dinasztikus házasság a középkorban politikai szövetséget is jelentett. A házassági és egyéb tárgyalások folyamán többszöri követségjárás történt a nápolyi udvar és Béla, illetőleg István herceg udvarai között (PAULER GYULA, A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt II, 271—2.). A tárgyalások bőséges alkalmat adtak arra, hogy egymás udvarainak életét, szokásait szemügyre vegyék. Így kerülhetett sor a sisakdísz megfigyelésére és átvételére a fogalom jelölésére használt szóval együtt.

Vizsgálódásainkat összegezve: *cimer* 'crista' szavunk a francia nyelv Poitouban beszélt dialektusából, a Nápolyban éppen uralomra lépő Anjouk francia udvarának közvetítésével juthatott a magyarba a XIII. század hetedik évtizedének utolsó éveiben.

BERTÉNYI IVÁN—SZABICS IMRE

Csörsz. 1. Az ismeretlen eredetű és bizonytalan jelentésű *csörsz*, *csörc* szó megjelöléséhez óhajtok néhány korai adattal szolgálni.

Az első köznévi adatnak az EtSz. Heltai „A részségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való dialógus” című munkája H1b lapján található „*chörtz ökret*” tekint, melyet CZÓBEL ERNŐ (Nyr. XXXVIII, 326) közöl. Az EtSz. elfogadva CZÓBEL magyarázatát és elvetve az NySz.-ban feltüntetett 'arm, armselig' jelentést, a *csörsz* szó jelentésének 'valamiféle ökör, szarvasmarhá'-t tekint. Az EtSz. zárójelben még megjegyzi, „hogy az OklSz. XIV—XVI. sz-i *Cherch*, *Chewrcz* tn.-ei idevalók-e, azt eldönteni nem tudjuk.”

A *Csörsz* szót *Csörszárka* összetételben az EtSz. külön szócikkben tárgyalja, melyre az első adat 1559-ből való Székely István Chronikájából (139), és ott *Chersz arokiat* formában fordul elő. Az EtSz. e szó eredetét is ismeretlennek tartja.

KNIEZSA ISTVÁN (SzlJöv. I/2, 817) összevonja az EtSz. két szócikkét, és a *Csörsz* szónak négy jelentését veszi fel: 1. az 1559. évi adat alapján 'ein durch Kom. Pest, Heves und Jász-Nagykun-Szolnok ziehender Graben'; 2. az 1628. évi adat alapján 'schwarz; fekete'; 3. az 1583. évi adat alapján 'eine Art Hornvieh; szarvasmarha fajta'; 4. a NySz. alapján, az 1566. évi adatból kiindulva 'Untertan; jobbágy'.

Az OklSz. a XIV—XVI. századi személynévi *Cherch*, *Chewrcz* jelentésének — megkérdőjelezve ugyan, de a NySz. alapján — 'miser, miserandus; arm, armselig'-et tünteti fel.

Az irodalom a továbbiakban a *csörsz* köznévi eredetű szót a szólásokban előforduló *csörszökör* — népotimológián *csöszökör* — összetétellel kapcsolatosan foglal

kozik: „... az *csörsz ökör* bizonyára a lábára hág; Megnyomta a *csöszökör* a lábát” stb. (vö.: BEKE: Nyr. LXXI, 68—9; CSEFKÓ: Nyr. LXXV, 299—300; SZERK.: Nyr. LXXVI, 316).

2. A szólás, melynek jelentése: 1. 'sok baj, nyomorúság érte' és 2. 'meghalt', tulajdonképpen megegyezik a következő magyar és német közmondásokkal: „*Fekete bika* a lábujjára hágott. Meggázolta a *fekete ökör*. Rálépett a *fekete* tehén a lábára. Sarkára hágott v. megtaposta a *fekete* tehén. Die *schwarze Kuh* drückte ihn. Die *Schwarze Kuh* hat ihn getreten.” Stb. (O. NAGY, Magyar szólások és közmondások 133 és CSEFKÓ: i. h.).

TAKÁTS SÁNDOR „Rajzok a törökvilágból” című munkájának „A magyar adásvéves a török világban” fejezetében ezeket írja: „Miután a marhagyűjtők és a göböl-szedők a verőmarhát foltba verték, tőzsér uraimék leszúrván a pennapénzt, megváltották a czédulát... A czédulára vagy passzusra pontosan rávezették a marha számát; megírták hányadfű, micsodás jegyű és billegű. Igen gyakran szörin és a szarván nevezték a marhát, azaz pontosan leírták, hogy *fekete csörsz-ökör*, szőke tarcsa tulok, ... daruszörű kék bika, fehérszörű ökörborjú, ... czibakszárú rőt göböl, keselyes bikatulok, ... sereglyeszörű ordas terecz (harmadfű bika) van a foltban; ...” (III, 7).

3. Az általam gyűjtött adatokból kettő a Kállay-Oklevéltárban található meg. Ez az oklevélkiadás a magyar nyelvű regesztákban többnyire kiemeli és szó szerint, betűhíven adja a latin oklevél szövegében előforduló érdekesebb, korai előfordulásának tekinthető magyar szavakat.

1343: „Szaboles megye négy szolgabírája Hodos (Hwdus) fia László fiának: Istvánnak a szabolesi ispán: Jakab ellen egy *konjachersch* színű ökör eltulajdonítása miatt indított perében halasztást enged oly módon, hogy ha tudnak, közben megegyezhetnek.” (KállOkl. I, 162.)

1361: „... kállói Iván fia: László mester ... Fulou Mihály és *Cherch* Mihály nevű szervenseivel megtámadta ... Andarnuk fiának: Miklósnak a házát ...” (KállOkl. II, 89); 1362: „... kállói Iván fia: László mester ... Mihály (dicto Fulou) és Mihály (dicto *Cherch*) nevű szervenseivel megtámadta ... Andarnuk fiának: Miklósnak a házát ...” (KállOkl. II, 100).

1409-ben, az Ugocsa vármegyei gonosztevők összeírása alkalmával az egyik tolvajt: „Johannem dictum *Chewrch* Jobagionem nostrum in possessione nostra Zazfalu vocata commorantem furem” (ÓMolv. 236) levelesítették.

4. Összevetve az egészen korai *konjachersch* összetett szó második tagját a szintén korai előfordulású személynévi adatokkal, úgy gondolom, hogy mindkét esetben ugyanazzal a szóval van dolgunk. A *cherch* köznévi és személynévi alakjában egyaránt jelenthetett valamilyen színt, feltehetően feketét, hiszen az EtSz.-ban található XVI—XVII. századi adatokban és a TAKÁTS SÁNDOR-féle szövegben is a *cherch*, *csörsz* szó tulajdonképpen 'feketé'-t jelent. Ebben a jelentésében névadás tekintetében ugyanúgy szolgálhatott megkülönböztető második elemül, mint a XIV. századi hasonló, igen gyakori „fekete”, „szőke”, „veres” elemek.

Mivel a valamilyen szín, feltehetően 'fekete' jelentésében a *csörsz*, *csersz* szóval többnyire ökröt, szarvasmarhát jelöltek, ezért a színt jelentő jelző később esetleg fajtanévvé vált (vö. *magyar-tarka* marha).

A *Cherch* szó személynévi használatban a későbbiekben tréfás, talán gúnyos céllal jelenthetett 'fekete ökör'-t, marhá'-t vagy még talán 'ördög'-öt is.

A *csörsz*, *csersz* szónak az eddigi adatok alapján az első jelentése 'valamilyen szín', feltehetően 'fekete', második jelentése 'szarvasmarha-fajta' lehet.

Ami a *Csörszárka*-t illeti, további alapos vizsgálatokra lenne szükség, de nagy a gyanúm, hogy eredetileg ennek is 'fekete árok, ördögárok' volt a jelentése, és csak Székely Istvánt ragadta el annyira a képzelete a Chronika írása közben, hogy az abban az időben

elég gyakorinak mondhat *Cherch*, *Chewrch* személynév alapján egy avar királyt is elnevezett *Csörsz*-nek.

A KNIEZSA által felvett 4. jelentés ezek szerint tévedésen alapul (egyébként vö. EtSz. I, 1184).

5. Végezetül megemlítem, hogy az 1343. évi *konyacherch* összetétel első tagja, a köznévi *konyu* szó több mint kétszáz évvel korábbi adat az eddig ismert és a Kolozsvári Glosszákból kikerült *konia* *ókór* (NyF. 45. sz. 45) adatnál.

FEHÉRTÓI KATALIN

Virslí—bészli. 1. Kettős átvételeink között meglehetősen kevés a német eredetű. Ez azért meglepő, mert a magyarság idestova már ezer esztendeje él szoros kapcsolatban német nyelvű népcsoportokkal (l. MOLLAY: ALingu. I. 378), s ilyen körülmények között többszörös szóátvételtre oly sok német nyelvjárással érintkező nyelvünknek mindig megvolt a lehetősége. Biztosra vehető azonban, hogy nyelvjárásainkban talán nem is kevés német eredetű kettős átvétel lappang. Ezeket a művelődéstörténeti szempontból is jelentős és érdekes szavakat azonban csak akkor hozhatjuk felszínre, ha mind a magyarral érintkező német, mind a magyar nyelvjárások szókinsét alaposabban ismerjük.

2. ZSIRAI MIKLÓS 1913-ban megjelent tájszóközlésében (rábaközi Mihályi) olvashatjuk a 'virslí' jelentésű *bészli* (*b'észli*) szót (MNY. IX, 425). A *bészli*-t tudomásom szerint másuttan nem közölték (NySz.; MTsz.; ÜMTsz.; regionális szótárak; ÉrtSz.): ez lenne tehát az egyetlen adat rá. A szó azonban már Mihályiban sem él és ez azt bizonyítja, hogy a *bészli* a századelő kérész életű jövevényszava volt. Gyors kihalásának oka az lehetett, hogy fölösleges jövevényszó volt a *virslí* mellett: nem következett be ugyanis jelentésmegosztás közöttük.

A *virslí* a bajor-osztrák *wiršle* 'virslí' (H. FISCHER, Schwäbisches Wb. VI, 997, 1000) átvétele. Ugyanezt a szót átvettük mégégyeszer: a *bészli* ugyanis a fenti szó nyelvjárási *wiäsl'* 'ua.' változatának az átvétele. E bajor-osztrák nyelvjárási szó átkerült a felsőőri nyelvjárásba is, ott *biészli*-nek hangzik (IMRE: NytudÉrt. 40. sz. 148). A felsőőri *biészli* jobban őrizi az átadó nyelvi formát, a mihályi *bészli* a „magyarítottabb” alak: az *l* hatására zöngésült az előtte álló *s*, ahogy például az *s*, illetőleg *k* az ugyancsak bajor-osztrák eredetű *kélájlí* 'kis pohár, kupica' és *pángli* 'cipész-asztal' (mihályi adatok) szavakban is. A német *w*-nek megfelelő *b*-re — amely bajor-osztrák forrásra mutat — vö. *bászli* *bertáfol*, *billikom*, *bognár*, *bükköny* stb. (TESz.). — Művelődéstörténeti mozzanatok részletezésére — a német eredeztetést tovább erősítendő — véleményem szerint nincs szükség. Elég utalnunk arra a tényre, hogy a hentesmesterség szakszókinsének zöme német, közelebből bajor-osztrák eredetű (l. pl. FRECSKAY 278—80).

KISS JENŐ

Sesta-kert. 1. Debrecennek az a kertsége, amely a város északnyugati oldalán terül el, s nagyjából a Simonyi út, a Nagyerdei körút, a Dóczy József utca, a Nagyerdő, a Nyulas, a Thomas Mann utca (azelőtt Andrassy út) és a Hámán Kató utca határol, régi idők óta a *Sesta-kert* nevet viseli. A mai Komlóssy és Poroszlai út harminc—negyven évvel ezelőtt még a *Sesta-kert* dűlőútjai voltak.

A *sesta* mint közszo ma már ismeretlen a magyar nyelvben, s így a *Sesta-kert* tulajdonnév első elemének jelentését az élő nyelvtudat már nem érzi. Ez indította GRÉTSY LÁSZLÓT arra, hogy kiderítse a név eredetét és jelentését (MNY. LXII, 216—20).

¹ MOLLAY adata, l. NytudÉrt. 40. sz. 148.

Idézi a név szépirodalmi előfordulásait Móricz Zsigmond kisregényéből, az Árvácskából: „A *Sestakert* nagy szőlő-világ, lingó-lengő homokhát a Nagyerdő alján; ott volt Hitves Pálnak egy piciri kis háza.” (31); „Milyen jó, hogy ők éppen egy irányban laknak mind a ketten *sestakertiek*” (31); „Idefenn laknak a Poroszlai úton, a *Sestában*, egy gyönyörű szép villában.” (63); „Itt a *Sesta-kertben* azelőtt télen át üresen állott 20–30 présház is a szőlőkben.” (78). Megemlíti Adynak „A maradandóság városa” című verséből a *Sesza-bor* nevezetet, amelyről joggal állapítja meg, hogy a *Sesta-kert* szőlőjéből készült bort jelöli.

Az összetétel utótagjával természetesen nem foglalkozik, az mindenki előtt világos, a *sesta* előtag megfejtése végett azonban széles körű kutatómunkát végzett.

A *sesta* névelem származását megfejtí. Összeveti a „*sesta* gyerek” (Baksay: Irod. dolg. I, 274: NSz.), *sesta* 'elemi iskolás gyermek' Nagykunság (MTsz.), *sesta* 'elsőosztályos elemista' Kisújszállás (MNY. XIV, 212), *sęsta* 'iskolai első elemi osztály' Hódmezővásárhely környéke (ÚMTsz.) kifejezésekkel. Én magam Hajdúhadházon jártam iskolába, és első elemista koromban engem is *sestá*-nak neveztek. Ezzel is igazolhatom az ÚMTsz. erre vonatkozó adatának hitelességét, ugyanis Hajdú megyei tájszóként is feltünteteti. Gárdonyi Géza: Isten rabjai (1908/1964.) 323. lapjáról idézett mondat: „Ahogy a mise véget ért, Marcellusz intett a priornak, hogy várják meg a *sestának* nevezett officium részt is” *sestá*-ja nincs összefüggésben a *Sesta-kert* névvel.

GRÉTSY idézi a nevet a korábbi *Sesta-kert* alakjában is. *Sesta-kertet* ír dr. Calamus (írói álnév) a Debreceni Képes Kalendárium 1914-i évfolyamában „Simonyi óbester” című tanulmányában. A név vizsgálatában jelentéstani szempontból nem jut megnyugtató eredményre, csak feltevésekre szorítkozik. GRÉTSY kétségtelen bizonyossággal állapítja meg, hogy a név előtagja a latin *sextus* -a -um 'hatodik' sorszámnév nőnemű alakjával azonos: „Az első osztályos elemista jelentést feltehetőleg az iskolakörűvé lett gyermek életkorára való utalással nyerte a szó” — mondja. Ebben az esetben azonban az *annus* lenne a jelzett szó, s hímnemű lévén, a *sextus* egyezik vele. Itt pedig nőnemű alakkal állunk szemben. Arra sincs bizonyíték, hogy a *sesta*, *sesta* név a parcellázás módzataira utalna.

2. Magam is *sesta-kerti* lakos vagyok, kollégiumi diák voltam, s a név eredete és jelentése ezért is foglalkoztatott. 1968. március 24-én a Hajdú-Bihari Napló *Sesta-kerti* címen a „Nyelv és műveltség” rovatban közölte erre vonatkozó cikkemet. (Sajnos, GRÉTSY LÁSZLÓ tanulmányát ekkor még nem olvastam.)

A név megfejtéséhez a Debreceni Református Kollégium tanulmányi rendje és diákélete adja meg a kulcsot. A Kollégiumban 1657-től kezdve másfél száz éven át a felső tagozatra, ahogyan akkor nevezték, akadémiára való előkészítést a hat osztályú alsó tagozat végzi. „Az alsótagozat classisai felülről lefelé haladó sorban így következnek egymás után: orátorok, poéták, syntaxisták, etymologisták, grammatisták és rudimentisták; ugyancsak e nevezettel futnak párhuzamosan: primáriusok, secundáriusok, tertiáriusok, quartáriusok, quintáriusok és *sextáriusok*.” (NAGY SÁNDOR, A Debreceni Kollégium. Debrecen, 1940. 54.) Ezek osztályai szintén felülről lefelé: prima-, secunda-, tertia-, quarta-, quinta- és *sesta classis*. Legmagasabb alsó tagozati osztály tehát a *prima classis* 'első osztály', és a legalsó osztály, amelybe tanulmányaik megkezdésekor lépnek a diákok, a *sesta classis*. Ennek diákjai a *sesták*.

A Kollégium 1820–1852. években érvényes szervezete szerint már a négyosztályos elemi iskolára épült a hatosztályos gimnázium, amelyben szintén az utolsó, a befejező osztály volt a *prima classis*, a kezdő, az első a *sesta classis*, s ennek diákjai szintén *sesták*. Így tartja ezt a hagyomány, és így hallottam tudós tanáraitól, dr. Zsigmond Ferentől és dr. Nagy Sándortól, a Debreceni Református Kollégium történetének íróitól.

Egy jó évszázaddal ezelőtt még tudták az öregek, miért is *sesta* a *Sesta-kert*. Erre emlékeztet a Hortobágy közhasznú és mulattató hetilap 1863. szeptember 27-i számában „Egy öregember ismerteti Debreczent régi tanulóháza fiával” című cikk, amelyben többek között ezt olvassuk: A Nagyerdőről a városba jövet...’ élvezték a Simonyi sétasor árnyait. Ott jobbra gróf Dégenfeld Imre úr cserepes borháza, s annak szőlőlugasai jelentik a *sestadombot*, melyen hajdan a VI-dik... osztálybeli gyermekek tanítói felügyelet mellett játszottak, s melyről nyertek nevet az 1812 körül kertnekfoglalt homokbuckák.” A volt *sestadombon* ma a Poroszlai úti iskola (a volt Andaházy Szilágyi Mihály Intézet) és a vele szomszédos villák és kertek fekszenek.

Debrecen város akkori északi szélső utcája a Serház utca (a mai Honvéd utca), s utána következett a libalegelő, amelynek helyén létesült a Libakert. Amikor pár évvel ezelőtt helyén lakótelepet létesítettek, hivatalosan *Új Élet park*-nak nevezték el, elhagyván a táj egykori rendeltetésére és hasznosítására emlékeztető *Libakert* nevet.

A Nagyerdő és a Libakert közt terült el mintegy 300 holdnyi homokbuckás legelő. A nagydiákoknak már szabad volt a Nagyerdőre járni, ott játszani, sétálni, tanulni, a kicsinyeknek, a sextáknak, akik Debrecennel még csak ismerkedtek, csak a Nagyerdőn innen levő, fentebb említett térs helyre lehetett menni, azon túl nem. Ez volt a *sexták* engedélyezett kirándulóhelye, játszótér, s rajta is maradt a *Sesta* név. Amikor 1811-ben e helyet parcellázták, és homokján szőlős és gyümölcsöskertet létesítettek, a neve *Sestakert* lett. Így nevezik azóta is, a mai napig is, csak éppen könnyedebb és magyarosabb ejtésmóddal *Sestakert*-nek mondják. Hogy a név illetően hangtani alakulása törvényszerű, azt GRÉTSY bebizonyította.

A *sesta* szó a kollégiumból kirajzó publicus praeceptorok révén a Tiszántúlon általánosságban elterjedt. Hajdúhadházon még a húszas években is *sesták*-nak mondták némi lekicsinylő éllel az első elemistákat. Nem véletlen, hogy a Tájszótár, a régi és új egyaránt Hajdú megyei, nagykunsági, hódmezővásárhelyi példákra hivatkozik. E vidékek lakói reformátusok lévén Debrecenből kaptak tanítókat.

Baráti beszélgetés közben mondotta el B o r z s á k I s t v á n, hogy amikor ő kisiskolás volt Monoron, ott az elsőöket *szecskák*-nak nevezték. Nyilvánvalóan ugyanennek a *sesta* > *sesta* szónak népetimológiai változatáról van szó.

Íme, egy debreceni helynév, amely a régi kollégiumi diákélet emlékét őrzi. Reméljük, hogy a napjainkban lakónegyeddé kiépülő Sesta-kert hagyományos nevét továbbra is meg fogja tartani.

É. KISS SÁNDOR

Haj — héj — hé — hí. „A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben” című cikkemben (MNy. LXV, 1–14) foglalkoztam legutóbb a többi között a *haj*, *héj*, *hé*, *házhéj*, *hajazat* stb. szavunk eredetével és történetével is. Néprajzi, magyar nyelvtörténeti és rokon nyelvi bizonyítékok alapján arra a megállapításra jutottam, hogy a magyar 'tectum; Dach' jelentésű *haj*, *héj*, *hé* stb. eredetileg a házfedél legőszibb anyagának, a nyírfakéreg nevének az uráli alapnyelvben is meglevő hangalakjából származott. A rokon nyelvi és a magyar adatok alapján kikövetkeztethető szó PU.**kojwa*, illetőleg **koja*, ebből egészen szabályszerű a magyar *haj* > *héj* > *hé* stb. hangfejlődés. A jelentéstörténete pedig a magyar *haj* > *héj* > *hé* stb. szónak a következő volt: 'cortex ligni, cortex arboris; Baumrinde (pontosabban: 'Birkenrinde') → tectum; Dach → Dachboden', illetőleg: 'tectum; Dach → der unter dem Dach befindliche leere Raum → vacuus, cassus, inanis; leer, öde → vanus; eitel → stultus; töricht' (vö. MNy. LXV, 10).

Cikkem megjelenése után vettem észre, hogy e magyar szócsoporthoz egyik részletkérdésével: az 'üres' és a 'padlás' jelentésű *hé* ~ *hi* egymáshoz való történeti viszonyával

— e szavak 'tectum; Dach' stb. jelentésű csoportjától teljesen függetlenül — MÉSZÖLY GEDEON is foglalkozott (Nyelvtörténeti fejtegetések. Bp., 1942. 32; ÓMSz. 1956. 184), de MÉSZÖLY egészen másképpen magyarázta, mint én a 'padlás' és az 'üres' jelentésű *hé ~ hi* jelentéstörténeti viszonyát. MÉSZÖLY ugyanis 1942-ben a következőket írta: „A *hé ~ hi* szónak megvan nyelvjárásokban 'házipadlás' jelentése is, evvel az eredetileg [Ny. A. kiemelése] 'üres' jelentésű szóval nevezték el a tető alatt levő ürességet [Mészöly kiemelése: i. h.]”. 1956-ban pedig (ÓMSz. 184) az előbbieket kiegészítve a következőket mondja: „A *hé ~ hi* szónak megvan nyelvjárásokban 'házipadlás' jelentése is, ezzel az eredetileg [Ny. A. kiemelése] 'üres' jelentésű szóval nevezték el a tető alatt levő ürességet [Mészöly kiemelése] még akkor, mikor a szoba meg a tető közt nem volt elválasztó padozat.”

Aki ért a szófejtéshez, az mindjárt látja, hogy a MÉSZÖLY magyarázata és az enyém közt nagy a különbség, és meg vagyok győződve róla, hogy ezt minden hozzáértő szakember így látja. Az eredeti 'üres' jelentésből sohasem lehetne 'háztető' és ebből meg 'nyírfá, nyírfakéreg, fa héja', de fordítva — 'nyírfá, nyírfakéreg, fa héja' → 'háztető' → a 'háztető' alatti üres rész, amikor még nem volt padlás'; másrészt: 'háztető' → a 'háztető' alatti padlás, amikor már elrekesztetett a lakóhelyiség a tető közvetlen térségétől' — egészen nyilvánvaló jelentésfejlődés. Bizonyos, hogy az előadott bizonyítékok láttán MÉSZÖLY is egyetértene ezzel a magyarázattal.

Végül megemlítem, hogy fent jelzett cikkemben az 'üresség, hiány, padlás' jelentésű *hiú* 2. és az 'üres' jelentésű *hiú* 1. nyelvelemnek a SzófSz.-ban is jelzett irodalmával — és az ott fel nem soroltakkal is — azért nem foglalkozom, mert ízléstelennek tartottam — annak tartom ma is —, hogy hatvan-hetven évvel ezelőtt vagy később írt, elfogadhatatlan eredményű, módszerükben is rossz cikkeket, szófejtéseket boncolgassak, elemezzek a modern szófejtés módszeres eljárásainak birtokában. Hasonló ok miatt nem tértem ki olyan vélemények cáfolására sem, amelyek a fenti cikkeken alapulnak, és amelyeknek cáfolatát szófejtésem hallgatólagosan úgyis megadja.

Rá kell itt mutatnom arra is, hogy cikkemben (MNY. LXV, 2) jeleztem: az ÉrtSz. a *haj ~ héj* főnév valamennyi jelentésváltozatát felsorolja, példákkal szemlélteti, így a *haj ~ héj* szó 'fa kérge', 'házfödél', 'hiú, padlás' jelentését is, de azt is megjegyeztem: „ha az ÉrtSz. helyesen állapítja is meg a *héj ~ haj* jelentésváltozatait, kétségtelen, hogy ezzel még e szó etimológiája nincsen megfejtve.” — Ezzel akartam elkerülni azt, hogy az általam fejtegetett etimológiák zavaros előzményeit per longum et latum tárgyaljam.

NYÍRI ANTAL

Nyargal. 1. A *nyargal*, *R. jargal* igénk mai elsődleges jelentése az ÉrtSz. szerint: a ló egyenletes, ritmikus lendülettel vagy gyors sebességgel történő mozgása. — Eredete bizonytalan és vitatott (SzófSz.). Mint több más etimológiánk esetében, itt is két megoldás, illetőleg két nyelvi forrás lehetősége merült fel: a finnugor és a török.

A kutatás elején a legvalószínűbbnek látszott, hogy a *nyargal* a finnugor eredetűnek vélt *jár* ige gyakorító képzős származéka (BUDENZ, UA. 171). A szokatlan szókezdő *j > ny* hangváltozást pedig az igével kapcsolatban gyakran használt *nyereg* és *nyergel* szavak — kielégítőbben aligha magyarázható — analógiás hatásának tulajdonították (HORGER, MSZav.). TRÓCSÁNYI ZOLTÁN (MNY. X, 349) az előforduló alakváltozatok alapján egy: *jargal > gyargal > nyargal* hangfejlődést is lehetségesnek tart. — VÁMBÉRY (NyK. VIII, 165) és THÚRY (Szerzői kézirat: MTA. Magy. Nyelvtud. 4-n. 86) viszont a magyar *nyargal* < *jargal* és a török *jorgala* 'im Passe gehen' igék szoros jelentése és feltűnő hangalaki hasonlósága alapján csak török származtatást tart lehetőnek. — A bonyolódó kérdésben SIMONYI (Nyr. XXVI, 176) egy új motívumot vet fel, hogy tudniillik a *jargal* és *nyargal* ige eredetében két, egymástól független szó. — Kifejezetten

GOMBOCZ sem kapcsolja össze a két igét, de azzal a kijelentésével, hogy a *nyargal* török származása esetén „a magyarban szókezdő *gy*-t váránk”, kerekén visszautasít minden török orientálódást. A TörJsz.-ban a fenti megjegyzés kíséretében zárójelben hozott *jargal* igét a BTLw.-ben már meg sem említi. — Mindezek ellenére a további kutatás inkább a török származtatás irányában folytatódott. RÄSÄNEN (UJb. XIX, 101) a szókezdő *j* okozta nehézséget úgy küszöböli ki, hogy a *nyargal* igét kiemeli az úgynevezett vándorlás kori török jövevényszavaink sorából, és a *nyár* < *jāz*, *nyak* < *jaka* feltételezett török átvételek jóval korábbi idejére teszi. — BÁRCZI (I. OK. II, 352) nem fogadja el ezt a felfogást. — MOÓR (ALingu. X, 393–4) is visszautasítja a *nyargal* ige ilyen túl korai török származtatását, illetőleg a szókezdő *ny*-nek RÄSÄNENNél adott magyarázatát. Szerinte itt már a magyarok Volgán inneni hazájában megtörtént, egyszerű hanghelyettesítésről van szó: **đorgala* > *nyargal*. RÄSÄNEN és MOÓR is szem elől téveszti azonban, hogy a XVI. század elejétől származékaiiban bőven adatolt *nyargal* ige — 1516: *jargalás* (MNY. XV, 99); 1564: *jargaló* 'equitans'; 1578: *jargalópénz* (OKLSz.); stb. — alapján magyarázatainkban csak szókezdő *j*-ből indulhatunk ki, s a magyarban végbement *j* > *ny* hangváltozást sem nagyon korai, sem pedig egészen késői török hangtörténeti eseményekkel kapcsolatba hozni nem lehet.

2. A *nyargal* ige mind finnugor, mind török származtatásánál a hangsúly a szókezdő *j* > *ny* hangváltozás mikéntjére toldott, és figyelmen kívül maradtak más fontos szempontok. A finnugor elgondolásnak például, ahol a szókezdő *j* nem okoz elháríthatatlan nehézséget, van megfontolandó alak- és jelentéstani akadéka is. A kétes finnugor megfelelőkről nem is szólva, fel kell tennünk, hogy az elavulóban levő *-kál* gyakorító képzőnek egy újabb keletkezésű zöngés *-*gál* változatával létre jött egy *járkál* : *jargal*. igei alakpár. Az első tag 'gyalog (lábon) járás' jelentésével szemben pedig a dublett második tagjában egy elsődlegesen 'lovon járás' jelentés fejlődött ki. — A török származtatás a problémák fordított képét mutatja. A *jorgala* 'im Passe gehen' ~ magyar *nyargal* egyeztetés nem támaszt ugyan jelentéstani kétséget, de beleütközik a BTLw. (179–80) már szóvá tett hangtani megállapításába.

Etimológiánk kettős arculatának, a problémák egymást kiegészítő kettősségének az a nyitja, hogy a *járkál* és *nyargal* ige többszörösen összefonódott kérdése csak párhuzamosan vizsgálható és csak így oldható meg eredményesen. Amíg ugyanis nem tisztázzuk a *járkál* alapjául szolgáló *jár* ige eredetét és ősi jelentését, addig érthetetlen marad számunkra a *jár* és *nyargal* ige régtől fogva helyesen sejtett, de nem világos összefüggése (vö. BÁRCZI: MNY. LII, 189–90). — Két éve hogy (NyK. LXVIII, 433–6) megkíséreltem *jár* igeink bizonytalan ügyét dűlőre vinni. VÁMBÉRYNAK a maga korában el nem fogadott török *jorī* 'gehen, wandeln' ~ magyar *jár* összevetését azzal próbáltam és próbálom igazolni, hogy kölcsönzését török jövevényszavaink legrégebbi rétegébe helyezem, amikor még a BTLw.-ben ismertett szabályoktól eltérő hangfejlődési tendenciák érvényesültek. Az ősmagyar kor elején átvett török *jorī* eredeti jelentése 'umherziehen, frei nomadisieren' (vö. GRÖNBECH, Der türkische Sprachbau 38). A finnugor eredetű mélyhangú szavakhoz hasonlóan a *jorī* > *jár* is megőrizte szókezdő *j* hangját, és jelentéstartalmában is tükrözi még a nomád 'járas-keles' ősi jelentés nyomait, amennyiben benne az irány közömbös. A magyar pásztor is *jártatja* 'legelteti' a jószágot (TÁLASI: NéprFüz. 4. sz. 43). Az őstörök szókezdő *j*-nek a finnugor szókezdő *j* sorsában való osztozását támogatni látszik az első szótagban mutatkozó őstörök *o* > magyar *a* hangváltozás is, amely az ugor és ősmagyar kor eleji török átvételeink egyik jellemző vonásaként jelentkezik (vö. NyK. LXVIII, 434; AOr. XX, 116). A *jár* hosszú *á*-ja megőrzött régiség is lehet, vö. trkm. *jōr-ga* 'inoxodec' (A.—B.).

3. A magyarba átkerült török *jorī* ige a mai törökségben mint verbum finitum már csak elvétve fordul elő, de megcsontosodott nominalis származékai közül egyike

a legelterjedtebbeknek a régiségben is ritka *-ya, -gä* melléknévképzővel alakult: *jorga* 'Passgänger' (vö. Philologiai Turcikai Fundamenta 793). Valószínű, hogy a nomen actoris jelentésű *jorga* is egy *jorga at* jelzős szerkezetből vált ki. Erre enged következtetni KÄŞGARÎ *jorğa* 'Passgänger; ein Tier, das im Passe geht' (BROCKELMANN) és IM. *jorga* = „*jorga jürüjen -at için-*” (A. BATTAL) adatainak értelmezése. Vö. még: HOUTSMA: *jurga*; RADL.: *kojb., kaes. jorga 'ua.'*; SCHMIDT: mong. *žiruga* 'Passgang bei den Pferden'; stb. A *jorga* jelentése nem közönséges hátszló, hanem a Türkçe Sözlük értelmezése szerint annyi mint: 'biniciji sarsmijan at'. Vagyis olyan módon betanított ló, amely nem rázza, hanem hosszú távon, nagy sebességgel is kifárasztás nélkül viszi lovasát. Hasonló magyarázatot ad AŞMARIN (XIII, 43) is a *jorga* csuvas megfelelőjéhez: «*šürğa laša 'lošad u kotoroj pri bege gulovišče deržitsja vse vremja na odnoj visote*». A nomád élet fáradalmaihoz idomított ló elnevezésének nincsen nyoma nyelvünkben, de átvettük a *-la, -lä* denominális verbum képzővel toldalékolt igei származékát, a *jorgala* > **jorgal* > *jargal* > *nyargal* igét. A *jorgala* ige a Türkçe Sözlük értelmezésében: *jorga jürümäk 'a fent leírt módon betanított lovon jár'*. Már VÁMBÉRY, a magyar *nyargal* első török származtatója megjegyzi, hogy a török *jorgala* nem általában lovaglást, hanem a lovon járásnak egy bizonyos módját jelenti. — Az történt tehát, hogy átvettük egyszer a puszta *jorî* igetövet 'umherziehen, frei nomadisieren' jelentésben, s ez *jár* alakban, jelentésárnyalataiban gazdagon eltérélyesedve él tovább nyelvünkben (vö. ÉrtSz.). Másodszor átvettük ugyanennek az igetőnek már a törökben kétszeresen továbbképzett formáját, a *jor-ga-la* igét is, leszűkített 'im Passe gehen' jelentésben. Hangtani megjelenésük alapján közel eső időben kerülhettek nyelvünkbe. A *jargal* < *jorgala* lekopott alacsony nyelvéllású véghangzója, amely a vándorlók korabeli török kölcsönzésekben mindig megmaradt (vö. BÁRCZI, Htört. 13), újabb bizonyítékul szolgálhat a kölcsönzés régiségét illetőleg. — A *járkál*: *nyargal* tudálékos összekapcsolását a későbbi kutatás is elejti, mert a nyelvérzék soha sem érezte morfológiailag tagolhatónak a *nyargal* igét. Egyik bizonyítékának látszik az a körülmény is, hogy az elemi *-sz* gyakorító képzővel gyarapodhatott ebben: *nyargalász* (vö. PAIS: MNy. XLIX, 81). — Csak a tiszta *jár* igető és az annak érzett *nyargal* között mutatható ki a fenti értelemben reális kapcsolat. De hogy az egy tőből fakadó *jár* és *nyargal* igék közti eredeti összefüggés ma mégis bizonyításra szorul, annak okát — a beállott első szótagbeli kvantitás-különbségen kívül — nyilván a kölcsönzésből kimaradt *jorga* szó hiányában kell keresnünk. Csupán egy ilyennek a megléte volna alkalmas arra, hogy szintagmáiban, mint amilyen a török *jorga at* 'poroszká ló' vagy a *jorga jürümäk* 'poroszkán jár', megőrizze a *jár* és *nyargal* ősi kapcsolatának emlékét. Ebből az is valószínűsíthető, hogy a *jorga* elnevezésre léteznie kellett egy speciális magyar szónak, mert hogy az akkori életkörülmények között szükség volt rá, azt a helyébe lépő kései szláv kölcsönzésű *poroszká* 'Zelter, Passgänger' is bizonyítani látszik (vö. KNIEZSA, SzlJsz. I/1, 439).

4. Régi lovasterminológiánk tartozékának, a *nyargal* igének eredetét nyomozva inkább a hang- és alaktani mozzanatokra voltam figyelemmel, a jelentéstaniakra csak annyiban, amennyiben azok a *jár* és *nyargal* ősi összefüggésére világot vetnek. Érdemes volna azonban a *nyargal* családjának egész újabb kori jelentéstörténetét részletesen megvilágítani. A XVI. századi feljegyzések *nyargalás* szava például az akkori török világ hadi életében leli magyarázatát: lovon teljesített katonai vagy egyéb szolgálat fejében járó fizetség, majd később önállóan is zsold (l.: THÚRY i. m. II, 48; TAKÁTS SÁNDOR: MNy. I, 204–13). Hasonló jelentéshez jutott a kiskunsági pásztorkodásban a *nyargaló* 'az üldözőnek járó hatósági hajtópénz' (N. CZIROK, Pásztorélet 370). A kódexek nyelvén a *nyargalás* szónak a szövegtartalomról folyó 'büntetés, jutalom' jelentésével találkozunk: DebrK. 358: „... mert binnek *jargalasa* halál. Isten malasztának *jargalasa* kedeg örök élet.” A népművészetben a *nyargalás* a hímzéstechnikának egy fajtája: „Ma már csak

varrógéppel és cérnával *nyargalásznak* rá (a kötényre) holmi virágot és cifraságot” (GYÖRFFY, Matyó népr. 7, 107). — Általában azt látjuk, hogy a mai életben talaját vesztett *nyargal* ige a beszélt és irodalmi nyelvben mindinkább elvont értelmű használatúvá válik (vö. ÉrtSz.). Nyelvjárási szinten, az ÚMTSz. adataiban azonban — több foglalkozási ágra is kiterjedően — konkrét jelentésű származékokban él.

K. PALLÓ MARGIT

Mállik. BÁRCZI GÉZA a SzófSz.-ban azt jegyzi meg a szóról, hogy „esetleg a *mar* igehez közelíthető.” SIMA FERENC (MNY. LXIII, 360—2) főként jelentéstani érvek felsorakoztatásával azt próbálja bizonyítani, hogy szavunk a R. és N. *mál* névszó származéka. Szerinte a *mál* : *mállik* és a *mell* : (*el*)*mellik* „egy és ugyanazon töből fejlődött” alakpárok, amelyekben a hangrendi átcsapás jelentésmegoszlást vont maga után.

Hangrendi átcsapásról akkor beszélünk, ha egy alapszónak ellentétes hangrendű párja keletkezik. A *mell* és a *mál* esetében azonban két alapszóval van, illetőleg lehet dolgunk. SIMA (i. h. 362) szerint a velaris változat az eredetibb. A *mell* szilárd etimológiája azonban nem engedi meg, hogy a *mál*-t tekintsük eredetibbnek. A *mell* szóban a szóközépen finnugor **-lk-*t, a *mál*-ban viszont finnugor **l-*et következtethetünk ki. Az utóbbinak csak a magyarban és a votjában van megfelelője, ezekben a nyelvekben azonban az **lk* és az **l* egybeeshet. A *mell* és a *mál* összetartozása tehát etimológiai szempontból lehetséges ugyan, de nem kétségtelen. A palatalis—velaris alakpárnak, — ha mindkét szóban **lk* volt, és a velaris szavak nem magyar, illetőleg votják belső fejlemények —, a finnugor korban kellett keletkeznie.

Mindezektől függetlenül a *mállik* még lehetne a *mál* származéka. Jelentéstani szempontból azonban számomra meggyőzőbb BÁRCZI vélekedése. Biztos etimológiáról a R. adatok majdnem teljes hiánya miatt úgysem lehet szó. Ha a *mállik* igeének eredetibb — és nem disszimilációs — alakját képviseli a NySz.-beli *márlik*, akkor összekapcsolható a *mar* ige megfelelőivel (l. NyH.⁷ + ?lapp *moarrat*, *mørre -r-*: MSzFE. kézirat). Ezeknek jelentései a következők: osztj. (OL. 98) 'bersten, zerbrechen', (PAASONEN—DONNER 1256) 'brechen, auseinandergehen, zerbrechen' | finn 'locker, bräglich', 'sich zerbröckeln', 'Stückchen, Brocken', 'biegend brechen, zerbrechen' | észt 'brüchig, bröckelig, zerreiblich, mürbe, rösch', 'mürbe machen, zerkrümmeln, zerbröckeln' | ?lapp (FRIS) 'communiuere', (NIELSEN) 'erumb, bittle bit . . .'. A szamojéd nyelvekben mindenütt '(zer)brechen' a szó jelentése.

A felsorolt jelentések részben azonosak, részben kifogástalanul összekapcsolhatók a *mállik* 'verwittern, zerfallen, abbröckeln' értelmével. A magánhangzó nyúlása belső magyar nyelvfejlődés eredménye. A *mar* hosszú változatára a NySz. is közöl adatot: Decsi: Adag. 130: „Ha ő *már*, te is harapiad”. K. SAL ÉVA

Ászok. I. Az *ászok* 'canterius cellarius' szó több származtatási kísérlet ellenére mindmáig nyelvünk ismeretlen eredetű elemei közé tartozik. Először a szlávból próbálták magyarázni: 1816-ban GYARMATHI SÁMUEL (Vocabularium 3) a szláv *socha*-val veti egybe. Ugyanezt átveszi DANKOVSKY (Lex. 70) és KLEMM E. JÓZSEF (Die magyarische Sprache und die etymologische Sprachvergleichung 76—7) is, bár KLEMM (i. m. 77) még hozzátéveszi, hogy a szlávból való kölcsönzés ellen szól „der individualisierte Anlauf á;”. — Tudománytörténeti érdekességből említtem csak meg KASSAI (Szókönyv I, 204) magyar „etimológiá”-ját: „Ászok vastag hangú szó, *Fészek* (Nidus) vékony hangúból lön; mert ezenn úgy fekszik, hever a' hordó, mint az ülő madár a' fészken; mint a' kotlós tyúk a' tojásonn. *Ászok*-fa gyakoroltatik a' Hegyalján. *Ászokból* vastag hangonn léssen: *Észok*, de ez szokatlan, *Eszokból* vékony hangonn F betű elététtel: *Fészek* kere-

kedék.” A másik magyar etimológia CZUCZOR—FOGARASI szótárához (I, 357) fűződik: *ászok* szavunk az *al* gyökből ered (*alék* vagy *alok*). BUDENZ (MUSz. 758—9) a szó ugor eredeztetését javasolta, s állítólagos alapszavát (*ász-*) az osztják *oms-* ‘ül’ igével egyeztette (az *ászok* arra való, hogy valami üljön, nyugodjék rajta); utal rá, hogy szabályosan *anszok* vagy *ánszok* megfelelés lenne. HALÁSZ IGNÁC (Ritkább és homályosabb képzők: Nyr. X, 57) ugyanezt átveszi. Az EtSz. (I, 162) is hasonlóan egy *-ok* képzős származékot lát az *ászok* szóban (vö. *titok*, *hajlok*, *homlok*), de alapszavát BUDENZSEL szemben ismeretlennek tartja. — A török származtatás gondolata VÁMBÉRYNÉL (MEr. 588) merül fel: az *ast* ‘alant’, *astik* ‘alj, aljázat’, *astar* ‘alj, ruha-béllés’ török szavakat hozza fel. Már BUDENZ (NyK. XVIII, 21) elhárította VÁMBÉRY ötletét, rámutatva, hogy *astik* török szó nincs, az *astar*-t pedig nem lehet idevonni. — Végezetül, hogy a kör teljes legyen, a német összefüggés gondolata is kísértett: BÁTKY ZSIGMOND a német (bajor-osztrák) *asen* (*äsn*) szavakat próbálja idevonni (MsgNépr. I, 122 66. j. és NéprÉrt. XXVI [1934.], 56 3. j.). — A SzófSz. és a TESz. (I, 188) egyaránt nyelvünk ismeretlen eredetű elemei közé utalja *ászok* szavunkat, s az eddig felmerült ugor, török, német eredeztetést tévesnek minősíti.

2. Mielőtt megpróbálnánk egy új magyarázatot adni *ászok* szavunk eredetére, nézzük végig a magyar szóra vonatkozó régi és újabb adatokat. 1480: „Quoddam genus solucionis *azokpenz* vocatum” (Oklsz.); 1493 (Eger): „Ad celaria *azzokfath* feci laborare” (Oklsz.); 1554: „Tempore vindemie *azokwam* vinorum”, „De singulis vasis vini *azokwam* denarios X” (Oklsz.); 1566: „Mennyel a pintzebe és a szent tetemmel illessed az *ázkokat*, az aytokat” (Helt: Mes. 325: NySz. I, 129); 1567: „Queruntur grauter de extrordinaria exactione pecunie *azokwampenz* vocate, quam supra vinum quintale de singulo vase compelluntur dare” (Oklsz.); CAL. 1585. 68: „anconisci: *Ászok talp*”; 1613/1696: „Az itten való ember, ha maga majorságán kívül termett bort vidékről hoz bé, az ittenvaló is annyi *ászok-pénzt* adjon, mint a vidéki egy-egy hordó borért, t. i. den. 25” (Oklsz.); 1638: „Ket rend *aszok*” (uo.); „Mikor a czövekit és *ázkát* elkészíttem volna, az ár viz mind elsepré” (ErdTörtAd. I, 149: NySz. I, 129). A szótárirodalomban a fentemlített CALEPINUS-adaton kívül a következő adatok vannak: MA., PP., PPB. 15: „*Ábok*: Temo, Pertica, Sublica, Palus; die Deichfel, eine Stange, hößerner Pfahl”; „*Ábok-fa* a’ pintzében: Cantherius cellarius; Weingerüfte im Keller” | SzD.¹ (9), ²(13): „*Ázok*: kantár-fa, láb-fa, hordó alá-való fa” | SIMAI I, 64: „*Ászok*: (kantár-fa) . . Cantherius cellarius” | GYARMATHI, Voc. 3: „*ászok*: pertica, trabs”; Szókönyv II, 17: „*Ászok*, *ászokfa*: der Ganter” | KRESZN. I, 24 a régi szótári adatokat idézi; DANKOVSKY, Lex. 70: „*ászok*: pertica, publica, eine Stange, ein Pfahl 2) fulcrum, eine Stütze 3) canterius, der Kanter, Lager, worauf Bier- oder Weinfässer liegen”, „*ászok-fa*: canterius, Kanter” | Tzs.: „*Ászok*, *Ászokfa*, fn.: das Lager (im Keller). —, mn. quer” (a ‘quer’ jelentést nem tudom, honnan veszi a szótár, sehol másutt nem mutatható ki) | CzF. I, 357: „*ászok* *ászok-ot* vagy *ázk-ot*: Általán dorong vagy gerenda, melyet talapul valami alá tesznek. Különösen a pincékben levő hordók alá fektetett illetén talapzat, máskép: *gantár* vagy *kantár-fa*, a német *Ganther* után.” | BALLAGI, TeljSz. 50: „*Ászok*, *Ászokfa* *ászokot* v. *ázkot*; *ált.* valami alá talapul tett hasáb v. gerenda; kül. hordók alá tett illetén talapzat, *kántárfa*, *lábfa*, *hordó alá való fa*”; ÉrtSz. I, 280: „*ászok* fn *-ot* v. *ázkot*, *-ja* v. *-a* v. *ázka*: 1. Egy v. két, olykor össze is rótt gerenda, amelyre a pincében a hordót fektetik 2. A kaptár v. méhkas alá helyezett deszka v. polc 3. (*táj*) Téli gyümölcs eltartására haszn. polcos állvány”. A tájnyelvi adatok ezek: 1797 (Bihar): „A’ Pintzébe 4 *ászok fa*” (MNY. LV, 546); Tsz. 1838.: Szatmár: „*ászok*: kantárfa” | MTsz.: „*ászok*: 1. gerenda, melyen a malomkerék tengelye nyugszik (Győr, Baja); 2. kender- v. len-áztatásnál használt rúd; kettőt tesznek a kévek alá, kettőt föléjük, úgy foglalják őket össze (Zemplén m. Deregyő); 3. téli gyümölcs (alma, körte) eltartására gerendákból és deszkákból v.

vesszőfonatokból készült polcos állvány (Székelyföld)” | SzegSz.: „*ászkok* (ászkot, ászokja, ászkok) fn.: boroshordók alá párhuzamosan fektetett gerendapár” | OrmSz. ugyanilyen jelentésben | PENAVIN, SzlavSz. 44: „*ászok* (-ot, -já) fn.: a boroshordók meg a talp közé bevvert faék” | Doboz Békés m.: *ászkok* ’tűzikutya’ (ÚMTsz.) | Hugyag Nógrád m.: *ászkofa* ’lovakat az istállóban elválasztó gerenda’ (uo.) | Göcsej Zala m.: „*Ászág* [így]: köcsögtartó” (Nyr. XLVII, 129) | Szeged-Alsóváros: „Sok helyen használják szárításra a *szérgyát*. Rőszkén *szélggyának* mondják és nevét a szél szóból származtatják, mert igen szellős helyen állítják fel. A szérgyia két egymástól 2,50–3 m. távolságra leásott kb. 2 m magas rúdból áll, tetején vízszintesen fekszik a szöggel vagy kötéllel odaerősített *paprikarúd*, a *körösztűd*. A *szérggyia* leásott két karója az *ászkofa* (Szeged-Alsóváros) vagy *potos*, *putos* (Rőszke).” (Lőkös Z., A szegedi paprikatermelés: Alföldi tud. Gyűjt. II, 187) | Tamási Áronnál a következő székely adatot találjuk: „... erre a szekeres pót-lólag hozzátette, hogy ő ernyős szekérben viszi a meggyet, amelyik a szekér derekában magas deszkafalak között jön a vásárra. Ő háttal ül a viritó *ászkoknak*;” (Vadrózsa ága. Bp., 1967. Szépirodalmi Kiadó 110). Az *ászkok* szóból képezett ige az „*ászkol* v. *ászkol*: pincébe ászokra helyez (pl. hordót)” és „*felászkol*: ászokra felrak (hordót, hombárt stb.)” (SzegSz. I, 87, 421). Az *ászkolás* már a sör és bor kezelésére vonatkozó borászati szak kifejezés (l. Pallas-Lex. II, 252). Az *ász-fa* az *ászkofa* szóból való elvonás eredménye lehet, jelentése ’a hajón szállított különféle árucikkeket tartó gerenda’ (BALLAGI, TeljSz. 50). Az *ászka* szó nyelvújítási alkotás az *ászkok* szóból az *atka*, *poloska*, *futrinka* stb. rovarnevek mintájára (l. TESz. I, 187). — Az *ászkok* szónak sok összetétele van, így *ászkodonga*, *ászkogerenda*, *ászkotalp*, *ászkofa*, *ászkohordó*, *ászkosör* (ÉrtSz. 280). Ezek első-sorban a borázzattal és bodnár-mesterséggel kapcsolatos kifejezések: „*Ászkohordó*; Lager-fass” (FRECSKAY, MestSz. 415); „Lagerfaß, das: *ászkohordó*, *ászkosok hordó*” (Zsebszótár 431); „*Ászkodonga*, lábdonga: Lagerdaube” (FRECSKAY, MestSz. 415); „*Ászkoser*, fn.: das Lagerbier” (Zsebszótár 33). Ezekre a szakkifejezésekre l. PETTENKOFFER SÁNDOR, A borászat kézikönyve. Bp., 1922. 697, 709. De *ászkok* szavunk és összetételei a borászatban való eredeti és elsődleges használatukon kívül más szakmák szókinésében is megtalálhatók. Így a bányászatban (SZEŐKE, BánySz. 14), az asztalos mesterségben (FRECSKAY, MestSz. 11), az ácsmesterségben (i. h. 20), a kőműves- és kőfaragómesterségben (i. h. 20) és *ászokrács* (i. h. 415).

3. *Ászok* szavunkat, mely a fenti adatok alapján olyan rudat, karót, tartót jelentett, melyre ráakasztottak, rátettek, ráhelyeztek valamit, török eredetűnek gondolom, és a következő török szavakkal vetem egybe: turki *asqu* ’peg [(fa)szeg, pecék, csap, faék, dugó, karó, cölöp, pózna stb.]’ (JARRING 27) | kirg. *asqı* ’складной треног для кипячения воды в чайнике, в ведре (обычно из трёх деревянных палок, скреплённых сверху)’ [összehajtható háromlábú állvány a víznek teáskannában, vödörben való főzéséhez (rendszerint három felül összeerősített fapálcából)] (JUDACHIN² 75, 529) | tuvai *askı* l. ’бешалка [fogas]’ 2. ’виселица [akasztófa]’ (PALJMBACH 70) | óoszm. - - *askı* ’Tasche, Ranzen, wörtlich das Herabhängende’ (VÁMBÉRY, AltosmSt. 145) | oszm. *askı* ’anything hanging esp. a bowl for flowers; pendant; bunch of fruit hung up to ripen; braces, suspenders; sling (med.) king-post; delay; postponement; suspense, doubt’ (HONY² 20).

Az *asqu* ~ *asqı* képzett szó, éspedig szinte az egész török nyelvterületen ismert as- ’(fel)akasztani’ igének (megvan: ótör., Kaşy., csag., CC., LN., TZ., Qaw., tat. Kaz., bask., kkalp., krcs., kum., szárt, csuv.) -qu képzős származéka. A -qu : -yu, -kü, -gü, -qı, -ki, -gi ismert török deverbális nomenképző, és leggyakrabban szerszámok nevét jelöli (l. GABAIN, AlttGr. 71–2 [§ 115.]; BROCKELMANN, OsttGr. 106–8 [§ 60.]; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 66–8 [§ 5.]; DENEY, Grammaire 573–6 [§ 868.]). Hogy egypár példát említsünk: *bıçyu* ’kés’ a *bıç* ’vág’ igéből, tehát tulajdonképpen ’vágó’ jelentésben (GABAIN

i. m. 72); *ačqu* 'kules' az *ač-* 'nyit' igéből, *bitigü* 'tinta' a *biti-* 'ír' igéből, *süpürgü* 'seprű' a *süpür-* 'seper' igéből (BROCKELMANN i. m. 107).

A fenti *-qu* ~ *-qı* képző a *-č* képzővel bővülhet, s ez a *-quč*, *-qıč* stb. szintén főleg szerszámokat jelöl. Az *as-* idetartozó alakjai: mai ujj. *kıyım asquč* 'вешалка (для платья) [ruhaakasztó]' (Russ.—ujg. slov. 98) | kirg. *askıč* 'припособление для подвешивания чего-л. [valami felfüggesztésére szolgáló eszköz]' (JUDACHIN² 75) | tat. Kaz. *askıč* 'Galgen' (BÁLINT 7) | kar. L., T. *asqıč* 'der Galgen' (RADLOFF I, 544) | sór, kumd. *asqıš* 'ein krummes Holz mit einem Aste, das bei dem Feuer in die Erde gesteckt wird, um daran den Kessel oder die Theekanne anzuhängen' (RADLOFF I, 545) | ojr. *askıš* 1. 'палка, к которой подвешивается котёл для приготовления пищи [bot, amelyre felfüggesztik az üstöt ételkészítés céljából]', 2. 'таганок [háromlábú bográcestartó]' (Ojr.—russ. slov. 22). — Az *as-* ige előfordul hasonló jelentésben a *-qaq* képzővel is, így: nog. *askak* 'виселица [akasztófa]' (Nog.—russ. slov. 49); bask. *ađqaq* 'дерево, на которое вешают посуду при приготовлении пищи на открытом огне [fa, amelyre ételkészítéskor felfüggesztik az edényt nyílt tűzön]' (Bašk.—russ. slov. 56), a karacsáj-balkárban pedig a *-maq* képzővel: *asmaq* 'виселица [akasztófa]' (Russ.—kar.-balk. slov. 69).

4. Nézzük meg ezek után a török—magyar megfelelés jelentéstani, illetőleg tárgy-történeti és hangtani oldalát.

A török alakok szemantikailag igen gazdag skálát mutatnak. Legközelebb a magyar szó jelentéséhez talán a turki elem hozható. A magyarba az *asqu* szó 'fagerenda, karó, amelyre valamit akasztanak, helyeznek, tesznek' jelentésben jöhetett át, amelyből a magyarban a különböző jelentésáramlatok kifejlődtek. A magyar szó első, viszonylag késői feltűnésekor borászati szakkifejezésként szerepel, tehát ez a speciális konnotáció már a magyarban fejlődhetett ki. Nem is várhatnók, hogy a török adatok jelentése a magyar adatoknak pontosan megfelelő 'cantherius cellarius' legyen, hiszen az ászok már egy fejlettebb borászat, pincészet rekvizituma, melynek meglétét sem a Volga vidéki régi törökségnél, sem a honfoglaló magyarságnál nem tehetjük fel. A magyar nyelv régi, honfoglalás előtti török jövevényszavai között levő *szölö*, *bor*, *seprö* és *szür* szavak alapján nem lehet az az időbeli magyarságnál fejlett szőlészet, borászat meglétére következtetni; valószínű, hogy a termesztett gyümöleshöz, borhoz inkább csak csere vagy zsákmányolás útján jutottak hozzá (így RAPAICS R., A magyar gyümölcs 46). Csak a Kárpát-medencében letelepedett magyarság ismerkedhetett meg a magasabb borkultúrával a Pannóniában átmentődött mediterrán eredetű borkultúra révén, s a mai ászok fogalma is itt válhatott előtte ismertté. Különben a *canterius* latin szó is átkerült nyelvünkbe a későbbiek folyamán a németen keresztül: ez a regionális használatú *gantár* szó (l. TESZ. I, 1026) és az ezzel összefüggő, végső soron szintén a *canterius*-ra visszamenő *csántérfa* szó (l. TESZ. I, 477—8).

Hogy az eredetileg 'gerendaféle' jelentésű *ászok* szavunk miért került le a borospincébe, és állandósult új 'cantherius cellarius' jelentésben, arra vonatkozólag a fentebb említettek ellenére a honfoglaláskori magyarság fejletlen borászatában kereshetjük a magyarázatot. A bort kétségtelenül ismerték, tehát tárolásáról is kellett gondoskodniuk. Ez egy vándorló, nomád népnél nyilvánvalóan csak börtömlőkben lehetséges, mint ahogy a nomád kirgizek, kazakok és mongolok a kumiszt ma is tárolják. Ezeket a börtömlőket pedig praktikus okokból általában felfüggesztve tartják a jurtban. A legjobb példát erre a mongoloknál láthatjuk. Itt két függőleges, kissé egymás felé dőlő, körülbelül két méter magas fagerendán egy harmadik, vízszintes fagerenda nyugszik, s erre ráerősítve lóg le a kumis érlelésére és tárolására szolgáló börtömlő. Egy ilyen állványzatnak és a rajta függő börtömlőnek a képét l. L. JISL, Mongolei. Kunst und Tradition (Praha, 1960. 115) és K. V. VJATKINA, Восточно-азиатский этнографический сборник (Moskva—Leningrad,

1960. 205, 20. kép). A felfüggesztett bőrtömlő más folyadékféle tárolására is szolgálhat. MÁNDOKY ISTVÁN barátom szíves közlése alapján tudom, hogy a Bulgáriában élő dob-rudzsai tatároknál a tejet és a tejfeldolgozás során a beoltott, majd hevített tejet is felfüggesztett bőrtömlőkben tartják. Ezek a bőrtömlők függőlegesen földbe vert, rendszerint fiatal élőfából készült karók lenyesett rövid ágairól vagy két ilyen karót összekötő kötélről lógnak alá. Ezt a karót, melyre a tömlőt ráakasztják, *asqı*-nak hívják. Azt hiszem, az eddig elmondottak eléggé feljogosítanak annak feltételezésére, hogy a honfoglaló magyarság is hasonló alkalmatosságra: karóra, „ászok”-ra felfüggesztve tartotta borostömlőit. Ez az eredeti, 'valami felfüggesztésére szolgáló eszköz' jelentés őrződött meg nyilvánvalóan a szegedi *ászokfa* 'a szergya leásott két karója', a göcseji *ászág* 'köcsögtartó' és a Tarnási-féle székely *ászok* szavakban. A mai Magyarország területén megismerkedvén a fejlettebb pincészet fontos tartozékával, az ászokkal, nyilvánvaló, hogy a boroshordókat tartó ászok fogalmára az eddig a borostömlőket felfüggesztve tartó karó, rúd *ászok* nevét vitték át. Ez adhat magyarázatot arra, hogy nem a latin *cantherius* (l. feljebb) vagy a 'trabs: Balken' jelentésű szláv eredetű szavaink, a *borona* és *gerenda* (KNIEZSA, SzLJsz. 103, ill. 191—2) váltak ezzé a borászati műszóvá.

A magyarba átkerült török *asqu* további sorsát illetően a szó végső magánhangzója résztvevett az ómagyar-kori többi szóvégi rövid magánhangzó soradásában, majd eltűnésében. Régi török jövevényszavaink közül a következők vettek részt ebben a folyamatban: *ács* < **ayaččā*, *bér* < **bāri*, *gyöngy* < **jinfjū*, *kút* < **qudu* (l. BÁRCZI, Htört.² 18—9) és talán a *csat* < **čati* (l. GOMBÓCZ, BTLw. 58). A fejlődés a következő lehetett: **ászku* > **ászku* > **ász* > **ászuk* > **ászok*. Analógiaként szláv eredetű *halom* szavunk fejlődését említeném, mivel ennek minden fejlődésfoka regisztrálva van: *holmu* > *holm* > *holum* > *halum* > *halom* (l. KNIEZSA, SzLJsz. 210.). Végül pedig *ászok* szavunk hosszú *á*-ja az ómagyar pótlónyújtás eredményeképpen jöhetett létre (BÁRCZI i. m. 262—6; az *á* > *á*: 64—5), mivel az *as*- esetében eredeti török rövid magánhangzó szerepel.

Összefoglalva vizsgálódásainkat: *ászok* 'cantherius cellarius; Ganter' szavunk egy török *asqu* 'valami felfüggesztésére szolgáló gerenda, rúd' elem honfoglalás előtti átvétele, mely alak tekintetében a szó csuvasos vagy nem csuvasos voltára kritériumokat nem tartalmaz. A magyar szó mind jelentésánál, mind hangtanilag kifogástalanul magyarázható a törökből.¹

VÁSÁRY ISTVÁN

NYELVMŰVELÉS

Ady-évforduló — kiejtési problémák

1. TABI LÁSZLÓ a Népszabadság 1969. január 19-i számában szóvá tett egy érdekes kiejtési hibát. Felkai Ferenc „Boszorkányok pedig nincsenek” című történelmi vígjátékának január 14-i televíziós előadásában (melyet a győri Kisfaludy Színházból „közvetítettek” felvételtől) a szereplők egyike a latin *quaestio* szót *kveszió*-nak mondta, jóllehet eléggé köztudomású, hogy a latin nyelvben — magánhangzó előtt — a *ti* szótag nem hangzik *ci*-nek akkor, ha előtte *t*, *s* vagy *x* áll.

Nem tudom, nem TABI szavainak félreértéséből következett-e, illetőleg nem az ő cikkének figyelmetlen elolvasása okozta-e, hogy a televízió egy héttel későbbi (január 26-i) Ady-élműsorában az egyik művész szintén bajba keveredett ezzel a latin *ti* szótaggal. Talán nagyon is megjegyezte TABI cikkéből, hogy a *quaestio*-t *ti*-vel helyes mondani,

¹ KISS LAJOSnak dolgozatom megírásához nyújtott tanácsait e helyütt is hálásan köszönöm.

de ebből tévesen általánosított, s ő az Ady Endre önéletrajzában szereplő *Partium* szót is így ejtette, *ti*-vel, noha ennek meg épp *ci*-vel lett volna helyes a hangoztatása: *parcium*.

Nagyon zavaró volt ez a nyelvi hiba, hiszen Ady szülőföldjéről volt szó: a *Partium* (= a Részek) név azokat a régi századokban sokáig vitás magyar–erdélyi határterületeket jelöli, amelyek egy időben Magyarországhoz, más időben a külön államiságú erdélyi fejedelemséghez tartoztak. (Az egykori Zaránd, Közép-Szolnok és Kraszna vármegye, valamint Kővár vidéke.) Ha az illető színművész valóban olvasta a Népszabadság „Pardon egy percre!” rovatában TABI LÁSZLÓ cikkét a *quaestio* kiejtéséről, akkor rosszul olvasta, mert abban az is benne volt, hogy a latin szavakban a *ti* szótag kiejtése — ha utána magánhangzó van — az előző betűtől, illetőleg hangtól függ. A *quaestio* szót vagy például a *suggestio*-t (*suggestio*) *ti*-vel mondjuk, de azért nem minden *ti* szótagot ejtünk a latin szavakban *ti*-nek, sőt a legtöbbet éppen *ci*-nek kell mondanunk, így a *Partium* középső szótagját is.

2. Egy másik művésznünk — ugyancsak a televízió Ady-élműsorában — „A magyar Ugaron” című vers előadásában követett el nagy kiejtési hibát. A „Hej égis-nyúló giz-gazok” sorban a *gizgazok*-at úgy ejtette, mintha ez az ikerszó nem e g y, hanem k é t szó volna: a *giz* előtag magánhangzóját megnyújtotta, utána egy kis szünetet tartott, majd a *gazok* szórészt is erős nyomtatékkal emelte ki. Vagyis úgy ejtette a *gizgazok*-at, ahogy azt magyarul beszélő emberek sohasem mondják: Ady nyelvében egy koholt, külön *giz* szót feltételezve, amely minőségjelzője volna a többes számú *gazok*-nak („*giz*|*gazok*” — körülbelül ebben a koholt értelemben: ’cudar gazok’). Adynak ez a versszaka semmiképpen nem értelmezhető és nem olvasható így! Erre maga az írásmód is figyelmeztet. Ady így írta ezt a strófát (az ő helyesírásával idézem):

Lehajlok a szent humusig:
E szúzi földön valami rág.
Hej, égis-nyúló giz-gazok,
Hát nincsen itt virág?

Egy műsoron belül rövid egymásutánban két ilyen nagy kiejtési hiba! Nagyon elszomorító volt arra gondolni, hogy akik ilyen nyelvi hibákkal közvetítik Ady Endre szavait, azok sokkal kevesebbet értenek és éreznek meg Ady világából, mint amennyit a televízió nézők százezerei méltán elvárhatnak nagy költőnk írásainak mai tolmácsolóitól.

3. Ellenben a rádió aznap (január 26-án) délelőtti Ady-műsorában a középiskolások vetélkedője sokkal pozitívabb irodalmi és nyelvi élményt nyújtott. Ők helyes értelmezéssel és feltűnő kiejtési hibák nélkül, szépen, mély átéltséggel, a költő sajátos varázsát is közvetítő élményszerűséggel mondták az Ady-verseket. Az ország Ady Endre gimnáziumainak ifjúsága — Czine Mihály irodalomtörténészünk vezetésével — méltóképpen emlékezett meg nagy költőnk halálának 50. évfordulójáról!

PÁSZTOR EMIL

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Szótörténeti adalékok*

paketti ’csomagocska’. — 1787: „Egy papirosban be tsinaltt... *paketti* mellyben szász forintos Banko Czedula volt” (k. ir. 1711).

pakkló ’málhás ló, poggyászchordó ló’. — 1788: „*Pak Lovak*” (Fgy. 38: 12) | 1797/98: „*Pak Lovak* szedődvén” (Mgy. sz. 53) | 1797/98: „a Szarvas nevű pej ló el adód-

* L. MNy. LXV, 225—39, 330—47.

ván *pak lónak*” (uo. 89) | 1800: „Mezzőhegyesi hadnagy Ur *paklovakat* szedvén” (Mgy. gazd. sz. 52).

pakli. — 1765: „1. *Pákl* fekete Pamuk nyakraaló” (k. ir. 162) | 1826/27: „2. *pakli* dohány” (Mgy. sz. 1).

[*pakol* 1807: MÁRTON] *pakolás* 'rakodás'. — 1787: „az *pakolásban* ... már némü némü gyakorlasok volt” (k. ir. 3102).

pakompárt 'pofaszakáll'. — 1834: „vayon bajusza, és *pakony partja*” (Ngy. 13: 121) | 1838: „fekete hajú *pakombartú*” (Mgy. 116: 332). — Vö. *bakenpart*.

pakompartos 'pofaszakállas'. — 1831: „bajuszos, és *pakunpartos*” (Mb. 25: 655) | 1837: „bajuszos *Pakkenpartos*” (Mgy. 116: 175) | 1846: „egy kissé *pakompartos*” (Mgy. 118: 224) | 1848: „Barna szakállas *pakombartos*” (áll. biz. ir. 1: 580). — Vö. *bakenpartos*.

[*pálha* 'hónalj alatti creszték az ingben és a hosszú szűrben' 1835: MTsz.; alakv. *pájha* 1883: uo.] *pálhás*. — 1785: „*Pajhás* fejér kaputot [vitt el]” (Fgy. 32: 6).

[*palléroz* 'políroz, fényez' 1751: NySz.] *pallérozott* 'fényezett'. — 1821: „*pallérozott asztalkák*” (Mgy. 112: 16).

[*pamarancs* 'narancs' 1790: NySz.] *pamarancsszín*. — 1775: „*pamarancs szín* reklije vagon” (Fgy. 27/1: 48).

panganét 1832: EtSz. *bajonet* a. — 1784: „az Puskáját, fel-tett *Panganettel* együtt néki szegezvén” (k. ir. 352) | 1784: „az Puska végén lévő *Panganettel* ... a bal karját keresztül szurta” (uo.) | 1787: „egy kisebb, másik nagyobb *panganétok*” (k. ir. 558. 2).

panganétos. — 1788: „el is jöt mindgyár 3 *Invalidus Katona Panganétos* Puskákkal” (k. ir. 4212.)

pankrót 'csődbejutott, tönkrement' 1796: BEREKSZ., Aehn. 161. — 1786: „*Pankrott* Mesterek” (k. ir. 1020) | 1787: „az Örmény... könnyen *pankrótta* lehet” (k. ir. 3165).

pankrótíroz 'csődbe megy'. — 1828: „férje *pankrótírozott*” (Mgy. 2: 23). [*pankrótól* 'ua.'] *pankrótolt* 'csődbe jutott, bukott'. — 1788: *pankrotolt* (Fgy. 40: 63).

pantalló 1835: KUNOSS, Gyal. — 1833: „egy setét kék *pantallo*” (Ngy. 13: 98).

pantallon; alakv. *pantalon* 1838: Tzs. — 1825: „hordoz ... kék Nadrágot (*Bandallont*)” (k. ir. 1857) | 1829: „kaputban, *pantallonban* ... jár” (Fgy. 61: 5) | 1839: „egy nyári ... *pantalon*” (k. ir. 693).

pantallon nadrag. — 1829: „*pantalon nadrágot* ... viselt” (Mgy. 113: 139) | 1830: „nyári. ... *Pántalon Nadrágjai*” (k. ir. 543/1831) | 1849: „1 fekete posztó *pantallon nadrágot* [loptak el]” (Ngy. 14: 341).

pantallós. — 1829: „*pantalóson jár*” (Gyoma 41: 59).

[*párádzik* 1838: Tzs.] *kipárádzás* 'kipárolgás'. — 1786: „a földnek veszedel-mes *ki párádzása*” (B. 9: 193).

paraplé, *parupli* 'esernyő, napernyő' 1807: MÁRTON. — 1827: „kanavatz *paraple*” (Mgy. árv. 260) | 1840: „Egy *parupli*” (uo. 326).

parasztebéd 'reggel 8–9 óra tájban való étkezés' 1861: MTsz. — 1783: „reggeli *Paraszt ebéd* tájban” (k. ir. 633–9. 7) | 1830: „oda jött *paraszt ebéd*kor hozzám a kortsmába” (Mgy. ir. szept. 17.).

paraszthalina. — 1785: „minnyájon Parasztoz lehettek *Paraszt Halinában*” (B. 8: 28). — Vö. *halina*.

parazol 'napernyő, esernyő' 1816: GYARM., Voc. — 1806: „Egy avitt *parazol*” (Mgy. árv. 23).

párkány (kelme) 1763: MNy. LX, 372. — 1786: „egy fejér *párkány* ujjas lajbli-

ban. . . el szökött" (B. 8: 38). — Vö. ném. *Berkan* 'aus Wolle und Ziegenhaar gewebtes Zeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

parucs. — 1787: „Egy üveges Hintó, s egy *Parucs*” (k. ir. 558. 6). — Vö. ném. *Barutsche* 'zweirädriges Fuhrwerk der Landleute, zweirädrige Halbkutsche' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *pirucs*.

pászma 1792: SzófSz. — 1775: „8 *pászma fonal*” (OL. P. 418. U. 74).

paszuly 1788: Pais-Eml. 591; alakv. *paszúr* 1873: MTsz. — 1769: „*Paszujnak* [iccéje]” (Fgy. 27: 24) | 1769: „két véka *Paszúli* [adtunk]” (OL. P. 418. S. 177) | 1786: „3. itze *Paszúl*” (k. ir. 1820) | 1787: „1 véka *Paszúr*” (k. ir. 138) | 1788: „2 1/4 P. M. [pozsonyi mérő] *Paszúlyt*” (k. ir. 1753) | 1788: „1/2 véka *Paszúr*” (k. ir. 3751).

pattanás 'kiütés' 1767: NySz. — 1717: „a szememen egy *pattanás* esett” (t. ir. 10).

[*pattogzás* 'pattanás' 1838: Tzs.] *pattogzásos* 'pattanásos'. — 1840: „orczája *patogzásos*” (Mgy. 116: 497).

pázsi 'nemes apród' 1807: MÁRTON. — 'Urasági inas' 1829: „[A] V. Isp. Ur *pázsijának* Szabó Jánosnak a frakja zsebjét . . . tele köpdösték” (Mgy. 3: 14).

pecsovis 1885: WEKERLE, KisLex. — 1849: „engem a társaim szentesi *petsovis*nak csúfoltak” (kir. bizt. ir. 717) | 1849: „a Szentesiek *petsovisok*” (uo.).

pedri 'pödört'. — 1846: „fekete *pedri* bajuszu” (k. ir. 590).

penicillus 1798: MNy. LX, 273. — 1786: „Papiroost metző egy ólló, és egy *penicillus*” (k. ir. 1820).

pennapénz. — 1768: „A *penna* és sarló *pénznek* be szedése el tiltatik” (Mgy. 163: 49).

[*pergő* 'kis csengő' 1838: Tzs.] *pergős*. — 1801: „fekete kancza . . . *pergős* szópos csödör csikaja” (Ngy. 12: 18).

petinétcsipke. — 1825: „Egy ujj *Levantil* kék hosszú ruha . . . *petinét Csipkével*”. — Vö. ném. *Petinet* 'feine Spitzenstickerei' (KALTSCHMIDT, Fwb.⁶).

peszdül 'serked'. — 1787: „az bajusza most kezd feketedni, s *peszdülni*” (Fgy. 37: 60) | 1788: „fekete bajuszu, mely csak most kezd *peszdülni*” (Fgy. 38: 8).

pik 'piké' (kelne). — 1786: „*pikből* sárga laiblit . . . visel” (Fgy. 40: 63) | 1787: „visel . . . fejér *Pikből* levő Bugyugot” (Fgy. 36: 47) | „1788: „fehér *Pik* Laiblit . . . visel” (k. ir. 2018; uo. a német szövegben: „traget . . . *weißpikettene Weste*”) | 1810: „virágos *pik* hoszszu Ruha” (Mgy. árv. 15).

pikét 'ua.' 1816: GYARM., Voc. — 1785: „Fejér *Pikvetből* való Nadrág” (k. ir. 822. mell. 2) | 1785: „Fehér *pikvetből* való Nadrág” (B. 9: 12) | 1787: „visel . . . fehér *piket* Laiblit” (k. ir. 2619) | 1792: „*Piquetből* való . . . szoknya” (k. ir. 105) | 1813: „*Pikét* szoknya” (Mgy. árv. 103) | 1846: „sárga *pikvét* virágos mellény” (k. ir. 733) | 1848: „Eltünt egy fehér *pikét* spentzliban” (id. biz. ir. 270). — Vö. ném. *Piqué* 'ein Baumwollenzeug mit eingewebten Mustern' (HEYSE, Fwb.¹⁶). | 1785: ném. *Piquet* (k. ir. 822. mell. 2) | 1788: „*weißpikettene Weste*” (k. ir. 2018).

pikétes 'pikével varrt'. — 1787: „vitt magával . . . egy fehér *piquetes* Fejkötőt” (k. ir. 3024) | 1788: „visel . . . strafos *Biquetes* Laiblit” (k. ir. 826).

pirucs 'födeletlen lógós kocsi' 1835: MTsz. — 1783: „Proprio vehiculo vulgo *Piruts* . . . provisus” (k. ir. 231) | 1783: (uo. még két adat). — Vö. bécsi ném. *Pierutsche* 'Barutsche' (HEYSE, Fwb.¹⁶). *Pirutsche* (ADELUNG, Hwb.⁵ *Barutsche* a.). L. *parucs*.

pisze 1757: MNy. LX, 373, alakv. *pisza* 1838: MTsz. — 1829: „Csorba s *pisze* kantsó” (Mgy. árv. 280) | 1854: „egy pej *pisza* orrú . . . ló” (Ngy. 17: 238).

piszés 'kissé pisze'. — 1837: *piszés* (Mgy. 116: 142) | 1853: „*piszés* orrú” (Mgy. 121: 59).

pittyedt, írva: *pittyet* 1779: NySz. — 1784: „nagy órru, *pittyet* ajakú” (Fgy. 30: 53) | 1841: „*pittyedt* szájú” (Mgy. 117: 164).

[*lepittyed* 1838: Tzs.] *lepittyedt.* — 1786: „ki hányt *lepityett* ajakú” (k. ir. 36. mell. 3).

pittyedtes 'kissé pittyedt'. — 1793: „*pittyettes* ajakú” (Fgy. 43: 51).

plájás 1746: MNy. LX, 373, 1767: PPB. I. 609. — 1846: „[Gyula] Város részéről két lovas csendőrök vagy *plajások* fogadtassanak fel” (Mgy. 16: 73) | 1846: (uo. más adat is).

plakát 1885: WEKERLE, KisLex. — 1849: „ki függesztés végett rácz német, és magyar nyelven kinyomatott *plucatok*” (Mgy. 119: 185) | 1850: „ott egy protestáló *plákátot* készítendő” (Ngy. 15: 192) | 1850: „a *plakátot* lefoglalván” (uo.).

planíroz; alakv. *plániroz* 1816: GYARM., Voc. — 1816: „a göröngyöket széjjel vervén, *planírozzák*” [a gátat] (Mgy. 110: 208) | 1818: „A gátakat [országutakat] ... *planírozzák*” (Mb. 24: 649).

plundra; alakv. *pundra* 1786: MNy. LX, 373. — 1786: „fejér bőr *pundraban* [jár]” (B. 9: 196).

pluss 'plüss'. — 1776: „Lajblit ... Megy szín veres *Plusbul* valót [vitt el]” (Fgy. 28: 91) | 1782: „Megy színü *plus* lájblit [készítettet]” (k. ir. 360) | 1785: „felső ruha *Plusbol* készült” (B. 8: 12) | 1786: „Egy virágos *Plussal* bé vont kanapé” (k. ir. 1820) | 1786: „Veres *plusbul* készült egy viselt Laibli” (uo.) | 1808: „Egy *plus* Német laibli” (Mgy. árv. 56). — Vö. 1787: ném. *Plusch* (k. ir. 2841).

podlutka; alakv. *podlupka* 1955: KNIEZSA, SzlJsz. — 1795: „*podlopka*” (Mgy. sz. n.).

poffadt. — Vö. *puffadt.*

[*pofit* 'pufók' 1838: MTsz.; alakv. *poftit* 1756: MNy. LX, 373, *pufit* 1754: uo.] *poftit ábrázatú.* — 1754: „tisztá *pufit* kerék *ábrázatu*” (k. jk. IX, 26) | 1754: „hoszu *bufit* ábrázatu” (uo. 25) 1755: „*poftit* piros, sima *ábrázatú*” (uo. 315) | 1787: *poftit* ábrázatu (k. ir. 3260).

pofoók 1768: MNy. LX, 375. — 1769: „tele ábrázatú, *pofoók*” (Fgy. 27: 15) | 1788: „*pofoók*, kerek ábrázatu” (k. ir. 3031).

poφος 'pufók' 1838: MTsz. — 1846: „kerek *poφος* szökekedékes ábrázatú” (Mgy. 118: 197).

pók 'esomósodás a ló lábán, főleg a csánk alatt' 1838: Tzs. és MTsz. — 1787: „[A ló] két első lábán *pók* vagyon” (Fgy. 36: 84).

pókos 'esomós, esomós lábú (ló) 1769: MNy. LX, 374. — 1786: „Az ... Kantza... első bal lába *pókos*” (B. 9: 135) | 1788: „*pókos* lova” (k. ir. 4175).

polgár 'esküdt' 1604: OklSz. — 'Községi szolga' 1740: I. *padka* a.

[*politéroz* 'fényez' 1835: KUNOSS, Gyal.] *politérozott* 1835: uo. — 1819: „*politérozott* ... Nyoszollya” (Mgy. árv. 210) | 1819: „*plutérozott* rámás Tükör” (uo. 223) | 1830: „két *politérozott* nyoszolya” (uo. 287) | 1832: „két *politérozott* kis asztal” (uo. 319) | 1845: „kopott *pulitérozott* almáriom” (uo. 336) | 1846: *politérozott* I. *kvadrop* a. | 1848: „egy *pulitérozott* nyelvű fejsze” (áll. biz. ir. 2: 1081).

politirt 'ua.' — 1830: „Egy *politirt* fali rámás Tükör” (Mgy. árv. 287).

[*politúr* 'fényezés' 1835: KUNOSS, Gyal.] *politúros*. — 1845: „egy *polituros* almáriom” (Mgy. ir. márc. 22.) 1845: „egy *politoros* kis asztal” (uo.).

politúrozott. — 1815: „edgy diófa *politorozott* almariom” (Mgy. árv. 138) | 1830: „Egy kiss diófa *politurozott* asztal” (uo. 287).

pomeráncs 'narancs'. — vö. *pamarancsszín*.

pompadúrszínű 1780: MNy. LX, 374. — 1773: „*pampadúr* színü dolmánnyába ment [el]” (Fgy. 28: 21). | 1773: „*Pampedur* színü jó posztó” (uo.)

portepé 'kardbojt'; alakv. *pordepé* 1788: BÁRCZI, FrJsz. 33; *pordupé*; 1816: GYARM., Voc. — 1778: „16 darab *Portupé*” (Fgy. 28: 65) | 1784: „a kalapján *pordupét* [bojtot,

kvasztlit] visel" (Fgy. 30: 53) | 1784: „*pordupet*, és az kalapján kvasztlit viselt" (k. ir. 244) | 1785: *portupé* l. *uniformis* a.

postapapiros 1807: MÁRTON. — 1786: l. *írópapiros* a.

posztilion, *postilion* 'postakocsis, postakocsi'. — 1792: „[A] posta út olly rossz állapotba légyen, hogy azon a *Postilionok* tsak életek veszedelmével járhatnak" (k. jk. 255).

posztilionhám. — 1765: *posztilion hámok* (k. ir. 72. 6) / 1765: „*Posztilion* égy Lóra való *hámok* nyereggel" (uo.).

posztilionistráng. — 1812: „Egy pár hoszszú *Postillon istráng*" (Mgy. 109: 133).

posztilionos kocsis 'postakocsis'. — 1763: „Ezután mentem Békésre az Oberst Lajdinant Qvartélyára, ahol is eő Nsga *Postilionos Kocsissával* meg ösmerkedvén..." (t. ir. 2).

pöcök 'négyyszögletes betoldás a gatyá fenekében' 1835: MTsz. — 1806: „magyar *pötzék* nélkül való gatyába [jár]" (Fgy. 52: 60).

pödrí. — Vö. *pedrí*.

pőfés 'püfők'. — 1785: „*Pőfés* ábrázatú" (k. ir. 30).

[*pöffed* 1807: MÁRTON] *megpöffed*. — 1815: „[A veszett kutya] szemeinek környéke egy kevésse *megpöffed*" (Mb. 24: 307).

pöffedt 1838: Tzs, de: *felpöffedett* 1665: NySz. — 1816: „kerek *pöffedt* képű" (Mb. 24: 419) | 1846: „*pöffedt* ajkú" (Mgy. 118: 240) | 1850: „erős *pöffedt* nyakú" (Ngy. 15: 289).

[*pöffög* 1792: SzófSz.] *pöffögő*. — 1783: „nehéz és *pöffögő* nyelvű" (k. ir. 4).

pőfők 'püfők'. — 1830: „*pőfők* sáppadt képű" (Gyoma 41: 104) | 1848: „barnás *pőfők* kerek ábrázatú" (id. biz. ir. 351).

pőhen 'nehezen lélegzik, liheg'; vö. *pihen* 'pihegve lélegzik': SzófSz. — 1756: „a felesége... midőn *pőhenését* az Urának meghalotta volna, kérdezte ő tőle, mi lőtte [lelte], hogy úgy nehezen *pőhenne*" (úrisz. ir.) | 1756: (más adatok: *pőhenni*, *pőhenne* uo.).

pőhenés. — 1756: l. *pőhen* a.

priszler 1763: MNy. LX, 375; alakv. *brüszler* 1776: uo. 221. — 1786: *prüszler* l. *volándt* a.

prokát 'brokát' 1704: HARTNAGEL, Újabb n. jsz. 18. — 1786: „Egy... *Prokát* nevezetű Materiából készült... Leiblit [vitt el]" (Fgy. 33: 73).

proszlét 'karperec'. — 1785: „Két kézre való *Proszlétot* [vitt el]" (B. 8: 14) | 1785: „Kézre való *Proszlétot* [vitt el]" (Fgy. 32: 6). — Vö. ném. *Braceletten* 'Armbänder' (HEYSE, Fwb.¹⁶). L. *aranybraszletta*.

[*prozsíroz* 'Blumen in Zeuge wirken'] *prozsírozott* 'virágosan szőtt'. — 1789: „Külömbb fele színű gazdagvirágú (*prozsírozott*) selyem Materia" (k. ir. 1587). — Vö. ném. *broschieren* 'ua.' (HEYSE, Fwb.¹⁶) | 1882: „A szövet fehér *brochirozott* Crêpe de Chine" (Magyar Bazár 64: 1).

prozsirt 'virágosan szőtt'. — 1789: „gazdagvirágú (*prozsirt*)... keszkenyők" (k. ir. 1587). — Vö. 1882: „*brochiert* bársony" (Magyar Bazár 184: 2).

pruszká 'pruszlik' 1770: MNy. LX, 375; alakv. *prucka* 1771: uo., *purucka* 1874: MTsz. — 1786: „az szobában... [levő] ket *puszkákat* magokhoz vettek" (k. ir. 1112) | 1787: „Öreg szürben kék *Poruckában*... illant el" (k. ir. 2225) | 1840: „kék posztó *prucka* fehér gombokkal" (Mgy. 116: 478) | 1840: „tarka czicz *prucka*" (uo.).

prusztflekli, *prustflékli* 'ua.'. — 1787: „visel... úgy nevezett *prust-fleklit*" (k. ir. 3117) | 1787: „[A kurta reklin] kártonybol pántlikával bészegett úgy nevezett *prust-fléklit* [visel]" (Fgy. 37: 58). — Vö. *brusztflek*, *pruszlik*.

puszli; alakv. *puszli* 1769: MNy. LX, 375. — 1771: „*puszliban*, imegben, gatyában... szökött el” (Fgy. 27: 69) | 1771: „újjas *puszliban* jár” (uo. 74) | 1792: „*puszliban* Suba nélkül volt” (OL. P. 418. U. 88) | 1831: „kék *puszliba*... jár” (Mgy. 114: 259).

puszlik 1755: MNy. LX, 375; alakv. *puszlik* 1768: KNIEZSA, SzlJsz. — 1740: „ki gombolván a *Prusztlikjútis*” (OL. P. 418. U. 49) | 1778: „gombos *puszlik*ekben... elment” (Fgy. 28: 75) | 1792: „kék *puszlik*ben [jár]” (k. ir. 41).

[*puffad* 1767: NySz.] *puffadt* 1870: CzF. — 1772: „*puffat* kerek is piross ábrázatu” (k. ir. 76) | 1788: „gömbölü *puffat* ábrázatú” (k. ir. 3171) | 1836: „kerek *puffat* barna képü” (Mgy. 116: 62).

felpuffadt. 1807: MÁRTON. — 1846: „kerek *felpuffadt*... ábrázatú” (k. ir. 733/1847).

pufogtat 'püföl' 1838: Tzs. — 1849: „halottam hogy *pufogtatták*” (védbiz. ir. 1: 307).

[*puhatol* 1784: NyÚSz.] *megpuhatol* 'megpuhegyel'. — 1844: „olykor a feleségét nyelvésege miatt kéntelen *megpuhatolni* vagy is ütögetni” (Mgy. 14: 26).

pusok 'kemény daganat' 1840: MTsz. — 1813: „[A ló] girintzin tyuk tojasnyi *pusok* látszik” (Fgy. 56: 114) | 1813: (más adat uo. 115) | 1813: *pusok* (Mgy. 110: 68).

pücdök 'cipők, cipő'. — 1778: „Fekete bőr nadrágot, hamú színű strimflit, fekete *pütdöket* visel” (Fgy. 28: 74) | 1778: „sárgaréz csattos fekete *pütdökbe* [o: *pütdökbe*] szökött el” (uo. 75) | 1778: „Strimflit és Fekete *Pütdöket*... visel” (uo. 75).

[*püfög* 'pufog' 1870: CzF.] *püfögés* 'pufogás, a püfölés zaja'. — 1829: „Hallotunk valami *püfögést*, de semmit se láttunk, mondtam a Csösznek itt valamit vernek” (Mgy. jk. 17) | 1829: (más adat uo. 18).

püfök 'pufók' 1838: MTsz. — Vö. *püfök*.

rak 'arak (pálinka)' 1865: BABOS *arak* a.; vö. *raki* 'szilvapálinka' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1792: „*Raknak*, Rumnak, Cseresznye... pálinkának, és az Ugy nevezett *Dántiskumi víznek* [behozatala]” (Fgy. 42: 53).

ráma 'ráma'. — 1770: „Tálosnak Tetejére és *rámokra* voló Deszkákért” (k. ir. 57). — Vö. *rámszeg*, *rámu*.

rámás 1872: MTsz. — 1763: „1 Papiros *Rámás* kép” (k. ir. 133) | 1786: „Szent Pál üvegben foglalt *rhámás* képe” (k. ir. 1820) | 1795: „*Rámás* Fürész” (OL. P. 418. S. 183).

rámszeg 'rámázáshoz való szeg?'. — 1794: „*Rám szeg*... 100 DARAB” (uo.)

rámu 'rámájú'. — 1785: „Arany *Rámu* Tükör” (uo. 93) | 1785: „Aranyos *rámu*... Pohár szék” (uo.) | 1845: „Két fekete *rámu* képek” (Mgy. ir. márc. 22.) | 1845: „Hat darab kis *rámu* képek” (uo.).

[*ráncolódik*] *összeráncolódik* 1838: Tzs. — 1797: „öszve *ráncolódik*” (k. ir. 2201).

ránzosodik 1838: Tzs. — 1790: „amidőn nevet a két arezolatja gödrötskékre *ránzosodik*” (Orosháza 494: 3) | 1829: „ha nevet nagyon *ránzosodik* a képe” (Fgy. 61: 5).

[*összeránzosodik* 1838: Tzs.] *összeránzosodott*. — 1783: „az orrán *öszve ránzosodott* veres bőr van” (Fgy. 30: 8).

ratin (kelme). — 1784: „ezüst színű *ratin* rekliben” (Fgy. 31: 5) | 1785: „ujjas lajblit *Ratinból* valót visel” (uo. 50) | 1787: „zöld *ratinnal* bélelt magyar Dolmány” (k. ir. 1658) | 1788: „zöld haczúka *rátinból*” (Fgy. 40: 23) | 1788: „visel... kék *ratin* Laiblit” (k. ir. 141). — Vö. 1789: „Tuchdroguet, *Rattin* und Molton” (k. ir. 1282) | ném. *Ratin* (fr. *ratine*) 'dem Rasch ähnliches geköpertes Wollenzeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶).

[*rekeg* 'rekedt hangon szól' 1870: CzF.] *rekegő*. — 1819: „a reá rohanó öt emberek közzül *rekegő* szaváról meg esmerete Nagy Györgyöt” (Mgy. 97: 81) | 1819: „*rekegő* szavadról... meg esmert tégedet” (uo. 82).

remek (ruhaanyag); vö. „öreg *remek* nadrag 2. f. Középszerű *remek* nadrag 1 f. 60 d.” é. n.: NySz. (helytelenül 'mesterremeknek' értelmezi.). Továbbá: „Kanavátz[,] fajlandis, *remek* és közlandis” 1690: NySz. *kanavász* a. — 1762: „fejér *remek* nadragban . . . járt” (k. ir. 3) | 1762: (uo. más adat is) | 1766: „edgy *remek* a vagy karasia posztóból . . . csinált nadragh” (k. ir. 72. 13) | 1766: „edgy karasia *remek* Dolmánt” (uo.).

[*remekel* 1798: MNy. XLVI, 275] *remekelés* 'remekkészítés' MÁRTON. — 1787: „a *Remekelés* Nécie meg engedtetik” (k. ir. 2119).

[*rémiszt* 1890: MTsz.] *elrémisztés*. — 1788: „[A csőszöknek] illik a puska tartás . . . [a kutyák] *elrémisztésére*” (k. ir. 1798).

renkess 'zömök, köpcös' 1832: MTsz. — Vö. *rönkös*.

[*renyhe* 1792: NyÚSz.] *renyhecsikós* 'a renyheménest őrző csikós'. — 1800: „meg fogadván . . . *Renyhe Csikóssoknak*” (Mgy. gazd. sz. 82) | 1817: „Szabó János Csikos *Tsikósnak* meg fogadódott” (Mgy. szolg. 43) | 1824: „Furka János *renyhe Tsikós* elől el-veszvé egy . . . Lova” (Mgy. 1/1: 346).

renyheménes 'a hámos lovak ménese'. — 1803: „Tollas Mihályt volt Városunk *Renyhe Ménes Csikóssát*” (Mgy. 1: 166) | 1816: „a *Renyhe Ménes* mellé meg fogadódott *Tsikósnak*” (Mgy. szolg. 41) | 1833: „Hólnap és hónap után a *Renyhe* és *Szilaj ménések* össze fognak verődni, a *Renyhe* az Egér Tanyájánál, a *Szilaj ménés* Fövényesen” (Mgy. 114: 410).

[*rétés* 'wiesenreich' 1838: Tzs.] *rétés hely* 1887: MTsz. — 1786: „a sertések . . . az Berkekben nedves, és *rétés helyekre*, s ugarokra botsajtassanak” (B. 8: 37) | 1812: „sűrű, *rétés*, zsombokos . . . *helyekben*” (Fgy. 56: 26).

rézbalka. — 1786: „a bal Ortzáján himlőhelyeknek mint egy *réz balka* kerekcs helye láttzik” (B. 9: 116).

részút, *részut* 1791: NyÚSz.; alakv. *résött* 1759: MNy. LX, 487. — 1786: „[A hídon] a két oldaláslag [lévő] sor karokon [karókon] kívül levő, többi sor karók két felül *résött* fekvő karokkal meg erősítessenek, minden sorban pedig négy igyenesebben álló, és két *résött* fekvő karók legyenek” (k. ir. 1492) | 1786: „a *résöt* fekvő karok” (uo.) | 1787: „[A tehén] füle . . . *résut* vagyon bé meczeve” (k. ir. 2096).

ringyrongy 'hitványság' 1787: NySz. — 1786: „[A jégverés után] némelly [kertész] szedett valami *ringyet rongyot*, némelly semmit” (k. ir. 1816) | 1850: „tarisnyájában holmi *ringy rongyok* találtatnak” (Ngy. 15: 302).

robot 1770: MNy. LIX, 235; alakv. *robot* 1838: Tzs. — 1768: „az Jobbágysok . . . Az üres hordókat *Roboton* kívül vinnj . . . nem tartoznak” (Mgy. 163: 49) | 1769: „a *Robottra* mentek” (OL. P. 418. S. 180) | 1786: „a gyalog *Robotoktól* mentek legyenek” (Fgy. 33: 29) | 1786: „az *robotbéli* tartozásokat . . . kények és tetszések szerént tenni szokták” (Fgy. 38: 11) | 1786: „az gyalog *robotoktól* egészen . . . mentek s szabadok légyenek” (B. 9: 175).

robot 'robot' MNy. LX, 487. — 1769: „az *Robotára* oda, és vissza való menetel” (OL. P. 418. S. 177) | 1769: „Mind az ideig *robot*a köztünk nem vólt” (uo.).

robotáz: 'robotol' 1775: MNy. LX, 487. — 1769: „Mink eddig nem *robotázunk*” (OL. P. 418. S. 177).

robotol 1833: DANK., Lex. — 1782: „minden esztendőben magát meg váltván, ugyan azért sohasem *robotolt*” (úrisz. ir.)

robotos 1627: SzófSz. — 1788: „Alázatosan instálunk . . . tanáts adás végett az *Robotosok* iránt” (k. ir. 2388) | 1836: „*Robotosoknak* kiállítása” (Ngy. 5: szept. 26.) | 1843: „*Robotos*, és előfogati Lovak” (Ngy. jk. 33).

robotozás 'robotolás'. — 1782: „*robotozás*” (úrisz. ir.).

róna 'sík' 1774: KNIEZSA, SzJsz.; 'víztükrő' 1876: MTsz. — 'Síkvíz'. 1785: „Marháit . . . egy Németi nevezetű szigetben [szigetbe] . . . úsztató helyen vagy *rónán* be hajtotta” (k. ir. 61).

- rovásra ró.* — 1787: l. *közül-akarata* a.
- rönkőc* 'köpcös, zömök'; alakv. *renkesz* 1832: MTsz., *rönkec* 1835: uo. — 1786: „alatson, *rönkötz* termetű” (k. ir. 64: Újszöny).
- rubron* (női ruhadarab). — 1765: „*Rubron* névű mostani modi szerint varrott aszonyi ruhátul” (k. ir. 72. 12). — Vö. ném. *Robe ronde* 'Frauenzimmerkleid mit abgerundeter Schleppe' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
- rudas* 'a szekérrúd mellé jobb felől fogott' 1839: MTsz. — 1783: l. *hajszás a.*
- rum* 1792: MNy. XLIII, 308. — 1792: l. *rak a.*
- sajtár*; alakv. *zsajtár* 1767: PPB. l. *capulo, capulator, situlus a.* — 1803: „l rősz *zsajtár*” (Mgy. jk. 111).
- sakétli* 'kabátka' (női ruhadarab), *sakelli* TóTH i. m. 504. — 1786: „Francia Tafota szoknya, *Sakellistül*” (k. ir. 1820) | 1786: „Stráfos Kartonybul készült . . . *Sakéli*” (uo.) | 1787: „gyotsbúl *Schakéllit*, vagyis Reklit . . . visel” (k. ir. 3175). — Vö. ném. *Jaquette*.
- salamonbélyeg.* — 1787: „+ ilyen a mind mondják *Salamon bélyeg* van a [lő] bal combján” (Fgy. 37: 60).
- sallon* (ruhaanyag). — 1786: „Az alsó Mentéje . . . sötét kék Kopot *sallon* Materiából” (k. ir. 3131). — Vö. ném. *Chalon* 'wollenes (Futter)zeug' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
- sálvál* 'megment'. — 1741: „szaladással kellett volna magamot *sálválnom*” (OL. P. 418. U. 48).
- sámedli* 1873: MTsz.; alakv. *zsámedli* XIX. sz. 2. f.: uo. — 1. 'zsámoly, sámlí' 1819: „kiss *schamedl* (Magy. árv. 225). — 2. 'evőeszközzsámoly' 1814: „12 *Schámedli*” (Mgy. 110: 116) | 1833: „12. ezüst *Samedli*, a végibe gombotskával” (Ngy. 13: 104) | 1833: „Tizenkét ezüst *zsamedli*” (Mgy. 115: 6). — Vö. *zsámoly*.
- sámla* 'a szövőszék lábítójának egy-egy léce' (takácsmesterszó), alakv. *sámlya* 1875: MTsz. — 1830: „Tizenkét *Sámlya*” (Mgy. árv. 283).
- sandás* 'kissé sanda (bandzsál)'. — 1784: Személyleírásban: „a job felén *sandás*, és felég [félég] bé hunt szemü” (k. ir. 308).
- sanyarkodik* 'sanyarog' 1838: Tzs. — 1774: „mind eddig itt *sanyarkodnak* a rabságban” (OL. P. 418. U. 69).
- sapódlí* 'ingfodor, zsabó' 1785: MNy. LX, 488. — 1785: l. *mandzséta a.* | 1789: l. *batista a.* — Vö. 1788: „Ein feines Hemd mit glatt batistenen Tazeln, und *Schapold*” (k. ir. 2245).
- sapódlis ing* 'fodros, zsabós ing' 1782: MNy. LX, 488; alakv.: *sapótlis ing.* uo. — 1785: „Két férfi *Sapollis inget* [vitt el]” (B. 8: 14) | 1786: „visel . . . francia ujjas és vékony *sápudlis ingeket*” (k. ir. 27) | 1786: „visel . . . vékony *sapodlis Ingeket*” (B. 8: 44) | 1786: „Visel . . . *Sápodlis Ingeket*” (B. 9: 25) | 1802: „*saputlis* és *taculis Ingeben* [jár]” (Ngy. 12: 61) | 1821: „8 darab *Sapudlis* férjfi *ingek*” (Mb. 25: 180).
- sardelli* 'szardella', vö. *szardelli* 1770: MNy. LX, 490. — 1786: „*sardelli*, Tekenyős béka, . . . Austriga” (Fgy. 32: 51).
- sátoroz* 'sátorban lakik' 1838: Tzs. — 1792: „Czigányoknak meg ne engedtessek seregéstől . . . faluzni, annál inkább *sátorozni*” (Fgy. 42: 80).
- Sehonnából jött* 'sehonnai, jöttment' XIX. sz. 2. f.: MTsz. — 1740: „Menyko usse meg a Lelkedet *Sehonnabúl jött*” (OL. P. 418. U. 47).
- selyemgaléta* 'selyemgubó'. — 1787: l. *galéta a.*
- [*serkendezik* 'serkendezik' 1785: MNy. LX, 489.] *kiserkendezik.* — 1750: „a Farából tajtékos vért látott *ki* buzogni és *serkendezeni*” (OL. P. 418. U. 54).
- [*setteg-suttog* 'süg-büg' 1876: MTsz.] *settegetés-suttogás.* — 1815: „csak az [az csak] *settegetés-suttogás* volt” (Mgy. ír. jan. 7.).
- sihedten* 'sípoló hangon húzva a lélegzetet'. — 1830: „A betegek . . . *sihetten* köhögnek, nehezen, s *zihálva* lélekzenek” (Mgy. 114: 209). — Vö. *siheged*.

[*si heg* 'fulladozó hangon, lihegve beszél' 1887: MTsz.] *si heg ő* 'nehéz, sípoló lélegzetű' — 1848: Személyleírásban: „*sihegő* mellű' (áll. biz. ir. 1: 644). — Vö. *si he d t e n*.

[*s i k k a s z t* 1808: NySz.; alakv. *csikkaszt* 1872: MTsz.] *el s i k k a s z t* 1659: NySz. — 1787: „két Jager Kardot... *el-Csikkasztván*” (k. ir. 2225) | 1787: „az volt Gazdájátul közel száz forintot *el-csikasztván*” (k. ir. 3117) | 1788: „egy zöld flanél laiblit *el-csikasztván* el-szökött” (k. ir. 3127).

el s i k k a s z t o t t. — 1788: „el lopot... egy pakroczt, melyet nyilván egy széntén *el-csikasztot* ábrákos zsaiban [abrákos zsákban] hordozni fogja” (k. ir. 3171).

s i k o l t; alakv. *sikojt* 1877: MTsz. — 1757: „ki jött az Istállóbul nagyott *sikojtva*” (úrisz. ir.).

s i l á n y 1763: NyÚSz.; alakv. *zsilány* 1821: Nyr. LXXXII, 90. — 1788: „Az örebbik valamivel *zsilányabb* természetű” (k. ir. 1551).

[*s i s k a* 'lelógó fülű (disznó)' mn. 1838: MTsz., fn. 1838: Tsz.] *s i s k a f ü l ü* 'konya fülű' 1888: MTsz. — 1848: „Világos pej... *siska fülű*” (id. biz. ir. 489).

s i v a t a g s z é l 'zord szél' 1872: MTsz. — 1831: „a mostanában gyakrabban járni szokott éjjeli *sivatag szelek* miatt könnyen egéssége veszedelmezethetne” (k. jk. 1461).

s l i f f e r. — 1. 'karmantyú, muff' 1821: *l. levantin a*. | 1821: (Mb. 25: 180). — 2. *sliffert köpönyeg* 'raglánszerű felöltő' 1840: „Egy viseltes drab szín *sliffert köpönyeg*” (Mgy. ár. 324). — Vö. ném. *Schliefer, Schlüpf* 'ua.'.

s m i s z 'köpönyegfajta' 1785: HARTNAGEL i. m. 12. — 1777: „vagyon, setét kék *Smisze*, amely-is ara[n]yos német Gombokkal... készítve volt” (k. ir. 4) | 1779: „kék köpönyeg, *smisben*[...] világos kék... nadrágban [szökött el]” (k. ir. 174) | 1780: „Sötét Kék Poszto *Schmiszt*... hordoz” (k. ir. 154) | 1784: „kék újjas, *Smisz* forma, fél viselt köpönyegben” (k. ir. 269) | 1786: „szürke Köpönyeget (: *Smiszt*.) [visel]” (k. ir. 338. 1) | 1788: „kék köpönyeget vagy *smiszt* visel” (k. ir. 2018). — Vö. 1803: „einen blauen *Schmiß*” (k. ir. 99) | 1788: „traget... sogenannt *Schmiß*” (k. ir. 2018).

s ö m ö r ö s 1838: Tzs. — 1813: „szömörös lábu Kantza Ló” (k. ir. 71) | 1830: „Üsző... *sömörös* farú” (k. ir. 601).

s ö v é n y t o r z s. — 1786: „azon kényes tsikók a *sövény torsba* kergetnék egymást” (k. ir. 2388). — Vö. *tors*.

s p a g á t 'madzag' 1579: MNy. LXII, 238. — 1812: „Egy font jobbféle *Spagát*” (Mgy. 109: 134).

s p a g é t 'ua.' 1835: KUNOSS, Gyal. — 1783: „Másfél font *spagét*” (k. ir. 426).

s p a n y o l é t (ruhaanyag). — 1787: „Egy viselt *spanyolét* Mente, és Nadrág” (k. ir. 558) | 1822: „19 réf hamuszin módi *spanyolét*” (Mb. 25: 246). — Vö. ném. *Espaniolett, Spaniolett*: 'ganz wollener, glatter oder geköperter Droguet, feiner Flanell' (HEYSE: Fwb.¹⁶).

s p e n c e l 'ujjas mellény, rövid kabátka'. — 1812: *Spentzel* (Mgy. 109: 124) | 1818: „kurta *Spentzel* forma rékli” (Mgy. 111: 91) | 1837: *spentzl*, *l. halina posztó a*. | 1848: „Visel... hamuszin posztóból készült *spentzelt*” (id. biz. ir. 270).

s p e n c e r 'ua.' 1814: HARTNAGEL i. m. 12, 1816: GYARM., Voc. IV. lap. — 1817: „vitt el magával... egy viseltes kék *Spencert*” (Mb. 24: 507) | 1819: „reá ösmértt a *spenterre*” (Mgy. 97: 85) | 1825: „egy fekete csikos *spenterbe* jár” (Mb. 25: 377) | 1828: *l. levantin a*. | 1839: „magyar *spencer*” (Mgy. 116: 459).

s p e n c l i 'ua.' 1873: BALL., TeljSz. *ujjas a*. — 1837: „*spentzliben* jár” (Mgy. 116: 109) | 1848: „Eltűnt egy fehér pikét *spentzliben*” (id. biz. ir. 270) | 1849: „ruházatja egy honvéd *spenczli*” (Ngy. 14: 384).

s t a f é t a 'gyorsfutár' 1707: Bercsenyi: Lev. (Ráktár I.) 53. — 1758: „utamban szomorú *Staffeta* által gátoltattam” (k. ir. 144) | 1788: „A Fölségtül... *Stafféták* által érkezett Rendelések” (k. ir. 3811) | 1788: „*Estafetta* által... sürgettetik” (k. ir. 4593).

stafétaliter 'gyorsfutár útján', *staffetaliter* 1734: Károlyi S. Napl. II, 107. — 1740: „[A rendelet szerint ha] valamiben nem progredialhatok [nem haladhatok előre], aszt hasonlóképpen repraesentállyam [jelentsem], *stafetaliter* is ha szükség” (k. ir. 161) | 1788: „[A] Királyi Commissarius Ur *Estafetaliter* küldöt Levele” (k. ir. 794) | 1788: „*Estafetaliter* ide tett . . . Tudositása szerint” (k. ir. 3748).

stifl komás. — 1776: „I. pár *Stifl Komás*” (OL. P. 418. U. 79). — Vö. *komás*, *kamásli*.

stilét 1835: KUNOSS, Gyal. — 1818: „a *Stilétnek* és afféle szűrőeszközöknek hordozása nagyon szokásban vagyon” (Mgy. 111: 159).

stráfos 1770: MNy. LX, 489. — 1822: „széles *strájf*os Moldon” (Mb. 25: 246).

strájfa 'választórúd az istállóban' 1890: MNy. LIX, 348, *strájfa* 1893: MTsz. — 1803: „[Az] Istállóban a *Strájfák* sűrűen lévén” (Ngy. 12: 73) | 1849: „Istállóba . . . *Strajfa* lánczal” (védbiz. ir. 1: 77). — Vö. KISS: *Strájfa* (MNy.: i. h.).

strajhpám 'ua.' — 1773: „Strasák Istalójában valo *Straichpam* Rudaknak meg vasazasaért” (k. ir. 282) | 1773: „*Straichpám* kötözni való kötelekért” (uo.) | 1778: „Nyólts [!] *Strajpangot* meg vasaltam” (k. ir. 340) | 1778: „Istalójában két *Strajpángnak* az karikáját föl vertem” (uo.) | 1784: „8. Istráng *strai*bámoknak föll kötőztetésekre” (k. ir. 279) | 1784: „uj *Straibámokat* tsináltak” (uo.) | 1785: „Hat szál fát *strai bamnak*” (k. ir. 591). — A szóvégi anorganikus *g*-re vö. *Buchsbaum* : *puszpáng*.

strajhpámrud. — 1773: l. *strajhpám* a.

trázsa; alakv. *trázsa* 1878: MTsz. — 1853: „a hidnál állandó . . . *trázsa* legyen” (Mgy. 122: 74) | 1853: „a városon . . . a *trázsa*k rendesen kirendeltessenek” (uo. 75). [*strikk*el '(tűvel) köt' 1835: KUNOSS, Gyal.] *strikkelt* 'kötött'. — 1810: „Egy *strikkelt* hoszsu Ruha” (Mgy. árv. 15) | 1810: „*strikkelt* Fejkötők” (uo.) | 1840: „Egy *strikkelt* . . . nadrág” (uo. 324).

[*strikkol* 'ua.' 1807: MÁRTON kötni a.] *strikkoló*. — 1814: „*Strikkoló* töért” (Mgy. 164).

strikkolt 'kötött'. — 1833: „nagy fehér kendő *strikkolt* prémmel [peremmel]” (Ngy. 13: 99).

strikkla. — 1797: „minden név után [az] arra készített . . . Rubrikákban tegyenek egy *Strikklat*” (Fgy. 45: 34).

[*suhint* 'csen, lop' 1871: MTsz.] *elsuhint* 'elcsen, ellop' 1863: uo. — 1786: „270 ftokat *el suhintván* . . . meg szőkött” (B. 9: 196).

supajkodik 'sopánkodik'; vö. *sopakodás* 1634: NySz. *sopánkodik* a. — 1756: „[Betegsége miatt] *supajkodott* is előtte” (úrisz. ir.).

sut 1770: MNy. XLVI, 275. — 1741: „a kemencze melle a *sútban* szaladt” (OL. P. 418. U. 48) | 1741: „a mint kapaszkodott volna a *sutban*, . . . megh ütögettem” (uo.).

sütemény 1787: NySz. — 1775: „Jó főző, es Tesztából *süteményeket* [készíteni] értő szakacsnének” (k. ir. 173).

sütkérez 'sütöget' 1783: SzófSz. — 1771: „[A pékeknek] Ingjen *sütkerezni* [rég]i szokás szer. [szerint] nem szabad” (Fgy. 27: 78).

svájceres. — 1839: „Szilágyi Jósef . . . *Svajczerestől* egy . . . süldőt meg vénéen” (Mgy. 10: 49). — Vö. *svájceros*.

[*svájcer* 'svájci' 1713, 1714: RákTár I, 268, 309.] *svájcergyolcs*. — 1818: „I vég *Svajtzer Gyólts*” (Mb. 24: 603) | 1818: „I. Vég *Svajtzer Gyólts*” (Mgy. 111: 101).

[*Svájcerország* 'Svájc' 1807: MÁRTON] *svájcerországi*. — 1789: „*Sveicz*er országi születés” (k. ir. 1175) | 1789: (uo. más adat is).

svájceros. — 1782: „[A] *Schvejtzerossal* . . . szőkött el” (k. ir. 323). — Vö. *svájceres*.

- svájcceroskodik*. — 1782: „Kürti pusztán *schweitzeroskodván*” (k. ir. 323).
svájcersajt; alakv. *svájtzérsajt* 1807: MÁRTON. — 1806: „nagykerék *Swaitzer Sajt*” (Mgy. árv. 27).
svájccerتهén. — 1826: „*svajczer Tehenei* közül” (Ngy. 12/1: 259).
svájccerűsző. — 1849: „Egy zsemle szín *svaitzer* ... *űsző*” (Mgy. 119: 163).
szalamia gomb 1755: MNy. LX, 490. — 1784: „visel ... mentét és nadrágot ... *szalamia* fehér *gombokra*” (Fgy. 30: 40) | 1848: „*lajbli szalamia gombokkal*” (id. biz. ir. 619).
szalup (ruhadarab) 1787: HARTNAGEL i. m. 12. — 1784: „*Szalup*” (k. ir. 469). — Vö.: ném. *Salopp* 1807: MÁRTON *pali*st a.; *Saloppe*, *Salope* 'weites ärmelloses Oberkleid für Frauenzimmer (statt des Kragens mit einem Kapuchon)' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
szalvét 'asztalkendő'. — 1815: „5 *Szalvét*, 3 *abrosz*” (Mgy. árv. 136).
szalvéta 'ua'. 1835: KUNOSS, Gyal. — 1. 'ua.' 1813: „26. *Sálvéták*” (Mgy. árv. 105) | 1832: „6 *szalvéta*” (uo. 319) | 1842: „egy *szalvéta*” (Mgy. 117: 251). — 2. 'szalvéta-vászon' 1827: „7. törülköző *szalvétából*. 8 *abros* [...] *szalvétából*” (Mgy. árv. 259).
szalvétaabrosz 'szalvétvászonból való asztalterítő'. — 1846: „Három *Szalvéta abrosz* kihuzo asztalra valo” (Mgy. árv. 338).
szalvétaabrosz 'ua.' — 1829: „egy nagy *szalvét abroszt* ... el loptak” (Mgy. jk. 125) | 1845: „egy fejtöss *abrosz*. egy *szalvét abrosz*” (Mgy. árv. 336).
szalvétkendő 'asztalkendő'. — 1843: „három *szalvét kendő*” (Mgy. ir. febr. 5.) | 1846: „12. *Szalvét kendő* uj” (Mgy. árv. 338).
szalvététörülköző 'szalvétvászonból készült törülköző'. — 1846: „Hat *Szalvét Törülköző*” (uo.).
szalvétvászon. — 1837: „1 vég *szalvet vaszon*” (Mgy. 116: 139).
sardelli. — Vö. *sardelli*.
sardut 'felsőkabát', vö. *surtout* 1782: HARTNAGEL i. m. 12. — 1770: „Német ruhában azaz *Sardut* nevezetűben jár” (Fgy. 27: 51) | 1774: „ruházattya egy megy színű *sardut* nevű dolmányból ... áll ki” (Fgy. 27/1: 30) | 1782: „hamu-színű németh *Szardutban* ... el-szőkött” (k. ir. 353). — Vö. 1774: „in einem ... *Sartou-Rock*” (k. ir. 244). Ném. *Surtout* 'Überrock' (HEYSE, Fwb.¹⁶).
szaricsóka 1870: CzF. — 1786: „minden féle nállok található madarakból páronként szerezenek, úgy mint Darukat, ... *Szori Csokákat*” (B. 9: 170).
szarvasín. — 1831: „[A ló] nyaka nem hajlik s mezőt nem ehetik (: amit *Szarvas* innak neveznek:)” (Mgy. jegyz. 42).
szegéletkorc. — 1792: „látta hogy ... a *Szegelet* kortzából húztatok ki egy rövid bűnkös botot” (OL. P. 418. U. 88). — Vö. *korc*.
szegénylegény 'miles gregarius, közkatona' NySz. — Mai jel. 1795: 1. *lezsák* a.
székálló legény 1852: Fog.³, vö. *székálló* 'a mészárszékekben húst mérő mészároslegény' 1838: MTsz. — 1786: „*szék áló Legény*” (k. ir. 1652) | 1786: „*Szék áló*, Vago, s Hajto *Legényeinkre*” (uo.).
szempilla 1784: NyÚSz. — 1785: „veres *szeme pillájú*” (Fgy. 31: 37) | 1785: „Felső és alsó *szeme pillája* szökés” (k. ir. 35) | 1789: „egyik alsó *szeme pillája* ki fordult hibás” (k. ir. 870).
szempillantás 'pillanat'. — 1761: „azon *Szent pillantástúl* fogva az Gyer-meknek semmi baja nincsen” (úrisz. ir.).
szenf 'mustár'. — 1795: „4. icze *szenef*” (OL. P. 418. U. 93) | 1804: „*Szeneft* sárga és kerti” (Mgy. ir. ápr. 18.).
szerjedező 'serkedező, sarjadzó'. — 1787: „most *szerjedező* veresses *bajuszu*” (k. ir. 2265).

szervéta 'szalvéta'. — 1783: „el lopattattak ... asztali készülétek, abroszok, *serveták*” (Fgy. 30: 21) | 1784: „2. Uj *szerveta*” (k. ir. 4/1785).

szikár 1782: MNy. LVIII, 229; alakv. *szigár* 1808: NyÚSz. — 1836: „közép *szigár* termetű” (Mgy. 116: 63).

szikáros 'kissé szikár'. — 1787: „magos, hosszú lábu, *Szikaros* testü [ló]” (k. ir. 2804).

(Folytatjuk.)

IMPLOM JÓZSEF

Az Űriszék szótörténeti forrásértékéhez

A XVI–XVII. századból származó és betűhíven közölt perszövegeket tartalmazó Űriszékét olvasva lettem figyelmes néhány jóval korábbi előfordulásra, mint ahogy azt a nyelvészeti irodalom eddig számon tartja. Nem az első előfordulások kutatása szempontjából olvastam a felbecsülhetetlen publikációt; más jellegű jelenségek követésére voltam beállítva, de így is meglepő az a néhány mellesleg megfigyelt adat, mert átlagban mintegy százötven–kétszázötven évvel korábbi, mint az eddig ismertek. Ezek után joggal felmerülhet bennünk a gyanú, hogy az Űriszék nyelvtörténeti mondanivalója nincs eddig megfelelően kiaknázva. De lássuk a megígért adatokat.

Cech. A TESz. — noha az Űriszék szerepel forrásjegyzékében — a szó első előfordulására csak 1875-ből ismer adatot. Az Űriszékben (137) azonban az egykor Nyugat-Magyarországon elterülő szalónaki uradalomnak már egy 1614-ben íródott perszövegében olvassuk: „Azert hagi viza győtonk Kerestesbe, mentunk korchmara, es valami keues penzönk vott kezetunk, akith valal ata vott kölchigre, azta penzt hagi megh itunk, kezunk magunk penzönkerth inia *chehre*.” Valamivel lejjebb: „Bizon en nem fizetek, merth nem dutetem, hanem ami ram *chek* jött, azt megh fizetok, mint akar melitek.” — Megjegyzendő, hogy a *ch* betűkapcsolat nemcsak a *cs*, hanem a *c* hang jelölésére is használatos volt a perszövegekben (vö. a helyesírási táblázatot).

Dölö, a *dülö* alakváltozata. A TESz. első adata BARÓTI SZABÓ DÁVID Kisded Szó-Tárának 1784-i kiadásából való.¹ Az Űriszékben egy 1638-i perszövegben szerepel: „I iudex scilicet in persona propria et reliquorum azt mongia: Hogy eő, ük violenter semmit nem czelekettenek, hanem iteratis vicibus intettek az A-t, hogy se az A, se az többi az földek *dölöit* küllieb ne szanczak, az mint illendő. Latuan azert, hogy el szantottak az *dölöket*, kü menuen az biro esküttekel, azt iuxta rectam lineam limitaltak es reuidealtak, es az hol küllieb uolt, rectificaltak es el arattak, az regy szokas szerent hattak, es igh semit sem peccaltanak, tiztekben el iaruan” (670; lánzséri uradalom). — Az adat jelentésanilag is érdekes. Mint a szövegből látjuk, jelentése: 'elhatároló barázda'. A TESz. ilyen jelentést nem tart számon.

Meghal, megdöglik. SZABÓ T. ATTILA (MNy. LX, 357–8) mutatott rá, hogy a csángóknál a *méhecske meghal*. Utána JAKAB ISTVÁN és DEME LÁSZLÓ (MNy. LXI, 247–9) írt róla, hogy a méhek másutt is *meghalnak* és nem *döglenek*. SZABÓ T. ATTILA idézett cikkében a régiségből is sorakoztat fel adatokat, melyek szerint legrégibb szövegeinkben az állatok kivétel nélkül *haltak*. A levéltári anyag tanúsága szerint így fejezték ki az állatok kimúlását Erdélyben még a XVI–XVIII. században is. Az Űriszék szövegeiben egyre-másra találunk adatot az állatok halászára. Tehát a nyelvterület nyugati részén is *haltak* és nem *döglöttek* az állatok ebben az időben. Csak egy példát írok ide a sok közül: „Hogý peniglen az marhakban *megh holtanak*, azokis hogý nem az

¹ A TESz. (I, 697) *dülö* címszavának a közlése: „1784: *dölö* (SzD. 52)”. Azonban megvan SzD. 1784 (18): *dölö-föld* és jegyzetben hozzá: „egy hóld föld, egy napi szántó”. — P. D.

ó maga gonduseletlensége miatt *holtanak megh*, sem az etlenségh miatt, hanem mas njavalják miatt, dato termino kesk leszen megh bizonetanj” (421; lózsai uradalom). De szintén az Űriszék egy perszövegéből világlik ki szemléltetően, hogy tulajdonképpen miért is kezdtek, és azóta is miért döglének az állatok: „Pro domino A idem, qui supra, cum iisdem dicit. Mikeppen ez el mult 1655, Sz. Jacab apostal nap taiban ez I (nem) tudatik honnet indetatvan, bizonios szamu eöreg h labas *deögös* marhat oda ala valo emberektül vett volna ez I. Mely *deögös* marhat hir nélkül ezen dominus magistratusnak papai majorjaban leveö guliaja keöze jartotthassa, mely vagion Beszprem varmegieban, az hol eörzette, es mingiarast *dögleni* kezdet, mely *deögös* marhajarul az dominus A-nak ā marhojara rea ragadot, ugy annira hogy többet szaz tallernal vallo kárt tett . . .” (592); pápai uradalom, 1656). — Tehát járványos betegséghen, pestisben, dögvészben szenvedö állatok döglöttek e szó használata elején.

N ö v é r. Erröl a szóröl úgy tudja a köztudat, hogy nyelvújítási alkotás (vö. pl.: KOMJÁTHY JENÖ: NYR. XVI, 59; ZOLNAI GYULA: NYK. XXIII, 35; TOLNAI VILMOS: NYK. XLVII, 249; HORGER: MNY. XLII, 59). A SzófSz. úgy tájékoztat, hogy Jósikánál fordul elő először, 1839-ben. Az Űriszék tanúsága szerint viszont a szó nem nyelvújítási, és már 1602-ben előfordul: „megh mikor az eo *neuerie* ferhez ment, meegh akkor megh osztotzanak, es myndent ez *neuerienek* engedeth, boriusth tehenth, egie h felefe h” (241; körmendi uradalom).

Úgy hiszem, az Űriszék hatalmas anyaga megérdemelne egy külön, szótörténeti szempontú átnézést. Bizonyára több esetben kellene régebbire korrigálni az első előfordulások dátumát.

SIMA FERENC

SZEMLE

A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között

1. A magyar stilisztikai kutatásoknak megelőző szemlét folyóiratunk számára SZATEMÁRI ISTVÁN állította össze (MNY. LII, 512—25). A közlés óta eltelt tizenhárom év alatt a magyar stilisztika nagyott lépett előre: a nyelvtudomány és az irodalomtudomány határmezsgyéjén kallódó segédtudományból sokaktól eredményesen művelt, európai szintű tudományággá lett. Ez a körülmény indokolta közleményünk összeállításának következő szempontjait.

Szemlénk mindenekelőtt csak szemle (egy tudományág fejlődésének áttekintése), nem pedig szakbibliográfia kíván lenni, azaz nem törekszik teljességre. Eljárásunknak oka az, hogy a tárgyalt időközben (1956 júliusától 1969 szeptemberéig) rendkívüli módon megnőtt a stilisztikai tárgyú vagy ilyen érdekű közlemények száma, s ezért erősen válogatnunk kellett a szemlénkbe kívánczó cikkek, dolgozatok, könyvek anyagából. Itt most csak azokat az írásokat regisztráljuk és értékeljük, amelyeknek a szűkebb értelemben vett stilisztika a tárgykuk. Ószinte sajnálatunkra nem szerepeltethetjük beszámolóinkban az írói monográfiákat, az irodalomtörténeti tanulmányokat, a verstani és zenei dolgozatokat, a műfordításokkal foglalkozó eszmefuttatásokat, jóllehet tudjuk, hogy ezekben tömérdek, igen hasznos stilisztikai anyag van vagy lehet.

Erősítette a fentebbi korlátozó szempontot az a körülmény is, hogy beszámolóink nyelvészeti céllal készült, azaz a nem vagy csak kevésbé nyelvtudományi jellegű (bár stilisztikai érdekű) írásokat nem tartottuk szemlénkbe valónak. — Éppen a nyelvészeti érdek miatt viszont megemlíti azokat a nyelvészeti kutatásokat, amelyek a stilisztika fejlődését és művelését a nyelvtudomány részéről elősegítették, természetesen ezek tekintetében is törekedve a határok megvonására.

Szemlénk a magyar stilisztikai kutatások összefoglalása. Nem dolgoztunk fel tehát a nem magyar anyagot, bár tudjuk, hogy a külföldi ösztönzéseknek nagy szerepük volt a hazai stilisztika fellendülésében. Ez nem utolsósorban folyóiratainknak köszönhető, amelyek különösen az utóbbi években nagy gondot fordítottak a külföldi eredmények bő ismertetésére.

Egyszerűen a hely szűke miatt kellett lemondanunk a stilisztikai munkákat ismertető közlemények feltüntetéséről. Ettől a szabályunktól csak akkor térünk el, ha az ismertető kritikai megjegyzései tudományszakunk fejlődése szempontjából fontosnak látszottak.

Az anyagnak jelzett szelektálása miatt — tüzetes kutatás esetén — szemlénken kívül még a következő bibliográfiák figyelembevételét ajánljuk: SZATHMÁRI ISTVÁN „A magyar stilisztika útja” című munkájának (Bp., 1961.) könyvészeti fejezetét (i. m. 545—681); az MTA Nyelvtudományi Intézetének sokszorosításban megjelentetett bibliográfiáit (A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. 1961., 1962., 1963., 1964., 1965.); a V. KOVÁCS SÁNDORTól összeállított, az ItK.-ban 1963 óta évenként rendszeresen közzétett irodalomtörténeti bibliográfiákat; a Nyr.-nek 1961-ben, 1963-ban, 1967-ben és 1969-ben közölt sajtószemléit.

Beszámolóinkban a nyelvtudományi szakirodalomban szokásos rövidítéseket alkalmaztuk.

2. Szemlénk bevezető részeként megpróbáljuk röviden vázolni, milyen típusú, műfajú munkák révén ment előre a stilisztika a vizsgált években.

A) Már a III. kongresszus (1954. november) vitáiból is kitűnt az, hogy a kutatók gyakran eltérő módon értelmezik a stilisztikai fogalmakat, műszavakat, és csakhamar kiderült az is, hogy közönségünk szinte teljesen tájékozatlan a stilisztikát illetőleg. — Éppen ezért hézagpótló könyvként kell megjelölnünk az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorában közrebocsátott „A magyar stilisztika vázlata” című kollektív munkát. Írták: FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN és TERESTYÉNI FERENC, szerk. TERESTYÉNI FERENC (Bp., 1958.). Ez hosszú évtizedek után az első teljes magyar stilisztika volt, s szerzői jelentős munkát végeztek a stilisztikai fogalmak tisztázása és rendszerezése terén. — Azonos jellegű és célú könyv nemrég Romániában is megjelent „Kis magyar stilisztika” címmel. Írták: BARTHA JÁNOS, HORVÁTH TIBOR, JÓZSA NAGY MÁRIA, SZABÓ ZOLTÁN, szerk. SZABÓ ZOLTÁN (Bukarest, 1968.). — Az egyetemi stilisztikakönyvnel nem kisebb jelentőségű munka a most tárgyalt szempontból „A magyar stilisztika útja” (Bp., 1961.), amelynek egyik mellékletében a szerző, SZATHMÁRI ISTVÁN lexikonszerűen dolgozta fel a stilisztikai fogalmakat (i. m. 417—544). — BENCÉDY JÓZSEF „Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus” című pedagógiai főiskolai jegyzete (Bp., 1954.), amely szintén rendszeresen tárgyalta a stilisztikai alapismereteket, a főiskolákon 1962-ig használatban maradt. RÓNAI BÉLA és KERÉKES LÁSZLÓ munkája, a Stílustan (Bp., 1962.; ped. főisk. jegyzet) a meghatározásokon és a rendszerezésen túl már gyakorlataival is törekedett a stilisztikai ismeretek elmélyítésére. — Az említett könyveken kívül még három munka említendő, amely a stilisztikai fogalmak további tisztázását (és főként terjesztését) hathatósan segítette elő: BENEDEK MARCELL tömör összefoglalása „Mi a stílus?” címmel a Kultúra Világa ismeretterjesztő sorozat IV. kötetében (Bp., 1960. 126—50); az Új magyar lexikon (I, 1959.—VI, 1962.); A magyar nyelv értelmező szótára (I, 1959.—VII, 1962.) és a Magyar irodalmi lexikon (I, 1963.—III, 1965.).

B) A III. kongresszus utáni időszaknak másik fontos törekvése volt a magyar stilisztika történetének feltárása, a korszakunkat megelőző stilisztikai kutatások eredményeinek értékelő összefoglalása, illetőleg újra való közzététele. — Stilisztikatörténeti munka (nem említve itt a cikkekben szétszórót megjegyzéseket!) négy született: BALÁZS JÁNOS, Történeti bevezető: StílTan. 7—61; SZATHMÁRI ISTVÁN, Bevezetés: MStílÚt.

V—XVI; PAIS DEZSŐ, Kérdések, utak-módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában: DMNyTört. 5—29; SZATHMÁRI ISTVÁN, A magyar stilsztika indulása (A mai stilsztika és stilsztikatörténetünk kezdeti szakaszának vizsgálati problémái: ActaSzeg. NéprNytd. IX, 33—9). Idevonhatjuk R. HUTÁS MAGDOLNÁNAK „Stílus—stíl—stílus” című cikkét is (MNY. LIV, 311—8), melyben a szerző a *stílus* szónak magyar nyelvbeli pályafutását vizsgálta meg. — A régi eredmények újraközlésének kényes munkáját mintaszerűen oldotta meg SZATHMÁRI ISTVÁN „A magyar stilsztika útja” című munkájában, amelyben a magyar stilsztika régi nagyjainak legszebb dolgozatait gyűjtötte össze és kommentálta (MStilÚt. 1—416). Ugyancsak nyereséget jelentett ZOLNAI BÉLA tanulmánykötete is: Nyelv és stílus (Bp., 1957.). SZATHMÁRI munkáját a közönség osztatlan elismeréssel fogadta, ZOLNAI egyes nézeteivel azonban az ismertetők vitába szálltak (pl. MARTINKÓ ANDRÁS: Nyr. LXXXII, 243—6), sőt JELENITS ISTVÁN egész tanulmányt szentelt a kötet kritikájának (MNY. LIV, 290—304). S ha a ZOLNAI illető kritikái megjegyzéseknek több mindenben igazuk volt is, mégis helyeselhetjük ZOLNAI BÉLA „Nyelv és hangulat” című könyvének közrebocsátását (Bp., 1964.), amely méltán híres „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című tanulmányának (1939.) átdolgozott és kibővített változata. — Végül újra meg kell itt említenünk SZATHMÁRI könyvének 1960 elejéig terjedő tüzetes stilsztikai bibliográfiáját (i. m. 545—681), amelyet kívánatos lenne folytatni.

C) A stilsztikának évtizedünk elején bekövetkezett fellendülését természetesen leginkább azok az új cikkek, tanulmányok bizonyítják, amelyek nagy számban láttak napvilágot többnyire folyóiratokban, illetőleg két nevezetes gyűjteményes kötetben. — Az egyik kötet, a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” (Bp., 1960.) a szerkesztőnek, PAIS DEZSŐNEK tudománytörténeti bevezető fejtegetésein kívül hét tanulmányt tartalmaz, amelyek a XVII. századtól máig terjedő időkörnek egyes nevezetes íróival, irodalmi nyelvünknek és stílusunknak több fontos problémájával foglalkoznak. — A másik kötet, a „Stilsztikai tanulmányok” című a kiadói dolgozók számára 1958—1959 telén rendezett stilsztikai előadássorozat teljes anyagát foglalja magában (Bp., 1961.). A könyvnek a történeti bevezető után következő hét tanulmánya XX. századi irodalmunk stilsztikai kérdéseiről szól.

A fejlődésnek még magasabb lépcsőfokát a folyóiratokba már nem férő, hanem önálló kiadványok formájában megjelentetett stilsztikai tanulmányok, monográfiák jelentették: FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából: IrtörtFüz. 23. sz. (Bp., 1959.). — BENKŐ LÁSZLÓ, A szépirodalmi stílus elemzése (Veres Péter szókincse és mondatfűzése): NytdÉrt. 35. sz. (Bp., 1962.). — J. SOLTÉSZ KATALIN, Babits Mihály költői nyelve (Bp., 1965.). — NEMES ISTVÁN, A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében: NytdÉrt. 51. sz. (Bp., 1965.). — MARTINKÓ ANDRÁS, A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése: IrtKvtár. 17. sz. (Bp., 1965.). — KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy Adyvers világa: MNYTK. 111. sz. (Bp., 1965.). — TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika (József Attila költői nyelve) (Bp., 1968.). — SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihez (József Attila „Eszmélet” című versének elemzése) (Bp., 1968.).

Itt említendő meg a szövegelemzéseket tartalmazó kötetek is, akár a nagyközönségnek készültek: MAKAY GUSZTÁV, Édes hazám, fogadj szívedbe! (Bp., 1959.); Miért szép? Szerk. ALBERT ZSUZSA és VARGHA KÁLMÁN (Bp., 1966.), akár iskolai használatra.

D) A stilsztika számára rendkívül jelentősek voltak (és jelentősek lesznek!) azok a leíró nyelvtani, szótári, nyelvművelő és irodalmi nyelvi kutatások, amelyek a stilsztika sajátos szempontjait is figyelembe vették, illetőleg veszik. Vizsgált időszakunk gazdag az ilyen jellegű művekben: A mai magyar nyelv rendszere (Leíró nyelvtan). Szerk. TOMPA JÓZSEF (Bp., I. 1961. II. 1962.). — A mai magyar nyelv. Szerk. RÁCZ ENDRE (Bp., 1968.). — A magyar nyelv értelmező szótára. Stílusminősítési szempont-

jait BENCÉDY JÓZSEF ismertette: *NytdÉrt.* 36. sz. 53–7. — Magyar nyelvhelyesség. Írták: BENCÉDY JÓZSEF, DEME LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, FERENCZY GÉZA, IMRE SAMU, KOVALOVSKY MIKLÓS, LŐRINCZE LAJOS, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, SZENDE ALADÁR, TOMPA JÓZSEF; szerk. DEME LÁSZLÓ és KÖVES BÉLA. (Bp., 1957., 1961., 1967., 1969.). — Iskolaí nyelvűművelő. Szerk. LŐRINCZE LAJOS (Bp., 1959.). — Nyelvtan—stílus—szónoklás. Írták: BERRÁR JOLÁN, FÁBIÁN PÁL, SZATHMÁRI ISTVÁN, SZENDE ALADÁR, TERESTYÉNI FERENC; szerk. TERESTYÉNI FERENC (Bp., 1960.). — Anyanyelvi műveltségünk (A pécsi nyelvűművelő konferencia anyaga). Szerk. BENKŐ LORÁND. (Bp., 1960.). — Édes anyanyelvünk. Szerk. LŐRINCZE LAJOS (Bp., 1961.). — HERNÁDI SÁNDOR, Helyesen, szépen magyarul (Bp., 1963., 1965., 1966.). — Műszaki nyelvőr. Szerk. KISMARTY LORÁND (Bp., 1964.). — KARINTHY FERENC, Nyelvelés (Bp., 1964.). — SZENDE ALADÁR, Szóról szóra (Bp., 1965.). — LŐRINCZE LAJOS, Nyelvőrsegen (Bp., 1968.). — BENCÉDY JÓZSEF, Nyelvűművelő tanácsok (Bp., 1968.). — KOSSA JÁNOS, Így írunk mi (Novi Sad, 1962.). — BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (Bp., 1960.). — BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelv életrajza (Bp., 1963., 1966.). — És folytathatnók a sort még tovább is más egyetemi tankönyvekkel, pedagógiai főiskolai nyelvészeti jegyzetekkel, népszerű nyelvtanokkal, sőt nyelvtörténeti munkákkal, amelyek mind foglalkoznak a nyelvi jelenségek kapcsán stilisztikai kérdésekkel is.

Egy évtizeddel ezelőtt többször volt meddő vita tárgya, hogy kik hivatottabbak inkább a stilisztika művelésére: a nyelvészek-e vagy az irodalomtörténet kutatói. Ma már ezen vita nincs, a stilisztikát egyforma buzgalommal műveli a tudósoknak mindkét csoportja, illetőleg az utóbbi években a magyar stilisztikai kutatásokból egyre nagyobb részt vállalnak az irodalomtörténészek is. A lényeg azonban nem ez, hanem az, hogy az MTA 1968 tavaszán irodalom- és nyelvtudósokból álló Stilisztikai és Verstani Munkabizottságot hozott létre, melynek célkitűzéseiről, első ténykedéseiről HANKISS ELEMÉR, a bizottság titkára számolt be (*ItK.* LXXII, 126–7). A közlemény szerint a bizottság legfőbb feladatának az egzakt műelemzési módszerek kidolgozását tekinti, ennek a célnak az érdekében 1968. november 14–15-én verselemző vitailést rendezett, és több munkát kíván megindítani.

Beszámolónknak alább következő tüzetes anyagát a következőképpen tagoltuk: Először a hangtannal, helyesírással, szókinccsel, jelentéstannal, alaktannal, mondat-tannal kapcsolatos stilisztikai kutatásokat ismertetjük, nem véve bele ezekbe a fejezetekbe az egyes költők, írók nyelvére és stílusára vonatkozó írásokat. A stílusrétegeket, a korstílusokat tárgyaló munkák után a stilisztikai hatás mibenlétére, a stíluselemzés módszerére vonatkozó dolgozatok bemutatása következik. Szemlénk záró fejezete írók szerint rendezve tartalmazza azokat a műveket, amelyek egy-egy író, költő stílusának elemzésével foglalkoznak.

3. A hangtan stilisztikája. — A hangtannal kapcsolatos stilisztikai anyag jelentősen gyarapodott 1956 óta. — Újra megjelent két régi, de igen becses tanulmány: ZLINSZKY ALADÁR, Művészi hangfestés és hangutánzás: *MStilÜt.* 294–361; ZOLNAI BÉLA, Nyelv és hangulat (Bp., 1964.), amely a szerző „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című, 1939-ben megjelent művének korszerűsített és a következő fejezetekkel bővített változata: A költői nyelv hangalakja; Nyelvstatisztika; Relációs (viszonyulások) hanghatások; Fiktív szavak, nyelvutánzás, halandzsa; Ikerszők; A mondat akusztikája; Szilencium és hangosság. — A nyelv hanganyagában rejlő stilisztikai lehetőségeket új szempontok szerint FÓNAGY IVÁN vizsgálta meg „A költői nyelv hangtanából” című könyvében (Bp., 1959.). A kritika FÓNAGY munkáját elismeréssel fogadta, és méltán: nélkülözhetetlen mindennemű hangstilisztikai kutatásban. FÓNAGY-nak van még egy másik sikerült, stilisztikai tárgyú hangtani dolgozata is: A hang és a szó hírértéke a

költői nyelvben: NyK. LXII, 73–100. — A hangutánzás, hangfestés, hangszimbolika kérdéseivel kisebb közlemények is foglalkoznak: SZABÓ LÁSZLÓ, A művészi hangutánzás és hangfestés: MNyIrTan. I, 20–6. — T. LOVAS RÓZSA, A versek zenéje: IskNym. 372–380. — ZOLNAI BÉLA, Reláció, viszonyulások hanghatások a költői nyelvben: It. L, 96–102. — GERGELY ÉVA, Mit mondanak a hangok: Nyr. XCI, 407–16. — LŐRINCZE LAJOS, A hangok jelentése: Nyrség. 134–5. — ÉDER ZOLTÁN, A hangok szerepe és stilisztikai értéke az irodalmi alkotásokban: IrNyK. 1968. 2. sz. 78–105 (TIT-soksz.). — Az emfatikumok kérdését természetesen a fonetikai és fonológiai munkák szerzői is tárgyalják. Így például: PAPP ISTVÁN, Leíró magyar hangtan (Bp., 1966.) 116–9 és DEME LÁSZLÓ, A hang négy tulajdonságának fonológiai felhasználásához: NytudÉrt. 17. sz. 152–3. — A nyelv művelés ugyancsak felhasználja a hangtani stilisztika eredményeit és viszont: DEME LÁSZLÓ, Nyelvünk hangtani arculata: MNyh. 27–52, illetőleg SZATHMÁRI ISTVÁN, A kiejtővizsgálatok és a stilisztika: Egri konf. 166–71.

Megjegyezzük még, hogy a hangstatisztikai módszert a stíluskutatók fokozottabb mértékben alkalmazzák elemzéseikben, mint eddig tették. Így: FÓNAGY IVÁN, A költői nyelv hangtanából 37–52; Uő., Communication in Poetry [Hugo, Verlaine, Petőfi, Rückert költeményeinek hangstatisztikai összehasonlítása]: Word XVII, 194–218; SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseire 15–20. Egyébként a hangstatisztikáknak nagy szerepük lehet a jövő stilisztikai kutatásaiban is (pl. DÖMÖLKI—FÓNAGY—SZENDE, Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok: ÁltNyTan. II, 117–32).

4. Stilisztika és helyesírás. — E tárgykörben elsőnek említjük ZOLNAI BÉLA ma is alapvető, „A látható nyelv” című tanulmányának újraközölését (NyStíl. 53–107).

Abban a vitában, hogy jellemzés céljából joguk van-e az íróknak olykor külön szépírói helyesírást alkalmazniuk, LŐRINCZE LAJOS „igen”-nel felelt (Az írásképp mint kifejező eszköz: Nyr. LXXXIII, 377–86).

Az írásjelek stilisztikai szerepével három cikk foglalkozott: F. KOVÁCS FERENC, A kötőjel mint költői kifejezőeszköz: Nyr. LXXXVII, 69–80. — RUZSICZKY ÉVA, Néhány gondolat a gondolatjel stilisztikai szerepéről: Nyr. LXXXVIII, 392–8. — KÖHÁTI ZSOLT, A zárójel mint stílusselem: Nyr. XCIII, 60–7.

5. A szókincs stilisztikája. — A szókincsre vonatkozó mindennemű stilisztikai kutatásnak legfőbb forrása természetesen az Értelmező Szótár, melynek stílusminősítési rendszerét BENCÉDY JÓZSEF ismertette: NytudÉrt. 36. sz. 53–7. — Tudjuk, már hozzáférhető az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyaga is; a szerkesztés elveit és módszereit a mutatóanyagokból ismerjük GÁLDI LÁSZLÓ és részben WACHA IMRE közleményei révén: I. OK. XI, 151–72; uo. XIII, 329–54; Nyr. LXXXI, 86–91; uo. LXXXIV, 182–96). — A magyar nyelv kéziszótáráról SZŐKE ISTVÁN számolt be: Nyr. LXXXIX, 81–6.

Írói szótár több is készül ma Magyarországon. Róluk az egyes írókkal foglalkozó munkák között számolunk be. Itt említjük meg azonban az írói szótárakkal foglalkozó vitailás anyagát: I. OK. XXII, 369–409. Az ülésen a vitaindító előadást GÁLDI LÁSZLÓ tartotta. Korreferensek BENKŐ LÁSZLÓ, WACHA IMRE és BACHÁT LÁSZLÓ voltak. Hozzászóltak a felvetett témához: KISS JÓZSEF, MARTINKÓ ANDRÁS és SZATHMÁRI ISTVÁN. A tanácskozásról Szűts László számolt be a Nyr.-ben: LXXXIX, 142.

Nem tárgyaljuk itt most a monografikus stilisztikai munkáknak, nagyobb lélegzetű elemzéseknek a szókincs stilisztikájára vonatkozó részeit, ellenben felsoroljuk a következő elvi és módszertani jelentőségű tanulmányokat. — FÓNAGY IVÁN, A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben: NyK. LXII, 73–100. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Guiraud statisztikai módszere a szókincs vizsgálatában: ÁltNyT. I, 262–72. — GUIRAUD módszeréről véleményt nyilvánítottak mások is: GÁLDI LÁSZLÓ: ÁltNyT. II, 145–7; VÉRTES

EDIT: uo. 152—3; KALMÁR LÁSZLÓ: uo. 171; FÓNAGY IVÁN: uo. 175; KISS KÁROLY: uo. 176. — Elvi-módszertani kérdésekkel foglalkozik még BENKŐ LÁSZLÓ, Az írói szó-kincs vizsgálata: SzegTFTK. 1965. 51—66, valamint SZENDE TAMÁS, Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján: Nyr. XCII, 287—300.

A nyelvjárási szavak irodalmi felhasználásának kérdését mintha végérvényesen lezárta volna BÁRCZI GÉZÁNAK „Nyelvjárás és irodalmi stílus” című tanulmánya: StilTan. 62—116. Más közleményeket e tárgykörre nézve csak történeteket tudunk említeni: BENKŐ LORÁND, Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről: MNy. LII, 271—9. — TERESTYÉNI FERENC, Az ő-zés irodalmi nyelvi szerepéről (Az ő-ző alakok benyomulása a nyelvújítás korának egységesülő irodalmi nyelvébe): MNy. LII, 279—87. — TERESTYÉNI FERENC, Irodalmi nyelvünk nyelvjárásosságának kérdése a Tudományos Gyűjtemény első évtizedének tükrében: Nyr. LXXXI, 91—101.

A tolvajnyelvvel sem sokan foglalkoztak: ZOLNAI BÉLA, Argó és irodalom: NyStil. 293—304. — SOLTÉSZ KATALIN, Argó és irodalom: Élet és Irodalom IX. 3. sz. 1965. január 16. 2. l. — LŐRINCZE LAJOS, A jassz nyelvről: ÉAny. 469—70.

„Az ifjúság nyelvről” címmel KOVALOVSKY MIKLÓS írt tanulmányt: Valóság VI. 5. sz. 66—75. — Ez másokat is véleménynyilvánításra ösztönzött: VIDOR ZSUZSA, A diákjassznyelv és jasszmagatartás: Valóság VII. 9. sz. 69—75. — BOROS TIBORNÉ, Zsargon és magatartás: Nyr. LXXXIX, 147—57. — MURÁTH ISTVÁNNÉ, Hogyan beszél a mai ifjúság?: Köznevelés XXI, 133—4. — LŐRINCZE LAJOS szintén szóvá tette beszédünknek ezt a szeplőjét a rádióban: Az iskolai argóról a fiatalabb nemzedéknek (ÉAny. 467—8), sőt még ILLYÉS GYULA is megnyilatkozott az ügyben: Állati szép és oltári jó. Vagy: hogyan beszéljünk fiatalul? (Népszabadság 1965. január 17. 8. l.). — Itt említhető meg KOVALOVSKYNAK egy másik munkája is: Ifjúsági irodalmunk nyelvről és stílusáról: Nyr. LXXX, 59—66. — Uő. és GRÉTSY LÁSZLÓ számoltak be a Nyelvművelő Bizottságtól hirdetett ifjúsági nyelvi pályázat eredményéről (Nyr. LXXXIX, 138—42).

Az archaizmusokról hosszabb-rövidebb cikkeknek egész sorát írta TOMPA JÓZSEF: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása: IskNym. 348—53; Művészi archaizálás és nyelvenlékhamisítás 1772 és 1873 között: L, OK. XXIV, 97—116; A tudományos irodalom hatása művészi archaizálásunkra 1772 és 1849 között: Ny tudÉrt. 58. sz. 556—61; Nyelvi népiség és stilisztikai régiség: MNy. LXIV, 262—77; Művészi archaizálás és stílusutánzás: NyK. LXX, 87—104. — Az archaizmusok irodalmi felhasználásáról KOVALOVSKY MIKLÓS írt még „A nyelvi régieskedés ifjúsági irodalmunkban” címmel: Nyr. LXXXI, 434—9.

A Nagyvilág 1968-i évfolyamában vita folyt le „Trágárság és irodalom” címmel (124—31, 282—8, 441—8, 597—609). A hozzászólók közül többen érintették a trágár szavak irodalmi nyelvi felhasználásának kérdését is. — A témáról a Vigiliában is található egy véleménynyilvánítás: 1968: 710—2.

A szókincsnek úgynevezett költői rétegével foglalkoznak a következő rövid írások: T. LOVÁS RÓZSA, Milyen szavak valók a versbe?: IskNym. 354—63. — LŐRINCZE LAJOS, Ünnepi szavak: ÉAny. 445—7. — ZSIRÓ GYULA, Játék a szavakkal: Sárköz 1956. 3—4. sz. 1—3. l.

6. Stilisztika és jelentéstan. — A jelentéstan körébe tartozó stilisztikai kérdéseket összefoglalóan tárgyalta BENCÉDY JÓZSEF „A szójelentés és finomságai” címmel: MNyh. 73—102. — BENKŐ LÁSZLÓ „A szó mint stíluselem” című dolgozata a szó expresszivitásának forrásait vizsgálja: SzegPFÉvk. 1956. 9—21.

A szóhangulat körébe vágó kutatásoknak is nagy nyereségét jelentette, hogy „Nyelv és hangulat” cím alatt újra megjelent (Bp., 1964.) ZOLNAI BÉLANAK „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” című 1939. évi nagy tanulmánya, amely a szóhangulat forrásait

(különösen a hangtaniakat) nagy részletességgel taglalja. — Ugyancsak a szóhangulat kérdéseit boncolta BENKŐ LÁSZLÓ (A szavak stilisztikai értékeléséről: NyK. LXVI, 141—50). — Melyik a tíz legszebb magyar szó? — tette föl újra a kérdést KOSZTOLÁNYI után SZÉPE GYÖRGY: Nyr. LXXXII, 27—33, szintén a szóhangulat kérdéseit vizsgálva. — Az idegen szavak hangulatának problémáit a bevezetőnkben jelzett nyelveművelő könyvek általában tárgyalják, bár nem tüzetesen. A hiányt pótolja, hogy ismét hozzáférhetők ZOLNAI BÉLA szellemes fejtegetései az idegen szavak hangulatáról a „Nyelv és stílus” kötetben (28—52).

A szóképek általános kérdéseiről szóló régebbi tanulmányok közül új kiadásban áll rendelkezésünkre ZLINSZKY ALADÁRnak két dolgozata: A szóképekről: MStilÚt. 394—7 és Szemléleti és hangulati elemek a metaforában: MStilÚt. 247—55. — Hatalmas anyagot halmozott fel (elsősorban a szóképekre nézve) NAGY JÓZSEF, akinek nagy terjedelmű könyve, a „Szép magyar szó” (Bp., 1961. és 1967.) mind a kutatás, mind pedig az oktatás számára egyaránt fontos. — A költői képekkel három kisebb közlemény foglalkozik még: T. LOVAS RÓZSA, Képes kifejezés, költői kép: IskNym. 363—71. — Uő., A metafora egy különleges változata: Mtan. VIII, 139—40. — HERCEG GYULA, A kép-látás néhány kérdése mai prózáinkban: Nyr. LXXXIV, 454—63.

A képzavarokról irodalmi folyóiratokban folyt vita: NÉMETH TIBOR GYÖRGY, Képzavarok fiatal költők műveiben: ÚjÍr. II, 761—5. — MIHALIK ZOLTÁN, A semmitmondás útvesztői: Jelenkor V, 398—405. — A hozzászólások: SIMOR ANDRÁS, A valóság és a költői képalkotás: ÚjÍr. II, 766—8. — B. NAGY LÁSZLÓ, Zavar a képzavar körül, avagy röpködhet-e az ártány: Kortárs VI, 1269—71. — SZABÓ EDE, Képzavar — zűrzavar: ÚjÍr. II, 1150. — Újabb cikkek a tárgykörből: FABRICZIUS KOVÁCS FERENC, Metafora, képzavar, világosság: Nyr. XCII, 43—9. — GYÁRFÁS ENDRE, Képzavarok és „képtelen” kifejezésformák: Nyr. XCIII, 50—2.

Az egyes költők-írók képeire vonatkozó irodalmat az írókkal foglalkozó fejezetben közöljük!

A rokonértelműséggel, a rokonértelmű szavakkal általánosságban a következő dolgozatok foglalkoznak: NAGY JÓZSEF, A rokonértelműség: MNyÍrTan. II. 5. sz. 14—23. — O. NAGY GÁBOR, A szinonimák világa: MNyh. 103—28. — BALÁZS JÁNOS, A rokon értelmű szavak: IskNym. 341—7. — Régóta nagyon hiányzik már egy korszerű szinonimaszótár. Ennek készülésétől adott hírt O. NAGY GÁBOR (MNy. LX, 16—31), illetőleg Sz[űts] L[ászló] (Nyr. LXXXVIII, 228). — Szinonimagyűjtemény egy jelent meg: BALASSA LÁSZLÓ, Garmada (Rokonértelmű szócsoporthoz és írói kifejezésformák) (Bp., 1958.). — A rokonértelműséggel foglalkozó cikkek még: BALASSA LÁSZLÓ, A *hajnalodik* ige rokonszavai és a *hajnal* irodalmi ábrázolása: Nyr. LXXXI, 205—22. — PROHÁSZKA JÁNOS, Az értéktelenség és a kicsiség kifejezései nyelvünkben: Nyr. LXXXII, 376—9.

Egyéb közlemények a jelentéstan stilisztikája köréből: ZOLNAI BÉLA, Spanyolhon: MNy. LIV, 318—22. — A *hallható csend* típusú oxymoronokról: JUHÁSZ JENŐ (MNy. LVI, 470), WACHA IMRE (MNy. LVII, 225—7), SZABÓ GÉZA (MNy. LIX, 85—6). — WACHA IMRE, Adalék az eufemizmusok kérdéséhez: Nyr. LXXXV, 303—4.

7. Névtudomány és stilisztika. — Elvileg vizsgálta a két tudományág kapcsolatait SZATHMÁRI ISTVÁN „Névtudomány és stilisztika” című felszólalásában az 1958-i névtudományi konferencián: NévtVizsg. 191—4.

Tanulságos eszmecserét indított el a Nyr. lapjain URBÁN ERNŐ azzal a levelével, amelyben (mintegy vallomásként) beszámolt arról, hogyan szokott művei szereplőinek nevet adni: URBÁN ERNŐ, Az irodalmi névadásról: Nyr. LXXX, 198—202. — LŐRINCZE LAJOS, Válasz: uo. 203—4. — MARKÓ IMRE LEHEL, Az irodalmi névadásról: uo. 436—7. — Ezek a cikkek készítették MIKESY SÁNDORT arra, hogy „Írói névadás—irodalmi névadás” című írásában (MNy. LV, 110—2) javaslatot tegyen: különböztessük meg az írói névadást

(az író műveletét) az irodalmi névadástól (az irodalomból vett nevek adásától). — A névdivat és az irodalmi (írói) névadás összefüggéseit J. SOLTÉSZ KATALIN vizsgálta: Nyr. LXXXVIII, 285—94.

Az irodalmi helynévadásról is J. SOLTÉSZ KATALIN írt szép dolgozatot: Nyr. LXXXII, 50—61. — A kérdéshez ketten szóltak hozzá: HORVÁTH MÁRIA, Sárszeg (Adalékok az írói [irodalmi] helynévadáshoz): Nyr. LXXXIII, 423—8 és KÁLMÁN BÉLA, Megjegyzések az irodalmi helynévadáshoz: Nyr. XC, 150—1.

A nevek hangulati értékével a következők foglalkoztak: TÓTH IMRE, A legszebb magyar név: Nyr. XCI, 122—32. — TERESTYÉNI FERENC, Tájszói eredetű személynevek Vörösmarty eposzaiban: MNy. LV, 226—31. — MIKESY SÁNDOR, A névszépítésről: MNy. LIX, 216—21.

8. Az alak t a n s t i l i s z t i k á j a . — A jelzett tárgykörbe vonható TOMPA JÓZSEFnek két dolgozata: Újabb „szépirói nyelvtanunk” egy érdekes alakulatáról (Az *égén—egén* viszony kérdései): DMiNyTört. 263—89; „Zúgva, bögve törte át a gátot: Nyr. LXXXII, 195—6.

Az igeragozással is két dolgozat foglalkozik: BÁRCZI GÉZA, A tárgyas igeragozás használatának történetéből (Egy stíluselem kialakulásának története): MNy. LIV, 257—70. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Az elbeszélő múlt kihalása: MNy. LIII, 127—38.

A szóképzés expresszív eseteit tárgyalják: ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és morfológia: NyStíl. 174—83. — SZABÓ ZOLTÁN, A szóképzés stilisztikai minősítéséről: Nyr. LXXXV, 284—9. — RUZSICZKY ÉVA, „A fogalmazás személytelenné válásának néhány kérdéséről” címmel szintén a szóképzéssel kapcsolatos problémákat tárgyal: NytudÉrt. 58. 528—31.

A szóismétlések stílushatásáról LŐRINCZE LAJOS szólt: Nyrség. 430—1.

9. A m o n d a t t a n s t i l i s z t i k á j a . — Mondattani tanulmány részeként foglalkozik stilisztikai kérdésekkel is KÁROLY SÁNDOR: A mondat szerkezeti egységeinek tanításáról: Nyr. LXXXIV, 54—6. — A mondattanba tartozó stilisztikai problémák közül többet tárgyal BENCÉDY JÓZSEF: A mondat szerkesztés néhány kérdése: IskNym. 408—20 és Nyr. LXXXIII, 193—202. — HERCZEG GYULÁnak „Mondatot helyettesítő főnévi igenevek újabb prózáinkban” című cikke egyike kevés prózaelemző dolgozatainknak: Nyr. XCII, 180—8.

A mondat szerkezetek, mondatrészek stilisztikájával foglalkoznak: BENKŐ LÁSZLÓ, A mondat szerkezet stilisztikai elemzésének kérdései (Írói átképzés és állásfoglalás): SzegTFTK. 1959: 5—32. — SZENDE ALADÁR, Az alany stilisztikája: MNyIrTan. II. 2—3. sz. 52. — TÖRÖK GÁBOR, A „költői” jelzőről: Mtan. IX, 247—53.

Az összetett mondatok stilisztikai problémáit elemzik: ZOLNAI BÉLA, Körmondat és tiráda: NyStíl. 149—73. — KARDOS TIBOR, Megjegyzések a magyar lírai körmondat felbontásához: NytudÉrt. 58. sz. 468—480. — PUSZTAI GYULA, Stilisztikai lehetőségek a bonyolult mondat szerkezetekben: Mtan. VI, 57—61. — BENKŐ LÁSZLÓ, A kötőszó nélküli összetett mondatok kérdéséről: NyK. LXI, 99—106. — Uő., Az *és* (*s*) kötőszó funkciója: MNy. LIX, 40—50. — RÁCZ ENDRE, A következményes mondatok stilisztikai szerepe: ActaSzeg. NéprNytud. V—VI, 21—6.

A szórend stilisztikájával kapcsolatosak: DEME LÁSZLÓ, Szórendi problémák az értekező prózában: MűszNyr. 114—35. — SEBESTYÉN ÁRPÁD, A mutató névmások anaphorikus használatához: Nyr. LXXXIII, 464—70. — HERCZEG GYULA, Sajátos szórendi inverziók újabb magyar prózáinkban: Nyr. LXXXIV, 38—44.

10. V e r s é s p r ó z a ; s t í l u s r é t e g e k . — A vers, illetőleg a próza sajátos műfaji jegyeinek elméleti elemzése tekintetében nem sok történt a vizsgált években; helyesebben: a kutatók ilyen jellegű észrevételeiket más célú tanulmányokban tették

meg. Ez az oka annak, hogy a vers, illetőleg a próza stílussajátságaira nézve csak kevés munkát említhetünk: ZLINSZKY ALADÁR, Érzelemkifejezés a lírában: MStilÚt. 270—93 (új közlés). — FÓNAGY IVÁN, La langue poetique: forme et fonction: Diogène LI, 1965: 72. kk. — Uő., L'information du style verbal: Linguistics IV, 19—47. — Uő., Der Ausdruck als Inhalt: Mathematik und Dichtung. München, 1965. 243—74. — MARTINKÓ ANDRÁS, A költői nyelv és a költőiség: Kritika II. 2. sz. 25—34. — Uő., A művészi próza nyelve: Kritika III. 3. sz. 8—17. — A prózastílusnak már csak egy sajátosságával foglalkozik HERCZEG GYULA: A népies prózastílusnak egy sajátos közlésmódja: Nyr. LXXXVII, 203—16.

A stílusrétegek stilisztikai vizsgálata még szintén nem történt meg elvi dolgozatokban. Csak a publicisztikai stílusról van egy összefoglaló tanulmány: PUSZTAI FERENC, A stílusfaji meghatározás formai kérdései a publicisztikában: MNy. LX, 191—9. — KISMARTY LORÁNDnak „Az értekező prózáról” című dolgozata inkább a műszaki szövegek előállításának teendőit, mint a tudományos stílus sajátosságait foglalja össze: MűszNyr. 43—72.

A tudományos stílusról kisebb közlemények láttak napvilágot: FARKAS LÁSZLÓ, Szélgjegyzetek egy Nyelvőr-számhoz: Nyr. XC, 362—7. — FODOR ISTVÁN és SZEPESY GYULA, Megjegyzések a magyar tudományos stílusról: Nyr. XCI, 138—40, illetőleg 140—3 — FABRICZIUS KOVÁCS FERENC, Metafora, képzavar, világosság: Nyr. XCII, 43—9. — Tanulságosak TORMA DOMOKOSnak „Egy stíluslektor noteszából” című feljegyzései a tudományos stílus hibáiról: MűszNyr. 146—94, valamint LŐRINCZE LAJOSnak „Körülmenyeskedhetnőség” címmel közzétett észrevétele: Nyrség. 395—401.

A hivatali stílus visszasságait LŐRINCZE gyakran kipellengérezte: Az illetékesek felé: ÉAny. 455—6; Ami az értekezleten „lesz kitárgyalva”: ÉAny. 459—60; Mint akit folyamatba tesznek: ÉAny. 473—4; A hivatal anyanyelve: Nyrség. 402—3; Hivatali édes anyanyelvünk: Nyrség. 404—5; Bonyolult felajánlás: Nyrség. 408—9. — A hivatali stílussal foglalkoztak még: FERENCZY GÉZA, A célkitűzés meg egyéb divatos szószaporítás: ÉAny. 457—8; KÁROLY SÁNDOR—ZSEMBERY ISTVÁN, Terjengősség, dagályosság hivatalos nyelvünkben: Nyr. LXXXIV, 148—54.

II. Korstílus. — A korstílus fogalmának irodalomtörténeti szempontú meghatározásával, az egyes korok stílusának jellemző jegyeivel irodalomtörténészeink az utóbbi években sokat foglalkoztak (vö. pl.: KLANICZAY TIBOR, Stílus és módszer: Kritika V. 3. sz. 29—40; Uő., Styles et histoire du style: Littérature hongroise, littérature européenne. Bp. 1964. 9—50; CSETRI LAJOS, A stílus fogalma és a korstílusok problematikája: IrtörtDolg. 38. sz. Szeged, 1965.; Uő., Kritikai szempontok az irodalmi stílustörténet elméletéhez: Kritika V. 7. sz. 20—32; stb.), de vitáikból, dolgozataikból általában hiányoztak, vagy csak kis mértékben érvényesültek bennük a nyelvészeti szempontok. Ebben a tárgykörben csak MARTINKÓ ANDRÁSnak debreceni kongresszusi felszólalása volt nyelvtudomány-központú: Nyelvi változás és stílusváltozás: NytudÉrt. 58. sz. 496—9). — A szemlének elején közölt elvnek megfelelően ebben a fejezetben is csak a nyelvészeti kutatás szándékával írt dolgozatokat regisztrálhatjuk, noha tudjuk, hogy egy-egy kor nyelvi stílusával foglalkozva az irodalomtörténeti kutatások tanulmányozása az első feladat.

Anyagunkat korszakok szerint, a cikkek megjelenésének időrendjében csoportosítottuk:

Régi magyar irodalom: BÁN IMRE, Fejedelmeknek serkentő órája (Adalék a XVII. századi magyar stílus történetéhez): It. XLVI, 360—73. — HERCZEG GYULA, Vita a stílusról és a barokkról: FilKözl. VI, 117—29. — LŐRINCZ JENŐ, Adalék a XVI. századi magyar levélstílus történetéhez: MNy. LVIII, 470—3. — PAPP LÁSZLÓ, Magyar nyelvű levelek és okiratok formulái a XVI. században: NytudÉrt. 44. sz.

XVIII. század: BENKŐ LORÁND, A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (Bp., 1960.) — Uő., A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. században: DMiNyTört. 42—60. — SZAUDER JÓZSEF a XVIII. századi magyar irodalom és a felvilágosodás kutatásának feladatairól szólva fontos feladatként jelölte meg a nyelvi kérdések vizsgálatát: ItK. LXXIII, 131—56. SZAUDER referátumát több felvilágosodás kori költő versének elemzése követte a vitaülés alkalmával.

XIX. század: NÉMETH G. BÉLA, A századvégi Nyelvőr-vitához: DMiNyTört. 227—261.

XX. század: BÓKA LÁSZLÓ, Egy új stílus bölcsőjénél: Stiltan. 116—46. — T. LOVAS RÓZSA, A magyar széppróza stílusának fejlődése a Nyugat stílusforradalma után: Stiltan. 195—239. — GÁLDI LÁSZLÓ, A legújabb magyar költészet stílusproblémái (Stiltan. 147—94. — FÁBIÁN ISTVÁN, Irodalmi stílusunk változása 1925 körül: Nyr. LXXXIII, 289—95. — BALOGH LAJOS—KIRÁLY LAJOS, A Tanácsköztársaság nyelvéről: MNy. LV, 394—7. — HERCZEG GYULA, Század eleji prózánknek egy impresszionista fordulatáról: Nyr. LXXXVI, 172—9. — HANKISS ELEMÉR, Sorrentói narancsfák között (A népdaltól az abszurd drámáig.) (Bp., 1969. 193—245).

12. A stilisztikai hatás mibenléte, forrásai. — Hogy mi voltaképpen a stilisztikai hatás lényege, mi a stilisztikum forrása, azt a 2. pontban említett stilisztikák természetesen elemzik, de sok megjegyzést találhatunk a stilisztikum forrásaira nézve a hangtan, a szókincs, a jelentésen stilisztikájával foglalkozó dolgozatokban is (l. főképp FÓNAGY IVÁN és BENKŐ LÁSZLÓ tanulmányait). — Ezeken a műveken kívül van több olyan tanulmány is az elmúlt évek stilisztikai szakirodalmában, amelynek fő célja a stilisztikum forrásainak elemzése. — FÓNAGY IVÁN a stílus mibenlétét, a stilisztikai hatás forrását információelméleti szempontból vizsgálta meg „A stílus hírtéke” című tanulmányában: ÁltNyT. I, 91—123. — MARTINKÓ ANDRÁS 10. pontunkban idézett két dolgozatában szintén kutatta a költői nyelv hatásának forrásait, a „miért szép?” problémáit mind a költői nyelvben, mind a művészi prózában. — E tárgykörbe vágnak még: ULLMANN, STEPHEN, Választás és kifejező érték: SzegTFTK. 1963: 159—66. — BENKŐ LÁSZLÓ, A stilisztikai minősítések realitása: NytudÉrt. 58. sz. 414—8. — Nagyreszt a stilisztikai hatás forrásaival foglalkozik HANKISS ELEMÉR tanulmánykötete: A népdaltól az abszurd drámáig (Bp., 1969.), amelyben a következő, tárgykörünkbe vágó tanulmányok találhatók: József Attila komplex képei (Mérhető-e a vers intenzitása?: 9—40); A népdaltól az abszurd drámáig (Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatáról: 41—82); A „vershelyzet” (Kommunikációs törvények érvényesülése a költészetben: 83—112); Kihez szól a vers? (A költő és az olvasó viszonya mint versformáló tényező: 113—130; Shakespeare Hamletje (A hatás és ellenhatás mechanizmusa: 131—52); Shakespeare Hamletje mint „többszatornás” információforrás (153—92). HANKISS lebilincselő formában megírt tanulmányainak visszatérő motívuma az, hogy az irodalmi mű hatásának forrása az írói vagy költői alkotás különböző struktúrái közötti oszcillálásban, a nyelvi jel összetevői között létrejövő elmozdulásokban, vibrálásban keresendő. (Kár, hogy a szerző bibliográfiájából hiányzik az elméletére vonatkozó, felfogását sok tekintetben igazoló korábbi magyar nyelvtudományi-stilisztikai szakirodalom.)

13. A szövegelemzés módszerei. — Érdemes-e, szabad-e egyáltalán szöveget elemezni? A sokat boncolt kérdésre a vizsgált időszakban a kutatók határozott „igen”-nel feleltek, és rámutattak arra, hogy az irodalmi művek élvezését az alkotásban rejlő szépségek feltárása és tudatosítása fokozza, nem pedig csökkenti. Ellenvéleményre csak egyre akadtunk. FENYŐ MIKSA a „Miért szép?” kötetről írt szubjektív reflexióiban hiábavaló erőfeszítésnek tartja a szövegelemzést: Látóhatár XIX, 205—10. — A vita tehát nem azon volt és van, hogy kell-e elemezni, hanem azon, hogy miképpen.

Évtizedünk elején a funkcionális módszer volt az egyetlen szövegelemző eljárás. Ennek lehetőségeit, változatos módjait fejtegették tanulmányaikban: BÓKA LÁSZLÓ, A verselemzés problémái: It. XLVI, 332—8 és Váltan. 760—73. — KERESZTURY DEZSŐ, Költemények magyarázása: It. XLVI, 406—11. — BENEDEK MARCELL, Előszó: Miért szép? 5—17. — ZOLNAI BÉLA, A stílusvizsgálat szempontjai: NyStíl. 305—12 (újra-közlés). — BENKŐ LÁSZLÓ, Stíluselemzési módszerek: MNy. LX, 346—8; Uő., A stílus-elemzés módszere: Valóság VIII. 7. sz. 58—67; Uő., A szépirodalmi stílus elemzése: NytudÉrt. 35. sz. — KOVALOVSKY MIKLÓS, Műelemzés és stíluselemzés: Nyr. XCI, 233—42. — SZABÓ ZOLTÁN az egyéni stílussajátságok megragadásának módszereit külön is megvizsgálta: Az egyéni szépírói stílus jellemzéséről: Nyr. XCI, 328—37; Az egyéni sajátosságok megragadása a szépírói stílus vizsgálatában: Nyr. LXXXVIII, 278—85.

Ez az irányzat (amelynek alapja a funkcionális nyelvszemlélet, és mintájának a francia „explication de texte”-et tekinti) véget vetett a csak egyéni „beleérzéseken” alapuló elemzések divatjának, ám a kutatóknak egy csoportja (elismerve a funkcionális módszer érdemeit) még több objektivitást, még nagyobb egzakttságot remélt a strukturalista módszereknek a műelemzésben való meghonosításától.

A statisztikai strukturalizmust nyelv- és irodalomtudományi szakirodalmunkban ma már számos dolgozat képviseli: PAPP FERENC, A stíluselemzés egy mennyiségi mutatókra épített módszere: FilKözl. VII, 69—85. — ANTAL LÁSZLÓ, Matematika és esztétika: Kritika III. 1. sz. 40—3. — TÖRÖK GÁBOR, A statisztikai módszerű stíluskutatás lehetőségei: NytudÉrt. 58. sz. 561—6. — ZSILKA TIBOR, A költői nyelv statisztikai vizsgálatáról: NytudÉrt. 58. sz. 580—6. — PETŐFI S. JÁNOS, Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének kérdése: IrNyK. 1967. 2. sz. 71—101. (TIT-soksz.). — Uő., On the Structural Linguistic Analysis of Poetic Works of Art: Computational linguistic VI, 53—82). — Uő., Műelemzés—strukturalizmus—nyelvi struktúra: Kritika VI. 10. sz. 18—28. — HANKISS ELEMÉR, Kvantitatív módszerek az irodalomtudományban: Valóság XI. 7. sz. 1—18; tanulmánykötetében: 255—91. — Teljes egészében a strukturalista módszerrel foglalkozik a Helikon 1968. évi 1. száma. — Idevonhatók mindazok a hang- és szóstatistikai dolgozatok is, amelyeket szemlénknek 3., illetőleg 5. fejezetében idéztünk, továbbá FÓNAGYNAK a 10. pontban említett tanulmányai.

Míg a funkcionális módszerrel sok elemzés készült, köztük több kiváló alkotás is (különösképpen BENKŐ LÁSZLÓ, KOVALOVSKY MIKLÓS, MARTINKÓ ANDRÁS, NEMES ISTVÁN és J. SOLTÉSZ KATALIN könyveire gondolunk); addig az új, strukturalista módszer még csak elméleti alapjainak lerakásánál tart, s voltaképpen csak néhány munka tükrében láthatjuk, mit ér a strukturalista módszerű szövegelemzés a gyakorlatban. Mindegyik mű (TÖRÖK GÁBOR, A líra: logika; SZABOLCSI MIKLÓS, A verselemzés kérdéseihöz; HANKISS ELEMÉR, József Attila komplex képei; stb.) túlságosan friss még ahhoz, hogy ítéletet mondjunk róluk, illetőleg a bennük alkalmazott módszerről. — Annyi azonban már nyilvánvalónak látszik, hogy a strukturalista elemzési módszer nem az egyetlen, a minden problémát megoldó műelemző eljárás. Legalábbis ez derül ki a következő megnyilatkozásokból: RÓNAY GYÖRGY, Verselemzés és strukturalizmus: Újír. VII. 6. sz. 108—14; VITÁNYI ISTVÁN, Struktúra—strukturalizmus szerintem: Újír. IX. 1. sz. 99—105; NAGY PÉTER, József Attila költői nyelve (Török Gábor tanulmánykötete): Magyar Nemzet 1968. január 14.; Uő., A verselemzés kérdéseihez (Szabolcsi Miklós tanulmányáról): It. LI, 216—22. — Inkább az a valószínű, hogy a kvantitatív eljárások alkalmazása, a művek struktúrájának feltárása (mint hasznos módszerek a maguk helyén!) a jövő komplex elemzéseiben a hagyományos eszközökkel együtt fognak szerepelni. Erre lehet következtetni a módszer egyik alkalmazójának, SZABOLCSI MIKLÓSNAK következő írásai-ból is: Szövegelemzés és történetiség: Kritika V. 5—6. sz. 40—5; könyvében is: 89—102; Possibilité d'une unité des methodes genetiques et structuralistes dans l'interpretation des textes: ActLitt. X, 165—73.

14. Egyéni írói stílus, szövegelemzések. — Szemlénknek ebben a részében írók szerint csoportosítva közöljük a rájuk vonatkozó stilisztikai munkákat, mégpedig a szerzők betűrendjében először a tanulmányokat, utánuk külön csoportban a szövegelemzéseket. — Nem soroltuk fel egyenként MAKAY GUSZTÁV rövid értelmezéseit az „Édes hazám, fogadj szívedbe!” című kötetbe felvett 74 versről. — A „Miért szép?” című gyűjteményt MSz. betűkapcsolattal rövidítettük.

Ady Endre: KOMLOVSZKI TIBOR, Adalékok Ady és a régi magyar költői nyelv kérdéséhez: It. XLIV, 85—95. — KOVALOVSKY MIKLÓS, A fiatal Ady nyelvének és stílusának jellemzői: MNy. LIII, 351—68. — HAVAS LÁSZLÓ, Egy Ady-metaphora előzménye: ItK. LXVI, 738—9. — VÉRTES EDIT, Nyelvi statisztika és írói nyelv (Ady Endre és Veres Péter nyelvének hangállományáról): ÁltNyT. II, 148—53; KALMÁR LÁSZLÓ és FÓNAGY IVÁN hozzászólásai: uo. 172, illetőleg 175. — ZOLNAI BÉLA, Ady és Paul Verlaine álma (Ady egy Verlaine-fordításának elemzése): NyStíl. 313—42. — Elemzések: BENEDEK MARCELL, A. E.: Párizsban járt az ősz: MSz. 25—8. — BÓKA LÁSZLÓ, A. E.: Új vizeken járok: MSz. 19—24. — Uő., A. E.: A Hadak Útja: Arképvázlatok és tanulmányok 438—46 (újraközlés). — HEGEDŰS GÉZA, A. E.: Csák Máté földjén: MSz. 35—40. — FÜST MILÁN, A. E.: Sappho szerelmes éneke: MSz. 47—52. — JÁVOR OTTÓ, Adalékok Ady és a munkásosztály tanításához („Álmodik a nyomor”): MNyIrTan. II. 2—3. sz. 49—51. — KERESZTURY DEZSŐ, A. E.: Emlékezés egy nyár-éjszakára: MSz. 77—85. — KESZI IMRE, A. E.: Az eltévedt lovas: MSz. 86—96. — KOMLÓS ALADÁR, A. E.: Sírní, sírní, sírní: MSz. 29—34. — KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy Ady-vers világa: MNyTK. III. sz. Bp., 1965. (Az „Új, tavaszi sereg-szemle” sok szempontú nyelvi-stilisztikai elemzése.) — Uő., A. E.: Robogj föl Láznak ifjú serege: Nyr. LXXXVI, 405—17. — Uő., A. E.: Májusi zápor után: MSz. 41—46. — PÓR PÉTER, Adalék egy korszakváltáshoz: két verselemzés: ItK. LXXI, 61—5 (A. E.: „Lédával a bálban” összevetése egy korabeli verssel.) — SZABÓ EDE, A. E.: Dal a Hazugság-házról: MSz. 68—76. — TOLNAI GÁBOR, A. E.: Nyárdélutáni Hold Rómában: MSz. 53—67.

Apáczai Csere János: DEME LÁSZLÓ, Apáczai Csere János nyelvhasználatáról: Nyr. LXXXIII, 21—31.

Arany János: BÓKA LÁSZLÓ, Arany nyelvi eredetisége: Váltan. 1407—19. — DOMBI ERZSÉBET, Az „Őszikék” stílustörténeti helyéről: NyIrKözl. XI, 97—104. — FERENCZY GÉZA, Arany János, nyelvünk bűvára és művelője: NyrFüz. 6. sz. Bp., 1958. — Uő., Arany János stílusának megjelenítő ereje: ÉAny. 434—6. — PÁSZTOR EMIL, Arany János „Toldi”-jának nyelvi gazdagsága: MNy. LX, 68—80. — SZABÓ ZOLTÁN, Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről: NyIrKözl. VIII, 45—57. — T. LOVAS RÓZSA, A sűrítés típusai Arany János költészetében: MNy. LXIII, 274—85. — Uő., Arany János epikájának mondatformái: Nyr. XCI, 306—22. — Elemzések: KUBÍNYI LÁSZLÓ, Anyanyelvünk aranybányájából: Nyr. LXXXIII, 58—63. (A „Borvitéz” komplex elemzése.) — MIKLÓS RÓBERT, Arany János: A fülemile: IrTan. 1956: 80—5.

Asbóth János: NÉMETH G. BÉLA, A próza zeneiségének kérdéséhez (Asbóth János regénye, az Álmodók álmodója): I. OK. XIII, 355—92.

Asztalos István: BARTHA JÁNOS, Román nyelvi elemek stilisztikai szerepe Asztalos István írói nyelvén: NyIrKözl. IX, 289—92. — Uő., Az orális stílusról (A. I. „Emberség” című novelláskötetének nyelvi anyaga alapján): NyIrKözl. VIII, 227—33.

Babits Mihály: IMRE SAMU, Az igei személyek használata Babits Mihálynak „A golyakalifa” című regényében: Nyr. LXXXIII, 418—22. — J. SOLTÉSZ KATALIN, A hasonlat és a metafora nyelvi kifejezőmódjai Babits Mihály fiatalkori verseiben: Nyr. LXXXIII, 179—92. — Uő., Babits mondat típusai: Nyr. LXXXV, 305—19. — Uő., Babits Mihály költői nyelve. Bp., 1965. (B. M. költői nyelvének a leíró nyelvtan

szempontjai és felépítése szerint való számbavétele, ezen kívül a költői képek, az alakzatok, az írásképek, a címadás elemzése. Függelék: Rabits versformáinak áttekintése.) — ISM. ÉDER ZOLTÁN: Nyr. XC, 429—44. — ELEMZÉSEK: BÓKA LÁSZLÓ, B. M.: Vers a csirkeház mellől: MSz. 159—65. — HEGEDŰS GÉZA, B. M.: Naiv ballada: MSz. 143—50. — LENGYEL BALÁZS, B. M.: Ősz és tavasz között: MSz. 166—73. — NEMES NAGY ÁGNES, B. M.: Feti kérdés: MSz. 135—42. — RÓNAY GYÖRGY, B. M.: Jó termés: MSz. 151—8. — J. SOLTÉSZ KATALIN verselemzéseit idézett Babits-monográfiájában: „Szere-nád” 7—10 (hangtan); „Örökségem” 73—6 (szókincs); „Ne ily halált, ne ily harcot!” 169—72 (mondattan); „Ősz és tavasz között” 259—62 (képek).

Bacsányi János: ELEMZÉSEK: KOVALOVSKY MIKLÓS, B. J.: A franciaországi változásokra: Nyr. LXXXVIII, 36—41. — MEZEI MÁRTA, B. J.: A franciaországi változásokra: ItK. LXXIII, 265—9.

Balassi Bálint: KOMLOVSZKI TIBOR, Balassi alliterációiról: ItK. LXIX, 334—6. — FÁBIÁN ISTVÁN, Balassi Bálint költői nyelvének népies elemei első korszakában: Nyr. LXXXIV, 310—24. — ELEMZÉS: SZUROMI LAJOS, B. B.: Borivóknak való: StudLittDebr. VI, 3—13.

Barcsay Ábrahám: SZABÓ ZOLTÁN, Román eredetű elemek Barcsay Ábrahám költői nyelvén: NyIrKözl. IX, 149—53.

Báróczi Sándor: V. SZENDREI JÚLIA, Báróczi Sándor stílusának főbb jegyei: NyIrKözl. VIII, 183—94.

Bartalis János: SZABÓ ZOLTÁN, Bartalis János költői stílusáról: Nyr. LXXXIV, 165—69.

Berzsenyi Dániel: HORVÁTH JÁNOS, Berzsenyi költői nyelvéhez: MNy. LV, 1—7. — KENDERESI MIHÁLY, A romantikus költői stílus jegyei Berzsenyiné: MNy. LIX, 445—56. — BALOGI I. KORNÉLIA, Berzsenyi utolsó verseinek stíluskérdései (ActaSzeg. AIuv. SPhilolH. II, 123—38). — ELEMZÉS: ZUBRECKY GYÖRGY, B. D.: A közelítő tél: ItK. LXXIII, 290—5.

Bethlen Gábor: BÁNHIDI ZOLTÁN, Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéről: MNy. LVII, 58—66, 194—207.

Birkás Endre: HORVÁTH MÁRIA, B. E.: Vakvágány: Nyr. LXXXIX, 57—64.

Bóka László: KÁROLY SÁNDOR, Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján (B. L., Alázatosan jelentem): Nyr. LXXIV, 56—62.

Bornemisza Péter: TRENCSENYI-WALDAPFEL IMRE, Bornemisza Péter nyelvművészete: Humanizmus és nemzeti irodalom 133—6 (újraközlés). — KÁROLY SÁNDOR, Egy XVI. századi írónk nyelvéről: IskNym. 381—91.

Csanádi Imre: KÁROLY SÁNDOR, „Erdei vadak, égi madarak” (Cs. I. verseinek nyelvéről): Nyr. LXXXI, 194—204. — SZILÁGYI FERENC, A magyar nyelv tudós művésze (Cs. I. „Ördögök szekerén” című verseskötetéről): Nyr. XC, 375—91.

Csokonai Vitéz Mihály: SZABÓ ZOLTÁN, Megjegyzések Csokonai stílusáról: NyIrKözl. X, 245—59. — SZILÁGYI FERENC, Csokonai költői szókincséről: DMNyTört. 69—130. — ELEMZÉSEK: HERNÁDI SÁNDOR, Cs.: A reményhez: MTan. IV, 66—70. — T. LOVAS RÓZSA, Cs.: A boldogság: Nyr. LXXXI, 291—4. — SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, Cs.: A magánossághoz: ItK. LXXIII, 281—90. — SZILÁGYI FERENC, Cs.: Tüdőgyulladásomról: IskNym. 396—407.

Dayka Gábor: ELEMZÉS: KABDEBŐ LÓRÁNT, D. G.: A rettenetes éjszaka: ItK. LXXIII, 269—74.

Dsida Jenő: ELEMZÉS: RÓNAY GYÖRGY, D. J.: Nagycsütörtök: MSz. 342—7.

Dugonics András: SZATHMÁRI ISTVÁN, Dugonics András nyelvéről és stílusáról: MNy. LXIV, 257—62.

Dutka Ákos: KOVALOVSKY MIKLÓS, Egy költő emlékezései (D. Á.: A „Holnap” városa): Nyr. LXXX, 432–36).

Eötvös József: HARSÁNYI ZOLTÁN, Eötvös József (A magyar romantikus prózastílus): Stíluselemzés I, 10–38).

Fábry Zoltán: ZSILKA TIBOR, Fábry Zoltán nyelvi stílusáról: Nyr. XCIII, 256–64.

Faludi Ferenc: PÓR PÉTER, Faludi Ferenc és a Forgandó szerencse stílus-történeti helye: ItK. LXXIII, 246–58.

Fazekas Mihály: Elemzés: Görömbei András, Mint mikor a nap . . . : ItK. LXXIII, 274–81.

Fejes Endre: KOVALOVSKY MIKLÓS, A Rozsdatemető stílusa avagy a stílus rozsdatemetője: Nyr. LXXXVIII, 421–38. — Vitája: BENKŐ LÁSZLÓ, A Rozsdatemető stílusáról: Nyr. LXXXIX, 42–5; HORVÁTH MÁRIA, A stílus rozsdatemetője-e a Rozsdatemető?: uo. 166–73; BÁRCZI GÉZA, A Rozsdatemető stílusáról: uo. 336–8; MARTINKÓ ANDRÁS, A Rozsdatemető ürügyén: uo. 445–51; SZABÓ GYÖRGY, Megrozsdásodott stíluskritika: Kritika III. 4. sz. 34–41; SIMON ZOLTÁN, A művészi stílus avagy a stílus művészete: Alföld 1965. 6. sz. 53–4; DEME LÁSZLÓ, Egyéni vagy tárgyyszerű nyelven?: Újír. IV, 1502–4.

Fekete Gyula: FARKAS VILMOS, F. Gy. „Vér és korom” című elbeszélés-kötetének nyelvéről: Nyr. LXXX, 75–9.

Fekete István: HERNÁDI SÁNDOR, Az ifjúság hullámhosszán (A „Tüskévár” nyelvéről és stílusáról): MTan. VIII, 220–4.

Füst Milán: Elemzések: FÓNAGY IVÁN, F. M.: Öregség (Egy szabad vers zenéjéről): Nyr. XCI, 420–49. — VAJDA ENDRE, F. M.: Tél: MSz. 404–12.

Herman Ottó: FERENCZY GÉZA, Herman Ottó stílusáról: ÉAny. 437–8.

Horváth Imre: BALOGH DEZSŐ, Horváth Imre költői szókészlete (Beszámoló egy írói szótár munkálatairól): NyÍrKözl. X, 261–74. — Uő., Az *el* ige Horváth Imre költői nyelvében: NyÍrKözl. XI, 285–8.

Gyóni Géza: KELEMEN JÁNOS, Gy. G.: Csak egy éjszakára . . . : Kortárs III, 299–301.

Hernádi Gyula: KOVÁCS FERENC, Hernádi Gyula metaforáiról: Nyr. LXXXVI, 58–66.

Illyés Gyula: BÉLÁDI MIKLÓS, Illyés Gyula és a szürrealizmus: ItK. LXV, 682–709. — Elemzések: BÓKA LÁSZLÓ, I. Gy.: Programköltészet: Váltan. 1426–32 (újraközlés). — SIMON ISTVÁN, I. Gy.: Bartók: MSz. 413–23.

Jászai Mari: LŐRINCZE LAJOS, Jászai Mari stílusáról: Nyrség. 425–6.

Jókai Mór: Elemzések: BÁRCZI GÉZA, Stíluselemzés (Jókai: Az arany ember): Nyr. LXXXIII, 429–39. — HARSÁNYI ZOLTÁN, Jókai Mór (Romantikus színek, könnyedség, olvashatóság): Stíluselemzés. I, 39–60).

Jósika Miklós: SZILÁGYI FERENC, Az Abafi szerzője: Nyr. XC, 31–8.

József Attila: A József Attila ülésszak anyaga: I. OK. XIV, 3–124. Kiemelendő: SZABÓ GYÖRGY, József Attila és az izmusok: uo. 98–108. — BARLA GYULA, Az Óda elemzése a középiskolában: ActaPaed. Debrecen, 1964: 95–107. — BENKŐ LÁSZLÓ, A mondatszerkezet mint stíluselem József Attila Favágó című versében: Nyr. LXXXV, 446–8. — BÓKA LÁSZLÓ, József Attila költői eszközei: Váltan. 311–38 (újraközlés). — BUJKA GÁBOR, Miről vallanak József Attila verseinek tagadó elemei: Nyr. XCI, 23–30. — DIENER-DÁKI PÉTER, József Attila és A magyar nyelv értelmező szótára: Nyr. LXXXIX, 65–9. — HANKISS ELEMÉR, József Attila komplex képei (Mérhető-e a vers „intenzitása”?): Kritika IV. 10. sz. 11–23; kötetében: 9–40. — HORGAS BÉLA, Szürrealizmus és népiség József Attila költészetében: Valóság IX. 3. sz. 29–37. — R. HUTÁS MAGDOLNA, József Attila stílusa jelzői tükrében: StílTan. 408–51. — SZABOLCSI MIKLÓS,

A verselemzés kérdéseire: IrtörtFüz. 57. sz. (Bp., 1968.) (József Attila „Eszmélet” című versének hangtani, szó- és mondattani, jelentéstani, verstani stb. elemzése. Utána a szerzőnek „Szövegelemzés és történetiség” című tanulmánya.) Ism. NAGY PÉTER: It. LI, 216–22. — SZABÓ ZOLTÁN, Megjegyzések József Attila stílusáról: NyIrKözl. X, 31–42. — SZILÁGYI PÉTER, Az anapesztusok funkciója József Attila költészetében: ItK. LXVIII, 541–56. — TÖRÖK GÁBOR, A költői mondat-összekapcsolás kérdéseire (József Attila lírája alapján): NytudÉrt. 46. sz. 128–38. — Uő., A líra: logika. Bp., 1968. (A József Attila költői nyelvét elemző könyv témakörei: a vers hangszerelése, a versek tagadó elemeiben lapangó költői közlemény, mondatkapcsolódás a versben, a jelzők statisztikai vizsgálata, a költő szóképei, versszerkezetek, versmagatartás). — Uő., József Attila-kommentárok: Nyr. XCI, 398–405, XCII, 188–94, 301–7, 423–6, XCIII, 74–83. — WACHA IMRE, Mutatvány a József Attila-szótárból: Nyr. LXXXIII, 274–88. — Uő., A József Attila-szótár: I. OK. XXII, 381–8. — ELEMZÉSEK: BÓKA LÁSZLÓ, J. A.: Elégia: Váltan. 1453–64 (újraaközlés). — Uő., J. A.: Elégia: MSz. 298–306. — Uő., Szabálytalan verselemzés: J. A.: Füst: Kortárs VI, 1837–40, Váltan. 1440–6. — Uő., J. A.: Vigasz: Areképvázlatok és tanulmányok 446–55. — CSÓRI SÁNDOR, J. A.: Téli éjszaka: MSz. 287–97. — FODOR ANDRÁS, J. A.: Külvárosi éj: MSz. 278–86. — FÜLÖP LÁSZLÓ, J. A.: Óda: DebrStudLitt. 1966: 81–104. — KISS FERENC, A „Külvárosi éj”: ItK. LXVI, 580–92. — T. LOVAS RÓZSA, J. A.: Külvárosi éj: Nyr. LXXXIV, 66–70. — NEMES NAGY ÁGNES, J. A.: Eszmélet: MSz. 317–25. — PÁLMAI KÁLMÁN, József Attila: A XX. századi magyar irodalom tanítása. II, 11–117 (a tanulmányban sok J. A.-vers elemzése). — Uő., J. A.: A Dunánál: MSz. 326–34. — PÉTER LÁSZLÓ, J. A.: Fiatalasszonyok éneke: Alföld 1968. 4. sz. 64–8. — RÓNAY GYÖRGY, J. A.: Ringató: Kortárs VI, 1790–2. — SOMLYÓ GYÖRGY, J. A.: Óda: MSz. 307–16. — TAMÁS ATTILA, Az Óda motívumrendszeréről: Kritika V. 12. sz. 33–7. — VAJDA LÁSZLÓ, ... a mindenséggel mérd magad (J. A. „Nem én kiáltok” című versének irodalomesztétikai elemzése): SzegTFTK. 1966: 197–206. — VARGHA KÁLMÁN, J. A.: Thomas Mann üdvözlése: MSz. 335–41. — WACHA IMRE, J. A.: Kosztolányi: Nyr. LXXXVIII, 143–9. — ZATYKÓ MÁRIA, J. A.: Az a szép, régi asszony: Nyr. XCII, 49–53.

J u h á s z G y u l a : BENKŐ LÁSZLÓ, Juhász Gyula ő-zése: Nyr. LXXXIII, 405–19. — Uő., Juhász Gyula kedvenc szavai: SzegPFÉvk. 1960: 3–16. — Uő., Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása: SzegPFÉvk. 1957: 5–26. — Uő., Juhász Gyula *bús* szava (Egy készülő stilisztikai szótár próbacikke): Nyr. LXXXII, 351–7. — Uő., A Juhász-szótár próbafüzete: I. OK. XVII, 307–20. — Uő., Mutatvány a Juhász-szótárból: SzegTFTK. 1963: 45–71. — Uő., Írói szótár: SzegTFTK. 1964: 77–99. — Uő., A Juhász-Gyula-szótár: I. OK. XXII, 377–81. — Uő., Mutatvány a Juhász Gyula-szótárból: MNy. LXII, 248–56. — DÖMÖLKI BÁLINT—FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS, Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok (Juhász Gyula és Szabó Lőrinc 59 versének hangstatisztikai elemzése): ÁltNyT. II, 117–32. — GÁLDI LÁSZLÓ, Hozzászólás a Juhász Gyula-szótár tervéhez: Nyr. LXXXIII, 205–9. — SZENDE TAMÁS, Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján: Nyr. XCII, 287–300. — ELEMZÉSEK: BENKŐ LÁSZLÓ, J. Gy.: „Magyar táj, magyar ecsettel” című versének stilisztikai elemzése: MTan. IV, 200–3. — Uő., J. Gy.: „Milyen volt?” című versének stilisztikai elemzése: MNy. LVI, 209–16. — KISS FERENC, J. Gy.: Tiszai csönd: MSz. 97–103. — RÓNAY GYÖRGY, J. Gy.: Remeteség: MSz. 127–34. — SZABÓ EDE, J. Gy.: Goethe Weimarban: MSz. 109–16. — Uő., J. Gy.: Egyedül: MSz. 117–26. — SZALATNAI REZSŐ, J. Gy.: Milyen volt?: MSz. 104–8. — TÜSKÉS TIBOR, J. Gy.: Tápai lagzi és Falusi lakodalom: MTan. XI, 62–6.

K a r i n t h y F e r e n c : HÁMORI ANTÓNIA, Egy riportgyűjtemény nyelvéhez: K. F., Hazai tudósítások: Nyr. LXXX, 337–43.

Karinty Frigyes: Elemzés: HEGEDŰS GÉZA, K. F.: „Struggle for life”: MSz. 226—31.

Kármán József: Tompa József, „A fejvesztesség” régies nyelve és Kármán szerzősége: MNy. LXII, 1—17.

Kassák Lajos: RÓNAY GYÖRGY, Kassák és az izmusok: It. LI, 43—53). — Elemzés: GYERGYAI ALBERT, K. L.: Elporzott évek: MSz. 391—403.

Katona József: T. LOVAS RÓZSA, A Bánk-bán költői képei: DMiNyTört. 173—224. — WALDAFFEL JÓZSEF, A Bánk-bán nyelvéről: Irodalmi tanulmányok. Bp., 1957. 273—80.

Kazinczy Ferenc: RUZSICZKY ÉVA; A polgári szereplők szóhasználatára Kazinczy Egmont-fordításában: Nyr. LXXXIII, 141—50). — Uő., Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében: DMiNyTört. 133—69. — Uő., Négy szó Kazinczy Osszián-fordításából: MNy. LVI, 181—86. — Uő., Irodalmi nyelvi szókincsünk a nyelvújítás korában Kazinczy tájshasználatára alapján (Bp., 1963.). — Elemzés: CSETRI LAJOS, Kazinczy „A tanítvány”-a: ItK. LXXIII, 258—64.

Kemény János: BÁNHIDI ZOLTÁN, Bethlen Gábor és Kemény János nyelvéről: MNy. LVII, 58—66, 194—207.

Kisfaludy Károly: BENKŐ LÁSZLÓ, Kisfaludy Károly elbeszélései: SzegPFÉvk. 1958: 3—29.

Kisfaludy Sándor: Elemzés: BÁRCZI GÉZA, K. S.: A boldog szerelem, 35. dal: IskNym. 392—5.

Komjáthy Jenő: MEZEI JÓZSEF, Komjáthy Jenő és szimbolizmusa: I. OK. XXIV, 135—63.

Korda István: SZILÁGYI FERENC, K. I.: A nagy út: Nyr. LXXXIII, 509—13.

Kosztolányi Dezső: DEME LÁSZLÓ, Kosztolányi és a magyar nyelv: Nyr. LXXXIV, 136—48. — FERENCZY GÉZA, Kosztolányi, a magyar nyelv művelője és művésze: Nyr. LXXX, 401—9. — HORVÁTH MÁRIA, A nyelvi formák szerepe Kosztolányi prózájában: StlTan. 230—407. — Uő., Kosztolányi és az elbeszélő múlt: MNy. LIII, 458—9. — Elemzések: BERRÁR JOLÁN, K. D.: Szeptemberi áhítat (A mondat stilisztikai vizsgálata): Nyr. LXXXIII, 76—81. — FERENCZY GÉZA, K. D.: Zászló: ÉAny. 439—41. — HORVÁTH MÁRIA, K. D.: Narancsszín felhő: Nyr. LXXXIII, 296—302. — SIMANOVSKY ZOLTÁN, K. D.: Őszi reggeli: Nyr. XCII, 194—6. — SZABÓ EDE, K. D.: Könyörgés az ittmaradókhoz: MSz. 179—90. — VAJDA ENDRE, K. D.: Halotti beszéd: MSz. 191—9. — VARGHA KÁLMÁN, K. D.: Üllői úti fák: MSz. 174—8.

Kölcsey Ferenc: BACHÁT LÁSZLÓ, A Kölcsey-szótár: I. OK. XXII, 388—91. — TOMPA JÓZSEF, Kölcsey archaizáló stíluspróbái: Nyr. XC, 159—70. — Elemzés: BÓKA LÁSZLÓ, Egy Kölcsey versről (K. F., „Talányok”): VáITan. 1423—5 (újraközlés).

Krúdy Gyula: HARSÁNYI ZOLTÁN, Krúdy Gyula (A magyar költői próza): Mtan. XI. 266—71, Stluselemzés I, 119—30. — HERCZEG GYULA, Krúdy hasonlatai: Nyr. LXXXIII, 41—58. — SERES JÓZSEF, Krúdy stílusának zeneisége: Jelenkor IV, 191—6. — OROSZ SÁNDOR, Krúdy Gyula szimbólumairól: Nyr. LXXXV, 421—35.

Lengyel József: PÁSZTOR BERTALAN, Miért szép a Nefelejcs? (L. J.: Nefelejcs című munkájának elemzése): Mtan. XI, 252—7.

Mikes Kelemen: HOPP LAJOS, Mikes Kelemen javító tolla nyomában: Nyr. XCI, 149—60. — LŐRINCZE LAJOS, Mikes Kelemen: Nyrség 423—4.

Mikszáth Kálmán: BARLA GYULA, A műelemzés kérdéseiből (Egy Mikszáth-regény elemzése): Közlemények a KLTE Ped. Int.-ból. 24. sz. Debrecen, 1965. — HARSÁNYI ZOLTÁN, Mikszáth Kálmán (A modern magyar széppróza kialakulása): Stluselemzés I, 61—89. — RUBINYI MÓZES, A humor nyelvi eszközei Mikszáthnál: Emlé-

kezések és tanulmányok 109–22. — RAISZ RÓZSA, Mutatvány a készülő Mikszáth-szólásszótárból: EgriTFTK. 1966.: 287–323. — E l e m z é s : T. LOVAS RÓZSA, M. K.: A pénzügyminiszter reggelije: MTan. IV, 62–5.

M ó r a F e r e n c : LŐRINCZY ATTILA, A mondóka stilisztikai szerepe Móra Ferenc novelláiban: ActaSzeg. NéprNytud. VII, 85–91.

M ó r i e z Z s i g m o n d : HARSÁNYI ZOLTÁN, Móríz Zsigmond (Az előbeszéd irodalmi stílussá emelése): StílusElemzés I. 90–118. — HERCZEG GYULA, Móríz Zsigmond képalakításának néhány kérdése: Nyr. LXXXII, 61–73. — Uő., Móríz Zsigmond stílusa: Stíltan. 240–329. — KÁNTOR LAJOS, Nyelvi tudatosság és realizmus (M. Zs. „Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét” című regényének nyelvéről): NyIrKözl. III, 55–69).

N a g y L á s z l ó : PÁSZTOR BERTALAN, Nagy László költészetének tanítása: MTan. XI, 33–41.

N é m e t h L á s z l ó : SÍPKA SÁNDOR, Az idézés formái Németh László „Irgalom” című regényében: Nyr. XC, 258–68. — Uő., Újabb vizsgálódások Németh László idéző mondatai körül: Nyr. XCII, 40–9.

P e t ő f i S á n d o r : ELEKFI LÁSZLÓ, A racionális mondattagolás stilisztikai szerepe Petőfi verseiben: NytudÉrt. 58. sz. 434–9. — FERENCZY GÉZA, Petőfi a Hortobágyról: ÉAny. 431–3. — GÁLDI LÁSZLÓ, Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból: MNy. LIV, 322–33. — Uő., Jegyzetek Petőfi szókinéséről: MNy. LVIII, 64–71. — Uő., Bús szavunk jelentésköre Petőfinél: NytudÉrt. 40. sz. 107–14. — T. LOVAS RÓZSA, Látom kelet leggazdagabb virányit — Exotikus illat (Petőfi és Baudelaire összehasonlítása): MNy. LXIV, 434–6. — MARTINKÓ ANDRÁS, A humor Petőfi egyik levelében: Nyr. LXXXIV 159–65. — Uő., A humor Petőfi prózájában: Tanulmányok Petőfiről. IrtKvtár. 9. sz. 261–327. — Uő., A prózaíró Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése: IrtKvtár. 17. sz. Petőfi prózastílusának kiváló elemzése; annak vizsgálata, hogyan viszonylott Petőfi a kortársakhoz, milyen funkciót teljesített, s mekkora magasságot ért el a magyar prózastílus fejlődésében. — Uő., Stílus és műfaji szándék (Kules egy Petőfi vers, a „Kördal” megértéséhez): Nyr. XCI, 322–8. — OROSZ LÁSZLÓ Petőfi stílusa: Kiskunság 1956: 198–206. — J. SOLTÉSZ KATALIN, Petőfi szimbólumai: NytudÉrt. 40. sz. 330–8. — SZABÓ ZOLTÁN, Petőfi és Arany népi realizmusának főbb stílusjegyeiről: NyIrKözl. VIII, 45–57. — ZLINSZKY ALADÁR, Petőfi nyelvéről: MStilÚt. 256–69 (újraaközlés).

R a d n ó t i M i k l ó s : KURCZ ÁGNES, A szóhangulat szerepe Radnóti Miklós költészetében: ItK. LXIV, 558–71. — NEMES ISTVÁN, A köznyelvi és a tudományos szókinés szerepe Radnóti Miklós nyelvi realizmusának kialakulásában: PécsiPFÉvk. 1961–1962: 115–25. — Uő., Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai: Nyr. LXXXV, 435–45. — Uő., Pótlás: Nyr. LXXXVI, 66. — Uő., Az erősítés, nagyítás, kicsinyítés szerepét betöltő nyelvi eszközök Radnóti Miklós költészetében: PécsiTFTK. VII, 163–76. — Uő., Radnóti Miklós nyelvi kifejező erejének fejlődése: PécsiTFTK. VIII, 125–39. — Uő., A képszerűség eszközei. Radnóti Miklós költészetében: NytudÉrt. 51. sz. — E l e m z é s e k : BARÓTI DEZSŐ, R. M.: Tétova óda: MSz. 372–81. — BENCÉDY JÓZSEF, R. M.: Hetedik ecloga: NytudÉrt. 40. sz. 43–9. — MEGYER SZABOLCS, R. M.: Első ecloga: MSz. 349–56. — Uő., Radnóti Miklós: A XX. századi magyar irodalom tanítása. II, 123–59 (a tanulmányban több R.-vers elemzése). — ORTUTAY GYULA, R. M.: Száll a tavasz: Kortárs X, 547–50 MSz. 364–71. — VARGHA KÁLMÁN, R. M.: Veresmart: MSz. 357–63. — Uő., R. M.: Á la recherche: MSz. 382–90.

S á r k ö z i G y ö r g y : E l e m z é s : RÓNAY GYÖRGY, S. Gy.: Virágok beszélgetése: MSz. 232–8.

S i m o n I s t v á n : SZILÁGYI FERENC, Költő a tájban (Simon István legújabb verseskönyvéről): Nyr. LXXXIX, 339–44.

S o ó s M a g d a : J. SOLTÉSZ KATALIN, Soós Magda „Erős szalak” című regényének nyelvéről: Nyr. LXXX, 68–71.

Szabódy László: GRÉTSY LÁSZLÓ, Megjegyzések Szabédi László verseiről: Nyr. LXXXI, 285–90.

Szabó József: FERENCZY GÉZA, Szabó József első prózai kötetének nyelvéről: Nyr. LXXX, 71–5.

Szabó Lőrinc: DOMBI ERZSÉBET, Az intellektuális stílus néhány eszköze Szabó Lőrinc „A huszonhatodik év” című versciklusában: NyIrKözl. XII, 67–76. — DÖMÖLKI BÁLINT—FÓNAGY IVÁN—SZENDE TAMÁS, Köznyelvi hangstatisztikai vizsgálatok (Juhász Gyula és Szabó Lőrinc 59 versének hangstatisztikai elemzése): ÁltNyT. II, 117–32. — RÁBA GYÖRGY, Az izmusok sorsa Szabó Lőrinc költészetében: I. OK. XIV, 158–63. — SZ. ZEZULKA MÁRIA, Az expresszionizmus a fiatal Szabó Lőrinc költészetében: Jelenkor 1968: 62–9. — Elemzések: BÉLÁDI MIKLÓS, Sz. L.: Májusi orgonaszag: MSz. 268–77. — DÉRY TIBOR, Sz. L.: Omló szírtírről: MSz. 257–67. — LENGYEL BALÁZS, Sz. L.: Hajnali rigók: MSz. 248–56. — RÓNAY GYÖRGY, Sz. L.: A homlokodtól fölfelé: MSz. 239–47.

Tamás Gáspár: SZILÁGYI FERENC, Egy új erdélyi író nyelvéről: Nyr. LXXX, 331–7.

Tamási Áron: CSURKA ISTVÁN, Ámulás Tamási stílusa fölött: ÚjÍr. 1968. 9. sz. 107–9.

Timár Máté: LŐRINCZE LAJOS, Milyen a színes stílus? (T. M.: Majoros Ádám krónikája nyelvéről): ÉAny. 442–4.

Tóth Árpád: SZEKÉR ENDRE, Tóth Árpád jelzőhasználatáról: Kiskunság 1959: 91–100. — SZENDE TAMÁS, Szóstatistikai vizsgálatok Tóth Árpád, Juhász Gyula és Szabó Lőrinc költeményei alapján: Nyr. XCII, 287–300. — Elemzések: BÓKA LÁSZLÓ: T. Á.: Esti sugárkoszorú: MTan. VI, 131–3; MSz. 220–5; VáItan. 1447–53. — GÁLDI LÁSZLÓ, „Egy kiállítás képei” (Jegyzetek a Tóth Árpád Emlékkiállításról): Nyr. LXXXV, 319–26. — HEGEDŰS GÉZA, T. Á.: Egy aquineumi korcsmában: MSz. 206–13. — NEMES NAGY ÁGNES, T. Á.: Elégia egy rekettyebokorhoz: MSz. 200–5. — VARGHA KÁLMÁN, T. Á.: Körüti hajnal: MSz. 214–9.

Tömörkény István: MUCSI JÓZSEFNÉ, Tömörkény István írói nyelvének néhány mondattani sajátága: SzegPFÉvk. 1957: 84–7. — VÉGH JÓZSEF MIHÁLY, Tömörkény István, a népnyelv vizsgálója: Nyr. XC, 350–5.

Váci Mihály: IMRE LÁSZLÓ, Váci Mihály költői népkínese (A „Szegények hatalma” kötet alapján): DebrStudLitt. III, 95–116.

Vajda János: ZSOLDOS JENŐ, Vajda János Mont Blanc-hasonlata: FilKözl. III, 150–4. — Elemzés: NÉMET G. Béla, V. J.: A vaáli erdőben: Nyr. XCIII, 69–73.

Veres Péter: BENKŐ LÁSZLÓ, Két Számadás (Veres Péter könyve 1937-i és 1955-i kiadásának összevetése): Nyr. LXXXI, 45–58. — Uő., A szépirodalmi stílus elemzése (Veres Péter szókínese és mondatfüzése): NytudÉrt. 35. sz. — Uő., Tájszók a szépirodalomban: SzegPFÉvk. 1962: 3–14 (részlet a NytudÉrt. 35. sz.-ból). — VÉRTES EDIT, Nyelvi statisztika és írói nyelv (Ady Endre és Veres Péter nyelvének hangállományáról): ÁltNyT. II, 148–53. — KÁLMÁR LÁSZLÓ és FÓNAGY IVÁN hozzászólásával: uo. 172, ill. 175.

Verlaine: Elemzés: FÓNAGY IVÁN, Egy áttetsző Verlaine-versről: Nyr. XCIII, 246–56.

Vörösmarty Mihály: MARGÓCSY JÓZSEF, Gondolatok „A merengőhöz” című vers tanítása közben: MNyIrTan. II. 6. sz. 25–7. — OROSZ SÁNDOR, Két romantikus stíluselem Vörösmartynak Késő vágy című versében: Nyr. LXXXVI, 305–8. — Elemzés: TÓTH Béla, A vers muzsikája (V. M.: Liszt Ferenzhez): StudLittDebr. 1967: 29–50).

Egyéb: BOROS TIBOR, *Feze*: Nyr. XCI, 355–8. — GÁLDI LÁSZLÓ, Költői nyelvünk legújabb gazdagodása: Nyr. LXXX, 316–31 (Takáts Gyula, Horváth Imre, Csoóri Sándor, Képes Géza, Pákolitz István, Simon István, Szécsi Margit verseiről). — KOVALOVSKY MIKLÓS, A költő és a szavak értéke: Nyr. LXXX, 57–63. — PÁLMAI KÁLMÁN, A verselemzés szerepe az irodalmi ismeretterjesztésben. Bp., 1963. TIT-sokszorosítás. (Az elemzésről szóló elméleti rész után rövid elemzések Vörösmarty, Petőfi, Kosztolányi, József A., Illyés, Garai G., Váci M. verseiből.) — PÉTER LÁSZLÓ, Romániai magyar elbeszélők nyelvéről: Nyr. LXXX, 63–8. — TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Írók egyéni nyelve a XVII–XVIII. században: DMiNyTört. 31–41. — WACHA IMRE, Költőink nyelvéről a Tűztánc és a Tiszta szigorúság című kötetek alapján: IrNyK. 1964. 1–2. sz. 52–90 (TIT-soksz.).

Felsorolásunkból — a sok eredmény mellett — világosan kitűnik stilisztikai munkálatainknak az a hiányossága, hogy prózát csak kevés kutatónk szeret és tud elemezni.

15. A stilisztika oktatása. — A III. nyelvészkongresszust követő években a stilisztika szervezett oktatása bekerült mind az egyetemek és főiskolák, mind a középiskolák, mind az általános iskolák tantervébe.

A felsőfokú stilisztikatanítás céljaira a következő könyvek és jegyzetek készültek 1956 és 1969 között: FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TERESTYÉNI FERENC, A magyar stilisztika vázlata. Szerk. TERESTYÉNI FERENC (Bp., 1958.; egy. tankönyv). — BENCÉDY JÓZSEF, Fogalmazás—nyelvhelyesség—stílus (1954 és 1962 között több utánnyomásban; ped. főisk. jegyzet). — RÓNAI BÉLA—KEREKES LÁSZLÓ, Stílustan (Bp., 1962.; ped. főisk. jegyzet). — BENKŐ LÁSZLÓ, Stíluselemzési gyakorlatok (Elvi és módszertani útmutató): SzegPFÉvk. I, 165–80. — SZENDE ALADÁR—TAKÁCS ETEL, Nyelvi és stilisztikai gyakorlatok a tanító- és óvónőképző intézetek számára (Bp., 1959.; jegyzet). — BESSENYEI GYÖRGY—PAÁL RÓZSA—PÁLMAI KÁLMÁN, Szöveggyűjtemény (Cikkek, tanulmányok a XX. századi magyar verstan, stilisztika és verselemzés problémáiból. Bp., 1967.; egy. jegyzet).

A közép- és általános iskolai anyanyelvi (és ennek részeként a stilisztikai) képzés feladatairól, célkitűzéseiről BENCÉDY JÓZSEF tartott előadást a pécsi nyelvőről konferencián (vö. AnyMűv. 139–54). SZENDE ALADÁR az anyanyelvi képzés gondjairól írva (vö. Nyr. LXXXVII, 220–30) a stilisztika oktatásával is foglalkozik.

A stilisztikának mint új tantárgynak a bevezetéséről ugyancsak SZENDE ALADÁR számolt be: Egy tantárgy újjászületése (A stilisztika a reformtantervben): PedSzle. XIV, 25–32. Jelenleg az I–III. osztályos gimnáziumi nyelvtankönyvnek minden fejezete tartalmazza az odatarozó stilisztikai anyagot is, a IV. osztály tankönyve pedig (SZENDE ALADÁR, A stílus) teljes egészében a stilisztikai képzést szolgálja. Ism.: BENCÉDY JÓZSEF, Az új stilisztikai tankönyvről: Mtan. VII, 272–4.

A stilisztika szerves része ma már a magyar irodalom középiskolai tanításának, mint azt az alább felsorolt, sok stilisztikai anyagot tartalmazó irodalomtanítási tanári kézikönyvek bizonyítják: KANIZSAI NAGY—MAKAY—SZILÁGYI, A szabadságharc és az elnyomatás kora irodalmának középiskolai tanítása (szerk. MIKLÓS RÓBERT. Bp., 1956.). — MAKAY—T. TEDESCHI—HÁRSING, A kiegyezés kora irodalmának középiskolai tanítása (szerk. MIKLÓS RÓBERT. Bp., 1958.). — MAKAY—T. TEDESCHI—TIMÁR, A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában. I. (szerk. PÁLMAI KÁLMÁN. Bp., 1960.). — PÁLMAI—MEGYER, A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában. II. (szerk. LENGYEL DÉNES. Bp., 1965.). — Irodalmi elemzések. I. (szerk. MIKLÓS RÓBERT. Bp., 1957.). — Irodalmi elemzések. II. (szerk. LENGYEL DÉNES. Bp., 1958.). — Házi olvasmányok elemzése a középiskolai irodalomtanításban (szerk. LENGYEL DÉNES. Bp., 1963.). — HARSÁNYI ZOLTÁN, Stíluselemzés. I. (Prózai művek stílusa. Bp., 1969.).

Az általános iskolák számára készültek a következő stilisztika-módszertani mun-

kák: CHIKÁN ZOLTÁNNÉ, A nyelvi elemzés stilisztikai vonatkozásai az általános iskola 8. osztályában (EgriPFFüz. 88. sz. Eger, 1958.). — Nagy magyar költők. III. (Segéd-könyv az ált. isk. számára. Szerk. LENGYEL DÉNES. Bp., 1957.). — Nagy íróink. I. (Segéd-könyv az ált. isk. irodalomtanításban. Szerk. LENGYEL DÉNES. Bp., 1966.).

Egyéb stilisztikatanítási cikkek: BALASSA LÁSZLÓ, Stílusgyakorlatok a *van* ige elkerülésére: Mtan. XII, 223–31). — FAJCSÉK MAGDOLNA, Stilisztikatanítási kísérletek és tapasztalatok a gimnáziumi reál osztályokban: PedSzle. XIV, 33–43). — MAKAY GUSZTÁV, Csapdák a verselemzésben: Mtan. XI, 97–103). — KÖVESI JÓZSEFNÉ, Gondolatok a verselemzésről Makay Gusztáv cikke nyomán: Mtan. XI, 244–51. — SÍPKA SÁNDOR, Az irodalmi művek nyelvi-stilisztikai elemzésének kérdései az iskolában szovjet módszertani művek tükrében: Mtan. X, 274–85. — TANKA JÁNOS, „Költészettan” a nyelvtanórán (A tulajdonságjelző stilisztikájának tanítása alsó fokon): Mtan. VI, 44–6. — T. TEDESCHI MÁRIA, Irodalomtörténeti összefüggések tanítása a verselemzés módszerének felhasználásával: MNyÍrTan. I, 11–17.

16. E g y é b. — Ebben a pontban a szerzők neve kezdőbetűjének sorrendjében közöljük azokat a dolgozatokat, amelyeket csak erőszakosan lehetett volna máshova besorolni: BENKŐ LÁSZLÓ, Stilisztikai szemlélet, nyelvtani kategorizálás: MNy. LIV, 305–11). — BÓKA LÁSZLÓ, Ember és stílus: Váltan. 56–60. — Uő., Líra és realizmus: Váltan. 837–65. — DEME LÁSZLÓ, Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiából: Nyr. LXXXIV, 286–7, 430–42, LXXXV, 14–27, 137–48. — FERENCZY GÉZA, A fogalmazás néhány kérdése: MNyh. 331–62. — GELEJI KATONA ISTVÁN, Magyar Grammatikácska: MStilÚt. 17–29. — KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL, Stílushumor és jellem: Jelenkor 1967: 828–35. — Uő., Stílushumor és nyelvfejlődés: Jelenkor 1967: 924–9. — KULCSÁR ENDRE, Magyar stílus: MStilÚt. 87–109. — KULCSÁR GYULA, A magyaros írásművészet főkérdései: MStilÚt. 111–33. — LŐRINCZE LAJOS, Egy érdekes költői nyelvi sajátyságról: Kortárs VII, 159–60. — NÉMETH G. BÉLA, Az önmegszólító verstípusról: ItK. LXX, 546–70. — J. SOLTÉSZ KATALIN, A címadás nyelvi formái a magyar irodalomban: Nyr. LXXXIX, 174–87. — SYLVESTER JÁNOS, Megjegyzések az Új Testamentumhoz: MStilÚt. 3–16. — SZVORÉNYI JÓZSEF, Magyar ékes szókötés: MStilÚt. 51–85. — VERSEGHY FERENC, Usus aestheticus linguae hungaricae: MStilÚt. 31–50. — ZLINSZKY ALADÁR, Stilisztika és verstan (A magyar stílus mintái és törvényei): MStilÚt. 135–213. — ZOLNAI BÉLA, Esztétikai szempontok a nyelvtudományban: NyStíl. 5–15. — Uő., Nyelvek harca: NyStíl. 108–124. — Uő., A nyelvi kifejezőség formái: NyStíl. 125–48. — Uő., Líraiság és realizmus a magyar stílusban: NyStíl. 184–90. — Uő., A magyar stílus: NyStíl. 191–225. — Uő., Szerepjátás és szóvállalás a nyelvben: NyStíl. 279–94.

FÁBIÁN PÁL

A Magyar Nyelv Szóvégmutató Szótára

Szerkesztette: Papp Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

1. A szótárakat, két- és egynyelvűeket egyaránt, szokás „hézagpótló” jelzővel illetni. Nem csoda, hiszen bármilyen szótár elkészítése nagyszabású munka, s nemigen kezdenek hozzá az igények felmérése és gondos mérlegelése nélkül.

A Magyar Nyelv Szóvégmutató Szótára (VégSz.) annál inkább is illik ez a jelző, mert a maga nemében páratlan munka. Még akkor is az, ha a magyar nyelvészeti irodalomban nem az első ilyen vállalkozás; hiszen korai elődje idestova százhatvan évvel ezelőtt látott napvilágot. („Vég tagokra szedetett Szó-tár mely a' Magyar Nyelvben elő-forduló szavakat deákul kifejezve, az A. B. C.-nek szokott rendi szerént elő-adja.

Szerzette SIMAI KRISTÓF kegyes iskolai pap, és a' rajzolásnak királyi tanítója." Buda, 1809. és 1810.) SIMAI szótára ma már kuriózum, s talán nem érdektelen idézni előszavának néhány mondatát: „... előre el-láttam, melly nagy könnyebbséget fog ez azoknak szerezni, kik a' Verseles közt egy tekintettel tíz, húsz, és több szavakra, és ezekkel járó szebbnél szebb gondolatokra akadnak, holott ez előtt, nem lévén semmi segedelmek, huzamos órákat is el-vesztegettek csak ez okból, mivel el-kezdettt Verseknek végezetéhez hasonló kimenetelű alkalmatos szavakat nem találhattak." A költőknek szóló, ma már mosolyogtató ajánláson kívül a nyelvészek figyelmét is felhívja munkájára, melyben fellelhetik „egy szónak külömbféle értelmét minden fáradság nélkül”, és „a' Magyar Nyelv tanítását tárgyázó Könyvnek készítésében ez után fogatosabban munkálkodhatnak”.

2. A VégSz., mely PAPP FERENC szerkesztésében, nyelvészek, matematikusok, gépi szakemberek és egyetemi hallgatók munkájával jött létre, elsősorban a nyelvészeknek szól. SIMAI művével csak alapelve közös: a magyar nyelv szavait, a szokásostól eltérően, a szóvégek szerinti ábécérendben sorolja föl. A szerkesztő igen meggyőzően bizonyítja e módszer létjogosultságát: „Világos, hogy míg a latin írásrendszerrel (és számos más, e szempontból hasonló írásrendszerrel) dolgozó nyelvek esetén egészen természetesen adódik a szavak balról történő sorrendbe helyezése, hiszen balról jobbra írunk és olvasunk, ugyanezen nyelvek legnagyobb részére egyben kevésbé érdekes is ez a sorrendbe állítás. Hiszen az angolban, az oroszban, a franciában, az olaszban, a magyarban stb. a nyelvészeti szempontból releváns események a szó végével (jobb oldalával) kapcsolatosak: ott lépnek fel a képzők, a ragok; az összetételek, már ahol vannak, szemantikailag inkább az utótag jellegét hordozzák magukon, mint az előtagét.” Az ilyen a *tergo* sorrendbe szedett szótár egyes nyelvekben egyszersmind durva szófaji rendezést jelent (minthogy a szóvég általában jellemző a szófajra, pl. az oroszban), azon nyelvekben pedig, ahol nem így van (pl. a magyarban) az AT rendszerű szótár lehetőséget ad annak megállapítására, hogy az egyes szóvégek alatt milyen gyakorisággal szerepelnek az egyes szófajok. Hasznos tanulságokat nyújt az ilyen rendezés a szóösszetételek szempontjából is, hiszen itt együtt vannak az azonos utótagú összetételek. Az előszó felhívja a figyelmet a szóképzéstani tanulságokra is, amennyiben itt az egyes képzőkkel ellátott szavak mind egybe gyűjtve találhatók.

3. A VégSz. nem egyszerűen a *tergo* szószedet, hanem, mint neve is mutatja, szótár, mely a címszavakon kívül közli az egyes szavak legfontosabb lexikográfiai jellemzőit is. Nem értelmezi a szavakat, hiszen ez a ÉrtSz. feladata, hanem kódjellekkel ad információt a szavak szófajáról, összetettségéről, tőtípusáról, ragozási sajátosságairól stb. E kódrendszer igen fontos pozitívuma, hogy egyrészt lehetőséget nyújt a magyar szóállomány lyukkártyagépeken való feldolgozására (ez részben már a szótár készítése közben megtörtént, mégpedig abból a célból, hogy lényeges statisztikai adatokra szert tehessenek); másrészt elég egyszerű ahhoz, hogy kevésbé bonyolult nyelvészeti statisztikákat, gyűjtéseket manuálisan is végre lehessen hajtani a segítségével.

Címszóanyaga tekintetében a VégSz. a ÉrtSz. készletét öleli fel. E szókészletet a szótár szerkesztése közben mintegy 40-féle módon csoportosították, s maga az elkészült mű e 40 elrendezésnek mindössze egyike. A továbbiak mindegyike hasonló nagyságú kötetet venne igénybe — kiadásukra természetesen így nemigen nyílhat lehetőség. (A legfontosabb, a szófajok szerinti a *tergo* lista azonban talán napvilágot láthat.)

A címszavakat, mint említettük, a szóvég szerint szedték sorrendbe, mégpedig a szóvégi fonémák szerint. A szó belsejében azonban nem a fonémákat, hanem az egyes betűket vették figyelembe. A kétségtelen ellentmondást gyakorlati megfontolások indokolják: a gépi feldolgozás szempontjából, minthogy a számítógépek írott,

s számnokká átkódolt szavakkal dolgoznak, helyesebb a betűkből s nem a fonémákból kiindulni; a szóvégek fonematikus rendezését viszont nyelvészeti érvek támogatják. (Egy kis megjegyzést azonban tennünk kell itt: nem oszthatjuk a szerkesztő kételkedését a *dz* és *dzs* fonéma voltában, s így az ezekre végződő szavakat inkább a *d* végű szavak után soroltuk volna.)

4. Röviden felvázoljuk, milyen információk nyerhetők a hét, betűvel jelölt szám-oszlop kódjaiból. Az **A** oszlop azt mutatja meg, hány tőből áll a címszó. A **B** oszlop a szófajt jelöli. A **C** sor névszóknál a tőtipus, igéknél a ragozási típus jeleit tartalmazza (az utóbbiaknál külön részletes táblázat segíti a kód megfejtését). A **D**, **E**, **F** oszlopok tájékoztatást nyújtanak a névszók ragozásáról, a mellénevek középfokáról, a szó hangrendjéről, a fő igevonzatokról stb. A hetedik, **G** oszlop kódja arról vall, van-e aktív képző a címszóban, s ha igen, annak közepén vagy végén van-e.

Hogy e hét oszlopban milyen sok információ rejlik, szemléltesse a következő példa:

	A	B	C	D	E	F	G
ELEGYEDIK	1	1	31	20	00	05	1

Ebből a következők olvashatók ki az ELEGYEDIK címszóról: nem összetett szó (**A** = 1), teljes ragozású ige (**B** = 1), múlt idő E. sz. 1. sz.-ben a személyrag kötőhangzó nélkül járul a tőhöz, E. sz. 3. sz.-ben viszont kötőhangzóval, a feltételes módban töváltozás nélküli *n-t* kap (**C** = 31, a táblázat alapján), magas hangrendű (**D** = 20), eszközhatározó esetet vonz (**F** = 05), a végén képző van (**G** = 1).

A munka gerincét természetesen a szótári rész képezi. Igen érdekesek azonban a függelékben közölt statisztikai táblázatok is. Ezek arról tájékoztatnak, hány szó végződik nyelvünkben egy adott fonémára, kettős és hármas fonémacsoportra, s felsorolja a leggyakoribb szóvégi négyes fonémakapcsolatokat is. Az itt közölt táblázatok bemutatják szavaink hosszúság szerinti eloszlását, jelentéseik számát. A függelék végül stíluslistát is közöl szavaink egy részéről.

5. Visszatérve a szótári részre, néhány kisebb megjegyzést tennénk. Az egyik a képzők kódolására vonatkozik. Nem lett volna érdektelen a **G** oszlopban egy külön számjeggyel azt is föltüntetni, hány betűből (vagy fonémából) áll a képző a címszóban. Ily módon nem fordulhatott volna elő, hogy pl. a CSILLÉS szó képzője azonos kódjelet kapjon a közvetlenül utána következő ZÜLLÉS szó képzőjével. A kód megállapíthatóvá teszi, hogy a szó végén képző található, de arról már nem vall semmi, hogy leíró szempontból két különböző szuffixumról van szó. (A magyarul nem tudó nyelvész esetleg igetövet keres a CSILLÉSben is!) Érdekes lenne egy kódszámmal azt is jelölni, hogy a képző milyen fajú szóból képez új szót. Így előttünk állhatna nyelvünk összes produktív képzője: a **G** oszlop a (relatív) tőszó faját mutatná meg, a **B** pedig a képzett szóét, feltüntetve ezzel a képző pontos funkcióját. Harmadik megjegyzésünk a szófaji rendszerezést érinti: helyesebb lett volna az igeneveknél tovább differenciálni, s nem ugyanazt a kódszámot rendelni a főnévi, melléknévi, határozói igenév mellé. A kódszámokból erre a megkülönböztetésre bizonyára futotta volna — ha már a nyelvünkben mindössze három szóval képviselt névelőnek külön jel jutott.

E kisebb szépséghibák azonban mit sem vonnak le a szótár értékeiből. A VégSz. feladatát kiválóan teljesíti, hiszen nem egyszerűen a *tergo* szólista, hanem valóságos szótár is azok számára, akik jeleivel bánni tudnak. Elkészülte ismét bebizonyította, milyen nagy hasznót hajt a gépi adatfeldolgozás a nyelvészetnek; s sejtetni enged, milyen jelentős jövője van még ennek a módszernek. A VégSz. az ÉrtSz.-val együtt kiváló segédeszköze a magyar nyelv szakembereinek olyan kérdések eldöntésében, amelyeket eddig csak fáradtságos munkával vagy még azzal sem lehetett megoldani.

HAVAS FERENC

KÜLÖNFÉLÉK

Kétszáz éves a Demonstratio

Sajnovics János érdemeit nem szükséges felsorolni, a nyelvtudomány már régen kijelölte helyét nagyjai között. Egyik-másik tudóssal azonban úgy vagyunk, ha szóba kerülnek, hát jólesően vesszük tudomásul, hogy tudunk róluk, nevezetesebb évfordulójukon ha ünnepséget rendeznek, megjelenünk, utána azonban hamar napirendre térünk fölöttük. — A Sajnovicstól elsőként használt összehasonlító módszer is ma már annyira természetes, világszerte gyakorolt, hogy nem is gondolunk arra, aki először alkalmazta. A magyar–lapp–finn nyelvrokonság kérdése sem szorul védelemre vagy újabb bizonyításra. Csillagászati érdemeit is majd talán csak 2004-ben fogják emlegetni, amikor a Vénusz ismét olyan helyzetben lesz, hogy a csillagászok megfigyelhetik a Nap korongján való átvonulását.

Sajnovics azonban a finnugor nyelvek rokonságának bizonyításában mégiscsak úttörő volt. A tudományos világ mostohán bánt vele. Elkeseredett és nyelvészettel többé nem foglalkozott. Fő műve, a „Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” latin és dán nyelven jelent meg. Márcsak kegyelethből is méltó volna rá, hogy anyanyelvén is napvilágot lásson. Leveleit talán egy — Nagy Jánoshoz írt levele — kivételével HERMAN OTTÓ beleiktatta „Az északi madárhegyek tájairól” című könyvébe. HERMAN igazi nagyrabecsüléssel és őszinte kegyelettel járta végig Sajnovics és Hell verdői útját, és kutatott emlékeik után. A levéltári nyomozásban K ö v e s l i g e t h y R a d ó volt a munkatársa. Íme néhány bizonyító levél.

*

A Budapesti kir. magy. Tudományegyetemi
Földrajzi Intézet
Földrendési Observatoriuma
Budapest, VIII. Sándor-utca 8.

Igen Tisztelt Uram,

Örömmel tudatom, hogy a magyar Tudományos Akadémia III. osztálya tegnap tartott ülésében lelkesedéssel elfogadta jelentésem alapján Nagyságodnak három évvel ezelőtt beadott, Sajnovics leveleinek kiadására vonatkozó indítványát. A hosszú időköz alatt nem voltam tétlen és sikerült néhány érdekes adat birtokába jutnom.

A kopenhágai levéltárban sok adat ma már nem lesz, minthogy a Norvégiára vonatkozó ügydarabok már régesrégén ezen államnak adattak át. Mégis sikerült megtalálni egy ott felejtett iratesomót, a melyben Hellnek négy eredeti német levele van; ezek egyike 1769. július 5-éről van keltezve, csak két nappal a Vénus-átvonulás után. Megtaláltatott továbbá a levélnapló is, amelynek tanúsága szerint 1768. 69 és 70-ben mindössze 29 hivatalos levél küldetett vagy közvetlenül Hellnek, vagy annak érdekében hatóságoknak. A beérkezett levelek azonban nincsenek meg, és még nem tudom, vajon ezek is Norvégiába vándoroltak-e, vagy talán gróf Thott utódainak birtokában vannak-e? Nevezett egyén ugyanis azon időben a cancellaria főtitkára és egyszersmind a dán Akadémia elnöke is volt, melynek tagjai sorában Hell és Sajnovics is voltak. Az Akadémia ily régi kéziratokat nem őriz.

A levelek gondos áttanulmányozása bennem azt a meggyőződést érlelte, hogy ezekben nem merülhetett ki Sajnovics tudása és kutatása. Mint Hellnek, bizonyára neki is van naplója és tudományosan érdekes levelezése. Ezeknek felkutatása bizonyára még lehetséges; a nyomok Norvégiába és a gróf Thott családi levéltárába vezetnek, és nem lehetetlen, hogy egyes jezsuita zárdákban is vannak még feljegyzések. Egy Anschütz nevű most elhalt pater birtokában sok Hellre vonatkozó irat volt, melyet a provinciális

közbenjárására meg lehet bizonyára szerezni, és Pater Baur Tortosában szintén szorgalmasan gyűjtötte Hell dolgait. Kutatásait nem folytathatván, talán átengedi eddigi eredményeit a mi Akadémiánknak.

Hozzá teszem végre, hogy azt a benyomást nyertük az Akadémiában, hogy talán meg sem fogunk állani Sajnovics leveleinél, és hogy lehetőleg a két tudósnek együttes emléket állítunk.

Nagyon szívesen vállalkozom a kegyeletes és egyszersmind érdekes feladatra. Mint az Association internationale de sismologie főtitkárának, mindenütt vannak befolyásos jó embereim, akiknek közreműködésével a dolog jól és tetemesen olcsóbban is fog menni. A dán kormány például jól tudja, hogy a reykjavíki seismikus állomás létrejöttében nekem is vannak és voltak célravezető lépéseim, tehát szükség esetén bizonyára segítségemre lesz. Hasonlóképpen Norvégiában.

Kötelességem végre hozzátennem még, hogy az osztálytitkár úr a jelentésemet röviden elreferálván, csak az én nevemet említette. Szót kérve, természetesen igen határozottan kijelentettem, hogy az én indítványom kizárólag Nagyságod indítványának folyamánya, amint az jelentésemben természetesen ki is volt emelve. A kezdeményezés ténye valamelyes formában a kiadandó munkában is meg kell hogy legyen.

Kiváló tisztelettel vagyok,

Nagyságos Uram
készséges szolgálja

Budapest, 1907. december 17-én.

Kövesligethy Radó

Sajnovics levelei mellett szorgosan kutattak naplója után is. Az Akadémia magyar fordításában is megjelentetni szándékozott. Ezt bizonyítja Kövesligethynek néhány hónappal később, ugyancsak Herman Ottóhoz intézett levele:

A Budapesti kir. magy. Tudományegyetemi

Földrajzi Intézet

Földrendési Observatóriuma

Budapest, VIII. Sándor-utca 8.

Nagyságos Uram,

A madárvonulásra és madárpainológiára vonatkozó szép értekezéseit, nemkülönben Sajnovics leveleinek kiadását tárgyaló szíves és meleghangú levelét hálásan köszönöm. E köszönetem nyilvánítása eddig tisztán azért késett, mert egyidejűleg jelenteni akartam, hogy a tőlem telhetőt az ügy sürgetése érdekében megtettem.

Kopenhágába két levelet írtam; az egyiket az országos levéltárba, a másikat Harboe alezredesnek. Az utóbbitól várom hogy néhai Thott grófi családot kikutassa, mert nem valószínűtlen, hogy annak levéltárában még mintegy 25 Helltől eredő és reá vonatkozó levél van. Érdekes, hogy ezen Thott valószínűleg magyar származású.

Más levél Norvégiába és Weiss direktor urnak ment, mindkettő arra is vonatkozik, hogy Sajnovics naplója kikuttatassék. Ugy óhajtom, hogy az egész anyag a jövő júniusig együtt legyen, hogy a télen át a kiadás munkájába foghassunk.

Itthon egyidejűleg átkutattatjuk a jezsuitacollégiumokat, a mire a Pater provinciálistól kértem engedélyt.

Kitűnő tisztelettel vagyok, Nagyságos Uram,

alázatos szolgálja

Budapest, 1908. februárius 2-án.

Kövesligethy Radó

Eddig még nem sikerült megbízható adatokat szerezni arról, hogy ki találta meg Sajnovics naplóját. Felteszem, hogy Kövesligethy Weiss atyától, a bécsi egyetem Csillagvizsgáló Intézetének igazgatójától tudta meg, hogy a keresett napló intézetük levéltárában van. Herman Ottó a naplóból részleteket is közölt könyvében, sőt később a napló kiadása is szóba került. Kövesligethy közreműködésére azonban már nem számíthatott:

Association Internationale de Sismologie
Le Secrétaire de la Commission permanente
□ Budapest, VIII., Sándor-utca 8. □

Mélyen tisztelt Nagyságos Uram,

Lóczy professor tanszékéről való lemondása folytán előadásai és vizsgálatainak alakjában annyi teher szakadt rám, hogy teljességgel megszüntem szabad embernek lenni. Enélkül már tettem volna tiszteletemet. Utamról, hacsak lehetséges referálok okt. 19-én az Akadémiának, de legkésőbbben a novemberi ülésben.

Kitűnő tisztelettel

alázatos szolgálja

Budapest, 1908. szeptember 30-án.

Kövesligethy Radó¹

*

Évekkel később PINZGER FERENC jezsuita két kötetben megírta „Hell Miksa emlékezete” című tanulmányát. A munka Hell születésének kétszázadik évfordulójára jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában (az I. kötet 1920-ban, a II. 1927-ben). Az volt a terv, hogy a harmadik kötet majd Sajnovics naplóját tartalmazza magyarul. Azonban az Akadémia akkori pénzügyi nehézségei miatt a harmadik kötet kiadását el kellett halasztani, s azóta sem került rá sor.

Pinzger páter részére Bécsben kéziratos másolatot készítettek. Ez a másolat a magyarországi Jezsuita Rendtartomány könyvtárában Arch. Prov. Hung. S. J. 300. jelzet alatt volt. Sajnos, a szerzetesrendek feloszlása és értékeiknek államosítása alkalmával a fontos kézirat megsemmisült. Ugyanez a sors érte az Akadémia kézirattárában a sajtó alá rendezett magyar nyelvű fordítást is.

Sajnovics naplójában nem tudományos munkát akart alkotni. Bizonyára soha sem gondolt arra, hogy valaha is megjelenjék. Általános megfigyeléseit vetítette szorgalmasan papírosra. Olyan vidékeken utaztak, amelyek jórészt ismeretlenek voltak az akkori Európa előtt. Sajnovics tehát éles szemmel kutatói kritikával mindent megfigyelt és leírt. Munkájában ennél fogva leíró földrajzi és néprajzi megjegyzéseket is olvashatunk, sok érdekességet a svéd, dán, német és norvég tájakról. Szinte napról napra jegyezte helyrajzi és meteorológiai észleléseit. Írt a sarki fényről, a tengeri villódzásairól, a különféle népek nyelvéről, szokásairól. Kagylókat, növényeket gyűjtött, tengeri állatokat vizsgált és boncolt. Minderről a tudós pontosságával és az utazó érdekfeszítő elbeszélésével tudósít bennünket. Egyébként ma már az is közismert, hogy a Vénusz átvonulásáról készített megfigyelések közül Hell és Sajnovics mérései voltak a legpontosabbak.

BUDENZ mondta Sajnovicsról székfoglaló beszédében: „Tudjuk, hogy legtöbbször az elfogulatlanabbul ítélő utókornak van fönn tartva oly hálát leróni és elismerést meg-

¹ Kövesligethy Radó Herman Ottóhoz írt levelei az MTA Könyvtárának kézirattárában Ms 264 jelzés alatt találhatók. — A három levél közül kettőt 1967-ben közölt SÁFRÁN GYÖRGYI (Magyar Tudomány LXXIV, 203–4), nekem azonban már sokkal régebben megvoltak. Ezt annak idején a cikk szerzőjének meg is írtam.

adni, melylyel a kortársak fukarkodtak, melyet a kortársak még fontos következményeiben föl nem ismert érdemtől megvontak. Hálás kegyelettel néz ma vissza a magyar tudomány, kivált a nyelvtudomány Sajnovicsra, mert tudja, mi nőtt ki lassanként ez ideig azon magból, melyet ő száz évvel ezelőtt demonstratiojával elvetett.” (Nyelvészeti Tanulmányok I. köt. I. füz. Kolozsvár, 1905. Budenz József hagyatékából: 1–6.)

Budenz beszéde óta ismét eltelt egy évszázad. Vajon sor kerül-e arra, hogy naplójának kiadásával lerójuk eddig elmaradt hálánkat Sajnovics iránt?

CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY

TÁRSASÁGI ÜGYEK

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXV. közgyűlése

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1969. június 24-én tartotta meg LXI. közgyűlését a Magyar Tudományos Akadémia felolvasó termében.

1. A tárgysorozat első pontjaként két előadás hangzott el. LAKÓ GYÖRGY „Megemlékezés Yrjö Wichmannról születésének 100. évfordulója alkalmából” és HAJDÚ PÉTER „Emlékezés Reguly Antalra születésének 150. évfordulója alkalmából” címmel adott elő. (LAKÓ GYÖRGY előadását — külföldi távolléte miatt — SZ. KIS PÁL MAGDOLNA olvasta fel.)

2. Az előadások után SZATHMÁRI ISTVÁN, a Társaság titkára terjesztette elő jelentését a Társaság elmúlt évi működéséről.

Tisztelt Közgyűlés!

Mint ahogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság életében az 1968–1969-i év folyamán különösebb esemény nemigen történt, csupán végeztük a Társaságunk létalapját jelentő mindennapi munkát, engedjék meg, hogy beszámolómat mindjárt a Társaság hármias tevékenységének ismertetésével kezdjem.

Munkálkodásunk középpontjában továbbra is a felolvasó ülések és az azokat követő viták állanak. Itt kapnak ugyanis hangot először az új irányzatok, az új módszerek, a legkülönbözőbb kísérletek, továbbá az új, induló diszciplínák. De itt hallunk a nyelvtudomány régen meglevő ágaiban elért s a már kialakult módszerek felhasználásával feltárt új eredményekről is. Itt merülnek fel az elvont, elméleti jellegű kérdések, de itt tárgyalunk nyelvünknek vagy más nyelvnek a múltját, jelenét s nemegyszer jövőjét érintő problémákról, sőt a nyelvek — benne természetesen a magyar — oktatásának minél eredményesebb, minél hatékonyabb módjairól. Itt mutatják be új tanulmányikat tapasztalt kutatóink, itt üdvözljük külföldi tudósvendégeinket, s itt ismerkedünk meg az ő nézeteikkel, eredményeikkel. De valójában itt indulnak el pályájukon a fiatal, kezdő nyelvészek is, úgy, hogy először meghallgatják az előadásokat és vitákat, azután maguk is felszólalnak, majd megtartják első előadásukat. Felolvasó üléseink tehát — bár ezek alakulásába a véletlen is nemritkán beleszól — mintegy keresztmetszetét adják nyelvtudományunk fejlődésének, mindenkori helyzetének. Mindez azt is jelenti, hogy Társaságunknak ez a fő — ha nem a legfőbb — tevékenysége nagyon fontos szerepet tölt be, s hogy az eddigi színvonal megtartásáért s — ha lehetséges — emeléséért mindent meg kell tennünk a jövőben is.

Az 1968–1969-ben Budapesten tartott felolvasó üléseink száma 24. Ez a következőképpen oszlik meg az egyes szakosztályok között: Magyar szakosztály 5 (ebből 1 a

finnugor, 1 a szlavisztikai szakosztállyal közösen). — Finnugor szakosztály 5 (ebből 1 a magyar, 1 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen). — Szlavisztikai szakosztály 2 (ebből 1 a magyar szakosztállyal közösen). — Germanisztikai—romanisztikai szakosztály 3 (ebből 2 az általános nyelvészeti szakosztállyal közösen.) — Orientalisztikai szakosztály 1. — Általános nyelvészeti szakosztály 8 (ebből 1 a finnugor, 2 a germanisztikai—romanisztikai szakosztállyal közösen). — Nyelvoktatási szakosztály 5.

A felolvasó ülések fontosságáról szoltam az előbb. De akkor vajon mi van amögött, hogy az előző években felolvasó üléseink száma mindig meghaladta a 30-at, most pedig csak 24, — jóllehet tudjuk, hogy a számokat nem önmagukban kell értékelni. Az egyik ok az a — mi szempontunkból — mégiscsak sajnálatos, a magyar tudományosság számára viszont öröndetes esemény, hogy egyik legszervezettebben működő s legtevékenyebb szakosztályunk, az orientalisztikai szakosztály valójában megszűnt, illetőleg önállósult: átalakult Kőrösi Csoma Társasággá. Ez a szakosztály az említett egy ülésén a következő határozatot hozta és juttatta el Társaságunk elnökéhez: „A Magyar Nyelvtudományi Társaság orientalisztikai szakosztálya 1968. november 15-én tartott ülésén megvizsgálta eddigi működését, és arra a megállapításra jutott, hogy a hazai orientalisztika feladatai a szakosztály keretein túlnőttek, szükségessé vált egy orientalista központú önálló társaság, a Kőrösi Csoma Társaság megalapítása. — A szakosztály tagsága a Magyar Nyelvtudományi Társaság keretein belül végzett tevékenységét befejezettnek tekinti. — Arra kérjük Elnök Urat, hogy javaslatunkat továbbbítsa a Társaság választmányához, hogy az mondja ki az orientalisztikai szakosztály megszűnését, és ezt a határozatát jóváhagyás céljából terjessze a Nyelvtudományi Társaság legközelebbi közgyűlése elé. — Hangsúlyozni kívánjuk, hogy orientalistáink a Kőrösi Csoma Társaság tagjaiként is ápolni és fejleszteni kívánják azokat a jó kapcsolatokat, melyek őket a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz és tagságához fűzték.”

Amikor tehát közgyűlésünk — a választmányhoz hasonlóan — nyilván hozzá fog járulni e volt szakosztályunk kéréséhez, hadd mondok köszönetet az orientalisták eddigi lelkes munkájáért, segítőkészségéért, ugyanakkor hadd kérjem őket arra — hisz továbbra is Társaságunk tagjai maradnak —, hogy támogassák ezután is tőlük telhetően a Magyar Nyelvtudományi Társaság törekvéseit, ne engedjék meglazulni a két szervezet közötti kapcsolatokat; végül pedig hadd kívánjak mindannyiunk nevében eredményes munkát és sok sikert a Kőrösi Csoma Társaságnak.

Ez évi felolvasó üléseink kisebb számának másik oka már nem ilyen nyilvánvaló. Ezzel kapcsolatban inkább csak sejtéseimet mondhatom el — mégpedig főként a jövő érdekében. Eddig — még a múlt évben is — szinte arról „panaszkodtunk”, hogy sok tagtársunk jelentkezik előadásra, s nem tudjuk őket beosztani; ezért aztán nemcsak hogy minden héten rendeztünk felolvasó üléseket, hanem többször előfordult egy héten két összejövétel is. Az idén azonban — először — valamelyest csökkent a jelentkezők száma, úgyhogy néha, a korábbi gyakorlattól eltérően, egy-egy hetet ki is hagyunk, bár az elmúlt évben figyelemmel voltunk az akadémiai nagyhét és egyéb rendezvények időpontjára is. Ha itt megállunk, az még nem baj, talán realisabb is volt a múlt évi programunk, de tovább ne menjünk ezen az úton, mert az semmiképpen sem kívánatos. Az egyre növekvő elfoglaltságunkon, a többi tudományhoz hasonlóan a nyelvészetben szintén jelentkező nagyfokú differenciáltságon kívül mindennek az okát én főként abban látom, hogy a magyar nyelvészek társadalmában az úgynevezett középnevezék — amely nyelvtudományunk törzsgárdáját jelenti — sok tekintetben érthető módon a korábbiakhoz képest kezd elmaradozni a felolvasó ülésekről s még inkább az előadói asztal mellől. Mindez — úgy gondolom — arra figyelmeztet bennünket, elsősorban a szakosztályvezetőségeket, hogy egyrészt igyekezzünk megnyerni továbbra is mindig tanulságos és érdekes előadást tartó, tapasztalt kollégáinkat, másrészt viszont mind tervszerűbben vonjuk

be kezdő vagy már nem is egészen kezdő kutatóinkat, oktatóinkat, sőt egyre jobban érdeklődő középiskolai tanárainkat. Ez lenne egyik legfőbb teendőnk a jövő és az azután következő években.

Budapesti felolvasó üléseink előadóinak sorában az elmúlt évben három külföldi kollégánkat üdvözölhettük. Eeva KANGASMAA-MINN, a turkui egyetem professzora „Az ősfinn fokváltakozás mint strukturális jelenség” címen tartotta meg újszerű és tanulságos előadását a finnugor szakosztályban. EBERHARD STOCK, a halle-wittenbergi Martin Luther Egyetem tanára az általános nyelvészeti szakosztály felolvasó ülésén tájékoztatta igen érdekesen a jelenlevőket az NDK-beli intonációs kutatásokról: „Methoden und Ergebnisse der Intonationsforschung in der DDR” címen. Végül a germanisztikai-romanisztikai, valamint az általános nyelvészeti szakosztály ülésén hangzott el CHRISTIAN ROHRER tübingeni professzor ugyancsak tanulságos előadása: „Zur Theorie der Frageätze” címmel.

Vidéki csoportjaink közül a debreceni 3, a pécsi 5, a szegedi 2 felolvasó ülést rendezett. Debrecenben a három előadás közül kettőt külföldi kolléga tartott: VÄRNÖ KAUKONEN, a Helsinki Egyetem professzora „A finn szauna” (finnül), illetőleg „A kalevalai énekek sorsa a mai Karjalában” címmel (német nyelven). — A pécsi csoport felolvasó ülésein igen érdekes és időszerű előadások hangzottak el jelentős számú hallgatóság előtt a nyelvelmélet, a leíró magyar nyelvtan és nyelvoktatás, valamint a nyelvjárás-kutatás köréből, teljesen helyi előadókkal és — csak helyeselhető módon — a főiskola oktatóin kívül bevonva az arra legérdemesebb végzős hallgatót is. Ezenkívül a pécsiek — szép szokásukhoz híven — az elmúlt évben is ellátták a nyelvművelő közönségszolgálatot, támogatták a KISZ-vezetőképző nyelvművelő előadásait, havonként nyelv-helyességi cikkeket jelentettek meg (TÓTH ISTVÁN főiskolai adjunktus és BÁN VALÉR gimnáziumi tanár anyagából) a Dunántúli Naplóban, és hatékonyan közreműködtek Dél-Dunántúl nyelvjárási és néprajzi anyagának, valamint — REUTER CAMILLO és PESTI JÁNOS tagtársaink irányító munkája révén — Baranya megye földrajzi neveinek az összegyűjtésében és feldolgozásában. — Szegeden ugyancsak szépszámu érdeklődő részvételével két előadást tartottak. Az egyikén PENAVIN OLGA újvidéki egyetemi tanár számolt be nagy érdeklődés mellett a Jugoszláviában folyó magyar nyelvészeti munkálatokról.

Mint ismeretes, Társaságunk tevékenységének másik szintén jelentős területe az arra érdemes nyelvészeti kiadványok megjelentetése. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozat az elmúlt év folyamán három számmal bővült. A 121. számként jelent meg E. ABÁFFY ERZSÉBET „Dunántúli missilisek a XVI. századból” című hasznos forráskiadványa, illetőleg összeállítása. Sorozatunk 122. száma LOTZ JÁNOSnak „Egy nyelvtani modell. Két fejezet a magyar nyelvtanból” című újszerű munkája (különlenyomat a Magyar Nyelv 1967. évi 4. számából). 123. számként KISS LAJOS tagtársunk Kniezsa István sajátos és gazdag életpályáját, munkásságát bemutató szép tanulmánya hagyta el a nyomdát. — Jelenleg ERDŐDI JÓZSEF „Csillagneveink” című dolgozata van a kiadónál. Most készítjük sajtó alá — és pénzügyi helyzetünkől függően jelentjük meg — BÁLINT SÁNDOR nyugalmazott professzornak „Szegedi példabeszédek és jeles mondások” című érdekes összeállítását, továbbá FEHÉRTÓI KATALINNAK „XIV—XV. századi gonosztevők nevei” című, tanulságosnak ígérkező névtani dolgozatát. — Amint múlt évi beszámolómban említettem, az 1967. decemberében megrendezett nyelvtudománytörténeti konferencia anyaga a Tankönyvkiadó gondozásában fog megjelenni. Most pedig jelezhetem, hogy „A magyar nyelvtudomány története 1850-től 1920-ig” című kötetünk kézirat a nyomdában van, s még ebben az évben elhagyja a sajtót. A Tankönyvkiadótól — az egri kiejtési konferencia anyagát tartalmazó kötethez hasonlóan — ezúttal szintén szeretnénk átvenni vagy 300 példányt, hogy sorozatunk

borítójába kötve a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványait ezzel is gazdagítsuk. Itt jegyzem meg, hogy az Akadémiai Kiadó — a megfelelő lépéseket megtéve — tárgyalásokat folytat az NDK-ban e kötetünknek német nyelven való megjelentetéséről.

Társaságunk tevékenységének harmadik legfőbb, nem kevésbé fontos területe konferenciák, vándorgyűlések stb. szervezése. Ezzel kapcsolatban csak a jövőről beszélhetek. Ez év szeptember 2-án, 3-án és 4-én az MTA Nyelvtudományi Intézete és Társaságunk közösen névtudományi konferenciát rendez, itt Budapesten. A konferencia iránti érdeklődést mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy előzetes értesítéseink hatására eddig több mint hetvenen jelentették be előadási szándékukat. Ezen a tudományos összejövetelen egyébként elhangzik majd három általánosabb igényű, nagyobb előadás: „Névtudományunk helyzete és feladatai”. „Az európai névtudomány fontosabb eredményei” és „Névtudomány és nyelvtudomány” címen. A három csoportban párhuzamosan folyó előadásokon pedig egyrészt az onomasztikának más tudományokkal (történettudomány, földrajz, stilisztika-esztétika stb.) való kapcsolatáról, másrészt a különböző népek névkutatásáról, névadás-módjáról és természetesen a magyar személy- és helynevek legváltozatosabb történeti és jelenkori kérdéseiről hallhatunk. Ebben az évben ennek a konferenciának a keretében tanácskoznak az egyes megyék önkéntes földrajzinév-gyűjtői is. Bizton reméljük, hogy névtudományi konferenciánk — az 1958-ashoz hasonlóan — sok tekintetben hozzá fog járulni ennek a nagy múltú, de nálunk az utóbbi időben — a külföldi fellendülés ellenére — kissé háttérbe szorult diszciplinának a fölvirágzásához.

1970-ben lesz kétszáz éve annak, hogy SAJNOVICS JÁNOS „Demonstratio idioma Ungarorum et Laponum idem esse” című műve — melyben az elsők között vont be nyelvtani egyezéseket a nyelvrokonság bizonyításába, s ezzel nagymértékben hozzájárult a módszeres nyelvhasználat kialakulásához, és előbbre vitte az egyetemes nyelvtudományt — Koppenhágában, majd jelentéktelenebb módosításokkal és kiegészítésekkel Nagyszombathban megjelent. Ebből az alkalomból 1970. május 12-től 15-ig az MTA I., Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, a Nyelvtudományi Intézet, Társaságunk, valamint a Fejér megyei Megyei és a székesfehérvári Városi Tanács négynapos emlékünnepeket rendez Székesfehérvárott. Ezt az összejövetelt a Sajnovicsról való megemlékezésen kívül — mintegy az ő szellemének megfelelően és említett, 1967-i konferenciánk folytatásképpen — a nyelvtudomány-történet kérdéseiről való tanácskozásnak szenteljük. Elképzelésünk szerint az egyik főelőadás e nagyon fontos diszciplína általános problematikáját, a másik pedig — ez esetleg kétfelé osztva — s Sajnovicstól máig eltelt időszak nyelvtudományának történetét elemezné. Az ezeket követő vitákban külföldi tudósok is részt vesznek. A tanácskozást a Sajnovics szülőfalujában, Tordason rendezendő kirándulás zárja. — Kérjük kedves Tagtársainkat, hogy előadásaikkal, hozzászólásaikkal, jelenlétükkel támogassák két fontos konferenciánkat.

Az 1968—1969-es esztendőben három választmányi ülést tartottunk. Választmányunk két ízben is foglalkozott a jogi tagság ügyével. Múlt évi beszámolómban már említettem, hogy milyen vállalatok, intézmények stb. lehetnének úgynevezett jogi tagjaink; hogy mi milyen ellenszolgáltatást nyújthatnánk e tagság fejében; hogy milyen lépéseket tettünk ez irányban; stb. A kiküldött felhívásokra három intézmény már belépett jogi tagjaink sorába. A továbbiakban vezetőségünk, választmányunk, tagtársaink személyes munkájára, utánajárására lesz szükség, hogy jogi tagjaink számát is növeljük, és az ilyenformán is befolyt összegből — természetesen igénybe véve T ö r ö k Z o l t á n é körültekintő, ügyes gazdálkodását — még több kiadványt jelentethessünk meg (hogy például a saját konferenciánk anyagával ne kelljen házalnunk az egyes kiadóknál!), és még több budapesti és vidéki tudományos tanácskozást, vándorgyűlést szervezhessünk. A jogi tagság pénzügyi vonatkozásairól még Társaságunk pénztárosa is fog szólni, én alapszabálmódosítás céljából azt a tervezetet szeretném a tisztelt Közgyűlés elé

terjeszteni elfogadásra, amely ezt az új lehetőséget kodifikálja: „Jogi tagja lehet a Társaságnak az a jogi személy (vállalat, intézmény stb.), amely a magyar nyelvtudomány hatékonyabb fejlesztése érdekében anyagilag támogatni kívánja a Társaságot, és a mindenkor hivatalos előírásoknak és a kétoldalú megállapodásnak megfelelően tagsági díj fizetésére kötelezettséget vállal.” — A legutolsó választmányi ülésen tárgyaltuk a Révai Miklós-emlékérem odaítélésének pontosabb szabályozását. A kiküldött bizottság elgondolását elfogadva, a választmány azt javasolja a tisztelt Közgyűlésnek, hogy ez alkalommal DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU tagtársainkat mint „A magyar nyelvjárások atlasza” szerkesztőit — s rajtuk keresztül az egész Atlasz munkatársi gárdáját — részesítse ebben a kitüntetésben. „A magyar nyelvjárások atlasza” nyelvtudományunknak nemcsak egyszerűen kiemelkedő alkotása, hanem nyelvünknek olyan hatalmas és gazdag forrásanyaga, amely fel fogja lendíteni dialektológiai kutatásunkat, és egyszersmind fontos segédeszköze lesz a nyelvtörténeti, a leíró nyelvtani, a fonetikai, a nyelvhelyességi, az általános nyelvészeti stb. vizsgálódásoknak is. — Az említett bizottság — a választmány felkérésére — megpróbálta közelebbről meghatározni az érem odaítélésének módját. Most ezt a tervezetet szintén előterjesztem a tisztelt Közgyűlésnek: „1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1968-ban Révai Miklós-emlékérmel alapított abból a célból, hogy vele időnként a magyar nyelvtudomány kiemelkedő teljesítményű munkásait megjutalmazza. Az emlékérem annak az induló nyelvésznek adományozható, aki az adományozást megelőző két-három évben olyan első, jelentős nyelvtudományi művét tette közzé, amely a megjelölt időszakban — a többi induló nyelvész művével összehasonlítva — kiemelkedő teljesítménynek számít. Kivételesen kiadható az érem már jelentős nyelvtudományi munkássággal rendelkező kutatónak is, aki arra valamilyen különleges érdeme alapján méltónak bizonyul. — 2. Az érmet általában két-három évenként ítéli oda a Társaság, megokolt esetben azonban egymást követő években is kiadható. — 3. Az érmet a közgyűlés adományozza a választmány javaslata alapján. A választmány évenként március végéig három tagú bizottságot küld ki. Ez a bizottság — a Társaság elnökével és titkárával együtt — a szakosztályok vezetőségétől és vidéki csoportjaink elnökeitől április közepéig beérkezett javaslatok alapján rangsorolja a kitüntetésre ajánlottakat. A választmány ezek közül jelöli ki azt az egy (vagy több) személyt, akit a közgyűlésnek elfogadásra javasol. — 4. Az érem leírása: Az érem 10,5 cm átmérőjű, 6 mm vastag, bronzból készült. Egyik oldalán van Révai Miklós arcképe, születésének és halálának évszámával, a másik oldalán pedig a Társaság emblémája. Az érem hengerpalástjára vésetjük rá a kitüntetett nevét és az adományozás évszámát.”

Itt említem meg, hogy a november 24-i felolvasó ülésen köszöntötte meleg szeretettel alelnökünk, FOKOS DÁVID LAKÓ GYÖRGY tagtársunkat, a finnugor szakosztály elnökét 60. születésnapja alkalmából Társaságunk nevében ezúttal is jó egészséget, töretlen munkakedvet és eredményekben az eddigiekhez hasonló, gazdag éveket kívánunk. — Jelentem továbbá, hogy a december 3-i felolvasó ülésen LAKÓ GYÖRGY professzor emlékezett meg arról, hogy mit köszönhet nyelvtudományunk a száz évvel ezelőtt született SCHMIDT JÓZSEFnek, a jeles indogermanista nyelvtudósnak.

Társaságunk életének egyéb mozzanatairól a következőkben számolok be. Az elmúlt közgyűlés óta többen elhunytak tagjaink közül. Meghalt SULÁN BÉLA, aki kiterjedt nyelvészeti munkásságán kívül különösen debreceni csoportunkban fejtett ki aktív tevékenységet. Eltávozott közülünk ECKHARDT SÁNDOR, aki annak ellenére hogy elsősorban romanista volt, szíven viselte a magyar kiejtés, a magyar nyelvművelés s egyáltalán a magyar nyelv ügyét. Nem élvezhettük többé FEKETE LAJOSNAK, a kiváló turkológusnak megnyugtató derűjét, páratlan kedvességét. És nincs többé ZOLNAI BÉLA, a magyar stilisztikai kutatások kiemelkedő képviselője. Rajtuk kívül elvesztettük még NAGY JÓZSEF, MOLNÁR PÁL és BARANYI

Imre debreceni, Muszty László pécsi és Szoboszlai Pál budapesti tagtársainkat. Mindannyiuk emlékét kegyelettel megőrizzük.

Társaságunk létszáma az elmúlt időszakban 14 fővel gyarapodott, jelenleg 515 tagot számlál.

Jelentésemet azzal zárom, hogy minden kedves Tagtársunknak nagyon jó pihe- nést, a jövő évi munkához pedig jó egészséget kívánok.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

—A közgyűlés a titkár beszámolóját egyhangúlag elfogadta.—

3. Ezután Kelemen József pénztáros emelkedett szólásra.

Tisztelt Közgyűlés!

Társaságunk 1968. évi pénzforgalmáról az alábbiakban számolok be:

A) Kiadások:

01. rovat	Állományba tartozók bére (korpótlékkal)	27 552,— Ft
01/4. rovat	Megbízási díjak (takarítás, stencilezés, kézbesítés, vetítés stb.)	2 002,— Ft
02/5. rovat	Kiküldetés	192,30 Ft
02/6. rovat	Reprezentáció	297,60 Ft
02/1. rovat	Jutalom	500,— Ft
03/2. rovat	Ingófenntartás (Ezen a rovaton számoltuk el a hivatali helyiségben levő kis asztal és futószőnyeg árát is.)	1 469,73 Ft
03/12. rovat	Postaköltség (távbeszélő- és postaköltség)	2 284,— Ft
03/13. rovat	SzTK-járulék	2 587,— Ft
03/15. rovat	Egyéb szolgáltatás (Ezen a rovaton számoltuk el a társaság kiadványsorozatával kapcsolatos kiadásokat, a nyomdai úton előállított meghívók költségét, a Pénzügyi Közlöny előfizetési díját, a közlekedési költséget. — Mint minden évben, az idén is a Társaság kiadványsorozatának költségeire fizettük ki ennek az összegnek legnagyobb részét.)	50 323,10 Ft
Kiadások összesen		87 207,73 Ft

B) Bevételek:

50/1. rovat	Működési bevétel	60 551,— Ft
	Tagdíjakból	9 966,— Ft
	Kiadványokból	50 585,— Ft
50/4. rovat	Költségvetési támogatás	29 000,— Ft
50/5. rovat	Előző évi maradvány	3 373,92 Ft
Bevétel összesen		92 924,92 Ft
Maradvány az 1968. év végén		5 717,19 Ft

A kiadványok eladási árából való bevétel kedvező alakulását elsősorban a Kultúra nagyarányú vásárlása tette lehetővé.

Társaságunknak 1968-ban 515 tagja volt, ebből körülbelül 60 fő egyetemi hallgató. A tagdíj 15—50,— Ft, egyetemi hallgatóknak 5,— Ft évenként.

1969. évi költségvetésünket az alábbiakban terjesztem elő:

A) Kiadások:

01/1. Állományba tartozók bére korpótlékkal együtt	27 000,— Ft
01/4. Megbízási díjak	2 000,— Ft
02/5. Kiküldetés	2 000,— Ft
02/6. Reprezentáció	300,— Ft
03/2. Ingófenntartás	1 500,— Ft
03/12. Postaköltség	6 000,— Ft
03/13. SzTK-járulék	2 900,— Ft
03/15. Egyéb szolgáltatás	5 300,— Ft
Kiadások összesen	47 000,— Ft

B) Bevételek:

50/1. Működési bevétel	18 000,— Ft
50/3. Költségvetési támogatás	29 000,— Ft
Bevételek összesen	47 000,— Ft

Az 1969. évi bevételek tervezetében nem vehettük fel az 1968. évi 5 717,19 Ft maradványt, mert felhasználhatóságára vonatkozólag még nem kaptunk döntést.

Társaságunk a 333/1966. P. M. sz. közleménye alapján — amint a titkári jelentésben hallottuk — a Magyar Tudományos Akadémia elnökének hozzájárulásával jogi személyek (intézetek, intézmények, vállalatok stb.) részére jogi tagságot biztosított. Ezt a jogi tagságot Társaságunk választmánya 1968-ban tárgyalta meg azzal, hogy a Pénzügyminisztérium megállapítása szerint a jogi tagság havi díja a vállalati létszámtól függően a következő határok között mozoghat:

vállalati létszám:	havi tagdíj összege:
200 — 700 fő	100 — 300 Ft
700 — 2000 fő	300 — 500 Ft
2000 — 5000 fő	500 — 1100 Ft
5000 — 10000 fő	1100 — 2500 Ft
10 000 fő felett	2500 — 5000 Ft

A Pénzügyminisztérium rendelkezése értelmében a jogi tagsággal kapcsolatos tagdíjakat az állami vállalatok a vállalati általános költségből számolhatják el, vagy vállalati fejlesztési alapjukból fedezhetik.

A vállalt jogi tagsági díj mértékétől függően, annak ellenszolgáltatásaként Társaságunk vállalja: a Magyar Nyelv című folyóirat ingyenes megküldését; — a társasági kiadványsorozatból 2 példánynak 50%-os kedvezményrel való juttatását az intézmény könyvtára részére; — felkérésre: az intézménynél nyelvi-stilisztikai, helyesírási konzultáció tartását; közérdekű felhívások nyelvi és stiláris lektorálását; az üzemi lap több szempontú megvizsgálását.

Az 1969-i évben felszólításunkra a Déldunántúli Gázgyártó és Szolgáltató Vállalat (Pécs, Felszabadulás út 107.) évi 4 800,— Ft, az Európa Könyvkiadó (Bp., V. Kossuth tér 13.) évi 1 200,— Ft, az Akadémiai Kiadó (Bp., Alkotmány u. 21.) évi 500,— Ft összeggel jelentkezett jogi tagként.

Kérem a tisztelt Közgyűlést, jelentésemet fogadja el.

4. A pénztárosi beszámoló elhangzása után Tompáné Lovas Rózsa olvasta fel a Számvizsgáló Bizottság jelentését. A közgyűlés mind a pénztáros, mind a Számvizsgáló Bizottság jelentését elfogadta.

5. Az alapszabályok értelmében a közgyűlés 11 választmányi tagot sorsolással törölt a választmányból. A kisorsoltak mindegyikét újra megválasztották. A közgyűlés elfogadta a választmánynak a jogi tagsággal kapcsolatos alapszabálymódosító javaslatát, a Révai Miklós-érem odaítélésére vonatkozó tervezetét, továbbá azt a javaslatát, hogy a Társaság ebben az évben a Révai Miklós-emlékéremmel Deme László és Imre Samu tagtársakat tüntesse ki, illetőleg hogy az egy megüresedett választmányi tagsági helyet Gulya János tagtárs töltsen be. A tisztikar névsorát l. MNy. LXIII, 128.

LEVÉLSZEKRÉNY

Hogyan lett Brassóból — Dunapentele? A Művészeti Lexikon tavaly megjelent IV. kötetét lapozgatva (az Akadémiai Kiadó adta ki), kíváncsian üttöttem föl a vaskos könyvet örökifjú öreg barátom, DR. ZAKARIÁS G. SÁNDOR jeles és érdemes város- és műemléktörténészünk, a Budapest című (néhány éve újból megjelenő) folyóirat alapító-szerkesztőjének nevével (765. l.). A néhány mondatra szorítkozó cikk persze csak a már jól ismert adatokat és bibliográfiát nyújthatta, meghökkentett azonban az az életrajzi adat, mely szerint barátom — immár közel hét évtizede — *Dunapentelén* született. Beszélgetéseink, anekdotázásaink nyomán mindig is úgy tudtam, hogy kedves, gyakori asztaltársam Brassó-ban született — Honnan vehették hát a Lexikon szerzői a téves adatot? Nos, amennyire nyakatekert, olyannyira nyilvánvaló is, hogy az „elírás” gyökerét Brassó újabb (azóta megszüntetett) nevében kereshetjük. Ugyanis a nevezetes erdélyi várost a felszabadulás után sok éven át *Oraşul Stalin*-nak nevezték, s így valami megmagyarázhatatlan „logikai” okfejtés nyomán ebből alakult Zakariás barátunk szülőhelye gyanánt a mi *Sztálinváros*-unk, amely időközben szintén és újból nevet változtatott, s *Dunaújváros* lett, de hát Zakariás G. Sándor születése idején csakis — *Dunapentele* volt!

VUJICSICS D. SZTOJÁN

Igen, van az úgy, hogy a tények a születési helyek nevének és más nyelvi jelenségeknek a dolgában erősebbek, mint a logika vagy különösen mint a nyelvészetben is újabban nem ritkán szívesen alkalmazott állogika.

PAIS DEZSŐ

Vámos István írja: Nagyon örülök annak, hogy ÖRDÖG FERENC cikke révén a vallási névadás friss példája került bele a névtudományi irodalomba: Káuzli Gyula csatári plébános ugyanis a védőszent és patronáltja közti lelki kapcsolat szorosabbra fűzése érdekében a szülők beleegyezése esetén a világra jövelele napján ünnepelt szent nevét adta a keresztelendő gyermeknek. Az azonban tévedés, hogy a *Jácint* nevet „Káuzli nőiesítette a *Jácint*-ból, mivel az újszülött *Jácint* napján született” (MNy. LXV, 196). — Szent *Jácint*-ot kettőt ismerünk: 1. vértanú, †304, ünnepe 354 óta szeptember 11.; 2. domonkosrendi hitvalló, †1257, ünnepe 1913 óta augusztus 17. KNAUZ Kortana (199) a római vértanú napját július 26-ra teszi. A XIII. századi lengyel szent — 1594-i kanonizációja után — Nyugat-Európában is elég ismertté vált, például Franciaországban (DAUZAT, Dictionnaire des noms de famille et prénoms de France, 1951.³ 335), s róla vette nevét egy francia alapítású 20 000 lakosú kanadai város is, Montréaltól keletre. A férfinév mellé latin *Hyacintha* női nevet is képeztek, s ebből lett a német *Hyazintha*, francia *Hyacinthe*, olasz *Giacinta*, spanyol *Jacinta* és angol *Jacynth*. E női név használata akkor vett nagyobb lendületet, amikor az Orsini családból származó XIII.

Benedek (1724—1730.) boldoggá avatta az anyai ágon szintén Orsini vérű Mariscotti *Hyacintha* grófnőt (1585—1640.). Ugyancsak e pápa avatta szentté többek között Gonzága Alajost, Kosztka Szaniszlót és Nepomuki Jánost, a kései barokk kor névadásának nagy példaképeit. *Hyacinthá*-t, aki két társulatot is alapított, VII. Pius 1807-ben a szentek sorába emelte. Ünnepe január 30. (Vö. SLEUMER, Kirchenlat. Wb. 394.) — Amennyiben tehát nyáron született kislány kapott — Jácint napjára való tekintettel — *Jácinta* nevet, az valóban Káuzli egyéni akciója volt (noha nem szabálytalan, mivel semmilyen egyházi rendelkezés nincs arra vonatkozólag, hogy patrónusnak és védencének azonos neműnek kell lennie). Bár *Jácinta* napja különben január végén van, miért ne lehetne valamelyik *Jácint* a védőszentje? Aminthogy a *Franciska* név viselője is választhat nemcsak a szent Franciskák, hanem a szent Ferencek közül is magának védőt, illetőleg ezáltal névnapot. Káuzli Gyulának azonban legfeljebb ennyi szerepe lehetett a *Jácinta* női névvel kapcsolatban, mert a „nőiesítés” már évszázadokkal előbb megtörtént.

Kakuk Zsuzsa írja: A kecskeméti Városi Művelődési Ház igazgatójának kérésére nyelvészeti szempontból lektoráltam TÖRÖK SÁNDOR „Kecskemét város néveredetének kérdése, a település kialakulásának történelmi előzményei” című cikkét. Válaszomban, amit még két másik levél, majd egy telefonbeszélgetés követett, közöltem a szerzővel, hogy a *Kecskemét* helynév eredetéről szóló fejtegetése alapvetően téves, mivel a bizonytalan eredetű *-mét* utótag nem hozható összefüggésbe az arab eredetű oszmán-török *meth* 'dícséret, hír' szóval s ez az ótörök *bit* 'metsz' igével. Ezenkívül számos módszertani hibára is felhívtam a figyelmét. A szerző ez utóbbiak közül néhányat figyelembe vett ugyan, de a lényeges kérdésekben megmaradt saját felfogása mellett, s a cikket ilyen formában adta ki a kecskeméti „Népkutató—Honismereti Kör Évkönyvé”-ben (Kecskemét, 1968. 3—21). A cikk végén a nevem lektorként szerepel. Ezúton közlöm, hogy a cikk magyar és török nyelvészeti megállapításaival nem értek egyet.

Dömötör Sándor írja: „*Kalinkó és karingó*” című tanulmányomat (Nyr. LXXXIV, 216—20) KISS JENŐ olyan nyelvészeti adalékokkal egészíti ki, amelyek valószínűsítik, hogy a *karingó* nevű kalácsféleség a *karing* 'kering' ige származéka, a *kalinkó* pedig a *karingó* szóhasadásos változata, s mindkét szó „azonos szemlélet alapján vált tézta-jelölővé” (MNY. LXV, 64—6). KISS megjegyzi, hogy tanulmányom „nyelvészeti okfejtése és érvelése nem mindenben felel meg a valóságnak”. (Én emeltem ki! D. S.) Ha már mindketten a két szó etimológiája során a valóság és a nyelv szemlélet közötti viszonyt próbáljuk megközelíteni, KISS JENŐ mondata végét úgy tartom helyesbítendőnek, hogy „nem mindenben fogadható el”. — Feltevésem és KISS feltevésének okadatolása is a valóság eltérő — de tudományos — vizsgálatán alapul. Mindketten tapasztaljuk, hogy különféle, alakilag hasonló szóalakoknak az analógiás névadás során bizonyos mértékű, nem egészen logikus vegyülésével is lehet számolnunk (vö. MNY. XI, 407). A valóság egyes empirikus jelenségeinek lingvoetnográfiai leírásával elsősorban ezt dokumentáltam az általam idézett nyelvészeti tények segítségével. Ez pedig nem mindenben egyezik meg a KISS JENŐ által feltárt nyelvészeti adatok tanulságaival.

TARTALOM

A Magyar Nyelvtudományi Társaság LXV. közgyűlése.....	504
BALÁZS JÁNOS: Nyelvtörténet és „transzformáció” 154. — A Nyelvtudományi Intézet húsz éve.....	385
P. BALÁZS JÁNOS: Langeléta	448
BALOGH LAJOS: A mai magyar nyelvjárások irodalma 1959-től 1968-ig.....	351
BÁNHIDI ZOLTÁN: A <i>sport</i> szó jelentéstörténete a magyarban	293
BÁRCZI GÉZA: A <i>-nak</i> , <i>-nek</i> rag eredetéhez	417
BARTHA ANTAL: Gazdaságtörténet és szavak	14
BARTHA MAGDOLNA: A német <i>pf</i> magyar megfelelőihez.....	58
BERTÉNYI IVÁN: Címer	451
BIRÓ IZABELLA: Tárogató	207
CSUPOR ZOLTÁN MIHÁLY: Kétszáz éves a Demonstratio	501
DANCZI V. JÓZSEF: A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában	113
DIENES ERZSÉBET: Az Érdy-kódex írójáról	312
FÁBIÁN PÁL: A magyar stilisztikai kutatás eredményei 1956 és 1969 között.....	479
FEHÉRTÓI KATALIN: Csörsz.....	454
FETTICH NÁNDOR: Válasz Pais Dezső újabb közleményére a zempléni fejedelmi sír dolgában	251
FOKOS DÁVID: Lakó György üdvözlése	124
GREGOR FERENC: <i>Lánc</i> szavunk és a bányászat 212. — <i>Ürbér</i> szavunk és előzményei	438
GUNDA BÉLA: Milyen mitikus lény a <i>beng</i> ?	215
HAJDÚ MIHÁLY: Személynév-kutatásunk 1960 és 1967 között	93, 239
HAJDÚ PÉTER: Százötven éve született Reguly Antal	398
HAVAS FERENC: A Magyar Nyelv Szóvégnutató Szótára	498
HEXENDORF EDIT: Egyezés	278
HONFFY PÁL: A határozói szintagmák néhány sajátossága Radnóti Miklós költészetében	421
HORPÁCSI ILLÉS: Kellős közepén	63
R. HUTÁS MAGDOLNA: Ikes ragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben	45, 172
IMPLOM JÓZSEF: Szótörténeti adalékok	225, 330, 467
IMRE SAMU: A <i>v</i> zöngéesség szerinti hasonulása és hasonító hatása a nyugati nyelvjárásokban	349
INCZEFI GÉZA: Újabb adalékok a <i>Biberés</i> földrajzi név eredetéhez	58
KISS JENŐ: <i>Kalinkó</i> és <i>karingó</i> 64. — Vakabula 216. — Koszik 317. — Virsli-bézsli	456
É. KISS SÁNDOR: Literáti 66. — Sesta-kert	456
KOVALOVSKY MIKLÓS: Előjáró névutók	327
KUBINYI LÁSZLÓ: Bűz, büdös 218. — Kancsó 219. — Kámpol és hámpol.....	220
KUNSZERY GYULA: Fáró	320
LAKÓ GYÖRGY: Megemlékezés Schmidt Józsefről születésének századik évfordulójának alkalmából 111. — Yrjö Wichmann.....	391
LIGETI LAJOS: A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig	136
MÁRTON GYULA: Parafernun 68. — Koszta	321
MEZŐ ANDRÁS: A belterületi hivatalos névadás néhány sajátossága	198
MIKESY SÁNDOR: A Magyar Nyelvtudományi Társaság életéből 126. — Tisztelet-történet és névtudomány	

H. MOLNÁR ILONA: A generatív nyelvtannak mint nyelvi modellnek és vizsgálati módszerének néhány kérdése	262
MOÓR ELEMÉR: Luc 72. — A pásztorfélék elnevezései nyelvünkben	322
O. NAGY GÁBOR: A lexikográfia és viszonya a lexikológiához	257
NYÍRI ANTAL: A 'tectum; Dach' fogalma neveinek eredete és története nyelvünkben 1. — Haj — héj — hé — hí	458
ÖRDÖG FERENC: A készülő göcseji és hetési személynév-monográfia elvi és módszer- tani kérdései	184
PAIS DEZSŐ: Nyíri Antal üdvözlése 122. — Végző az Álmos—Árpád-pörhöz	254
K. PALLÓ MARGIT: Nyargal	459
PAPP FERENC: Tő, rag és ami közöttük van 33. — „A magyar nyelv történeti-etimo- lógiai szótára”-nak gépi feldolgozásáról	145
PAPP LÁSZLÓ: A Magyar Nyelvjárások Atlasza	129
PAPP ZSUZSANNA: Állatnevek középkori földrajzi neveinkben	307
PASTINSZKY MIKLÓS: Kálnoki Kata Huszton volt kelengyéje	88
PÁSZTOR EMIL: Ady-évforduló — kiejtési problémák	466
POGÁNY IRÉN: Hozzászólás Buda magyar dülőneveinek kérdéséhez	204
PROHÁSZKA JÁNOS: Simonyi Zsigmond halálának félszázados évfordulójára	376
PURUCZKI BÉLA: A Csepel-sziget nevei	72
REUTER CAMILLO: Vesdeszka 75. — <i>Harasztól és Tölharaszt</i> 76. — Kukrejt 221. — <i>Lapsi ~ Lapis: latin lapis?</i>	326
K. SAL ÉVA: Mállik	462
SCHRAM FERENC: XVIII—XIX. századi állatnevek	92
SIMA FERENC: A <i>lész, mēgy</i> -féle igetövek zárt <i>ē</i> -jének nyittabbá válása 57. — <i>Siker</i> és <i>szerencse</i> 286. — Az Uriszék szótörténeti forrásértékéhez	478
SIPOS ISTVÁN: A szláv névtudomány helyzete, szervezete s tervei	105
J. SOLTÉSZ KATALIN: A helyesírás fetiszizálása	79
SZABICS IMRE: Címer	451
SZABÓ T. ATTILA: Cheh István deák nyelvéhez 25. — Magda 223. — Három XVI. század végi jobbágy-kezeslevél 347. — Egy erdélyi szótörténeti tár szerkesz- tése közben	403
SZABÓ GÉZA: Helyhatározóink rendszeréhez	160
SZABÓ SÁNDOR: Tartalom. Szó- és tárgymutató	513
SZABÓ ZOLTÁN: A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről	39
SZATHMÁRI ISTVÁN: Bárczi Géza hetvenötödik születésnapjára 109. — Utolsó búcsú Zolnai Bélától	382
SZEPESY GYULA: A „Nyelv és élet”-től a „Nyelvőrségen”-ig	361
TÖRÖK GÁBOR: XVII—XVIII. századi palóc szitkok és káromkodások 86. — „Mely- lyett... bizonyítottuk”	315
ÚRHEGYI EMILIA: Remek	431
VÁMOS ISTVÁN: Mechteldisz 256. — Jácinta	511
VÁSÁRY ISTVÁN: Ászok	462
VUJICSICS D. SZOJÁN: Hogyan lett Brassóból — Dunapentele?	511
ZSOLDOS JENŐ: Szótörténeti adalékok	84
Kisebb közlemények	57, 204, 315, 444
Szó- és szólásmagyarázatok	63, 207, 317, 448
Nyelvművelés	79, 327, 466
Nyelvtörténeti adatok	84, 225, 330, 467
Nyelvjárások	349
Szemle	93, 239, 351, 479
Különfélék	109, 376, 501
Társasági ügyek	122, 504
Levélszekrény	128, 251, 384, 511
A borítékon: Tartalom. — Tudnivaló. — Tájékoztató a Magyar Nyelvtudományi Társaságról. — Tagdíjfizetés. — A Nyelvtudományi Értekezések kapható számai. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság újabb kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ

Nincsen, illetőleg csak részben van felvéve a következő cikkek anyaga: DANCZI V. JÓZSEF, A magyar nyelv szláv jövevényszavai Josef Dobrovský feldolgozásában (113–22); R. HUTÁS MAGDOLNA, Ikesragozás a XVIII. századi erdélyi provinciális irodalmi nyelvben (45–57, 172–84); IMPLÓM JÓZSEF, Szótörténeti adalékok (225–39, 330–47, 467–78).

- Ábrahámfalva 75
 Ábrahámtelek 75
 abrosz 384
 ács 466
 Ady Endre 490
 alaktan | ~ stilisztikája 486, igető 33 kk., 57, ikés ragozás 30, 45 kk., 172 kk.
 alakitani irodalom 356 k.
 Albertfalva 205
 Alkarján sólymai billenek 426
 állás 170
 állatnevek 92 k., 307 kk.
 Álmos 251 kk.
 alszik 38
 amott 160
 Andrád Sámuel 50, 176 kk.
 Anna 444 kk.
 Annavölgy 447
 anyarozs 132
 Apáczai Csere János 490
 apar (török) 141
 aranka 132
 Aranka György 51 kk.
 Arany János 490
 árpa 148
 Árpád 251 kk.
 arland 308
 arte (olasz) 259
 áruvásárlásikölcsön-lehetőség 80
 as- (török) 464 kk.
 Asbóth János 490
 asqu (török) 464 kk.
 ászág 466
 ászok 462 kk.
 ászokfa 466
 asztal 44
 asztalos 44
 Asztalos István 490
 athletica (lat.) 295
 átírás 410 kk.
 Atlasz | Magyar Nyelvjáráások ~a 129 kk.
 atlétika 299 kk.
 autós szenvedély 80 k.
 Babits Mihály 490 k.
 Bacsányi János 491
 bajusza 132
 Balassi Bálint 490
 bányásznyelvi szavak 212
 Bárcei Géza 109 kk.
 Barcsay Ábrahám 491
 Báróczi Sándor 491
 Baromlak 309
 Baróti Szabó Dávid 48 kk.
 Bartalis János 491
 becézés 196 k.
 becező nevek 242 k.
 Békásmegyer 205
 belterületi névadás 198 kk.
 beng 215 k.
 bér 466
 Berzsenyi Dániel 491
 Bethlen Gábor 491
 bézsli 456
 biber ~ bíber 61
 Biberés 58 kk.
 Birkás Endre 491
 Bivalyakol 309
 Bivalylak 309
 bojtár 324 k.
 Bóka László 491
 boldog mellemen 426
 bolha 322
 Borjúól 309
 borjús-ünő 31
 Bornemissza Péter 491
 Boromlak 308
 boy (angol) 271
 bölcsőháj 128
 Brassó 511
 Breiter Morast 207
 Buda dülőnevei 204 kk.
 Budakeszi 205
 Budaörs 205
 bujtár 324 k.
 büdös 218 k.
 búz 218 k.
 βäyl (vogul) 418
 Castrén 399 kk.
 cech 478
 Cheh István nyelve 25 kk.
 Címer 451 kk.
 ciniere (francia) 451 kk.
 családnevek 243 kk.
 Csanádi Imre 491
 csángó 383
 csángó-szótár 393
 Csátárka 207
 csatlás 134
 csavargat 44
 csemege 133
 Csepel 72 kk.
 cseremisz 391 kk.
 csicsereg 271 kk.
 Csiki-hegyek 205
 csikós 324
 csináltat 44
 Csokonai Vitéz Mihály 491
 csordás 324
 csörsz 454 kk.
 Csörszárka 454 kk.
 csörszökö 454 k.
 csum (obi-ugor) 3
 csurgatott-tojás leves 83
 Dach (német) 144
 Damján 446
 Dayka Gábor 491
 deiktikus elemek 155
 Demonstratio 501 kk.
 dinnye 131
 Disznórét 206
 Disznósarok 207
 Disznószöglet 207
 dolgozik 170, 183
 döglök 478 k.
 dőlő 478
 Dsida Jenő 491
 Dugonics András 491
 Dunapentele 511
 Dutka Ákos 492
 dülő 478
 dülőnevek 204 kk.
 édes 218
 egres 133
 egyes 278 kk.
 egyesség 278 kk.
 egyezik 278 kk.
 egyezés 278 kk.
 egyiptomi 320 k.
 éjjel 423
 éi 170
 élet 132
 előjáró névutók 327 kk.
 emitt 160
 emlékeztető név 199
 Eötvös József 492
 Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság 36
 erdélyi nyelv | ikés ragozás az ~ben 45 kk.
 erdélyi szótörténeti tár 403 kk.
 erdőben 162
 erdőn 424
 Érdy-kódex 312 kk.
 érintget 43

Erzsébet 444 kk.
 etimológia 148 kk.
 eufémia 87
 Eugénia 74
Euzd 308
 éhun 159
 Fábry Zoltán 492
 Faludi Ferenc 492
 -falva 311
 fáraó 320
 Farkas-völgy 205 k.
 Farkasrét 205 k.
 fáró 320 k.
 Fazekas Mihály 492
 fedél 1 kk.
 Fejes Endre 492
 Fekete Gyula 492
 Fekete István 492
 feketén 423
 felett 160
 felsőtest 83
 Ferenc 444 kk.
 feudalizmus 273
 fidibusz 84
 forint 32
 -földe 311
 földrajzi nevek | állatne-
 vek ~ben 307 kk.
 Füst Milán 492
 gabona 132
 Gardizi 15 kk.
 gazdaságtörténet és sza-
 vak 14 kk.
 gazok 467
 generatív nyelvtan 262
 kk.
 gépely 213
 gépi feldolgozás 145 kk.
 gira 32
 giz 467
 giz-gazok 467
Glück (német) 289 k.
 gólya 322
 göcseji személynévmono-
 gráfia 184 kk.
Göpel (német) 213
 göröngy 133
 grammatikai szóképzés
 39 kk.
 gulyás 324
 Gyarmathy Sámuel 53 kk.
 gyehet 57
 gyermek 273
 gyermekkló 31
gymnastica (lat.) 295
 gyógyszeres 80
 Gyóni Géza 492
 gyopár 136 kk.
 haj 1 kk., 458 k.
 háj 128
 hajazat 7
 hal 478 k.
Halas 308

halom 466
 Halotti Beszéd 378 kk.
hampeln (német) 221
hampo (szász) 220
 hámpol 220
 hanglejtés irodalma 357
 hangok és hangváltozá-
 sok | hangtan stilisz-
 tikája 482 k., *ē* 419,
 zárt *ē* nyitabbá válása
 57, szóvégi *g* 212, *i* 9,
j > *ny* 459, *-*k*• (fgr.)
 420, szókezdő *k* 319,
 -*k* > -*g* 420, *l*, *r* 65, *l*
 zöngésítő hatása 456,
 **nə* (fgr.) 419, **nđ* (urá-
 li) 419 k., német *pf* 58,
 fgr. **s* 394, ósvogul **š*
 319, magyar *sz* ~ vo-
 gul *š* ~ *s* 319, *v* zöngés-
 ség szerinti hasonlása
 349 kk.
 hangsúlyra vonatkozó
 irodalom 357
 hangtani tanulmányok
 355 k.
 hanyatt 9
 haraszt 76 kk.
 harasztfa 76
 Haraszttól 76 kk.
 harmadfű 31
 Háros(-sziget) 74
Haspel (német) 213
hašpla (szlovák) 213
 haspoly 213
 határozói szintagmák 421
 kk.
 határozóink | hely ~ rend-
 szere 160 kk.
 hatókrű 384
 ház 162
 ház fele 1 kk.
 ház-hijja 7
 -háza 311
 házban 162 k.
 hé 7, 458 k.
 héj 1 kk., 458 k.
 héjú 7
 helyesírás | 79 kk., 412,
 egybeírás 79 kk.,
 egyezség 278 kk., ~ és
 stilisztika 483 k., ~
 történet 26 kk.
 helyez 170
 helyhatározóink rendsze-
 re 160 kk.
 Herman Ottó 492
 Hernádi Gyula 492
 heterogén névbokrosítás
 201 kk.
 hetési személynévmono-
 gráfia 184 kk.
 hí 7, 458 k.

Hidegkút 205
 híj 7
 hijju 8
 hiú 8 k.
 hivatalos névadás 198 kk.
 hőfehér 83
Holostov 308
Holtou 308
 homogén névbokrosítás
 201 kk.
 Horváth Imre 492
 hosszúvas 21
 hozomány 70
 húsvét 350
Hyacintha (lat.) 511 k.
 Ibn Ruszta 15 kk.
 ihol 159
 ikes ragozás 172 kk.
 Illyés Gyula 492
 Ingó, Fingó 59
ipar (oszmán-török) 141
 ír 271
 István 444 kk.
 itt 160
 íz 218 k.
 Jácinta 511 k.
 jajgat 209
 jár 460
járín 143 k.
 járkál 460
 Jászai Mari 492
 jel | -é 311
 jelentés- és stilisztika
 484 k.
 jelentéstani irodalom 357
 Jenő-sziget 74
fiqar (mongol) 143
 Joákim 447
 jobbágy 22
 jobbágy-kezeslevél 347
 kk.
 Jókai Mór 492
jorí (török) 460 kk.
 Jósika Miklós 492
 jószág 132
 Jováki kápolna 447
 József 444 kk.
 József Attila 492
 jön 170
 jövevényszó | ~ 15 kk.,
 a magyar nyelv ~vai
 113 kk.
 juh 133
 juhász 324
 Juhász Gyula 493
 kakasháj 128
 kakatszeg 21
 kalahája 132
 kalász 132
 kalinkó 64 kk., 512
 Kálnoki Kata 88 kk.
 kámpol 220 k.
kán 220

- kanász 324
Kancho 219
Kanchou 219
 kancsó 219 kk.
Kanne (német) 219 k.
 Kaposvár 350 k.
 kárba megy 323
 karika 65
 karingó 64 kk., 512
 Karinthy Ferenc 493 k.
 Kármán József 494
 káromkodás | XVII—
 XVIII. sz.-i palóc
 ~ok 86 k.
 Karthauzi Névtelen 312
 kk.
 Kassák Lajos 494
 Kata 31
 Katona József 494
 Kazinczy Ferenc 494
 Kecskemét 512
kedeglen 32
kélájlzi 456
 Keleti pályaudvar 83
 kell ~ köll 63
 kellő 63 k.
 kellős közepén 63 k.
 kémény 162
 Kemény János 494
 képzők és képzőszerű jelek | névmásképző 154
 kk., szóképzés 39 kk.,
 -a, -e 216, -ár, -ér 325,
 -arium 451, -ás, -és 261,
 török -č 465, -ció 84 k.,
 -gat, -get 41, -ya, -gä
 461, -i 311, -it 30, -ium
 443, -kál (gyakorító)
 460, -l 62, -l gyakorító
 317 kk., -m, -p mozza-
 natos 319, -ni 41, -qu
 ~ -gä 464 k., -š 437,
 -ség 278 kk., -t művel-
 tető 317 kk., -va, -ve
 41, 350, -z 183
 kérd(és) 261
 Kerény 446
 keresztnevek 240 kk.
 kering 65
 kétszeres 132
 kettős határozók 431
 kéz 168 k.
kham (vogul) 9
 kiállítás 70
 kilogramm 80
 kilométer 80
 Király-sziget 74
 Kisfaludy Sándor 494
 **koja* (fgr.) 458
 **kojwa* (fgr.) 458
 kokot 21
 Komjáthy Jenő 494
 Kondákor 128
 kondás 324
konjart (szláv) 323
konjuch (szláv) 323
 Konyár 323 k.
 Konyárda 323
 konyha 169
 konyhában 162
 Konyus 323
 koplaláció 84 k.
 Korda István 494
 korhely 384
 koszik 317 kk.
 koszik 317 kk.
 koszt 317 kk.
 kosza 321 k.
 kosztol 322
 Kosztolányi Dezső 494
 **kota* (fgr.) 2 k.
 Kozma, ~dombja 446
 kökemény 83
 Kölcsény Ferenc 494
 kötél 213 k.
 Kövi-sziget 75
 középigé 47 k.
Kringel (osztrák—bajor)
 64 kk.
 Krúdy Gyula 494
Krug (német) 219 k.
 kubura 217
Kuhkraut (német) 221 kk.
 kukkó 217
 kukrejt 221 kk.
 kulimáz 133
 kumo (finn) 9
kumšt (szlovák) 213
 kunos 213
Kunst (német) 213
Kunstfertigkeiten (német)
 259
 kút 466
 kútnál 163
 küllő 63 k.
küya (görög) 451
 Lajos 445
 -laka 311
 Lakó György 124 k.
 lánc 21, 212 kk.
lancuch (szlovák) 214
 langaléta 448 kk.
 lange Latte 450 k.
lanne (középfelnémet) 212
 **lannzug* (középfelnémet)
 212
 lanyha 449
 lapis 327
 lapos 327
 laposi 327
 laposvas 21, 350 k.
 Lapsi 326 k.
 László 444 kk.
 Lengyel József 494
 lép 183
 lész 57
 levele 132
 lexikográfia 148, 257,
 kk.
 lexikológia 257 k.
 lexikológiai szóképzés 39
 kk.
 Literáti 66 k.
 literátus 67
ljutcb (szláv) 72
 lőt 449
 lő 43
 lövöldöz 43
 Luc 72
 lüefenyő 72
 Ludasrét 61
 madár 158 k., 271 k.
 Magda 223 kk.
 Magdaléna 223 kk.
 Magdolna 223 kk.
 magyarul 76
 Magyar Nyelv Szóvé-
 mutató Szótára 498
 kk.
 Magyar Nyelv Történeti-
 Etimológiai Szótára
 145 kk.
 Magyar Nyelvjárások At-
 lasza 129 kk.
 Magyar Nyelvjárások At-
 lasza irodalma 353
 Magyar Nyelvtudományi
 Társaság 126 kk., 504,
 kk.
 makabula 217
 mál 462
 mállik 462
 malom 29
 mar 462
 Margit 444 k.
 Margit-sziget 74
 Mária 444 kk.
Ma(r)xengraben (német)
 206
 Marxiórok 206
 Matild 256
 mecénás 384
 Mechteldisz 256
 megdöglök 478 k.
 meghal 478 k.
 megszólítási formák 196
 k.
 megy 170
 mégy 57
 mell 462
 mellyett . . . bizonyíttuk
 315 kk.
 mélystruktúra 275 kk.
 menedék 'nyugtatóvány'
 32
 mereget 42
 mesterséges név 198 kk.
 Mikes Kelemen 494
 Mikszáth Kálmán 494 k.

- módszertan | nyelvjárás-gyűjtés ~a 184 kk.
mondat | elbeszélő múlt 54 kk., 181, felszólító 52 kk., 175 k., 179 k., feltételes 180 k., határozói szintagmák 421 kk., helyhatározóink rendszere 160 kk., kijelentő 52 kk., 172 kk., 176 kk., ~ stilisztikája 486, ~i irodalom 357
Móra Ferenc 495
Móricz Zsigmond 495
mosogat 45
motoros szenvedély 80 k.
mögött 160
mutatószó 154 kk.
működik 170
nadrág 32
Nagy László 495
Nagy-sziget 74
napbadobált csókjaink 428 k.
negyedfü 31
nehézék 32
nekem 418
Németh László 495
névadás 198 kk., 307 kk.
névbokrosítás 201 kk.
névmás 154 kk.
névtudomány | ~ 444 kk., állatnevek földrajzi neveinkben 307 kk., Biberés 58 kk., Buda dűlőnevei 204 kk., göcseji és hetési személynév-monográfia 184 kk., személynév-kutatásunk 1960—67 között 93 kk., 239 kk., szláv ~105 kk., XVIII—XIX. szd.-i állatnevek 92 k., ~ és stilisztika 485 k.
névtű | előjáró ~k 327 kk.
nine (cseremis) 158
noszogat 209
nővér 479
nuno (cseremis) 158
neiga 419
neik (lapp) 419
nyakán 422
nyaraló 78
nyargal 459 kk.
Nyék 206
Nyelv és Élet 361 kk.
nyelvöldrajz 64 kk.
nyelvöldrajzi irodalom 352 k.
nyelvhelyesség 466 k.
nyelvjárás | göcseji és hetési személynév-monográfia 184 kk., i-zés 29, ~ok irodalma 1959—1968 között 351 kk., ~történet 25 kk., 64 kk., 86 k., 315 kk., Magyar Nyelvjárások Atlasza 129 kk., ő-zés 28 k., v zöngéesség szerinti hasonulása 349 kk.
nyelvművelés 278 kk.
nyelvművelésünk története 361 kk.
Nyelvőrsegen 361 kk.
nyelvtan | generatív ~ 262 kk.
nyelvtörténet | ~ 88 kk., 154 k., 467 kk. Cheh István nyelve 25 kk., ikés ragozás a XVIII. szd.-ban 172 kk., jobbagy-kezeslevél 347 kk.
Nyelvtudományi Intézet 385 kk.
nyereg 459
nyergel 459
Nyíri Antal 122 kk.
nyőtelen 217
Nyulak szigete 74 k.
nyúl(ik) 183
Ócsárd 323
Oklevélszótár 403 kk.
oktatás | stilisztika ~a 497 k.
Orsika 31
orvosságosüveg 80
osztály 170
ott 160
ovčar (szláv) 323
Ófelsége szigete 74
Örmező 207
ötven 350
pacsirta 271
pángli 456
paprika 61 k.
parafernum (székely) 68 kk.
paraszt 323
parei 321
pária 321
páriák 321
parnafernum 68 kk.
Pasarét 206
pásztor 324
pásztorféle elnevezések 322 kk.
Pásztori 323
patkány 322 k.
patrocíniumválasztás 448
pedig 32
perefernum 68 kk.
pereloga (orosz) 21 k.
Petőfi Sándor 495
Pharaoner 320
Pilisborosjenő 205
pofon egyszerű 83
poika se (fgr.) 155
poike se (fgr.) 155
pojbar 325
poloska 322
poštavit sa (szlovák) 289 k.
puu se (fgr.) 155
quaestio (latin) 466 k.
Quirinus, szent ~ 446
rabbinus 384
Radnóti Miklós 421 kk., 495
rag | ~ 33 kk., birtokos személynag 29, latívusrag 417 k., -ba, -be, -ból, -ból 163 kk., -ban, -ben 161 kk., -ból, -ból 29, é 419, -i 419, -*i (fgr.) 419, -l 52, -öl 418, -m 52, -n 417 k., 424 k., -n, -on, -en, -ön 161 kk., -nak, -nek 417 kk., -nál 418, -nál ~ nálam 418, -ó, -ő 420, -ra, -re 424 k., -ra, -re, -ról, -ról 161 kk., -ról, -ról 29, -stol 30, -t 30, 159 k., -tól, -től 29, -ú, -ű 420, -val, -vel 30, 427
ragadványnevek 245 k.
reggel a villamoson 428 k.
Reguly Antal 398 kk.
remek 431 kk.
remekposztó 435
remen (szláv) 434 kk.
*remy 435 kk.
rét 272
retesz 21
Rihó-tábor 256
rókaháj 128
Rozália 444 kk.
rozsbúza 132
Sajnovics János 501 kk.
Sárközi György 495
sása 132
Sawwinkel (német) 206 k.
Savoyai-sziget 74
scatula (latin) 85
Schartak(en) (német) 207
Schmidt József 111 kk.
se poika (fgr.) 155
selo (szláv) 77
semer (francia) 454
sesta 456 kk.
Sesta-kert 456 kk.
sesta 458
Sesta-kert 457 k.
siker 286 kk.
sikeres 291 kk.

sikerül 290 kk.
 Simon István 495
 Simonyi Zsigmond 376 k.
 skatulya 85
 Soós Magda 495
 sport 293 kk.
 staférungr 70
šlaskie (szlovák) 289 k.
 stilisztika | a határozók
 ~i hatása 424 kk.,
 ~i kutatás 479 kk.,
 ~i irodalom 479 kk.
 suba 31
 süket 217
 svártili 350
svinijarb (szláv) 323
 Szabédy László 496
 Szabó József 496
 Szabó Lóriné 496
 szájával 422
 szálkája 132
 szántó 323
 -szár 134
свачьме (orosz) 289
 szecska 458
 szegyeszka 75
 Szeleste 77
 személynév-kutatás 93 kk.
 239 kk.
 Szent András-sziget 74
 Szentanna 447
 szentegyház 32
 Szentivánéji álom 81
 Szent-Ivány Zoltán 128
 Szentkozmadombja 446
 szépít 44
 szerencse 287 kk.
 szilveszterikabaré-ismét-
 lés 80
 színdeszka 75
 szintagmatikus kapcsola-
 tok 154 kk.
 Szinyér 323 k.
 szitok 86 k.
 szivárvány alatt 422
 szláv névtudomány 105
 kk.
 szóföldrajz 130 kk.
 szóképzés 39 kk.
 szókinés stilsztikája 483
 k.
 Szolcsány 77 k.
 szolgáló 170
 Szomotor 256
 szótár | Magyar Nyelv
 Szóvégműtató Szótára
 498 kk., magyar nyelv

történeti-etimológiai
 ~a 145 kk.
 szótárak irodalma 354 k.
 szótörténet 148, 225 kk.,
 330 kk., 467 kk.
 szótörténeti tár 403 kk.
 szövegelemzés módszerei
 488 k.
 szuder 321
 szuggeszió 467
 tájatlász irodalma 353 k.
 talmud 384
 Tamás Gáspár 496
 Tamási Áron 496
 tara 209
taragov (szorb) 211
tarakawá (szorb) 210 k.
 tárgyas ragozás 315 kk.
 tárogató 207 kk.
tectum (latin) 1 kk.
 tehén 30
 -telke 311
 templom 32
 termény 132
 test formálása 295
 testgyakorlat 294 kk.
 testi mívelés 295
 testi nevelés 295
 testi pallérozás 295
 testnevelés 300 kk.
 tető 1 kk., 10 kk.
 tetves 350
tide (csereemis) 158
 Timár Máté 496
 tisztabúza 132
 tisztelettörténet 444 kk.
 tó 30
 toklása 132
 torna 299 kk.
 Tóth Árpád 496
 tó 33 kk.
 tölgy 78
 Tölharaszt 76 kk.
 Tömörkény István 496
 történet | gazdaság~ 14
 kk.
 töve 131
 transzformáció 154 kk.
 transzformációs modell
 262 kk.
 tsz 81
tudo (csereemis) 158
ydaqa (orosz) 290
 ujjas 44
 urali nyelvek 154 kk.
Urbár (német) 443
 urbár 443

urbárium 438 kk.
 úrbér 438 kk.
urbor (középfelnémet)
 442
 úrbora 438
urbura (latin) 440
 úriszék 478 k.
 Úrsziget 74
utu 34 kk.
 üsző-tehén 31
 Váci Mihály 495
 Vajda János 495
 vak 217
 vakabula 216 k.
 vakota 217
 vaktában 43
 vállalat 170
 való 329
 Vasvár 350 k.
 vegzál 85
 veled 418
 velem 418
 veréb 271
 Veres Péter 496
 Verlaine 496
 vesdeszka 75
 vese 75
 vető 323
vezieren (német) 85
 Virányos 206 k.
 virsli 456
 votják 391 kk.
 Vörösmarty Mihály 496
wiaštl (bajor—osztrák)
 456
 Wichman Yrjö 391 kk.
wirštle (bajor—osztrák)
 456
Wolfstal (német) 205 k.
Wolfstriebe (német) 206
Wolfsweisen (német) 205
 k.
yipar (török) 136 kk.
 zalez 21 k.
 a zempléni fejedelmi sír
 251 kk.
zimier (német) 451 kk.
 Zolnai Béla 382 kk.
Zopf (német) 58
zuc (középnémet) 212
zug (középnémet) 212
Zomorutor 255
Zummar 219
 zürjén 391 kk.
 Zsárdomb 206
 zsubica 31

1969. november 22-ig a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagdíját befizették 1969. évre:

Köszönettel nyugtázzuk Bánhidi Zoltán tagtársunk 120,— és Szepesy Gyula tagtársunk 100,— Ft tagdíját, illetőleg támogatását.

Adám László, Ágh A. Attila, András Katalin, Apor Éva, Arató János, Bachát László, Báder Dezső, Bakos Ferenc, Bakos József, Balassa László, Bálint Sándor, Balogh István, Balogh Lajos, Bán Ervin, Bán Imre, Banó István, Bánóczy Györgyné, Barczán Endre, Bárcezi Géza, Bartók János, Beke Béláné, Békési Imre, Bencsáth Aladárné, Bene Sándor, Benke Mihályné, Benkő László, Benkő Loránd, Berényi Zsuzsanna, Berrár Jolán, Berzy Sándor, Bihari János, Bíró Izabella, Bodrogligeti András, Bodrogligeti Andrásné, Bokor Imréné Lőrinczy Éva, Botka Zoltán, Botos Imre, Buttler János, Büky Béla, Büky László, Chikán Zoltánné, Csúcs Sándor, Csopor Zoltán Mihály, Czígó Tibor, Cynolter Károly, Danczi József, Darázs Ödön, Deák Györgyné Bartha Katalin, Dienes Erzsébet, Dobosy Antalné, Doleviczenyi Edit, Dombrowszky József, Domokos Pál Péter, Duli Antal, Esedy Ildikó, Elekfi László, Erdei Ferenc, Endrey György, Fábíán Pál, Fajcsék Magda, Farkas Vilmos, Faludi Györgyi, Fazakas Istvánné, Fehértői Katalin, Fejér Marietta, Fekete Ervin, Fekete Péter, Felde Györgyi, Fényi Ottó, Ferenczy Géza, Ferenczy Mária, Fischer Sándor, Fogarasi Miklós, Fokos-Fuchs Dávid, F. Virány Judit, Fülöp Lajos, Füves Ödön, Gádoros Miklósné, Gáldi László, Gally Katalin, Gárdonyi Sándor, Gáti József, Gellér Katalin, Gergely Éva, Gerő Igor György, Ginter Károly, Graf Rezső, Grega Sára, Gregor Ferenc, Grétsy László, Gunda Béla, Gyallay Domokos, Gyalmos János, Gyarmati András, Hajdú Emőke, Hajdú Mihály, Hámori Antónia, Hatvany Tiborné, Hegyi Imre, Héjjas Zoltán, Hell György, Héra Zoltánné, Herczeg Gyula, Herman József, Hexendorf Edit, Hollós Attila, Hont Miklósné, Horgosi Ödön, Horpácsi Illés, Horváth Károlyné Bottyánfy Éva, Horváth Gedeonné, Horváth János, Horváth Katalin, Horváth Lóránt, Horváth Mária, Horváth Mátyás, Horváth Terézia, Implom József, Imre Samu, Inczeffi Géza, Jakab István, Jakab László, Juhász János, Juhász József, Kaán Miklósné, Kalmár Jánosné, Kalmár László, Kalocsay Tibor, Kara György, Karay Szófia, Kardos Pál, Károly Sándor, Katona Imre, Katona Lóránt, Katona Lajosné Palló Margit, Kázmér Miklós, Kelemen József, Kelemen Tiborné, Kenéz Győző, Kerekes Irma, Kerekes László, Keresztes László, Kiefer Ferenc, Király Péter, Kiss Antal, Kiss Jenő, Kiss Lajos, E. Kiss Sándor, Kocsis Jánosné, Kollányi Teréz, Kónya Sándor, Korenchy Éva, Kornya Lászlóné, Korompay Bertalan, Kovalovszky Miklós, Kovács Ferenc, Kovács Ferenc, Kovács Miklós, Kovács Teréz, Kovács Zoltán, Kőmíves Géza, Köpeczi Béla, Kövesi Magdolna, Králl Gézáné, Kristó Judit, Kubínyi László, Ladó János, Lakó György, Lőrincz Jenő, Lőrincze Lajos, Lővei Emilné, Magassy László, Mándoki István, Mándoki László, Margócsy József, Markó Imre Lehel, Marossy Ágnes, Mártonfi Ferenc, Márvány János, Máté József, Medgyesi Jánosné, Meggyes Klára, Mező András, Mihályi József, Miltényi Szilárdné, Mikesy Sándor, Mikola Tibor, Mikó Pálné, Mollay Károly, Molnár József, Nádor Gyuláné, Nagy János, Nemes István, Németh Gyula, Németh Gyuláné Sebestyén Irén, Németh Kálmán Bódog, Oltványi Ambrus, O. Nagy Gábor, Ordódy János, Orsz Sándor, Országh László, Ördög Ferenc, Pais Dezső, Palkó István, Papp Ferenc, Papp István, Pásztor Emil, Pásztor János, Patay Jolán, Pauli Katalin, Péczely László, Pesti János, Péter László, Péter Mihály, Plaszkony László, Podhradszky György, Pogány Irén, Prohászka János, Pusztai Ferenc, Pusztai István, Rácz Endre, Raisz Rózsa, Rajk Béláné Lovas Gizella, Rákosi Gábor, Rejtő Istvánné Hutás Magdolna, Reuter Camillo, Rónai Béla, Rudnay Károly, Ruzsiczky Éva, Salamon Iván, Sámson Edgár, Scheiber Sándor, Schlitter Erzsébet, Schütz Ödön, Sebestyén Árpád, Sellei Zoltán, Sima Ferenc, Simon Györgyi, Simonyi Pálné, Sipka Sándor, Sipőczy Győző, Skripecz Sándor, Soltész Katalin, Suara Róbert, Szabó Dénes, Szabó Dezsőné Kispál Magdolna, Szabó Géza, Szabó József, Szabó Kálmán, Szabó Sándor, Szathmári István, Szegő Ferencné, Székely Imre, Szelecsán Irén, Szemere Gyula, Szende Aladár, Szepe György, Szij Enikő, Szilágyi Ferenc, Szoboszlai Miklós, Szóke István, Szöllősy Éva, Szűts László, Tamás Lajos, Tarján Jenő, Telegdi Zsigmond, Tellér Gyula, Temesi Mihály, Temesi Mihályné, Terebesi Éva, Terestényi Ferenc, Timár József, Tompa József, Tompa Józsefné, Tóth Imre, Tóth István, Tótvölgyi Henrik, Török Gábor, Tóttóssy Csaba, Trócsányi Zoltán, Turchányi Ágota, Újvári Zoltán, Uray Géza, Uray Gézáné, Úrhegyi Emília, Vadas Ferenc, Varga Györgyi, Vargha László, Várkonyi Imre, Varsányi István, Vásáry István, Vas József, Végh József, Verbényi László, Veres Péter, Vértes Edit, Vihar Béla, Voigt Vilmos, Wacha Imre, Weress Margit, Zakar András, Zala Mária, Zsilinszky Éva, Zsoldos Jenő, Zsolt Zsigmond.

Ara: 10,— Ft

Előfizetés egy évre: 30,— Ft

INDEX: 25.549

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI

97. Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák. 1958. 5,— Ft.
98. Lakó György—Hegedűs Lajos—Kálmán Béla: A VIII. nemzetközi nyelvészkongresszus. 1958. 4,— Ft.
99. Nagy J. Béla—Kovalovszky Miklós—Bóka László—Pais Dezső: Horváth Jánosról. 1958. 6,— Ft.
100. Horváth János: Versritmusú szólások a kötetlen beszédben. 1958. 4,— Ft.
101. R. Hutas Magdolna: Az ételkészítés műveleteinek és eszközeinek nyelvi kifejezései legrégebbi szakácskönyvünkben. 1958. 10,— Ft.
102. H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. 1959. 16,— Ft.
103. Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. 1960. 20,— Ft.
104. Sulán Béla: Jelentéstani jegyzetek. 1962. Elfogyott.
105. Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei. 1963. 10,— Ft.
106. Szij Rezső: Várpalota nyelvjárása 1696 és 1831 között. 1963. 5,— Ft.
107. Gáspár János tájszógyűjteményei. 1838—1845. Közreadja Szabó T. Attila. 1964. 10,— Ft.
108. Schram Ferenc: 1790—1819 közti körözőlevelek nyelvi és néprajzi adatai. 1964. 12,— Ft.
109. Végh József: A nevezetesebb külföldi nyelvjárési szókincsgyűjtések és a magyar szókincsarchívum terve. 1964. 6,— Ft.
110. Deme László: Helyesírási rendszerünk logikája. 1965. 5,— Ft.
111. Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. 1965. 10,— Ft.
112. Deme László: A Kazinczy-érme és a helyes magyar kiejtés kérdései. 1965. 4,— Ft.
113. Várkonyi Imre: A Somogy megyei ő-zó nyelvjárás. 1965. 16,— Ft.
114. Kelemen József: Gépi adatgyűjtés és adatfeldolgozás a lexikográfia szolgálatában. 1966. 4,— Ft.
115. Pais Dezső: Régi személynéveink jelentéstana. 1966. 10,— Ft.
116. Penavin Olga: A jugoszláviai Muravidék magyar tájnyelvi atlasza. 1966. 30,— Ft.
117. Hutterer Miklós—Mészáros György: A lovári cigány dialektus leíró nyelvtana. 1966. 30,— Ft.
118. Kelemen József: Lyukkártya rendszerű adatgyűjtés és adatfeldolgozás a nyelvtudományban. 1967. 6,— Ft.
119. Jacobson Roman—Lotz János: Két tanulmány. 1968. 10,— Ft.
120. Helyes kiejtés, szép magyar beszéd. (Az egri helyesejtési konferencia előadásai.) 1967. 15,— Ft.
121. E. Abaffy Erzsébet: Dunántúli missilisek a XVI. századból. 1968. 26,— Ft.
122. Lotz János: Egy nyelvtani modell. 1968. 8,— Ft.
123. Kiss Lajos: Kniezsa István. 1968. 14,— Ft.

FELHÍVÁS TISZTELT VÁSÁRLÓINKHOZ!

Hadrovics László „A funkcionális magyar mondatan alapjai” című kiadványunk egyes példányaiból technikai hiba folytán a 362. lapról kimaradt a „Források” feliratú felsorolás. Kérjük vásárlóinkat, ne fogadjanak el ilyen példányt, és ha korábban hiányos példányt kaptak volna, bármely könyvkereskedésben ki-cserélhetik. Ha a cserének mégis valamilyen akadályba merülne fel, szívesked-jék az alant felsorolt két cím egyikéhez fordulni, illetőleg a hiányos könyvet oda eljuttatni:

Akadémiai Könyvesbolt, Budapest V., Váci u. 22.

Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztálya, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Akadémiai Kiadó